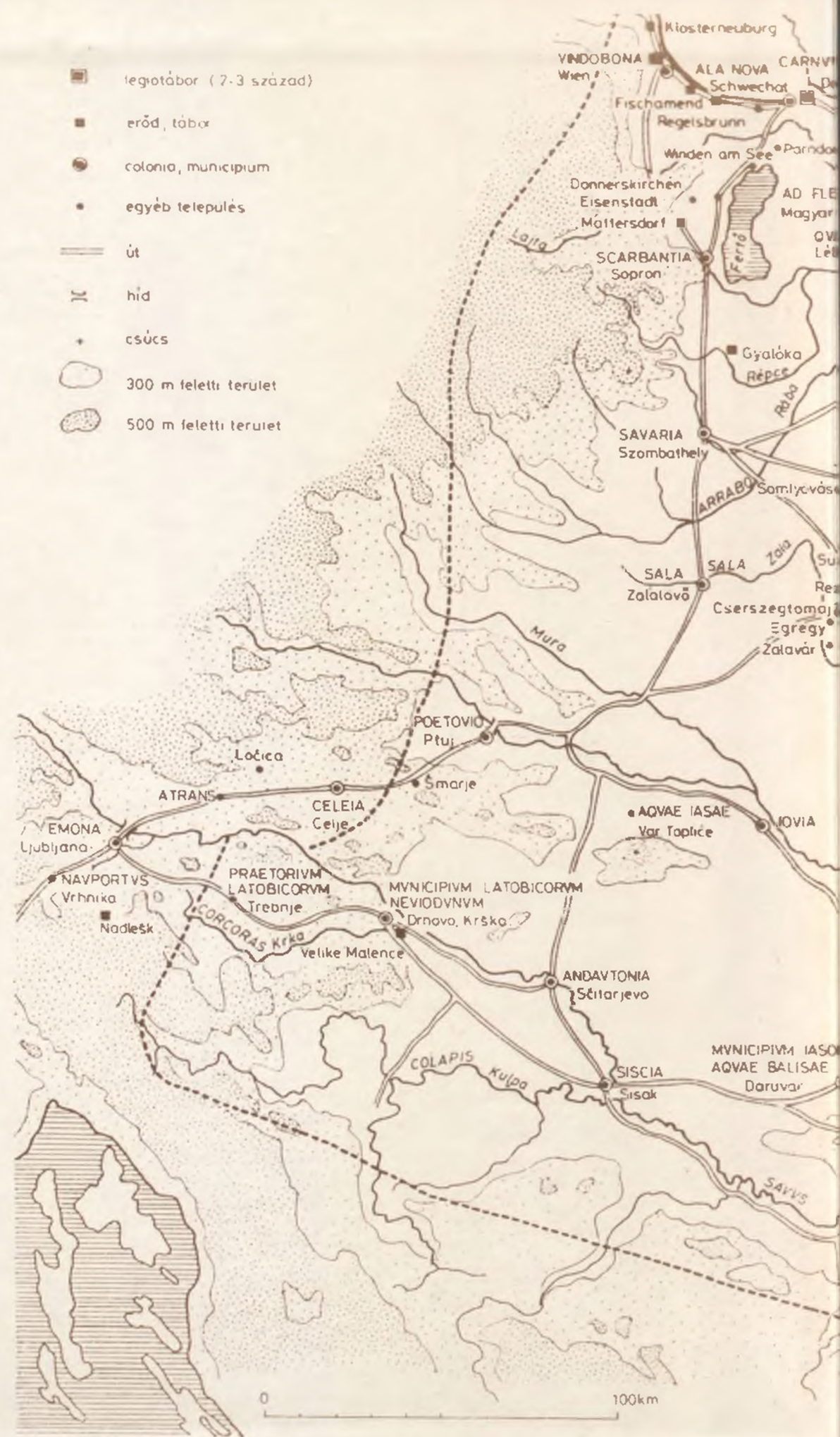
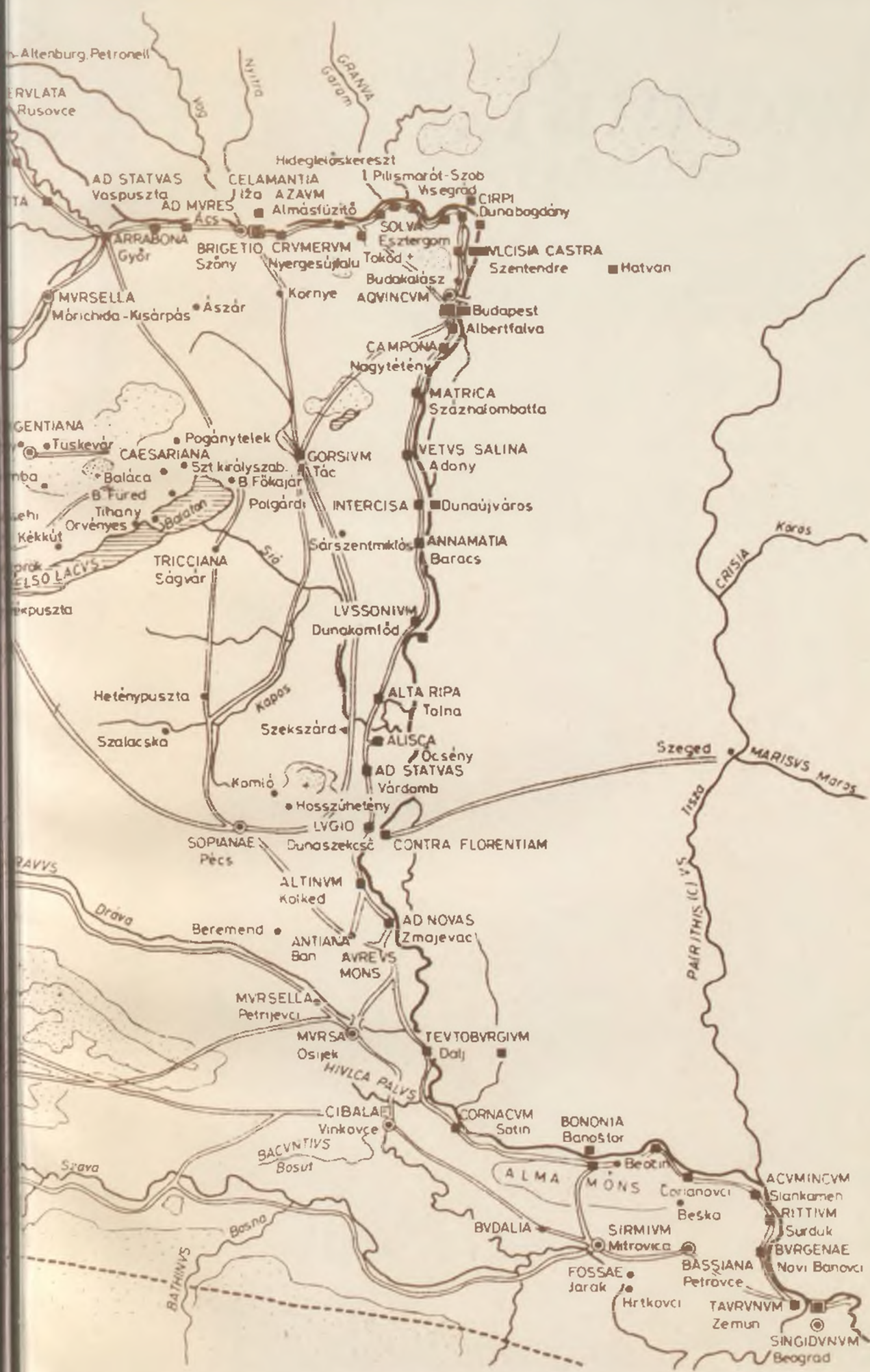

- legiotábor (7-3 század)
- erőd, tábor
- colonia, municipium
- egyéb település
- út
- hid
- csúcs
- 300 m feletti terület
- 500 m feletti terület

Altenburg, Petronell
 ERVLATA
 Rusovce

AD STATVAS
 Vaspuszta
 AD MYRES
 Acs
 ARRABONA
 Győr
 MVRSELLA
 Mörichida - Kisárpás

GENTIANA
 Tuskevár
 CAESARIANA
 Balácsa
 B. Fured
 Tihany
 Orvényes
 B. Fokajár
 Jabolton
 TRICCIANA
 Ságvár
 ELŐ LACVS
 Hétenypuszta
 Szalacska

RAVVS
 Dráva
 Beremend
 ANTIANA
 Ban
 AVREVS
 MONS
 MVRSELLA
 Petrijevc
 MVRSA
 Osijek

Sava
 BOSNA
 Bosna
 BATHIVVS

CELAMANTIA
 Jíza
 AZAVM
 Almásfüzitő
 BRIGETIO
 Szöny
 CRYMERVM
 Nyergesújfalu
 Kornye

GORSIVM
 Tác
 INTERCISA
 Sárszentmihály
 LVSSONIVM
 Dunakomlód
 ALTA RIPA
 Tolna
 ALISCA
 Ocsény
 AD STATVAS
 Várdomb
 LVGIO
 Dunaszekcső
 ALTINVM
 kölked

SOPIANAE
 Pécs
 AD NOVAS
 Zmajevac
 TEVTOBVRGIVM
 Dalj
 CIBALAE
 Vinkovce
 BACVNITIVS
 Bosut

CORNACVM
 Satin
 BONONIA
 Banoštor
 ALMA
 MONS
 SIRMIVM
 Mitrovica
 FOSSAE
 Jarak
 Hrtkovci

Hidegtelek-kereszt
 Pilismarót-Szob
 Vsegrad
 CIRPI
 Dunabogdány
 SOLVA
 Esztergom
 MLCISIA CASTRA
 Szentendre
 Matvan
 TOKOD
 Budakalász
 AQVINCVM
 Budapest
 Albertfalva

CAMPONA
 Nagytétény
 MATRICA
 Százhalombatta
 VETVS SALINA
 Adony
 DUNAÚJVÁROS
 ANNAMATIA
 Baracs

CONTRA FLORENTIAM
 Kanió
 Hosszúhetény
 Dunaszekcső

BVDALIA
 SIRMIVM
 Mitrovica
 FOSSAE
 Jarak
 Hrtkovci
 TAVRVNVM
 Zemun
 SINGIDVNVM
 Beograd

AD STATVAS
 Vaspuszta
 AD MYRES
 Acs
 ARRABONA
 Győr
 MVRSELLA
 Mörichida - Kisárpás

GORSIVM
 Tác
 INTERCISA
 Sárszentmihály
 LVSSONIVM
 Dunakomlód
 ALTA RIPA
 Tolna
 ALISCA
 Ocsény
 AD STATVAS
 Várdomb
 LVGIO
 Dunaszekcső
 ALTINVM
 kölked

CONTRA FLORENTIAM
 Kanió
 Hosszúhetény
 Dunaszekcső

CORNACVM
 Satin
 BONONIA
 Banoštor
 ALMA
 MONS
 SIRMIVM
 Mitrovica
 FOSSAE
 Jarak
 Hrtkovci
 TAVRVNVM
 Zemun
 SINGIDVNVM
 Beograd

CRISIA
 Karos
 Szeged
 MARISVS
 Maros
 PAIRITHIS (C) VS
 Tisza

Pannonia régészeti kézikönyve

régészeti kézikönyve

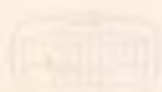
Szerkesztők

F. Mócsy András

Fitz Jenő

Teknőkei szerkesztő

Lőrincz Barnabás

Akadémiai Kiadó, Budapest 1990

Pannonia

régészeti kézikönyve

Szerkesztette

† *Mócsy András*

Fitz Jenő

Technikai szerkesztő

Lőrincz Barnabás

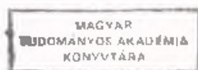
Akadémiai Kiadó, Budapest 1990

504963

A kötet szerzői

Barkóczy László, Bilkei Irén, B. Bónis Éva,
Fitz Jenő, Gabler Dénes, Lányi Vera, Lőrincz
Barnabás, † Mócsy András, Szabó Klára,
Szabó Miklós, Szilágyi Mária

Az illusztrációkat rajzolta: Kuczogi Zsuzsa

ISBN 963 05 5500 X

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Tartalom

(Az első számoszlop a főszövegre, a második a jegyzetekre utal.)

Előszó — Fitz Jenő	7	283
I. Pannonia az ókori irodalomban — Mócsy András	9	283
1. A tartomány neve	9	283
2. Az antik irodalom Pannonia-képe	10	284
3. Hegy- és vízrajz	12	284
II. Pannonia a római foglalás előtt (La Tène-kor) — Szabó Miklós	15	285
III. Eseménytörténet — Mócsy András—Fitz Jenő	31	291
1. A hódítás és Augustus kora (M. A.)	31	291
2. A Iulius—Claudius-dinasztia kora (M. A.)	35	292
3. A Flaviusok és Nerva kora (M. A.)	36	293
4. Traianustól Marcus Aureliusig (M. A.)	36	293
5. A markomann háborúk (F. J.)	37	293
6. Commodus és a Severusok (F. J.)	41	295
7. A katonacászárok kora (F. J.)	44	296
8. A tetrarchia kora (M. A.)	46	297
9. A Constantinus-dinasztia kora (M. A.)	46	298
10. Valentinianus és Theodosius kora (M. A.)	49	299
11. A római uralom vége (M. A.)	50	300
IV. Igazgatás — Mócsy András—Fitz Jenő	53	301
1. Tartományhatárok (M. A.)	53	301
2. Helytartók (F. J.)	55	302
3. Concilium provinciae (F. J.)	58	306
4. A civitas peregrinák (M. A.)	59	306
5. Municipiumok és coloniák (M. A.)	61	308
6. Canabae és auxiliáris vicusok (M. A.)	65	310
7. Procuratorok és pénzügyi tisztviselők (F. J.)	66	310
8. Késő római kormányzás (F. J.)	69	312
V. Hadsereg — Gabler Dénes—Lőrincz Barnabás—Mócsy András	71	313
1. Legiók (L. B.)	71	313
2. Segédc csapatok (L. B.)	72	315
3. Classis (L. B.)	82	321
4. Róma városi csapatok (L. B.)	83	322
5. A pannoniai csapatok részvétele a tartományon kívüli harcokban (L. B.)	83	322
6. Késő római hadsereg (L. B.)	84	323
7. A hadsereg építkezései. A bélyeges téglák (L. B.)	85	323
8. Legiotáborok (G. D.)	86	324
9. Limestáborok (G. D.—L. B.)	94	326
10. Őrtornyok (L. B.)	103	328
11. Katonai építkezések a tartomány belsejében (L. B.)	105	329

12. Bal parti erődítmények (M. A.)	106	329
13. Római erődítmények a barbaricumban (M. A.)	107	329
14. Limes- és helyőrségtörténet (L. B.)	108	330
15. Sorozás a tartományban. A hadsereg összetétele (M. A.)	111	330
VI. Úthálózat és közlekedésügy — Mócsy András—Szilágyi Mária—		
Lőrincz Barnabás	115	331
1. Közlekedési eszközök (M. A.—Sz. M.)	115	331
2. Vízi utak (M. A.—Sz. M.)	115	331
3. Útépités (M. A.—Sz. M.)	116	331
4. Mérőföldkövek (L. B.)	117	332
5. Úthálózat (M. A.—Sz. M.)	118	332
VII. Gazdaság — Mócsy András—Fitz Jenő—Szabó Klára—		
Lőrincz Barnabás—Barkóczi László—B. Bónis Éva—Gabler Dénes—Lányi Vera	125	335
1. Földbirtok (M. A.)	125	335
2. Mezőgazdaság (M. A.)	127	336
3. Bányák (F. J.)	129	338
4. Bronzipar (Sz. K.)	130	338
5. Üvegművesség (B. L.)	151	343
6. Fazekasság (B. B. É.—G. D.)	166	343
7. Téglák és téglavető műhelyek (L. B.)	184	348
8. Kereskedelem (G. D.)	185	349
9. Kereskedők és kereskedelmi tevékenység (M. A.)	209	358
10. Pénz (L. V.)	210	358
VIII. Település, lakás és életmód — Lányi Vera—Mócsy András		
1. Városok (L. V.)	215	359
2. Villák és vidéki kőépületek (L. V.)	222	360
3. Auxiliáris vicusok (M. A.)	234	362
4. Késői belső erődök (M. A.)	234	362
IX. Lakosság és társadalom — Mócsy András		
1. Óslakosság	237	362
2. Bevándorlók a birodalom más részeiből	238	363
3. Barbár betelepülők	239	363
4. A társadalom rétegei	240	364
X. Temetkezés és halottkultusz — Lányi Vera—Mócsy András		
1. Temetkezés (L. V.)	243	366
2. Síremlékek (M. A.)	250	367
XI. Vallás — Mócsy András		
1. Istenvilág	255	368
2. Szentélyek és kultuszhelyek	258	370
3. A kereszténység kezdetei és a pogányság elhalása	260	371
4. A kereszténység emlékei	262	372
XII. Kultúra és művészet — Bilkei Irén—Fitz Jenő		
1. Kultúra (B. I.)	265	374
2. Művészet (F. J.)	267	374
XIII. Utóélet — Mócsy András		
Jegyzetek	279	376
Rövidítések és irodalom	283	
Ábrák és térképek jegyzéke	379	
	385	

Előszó

Pannonia az ókori irodalomban

Több mint negyedszázada, 1962-ben jelent meg Mócsy András „Pannoniá”-ja az ókorra vonatkozó kutatások legfontosabb enciklopédiájában, a Pauly—Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft IX. pótkötetében.¹ A magyar Pannonia-kutatás régi adósságát róttá le ezzel: a provinciára vonatkozó ismeretek előző összefoglalása, a kezdetek eredményeivel — Kuzsinszky Bálint munkája² — a millennium idején jelent meg. Mindazok, akik a hatvanas évektől Pannoniával foglalkoztak, nélkülözhetetlen kézikönyvet kaptak ebben az összeállításban, akár földrajzi kérdések, történeti események, kormányzás, municipális élet, hadsereg és limes, közlekedés, gazdasági élet, települések, lakosság, vallás, temetkezési szokások, kultúra, művészetek, akár a római továbbélés problémái foglalkoztatták. Negyedszázad a felgyorsult kutatások korában a legnagyobb monográfiák számára is túl hosszú idő ahhoz, hogy megőrizhessék mondanivalójuk frissességét és aktualitását. Ez a munka azonban szolid és megalapozott megállapításaival, szinte semmit sem veszített értékeiből és jelentőségéből, annak ellenére, hogy új, fellendülő korszak kezdetén jelent meg, amikor a Pannonia-kutatás az Alföldi-korszakot követő visszaesésből éledezve, ismét új eredmények egész sorával lépett elő. Az elavulástól a folyamatos továbbélés őrizte meg. A nagy

enciklopédia többi összefoglaló tanulmányával ellentétben, a Pannonia-kutatás időszakonként közreadott kiegészítésekkel vált újra és újra teljessé,³ a provinciára vonatkozó ismeretek „naprakész” összegezésévé.

A hervenes évek végére az ismeretek már oly mértékben felhalmozódtak, hogy Pannonia ókori történetének, életének új megfogalmazása már nem volt tovább halasztható. Ez alkalommal a túlságosan is szerteágazó kutatások összefoglalására, fiatalkori művének megújítására Mócsy András már nem vállalkozott egymaga. Kezdeményezésére, barátaiából és tanítványaiból szerveződött az a munkaközösség, amely e kézikönyv témáit, fejezeteit megosztotta egymás között. A munka, amely így létrejött, ha nem is tarthatta meg a lexikoncímzavak tömörségét, szerkezetében, arányaiiban és elveiben az 1962-ben kiadott „Pannoniá”-t vette mintául, 1980-ig követve nyomon a megjelent új eredményeket.

A kézikönyv kezdeményezője, szerkesztője és megírásban a legnagyobb részt vállalt szerzője, Mócsy András nem érte meg a mű megvalósulását. Szerzőtársai, barátai és tanítványai az ő emlékének szentelik ezt a könyvet, utolsó nagy kezdeményezéseinek egyikét, amely Pannoniára vonatkozó ismereteink tekintetében nem jöhetett volna létre életműve nélkül.

Fitz Jenő

I. Pannonia az ókori irodalomban

1. A tartomány neve

A *Pannonia*, Παννονία név¹ a *Pannonius*, Παννονίος népnévből származik, amely a görög irodalomban először Polybiosnál², a római irodalomban először a Tibullus neve alatt fennmaradt Panegyricus Messallae-ban³ fordul elő. Mindkét említés mögött korábbi irodalmi hagyományokat sejtethetünk, mert a pannonok eredetéről és a hódító keltákkal való összeütközéseikről bőséges ismeretek állottak az Augustus-kori írók rendelkezésére.⁴

Pannonokon (Pannonii) a legkorábbi bizonyítható szóhasználat szerint a Drávától délre, különösen a Száva mindkét partján lakó törzseket értették,⁵ felsorolásukat Strabón így adja:⁶ Breuci, Andizetes, Ditiones, Pirustae, Maezaei, Daesidiates. Rajtuk kívül további törzsek is tartoztak a pannon törzscsoporthoz, nemcsak Strabón közvetlen utalása szerint,⁷ hanem azért is, mert Siscia környékét szintén a pannonok által lakott vidéknek mondják,⁸ a Strabónnál felsorolt törzsek területe azonban oda nem terjedt ki. A név szerint felsorolt pannon törzsek szállásterületének ismeretében és Strabónnál másutt olvasható elhatárolás szerint⁹ a pannonok jelentős része a későbbi Dalmatia provincia lakója lett.

A Pannonia földrajzi név valamivel később bukkan fel a forrásokban. Strabón még nem használja, első előfordulása Ovidiusnál¹⁰ költői szóképzés „pannonok” helyett. A Tiberius korában író Velleiusnál számos alkalommal említett Pannonia¹¹ hasonlóképpen nem a tartományt, hanem a „pannonok földjét” jelenti, amely azonban legalább egy helyen¹² mint a Maroboduus királyságától „balra” eső terület már a későbbi szóhasználat felé mutat.¹³ A „pannon” fogalom jelentésbővülésének első nyomai már Strabónnál fellelhetők,¹⁴ valószínűleg annak következtében, hogy a fő ellenségként levert nép neve átmegegy az egész behódolt területre. Ilyen módon biztosan az egész tartomány lakóit jelenti a Pannonius Lucanusnál¹⁵

Nero korában, sőt esetleg már Pompeius Trogusnál¹⁶ és más forrásokban¹⁷ is. Mint a tartomány hivatalos neve, először Tampius Flavianus feliratán bukkan fel.¹⁸ Ennél korábbi időből nincsen a hivatalos szóhasználatot visszaadó forrásunk.¹⁹

A görögök a Pannonii, Pannonia nevet részben a jó hangzás kedvéért,²⁰ részben tudálékos kombinációk folytán a Macedonia északi szomszédságában élt paionok nevével (Παίονες, Παιονία) helyettesítették.²¹ Ez az először talán Plutarchosnál felbukkanó írásmód²² párhuzamosan élt a Παννονίοι—Παννονία formával, és néha történeti tények torzult visszaadásához, a paionok és pannonok összekeveréséhez vezetett.²³ Appianus szerint a görög elnevezés Παιονία, a római Παννονία, de a két „pannon” nép megkülönböztetésére „alsó” és „felső” paionokról beszél, a Pannoniát helytartóként megismerő Cassius Dio pedig nyomatékosan felhívja a figyelmet a tévesztés veszélyére.²⁴ A görögös írásmód a feliratok hivatalosabb szóhasználatába is bekerült,²⁵ de az irodalmi szövegekben sem szorította ki teljesen a „latin” formát. Némely esetben a kétféle írásmód együttes előfordulása a szerző forrásainak megkülönböztetésére is alkalmas lehet.²⁶

A név további változatai, mint Pannonnes (Παννοννες), Πεόνες már inkább a késő antik és a bizánci forrásokra jellemzőek,²⁷ amikor a tartomány és a nép neve a Pannoniába költöző új népek és hazájuk elnevezésévé vált. A magyarok archaizáló nevei között Bizáncban²⁸ és Nyugaton²⁹ egyaránt megtalálható, és hivatalos elnevezésként az Árpád-házi királyok címei között is megtaláljuk.

A származékformák közül a *Pannonicus* igen korán megjelent (Velleius), a *Pannonicianus*³⁰ az Illyricianus, Britannicianus stb. formákhoz hasonlóan a későbbi nyelvfejlődés eredménye eredetileg olyan árnyalattal, amely a terület vagy a nép jellemzését nyomatékosított

ta. A gentiliikumként előforduló Pannonius személynévnek az eddigi jelek szerint nincsen köze Pannoniához.³¹ Ha e név Pannoniában is előfordulna, gondolni lehetne hasonló névképzések alapján a tartomány, a legvalószínűbben a concilium provinciae (lásd IV. fej. 3. pont) felszabadított rabszolgáinak gentiliicumára.³²

2. Az antik irodalom Pannonia-képe

Az antik irodalomban megnyilvánuló elképzelések Pannonia földjéről és népéről¹ nem azonosak azokkal az ismeretekkel, amelyeket Pannoniáról a császárkorban empirikus úton szereztek, és néhány fennmaradt szöveg tanúsága szerint gyakorlati célból írásban is rögzítettek. Nemcsak azért nem azonosak, mert az antikvitás irodalma töredékesen maradt ránk, és különösen a korai görögségnek a Duna-vidéket is tárgyaló művei veszttek el, hanem főleg azért, mert a történeti és földrajzi tárgyú munkák műalkotások lévén nem vonhatták ki magukat az irodalmi sablonok és példaképek normái alól. Olyan, számunkra fontos részleteket, amelyekről a szerzőnek esetleg pontos, sőt első kézből való értesülései voltak, műfaji okokból mellőzni kellett. A föld- és néprajzi irodalom kompilatív jellege hozta magával azt, hogy az elődök tekintélyével alátámasztott téves nézetek és túlhaladott állapotok leírásai gyakran egyenrangú adatokként sorakoznak az empiria rovására. A görög etnográfia — tárgyi alapot természetesen nem nélkülöző — toposai a zord északról, ahol hideg, örökös fagy és hó van, földművelés alig, az emberek vadak, elbutultak, harciasak és kegyetlenek — bár épp ezért szegények, egyszerűek, vitézek és becsületesek is —, nemcsak a költői ábrázolást szabták meg, hanem értelmezési támpontként szolgálhattak még olyan szerzőknek is, akik valamely északi tájat személyes tapasztalatból ismertek. Kötelező sablonokká válhattak egyes jellemző részletek anélkül, hogy az időközben jobban megismert vidék pontosabb, találóbb jellemzésének helyet adtak volna.

Miután a klasszikus kori görögségnek már voltak bizonyos értesülései a Kárpát-medence lakóiról,² a kereskedelmi kapcsolatok ritkulásával az ismeretek részben feledésbe merültek, részben pedig tudálékos kombinációk szorították ki őket. A folyamatos információkat spekulációk helyettesítették, így elsősorban az a következtetés, hogy a Duna (Istros) kettéágazik, egyik ága az Adriába, a másik a Fekete-tengerbe ömlik.³ E következtetés alapja nyilvánvalóan az lehetett, hogy mivel az Istros torkolata mellett fekszik Istria városa, azért Istria félsziget nevének is

A Pannonia név jelentésének kiderítésére tett kísérletek³³ — az ilyen etimológizálások kilátástalansága mellett — azért nem vezettek eredményre, mert nem az elsődlegesnek látszó népnévből, hanem a belőle származó földrajzi névből indultak ki.³⁴

kapcsolatban kell állnia az Istrosszal.⁴ A gondolatnak egy halfajta vándorlásával való látszólagos bizonyítását már Aristoteles leírta,⁵ az alexandriai tudományosság pedig felhasználja az Argonauták útjának megrajzolásához. Eszerint az Argo hajó a Pontusból a Duna egyik ágán felhajózva a másik ágon az Adriába hajózott le. E spekulációk irodalmi kifejtése jórészt elveszett, de a nagy műveltségű alexandrinus költő, rodoszi Apollonios bőven merített belőlük. Argonautika című epikus költeményében⁶ a Duna kettéágazásának leírásához felhasználta Hekataios, Heródotos és mások valóságos népekre vonatkozó értesüléseit is. Az Argonautikához fűzött tudós megjegyzések⁷ az elképzelés előzményeit is némiképpen megvilágítják. A hellénizmus olyan nagy geográfusai, mint Eratosthenes és Hipparchos által is vallott bifurkációt először talán Skymnos cáfolta meg az i. e. II. században,⁸ de az alexandrinusok tekintélyével alátámasztott tévedés akkor sem került le a napirendről, amikor szemtanúk cáfolták. A Po vidékéről származó Cornelius Nepos éppúgy vallotta,⁹ mint később, már Pannonia meghódítása után Pomponius Mela, aki földrajzi művében határozottan állítja, hogy a Duna a Po torkolatával szemben az Adriába ömlik,¹⁰ holott a rómaiaknak a dalmát tengerparttal az i. e. II. században kialakult kapcsolata, az Istria és a Keleti-Alpok törzseivel ismételtlen kirobbanó harcok s végül Octavianusnak épp a kérdéses területen vívott háborúja (i. e. 35–33) után cáfoló érvek sora állhatott rendelkezésre. Strabón ezek birtokában ugyan többször is cáfolja elődei nézeteit,¹¹ de amikor később a kor minden értesülésének felhasználására törekvő id. Plinius is cáfolni kénytelen a Duna adriai ágát,¹² engedményt tesz annyiban, hogy föld alatti ágakat említ.¹³ Hasonló engedményt tett már Pompeius Trogus is, aki elfogadva az Argo útját a Pontusból az Adriába, az Argo hajót az Argonautákkal vállon viteti az Alpokon át.¹⁴ Amikor az ókor végén Bizánc kapcsolatai lazulni kezdtek a Kárpát-medencével, Prokopios visszatér a régi gondolatához; szerinte Európa voltaképpen sziget, mert a Duna egyik ága határolja.¹⁵

Az antik világ előtt valóban csak az i. e. II. században kezdett ismertté válni a későbbi Pannonia földje (pontosabban újra ismertté, miután a Hekataiosnál, Herodotosnál és másoknál megőrzött ismeretek nemcsak feledésbe merültek, hanem jócskán el is avultak). Ahogyan azonban Róma kapcsolatai sokáig nem terjedtek túl a Száva völgyén, úgy az ismeretek sem gyarapodtak jelentősen. Appianos megjegyzi, hogy a Keleti-Alpokon túl fekvő területek népei sokáig figyelmen kívül maradtak.¹⁶ Az Aquileiát a Szávával összekötő kereskedelmi út leírásában Strabón¹⁷ saját koránál régebbi forrásokra támaszkodott, de ezek a források alig tudtak valamit a Száva felső folyásától északra és keletre eső területekről. Nem lehet eldönteni, hogy a nagy olvasottságú Strabón mennyit köszönhetett a Sisciaíig előretörő Octavianus hadjáratának és az azt követő időszakban kiépülő kapcsolatoknak. A vidék általános jellemzését olyan vonások határozzák meg, amelyekből két dolog nagy valószínűséggel következik. Az egyik az, hogy földrajzi leírásokat nem tartalmazó, politikai természetű értesülések alapján határolja körül a pannonokat, tehát időben közel álló értesüléseket is felhasznált, a másik az, hogy behatóbb ismereteket csak a Keleti-Alpok vidékéről talált, mert a táj jellemzésére használt egyetlen fogalma a „hegyvidék” vagy „fennsík”,¹⁸ amely érvényes Pannonia délnyugati sarkára, de többi részére aligha. Összecseng azonban a pannonok első római említésében található „Alpokban szétszórva élő”¹⁹ és „magas hegyekben elszórt”²⁰ pannonokkal. Nyilvánvaló, hogy ezek a pannonok nem lehettek mások, mint Octavianus ellenfelei i. e. 35-ben, de ez a hegylakó pannon jó időre megszabta a költői jellemzést. Az i. sz. I. század vége felé Pannonia hegységeiről olvashatunk a nyárhozó Libya, a hét ágra szakadó Duna és a lakhelyüket változtató szarmaták — megannyi irodalmi sablon — társaságában.²¹ Még a II. században is — bár akkor már csak régebbi időkre érvényesen — hangsúlyozza Appianos, hogy a pannonok az Alpok magaslatain laknak.²²

Az első, aki mellőzi ezt a sablont, Plinius volt. Szerinte Pannonia ott kezdődik, ahol az Alpok hegyei szelídebbekké válnak. Nála viszont egy másik, a valósághoz feltehetően közel álló sablon jelenik meg: az erdős Pannonia. Az egész tartomány leírása azzal indul, hogy „itt kezdődnek Pannonia tölgyerdői”.²³ Hogy ennek tárgyi alapja volt, a földmérők egy szigorúan gyakorlatias szövege tanúsítja, amely szerint Pannoniában kétféle erdőt különböztettek meg, tölgyerdőt és „közönséges” erdőt.²⁴ „Félelmetesen nagy erdők” írtását jegyzi fel a tetrarchia korára vonatkozóan.²⁵ Az erdei vad nem véletlenül vált már az I.

századi költőknél pannoniai jellegzetességgé.²⁶ Appianos Pannoniára szintén az „erdős” jelzőt alkalmazza.²⁷

Sokkal inkább az etnográfiai-geográfiai toposok nyomán alakul ki a barátságtalan, hideg Pannonia képe. Ezt a tévedés veszélye nélkül bármely északi vidékre alkalmazható jellemzést egyszerű következtetés formájában már Strabónnál megtaláljuk: hegyes, hideg és havas, északi részei még inkább.²⁸ A befagyott Duna mint veszélyt hozó tényező Augustus korában már közhely;²⁹ később is hangsúlyozzák, hogy a téli Duna nem elválasztja, hanem összeköti a partokat.³⁰ A zord éghajlat érvül szolgálhatott az elfajzott és elpuhult Commodus jellemzéséhez, amikor — Herodianos beállításában — rossz tanácsadói rábírták, hogy a háborúval felhagyva visszatérjen Rómába;³¹ ugyanez a Herodianos az északi népek eltompult gondolkodását okolja Septimius Severus trónra kerüléséért.³² A Pannoniát helytartóként megismerő Cassius Dio érzékletes leírása a lakók elvadultságáról és a föld zordságáról³³ voltaképpen szintén a toposok kelléktárát használja fel ahhoz, hogy a vele nem rokonszenvező pannoniaiakat befeketítse. Végül pedig az északi barbárok toposának kényelmes alkalmazása és igazolása az is, amikor — itt nem részletezhetően — a pannonokat harcias, katonás, vitéz embereknek állítják be. Itt kell viszont utalnunk arra, hogy császárkori szerzők kezdetől fogva hangsúlyozzák Itália és Pannonia szomszédságát, ami előbb Itália fenyegetettségének kiemelésére,³⁴ utóbb inkább a tartomány fontosságának kidomborítására³⁵ szolgált.

A felsorolt példák egyrészt a topika szívósságát, a való helyzet konkrét jellemzésének másodlagos fontosságát bizonyítják, másrészt azonban azt is mutatják, hogy az alaptalanná vált közhelyek előbb vagy utóbb háttérbe szorultak, és csak célzatos vagy elfogult ábrázolásokban éledtek fel.

A topos helyébe azonban topos lép. Pannonia magas hegygerincei és a hegylakó pannonok elűntek a költők és a geográfusok kelléktárából, hogy helyet adjanak a sík agrárország képének. A II. vagy inkább a III. században Solinus már a „sík és termékeny földű” Pannoniáról ír,³⁶ a IV. század közepén egy gazdasági szempontból összeállított világleírásban a tartomány mindenben gazdag, termékben, állatban, kereskedelmi forgalomban, sőt rabszolgában is.³⁷ Valamivel később Avienus verses földrajzában dúsan termő végtelen földekről ír,³⁸ ami azért különösen jellemző, mert ez a szerző egy II. századi görög verses periplust ültetett át latinba, s abban a megfelelő helyen Pannonia pusztá említésén kívül mást nem olvashatunk.³⁹ Már ennek a későn kialakult toposnak a visszhangja Isidorusnál a

„férfiakban erős és boldog földű” Pannonia.⁴⁰ Nyilvánvaló, hogy a VII. században, Sevillában Isidorusnak csak irodalmi sablonok álltak rendelkezésére, de az avar kori Pannoniáról akkor sem írt volna mást, ha esetleg újabb értesülések ezt a toposzt kétségessé tették volna.

A termékeny és boldog Pannonia toposzában többféle folyamat együttes hatását kell látnunk. Egyrészt természetesen azt, hogy a tartomány földje valóban megnyílt az antik mezőgazdaság számára, másrészt azonban azt is, hogy a Severusoktól kezdődően Pannonia a birodalmi politika tényezőjévé, nem egy esetben döntő pontjává vált.

Azok a Pannonia-leírások, amelyeket a tartomány földrajzának rekonstruálásához, helynevek azonosításához stb. elsősorban használunk, olyan gyakorlati célú összeállítások, amelyek adatokon kívül mást nem tartalmaznak. Az ókori irodalom ezeket nem használta forrásként, a Pannoniáról alkotott, fent jellemzett képhez nem járultak hozzá. Még az id. Plinius Pannoniára vonatkozó adatairól sem mondhatjuk, hogy a császár-

kor irodalmára hatással lettek volna. Ezzel szemben ezek azok a leírások, amelyek a kortársak — természetesen mindig jól körülírható körök — ismereteit tükrözik. Plinius, Ptolemaios,⁴¹ az itinerariumok, a Notitia Dignitatum és a késői geográfiai kompendiumok elveszett forrásai arról tanúskodnak, hogy a tartomány földrajzáról megfelelő helyeken megvoltak az ott szükséges adatszerű ismeretek. A helytartó, aki az anyakönyvezést, a magasabb szintű bíraskodást és sok más igazgatási feladatot tartott kézben, nem nélkülözhetette a tartomány közigazgatási rendjére vonatkozó okiratos anyagot, és mint a tartomány hadseregének parancsnoka, nyilvántartotta az úthálózatot, a területi és távolságadatokat. Ez az irattári anyag a használatához nélkülözhetetlen kimutatásokkal, összegező kivonatokkal együtt végérvényesen elveszett, egyes részei azonban sokszoros áttételekkel alapul szolgáltak néhány ránk maradt forrás, mint Plinius, Ptolemaios, az itinerariumok és a Notitia számára. Nem voltak azonban forrásai sem a földrajzi, sem a történeti irodalomnak s még kevésbé a mai értelemben vett szépirodalomnak.

3. Hegy- és vízrajz

A tartomány fontosabb vizeit csaknem kivétel nélkül név szerint említik legalább egy-egy forrásban, azonosításuk azonban sokszor nehéz. Így például megoldhatatlan probléma elé állít bennünket a Száva vízrendszerének első részletes leírása Strabónnál,² aki szerint a rendre egymásba ömlő (!) Krka, Száva és Dráva Segestikánál (= Siscia) a Kulpával bővülő Noarosba ömlik, ez pedig a Dunába. A más forrásokban nem említett Noaros, mint Siscia mellett elfolyó és a Dunába ömlő víz, még egyszer szerepel Strabónnál,³ ezért nem tartható pusztá elírásnak vagy egyetlen forráshely téves visszaadásának. A megoldási kísérletek⁴ közül egy érdemel figyelmet: eszerint Strabón a Száva vidékére vonatkozólag két forrást használt; az egyik a Szávát Savusnak, a másik Noarosnak nevezte.⁵ A Iordanesnél említett Bolia, Nedao, Aqua nigra és Scarniunga vizeket,⁶ bár sok történeti spekuláció kiindulását alkotják, szintén nem sikerült megnyugtatóan azonosítani.⁷ Egyszeri pusztá említésük folytán kilátástalan az Ira és a Bustricius azonosítása is.⁸ Ezeket mellőzve Pannonia vízrajzi neveit az alábbiakban soroljuk fel. A forráshelyek hiánytalanul megtalálhatók a RE és a TIR L 33 és 34 lapjainak megfelelő címszavai alatt. A Száva⁹ mellékfolyói:

Nauportus. Plinius egyértelmű leírása¹⁰ szerint a Ljubljana, amely a ljubljanoi mocsárvidéken (Laiba-

cher Moor) keresztül¹¹ Emonánál torkollik a Szávába.¹² Ugyanez a neve a partján fekvő Vrhnika (Oberlaibach) településnek is. (Noricum területére esik a Savinja = Saan, amelynek ókori nevét a *Savus*szal együtt istenként tisztelt *Adsallutában* ismerhetjük fel.)¹³

Korkoras. A név hasonlósága miatt a Krka (Gurk) folyóval való azonosítás kézenfekvő, bár Strabón fenti leírásában¹⁴ Nauportus mellé helyezi.

Colapis, Κολοψ = Kulpa. Ennek a források szerint is¹⁵ Siscianál a Szávába ömlő folyónak az azonosítása biztos. Siscianál egy másik víz ömlik a Szávába, az Odra, amely esetleg a Strabónnál említett *Drabos*; Strabón ugyanis a Drávát másutt sem említi, a *Dravus* görög átírása pedig Δραουος lehetett, vö. Strabónnál Δανουιος, nem pedig Δανουβιος vagy Δανουβις.¹⁶

Plinius a Colapison kívül a Szávának még három mellékfolyóját nevezi meg, közülük kettőt, a *Valdasust* és az *Urpanust* külön, mint „fent” (supra) a Szávába ömlő vizeket. E két folyónév azonosítása bizonytalan.¹⁷

Az Urpanus bangzásbeli hasonlóság alapján a Vrbas lehetne, és ebben az esetben a Valdasus talán az Una, mivel a Bosna neve biztosan Bathinus (Plinius nem említi). Jelentős vizek a Szávába észak felől nem folynak, Plinius azonban e két folyót „nem jelentéktelen” folyóknak mondja.

A Bosnát a régóta ismert¹⁸ *Bathinusszal* azonosítjuk, miután a Drusus-féle dalmáciai útépitések egyik salónai emlékkövén ezt a folyónevet sikerült elolvasni.¹⁹ Eszerint az egyik út a *Batinus flumenig* vezetett, amely a Breuci és Oseriates törzseket határolta. A Bosuttal való korábbi azonosítás azért esik el, mert ez a mocsaras vízfolyás a Szerémségben nem lehetett határ a két törzs között. A Bosut neve valószínűleg *Bacuntius*, amely Plinius szerint²⁰ Sirmiumnál ömlik a Szávába. Bizonytalanabb, hogy a több forrásban említett *Basens/Basans* folyónév az esetleg rosszul hagyományozott *Bacuntius* igazi alakjából vagy a *Bathinusból* származik-e.²¹ A Száva Pliniusnál említett „legnagyobb” szigete, a *Metubarbis* egyébként ismeretlen.

A Dráva (*Dravus*) voltaképpen egyetlen nagyobb mellékfolyója, a Mura a Ptolemaiosnál²² említett *Savariasszal* azonosítható. Ez északról ömlik a Δάροϋ-ba egy Carrodunum nevű helységnél, amelynek Ptolemaiosnál adott fekvése²³ egyezik a Mura-torkolat Ptolemaios-féle pozíciójával.

A Savariasnak a Murával való azonosítása nem zárja ki azt, hogy a Savarián keresztülfolyó *Sibaris* (Perint) a Savarias torzult alakja, s így egy másik pannonai folyó is ezt a nevet viselte, de a Savaria — Savarias névegyeztetés egyedül nem szolgál alapul Ptolemaios adatainak elvetéséhez.²⁴

A Duna (*Danuvius* számos változattal) jobb parti²⁵ mellékfolyói közül — a Drávát és a Szávát nem számítva — csak a Rába antik neve ismert, amely Ptolemaioson kívül²⁶ még két helység nevében fordul elő: *Arrabona* az *Arabo* torkolatánál Győr, és *Arabone* (abl.) a borostyánút rábai átkelőhelye, Körmend. Birodalomszerte megfigyelhető, hogy egy folyó neve azonos a torkolatánál vagy valamely fontosabb átkelőhelyénél fekvő helység nevével; a helység többnyire úgy kapta a nevét, hogy az út egyik állomását a folyó nevével jelölték. Körmend és Győr ókori nevén kívül ilyen névadás Pannoniában Nauportus, továbbá *Salle* = Zalalövő, ahol a borostyánút a Zalát keresztelte. A Zala nevében eszerint a folyó ókori neve, *Salla* él tovább, és ilyen meggondolásokból *Mursella* = Mőric-hida-Kisárpás nevében a Marcal folyó ókori nevét ismerhetjük fel.²⁷

A felsoroltakon kívül ismert még a Savarián keresztülfolyó *Sibaris* = Perint neve,²⁸ amely ebben az alakban a Quirinus-passióban fordul elő. Ha ez a név a Savarias romlott alakja, akkor a colonia nevét folyónévből származtathatjuk, és értelmet nyer a toursi Szt. Márton születés helyének hagyományában szereplő *sicca Sabaria* elnevezés is, amely egyszerűen a kiszáradt vagy időleges vízhozamú Savariast jelenti.²⁹

Az állóvizek közül a Vuka mocsarának és a Balatonnak a neve ismert. Előbbi neve *Volcae paludes* = Οὐολκαια ἔλη,³⁰ *Hiulca palus*³¹ és *Ulca*³² alakban fordul elő. A Balaton *Pelso* nevével kapcsolatban csak arra kell felhívni a figyelmet, hogy a korábbi kutatás a Fertővel vagy azzal is azonosította.³³ A Fertőre való kizárólagos vonatkoztatást azonban egyetlen forrás sem támasztja alá. Nincs azonban kizárva, hogy a név, mint appellativum, a Fertőt is jelenthette.

Láthattuk, hogy a folyók ókori neve többnyire tovább él mai nevükben, ami általános a birodalom határain belül és kívül egyaránt. A hidronómia színvonalára alapul szolgálhat ahhoz, hogy egyes esetekben (pl. Mursella-Marcal) visszakövetkeztessünk ókori folyónevekre. Ezért nem valószínűtlenek, bár bizonyíthatatlanságuk miatt további következtetések kiindulásaként nem használhatók az olyan kísérletek, amelyek egyes folyók nevének középkori vagy mai alakjából a folyó forrásokban élő nem forduló ókori nevét rekonstruálják.³⁴ Itt kell azt is megjegyeznünk, hogy a régebbi nyelvészeti irodalomban gyakori névetimológizálások Pannoniának feltűnően, sőt gyanúsán sok helynevet származtattak vízzel, különösen mocsárral kapcsolatos fogalmak nevéből. Ilyen értelmezést kaptak pl. a Pannonia, Iasi, Pelso, Hiulca, Mursa, Balisae, Latobici, Sopianae stb. nevek.

Hegyek nevei jóval kisebb számban maradtak ránk. Többségük mint egy nevezetesebb esemény színhelye vagy mint helymeghatározás, elhatárolás pontja van említve. Ezek a hegyek nem szükségképpen azonosak a tartomány nagyobb hegyvonulataival vagy szembe-tűnő magaslataival, s ezért azonosításuk rendkívül nehéz.

A pannon lázadással kapcsolatban szerepel a *mons Claudius*, ahova Tiberius vonult vissza. Az elnevezés nyilvánvalóan összefügg Tiberiusszal, és valószínű, hogy környezete közvetítette mind Velleiushoz, mind Pliniushoz.³⁵ Egyik említésből sem lehet a hegy fekvésére következtetni azon kívül, hogy a harcok színhelyén, tehát a Dráva és a Száva között s feltehetőleg Sisciához közel kellett lennie.³⁶

Szintén a pannon lázadással kapcsolatban szerepel az *Alma* hegy,³⁷ amelyet nemcsak az események lefolyása alapján azonosíthatunk a Fruška Gorával, hanem azért is, mert később *Almus mons* alakban mint Sirmium környékén fekvő hegyet Probus szőlőtelepítésével összefüggésben említik.³⁸

A négy mártír kőfaragó passiójában szereplő *mons Pinguis* és *mons Porphyreticus* azonosítása nem lezárt kérdés. Az utolsó beható elemzés figyelemre méltó

érveket hozott a Fruška Gorával való korábbi azonosítás ellen.³⁹ A nem szükségképpen nagy, csak kőfejtőként jelentős hegynek ugyanezen érvelés szerint talán Lugio (Dunaszekcső) közelében kellett feküdnie, ahol a passio szerint személyesen jelen levő Diocletianus 293 végén valóban megfordult.

Egy Mursától északra fekvő úti állomás és késői táborhely nevéként maradt ránk *Aureus mons* neve.⁴⁰

A Ptolemaiosnál Pannonia határainak meghatározásához felsorolt — másutt nem említett, bizonytalan azonosítású — hegyeket lásd a IV. fejj. 1. pontjában.

II. Pannonia a római foglалás előtt (La Tène-kor)

Az időszámításunk kezdetét megelőző mintegy négy évszázad a Kárpát-medence földjén a kelta törzsek bevándorlását, uralmát, majd hanyatlását hozta. A régészeti időrend szerint ez az időszak a késő vaskor, más néven a La Tène-kor, amely több szempontból is átmeneti jellegű volt. Egyrészt a terület fokozatosan az írott történelem látókörébe került, népeinek azonban saját történetírása nem volt. Másrészt a hódító kelták és a meghódított őslakosság társadalmi fejlődése félúton megrekedt a felbomló törzsi szervezet és az államalkotás között. Továbbá a későbbi római provincia, Pannonia szemszögéből nézve a „kelta kor” ugyancsak egyfajta átmenetnek fogható fel, amely etnikai adottságaival és kulturális hagyományaival a romanizáció talaját képezte.¹

A források. Két legfontosabb csoportját az ókori szerzők közlései és a La Tène-kori régészeti leletek alkotják. Az írott források a terület prerómai történetéről rendkívül hézagos, gyakran homályos és ellentmondásos adatokat tartalmaznak. Ennek egyik oka kétségtelenül az, hogy az idevágó görög történeti munkákból jórészt csak töredékek maradtak fenn.² Nagyon valószínű azonban, hogy a teljes forrásanyag birtokában sem volna a kutatás a jelenleginél alapvetően könnyebb helyzetben. Az ún. történeti kelta vándorlás ugyanis véget vetett a görög és a „barbár” világ békés kapcsolatainak.

Ez a Kárpát-medence esetében az i. e. IV. századtól kezdve a területre vonatkozó antik földrajzi ismeretek romlásához vezetett: a korábban megszerzett értékes információkat háttérbe szorították a tévtanok, az újra felelevenedő mitikus elképzelések. Az utóbbiak — köztük a Duna bifurkációjának elmélete, amely szerint a folyó két ágra oszlik, s egyik az Adriába, a másik pedig a Fekete-tengerbe ömlik — arra engednek következtetni, hogy a Duna–Száva-vonaltól északabbra fekvő vidék a görög geográfusok számára az említett

időszaktól kezdve gyakorlatilag *terra incognita* volt.³ Ez a szituáció a lényegét tekintve csak a római korban változott meg.⁴ Így abban a néhány esetben, amikor az antik források az említett határvonaltól északabbra lezajlott eseményekre utalnak, ezek lokalizálása általában rendkívül bizonytalan: a megadott földrajzi támpontok ugyanis nem pontosak, nem egyértelműek.⁵ Talán a legjobb példa erre a *Hercynia silva*, amely a Dunától északra elterülő, a Rajna felső folyásától Nyugat-Szlovákiáig terjedő hegyes-erdős vidék bármely részét jelenthette.⁶

A Pannonia-kutatás a kelta korra vonatkozó antik források összegyűjtésére, értelmezésére hagyományosan nagy figyelmet fordít. A terület prerómai népei közül egyelőre a scordiscusokra vonatkozó antik források teljes szöveggyűjteménye jelent meg.⁷ A történeti, filológiai vizsgálatok eredményeként világosan kirajzolódik a Kárpát-medence La Tène-kora történeti periodizációjának lehetősége.

A régészeti forrásanyag két különböző jellegű, kronológiailag jól szétválasztható leletcsoportból áll. A La Tène-kor korai és középső szakaszából temetők, a későbből pedig települések anyagára támaszkodhat a kutatás.⁸ Márton Lajos, Hunyady Ilona és Jan Filip kitűnő összefoglalásai ellenére a Kárpát-medence La Tène-korának önálló relatív és abszolút időrendje kidolgozásra vár. A legáltalánosabban használt kronológiai rendszer P. Reineckéhez megy vissza,⁹ az abszolút keltezések az elmúlt két évtizedben nagy hatással volt J. Filip időrendje.¹⁰ Az utóbbi rendkívül alacsony dátumainak a keleti kelta körből származó abszolút kronológiai támpontok határozottan ellentmondanak.¹¹ A korszakkal foglalkozó régészeti kutatások a 70-es években értékes részeredményeket értek el, s Magyarországon megkezdődött a Hunyady-féle monográfia megjelenése óta előkerült leletek korpusz jellegű feldolgozása.¹²

Az említett forráscsoportok mellett említést érdemel a kelta pénzverés gazdag leletanyaga; ennek megfelelő kiaknázását azonban az időrendi keretek bizonytalan volta jelentősen gátolja.¹³ Végül a római foglalás előtti nyelvi állapotokra, társadalmi viszonyokra és vallási elképzelésekre vonatkozóan a bennszülött lakosság római kori felirataiból vonhatók le, megfelelő óvatossággal, következtetések.¹⁴

A kelták bevándorlása a Kárpát-medencébe. A terület részleges megszállása (i. e. 400–310 k.). A kelták „pannoniai” inváziójáról Pompeius Trogus történeti munkájának Iustinus-féle kivonata tartalmazza a legfontosabb adatokat: „Namque Galli abundanti multitudine, cum eos non caperent terrae quae genuerant, CCC milia hominum ad sedes novas quaerendas velut ver sacrum miserunt. Ex his portio in Italia consedit, quae et urbem Romanam captam incendit; et portio Illyricos sinus ducibus avibus... per strages barbarorum penetravit et in Pannonia consedit...”¹⁵

Ez a közlés pontos időrendi támponttal szolgál: a kelták itáliai és pannoniai bevándorlása — amint ezt a Róma elfoglalására való utalás egyértelműen jelzi — egyidejűleg zajlott le, éspedig az i. e. IV. század elején.¹⁶ Valószínűnek látszik, hogy Livius híres, nehezen értelmezhető elbeszélése, amelyben a kelták legkorábbi itáliai megjelenését igyekezett felvázolni, ugyanerre az eseményre vonatkozó hagyományt is tartalmaz.

A nevezetes fejezet ugyanis valószínűtlenül korai időszakra keltezi (Prisco Tarquinio Romae regnante), továbbá anakronisztikus politikai szituációba helyezi (a közép-galliai biturigok hódító törekvései) az Itália és a Közép-Duna-vidék irányában egyidejűleg bekövetkezett kelta vándorlást: „Tum Segoveso sortibus dati Hercynei saltus, Belloveso haud paulo laetio rem in Italiam viam di dederant.” Mellőzve az idevágó terjedelmes szakirodalom áttekintését, csupán annyit szögezzünk le, hogy a ma ismert történeti és régészeti adatok összevetése alapján Livius idézett mondata legnagyobb valószínűséggel az i. e. 400 utáni vándorlásra vonatkoztatható.¹⁷

Visszatérve a Trogus—Justinus-helyre, röviden foglalkozni kell a „pannoniai honfoglalás” ott megjelölt útvonalával. Az „et portio Illyricos sinus ... per strages barbarorum penetravit” mellékmondat értelmezésének a kutatás kevés figyelmet szentelt, s megelégedett azzal, hogy a kelták i. e. IV. századi északnyugat-balkáni jelenlétével hozza kapcsolatba. Újabb felmerült az az elképzelés, hogy Trogus—Justinus szerint a kelták előbb érték el az *Illyr öblöt*, mint a mai Magyarország területét.¹⁸ Eltekintve a szöveg hely ér-

telmezésének nyelvi problémáitól, az utóbbi felfogásnak — amint erről még szó lesz — a ma ismert régészeti anyag a leghatározottabban ellentmond.¹⁹ Az „*Illyricos penetrare sinus*” kifejezés előfordulása Vergilius Aeneisében arról árulkodik, hogy Trogus *topost* használt fel.²⁰ Ennek feltehetően két oka is lehetett. Egyrészt nem rendelkezett a kelta vándorlás tényleges útvonalára vonatkozó adattal,²¹ másrészt egyik kedvelt forrásából, Theopompos munkájából azt az értesülést merítette, hogy az i. e. IV. század közepe körül, sőt azt megelőzően, egy kelta sereg illír területen kalandozott.²² Ezt az információt igyekezett tehát Trogus a kelták pannoniai honfoglalásának tényével összehangolni, az említett topos felhasználásával azonban alighanem érzékeltetni akarta olvasóival a történet homályos pontját. A kutatásban többször felvetődött az az értelmezési lehetőség, hogy Trogus—Justinus adata összefügghet az „adriai keltákra” vonatkozó ókori hagyománnyal. Ez a feltevés azonban több nehézséggel is szembekerül. Egyrészt magyarázatot kíván magának az utóbbi fogalomnak a pontos jelentése, másrészt figyelmen kívül marad az a tény, hogy Trogus keltái „mozgásban voltak”, s pannoniai megtelepedésük után a szomszédokkal hosszú háborúkat vívtak. Vagyis elvész az a lehetőség, hogy a fontos passzus a kelták északnyugat-balkáni területszerzésének közvetett bizonyítéka volna.²³ „Ibi domitis Pannoniis per multos annos cum finitimis varia bella gesserunt...” — folytatja Iustinus. Ebből világos, hogy a foglalás komoly harcokkal járt. Korábban a kutatás a leigázott őslakosságot és a „szomszédokat” egyaránt illírnek nevezte. Újabb helyettük — elsősorban nyelvészeti érvek alapján — helyesebbnek látszik az utóbbiakkal rokon pannonokkal számolni.²⁴

A régészeti kutatások bizonyos vonatkozásban kiegészítik az ún. pannoniai kelta vándorlásra vonatkozó ókori forráshelyeket. A legkorábbi, a Kárpát-medencében használt kronológia szerint a La Tène A típusú leletek a Duna völgyét követik Alsó-Ausztriában,²⁵ Szlovákiában²⁶ és a Dunántúlon.²⁷ Ez a horizont, amelynek a kelta etnikummal való kapcsolatához ma már aligha férhet kétség,²⁸ az invázió nyugat—keleti irányára enged következtetni, s lehetővé teszi az esemény régészeti módszerekkel való keltezését. Eszerint a legkorábbi La Tène—kelta kori leletek — s értelemszerűen a hozzájuk kapcsolható népesség északnyugat-pannoniai megjelenése — az i. e. V—IV. század fordulójánál későbbre aligha tehető.²⁹ Ez az időpont a Trogus—Justinus-féle adaton nyugvó történeti dátummal nehezen egyeztethető össze; természetesen nyitott kérdés, hogy az utóbbi mennyire lehetett

hozzávetőlegesen értékű. A régészet oldaláról a probléma úgy fogalmazható meg, hogy lehetséges-e esetleg a leletek alapján a bevándorlás két különböző hullámát szétválasztani, azaz az ún. történeti invázió emléksanyagától elkülöníteni egy annál korábbi behatolás dokumentumait, a történeti horizonttól elválasztani egy „protohisztórikus horizontot”.³⁰ A kérdésre egyértelmű választ a La Tène A típusú leletek teljes közzététele után remélhetünk.³¹ Kétségtelen azonban, hogy az újabb kutatások alapján egyre világosabban kirajzolódik ez a korai leletcsoport, amelyet elsősorban a jellegzetes szarvas fülű tálak, továbbá az ún. Stupava-típusú vágókések, La Tène A fibulák és övkapcsok jellemeznek.³² Igen figyelemreméltó, hogy a ma ismert lelőhelyek többsége a La Tène A periódus után elnéptelenedik, kivéve Sopron-Krautackert és Pilismarót-Basaharcot. A pilismaróti temető megszakítás nélkül használatban volt a középső La Tène-korban is.³³ Ezzel szemben Bučanyban a La Tène A sírok szervesen kapcsolódnak egy késő Hallstatt-nekropoliszhoz,³⁴ s hasonló jellegű folytonosság a soproni telepen is kimutatható.³⁵ A ma ismert adatok alapján a következő munkahipotézis vethető fel. A Kárpát-medence kelta foglalása az i. e. V. század végén megkezdődött, s feltehetően olyan módon, hogy a La Tène A nyugati csoportjából kiinduló nagy vándorlás Északkelet-Bajorországban, az azzal szomszédos ausztriai területen és Dél-Csehországban honos kelta néptörzseket sodort maga előtt.³⁶

Az utóbbiak érkeztek elsőként a Kárpát-medence említett zónájába, s minden jel szerint igen gyorsan keveredtek a helyi, késő Hallstatt-kultúrájú lakossággal. Vagyis gyorsan kibontakozott egyfajta akkulturációs folyamat.

Ebben a sajátos atmoszférában a keleti kelta művészet első megnyilvánulásai is létrejöttek: a már említett szarvas fülű, korongolt, gyakran pecsételt díszű tálak helyi Hallstatt-formára vezethetők vissza, amelyet a kelta fazekasok átvettek, és az új korszak ízlésének megfelelően újjáteremtettek.³⁷

A legújabb, egyelőre közöletlen leletek alapján feltehető, hogy ez a legkorábbi La Tène-periódus a Dunától északkeletre fekvő területet is elérte,³⁸ s hogy a későbbi időkben sem veszítette el teljesen a jelentőségét. Ezt nemcsak a pilismarót-basaharci vagy a sopron-krautackeri lelőhelyeken észlelt kontinuitás tanúsítja,³⁹ hanem egyéb leletek is, amelyek az előbbiekhöz szervesen kapcsolódnak. Példaként idézzük a körösszegapáti temető állatfüles tálát, amely a korai szarvas fülű tálak egyenes leszármazottja az i. e. III. századból.⁴⁰

A régészet fontos érvei szólnak mellett, hogy az i. e. IV. század első felében jelentős kelta hullám érte el Alsó-Ausztriát, Burgenlandot, Délnyugat-Szlovákiát és az Észak-Dunántúlt: egész sor La Tène B kori temetőt ismerünk e területről. Ezek megjelenését mindenképpen kézenfekvő az ún. történeti vándorlással kapcsolatba hozni.⁴¹ Sajnos, a Pannoniába betörő törzseket szavahihető ókori forrás nem nevezi meg.⁴² A Dél-Dunántúlon, pontosabban Baranya megyében feltárt „pannon” temetők az i. e. IV. században használatban voltak;⁴³ feltehetően itt kezdődött az a „szomszédosság”, amely Trogus—Justinus szerint „per multos annos” vívott háborúkra kényszerítette a hódítókat.⁴⁴ Holott az utóbbiak kitűnően felfegyverzett harcosok voltak, akik jó stratégiai érzékkel szállták meg vagy legalábbis foglalták el a magaslatokat, átkelőhelyeket, s ellenőrizték a fontos útvonalakat.⁴⁵ A legkorábbi sírok között — legalábbis egyelőre — nem fordulnak elő ún. fejedelmi temetkezések, sőt a gazdagnak mondható sírmellékletek is ritkák. (A legjelentősebb lelet, a mannersdorfi temető egyik temetkezése, az i. e. IV. század második felénél semmiképpen sem lehet korábbi.)

Mindez bizonyos értelemben illusztrálja a forrásoknak azt a megállapítását, hogy a túlnépesedés miatt meginduló szétvándorlásban elsősorban fiatal harcosok vettek részt.⁴⁶ A régészeti osztályozást tekintve az említett, az i. e. IV. században kialakuló temetőkben elsősorban az ún. Duchcov—Münsingen-fázis típusai vannak képviselve.⁴⁷ Az i. e. IV. század második felétől kezdve az említett zónában a kelta hatalom konszolidációját tükrözik a kialakuló helyi műhelyekhez kapcsolható tárgytipusok. Közülük a legjellegzetesebb az ún. karikás állatfejes fibula, amely a nyugati korai La Tène zoomorf fibula geometrikus ízlésű, Kárpát-medencei leszármazottja, s kialakulását a Duchcov-típusú fibulákkal való előfordulása keltezi.⁴⁸ Ennek az érdekes fibulavariánsnak a feltűnése az Északnyugat-Balkánon,⁴⁹ a magyar Alföldön⁵⁰ és Erdélyben⁵¹ azzal magyarázható, hogy a La Tène-kultúra új, „keleti” központja egyúttal a további terjeszkedés hátszárnya lett. Ezzel a diagnózissal jól egybevághat a források meglehetősen zürzavaros szövevényéből kihámozható esemény: az i. e. IV. század közepe körül vagy legalábbis a század harmadik negyedében a kelták első nagy katonai sikerüket aratták a Balkánon, az autariáták legyőzésével.⁵²

Ezek az adatok, illetve megfontolások mellett az egyre inkább térhódító felfogás mellett szólnak, hogy azok az „adriai” kelták, akik i. e. 335-ben a Dunánál tartózkodó Nagy Sándorhoz követséget menesztettek,

s meglehetősen félvállról vették az ifjú királyt, nem itáliai, hanem a pannoniai hátorszázhoz tartozó, onnan „elkalandozó” kelták voltak.⁵³

Inváziók a hellenisztikus világ ellen (i. e. 310–275 k.). Trogus—Justinus szerint a pannoniai megtelepedés, majd a szomszédok ellen viselt háborúk után következett a makedónok és a görögök elleni támadások időszaka: „Hortante deinde successu divisim agminibus alii Graeciam, alii Macedoniam omnia ferro prosteruentes petivere...”⁵⁴ Fennmaradt forrásaink, elsősorban Trogus—Justinus és Pausanias, többé-kevésbé összefüggő képet adnak az i. e. 280–279-es évek eseményeiről.⁵⁵ A Makedóniát fenyegető kelta előnyomulás azonban ezt az időszakot évtizedekkel megelőzte. Seneca, Theophrastos nyomán, említést tesz Kassandrosnak a Balkán hegység vidékén a kelták felett aratott győzelméről. A csata keletzése teljesen bizonytalan, kézenfekvőnek tűnik azonban i. e. 310–309-re tenni. I. e. 310-ben ugyanis Kassandros megfékezte a paionokra támadó autariátákat, s az utóbbiak hátában a kelták nyomultak előre, délkelet felé.⁵⁶ Nem lehetetlen, hogy Pausanias közlése a Kambaulés vezetésével Thrákiára támadó keltákról ugyanerre az eseményre vonatkozik.⁵⁷ Ez azonban nem bizonyítható, így az a lehetőség sem kizárható, hogy attól független vállalkozás lehetett, amelyet Lysimachos hiúsított meg.⁵⁸

A hellenisztikus világ ellen irányuló kelta támadások részletes ismertetése messze túlnő e munka céljain. Ki kell azonban emelni a következőket. Ezek az akciók nem rablótámadások voltak, legalábbis nem ez volt a fő céljuk. Területszerzési kísérletnek,⁵⁹ bizonyos értelemben kolonizációnak tekinthetjük ezeket,⁶⁰ s ilyen minőségükben a történeti kelta vándorlások folytatását jelentették. Említést kíván az is, hogy e mozgalmak hátországa — a görög szerzők által említett *oikeia* — Pannónia volt:⁶¹ ide érkeztek meg nyugat felől a déli és a keleti irányba kiinduló népeltolódást kiváltó néphullámok, innen indultak útjukra az új hazát keresők, s a kudarcba fulladt vállalkozások résztvevői — legalábbis részben — ide tértek vissza.⁶²

A források ugyan elég szűkszavúak a balkáni hadjáratokban részt vevő kelta népek korábbi szállásterületét illetően, az általuk említett törzsi- és személynevek alapján azonban adódnak bizonyos információk. Már C. Jullian ural a Ptolemaios Keraunost legyőző sereg vezérének, Bolgiosnak vagy Belgiosnak belga, azaz nyugati eredetére, s arra a lehetőségre, hogy ez a csapat a nagy diadal után Pannoniába tért vissza. Említést érdemel ebben az összefüggésben az a tény, hogy a

római Pannoniában élt egy *Belgites* nevű népcsoport.⁶³ Felvetődött továbbá annak a lehetősége, hogy a Kárpát-medencében később kiemelkedő szerepet játszó boiusok is megjelentek a balkáni invázió idején területünkön, s még jó néhány törzs, amely görög földön vagy Anatóliában a vándorlások során felbukkant. Mindennek a lehetősége tagadhatatlan, tényleges bizonyítéka azonban nincs.⁶⁴

Ennek a rövid, de rendkívül mozgalmas periódusnak a végét az i. e. 275-ös év inkább csak szimbolikusan jelzi, minthogy a kelta visszavonulás pontos időrendjét nem ismerjük. Mindenesetre az i. e. 280-ban megindult invázió záró mozzanatának Antigonos Gonatas győzelmét kell tekintenünk, amit egy kelta sereg fölött Thrákiában, Lysimacheia mellett aratott, i. e. 277–276-ban.⁶⁵

A régészeti kronológia szerint a felvázolt időszak lényegében a La Tène-kor korai (B₁) szakaszának a végét jelenti. A Kárpát-medencében feltárt leletanyag a népmozgásokat tükrözi. Fontos dokumentumok utalnak a Rajna-vidéki eredetű kelták érkezésére, sőt Marne-vidéki kapcsolatokkal is számolni lehet.⁶⁶

Az i. e. IV. század vége és a kelták görögországi inváziójának kudarcra közöti évtizedek a Kárpát-medence történetében kritikus periódusnak számítanak. Egyfelől megfigyelhető a pannoniai kelta hatalom fokozatos terjeszkedése a magyar Alföld, Északkelet-Magyarország, Erdély, illetve a Dél-Dunántúl és Szerémség irányába.⁶⁷ A régészeti források teherbírása azonban meglehetősen korlátozott mértékű, s a kutatás számára gyakran komoly nehézségeket jelent annak eldöntése, hogy egy adott leletcsoport i. e. 275 előttre vagy utánra tehető, vagyis a nagy balkáni inváziót megelőző hátországi „gyülekezéshez” vagy az annak összeomlását követő visszavonuláshoz kapcsolható-e. Ennek oka részben az, hogy e protohisztórikus korszak leletei csak igen hozzávetőleges, legjobb esetben ± 25 éves pontossággal keltezhetők, továbbá az, hogy az adott periódus átmenetet képez a kora és a középső La Tène-kor között, s leletanyagát is egyfajta átmenetiség jellemzi.⁶⁸ Az értelmezési bizonytalanságra talán a legjobb példa a szerbiai Kostolac melletti Pecinében feltárt fontos temető esete. Ennek leletanyagát az ásató egy olyan „katonai táborral” igyekszik összekapcsolni, ahol a déli hadjáratra készülők kelták gyülekeztek.⁶⁹ Egyáltalán nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy Pecinében egy, már Görögországból visszatért s ott megtelepülő csoportról kapunk képet.⁷⁰

Vannak azonban olyan leletcsoportok, amelyek történeti összefüggéseit a kutatás világosabban vázolja

fel. Ez vonatkozik azokra a tárgytipusokra, amelyeknek díszítése az ún. Waldalgesheim-stílus elterjedését tanúsítja a keleti kelta körben. Amint F. Schwappach kitűnő tanulmányában kimutatta,⁷¹ ez a jelenség kezdetét tekintve a Duchcov—Münsingen-fázishoz kapcsolódik, s háttérben nyugati, felfogása szerint elsősorban Rajna-vidéki hatások állanak. Erre mutat például egy, a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött vaslándzsa, melynek díszítése Schwappach szerint közvetlenül a waldalgesheimi lelet aranytorqueséhez kapcsolódik.⁷² Óvakodnunk kell azonban attól, hogy a Waldalgesheim-stílus Kárpát-medencei fellépésében egyszerűen egy nyugat—keleti irányú hatás működését lássuk. A már említett mannersdorfi sír⁷³ Alsó-Ausztria és Itália, illetve Svájc közötti kapcsolatok meglétére utal, s ez az összefüggés különös figyelmet érdemel a Waldalgesheim-stílus egyre inkább előtérbe kerülő déli, azaz italo-kelta genezisének szemszögéből.⁷⁴

Ehhez hasonló helyzettel kerülünk szembe a litéri vésett díszítésű kardhüvely értelmezése során.⁷⁵ Ez a fontos darab, amelynek előlapját zoomorf lyra, hátlapját pedig Waldalgesheim-indák díszítik, kronológiai helyzetét tekintve mindenképpen későbbi, mint azok az itáliai, illetve Marne-vidéki kardok, amelyek hüvelye vaslemezzre illesztett, domborítással díszített bronzlap.⁷⁶ A Rezicszerben előkerült s a litérivel minden valószínűség szerint azonos műhelyből származó darab La Tène B, kori síregyüttes részeként jött napvilágra, s ez arra enged következtetni, hogy a litéri darab sem lehet korábbi a La Tène B késői szakaszánál.⁷⁷ Mindezek azt a feltevést támasztják alá, mely szerint a keleti kelták körében a Waldalgesheim-stílus igazán az i. e. IV. század végén és a III. század elején lett népszerű. Ezt olyan leletek erősítik meg, mint az alsópéli edény⁷⁸ vagy a silvaşi sisak⁷⁹ és a Cibăr Vareş-i torques.⁸⁰ A felsorolt lelőhelyek földrajzi helyzete arra utal, hogy a Waldalgesheim-stílus elterjedése a kelták keleti expanzióját követte. A bulgáriai torques például a kelták i. e. 310 körüli thrákiai jelenlétével magyarázható.

A litéri kardhüvely előlapján látható zoomorf lyra eredete ugyancsak két irányba mutat: kétségtelen, hogy ez az orientalizáló ízlésű, italo-etruszk gyökerekre visszavezethető motívum korábban jelenik meg az itáliai és a Marne-vidéki kelták körében, mint Kárpát-medencei rokonaiknál.⁸¹

A Waldalgesheim-stílus megjelenése a keleti kelta műhelyekben fermentumnak bizonyult, s talán még az i. e. III. század első negyedében az ún. „magyar kardstílus” megszületését eredményezte. Ez a rendkívül bonyolult, arabeszkyszerű díszítésmód, amely a

vaskori kelta díszítőművészet csúcsteljesítményei közé számít, amint P. Jacobsthal felismerte, feltételezi a Waldalgesheim-stílusnak mint előzménynek a meglétét.⁸² Mai ismereteink szerint a kardstílus legkorábbi megjelenése ahhoz a műhelyhez kapcsolható, amelyből az említett litéri és a rezicséri kard kikerült.⁸³ Meg kell azonban jegyezni, hogy a produkció legfontosabb sorozatai, melybe olyan fő művek tartoznak, mint a Cernon-sur-Coole-i, a halimbai vagy a drñai kard, az előbbieknél valamivel később, tehát a kora és középső La Tène-kor közötti átmenet idejénél korábban nem készülhettek.⁸⁴

Újabb kelta meglepedések a Kárpát-medencében a balkáni invázió kudarca után. A scordiscusok (i. e. 275—190 k.). Amint már utaltunk rá, a Makedónia és a görög föld ellen irányuló kelta invázió kudarcát követő eseményeket, azok pontos időrendjét igen kevésbé ismerjük. A források több kelta csoport mozgásáról, visszavonulásáról, felbomlásáról és felmorzsolódásáról tudósítanak, s mindez a Közép-Anatólia és Gallia közötti hatalmas térségben játszódott le.⁸⁵ Fontos részletek maradnak azonban homályban, míg mások erősen ellentmondásosak.

A hadjáratok több kiemelkedő jelentőségű szereplőjének sorsa ismeretlen; a visszavonulás folyamán új nevek, új vezérek bukkantak fel, míg mások eltűntek — legalábbis a görög történetírás látóköréből.⁸⁶

Pannoniával kapcsolatban két kelta csoportra vonatkozóan maradtak fenn források. Viszonylag nagy figyelem kísérte a *volcae tectosages* törzs sorsát, feltehetően azért, mivel bennük látták a Brennos által vezetett delphoi előretörés főszereplőit. Nyilván ez volt az oka annak, hogy körülöttük alakult ki a vándorlások legendaköre.

A görög történetírók és geográfusok az előbbieknél sokkal hitelesebben rajzolták meg a visszavonulás után scordiscus néven ismertté vált kelta törzs történetét. A *volcae tectosages* törzs feltehetően még a görögországi betörés előtt felbomlott, s a Brennos seregétől elszakadt csoport végül Anatóliába vándorolt.⁸⁷ A delphoi kudarc után a nép szétforgácsolódása folytatódott;⁸⁸ Trogus—Justinus szerint egy töredéke Tolosáig vonult vissza (ehhez kapcsolódik az elrabolt delphoi kincsekről szóló legenda), míg egy másik csoportja Pannoniában telepedett le. („Ex gente Tectosagorum non mediocris populus, praedae dulcedine, Illyricum repetivit, spoliatisque Istris, in Pannonia consedit...”⁸⁹)

Caesar a *volcae tectosages* törzsnek a Hercynia silva környékén való meglepedéséről tud: „Itaque ea, quae fertilissima Germaniae sunt, loca circum Hercy-

niam silvam... Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt...”⁹⁰ Az említett forrásadatok hitelességét és értelmezését illetően szélsőséges álláspontok alakultak ki.⁹¹ Bizonyos érvek mellett szólnak, hogy a törzs vándorlására vonatkozó antik hagyomány topográfiai utalásai nem feltétlenül alaptalanok. A pannoniai megtelepedés mellett szólhat a *Volcae paludes* földrajzi név Délkelet-Pannoniában, Mursa környékén,⁹² valamint a Dráva torkolatától kissé északabbra előkerült aranytorques (Gajič — Hercegmárok),⁹³ melynek legjobb párhuzamai Toulouse vidékéről, azaz — Iustinus szavaival — a tectosages törzs *antiqua patriájából* származnak.⁹⁴

Caesar adatát, az előbbieket figyelembevételével, érdekesen világítják meg az újabb régészeti kutatások, amelyek a balkáni inspirációkra visszavezethető ún. pszeudofiligrán díszítésű ékszerek két legfontosabb elterjedési góciának, a délkelet-dunántúlinak és a morvaországinak szerves kapcsolatát mutatták ki.⁹⁵ Ez az eredmény azt a feltevést támasztja alá, hogy a tectosages törzshöz tartozó csoport vándorlásának útja esetleg Délkelet-Pannoniából vezetett a Hercynia silva vidékére.⁹⁶

A scordiscusok történetét az ókori forrásokból viszonylag jól ismerjük: ez a kelta eredetű nép az antik világ periferiáján telepedett meg, s hatalmi törekvései nem voltak közömbösek a déli szomszédok számára.⁹⁷ Trogus — Iustinus és Poseidonios (Athénaiosnál fennmaradt töredék) egyaránt arra utalnak, hogy a magát scordiscusnak nevező csoport eredetileg Brennos seregéhez tartozott. E két szerző adatai kölcsönösen kiegészítik egymást: az utóbbi megnevezi a visszavonulók vezérét, az egyébként ismeretlen Bathantost,⁹⁸ az előbbi pontosan meghatározza letelepedésük helyét: „Ex his manus quedam in confluenta Danuvii et Savi consedit Scordiscosque se appellari voluit.”⁹⁹ Az esemény pontos dátuma nem ismert, a keltezés terminus post quemje i. e. 279.¹⁰⁰

A scordiscus törzsnév a legelfogadhatóbb magyarázat szerint a *Skardon oros* (Scardus mons) földrajzi elnevezésre vezethető vissza, vagyis az észak-balkáni térségben, a helyszínen felvett név. Ebben a minőségében utal arra a körülményre, hogy viselői illír törzsek közé ékelődtek be; egyébként a népnév illír végződésű változata — *scordistai*, illetve *scordistae* — előfordult a forrásokban.¹⁰¹ A scordiscusok Iustinus által megadott települési területe — a Duna és a Száva összefolyásának vidéke — lényegesen kisebb, mint a törzs más forrásokból ismert szállásterülete fénykorában, az i. e. II. században. Ez az ellentmondás elvileg kétféleképpen magyarázható.

Trogus vagy a „*civitas Scordischorum*” területi adottságait vetítette vissza a múltba, vagy esetleg csupán arra a magterületre utalt, ahonnan felfogása szerint a vándorlás dél felé elindult. Az utóbbi mellett szól a következő mondata: „Inde per vestigia, qua venerant, antiquam patriam repetivere.”¹⁰² Ezt az értelmezést a régészeti források is megerősítik: a La Tène-kultúra anyagának jelentős koncentrációja az i. e. III. században Szlavónia és a Szerémség területén mutatható ki, sőt ennek bizonyos helyi előzményei is megfoghatók. Ezzel szemben a Szávától délre a kelta kultúrára jellemző leletek ritkák.¹⁰³ Mindebből két következtetés adódik. Az egyik az, hogy a scordiscusok településének súlypontja a Dráva—Száva közötti vidék keleti részén lehetett, a másik pedig az, hogy a törzs hatalmi szférája (erről a továbbiakban szó lesz) a meghódított népek anyagi kultúrájára jelentéktelen hatással volt. Vagyis a kelták az említett „latenizált” zónán kívül csupán vékony uralkodó réteget képeztek, amely fokozatosan igazodott alattvalóinak kulturális hagyományaihoz, sőt feltehetően azok nyelvét is átvette.¹⁰⁴ A Karaburmában (Belgrád) feltárt temető, amelyet a scordiscusok egyik csoportja a görögországi visszavonulástól a római korig megszakítás nélkül használt, jó áttekintést nyújt a törzs kultúrájáról: a La Tène-műveltséget átította a balkáni kultúrkör hatása.

Kézenfekvő az a feltevés, hogy az utóbbiból átvett elemek a scordiscus szállásterület közvetítésével jutottak el az északabbra eső területeken lakó kelta törzsekhez.¹⁰⁵ Az írott forrásokból további, a hellenisztikus világ ellen irányuló támadások kudarca után lezajló s a pannoniai területeket érintő események nem hámozhatók ki.

A régészeti kutatások a következő jelenségekre hívják fel a figyelmet. A scordiscusok letelepedését követő időszakban a Dunántúl délkeleti részén a középső La Tène-kor kultúrájának jelentős központjai alakultak ki.¹⁰⁶ Ugyanerre az időszakra tehető Szlovénia, Stájerország és Karinthia területének keltizálódása.¹⁰⁷ Ez a folyamat egyben annak a hatalmi szférának a kialakulását jelzi, amelyet az ókori források alapján — legkésőbb az i. e. II. század közepétől kezdve — a tauriscusok nevével lehet összekapcsolni.¹⁰⁸ Végül utalni kell a későbbi Pannonia provincia területétől keletebbre lejátszódó eseményre, nevezetesen a magyar Alföld területének teljes keltizálódására.¹⁰⁹

Az írott források alapján az i. e. 275 és 190 közötti időszakra keltezett történeti periódus a régészeti kronológia La Tène C₁ fázisával párhuzamosítható; tökéletes egyezéstről azonban — legalábbis egyelőre — nem beszélhetünk.

A kvázi egyeztetést azok az újabban közzétett dendrokronológiai rámpontok indokolják, amelyek szerint a La Tène C periódus kezdete az i. e. III. század közepénél későbbre nem tehető, s valószínűleg e század második negyedében helyezhető el.¹¹⁰

A felvázolt időszak sok tekintetben átmeneti jellegűnek tekinthető, minthogy a történeti mozgást népvándorlások, hatalmi súlypont-átolódások és bonyolult kulturális kölcsönhatások jellemezték. Helytelen volna azonban azt hinni, hogy e periódus a keleti keltaság szempontjából csupán a területi terjeszkedés sikereit jelentette. A Kárpát-medencei kelta hatalom konszolidációjával párhuzamosan egyfajta kulturális *koiné* kialakulása is megindult, amelyet erőteljes és egyértelmű Duna-vidéki és balkáni orientáció jellemezett.¹¹¹ A görögországi invázió egyfelől ugyan több mint kétségessé tette a „barbárok” és a hellenisztikus világ közötti békés egymás mellett élés lehetőségét, másrészt azonban új típusú kapcsolatok előtt nyitotta meg az utat: ennek legfontosabb forrásai a hódítók helyszíni tapasztalatai mellett a hellenisztikus hadseregekben harcoló kelta zsoldosok lettek.¹¹² Ez az új kapcsolatrendszer tükröződik az ún. főnöksírok, azaz katonai vezetők temetkezéseiben, amelyek közül kiemelkedik a ciumești sír, mellékletei között ragadozó madárral díszített sisakkal, fonott vas páncélinggel, lábvértpárral.¹¹³ A III. század kevésbé rangos személyiségeinek sírmellékletei között Jugoszláviától (Karaburma) Magyarországon (Szob, Szabolcs) át Szlovákiáig (Hurbanovo) kora hellenisztikus bronzedények jöttek napvilágra,¹¹⁴ amelyek leginkább görögországi hadizsákmánynak tekinthetők. Elterjedésük azt jelzi, hogy a délről visszavonuló kelták a Kárpát-medence távol eső vidékein telepedtek le, megközelítve annak északi peremét is. Másfelől ezek a hellenisztikus világhoz fűződő kapcsolatok a keleti kelta *koiné*ra is rányomták bélyegüket. A hellenisztikus fémedények hatása világosan leolvasható a keleti kelta kerámia több új formájáról. A legjobb példa erre a Duna-vidéki *kantharosok* egyik változata, profilált talpával, szájperem fölé emelkedő füleivel: mindkét alkotóelem egyértelműen fémmforma utánzata. A kantharoszt tartalmazó síregyüttesek elemzése arra mutat, hogy a hellenisztikus inspirációjú forma használata a Kárpát-medencében az i. e. III. századra korlátozódik.¹¹⁵ Ugyanerre az időszakra tehető a tériomorfi és antropomorfi fülű vázák divatosság válna is: a legkorábbiak alighanem az i. e. III. század második negyedében készültek. E rendkívül eredeti kreációk megjelenésében korábbi hagyományok mellett talán az italo-hellenisztikus művészet visszhangja is szerepet játszott,

legalábbis azoknak a vázáknek az esetében, amelyek füle hidat csináló emberalakot formáz. Az eredetkérdés azonban még korántsem tisztázott.¹¹⁶

Egy másik leletcsoport is tanúsítja, hogy a keleti kelta művészet szélesre nyitotta kapuit a balkáni hatások előtt. A Kárpát-medencei La Tène-műhelyek a trák–illír kultúrkörnek köszönhetik a filigrán és a granuláció technikájának megismerését. Ez valószínűleg még a IV. századra nyúlik vissza a pilismarót-basaharci temető 53. sírjának tanúsága szerint,¹¹⁷ maga az álfiligrán díszítésű ékszerek divatja azonban nem sokkal az i. e. III. század közepe előtt bontakozott ki. Olyan karperecekről, fibulákról van szó, amelyek plasztikus díszítésmintái gyakran a megtévesztésig hűen utánozzák a valódi filigránt. A keleti kelta műhelyekből olyan mesterművek kerültek ki, mint például a chotini 14. sír karperece.¹¹⁸

A déli kapcsolatok összefüggésében kell utalni a magyarországi leletanyag egyelőre egyedülálló darabjára, a jászberény-cserőhalmi temetőben feltárt, sárkányfejben végződő ivókürtre. Ennek figurális motívuma – amint W. Krämer kimutatta – az i. e. III. század második felére tehető alexandriai tengeri sárkány (Ketos) típusát követi, mint előképet.¹¹⁹ Ennek a rendkívül érdekes s ugyanakkor meglepő összefüggésnek a történeti hátterét segít megvilágítani a váci középső La Tène-kori temető egyik sírjából előkerült maszkos üveggyöngy.¹²⁰ A szép kivitelű darab végső soron a hasonló típusú pun amulettek nagy családjához kapcsolódik, legközelebbi párhuzamainak elterjedése azonban kimondottan keleti orientációjú, ami pontusi készítőműhely javára szól.¹²¹ Az utóbbi megállapítás egyúttal azt a feltevést támasztja alá, hogy a Fekete-tenger hellenizált zónája és a Kárpát-medence között a tylisi (Thrákia) kelta királyság létrejöttének és a galaták olbiai hadjáratának a jóvoltából az i. e. III. század folyamán közvetett kapcsolat alakult ki.¹²²

Végül azt sem szabad említés nélkül hagyni, hogy a keleti kelta pénzverés ugyancsak a balkáni orientáció következtében született meg a tárgyalt időszakban. Erről azonban később részletesebben szó lesz.¹²³ A keleti kelta művészeti *koiné* sajátos világát a déli – balkáni, illetve hellenisztikus – hatások átvételén és feldolgozásán kívül más források is árnyalták, köztük a magyar Alföld és Erdély korábbi „szkíta” kultúrájú népességének a hagyománya. Ennek köszönhetően lett a keleti kelta kerámia kedvelt formája az egyfülű kancsó, amely azután a kantharosokhoz hasonlóan gyakran kapott plasztikus fülkiképzést.¹²⁴ A sztyeppei állatközdelem-jelenet kelta parafrázisát egy lábatlani kelta urna vállán látjuk bekarcolva.¹²⁵

Az előbbieken adott áttekintés annak kiemelésére szolgált, hogy a Kárpát-medencében gyökeret vert keltaság az i. e. III. század folyamán igen jelentős, összetéveszthetetlenül egyéni művészetet teremtett. Ez azonban megőrizte szerves kapcsolatát a nyugati keltaság produkciójával, vagyis megmaradt La Tène–kelta művészetnek. Az összekötő szálak szemléltetésére éppen csak utalunk a kardstílus kitűnő dokumentumaira,¹²⁶ a sárkánypár-kardokra, amelyek ma már — De Navarro kifejezésével — *inter-celtic „currency”*-nek¹²⁷ tekinthetők, vagy a plasztikus stílus Kárpát-medencei emlékeire.¹²⁸

Ennek a rendkívül izgalmas, számos részletében még további megvilágítást igénylő időszaknak a záróakkordját történeti szempontból a boiusok pannoniai bevándorlása jelentette, amely a terület erőviszonyait a II. század folyamán jórészt meghatározta.¹²⁹

Boiusok, tauriscusok, scordiscusok: kelta hatalom a Kárpát-medencében az i. e. II. században (i. e. 190–110 k.). A periódusnak az előző időszaktól való elkülönítését, továbbá kezdetének keltezését Strabón egyik adata indokolja, illetve teszi lehetővé. Eszerint az Itáliából elűzött boiusok a Dunához vándoroltak.¹³⁰ Az esemény keltezésének legfontosabb támpontja a törzs katasztrófális vereségének dátuma, i. e. 191.¹³¹ A forráshelynek az újabb kutatások általában hitelt adnak, noha a boiusokra vonatkozó rendkívül ellentmondásos és hézagos ókori híradások az Észak-Itáliából közvetlenül a Dunához vezető vándorlásról egyébként nem tesznek említést.¹³² Poseidónios (Strabón munkájában) a boiusok „korábbi”, a Hercynia silva vidékén lévő szállásterületére utal,¹³³ Caesar pedig noricumai fellépésükről tud.¹³⁴ Megjegyzendő azonban, hogy az előbbi adat geográfiai szempontból nem világos, az utóbbinak pedig jó érvek mondanak ellent.¹³⁵

A régészeti leletek alapján egyesek Észak-Magyarországon és a szomszédos szlovákiai területen az i. e. II. században a kelta népesség jelentős megnövekedésével számolnak. Emellett a kutatás felfigyelt az anyagi kultúra itáliai eredetű elemeire.¹³⁶ Mindez amellől szólhat, hogy a Strabón-hely a boiusok pannoniai bevándorlására vonatkozik. Feltehető tehát, hogy az i. e. II. században a Kárpát-medence északnyugati térségében új kelta hatalmi központ kialakulása indult meg. Strabónnak az a megjegyzése, hogy a boiusok a Dunánál való megtelepedésük után a tauriscusokkal éltek együtt, békés folyamatra utal,¹³⁷ akár a szomszédokat, akár a terület korábbi lakosságát kell értenünk az utóbbiakon.¹³⁸ A boius hatalmi szféra keleti határa Strabón szerint a Parisosnál (Tisza) húzódott; a ké-

sőbbi fejlemények alapján arra gondolhatunk, hogy a keleti terjeszkedés nem volt konfliktusoktól mentes.¹³⁹

A tauriscus népnév megjelenése fontos új elem a pannoniai keltaság történetében. Először Polybiosnál bukkan fel, aki az Alpok nyugati és keleti részén élő törzsek megnevezésére egyaránt használja. A különböző források elemzése arra mutat, hogy alighanem gyűjtőnév lehetett, amely a Keleti-Alpok vidékének keltizálódása után — az i. e. III. század második felében — a terület kelta és nem kelta lakosságát egyaránt jelölte.¹⁴⁰

A „nyugati” tauriscusokra vonatkozó forráshelyek a kutatást igen bonyolult probléma elé állítják, amelyet ez különböző vándorlásméletekkel igyekezett áthidalni.¹⁴¹ Minthogy azonban nyugat–kelet irányú tauriscus vándorlás nem mutatható ki, sőt, Délnyugat-Pannonia és a vele határos noricumai terület keltizálódása a balkáni kelta invázió összeomlása után, keleti irányból történt, valószínűnek látszik, hogy az újonnan megszerzett területeken egységes tauriscus hatalmi szféra alakult ki,¹⁴² amelynek „hátszaga” Dél-Noricum lehetett.¹⁴³

Amíg a boius vándorlás vagy a tauriscuskérdés a források természete miatt a szakirodalomban egymásnak élesen ellentmondó interpretációkat tart életben, addig Pannonia scordiscus övezetének i. e. II. századi története, legalábbis fő vonásait tekintve, megnyugtató módon vázolható fel. Kétségtelen, hogy ez az időszak jelentette a törzs hatalmának a csúcspontját.

Erre utal Strabón leírása a törzs szállásterületéről, amelynek nagy kiterjedését jól tükrözi az a tény, hogy a geográfus megkülönbözteti a Noaros és a Margos folyók között élő *μεγάλοι* és a tőlük keletre, a triballok és a mysek szomszédságában élő *μικροί* scordiscusokat.¹⁴⁴ A hatalmi szféra tényleges nagyságát azonban csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, minthogy a Noaros azonosítása mindmáig nyitott kérdés. Továbbá az is nehézséget jelent, hogy a La Tène-kultúra körébe sorolható leletek — amint erről már szó volt — lényegesen kisebb területet „népesítenek be”, mint amit az antik források alapján a törzs tulajdonának kell tekintenünk. A numizmatikai anyagra épített rekonstrukciós kísérletet kétségessé teszi az időrendi bizonytalanság, azaz nem világos, hogy a felvázolt kép melyik időszakra vonatkoztatható.¹⁴⁵

Az i. e. II. század folyamán a scordiscusok terjeszkedése két irányt követett. A század első felét inkább a nyugati térhódítás jellemezte. Ennek sikerére utal Livius adata, amely szerint V. Philippos Róma elleni hadjáratának haditervei, i. e. 179-ben, az Észak-Balkán térségében csak a scordiscusokkal számoltak: „Per

Scordiscos iter esse ad mare Hadriaticum; alia via traduci exercitum non posse.¹⁴⁶

Ugyanebbe a képbe illik bele az a forráshely, amely a rómaiak és a scordiscusok első konfliktusát említi; az utóbbiak a dalmát tengerparton fontos hatalmi pozícióval rendelkeztek.¹⁴⁷ Ezek után szinte magától értetődő, hogy a pannon törzsek is scordiscus fennhatóság alatt voltak.¹⁴⁸

Az i. e. II. század második felében a scordiscus támadások célpontja Makedónia lett. I. e. 141-től Róma legszívósabb ellenfeleinek számítottak ebben a térségben, miután a dardán törzseket ellenőrzésük alá vonták, s a Hebros és a Strymón völgyén át zavartalanul törhettek be Thrákiába.¹⁴⁹ Nyilvánvalóan ebben az időszakban alakult ki az a geopolitikai szituáció, amelynek következményeként a források a scordiscusokat nemegyszer a trák népek közé sorolták.¹⁵⁰ Egyébként tagadhatatlan, hogy a törzs kulturális képét a hatalmi szférájába tartozó illírek és trákok befolyásolták.¹⁵¹

I. e. 135-ben M. Cosconius praetor Thrákiában legyőzte ugyan a scordiscusokat,¹⁵² ez azonban nem vetett véget a Makedónia elleni akcióknak. I. e. 135 és 109 között a harcok vagy Thrákia területén folytak, vagy a scordiscusok nyugat-thrákiai törzsekkel szövetségben harcoltak. Mindez azt jelenti, hogy ebben az időszakban a scordiscus hatalmi zóna Thrákia nyugati határáig terjedt.¹⁵³

I. e. 109-ben M. Minucius Rufus súlyos vereséget mért a scordiscusokra. Ez megállította a törzs déli terjeszkedését, és a fennhatósága alatt élő népek fokozatos elszakadásához vezetett.¹⁵⁴ Vagyis az i. e. II. század utolsó évtizedének legelején fordulópont következett be a scordiscusok történetében. Ezt megelőzően zajlott le az az esemény, amelynek kapcsán fény derül Pannonia, illetve tágabban a Kárpát-medence kelta erőviszonyaira. A kimber vándorlás i. e. 114–113-ban vonult át a területen. Poseidónios a következőképpen foglalta össze a történeteket:

„Φησὶ δὲ [sc. Ποσειδώνιος] καὶ Βοίους τὸν Ἐρκύνιου δρυμὸν οἰκεῖν πρότερον, τοὺς δὲ Κίμβρους ὀρμήσαντας ἐπὶ τὸν τόπον τοῦτον, ἀποκρουσθέντας ὑπὸ τῶν Βοίων ἐπὶ τὸν Ἰστρον καὶ τοὺς Σκορδίσκους Γαλάτας, καταβῆναι, εἴτ' ἐπὶ Τευρίστας καὶ Ταυρίσκους, καὶ τούτους Γαλάτας, εἴτ' ἐπὶ Ἐλουητίους...¹⁵⁵

Vagyis a kimberek először a boiokkal kerültek szembe, akik elűzték őket, azután a scordiscusokkal, majd pedig a tauriscusokkal (illetve tauristákkal). Ez pedig úgy értelmezhető, hogy az adott időpontban a Kárpát-medence három törzs hatalmi szférája között

oszlott meg: a boiúoké volt az északi, a scordiscusoké a délkeleti, a tauriscusoké pedig a délnyugati rész. A pontos határvonalak meghúzásához alig van támpontunk. A scordiscus és tauriscus zóna valahol Siscia és Nauportus között érintkezett; az utóbbi már tauriscus településnek számított,¹⁵⁶ míg az előbbi scordiscus fennhatóság alatt lévő pannon „város” volt.¹⁵⁷ Mócsy értelmezése szerint ugyanezt a határvonalat adja meg Plinius (n. h. III, 148); „mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci”.¹⁵⁸ (Egyébként nagyon valószínű, hogy a scordiscusok a Makedónia ellen irányuló expanzió időszakában sem veszítették el az i. e. II. század első felében megszerzett északnyugat-balkáni hatalmi pozíciókat.)¹⁵⁹ Sokkal kevésbé világos az, hogy a Dunántúlon hol húzódott a boiúok és a scordiscusok hatalmi zónáinak a határvonala; a régészeti leletek alapján leginkább a Kapos-völgy jöhet számításba.¹⁶⁰ Még bonyolultabb a helyzet a boiúokkal és a tauriscusokkal; a fentebb idézett Strabón-hely a két nép „együtteléséről” esetleg az északnyugat-pannoniai tauriscusokra is vonatkozhat.¹⁶¹ Minthogy azonban a boiú vándorlást megelőző időszak kelta lakosságára vonatkozóan a források nem adnak hiteles felvilágosítást, Strabón említett adatának pontos értelmezése jelenleg nem lehetséges.¹⁶²

Az i. e. I. század eseményei arra utalnak, hogy a boiú hatalmi szféra különböző kelta törzsek, népcsoportok laza szövetségét jelentette a legerősebb törzs neve és égíze alatt. A tauriscus és a scordiscus zónában a függőségi viszonyok nyilvánvalóan változatosabbak és bonyolultabbak voltak, tekintettel a különböző legyőzött vagy szövetségbe kényszerített nem kelta népekre.¹⁶³

A régészeti kutatások egyelőre kevés segítséget nyújtanak a történeti problémák tisztázásához. Annyi mindenesetre említést érdemel, hogy a középső La Tène-kor leletanyaga alapján három csoport körvonalazódik: az első a Dunántúl északi részét, a Duna-kanyartól keletre fekvő vidéket, Nyugat-Szlovákiát és talán Északkelet-Ausztriát, a második Délkelet-Dunántúlt, a Szerémséget és Szlavóniát, a harmadik pedig Szlovéniát, Stájerországot és Karinthiát foglalta magába. Ez a felosztás azonban meglehetősen hozzávetőleges, s pontosná tételéhez a publikálatlan nagy temetők feldolgozása előtt nincs sok remény.¹⁶⁴

A leletanyag egyébként az előző időszakának szerves folytatása, s ez az összkelta és a helyi elemekre egyaránt vonatkozik. A kutatás az utóbbi időben főként az utóbbiak feltérképezésében és értelmezésében ért el eredményeket, s így erre jobban definiálható a meghódított és a szomszédos népek hatása a kelta

törzsek anyagi kultúrájára és művészetére.¹⁶⁵ A folytonosság azonban a másik pólust is jellemzi, amint ezt világosan példázza a kardstílus II. századi emlékanyaga, vagy az emailberakásos bronzövek, a hasonló technikával készült fibulák vagy a 3-4 hólyagos lábpreceek.¹⁶⁶

A kelta hatalmi egyensúly felbomlása. A scordiscusok lehanyaglása (i. e. 110 k.—i. e. 60/50 k.). A kimber vándorlás következményeire vonatkozóan a források nem tartalmaznak utalásokat. A Kárpát-medence északi, északkeleti részét érintő kelta, illetve nem kelta népmozgások feltételezése az i. e. II–I. század fordulóján minden alapot nélkülöz.¹⁶⁷

A régészeti leletanyagban — a jelentéktelen germán hatás problémáját mellőzve¹⁶⁸ — a következő jelenésre érdemes felhívni a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a középső La Tène-kor végén a Kárpát-medencében — így például a Dunántúlon — számolni kell sok, régebb óta használt temető megszűnésével.¹⁶⁹ Mint-hogy a legújabb kronológiai vizsgálatok a La Tène C₂ záródátumát az i. e. II. század végére teszik,¹⁷⁰ elvben kézenfekvőnek tűnik e jelenséget a kimber vándorlással összefüggésbe hozni. Mindenesetre az kétségtelen, hogy a további tisztázást igénylő régészeti megfigyelések, illetve azok történeti háttérétől függetlenül, az i. e. I. század elejétől kezdve a keleti kelta hatalom korábbi egyensúlyának megbomlásával kell számolni. A legfontosabb eseményekre délen került sor. A Minucius Rufustól elszenvedett vereség után a scordiscusok makedóniai betörései megszűntek, s i. e. 97-ben a rómaiak a dardánok ellen viseltek háborút. Az utóbbi adat arra utal, hogy ebben az időpontban a dardánok már nem tartoztak a scordiscusok fennhatósága alá.¹⁷¹ Ezeket a fejleményeket azonban helytelen úgy értelmezni, mint az észak-balkáni scordiscus hegemonia összeomlásának bizonyítékait.¹⁷² A törzs döntő veresége az i. e. I. század második évtizedében, valamikor 88 és 81 között következett be, Scipio Asiagenus seregeitől.¹⁷³ Appianos szerint az életben maradottak a Duna szigetein kerestek menedéket. Ez az utóbbi adat a kutatásnak sok fejtörést okozott. Leggyorsabb értelmezése szerint a Szerémség területére vonatkozhat.¹⁷⁴ Minthogy azonban a forráshely szigetekről beszél — τὰς νήσους τοῦ ποταμοῦ μετακίῃσαι φυγόντας — a pontosabb meghatározás igénye is felvetődött, nevezetesen az a lehetőség, hogy az utalás a Duna mocsaras, Titel és Belgrád közötti bal partjára vonatkozik.¹⁷⁵ Ennek ismerete azonban aligha tételezhető fel az ókori geográfusokról,¹⁷⁶ s célszerűbbnek látszik a „szigeteken” a Szerémséget vagy esetleg a Duna, a Temes és a Karas között elterülő vidéket érteni, amely

a déli földrajztudósok, illetve informátoraik számára — az északabbra fekvő zóna ismerete híján — „szigetvilágnak” tűnhetett.¹⁷⁷ Említést érdemel, hogy a scordiscusok fontos késő La Tène-kori oppiduma, a židovari település a Karas és a Temes között épült ki.¹⁷⁸

A scordiscusok vereségét nem szabad eltúlozni, sőt valószínűleg a törzs hamarosan újra hallat magáról: a 70-es évek közepén Appius Claudius Pulcher a Rhodopé vidékén harcolt ellenük.¹⁷⁹ Ezek az akciók azonban elszigeteltek lehettek, s a törzs jelentőségének nagymérvű csökkenését, az ókori „világpolitikából” való kiszorulását mindenképpen jelzi két adat. Nevezetesen az, hogy C. Scribonius Curio 76/75–73-as évekre keltezhető *bellum Dardanicum*-ja, illetve a Dunához való előrenyomulása során nincs többé szó a scordiscusokról, s ugyanez vonatkozik utóda, Lucullus hadműveleteire is.¹⁸⁰

A Scipio Asiagenus seregéről elszenvedett vereség a törzs hatalmi szférájának nyugati részére is hatással volt: igen valószínű, hogy a pannonok hamarosan függetlenítették magukat. Mindenesetre, amikor i. e. 64-ben Mithridatés Itália ellen hadjáratot készített elő, az Észak-Balkánon már nem a scordiscusokkal, hanem a pannon törzsekkel számolt. Appianos idevágó utalása keltákat is említ; ez talán a tauriscusokra vonatkozik.¹⁸¹

A latobicusok bevándorlása és megtelepedése Dél-nyugat-Pannoniában — P. Petru vizsgálatai alapján — i. e. 60 körül a helvét vándorlással összefüggő esemény lehetett. Ez a feltevés a történeti források értelmezése mellett elsősorban a kérdéses területen megjelenő házurnák feldolgozásán alapul.¹⁸²

A tárgyalt történeti eseményeket egyébként a régészeti leletek kevésbé dokumentálják. A La Tène-kultúra jelenléte változatlanul kimutatható a Szerémségben és az ahhoz kapcsolódó területeken; ugyanitt folytonossága is kétségtelen.¹⁸³

A régészeti kutatás az i. e. II. század végén a kimber vándorlás miatt létrejött helyzettel igyekszik magyarázni az „oppidumok civilizációjának” Kárpát-medencei megjelenését. Ez a feltevés abból indul ki, hogy a késő La Tène-kor erősített települései a kelta kultúra defenzívá válásának szimptomái. Ezzel szemben a francia, a német és a cseh kutatás egyre meggyőzőbben igazolja, hogy az oppidumok megszületése olyan gazdasági változásokra vezethető vissza, amelyek a kimber invázióját jóval megelőzték. Nem lebecsülendő érvek szólnak amellett, hogy az átalakulás rugói az italo-kelta miliőben keresendőek.¹⁸⁴ Felvetődik a kérdés, vajon a Kárpát-medencében, melynek II. századi történetében az írott források szerint az Itáliából

előzött boiások bevándorlása igen lényeges esemény volt, másképpen alakult-e a helyzet? Egyértelmű válasz a kutatás jelenlegi állása mellett aligha lehetséges.

I. e. II. századi oppidumokról a jugoszláv szakirodalom tudósít,¹⁸⁵ ezek kronológiai helyzete, település-struktúrája lényegében tisztázatlan. Kétségtelen azonban, hogy a gomolavai település, amely az i. e. II. század végén vagy az I. század elején jött létre, semmiképpen sem volt refugium jellegű, s kialakulását leginkább gazdasági tényezők magyarázzák.¹⁸⁶

Magyarországon főként Veleszentvid,¹⁸⁷ Szlovákiában pedig Bratislava¹⁸⁸ feleltethet meg leginkább a galliai vagy a csehországi oppidumfogalomnak; a végső szó kimondását azonban a kutatás jelenlegi állása mellett nem volna helyes elsietni. Mindenesetre a ma ismert tények ellentmondanak annak, hogy a kimber vándorlást követő időszakot a Kárpát-medencei kelták történetében a hanyatlás, a bezárkózás jegyében vázoljuk fel. Ha az invázió kisebb egyensúlyzavart nyilván okozott is — ez tükröződhet némely középső La Tène-kori temető megszűnésének már említett jelenségében¹⁸⁹ — a La Tène C₂ és D₁ fázist a kultúra folytonossága jellemezte. Az utóbbi egyébként a kutatás számára nem lebecsülendő nehézséget okoz.¹⁹⁰

Az i. e. II. század végén és az i. e. I. század első felében nem szűntek meg azok a kulturális *koiné*-jelenségek, amelyek a Kárpát-medencét a kelta hatalom i. e. III. századi konszolidációja óta jellemezték. Ennek kiemelkedő dokumentuma a két szárazd-regölyi ékszerlelet, amelynek arany és ezüst garnitúrái vagy egy illír hatás alatt dolgozó kelta, vagy egy kelta fennhatóság alatt álló illír műhelyben készültek, valahol a scordiscus hatalmi zóna területén.¹⁹¹ Ugyanakkor a scordiscusok művészetében, amint a Vršac-At-i sírlelet ékszerei jelzik, az i. e. II. század vége felé egy másik hatás is jelentkezik, az egyre hatalmasabb szomszéd, a dák nép befolyása.¹⁹²

Végül említést érdemel az az új jelenség is, hogy legalábbis az i. e. I. század elejétől kezdve a kelták és a rómaiak nemcsak háborús konfliktusok során, hanem a békés kereskedelem keretei között is érintkeztek egymással.¹⁹³

A kelta függetlenség vége. A dákok (i. e. 60/50 k. — a római foglalásig). A pannoniai kelta hatalom összeomlása nem a dél felől fenyegető római előrenyomulás, hanem a Burebista uralma alatt megerősödő dák állam hódításainak következménye lett.¹⁹⁴ A dák támadások relatív és abszolút időrendje számos ponton bizonytalan. Jó érvek támasztják azonban alá azt a felfogást, hogy az i. e. 60-as évek vége előtt a kelta hegemoniát

veszélyeztető dák előretöréssel nem kell számolni. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a már idézett Mithridatés-féle tervekben, i. e. 64 körül, a dákokról nincs szó.¹⁹⁵

Ugyanakkor az újabb kutatás meggyőzően cáfolta azt az elképzelést, hogy Burebistának a boiások és a tauriscusok fölött aratott győzelme a Caesar meggyilkolása utáni évek eseménytörténetéhez tartozna.¹⁹⁶ Vagyis hozzávetőlegesen az i. e. 60 és 50 közötti évtizedre tehető a dák offenzíva megindulása.¹⁹⁷

Ami a támadások relatív időrendjét illeti, valószínű, hogy Burebista először a „trákok és illírek között élő kelták”, azaz a scordiscusok ellen indított hadjáratot. Ezeket legyőzte és szövetségeseivé (*συνμαχοι*) tette.¹⁹⁸ A régészeti kutatások a scordiscusok i. e. I. századi szállásterületén jelentős dák kulturális hatást mutattak ki mind a települések, mind a temetkezések leletanyagában.¹⁹⁹ Amint erről szó volt, a dák elemek Vojvodina keleti részének La Tène-kultúrájában már az i. e. II–I. század fordulója óta jelen voltak. Ezek a sajátos, szinkretisztikus jelenségek — anélkül, hogy történeti hátterüket a kutatások jelenlegi állása mellett egyértelműen fel lehetne vázolni — jól illusztrálják a scordiscusok és más balkáni népek keveredését említő antik forrásadatokat.²⁰⁰ A scordiscusok legyőzése után Burebista a boiások és a tauriscusok ellen támadt. Strabón szerint az ellenségeskedések dák területi igényekre vezethetők vissza: a vitatott rész a Tisza-vidék volt, vagyis a boiások hatalmi szférájának a geográfus által megadott keleti határa.²⁰¹ Ez viszont arra enged következtetni, hogy a sérelmezett geopolitikai szituáció a boiások bevándorlása utáni időszakra nyúlik vissza, s tárgyát a mai Északkelet-Magyarország területe képezte.²⁰² Az utóbbi zónában a régészeti kutatás jelentős középső La Tène-kori leletanyagot tárt fel.²⁰³ Későbbi források szerint Erdély peremén a teuriscus nép élt; ez az adat megerősíti a fenti területeknek a boiások — tauriscus uralom alá tartozását.²⁰⁴

Burebista (görögösen Boirebistas) a boiások Kritasiros által vezetett boiások — tauriscus szövetségre súlyos vereséget mért. A csata színhelye ismeretlen, a fenti előzmények alapján esetleg Északkelet-Magyarország vagy Kelet-Szlovákia területe jöhet számításba.²⁰⁵ A dák győzelem következményeit a kutatás erősen túlértékelt. A román tudomány nagy kiterjedésű dák állam kialakulását igyekezett bizonyítani, amely Bratislavától kezdve magába foglalta volna a mai Szlovákiát, a magyar Alföldet, a Szerémséget és a Bánátot Jugoszláviából stb.²⁰⁶ Más oldalról felmerült az az interpretáció, hogy a *deserta Boiorum* földrajzi név a boiások katasztrofális vereségével kapcsolható össze.

Ez azonban tarthatatlan, minthogy a kérdéses területen a római korban sűrű kelta lakosság élt.²⁰⁷ Végül — Caesar alapján — elvben feltételezhető a boiусok kivándorlása a nyugat-pannoniai zónából, és a *regnum Noricum* benyomulása a légüres térbe.²⁰⁸ Tartós dáк hódításról azonban nem lehetett szó, már csak azért sem, mert az i. e. 40-es évek közepe táján, Burebista halála miatt a dáк állam széthullott. Ezzel együtt nem szabad azonban lebecsülni az expanzió közvetett hatását, a boiус hatalmi szféra széthullását, a boiус — tauriscus szövetség felbomlását.²⁰⁹

A vereség után a forrásokban saját nevükön jelentek meg azok a népek, akik korábban boiус fennhatóság alatt éltek. A tulajdonképpeni boiусok mindössze Északnyugat-Pannoniát és a Duna túlsó partján azzal szemben elterülő vidéket lakták.²¹⁰ A Duna-kanyarban az eraviscusok (vagy araviscusok), tőlük délre a hercyniates nép (neve a Hercynia silvára utal) élt.²¹¹ A Duna-kanyartól északkeletre, tehát római fogalom szerint már a barbaricumban, az osusok, a cotinusok, az anartiusok és a teuriscusok népéből tevődött össze az a kelták lakta övezet, amely a magyar Alföld és Erdély északi peremét határolta.²¹² E népcsoportokra vonatkozó források — Caesar, Tacitus, Ptolemaios — adatai nehezen értelmezhetőek, legalábbis ami a lokalizálás és az eredet kérdéseit illeti.²¹³

Caesar egyik adatát például az anartiusok keletre vándorlásának bizonyítékaként fogták fel egyesek; ez azonban tarthatatlannak bizonyult.²¹⁴ Sok vitát váltott ki az ún. eraviscus vándorlás kérdése, holott az ezzel kapcsolatos forrásadat, Tacitus Germaniájának 28. caputja, minden tényleges bizonyítékot nélkülöző etnográfiai spekuláció: „... sed utrum Aravisci in Pannoniam ab Osis (Germanorum natione) an Osi ab Araviscis in Germaniam commigraverint... incertum est...”²¹⁵ Ez a passzus azonban elvben nem zárja ki a vándorlás tényleges lehetőségét.

A mai felfogás szerint elképzelhető, hogy az eraviscusok eredetileg a boiусokkal együtt érkeztek Pannoniába, s a boiус hatalmi szféra kialakulása során foglalták el a Duna-kanyar vidékét. (Ez az elmélet tetszetős magyarázatot kínál a császárkori eraviscus kultúra Lajta-vidékhez kapcsolódó boiус vonásaira.)²¹⁶

Más felvetés szerint a törzs a dáк győzelmet követő népeltolódások során a Duna túlsó partjáról kelt át Északkelet-Pannonia területére.²¹⁷

A sokat vitatott s lényegében ma is nyitva lévő kérdésekre a válasz — legalábbis elvben — a régészeti kutatás oldaláról remélhető. Jelenleg azonban a hozzáférhető leletanyag csekély teherbírási. Amint utaltunk rá, a késő La Tène-kor utolsó szakaszából jóformán

csak a települések anyagát ismerjük, s azok sem a terület legfontosabb lelőhelyeinek korszerű feltárásiából származnak.²¹⁸

A dáкkérdést illetően a szlovákiai leletek értékelhető a legjobban, s ezek alapján a terület délnyugati és délkeleti részén egyaránt számolni lehet dáк megtelepedéssel.²¹⁹ Mindenesetre a régészeti eredmények tükrében néhány, önmagában nehezen értelmezhető adat új megvilágításba került.²²⁰ Utalnánk például a cotinusok problémájára, akik Tacitus szerint kelták voltak, mégis amikor Pannoniába áttelepültek, felirataikon dáк neveket viseltek.²²¹ Ezt a meglepő tényt a szlovákiai leletek alapján a korábbi kelta lakosság dáкizálódásával magyarázhatjuk.

Az Északkelet-Dunántúlon előkerült szórványos, dáк jellegű anyagra történeti következtetések nem építhetők.²²² A magyar Alföld hatalmi viszonyairól nehéz képet alkotni. Az ugyan kétségtelennek látszik, hogy az i. e. I. század második felében számolni kell a területen dáк lakossággal, egyáltalán nem világos azonban, hogy a korábban bevándorolt kelták és a jövevények milyen politikai viszonyban állottak egymással.²²³ Plinius egyik adata szerint a jazigok érkezéséig az Alföld dáк uralom alatt állott.²²⁴

A scordiscusok és a dákok régészetileg igazolt kapcsolatairól már volt szó.²²⁵ Számos magyarországi késő La Tène-kori település létrejöttét — időrendi érvek alapján — a dáк győzelem következményének tulajdoníthatjuk.²²⁶ Jórészt olyan magaslati, tehát jól védhető helyek ezek, amelyek refugium jellegűek. Alighanem ez a helyzet az eraviscusok legfontosabb „oppidumával”, a gellérthegyivel, Budapesten, ahol a fazekasnegyed a hegy legbiztonságosabb pontján, a víztől és az agyaglelőhelytől távol épült ki.²²⁷ Nemegyszer — s ez is a kor veszélyekkel terhes légkörére utal — a kelták korábbi földvárakat vettek újra használatba, amelyeken a tereprendezés és az erődítés jórészt eleve adva volt.²²⁸

A települések leletanyagának legfontosabb csoportját a festett kerámia alkotja. Ennek alapján a kutatás megkísérelte a korszak népmozgásait nyomon követni, anélkül azonban, hogy megnyugtató eredményekre jutott volna. A felismerni vélt kapcsolatok háttere többféle értelmezést elbír, s további vizsgálatokra vár annak az eldöntése, hogy a kerámia a késő La Tène-kor *koíné*-jelenségeinek szemléltetésén túl milyen mértékben alkalmas történeti problémák jobb megvilágítására vagy éppen megoldására.²²⁹ A nyitott kérdésekre a legfontosabb központok „probléma-átadásaitól” várhatunk hasznos támpontokat.²³⁰

Amint már utaltunk rá, a korszak temetői — elte-

kintve néhány jugoszláviai lelőhelytől — jóformán ismeretlenek.²³¹ A gazdag numizmatikai anyag kapcsán a következőkre kell utalni. Az újabb kutatások a római pénz pannoniai forgalmának kezdetét az i. e. I. század második felére szállították le, s az eraviscusok dénárverését az i. e. 20-as évekre keltezték.²³² Ezáltal az erre a fontos forráscsoportra korábban épített történeti következtetések összeomlottak: az eraviscus pénzt Octavianus iapod hadjáratát követő időszak dokumentumai közé kell sorolnunk.²³³ Végezetül a dák győzelem következményének tulajdonítható az a tény, hogy a La Tène-kort lezáró római foglalással szemben a kelta népek számottevő akadályt nem képeztek: a legfontosabb hatalmi tényezőt a pannonok jelentették. Strabón alapján feltehető, hogy a dák győzelmek után a pannonok hatalma tovább növekedett: területeket szereztek a scordiscusok rovására, s részben fennhatóságuk alá vonták a iapodokat is.²³⁴ Sokkal kevésbé világos, hogy a boiulusok és a tauriscusok veresége után, északi irányban mennyire növelték meg szállásterületüket. Strabón adatát, mely szerint a pannonok északi határát a Duna jelentette, egyelőre nem lehet pontosan értelmezni.²³⁵

A kelta függetlenség kora végérvényesen a terület fokozatos római megszállásával zárult le Pannoniában, i. e. 16-tól kezdve. A foglалás menete újabban heves viták tárgya lett, s előtérbe került az a felfogás, mely szerint Északkelet-Pannonia csak az i. sz. I. század közepén került Róma fennhatósága alá.²³⁶ Az újabb ásatások Délkelet-Pannoniában a késő La Tène-kori szakályi település szinte változatlan továbbélését mutatták ki a császárkor folyamán.²³⁷ Ez a tény azonban semmiképpen sem lehet perdöntő értékű a felhozott probléma szempontjából, hiszen jelenthet mindössze annyit, hogy a római katonai jelenlét jó ideig nem érintette a kisebb bennszülött közösségek életét. Vagyis a foglалás menetét illetően is további kutatásoktól várhatjuk a tisztázást.

A Dunától keletre, a magyar Alföldön a szarmata jazygok érkezése jelentette a La Tène-kor végét, míg északon, a Hercynia silva zónájában a germánok előrenyomulása.²³⁸ A római hódítást követően, legalábbis Marcus Aurelius koráig, pontosabban a markomann háborúig a provincia területén a kelta népesség és a vaskori kelta hagyomány erőteljes továbbélésével számolhatunk. Ezt nem csupán a feliratok kelta személynevei, de a helyi szobrászat, a kerámia és az ékszerművesség emlékei is tanúsítják. A barbaricumban főként a Kárpátok zónájában lehet számoInni kelta néptörödékek továbbélésével.²³⁹

Politikai és kulturális viszonyok. Az ezekre vonatkozó ókori forráshelyek ritkák, s nagyobb részét a

római foglалás utáni idöszakra vonatkoznak, illetve sok esetben *topost* reprodukálnak. Némelykor az utóbbiak a korábbi idöszak eseménytörténetére utaló adatok között is megbújnak. Lényegesen gazdagabbak a hellenisztikus világ elleni inváziókban részt vevő, illetve Thrákiában és Anatóliában letelepedő kelták társadalmi szervezetére, életmódjára, szokásaira vonatkozó antik híradások, ezeknek a pannoniai viszonyokra való érvényessége nem bizonyítható.²⁴⁰

A Pannonia területére bevándorló kelták a bennszülött lakosságot leigázták. Erre vonatkozik Trogus—Justinus kifejezése: „... ibi domitis Pannoniis...”²⁴¹ Az egymást követő kelta néphullámok a Dunántúl teljes keltizálódását eredményezték; a Drávától délre azonban a La Tène-kultúrának csak néhány szilárd góca alakult ki, s a tauriscusok és főként a scordiscusok az általuk meghódított zóna egyes részein csupán vékony uralkodó réteget képeztek. Ez a szituáció teszi érthetővé, hogy az ókori források mindkét népvétet nem kelta törzsek jelölésére is használták,²⁴² s továbbá, hogy mindkét névnek nem kelta képzésű variánsa (scordistai, tauristai) is ismert.²⁴³ Másfelöl a legyözöttekkel való keveredés miatt nem egy ókori szerző az uralkodó népcsoport eredetét, kulturális és nyelvi hovatarozását nem tudta pontosan megítélni.²⁴⁴ A kelta törzsneveknek ez a következetlen használata, váratlan felbukkanása egymástól viszonylag távoli vidékeken, a modern kutatást nehéz problémák elé állította, amelyek megoldását leggyakrabban különböző vándorlászelméletek felvetésétöl remélte.²⁴⁵ Holott — Mócsy András kifejezésével — általában hatalmi szférákról lehetett szó, amelyeket az antik történetírók és geográfusok a legjelentősebb, a többi népcsoportot, esetleg törzset fennhatósága alá kényszerítő nép neve alatt tartottak számon, függetlenül az utóbbi szállásterületének tényleges kiterjedésétöl, illetve attól, hogy milyen népek éltek urálma alatt.²⁴⁶ Ezt a felfogást mindenekelőtt Poseidónios tudósítása támasztja alá a kimber vándorlás útvonaláról, amely — mint szó volt róla — világos képet ad a Kárpát-medencei kelták hatalmi viszonyairól az i. e. II. század végén.²⁴⁷

A hatalmi szférákon belül részint fölé- és alárendeltségi viszony uralkodott (pl. a scordiscusok és pannonok esetében), részint laza, szövetség jellegű kapcsolatra gondolhatunk, amely azonban a domináns törzs vezető szerepének elismerését magába foglalta (lásd pl. a boiulus szféráról mondottakat). Mindkét esetben azonban a kisebb vagy nagyobb törzsek, sőt népcsoportok vagy néptörödékek identitásukat megőrizték, és a hatalmi csoportosulás felbomlása után saját nevükön jelenhettek meg. (Ugyancsak a boiulus szféra története

szolgáltatja erre a legjobb példát.)²⁴⁸ A régészeti kutatások jelenlegi állása alapján a hatalmi szférák kulturális képét csak igen nagy vonásokban lehet felvázolni,²⁴⁹ legalábbis ami a La Tène-műveltséghez tartozó területet illeti. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a scordiscusok szállásterülete ennél jelentősen nagyobb volt, különböző kulturális zónákat keresztezett, s emiatt bonyolult kölcsönhatások színterévé vált.²⁵⁰

A különböző hatalmi csoportosulások között is létrejöttek szövetségek. Ezt mutatja például a boiusok és a tauriscusok esete a dák offenzíva idején; ez a szövetség „hagyományos” jó kapcsolatokon alapult.²⁵¹ Máskor, háborús események után, a győztes szövetségre kényszeríthette a legyőzötteket; legalábbis így kell elképzelnünk a scordiscusok és a dákok „fegyvertársi” együttműködését Burebista hadjárata után.²⁵² Ez azonban korábbi, antagonisztikus ellentétek esetében aligha lett volna elképzelhető — gondoljunk például a dákok és a boiusok „határvitájára”; a régészeti kutatások alapján valószínűnek látszik, hogy a scordiscusokat és a dákokat a fegyveres összeütközés előtt (melynek súlyosságát egyébként nem lehet megítélni) békés kapcsolatok kötötték össze.²⁵³

A pannoniai népek törzsi szervezetére vonatkozó adatok jobbára *topos* jellegűek. Ez vonatkozik Appianos közléseire, így például a sisciai δῆμος-t és a πρωτεύοντες-t említő passzusra vagy a pannonok települési formáiról adott leírására.²⁵⁴ Az utóbbi, amely szerint a pannonok nem városokban, hanem falvakban és tanyákon éltek, nyilvánvalóan nem felelt meg a tényleges helyzetnek, az i. e. I. században az egész Pannoniát jellemző városiasodási tendenciának.²⁵⁵ Appianos adata aligha visz közelebb bennünket a Közép-Duna-medence vaskori települési viszonyainak jobb megértéséhez.²⁵⁶ Sajnos, a késő vaskori társadalmak történetében Európa-szerte döntő jelentőségű folyamatokról, mint az említett városiasodási tendencia, vagy a pénzgazdálkodás kezdetei, a Kárpát-medence területét illetően egyelőre igen kevésbé áttekinthető képünk van.²⁵⁷ A kutatás az „oppidum-civilizációra” való áttérést hajlamos a többi La Tène-zónához képest megkésett és befejezetlen folyamatnak tekinteni.²⁵⁸ Ez a felfogás azonban minden valószínűség szerint optikai csalódást tükröz, vagyis annak a kutatási helyzetképnek a következménye, hogy a legfontosabb oppidum jellegű lelőhelyek történetéről nincs hiteles képünk, ismerünk viszont több, a dák háborúk korában kialakult magaslati települést, amely az oppidum fogalmának pontosan nem felel meg.²⁵⁹

A numizmatikai anyag kiaknázásának határt szab és az eredményeket hipotetikus értékűvé degradálja a

pénzverés kronológiájának fiktív volta. A makedón — görög előképekre visszavezethető pénzek időrendjének alapja egy olyan szkéma, amely délről észak felé haladva, az egyes törzsi pénzverdék történeti okokból bekövetkezett lehanyaglásának időpontját (általában ez azonos a törzs katasztrofálisnak vélt katonai vereségének a dátumával) a következő „utánzó” pénzverő központ keltezése terminus post quemjének tekinti. Ami pedig az abszolút kronológia kezdő időpontját illeti, ez azon a téves felfogáson alapszik, hogy II. Philippos vereteinek posztumus kibocsátása csak a pydnaí csata után (i. e. 168) szűnt meg.²⁶⁰ Minthogy ez a tétel az újabb kutatások alapján tarthatatlannak bizonyult,²⁶¹ a numizmatikai anyag időrendjét új alapokra kell fektetni. A Kárpát-medence területéről egy igen figyelemreméltó kronológiai támpont van: az egyházasdengelegi kincs Audoleón-típusú ezüstpénzei jellegzetes La Tène C₁ kori edényben kerültek elő. Ez azt jelenti, hogy az elrejtés dátumát az i. e. III. század késői szakaszánál aligha lehet későbbi időpontra tenni.²⁶² Ez a dátum jól egybevág többi, sírmellékletként napvilágra került kelta pénz régészeti módszerekkel történt keltezésének eredményével.²⁶³

E rövid kitérő lényeges adattal erősíti azt a nézetet, amely szerint az oppidumműveltség kialakulásának gazdasági feltételei az i. e. I. századnál, sőt a II. század végénél is lényegesen korábban jelentkeztek. A Kárpát-medence esetében ez legkésőbb az i. e. II. század eleje lehetett, a balkáni inváziók utáni konszolidáció periódusa.²⁶⁴

Az elmondottak a kutatások helyzete miatt inkább csak munkahipotézisnek tekinthetők, olyan kereteket vázolnak fel, amelyeket remélhetőleg a további kutatások valódi tartalommal fognak kitölteni. Tartózkodni kell azonban mindenfajta általánosítástól, már csak azért is, mert magán a Kárpát-medencén belül sem szabad teljesen azonos ütemű társadalmi fejlődéssel számolni.

Ebben a vonatkozásban a scordiscusokról, ahhoz képest, hogy történetük részben az ókori szerzők látókörén belül játszódott le, feltűnően keveset tudunk. Minthogy társadalmi fejlődésük felúton megállt a törzsi szervezet és az örökölhető központi királyi hatalom kialakulása között,²⁶⁵ az antik történetírók szemében megmaradtak vad és kegyetlen barbároknak, akik nem riadnak vissza az emberáldozattól, a levágott fejek gyűjtésétől. Jellemzésük hemzseg a közismert *toposoktól*.²⁶⁶

A terület északi felében élő törzsekről nincsenek etnográfiai leírások. Ezzel szemben a La Tène-kori pénzverés és a római feliratok társadalmi fejlődésükről

értékes felvilágosításokkal szolgálnak. A boiusok Biatec-típusú pénzein előforduló nevek között az egyszerű (egytövű vagy rövidült) nevek lényegesen gyakrabban fordulnak elő, mint a klasszikus indoeurópai törzsi névadást követő összetett nevek. Ez arra enged következtetni, hogy a pénzverés nem a törzsi-nemzetiségi, hanem egy új „pénzarisztokrácia” kezében volt. A *civitas Boiorum* személynévanyagában ugyancsak túlsúlyban vannak az egyszerű nevek az összetettekkel szemben. Ez arra utal, hogy a törzsi keretek felbomlásával párhuzamosan a klasszikus törzsi névadás értelmét veszítette. Ezzel szemben az eraviscusoknak a boiusokénál biztosan későbbben vert pénzein RAVIS alakban feltehetően a törzs neve olvasható, vagyis a pénzverési jog — talán központosított formában — a törzsi arisztokrácia kezében volt. Ezzel a feltevessel jól egybevág az a tény, hogy a boiusokkal ellentétben, a császárkori eraviscus személynévek között az összetettek többségben vannak az egyszerűekkel szemben. Továbbá, a római sírfeliratok tanúsága szerint, az eraviscusok az örökösödés fogalmát nem ismerték: ez a vaskori gyökerű közös földtulajdoni forma meglétére utal.²⁶⁷ Ilyenformán jó okunk van feltételezni, hogy a boiusok és az eraviscusok esetében a társadalmi fejlődés nem volt azonos ütemű.

A hatalmi és a kulturális viszonyok érdekes vetülete a Kárpát-medence különböző eredetű népei keveredésének, egymásra hatásának jelentkezése. A későbbi Pannonia provincia területén az i. e. II. század végéig domináns tendencia volt a keltizálódás, amely különböző, az írott források és a régészeti anyag alapján egyaránt elkülöníthető szakaszokra osztható fel.²⁶⁸ A scordiscus hatalmi szféra ettől eltérő képet mutat: ez lényegesen nagyobb területet ölelt fel, mint a La Tène-kultúra délkelet-pannoniai elterjedési övezete.²⁶⁹ Ebben a térségben a kulturális kölcsönhatások izgalmas szimptomáit figyelhetjük meg: a La Tène-műveltség illír, trák, majd később dák elemekkel gazdagodott.²⁷⁰ Strabón egyik adata viszont a kelta civilizáció kisugárzásának fontos területére világít rá — amit egyébként a régészeti kutatások is megerősítenek — a vasfegyverek nagy sikerére a nem kelta népek körében.

Amint az említett passzusból megtudjuk, a iapodok kelta fegyvereket használtak, viszont illír vagy trák módra voltak tetoválva.²⁷¹ A kulturális keveredésre utaló szimptomák azonban nem korlátozódtak a scordiscus hatalmi szférára. A Kárpát-medencei kelta hatalom konszolidációjának folyamata együtt járt a meghódított, illetve a szomszédos népek hagyományainak megismerésével és részbeni felhasználásával. A magyar Alföld „szkíta” kultúrájának elemei éppúgy átszivárogtak és visszhangra találtak a keltaság kultúrájában, mint a hellenisztikus gyökerű vagy a trák és az illír hatások. Az utóbbiak közvetítői nyilván a scordiscusok voltak.²⁷²

A kulturális jelenségek körében röviden ki kell térni a nyelvi viszonyok kérdésére.²⁷³ A területen beszélt nyelvekről egyetlen ókori forrás tesz említést. Tacitus a Germaniában az eraviscusok és az osusok nyelveként a *lingua Pannonicát* jelölte meg.²⁷⁴ Ezt az adatot a kutatás úgy értelmezte, hogy a két törzs illír nyelvű volt. A római kori *civitas Eraviscorum* bennszülötteinak névanyaga azonban egyértelmű bizonyítékokkal támasztja alá azt a felfogást, hogy a törzs kelta nyelvet beszélt.²⁷⁵ Mindez a Tacitus-hely új értelmezésére ösztönözte a kutatást: minthogy a szerző Pannoniát nem sorolja sem a germán, sem a gall nyelvterülethez, a „pannoniai nyelv” nem jelenthet többet, mint azt, hogy Pannonia területén beszélt nyelvről van szó, ami éppúgy lehetett kelta, mint illír—pannon.²⁷⁶

A római kori személynévek vizsgálata arra mutat, hogy Pannonia északnyugati és északkeleti részén volt kiterjedt kelta nyelvterület. A boiusok és az eraviscusok közé az azalusok pannon (illír) nyelvű népcsoportja ékelődött be.²⁷⁷ Dél-Pannoniában a római feliratok alapján szinte összefüggő pannon (illír) nyelvterületről beszélhetünk, amelyben jelentéktelen kelta „szigetek” bukkannak fel.²⁷⁸ Feltehető, hogy a scordiscusok a századok folyamán annyira illirizálódtak, hogy eredeti kelta nyelvüket elvesztették.²⁷⁹ A kelta írásbeliséget — eltekintve a már említett pénzfeliratoktól — egyelőre csak néhány, rendkívül vitatott hitelességű római kori edénykarcolat dokumentálja.²⁸⁰

III. Eseménytörténet

1. A hódítás és Augustus kora

Appianus egyrészt csodálkozik azon, hogy az Alpokon átkelő, illírek és kelták ellen harcoló rómaiak, sőt még a tíz telet Galliában töltő Caesar figyelmét is elkerülte a pannon föld,¹ másrészt viszont kiemeli, hogy Octavianus előtt a rómaiak két alkalommal is (sikertelenül) megostromolták Sisciát.² Az ellentmondás azonban látszólagos. Mindkét római előretörés Siscia felé járulékos eleme volt a dalmát tengerpart kalózkodó lakói ellen folytatott akcióknak, amelyek során kísérletet tettek arra, hogy a dalmatákkal szövetséges távolabbi törzseket is megfélemlítsék. A pannonokat, mint a rómaiakkal önállóan szembeszegülő népet egészen Octavianusig nem említik,³ ezzel szemben több olyan háborúról tudunk a Balkán félsziget nyugati felében, amellyel a két ostrom időben egybeeshetett. Az első ostromot egy Cornelius vezette,⁴ akit nagy valószínűséggel L. Cornelius Lentulus Lupusszal, az i. e. 156. év consuljával azonosíthatunk; ebben az évben a scordiscusok elleni háborúról is tudunk.⁵ A második ostrom éve, i. e. 119 biztosnak látszik.⁶ A két ostrom sikertelensége és a nagy időközök Siscia elfoglalásáig (i. e. 156—119—35) arra mutatnak, hogy Rómának sokáig nem állt szándékában az Alpokon túli terület birtokbavétele. Korlátozott akcióik célja az i. e. 181-ben alapított Aquileia háttországának megbékkítésén kívül az adriai hajózás biztonsága volt. Egyes jelekből arra következtethetünk, hogy nem is tartották kívánatosnak Itália és a Balkán félsziget észak felőli, szárazföldi kapcsolatának megteremtését. Amikor i. e. 171-ben C. Cassius Longinus erre kísérletet tett, a szenátus messzemenően helyt adott az akció által érintett, Alpokon túli népek panaszának.⁷ Ez nem sokkal Aquileia alapítása után történt. A következő másfél évszázad alatt Róma nem tett újabb kísérletet arra, hogy a Juliai-Alpokon túl megvesse a lábát.

Amikor Octavianus és Antonius i. e. 40-ben a brundisiumi egyezményben elhatárolták érdekszférá-

jukat, Illyricum — gyakorlatilag a dalmát tengerpart — Octavianusé lett, aki örökbe fogadó apja, Caesar politikai örököseként az akkor már kevésbé aktuális dák háború programját is meghirdette; e háború ugyanis Caesar legközelebbi tervei között szerepelt. Ebbe az összefüggésbe állítva indította meg Octavianus 35-ben háborúját a *Iapodes* törzse ellen. A rajtuk aratott győzelmek után jutott el Sisciáig, amelyet egy dákok elleni offenzíva legalkalmasabb támaszpontjának mondtak.⁸ A Siscianak felajánlott szövetséget, amely miatt viszály támadt a város „Róma-barát” előkelői és a „nép” között, visszautasították. Siscia egy hónapos ostrom után elesett, Octavianus kettéosztotta, és fallal (nyilván sáncárok) leválasztott részében 25 cohorsnyi megszálló sereget hagyott Fufius Geminus parancsnoksága alatt, majd tűzok szedése után visszatért Rómába.⁹ A következő két évben nem a dákok irányában, tehát a Száva völgyében folytatta háborúját, hanem ettől délre, Dalmatiában.

A hároméves háború pannoniai hódításainak mérete és tartama vitatott. Már az is kérdéses, hogy kik voltak Octavianus barbár szövetségesei, akik a Dunán és a Száván felhajózva hoztak segítséget. Ha ez a nyilván Octavianustól származó híradás igaz, akkor csak az Al-Duna trák-geta törzsei jöhetnek számításba. Velük Octavianus éppúgy kapcsolatba lépett, mint Antonius. Siscia oldalán is harcoltak szövetségeseik, akik egy törzsből kivájt csónakjaikon ütköztek meg Octavianus flottájával. Talán ez a Száván megteremtett kapcsolat adta meg a ténybeli alapját Octavianus actiumi beszédében tett azon kijelentésének, hogy a Dunáig is elhatoltak.¹⁰ Azonban sem közvetlen adatok, sem az események lefolyása nem engedi meg azt a következtetést, hogy Sisciától keletre hadi vállalkozásokba bonyolódott volna.¹¹ Mégis, mindkét forrásunk¹² nyomatékosan arról ír, hogy „mindent” meghódított. Ez a szóhasználatból következően sem állhatott másból,

mint diplomáciai lépésekből, amelyek eredményeképpen szövetség jött létre a Száva völgyében lakó törzsekkel. Fufius Geminus sisciai parancsnokságának időtartama sem ismert. Ha egy újabb feltételezés helytálló, akkor a Siscia elfoglalását követő években megindult az útépités Siscia irányában, s a Via Geminának nevezett út építését Fufius Geminus irányította.¹³

A következő másfél évtizedről nincsenek értesüléseink. Bár nem valószínű, hogy Sisciából teljesen kivonták volna a római helyőrséget, Augustus szemlátomást megelégedett azzal, hogy a Száva-völgyi pannonok elismerték Róma fennhatóságát. Az i. e. 16-tól évente kiújuló mozgólódások azonban arra engedtek következtetni, hogy a római ellenőrzés ugyan fennállt, de nem volt erős. 16-ban a pannonok — norikusok támogatásával — betörték Istriába. Ez a támadás, amely Siscia hátában zajlott le, a római fennhatóság „újból” elismertetésével zárult.¹⁴ Ugyanebben az évben a scordiscusok betörték Macedoniába.¹⁵ Talán e támadás megtorlását célozta az a hadjárat, amelyet Tiberius indított 15-ben vagy valamivel később a scordiscusok ellen,¹⁶ akik néhány év múlva már a rómaiak szövetségeseiként vettek részt a pannonok leigázásában.¹⁷

14-ben¹⁸ és 13-ban a pannonok újabb lázadásait kellett leverni. E visszatérő nyugtalanságok a rómaiak határozott fellépését, majd a pannonok végleges behódoltatását tették szükségessé. Fordulópontnak látszik a 13. év, amikor a pannonokkal előbb M. Vinicius, majd a tél beállta előtt maga Agrippa vette fel a harcot.¹⁹ Augustus vejének és első számú bizalmi emberének megjelenése a hadszíntéren eléggé világosan mutatja, hogy most már gyökeres megoldást tartottak szükségesnek. Miután Agrippa 12-ben váratlanul meghalt, az újból fellázadt pannonok ellen Tiberiust küldte Augustus, aki maga is eljött Aquileiáig, ahol az illyricumi haderő zöme össze volt vonva.

Az i. e. 12. évben Tiberius óriási győzelmet aratott a pannonokon. Katonái imperatornak kiáltották ki, de Augustus csak az ornamenta triumphaliát adta meg neki.²⁰ A súlyos harcokról²¹ alig tudunk részleteket.²² Egy Bato nevű pannon vezér²³ és két törzs, a Breuci²⁴ és az Amantini²⁵ nevével kívül csak a hadszíntér körülhatárolását adják forrásaink, amelyek szerint a győzelmek helye, illetve a legyőzött népek a Dráva és a Száva közelében voltak.²⁶ Tiberius a foglyokat rabszolgának adta el,²⁷ ami ebben a korban már kivételesen kemény leszámolás volt. A 12. év háborúját egyértelműnek tartották Pannonia meghódításával,²⁸ de a következő években még további, bár csökkenő erejű lázadásokkal kellett megküzdeni.

11-ben a fellázadt dalmatákhoz csatlakoztak a pannonok. Tiberius újabb győzelme után ekkor került Illyricum a császári provinciák közé.²⁹ 10-ben a dákok támadtak Pannoniára a Duna jegén,³⁰ majd 9-ben Tiberius verte le a pannonok és dalmaták újabb lázadását, amelyért ovatiót kapott.³¹ 8-ban már elegendő volt a helytartó, Sex. Appuleius közbelépése az utolsó lázadás leverésére.³²

A 12–11. évek nagy háborújának eredményét Augustus Res gestaejében (Monumentum Ancyranum) úgy foglalta össze, hogy „a pannonok népeit ... a római nép uralma alá hajtottam, és Illyricum határát a Duna folyam partjáiig toltam előre”.³³ Mivel a római uralom katonai jelenlétének nyomai a Duna mentén csak az I. század közepétől mutathatók ki, s mivel a hadszíntér minden jel szerint a Dráva–Száva közére korlátozódott, a kutatás időről időre korlátozott eredményt tulajdonít a háborúnak. Ennek megfelelően Augustus szóhasználatát is korlátozott érvényűnek tartja, amennyiben a *ripa Danuvii* csak a Duna szerémségi szakaszát jelentené (ahol különben a katonai jelenlét szintén nem bizonyítható egyelőre a hódítást követő évtizedekben). Pannonia fokozatos birtokbavétele ilyen módon feltételezi, hogy a római uralom határainak kijelölése együtt járt annak katonai megszállásával, holott csaknem törvényszerű, hogy a határ katonai megszállása a meghódított területen való fokozatos berendezkedés részeként csak jóval később kezdődött mind a Rajna, mind a Duna vonalán.³⁴ Augustus hadvezéreinek szinte az egész Kárpát-medencére kiterjedő hadjáratai aligha magyarázhatók másként, mint hogy velük a barbár szomszédok szövetségbe kényszerítését s ezáltal az egész Duna-határ politikai úton való biztosítását akarták elérni. Ez még L. Domitius Ahenobarbus hadjáratára is érvényes, aki Illyricum helytartójaként vett részt azokban a hadi operációkban, amelyek az Elba-határ elérését célozták. Ahenobarbus valószínűleg Pannoniából kiindulva jutott el az Elbán túlra az i. sz. kezdete körüli években, s az Elbán túl lakó törzsekkel is szövetséges viszonyt alakított ki.³⁵

Ilyen messze északra a későbbiekben azért nem hatolt el Pannonia felől római sereg, mert nem sokkal később Augustus feladni kényszerült az Elba-határ gondolatát.

Ahenobarbus hadjáratát a markomannok és a kvádok keletre vándorlása is kiválthatta. E szváb törzsek Maroboduus királyuk vezetése alatt az i. e. utolsó évtizedben telepedtek le Noricum és Pannonia előterében.³⁶ Ahenobarbusnak, amikor a markomann területen telepítette le a hermundurokat, velük is fel kellett vennie a kapcsolatot.³⁷

Maroboduus önálló és céltudatos politikája³⁸ nem illeszkedett bele a római—barbár szövetségek Augustus alatt kiépített rendszerébe. I. sz. 6-ban Tiberius kapta azt a feladatot, hogy jelentős sereggel saját országában kényszerítse Maroboduust arra a határok mentén mindenütt kialakulófélben levő viszonyra, amelyet Augustus élete végén „barátságnak”, a „római nép uralma eltűrésének”, „engedelmességnek” stb. nevezett. A markomann földre benyomuló Tiberius hátában azonban kitört a pannon—dalmata felkelés, amely megghiúsította a markomannokkal való leszámolást. A hadjárat mégsem járt teljes kudarccal. Maroboduus államférfiúi nagyságát dicséri, hogy kiegyezett, és később sem kereste az összeütközést Rómával.³⁹

A másik, biztosan Pannoniából kiinduló hadjáratot egy szenátor töredékes felirata őrizte meg.⁴⁰ A töredékesen megmaradt név legvalószínűbb kiegészítése szerint ez a szenátor M. Vinicius volt, aki i. e. 13-ban harcolt a pannonok ellen.⁴¹ Felirata szerint Augustus legatusaként a Duna túlsó oldalán harcolt és győzött. A hadi vállalkozás által érintett népek két csoportban vannak felsorolva: a dákok és a bastarnák seregét csatában legyőzte, míg a Cotini, Osi, Anartii és két másik (a felirat letört részén megnevezett) törzsszel valószínűleg csak elismertette Augustus és a római nép uralmát. Ez az utolsó sor *Au]gust[us]* szavából következik. Vinicius tehát átkelt a Dunán, sikeresen megütközött a dákokkal és a gyakran dák zsoldban harcoló bastarnákkal,⁴² majd az Alföld északi pereméig hatolt, ahol a másik csoportban felsorolt népek éltek. A hadjárat időpontja a töredékes feliratról nem derül ki, de a szövegezés annyira összecseng a Monumentum Ancyranum 30. pontjával,⁴³ hogy az ott említett 10. évi dák betörést⁴⁴ megtorló hadjárat jön leginkább számításba. A felirat kiegészítésénél azt is alapul kell vennünk, hogy csak a Duna túlsó oldalán élő népek vannak felsorolva.⁴⁵ Mivel az *O[sos]* és *[Teuriscos]* között csak a *Boios* számára marad hely, a hadjáratot a markomannok beköltözése elé kell kelteznünk. A germán beköltözés után a boiusok említése már nem lenne valószínű.⁴⁶

A szintén vitatott korú Lentulus-hadjárat nem Pannonia, hanem Moesia előterében zajlott le.⁴⁷ Pannonia volt a kiindulása ellenben egy másik, dákelles akciónak, amely a Tiszán és a Maroson felhajózva közelítette meg a dák királyság centrumát.⁴⁸ Nem lehetetlen, hogy Vinicius hadjáratának egyik epizódja.

Domitius Ahenobarbus és Tiberius rendezte Pannonia új germán szomszédjával a külpolitikai kapcsolatokat. Vinicius ugyanezt érte el az Alföld déli részét birtokló dákokkal és a Duna-kanyartól északra és

keletre lakó kelta törzsekkel. Hadjárata valószínűleg azért nem hagyott nyomot a római történetírásban, mert az általa érintett terület etnikai viszonyaiban hamarosan változás állt be, amely érintette mind a dákok, mind a kelta törzsek hatalmi pozícióit.

A szarmata jazigok beköltözéséről forrásaink nem írnak, csak a beköltözés után előállott helyzetet regisztrálják. Vannius bukásakor (i. sz. 50) már valamilyen szövetségi viszonyban voltak ezzel a germán királlyal,⁴⁹ valamivel később pedig a pannon—jazig szomszédságot mint közismert, régóta fennálló helyzetet emlegették.⁵⁰ Ezért a talán hosszabb ideig elhúzódtott s ezért észre sem vett beköltözésnek jóval az I. század közepe elé kellett esnie. A Pannoniával szomszédos területek egyik leírása Pliniusnál⁵¹ arra enged következtetni, hogy a jazigok azelőtt vándoroltak be a Kárpát-medencébe, mielőtt Vannius királysága 20-ban létrejött volna.

Talán összefüggésbe hozható a jazig betelepődéssel az a dák—szarmata támadás, amely akkor érte Moesiát, amikor annak seregét i. sz. 6-ban a felkelő pannonok ellen vetették be.⁵²

A nagy pannon—dalmata lázadással kapcsolatban azonban egyébként nem hallunk a szarmatákról,⁵³ ami egyrészt valószínűvé teheti, hogy a betelepülés legfontosabb szakasza éppen erre az időre esett, amikor Róma nem tudott beavatkozni a Duna túlsó partján megváltozó viszonyokba, másrészt viszont felveti annak a lehetőségét is, hogy a bevándorlás 6-ban, a moesiai támadással csak megkezdődött, de elhúzódtott az i. sz. második évtizedre is.

A pannon—dalmata lázadást közvetlenül kiváltó okot jól ismerjük. Tiberius Maroboduus elleni hadjáratához Illyricum⁵⁴ bennszülöttjeinek is csapatkontingent kellett állítaniuk; a korai időszak gyakorlatának megfelelően hazájukban szolgáló „szövetséges” bennszülött csapatok megtagadták a távoli expedícióban való, számukra szokatlan részvételt. A római kiképzésben részesült bennszülött csapatok alkották a felkelő erők magját, s ezért Velleius bizonyos joggal hangsúlyozhatja⁵⁵ a felkelés veszélyességének és Tiberius érdemeinek kidomborítására azt, hogy a felkelők ismerték a rómaiak nyelvét, írását, és jártasak voltak a római katonai ismeretekben.⁵⁶ Hogy azonban a felkelés hamar általános ellenállássá válhatott, annak természetesen mélyebben rejlő, súlyosabb okai is voltak. A felkelők vezérének, Batónak a szájába adott híres hasonlat arról, hogy a rómaiak nyájak őrzésére farkasokat küldtek,⁵⁷ a politikai moralizálás ókori kelléktárából való közhely,⁵⁸ de a lényeg nyilván jól adja vissza.

A felkelést a római történetírás igen súlyosnak ítélte, sőt a pun háborúkhöz hasonlította.⁵⁹ Ennek oka egyrészt az volt, hogy Tiberius hamar felismerte az egyetlen célravezető taktikát, nyílt csaták helyett az időigényes kifárasztást, ami a háború elhúzódásához vezetett, másrészt a felkelők meglepően gyorsan szerveződtek széles fronton egységesen támadó erővé; gyors és sikeres akcióikat a római haderő távolléte is elősegítette.⁶⁰ Két forrás beszéli el részletesebben a felkelés négy évét;⁶¹ Velleius szemtanú volt ugyan, de ábrázolását Tiberius iránti nagyfokú elfogultsága torzítja, Cassius Dio két évszázaddal későbbi elbeszélése sok tekintetben megbízhatóbb.⁶²

A kezdeményezés a pannon Daesidias törzstől indult ki,⁶³ amelynek főnöke, Bato a legtovább folytatta az ellenállást. A szövetséges törzsek közül a legfontosabb szerepet a breucusok játszották egy másik Bato főnöksége alatt. Két irányban kezdték a támadást Salona, illetve Sirmium ellen.⁶⁴ Miután a daesidias Batót Valerius Messalla megverte, ő is a Sirmiumot támadó breucus Batóhoz csatlakozott. Sirmiumban ekkor „római katonák” állomásoztak, ami pontos szóhasználat esetében csak legionáriusokat jelenthet. A támadás annyira kívül esett a markomann földről visszaforduló Tiberius seregének hatósugarán, hogy a moesiai sereg parancsnokának, Caecina Severusnak kellett az ostromlott Sirmiumot felszabadítania. A felkelők az Almus monsra vonultak vissza, de a szövetséges trák segédcsapatokkal erősödött⁶⁵ Caecinának a dák—szarmata betörés miatt vissza kellett térnie Moesiába, s így nem folytathatta üldözésüket. Tiberius a tél beállta előtt Sisciában rendezkedett be. Felismerte, hogy a helyet ismerő és nyílt csatákba nem bocsátkozó bennszülöttek⁶⁶ ellen csak a kifárasztás taktikája lehet célravezető. Sokfelé felvonult és pusztított, de a közvetlen akciókat kerülte. E taktika helyességét Rómában nem látták be, a gyanakvó Augustus ezért Germanicust is a hadszíntérre küldte.⁶⁷

Tiberius a következő évben (i. sz. 7) sem kezdeményezett, sőt az újból megjelent Caecina és a segítségül érkező Plautius Silvanus csapatainak összevonásával sem élt. Az értéktelenebb csapatokat hazaküldte, halogató taktikáját pedig igazolva láthatta abban, hogy Caecina és Plautius seregét súlyos veszteség érte, amikor Sirmiumból a mons Claudius felé vonulva az Alma monsból kitörő felkelők a Hiulca mocsárnál hátba támadták őket. Germanicus egy sikeres akcióján kívül ebben az évben más eseményről nem értesülünk. A télen Tiberius Sisciából Rómába ment, hogy Augustus előtt személyesen igazolja magát.

A halogató taktika a felkelés harmadik évében (i. sz.

8) hozta meg gyümölcsét. Az éhségtől és járványtól legyengült pannonok az év elején hajlandónak mutatkoztak a fegyverletételre; hosszas tárgyalások után augusztus 3-án⁶⁸ a Bathinus partján megadták magukat. Tiberius Reginában tett jelentést Augustusnak a győzelemről.

A fegyverletétel kezdeményezője a breucus Bato lehetett, aki kiszolgáltatta a daesidiasok egyik vezérét, Pinnest, amiért a fegyverletétel után Tiberius királyi rangban megerősítette uralmát törzse felett. Ez a királyság nem tartott soká, mert a daesidias Bato megtámadta, tűszok szedése miatt felháborodott alattvalói pedig elfogták és átadták névrokonának, aki kivégeztette. Az így kiújult harcokat Plautius Silvanus hamar lezárta,⁶⁹ a daesidias Bato pedig visszavonult saját törzsének területére. Pannonia területén ezzel a felkelés voltaképpen lezárult. Tiberius a csapatokat Aemilius Lepidusra bízva Rómába ment. A következő évben (i. sz. 9) a „háború maradványát”⁷⁰ Tiberius és Lepidus együttesen számolták fel Dalmatiában. Pannoniában egyetlen nem lokalizálható epizódon kívül⁷¹ csak kisebb utóvédharcok folytak. Tiberius 12-ben ünnepelte meg triumphusát „Illyricum” vagy „a pannonok és dalmaták” felett.⁷²

A harcok színtere javarészt a Dráva—Száva köze volt, holott a felkelés vezető törzse, a daesidiasok⁷³ ettől délebbre laktak, s a Dráva—Száva közének törzsei közül csak a breucusokat nevezik meg a felkelők között.⁷⁴ Dél-Pannonia törzsei részben megmaradtak a rómaiak oldalán; nem hallunk például a scordiscusokról, és biztosan nyugalomban maradtak a Száva felső folyásának népei is Siscia környékén, ahol Tiberius főhadiszállása volt. Ezért valószínű, hogy a későbbi Pannonia népei közül csak breucusok csatlakoztak a felkeléshez. A harcok zöme a 6–8. években talán azért korlátozódott Pannoniára, mert a daesidias Bato, keresve a rómaiakkal való összetűzést, a nehezen járható Boszniából a nyílt összeütközésre alkalmasabb Száva-völgybe tette át csapatait. Az Almus mons (Fruška Gora) nem véletlenül vált visszavonulási helyükké és támaszpontjukká; innen lehetett ugyanis a később olyan fontossá váló kelet—nyugati felvonulási vonalat ellenőrizni, amelynek legsebezhetőbb pontja a Vuka mocsárvidéke volt. Caecina Severus, a trák szövetségesek és Plautius Silvanus ezen a vonalon vonultak fel, vereségük színhelye, a Vuka mocsara (Hiulca) pedig Pannonia későbbi történetének legfontosabb csataterévé vált. Tiberius éppen azt a lehetőséget nem akarta megadni a felkelőknek, hogy a hadrendben felvonuló római sereget ilyen alkalmas pontokon meglephessék.

2. A Iulius–Claudius-dinasztia kora

A nagy pannoniai tapasztalatokkal rendelkező Tiberiust Augustus öt évvel a felkelés leverése után újból Pannoniába küldte, hogy a békés berendezkedés munkáját irányítsa.¹ A császár halála miatt azonban vissza kellett fordulnia.² Feladata lett volna többek között az első pannoniai colonia deductiója Emonában. Ez a veterántelepítés a Pannoniában állomásozó három legio katonái között feltehetően már korábban nyugtalanságot okozott (talán ezért kellett volna Tiberiusnak személyesen irányítania), és amikor Augustus halálhíre megérkezett, nyílt katonalázadás tört ki. Az útépítés céljából nyári táborban összevont három legio³ elégedetlenségét — olyan általános okok mellett, mint hogy Augustus uralkodása utolsó éveiben a szolgálat bizonytalanul hosszúra nyúlt — az váltotta ki, hogy a telepítésre kijelölt Emona hegyek közé zárt mocsaras medencében fekszik, s ezen a terméketlen vidéken a veteránok nem akartak letelepedni.⁴ Tiberius kétértelmű magatartását az utódlást tárgyaló nevezetes szenátusi ülésen (szept. 17.) a lázadás híre is befolyásolhatta; fia, Drusus akkor már útban volt Pannoniába, ahol a szept. 27-i holdfogyatkozást s az általa okozott rémületet ugyesen kihasználva a lázadást leverte.⁵

Három évvel később (i. sz. 17) Drusus újabb megbízást kapott Illyricumban.⁶ A Maroboduus és Ariminus között kirobbant fegyveres viszályban a markomann király — nyilván az i. sz. 6-ban kötött szövetségre hivatkozva — segítséget kért Tiberiustól. A segítség megtagadását⁷ tetézte, hogy egy gótokhoz menekült markomann nemes, Catualda talán Drusus támogatásával⁸ összeesküvést szervezett Maroboduus ellen, és országára támadt. Maroboduus Noricumba menekült, ahonnan levélben Tiberius kegyére bízta magát. Menedékjogot kapott, és még 18 évig élt Ravennában, eleinte mint bármikor újra beiktatható király, akinek személyét fenyegetésként lehetett használni a markomannok ellen. Catualda hamarosan osztott Maroboduus sorsában; a hermundurok Vibilius nevű királyának segítségével elűzték. Neki Forum Iuliában (Fréjus) jelöltek ki tartózkodási helyet.

Maroboduus és Catualda híveit, „nehogy a békés provinciákat megzavarják”, nem a birodalomban, hanem a Duna túlsó oldalán, a Marus (Morva) és a Cusus között telepítették le, királyukul pedig Drusus a kvád Vanniust iktatta be.⁹ Drusus e sikeres diplomáciai húzásaiért i. sz. 20. május 28-án ovatiót tartott Rómában.¹⁰

Vannius új germán királyságának eredeti kiterjedése vitatott,¹¹ mert a Cusus folyónév másutt nem fordul

elő, s így azonosításának kilátásai csekélyek. A kérdés hordereje egyébként nem nagy, mert Vannius harmincéves uralma alatt kelet felé olyan jelentősen megnövelte országát, hogy bukásakor a Cotini és Osi kelta törzsekkel volt már szomszédos,¹² és rajtuk keresztül vagy esetleg közvetlenül is a jazigokkal,¹³ tehát a 20. és 50. év között kiterjesztette uralmát a Morvától a Duna-kanyarig.¹⁴

Vanniust 50-ben unokaöccsei, Vangio és Sido összeesküvése fosztotta meg királyságától.¹⁵ Claudius bevált szokás szerint nem adta meg Vanniusnak a kért fegyveres segítséget, de felajánlotta a menedéket, és utasította Palpellius Histert, Pannonia helytartóját, hogy a Duna partján helyezze készütségbe a tartomány fegyveres erejét. A saját gyalogságával és a jazig lovassággal harcra induló Vannius az összeesküvők seregének túlerejével azért sem tudott megbirkózni, mert az ostromhoz nem szokott jazigok a lugiusokkal és hermundurokkal harcra keveredtek, s végül maga Vannius is kénytelen volt nyílt csatába bocsátkozni. A sebesült Vanniust a Dunán várakozó római flotta vette hajójára, menekülő párthíveit Pannoniában telepítették le, ahol földet kaptak.¹⁶ Vannius országát Vangio és Sido között osztották meg, akik a római szövetséget éppúgy tartották, mint elűzött elődjük.¹⁷

Vangio helyébe valamikor 50 és 68 között Italicus lépett. Italicus és Sido vett részt a 68–69. év polgárháborújában,¹⁸ miután a pannoniai legiókhoz megérkezett az üzenet, hogy csatlakozzanak a Vespasianus pártjára állt moesiai legiókhoz. A császárságnak ebben az első nagy válságában¹⁹ a pannoniai legiók előbb Otho oldalán harcoltak Bedriacumnál (Cremona mellett), majd vereségük után ugyanott még egyszer a győztes Vespasianus oldalán. Ennek előzménye volt a moesiai legiók felhívása. A csatlakozást az eleinte ingadozó helytartó, Tampius Flavianus helyett a tartomány procuratora, Cornelius Fuscus és a legio VII. legatusa, Antonius Primus döntötték el Poetovióban; ugyanitt lépéseket tettek a hadba vonulás miatt sereg nélkül maradó tartomány védelmére. Tárgyalásra hívták Sidót és Italicust, valamint a jazigok főnökeit, hogy a szerződéses értelmében fegyveres segítséget kérjenek. Míg a germánok csapatait királyiakkal együtt magukkal vitték Itáliába, a jazigok fegyveres segítségét nem fogadták el, de vezéreiket túszként visszatartották. Tampius Flavianus ezért a (nem tőle származó)²⁰ ügyes sakkhúzásért, amellyel sikerült Pannonia határait biztosítani, ornamenta triumphaliát kapott.²¹

3. A Flaviusok és Nerva kora

Vespasianus és Titus alatt nem hallunk pannoniai eseményekről, de Domitianus trónra lépése után hamarosan a válság jelei mutatkoztak a dunai germán fronton. A pannoniai sereg katonáinak nevére kiállított diplomákon 80 és 85 között az auxiliáris csapatok száma növekvőben van;¹ lehetséges, hogy Domitianus IX. imperatori acclamatiója (85.) egy dunai germán győzelem eredménye.² A háborúba torkolló válságot valószínűleg a szvéb királyi dinasztia kihalása vagy bukása okozta. Az 50-ben uralomra került Sido a 80-as években már aligha volt életben, de Italicusról is 69-ben hallunk utóljára. Traianus uralkodásának elején Tacitus már az új dinasztiaival megteremtett jó viszonyról ír.³

A germánok ellen tervezett háborút Domitianus a dákok váratlan támadása miatt félbehagyta. Valamiféle békeszerződés azonban létrejött, mert amikor a dákok felett aratott tapaei győzelem után (88) a keze szabaddá vált, Pannoniába jött, és azzal az indokkal újította fel a háborút a markomannok és a kvádok ellen, hogy azok nem támogatták őt a dákok elleni harcokban. Az egyik germán békekövetséget ki is végeztette.⁴ A germánok sikeres ellentámadása kényszerítette őt arra, hogy a dákokkal békét kössön.⁵ Forrásaink töredékessége miatt az események alig rekonstruálhatók. A dákok feletti győzelem után egy seregrész az Alföldön keresztül vonult a germánok ellen; ez a „markomann, kvád és szarmata háborúban” történt,⁶ amiből arra következtethetünk, hogy a szarmaták már ekkor beléptek a háborúba. Nem datálható egy másik epizód sem:⁷ a lugiusok Domitianus fegyveres segítségét kér-

ték a szvébek ellen, amit száz lovas erejéig meg is kaptak. Ez a szvébek és a jazigok együttes támadását váltotta ki. Lehet, hogy ez már a 90-es évek elején kiújult harcokban történt. Ezekről az évekről még kevesebbet tudunk. A kortárs Martialis epigrammáiból Domitianus nyolchónapos távolléte,⁸ egy év januárjában való győzelmes hazatérése és a szarmaták felett végül is kivívott győzelme hámozható ki.⁹ Csak későbbi források írják meg azt, hogy a szarmaták egy teljes legiót legatusával együtt megsemmisítettek.¹⁰ Ez a legio a Rajnától idevezényelt legio XXI Rapax volt,¹¹ Domitianus nyolchónapos tartózkodása Pannoniában pedig valószínűleg a vereség és a XXII. imperatori acclamatiója közötti időre, tehát a 92. vagy a 93. évre esik. Domitianus pannoniai győzelmét nem triumphussal, hanem ovatioval ünnepelte meg, s így nem tekintette befejezettnek a háborút. Ezért nem volt a pannoniai háborúnak hivatalossá vált elnevezése sem.¹² A feliratokon markomann,¹³ germán—szarmata,¹⁴ markomann—kvád—szarmata,¹⁵ szvéb—szarmata¹⁶ vagy germán¹⁷ háborúnak nevezik.¹⁸

Bár Domitianus utolsó éveiből nincsen híradás további harcokról Pannoniában, a pusztító háborút¹⁹ csak Nerva fejezte be. „Szvéb háborújában”²⁰ aratott győzelmét aznap jelentették Rómában, amikor Traianust örökbe fogadta, és társuralkodónak tette meg²¹ (97. okt. 27.). Nerva felvette a Germanicus jelzőt és a II. imperatorságot. Az új, s mint a következő évtizedek története mutatja, tartós szövetségi viszonyról hamarosan Tacitus is megemlékezett.²²

4. Traianustól Marcus Aureliusig

Traianus Nerva halála után Germaniából Rómába utaztában a Duna-vidéket is érintette.¹ Bár a látogatás már akkor tervbe vett dák háború előkészítésével volt kapcsolatban,² és így elsősorban Moesiának szólt, Traianusnak Pannonián is át kellett utaznia.³

A dák háborúk csak annyiban érintették Pannoniát, hogy az a sereg-összevonás egyik bázisa volt, és csapatainak jó része részt vett mindkét hadjáratban. A jazigok, nyilván a Domitianus háborúinak eredményeképpen megújított szövetség értelmében csapatokkal támogatták Traianust a dákok ellen, ami a dák háború befejezése után egy jazig háborúhoz vezetett. Decebalus ugyanis elvett egy területet⁴ a jazigoktól, amit Traianus sem adott vissza nekik.⁵ A jazig háborút

Hadrianus mint Pannonia Inferior helytartója fejezte be 107-ben.⁶ Ez a rendezés azonban nem bizonyult tartósnak, mert Hadrianusnak mint császárnak egyik első⁷ külpolitikai feladatává a dunai szarmatákkal való viszony rendezése vált. Az együttesen támadó szarmata törzsek közül a roxlánokat az évi járadék (*stipendium*) emelésével meg lehetett békíteni,⁸ a jazigok azonban csak 119-ben nyugodtak meg.⁹ Az elhúzó háborút Hadrianus Marcus Turbóra bízta,¹⁰ de 118-ban ő maga is eljött a hadszíntérre.¹¹

Hadrianus második pannoniai látogatását a kutatás sokáig 124-re tette,¹² újabban azonban kétségek merültek fel, hogy egyáltalán megtörtént-e.¹³ Az biztos, hogy császárként is járt Pannoniában, mert lovának

sírfelirata szerint vadkanra vadászott itt,¹⁴ egy auxiliáris lovaskatona bravúros bemutatóját pedig a Duna partjáról szemlélte.¹⁵ Ez a katona egy cohors vagy egy ala milliaria Batavorum lovasa volt. Szóba került az ala I Batavorum milliaria Almásfüzitőről,¹⁶ és mivel Cassius Dio elbeszélése szerint a bravúr megfélemlítette a barbárokat, felmerült az a gondolat, hogy a jazig háborúban, 118-ban a kvádok is részt vettek volna.¹⁷ Dio leírása azonban nem jogosít fel erre a feltevésre, a csapat azonosításában pedig csak az Inferior limesén állomásozó cohors III Batavorum milliaria jöhet tekintetbe.

A kvádok csak Hadrianus uralkodásának vége felé léptek fel támadóan.¹⁸ 136-ban Hadrianus kijelölt utódját, L. Aelius Caesart a két Pannonia együttes helytartóságával ruházta fel, aki bizonyos hadi sikereket el is ért.¹⁹ Halála megakadályozta a háború folytatá-

sában, amelyet Pannonia Superior helytartója, Ti. Haterius Nepos — alighanem már Antoninus Pius alatt — fejezett be.²⁰ A győzelem valószínűleg nem rendezte véglegesen a szövetségi szerződést, mert a kvád király beiktatását csak valamivel később hirdette Pius egyik érmének hátlapja.²¹ Mivel ilyen investitúrát nem propagált rendszeresen a római éremverés, talán a győzelem utáni tárgyalások elhúzódása tette az esemény ilyen megörökítését szükségessé.

Hadrianus utolsó éveiben vagy Pius alatt járt Rómában egy jazig békekövetség,²² amelyet jazig háborúval hoztak összefüggésbe.²³ Mivel azonban a követség forrásunk szerint csak a béke megerősítésére és megújítására ment Rómába, más biztos adatok hiányában nem szükséges háborús viszály lezárásának tartanunk. A követjárás egy fennálló szerződés keretében is elképzelhető.

5. A markomann háborúk

A markomann háborúk előzményei. A gótok lassú mozgása, amely a Balti-tenger vidékéről délkeleti irányba tartott, a II. század közepén érhetett el a Kárpátok északkeleti vonulatát. A gót vándorlás kisebb-nagyobb népcsoportokat szorított át a Kárpát-medencébe, a vandálokat¹ és újabb szarmata csoportokat.² A jövevények kizökkentették helyükről a korábban ott lakó népeket, e mozgalmak során törtek be a szabad dákok Daciába. Az 50-es években Pannoniában is több éremlelet került földre, Poetovióban (152-ben),³ Zalahosszúfalun (153-ban),⁴ Bonyhádön (154-ben),⁵ Szemelyen (158-ban),⁶ Bara Osatinában (160-ban).⁷ A leletek többsége nem a határzónából való, ez nem annyira a szarmaták megmozdulásaira, mint inkább a biztonságérzés csökkenésére, belső nyugtalanságra enged következtetni.⁸

Nem változott a helyzet a 60-as évek elején sem, amikor a parthus háborúba elvonták a pannoniai legiók különítményeit és a teljes legio II adiutrixet.⁹ Aquincumba Singidunumból a legio III Flavia egységei vonultak fel.¹⁰ A limes tartós meggyengülése megváltoztatta a határmenti erőviszonyokat, és egyre fenyegetőbb helyzet alakult ki a Duna-vidéken. Dum Parthicum bellum geritur, natum est Marcomannicum, quod diu eorum, qui aderant, arte suspensum est, ut finito iam orientali bello Marcomannicum agi posset.¹¹ A parthus háború befejezése után, 166-ban Marcus Aurelius már elkerülhetetlennek tartotta a háborút a germánok ellen.¹²

Az első ismert összecsapásra 166–167 fordulóján került sor, amikor a langobardok és az obiusok, akiket a markomannok és a kvádok átengedtek területükön, mintegy 6000 fővel átkeltek a Dunán.¹³ A támadókat csakhamar megfutamították. A germánok visszaverésében Cassius Dio szerint egy lovas és egy gyalogos sereg vett részt, az előbbi Vindex, az utóbbit Candidus vezette. A betörés helyéről és körülményeiről kialakult vita megrekedt annak cáfolatában, hogy a két (helytelenül meghatározott) kálozi lovassír az összecsapással kapcsolatba hozható-e.¹⁴ Vindexet a kutatás egyértelműen M. Macrinus Avitus Catonius Vindexszel azonosította,¹⁵ aki 166–167-ben az ala III Thracum praefectura volt.¹⁶ Vindex rangja eleve kizárja annak lehetőségét, hogy Candidusban a legio I adiutrix legatusát láthassuk: Vindex partnere csak vele megközelítőleg azonos rangú tiszt lehetett. A két sereg római gyakorlat szerint két vexillatiót jelent: mivel a vexillatiók szervezése provinciákként történt, aligha kétséges, hogy a langobardok és az obiusok visszaverésében Pannonia Superior hirtelen összevont alái és Pannonia Inferior gyalogos különítménye vettek részt. Candidusban inkább a legio III Flavia tribunus laticlaviusát vagy primus pilusát, mint egy cohors praefectust láthatunk. Mindez arra mutat, hogy a támadás a két provincia határterületét érte, abban az időben, amikor a legio II adiutrix keletre vitt egységei még nem tértek vissza állomáshelyükre.¹⁷ M. Iallius Bassus azonban, aki szintén részt vett a parthus háborúban, már Panno-

nia Superior élén állott, amikor a vereség után a 11 barbár nép hozzá, mint a rangidős helytartóhoz, békeküldöttséget menesztett.¹⁸

A germán háborúra való felkészülés során több személycseré történt a dunai provinciák élén, és katonai erők átcsoportosítására is sor került.¹⁹ M. Iallius Bassus mellett ebben az időben vette át Pannonia Inferior kormányzását Ti. Claudius Pompeianus,²⁰ akit a 167. május 5-én kibocsátott adonyi diploma említett.²¹ Megvan a valószínűsége annak, hogy Pompeianus is a keleti háborúban kipróbált hadvezérek közé tartozott.²² Az első nagy vereségek előtt a római vezetés offenzív háborúra készült, a 165–166-ban felállított két új legio alapján a római gyakorlat szerint új provinciák (Marcomannia, Sarmatia)²³ szervezését mérlegelte. A szarmaták elleni háborúban Pompeianusra fontos szerep várt, ezért lehetséges, hogy Pannonia Inferiorba már consulatusa (166-nál nem korábban)²⁴ után került. Ez esetben a provincia haderejét egy második legióval erősítették meg. E legióban elsősorban a legio II Italicát láthatjuk, amelynek Matricában²⁵ és Aquincumban²⁶ korai téglabélyegei kerültek elő. A kutatás ugyan ezeket a bélyegeket nem tekinti egyértelműen bizonyítéknak,²⁷ az újonnan felállított legio megjelenése a szarmata fronton nagyon is egybevág azokkal a célokkal, amelyek miatt létrehozták. A háborús felkészülések közé tartoztak a limesúton folyó javítási munkák is.²⁸ Ez egyúttal arra is következtetni enged, hogy 167 közepén, második felében a pannoni fronton béke volt.

A 168–171. évi harcok. A császárok hosszas előkészületek után csak 168-ban vonultak fel a germán frontra. Január 6-án még mindketten Rómában időztek,²⁹ a profectio Augustorumra³⁰ valamivel később kerülhetett sor. A hadjárat részleteit és helyét nem ismerjük, a császárok azonban kétségtelenül katonai sikereket értek el,³¹ számos nép küldöttséget menesztett hozzájuk, és békét kért.³² A katonai sikereket a 6. imperatori acclamatio jelzi, amely ettől az évtől jelent meg az érmeiken,³³ egy aegyptusi papyrus Γερμανικόνak nevezte őket.³⁴ Sok vitára adott okot, vajon Furius Victorinus praefectus praetorio a császárok előtt érkezett-e Pannoniába, és ott katasztrofális vereséget szenvedett,³⁵ vagy Aquileiában lett 168 végén a pestis áldozata.³⁶ Annyi kétségtelen, hogy Furius Victorinus halála a 168. év eseményei közé tartozott. M. Bassaeus Rufus, aki 168 márciusa után lépett elő praefectus Aegyptivé, még Lucius Verus életében, tehát 169. február előtt Victorinus örökébe lépett.³⁷ A 6. imperatori üdvözlések Marcus Aurelius 2., Lucius Verus 3. emissiójában tűntek fel az érmeiken,³⁸ ami legalábbis az

év közepét jelenti. Ha Furius Victorinus csata során veszítette életét, annak 168 tavaszán kellett történnie; az viszont nem valószínű, hogy a háború folyamán hegye hosszabb időn át betöltetlenül maradhatott volna. Ennek alapján valószínűbb, hogy az év végén kitört pestisnek eshetett áldozatul serege jelentős részével. Serege értelemszerűen annak a nagy csapatösszevonásnak a magvát alkotta, amely 168 végén a következő évre tervezett hadjárat előkészítését szolgálta. Maguk a császárok is az aquileiai főhadiszálláson kívánták a telet tölteni,³⁹ amikor a kitört pestis, a hadsereg súlyos veszteségei hatására visszaindultak Rómába. Útközben, Altinumnál 169. februárban Lucius Verus hirtelen meghalt.

A háború első szakaszában a legfontosabb esemény, amely az expeditio Germanicát defenzív háborúvá változtatta, a markomann–kvád invázió volt. A barbárok meglepetésszerűen átkeltek a Dunán, megsemmisítettek egy nagyobb hadsereget, amelyet a források szokványosan 20 000 főre becsültek, akadálytalanul törtek elő a borostyánúton, az Alpokon, ostrom alá vették Aquileiát, feldúlták Opitergiumot, míg Claudius Pompeianus Pertinax segítségével vissza nem szorította őket.⁴⁰ Az invázió datálásának a háború eseményeinek és a résztvevők karrierének értelmezésében igen nagy fontossága van. Sajnos, a források nem adnak egyértelmű időmeghatározást. Így a kutatás kénytelen a szövegek általában nem igazolható magyarázatával (így: Marcus Aurelius a betörés idején az Alpoktól északra tartózkodott),⁴¹ a szűkös adatok rangsorolásával, mellőzésével, nemegyszer önkényes értelmezéssel a leginkább valószínű időpontra következtetni. 167 és 171 között minden évre sikerült érvet találni.⁴² A ránk maradt auctorhelyek a betöréssel kapcsolatban csak Marcus Aureliust említik,⁴³ ez valószínűvé teszi, hogy a támadásra Lucius Verus halála után került sor. A helyzet megítélésénél különlegesen fontos szerepe van azoknak a katonai rendszabályoknak, amelyeket Itália védelmében hoztak. Q. Antistius Adventus tiszteletére Thibilisben állított felirat szerint leg. Aug. at prae[t]enturam Italiae et Alpium expeditione Germanica volt,⁴⁴ hozzávetőlegesen a 160-as, 170-es évtizedek fordulóján.⁴⁵ Adventus rangja alapján két legiót vontak vissza a frontról,⁴⁶ mégpedig az eredetileg offenzív céllal sorozott legio II és III Italicát, Ločicánál legióstáborral zárták el az Itáliába vezető utat, és megerősítették az Alpok átjáróit.⁴⁷ A praetentura és az invázió egymásutánisága tekintetében az irodalomban nem alakult ki egyöntetű vélemény,⁴⁸ mindenesetre valószínűbbnek látszik, hogy a barbárok a praetentura teljes kiépítése előtt jutottak el Itáliába.⁴⁹ Maga az erős

védelem is inkább azt engedi sejteni, hogy a váratlan barbár siker hatására került sor megszervezésére, abban az időszakban, amikor Róma védekezésre szorult. Itália megerősítésére vonatkozó legkorábbi adatot a *Historia Augusta* a 168. év eseményeivel kapcsolatban jegyezte fel: *denique transcensis Alpibus longius processerunt composueruntque omnia, quae ad munimen Italiae atque Illyrici pertinebant*⁵⁰. Ezek az intézkedések még a barbár roham előtt történtek. 170-ben a *legio II és III Italica vexillatiója*⁵¹ az itáliai helyzet stabilizációja után Dalmatiában vett részt építkezésen.⁵² A praetentura ezek alapján 168/69–170 között jött létre.

A markomann–kvád invázió időpontjához még két értékelhető adatunk van. Lucius Verus halála után Marcus Aurelius elhagyta Armeniacus Parthicus Medicus maximus győzelmi címeit.⁵³ A Marcus-vita a császár szerénységének tulajdonította ezt,⁵⁴ azonban nem erről volt szó: Marcus Aurelius uralkodása során még egyszer lemondott győzelmi jelzőiről, 178-ban a Pannoniában elszenvedett súlyos vereség után.⁵⁵ Aligha kétséges, hogy 169-ben ugyanaz a megfontolás vezette a császárt a címeiről való lemondásban: a nagy katonai kudarc. A másik értékelhető adat Ti. Claudius Pompeianus házassága Marcus Aurelius lányával, Lucius Verus özvegyével, Lucilla Augustával. A házasságra a császárné és Lucilla ellenkezése ellenére 169 közepén, őszén került sor, a gyászév letelte előtt. Pompeianus a fiatal özvegyhez túl öreg volt, és származása tekintetében (egy antiochiai lovag fia) sem méltó.⁵⁶ Marcus Aurelius nemességének félreértésére vall az a vélemény, amely szerint a császárt döntésében az a félelem vezette, hogy a fiatal Augusta esetleges újabb házassága a trónöröklést veszélyeztetheti, ezért lányának idős, alacsony származású és nem jelentős férjhez választott.⁵⁷ Az uralkodót nyilván nem ilyen indokok vezették, amelyekre aligha lehetett szüksége, hanem a birodalom súlyos helyzete. Csak találgatni lehet, hogy Pompeianus keleten és 167–169 között a szarmata fronton jó nevet szerzett magának, az azonban valószínűtlen, hogy olyan győzelmek fűződtek volna nevéhez, amelyek a császár választását indokolhatták volna. Az igazán nagy tett a markomannok és a kvádok kiverése volt Itáliából. Ez a győzelem, amely tanújelét adta Pompeianus kivételes katonai képességeinek, meggyőzhette Marcus Aureliust, hogy a birodalom válságos helyzetében erre a férfira van szüksége. Ez viszont azt jelenti, hogy az invázió időpontját — egybehangzóan a győzelmi jelzők elhagyásával — 169 közepe elé keltezhetjük. Egyébként egy nagyszabású barbár betörés számára a feltételek ebben az évben

voltak a legkedvezőbbek: Lucius Verus halála a császárt tartósan Rómához kötötte, a pestis megbénította a háborús előkészületeket, az Itália védelmére tett intézkedések még nem jelenthettek komoly akadályt az előnyomulók számára.

A 169. év nagy része a katonai erők újjászervezésével telt. Ekkor kerülhetett sor a praetentura felállítására is. A vereség és a pestis által megtizedelt legiókat rabszolgákkal, gladiátorokkal, dalmatiai és dardaniai rablókcal egészítették ki.⁵⁸ A rendkívül súlyos helyzetre jellemző, hogy Marcus Aurelius kénytelen volt a császári udvar értéktárgyait elárvereztetni a háborús kiadások fedezésére.⁵⁹ A profectióra csak az év végén került sor,⁶⁰ Lucilla házassága és a gyermek Verus Caesar eltemetése után.⁶¹

A hadsereget, amelyet a markomannok és a kvádok az invázió előtt megsemmisítettek, alighanem a 169-re tervezett hadjáratra vonták össze. A sereg — nyilván a pannoniai legiók egy részének — elvesztése hosszabb időre szabad utat engedett a barbároknak, akik elárastották a határmenti provinciákat. 169 végére vagy 170 elejére tehető⁶² M. Valerius Maximianus pannoniai küldetése: *misso in procinctu Germanic(ae) exped(iti)onis ad deducend(a) per Danuvium quae in annonam Panno(niae) utriusq(ue) exercit(uum) denavigarent, praepos(ito) vexillationum clas(sium) praetor(iarum) Misenatis item Ravennatis item clas(sis) Brittanicae(ae) item equit(um) Afror(um) et Mauror(um) elector(um) ad curam explorationis Pannoniae*.⁶³ Az összeköttetéseiktől elvágott pannoniai táborokat vízi úton látták el élelemmel. Maximianus megbízatása a flotta védelme mellett a pannoniai helyzet kikémlése volt. A 169–170-ben megindult ellentámadás elsősorban a betört barbárok kiszorítására irányult. Ezen akciók sorába tartozott egy ismeretlen, praenestei származású lovag megbízatása, aki *praeposit(us) v[exillat(ionis) per Ital(iam)] et Raet(iam) et Noric(um) [bello Germanico]*⁶⁴ volt. L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus mint az *ala Tampiána praefectusa*⁶⁵ lett *praepositus vexillationibus tempore belli Germanici et Sarmat*.⁶⁶ Noricumban. Ezeknél fontosabb szerep jutott Pertinaxnak, aki ebben az időben lett a *legio I adiutrix legatusa*,⁶⁷ Pannoniában ekkor már, úgy látszik, sikerült rendet teremteni, legiójával *Raetias et Noricum ab hostibus vindicavit*.⁶⁸ Ezt követően, valószínűleg már 171-ben került sor a naristák elleni hadjáratra, amelyben Pertinax vezetésével a *legio I adiutrix*⁶⁹ és más pannoniai csapatok vettek részt. A harcban Valao narista király is meghalt, M. Valerius Maximianus ölte meg, aki ekkor az *ala I Hispanorum Aravacorum parancsnoka* volt.⁷⁰ A naristák szálláshelyét illetően a kutatásban megosz-

lanak a vélemények.⁷¹ Tacitus a hermundurok és a markomannok között említette őket.⁷² A háború panonniai eseményeit nem ismerjük ezekből az évekből. Lehetséges, hogy 171-ben (vagy 172-ben) esett el a markomannok elleni küzdelemben M. Macrinus Vindex praefectus praetorio.⁷³ A legio XIII gemina élére 170 körül kinevezett C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes ugyanazt a rendkívüli iuridicus megbízást kapta,⁷⁴ mint Aelius Caesar panonniai kormányzása idején Claudius Maximus.⁷⁵ Ez az adat arra enged következtetni, hogy a háború legnehezebb időszakában a szokásostól eltérő módon kormányozták Pannoniát. Lehetséges, hogy a két provincia és hadseregük irányítása, mint 137-ben, közös helytartó kezében egyesült, ez tette szükségessé a iuridicus megbízást. Ha az a gyakorlat érvényesült, hogy a háborút irányító hadvezér egyúttal az érintett provincia helytartója is volt,⁷⁶ az egyesített Pannonia élén mindenki más előtt elsősorban Claudius Pompeianusra gondolhatunk.⁷⁷

A barbárok kiűzése végül is 171-ben győzelemhez vezetett. Marcus Aurelius ez alkalommal a 6. imperatori üdvözlést fogadta el.⁷⁸

Az offenzíva 172–175 között. A háború második szakaszában a harcok a provinciák területéről a barbárok földjére helyeződtek át. A római támadás Carnuntumból kiindulva⁷⁹ először a kvádok⁸⁰ és a velük szövetséges cotinusok⁸¹ ellen irányult. Az „esőcsoda”,⁸² amelynek időpontja sokáig vitatott volt,⁸³ 172. június 11-én⁸⁴ meghozta a régen várt sikert, belátva az ellenállás kilátástalanságát, a kvádok királya békét kért. A megszabott feltételek szerint az elfogott provinciálisokat szabadon kellett engedniük, vissza kellett szolgáltatniuk az elhajtott marhákat, nem látogathatták a határmenti vásárokat, és nem adhattak támogatást a Rómával még harcban álló markomannoknak és jazigoknak.⁸⁵ A kvádok sorsa más határmenti népeket is meghódolásra bírta, egyes csoportjaikat Marcus Aurelius a dunai provinciákba telepítette, a fegyverforgató férfiakat a római hadseregbe sorozta.⁸⁶ A háború a markomannokkal és a jazigokkal tovább folyt, sőt csakhamar a kvádokkal is, akik megszegték a békefeltételeket, és elűzték Furtiust, a császár által beiktatott királyukat. Fellázadtak a cotinusok is, és elűzték Tarrutenius Paternust, aki a békeszerződés értelmében a markomannok ellen szervezte őket.⁸⁷ De Róma már vitathatatlanul túlerőben volt. Marcus Aurelius 173-ban megverte a markomannokat is, és felszámolta a cotinusok ellenállását. A békefeltételek értelmében a markomannoknak 76 stadion széles sávot szabadon kellett hagyniuk a Duna mentén, és a határmenti vásárokon csak szomszédjaiktól elkülönítve jelenhet-

tek meg.⁸⁸ Marcus Aurelius *Elméledések* című munkájának első könyvét a kvádok ellen folytatott hadjárat során írta (Τὰ ἐν Κουάδοις πρὸς τῷ Γρανοῦ), a második könyvet a markomannok elleni harcok idején Carnuntumban (Τὰ ἐν Καρνούντῳ). A markomannok fölött aratott döntő győzelem után felvette a Germanicus győzelmi jelzőt.⁸⁹

173-ban a háború súlypontja a szarmata frontra helyeződött át. Carnuntumból Marcus Aurelius Sirmiumba költözött,⁹⁰ itt folyt le a Herodes Atticus elleni vizsgálat, és itt fogadott a császár egy hispaniai küldöttséget.⁹¹ Az előkészületek közben csaknem megismétlődött a 169. évi barbár siker: a kvádok nem várták tétlenül, hogy a rómaiak bevonuljanak területeikre, a tél folyamán átkeltek a befagyott Dunán, de visszaszorították őket, és a folyó jegén kialakult csatában nagy részüket megsemmisítették.⁹² A megtorló hadjárat azonban későbbre maradt, mert a kvádok ismét felkeltek, és a szarmaták mellé álltak. 174 nagy részét a kvádok elleni küzdelem töltötte ki, a Garam melletti küzdelemben maga a császár is jelen volt.⁹³ Végül a kvádok ismét békére kényszerültek. Legyőzésüket hirdeti a hetedik imperatori acclamatio, amely a pénzekben 174 nyarán jelent meg.⁹⁴

A háború utolsó szakaszában már csak a szarmaták álltak szemben Rómával. Banadaspes királyuk már korábban megkísérelt békét kérni,⁹⁵ a háborús párt azonban felülkerekedett, és az ellenállás 175-ig folyt, amikor Marcus Aurelius hadvezérei végképp megtörték őket. Ugyanolyan feltételek mellett kaptak békét, mint szvéb szomszédjaik. 76 stadionra kellett visszahúzódnuk a Duna bal partján, 8000 lovast állítottak a császár szolgálatába, és — ha forrásunk nem túloz — százezer hadifogolyt adták vissza a szabadságot.⁹⁶ A VIII. imperatori üdvözlés és a Sarmaticus cím felvétele jelezte a háború diadalmas befejezését.

A szarmatákkal való békekötés előtt érkezett Szíriából Avidius Cassius lázadásának híre.⁹⁷ Marcus Aurelius Vettius Sabinianust, aki 173 második fele óta Pannonia Inferiort kormányozta, és a kvádok, majd a szarmaták ellen kitüntette magát, vexillationibus ex Illyrico missis... ad tutelam Urbis küldte.⁹⁸ Maga Marcus Aurelius, bár időközben Avidius Cassius kísérlete összeomlott, keletre indult. Kíséretében nemcsak jelentős panonniai csapatok voltak, de a markomannokból, naristákból és kvádokból alakított lovaság is a háborúban több ízben kitüntetett M. Valerius Maximianus parancsnoksága alatt.⁹⁹ A markomann-szarmata háború ünnepélyes lezárására 176 végén került sor, amikor a keletről visszatért császárok Rómában diadalmenetet tartottak.

A háború második szakasza. 177-ben az egész fronton újra kiújultak az ellenségeskedések. A két pannoniai helytartó, Sex. Quintilius Maximus Pannonia Superiorban¹⁰⁰ és unokaöccse, Sex. Quintilius Condius Pannonia Inferiorban¹⁰¹ kezdetben úrrá lettek a nehézségeken, sőt számottevő győzelem is fűződött nevükhöz, amelyért Marcus Aurelius a kilencedik, Commodus a második imperatori üdvözlést fogadta el.¹⁰² A továbbiakban azonban a helyi erők már nem tudtak az erősödő támadásoknak ellenállni,¹⁰³ a rómaiak legkésőbb 178 elején súlyos vereséget szenvedtek. Marcus Aurelius és Commodus március 13-án használták utoljára Germanicus és Sarmaticus győzelmi jelzőiket.¹⁰⁴ Erre az időre tehető az aquincumi legióstáborban, canabaeban, a polgárváros ipartelepén¹⁰⁵ és Gorsiumban¹⁰⁶ észlelhető pusztulások. Az elszenvedett vereség és a provinciákban kialakult helyzet szükségessé tette, hogy a császárok ismét felvonuljanak Sirmiumba. A profectióra augusztus 3-án került sor.¹⁰⁷ M. Bassaeus Rufus praefectus praetorio az expedíciós hadsereggel valószínűleg már a császárok megérkezése előtt Pannoniába vonult, kiverte a szarmata csapatokat, és meghódolásra kényszerítette őket.¹⁰⁸ A szarmaták a kapott kemény békefeltételek enyhítéséért Sirmiumban Marcus Aureliushoz folyamodtak, aki a ko-

rábbi cliensszerződést újította meg velük.¹⁰⁹ A jazigokat és más meghunyászkodott népeket felhasználták a kvádok elleni hadjáratban, amelynek során, 179 nyarán Tarrutenius Paternus nagy győzelmet aratott.¹¹⁰ Marcus Aurelius ez alkalommal fogadta el a tizedik, egyben utolsó, Commodus harmadik császári acclamatióját. A háború utolsó szakaszában 20-20 ezer katona tartotta megszállva a kvádok és a markomannok földjét.¹¹¹ A legio II adiutrix 855 főnyi osztaga 179–180 telén M. Valerius Maximianus parancsnoksága alatt Laugariciót (Trencsén) tartotta megszállva.¹¹² A kvádok a megszállástól megtörve északi szomszédaihoz, a semnonokhoz akartak kivándorolni, de a császár lezáratta a hágókat.¹¹³

Marcus Aurelius 180. március 17-én halt meg Vindobonában.¹¹⁴ Halála előtt kezdődött a germánok elleni befejező hadművelet, amelyet Commodus eredményesen vezetett,¹¹⁵ majd augusztusban győzelemre vitt.¹¹⁶ Commodus negyedik alkalommal kapta meg az imperatori üdvözlést, és nagyjából a 175. évi feltételekkel békét kötött a markomannokkal és a kvádokkal.¹¹⁷ 180 októberében végleg visszatért Rómába, ahol diadalmenetet tartott.¹¹⁸ Az expeditio felicissima Germanica secunda lezárása egyúttal Marcus Aurelius terveinek végleges feladásával járt.

6. Commodus és a Severusok

A markomann háborúk befejezése után megkezdődött a háború során megsérült vagy lerombolt katonai táborok újjáépítése. Az alsó-pannoniai szakaszon ez a katonai erők átcsoportosításával járt együtt,¹ több újonnan Pannoniába vezényelt alakulat, köztük a cohors I ∞ Hemesenorum c. R.² erősítette meg a limes védelmét. Az újjászervezés utolsó szakaszában épültek fel a part menti őrtornyok az északi provinciahatár és Intercisa között, a burgusfeliratok³ tanúsága szerint 184–185 folyamán.⁴ Ezt az utóbbi építkezést 185-ben a szarmatákkal kitört háború szakította félbe.⁵ A háborús eseményeket ezúttal is a gótok vándorlása, a Kárpát-medence nyugalmát is megzavaró népmozgások idézték elő. A leletek alapján az Alföldön is új népcsoport megjelenésével lehet számolni.⁶ A népmozgások elsősorban Daciát érték,⁷ de a Szilben talált barbár lovasság⁸ arra mutat, hogy a pannoniai limest is átlépték. A barbár nyomás mindenestre elég fenyegető volt ahhoz, hogy római ellenakcióra kerüljön sor. A háború idejét Commodus VO DE SARMAT hátlapú éremvariánsa⁹ 185-re datálja. A katonai akcióiban Perennis praefectus praetorio fia is – közelebről

nem ismert – szerepet kapott,¹⁰ akinek a készülő összeesküvésben éppen úgy része lehetett, mint L. Cornelius Felix Plotianusnak, Pannonia Inferior helytartójának. Az utóbbi nevét az összeesküvés felszámolása után feliratairól törölték.¹¹ Lehetséges, hogy Commodus VIII. imperatori üdvözlése a szarmaták felett aratott győzelemmel hozható kapcsolatba.¹²

Commodus alatt a kvádok is megmozdultak. 188–189-ből az expeditio tertia Germanicáról történt említés.¹³ A Historia Augusta szerint a háborúba Commodus is fel akart vonulni,¹⁴ ez az ötletszerű felbuzdulás azonban korántsem jelenti, hogy az észak-pannoniai határ mentén válságosra fordult volna a helyzet. A háborúról többet nem is tudunk. Az augusztus 11-én kelt adonyi diplomát,¹⁵ amely szerint Pannonia Inferior északi felében állomásozó alakulatokból történt elbocsátás, valószínűleg a háború befejezése után, 189 nyarán adták ki.¹⁶

Már a Perennis-féle összeesküvés is számolt az Itáliához közel eső, erős pannoniai hadsereggel. A Laetus-féle összeesküvés döntő szerepet szánt e hadseregnek, amikor 191-ben császárjelöltjét, Septimius Se-

verust Carnuntumba küldte Pannonia Superior helytartójának. Az idő előtti császárgyilkosság 192 utolsó északaján felborította az összeesküvés terveit, és átmenetileg Pertinaxot juttatta hatalomra. Amikor azonban a markomann háborúk legendás hadvezére a praetorianusoknak áldozatul esett, Severus elérkezettnek látta az időt fellépésére.¹⁷ Carnuntumban 193. április 9-én kiáltották ki császárrá csapatai,¹⁸ az új uralkodóhoz az alsó-pannoniai, a Duna-vidéki és a rajnai legiók nyomban csatlakoztak. Az expeditio urbicában a severusi hadsereg zömét a pannoniai csapatok alkották,¹⁹ a római győzelem emlékére vert legiók érmeiken a legio XIII gemina, I és II adiutrix neve is szerepel.²⁰ A legio X gemina nevének elmaradását a legiók pénzeken a kutatás korábban azzal magyarázta, hogy ez a legio nem csatlakozott Septimius Severushoz.²¹ A legio azonban Tib. Claudius Candidus parancsnoksága alatt a határok védelmére maradt Pannoniában,²² amíg Severusnak nem sikerült a markomannok és a kvádok támogatását megszereznie.²³ Római bevonulása után Septimius Severus feloszlatta a császári gárdát, és azt Duna-vidéki, jelentős részben pannoniai katonákból szervezte újjá.²⁴ A Pescennius Niger ellen felvonuló severusi hadsereg magvát is pannoniai csapatok alkották. Tib. Claudius Candidus, a dux exercitus Illyrici irányította a győzelmes kyzikosi és nicaei csatát.²⁵ 196 őszén, amikor a Clodius Albinus ellen felvonuló severusi hadsereg elhagyta Pannoniát, Septimius Severus Fabius Cilóra, Pannonia Superior helytartójára bízta a caesari rangra emelt Caracallát,²⁶ akit a lugdunumi győzelem után senatusi küldöttség keresett fel Pannoniában és kísért Rómába.²⁷ A lugdunumi csata előestéjén pannoniai augurok tevékenységéről hallunk.²⁸

Ha a limes menti vazallus népek a polgárháború éveiben nem is lépték át a határt, a 190-es évek közepén az Al-Dunánál,²⁹ a Dnyeszter és Dnyeper környékén új népmozgalmak alakultak ki,³⁰ amelyek a Kárpát-medencére is átterjedtek. A barbár támadások elsősorban Dacia ellen irányultak, de az alföldi éremleletek (Elek, Tiszaföldvár-Ókincsemhegy, Miskolc, Kecel, Mende, Lozsád)³¹ a 193–197-es években a nyugtalanság továbbgyűrűzésére engednek következtetni. Hogy ezek a mozgalmak milyen mértékben érték a pannoniai határvédelmet, nehéz eldönteni.³² A Duna-kanyar vidékén 197-ben került sor az érdi praesidium helyreállítására,³³ 197 novemberében császári rescriptum intézkedett a cohors II Alpinorum elhalálozott centuriója hagyatékának ügyében,³⁴ a következő évben a cohors V Callaeorum et Lucensium állított Crumerumban feliratot a császár tiszteletére,³⁵ míg Pilisvörösvárnál³⁶

és Aquincumnál³⁷ újtávitásra került sor. A népmozgalmak a Duna-kanyar mellett Pannonia déli limeszszakaszát is érinthették.³⁸ A kisebb-nagyobb betörések, a jelek szerint, nem voltak olyan méretűek, hogy a helyi határvédelem ne tudott volna leszámolni velük.

A második parthus háború után Septimius Severus 202-ben tért vissza keletről Rómába, decennaliájának megünneplésére. A császári menet kijelölt útvonalán az előkészületek 200–201-tól kezdődtek.³⁹ A 198–199-ben helyreállított, Aquincum–Mursa közötti út⁴⁰ után a császárlátogatás alkalmára hozták rendbe Pannonia Superior útjait.⁴¹ A limes mentéről származó Septimius Severus-kömlékek, -feliratok jelentős hányada összefüggésbe hozható a császárok megjelenésével.⁴² A Moesia Superiorból érkező császári menet március közepén lépte át Pannonia határát, Septimius Severus március 18-án Sirmiumban rendeletet bocsátott ki.⁴³ Ezután végiglátogatta a limes táborait, városait, és április 9-én, kikiáltásának évfordulóján érkezett Carnuntumba,⁴⁴ majd a borostyánút városait és Sisciát érintve hagyta el a provinciát.⁴⁵ A császári menettel együtt érkeztek vissza állomáshelyükre a keleti hadjáratban részt vevő nyugati csapatok, ezek közül a legio II adiutrix visszatérését újabban előkerült aquincumi felirat említi.⁴⁶

A császárlátogatás közpénzekben végzett építkezéseivel, a császári kegy különböző megnyilvánulásaival (így a császárkultuszhoz tartozó templom megújítása Gorsiumban)⁴⁷ jelentősen hozzájárult a Severus-kor első évtizedeire jellemző fellendüléshez. A kibontakozó virágkor másik forrása a katonáknak juttatott kedvezések voltak, a zsoldemelés,⁴⁸ a bőkezűen osztott jutalmak a polgárháború három szakasza és a két keleti háború diadalmas lezárásakor, a császár anyagiakban is megnyilvánuló hálája pannoniai, illyricumi katonái iránt, mindezek átmeneti jólétet teremtettek a limes mentén. A prosperitás éveiben a colonia rangra emelt Carnuntum és Aquincum, de a kisebb városok is, mint Vindobona, Brigetio, Gorsium megújultak, kibővítettek, új épületekkel gazdagították forumaikat, városközpontjaikat.⁴⁹ Fellendült a helyi ipar is, amely a luxustárgyak kivételével kiszorította piacairól a hagyományosan behozott árukat.⁵⁰ A fellendülés, amely a birodalomban nem volt általános, még kevésbé ilyen arányú, jelentős tömegben vonzott más provinciabelieket, elsősorban szíreket, keletieket, akik egyes városok, így Brigetio gazdasági életében vezető szerephez jutottak.⁵¹

A jólét magyarázza, hogy a Severus-kor belső megmozdulásainak, latronesmozgalmainak Pannoniában nincs nyoma.⁵² A prosperitás, amelyet a kormányzat

valószínűleg tudatosan tartott fenn, biztosította a pannoniai csapatok Severus-hűségét. Septimius Severus halála után a Caracalla és Geta között kiélesedő viszonyban a pannoniai hadsereg az idősebb testvér mellé állt, amit a leszámolás után adományozott Antoniniana jelzők kifejezésre juttatnak.⁵³

Severus halálának és utódai egyenetlenségének hírére a Duna-kanyar környékén élő népek megmozdulnak. Lehetséges, hogy 212–213 folyamán betörésre is sor került.⁵⁴ Ezzel hozható kapcsolatba az aquincumi amphitheatrum szentélyének pusztulása, amelyet 214-ben romjaiból állítottak helyre.⁵⁵

A Nemesis-szentély helyreállítása június 24-én már Caracalla pannoniai tartózkodása idején történt. Keleti hadjárata előtt az uralkodó a dunai provinciákat kereste fel.⁵⁶ A látogatás során rendezte a túlpárti barbár népek és a birodalom viszonyát, az előző háborús cselekményekbe keveredett Gaiobomarus kvád királyt magához rendelte és kivégeztette.⁵⁷ Megtorló expeditio Germanicára is sor került, amelyet augusztus 23-án ünnepelt egy intercisai felirat.⁵⁸ A császárlátogatás legfontosabb eredménye a Pannonia Superior és Inferior között húzódó határ módosítása volt, amelynek során a legio I adiutrix, a Brigetiótól keletre állomásozó segédcsapatok és a Balaton-vidék Pannonia Inferiorhoz kerültek.⁵⁹ A császárlátogatás emléke a Caracalla-mellképes, amensztköves aranygyűrű egy aquincumi sírból, amely kitüntető ajándékként maradt a limes mentén.⁶⁰

A 212–213. évi barbár megmozdulást, esetleges betörést követően, 213-ban helyreállítási munkák folytak a felső-pannoniai limesen.⁶¹ Az út megjavítását Solvában⁶² és Arrabonában⁶³ mérföldkövek jelzik. Az Antoniniana jelzős téglabélyegek tanúsága szerint ennél lényegesen nagyobb arányú katonai építkezések kezdődtek Vindobonától Burgenaeig az egész limes mentén, a cohors VII Breucorum brigetiói téglabélyegei alapján⁶⁴ Caracalla pannoniai látogatása után.⁶⁵ Az építkezések 218-ig folytak, utolsó fázisukban került sor a mérföldkövek felállítására 217-ben, már Macrinus uralkodása alatt,⁶⁶ a 218-ból való utolsó három milliariát már Elagabalus neve jelölte.⁶⁷ A mérföldkövek területi megoszlása arra enged következtetni, hogy 218-ban az útjavítás és egyben a határ megerősítése félbeszakadt.

Caracalla keletre vonuló seregének magvát, mint Septimius Severus óta, az illyricumi vexillatiók alkották.⁶⁸ A háborús részvétel emléke a 218-ban állított gorsiumi Iuppiter-oltár: pro voto suscepto in expeditioe Parthica.⁶⁹ Esetleg ugyanezzel a hadjárattal hozható kapcsolatba a legio XIII gemina katonájának

síremléke Carnuntumban.⁷⁰ A legio I adiutrix elvonulásáról nem maradtak fenn emlékeink, de a legio III Flavia több alsó-pannoniai felirata a 210-es évek második feléből való,⁷¹ vagy az egész legio, vagy egy részlege átmenetileg Brigetióban tartózkodhatott. A pannoniai csapatok nagyobb része valószínűleg Elagabalusszal térhetett vissza keletről,⁷² aki Mursa és Poetovio érintésével utazott Rómába.⁷³ A legio II adiutrix – ha nem csak vexillatióval vett részt a háborúban – már nem sokkal Macrinus bukása után (híveinek felszámolására?) állomáshelyén volt.⁷⁴

Macrinus alatt került először pannoniai származású katona helytartóként Pannoniába. Aelius Triccianus számára Septimius Severus katonai reformja nyitotta meg az előlépés lehetőségét, előbb a centurionatus-hoz, majd a magasabb lovagi és senatori tisztségekhez. A parthus háborúban a legio II Parthicát vezényelte, majd 217 második felétől Macrinus híveként mint consularis Pannonia Inferiort kormányozta. Macrinus bukásakor osztozott annak sorsában, a limesúton felállított mérföldköveiről nevét kitörölték.⁷⁵

Az auctorok Severus Alexander alatt illyricumi harcokról adnak hírt.⁷⁶ A forrásokban említett Varius Macrinust, a császár rokonát W. Reidinger Pannonia Superior,⁷⁷ Nagy T. Pannonia Inferior helytartójának vélte.⁷⁸ Az emlékanyag azonban nem utal arra, hogy a barbár mozgalmak 228 előtt elérték volna a pannoniai Duna-szakaszt. A 228. évi veretekkel záródó börgöndi⁷⁹ és a 231-ben elrejtett ercsi éremlelet⁸⁰ a szarmaták helyi jelentőségű megmozdulására enged következtetni.⁸¹ A katonai eseményekkel összefüggésbe hozhatók a limesúton végzett újabb javítások Brigetio–Aquincum és Aquincum–Intercisa között,⁸² esetleg a 228–229-re datált számos felirat⁸³ egy része is,⁸⁴ bár az oltárok részben a császár 20. születésnapjával hozhatók összefüggésbe.⁸⁵ A legio II adiutrix feliratain a Severiana császári melléknév, amely katonai cselekményre enged következtetni, 228-tól tűnt fel.⁸⁶

A hagyományosan Severus-párti pannoniai csapatok magatartása Elagabalustól fokozatosan a fiatal szír uralkodók ellen fordult.⁸⁷ Cassius Dio, aki Pannonia Superiorban rendet teremtett, a császári gárdában szolgáló pannoniaiak gyűlölete miatt második consulatusát Rómán kívül volt kénytelen viselni.⁸⁸ A perzsák ellen felvonuló hadsereg törzsét ezúttal is dunai csapatokból válogatták,⁸⁹ szerepükről, magatartásukról Herodianos ismételtlen megemlékezett.⁹⁰ A pannoniai legiók közül a legio II adiutrix részvételét bithyniai felirata igazolja.⁹¹ A keletről 234-ben visszatérő csapa-

tok jó részét a rajnai germánok ellen irányították, az új háború előkészületei során a csapatösszevonások elsősorban Illyricum területéről történtek.⁹² A C. Iulius

7. A katonacsászárok kora

A rajnai háború befejezése után Maximinus Thrax 235 késő ősszel vagy 236 elején¹ az illyricumi határok mentén kialakult helyzet rendezésére Sirmiumba érkezett.² A szarmaták és a szabad dákok ellen folytatott háborút, amelybe pannoniai csapatokat is bevetettek.³ Feltehető, hogy ezekkel a harcokkal hozhatók kapcsolatba a pannoniai alakulatok Maximiniana kitüntető jelzői, amelyek a feliratokon 236 végétől jelentek meg.⁴ Maximinus a Dacicus maximus és a Sarmaticus maximus jelzőket 237-től viselte.⁵ A harcok ezúttal is elsősorban Dacia térségében folytak, az alsó-pannoniai limesúton — részben ugyanott, ahol Severus Alexander korában — az út újabb javítása vált szükségessé.⁶ 238-ban Maximinus újabb szarmata háborút tervezett, erre azonban az itáliai események miatt már nem került sor.⁷ Két poetoviói éremlelet talán Maximinus Itáliába vonulása idején került földre.⁸

Azok a népmozgalmak, amelyeket a gótok újabb és újabb dél felé vonulása idézett elő, a következő évtizedben csak elvétve jutottak el a római vonalakig, visszaverésük nem tette próbára a határ menti csapatokat. Esetleges összecsapásokra a 240 körül állított feliratokból,⁹ a limesút Gordianus¹⁰ és Philippus¹¹ alatt végzett javításaiból és a Gordiana,¹² illetve a Philippiana¹³ kitüntető jelzőkből következtethetünk. A perzsa háborúba elvont vexillatiókból feltehetően a pannoniai alakulatok ezúttal sem maradhattak ki, ha ennek egyelőre nincsenek is bizonyítékai.¹⁴

Az Al-Dunánál súlyosra forduló helyzet miatt Philippus 246-ban a Daciát fenyegető karpok ellen vonult, akik felett győzelmet aratott.¹⁵ Amikor 247 tavaszán visszatért Rómába, az illyricumi hadsereget közös főparancsnok alatt hagyta.¹⁶ A későbbi felkelésekből és katonai megmozdulásokból következően a főparancsnok Sirmiumban székel, és a környéken állomásoztak a provinciális hadseregekből elvont vexillatiók is. A 239 óta működő, coloniális rézpénzeket kibocsátó viminaciumi verdét¹⁷ ekkor szervezték át állami verdévé, amely ettől kezdve antoninianusokat és — császári jelenlét esetén — aureusokat vert, elsősorban a hadsereg ellátására.¹⁸ A főparancsnok — a Historia Augusta szerint dux Illyrici¹⁹ — kezében lévő rendkívüli katonai hatalom (11 legio), a birodalom egyre romló katonai, gazdasági és politikai helyzete, az

Maximinus alá rendelt katonák is jórészt pannoniaiakból kerültek ki,⁹³ ezek voltak azok, akik Severus Alexandert megölték.⁹⁴

illyricumi katonaság fokozódó elégedetlensége és saját súlyos helyzetének a birodalom érdekeivel való azonosítása ismételt felkelésekhez vezetett. Először Ti. Claudius Marinus Pacatianus, az első főparancsnok lépett fel 248-ban,²⁰ akit saját katonái öltek meg a következő évben, mielőtt az ellene küldött Decius Sirmiumba érkezett volna. Decius alig teremtett rendet az illyricumi hadseregben, katonái császárrá kiáltották ki.²¹ Az illyricumiak ez alkalommal győzelemhez segítették jelöltjüket, Decius személyében első alkalommal került pannoniai származású senator a birodalom élére. A következő usurpator 253-ban Aemilianus volt, aki Trebonianus Gallus ellen kelt fel,²² és mint Decius, illyricumi seregével Itáliába vonult, ahol győzelmet aratott a senatus által elismert császár felett. Trebonianus Gallus illyricumi híveit Clodius Celsinus számolta fel,²³ aki azonban nem tudta megakadályozni, hogy az Illyricumban maradt csapatok ne csatlakozzanak Valerianushoz.²⁴ Gallienus a helyi vezetők labilitását megpróbálta dinasztikus eszközökkel csökkenteni. 256-ban legidősebb fiát, Valerianus iuniort küldte caesari rangban Sirmiumba.²⁵ 258-ban azonban, valamivel a pénzverde részleges leszerelése után,²⁶ amikor a gazdasági helyzet válságosra fordult, a gyermek caesar áldozatul esett az elégedetlenkedőknek, és a hadsereg tényleges vezetőjét, Ingenuust kiáltotta ki császárnak.²⁷ Az ellencsászár uralmának Gallienus lovas hadserege Aureolus vezetésével Mursánál rövidesen véget vetett.²⁸ 258-ban rövid időre Gallienus is megjelent Pannoniában, talán ekkor kerültek Sirmiumba a germaniai és britanniai vexillatiók.²⁹ Amikor azonban Valerianus császár perzsa fogságba esett, Illyricum ismét saját vezérére, Regalianusra esküdött fel.³⁰ Gallienus apja bukása után Postumus felkelése, második fiának szorongatott helyzete Colonia Agrippinensisen, majd az Itáliáig hatoló nagy alamann betörés megakadályozta abban, hogy az újabb illyricumi fordulattal foglalkozzék.³¹ Regalianus, miután helyi sikereket ért el a szarmaták ellen,³² 260-ban a nagy erejű roxolán támadásnak esett áldozatul.³³ Amikor Gallienus a mellette kitartó nagy lovas hadsereg segítségével úrrá lett, Galliát kivéve, valamennyi felkelésen, az illyricumi főparancsnokságot nem újította fel többé.

Az illyricumi parancsnokság fennállása idején a

határookra elsősorban az Al-Duna irányában támadó gótok nyomása nehezedett, Pannoniáig, a Duna-kanyarig e megmozdulások az ötvenes évek végéig elvértve jutottak el. Helyi jelentőségű összecsapásokkal azonban ebben az időszakban is számolni lehet. 252-ben a Duna-kanyar környékén állomásozó csapatoknak kellett támadó barbárokkal megküzdeniük,³⁴ amit a földbe rejtett kincsleletek (Bajót, Brigetio),³⁵ a Galliana Volusiana kitüntető jelző, amelyet Brigetio körzetétől Intercisáig nyertek el a harcokban részt vevő alakulatok,³⁶ nem utolsósorban pedig Cosinius Felix helytartó Fortuna Redux-oltára.³⁷ Az utóbbi — ellenében a kutatásban felmerült feltevésekkel³⁸ — kétségtelenül helyi harcokra vonatkozott: a helytartók nem vezették alakulataikat távolabbi fronton folyó háborúba. Valerianus és Gallienus közös uralkodásának idejében a limes szomszédságában élő népek is egyre fenyegetőbben fordultak a birodalom ellen. Egy kérdésesnek tekinthető markomann támadásnál³⁹ nagyobb jelentőségű az a híradás, amely szerint Gallienus 258. évi pannoniai tartózkodása alatt a markomannokkal egyezsége lépett.⁴⁰ Eszerint Attalus markomann király Pipa nevű lányát feleségül vette volna per *pactionem concessa parte Superioris Pannoniae*. Nyilván nem provinciális területek átengedéséről, csupán barbár csoportok áttelepítéséről lehetett szó, Gallienus ezzel a határok menti nyugtalanságot kívánta levezetni.⁴¹

A markomannok semlegesítése nem akadályozta meg a katasztrófát, amely Pannoniát 260-ban sújtotta. Az antik források a provincia teljes elpusztítását jegyzték fel: *Pannoniae vastatae*,⁴² vagy: *Pannonia a Sarmatis Quadisque populata est*.⁴³ A betörés méreteit és kiterjedését mintegy 30 kincslelet jelzi,⁴⁴ amelyek a provincia útvonalain szabadon előretörő barbárok közeledtére kerültek földbe. A régészeti ásatások a limes mentén⁴⁵ és Pannonia belső területein nagyméretű pusztulási rétegeket hoztak e támadással összefüggésbe. Gorsium a barbár roham következtében teljesen megsemmisült.⁴⁶ A támadásban a vezető szerepet a Kárpát-medencébe átköltözött szarmata roxlánok vitték.⁴⁷ Regalianus előzőleg már összecsapott velük — *multa fortiter contra Sarmatas gessit*⁴⁸ —, ami arra enged következtetni, hogy a válságos helyzet már korábban kialakult. A nagy támadás véget vetett Regalianus külön császárságának, minden valószínűség szerint Sirmium környékén állomásozó hadseregével együtt⁴⁹ áldozatul esett a váratlan rohamnak.⁵⁰

Pannonia ilyen arányú elárasztása és végigpusztítása csak a hadsereg szétverése esetén képzelhető el.

261-ben Aureolus lovas hadserege a *bellum Sordicenses*ben döntő győzelmet aratott a keleti provinciák felett uralkodó usurpator, Macrianus felett.⁵¹ Az ütközet egyik elesett centurióját Sirmiumban temették el,⁵² ez nemcsak arra mutat, hogy illyricumi csapatok Gallienus oldalán vettek részt a polgárháborúban, de arra is következtetni enged, hogy Gallienus Pannonia felett már helyreállította hatalmát. A provincia újjászervezése azonban hosszabb időt vett igénybe.⁵³ A Poetovióban állomásozó legiós vexillatiók,⁵⁴ illetve a legio V Macedonica és a XIII gemina⁵⁵ egységei Itália védelmét biztosították, amikor a limes helyreállítása még nem történt meg. A konszolidáció során Gallienus új, nagy teljesítményű verdét hozott létre Sisciában.⁵⁶ A limes északi szakaszán a helyreállítások valamivel később kezdődtek meg. Aquincumban a legio II adiutrix furdőjének helyreállítására 268-ban került sor.⁵⁷

Az utolsó nagy al-dunai és kis-ázsiai gót betörés (268–270) elleni küzdelemben pannoniai csapatok is részt vettek, a legio II adiutrix hatszor tüntette ki magát.⁵⁸ Nem sokkal később, 270 nyarán, a vandálok és a velük szövetkezett szvébek és szarmaták rohanták meg Pannoniát,⁵⁹ akikkel a limeserődítésekben állomásozó csapatok nem tudtak megbirkózni. Aurelianus kénytelen volt Pannoniába vonulni, a barbárok döntő vereségük után békét kértek. 2000 katonát és kezeseket kellett állítaniuk.⁶⁰ Aurelianus Sarmaticus címét e háború után vette fel.⁶¹

Amikor Aurelianus Daciát 271-ben kiűrtette, egy időre feloldódott a feszítőerő, amely a Kárpát-medencére nehezedett. Ugyanakkor azonban Pannonia elvesztette kelet felől a barbár rohamokat feltartóztató elővédjét. A következő években kisebb betöréseket inkább csak régészeti nyomaikból ismerünk. 275-ben Aquincumban újabb pusztulás állapítható meg.⁶² 278-ban a szarmaták újabb megmozdulásáról maradtak fenn adatok.⁶³ Probus halála után a szarmaták újra betörttek, Carus azonban jelentős győzelmet aratott felettük.⁶⁴ A kvádok elleni harcokról és sikerekről egy Numerianus-medallion tudósít.⁶⁵ A Szerémségben Carinusszal záródó éremleletet tartunk számon,⁶⁶ ez a Bassiana territoriumán előkerült kincslelettel⁶⁷ a 284. évi belső háborúhoz kapcsolható. 284-ben, Numerianus halála után Dél-Pannoniában M. Aurelius Iulianust ismerték el, ezzel szemben a legio II adiutrix Carinus mellé állt.⁶⁸

8. A tetrarchia kora

A 284–305 közötti időszak eseményeinek rekonstrukcióját megnehezíti az elbeszélő források csaknem teljes hiánya. Az időrendi vázat a császárok napra és helyre datált rendeletei,¹ valamint a Germanicus és Sarmaticus győzelmi jelzői adják meg.²

Diocletianus esetleges 285. évi látogatásától³ eltekintve is többször huzamosan tartózkodott Pannoniában, mint ezt Sirmiumból (illetve 293. november 5-én Lugióból)⁴ datált rendeletei bizonyítják. Sirmiumban volt 289–290 telén, 290 közepétől 291 közepéig, 292–293 telén és 293 szeptemberétől 294 augusztusáig.⁵ 285-ben felvett Germanicus jelzője talán egy, a dunai germánokkal való összecsapás eredménye. 290–292-ben két alkalommal ért el sikereket a szarmaták ellen, mert kettővel többször volt Sarmaticus, mint a 293. ápr. 1-jén kinevezett caesarok. Az egyik győzelem 291 elé, a másik 292-re esik.⁶ Valamelyik 293 előtti pannoniai tartózkodásának idejéből való az a szarmata földön előkerült felirat,⁷ amelyet Maximianusszal együtt állított Iuppiternek a szarmaták legyőzéséért.⁸

291 elé kell tennünk a gepidák, vandálok és gótok összecsapását,⁹ ami feltehetőleg kihatott a római–szarmata viszonyra is. Amikor Galerius caesar lett (293. április 1.), és uralmi területét Illyricumot kapta,¹⁰ Diocletianus még majdnem másfél évig Sirmiumban, veje és caesarja székhelyén maradt, ami talán a helyzet komolyságára enged következtetni. Ezalatt bizonyára szemleutakat is tett a limesen, de ezek közül csak 293. novemberi lugiói látogatásáról tudunk.¹¹

9. A Constantinus-dinasztia kora

Pannonia a cibalaei csatával jutott Constantinus hatalma alá. E csata időpontját a korábbi kutatások szerinti 314. évnél két évvel későbbre kell tennünk.¹ 315 nyarán Constantinus még keresztülutazhatott Pannonián Róma felé, de 315-ből nem maradt fenn Pannoniából datált rendelete.² Ezzel szemben 317-től székhelye nyolc éven át váltakozva Sirmium és Serdica volt. A Constantinus és Licinius közötti lappangó viszály kiobbanásában szerepet játszott, hogy Licinius Constantinus szobrait Emonában, vetélytársa területén ledöntette.³ Constantinus ezután vonult Licinius ellen, akivel 316. október 8-án a „cibalaei mezőn” ütközött meg.⁴ A megvert Licinius Sirmiumba menekült,⁵ majd családjával és a kincstárral tovább kelet felé. Constantinus Sirmium elfoglalása után üldözőbe

A 294. év, amelyben Diocletianus harmadszor, Galerius először lett Sarmaticus, szemlélatomást nemcsak döntő győzelmet hozott,¹² hanem egy merőben új lépésre is készítette a császárokat: szarmata földön táborok építésére került sor.¹³

Ezekkel a rendszabályokkal a szarmataproblémát a császárok lezárták tekintették. Diocletianus augusztusban végleg eltávozott Pannoniából, Galerius figyelme pedig a moesiai limes felé terelődött, ahol a gótok által szorongatott karpok és bastarnák ügyét kellett megoldania. A legkésőbb 296-ban¹⁴ aratott győzelem után a karpok egy csoportját Pannoniában, Sopianae körzetében telepítette le.¹⁵

A Sarmaticus győzelmi jelzők sorozata 299-cel folytatódik. 299-ben a markomannok legyőzését is feljegyezték,¹⁶ de a további három, évhez nem köthető¹⁷ szarmata győzelem inkább kisebb jelentőségű határmenti zavarok rendezésének tűnik; 305-ben egy ilyen harcban a Galeriusnál tartózkodó ifjú Constantinus tüntette ki magát.¹⁸

Az ún. harmadik tetrarchia¹⁹ válságának megoldására összehívott carnuntumi császártalálkozó²⁰ időpontja valószínűleg 308.²¹ november; eredményeképpen Pannonia Licinius uralma alá került.²² Az augustusok és caesarok hosszú viszálykodásából győztesen kikerülő Constantinus és Licinius idején talán egy újabb szarmata háborúra is sor került,²³ de a két császár közötti végső leszámolásig további határ menti harcokról nem tudunk.

vette Liciniust, és csak 317 nyarán tért vissza Serdicából Sirmiumba. Itt született meg II. Constantinus augusztus 7-én. A következő évek császári itinerariuma szerint⁶ Constantinus az alább felsorolt időközökben volt Pannoniában (a rendeletekkel bizonyítható időpontok dőlt betűkkel):

317 (Serdica felől) *június*—július—*augusztus*—szeptember—október—november—december;

318 január—*február*—március—április—*május* (a nyáron Itáliában) *október*—november—*december*;⁷

319 január—*február*—*március*—*április* (július: Naissus, majd Serdica);

320 (Serdica felől) *május*—június—*július*—*augusztus* (utána Serdica);

321 *április*—*május* (jún. Viminacium) július—*au-*

gusztus—szeptember—október—november—december;

322 január—február—március—április—május—június (szarmata hadjárat) július (Savaria); utána ismeretlen helyen (dec.: Serdica);

323 (Bizánc felől) december;

324 január (tavasszal Thessalonikában).

322-ben új szarmata háborúra került sor. Constantinus tartózkodási helyeinek ismeretében a betörés és a megtorló hadjárat alig egy hónap leforgása alatt zajlott le.⁸ Részleteiről annyit tudunk, amennyit Optatianus Porfyrius egyik költeménye megőrkített.⁹ Zosimos összekeverte a következő év moesiai gót támadásával,¹⁰ de leírásából annyi biztosnak látszik, hogy a betörés elesett vezére Rausimodus volt. Optatianus szerint a támadás Camponát érte; talán e „város” falainak volt a Zosimosnál említett fa felépítménye. A betörő szarmatákat Constantinus hátba támadta, majd átkelve a szarmata földre, üldözőbe vette és megverte. A sereg a moesiai Margumnál tért vissza római földre, a császár a zsákmányt Bononiánál osztotta el.

A Liciniusszal való leszámolás (324) után Constantinus egyre ritkábban látogatott Pannoniába:

326 december (Itália felől érkezik Sirmiumba, de februárban már Thessalonikában van);

329 (Treviri felől) március—április (Sirmium, de májusban már Naissus).¹¹

A 332. évi gót—római háborút sem ő, hanem fia, II. Constantius vezette. E háború kitörésének oka a legjobb forrás¹² szerint az, hogy a szarmata földre nyomuló gótok ellen a szarmaták római segítséget kértek. Az a szerződés, amelynek alapján a rómaiak a szarmaták oldalán beavatkoztak, valószínűleg régi keletű volt; a 322. évi háború legfeljebb a szövetség megújítását eredményezhette.¹³ A háború a 332. év elejére esett,¹⁴ a gótok felett aratott római—szarmata győzelem napja ugyanis április 20.¹⁵

A győzelemmel nem oldódott meg az a probléma, amit az Alföldre egyre jobban kiterjeszkedő germánok nyomása idézett elő.¹⁶ A szarmaták a gótok ellen felfegyverezték szolgasorban tartott népüket (*Limigantes*), amely az uralkodó réteg (*Argaragantes*) ellen fordította a fegyvert.¹⁷ Az elűzött Argaragantest a rómaiak részben befogadták a birodalomba,¹⁸ egy részük azonban a germán szomszédokhoz (viktofalokhoz) menekült. Erről a csoportról csak későbbi eseményekkel kapcsolatban értesülünk,¹⁹ amikor azt is megtudjuk, hogy a lázadó Limigantes ügyét csak úgy tudták megoldani, hogy az Alföld déli részén telepítettek le őket két csoportban. E két csoport két dunai táborhelyről kapta a nevét (*Amicenses* < Acumincum,

Picenses < Pincum), feltehetőleg azért, mert felügyeltük e két tábor parancsnokára hárult.

Ez a rendezés 334-ben fejeződött be, amikor Constantinus maga is eljött a színhelyre.²⁰ A lázadás pusztító harcokkal járt a szarmata földön, mint ezt a nagy camponai éremkincs jelzi.²¹

A szarmata területet körülvevő ún. Csörsz-árokrol²² ma már nagy valószínűséggel állítható, hogy a késő antik időkben jött létre, és ebben része volt a szarmatákkal kialakult szorosabb római szövetségnek. Az események menetéből, különösen a germánok szarmata földön való egyre nagyobb térhódításából az is következik, hogy a sáncárkos határvonalnak a IV. század második felében már vagy másutt kellett volna futnia (ha akkor építik), vagy értelme sem lett volna. A határvonal létrejötte azonban még vita tárgya. Két időpont látszik valószínűnek: a 294. évi Galerius-féle rendezés²³ vagy a 322. évi alföldi hadjárat;²⁴ mindkét esetben természetesen a 294., illetve a 322. évet követő néhány év.

A Constantinus-fiak 338. júniusi sirmiumi megegyezése szerint Pannonia Constans uralma alá került. Gyámja, II. Constantinus ez év júliusában Sirmiumon keresztül²⁵ utazott Treviribe, míg Constans valószínűleg Pannoniában maradt. 338—339 telén a szarmata fronton kisebb háborúra került sor, amely az ifjú császárnak a Sarmaticus jelzőt eredményezte.²⁶ Constans 339 nyarát még Pannoniában töltötte; áprilisban Savariában,²⁷ augusztusban talán Mursellában²⁸ járt. További pannoniai látogatásainak biztos időpontjai 342. június és 346. március, mindkét alkalommal Sirmiumban.²⁹

A Constans megölésével (350. január) Nyugaton uralomra került Magnentius ellenében Constantia, Constantinus lánya Illyricum öreg magister peditumát, Vetraniót kiáltatta ki császárrá.³⁰ Vetranio 350 végén a keletről közelgő II. Constantius elébe ment, és Naissusban lemondott; II. Constantius 351 tavaszán ért Sirmiumba, ahol Gallust caesarrá emelte.³¹ Az Itália felől érkező Magnentius³² Atransnál vereséget mért II. Constantiusra, aki Poetovióba vonult vissza, míg Magnentius Siscia bevétele után sikertelen kísérletet tett Sirmium elfoglalására.

II. Constantius eközben Cibalaieig vonult vissza, majd szeptember 28-án a két hadsereg Mursánál ütközött meg. Magnentius a kétes kimenetelű csata után Itáliába vonult vissza.³³ Az eseményekkel a kutatás több leletet hozott kapcsolatba.³⁴ II. Constantius 352 nyarán távozott Pannoniából.³⁵

357 tavaszán, amikor II. Constantius Rómában volt, híre jött, hogy a kvádok Valeriát, a szarmaták Moesiát

és Pannonia Secundát pusztítják.³⁶ A császár május 29-én elutazott Rómából,³⁷ de egészen októberig, amikor már Sirmiumban volt, csak annyit tudunk pannoniai és moesiai³⁸ tartózkodásáról, hogy tárgyalásokat folytatott a kvádokkal és a szarmatákkal.³⁹ A 356—357 telére tehető⁴⁰ betörések csak a szokásos barbár rablóportyák⁴¹ lehetnek a limes mentén, amelyek visszaverése a helyi parancsnokok dolga volt.⁴² A császár személyes részvétele a barbárokkal folyó helyszíni tárgyalásokban azonban arra mutat, hogy a mozgolódásoknak ezúttal mélyebben rejlő okai voltak. Mint a 358—359. évek eseményei mutatják, valaképpen az egész szövetségi rendszer újjáalakítása szükségessé vált.

II. Constantius három évre elhúzódó pannoniai tartózkodásának adatai a következők:

357 október—november—december (Sirmium);⁴³

358 január—február—március (Sirmium), áprilisban hadjárat szarmata földön, május vagy június bevonulás és triumphus Sirmiumban,⁴⁴ június (Sirmium, Mursa), augusztus—szeptember—október—november—december (Sirmium);

359 Az év elején Sirmiumban,⁴⁵ április szarmata hadjárat, május (Sirmium, innen Constantinopolisba távozik).

A 358. tavaszi hadjárat előzményeként Ammianus egy újabb kvád—szarmata pusztításról ír Pannoniában és Moesiában, de leírása annyira egyezik az előző évi betörés leírásával,⁴⁶ hogy vagy az első, vagy a második betörés tényét kétséggel kell fogadnunk. A szemlátómást jól megtervezett hadjáratot aligha egy ilyen betörés váltotta ki. II. Constantius a tavaszi napjegy-egyenlőség idején⁴⁷ erős sereggel pontonhídon kelt át a barbár földre, és Pannonia Secunda előterében rajtaütésszerűen pusztított. A szarmaták a hegyek—nyilván a Bánát keleti szegélyén fekvő hegyek—közé menekültek. Egy másik seregrész Valeria előterében pusztított. Az akciónak ez az ága a kvádokat is érintette. A szarmatáknak szabandó feltételek közlésére egy napot tűztek ki, amelyen Zizais királyfi vezetésével formális fegyverletételre került sor. Zizaist Rumo, Zinafer és Fragiledus főnökök követték, akik felajánlották földjük behódolását is. A foglyokat viszaadták, és túszokat állítottak. Ezen felbátorodva a kvád⁴⁸ Araharius és a szarmata Usafer is megadásra jelentkezett. Usafer függő viszonyban volt Arahariustól; ezzel kapcsolatban hivatkoztak római részről arra, hogy mivel népe mindig a rómaiak kliense volt, szabaddítsa fel magát a kvád függőség alól. Ugyanerre hivatkozott a császár a viktoralokhoz menekült Argaragantes most sorra vett ügyében; szakítsák meg kapcsolatu-

kat az őket befogadó germánokkal, és csak a római szövetséget tartsák szem előtt. Királyul Zizaist kapták, aki a későbbiekben is tartotta magát a szövetségi hűséghez.

Ezután II. Constantius Brigetióban fogadta a többi kvád főnök behódolását. Viduarius fia Vitodurus, Agilimundus „és más előkelők, akik különféle népek élén állottak”, túszadással kötötték meg az új szövetséget.

Mint a feltehetőleg legnehezebb kérdést, utoljára hagyták Limigantes ügyét; miután a többi törzs dolgát rendezték, a Tisza torkolatvidékének mocsaras, tehát nyilván bánáti részén lakó Amicenses ellen különös kegyetlenséggel jártak el. A császár elé rendelt fegyvereseket lemészárolták, falvaikat feldúlták, és a népet rabszolgának adták el. A Picenses ellen Zizais népét és a taifalokat is segítségül hívták. Valószínűleg a Picenses ellen irányult a hadjárat említett első csapása, mert ők voltak azok, akik előjöttek a hegyekből és megadták magukat. Megoldásként a távolabbra való telepítést választották.

II. Constantius a győzelemért másodszor lett Sarmaticus. Ezt a győzelmi jelzőt a hadsereg egy szemlén adta neki,⁴⁹ ami után a császár győzelmi menet élén vonult be Sirmiumba.

359 tavaszán⁵⁰ a Limigantes eltelepített része (az előbbiek szerint a Picenses) Valeria előterében bukkant fel, ami az újjáalakított szövetségi rendszert felborulással fenyegette. II. Constantius Valeriába jött Sirmiumból, és két tribunust küldött ki tolmácsokkal, hogy a fenyegetően fellépő szarmatákkal tárgyaljanak. A szarmaták azt kérték, hogy átjöhessenek a Dunán, és személyesen adhassák elő ügyüket a császárnak. II. Constantius ezt az ajánlatot behódolásnak vette, és ennek megfelelő ünnepélyes külsőségeket készíttetett elő. Aquincum mellett egy sáncot hordatott fel, hogy azon fogadja a barbárokat. Csak egy hadmérnök javaslatára tettek annyi óvintézkedést, hogy a Dunán hajók ellenőrizték a barbárok mozgását. Azok megjelentek a császár előtt, majd egy jelre csatakiáltással megtámadták. A császár életét is alig lehetett megmenteni, de végül a csel olyan vérfürdőbe torkollott, amely a Limigantes-probléma végleges lezárását eredményezte.

A II. Constantius ellen gyors tempóban Keletre indult Iulianus 361 közepén⁵¹ hajózott le a Dunán.⁵² Lucillianus magister equitum Sirmiumban csapatokat vont össze, de Iulianus éjjel partra szállt Bononiában, és Sirmiumba küldött katonáival elfogatta. Sirmiumban Iulianus augustusként fogadtatta magát, néhány napig a városban maradt, és kocsiversenyt rendeztetett. A Sirmiumban összevont csapatokat eltávolította.

10. Valentinianus és Theodosius kora

Valentinianus és Valens 364. júliusban találkozott Sirmiumban, ahol megosztották az udvart és a birodalmat.¹ Valentinianus augusztusban Dél-Pannonián át Mediolanumba, Valens Keletre távozott.² Valentinianus, akinek uralmi területéhez Pannonia tartozott, a későbbiekben nem látogatott ide; halálával végződő 375. évi pannoniai látogatását az előző év súlyos barbár pusztítása tette szükségessé.

A 374. évi nagy kvád — szarmata betörés³ előzménye az volt, hogy Aequitius magister militum egy erőd építését rendelte el a kvádok földjén, „mintha a rómaiak már jogot formálnának” rá.⁴ Amikor a kvádok tiltakoztak ez ellen,⁵ Aequitius a tárgyalások idejére felfüggesztette az építkezést, amit az udvari intrika arra használt fel, hogy a befolyásos sopianaei Maximinus fiát, Marcellianust nevezzék ki Valeria duxának. Az erőszakos fiatalember elkövette azt a jóvátehetetlen baklövést, hogy a tárgyalásra meghívott kvád királyt, Gabiniust megölette. A szerződéses viszony ilyen durva megsértése a kvádok és a szarmaták együttes támadását váltotta ki. Aratás idején átlépték a Dunát, pusztítottak és zsákmányoltak. A betörés által érintett terület nagyságát nem ismerjük,⁶ Ammianus Valeriát és Pannonia Secundát mondja; utóbbit azonban főleg amiatt, mert Constantia, Gratianus jegyese Sirmium közelében majdnem fogságba esett, Probus praefectus praetoriának pedig sikerült Sirmium védműveit rendeztetnie. További részletek: a barbárok Valeriában vették üldözőbe Aequitiust, két legio vereséget szenvedett, mert akcióikat nem hangolták össze, a szabad szarmaták támadását a moesiai határszakaszon a későbbi császár, Theodosius sikerrel hártotta el. A moesiai fronton időben békét is lehetett kötni, míg a Pannoniába betört barbárok valószínűleg csak a tél beálltával vagy annak hírére vonultak vissza, hogy Galliából jelentős haderő volt közeledőben.

Maga a császár és udvara 375 tavaszán érkezett Pannoniába.⁷ Egy szarmata békeküldöttséget elutasított, majd három hónapra Carnuntum közelében, egy Murocincta nevű császári villában ütött szállást,⁸ ahol az őszi hadba induláskor az udvart és családját hagyta. Augusztus 12-én egy rendelete még Carnuntumból kelt.⁹ A nyár folyamán részben Illyricum belső problémáival, így a Probus kemény kormányzása ellen emelt panaszokkal, részben a hadjáratra való előkészülettel foglalkozott. Nem tudjuk, mikor tette savariai látogatását, amelyet Ammianus elbeszélése végén, a császár halálával kapcsolatos rossz előjelek felsorolásában említ.¹⁰ Ősszel indult meg a kvádok ellen két irányból:

Merobaudest a gyalogsággal előre küldte,¹¹ ez a hadoszlop még novemberben is a barbaricumban volt. A császár serege Aquincum közelében hajóhídon kelt át, és rajtaütésszerűen végrehajtott pusztító portyák után hamarosan visszatért a hídon, amelyet csak a császár halálának hírére bontottak le. Aquincumból Savaria felé indult a Duna mentén, mert egyedül ez a város volt alkalmas téli szállásnak a megviselt Pannoniában. Amikor Brigetióba érkezett, kihallgatásra jelentkezett a kvádok követsége. Aequitius tanácsára fogadta őket, mert a tél előrehaladtára és az ellátási nehézségekre való tekintettel nem volt ajánlatos a háborút folytatni. A követekkel való tárgyalás¹² közben, 375. november 17-én érte a halálos agyvérzés Valentinianust.¹³

Mivel a galliai csapatoknak a halálhírré való reagálását nem lehetett kiszámítani, Merobaudest sürgősen visszarendelték, és egy esetleges császárlelőlést megelőzendő elhozatták Murocinctából a gyermek II. Valentinianust, akit öt nappal később, a késő antik császárválasztás ceremóniájának megfelelően, a katonák elé vittek a táborba, és ott augustusnak kiáltatták ki.¹⁴ A Gratianus gyámsága alá helyezett gyermek császár anyjával, Iustinával eleinte Sirmiumban élt; ő volt az utolsó ott székelő császár. Mediolanumba valószínűleg a hadrianopolisi csata előtti bizonytalan időkben tették át székhelyét.

A hun nyomás által kiváltott barbaricum népmozgalmak célja a birodalomba való áttelepítés kieroszakolása volt. Ebben az összefüggésben írja Ammianus, hogy a Duna mentén a markomannoktól és kvádoktól a Fekete-tengerig mindenütt addig ismeretlen, menekülő népek bukkantak fel.¹⁵ Pannonia azonban egyelőre megmenekült a közvetlen barbár veszélytől, ha 377-ben csapatai egy részét az Al-Dunán betörő gótok ellen lehetett küldeni.¹⁶

378 tavasszal Gratianus is felkerekedett, hogy Valens segítségére legyen a Balkán keleti felét előzőnlő gótok elleni harcban. Válogatott csapatokkal a Dunán hajózott le, Bononiánál kikötve útját Sirmiumban négy napra megszakította, majd tovább ment Dacia ripensisbe.¹⁷ A hadrianopolisi csata (378. augusztus 9.) idején vagy valamivel később már újra Sirmiumban volt,¹⁸ ahol 379 tavaszáig maradt. 379. január 19-én itt tette meg Theodosiust augustusnak.¹⁹

Ebben az évben²⁰ tört be Pannoniába a 377-től Illyricum provinciáiban, Alatheus és Saphrac vezetése alatt portyázó gót — hun — alán csoport.²¹ Először talán Vitalianus comes kísérelte meg — sikertelenül — az

ellenállást,²² majd november 17-én Konstantinápolyban jelentettek egy felettük aratott győzelmet,²³ de Mursa pusztulása,²⁴ a dalmát—pannon határvidéken való portyázások²⁵ és általában Pannonia városainak megpróbáltatásai²⁶ hosszabban elhúzódó háborús állapotot mutatnak, amelynek csak a barbárokkal kötött *foedus* tudott véget vetni.²⁷ E szerződés értelmében Alatheus és Saphrac népei letelepedhettek Pannoniában, ellátásuk és katonai szolgálatuk feltételeit szabályozták.

A *foedus* megkötésének időpontjára nincsen biztos támpont. A szerződést Gratianus kötötte, mivel az ő uralmi területéről volt szó, de Theodosiusnak a *foedus*hoz vezető harci cselekményekben fontos szerepe volt.²⁸ Ezért inkább az a valószínű, hogy a 379. november 17-én jelentett győzelem után és bizonyára Gratianus pannoniai látogatásakor került sor a *foedus* megkötésére. Gratianus haláláig évente találkozott Theodosiusszal; e találkozók színhelye vagy Sirmium, vagy Viminacium volt.²⁹ Az első találkozás ideje 380 nyara.³⁰

A *foederatusok* letelepítésében a későbbi hagyomány bizonyos mértékig cezúrát látott. Marcellinus comes *chronicon*jában 427-hez Pannonia ötven éve tartó hun megszállását jegyzi fel;³¹ ez a számítás még a IX. századi salzburgi hagyományban is megtalálható, amely szerint Pannonia római kora 377-ben fejeződött be.³² A valóságosnál 2-3 évvel korábbi dátumot az teszi érthetővé, hogy már a kortársak a Balkán gótok által

való előzönlésétől számították Illyricum barbár kézre jutását³³ és a IV. század végétől kezdve ismételt hangoztatott pusztulását.³⁴

A gót—hun—alán *foederatusok* pannoniai szálláshelyére vonatkozólag egyetlen forrásadatunk van. Ez Amantiusnak, Iovia püspökének verses sírfelirata,³⁵ amely szerint a püspök húsz éven át volt két nép lelkipásztora és két vezért részesített az igaz hitben. A két nép talán a római lakosság és a *foederatusok*, a két vezér pedig Alatheus és Saphrac volt. Iovia azonosításánál több ilyen nevű pannoniai hely jöhet számításba, de ezek között civitas, azaz valószínű püspöki székhely csak egy volt, Poetoviótól keletre, a Dráva partján.³⁶ A húszéves püspökség valószínű ideje 379—399.

A *foedus* megkötése utáni évtized nyugalomát csak egy, legkésőbb 384-ben visszavert szarmata támadás³⁷ és Magnus Maximus usurpator rövid dél-pannoniai uralma zavarta meg. Maximus 387—388 telén elfoglalta Sisciát (ahol a pénzverés ettől fogva leállt), de Theodosius ott, majd Poetoviónál véglegesen leverte.³⁸ Ismeretlen eredetű az a barbár támadás, amely 392 előtt fenyegette a Juliai-Alpok lábánál Itáliát, s amelyet II. Valentinianusnak sikerült elhárítania.³⁹ Egyebekben a 80-as évek a viszonylagos nyugalom évei voltak. 383-ban pannoniai gabona került piacra Itáliában,⁴⁰ Valerius Dalmatius, a 383—388 között létrehozott Lugdunensis Tertia tartomány volt helytartója Dunántúl délkeleti szögletébe vonult vissza birtokára.⁴¹

11. A római uralom vége

Egy 395-ben, a Duna jegén bekövetkezett barbár (valószínűleg gót) támadásról, amely egészen Dalmatiáig pusztított, csak Claudianus egy költeményéből értesülünk. Kapcsolatban állt a *foederatusok* lázadásával, de a költői és polemikus leírás az események pontosabb megállapítását nem teszi lehetővé.²

A következő időszak eseményeiről szinte kizárólag Stilicho udvari költőjének, Claudius Claudianusnak alkalmi — és ezért jól datált — költeményeiből tudunk meg valamit.³ Keveset mond, hogy a századforduló körül Ravennában a ripa Sarmatica és a szarmatákon aratott győzelem még a birodalmi biztonságot jellemző felsorolás része lehetett.⁴ Többet elárul a Stilicho 399—400 tájára tehető pannoniai akciójával kapcsolatos leírás, amely szerint a pannoniaiak megszabadultak az ostromállapottól, kimerészkednek a falak mögül, a földet újra művelhetik stb., aminek következtében remény van arra, hogy újra adót fizetnek, miután az

őket ért csapások folytán addig adómentesek voltak.⁵ A helyzetnek ezt a megváltozását Stilicho valamilyen akciójától várták, amelyért őt Claudianus „a Rajna és a Duna megbékítőjének” (*pacator*) nevezi.⁶ Amennyire sok túlzás lehet az ostromállapot jellemzésében, annyira kérdéses, hogy Stilicho *pacatiója* mit ért el, és hatása meddig tartott. A következő évek barbár átvonulásai az esetleges eredményeket kétségessé tették.⁷

401-ben a vandálok nyugatra vonulása⁸ érintette Pannoniát.⁹ Ugyanebben az évben Alarich Dél-Pannonián át kísérelte meg gótjaival az Itáliába költözést, majd onnan visszakényszerülve 402-ben Stilicho Dél-Pannoniát adta át neki.¹⁰ Sógora, Athaulf is hamarosan letelepedett Nyugat-Pannoniában.¹¹ 405-ben Radagaisus vezetésével egy vegyes összetételű, nagy barbár csoport átvonulása következett;¹² három év múlva Alarich és Athaulf elvonultak, és ezután hallunk utoljára arról, hogy Pannonia egy részének némiképpen

rendezett serege van, amely a voltaképpen egész Nyugat-Illyricum parancsnokságát betöltő Generidus alá tartozott.¹³ Rendezett civil igazgatása természetesen ezután is lehetett hosszabb ideig Pannonia Secundának és Saviának,¹⁴ de a viszonyok súlyosbodására két jellemző tünetből következtethetünk. Az egyik a felső réteg megkezdődő elvándorlása,¹⁵ a másik az a sajátos illyricumi probléma, amely a rendeletekben ismételten felmerül, és a polgári élet szétfelárlását mutatja: menekülők és helyben maradók nem tudják igazolni jogállásukat, és így nem védekezhetnek az ellen, ha rabszolgásgorba taszítják őket. E rendeleteket a Radagaisus-féle átvonulás után kialakult helyzet tette szükségessé.¹⁶ A továbbiakra vonatkozólag csupán néhány időpont ismeretes:

427: Róma visszaszerzi az ötven éve hun kézben levő Pannoniát;¹⁷

433: Pannonia Nyugat-Rómától Attila uralma alá kerül;¹⁸

437: Sirmiumot Ravenna átadja Kelet-Rómának.¹⁹ Sirmiumot valószínűleg 441-ben foglalta el Attila.²⁰

A kevés adat a folyamat sokféle rekonstruálására adott lehetőséget.²¹ Ha a messzebb vezető összefüggésektől eltekintünk, és csupán a felsorolt — egymásnak látszólag ellentmondó — eseményekből indulunk ki, akkor először is biztosnak látszik, hogy 433-ban Sirmium (és Pannonia Secunda) nem került Attila uralma alá. Ugyanakkor lehet, hogy 427-ben éppen e területet szerezték vissza a hunoktól, és ez az időleges visszafoglalás Kelet-Róma műve volt.²² 433-ban ebből következően a hunok Pannonia többi részét kapták meg.

Attila halála után, 455-ben Avitus császár még egy gyenge kísérletet tett, hogy Nyugat-Róma újból megvehesse a lábát Pannoniában.²³ A hun birodalom germán utódjainak osztozkodásába azonban már nem tudott beleszólni.

IV. Igazgatás

1. Tartományhatárok

A későbbi Pannonia területének birtokbavétele után Illyricum néven egyetlen nagy provinciát alkotott a Dunától Makedóniáig terjedő, északon kelták, délen illírek (veneto-liburnok, pannonok stb.) által lakott terület. Nagyon valószínű, hogy ezt a nagy tartományt csak Tiberius osztotta ketté, mert Augustus, mint más hódítások esetében, úgy a pannoniai hódításokkal kapcsolatban sem mondja, hogy új tartományt hozott volna létre. Szóhasználata szerint („kiterjesztette”, „megnövelte” a tartományokat) az új hódítások meglévő provinciák területét növelték.²

Illyricum, illetve Pannonia nyugati határa több módosuláson ment keresztül az I. század folyamán. A regnum Noricumhoz tartozó Carnuntumot³ azért csatolták Pannoniához, mert legio táborhelye lett legkorábban i. sz. 6-ban,⁴ de mindenképpen Vannius királyságának létrehozása (i. sz. 20) előtt.⁵ Plinius Pannonia-leírása alapján⁶ sokáig azt gondolták, hogy Savaria és a boiusok területe is Noricum része volt,⁷ azonban Plinius szóhasználatából biztosan csak e területnek Noricummal való szomszédsága következik.⁸ Ennek ellenére feltűnő, hogy az Aquileia—Carnuntum út, amely különösen a korai időkben stratégiai szempontból is elsőrendű útvonal volt, nem esett teljes hosszában Pannonia területére. Miután Emonát elhagyta, a noricumai Celeián ment keresztül, és így ért Poetoviába. Ezért nincsen kizárva, hogy a borostyánút Poetovio és Carnuntum között, eredetileg Noricum keleti határán futott, és csak Carnuntum átcsatolásával került Pannoniához. Celeia körzete talán azért maradt Noricumban, mert az út többi részének átcsatolása idején Emona már nem tartozott Pannoniához; a borostyánút ilyen módon nem négyszer, hanem csak kétszer keresztezte Pannonia határát (Itálián, Noricumon és Pannonián áthaladva).

Emona alapításakor (i. sz. 14) biztosan Pannonia területére esett, mert Plinius Pannoniában sorolja fel.

Ptolemaios is Pannonia Superiorban említi, de a város sajátos helyzetére is utal: „Itália és Pannonia között, Noricum alatt.”⁹ Itáliához való tartozásának legkorábbi bizonyítékát 238-ban kapjuk,¹⁰ de az átcsatolás valószínűleg már az I. században bekövetkezett.¹¹

A tartomány így kialakult határát csak Ptolemaios leírásából ismerjük,¹² amihez az itinerariumok néhány olyan adata járul, ahol a határ említve van vagy a helynév utal vámállomásra és határra (Ad Fines, Ad Publicanos stb.). Igen kevés azoknak a feliratoknak a száma, amelyek a határ szempontjából érdekes zónában egyértelműen bizonyítanak a tartományi hovatartozást. A határ ezért csak néhány ponton biztos, legtöbb szakaszát azonban csak egy széles sávban jelölhetjük ki.¹³

Ptolemaios szerint¹⁴ a nyugati határ a *Cetius mons* vonulata. Ez a hegy csak annyiban azonosítható, amennyiben *Cetium noricum* municipium (St. Pölten) nevével azonos, és így attól délre terült el. Talán a Stájer Alpok, a Rax és Schneeberg vonulatának elnevezése. A másik pont, amelyet Ptolemaios megad, az itáliai—noricumi határra vonatkozik. Emona elcsatolása után ez a hegység, a Karavankák, már messze estek Pannoniától. A Dunánál Klosterneuburg auxiliáris táborában a pannoniai sereg csapatai állomásoztak és építkeztek,¹⁵ ettől délre a bécsi medencéből, Wienerneustadt környékéről egészen Hartbergig Carnuntum, Scarbantia és Savaria decurióinak feliratai, valamint egy esetben pannoniai legio téglabélyege került elő.¹⁶ Graz távolabbi körzete keleti irányban azonban a noricumai Solva territoriumának látszik.¹⁷ A Mura mentén ott kereshetjük a határt, ahol a solvai eredetű kőemlékek lelőhelyei megrikulnak, azaz a mai osztrák—jugoszláv határ sávjában. Poetoviótól nyugatra, a Dráva mentén a határ bizonytalan, a Celeia—Poetovio út azonban biztosan a Pohorje (Bacher) hegységtől délre futott; 18 mérföldre Poetoviótól *Ragandone*

állomás Noricumban feküdt.¹⁸ A noricum-i Celeiától keletre Rajhenburg a Száva völgyében biztosan noricum-i település,¹⁹ de valószínű, hogy ettől nyugatra a Száva volt Noricum és Pannonia határa. A folyótól délre eső terület Neviodunum territoriuma, amelynek nyugati szélén Praetorium Latobiorum (Trebnje = Treffen) a pannoniai legiók beneficiariusainak állomása.²⁰

Sokkal bizonytalanabb a déli határ Dalmatia felé.²¹ Ptolemaios²² Pannonia déli határát a iapodok földjén fekvő²³ *Albanus* és az egyébként ismeretlen *Bebius* hegyen át, majd onnan a Száva torkolatáig vezeti. Emona elcsatolása után a iapod vidék már messze esett Pannoniától, de az *Albanus* hegyet általában a Karsztal azonosítva,²⁴ Neviodunumtól délre, a Kulpa forrásvidékétől húzhatjuk a határt kelet felé úgy, hogy Topusko és Velika Kladusa, ahol Pannonia Superior csapatainak katonái, illetve téglabélyegei ismertek,²⁵ Pannoniába essen. Ezen a vidéken egy *Ad Fines* nevű állomás,²⁶ 21 mérföldre Sisciától, a határ közelségét jelzi. Ettől keletre, egészen a Száva alsó folyásáig a határ ismeretlen, de az említett két lelőhelyből következik, hogy a Szávától délre jelentős távolságra esett. Az utóbbi időben felmerült a gondolat, hogy az észak-dalmatiai bányák egy része (Majdan, Banja Luka stb.) Pannoniához tartozott volna.²⁷ E feltételezéssel megoldódna a II. századi éremhátlapokon említett pannoniai bányák (*metalla*) problémája, de az érvelés egyelőre csak a pannoniai beneficiariusok e vidékről ismert oltárait tud hivatkozni.²⁸ Ezt az érvet gyengíti az a közismert tény, hogy a legió nélküli Dalmatia helytartói Pannonia seregéből kapták beneficiariusukat.²⁹ Egy moesia-i bányavidék (Kosmaj-hegy) Pannoniához való tartozását végleg elvetettnek tekinthetjük.³⁰ Moesia Superior és Pannonia Inferior közös határa egy rövid szakaszon a Száva volt.³¹

Az északi és a keleti határ természetesen a Duna, amit nem kellene különösen hangsúlyoznunk, ha csehszlovákiai kutatók részéről fel nem merült volna, hogy a Csallóköz Pannonia része, sőt municipális önkormányzat központja is volt.³² Az elhurcolt feliratok köemlékeken kívül a Ptolemaios Germania-leírására hivatkozó elméletet elsősorban a limesút vonala és a limestáborok elhelyezése cáfolja; eszerint még a Szigetköz sem tartozott Pannoniához.³³ Példátlan eset lenne a Római Birodalomban, hogy a limes előterében római berendezkedésű zóna terült volna el.

Időleges határváltozás gyanítható Domitianus korában, amikor a Szerémség egy részét³⁴ átmenetileg Moesia Superiorhoz csatolták. Okát a dákok elleni csapatösszevonásokban, valamint a dák front közös

parancsnokság alá helyezésében kereshetjük. A nem általánosan elfogadott³⁵ átszatolást néhány olyan auxilia bizonyíthatja, amely szemléletmást nem változtatott táborát, de 85-ig Pannonia, utána Moesia, majd legkésőbb 110-től megint Pannonia diplomáin van felsorolva.³⁶ Lehet, hogy az átosztást a kérdéses időszak csapattörténetének behatóbb ismerete cáfolni fogja.

Valószínűleg a tetrarchia igazgatási reformjaival függ össze Poetovio átszatolása Noricumhoz.³⁷ A legkorábbi adat az *Itinerarium Hierosolymitanum* (Burdigalense), amely szerint Noricumtól csak Poetoviót elhagyva és egy Dráva-hídon átkelve értek Pannoniába.³⁸ Az út itt előbb a Dráva bal partján haladt, majd Ramista állomás előtt tért át a jobb partra.³⁹

Pannonia kettéosztása után a két tartomány közötti határ nagyjából É–D irányban futott,⁴⁰ de a feltevéseknek tág teret nyit Ptolemaios, akinek „városjegyzékében” — feltehetően hibásan számított helyzetadatok alapján — néhány olyan helység van felsorolva, amely biztosan a másik tartományban feküdt.⁴¹ Így az első pillanatra kézenfekvőnek látszó eljárás, hogy az *itinerariumok* Ptolemaiosnál is említett állomásaiból induljunk ki,⁴² nem célravezető. Valószínűleg megbízható ellenben a törzsek tartomány szerinti besorolása Ptolemaiosnál, mert azok minden ellenőrizhető esetben abban a tartományban voltak, ahova Ptolemaios is helyezi őket (ami érthető, hiszen területük meghatározására nem csillagászati pozíciókat ad meg).

A Duna-kanyarnál Cirpi (amelyet Ptolemaios Inferiorba sorol) Superior seregének auxiliáris tábora,⁴³ de egy *eraviscus* ember sírköve jelzi, hogy ennek az Inferiorhoz tartozó civitasnak a határa nem volt messze.⁴⁴ Az Aquincummal szomszédos első auxiliáris tábor, *Ulcisia Castra* hovatartozása még vitatott,⁴⁵ bár a csapattörténet, a legio II adiutrix feliratainak nagy száma és az *eraviscusokra* jellemző bennszülött nevek egyhangúan az Inferiorhoz való tartozás mellett szólnak.⁴⁶

A tartományhatár valószínűleg a Pilis és a Vértes gerincén haladt; erre a felső-pannoniai azalus törzsből való katonák diplomáinak és a Brigetióból, illetve Aquincumtól származott mérföldkövek lelőhelyeiből következtethetünk.⁴⁷ A két tartományra utaló feliratok lelőhelye szerint a határ vagy a Balaton fűzfői csúcsánál, vagy attól valamivel nyugatabbra érte el a tavat,⁴⁸ tőle délre az egyetlen támpont a jabapusztai oltárkö, amelyet Inferior helytartójának beneficiarius a állított.⁴⁹ A Dráva mentén egy 333. évre datált adatunk van, amely szerint a Mursától kb. 70 km-re fekvő Mariniana állomásnál lépték át a tartományhatárt.⁵⁰ A Szávánál *Servitium* állomás Ptolemaios szerint Inferi-

orhoz tartozott,⁵¹ de a felső-pannoniai Oseriates és az alsó-pannoniai Breuci törzsek közötti határ, a Bathinus folyó (Boszna) ettől a ponttól keletebbre torkollott a Szávába.⁵²

A 214. évi határmódosításkor az Inferior helytartója alá rendelt legio I adiutrixszel együtt Brigetio territoriumát Inferiorba osztották át. Vele együtt átkerült Mogetiana municipiuma is.⁵³ Az új határvonal néhány katona felírata szerint⁵⁴ Arrabonától keletre indult ki a Dunától, és a Balaton nyugati vége felé tartott. Nem tudjuk, hogy a határmódosítás érintette-e a Balaton és a Dráva közötti területet,⁵⁵ de a Drávától délre a határ biztosan nem változott, mert Savia és Pannonia Secunda határa azonos maradt a II. századi tartományhatárral.⁵⁶

2. Helytartók

Illyricum helytartói. Illyricum i. e. 27–11 között senatusi provincia volt, amelyet proconsulok kormányoztak, 11-től császári legatusok vették át a kormányzását. Általánosan elterjedt vélemény szerint a provincia kettéosztására a nagy pannon–dalmát lázadás leverése után került sor,¹ a Res gestae divi Augusti azonban csak a provincia határának kiterjesztéséről tesz említést, megosztásáról nem. Ennek alapján felmerült, hogy a felosztás csak Tiberius alatt történt.² A helytartók consularis rangúak voltak, koruk kiemelkedő személyiségei:

Sex. Appuleius (cos. ord. i. e. 29), Augustus unokaöccse, i. e. 8-ban.³ Esetleg Illyricum első császári helytartója.⁴

L. Domitius Ahenobarbus (cos. ord. i. e. 16), Antonia maior férje, Nero nagyapja, i. e. 5–2 között.⁵

M. Vinicius (cos. i. e. 19), valószínűleg i. e. 2–i. sz. 1 között.⁶

Cn. Cornelius Lentulus (cos. ord. i. e. 14) 1–4 körül.⁷

M. Valerius Messala Messalinus (cos. ord. i. e. 3) 6-ban, a pannon–dalmát lázadás kitörésekor.⁸

M. Plautius Silvanus (cos. ord. 2-ben) 9-ig.⁹

Az osztatlan Pannonia helytartói. Illyricum legkésőbb 14-ben, még Augustus életében két provinciára oszlott. P. Cornelius Dolabellának Epidaurumban állított felirat szerint leg. pr. pr. divi Augusti et Ti. Caesaris Augusti civitatis superioris provinciae Illyrici állították feliratukat.¹⁰ Ugyancsak Augustus legatusa volt Q. Iunius Blaesus is fine Augusti et initiiis Tiberii¹¹ Pannoniában.

A késő antik igazgatási reform keretében mindkét pannoniai tartományt kettéosztották: Superior északi fele Pannonia Prima, déli fele Savia, Inferior északi fele Valeria, déli fele Pannonia Secunda lett.⁵⁷ A kettéosztás vonalának általában a Drávát tartja a kutatás azzal a kivétellel, hogy a baranyai háromszögben néhány táborhely és állomás Pannonia Secundához került.⁵⁸ Valószínű, hogy Mursának a Drávától északra is átnyúló territoriumát nem osztották ketté, hanem teljes egészében Secundához csatolták. A provinciális igazgatás alapegységeit, a városi territoriumokat nyilván nem bontották meg, s ezért számolnunk kell azzal is, hogy a Dráva feljebb sem vált tartományhatárrá. Ha a Municipium Iasorum egyébként is nagy territoriuma⁵⁹ áterjedt a Drávától északra, akkor Valeria teljes déli határa a Drávától északra keresendő.⁶⁰

L. Aelius Lamia (cos. ord. 3-ban) 12-ben,¹² megbízatásának jellege azonban nem egyértelmű.

Q. Iunius Blaesus (cos. 10), Augustus halálakor volt hivatalban.¹³

[Munatius Plancus Paulinus? IV. századi felirat¹⁴ szerint csak Tiberius alatt képzelhető el. Teljesen bizonytalan.]¹⁵

C. Calvisius Sabinus (cos. ord. 26) 39-ben tért vissza Rómába, ahol felesége botránya miatt öngyilkos lett.¹⁶

Aulus Plautius (cos. 29) 43 előtt.¹⁷

C. Ummidius Quadratus (cos. 39) 43 és 50 között.¹⁸

Sex. Palpellius Hister (cos. 43) 50-ben, Vannius bukásakor.¹⁹

[?M. Messa]la Vipstanus Gallus 52/53-ban.²⁰

L. Salvidienus Salvianus Rufus (cos. 52) említve 60 július 2-án.²¹

L. Tampius Flavianus 69-ben, a polgárháború alatt.²²

M. Annius Afr[inius], Vespasianus alatt.²³

C. Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius Festus (cos. 71) 73-ban.²⁴

T. Atilius Rufus, 80. június 13-án.²⁵

L. Funisulanus Vettonianus (cos. 78), 84. szeptember 3.²⁶ és 85. szeptember 5-én²⁷ említve.²⁸

L. Neratius Priscus (senior) (cos. 87) 90 körül.²⁹

M. Ulpius Traianus (cos. 91), 95-ben, amikor Hadrianus Aquincumban volt tribunus laticlavus.³⁰

Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus (cos. 90), 98. február 20-án³¹ említve.³²

L. Iulius Ursus Servianus (cos. 90) az első dák háború előtt.³³

Q. Glitius Atilius Agricola (cos. 97) 102. november

19-én³⁴ említve, 103. január 19-én már cos. suff. II. Az első dák háborúban kitüntetését kapott.³⁵

L. Neratius Priscus (iunior) (cos. 97) saepinumi feliratának revíziója szerint leg. Aug. pr. pr. i[n provinc. Germania] Inferiore et Pannonia³⁶ volt, ennek alapján az osztatlan Pannoniát kormányozta 106 előtt, a második dák háborúban.³⁷

A helytartók alá Claudiusig 3 legio tartozott. A legio IX Hispana elvonulásától Domitianus dunai háborúig 2 legióval rendelkeztek. 88 után a legiók száma — nem véve figyelembe a háborúk alatt felvonult legiókat — négyre emelkedett. A helytartók székhelyét nem ismerjük. Legtöbb valószínűség szerint Poetovióban székeltek, amely a 90-es évekig állandó legióstábor volt. De az előkelő, illetve a császár kegyeit élvező tribunus laticlavusok, akik a helytartói székhelyen teljesítettek szolgálatot,³⁸ mind a legio VIII Augustában,³⁹ illetve a XIII geminában⁴⁰ katonáskodtak.

Pannonia Superior helytartói. 106–214 között a három legió, 214-től a kétlegió provinciát mindig consularis helytartók kormányozták. A legatusok Carnuntumban székeltek.

P. Metilius Sabinus Nepos (cos. 103), csak közvetett bizonyítékokkal⁴¹ valószínűsíthető, hogy Pannonia Superior első helytartója volt.⁴²

L. Minicius Natalis (cos. 106) 116-ban⁴³ említve.⁴⁴

Cornelius Proculus 133. július 2-án⁴⁵ említve.⁴⁶

L. Aelius Caesar (cos. ord. 136, 137). Hadrianus 136-ban adoptálta, és mint caesarnak az összevont Pannoniát jelölte ki hatalmi területéül.⁴⁷ Mellette [Claudius] Maximus mint iuridicus pro praetore utriusque Pannoniae,⁴⁸ L. Domitius Rogatus mint ab epistulis,⁴⁹ T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo mint quaestor⁵⁰ állott. 138. január 1-jén meghalt.

T. Haterius Nepos Atinas Probus Publicius Matenianus (cos. 134) említve 138. június 16-án.⁵¹ A barbárok felett aratott győzelemért triumphalibus [ornamentis honoratus].⁵²

M. Pontius Laelianus Larcus Sabinus (cos. 144), 146. július 19-én,⁵³ 148. október 9-én⁵⁴ és 149. július 5-én⁵⁵ említve.⁵⁶

Claudius Maximus, 150. augusztus 1-jén⁵⁷ és 154. november 3-án⁵⁸ említve.⁵⁹ Valószínűleg Marcus Aurelius mesterével azonos.

M. Nonius Macrinus (cos. 154) Antoninus Pius uralkodásának végén, Marcus Aurelius és L. Verus éveinek elején.⁶⁰

L. Dasumius Tullius Tuscus (cos. 152), Marcus Aurelius és L. Verus uralkodásának elején.⁶¹

M. Iallius Bassus Fabius Valerianus 166–167-ben⁶² a langobard—obius betörés idején említve.⁶³

C. Iulius Commodus Orfitianus L. Verus halála után.⁶⁴ Esetleg elesett a markomann—kvád támadás idején.⁶⁵

[Ti. Claudius Pompeianus (cos. II. 173)?]. Felmerült a felvetés, hogy a markomann háború legnehezebb éveiben, 170–172 között a háború operatív irányítását mint az összevont Pannonia helytartója végezte.⁶⁶ Ez időben állt C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes mint leg. leg. XIII gem. cum iuridicatu Pannoniae Superioris mellette.⁶⁷

Quintilius Maximus (cos. ord. 172), a markomann háborúk második szakaszának kezdetén, 177-ben⁶⁸ említve.⁶⁹

C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes Commodus alatt.⁷⁰

Prastina Messalinus, Commodus alatt.⁷¹

L. Septimius Severus (cos. 190) a 190-es évek elején, 193. április 9-én császárrá kiáltották ki katonái.⁷²

Valerius Catullinus, Didius Iulianus 193-ban Septimius Severus helyére nevezte ki, de a senatusi küldöttséggel átállt a severusi oldalra.⁷³

L. Fabius Cilo Septiminus Catinius Acilianus Lepidus Fulcinianus (cos. 193), 196 végén Septimius Severus Rómába kísérte (dux vexill. per Italiam), ezután vette át Pannonia Superior kormányzását. Említve 197. november 1-jén,⁷⁴ majd 201-ben⁷⁵ állított mérföldköveken.⁷⁶

Ti. Claudius Claudianus, Septimius Severus alatt a III. század elején.⁷⁷

Egnatius Victor, 207. június 9-én⁷⁸ említve.⁷⁹

Fulvius Maximus, 210. október 15-én⁸⁰ említve.⁸¹

P. Alfius Maximus, talán Caracalla (vagy Commodus?) alatt.⁸²

Cassius Dio Cocceianus (cos. II. ord. 229), a történetíró, 229 előtt.⁸³

[L. Aconius ... ?] Severus Alexander alatt.⁸⁴

T. Pomponius Protomachus, két Augustus, esetleg a Philippusok alatt.⁸⁵

Anonymus (Sbeitlából) Gallienus alatt.⁸⁶

M. Aurelius Maximus, agens vices praesidis, 267 körül valószínűleg az első lovagrendű helytartó.⁸⁷

Pannonia Superior helytartói közül viszonylag számosan consulatusuk előtt is Pannoniában tevékenykedtek, mint legio legatusok, illetve mint Pannonia Inferior helytartói: Claudius Maximus, M. Pontius Laelianus Larcus Sabinus, M. Nonius Macrinus, M. Iallius Bassus Fabius Valerianus, C. Iulius Commodus Orfitianus (?), C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, Ti. Claudius Claudianus. A gyakoriság nem annyira kialakult gyakorlatra enged következtetni, mint arra, hogy a felelősségteljes pannoniai fronton a császárok

szívesen láttak jó helyismerettel rendelkező kipróbált katonákat.⁸⁸

Pannonia Inferior helytartói 106–214 között. P. Aelius Hadrianus (cos. 108), a későbbi császár, az új provincia első helytartója, consulatusáig.⁸⁹

T. Iulius Maximus Manlianus Brocchus Servilianus A. Quadronius [Verus?] L. Servilius Vatia Cassius Cam[ars?] (cos. 112), 110. július 2-án⁹⁰ említve.⁹¹

P. Afranius Flavianus, 114. szeptember 1-jén⁹² említve.⁹³

Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus, 118-ban Hadrianus a szarmata–roxolán háború idején Pannonia Inferior és Dacia élére állította praefectusként.⁹⁴ Említve 123-ban⁹⁵ is.⁹⁶

L. Cornelius Latinianus, Hadrianus alatt, Marcius Turbo és L. Attius Macro között vagy Macro után.⁹⁷

L. Attius Macro (cos. 134) consulatusa előtt, mint designatus⁹⁸ említve.⁹⁹

L. Aelius Caesar (cos. ord. 136, 137) a két Pannoniát együttesen kormányozta 137-ben.¹⁰⁰

[Claudius] Maximus, nevét a kutatás korában T. Statilius Maximusra egészítette ki.¹⁰¹ L. Aelius Caesar mellett mindkét Pannonia iuridicusa. A caesar halála után vette át Pannonia Inferiort.¹⁰²

M. Pontius Laelianus Larcus Sabinus (cos. 144), consulatusa előtt Pannonia Inferiorban.¹⁰³

Q. Fuficius Cornutus (cos. 147), 145. szeptember–októberben,¹⁰⁴ majd consul designatusként¹⁰⁵ említve.¹⁰⁶

Cominius Secundus, 148. október 9-én¹⁰⁷ és 150. augusztus 1-jén¹⁰⁸ említve.¹⁰⁹

M. Nonius Macrinus (cos. 154), consulatusa előtt Pannonia Inferiorban.¹¹⁰

M. Iallius Bassus Fabius Valerianus, 156-ban¹¹¹ és 157. február 8-án¹¹² említve.¹¹³

C. Iulius Gemin(i)us Capellianus Antoninus Pius uralkodásának végén.¹¹⁴

Ti. Haterius Saturninus (cos. 164), consulatusa előtt, Marcus Aurelius és L. Verus uralkodásának kezdetén.¹¹⁵

Q. Caecilius Rufinus Crepereianus, a parthus háború idején, amikor a legio IIII Flavia állomásozott Aquincumban.¹¹⁶

Ti. Claudius Pompeianus (cos. II. ord. 173), említve 167. május 5-én.¹¹⁷ Valószínűleg consularisként kormányozta Pannonia Inferiort,¹¹⁸ Lucilla Augustával 169-ben kötött házasságáig.¹¹⁹

C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, 175-ben Avidius Cassius felkelésének hírére praeposito vexillationibus ex Illyrico missis ab Imp. divo M. An[to]nino ad

tutelam urbis. Ez előtt, a szarmata háború idején Pannonia Inferior helytartója, a háborúban kitüntetve.¹²⁰

Sex. Quintilius Condianus (cos. ord. 180), 177-ben, a markomann háborúk kiújulásakor¹²¹ már Pannonia Inferiorban volt.¹²²

L. Septimius Flaccus (cos. 183), consulatusa előtt Pannonia Inferiorban.¹²³

L. Cornelius Felix Plotianus, a szarmaták ellen 184–185-ben épített burgusok feliratai¹²⁴ említik. A Perennis-összeesküvésben való részvételéért damnatio memoriaeval sújtották.¹²⁵

C. Valerius Sabinianus esetleg Commodus-kori.¹²⁶

C. Pomponius Bassus Terentianus, Commodus uralkodásának végén.¹²⁷

C. Valerius Pudens Septimius Severus fellépésekor és azt követően.¹²⁸

Ti. Claudius Claudianus, 197-ben,¹²⁹ 198-ban¹³⁰ említve.¹³¹

L. Baebius Caecilianus, említve 199-ben.¹³² A 202. évi császári látogatás idején¹³³ ő állt Pannonia Inferior élén.¹³⁴

[Iasdius? ...] Septimius Severus alatt, a 200-as évek elején.¹³⁵

C. Iulius Septimius Castinus, Septimius Severus uralkodásának végén, ekkor consul designatus¹³⁶ is.¹³⁷

L. Cassius Pius Marcellinus hivatali ideje alatt consul designatus volt,¹³⁸ tehát még 214 előtt, valószínűleg mint utolsó praetorius helytartó kormányozta Pannonia Inferiort.¹³⁹

A helytartók egy legiós provinciát kormányoztak, ennek megfelelően a praetoriusok közül kerültek ki. L. Aelius Caesar kivételével, aki mindkét Pannoniát mint caesar kormányozta, egyedül Ti. Claudius Pompeianus esetében merül fel, hogy 167-ben consularisként vette át az egy második legióval megerősített alsó-pannoniai hadsereg irányítását.

Pannonia Inferior helytartói 214–284 között. L. Alfenus Avitianus az első consularis rangú helytartó.¹⁴⁰

C. Octavius Appius Suetrius Sabinus (cos. ord. 214) 217-ben Macrinus¹⁴¹ váltotta le.¹⁴²

Marcius Claudius Agrippa (ornamenta consularia 217) Macrinus 217-ben Pannonia Inferiorba küldte.¹⁴³

Aelius Triccianus, helytartó Macrinus alatt. Méréföldkövei 217-ből valók.¹⁴⁴ 218-ban Macrinusszal együtt bukott el, damnatio memoriaeval sújtották.¹⁴⁵

Pontius Pontianus, 218-ban¹⁴⁶ Elagabalus alatt említve.¹⁴⁷

Varius Macrinus ? Severus Alexander alatt „actae sunt res feliciter ... et in Illyrico per Varium Macrinum adfinem eius”.¹⁴⁸ Esetleg a mursai feliraton említett

névtelen helytartóval azonos.¹⁴⁹ Pannoniai működése kérdéses.¹⁵⁰

Flavius Aelianus, 228. október 1-jén¹⁵¹ említve.¹⁵²

Flavius Marcianus, Severus Alexander alatt.¹⁵³

[.....] na [.....] Severus Alexander alatt.¹⁵⁴

P. Alfius Avitus Numerius Maternus Philippus Arabs alatt.¹⁵⁵

P. Cosinius Felix 252-ben említve¹⁵⁶ Trebonianus Gallus alatt.¹⁵⁷

L. Ulpus Marcellus Gallienus alatt, a 260-as évek elején.¹⁵⁸

M. Aurelius Valentinianus Gallienus uralkodásának végén.¹⁵⁹

Az utolsó senatori legatus Augusti pro praetoretól 267-ben vette át a provincia kormányzását lovagrendű praeses:

T. Clementius Silvius, 267-ben¹⁶⁰ és 268. június 30-án¹⁶¹ említve.¹⁶²

L. Flavius Aper praeses 269–70 körül.¹⁶³

Illyricum duxai 247–260 között. Az irodalomban Pannonia Superior,¹⁶⁴ Pannonia Inferior,¹⁶⁵ Moesia Superior,¹⁶⁶ Moesia Inferior¹⁶⁷ helytartói között sorolják fel őket. De nem helytartók voltak, hanem az összevont illyricumi hadsereg parancsnokai: dux totius Illyrici, habet in potestatem Thracios, Moesos, Delmatas, Pannonios, Dacos exercitus.¹⁶⁸ Az illy-

ricumi katonai parancsnokságot Philippus hozta létre a karpok ellen viselt háború után, 247-ben.¹⁶⁹

Ti. Claudius Marinus Pacatianus, az első dux. 248-ban katonái császárrá kiáltották ki.¹⁷⁰

C. Messius Quintus Decius Valerianus 249-ben Pacatianus helyét foglalta el, nem sokkal később azonban a hadsereg császárrá emelte.¹⁷¹

Q. Herennius Etruscus Messius Decius caesarként küldte Decius 250-ben Illyricumba.¹⁷²

M. Aemilius Aemilianus, 253-ban katonái császárrá kiáltották ki.¹⁷³

M. Aurelius Valerius Claudius? A későbbi császár a Historia Augusta kétséges adata szerint Valerianus — Gallienus alatt dux Illyrici volt.¹⁷⁴

Ragonius Clarus? A Historia Augusta szerint Valerianus és Gallienus alatt Illyricum praefectura. Kétséges.¹⁷⁵

Ingenuus Valerianus iunior mellett állt a hadsereg élén, 258-ban, a caesar halála (megöletése) után magához ragadta a hatalmat.¹⁷⁶

Ulpus Crinitus? A Historia Augusta szerint 258-ban dux Illyriciani limitis et Thraciaci volt.¹⁷⁷ Mind megbízatása, mind személye kétséges.¹⁷⁸

P. C. Regalianus, Valerianus perzsa fogságba esése idején állt az illyricumi haderő élén. A csapatai császárrá kiáltották ki.¹⁷⁹

3. *Concilium provinciae*¹

Az osztatlan Pannoniában még nem jött létre a tartománygyűlés és a hozzá kapcsolódó tartományi császárkultusz. Megszervezésére Pannonia Superiorban és Pannonia Inferiorban Traianus alatt került sor,² mint a Duna-vidéken általában.³ Pannonia Superiorban a kultusz székhelye Savaria volt, ahol más városok is, így Scarbantia⁴ és Siscia⁵ állítottak feliratot. A sacerdotes általában a provincia városainak volt duumvirjei közül kerültek ki. Az ismert sacerdotes provinciae:

[.]fius Faustianus — [d]ec. c. A. S. et c. S. A. A. K., eq. [p]ub[li]., sacerdotalis p. P. S.⁶

M. Aurelius Maximinus — dec. col. Poet., honore II vir q[ui] ex curat., sac[e]r[d]os provinci[a]e Pann. Superi.⁷

L. Valerius Valerianus — dec. col. Fl. Sisc., II vir i. d., flamen divi Cl., II vir qq., sac. p. P. S.⁸

L. Valerius Verus — dec. c. C. Savar., sacerdotalis p. P. S.⁹

Valerius Ursus — vir sacer., omnibus honoribus functus.¹⁰

G. D. Victorinus — dec. col. Sisc., II vira., eq. Rom., sac. p. P. S.¹¹

[.....]s — dec. [?] II vir c. S. vagy m. A.] Karn, [equo] public., [sac. ar]ae Augg. [provinc]iae P. S.¹²

A sacerdos provinciaeket Poetovio, Siscia, Savaria és Carnuntum előkelő polgárai közül választották. Egyedül L. Valerius Verus nem a volt duumvirek közül került ki.

Pannonia Inferiorban a concilium helyét régészeti kutatások határozták meg: Gorsium feltárása során került elő az ara Augusti provinciae Pannoniae Inferioris helye, valamint a kultuszhoz tartozó szentélyek és csarnokok. A kiemelt pódiumon elhelyezett oltár előtt egy keresztben elhelyezett és egy ötrészes oszlopcsarnok emelkedett, feltehetően a kultusz szertartásaiban részt vevő városok küldöttségeinek elhelyezésére. A császárkultusz szertartásainak színhelyétől nyugatra, a 60×12 m nagyságú csarnok a tartománygyűlés színhelye volt, végében oltárral, közepén a felavatás idejéből származó áldozati gödörrel, amely ugyancsak 1+5 osztású volt. A főoltártól északra emelkedett a

templum divorum Augustorum, valamint több II–III. századi szentély.¹³ Felirat alapján a III. században külön szentélye volt Marcus Aureliusnak.¹⁴ A szent kerület keleti oldalán reprezentatív épület emelkedett, itt került elő a concilium 258-ban elrejtett pénztára.¹⁵ A tartománygyűlés valamennyi épülete Traianus-kori. Az építkezésnél használt téglabélyegek TE · PR templum provinciae feloldást adnak.¹⁶ Ugyanerre az elnevezésre utal L. Virius Mercator sacerdos felirata pro salute templensium.¹⁷ A „Templum” a markomann háborúk alatt jelentősen megrongálódott, helyreállítása a századfordulón fejeződött be. A konzekrált császárok templomát Septimius Severus és Caracalla hozatták helyre.¹⁸

Az ismert sacerdos provinciaek Pannonia Inferiorban:

4. A civitas peregrinák

Nem ismerjük azokat a kezdeti közösségi formákat, amelyekbe az őslakosságot rendezték Siscia elfoglalása (i. e. 35) után, de nincs biztos támpontunk arra nézve sem, hogy az i. e. 11-gyel záródó hódító háború után milyen közösségeket alakítottak ki. Elképzelhető ugyan, hogy az alább felsorolandó civitas peregrinákat már Tiberius kialakította az i. e. 11. évi győzelem után, de a lázadás idején a breucus Bato alatt létrehozott rövid életű királyságból, valamint abból, hogy a lázadásban részt vevő törzsek közül Pannoniában csak a breucusokat említik, inkább arra következtethetünk, hogy a lázadásig más, esetleg a későbbieknél nagyobb egységek voltak. Így Dél-Pannoniában a scordiscusok és breucusok mellett talán csak egy vagy két civitas a Száva felső folyása mentén¹ és ugyanígy a Drávától északra is. Néhány civitas peregrina római eredetű, latinus képzésű elnevezése arra mutat, hogy nem a késő vaskorban kialakult törzsi egységek, hanem a római berendezkedés által kialakított mesterséges keretek voltak.²

A legkésőbb a lázadás után³ kialakított civitasok valószínűleg hiánytalan felsorolását Plinius adja egy olyan Augustus kori jegyzék alapján, amely a birodalom minden részének (kisebb terület egységek, nem tartományok) városait és népeit alfabetikus⁴ összeállításban tartalmazta.⁵ Ettől a jegyzéktől Ptolemaios geográfiai rendben adott felsorolása⁶ némileg eltér. Új nép nála a *Kytnoi*, hiányoznak viszont a *Serretes*, *Serapilli*, *Catari*, *Belgites* és *Arabiates* törzsei, akiket egyrészt talán azért mellőzött, mert beolvadtak egy város territoriumába, másrészt talán azért, mert olyan nem hivatalos forrásból merített, amelynek célja nem

Aurelius Audentius — c. r. p. Aqvi. et sacer. provinci.¹⁹

C. Titius Antonius Peculiaris — dec. col. Aqvi., p. dec. m. [..]g., II vir, flam., sacerdos arae Aug. n. p. P. Infer.²⁰

[M. Ulpus — II vir?] m. Aq., d. col. Murs., sacer. [pr. Pannoniae Inf.]²¹

Ismeretlen — [sacerdos] p. P. In[f., II vir c]ol. Cib[alae]²²

Aurelius Audentiust mint curator rei publicae választották meg, a többi, legalábbis feltételezhetően, a duumviralisok közül került ki. Kérdéses C. Titius Antonius Peculiaris pályafutásának értelmezése: Aquincumnak csak decuriója volt, municipális pályafutása egy municipiumhoz — m(unicipii) [Sin]g(iduni) vagy m(unicipii) G(orsii)? — fűződött.²³

az összes önkormányzati egység regisztrálása volt. Fontos forrás ellenben a Ptolemaios-féle jegyzék a civitasok helyének megállapításához annak ellenére, hogy az erőszakolt szkémába („fent”, „lent”, „középen”, illetve „nyugaton” és „keleten”) való besorítás sok torzuláshoz vezetett. A civitasok helyére vonatkozólag támpontul szolgálnak Pliniuson és Ptolemaioson kívül a törzseket említő feliratok és a törzsekből származó auxiliáris katonák diplomáinak lelőhelyei. Utóbbiak azért, mert az auxiliáris veteránok többsége vagy szülőfalujába tért vissza, vagy egy környékbeli, jelentősebb helységben telepedett meg. Ilyen módon a Belgites kivételével az összes civitas peregrina fekvését tűrhető pontossággal meg lehet határozni. Az alábbiakban betűrendben tárgyaljuk őket.

Amantini. Pliniusnál a Sirmienseszel egy civitást alkottak, s így a Szerémség közepét foglalták el.⁷ Ptolemaios valószínűleg összeváltotta őket az eraviscusokkal.⁸ A civitas területéről való egy fiatalon elhalt amantinus sírköve,⁹ aki Emonában túszként halt meg. A felirat korát ezért egy olyan korai időpontra kell tennünk, amikor még túszoikat szedtek a meghódított törzsek vezetői közül; legkésőbb talán a lázadás levetése után. A civitas feltehetőleg megszűnt Sirmium colonia alapításával.

Andizetes. Plinius szerint a Dráva két partján lakó törzs, folyás szerint az utolsó a Dráva mentiek között. Ennek felel meg Ptolemaiosnál: a breucusoktól északra. Más forrásban nem szerepelnek.¹⁰ Civitasuk területéből alakították ki valószínűleg Mursa territoriumát.

Arabiates. Plinius legjobb kézírata így adja a más kéziratokban gyakoribb s ezért a szövegkiadásokban

inkább Arviatek formában adott nevet. Ptolemaios nem ismeri, Plinius a betűrendes jegyzékben említi őket. Az Arabo folyónévből eredeztethető elnevezés miatt valószínűleg a Rába mentén laktak, mégpedig annak felső folyása vidékén, mert az alsó szakasz a boiások és azalások határa volt (ld. ott).

Azali. Az azalásoknak kiállított diplomák¹¹ és az esztergomi princeps¹² felirata szerint Superior északkeleti törzse. A Duna partján határosak voltak a civitas Boiorummal, amellyel közös lovagi praefectusuk volt Vespasianus alatt.¹³ Ptolemaios helymeghatározása „északnyugaton” abból adódhatott, hogy a térképén a Duna északkelet felé folyik,¹⁴ amiből a boiások délebbi (nem a felső sorban való) elhelyezkedése következett.¹⁵ A civitas Brigetio municipium territoriumává vált.

Belgites. Csak Plinius betűrendes jegyzéke ismeri őket. Nevük kelta, s ezért inkább a Drávától északra lakhattak.¹⁶

Boii. Lajta-vidéki sírfeliratokon többször előfordul a *Boius* megjelölés; ugyaninnen a civitas Boiorum egy princepsét is ismerjük.¹⁷ Vespasianus alatt az azalásokkal közös lovagi praefectusuk Arrabonában székelt.¹⁸ A Savaria és a Scarbantia megalapítása utáni időben civitasuk a Fertő tótól nyugatra és északra eső viszonylag kis területet foglalta magába, majd valószínűleg Carnuntum municipium territoriumává alakult.

Breuci. A lázadás idején még valószínűleg igen nagy Száva menti területet birtokló törzs civitasuk Inferior délnyugati szögletébe szorult össze. Az Oseriates felé nyugati határuk a Bathinus (Boszna),¹⁹ Ptolemaios szerint az Andizetes déli szomszédai. Civitasuk sorsáról nincsenek értesüléseink.²⁰

Catari. Csak Plinius alfabetikus jegyzékében szerepel. Talán a Tergeste környékén, az Alpok másik oldalán ismert venét Catali törzs töredéke Emona környékén, ahol az őslakosság a venét névadásra jellemző személyneveket viselt.²¹ Emona alapításával civitasuk feltehetőleg megszűnt, majd átcsatolták őket Itáliához.²²

Colapiani. Plinius szerint a Száva mentén, Ptolemaiosnál a boiásoktól délre (vö. Oseriates). Elnevezésük („Kulpa mentiek”) szerint Siscia környékének bennszülötteiből a rómaiak által kialakított civitas; egy praefectusuk ismert Claudius vagy Nero korából.²³ Lásd még Sisciani.

Cornacates. Plinius jegyzékén kívül még mint Q. Glitius Atilius Agricola helytartónak szobrot állító civitas²⁴ ismert. A római korban kialakított civitas központja — és talán a praefectus táborhelye — Cornacum (Sotin). Erről a vidékről való egy cornacas

katona diplomája is.²⁵ A civitasból valószínűleg Cibalae municipiuma lett.²⁶

Eravisci (korábbi forrásokban Aravisci).²⁷ Ptolemaios tévesztéséről lásd az Amantiniról mondottakat. Inferior legészakibb civitasuk, viszonylag sok felirat és diploma alapján déli határuk a Hegyhát északi végének magasságában kereshetjük.²⁸ A civitas Aquincum municipium alapítása után is fennállt, s attól valamilyen szorosabb, jogilag pontosan körvonalazott formában függött; a civitas tisztségviselői az aquincumi ordo tagjai lehettek, polgárjogukat Aelius nevükből következően Hadrianus alatt vagy utána szereztek.²⁹ A civitasra és a municipiumra vonatkozó feliratok egyazon területen kerülnek elő, ami szintén arra mutat, hogy a civitas territoriuma a municipium alá volt rendelve.³⁰

Hercuniates. Ptolemaiosnál az Amantini (tehát valószínűleg az Eravisci) és az Andizetes között, azaz a Mecsek és a Hegyhát területén lakó nép. Civitasukról és annak későbbi sorsáról nem tudunk.³¹

Iasi. A Dráva mentén, valószínűleg a folyó mindkét oldalán³² lakó törzs. Plinius helymeghatározásával egyezik Ptolemaiosé, aki szerint Superiorban középen, keleten, az Oseriatestől északra laktak. A civitas Hadrianus alatt Municipium Iasorum néven városi jogot kapott.

Kytnoi. Ezen a néven csak Ptolemaiosnál ismert nép. Szerinte Superior északkeleti törzse az azalásoktól keletre. Mivel az azalások területe határos volt Inferiorral, e korrekcióra szoruló helymeghatározás egyéb adataiból kell kiindulnunk: déli („alattuk levő”) szomszédai a Iasi, másik szomszédjuk (téves égtájjal) az Azali. Ilyen módon az azalásoktól délre és a Iasitól északra, tehát a Balatontól délre eső területet jelölhetjük ki nekik. Mivel az egyetlen olyan nép, amelyet Plinius teljesnek tartható jegyzéke nem tartalmaz, valószínűleg az I. század végén vagy a II. század elején³³ létrehozott új civitas. A névhasználat alapján a kvádok és a jazigok között lakó kelta Cotini egy betelepített töredékére gondolt a kutatás.³⁴ Az Alexander Severus és Decius alatt a praetorianus gárdában szolgáló *cives Cotini ex provincia Pannonia Inferiore*³⁵ azonban inkább e törzs Marcus Aurelius alatt betelepített maradvány része.³⁶

Latobici. Ptolemaios szerint Superior délnyugati sarkában „Noricum alatt”, ami megfelel a Municipium Latobiorum és Praetorium Latobiorum környékének. A törzs neve csak a civitasból alakított flaviusi municipium idejéből fordul elő.³⁷

Oseriates. Ptolemaiosnál Superior középső sávjában keleten, a Iasitól délre. A középső sáv alsó sora

voltaképpen a tartomány délkeleten lakó két törzsből áll (Colapiani, Oseriates), míg a legalsó sor (Latobici, Varciani) a tartomány Noricum alá benyúló része. Így az Oseriates Superior délkeleti sarkát lakták, ami egyezik azzal, hogy a Bathinus választotta el őket a breucusoktól (l. ott). A civitasról egyébként más híradás nincs, talán a Siscia közelében keresendő Municipium Faustinianum elődje.

Scordisci. Minden forrásunk egybehangzó tanúsága szerint a Szerémség keleti részében,³⁸ a civitas tehát a hadrianusi alapítású municipium Bassiana elődje.

Serapilli. Pliniusnál a Dráva felső folyása mentén; más forrás nem említi őket. Valószínűleg Poetovio colonia territoriumára kerültek.

Serretes. Plinius szerint a Serapilli szomszédai a Dráva mentén. Másutt nem fordulnak elő; talán civitasukból alakult Halicanum municipiuma.

(Sirmienses. Plinius szerint közös civitasuk van az amantinusokkal. Külön említésük talán azzal magyarázható, hogy Sirmium korán jelentős településsé vált.)

(Sisciani. Két katonai eredetmegjelölése.³⁹ Mivel az egyik peregrinus jogú auxiliárius, feltehető, hogy a civitas Colapianorumon belül Siscia lakóit megkülönböztették, vö. Sirmienses.)

Varciani. A Latobici keleti szomszédai Ptolemaios szerint. Így a civitas a későbbi Andautonia municipális territoriumává vált. Katonák eredetmegjelöléseként a törzsnév előfordul.⁴⁰

Ha e felsorolt közösségeket a római igazgatás terminológiája szerint nevezték meg, akkor a közösség neve mindig *civitas* többes genitívusba tett népnévvel.⁴¹ Azonos jelentésű azonban a puszta népnév is:⁴² például *Breuci* jelentheti a civitas Breucorumot, *Breucus* pedig a civitas Breucorum polgárát. Nem tudjuk, hogy a pannoniai civitasokat a peregrinus közösségek melyik kategóriájába sorolták be (*civitas libera*, *foederata*, *stipendiaria* stb.),⁴³ de valószínű, hogy egyrészt eredeti besorolásukkor differenciált elbánásban részesültek, másrészt pedig státusuk az idők folyamán változott.

5. Municipiumok és coloniák

A városi önkormányzatokat csak a létüket egyenként bizonyító adatokból ismerjük. Az egyetlen hivatalos közösségjegyzékre támaszkodó forrás (Plinius) a municipalizálás legkorábbi szakaszából való,¹ Ptolemaios helységjegyzékei pedig, bár a felsorolt helyeket városoknak (πόλεις) mondja, nem a municipális jogú központokat, hanem azokat a helyeket tartalmazzák, amelyek a forrásul használt itinerariumokban állomás-

A Flaviusok koráig a civitasok egy közelükben állomásozó auxiliáris csapat parancsnokának vagy egy legio centuriójának felügyelete alatt álltak, aki tiszti rangja mellett a *praefectus civitatis* funkcióját is ellátta.⁴⁴ Az I. század vége felé ezeket a praefecturákat a civitasok vezetőiből kiválasztott bennszülötteknek adták át. A változást egyelőre csak egy flaviusi polgárjoggal rendelkező *pr(inceps) praef(ectus) Scord(iscorum)* bizonyítja;⁴⁵ lehet, hogy a katonai felügyelet nem egyszerre szűnt meg minden pannoniai civitasban.

A praefectusok mellett a civitasok előkelőbb és gazdagabb embereiből álló tanács működött, amelynek tagjait *princeps*eknek nevezték. Lehetséges, hogy egyes civitasokban a princeps a praefectus szinonimája, azaz csak egy princeps civitatis volt, aki a katonai felügyelet alól már kikerült civitast vezette, de a Scordiscusoknál ismert princeps praefectus inkább arra enged következtetni, hogy a több princepsből álló testület tagjai közül kerültek ki a praefectusok.⁴⁶

A civitasok belső szervezetéről, területi vagy társadalmi tagolódásáról nincsenek értesüléseink. Az amantinus tús feliratán a nemzetséget is feltüntették (*gente Undius*), de az ezután következő centuriamegjelölés (*centuria secunda*) inkább a túsok csapatokra osztásával, mint a törzsnek — a dalmatiai decuriákhoz hasonló — centuriákra való osztásával magyarázható.⁴⁷

További tisztségviselőket csak a civitas Eraviscorumban ismerünk. A *tabularius*⁴⁸ feltehetően alacsonyabb rangú alkalmazott (irattáros, írnok) volt abban az időben, amikor a civitas már Aquincum municipiuma alá volt rendelve.⁴⁹

Ezt a viszonyt tükrözi egy intercisai oltár két állítójának rangja, akik egyszerre voltak a municipium decuriói és *arm(...)* *c(ivitatis) Er(avisorum)*-ok. Az ARM rövidítésben a princepsok kelta elnevezését gyaníthatjuk.⁵⁰ Talán a civitasok belső berendezkedésének szabadságával, általános érvényű előírások hiányával magyarázható az, hogy az eraviscusoknál egy *decuriót* is találunk.⁵¹

ként említve voltak. A városok létét kevés kivételtől eltekintve² azok a feliratok bizonyítják, amelyeken a helység municipiumként vagy coloniaként szerepel. Az alapítás idejét kizárólagos biztonsággal a város császári jelzőjéből, esetleg a város tribusából,³ néhány esetben a tribus helyébe került császárjelzőből⁴ (ún. pseudotribusból) állapíthatjuk meg.

Mivel több város alapítási ideje még bizonytalan, a

városok felsorolását nem idő-, hanem betűrendben adjuk.⁵

Andautonia, Sčitarjevo, Zágráb közelében. Municipális jogát egyetlen felirat,⁶ flaviusi alapítását a Quirina tribus⁷ bizonyítja. Polgárai auxiliákban szolgáltak, amiből talán a város latin jogára következtethetünk.⁸

Aquae Balisae = Municipium Iasorum.

Aquincum, Budapest, III. ker. (Óbuda). Municipium Aelium,⁹ Sergia tribus. 194-től colonia Septimia.¹⁰

Bassiana,¹¹ Petrovci. Valószínűleg municipium Aelium, mert egy decuriója hadrianusi újpolgár.¹² Colonia legkésőbb Caracalla alatt,¹³ vö. Cibalae.

Brigetio, Szöny (korábban Ószöny). Municipium rangjának első biztos említése 217-ből;¹⁴ a nem sokkal korábbi alapítást (Caracalla) látszik bizonyítani az Antoninianum jelző,¹⁵ ennek ellenére lehetséges azonban, hogy az alapító Septimius Severus volt.¹⁶ Ismeretlen időpontban colonia rangot kapott, ez a rangemelés azonban valószínűleg a III. század második felében történt, mert míg a municipium igen sok feliraton említve van, a colonia csak egy feliraton olvasható.¹⁷

Carnuntum, Petronell (Deutsch-Altenburg területéhez a legiotábor tartozik). Municipium Aelium, Sergia tribus. Colonia Septimia valószínűleg 194-ben.¹⁸

Cibalae, Vinkovci. Municipium rangját egy decurio bizonyítja.¹⁹ Az alapítás ideje biztosan a II. század, mert a colonia rangot legkésőbb Caracalla megadta.²⁰

Emona, Ljubljana (Laibach). A hamarosan Itáliához csatolt colonia Iulia (Claudia tribus) alapítási ideje a városfal építési feliratának datálása szerint²¹ i. sz. 14–15.

Halicanum, valószínűleg Dolnja Lendava (Alsólendva). Municipium Aelium egy aquincumi szarkofágfeliraton.²²

Iovia, Ludbreg (?). A Poetoviótól 37–38 mérföldre fekvő helység valószínűleg igen későn kapott municipális rangot. Az Itinerarium Antonini egyik hosszú útjának leírásában Itália, Noricum és Pannónia állomásai mellé megadja a helységek rangját (civitas, mansio, mutatio, vicus stb); ezen az útszakaszon Iovia még nem civitas,²³ ellenben a 333. évre datált Itinerarium Hierosolymitanum, amely az állomások rangját szintén megadja, *civitas Ioviát* ír.²⁴

Mogetiana,²⁵ Somlóvásárhely.²⁶ Municipium Aelium.²⁷

Municipium Faustinianum, ismeretlen fekvésű.²⁸ Egy scribája ismert,²⁹ ezen kívül egy praetorianus és egy eques singularis szülőhelyként szerepel Rómában.³⁰ A praetorianus sírkövérről tudjuk, hogy Superior városa volt.

Municipium Iasorum, Aquae Balisae = Daruvar. Valószínűleg Municipium Aelium: egyetlen ismert decuriójának felirata a II. század közepéről való.³¹ A város egy eques singularis Róma városi feliratán az Aquae Balisae nevet viseli,³² ugyanilyen megnevezéssel fordul elő a helység az Itinerarium Antoniniben.³³ Az alapításkor adott s a közösség eredetét pontosan tükröző elnevezést gyakran kiszorította az eredeti helynév, amire Pannoniában további példa a

Municipium Latobiorum, Neviodunum = Krško, Drnovo. Municipium Flavium, Quirina tribus. A korábbi feliratokon használt elnevezést kiszorította az eredeti Neviodunum helynév; a város az Itinerarium Antoniniben és a későbbi feliratokon ezen a néven szerepel.³⁴

Mursa, Osijek (Eszék). Colonia Aelia, Sergia tribus.³⁵

Mursella, Mórchida.³⁶ Municipium. Egy decuriója és egy scribája ismert.³⁷ A Mursától nyugatra a Dráva mellett Mursella vagy Mursa minor néven említett úti állomásra³⁸ szokás vonatkoztatni egy mursellai decurio két Dolichenus-oltárát Bassiana territoriumáról (Surduk?).³⁹ Ez a Mursához igen közel fekvő helység azonban más forrásokban nem szerepel municipiumként, az Itinerarium Hierosolymitanumban (vö. Iovia) is csak mutatio.

Neviodunum = Municipium Latobiorum.

Poetovio, Ptuj (Pettau). Colonia Ulpia Traiana, Papiria tribus. A legio I és II adiutrix, esetleg még a III Flavia veteránjaiból többszöri telepítéssel⁴⁰ alapított colonia.

Salla, Zalalövő. Municipium Aelium.⁴¹

Savaria, Szombathely. Colonia Claudia, Claudia tribus.⁴² A legio XV Apollinaris veteránjainak telepítésével alapított colonia.⁴³

Scarbantia, Sopron. Municipium Flavium,⁴⁴ s ezért nyilvánvalóan Quirina tribus. Tiberius korában már római polgárok valamiféle önkormányzati testületet alkottak itt, amelyet *oppidum Scarbantia Iulia* néven említ Plinius. A valószínűleg Tiberiusra utaló császári jelzőből következik, hogy ennek a testületnek legfelsőbb helyen jóváhagyott önkormányzati formája volt.⁴⁵

Sirmium, Sremska Mitrovica. Colonia Flavia, Quirina tribus. Valószínűleg Sisciával egy időben,⁴⁶ flottakatonák dedukciójával⁴⁷ alapította Vespasianus (lásd Siscia).

Siscia, Sisak (Sziszek). Colonia Flavia, Quirina tribus. Már Plinius coloniaként említi, tehát Vespasianus alapítása. Mivel 71-ben flottakatonák dedukciójáról tudunk Pannoniában,⁴⁸ lehet, hogy az alapítás ebben

az évben történt. 73-ban Siscia és Sirmium már római polgárok *domus*aként szerepel egy hivatalos okiraton,⁴⁹ így mindkét város alapításának 73 elé kellett esnie.⁵⁰ Egyik városból sem ismerünk legionárius veteránokat. Siscia Septimius Severus alatt felvette a Septimia jelzést.⁵¹

Spondent... Bassiana decuriója egyben egy ilyen nevű municipium aedilise is volt.⁵² Nem tudjuk, hogy ez a municipium hol feküdt, Dalmatia északkeleti részében is elképzelhető. Ha Pannoniában volt, akkor Inferior délnyugati sarka jöhetne számításba.⁵³

Vindobona, Wien (Bécs). Egyetlen III. századi feliraton szerepel municipiumként.⁵⁴

Volg... Egy intercisai feliraton olvasható a municipium *Volg...* decuriója.⁵⁵ Talán az intercisai limesszakasztól nyugatra, délnyugatra eső területen kereshetnénk; e terület municipális hovatartozása ismeretlen.

A felsorolt városokon kívül a kutatás korábban számon tartott egy (esetleg nem Pannoniában, hanem Daciában fekvő) *colonia Prap...*-ot, de egyetlen feliratát más módon könnyebben értelmezhetjük.⁵⁶ Nem zárható ki, de egyelőre nem bizonyított *Sopianae* municipális rangja,⁵⁷ míg a *Gorsium* municipium rangja mellett felhozott érvek⁵⁸ nem döntő erejűek, ha a környék gazdag feliratos anyagában egyelőre hiányzik a *mun. Gorsium* említése ugyanakkor, amikor *Aquincum* decuriói mind *Gorsiumban*, mind a környéken⁵⁹ több feliratos emléket hagytak hátra.

Az eddig ismert városok egyenlőtlenül oszlanak meg a tartomány területén. Pannonia Superiorban talán már minden várost ismerünk a Száva felső folyása mentén (*Neviodunum*, *Andautonia*, *Siscia*) és a tartomány nyugati szélén (*Poetovio*, *Halicanum*, *Iovia*, *Salla*, *Savaria*, *Scarbantia*, *Carnuntum* és *Vindobona*); *Mogetiana*, *Mursella* és *Brigetio* territoriuma valószínűleg kitöltötte a Balatontól északra eső területet, de a Balatontól délre legalább egy,⁶⁰ a Száva mentén pedig még egy városi territorium várható; utóbbi esetleg a *Municipium Faustinianum*. Pannonia Inferiorban *Aquincum* és *Mursa* között egy vagy két municipium ismeretlen (az egyik talán *Volg...*), a Drávától délre pedig még egy a *civitas Breucorum* helyén (*Spondent...*?). Az utóbbi időben egy-egy feliraton ismertté vált municipiumok (*Iasorum*, *Salla*, *Halicanum*) arra figyelmeztetnek, hogy még egy olyan „telítettnek” látszó vidéken is, mint a borostyánút sávja, felbukkanhatnak új várost bizonyító adatok.⁶¹ Két dologról nem szabad elfelejtenünk: először, hogy a municipális territoriumok nagysága igen különböző volt. Valószínűleg igen nagy volt a *Municipium Iasorum*, *Aquincum* és *Brigetio* territoriuma, hozzájuk képest igen kicsi vi-

szont *Bassiana*, *Scarbantia*, *Sirmium*, *Cibalae*, *Andautonia* stb. territoriuma. Másodszor: eddig ismeretlen városok a feliratokban szegény területeken várhatók. A *Salla*, *Halicanum*, *Faustinianum*, *Spondent...* és *Volg...* városok létét bizonyító egy-egy felirat a város territoriumán kívül került elő, *Mursella*, *Cibalae*, *Andautonia* és a *Mun. Iasorum*nak pedig csak egy-egy felirata van a város territoriumáról.

A territoriumok beosztását a *Municipium Iasorumra* és *Sirmiumra* vonatkozó egy-egy feliratos adatból ismerjük. Eszerint a territorium *pagus*okra oszlott, a *pagus vicus*okra.⁶² A *pagus* mesterségesen kialakított körzet, elnevezése csaknem mindig római eredetű.⁶³ A *vicus* nem definiálható bármely emberlakta hely,⁶⁴ amelynek igazgatásáról — a galliai *civitasok* *vicusaival* ellentétben — nincsenek adatok.⁶⁵

A települési és közösségi formák római felsorolásából ismert egyéb helyek (*forum*, *castellum*, *conciabulum* stb.) közül csak az ismeretlen fekvésű *castellum Vixillum* szerepel egy Róma városi katona születési helyeként.⁶⁶

A territoriumok kiterjedését a legtöbb város esetében nem tudjuk megállapítani.⁶⁷ Tápontul szolgálnak a város decurióinak és augustalisainak feliratai, mert feltehető, hogy birtokukon temetkeztek, és gyakran birtokukon állítottak oltárokat vagy építettek szentélyeket.⁶⁸ Ezen kívül kiindulhatunk a *civitasok* elhatárolásából is, mert ezek gyakran municipális szervezetű közösség elődjének tekinthetők. Ilyen módon elhatárolható több ponton *Brigetio* és *Aquincum* (lásd *Azali* és *Eravisci*), *Sirmium* és *Bassiana*,⁶⁹ *Emona* és *Neviodunum*,⁷⁰ *Savaria* és *Scarbantia*,⁷¹ *Scarbantia* és *Carnuntum*,⁷² valamint néhány más város territoriuma.⁷³

A municipális önkormányzat mindenben egyezik a római municipiumok és coloniák birodalomszerte ismert formájával és terminológiájával. Az *ordo* tagjai, a *decuriók* közül választották évente a *quaestort*, az *aedilist* és a két *duumvir*.⁷⁴ Az ötvenként (*lustrum*) megtartott *census* évében működő *duumvir* a *quinquennalis*; rendszerint ezek közül kerültek ki a *concilium sacerdosai* (ld. 3. pont), ami a municipális arisztokrácia számára elérhető legmagasabb tisztség volt. Még nem történt kimerítő gyűjtés és vizsgálat arra vonatkozóan, hogy a municipális tisztségek három fokozatán kötelező volt-e végigmenni, vagy pedig, mint ezt a tőlünk nyugatra eső tartományokban valószínűsítenünk lehetett,⁷⁵ a *decuriók* vagy a *quaestura*, vagy az *aedilitas* után máris betölthették a *duumviratust*.⁷⁶ Valószínű, hogy az *ordo* nagysága sem volt azonos minden városban. Különösen a későbbi alapítású belső-pannoniai kis municipiumok ordója állha-

tott kevesebb decuriából, mint a korai coloniák vagy a legiotáborok melletti városok ordója.⁷⁷

A városok alacsonyabb rangú, fizetett tisztviselői közül⁷⁸ csak a *scribák*ról vannak adataink. Néhány belső-pannoniai municipiumban vagyonos emberek, sőt olykor az ordó tagjai voltak.⁷⁹ Az adminisztratív teendőket ellátó közrabszolgák közül ismert pl. Savariában a *kalendarium Septimianum* nevű pénzalap kezelője,⁸⁰ a 188. évi savariai collegiumnévsorban a coloniának több rabszolgája és libertusa van megnevezve.⁸¹ A városok pénzügyeinek rendezésére időlegesen kiküldött *curator rei publicae* csak egy aquincumi esetben fordul elő.⁸²

A gazdag libertusok testülete, az *Augustales* minden nagyobb városban megtalálható, ami azonban nem jelenti azt, hogy a kisebb városokban ez a testület hiányzott volna. Az *Augustales* és a *seviri Augustales* között Pannoniában is megvolt a különbség, hogy utóbbiak a decurionatus censusát vagy korhatárát el nem ért szabad születésű polgárokból tevődtek össze.⁸³

A *collegiumoknak* szintén csak a nagyobb városokban van nyomuk, különösen sokféle ismert Aquincumból. A városi köznépek ezek a részben temetkezési segélyegyletként, részben kommunális feladatokat ellátó testületekként és kultikus csoportosulásokként engedélyezett egyesületei a municipális arisztokrácia tagjaiból kikerült *praefectus*⁸⁴ vagy *patronus* felügyelete és saját soraikból választott *magisterek* vezetése alatt működtek. A *collegiumoknak* lehetett írnoke (*scriba*),⁸⁵ pénztárosa (*quaestor*),⁸⁶ vezetői testülete (*decuriones*),⁸⁷ az ünnepi felvonulások céljára *tribunusa*⁸⁸ és *vexillarius*.⁸⁹ Nagyobb létszámú *collegiumok decuriákra*⁹⁰ vagy *curiákra*⁹¹ oszlottak; a decuriók talán a decuriák élén állottak. Jó betekintést nyújt egy nagyobb (sajnos ismeretlen nevű) *collegium* összetételébe a savariai ún. Numinibus-tábla,⁹² amelyen az öt curiába sorolt tagok között magán- és közrabszolgákat, libertusokat és valószínűleg szabad születésű egyszerű embereket is találunk. Több *immunis*ok, ami nyilván a pénzbeli hozzájárulástól vagy a közhasznú feladatok ellátásától való mentességet jelentette. A *collegium* költségén való eltemetést különösen az aquincumi *collegiumok* hangsúlyozták egy típusba tartozó, tehát valószínűleg a *collegium* számára sorozatban gyártott sírköveiken a II. század első felében.⁹³

A tehetősebb *collegiumoknak* székházuk, a kisebbeknek legalább egyleti helyiségük (*scola*) volt.⁹⁴ Az aquincumi coll. centonariorum székházában került elő

az orgona.⁹⁵ Székházak részeként építési feliratokon a konyhát említik,⁹⁶ egy brigetioi építési tábla szerint⁹⁷ egy oszlopcsarnokot a *collegium* közös lakomái számára kizárólagos használatba lehetett adni.⁹⁸

A pannoniai *collegiumokról* nincsen részletes feldolgozás. Az eddigi ismeretek⁹⁹ a felírt anyag egyenlőtlen megoszlása szabta óvatosság¹⁰⁰ mellett is jellemzően csoportosulnak. Az összes igazi coloniában (Sirmiumot kivéve)¹⁰¹ és mindegyik legiotábor melletti városban találunk *collegiumot*, ellenben a többi municipium közül csak Cibalaiban.¹⁰² A más tartományokban is első helyen gyakori *collegium centonariorum* és *collegium fabrum* Pannoniában is a legtöbb városból ismert. Csaknem szabályszerű, hogy ha egy városban csak egy *collegium* ismert, akkor az *collegium fabrum* és/vagy *collegium centonariorum*. Kivétel Poetovio, ahol két más *collegium* mellett sem *collegium fabrum*, sem *collegium centonariorum* nincs említve. Szabályszerű az is, hogy egy városban vagy *collegium fabrum* volt (Carnuntum¹⁰³ és Vindobona), vagy *collegium centonariorum* (Siscia, Brigetio, Mursa, Cibala), vagy *collegium fabrum et centonariorum* (Savaria). Kivétel csak Aquincum, ahol a *collegium fabrum et centonariorum* a II. század folyamán kettévált *collegium fabrumra* és *collegium centonariorumra*.¹⁰⁴ Úgy látszik, hogy ahol egy *collegium* működését engedélyezték, ott az mindig a klasszikus *fabrum* vagy *centonariorum* nevet kapta. A többi *collegium* elnevezése szűkebb kört magába foglaló egyesülésre mutat: *veteranorum* (Carnuntum és talán Aquincum),¹⁰⁵ *dendrophorum* (Siscia, Aquincum), *collegium magnum Larum et imaginum domini nostri Caesaris* (Poetovio), *opificerum* (= *opificum*, Brigetio), *genii provinciae Pannonie Superioris* (Savaria; az elnevezés a *conciliumra* utal), *iuventutis* (Poetovio, Carnuntum, Brigetio),¹⁰⁶ *Cereris, cultorum, negotiantium, Victorianorum, scaenicorum, Augustalium* (mind Aquincumban). Az elnevezések egy része a kultikus jelleget hangsúlyozza, bár ezek működése sem tért el a szokásostól,¹⁰⁷ mások pontosan körülhatárolt foglalkozást (színészek, kereskedők) vagy rangot (veteránok, Augustalisok) adnak meg. A savariai *collegium genii p. P. S.* az ott székelő *concilium* rabszolgáiból és libertusaiból alakulhatott.¹⁰⁸ A *collegium iuventutis* a *collegiumoktól* némileg eltérő, itt nem részletezhető ifjúsági egyesület.¹⁰⁹

Nem municipális *collegiumok* azok a katonai *collegiumok*, amelyek Septimius Severus engedélye alapján egyes altiszti rendfokozatok csoportosulásai voltak.¹¹⁰

6. *Canabae* és *auxiliaris vicusok*

A municipális közösségek és a *civitas peregrinák* territoriumai mellett Pannoniában is volt egy harmadikféle territorium, amit jobb elnevezés hiányában katonai territoriumnak szokás nevezni.¹ Legiók vagy auxiliák számára már az I. században kiharítottak földterületeket, és elhatárolták őket a környező territoriumoktól. Hispániai és dalmatiai határköveken ezeket a földeket „legelőknék” nevezték (*prata*). Tacitustól tudjuk, hogy valóban a katonaság állatállományának — vágó-, háta-, ígásállatoknak — a tábor közelében való tartására szolgáltak. Pannoniában ilyen *pratumok*ra nincsen adat,² ellenben a *limes* táborrendszerének kialakulását követően feliratokból tudjuk, hogy a táborokhoz külön territoriumok tartoztak.³ Elnevezésük kifejezésre juttatta, hogy nem valamely szomszédos municipális közösség vagy *civitas peregrina* alá tartozó, hanem azoktól világosan elkülönített, önálló igazgatás alatt álló területekről, tehát valóban *territoriumokról* volt szó. A territoriumok nagysága ismeretlen, de nagyon valószínű egyrészt az, hogy nem voltak nagyok, másrészt pedig az, hogy nem egyetlen összefüggő földdarabból álltak, hanem szigetszerűen elszórva ékelődtek be más territoriumokba. A táborok körüli összefüggő részekeken lehettek a legelők, míg a katonai építőtevékenység nyersanyagát szolgáltató kőfejtők, agyagbányák, téglavető, mészégetők és erdők esetleg a táboroktól távolabb is feleltek. Semmi bizonyíték nincs arra, hogy a katonai territoriumokon mezőgazdasági művelés folyt volna. A hadsereg tábori szolgálat alól mentesített szakemberei (*immunes*) között a földműveléssel kapcsolatos foglalkozások nem találhatóak meg, sok olyan immunista ismerünk azonban, akik az építőanyag-iparban, az erdőgazdaságban és az állattartás körében dolgoztak.⁴ Ezeknek a felügyelete alatt álltak a territorium gazdasági rendeltetésű részei, míg a tábor körüli települések a municipális formákhoz hasonló polgári önkormányzattal rendelkeztek. Ezeknek a telepeknek önálló igazgatásuk volt, ami csak a territoriális különállással magyarázható. Ellenkező esetben a szomszédos municipális autonómiák vagy *civitas peregrinák* joghatósága alá tartozó *vicusok* lettek volna.

A tábor melletti település önkormányzati formájához a köztársaságkor egy sajátos testületi formájából vették a mintát. Az idegenben letelepedett, vagy csak átmenetileg ott tartózkodó római polgárok olyan testületeket alakítottak ki, amelyeknek a neve is kifejezésre juttatta, hogy nem tartózkodási helyük polgárai: *cives Romani consistentes in* vagy *ad...* (...-ban tartó-

zó római polgárok). E *conventus*nak is nevezett testületek élén *magisterek* vagy *curator civium Romanorumok* álltak. E forma átvételére nyilván azért volt szükség, mert a tábor melletti település eredetileg szükségképpen idegenekből tevődött össze: a katonák hozzátartozóiból és a csapatot követő iparosokból, kereskedőkből és más, gyakran elősdi elemekből. A territoriumot pedig, amelyen az ilyen települések létrejöttek, katonai célokra hasították ki, és valószínűleg a *fiscus* vagy a császár tulajdonának tekintették. A *consistentes* megjelölés teljes pontossággal egy *aquincumi* oltáron olvasható: *veterani et cives Romani consistentes ad legionem II. adiutricem*,⁵ Brigetióból ismert egy *curator civium Romanorum*,⁶ de a *cives Romani* elnevezés a legiók melletti települések megnevezésében hamar átadta helyét a *canabae* szónak vagy egyszerűen egy helynévnek. *Canabae* („bódék”) valószínűleg a tábori zsargonból került át a hivatalos nyelvbe, mégpedig valószínűleg Hadrianus alatt, aki azzal összefüggésben, hogy egyes legiotáborok közelében municipiumot alapított (Carnuntum és Aquincum), a tábor tözsomszedságában a katonai territoriumon települt városok önkormányzati formáját is rendezte. Aquincumban attól fogva a tábor melletti település neve *canabae*. Testületeiről és önkormányzatáról csak annyit tudunk, hogy *decuriói* voltak,⁷ de a moesiai és daciai *canabaeservezetek* analógiájára biztosnak vehetjük, hogy az *ordo* tagjaiból a szokásos municipális tisztségeket is — legalább részben — megválasztották (*quaestorok* és *aedilisek*). A *duumvirek* helyett azonban inkább *magistereket* várhatunk. Brigetióban a *cives Romani* elnevezést a helynév (Brigetio, Brigetionenses) váltotta fel, valószínűleg azért, mert itt a II. században még nem lévén municipium, a *canabae* és a municipium összetévesztésének veszélye sem állt fenn; Aquincumban a helynév a municipiumot jelentette.⁸ Brigetióban *decuriót*, *quaestort* és *magistert* ismerünk.⁹ Vindobona és Carnuntum *canabaeservezete* feliratokról eddig nem ismert.

A municipális formához közelítő önkormányzat megadásával voltaképpen elismerték a települések autonómiáját és városi rangját. Egy gorsiumi szoborbázis tanúsága szerint a *canabenses* mint közösség (*publice*) is felléphetett: szobrot állított a helytartónak,¹⁰ amiből talán azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a *canabaeservezetek* képviselői a tartományi gyűlésben (*concilium*) is helyet foglaltak.

Azt az ellentmondást, hogy egy municipális formájú önkormányzatnak hiányzott az önkormányzat legfon-

tosabb feltétele, a közösséghez való kizárólagos tartozás (polgárjog nem a római polgárjog értelmében), és hogy ezek az önkormányzatok gyakran egy másik, valóságos municipális közösség közeli szomszédai voltak, csak valamilyen katonapolitikai megfontolás tette érthetővé. Már a hivatalos elnevezés ellentmondásos volta utal arra, hogy a veteránoknak ezekben a szervezetekben, sőt e szervezetek fenntartásában fontos szerepe volt. A hivatalos elnevezés ugyanis tautologikus: *veterani et cives Romani*, holott minden veterán szükségképpen római polgár volt. A II. század első felében a veteránok jelentős része még nem a táborhely környékéről származott. Elbocsátásuk után sorsuk bizonytalanná vált, mert Hadrianustól kezdve a veterántelepítések és dedukciós coloniaalapítások megszűntek. Ha Hadrianus a veteránellátás e hagyományos módjával szakított, de egyben rendezte a canabae szervezeti formáját, akkor nagyon valószínű, hogy a kettő összefüggött. A legiók újoncokkal való utánpótlásának egyik biztosnak látszó módja lehetett az, hogy az idegen eredetű katona, akinek családja a canabaeban lakott, oda telepedett le elbocsátása után. Fiai számára így alig akadt más választás, mint hogy apja foglalkozását folytatva belépjen a legióba.

Az igazgatási és polgárjogi szempontból felemás megoldást Septimius Severus számolta fel azzal, hogy ott, ahol a szomszédban már volt municipális jogú közösség, a canabaet abba olvasztotta bele (ez történt bizonyíthatóan Aquincumban és feltehetőleg Carnuntumban is), ahol pedig municipium még nem volt, a tábor melletti település vagy az is municipium rangot kapott (Brigetio és feltehetőleg Vindobona). Ez a megoldás beleillett Septimius Severus katonapolitikai reformjaiba, mert pl. ő ismerte el jog szerinti házasság-

nak a katonák addig csak hallgatólagosan elismert és az elbocsátás után legalizált házasságát. Megtehetette ezt Septimius Severus azért is, mert a környék peregrinus jogú lakosságából a legiókba való sorozás a II. században egyre gyakoribb kiegészítési mód lett; a peregrinus bennszülött újoncként kapott polgárjogot.¹¹

A severusi reform után nincsen adat a canabae szervezetek fennállására, a katonai territoriumok azonban megmaradtak. Aquincumban Alexander alatt egy fürdőt építettek a *territorium legionison*;¹² ez az elnevezés egyedül itt és ekkor fordul elő.¹³ Nem tudjuk, mi volt a katonai territoriumok igazgatásjogilag pontos elnevezése; az a néhány felirat, amelyet katonai territoriumra kell vonatkoztatnunk, valószínűleg nem a hivatalos elnevezést adja vissza. Pannoniában a *Matrica* és a *Vetus Salina* auxiliáris táborához tartozó territoriumokat *territorium Matricensium*nak, illetve *t. Vetussalicensium*nek nevezték.¹⁴

Az auxiliáris táborok melletti települések elvileg a canabae legionisokéhoz hasonló önkormányzattal rendelkezettek,¹⁵ a nagyságbeli különbség folytán azonban egyrészt igen keveset tudunk róluk, másrészt pedig nem valószínű, hogy decurióik, quaestoraik, aediliseik stb. lettek volna. Az auxiliáris vicusok szervezetének elnevezése szintén *cives Romani*, konkrét megnevezés esetében Pannoniában *cives Romani territorii* pl. *Matricensium*. Szervezeti formájukról annyit tudunk, hogy élükön *magister civium Romanorum* állt, a municipális formához való közeledés jele pedig az, hogy pl. Almásfüzitő vicusában *collegium fabrum* is volt.¹⁶ A jelek szerint ezeket a vicusokat nem olvasztották a határos municipális territoriumokba; a rájuk vonatkozó feliratok részben a III. századból valók.

7. Procuratorok és pénzügyi tisztviselők

Fináncprocuratorok és pénzügyi tisztviselők. Illyricum kettéosztása után a gazdasági ügyek irányítása változatlanul közös maradt a procurator provinciae Pannoniae et Delmatiae alatt. A procurator, aki az augustusi reform óta a lovagok sorából került ki, Poetovióban székelte. Ismert procuratorok, ducenarius rangban:

Cornelius Fuscus, 69-ben, Galba küldte Illyricumba, ahol Vespasianus pártját szervezte.¹

C. Velius Rufus, 92–93 körül;²

C. Vibius Maximus, 93-ban³ és a következő években;⁴

Ti. Claudius Augustanus Alpinus L. Bellicus Sollers,

Traianus uralkodásának első éveiben, valószínűleg az első dák háború idején;⁵

L. Vibius Lentulus, 104 és 106 között.⁶

Pannonia kettéosztása után megszűnt az illyricumi gazdasági szervezet. A két Pannonia élére egy-egy centenarius rangú procurator került. Pannonia Superior procuratorai:

T. Geminius Rufinus, 164 körül;⁷

Ti. Claudius Priscianus, 166 körül;⁸

Anonymus, 161–169 vagy 176–180 között;⁹

Flavius Verus Metrobalanus, a II. század második felében vagy a III. században.¹⁰ Külön megbízatásként,

mint praepositus foglalkozott a pannoniai vasbányák felügyeletével;¹¹

M. Messius Messor, két Augustus alatt, esetleg a III. században;¹²

[.....]mius Vi[.....], 209 előtt;¹³

[M.] Attonius Rufinus, 211 után;¹⁴

Ti. Claudius Ruf [...], ismeretlen időben.¹⁵

A felső-pannoniai procuratorok székhelye, mint 106 előtt, Poetovióban volt.¹⁶

Pannonia Inferior centenarius rangú procuratorai:

Annius Postumus, Hadrianus vagy Antoninus Pius uralkodása alatt;¹⁷

L. Faesellius Sabinianus, Antoninus Pius alatt;¹⁸

(?Corvinus) Aemilianus, 161 után;¹⁹

L. Lucius Pansa Priscillianus, Septimius Severus alatt.²⁰

Töredékesen ismert cursus honorumuk alapján nem dönthető el, hogy Pannonia Superiorban vagy Inferiorban voltak-e procurator Augustik:

[.....]BAI[.....], a II. század közepe táján;²¹

C. Publicius Proculianus, a III. század első felében;²²

Anonymus, ismeretlen időben.²³

Pannonia Inferior procuratorai hivatalukat valószínűleg Mursában tartották.²⁴

A felsoroltakon kívül még egy procurator hozható kapcsolatba a pannoniai fiscusszal: Aelius Aelianus, aki a III. század második felében volt ἐπίτροπος Παννονίων.²⁵ A két provinciára kiterjedő hatáskör a gazdasági szervezet — talán csak átmeneti — megváltozására enged következtetni. Erre leginkább a 260. évi katasztrófa utáni újjászervezés időszakában kerülhetett sor.²⁶

A procuratorokat a bevételek ellenőrzésében és a kiadások intézésében székhelyükön kisebb officium segítette, amelynek élén egy cornicularius állott.²⁷ A provincia különböző pontjain a helybeli ügyeket beneficiariusok látták el. Pannonia Superiorban Sisciából,²⁸ Vindobonából²⁹ és Crumerumból,³⁰ Pannonia Inferiorban Mursából³¹ és Aquincumból³² ismerünk beneficiariusokat. A pénzbefizetések és kifizetések, a pénztárak kezelése dispensatorok kezében volt,³³ akik császári rabszolgák közül kerültek ki. A központi archívum, a tabularium provinciae a birtoknyilvántartást és az adókimutatásokat őrizte, ez is Poetovióban székel. Személyzete szabadon bocsátottakból állott.³⁴

Bányaprocuratorok. A bányagazgatás korai időszakából, amikor azok bérlők (conductores) kezén voltak, pannoniai adatot nem ismerünk.³⁵ Az ezüstbányák bérlőinek helyébe a II. század első felében³⁶ lovagrendű procuratorok léptek, címük procurator Augusti argen-

tariarum Pannonicarum. Hatáskörük mindkét Pannoniára kiterjedt, székhelyük nem ismeretes. Az első ismert procuratorok Antoninus Pius uralkodásának korai szakaszából ismertek, sexagenariusok voltak;³⁷

M. Antonius Fabianus, 140 körül,³⁸ a továbbiakban az illyricumi vám bérlője volt;

L. Crepereius Paulus, Antoninus Pius uralkodásának első évtizedében.³⁹

Az ezüstbányák igazgatásában Marcus Aurelius és Lucius Verus uralkodásának kezdetén átszervezés történt. A reform első szakaszában — ez esetleg még Antoninus Pius uralkodásának végére keltezhető — a pannoniai bányák centenarius procurator alá kerültek:

L. Septi[....] Petro[....], aki előzőleg mint centenarius a commentariis praefecti praetorio, majd Moesia Inferior procurator volt.⁴⁰

Az átszervezés során a két Pannonia és Dalmatia bányái közös felügyelet alá kerültek. Az első centenarius rangú procurator a procurator metallorum Pannonicarum et Dalmaticorum címet viselte,⁴¹ a későbbiekben a procurator argentariarum Pannonicarum et Dalmaticarum elnevezés volt használatban.⁴² A procurator székhelye a dalmatiai Domavia volt. Ismert procuratorok:

Ti. Claudius Proculus Cornelianus, a reform után az első procurator, 161 — 162 körül;⁴³

Ti. Claudius Xenophon, Commodus alatt;⁴⁴

Cassius Ligurinus, 193 és 198 között;⁴⁵

C. Iulius Silvanus Melanio, a II — III. század fordulóján vagy a III. század első felében egy Augustus alatt.⁴⁶ Pályájának következő állomásán, Hispania Citeriorban két Augustus alatt működött;⁴⁷

Valerius Super, 218 — 220 között;⁴⁸

Iulius Tacitianus, Severus Alexander uralkodása alatt;⁴⁹

[.....]tus, III. Gordianus uralkodása alatt;⁵⁰

L. Domitius Eros, a III. század első felében;⁵¹

[.....], a III. század első felében;⁵²

M. Arrius [..]nianus, a III. század első felében;⁵³

[.....], a III. században;⁵⁴

Aurelius Verecundus, 274-ben.⁵⁵

A pannoniai vasbányák, amelyek jelentősége csekélyebb lehetett, megmaradtak a bérlők kezén. Egyetlen adatunk a vasbányákkal kapcsolatban Flavius Verus Metrobalanus felső-pannoniai procurator sisciai feliratáról⁵⁶ való: a procurator ezen praepos(itus) splendidissim(i) vect(igalis) ferr(ariarum) volt. A procurator Augustorum ad vectigal ferrariarum Gallicarum⁵⁷ mintájára H.-G. Pflaum lehetségesnek tartotta, hogy a sisciai felirat egy procurator vectigalis ferrariarum Pannoniae Superiorisra vonatkozhat.⁵⁸ A praepositus

jelölés azonban ez esetben a procurator különmegbízására vonatkozik, amellyel a vasbányák bérleti díjainak befizetése ügyében járt el.⁵⁹

Procurator XX hereditatium. Az örökösödési adókkal foglalkozó procuratorok közül Pannoniában egyet sem ismerünk. A Hadrianus alatt szervezett procuratura⁶⁰ élén sexagenariusok álltak. A procuratura működését személyzetének feliratai⁶¹ igazolják. A procurator mindkét Pannoniára kiterjedő hatáskörrel Poetovióban székelte.

Procurator familiarum gladiatoriarum per Aemiliam Transpadum duas Pannonias Delmatiam. A gladiátorokkal foglalkozó regionális procuraturákat Commodus alatt hozták létre⁶² sexagenariusok alatt. A két Pannoniára, Dalmatiára és Észak-Itália egy részére kiterjedő hatáskörrel működő procuratorok közül egyet ismerünk:

T. Caesius Anthianus, 222 és 244 közötti időben.⁶³

Praefectus vehiculationis Pannoniae utriusque et Moesiae Superioris et Norici. Az utak felügyeletét nagyobb területi egységek szerint Septimius Severus decentralizálta.⁶⁴ A Noricumtól Moesia Superiorig terjedő úthálózat gondozását ellátó procuratura élén sexagenariusok álltak, közülük egyet tartunk számon: [...], 200 körül.⁶⁵

Vám. Pannonia az illyricumi vámrendszerhez tartozott, amely Észak-Itália egy részét, Raetiát, Noricumot, a két Pannoniát, Dalmatiát, Moesia Superiort, időszakonként elkülönítve Daciát és Moesia Inferiort foglalta magába.⁶⁶ A császárkor első másfél évszázadában a vám kezelését bérletszerűen conductorok irányították, akik Poetovióban székeltek. A hatalmas vámterületet ismételten több bérlő között kisebb részekre tagolták. A felosztásban hosszú időn át elsősorban két család (Antonii, Iulii) vett részt. A Pannoniára is kiterjedő hatáskörrel Nyugat-Illyricumban, illetve az egész vámterületen tevékenykedő conductorok a következők:

C. Calcinus Tertianus, a II. század első felében;⁶⁷

M. Antonius Fabianus, 150 előtt;⁶⁸

P. Aemilius Eutyches, a II. század közepén;⁶⁹

Iulius Proclus, a II. század közepén;⁷⁰

C. Titius Antonius Peculiaris, a II. század közepén;⁷¹

T. Iulius Perseus, a II. század közepén;⁷²

Q. Sabinius Veranus, a 150-es évek második felében;⁷³

C. Antonius Rufus, 157-ben, egész Illyricumra kiterjedő hatáskörrel;⁷⁴

T. Iulius Saturninus, 157-ben, egész Illyricumra kiterjedő hatáskörrel;⁷⁵

T. Iulius Capito, Marcus Aurelius és Lucius Verus alatt, egész Illyricumra kiterjedő hatáskörrel;⁷⁶

C. Iulius Epaphroditus, T. Iulius Capitóval együtt;⁷⁷

Iulius Ianuarius, T. Iulius Capitóval együtt;⁷⁸

[.....]ius L[.....], Marcus Aurelius alatt, a vámrendszer átszervezéséig.⁷⁹

A bérletrendszer helyébe Commodus közvetlen állami kezelést alakított ki, és a vámügyek élére procuratorokat állított centenarius rangban.⁸⁰ Külön procurator került Moesia Inferior és Dacia, valamint a nyugat-illyricumi provinciák élére. Az utóbbiban ismert procuratorok:

[.....]ius L[.....], Commodus alatt, mint első hivatalba lépő procurator;⁸¹

C. Antonius Rufus, egy Augustus alatt, feltehetően 181 és 198 között;⁸²

C. Antonius Iulianus, a II–III. század fordulóján;⁸³

M. Gongius Nestorianus, három Augustus alatt, tehát 209–211 között;⁸⁴

Iucundus Marcus, a III. század első negyedében;⁸⁵

Anonymus, a III. század első negyedében;⁸⁶

Antonius Silvanus, 227-ben.⁸⁷

A két illyricumi vámterületet valószínűleg Severus Alexander ismét egyesítette ducenarius rangú procurator irányítása alatt.⁸⁸ Ismert procuratorok:

Aurelius Ianuarius, Severus Alexander vagy Maximinus Thrax alatt;⁸⁹

Aelius Faventinus, a III. században;⁹⁰

Anonymus, a III. században.⁹¹

A bérleti rendszer időszakában az egyes vámállomások élén a vilicus állott, a többi alkalmazott: vicarius vilici, contrascriptor, contrascriptor ex vicario, arcarius, vicarius arcarii, scrutator, tabularius.⁹² Az állami kezelés bevezetése után a vámállomások élére praepositusok léptek, a többi tisztviselő elnevezése változatlan maradt. A vámállomások tisztviselői csaknem kizárólag rabszolgákból vagy szabadon bocsátottakból kerültek ki, akik túlnyomórészt orientálisok voltak. Pannoniai vámállomások: Brigetio, Aquincum, Intercisa, Altinum, Statio Confluentes, Sirmium, Siscia, Poetovio, Savaria.

Procurator patrimonii. Az illyricumi provinciában nem maradt emléke annak, hogy a császári birtokok felügyeletére procurator patrimonii, majd Septimius Severustól procurator rationis privatae irányítása alatt procuraturát szerveztek volna. Pannonia Superiorban két szabadon bocsátottat ismerünk, akik procuratorként tevékenykedtek a császári birtokokon:

M. Ulpius Augg. lib. Probus, 161 után;⁹³

Tyrrhenus lib., Commodus alatt.⁹⁴

8. Késő római kormányzás¹

A tetrarchiával kezdődő szervezeti reformok közül legkorábban a diocesisek kialakítása történt meg 297–298 körül.² A két, majd a későbbiekben négy pannoniai provincia Dalmatiával és Noricummal (kettéosztása 311-ben történt)³ alkotta a pannoniai diocesiset Sirmium székhellyel.⁴ A diocesis kiterjedése később sem változott, a Not. Dign. Occ.-ban neve Illyricum.⁵ A diocesiset irányító vicariusok közül egyet sem ismerünk. Valószínű, hogy a területi praefecturák megszervezésétől ilyen nem is volt: a diocesiset a praefectus praetorio közvetlenül irányította.⁶

Az első tetrarchia alatt került sor Pannonia Inferior kettéosztására. Az auctoradatok ellentmondóak,⁷ csak annyi látszik kétségtelennek, hogy a keresztényüldözések megindulásakor Sirmium már helytartói székhely volt.⁸ A szétválasztásra legvalószínűbben a karpok legyőzése és betelepítése, valamint a Galerius-féle talajjavító munkák után, valamivel 297 előtt kerülhetett sor.⁹ Az új provinciahatár Marinanae és Ad Militare között, a Drávától északra húzódott.¹⁰ Az északi provinciának Galerius feleségéről, Diocletianus lányáról a Valeria nevet adta.¹¹ A provincia székhelye elterjedt nézet szerint Sopiana lett,¹² amit a város IV. századi virágzása indokolhat is. Az Ammianus-helyből azonban, amelyre ez a feltevés épül, az azonosítás nem következik.¹³ Pannonia Inferior déli részéből Pannonia Secunda provinciát szervezték Sirmium központtal.

A keresztényüldözések megindulásáig Pannonia Superior (a tetrarchiától Pannonia Prima) felosztására nem került sor. Szent Quirinus felett Savariában mondtak ítéletet,¹⁴ az elfogásában tevékeny Maximus nem praeses volt,¹⁵ még kevésbé dux,¹⁶ hanem Siscia municipalis magistratusának tagja.¹⁷ A provincia kettéosztására Constantinus alatt került sor, 314 után.¹⁸ A Laterculus Veronensis már önálló provinciaként említette Saviát.¹⁹ A két provinciát elválasztó határ a Drávától délre húzódott.²⁰ Az északi provincia megtartotta a Pannonia Prima nevet, székhelye Savaria volt. A déli provincia, Savia központja Siscia lett. A provinciafelosztáskor vagy már előbb, Poetoviót Noricum Mediterraneumhoz csatolták.²¹

Diocletianus alatt a pannoniai diocesis valamennyi provinciáját lovagi praesések kormányozták. Lehetséges, hogy Saviát, amelyet Constantinus alapított, kezdetől fogva corrector irányította. Savia helytartójának e rangját azonban csak a Notitiából ismerjük.²² A későbbiekben egyedül Pannonia Secunda kapott magasabb rangú helytartót: Clodius Octavianustól

senatori rangú consularisok álltak az élén.²³ A rangemelés 352 előtt történt.²⁴

Felmerült az a feltevés, hogy Valeria polgári kormányzását a IV. században dux vette volna át.²⁵ Így dux et praeses címet viselte volna Maiorianus is.²⁶ A Notitia Dignitatumban csak duxról történt említés,²⁷ ellentétben azokkal a provinciákkal, amelyeket dux et praeses kormányzott.²⁸ Valeria praesésének hiánya, ha nem elírásról van szó,²⁹ más magyarázatot kíván.

A pannoniai diocesis, ezen belül a pannoniai provinciák gazdasági kormányzásáról csak a Notitia Dignitatum felsorolásaiból értesülünk. A császári birtokok irányítása a magister — Constantinustól a rationalis — rerum privatarum per Illyricum volt,³⁰ míg a pénz-, a gazdasági és ellátási ügyek a comes largitionum per Illyricum³¹ hatáskörébe tartoztak. A pénzügyi ügyeket két rationalis summarum osztotta meg, egyikük Pannonia Secunda, Dalmatia, Savia területén,³² a másikhoz Pannonia Prima, Valeria és a két Noricum tartozott.³³ A comes largitionum hatáskörébe tartoztak a központi raktárak Sisciaiban,³⁴ Savariában³⁵ a praepositus (később comes) thesaurorum irányítása alatt, a kereskedelem felügyelete a comes commerciorum per Illyricum³⁶ és a sisciai verde tevékenysége a procurator monetae Siscianae vezetésével,³⁷ végül Bassianaeban³⁸ és Sirmiumban³⁹ a szövömműhelyek egy-egy procurator gynaecii alatt. A fegyverkészítő műhelyek Sirmiumban,⁴⁰ Aquincumban,⁴¹ Carnuntumban⁴² a praefectus praetorio,⁴³ 390-tól a magister officiorum parancsnoksága alatt álltak.⁴⁴ A gazdasági szervezetben a korábbi provinciális összefüggések (Pannonia Superior — Inferior) már nem érvényesültek. A három déli provincia hangsúlyosabbnak látszik, de ez jórészt az V. századi helyzetből következik.

A polgári kormányzat elkülönült a katonai vezetés-től. Diocletianus alatt még csak a provinciák egy részében mutathatók ki duxok, közöttük Valeriában, 303-tól.⁴⁵ A továbbiakban a pannoniai határvédelmet három ducatus látta el: Pannonia Secunda riparensis et [sive] Savia,⁴⁶ Valeria riparensis,⁴⁷ Pannonia Prima et Noricum Ripense.⁴⁸ A limitanus csapatok felett parancsnokló duxok Diocletianus alatt egyöntetűen viri perfectissimi voltak. A század második felében azonban változás történt, a Cod. Theod. 386-ban kelt rescriptuma valamennyi duxot vir clarissimusnak nevezte.⁴⁹ A címváltozás bevezetése félreértésekre adott okot a kutatásban egyes duxok működési idejének meghatározásában. A keleti birodalomrészben Valens-tól — nem következetesen — feltűntek a viri clarissimi

duxok.⁵⁰ Ezzel szemben nyugaton az új cím datált feliraton nem fordul elő. Pannoniában Ursicinus 372-ben vir perfectissimus volt.⁵¹

Az illyricumi regionális hadseregről csak II. Constantius uralkodásának utolsó éveitől vannak adataink.⁵² A hadsereg Illyricum területén fejtette ki tevékenységét. Parancsnokát a források comes rei militarisnak⁵³ vagy magister militumnak⁵⁴ nevezik, általában az utóbbi címet a parancsnok később kapta meg.⁵⁵ Flavius Equitius feliratai⁵⁶ alapján a provinciákban folyó katonai építkezések a magister militum felügyelete alá tartoztak. Illyricum kettéosztása után – a Notitia ezt az állapotot őrizte meg – a keleti birodalomhoz tartozó Illyricum hadseregét a magister militum per Illyricum vezényelte,⁵⁷ a nyugati birodalomnak visszadott Pannonia diocesis hadseregét a comes Illyrici.⁵⁸

A birodalmat három, időnként négy egységre tájoló praefecturák szervezete Constantinus uralkodásának utolsó éveiben kezdett kialakulni.⁵⁹ Illyricum Itáliával és Africával alkotott közös praefecturát. A praefectus praetoriók többnyire Sirmiumban vagy Mediolanumban székeltek, ha praefectuspár irányította a nagy praefectura ügyeit, a területi megosztásban egyikük rendszerint Illyricummal foglalkozott.⁶⁰ De ismételt előfordult, hogy Illyricum önállósult, mint 357–361 között,⁶¹ 364-ben,⁶² 376–378. években.⁶³ 395-ben Kelet-Illyricum (a daciai és makedóniai diocesisek) a keleti birodalom önálló praefecturájává alakult a praefectus praetorio per Illyricum irányítása alatt,⁶⁴ míg a pannonai diocesis az itáliai praefectura része maradt.

A pannonai helytartókra és a polgári-katonai adminisztráció ismert személyeire vonatkozó adatokat a PLRE gyűjtötte egybe.

Pannonia Secunda praesesei:

Probus, 303 körül;⁶⁵

ismereetlen, 306–307 körül.⁶⁶

Pannonia Secunda consularisai:

Clodius Octavianus, 352 előtt;⁶⁷

(Claudius?) Helpidius, 352-ben;⁶⁸

Africanus, 355-ben, II. Constantius kivégeztette;⁶⁹

Sex. Aurelius Victor, a történetíró, 361-ben, Iulianus alatt;⁷⁰

Fortunatus, 365-ben;⁷¹

Messala, 374-ben, a kvád betörés idején Gratianus lányát biztonságba helyezte.⁷²

Pannonia Prima praesesei:

Amantius, 303-ban Szent Quirinust kivégeztette;⁷³

Valerius Catullinus, 314?;⁷⁴

Pannonia Prima és Noricum Ripense duxai:

Aurelius Iustinianus, IV. század eleje;⁷⁵

Aurelius Senecio, 311 körül;⁷⁶

Bonus, II. Constantius uralkodása végén;⁷⁷

Ursicinus 372-ben;⁷⁸

Valeria duxai:

Aurelius Ianuarius, 303-ban;⁷⁹

Augustianus 365–367 között;⁸⁰

Terentius Valentinianus alatt;⁸¹

Marcellianus 374-ben az általa előidézett kvád támadás idején;⁸²

Frigeridus 375 körül.⁸³

Az illyricumi mozgó hadsereg parancsnokai:

Lucillianus, comes rei militaris, majd magister equitum 361-ig;⁸⁴

Flavius Iovinus, (cos. ord. 367) magister equitum, 361 Iulianus oldalán;⁸⁵

Ianuarius, 364-ben Iovianus alatt;⁸⁶

Flavius Equitius (cos. ord. 374), 364 végén comes rei militaris, 365-től 375-ig;⁸⁷

Frigeridus 376–378;⁸⁸

Maurus comes rei militaris 378;

Flavius Theodosius, magister equitum per Illyricum 378–379;⁸⁹ császár 379-től;

Maiorianus 379;⁹⁰

Vitalianus comes rei militaris 379–380;⁹¹

Buthericus, 390;⁹²

Flavius Abundantius (cos. ord. 393) comes et magister utriusque militiae 392–396;⁹³

A praefectus praetoriók közül csak Illyricumra terjedt ki a következők hatásköre:

Anatolius 357–360, II. Constantius dunai háborúja idején;⁹⁴

Flavius Florentius (cos. ord. 361) 360–361, Iulianus elől elmenekült;⁹⁵

Claudius Mamertinus (cos. ord. 362), 361, Iulianus oldalán,⁹⁶ 361 végén az önálló praefectura megszűnt.

Sex. Claudius Petronius Probus (cos. ord. 371), 364-ben fél éven át.⁹⁷ 368–376 között másodsorra volt praefectus praetorio, de Itáliában és Africában is. Különösen sok a sirmiumi tevékenységére vonatkozó adat.⁹⁸ Sirmium védelmét személyesen szervezte meg a 374. évi betörésnél;⁹⁹

Iulius Ausonius 377–378-ban;¹⁰⁰

Q. Clodius Hermogenianus Olybrius (cos. ord. 379) 378–379-ben, a hadrianopolisi csata idején.¹⁰¹

V. Hadsereg

1. Legiók¹

A legkorábbi adataink a pannoniái legiókról i. sz. 14-ből vannak, amikor az Emona környéki téli táborba vonták össze őket, s kitört a csapatok lázadása. Ekkor Pannoniának három legiója volt: a legio VIII Hispana, a legio VIII Augusta és a legio XV Apollinaris.² A VIII Hispana Tiberius—Claudius kori állomáshelye valószínűleg Sisciában volt, mivel a Kulpából egyik katonájának a sisakja előkerült.³ Feliratai azonban egyelőre nem ismertek Pannoniából. Az VIII Augusta Tiberius—Claudius kori táborhelye Poetovióban volt.⁴ A XV Apollinaris legkorábbi táborhelye bizonytalan. A korábbi kutatás szerint Augustus korában Emonában állomásozott, s 14—15-ben Carnuntumba vezényelték át.⁵ Utóbb azonban J. Šašel kimutatta, hogy Emonában nem állomásozhatott a legio.⁶ A carnuntumi kutatások újabban a legióstábor kezdetét Claudius uralkodásának elejére teszik,⁷ s bár az bizonyos, hogy ettől nyugatra előkerült egy másik tábor fossája is, ennek a nagysága azonban nem ismert.⁸ Mócsy A. szerint a legio XV Apollinarisszal Carnuntumban már i. sz. 6-tól kell számolnunk,⁹ azonban a Velleius Paterculus-hely Carnuntumot mint hadművelési bázist említi,¹⁰ amelyet a pannon—dalmata lázadás kitörésekor meg is szüntethettek.¹¹ Mindenesetre a nagyobb számú, az I. század első feléből származó felirat alapján bizonyosra vehető, hogy a legio legkésőbb Tiberius uralkodása második felétől 62-ig Carnuntumban állomásozott.¹² Tiberius uralkodása alatt, 20—24 között a VIII Hispanát Africába vezényelték át a Tacfarinas-felkelés leverésére.¹³ Ekkor átmenetileg csak két legio állomásozott Pannoniában.

43-ban a legio VIII Hispanát véglegesen elvezényelték a provinciából, s Britannia meghódításában vett részt.¹⁴ 45 körül az VIII Augustát Moesiába vezényelték át,¹⁵ s helyére Vindonissából a XIII gemina került.¹⁶ A 43 és kb. 85 közötti időszakban Pannoniában csak két legio állomásozott.

62-ben a keleti hadsereg megerősítése a XV Apollinaris elvezénylését tette szükségessé. A legio keletről csak 71-ben tért vissza. Ottani tartózkodása idején számos keleti származású polgárt soroztak be a legióba.¹⁷ Helyére először a X gemina (62—68 között),¹⁸ majd a VII gemina (68—69-ben)¹⁹ s végül a XXII Primigenia került (69—71 között).²⁰ 69—70-ben a VII és a XIII gemina előbb Otho, majd Vespasianus oldalán részt vettek a harcokban Észak-Itáliában,²¹ majd a XIII gemina visszatért Poetovióba.

71-ben a legio XV Apollinaris visszatért keletről Carnuntumba, s Domitianus uralkodása elejéig két legiója volt Pannoniának.

Pannonia legiós hadtörténetében a legtöbb problémát Domitianus, illetve Traianus kora jelenti. A forrásanyag töredékessége miatt teljesen megnyugtató képet még ma sem lehet adni a korszak legióinak mozgásáról, illetve táborhelyeiről. Az alábbiakban a biztos adatokat igyekszünk vázolni.

Domitianus második dák háborújának kitörésekor, 85 körül Britanniából a legio II adiutrixet és Germania Superiorból a legio I adiutrixet vezénylik át Pannoniába.²² Táborhelyük a dákok elleni limesszakaszon, a Szerémségben volt.²³ 89-ben, a Saturninus-lázadás leverése után a legio XXI Rapaxot is ideküldik; s a szarmaták elleni limesszakaszon van a tábora.²⁴ Ekkor vezényelték el a Szerémségből a II adiutrixet Aquincumba, ahol ez Óbudán elkezdte a tábor építését.²⁵ A 92. évi *bellum Suebicum et Sarmaticum* során a legio XXI Rapax megsemmisült,²⁶ s helyére a III Flavia került.²⁷ A háború végén tehát Pannoniának öt legiója volt:²⁸ XIII gemina — Poetovio, XV Apollinaris — Carnuntum, II adiutrix — Aquincum, III Flavia — szarmaták elleni limesszakasz, I adiutrix — dákok elleni limesszakasz.

A 97. évi *bellum Suebicum* alkalmával érkezett Germania Superiorból Pannoniába a legio XIII gemi-

na, s korai táborhelye a germánok elleni limesszakaszon volt.²⁹ Ugyanekkor került sor a I adiutrix átvezénylésére is a Szerémségből Brigetióba,³⁰ illetve a XIII gemina Poetovióból Vindobonába távozott.³¹ A brigetiói legióstábor építésében a germánok elleni limesszakasz legióinak vexillatiói is részt vettek.³² 101-ben, Traianus első dák háborújának kitörésekor a legio XIII geminát, I adiutrixet és III Flaviát (amennyiben a 90-es évek második felében még Pannoniában állomásozott) a hadszíntérre irányítják.³³ Ekkor Vindobonába a XIII gemina kerül, amely befejezi a tábor építését.³⁴ Brigetióban a legio XI Claudia folytatja az építkezéseket.³⁵ Mivel a helytartót, Q. Glitius Agricolát kitüntették a háborúban,³⁶ bizonyos, hogy az elvezényelt legiók is Pannonia haderejéhez tartoztak. 105-ben, a második dák háború kitörésekor a legio II adiutrixet és a XI Claudiát elvezénylik Aquincumból, illetve Brigetióból,³⁷ s helyükre a X gemina Noviomagusból,³⁸ illetve a XXX Ulpia Victrix került.³⁹

106-ban, a provincia kettéosztása után Pannoniában a következő legiók állomásoztak: Vindobona — XIII gemina, Carnuntum — XV Apollinaris, Brigetio — XXX Ulpia Victrix (Pannonia Superior); Aquincum — X gemina (Pannonia Inferior). Traianus uralkodásának végéig ez a helyzet nem változik. 118–119-ben a parthus háborúból visszatérő legiók (I és II adiutrix) alakítják ki Pannonia végleges legiós elosztását, s ekkor távozott a XV Apollinaris keletre Carnuntumból.⁴⁰ Az egyes legiók ezután a következő helyeken állomásoztak: X gemina — Vindobona, XIII gemina — Carnuntum, I adiutrix — Brigetio, II adiutrix — Aquincum.

162–166 között a II adiutrixet elvezényelték Lucius Verus parthus háborújába;⁴¹ ez időszakban Aquincumban a III Flavia állomásozott, amelynek ebből az időszakból számos emléke ismert Aquincumból és Pannonia Inferiorból.⁴²

A markomann háborúk idején Pannonia legiói mellett más tartományok legiói is részt vettek a harcokban.⁴³ Ezek közül azonban mindeddig csak a III Augusta jelenlétére vannak teljesen biztos adataink. E csapat mind a szarmaták,⁴⁴ mind a markomannok

elleni harcokban részt vett.⁴⁵ A II Italica feltételezett jelenléte a szarmaták elleni limesszakaszon néhány pontosan nem keltezhető bélyeges téglán alapul.⁴⁶ E legio valószínűleg már a 160-as évek második felében is Ločicán állomásozott.⁴⁷ A V Macedonica részvételét a harcokban szintén bélyeges téglalapján feltételezi a kutatás.⁴⁸ Valószínűbb azonban az, hogy ezt Gallienus korára kell kelteznünk, amikor a legio kimutatható Pannoniában.⁴⁹

Septimius Severus uralkodása első felében ismét kell a III Flaviával Aquincumban számolnunk. Ekkor a II adiutrix 193–202 között a császár hadjárataiban vett részt,⁵⁰ s Singidunum legiója helyettesítette ismét távolléte idején.⁵¹

Hasonló helyettesítésre Caracalla parthus háborúja idején, 214–217 között került sor. Ennek az állomásozásnak egyelőre Aquincumból nem ismerjük biztosan keltezhető emlékét. A III Flaviának csak Brigetióból és Sopianae-ből került elő egy-egy erre az időszakra tehető felirata.⁵² A legio Brigetióba egy vexillatiót küldött a germán betörés elhárítására.

Gallienus koráig nem ismerünk újabb legiókat Pannoniában. Ekkor viszont a nyugati tartományokból legiós vexillatiók jelennek meg Pannoniában. A csapatok közül egyelőre feliratról csak a I Minervia és az VIII Augusta ismert. A vexillatiók pannoniai tevékenysége a 250-es évek végére, 260-as évek elejére tehető. A 260-as években Poetovióban állomásozott a V Macedonica és a XIII gemina vexillatiója. Ennek az oka a tartomány belsejének biztosítása lehetett a Gallienus-kori újjászervezés idején.⁵³ Ugyanez volt az oka a négy pannoniai legio közös vexillatiójának is Poetovióban az említett időszakban.⁵⁴

A pannoniai legiók katonái látrák el Dalmatiában a helytartói hivatal posztjait, mint azt számos felirat bizonyítja.⁵⁵

A III. században a fentiekén kívül a II Italica is megfordult Pannoniában. Inferiorból ismert egy beneficiariusának az oltára Severus Alexander korából.⁵⁶ A II Augusta brigetiói jelenléte viszont Philippus Arabs uralkodása alatt bizonytalan, mert az ismert feliratán a legiónak egy *ex optione*-katonája van említve.⁵⁷

2. Segédcsapatok¹

Nem tárgyalt csapatok. 1. ala I Batavorum milliaria. A korábbi kutatás szerint az I. században Odiavumban (Almásfüzitőn) állomásozott,² azonban Tóth E. és Vékony G. bizonyították, hogy a csapatnak nem ismert emléke Pannoniában.³

2. ala I Commagenorum. R. Hošek olvasata szerint egy III. századi gerulatai felirat említi.⁴ Mivel ebben az időszakban Gerulatan az ala I Cannanefatium állomásozott,⁵ a felirat olvasatát *Cannanefatium*-ra kell módosítanunk.

3. ala firma katafractaria. A csapat volt decuriójának intercisai felirata nem bizonyítja azt, hogy az ala Pannoniában járt.⁶

4. ala I Osrhoënorum sagittariorum. A korábbi kutatás szerint egy brigetioi bélyeges téglá említi, s ez alapján az ala Pannonia helyőrségei közé sorolták.⁷ Ilyen nevű ala azonban nem ismerünk, s a bélyeg nem ALALOS[-nak, hanem SOLALA[-nak olvasandó.⁸

5. ala Flavia Pannoniorum. A korábbi kutatás szerint e csapat Pannonia Inferiorban állomásozott, a szerémségi limesszakaszon.⁹ Az egyetlen feliratról, amely alapján az ala létét feltételezték, kimutatták, hogy a classis Flavia Pannonicára vonatkozik.¹⁰ Így a többi felirat — amelyeken a *F(lavia)* jelző nem szerepel¹¹ — sem erre a csapatra vonatkozik,¹² amelynek a létezésére nincs semmiféle adatunk.

6. ala Sulpicia. A csapat A. Neumann szerint 69 körül volt Vindobona helyőrsége.¹³ Erre azonban nincs semmilyen bizonyíték, s az ala az eddigi adatok szerint nem is járt Pannoniában.¹⁴

7. ala II Septimia Surorum milliaria. Alföldy G. szerint e csapat Pannonia Superiorban állomásozott,¹⁵ azonban erre nincs semmilyen adat. [---] Faustianus cursus honorumából ugyanis nem bizonyítható, hogy az ala itt állomásozott.¹⁶

8. cohors I Antiochensium. A korábbi kutatás szerint Vespasianus uralkodása elején esetleg Pannoniában állomásozott.¹⁷ Mócsy A. azonban utalt arra, hogy ezt a feltevést a sisciai katonai diploma nem bizonyítja.¹⁸ Ezt megerősíti a taliatai diploma is, amely szerint 75-ben a csapat már Moesiában állomásozott.¹⁹

9. cohors I Cantabrorum. Szilágyi J. egy acumin-cumi bélyeges téglát e cohors gyártmányaként értékelt,²⁰ azonban a későbbi kutatás erről kimutatta, hogy a I Campanorum voluntariorum anyagához tartozik.²¹

10. cohors I Ulpia contariorum milliaria. A csapdi diplomán tévesen szerepel e csapat a I Ulpia Pannoniorum milliaria helyett.²²

11. cohors II Augusta Dacorum p. f. milliaria equitata. A korábbi kutatás egy teutoburgiumi felirat alapján feltételezte e csapat létezését.²³ J. E. Bogaers azonban kimutatta, hogy a felirat olvasata téves, s a kövön a II Aurelia Dacorum milliaria szerepel.²⁴

12. cohors I Aurelia Dardanorum. A korábbi kutatás két cornacumi bélyeges téglát e cohors nevére oldott fel.²⁵ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a csapat pannoniái jelenlétére nincs semmiféle adatunk.²⁶ Ezért valószínűbbnek tartjuk azt, hogy a téglák a II Aurelia Dacorum milliaria anyagához tartoznak.²⁷

13. cohors Fratensium. Szilágyi J. a Scarbantiából származó CFRA és CFR bélyegű, illetve a vindobonai

és carnuntumi GIF bélyegű téglákat e cohors anyagához sorolta,²⁸ amelynek létezésére egyébként nincs semmiféle adatunk. Feloldását a kutatás részben átvette,²⁹ de legutóbb Póczy K. utalt arra, hogy ilyen nevű csapat nem létezik, s a téglák értékelésére magánbélyegekként való értelmezést javasolt.³⁰

14. cohors III Pannoniorum. A korábbi kutatás szerint egy bélyeges téglája Vetus Salinából ismert,³¹ erről azonban később kimutatták, hogy a III Batavorum milliaria equitata gyártmányai közé tartozik.³²

15. cohors II Bono... Noricorum. Szilágyi J. egy emonai bélyeges téglát e csapat gyártmányaként értékelt,³³ s ezt a feltevést a későbbi kutatás részben átvette.³⁴ B. Saria és J. Šašel azonban utalt arra, hogy magánbélyegekről van szó.³⁵

16. cohors II Vindelicorum. W. Wagner szerint Carnuntumból ismertek e csapat téglái,³⁶ azonban Szilágyi J. bizonyította, hogy ezek magánbélyegek.³⁷

17. cohors XXIII voluntariorum c. R. A kutatás szerint egy téglája Savariából került elő,³⁸ azonban Szilágyi J. szerint ez nem cohorsbélyeg; hanem a téglavető munkásának napi teljesítményét jelzi (CXXIII).³⁹

Alák. 1. ala Asturum II. Vespasianus uralkodása elején vezényelték át Germaniából Pannoniába. A korábbi kutatás szerint a táborhelye Aquincumban volt,⁴⁰ azonban a CIL III 14349⁸ felirat csak azt bizonyítja, hogy a I Hispanorum Auriana Aquincumban állomásozott. Ezzel szemben a csapatnak Intercisából ismert egy felirata,⁴¹ s nagyon valószínű, hogy egy másik intercisai kövön is ezt az ala említi.⁴² Mivel Intercisa helyőrségeit 92-től kezdve ismerjük,⁴³ a feliratok keletkezésénél csak az ez előtti időszak jöhet számításba; az ismeretlen ala említő felirat szerint már Vespasianus uralkodásától kezdve Intercisában helyőrséggel kell számolnunk. Ezt megerősíti az is, hogy Intercisa legkorábbi települését Vespasianus uralkodása idején létesítették.⁴⁴ Az ala Asturum II tehát kb. 70–92 között állomásozott Intercisában, majd a I Augusta Ituraeorum sagittariorum váltotta fel. Később Britanniában állomásozott.⁴⁵

2. ala I Bosporanorum. Az I. század végén, II. század elején vezényelték át Moesia Inferiorból Pannoniába, ahol Odiavum lett a táborhelye.⁴⁶ A 113. és 116. évi katonai diplomák Pannonia Superior auxiliái között említik.⁴⁷ Szilágyi J. szerint lehetséges, hogy a Brigetio körzetében talált ATB bélyegű téglák e csapat anyagához tartoznak,⁴⁸ ez azonban az ala daciai anyaga alapján valószínűtlennek tűnik.⁴⁹ A csapatot feltehetően 118–119-ben Dacia Superiorba vezényelték át.⁵⁰

3. ala I Flavia Augusta Britannica milliaria c. R. bis torquata ob virtutem. A Domitianus által újjászervezett ala a 80-as években érkezett Germania Superiorból Vindobonába,⁵¹ ahol a 80-as évek végi harcokban elnyerte a c. R. kitüntetését.⁵² A csapat a 90-es évek végéig (valószínűleg 97-ig) állomásozott Vindobonában,⁵³ majd a dákok elleni limesszakaszra, Malatába vezényelték át.⁵⁴ Az ala a pannoniai hadsereg részeként⁵⁵ részt vett Traianus dák háborúiban, és ezekben parancsnokával, P. Cassius Secundusszal együtt kitüntették.⁵⁶ Pannonia kettéosztása után az ala a korábbi táborhelyén Pannonia Inferiorban maradt.⁵⁷ 114–117 között részt vett Traianus parthus háborújában,⁵⁸ majd ismét Pannonia Inferior helyőrségei közé tartozott.⁵⁹ Itt a táborhelye Malatán volt.⁶⁰ Egy vexillatiója részt vett 149-ben Antoninus Pius maurusok elleni háborújában.⁶¹ A markomann háborúk utáni története nem ismert; lehetséges, hogy a háborúk során elpusztult.

Praefectusok:

P. Cassius Secundus, Emona, 107–110 között, ProsMilEq C 97 bis;

T. Varius T. f. Clemens, Celeia, 146–148 között, ProsMilEq V 52;

M. Licinius Victor, 148–150 között, ProsMilEq L 22.

4. ala I Britannica c. R. A 80-as években szervezett csapat az I. század végén (valószínűleg 97-ben) érkezett Pannoniába. 97-ben részt vett a *bellum Suebicum*-ban (táborhelye: Odiavum), s ekkor nyerte el a c. R. kitüntetését.⁶² Az Odiavum térségében talált ATB bélyegű téglák erre a csapattestire vonatkoznak.⁶³ 101-ben Intercisába vezényelték át, ahol 105-ig állomásozott.⁶⁴ Ezt követően részt vett a második dák háborúban, s később Dacia, illetve Dacia Porolissensis haderejéhez tartozott.⁶⁵

5. ala I Brittonum c. R. A 80-as évek közepén megszervezett csapatot alapítása után rögtön a dákok elleni limesszakaszra, Dél-Pannoniába vezényelték, ahol a 80-as évek második felében, 90-es évek elején elnyerte a c. R. kitüntetését.⁶⁶ Traianus dák háborúiban valószínűleg részt vett, majd Dacia helyőrségei közé tartozott. 117–118-ban Q. Marcius Turbo helytartósága alatt a szarmaták ellen harcolt,⁶⁷ s ezt követően 118–119-ben vezényelték át Pannonia Inferiorba, ahol a táborhelye Alta Ripa lett.⁶⁸ Itt a markomann háborúig állomásozott;⁶⁹ későbbi történetét nem ismerjük (lehetséges, hogy a háborúk során megsemmisült).⁷⁰ *Praefectusok:*

M. Minicius Marcellinus, 115–120 között, Daciában vagy Pannonia Inferiorban, vö. RMD 21; ProsMilEq M 62.

6. ala I Cannanefatium c. R. Az ala a 90-es évek elején érkezett Germania Superiorból Gerulatára.⁷¹ Ettől kezdve a II–III. században folyamatosan itt állomásozott.⁷² A c. R. kitüntetését Antoninus Pius uralkodása elején kapta meg a germánok elleni harcokban szerzett érdemeiért.⁷³ 149-ben egy vexillatiója részt vett Antoninus Pius maurusok elleni háborújában.⁷⁴ *Praefectusok:*

P. Gavius P. fil. Balbus, Hadrianus—Antoninus Pius kora, ProsMilEq G 7;

L. Crepereius L. fil. Paulus, Antoninus Pius kora, 148 előtt, ProsMilEq C 255;

M. Helvius M. f. Clemens, Carthago, Severus Alexander kora, ProsMilEq H 7.

7. ala I civium Romanorum. Vespasianus uralkodása elején érkezett Pannoniába, s táborhelye a Szerémségben (valószínűleg Cornacumban) volt. Itt az I. század végéig állomásozott,⁷⁵ majd Traianus dák háborúiban vett részt, s az új provincia első helyőrségei közé tartozott.⁷⁶ A 110-es években (valószínűleg a parthus háború előtt) Pannonia Inferiorba vezényelték át, ahol feltehetően Rittiumban volt a tábora.⁷⁷ 118/119–138 között az ala egy ismeretlen táborhelyen állomásozott (talán Burgenaeben).⁷⁸ A 130-as évek végén Intercisába vezényelték át, és ott 176-ig volt a táborhelye.⁷⁹ A II. század végéig nem ismerjük a táborát (talán Alisca helyőrsége volt). Ezután Teutoburgiumba vezényelték át, ahol a III. században is állomásozott.⁸⁰ *Praefectusok:*

Ti. Cl(audius) Priscus, Vespasianus kora, ProsMilEq C 172;

L. Aburnius Aburni Tusciani filius Torquatus, Daciában vagy Pannonia Inferiorban, Traianus kora, ProsMilEq A 4;

C. Aurelius Martinus, II. század vége, III. század eleje, ProsMilEq A 242;

P. Messius Saturninus, II. század vége, III. század eleje, ProsMilEq M 47.

8. ala I Ulpia contariorum milliaria civium Romanorum. A Traianus által szervezett csapat 113–114-ben érkezett Germania Superiorból Pannonia Superiorba,⁸¹ ahol Arrabona lett a táborhelye. Itt állomásozott a II–III. században.⁸² Egy vexillatiója részt vett Antoninus Pius 149. évi, maurusok elleni háborújában.⁸³ 162–166 között a teljes alát Lucius Verus parthus háborújába elvezényelték.⁸⁴ A háború befejezése után visszatért Arrabonába, s 167-ben Macrinus Vindex parancsnoksága alatt részt vett a langobard—obius betörés elhárításában.⁸⁵ Az ala további részvételére a markomann háborúban 174–175-ből van adatunk: ekkor egy másik parancsnokát, M. Valerius Maximia-

nust tüntették ki.⁸⁶ A c. R. kitüntetést vagy Marcus Aurelius uralkodása végén, vagy Commodus alatt nyerte el.⁸⁷ *Praefectusok:*

T. Annius T. f. Maximus Pomponianus, Traianus kora után, ProsMilEq A 122;

L. Aufidius Panthera, Sassina, 133-ban, ProsMilEq A 198;

T. Varius T. f. Priscus, Celeia, kb. 148–150 között, *J. Šašel*, ZPE 52 (1983) 175–;

M. Macrinus Avitus M. f. Catonius Vindex, 166/167–169 között, ProsMilEq M 4;

M. Valerius Maximianus, Poetovio, 174–175-ben, ProsMilEq V 23;

T. Flavius Italicus, Marcus Aurelius kora vagy azután, ProsMilEq F 51;

Q. Terentius Ingenius, Marcus Aurelius kora vagy azután, ProsMilEq T 9;

C. [----]lius Gaianus, Septimius Severus kora, ProsMilEq G 28;

Claudius Vindex, III. század, ProsMilEq C 192;

T. Cnorius Sabinianus, Savaria, III. század, ProsMilEq C 211;

C. Aelius Brocchus, III. század?, ProsMilEq A 26;

T. Flavius Flaccus, III. század?, ProsMilEq F 48.

9. ala I Flavia Gaetulorum. 113–114-ben érkezett Moesia Inferiorból Pannonia Inferiorba.⁸⁸ A csapat valószínűleg csak a parthus háború idején állomásozott itt;⁸⁹ későbbi történetére csak bizonytalan adataink vannak. Pannoniai táborhelyét adatok hiányában nem ismerjük (feltehetően Albertfalván vagy Camponában állomásozott).⁹⁰ *Praefectusok:*

L. Flavius T. f. Secularis, Traianus uralkodásának vége, ProsMilEq F 68; *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 357.

10. ala Gemelliana. A csapat az I. század első felében állomásozott Pannoniában,⁹¹ mivel Nero uralkodása végén már Raetiában volt a táborhelye.⁹² A walbersdorfi veteránjának felirata azonban nem nyújt segítséget az ala pannoniai táborhelyének meghatározásához, mivel innen ismert az ala Scubulorum veteránjának sírköve is, s ez utóbbi csapat Gorsiumban állomásozott.⁹³

11. ala Hispanorum I. A csapatot a dalmatiai Burnumból vezényelték át Pannoniába 50 körül.⁹⁴ Az Aquincumba való átvezénylés során hunyt el Mattersdorffban egy katonája.⁹⁵ Aquincumból, ahonnan több felirata ismert,⁹⁶ 69-ben Moesiába vezényelték át.⁹⁷

12. ala I Hispanorum Arvacorum. Már az I. században Pannoniában állomásozott.⁹⁸ Vespasianus uralkodása elején érkezett Carnuntumba, ahol kb. 80-ig állomásozott.⁹⁹ 92-ig nem ismerjük a táborhelyét (talán

Ala Nova), majd Arrabonába került, ahol a I Augusta Ituraeorum sagittariorumot váltotta le.¹⁰⁰ 113–114-ben Arrabonából átvezényelték Kelamantiába,¹⁰¹ ahol a markomann háborúk végéig állomásozott.¹⁰² Későbbi történetét adatok hiányában nem ismerjük.

Praefectusok:

C. Iulius [?. f. Ianua]rius – ha a I Hispanorum Arvacorumról van szó, Pannoniában, ha a II Hispanorum Arvacorumról, Moesia Inferiorban, Traianus kora; ProsMilEq I 68;

L. Domitius L. f. Rogatus, kb. 124 körül, ProsMilEq D 31;

L. Aburnius Severus, Heracl(ea), 146. júl. 19., ProsMilEq A 3;

M. Valerius Maximianus, Poetovio, kb. 171–172, ProsMilEq V 23.

13. ala II Hispanorum Arvacorum. Az I. században állomásozott Pannoniában.¹⁰³ Legkorábban Mursában volt a tábora,¹⁰⁴ majd Claudius uralkodása alatt Teutoburgiumba vezényelték át.¹⁰⁵ A 80-as évek közepén Moesia Inferiorba helyezték át.¹⁰⁶

14. ala I Hispanorum Auriana. Vespasianus uralkodása elején érkezett Noricumból Aquincumba, ahol a Bem téri tábor helyőrsége lett.¹⁰⁷ A 80-as évek végén Raetiába helyezték át.¹⁰⁸

15. ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum. Az I. század közepe óta Pannoniában állomásozott. Az 50–60-as évektől kezdve Arrabonában volt a táborhelye.¹⁰⁹ Itt kb. 92-ig állomásozott, majd Intercisába vezényelték át, ahonnan felirata és bélyeges téglái ismertek.¹¹⁰ Innen 101-ben a dák háborúkba vezényelték, s ezek lezáródása után az új provincia helyőrségei közé tartozott.¹¹¹ Valószínűleg 118–119-ben helyezték át Pannonia Inferiorba,¹¹² ahol Rittium lett a táborhelye.¹¹³ A korábbi kutatás szerint a csapatnak még Solváról (Esztergom),¹¹⁴ Sirmiumból¹¹⁵ és Rittiumból kerültek elő bélyeges téglái.¹¹⁶ Ezek feloldásai azonban bizonytalanok.¹¹⁷ *Praefectusok:*

Iovius Tusculanus, II. század második fele, ProsMilEq I 2.

16. ala Pannoniorum. Tiberius uralkodása alatt érkezett Dalmatiából Pannoniába. Az első táborhelye a borostyánút mentén, Peresznye körzetében volt,¹¹⁸ ahonnan Claudius uralkodása elején Arrabonába vezényelték át.¹¹⁹ Itt az 50–60-as évekig állomásozott, majd Moesiába került.¹²⁰ A provincia kettéosztása után Moesia Inferior haderejéhez tartozott.¹²¹ A markomann háborúk után Pannonia Inferiorba vezényelték át, ahol a szerémségi limesszakaszon volt a táborhelye (valószínűleg Malatában).¹²² Ott állomásozott a III. században is.

17. ala I Pannoniorum Tampiana. 85 körül érkezett Britanniából Pannoniába.¹²³ 89–92 között Carnuntum térségében részt vett a germánok elleni harcokban.¹²⁴ A II. század elején Britanniába vezényelték át,¹²⁵ ahonnan a 120-as években Noricumba vezényelték át.¹²⁶

18. ala II Pannoniorum. A 80-as évek végén érkezett az ala Syriából Pannoniába, ahol a szerémségi limes szakaszon állomásozott.¹²⁷ 92 után Moesia Superiorba vezényelték át, részt vett a dák háborúban,¹²⁸ majd Dacia, illetve Dacia Porolissensis helyőrségei közé tartozott.¹²⁹ M. Dušaníc szerint a markomann háborúk végén Pannonia Inferiorba vezényelték át,¹³⁰ ez azonban nem bizonyítható.¹³¹

19. ala Phrygum. Az I. század közepén állomásozott Pannoniában.¹³² Valószínűleg 66-ban, a zsidó háború kitörésekor keletre vezényelték, s később Syriában állomásozott.¹³³ Pannoniai táborhelye adatok hiányában nem ismert.

20. ala I praetoria singularium c. R. Germania Inferiorból érkezett 84–85-ben Pannoniába,¹³⁴ s a dákok elleni limes szakaszon állomásozott. Innen 88 novembere előtt Syriába vezényelték át, ahol 92–93-ig állomásozott.¹³⁵ Ezt követően Moesia Superiorba került, és a dák háborúk végéig itt volt a táborhelye.¹³⁶ A harcokban az ala a c. R. jelzővel tüntették ki.¹³⁷ Valószínűleg 108-ban érkezett Pannonia Inferiorba,¹³⁸ ahol Teutoburgiumban állomásozott.¹³⁹ Itt a II. század végéig kimutatható a jelenléte.¹⁴⁰ Későbbi történetét nem ismerjük. *Praefectusok:*

T. Annius T. f. Maximus Pomponianus, Traianus kora után, ProsMilEq A 122; J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 357;

M. Stadius M. f. Priscus Licinius Italicus, 130-as évek második fele, ProsMilEq S 78;

M. Rossius M. f. Vitulus, 190-es évek eleje, ProsMilEq R 11.

21. ala Scubulorum. 46–49 között érkezett Moesiából Pannoniába, ahol a gorsiumi tábor helyőrsége lett.¹⁴¹ Innen két bélyeges téglája ismert,¹⁴² s ehhez az állomásozáshoz köthető a Walbersdorfban letelepedett veteránjának felirata is.¹⁴³ 68–69-ben vezényelték el Gorsiumból, s a Flaviusok korától kezdve Germania Superior auxiliái közé tartozott.¹⁴⁴ *Praefectusok:*

C. Antonius M. f. Rufus, Nero kora, ProsMilEq A 143;

M. Iulius Ti. f. Sabinus, Nero kora, ProsMilEq I 117; J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 358.

22. ala Siliana bis torquata bis armillata c. R. Az ala 83 körül érkezett Germania Inferiorból Pannoniába,¹⁴⁵

s Alta Ripa lett a táborhelye.¹⁴⁶ A c. R. jelzőt és a *torquata* kitüntetést Domitianus dák, illetve germán–szarmata háborúiban való sikere miatt kaphatta meg.¹⁴⁷ Traianus dák háborúiban érdemelte ki a *torquata armillata* kitüntetést.¹⁴⁸ Pannonia kettéosztása után Inferior haderejéhez tartozott.¹⁴⁹ 118–119-ben Dacia Porolissensisbe vezényelték át, ahol később is állomásozott.¹⁵⁰ A korábbi kutatás szerint Sirmiumban, illetve Intercisában kerültek elő a bélyeges téglák.¹⁵¹ Ezek azonban téves feloldások.¹⁵² *Praefectusok:*

Claudius Paternus Clementianus, Traianus uralkodásának eleje, ProsMilEq C 162 (későbbi keltezéssel);

M. Vettius C. f. Latro, Traianus kora (106–108 között), ProsMilEq V 9 (itt 108–110 között).

23. ala I Thracum Herculiana. E csapatot a markomann háborúk idején (feltehetően 175 körül) ideiglenesen átvezényelték Syriából Pannoniába.¹⁵³ Pannoniai táborhelyét adatok hiányában nem ismerjük.

24. ala I Thracum veterana sagittaria. A csapat Traianus parthus háborúja előtt, 113-ban érkezett Pannonia Superiorba.¹⁵⁴ Itt kb. 118–119-ig állomásozott, s táborhelye a nemrég felfedezett carnuntumi alatábor volt, ahol egy ala I Thracum bélyeges téglája is előkerült.¹⁵⁵ 118–119-ben Pannonia Inferiorba, Intercisába vezényelték át, ahol Hadrianus uralkodása alatt állomásozott.¹⁵⁶ Ezt követően Campona lett a táborhelye,¹⁵⁷ s itt a III. század közepéig kimutatható a jelenléte.¹⁵⁸ *Praefectusok:*

L. Ennius Marsus, Setin(a), 129. ápr. 30., ProsMilEq E 12;

T. Flavius Iulia[nus], 139 ProsMilEq F 52;

Flavius Macer, 167. máj. 5., ProsMilEq F 56; J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 357;

Ti. Plautius Ti. f. Felix Ferruntianus, Marcus Aurelius uralkodásának vége, ProsMilEq P 41;

Domitius Magnus, Severus Alexander kora, ProsMilEq D 25; J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 357;

Q. Postumius Lepidinus, III. század, ProsMilEq P 105.

25. ala I Thracum victrix. A korábbi kutatás szerint az ala már az I. század közepétől kezdve Carnuntum körzetében állomásozott,¹⁵⁹ azonban a mattersdorfi feliratról kiderült, hogy a I Hispanorumra vonatkozik,¹⁶⁰ s a mannersdorfi felirat¹⁶¹ esetében valószínűbb a 113. évi regensburgi diploma alapján, hogy a I Thracum veterana sagittaria emlékei közé sorolható. Így a I Thracum victrix legkorábbi pannoniai emlékei a 133. évi katonai diplomák,¹⁶² s ezek tanúsága szerint Pannonia Superiorban volt a táborhelye. Valószínűleg

118–119-ben érkezett ide Noricumból,¹⁶³ s a tábora Carnuntum körzetében (Carnuntum vagy Ala Nova) volt.¹⁶⁴ Itt jelenléte a III. század elejéig kimutatható.¹⁶⁵ Későbbi történetét nem ismerjük.

26. ala III Augusta Thracum sagittaria. A II. század elején érkezett Syriából Pannoniába.¹⁶⁶ Első táborhelye Carnuntumban volt,¹⁶⁷ s innen 113-ban elvezényelték (feltehetően Ala Novára). 118–119-től Odiavumban volt a tábora.¹⁶⁸ A II–III. században itt állomásozott.¹⁶⁹ *Praefectusok:*

M. Macrinus Avitus M. f. Catonius Vindex, 166–167, ProsMilEq M 4.

27. ala I Tungrorum Frontoniana. Vespasianus uralkodása elején érkezett az ala Dalmatiából Pannoniába, ahol Aquincum lett az állomáshelye.¹⁷⁰ Innen 80 körül Carnuntumba vezényelték át.¹⁷¹ Itt kb. 89–90-ig állomásozott,¹⁷² majd Camponába vezényelték át.¹⁷³ Innen kb. 105-ben Intercisába került, ahol a második dák háborúba elvezényelt ala I Britannicát váltotta fel.¹⁷⁴ Itt kb. 118–119-ig állomásozott, majd Dacia Porolissensisbe vezényelték át.¹⁷⁵ *Praefectusok:*

L. M.[----]or, 73, ProsMilEq M 2; *M. Németb* – K. Kérdő, LimAalen, 384 –;

L. Calpurnius Honoratus, 110–114, ProsMilEq C 55;

Q. Volteius Q. f. Dexter, II. század, talán még Traianus kora, ProsMilEq V 128.

Cohorsok. 28. cohors I Alpinorum equitata. Már az I. században Pannoniában állomásozott. Legkésőbb Claudius uralkodása elején Lugióban volt a táborhelye.¹⁷⁶ Innen Claudius uralkodása végén, Nero uralkodása elején Aquaebe vezényelték át,¹⁷⁷ ahol kb. 70-ig állomásozott. Ekkor Gorsium helyőrsége lett, ahol a II. század elejéig volt a táborhelye.¹⁷⁸ Ezt követően Moesia Superiorba vezényelték át,¹⁷⁹ s részt vett Traianus dák háborúiban.¹⁸⁰ Kb. 108-ban tért vissza Pannoniába,¹⁸¹ s valószínűleg Vetus Salina lett a táborhelye.¹⁸² Innen 118–119-ben Matricába vezényelték át, ahol a markomann háborúk végéig állomásozott.¹⁸³ Ezt követően Lussonium lett az állomáshelye, s a III. században is itt tartózkodott.¹⁸⁴ Fitz J. szerint a III. század elején Mursa körzetébe (Altinumba) vezényelték át,¹⁸⁵ ez azonban valószínűtlen. *Praefectusok:*

T. Popilius T. f. Albinus, Tuders, II. század, ProsMilEq P 91;

Titius Modestus, 159. dec. 27., ProsMilEq T 29;

L. Iul(ius) Passenianus, II. század második fele, ProsMilEq I 92;

P. Clod(ius) Severus, 202, ProsMilEq C 205;

Aur(elius) Iulianus, [q(uondam)] trib[us]n[us] co(hortis) I A[l]p(iorum) (bizonytalan, hogy a I Alpi-

norum equitatáról vagy peditatáról van-e szó), valószínűleg III. század, ProsMilEq A 236.

29. cohors II Alpinorum equitata. Már az I. században Pannoniában állomásozott.¹⁸⁶ Feliratai alapján a táborhelye a provincia déli részén, Mursa körzetében lehetett.¹⁸⁷ Pannonia kettéosztása után Inferior haderejéhez tartozott,¹⁸⁸ így valószínű, hogy ekkor is a korábbi táborhelyén maradt. A 110-es években Pannonia Superiorba vezényelték át,¹⁸⁹ ahol először Quadrata,¹⁹⁰ majd 133 előtt Ad Flexum helyőrsége lett.¹⁹¹ Innen a 170-es évek elején átvezényelték Cirpibe, ahol a cohors XIX voluntariorum c. R.-t váltotta le.¹⁹² Ott állomásozott a III. században is.¹⁹³ *Praefectusok:*

M. Longinius Longus, 154. nov. 3., ProsMilEq L 28;

Ti. Claudius Claudianus, kb. 183–185, *B. Lőrincz*, ActaArchHung 35 (1983) 63 –, Nr. 1.;

A. Plautius Bassianus, Roma, II. század vége, ProsMilEq P 40;

[----], Septimius Severus kora, *B. Lőrincz*, i. m. 68 –, Nr. 2.;

[----], III. század?, ProsMilEq Incerti 249.

30. cohors III Alpinorum equitata. A csapat kb. a 220-as években érkezett Dalmatiából Pannonia Superiorba,¹⁹⁴ ahol Quadrata lett a táborhelye.¹⁹⁵ Itt a III. század végéig állomásozott, majd kettéosztották,¹⁹⁶ s egy része Arabiába került,¹⁹⁷ míg a másik része Siscia helyőrsége lett.¹⁹⁸ A Pannonia II-ban előkerült bélyeges téglái a IV. századra keltezhetők.¹⁹⁹

Praefectusok:

[Aur]elius Pro[culus], [praef(ectus) ?] c[oh(ortis)] III Alp(inorum), III. század, ProsMilEq A 248; *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 357, vö. ehhez azonban fentebb.

31. cohors I Alpinorum peditata. A csapat a Flaviusok uralkodásától kezdve Pannoniában állomásozott.²⁰⁰ Első táborhelye valószínűleg Poetovio volt, ahonnan bélyeges téglái ismertek.²⁰¹ Innen a legio XIII geminával együtt vezényelheték el a 90-es évek végén, s ezután Carnuntum helyőrségei közé tartozott.²⁰² Pannonia kettéosztása után Inferiorba vezényelték át,²⁰³ ahol Lussonium lett az állomáshelye.²⁰⁴ A markomann háborúk után Mursa körzetébe, feltehetően Altinumba vezényelték át.²⁰⁵

32. cohors III Aquitanica. Csak egy felirata ismert Pannonia Superior déli részéről, s ez 204-ből származik.²⁰⁶ A lelőhely alapján a cohors táborhelye nem határozható meg. *Praefectusok:*

[----], 204, ProsMilEq Incerti 59.

33. cohors I Asturum et Callaecorum. Legkésőbb Nero uralkodása idején Pannoniában állomásozott.²⁰⁷ Valószínűleg Vespasianus uralkodása elején vezényelték el, s később Noricum haderejéhez tartozott.²⁰⁸

Pannoniai táborhelyét adatok hiányában nem ismerjük. *Praefectusok*:

[---], curat(or) pro praef(ecto) c(o)hor(tis) I Astur(um), Iulius—Claudius dinasztia vagy II. század (?), az első esetben Pannoniában, ProsMilEq p. 933.

34. cohors II Asturum et Callaecorum. Már a Flaviusok uralkodásától kezdve Pannoniában állomásozott.²⁰⁹ A katonai diplomák az I. század végén, II. század elején nem említik Pannonia auxiliái között.²¹⁰ Ezt követően Pannonia Inferiorban állomásozott.²¹¹ A táborhelye a provincia déli részén volt, s ez a bélyeges téglái alapján valószínűleg Ad Militare.²¹² A korábbi kutatás szerint a markomann háborúk előtt Lugióban állomásozott,²¹³ erre azonban nincs semmilyen adat. A cohors táborhelyéről Rittiumba és Brigetiába szállított téglát.²¹⁴ Ez utóbbi adat alapján valószínű, hogy a markomann háborúk után is Ad Militareben állomásozott.²¹⁵ *Praefectusok*:

[---]s Granianus, Favent(ia), 145, ProsMilEq G 30;

T. Statilius Messalinianus, praef(ectus) coh(ortis) II Asturum (talán az általunk tárgyalt csapat parancsnoka), II. század (?), ProsMilEq S 68.

35. cohors I Batavorum milliaria p. f. c. R. A 80-as évek közepén—végén érkezett Britanniából Pannoniába,²¹⁶ ahol feltehetően Solva lett az állomáshelye.²¹⁷ A pannoniai csapatokkal részt vett Traianus dák háborúiban, s e harcok során érdemelte ki a c. R. kitüntetését.²¹⁸ A provincia kettéosztása után Pannonia Superior auxiliái közé tartozott, és a táborhelye valószínűleg Solva maradt.²¹⁹ 118—119-ben Dacia Porolissensisbe vezényelték át.²²⁰ *Tribunusok*:

Tullius Secundus, 113. dec. 16., ProsMilEq T 42bis.

36. cohors II Batavorum milliaria p. f. A 80-as évek végén, 90-es évek elején érkezett Moesia Inferiorból Pannoniába.²²¹ A korai táborhelye a korábbi kutatás szerint Vetus Salina volt,²²² ez azonban valószínűtlen. Az I. század végén már Klosterneuburg helyőrsége, ahonnan több bélyeges téglája előkerült.²²³ Itt kb. 118—119-ig állomásozott, majd Noricumba vezényelték át.²²⁴

37. cohors III Batavorum milliaria equitata. Traianus parthus háborúja után, kb. 118—119-ben érkezett Pannonia Inferiorba,²²⁵ ahol valószínűleg már ekkor Vetus Salina lett a táborhelye,²²⁶ bár erre csak a markomann háborúk utáni időszakból vannak biztos adataink.²²⁷ A legkésőbbi pannoniai emlékei egyelőre 210—220-ra keltezhetők.²²⁸ *Tribunusok és praefectusok*:

Cl(audius) Tyrannus, II. század, ProsMilEq C 190;

M. Simplic(ius) Quietus, 212/222, ProsMilEq S 54;

[---]us Seve[rus] v[er]g[us] -rianus], II. század második

fele, III. század eleje, ProsMilEq S 101; J. Fitz, Alba Regia 8—9 (1967—68) 205, Nr. 32.

38. cohors V Breucorum c. R. equitata. A cohors valószínűleg Vespasianus uralkodása elején érkezett Pannoniába,²²⁹ ahol a táborhelye Carnuntum lett.²³⁰ Itt az I. század végéig állomásozott, majd Noricumba vezényelték át.²³¹

39. cohors VII Breucorum c. R. equitata. 85 körül érkezett Germania Superiorból Pannoniába.²³² Korai táborhelyét nem ismerjük. A 85—92 közötti harcok során nyerte el a c. R. kitüntetését.²³³ Ezt követően Moesia Superiorba vezényelték át,²³⁴ ahol Viminacium körzetében állomásozott.²³⁵ Valószínűleg részt vett Traianus dák háborúiban, majd a parthus háborúba vezényelték el.²³⁶ 139 előtt érkezett Pannonia Inferiorba, ahol a III. század közepéig kimutatható a jelenléte.²³⁷ A cohors nagyarányú téglagyártással foglalkozott, s a provincia számos helyén előkerültek a bélyeges téglái.²³⁸ *Praefectusok*:

[---], praef(ectus) coh(ortis) [VII] Breucorum vagy I[V] Breucorum (az utóbbi Britanniában), Marcus Aurelius kora, ProsMilEq Incerti 73;

Ulpius [---], 230-as évek eleje, ProsMilEq U 20, ld. ehhez I. Piso, ZPE 40 (1980) 273—.

40. cohors I Britannica milliaria c. R. equitata. A csapat Vespasianus uralkodása elején érkezett Pannoniába, s táborhelye Acumincum lett.²³⁹ A 80-as, 90-es években átvezényelték Brigetióba,²⁴⁰ majd a II. század elején Moesia Superiorba,²⁴¹ és részt vett Traianus dák háborúiban. Ezt követően az új provincia, majd 118—119-től kezdve Dacia Porolissensis helyőrségei közé tartozott.²⁴²

41. cohors I Ulpia Brittonum milliaria torquata c. R. A Domitianus által alapított csapat 85 körül érkezett Pannoniába.²⁴³ A II. század elejéig Vetus Salinában állomásozott,²⁴⁴ majd Moesia Superiorba vezényelték át.²⁴⁵ Részt vett Traianus dák háborúiban, ahol több kitüntetését kapott,²⁴⁶ majd Dacia, illetve Dacia Porolissensis helyőrségei közé tartozott.²⁴⁷

42. cohors II Augusta Nervia Pacensis milliaria Brittonum. 113—114-ben érkezett Pannonia Inferiorba, s a táborhelye Alisca lett.²⁴⁸ Itt kb. 118—119-ig állomásozott, majd Dacia Porolissensisbe vezényelték át.²⁴⁹

43. cohors V Callaecorum Lucensium. Legkésőbb Nero uralkodásától kezdve Pannoniában állomásozott.²⁵⁰ Korai táborhelyét egyelőre adatok hiányában nem ismerjük.²⁵¹ Pannonia kettéosztása után Superior auxiliái közé tartozott,²⁵² s a crumerumi tábor helyőrsége volt.²⁵³ A 160-as évek második felében Stojnik környékére (Moesia Superior) vezényelték át,²⁵⁴ majd ismét Crumerum helyőrsége volt.²⁵⁵ *Praefectusok*:

T. Flavius Modestus, Roma, 149. júl. 5., ProsMilEq F 61;

L. Valerius Valerianus (signo Dardanius), 178–183?, ProsMilEq V 43 — a cohors neve kitörve, de valószínűleg erről a csapatról van szó;

Antonius Iulianus (nem Aulianus), Elagabalus–Severus Alexander kora, ProsMilEq A 136.

44. cohors I Campanorum voluntariorum c. R. Legkésőbb Traianus uralkodásától kezdve Pannoniában, illetve Pannonia Inferiorban állomásozott.²⁵⁴ A markomann háborúk előtt Malatában volt a táborhelye,²⁵⁷ majd Acumincumba vezényelték át, ahol a III. században is kimutatható a jelenléte.²⁵⁸ *Tribunusok:*

L. Flavius T. f. Secularis, legkorábban 114-től, ProsMilEq F 68; *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 357;

[-----] f. A[-----], Traianus/Hadrianus kora, ProsMilEq Incerti 257;

P. Ael(ius) Valerius, 212, ProsMilEq A 70; *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 357.

45. cohors II Aurelia Dacorum p. f. milliaria equitata. A Marcus Aurelius alatt szervezett cohors a 170-es évek elején Poetovio körzetében állomásozott.²⁵⁹ Ezt követően, a markomann háborúk végén Pannonia Inferiorba vezényelték át, ahol Cornacum lett a táborhelye.²⁶⁰ Itt állomásozott a III. században is.²⁶¹ *Tribunusok:*

T. Fl(avius) Magianus, II. század vége, III. század eleje, ProsMilEq F 57; *J. E. Bogaers*, LimSzékesfehérvár 611.

46. cohors II Gallorum Pannonica. A nevében szereplő *Pannonica* jelző miatt valószínű, hogy az I. század végén, a II. század elején Pannoniában állomásozott.²⁶² Táborhelyét nem ismerjük. *Praefectusok:*

Valerius L. f. [La]etus vagy [Pa]etus, praef(ectus) cohor(tis) II Gall(orum), I. század?, ProsMilEq V 15.

47. cohors V Gallorum. A cohors 84 előtt érkezett Pannoniába,²⁶³ s valószínűleg nem azonos a 75-ben már Moesiában állomásozó hasonló nevű csapattal.²⁶⁴ Táborhelye a dákok elleni limesszakaszon, Sirmium körzetében volt,²⁶⁵ így bizonyosra vehető, hogy mind Domitianus, mind Traianus dák háborúiban részt vett. Pannonia kettéosztása után Inferior haderejéhez tartozott,²⁶⁶ majd Moesia Superiorba vezényelték át.²⁶⁷ A másik hasonló nevű cohors az I. század második felében Moesiában, illetve Moesia Superiorban állomásozott,²⁶⁸ majd részt vett Traianus dák háborúiban, s Dacia helyőrsége lett.²⁶⁹ 118–119-ben Britanniába vezényelték át.²⁷⁰

48. cohors I Aurelia Antonina milliaria Hemesenorum sagittaria equitata c. R. A 175-ben megszervezett

cohorsot valószínűleg 176-ban vezényelték keletről Pannoniába,²⁷¹ ahol Intercisa helyőrsége lett.²⁷² Itt jelenléte a III. század közepéig kimutatható.²⁷³ *Tribunusok:*

Iul(ius) [----], 180–183, ProsMilEq I 5;

L. Valerius Valerianus (signo Dardanius), 183–186, ProsMilEq V 43;

[----]us Severus, 186–190 vagy később, ProsMilEq S 99; vö. még *Fitz*, Syriens 218, l. j.;

M. Campanius Marcellus, 190–197 között, ProsMilEq C 71 (itt 176–180 között), ld. ehhez *Fitz*, Syriens 201 és *S. Soproni*, Alba Regia 18 (1980) 45–;

M. Minic[ius----], II–III. század fordulója, ProsMilEq M 58;

Q. Mod(ius) Q. f. Rufinus, 202, ProsMilEq M 65;

M. Porcius Verus, Severus Alexander kora, ProsMilEq P 98;

Calpurnius Irenaeus, III. század, ProsMilEq C 56;

[F(lavius) Valer]ianus], ProsMilEq F 80, vö. ehhez *Fitz*, Syriens 221, 5. j.]

49. cohors I Hispanorum. Legkésőbb Nero uralkodása alatt már Pannoniában állomásozott.²⁷⁴ Korai táborhelye a provincia nyugati részén volt.²⁷⁵ 97-ben Ad Statuasba vezényelték át, ahol 101-ig állomásozott.²⁷⁶ Ezt követően Traianus dák háborújába (vagy háborúiba) vezényelték el, majd Dacia, illetve Dacia Porolissensis haderejéhez tartozott.²⁷⁷ *Praefectusok:*

Q. Attius T. f. Priscus, kb. 88–90 között, ProsMilEq A 187=Studia Hellenistica 22 (1975) 30–, No 11.

50. cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata. Pannonia legkorábbi helyőrségei közé tartozik, legkésőbb a 20-as évek második felétől itt volt az állomáshelye.²⁷⁸ Az I. század végéig Pannoniában állomásozott,²⁷⁹ majd Moesia Superiorba vezényelték át.²⁸⁰ Pannoniai táborhelyét egyelőre adatok hiányában nem ismerjük.²⁸¹ *Praefectusok:*

C. Cavarius Priscus, 54 előtt, febr. 13., ProsMilEq C 103;

C. Caesius T. f. Aper, 60. júl. 2., ProsMilEq C 42; *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 357;

Tib. Claudius Trikorisius, Kallikratidae filius, Oenophilus, Nero–Flaviusok kora, ProsMilEq C 189.

51. cohors II Italica c. R. 69-ben vezényelték át Syriából Carnuntumba,²⁸² majd 70 körül visszatért eredeti állomáshelyére.²⁸³

52. cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum. A Flaviusok uralkodásától kezdve Traianus második dák háborújáig állomásozott Pannoniában.²⁸⁴ A táborhelye valószínűleg Ad Statuas volt.²⁸⁵ Ezt követően Dacia helyőrségei közé tartozott, majd Dacia Superiorban volt az állomáshelye.²⁸⁶ Szilágyi J. több bélyeges

téglát e cohors gyártmányaként próbált értékelni,²⁸⁷ azonban a csapat az aquincumi helytartói palota építése előtt távozott Pannoniából.²⁸⁸ *Praefectusok*:

L. Cal(l)idius L. f. Camidienus, 98. febr. 20., ProsMilEq C 50.

53. cohors I Lepidiana c. R. bis torquata. Valószínűleg Vespasianus uralkodása elején érkezett Pannoniába,²⁸⁹ s a 90-es években Moesia Inferiorba vezényelték át.²⁹⁰ Domitianus dunai háborúi során kapta meg a c. R. kitüntetését 85–92 között.²⁹¹ Pannoniai táborhelyét adatok hiányában még nem ismerjük. *Praefectusok*:

T. Mucius M. [f. Cl]emens, 70 körül, ProsMilEq M 68.

54. cohors I Lucensium equitata. A csapat valószínűleg Vespasianus uralkodása elején Dalmatiából Pannoniába,²⁹² s a 80-as évek második felében (88 előtt) távozott innen Syriába.²⁹³ Táborhelyét egyelőre adatok hiányában nem ismerjük.

55. cohors I Lusitanorum. Már az 50-es években Pannoniában állomásozott,²⁹⁴ s a markomann háborúig kimutatható itt a jelenléte.²⁹⁵ Ezért nem lehet azonos a Moesiában, illetve Moesia Superiorban állomásozó hasonló nevű cohorszal.²⁹⁶ Pannonia kettéosztása után Inferior haderejéhez tartozott.²⁹⁷ Sajnos, mindaddig a katonai diplomákon kívül más feliratos emléke nem ismert, így táborhelye nem határozható meg pontosan.²⁹⁸ Későbbi történetét nem ismerjük. *Praefectusok*:

C. Cisso C. f. Honoratus, 85. szept. 5., ProsMilEq C 111;

Q. Attius T. f. Priscus, kb. 94–96, ProsMilEq A 187 = *Studia Hellenistica* 22 (1975) 30–, No 11.;

Arutius Cn. f. Celer, II. század első fele?, Pannoniában vagy Moesia Superiorban (attól függően, hogy melyik cohorsról van szó), ProsMilEq A 169;

L. Voconius L. f. Paullus, legkorábban Marcus Aurelius uralkodásának vége, Pannoniában vagy Moesia Superiorban (attól függően, hogy melyik cohorsról van szó), ProsMilEq p. 880: Alföldy G. szerint talán nem hamisított feliratról van szó.

56. cohors III Lusitanorum. Germania Inferiorból érkezett Traianus második dák háborúja előtt Pannoniába,²⁹⁹ és jelenléte itt a markomann háborúig kimutatható.³⁰⁰ A táborhelye Ad Statuas (Pannonia Inferior) volt.³⁰¹ A későbbi történetét egyelőre nem ismerjük.

57. cohors milliaria Maurorum equitata. A markomann háborúk végén váltotta fel a cohors I Alpinorum equitátát Matricán, ahol a III. században is a táborhelye volt.³⁰² Feliratai és bélyeges téglái még Aquincumból, Albertfalváról és Camponából ismertek.³⁰³

58. cohors Maurorum equitata. Valószínűleg a cohors milliaria Maurorummal együtt érkezett Pannonia Inferiorba a markomann háborúk végén. Táborhelye valószínűleg Alta Ripában volt, mivel a környéken előkerült egy veteránjának felirata.³⁰⁴ A III. században is itt lehetett az állomáshelye.³⁰⁵ *Praefectusok*:

M. Clodius Faustus, Marcus Aurelius korának vége, CIL VIII 12066, ld. ehhez V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army* (London 1981) 182;

[Se]x. Iul[ius ----] [pr]aef(ectus) coh(ortis) Maur(orum) et [A]frorum, bizonytalan korú, ProsMilEq I 12.

59. cohors I Montanorum. A 70-es években érkezett Dalmatiából Pannoniába,³⁰⁶ és Klosterneuburg helyőrsége lett.³⁰⁷ Az I. század végén Aquincum körzetébe vezényelték át,³⁰⁸ majd Pannonia kettéosztása után Inferior haderejéhez tartozott.³⁰⁹ Táborhelye a déli limesszakaszon volt, de pontos helyét adatok hiányában nem ismerjük.³¹⁰ A II. század végéig biztosan itt állomásozott; későbbi történetét nem ismerjük. *Praefectusok*:

Sex. Nerianus Sex. f. Clemens, 80. jún. 13., ProsMilEq N 9;

Nipius Aquila, 84. szept. 3., ProsMilEq N 10.

Q. Attius T. f. Priscus, kb. 91–93, ProsMilEq A 187 = *Studia Hellenistica* 22 (1975) 30–, No 11.;

Q. Caecilius Redditus, 102. nov. 19., ProsMilEq C 22;

C. Vibius C. f. Celer Papirius Rufus, a Dunánál (Pannonia Inferiorban vagy Moesia Superiorban) vagy Syria Palaestinaiban, Antoninus Pius korának első fele, ProsMilEq V 92;

T. Cornasidius T. f. Sabinus, talán Pannonia Inferiorban, II. század vége, III. század eleje, ProsMilEq C 225 = *Studia Hellenistica* 22 (1975) 55–, No 48.

60. cohors I Montanorum c. R. 85 körül érkezett Noricumból Pannoniába.³¹¹ A 90-es évek elején Moesia Superiorba került,³¹² majd 97-ben ismét Pannoniába vezényelték át, s ekkor kapta meg a c. R. kitüntetését.³¹³ Ezt követően ismét Moesia Superior helyőrsége lett,³¹⁴ részt vett Traianus dák háborúiban, majd Dacia első helyőrségei közé tartozott.³¹⁵ 118–119-ben Moesia Superiorba vezényelték át.³¹⁶ Első pannoniai táborhelyét adatok hiányában nem ismerjük, s 97 körül Brigetio körzetében állomásozott. *Praefectusok*:

Ti. Cl(audius) Ti. f. Mercurialis, pr(aefectus) coh(ortis) I Mont(anorum), Pannoniában vagy Moesia Superiorban, ProsMilEq C 160 (Domitianus kora).

61. cohors I Noricorum equitata. Már az I. század-

ban Pannoniában állomásozott, s ekkor valószínűleg Brigetio helyőrsége volt.³¹⁷ A 80-as évek végétől Pannonia kettéosztásáig táborhelyét nem ismerjük, lehetséges, hogy ekkor nem is Pannoniában állomásozott.³¹⁸ Pannonia kettéosztása után Inferior haderejéhez tartozott,³¹⁹ és a markomann háborúk végéig Alisca helyőrsége volt.³²⁰ Ezt követően Lugio körzetében állomásozott, ahonnan a feliratai ismertek.³²¹ A III. század közepén a cohorsot feloszlatták, s *damnatio memoriae*vel sújtották.³²² *Praefectusok*:

L. Volcacius Q. f. Primus, Vespasianus kora, ProsMilEq V 124; K. Wachtel, Historia 15 (1966) 247.

62. cohors milliaria Numidarum. A csapat a II. század végén, a III. század első felében Aquincum környékén állomásozott,³²³ táborhelye valószínűleg Albertfalván volt.³²⁴ Feltehetőleg a markomann háborúk után érkezett Pannoniába, s 260-ig, a tábor pusztulásáig volt Albertfalva helyőrsége.³²⁵

63. cohors I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata. A Traianus által megszervezett cohors a dák háborúk után Pannonia Superior helyőrsége lett, s először Carnuntumban,³²⁶ majd 118–119-től kezdve a markomann háborúk kezdetéig Solván állomásozott.³²⁷ 166–169 között Stojnikba (Moesia Superior) vezényelték át,³²⁸ majd ismét Solva helyőrsége lett. Itt jelenléte a III. században is kimutatható.³²⁹ Bélyeges téglái több helyről előkerültek.³³⁰ *Tribunusok*:

[---]mus, [trib(unus) coh(ortis)] I Ulpia[e Pannoni]orum c(ivium) [R(omanorum) milliariae e(quitatae)]?, Hadrianus kora, ProsMilEq Incerti 92;

A. Baebius Regillus, Suess(a), 148. okt. 9., ProsMilEq B 12;

L. Iulius Veh[il]ius Gr[atus] Iulianus, kb. 160–163, ProsMilEq I 136.

64. cohors VIII Raetorum c. R. A 69-ben megszervezett cohors,³³¹ Vespasianus uralkodása elején érkezett Pannoniába, és Traianus második dák háborújáig itt állomásozott.³³² Ekkor Moesia Superiorba vezényelték át, ahol a második dák háborúban elnyerte a c. R. kitüntetését.³³³ A háború befejezése után Dacia haderejéhez tartozott.³³⁴ Pannoniai táborhelyét egyelőre nem ismerjük.

65. cohors I Aelia milliaria sagittaria. A Hadrianus uralkodása elején megszervezett cohors Pannonia Superior auxiliái közé tartozott,³³⁵ s Klosterneuburg helyőrsége volt.³³⁶ A római uralom végéig itt állomásozott.³³⁷ Mivel építési feladatokkal volt megbízva, bélyeges téglái több helyről ismertek.³³⁸ *Tribunusok*:

C. [I]ulius Longinus, 159, AÉp 1977, 616;

[P. ?] Ael(ius) The[odorus], II. század?, ProsMilEq A 37; H. Stiglitz, JÓAI 50 (1972–75) Beiblatt 80–;

[---] Flavin(us), valószínűleg III. század, AÉp 1977, 617;

C. Aurelius Cresce(n)s, 230, ProsMilEq A 223.

66. cohors I milliaria Aurelia Antonina Surorum sagittaria = cohors I milliaria nova Severiana Surorum sagittaria. A 175-ben megszervezett cohorsot 176-ban vezényelték Pannonia Inferiorba, ahol Ulcisia Castra lett a táborhelye.³³⁹ Septimius Severus uralkodása alatt (196–211 között, de legvalószínűbben még a II. század végén) került sor a csapat átszervezésére.³⁴⁰ Ezt követően cohors I milliaria nova Severiana Antoniniana Surorum a neve.³⁴¹ Caracalla uralkodása alatt az *Antoniniana* jelző a csapattest neve után került,³⁴² s később sem említik a cohors nevében. 213–214 körül nagy építkezéseket végez a táborhelyén.³⁴³ Jelenléte itt a III. század közepéig kimutatható.³⁴⁴ A bélyeges téglái a Visegrád–Campona limesszakasról ismertek.³⁴⁵

67. cohors I Thracum c. R. p. f. 110 előtt érkezett a csapat Pannonia Inferiorba.³⁴⁶ Nem lehet azonos a Daciában állomásozó csapattal, mivel a porolissumi diplomán egy *cohors I Thracum c. R.*, míg a tokodin egy *cohors I Thracum c. R. p. f.* szerepel.³⁴⁷ 118–119-től kezdve Ulcisia Castra helyőrsége volt,³⁴⁸ majd a 140-es években Burgenaebé vezényelték át, ahol sok bélyeges téglája előkerült.³⁴⁹ Itt állomásozott a III. században is,³⁵⁰ és a IV. században is a Szerémségben volt a táborhelye.³⁵¹ *Praefectusok*:

C. Placidius C. f. Casdianus, praef(ectus) coh(ortis) I Thrac(um) equit(atae) Pannonia Inferiorban?, II. század, ProsMilEq P 38;

[---], [praef(ectus) coh(ortis)] I Thrac(um) c(ivium) R(omanorum) eq(uitatae), keleten vagy Pannoniában?, II. század?, ProsMilEq Incerti 69.

68. cohors I Thracum equitata c. R. 113–133 között (valószínűleg 118–119-ben) érkezett Germaniából Pannonia Superiorba,³⁵² ahol Ad Statuas lett a táborhelye.³⁵³ A III. század közepéig itt állomásozott.³⁵⁴ *Praefectusok*:

L. Numisius Priscus, Boviano, 138. jún. 16., ProsMilEq N 22;

[Ae]m(i)lius Pacatianus, [praef]ect(us) c(ohortis) I Thrac(um), 201, ProsMilEq C 157; B. Lőrincz, Alba Regia 16 (1978) 361–.

69. cohors I Thracum Germanica equitata. 132 előtt (valószínűleg 118–119-ben) érkezett Germaniából Pannonia Inferiorba, s itt Annamatia lett a táborhelye.³⁵⁵ A III. század közepéig itt állomásozott.³⁵⁶ *Praefectusok*:

C. Turpilius Verecundus, 157. febr. 8., Zs. Visy, SzekMÉ 9–10 (1979–1980) 61–, Nr. 2/A–B.

70. cohors II Augusta Thracum. Valószínűleg 118–119-ben érkezett Pannonia Inferiorba, ahol jelenléte a markomann háborúig kimutatható.³⁵⁷ Sem a korábbi, sem a későbbi történetét nem ismerjük.³⁵⁸ Táborhelyét a kutatás Ad Militaréba teszi,³⁵⁹ erre azonban nincs semmilyen adatunk. A topográfiai sorrend miatt valószínű, hogy a provincia déli részén állomásozott, azonban táborhelye adatok hiányában nem határozható meg.

71. cohors III Thracum. A Flaviusok uralkodása alatt állomásozott Pannoniában.³⁶⁰ Vagy a cohors III Thracum veteránával, vagy a III Thracum c. R. equitata bis torquatával azonos,³⁶¹ amelyek a II. század elejétől Raetiában állomásoztak.³⁶²

72. cohors VI Thracum. 80–84 között, valószínűleg a 83. évi chattus háború után érkezett Germania Inferiorból Pannoniába.³⁶³ Itt a 90-es évek elejéig állomásozott, majd valószínűleg a 92. évi *bellum Suebicum et Sarmaticum* után Moesia Superiorba vezényelték át.³⁶⁴ Pannoniai táborhelyét adatok hiányában nem ismerjük.

73. cohors I Vindelicorum milliaria c. R. p. f. 89–92 körül érkezett Germania Inferiorból Pannoniába,³⁶⁵ ahol Alisca lett a táborhelye.³⁶⁶ Az I. század végén Moesia Superiorba vezényelték át.³⁶⁷

74. cohors IIII voluntariorum c. R. Legkésőbb Traianus uralkodása első felében érkezett Pannoniába, ahol Ad Statuas (Pannonia Superior) lett az első táborhelye.³⁶⁸ A 110-es évek végén Quadrataba vezényelték át,³⁶⁹ ahol a III. század elejéig állomásozott.³⁷⁰ Korábbi és későbbi történetét nem ismerjük. *Tribunusok:*

Q. Cassius Q. f. Constans, Flaviusok kora, talán Pannoniában, de erre nincs adat, ProsMilEq C 94; P. A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*. BAR Int. Ser. 70 (Oxford 1980) 254, E 110.

75. cohors XIIX voluntariorum c. R. Vespasianus uralkodása alatt érkezett Pannoniába, és Cirpi lett az állomáshelye.³⁷¹ A 170-es évek elejéig itt állomásozott,³⁷² majd Carnuntumba vezényelték át, ahol a III. században is a táborhelye volt.³⁷³ 149–150-ben részt vett Antoninus Pius maurusok elleni háborújában.³⁷⁴ A korábbi kutatás szerint 166–169 között Moesia Superiorba vezényelték át,³⁷⁵ azonban az erre vo-

natkozó felirat értékelése bizonytalan.³⁷⁶ *Tribunusok:*

L. Cammius Maximus, Hadrianus kora, ProsMilEq C 68;

Cn. Clodius Cn. fil. Classicianus, kb. 162–165 között, ProsMilEq C 196; vö. még IMS I 97;

([---] Crescens Licinianus, domo Maurit(ania), ProsMilEq C 283: II. század közepe; sem a keltezés, sem az értékelés nem megnyugtató; az életkor alapján valószínűbb, hogy egy veteránról van szó).

76. cohors XXXII voluntariorum c. R. Pannonia korai helyőrségei közé tartozott. Táborhelye a provincia déli részén, Sisciában volt, ahonnan egy aktív katonájának sírköve ismert.³⁷⁷ Vespasianus uralkodásáig itt állomásozott, majd Germania Superiorba vezényelték át.³⁷⁸ *Tribunusok:*

C. Antonius M. f. Rufus, Claudius–Nero kora, ProsMilEq A 143.

77. vexillationes equitum ex Syria. Traianus dák háború idején érkeztek Pannoniába, s táborhelyük a provincia déli részén volt (feltehetően Rittium). Pannonia kettéosztása után Inferior haderéjéhez tartoztak.³⁷⁹ Valószínűleg 113–114-ben, a parthus háború kitörésekor vezényelték vissza e vexillatiókat eredeti állomáshelyükre.³⁸⁰

Ismeretlen vagy bizonytalan pannoniai csapatok parancsnokai:

C. Iulius Arminius, praefectus (equitum?) Cheruscorum, Augustus korában a pannondalmata lázadás idején, i. sz. 6–8, ProsMilEq I 25;

Cn. [---], praefectus coh(ortis) [---], 98, Zs. *Visy*, SzekMÉ 9–10 (1979–1980) 59–, Nr. 1. = RMD II 80;

C. Nymphidius Sabinus, [pr]ae[fectus] coh(ortis) vagy alae [---], Claudius kora, ProsMilEq N 25bis;

Q. En[---], ala vagy cohors élén Pannoniában?, 148–158, ProsMilEq E 9;

L. Ussius Picentin(us), talán militia equestrisben működött M. Nonius Macrinus, Pannonia Inferior legatusának contuberniumában, 150/151–153/154 között, ProsMilEq U 22;

Octavius Fuscus, ala vagy cohors élén Pannonia Inferiorban, 178 után, aug. 11., ProsMilEq O 6; RMD p. 26;

[?] Publiliu[s] [---], prae[fectus] alae vagy coh(ortis) [---], II. század első fele, ProsMilEq P 109.

3. *Classis*¹

A pannoniai flottáról a legkorábbi adatunk 50-ből van, amikor ez átsegítette Vanniust a Dunán.² Valószínűleg már korábban is létezett, mivel feladatai közé tartozott

a Száva és a Dráva vízi útjainak biztosítása is (itt Sisciában,³ Sirmiumban,⁴ Poetovióban⁵ és Mursában számolhatunk kikötővel),⁶ és a Notitia Dignitatum

egy adata esetleg Augustus-kori alapításra utal.⁷ Újjászervezésére a Flaviosok alatt, talán Vespasianus korában került sor.⁸ Pannonia kettéosztása után a fő táborhelye Taurunum volt (Inferior), ahonnan a bélyeges téglái és egy felirata ismertek.⁹ A tábor közelében, Progaron került elő a flotta téglavető műhelye a Száva partján.¹⁰ Ennek ellenére a pannoniai flotta egységes maradt, amit egy III. század eleji praefectusának felirata is megerősít.¹¹ A Dunán még a legiotáborok mellett számolhatunk a flotta kikötőivel.¹² A flottából való elbocsátást a pannoniai katonai diplomák a 140-es évek közepétől említik.¹³

További adataink a flottára csak a késő római időszakból vannak, és a legfontosabb forrásunk erre vonatkozóan a Notitia Dignitatum. Eszerint az eddigi egységes pannoniai flottát több kisebb egységre osztották fel. A dunai flotta elnevezése classis Histrica lett, és a hatásköre Moesia I-ra és a Dacia Ripensisre is kiterjedt. Flottaállomások a következő helyekről ismertek: Mursa, Florentia (korábban: Lugio), Carnuntum és később Vindobona.¹⁴ A fentiekén kívül valószínűleg még Círpiben is kell egy dunai flottaállomással számolnunk, mivel itt CFH = classis Flavia Histrica

bélyegű téglák kerültek elő.¹⁵ A Száva mentén négy flottaállomást ismerünk: Sirmium — classis I Flavia Augusta, Graium (azonosíthatatlan hely) — classis II Flavia Augusta, Servitium — classis I Pannonica, és ismeretlen hely, ahonnan Sisciába vezényelték át — classis II Pannonica.¹⁶ Az utóbbi két flottát Dacia Ripensisből vezényelték át Pannoniába.¹⁷

A flottákon kívül a Notitia Dignitatum a legio X és XIII gemina milites liburnariit is felsorolja, akik Carnuntumban és Arrabonában állomásoztak.¹⁸ Mócsy A. szerint ezek már a principatus korában megvoltak,¹⁹ azonban valószínűbb, hogy ekkor a hajózási feladatokat kizárólag a classis Flavia Pannonica látta el, amit egy brigetói felirat is igazol.²⁰ Praefectusok:

C. Manlius [?] f. Felix, 102–114 között, Pflaum, Carrières 147–, No 64;

L. Cornelius Restitutus, 201–207 között, Pflaum, Carrières 519, note 7/2.; 1063;

[---], praef(ectus) clas(sis) Brit(annicae) et [Germ(anicae) et] Moes(icae) et Pann(onicae), 209/211, Pflaum, Carrières 695–, No 259;

[---], 193–235 között, Pflaum, Carrières 719–, No 271.

4. Róma városi csapatok¹

A legkorábbi adatunk Róma városi csapat jelenlétére Pannoniában Domitianus korából van. Ekkor a dunai háborúban mind a *cohortes urbanae* (a XIII urbana jelenlétére van biztos adatunk),² mind a *cohortes praetoriae* részt vettek.³ A XIII urbana 89–92 között vett részt a dákok és a germánok elleni harcokban,⁴ míg a *cohortes praetoriae* a császár kíséretében voltak jelen a

hadszíntéren. A legvalószínűbb dátumnak a 92. évet tekinthetjük, amikor Domitianus a fenyegető helyzet miatt Pannoniában járt.⁵

Ezekén kívül még egy II. század végi adatunk van a cohors X praetoria jelenlétére Pannoniában. A cohors egy tribunusa Poetovióból *ad opprimendam factionem Gallicanam* ment,⁶ s ennek időpontja 196-ra tehető.⁷

5. A pannoniai csapatok részvétele a tartományon kívüli harcokban¹

A legio VIII Hispana 20–24 között a Tacfarinas-felkelés leverésében vett részt Africában.

Talán a legio VIII Augusta és a XV Apollinaris vexillatiói részt vettek Claudius britanniai hadjáratában.² 62-ben a teljes legio XV Apollinarist elvezényelték keletre, ahonnan csak 71-ben tért vissza. 68–69-ben a legio VII gemina és a XIII gemina Otho, majd Vespasianus oldalán vettek részt Itáliában a császári hatalomért folyt harcokban.

Domitianus–Traianus dunai háborúiban a pannoniai csapatok jelentősen kivették a részüket. A római hadvezetésnek az volt a gyakorlata, hogy a legiók

először ismerkedjenek meg a helyi viszonyokkal, s csak azt követően vezényelték el őket a dák háborúba,³ ahol az expedíciós hadsereg részeként az új provincia megszervezéséig Pannonia haderejéhez tartoztak.⁴ A következő csapatok vettek részt Traianus dák háborúiban:⁵ legio I adiutrix (első és második dák háború, s csak 118–119-ben tért vissza Pannoniába), II adiutrix (második dák háború, s szintén csak 118–119-ben tért vissza Pannoniába), III Flavia (első és második dák háború, s később Dacia helyőrségei közé tartozik; a töredékes adatok alapján azonban nem dönthető el az, hogy 101-ben Pannoniában vagy Moesia Superiorban

állomásozott), XI Claudia (második dák háború, de ebben Moesia Inferior helyőrségeként vett részt), XIII gemina (első és második dák háború, később végig Dacia helyőrsége, s csak a 260-as években tűnik fel ismét Pannoniában). Ezekon kívül a XIII gemina és a XV Apollinaris vexillatiói is részt vettek a harcokban.⁶ A segédc csapatok közül a háborúk lezáródása után több nem tért vissza Pannoniába.⁷ Itt csak azokat soroljuk fel, amelyek később is itt állomásoztak, s csak a háborúk (illetve a 107–108. évi szarmaták elleni harcok) idején voltak távol a tartományból. Ezek a következők: ala I Flavia Britannica milliaria c. R., I c. R., Siliana bis torquata bis armillata c. R., cohors I Alpinorum equitata, I Batavorum milliaria p. f. c. R., V Gallorum. E csapatok Pannoniába való visszatérésére 108-ban került sor, amikor T. Iulius Maximus Manlianus Daciából Pannoniába jött, hogy átvegye Hadrianustól Pannonia Inferior helytartóságát.⁸ Így természetesen e csapatok nem szerepelhetnek egyidejűleg a 110. július 2-án kibocsátott tokodi és porolissumi diplomákon mind Pannonia Inferior, mind Dacia csapatai között. A pannoniai csapatoknak a parthus háborúban való részvételére a legiókon kívül egyelőre csak két egységre van adatunk (bár ennél biztosan több pannoniai auxilia vett részt a hadműveletekben): az ala I Flavia Britannica milliaria c. R. és a cohors I Noricorum equitata.⁹

Hadrianus uralkodása alatt, 132–135 között a zsidó felkelés leverésében a legio I adiutrix, II adiutrix és XIII gemina vexillatiói vettek részt. Erre utalnak Hadrianus Cistophorus-érmei Aquincumból,¹⁰ illetve Bar-Kokhba érmei Brigetióból és Carnuntumból.¹¹ A II adiutrixba ekkor sok keleti származású katonát soroztak be.¹² Talán ugyanekkor voltak keleten Pannonia Superior cohorsainak vexillatiói is.¹³ Hadrianus uralkodása alatt még a legio I adiutrix egy vexillatiója Pontus Absarusban volt, egyelőre ismeretlen megbízatással.¹⁴

Antoninus Pius korában a 140-es évek végén több pannoniai csapat vexillatiója vett részt Mauretaniában hadműveletekben. Ezek a következők: legio I adiutrix,

6. Késő római hadsereg¹

Diocletianus uralkodása alatt, a 290-es évek közepén a provinciát négy részre osztották; Pannonia Superiorból Pannonia I és Savia, míg Inferiorból Valeria és Pannonia II néven szerveztek tartományokat. Először a Valeria és Pannonia II közötti határ Ad Militarétől északra volt, s később ettől délre lett.² A legio nélküli

II adiutrix, X gemina, XIII gemina,¹⁵ ala I Hispanorum Arvacorum, III Augusta Thracum sagittariorum, I Flavia Britannica milliaria c. R., I Thracum veterana sagittaria, I Augusta Ituraeorum sagittariorum,¹⁶ cohors III Batavorum milliaria equitata,¹⁷ ala I Ulpia contariorum milliaria, I Cannanefatium c. R.,¹⁸ valamint a *pedites singulares Pannoniciani Pannoniae Inferioris*.¹⁹

Lucius Verus parthus háborújában a teljes legio II adiutrix, valamint pannoniai vexillatiók vettek részt;²⁰ ezeken kívül még a legio XIII gemina és az ala I Ulpia contariorum milliaria elvezénylésére van adatunk.²¹ 166–169 között a cohors V Callaeorum Lucensiumot és a I Ulpia Pannoniorum milliaria equitatát Moesia Superior bányáinak védelmére elvezényelték Pannonia Superiorból.²² 179–180-ban a legio II adiutrix egy vexillatiója germán területen, Laugaricióban volt.²³

Septimius Severus kikiáltása után a pannoniai legiók a X geminán kívül részt vettek az *expeditio urbicában*.²⁴ Ezt követően a Pescennius Niger elleni hadműveletekben már a legio X gemina is részt vett.²⁵ Clodius Albinus leverése után a parthus háborúba vezényelték el őket.²⁶ Visszatérésükre csak 202-ben, Septimius Severus pannoniai látogatásakor került sor.²⁷ Korábban a kutatás feltételezte, hogy a legio II adiutrixet a császár britanniai hadjáratába is elvezényelték,²⁸ ez azonban nem igazolható.²⁹

Caracalla germán háborújában (213-ban) a legio II adiutrix vett részt.³⁰ Ezt követően a karpok ellen a legio I és II adiutrix vexillatiói is harcoltak.³¹ Caracalla parthus háborújában a legio II adiutrix teljes létszámmal,³² míg a legio I adiutrix egy vexillatióval vett részt.³³ A kutatás szerint a legio II adiutrix részt vett Severus Alexander keleti hadjáratában is,³⁴ ez azonban bizonytalan.³⁵ III. Gordianus perzsák elleni háborújában a legio I adiutrixet elvezényelték; lehetséges, hogy más pannoniai csapatok is részt vettek a hadműveletekben.³⁶ A többi, más tartományokban folyt harcokra utaló adatok — amelyekben pannoniai csapatok is részt vettek — keltezése bizonytalan.³⁷

Pannonia II-ba Diocletianus két új legiót szervezett: a legio V Ioviát és a VI Herculiát.³ Az utóbbi táborhelye először Ad Militarében volt,⁴ s később három részre osztották, s ezek Aureus monson, Teutoburgiumban és castellum Onagrinumban állomásoztak.⁵ A V Iovia korai táborhelyét egyelőre adatok hiányában nem

ismerjük, s később szintén három részre osztották; ezek Bononiában (korábban: Malata), Burgenában és castellum Onagrinumban állomásoztak.⁶ A valeriai legiók (I és II adiutrix) állomáshelyei Diocletianus korában a korábbi táborhelyek, Brigetio és Aquincum voltak. A I adiutrix felosztására később sem került sor, s a Notitia szerint is Brigetióban állomásozott,⁷ míg a II adiutrix részlegeinek Aliscában, Florentiában, Aquincumban, contra Constantiamban,⁸ Cirpiben és Lussoniumban voltak táborhelyei.⁹ Pannonia I legiói a X és XIII gemina voltak, és a korábbi táboraikban állomásoztak.¹⁰ Ez utóbbi csapatok egy részét azonban keletre vezényelték át.¹¹ Az Ad Militare-i felirat nagyon fontos abból a szempontból, hogy bizonyítja, hogy a Notitia Dignitatum a Diocletianus-kori hadrendet még nem tükrözi,¹² így a Notitia adatai nem használhatók fel az egyes táborhelyek III. század végi, IV. század eleji helyőrségeinek meghatározásánál. A legio I Martiorum a 370-es évek elején Valeriában tevékenykedett, s az I. Valentinianus-kori őrtoronyláncolat építését végezte.¹³

A korábbi nagyszámú auxiliáris csapatnak¹⁴ a késő római korban csak egy töredéke maradt meg. Ezek a következők:¹⁵ cohors I Thracum c. R. (Caput Basentis), III Alpinorum (Siscia) — Pannonia II;¹⁶ cohors I Aelia sagittaria (Klosterneuburg) — Pannonia I,¹⁷ A többi cohors egyelőre biztos csapattal nem azonosítható.¹⁸ A kisszámú ala elődjét nem ismerjük.¹⁹ Ezekon kívül sok *auxilia-*, *equites-* és *cuneialakulat* van a Notitia pannoniai listáiban felsorolva.²⁰ Intercisában a

III. század második felében-végén a *numerus equitum scutariorum* állomásozott.²¹

A Notitia Dignitatum csapatlistáinak megítélése vitatott a kutatásban. Két vélemény különböztethető meg; az első szerint a csapatok egyidejűleg,²² míg a másik szerint időrendi rétegződés szerint vannak felsorolva.²³ Problémát jelent az is, hogy néhány táborhely azonosítása bizonytalan,²⁴ illetve hogy az egyes csapatok létszámbebecslései mennyire pontosak.²⁵ A rétegződélmélet mellett azt hozzák fel, hogy — különösen Valeriában — egy-egy táborhelyen több csapat van felsorolva. Egyelőre ezt a kérdést nem lehet teljes biztonsággal eldönteni.

Végezetül az ismert duxok listáját adjuk meg. Ld. ezekhez PLRE I. Ezek *virii perfectissimi* voltak.

Pannonia I et Noricum ripense:

Aurelius Senecio — 310–312, PLRE I. Aur. Senecio 4;

Aurelius Iustinianus — IV. század eleje, PLRE I. Aur. Iustinianus 2;

Ursicinus — kb. 370–375, PLRE I. Vrsicinus 1.

Valeria:

Aurelius Ianuarius — 303, PLRE I. Aur. Ianuarius 7;

Flavius ? Malcianus — I. Constantinus/II. Constantius kora, PS II 43;

Augustianus — ?364–367?, PLRE I. Augustianus 1;

Terentius — ?367–369, PLRE I. Terentius 2;

Frigeridus — 369/370–373, PLRE I. Frigeridus;

Marcellianus — 373/374–376?, PLRE I. Marcellianus 2;

Maorianus — ?376/377–379, PLRE I. Maorianus.

7. A hadsereg építkezései. A bélyeges téglák

A hadsereg igen sokféle építkezést folytatott a tartományban. Az egyes helyőrségek táborainak, s az őrtornyok építésén kívül feladatkörébe tartozott az utak,² hidak,³ vízvezetékek építése, illetve karbantartása is.⁴ Ezekon kívül különféle középítkezéseken vett részt (pl. Gorsiumban a *templum provinciae* felépítése,⁵ vagy Scarbantiában a *capitolium* építési munkálataiban való részvétel⁶). A hadsereg egyéb építkezéseken való részvétele, illetve ezek értékelése vitatott a kutatásban.⁷ Az egyes csapatok az általuk gyártott téglákat, valamint más építőanyagokat is a nevükkel megjelölték (antefix,⁸ kváderkövek⁹). Pannonia Superiorban a cohors I Aelia ∞ sagittariorum, míg Inferiorban a I Ulpia Pannoniorum és a VII Breucorum téglagyártásra lett specializálva, s ezek téglái sok helyről ismertek.¹⁰ A bélyeges téglák alapján minden táborhelyen kell kato-

nai téglavető műhelyekkel számolnunk, ezek közül azonban csak Vindobonából, Brigetióból, Aquincumból és Progarból ismerünk egy-két kemencét, illetve ezek omladékát.¹¹

A pannoniai bélyeges téglák corpusát Szilágyi J. állította össze az 1930-as évek közepén.¹² Azóta nagyszámú új anyag került elő, ezért egy újabb összeállítás van előkészületben. Ennek eddig három kötete jelent meg.¹³ Ezenkívül jelentős anyaggyűjtése miatt meg kell említenünk a vindobonai bélyeges téglák corpusát is.¹⁴ A csapattestek közül az itt állomásozó legiók anyaga a legjelentősebb,¹⁵ sajnos, ezek nagyobb része még nem keltezhető pontosan. Az alak téglái eléggé ritkák, s az eddig előkerült anyag nagyrészt az I. századból származik.¹⁶

A bélyeges téglák kutatásánál jelenleg elsőrendű

feladat a szilárd időrend kidolgozása. Erre azért van szükség, mert számos kérdés tárgyalásánál szerepel ez az anyag bizonyítékként, ezekre a kérdésekre azonban a biztos kronológia nélkül nehéz megnyugtató választ adni. Az alábbiakban az eddigi kutatások alapján ismertetjük a biztosan keltezhető típusokat.

Pannoniában a katonai bélyeges téglák gyártása a Római Birodalom más tartományaihoz hasonlóan Claudius uralkodása alatt kezdődött meg.¹⁷ Claudius–Nero korából egyelőre csak az ala Scubulorum gorsiumi tégláit tudjuk keltezni.¹⁸ Egyelőre nincs adatunk arra, hogy a legio XIII gemina poetoviói és a legio XV Apollinaris carnuntumi típusai közül melyek keltezhetők erre az időszakra.¹⁹ A Flaviusok korából még mindig igen csekély a biztosan keltezett típusok száma. Erre az időszakra tehető az ala I Tungrorum Frontoniana carnuntumi, valamint a legio II adiutrix aquincumi gyártmányai.²⁰ Domitianus–Traianus korára tehető a cohors I Hispanorum Ad Statuas-i, az ala I Britannica Brigetio környéki, valamint az ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum intercisai típusai.²¹ Traianus korából már jelentősebb anyag ismert. Ide tartozik a legio XIII gemina vindobonai anyaga, illetve a legio XIII gemina itteni anyaga kevés kivétellel, a legio XV Apollinaris néhány típusa (ezek Quadrataról kerültek elő), talán a cohors II Alpinorum equitata téglája Quadrataról, a legio I adiutrix, XI Claudia, XXX Ulpia Victrix és vexillatiós téglák Brigetióból, valamint a legio X gemina aquincumi típusai.²² Ugyancsak erre az időszakra tehető a cohors IIII Voluntariorum c. R. egy téglája Ad Statuasról.²³ A Hadrianus–Antoninus Pius uralkodása alatti építkezések tégláit egyelőre csak kevésbé ismerjük. Erre az időszakra keltezhető a legio II adiutrix egy típusa (Aquincumból és Gorsiumból ismert), valamint a legio III Flavia aquincumi tégláinak egy része (162–166 közé).²⁴

Valószínűleg a markomann háborúk után létesítettek Pannonia Inferior központi téglavető műhelyét.²⁵

8. Legiotáborok

Az I. századi legiotáborok lokalizálásában és feltárásában a régészeti kutatások eddig kevés eredménnyel jártak. Csak Carnuntumban hoztak felszínre az elmúlt évtizedben folytatott ásások egy Claudius kori, palánkszerkezetű erődöt, de ennek is aránylag kevés részletét ismerjük.¹

Aquincumban a Domitianus kori castrum kiterjedését, külső védműveit, helyenként rétegeit ismerjük. A

A III. század végéig terjedő időszakból elég sok típust ismerünk. A legjelentősebb — legalábbis jelen ismereteink szerint — a Caracalla kori típusok száma.²⁶

A IV. századi bélyeges téglák keltezésénél egyelőre problémát jelent a Diocletianus kori anyag meghatározása. A korábbi kutatás által erre az időszakra keltezett anyagról (Quadriburgium, Vincentia)²⁷ részben kiderült, hogy későbbi, részben pedig az, hogy pontos keltezése egyelőre nem lehetséges.²⁸ Az OFAR-csoport tégláit eltérően keltezi a kutatás. Egyrészt 364 elé, illetve II. Constantius korára,²⁹ másrészt I. Valentinianus uralkodásának idejére teszik e téglák készítési idejét.³⁰ A verőcemasosi hídfőállás anyaga lehetővé teszi a 360-as évekre való keltezés lehetőségét is,³¹ így egyelőre mindhárom lehetőség számításba jön. Az I. Valentinianus korára keltezhető anyag a legjelentősebb. Egyrészt ide tartoznak a legio II adiutrix, a II Italica és a X gemina egyes típusai,³² másrészt a duxok és tribunusok tégláinak nagy része. A tribunusok tégláit Soproni S. a 360-as évek közepére — második felére keltezte,³³ amit megerősíteni látszik két adat. Egyrészt a pilismarót-malompataki kiserődben Terentianus tribunus téglái korábbiak, mint Frigeridus duxé,³⁴ másrészt a brigetio-kurucdombi őrtornyot Lupicinus tribunus tégláival jelzett omladék fölé építették.³⁵

A valeriai duxok téglái a 360-as évek végére, a 370-es évek elejére tehető (Terentius, Frigeridus).³⁶ Ugyancsak ebből az időszakból származnak Iovinus, Luppianus, Lupus és Valentinus téglái is.³⁷ A helyneves téglák közül Quadriburgium típusai szintén I. Valentinianus korára tehetőek.³⁸

I. Valentinianus halála utáni bélyeges téglát egyelőre Pannoniából nem ismerünk,³⁹ de megfigyelhető az I. Valentinianus kori típusok későbbi felhasználása is.⁴⁰

A környező tartományok csapatai szállítottak téglát Pannoniába, s ugyancsak van adatunk arra, hogy pannoniai csapatok más tartományokba szállítanak téglát.⁴¹

korábbi kutatás lokalizálta a poetoviói legiotáborot. A többi erődítmény helyének meghatározása csupán találgatások tárgya.

A poetoviói tábor a Dráva déli oldalán, a Studenčnica és a Dráva könyökben, a Spodnja Hajdinától és a Zgornji Bregtől² északra, egy azóta már a folyó által elmosott területre lokalizálták.³ Határait egyfelől az Emona felől jövő út két oldalán húzódó temető legko-

rábbi sírja, másfelől a Dráva hídja jelöli ki.⁴ A nyugati táborfal a vicus Fortunaeval párhuzamosan futhatott. Első megszálló alakulatát, a legio VIII Augustát valószínűleg a pannon—dalmata felkelés idején helyezték a Dráva átkelőhelyéhez.⁵ A Claudius korától az I. sz. végéig itt állomásozó legio XIII gemina táborának helyét B. Saria a vízvezeték alapján lokalizálta.⁶ A Spodnja Hajdinán, ahol a canabae faépületeit már korábban is átvágták;⁷ késő Augustus kori sigillaták kerültek elő. Korai leleteket a nyugati temetőben is találtak.⁸ Bár az Augustus kori anyag viszonylag kevés, a legio VIII Augusta korai poetoviói állomásozása nem vonható kétségbe. A korábbi kutatás a legio XV Apollinaris korábbi táborhelyét *Emonában* kereste,⁹ a legiotábor feltételezésével kapcsolatos jogos kételyeket J. Šašel vetette fel.¹⁰ A forumon végzett újabb feltárások anyagának közreadásáig megválaszolatlan a kérdés, hogy van-e Emonában olyan római réteg, amely a coloniaalapítás előtti időszakra keltezhető? (Az eddigi adatok szerint a legkorábbi sigillaták késő Augustus koriak.)¹¹ Katonai alakulatok Emona tágabb környékén biztosan állomásoztak.¹²

Az illyricumi hadsereg főhadiszállásán, *Siscában* tábor nyomai eddig nem kerültek elő,¹³ noha számos katonai felszereléshez tartozó tárgyat ismerünk. A nagyméretű erődöt feltehetően a Kulpa kanyarulatánál, a Pogorelec déli részén építhették ki. Számolni kell katonai kikötőjével.¹⁴

A Dráva fontos átkelőhelyét, a *mursai* útesomópontot talán már a pannon—dalmata felkelés előtt is megszállhatták a rómaiak.¹⁵ Újabb kutatások alapján is feltételezhető egy korai tábor,¹⁶ lokalizálásának kérdése azonban még nincs megoldva.

A Traianus korban kiépített dunai limes II—IV. századi táborai közül mindegyikben folytak feltárások; ezek során jobbra tisztázott alaprajzuk és számos részlet. Carnuntum a Római Birodalom négy legjobban kutatott erődjének egyike.

Vindobona (1. ábra). A mai belváros magját képező, patakokkal határolt platón épült legiotábor számos részletét ismerjük, annak ellenére, hogy a mai városközpont sűrű beépítettsége nem kedvezett a kutatásoknak.¹⁷ A nagyjából 18,5 ha területű tábor maximális hossza 500 m, szélessége 455 m.¹⁸ Alakja szabálytalan négyszög, a megközelítőleg háromszög alakú praetentura a terepviszonyokhoz alkalmazkodott. A külső védművek helye három oldalon körvonalazható; a praetoriafront egy részét már valószínűleg elmosta a Duna. A táborfalak vastagsága 2,20, másutt 3,00 m,¹⁹ magjuk terméskő; külső felületüket homokkő kváder borítja. A falakat árok övezi; a keleti oldalon kettő, a

délnyugati saroknál három fossa igazolható.²⁰ A táborárok töltését a nyugati oldalon kővel burkolták.²¹ Néhol az erődöt szegélyező külső út, illetve a megközelítést akadályozó paliszádok, vermek sorát is ismerjük.²² A tábor lekerekített sarkait (csak a déli fronton levőket tárták fel) belső tornyok védték. A legjobban kutatott nyugati decumanafal mentén 5 különböző méretű (valószínűleg különböző időpontokban épített) téglalap alakú belső torony, illetve annak részlete került elő, míg a porta principalis sinistra és a sarok közti szakasról csak egy belső tornyot ismerünk.²³ Elképzelhető, hogy a decumanafrontot jobban megerősítették, mint az Ottakringerbach, illetve a Möhringbach által biztosított principalis oldalakat.²⁴ Az egynyílású porta decumana tornyai négyszögletesek; méretük 9,45×9,40 m; fele részben előre, illetve félig hátraugró. A 8,60×8,00 m méretű porta principalis sinistra tornyai teljes egészükben a fal sarka mögött épültek. Amennyiben azonban a táborfalat (annak esetleges II. századi pusztulása után) valóban az első mögött építették volna újjá²⁵ egy — a védekező taktikának jobban megfelelő — teljes egészében előreugró kaputoronytípust alakíthattak ki a II. század végén (?).²⁶ A porta principalis dextra tornyai közül csak az északnak egy kis részlete került elő. Talán ehhez a kapuhoz tartozott egy újabban talált építészeti tagozat.²⁷ A tábor keleti oldalán is több különböző vastagságú falat vágtak át; egymáshoz való viszonyuk tisztázására azonban a századforduló táján nem volt lehetőség.²⁸

A castrum fő útvonalai közül a homokkő lapokkal burkolt 13 m széles, oldalt oszlopcsarnokkal (tabernae) kísért via principalist több helyen is átvágták.²⁹ Kisebb szakaszokat ismerünk a via praetoriából, a via decumanából és a via sagularisból.

A tábor belsejének kialakítása kevéssé ismert. Az egyes épületegyüttesek lokalizálása és főként az építési periódusok meghatározása, az átépítések nyomon követése még sok feladatot ró a kutatásra. A belső épületek közül egy sincs teljesen feltárva. Fairészletek kerültek elő a praetoriumból, bár felmerült annak lehetősége, hogy Vindobonában ez az épület nem a principia mögött, hanem attól északnyugatra keresendő.³⁰ Szakszerűen tárták fel a scamnum tribunorum két épületét a praetentura keleti oldalán.³¹ A legiotábor építési periódusainak meghatározásához szinte csak ez a feltárás nyújt támpontot.

A tábor építését a legio XIII gemina kezdhette meg legkésőbb az I—II. század fordulóján. Egy 103-ra vagy 104-re keltezhető monumentális felirat³² szerint az építkezés egy szakasza ekkor már lezárult, ennek

ellenére a teljes befejezés valószínűleg a legio XIV geminára hárult. A scamnum tribunorum épületeinek sztratifráciája alapján a vindobonai táborban az alábbi építési periódusokkal számolhatunk:

I. 100 körül; kérdés, hogy a szerényebb építmény már ekkor tisztai lakás céljaira szolgált-e?

II. a markomann háborúk során az épület elpusztulhatott. Újjáépítése után

III. átépítik a III. század elején.

IV. A késő római időkben, amikor a tábor épületei már nem töltötték be eredeti funkciójukat, szerényebb építkezés mutatható ki (V. század eleje?).

A praetenturának a scamnum tribunorum és a dunai front közti szakaszán nagyméretű (100×65 m-re kiegészíthető) fürdőépülethez tartozó falrészletek kerültek elő.³³ A fürdő építése előtt (vagy után?) helyén talán horreum lehetett.³⁴ A via praetoriától nyugatra levő épületrészleteket A. Neumann a valetudinariummal hozta összefüggésbe; az ezzel kapcsolatos ellenvetéseket M. Kandler foglalta össze.³⁵ A retentura jobb oldalán feltárt összefüggő helyiségsor feltehetően a kaszárnyák (első cohorsé?) egyikéhez tartozott.³⁶ Falrészleteket a decumanafront bal oldalán levő kaszárnyákból is ismerünk.

A castrum mellett hajókikötőt feltételez A. Neumann.³⁷

Carnuntum (2. ábra). Legiotáborának kiépítését korábban az emonai építési felirat³⁸ alapján i. sz. 14–15-re keltezték, és a legio XV Apollinaris Emonából a Dunához való áthelyezésével hozták kapcsolatba.³⁹ Feltételezték, hogy a századforduló táján csaknem teljesen feltárt⁴⁰ legiotábor azonos a Tiberius kori erőddel; következésképpen azt is mindjárt kőből építették ki.⁴¹ A legio XV Apollinaris emonai tartózkodását (sőt, korai legiotábor létét) J. Šašel joggal vonta kétségbe,⁴² így tehát Emona és Carnuntum közt nem lévén történeti összefüggés — az emonai coloniaalapítás időpontja nem nyújt támpontot a carnuntumi legiotábor kiépítésére. Megszállását J. Šašel Noricum annektálásával (i. e. 16), az illyricumi észak–déli irányú, Carnuntum–Burnum vonal kialakításával hozta kapcsolatba.⁴³ Vele szemben J. Wilkes mutatta ki, hogy még a dalmatiai táborok sem keltezhetők i. e. 35-re vagy 15-re; építésük a legnagyobb valószínűséggel i. sz. 6 tájára tehető.⁴⁴ Velleius Paterculus ismert adatát (II.110) „*praeparaverit iam hiberna Caesar ad Danuvium*” C. Wells⁴⁵ legiotábor építésére vonatkoztatta.

Az *Augustus* kori tábor helyét nem ismerjük.⁴⁶ Semmi esetre sem azonos a későbbi legiotáboréval, hanem attól távolabb lehetett, közelebb a Morva

torkolatához.⁴⁷ Egy korai, főként a dévényi késő La Tène-kori erődített telepen előkerült leletcsoport esetleg ezzel a korai bázissal hozható kapcsolatba.⁴⁸ A „hiberna” felállítására nem jelenti szükségképpen egy — attól az időponttól fogva — állandó erőd kiépítését, tehát a tartós megszállás kezdetét.⁴⁹ A korai tábor a pannon–dalmata felkelés idején valószínűleg feladták; római csapatok állandó jelenlétének tárgyi bizonyítékai mindenesetre csak Tiberius uralkodásának végétől, illetve Claudius korától regisztrálhatók.⁵⁰ Mócsy A. korábban felvetette annak lehetőségét, hogy a legio XV Apollinaris esetleg már akkor Carnuntumba került, amikor a markomannok elfoglalták az egykori bói terület északi részét.⁵¹

A Deutsch-Altenburgtól nyugatra fekvő *Burgfelden* az első világháború előtt kutatott 17 ha alapterületű, 480×335–400 m méretű erőd (a felmérések eredményei különbözők), szabálytalan sokszög alakú,⁵² praetoriafrontját a Duna elmosta. A korábbi ásatások alapján (egyébként pontatlanul) összeállított alaprajz⁵³ a különböző időszakokban lényegesen átépített részleteket egyesíti. Szembetűnő pl. a retentura keleti frontján egy, a via sagularison kívül épített késő római horreum (G épület), amelyet utólag kapcsoltak egy új fallal a táborhoz. Itt nagyjából a rombusz alakú retentura kitüremkedik.

Sztratifráciái kutatások csak a praetentura nyugati részén folytak,⁵⁴ az első hiteles feltárást a praetentura jobb szárnyán 1968–1974, illetve 1976–1977 között M. Kandler végezte.⁵⁵ A különböző építési periódusokból származó falak vastagsága eltérő. A korábbi (II. század eleji) falak 1,10–1,20 m, a későbbi (öntött habarcsmagból és kváderburkolatból álló késő római) falak 1,70–1,90 m szélesek.⁵⁶ A korábbi falakat helyenként nem építik meg újonnan, csak megerősítik a régebbieket. A praetentura keleti részén pl. az alapoknál 3,30 m falszélességet is kialakítottak. A régebbi fal belső oldalán 4,80 m széles körüljárót (Wehrgang) emeltek; ezt később szűkítették,⁵⁷ és — különösen a retenturában elé-, illetve ráépítettek. A falak előtt kettős árok övezi a tábor; a belső 4,50 m, a külső 10,50 m széles. Az árkok sorrendje néhol fordított, mert valószínűleg megújították a vallumrendszert.

A táborfalakhoz, szabálytalan elrendezésben, belső tornyok csatlakoznak. A decumanaoldalon 3–3 található (közülük egy-egy alaprajzában is eltér); közülük a Wehrgangot metsző tornyok későbbiek. A belső tornyok mérete átlag 2,50×2,50 m.⁵⁸ A retentura keleti oldalán három, a praetentura nyugati részén egy közbeeső torony található; a keleti részen egy, a későbbi táborfallal egyidős.

Az egyetlen eddig ismert (a délkeleti) saroktornyot a retentura bővítésével alakították ki.⁵⁹ A kapuk közül hármát ismerünk. Az a kérdés, hogy volt-e a tábornak porta praetoriája,⁶⁰ nem dönthető el, mert a Duna már leszakította az északi frontot. A három ismert kapu mindegyike kétnyílású; bejáratát mindkét oldalról négyszögletes 7,00×9,00, illetve 8,80×7,55 m-es, félig előreugró tornyok védték. A nyugati kapu kétperiódusú; a négyszögletes korábbi építkezést T. Bechert⁶¹ alaprajzi analógiák alapján Marcus korára keltezi, majd az azt követő második periódust, melynek során az ívben metszett sarkú, faltoldalékkal ellátott tornyokat alakították ki,⁶² 188 utánra teszi. A korábbi építkezés keltezése helytálló, noha indoklása: a Marcus-háborúk utáni átépítés szükségessége nem tartható, mivel a táborból ezzel az eseménysorozattal kapcsolatba hozható pusztulási réteget nem ismerünk.⁶³ A második periódus közvetlenül 188 utáni keltezése sem fogadható el. Ha kapcsolatba hozható egy M. Groller által megfigyelt szintemeléssel, akkor annak rétege a III–IV. század fordulójára utal.⁶⁴ A porta principalis dextra valószínűleg a nyugati kapu első periódusával egyidőben épült. A porta decumanán is két átépítést figyeltek meg,⁶⁵ bár itt nemcsak az időrend, hanem az átalakítások sorrendjének meghatározása sem egyértelmű.

Csaknem minden lényegesebb belső épület alaprajzát ismerjük, az átépítések azonban sok esetben csak az alaprajzból olvashatók le; az egyes periódusok a korábbi ásátások alapján nem keltezhetőek megnyugtatóan.

A 90×60 m méretű principia egy nagy udvarból áll, melynek három oldalát porticusos helyiségsor veszi körül, továbbá egy kis udvarból, a zászlószentéllyel és más helyiségekkel⁶⁶ (Fellmann II. típus). A principia mögött állt a többször átépített praetorium (mérete: 58×70 m), amelynek területén két Vespasianus kori építési felirat került elő.⁶⁷ A praetoriumtól nyugatra található a legalább három periódusú valetudinarium⁶⁸ és a carcer. Az eddig armamentariumnak tartott, közvetlenül a nyugati táborfalhoz csatlakozó késő római épület H. Vetters szerint nem épülhetett az V. század elejénél korábban.⁶⁹ A praetoriumtól északkeletre három nagy épületegyüttes állt, ezek horreumok, illetve udvar típusú raktárak, műhelyek (fabrica).⁷⁰ Egyikükben legalább öt építési periódussal kell számolni.⁷¹

A scamnum tribunorum három eddig feltárt épületét egy későbbi időpontban építették össze. Az átépítések a III–V. század közti időszakra keltezhetőek. A kaszárnyák a beépített terület jelentős hányadát foglalják el. Az első scamnumban eredetileg 4, a harmadikban 2

és az ötödik scamnumban ismét 4 cohorsot helyezhettek el.⁷² Az egyes kaszárnyák mérete különböző, de tájolásuk azonos (Petrikovits 2. típus). Az alaprajz a későbbi átépítések során lényegesen megváltozott.⁷³ A késő római korban 11 cohors részére is volt hely a táborban.⁷⁴ A Valentinianus kori, illetve Valentinianus utáni átépítéseket H. Vetters, legutóbb M. Kandler jellemezte.⁷⁵ A retentura bal principalis frontján épült V. századi kiserődön kívül⁷⁶ a késői átépítések a tábor egész területén felismerhetőek. A késő római épületek már nem alkalmazkodtak a tábor korábbi rendszeréhez, de felhasználták a régi falakat. A régi építmények egy részét lakóépület céljaira alakították át, fűtéssel látták el. Sztratigráfiai megfigyelések hiányában H. Vetters a késői átépítéseket a Várady L. által kidolgozott történeti keretekbe illeszti, noha ezek helyességét a kutatás kétségbe vonta.⁷⁷

A tábor építéstörténete a praetentura keleti oldalán végzett ásátások alapján foglalható össze. Itt 6 periódus meghatározására nyílt lehetőség. A legkorábbi fa-föld tábor, a Burgfelden Claudius korára keltezhető. Ebből az időszakból származó leletek a retenturában csaknem teljesen hiányoznak; nincs kizárva, hogy a korai tábort északabbra építették, és csak a későbbi, már kőbe épített tábor praetenturájának egy része tartozhatott hozzá, míg a későbbi retentura területe az I. században kívül esett a táboron.⁷⁸ Ez magyarázná, hogy a Gräberstrasse és az újkori dűloutak a praetentura és nem a retentura tájolásának felelnek meg?

A második periódus (Traianus kor) a tábor kőbe építésének ideje. A harmadik periódus 200 körülre keltezhető; ekkor változik meg a praetentura keleti részén fekvő kaszárnyák tájolása, és valószínűleg ehhez az építkezéshez köthetők a retentura legkorábbi rétegei. A negyedik periódus a IV. század elejére, valószínűleg Constantinus korára tehető, míg az ötödik, a Valentinianus kori főként belső átalakításokkal jellemezhető. Egy nagyobb pusztulás utáni újjáépítést hajtanak végre ekkor a táborban, de már nem a hagyományos kaszárnyarendszerben, hanem új alaprajzi megoldásokkal.⁷⁹ A hatodik periódus Valentinianus utáni. A tábor területén a civil lakosság építkezett, főként ott, ahol a korábbi időszakban szabad terület volt.⁸⁰ Katonai célokra szolgált a kiserőd és a dunai fronton álló nagy építmény (burgus?). Az épületek legalább az V. század közepéig lehettek használatban.⁸¹

Brigetio. A Szőnytól keletre, a Budapest–Wien műút két oldalán levő, 23 ha területű legiotábor alaprajzát a két világháború között (1927–28, 1934, 1941–42), majd 1959-ben végzett kutatások tisztázták a porta praetoria részleges, a porta decumana teljes

feltárásával, a déli, a keleti és az északi táborfal átmetésével, az északkeleti sarok kibontásával, valamint a nyugati oldalon a kettős árok átvágásával. Kutatások folytak a tábor délkeleti részén levő kaszárnyaépületek, a praetorium körzetében és a tábor északi előperemén. E feltárások dokumentációja nagyrészt elveszett. 1959-ben a porta decumana feltárására került sor; az északnyugati sarokban folytatott ásítás sütőkemencék sorát hozta felszínre. (Publikálásukra a közeljövőben kerül sor.)

A tábor 540×430 m méretű. Falai mészkőből épültek, vastagságuk 1,80 m (1,60-1,70 m Paulovics szerint⁸²). A falakat mészbe rakták; belső oldalán gyeptéglákból épített 5,50-6,00 m széles körüljárót figyeltek meg.⁸³ Az erődöt kettős árok vette körül; a belső 3,50 m, a külső 1,20 m mély.⁸⁴ A külső fossán kívül út vezetett.⁸⁵ Az északkeleti sarokban torony maradványa került elő,⁸⁶ míg a falak mentén belső tornyok voltak.⁸⁷

A porta praetoria egynyílású,⁸⁸ a négyszögletes kaputornyok két-két beugró falnyúlványa kettős kapura utal. Az északi kaputól a Dunához vezető út három periódusú. T. Bechert az egyharmad részben a fal síkja elé ugró⁸⁹ kaputípust Marcus korára keltezte.⁹⁰ Barkóczy L. újabb adatok alapján valószínűnek tartja, hogy a kapu csak 80 cm-rel ugrott ki a fal síkjából és nem 3,40 m-rel,⁹¹ miáltal a tipológiai besorolás érvényét veszíti. A porta decumana kétnyílású, a bejáratot 10,30×7,90 m méretű, négyszögletes tornyok védték, amelyek 85 cm-rel ugrottak ki a fal síkjából. (T. Bechert korábbi vázlatok alapján 3,4 m-rel számol,⁹² ennek alapján ezt a kaput is Marcus korára keltezi, míg a korábbi állapotot a tábor építésével egyidősnek tartja.)⁹³ A falnyúlványok itt is kettős kapura utalnak. A tornyokat később 45 cm-rel szűkítették.⁹⁴ Belsejükben három periódust figyeltek meg, és az utak szintjét is többször emelték.⁹⁵

A tábor egy része 1885-ben erődépítés áldozatául esett, és a későbbi kőkitermelések, rablóásatások, útépítés is tönkretette a belső épületek jó részét.⁹⁶ A praetorium egy részét 1942-ben tárták fel, de dokumentációja elveszett. A tábor belsejében több ponton végzett kutatásokról — bár falrészletekre gyakran bukkantak — összefüggő alaprajz nem maradt ránk. Helyenként padlószintemeléseket, illetve 3-4 égésréteget figyeltek meg.⁹⁷ A tábor északi falánál padlófűtési épületmaradványok és sütőkemence került elő.⁹⁸

A tábor és a Duna közti területet sűrűn beépítették. Az itt végzett ásítások csak falcsontokat és összeroncsolt padlószinteket hoztak felszínre. E falak tájolása a táborétól eltérő; sokat már a római korban kitermeltek. A Marsiglinél és másoknál feltüntetett,⁹⁹ a tábor

sarkaitól — annak szélességében — a Dunához futó falak és az általuk bezárt, esetenként a késő római időkben lakott¹⁰⁰ épületek értelmezése vitatott. Barkóczy L. egy korábbi, a Duna által már részben elmosott legiotábornak tartja, amelyet a három legio vexillatiói építettek, a XI Claudia fejezett be, majd 106 után a legio XXX Ulpia Victrix vett birtokba.¹⁰¹ A később ide helyezett legio I adiutrix építi ki a második legiotábor; erre az új építkezésre vonatkozna egy, a principia táján talált,¹⁰² 123—124-re keltezhető építési felirat. Lőrincz B. — Paulovics I. nyomán¹⁰³ — elveti a tábor újjáépítésének, azaz hátravonásának feltételezését,¹⁰⁴ és a Duna-parti építményekben a classis Flavia Pannonica kikötőjét látja.¹⁰⁵ (Elképzelhető azonban, hogy az első legiotábor az aquincumihoz hasonló késő római parti erőd.) Elemzése szerint a tábor 97—101 között építették a legio XIII és a XIV gemina, valamint a legio XV Apollinaris vexillatiói, de a munkálatokban részt vett az első helyőrség, a legio I adiutrix is.¹⁰⁶

Aquincum (3. ábra). Az 1969-től szakadatlanul folyó kutatások alapján a legiotábor alaprajza, fontosabb épületei, belső rendszere, építési periódusai, előzménye, illetve késő római védelmi rendszere tisztázott.

Az első (*Domitianus—Traianus kori*) legiotábor közvetlenül a Duna-parton, a mai Árpád-híd északi oldalán építették ki. A 430×470 m méretű, rombusz alakú, palánk szerkezetű, de kőmagból álló földtöltéssel körülvett erőd¹⁰⁷ délnyugati és délkeleti sarkát ismerjük,¹⁰⁸ ezenkívül a nyugati és az északi¹⁰⁹ oldalon kutatták a külső védművek (szélesség 1,90 m) és az árok irányát, valamint a via praetoria és a via decumana egy-egy szakaszát.¹¹⁰

A tábor töltésének magja durva mészkődarabokból állt; e falakat kettős árok vette körül.¹¹¹ Az újabb óbudai ásítások éppen az első castrum védműveinek és építményeinek vonatkozásában nem hoztak lényeges eredményeket.¹¹²

A „vízvárosi legiotábor” kérdése. A legio IV Flavia korai (89—101 közötti) aquincumi állomásozását¹¹³ Lőrincz B. joggal vonta kétségbe,¹¹⁴ semmi sem igazolja tehát, hogy Aquincumban két legio állomásozott volna egyidőben (89—92 között).¹¹⁵ Ennek megfelelően feltételezett „vízvárosi”¹¹⁶ táborával sem kell számolnunk, mivel a helyőrség a legio II adiutrix már 89 és 105 között az óbudai erődben volt.

A II—III. századi legiotábor. A második — már kőfallal kerített, Traianus—Hadrianus korban épített¹¹⁷ — legiotábor az elsőtől délebbre helyezték; praetoriafrontja is távolabb került a Dunától. A közel 23 ha területű, szabályos téglalap¹¹⁸ alakú tábor 520×460 m méretű.¹¹⁹ Praetoriafrontján a kapun és

három belső tornyon kívül a *via sagularis* jelentős részét ismerjük. Lokalizálható a *porta principalis sinistra*, teljes egészében feltárva a *porta principalis dextra* és több metszettel igazolt a déli oldalon a külső védművek helye. A *decumanafroton* csak két, a tábort kívül szegélyező út¹²⁰ helyét és irányát ismerjük. A tábor belsejében a *via praetoria* és a *via principalis* hosszabb szakaszán kívül a *praetenturában* kutatóárkok rendszerével metszettek át minden egyes utcát,¹²¹ így a tábor belső beosztása a III. századi állapotnak megfelelően pontosan rekonstruálható. A fontosabb épületek közül a *principia*, tőle északra a *valetudinarium* (korábban *fabrica*), a déli oldalon levő műhelyeket, préseket és párolórendszert magába foglaló tömb, a *praetenturában* a katonai fürdő és három raktár alaprajza, valamint egy továbbinak helye ismeretes.¹²² Újabban kutatások folytak a *scamnum tribunorum* területén¹²³ is.

A táborfal vastagsága 1,60-1,70 m,¹²⁴ másutt 1,90 m.¹²⁵ Alapozása oltatlan mésszel kötött terméskő, külső burkolata gondosan faragott homokkő kváder. Bermája 1,80-2,00 m,¹²⁶ a táborfal előtt 8,5-9,5 m,¹²⁷ másutt 10,8 m¹²⁸ széles árok húzódott. Nagy T. szerint egyetlen árok vette körül a *castrumot*,¹²⁹ az újabb ásatások tanúsága szerint¹³⁰ azonban legalább kettős árokkal számolhatunk.¹³¹ (Az északkeleti sarkon az egyik *fossa* talán egy korábbi alátáborhoz tartozhatott.)¹³²

Az árokrendszer külső oldalát széles, kikövezett út kíséri,¹³³ amelyet többször is megújítottak. A fossát a IV. században töltötték be; a déli oldalon talán a IV. század második felében is nyitva lehetett.¹³⁴ A falon belül 8,70 m széles földtöltést (*Wehrgang*) figyeltek meg,¹³⁵ amelyet a *praetoriafronton* már a III. században elbontottak.¹³⁶ A *via sagularis* a *praetoria* és a déli *principalis* szakaszon kutatták; a 7,20 m széles utat háromszor újították meg.¹³⁷ A keleti táborfal mentén, a *via praetoriától* azonos távolságban egy-egy 8,00×8,00 m méretű, négyszögletes belső torony feltárására került sor; az északi torony helyére később *horreum* került. A tábor saroktoronyait nem ismerjük.

A *porta praetoria* háromnyílású; az átjárók két, a fal síkjából félig kiugró nyolcszögletű, 8,40, illetve 8,70 m átmérőjű kör alakú alapokra épített torony közt haladnak. A torony külső falát kváderekkel burkolták; a falmagot öntött technikával építették. Az oktagonális kapu valószínűleg Diocletianus vagy Constantinus idejében épülhetett,¹³⁸ szerényebb előzménye, a *via praetoria* iránya alapján tőle délre keresendő.¹³⁹ Az oktagonális kaput még a IV. század végén vagy az V.

században tervszerűen lebontották. A *porta principalis dextra* kétnyílású, négyszögletes kaputornyai harmadrészt ugranak a táborfal síkja elé. Méretük 10,30×12,80 m,¹⁴⁰ padlószintjüket kétszer emelték. A kapunyílás 9,70 m széles.¹⁴¹ A kapu közelében a *via principalist* szegélyező *tabernae* részlete került elő.¹⁴²

A belső épületek közül a 80×70 m-nél valamivel nagyobb *principia* részleteit ismerjük; hipotetikus alaprajza¹⁴³ szerint a Fellmann II–III közti átmeneti típusnak felel meg.¹⁴⁴ Az épületet a tábor építésével egyidőben emelhették, majd a 216-ra keltezhető CIL III 3526 sz. felirat tanúsága szerint a Severus korban jelentős mértékben átépíthették.¹⁴⁵ Ekkor kerül elé a *lambaesisihez* hasonló *tetrapylon* a *gromaponton*. Alapfalainak nyílásai négyágú csatornarendszer elosztására szolgáltak.

A *retenturában* az északi fronton feltárt 82×75 m méretű épületegyüttest korábban *fabricának*,¹⁴⁶ újabban *valetudinariumnak* határozta meg Nagy T.¹⁴⁷

A déli oldalon az 1. *cohors* mögött egy kemencéket, olajprést és párlórendszert magába foglaló gazdasági épületet kutattak.¹⁴⁸

A *praetentura* jobb oldalán állt a *thermae maiores* leg. II. ad., vele szemben egy *apszissal* záródó középület. A katonai fürdő részleteit már 200 év óta ismerjük,¹⁴⁹ előzménye esetleg a korai *legiotábor* *retenturájában* állhatott.¹⁵⁰ 268–270-ben, majd 360 táján építhették át; használata a IV. század végéig igazolható.¹⁵¹

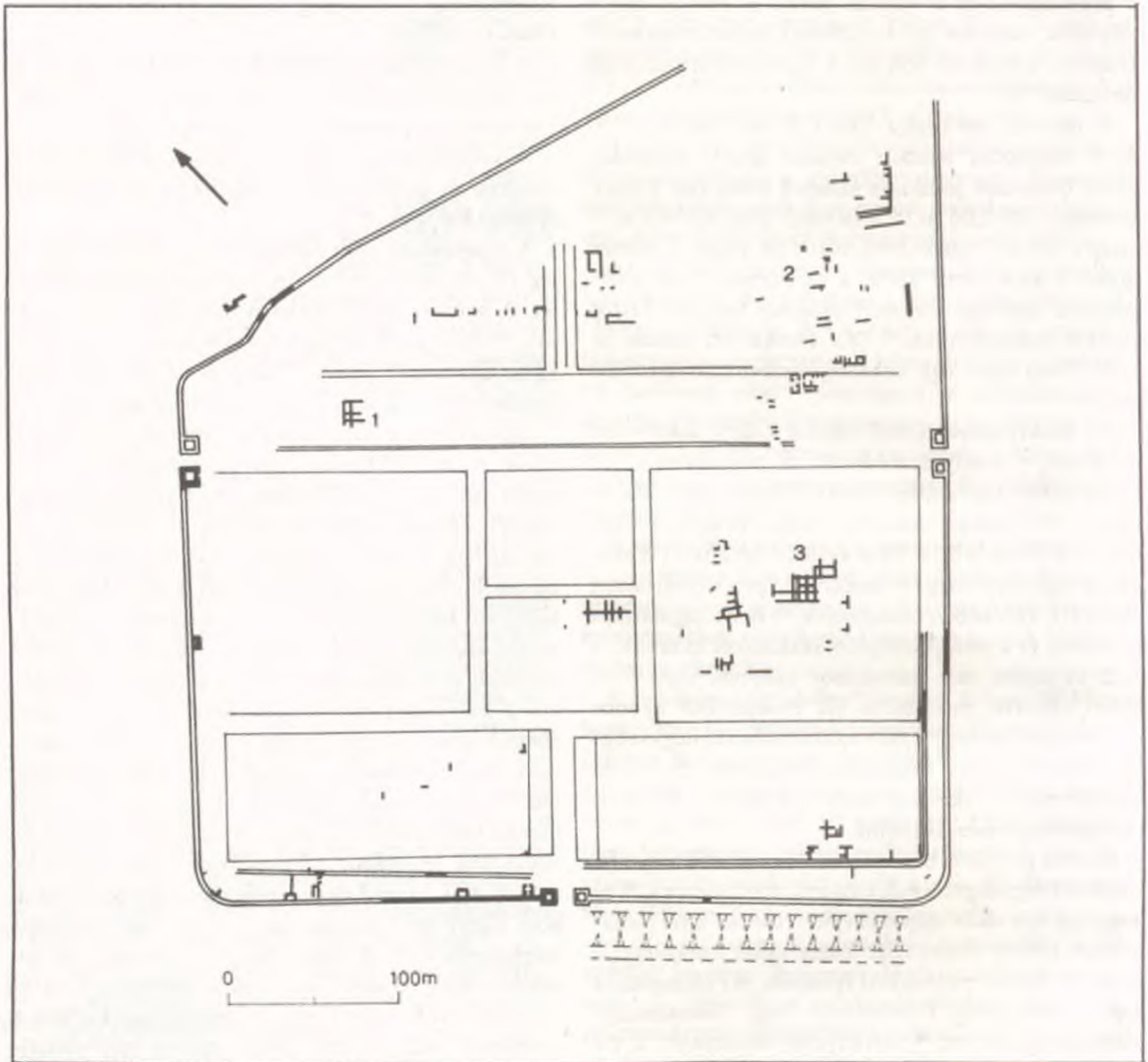
A *praetentura* déli oldalán a *scamnum tribunorum* egyik építményének részlete (*tribunus laticlaviusé*) került elő. Keleti zárófalának két helyiségét *Mithras-szentély* céljaira alakították át,¹⁵² benne öt *Mithras-oltárt* találtak *in situ*. A *praetenturában* helyeztek el még három *horreumot*; közülük kettőt a lebontott belső körüljáró helyén emeltek.¹⁵³ Egy nagyobb, tartópillérekkel ellátott magtár korábban *valetudinariumként* szerepelt az irodalomban.¹⁵⁴ A kaszárnyaépületek közül a bal *praetenturafronton* kutattak egy, a késő római korban erősen átépített traktust.¹⁵⁵ A *praetenturában* és a *retenturában* egyaránt 3-3 *scamnum* lehetett,¹⁵⁶ a *cohorskaszárnyákat* az 1., a 4. és a 6. *scamnumba* helyezhették el. A belső elrendezés alapján az *aquincumi legiotábor* a *Petrikovits* 2. típusnak felel meg.¹⁵⁷ A II. század elején épült táborban egy Severus kori, illetve egy Constantinus kori átépítés mindenütt megfigyelhető.¹⁵⁸ A tábor Nagy T. szerint a római uralom végéig eredeti funkcióját tölthette be,¹⁵⁹ ezzel szemben már Szilágyi J. egy, a Constantinus korban, a *castrumtól* délnyugatra épített erődöt feltételezett, amely a korábbival nem állt kapcsolatban. Az újabb ásatások egy 700×350 m méretű, a II–III. századi

tábor elé épített *késő római erődöt* hoztak felszínre. A korábbi castrum praetoria falát mindkét irányba meghosszabbítva építették ki a Duna-parti védelmi rendszert. Az erőd építése miatt a keleti oldal előtti fossát fel kellett tölteni, helyére raktárak kerültek a táborfalak mellé.¹⁶⁰ Póczy K. éppen ezért hangsúlyozza, hogy a II–III. századi castrum védőművei eredeti funkciójukat már nem töltötték be.

A késő római kikötőerődöt Diocletianus vagy Constantinus korában emelheték. Falainak vastagsága 3,20–3,50 cm. A falak mentén a déli és a nyugati szakaszon 30 méterenként 4,00×7,50 m-es tornyok álltak; ezeket íves falszakaszok kötötték össze. A

tornyokon belül átépítéseket figyeltek meg.¹⁶¹ A fal szabálytalan mészkövekből épült; kötőanyaga meszes habarcs. A késői erőd magja a kikötő, illetve raktár. Délnyugati oldalán 5,60×2,50 m belméretű kaputornyok¹⁶² közt fut be egy többperiódusú, a II–III. századi tábor praetoriafrontja előtt haladó út. 16,50×10,00 m méretű délkeleti saroktornyát az újabb ásatások hozták felszínre.¹⁶³

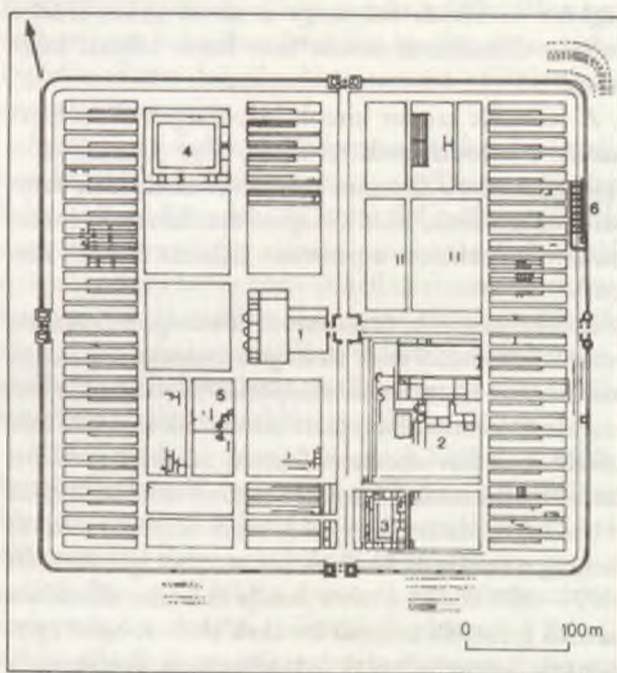
Az erődöt árok övezte.¹⁶⁴ A legkésőbbi római temetkezések közvetlenül az új erőd mellett figyelhetők meg.¹⁶⁵ 380 után, az északi erőd falon belül is temetkezett a késő római népesség,¹⁶⁶ és csak az erőd déli részét lakták.

1. ábra. A vindobonai legiotábor alaprajza

2. ábra. A carnuntumi legiotábor alaprajza

3. ábra. Az aquincumi legiotábor alaprajza

9. Limestáborok

Az I. század folyamán a hadsereget zömmel a tartomány belsejében helyezték el. Ennek megfelelően számos táborral, katonai őrállomással kell számolnunk, még abban az esetben is, ha az auxiliák egy részénél a legiók táboraiiban vagy azok közelében való elhelyezésüket feltételezzük. E táborok felderítése és kutatása mindeddig kevés sikerrel járt. A *Iulius—Claudius-dinasztia kori* auxiliáris egységek feladata részben a bennszülött központok ellenőrzése, részben a felvonulási utak csomópontjainak biztosítása volt. Valószínűleg ilyen korai tábornak tartható a Lož melletti Nadleški Hrib, Emonától délkeletre.¹ Mint-hogy ez a 127×159 m méretű, egykapujú erőd (előtte claviculával) az ulakai oppidum közelében fekszik, B. Saria joggal gondolhatott arra, hogy az erőd feladata az őslakosság egyik magaslati telepének ellenőrzése lehetett. Elméletének szépséghibája a tábor keltezésének bizonytalansága.

U. Kahrstedt szerint az erőd a Nero és Antoninus Pius közti időszakban,² A. Degrassi szerint a markomann háborúk korában tölthetett be katonai funkciót.³ Talán hasonló feladata lehetett az ostffyasszonyfai késő kelta erődített telep⁴ közelében fekvő sárvári tábornak,⁵ amelynek sáncát és árkát sikerült átvágni, illetve belső oldalán cölöpszerkezetét megfigyelni.⁶ A jellegtelen leletanyag ennek keltezését sem teszi lehetővé. Minthogy számításba vehető Marcus Aurelius kori vagy éppen késő római keltezése is, csak lehetőségként vehetjük fel, hogy a sárvár-sitkei erőd a Iulius—Claudius-dinasztia kori limes táborai közé sorolható.

A források szerint kisebb helyőrségek állomásozhattak a scordiscusok területén.⁷ Így Gomolava is egyike lehetett a Sirmium közelében elhelyezett katonai állomásoknak,⁸ ahol a *magnus vexillarium numerus* állomásozhatott a pannon—dalmata felkelés idején.⁹

A belső táborok, őrállomások többsége a Dunához vezető felvonulási utak stratégiai fontosságú pontjait biztosította. Carnuntum utánpótlási vonalában, a borostyánút mentén elhelyezett katonai állomásokra már korábban is következtetni lehetett az aktív auxiliáris katonák Scarbantia környékén feltűnő sírkövei alapján (Peresznye, Mattersburg).¹⁰ A rájuk alapított feltevés nemrég a zalalövői ásatások során nyert igazolást. Itt 1977—1979 között a tábor *fossája* és a fabarakkokhoz tartozó gerendák nyomai kerültek elő.¹¹ A belső építmények kétperiódusúak. A tábornak az érme és a sigillaták egybehangzóan Tiberius uralkodásának vé-

gére, illetve Claudius korára kelteznek; használata az I. század végéig követhető.

Nincs tisztázva, hogy lehetett-e hasonló katonai állomás Savariában is; az erre vonatkozó kevés megfigyelés nem interpretálható egyértelműen.¹² Korai tábor kaszárnyaépületeire emlékeztető alaprajzú faépítményeket ismerünk Aquae Iasaból,¹³ ennek leletanyaga azonban az I. századra vonatkozóan mindeddig csak kevés információt nyújtott.

A borostyánút mellett más, sugárszerűen futó útvo-nalak — így a Poetoviából Aquincumba vezető diagonális út — katonai ellenőrzése is igazolható. Gorsiumban egy, már korábban meghatározott földtábor¹⁴ *fossája*, északi kapujának tornya, valamint az árok két oldalán fahídra utaló cölöplyukak és gerendák nyomai kerültek elő.¹⁵ A tábor építésének idejét Claudius kori Pó-vidéki sigillaták és csapatörténeti adatok határozzák meg. A tábornak a II. század elején számolták fel. A gorsiumi II. tábor időrendje bizonytalan, így még feltételezen is nehezen illeszthetjük az I. századi katonai építmények sorába.¹⁶

A felvonulási utak mentén a korai leletek szabályszerű megoszlása alapján még több katonai állomást tételezhetünk fel;¹⁷ a leletek elterjedésén alapuló hipotéziseket azonban terepkutatásoknak kell megerősíteniük.¹⁸ Mindenesetre feltűnő, hogy a korai lelettípusok megjelenése az eddig felismert belső-pannoniai táborok legkorábbi rétegeiben és az első dunai erődítmények anyagában egyszerre történt.

Tiberius uralkodásának végén, Claudius uralkodásának elején már kiépült az állandó legióstábor Carnuntumban, amelyet hamarosan követett a stratégiai szempontból fontos Rába-parti átkelőhely, Arrabona katonai megszállása.¹⁹ Erre legkésőbb Claudius uralkodásának elején kerülhetett sor. A tábor a győri Káptalándombon volt. Kiterjedését nem ismerjük, réteget azonban már többször is átvágták az eddigi kutatások során.²⁰ A közelmúltban (1974, 1978) végzett feltárások faépítmények alapárkait és cölöplyukait hozták napvilágra. Az ásatási megfigyelések szerint a tábor fabarakkjait többször is átépíthették az I. század folyamán. A korai rétegekből olyan észak-itáliai sigillaták kerültek elő, amelyek Claudius koránál későbbre nem keltezhetők.²¹

Az arrabonai tábor kiépítésével egyidőben helyezhették az első, Nyugat-Pannoniából átvezényelt lovasalakulatot Aquincumba is.²² Tábor a Bem téren, illetve a Fő utca közvetlen környékén kereshető a korai sírkövek és egyes Tiberius—Claudius kori sigil-

latatípusok alapján.²³ A korai auxiliáris tábor körzetében csak egy út átvágására került sor,²⁴ az erődítmény védműveinek, épületeinek helyét nem ismerjük.

Talán a Vannius bukásával kapcsolatos eseményeket követően kerülhetett az I. század közepe táján lovasegység Brigetióba.²⁵ Ennek ellenére az itteni sigillataanyag minimális része korai, és ezek között sincs egyetlen, kifejezetten a Claudius korra keltezhető típus. Egy korai auxiliáris palánktábor kettős árka a legióstábortól keletre került elő.²⁶ 1942-ben lehetőség nyílt a védművek (gerendanyomok, négysoros föltrendszer) maradványainak megfigyelésére.²⁷

Az ásató szerint az albertfalvai tábor is ekkor létesítették,²⁸ azonban a sigillataanyag alapján megállapozottabbnak tűnik a Vespasianus kori keltezés.²⁹ A Vetus Salina-i II. tábor esetében a kutatás felvetette annak a lehetőségét, hogy ez szintén Claudius korából származik,³⁰ azonban ebből a táborból nem került elő olyan leletanyag, amely a pontosabb keltezést lehetővé tenné.³¹ Ugyanígy bizonytalan a matricai, az iváncsai és az öcsényi táborok keltezése is.³² Az iváncsai tábor mérete kb. 230×270 m, míg az öcsényié kb. 170-180×120 m.

A Flaviusok kora előtt tehát csak az Itáliát a Duna vonalával sugarasan összekötő útvonalak végpontjain állomásozhatott egy-egy előretolt helyőrség. Eszerint egy lazább megszállási rendszerrel számolhatunk. Igaz azonban ugyanakkor az is, hogy a Flavius kortól többé-kevésbé állandósuló limeserődök — amelyek az eddigi kutatások érdeklődésének középpontjában voltak — sok esetben nem esnek egybe a Iulius—Claudius-dinasztia kori táborok helyével.³³ Ez azt jelenti, hogy a Flaviusoknál korábbi dunai táborok rendszerét még nem ismerjük kielégítően.

A Flavius kori limeserődök kutatása már több eredményt mutatott fel. A korai Flavius kori periódusok meghatározásánál a Pó-vidéki és egyes dél-galliai sigillatátípusok bizonyították mérvadónak.³⁴ Segítségükkel és más adatok támogatásával a következő auxiliáris táborokban sikerült ezt a periódust meghatározni:

Klosterneuburg. A Salvatorkapelle mellett palánktáborhoz tartozó faépítmények, gerendák nyomát és cölöplyukak sorát sikerült meghatározni.³⁵ A tábor építését a kutatás a 70-es évekre teszi, amit korai leletek támogatnak.³⁶

Vindobona. A III. kerületben a Klimsch- és a Hohlweggasse területén korai tábor árkait vágták át a század elején.³⁷ Ezt a palánktábor A. Neumann az ala Flavia Britannica ∞ erődjének tartotta; O. Harl ugyanakkor ennek az egységnek castellumát az I. kerületben keresi.³⁸ Egy korai lovascsapat tábora A.

Neumann szerint sem lehetett messze a Hoher Markt fennsíkjától.³⁹ A későbbi legióstábor területén feltárt faépítmények⁴⁰ azonban nem hozhatók kapcsolatba egy korábbi auxiliáris táborral; elképzelhető, hogy a Sterngasse környékén feltárt fagerendanyomokban a legióstábor legkorábbi építményeinek alapozása ismerhető fel. A mai belváros területén előkerült I. századi leletek csekély száma nem támogatja a korai táborokra vonatkozó feltevéseket; itt előfordulásuk minimális.⁴¹ Csupán a III. kerületben tűnnek fel gyakrabban a Domitianus kori típusok is.⁴²

Feltűnő ugyanakkor az, hogy az Unterlaa mellett folytatott újabb ásások során talált észak-itáliai sigillaták mennyisége milyen sokszorososan múlja felül a Bécs városában mintegy 100 éve folyó kutatások során felszínre került korai anyagét.⁴³ Bár ebből önmagában még nem következik, hogy Unterlaa-ban korai tábor lehetett;⁴⁴ az ott feltárt faépítmények jellege (horreum) alig hagy kétséget afelől, hogy a határzónában ez a telep katonai jelentőségű.⁴⁵ Ezt a feltevést támogatja földrajzi helyzete is; a lelőhely alig néhány km-re fekszik az újonnan felfedezett schwechati palánktábortól, amely a már ismert *Schwechat—Ala Nova* erődötől délebbre feküdt. Ennek a tábornak az árokrendszerét vágták át.⁴⁶ Ennek betöltése alapján a castellum valószínűleg Flavius korinak tartható.⁴⁷

A carnuntumi legióstábortól alig néhány km-re nyugati irányban, Petronell keleti peremén az újabb ásások egy alatábor hoztak felszínre, amelynek palánktábor előzményét a Flavius korra keltezik.⁴⁸ A korai tábor az északi oldalon kettős, a déli oldalon egy árok övezte; belsejében feltárássra került néhány tárológödör, illetve faépületekhez tartozó cölöplyuk és gerendák nyomai.⁴⁹

Esztergom—Solva. A Várhegyen részben feltárt tábor korábbi kőperiódusát az ásató Traianus korára keltezte.⁵⁰ A Pó-vidéki és korai dél-galliai sigillaták nagyobb mennyisége alapján azonban a legkorábbi építményeket Flavius korinak kell tartanunk.⁵¹ Feltételezett palánktábor előzményét mindeddig nem találták meg. Solva korai megszállását kulcsfontosságú stratégiai helyzete indokolhatta. A tábor építése előtt kerülhetett sor a kelta magaslati telep felszámolására.

Dunabogdány—Cirpi. A Váradok lelőhelyen 1930-ban kutatott erőd legkorábbi periódusa palánktábor lehetett. Ennek csak kettős árkat ismerjük.⁵² Az ásató véleményétől eltérően Mócsy A. figyelt fel arra, hogy a palánktábor egyik árkába alapozták az I. kőtábor falát, nem pedig annak ástak szélesebb alapárkot.⁵³ A Pó-vidéki sigillaták és egy felirat alapján bizonyos, hogy ezt a tábor is a Flavius korban építették ki.⁵⁴

Óbuda—Aquincum. Korai lelettipusok a későbbi legióstábortól délre,⁵⁵ a 73. évre keltezhető építési felirat⁵⁶ lelőhelyének közelében sűrűsödnek. Ennek a területnek Duna-parti részén (Árpád fejedelem út—Névtelen út) nagy kiterjedésű, minden bizonnyal, katonai rendeltetésű építményhez (kaputorony?) tartozó cölöpsor került elő,⁵⁷ de a feltárás során I. századi leletanyagot nem találtak, így a legkorábbi óbudai palánktábor lokalizálásának kérdését még nyitva kell hagyni. Egy palánktábor fossáját és cölöprendszerét ettől több mint 600 m-rel északra (Vörösvári u. 2.—Kórház u. 22.) ismerték fel.⁵⁸ Fossáját másutt is átvághatták.⁵⁹

Albertfalva. Praetenturájának egy része a partomlás során leszakadt. Mérete: 166,5×kb. 190 m. Kettős árka a kőtábor belső oldalán húzódik, a belső fossa szélessége 4,5 m, mélysége 3,34 m, míg a külső 4,2 m széles, s mélysége 3,26 m. A sánca, a porta principalis sinistra, a principia, valamint barakkok maradványai kerültek elő. A Pó-vidéki sigillaták alapján Vespasianus uralkodása elején létesült. Alaprajza közöletlen.⁶⁰ Domitianus uralkodása végén, 92 után a palánktábort újjáépítették. Ez már részben kőalapozású. Alaprajza szintén közöletlen.⁶¹

Nagytétény—Campona. A kőtábor alatt található a palánktábor, amelynek az árka és a sánca előkerült. A csapattörténeti adatok alapján valószínűleg Domitianus uralkodása alatt, 89—92 között létesült. Alaprajza közöletlen.⁶²

Adony—Vetus Salina. Az itt előkerült táborok nagy része a Dunában van, csak a retenturájuk egy része maradt meg. A legkorábbi periódus (I. tábor) Vespasianus uralkodása elején létesült, s palánktábor volt. Az árka és a sánca ismert, ez utóbbihoz kerek tornyok tartoztak, amelyeket kb. 25 m távolságra építettek egymástól. A tábor szélessége: kb. 144 m. A tornyok belső átmérője 3,4 m. A fossa mélysége 0,8 m.⁶³ E tábortól délre építettek egy másik palánktábort, amelynek csak az árka ismert. Szélessége 4 m, mélysége 1,8 m.⁶⁴ A kora vitatott, a kutatás egy része szerint Claudius kori,⁶⁵ míg a másik rész szerint Domitianus uralkodása idején létesült.⁶⁶

Dunaiújváros—Intercisa. A későbbi tábortól délre építették a korai tábort, amely árkanak egy szakasza előkerült.⁶⁷ A csapattörténeti adatok és a korai telepen előkerült Pó-vidéki sigillaták alapján Vespasianus uralkodása elején létesülhetett.⁶⁸ Domitianus uralkodása alatt (vagy 84—85, vagy 89—92 körül) az Öreghegyen a Duna partján építették az újabb palánktábort. A praetenturájának egy része a partomlás miatt leszakadt. Mérete: 170×kb. 200 m. A déli és a nyugati

oldalon előkerült az árka és a sánca. A sánc a decumanafronton kettős cölöpsorú. Fossájának szélessége 2,2 m, mélysége 3,6 m. A retenturában egy épületének maradványai kerültek elő.⁶⁹

Az Intercisától délre lévő limesszakaszon mindeddig csak kevés kutatás volt, s feltárt Flavius kori tábort egyelőre nem ismerünk.⁷⁰

A dunai limes táborláncolatának kiépítése Traianus korában fejeződött be; az ekkor emelt táborok helye már többé-kevésbé véglegessé vált. A Traianus kori castellumok is palánktáborok. A Traianus kori palánktáborok közül a következőket ismerjük:

Barátföldpuszta (Lébénymiklós)—Quadrata. A szabályos négyzet alakhoz közelítő kőtábor falát a palánktábor fossájába alapozták. Az első tábor árkat a principalis dextra és a decumana oldal több pontján sikerült átvágni (szélessége: 3,1 m); ugyanitt a metszetben kettős cölöpsor is látszott. Rétege a tábor praetenturájának északi részén is több helyen igazolható.⁷¹

Ács-Vaspuszta—Ad Statuas. Az első palánktábor decumana oldalán húzódó árkat a kőtábor principijának zárófala mellett vágták át (szélessége: 2,6 m); a metszetben a sáncrendszerhez tartozó cölöplyukak némelyike is látható.⁷² A II. palánktábort mintegy 40 m-rel hátrább húzták. A későbbi kőtábor falát e Hadrianus kori castellum fossájába alapozták, illetve elé építették. Az árok helyét minden oldalon sikerült meghatározni. A kőtábor porta decumanája előtt clavicula megfigyelésére nyílt lehetőség. A tábor déli frontján sikerült tisztázni sáncának szerkezetét, a hozzá tartozó cölöplyukak, illetve kereszt irányú fagerendák rendszerét.⁷³ A palánktábor építményeihez tartozó cölöplyukak sora mind a kőtábor principijának területén, mind decumanafrontján előkerült; ezek azonban összefüggő alaprajzot nem adnak. Sok esetben az sem dönthető el, hogy az I. vagy II. palánktáborhoz tartoznak-e.

Almásfüzitő—Azaum. Az ásatások során megfigyelt palánktábor pontos építési idejét nem ismerjük.⁷⁴

Szentendre—Ulcisia Castra. A legkorábbi tábor létesítését a kutatók egy része 105 elé,⁷⁵ míg mások Traianus uralkodása végére, Hadrianus uralkodása elejére teszi.⁷⁶ A leletanyag az utóbbi feltevést erősíti.⁷⁷ A kutatás feltételezi, hogy e tábor palánktábor volt, azonban ennek nyomai mindeddig nem kerültek elő.⁷⁸

Százhalombatta—Matrica. A kőtábor alatt megfigyelt palánktábor építési ideje egyelőre adatok hiányában nem ismert.⁷⁹

Adony—Vetus Salina. Az I. palánktábor fölé építették (III. tábor). A szélessége kb. 176 m, sánca 3 m vastag, hármas cölöpsorból áll, amelyhez torony csat-

lakozik. Ezenkívül még a via decumana (ez 3 m széles), egy ehhez csatlakozó csatorna s belső épületrészletek ismertek. Ezek már kőalapozásúak. Kora Traianus—Hadrianus korára tehető.⁸⁰ E tábor fölé építették a IV. palánktábor, amelynek déli sánca részben a III. tábor bedöngölt fossájára épült. A tábor szélessége kb. 180 m. Ugyancsak három cölöpsorból állt a sánca, amelynek külső oldalán 0,7 m vastag falú, kerek tornyok vannak. Ezek belső átmérője 2,2 m (közülük csak egy lett feltárva a déli oldalon). A sánc vastagsága kb. 2,5 m, s a belső oldalán 25 m távolságra egymástól erősítő cölöpök voltak. A fossája két árokból áll. A via decumanáját három helyen átvágták, ettől délre faltörédek ismertek. Korát a leletanyag alapján Hadrianus—Antoninus Pius korára tehetjük, s valószínűleg a markomann háborúk során pusztult el.⁸¹

A limestáborok kiépítésének programja, Vespasianus határvédelmi koncepciójának realizálása hosszú időt, csaknem egy fél évszázadot vett igénybe; ennek végrehajtásában folyamatosság és következetesség érvényesült. Hadrianus koránál később épült tábor nem ismerünk.⁸² Újabb erődök építésére a dunai limesen a késő római időkig nem került sor.

Az I. században, illetve a II. század első felében épült palánktáborok közös jellemzője a cölöpsorokkal, fagerendákkal biztosított sánc, közvetlenül előtte egy vagy két fossával. Belső építményeiről csak ritkán tudósítanak a publikációk; nyilván azért, mert a palánktáboroknak — éppen mélységük miatt — az eddigi feltárások csak kis részét tudták felderíteni. Az eddigi adatok alapján a belső épületek többsége talpgerendás fabarakk lehetett. E castellumok a későbbi kőtáboroknál valamivel kisebbek; azoknak falát többnyire a korábbi palánktábor fossájába alapozták. Sok esetben csak egy periódust lehetett megállapítani, mert a fa épületelemek megújításával a hozzátartozó réteg vastagsága nem növekedett lényegesen, mint a vályog, téglavagy kő építőanyagok esetében. Két, illetve több átépítést lehetett regisztrálni Arrabona, Ad Statuas, Albertfalva, Vetus Salina és valószínűleg Aquincum esetében. Az előbbieket esetében legalább 60 éves időtartamon belül oszlik meg a két vagy több palánktáborperiódus.

A palánktáborok kőbe való átépítése is szakaszosan történhetett. A Domitianus—Traianus korban a Duna mentén elhelyezett legiók táborait már kőből építették ki, és erre az időpontra tehető a Claudius kori carnuntumi föld-fa tábor átépítése is.

Az auxiliáris táborok közül legkorábban a stratégiai fontosságú arrabonai tábor átépítésére kerülhetett sor. Lehet, hogy a Traianus kor legvégén idehelyezett ala I

Ulpia Contariorum ∞ a tábor bővítése során már eleve kőből építette ki erődjét, de lehet, hogy erre csak Hadrianus korában került sor.⁸³ Tény, hogy Arrabona vicusában már Hadrianus korában is kő alapú épületek álltak.⁸⁴

Az ásató szerint Traianus korában építették kőből a carnuntumi auxiliáris tábor falát;⁸⁵ belül azonban továbbra is megmaradtak a faépületek (az átépítés keletzése a legio XV Apollinaris bélyeges tégláinak használatán alapul; a téglavagy kőépületben nyerhetett felhasználást). A II. század elején építhették át kőbe az esztergomi tábor is.⁸⁶ Ugyanerre az időpontra teszik a szentendrei, albertfalvai és nagytétényi táborok kőbeépítését is.⁸⁷ Ugyanakkor a dunai limestáborok többségénél a kőbe való átépítésre csak az Antoninus korban kerülhetett sor. Antoninus Pius kori átépítésre utal egy újabban talált almaszfűzítői felirat.⁸⁸ Vetus Salina esetében a korábbi ásatások leletanyagának átértékelése alapján Antoninus Pius kori vagy még ennél is későbbi átépítésre gondolhatunk; Quadrata, Ad Statuas és Intercisa palánktáborát pedig a sztratigráfiai megfigyelések szerint csak a markomann—szarmata háborúk pusztításai után építették át kőbe.⁸⁹ Antoninus kori átépítésre utalnak az összehasonlító alaprajzi vizsgálatok is; ezek alapján T. Bechert Marcus Aurelius korinak tartja a kelamantiai (4. ábra 6.), camponai és a matricai tábor négyszögletes, erősen a táborfal síkjára ugró kaputoronytípusát.⁹⁰

A II. század végén már a dunai limes teljes hosszában kőtáborok álltak. A felső-pannoniai frontszakaszon három erőd (Fischamend, Ács-Bumbumkút, Nyergesújfalú) kivételével szinte mindegyikben folytak kutatások.

Klosterneuburg. A kőtábor hosszúság téglalap alakú.⁹¹ Hosszát nem ismerjük, szélessége 110 m lehetett; területe kb. 2,2 ha. Táborfala a középkori átépítések során erősen megsérült. A falhoz belső torony csatlakozott.⁹² Kettős árkát csak a déli oldalon vágták át.

Schwechat—Ala Nova. Lekerékített sarkú, téglalap alakú erőd. Mérete: 206×170 m, falának vastagsága átlagosan 1,55 m. A nyugati oldalán egy belső saroktornyot, a porta principalis sinistrát s a kettő között egy négyszögletes belső tornyot tártak fel. A porta principalis sinistra egy pillérrel két részre lett osztva. A fossa 6 m széles. A via principalis 17,23 m széles.⁹³

Aequinoctium Fischamend környékén keresendő, de nincs lokalizálva.⁹⁴

Petronell—Carnuntum. Auxiliáris táborának tájolása némileg eltér a korábbi palánktáborétól. Mérete: 204×175 m, falának vastagsága 1,2 m. Fossája 4,5 m

széles. Belső épületeit csak későbbi időpontban, egy tűzvész után építették kőből. Egy fürdő, egy kaszárnyablokk s a vízvezeték részleges feltárására került sor.⁹⁵ A tábor közelében előkerült egy korai palánktáborhoz tartozó kettős fossa és faépítmény maradványa⁹⁶ (korábbi auxiliáris tábor?; a Flavius korban épült petronelli castellum előzménye?).

Rusovce (Oroszvár)—*Gerulata*. A Bergl körzetében folytatott kutatások eredményeként Gerulata lokalizálásának kérdését megnyugtatóan tisztázták⁹⁷ (az eredmények még nincsenek közölve). A korábbi ásatások során kétperiódusú kőépület maradványai kerültek elő.⁹⁸ A tábor egyes részleteit Radnóti A. kutatta 1942—1943-ban.⁹⁹ A tábor építési idejét a legkorábbi leletanyag alapján Domitianus uralkodásának végére vagy Traianus uralkodásának elejére tehetjük¹⁰⁰ (az építési idő a feltételezhető palánktábor-előzményre vonatkozik).

Mosonmagyaróvár—*Ad Flexum*. A tábor a középkori vár környékére lokalizálható; a vár árkában széles római falat találtak. 1973-ban átvágták a tábor fossáját.¹⁰¹

Barátföldpuszta—*Quadrata* (4. ábra 1.). A csaknem szabályos négyzet alakú tábor a markomann háborúk után építették kőbe. Mérete: 115,5×113 m, falának vastagsága 1,45 m. Előtte 4,5 m széles fossa övezi a tábor. A lekerekített sarkoknál a falakkal egyidős belső torony. A kaputorony 6,25×4,2 m méretű, s 1/4:3/4 arányban ugrik a táborfal síkja elé (csak a porta *principalis sinistra* van feltárva).¹⁰²

Győr-Káptalandomb—*Arrabona*. Feltételezhető kiterjedése 220-230×150 m. Kutatások csak a tábor belsejében folytak. Eddig két — valószínűleg a központi építmények közé tartozó — kőépület 3-3 helyiségének a feltárása történt meg. Ezekben átépítések láthatók. A *via praetoria* (?) egy szakaszának átvágása történt meg.¹⁰³

Ács-Vaspusztá—*Ad Statuas* (4. ábra 2.). Lekerekített sarkú, téglalap alakú erőd. Szélessége 106 m, feltételezhető hossza 122 m. A sarkokon 5,5×5 m méretű belső torony. A táborfal vastagsága 1,1 m. A falak előtt egy fossa. A kaputoronyok 1/3:2/3 arányban ugranak a fal síkja elé. A *porta decumana* kettős kapu (a Duna által leszakított *porta praetoria* kivételével valamennyi kapu feltárása megtörtént).¹⁰⁴

Almásfüzitő—*Azaum*. Lekerekített sarkú, téglalap alakú erőd négyszögletes belső saroktoronyokkal (csak a DNy-i ismert); a *praetoriafronton* a kaputól azonos távolságban négyszögletes belső tornyok. A tábor mérete: 203×166 m. Falának vastagsága: 2,2 m. A kaputoronyok mérete 6×6,5 m (csak a *porta praetoria*

és a *principalis sinistra* van feltárva). A 80 cm-rel, megközelítőleg 1/4:3/4 arányban ugranak a fal síkja elé.¹⁰⁵

Nyergesújfalu—*Crumerum*. Légi felvétel alapján a tábor a Sánchegyen ismerhető fel. Alakja a dunai oldalon a terepalakulathoz alkalmazkodik; a többi részen szabályos. A kapuk a táborfal síkja elé ugranak. A hegy nyugati oldalán a római falmaradványok láthatók. Feltárások nem folytak a lelőhelyen.¹⁰⁶

Esztergom—*Solva*. A Flavius korban (?) épült tábor 130 táján, majd a markomann háborúk után átépítik. Csak belső épületeinek egy részét ismerjük 150 m hosszan.¹⁰⁷

Dunabogdány—*Cirpi*. Szabályos téglalap alakú, lekerekített sarkú tábor (az ásató szerint az I. castellum); a sarkokon 2,2×2 m méretű belső torony. A tábor mérete: 147×124 m, falvastagság: 1,2 m. Az erődöt kettős árok vette körül.¹⁰⁸

Szentendre—*Ulcisia Castra* (4. ábra 3.). Lekerekített sarkú, paralelogramma alakú tábor, trapéz formájú belső saroktoronyokkal. Mérete: 205×134 m, falvastagság: 1,14-1,6 m között váltakozik. A falakhoz a kapu- és saroktoronyok között egy-egy négyszögletes belső torony kapcsolódik. A kaputoronyok belmérete: 2,8×3,5 m, falvastagságuk: 1-1,1 m. Csak kevéssel ugranak a fal síkja elé (a *porta principalis sinistra* kivételével mind fel lett tárva). Az északnyugati saroktorony hossza: 3,2 m, szélessége 3,38 m, falvastagsága 0,76-0,85 m. A *porta praetorianál* az út szélessége 4 m. Belső épületei közül a *principia* lett teljesen feltárva. Mérete: 33×26,5 m.¹⁰⁹

Albertfalva (4. ábra 4.). A palánktábor fölött található, s ez az ásató szerint Traianus uralkodása végén, Hadrianus uralkodása elején épült. Mérete: 186× kb. 210 m. A *praetenturájának* keleti része megsemmisült. Falvastagság: 1,25-1,4 m között váltakozik. Mindhárom megmaradt kapuja fel lett tárva. Ezek a táborfallal egyidőben épültek, s nem ugranak ki a fal síkjából. A *porta principalis dextra* (nyugati torony: 5,8×4,6 m; keleti torony: 6×4,2 m), valamint a *sinistra* nyugati tornyának mérete ismert (5,2×5,4 m). A falhoz csatlakozó sánc a déli oldalon 4 m széles, s ettől északra a 3,5 m széles *via sagularis* húzódik. A *via principalis* szélessége a kapuknál 7 m, a *via decumanáé* 3,6 m. Belső épületei közül a *principia* lett teljesen feltárva (mérete: 38×40 m), s körülötte részlegesen feltárt épületek ismertek.¹¹⁰ A tábor egy fossa veszi körül.

Nagytétény—*Campona*. Lekerekített sarkú, szinte négyzetes formájú erőd. Mérete 178×200 m. Falvastagság: kb. 1,4 m. A kaputoronyok mérete: 4×3,5 m (a

porta praetoria teljesen, a porta principalis sinistra és decumana részlegesen feltárva). A sarkokon négyszögletes belső tornyok. A kapu- és a saroktornyok között egy-egy négyszögletes belső torony található. Méretük: $4 \times 3,2$ m. A kapuknál a via praetoria szélessége: 7,5 m, a via principalis: 7,8 m. A belső épületek közül a principia, illetve a praetenturában egy barakk részletei ismertek.¹¹¹

Százhalombatta—Matrica. Lekerekített sarkú, szinte négyzetes formájú tábor. Mérete légi felvétel alapján ismert: kb. 150×170 m. A légi felvétel alapján a porta principalis dextrája ismert, ez $1/3:2/3$ arányban ugrik ki a fal síkjából. Egy kisebb ásatás volt a táborban 1943-ban. Ekkor a délkeleti sarka lett feltárva. Falvastagsága: 0,85 m. A lekerekített saroknál egy trapéz formájú belső torony került elő.¹¹²

Adony—Vetus Salina. Szélessége: kb. 188 m. Kettős árka ugyanott van, mint a IV. palánktáboré. A fala az előző periódusban épített kerek oldaltorony elé épült, s vastagsága 0,75–0,8 m. A belső épületei részben azonosak az előző perióduséval, s a via decumanája is ugyanott található.¹¹³

Dunaújváros—Intercisa (4. ábra 5.). Lekerekített sarkú, paralelogramma formájú erőd. A keleti sávja a partomlás során leszakadt. A palánktábor fölé épült, a partomlás miatt azonban 20 m-rel hátravonva tűzték ki a helyét. Mérete: 201×175 m, falvastagság: 1,3–1,4 m. A kőfalhoz fkapuk csatlakoztak (ezek közül a porta principalis dextra van feltárva, s valószínűleg a többi kapu is ilyen volt), s csak egy tornyuk volt. Mérete: $5,6-6,5 \times 6,1$ m. Ezt a periódust Pannoniában egyelőre csak Intercisában sikerült megfigyelni, de feltételezhető, hogy több kőtábornak először nem kőből, hanem fából épültek a kapui. A táborfalhoz a déli oldalon 7 m vastag sánc kapcsolódik, amelytől északra a 2,8 m széles via sagularis húzódik. Ennek az északi oldalán egy 50 cm széles vízvezető csatorna található. Belső épületei közül egyelőre csak a principia van teljesen feltárva. Mérete: 30×35 m. A tábor egy fossa veszi körül.¹¹⁴

Baracs—Annmatia. Lekerekített sarkú, valószínűleg téglalap alakú erőd. A keleti fele a partomlás során leszakadt. Szélessége kb. 160 m. Egy fossa veszi körül. Ezenkívül a via decumana helye ismert. A táborban mindeddig nem folyt régészeti kutatás; a felsorolt adatok légi felvétel alapján ismertek.¹¹⁵

Dunakömlőd—Lussonium. A Sánchegyen található tábor a partomlás miatt nagyrészt leszakadt, csak a retenturájának egy része maradt meg. Szélessége: kb. 220 m, falvastagság: 1,5 m. A berma szélessége: 0,5 m, a fossa mélysége 3–4 m, szélessége 8 m.¹¹⁶

Dunaszekcső—Lugio. A Várdombon levő tábor keleti fele a partomlás során megsemmisült. Szélessége: kb. 160 m. A tábor területén eddig csak kisebb kutatás folyt.¹¹⁷

Kölked—Altinum. A tábor a falutól északra, a Szőlőhegyen található, s keleti felét a Duna elmosta. Szélessége: kb. 230 m. A nyugati és déli fala lett átvágyva.¹¹⁸

A jugoszláviai limesszakasz táboraiiban nem folyt jelentősebb régészeti kutatás;¹¹⁹ csak két tábor méretét ismerjük (Rittium—Surduk és Burgenae—Novi Banovci), az első 300×400 m, míg a másiké 500×600 m.¹²⁰ E méreteket azonban fenntartásokkal kell fogadnunk, mivel mindkettő túl nagy egy auxilia számára. Burgenae esetében bizonyos, hogy nem egy fallal körülhatárolt területről van szó; Fröhlich R. ugyanis azt a területet jelöli e mérettel, ahol a római leletek előkerültek.¹²¹

A II. századi (Hadrianus—Antoninus kori) lekerekített sarkú, négyzet, téglalap vagy paralelogramma alakú, belső saroktornyos tábortípus — többnyire előreugró kaputoronnyal — hosszú életű. Nagyobb átépítéseket jóformán csak a késő római korban hajtanak végre ezeken. A markomann háborúk pusztításai (nyomot hagytak Gerulata, Quadrata, Arrabona, Solva és Intercisa táboraiiban) újjáépítéseket, javításokat tettek szükségessé, sőt, az erődök egy részét csak ezután építik át kőbe.

A következő átépítések a táborfal elé ugró saroktornyokkal jellemezhetők; ilyeneket figyeltek meg Quadratan, Camponában és Matricán. Az a tény, hogy e típusokat később építik a Marcus korban kőbe épített táborok sarkához — az alaprajzi párhuzamokkal együtt —, valószínűvé teszi, hogy az átépítés Caracalla kori.¹²²

Nagyobb Severus kori átépítés figyelhető meg a solvai, az Ulcisia Castra-i és az intercisai táborokban. Esztergomban ekkor emelnek egy négyszögletes, pilérsoros 9,2 m széles horreumot.¹²³ Ulcisia Castrában egy Caracalla kori építési felirat és bélyeges téglák alapján valószínű, hogy a belső épületek nagyobb része ekkor épült kőbe.¹²⁴ Intercisában ekkor a tábor fkapuit megszüntették, s helyükön kettős tornyú kőkapuk épültek. A porta principalis dextra tornyainak mérete: $6,1 \times 5,2$ m (belméret: $3,4 \times 2,5$ m), s $1/3:2/3$ arányban ugranak ki a fal síkjából. A porta decumana mérete: $6 \times 4,5$ m, s kb. $2/3:1/3$ arányban ugrik a fal síkja elé. Intercisában a belső saroktornyok is ekkor épültek (ezek közül csak a délkeleti van feltárva, ennek mérete: $5,3 \times$ kb. 6 m, s négyszög alakú).¹²⁵

Több, egységes terv szerint végrehajtott nagyobb átépítésre a III. században valószínűleg nem került sor; javításokat vagy kisebb átépítéseket azonban szükség esetén végrehajtottak.

Csak Diocletianus korában számolhatunk céltudatos építőtevékenységgel. Ezeket az átépítéseket azonban nagyságukban nem vethetjük össze a birodalom nyugati vagy keleti tartományaira egyaránt jellemző kiterjedt, nagy jelentőségű tetrarchia kori építkezésekkel.¹²⁶ Ebben az időszakban kezdődik a megszokott táborsémától eltérő, új erődítmények építése. Az új erődöket többnyire magaslatokon, hegyeken építették, alaprajzuk a terep adottságaihoz alkalmazkodott. A késő római építményeket úgy építették, hogy megközelítésük minél nehezebb legyen. Ezzel függ össze az is, hogy a korai, négy kapuval ellátott táborokkal szemben a késői erődöknek többnyire csak egy kapujuk van. A tetrarchia kori építmények közül a legkorábbinak a pilismaróti Castra ad Herculem tábor építése látszik 294–297 között.¹²⁷ Ezáltal a pannoniai limes Duna-kanyari szakasza kapott erősítést. A terepalakulathoz alkalmazkodó, szabálytalan alaprajzú tábor 340×133 m méretű, falvastagsága 1,8 m. Valószínűleg csak egy kapuja lehetett. Belső épületei közül egy 33×27 m méretű horreumot és két apszissal lezárt épületet ismerünk.¹²⁸ Mind az ásati megfigyelések, mind az oldaltornyok eltérő alaprajza azt valószínűsíti, hogy az átépítéseket több szakaszban hajtották végre. III. század végi javításokról, illetve átépítésekről Intercisában is van adatunk: ekkor a tábor fossáját megújították.¹²⁹

Egyelőre nem tudjuk pontosan keltezni az arrabonai táborban végrehajtott átépítést (a tetrarchia kor vagy I. Constantinus uralkodásának ideje jöhet számításba), amelynek az a lényege, hogy a korábbi erőd területét 1/3-dal lecsökkentik. A korábbi retentura jó részét a táboron kívül hagyó, új, 2,8 m vastag, belül öntött technikával készült, kváderkövekkel burkolt erődfalnak 40 m hosszú szakasza az 1978. évi ásítás során került elő.¹³⁰ A falhoz egy patkó alakú (?) oldaltorony csatlakozik. Az új erőd fal miatt korábbi épületek részeit kellett lebontani; rájuk planírozási réteget hordtak. Az új tábor mérete 150×150 m-re csökkent.¹³¹

A IV. század első harmadában végrehajtott építkezések többségének legfontosabb jellemzője a II. századi, lekerekített erődsarkokhoz a legyező alakú saroktoronyok hozzáépítése (Quadrata és Campona esetében egy félkör alakú, előreugró tornyot vált fel ez a típus).¹³² A kutatás e toronytípust egyöntetűen I. Constantinus korára keltezte.¹³³ I. Valentinianus

korai kelteztét javasolt H. v. Petrikovits,¹³⁴ ennek azonban az újabb megfigyelések részben ellentmondanak.¹³⁵ Legyező alakú saroktoronyt ismerünk Quadrataról, falvastagsága 1,5 m;¹³⁶ Ad Statuasról, falvastagsága 1,42 m; Azaumról, falvastagsága 1,8 m;¹³⁷ Crumerumról, ezt csak a légi felvételen lehetett felismerni; Ulcisia Castráról, falvastagsága 1,7–1,9 m;¹³⁸ Camponából, falvastagsága 1,9 m;¹³⁹ Intercisából, falvastagsága 2,2 m;¹⁴⁰ Altinumról, ez egyelőre légi felvétel alapján ismert.¹⁴¹

Az újonnan épített erődöknél a legyező alakú saroktoronyt a fallal együtt építették, mint pl. Visegrádon. Itt az 5,6×6 m méretű saroktorony fala 1,15–1,2 m vastag.¹⁴² A hosszan előrenyúló, legyező alakú saroktoronyok sok helyen a korábbi tábor betöltött árkára húzódnak; ezért a IV. század első harmadában többnyire új, a saroktoronyokat is magába foglaló, széles árokkal veszik körül az erődöket (Quadrata, Ad Statuas és Azaum esetében az új árok először a félkör alakú saroktoronyok kiépítésénél létesült, s Intercisában is a legyező alakú saroktorony megépítése előtt három fossaperiódus figyelhető meg).

A déli limesszakasz két ismert késő római erődjét egyelőre nem tudjuk pontosan keltezni. A Slankamen–Gradina-i magaslati erődben csak kisebb kutatás folyt,¹⁴³ míg a čortanoveci tábornak a délkeleti sarkát tárták fel. Az utóbbi erőd mérete: kb. 100×70 m, falának vastagsága 1,7 m. A délkeleti részén egy 13 m átmérőjű, kör alakú saroktoronyt tárták fel, s ilyet egyelőre nem ismerünk a provinciából (leginkább a belső erődök saroktoronyaihoz hasonlít, de azoktól is eltér¹⁴⁴). A torony falvastagsága 1,35 m.¹⁴⁵

I. Constantinus korára keltezhető a visegrádi Sibrikdombon feltárt tábor (Pone Navata).¹⁴⁶ A terepalakulathoz alkalmazkodó szabálytalan, sokszög alakú, 114×130 m méretű tábor falának vastagsága 1,05–1,15 m. Sarkain három legyező alakú, oldalai mentén hét patkó alakú 3,2×3,2 m méretű oldaltorony; a nyolcadik patkó alakú oldaltorony lebontásával alakították ki egy átépítésnél a kapubejáratot. A keleti falnál épületsor húzódott. A 325–330 táján épített tábor ismét a Duna-kanyar különleges megerősítését szolgálta.¹⁴⁷

A visegrádi tábor alapján feltételezhető, hogy a patkó alakú oldaltornyok egy része is I. Constantinus korára keltezhető, noha a toronytípus már korábban megjelenik, s később is előfordul. Többnyire csak a késő római korban újonnan épített vagy erősen átalakított táborok jellemzője. Ilyeneket a következő táborhelyekről ismerünk:

Klosterneuburg. Mérete 10×6,1 m, falának alapozása 1,65—1,85 m.¹⁴⁸ A patkó alakú oldaltorony itt is a korábbi fossa fölé épült.

Arrabona — ld. fentebb.

Pilismarót—Castrum ad Herculem. A patkó alakú tornyok az első, a félkör alakúak a második periódusból származtathatók.¹⁴⁹

Visegrád — ld. fentebb.

Ulcisia Castra/Castrum Constantia. A torony belmérete 6,5×5,8 m, falvastagsága 1,5 m.¹⁵⁰ A kora a IV. századon belül bizonytalan.¹⁵¹

Voltaképpen patkó alakú oldaltornyokat alakítottak ki a korábbi kapuk elfalazásával; ezt az átépítést II. Constantius—I. Valentinianus korára tehetjük.¹⁵² Ilyeneket találunk Azaumban (ahol a porta praetoria kivételével valamennyi kaput átalakították), Camponában (itt a porta principalis sinistra és dextra elfalazására került sor) és Intercisában (porta decumana). A kaputornyok egy részénél csak a bejáratot falazták el, bástyák kialakítása nélkül, mint az ács-vaspusztai táborban (a porta principalis sinistránál és dextránál). Valószínűleg az I. Constantinus kori átépítésekkel hozható kapcsolatba a dunabogdányi castellum későbbi, megerősített falának kialakítása (ún. II. castellum), amelyet a már nyilván megrongálódott táborfalra húztak.¹⁵³

Belső épületek IV. századi átépítése regisztrálható még Carnuntum auxiliáris táborában,¹⁵⁴ Gerulátán,¹⁵⁵ Quadrátán (9,7×6 m méretű, osztatlan épület és egy hypocaustummal ellátott fürdő?),¹⁵⁶ Solván,¹⁵⁷ Castra Constantiában,¹⁵⁸ valamint Intercisában.¹⁵⁹ A késő római időkben emelt épületek tájolása nem mindig alkalmazkodik a tábor korábbi rendszeréhez, sőt, a korábbi utakra vagy az elhordott töltés helyére is építenek (ld. Quadrata, Ad Statuas, Intercisa). A Constantinus korban megkezdett építkezések egy része később is folytatódott, bár a II. Constantius kori építőtevékenység jóval kisebb. A visegrádi táborban ekkor alakítják ki a kétnyílású kaput az egyik lebontott patkó alakú torony helyén.¹⁶⁰ Talán erre az időszakra tehető a pilismaróti erődben a félkör alakú, 4,65×6,4 m méretű oldaltornyoknak a hozzáépítése a táborfalhoz, de elképzelhető, hogy ezekre az átalakításokra már csak I. Valentinianus korában került sor.

Az intercisai tábor teljes átépítése II. Constantius uralkodása végén, I. Valentinianus uralkodása elején történt meg. Ekkor a táborfal melletti gyepfélgélasáncot teljesen elbontották, s a fal és a via sagularis közé egy épületsort emeltek. Jelentős átépítésre került sor a falon is, ekkor történt a legyező alakú saroktornyok megépítése, a porta decumana elfalazása. Az építkezé-

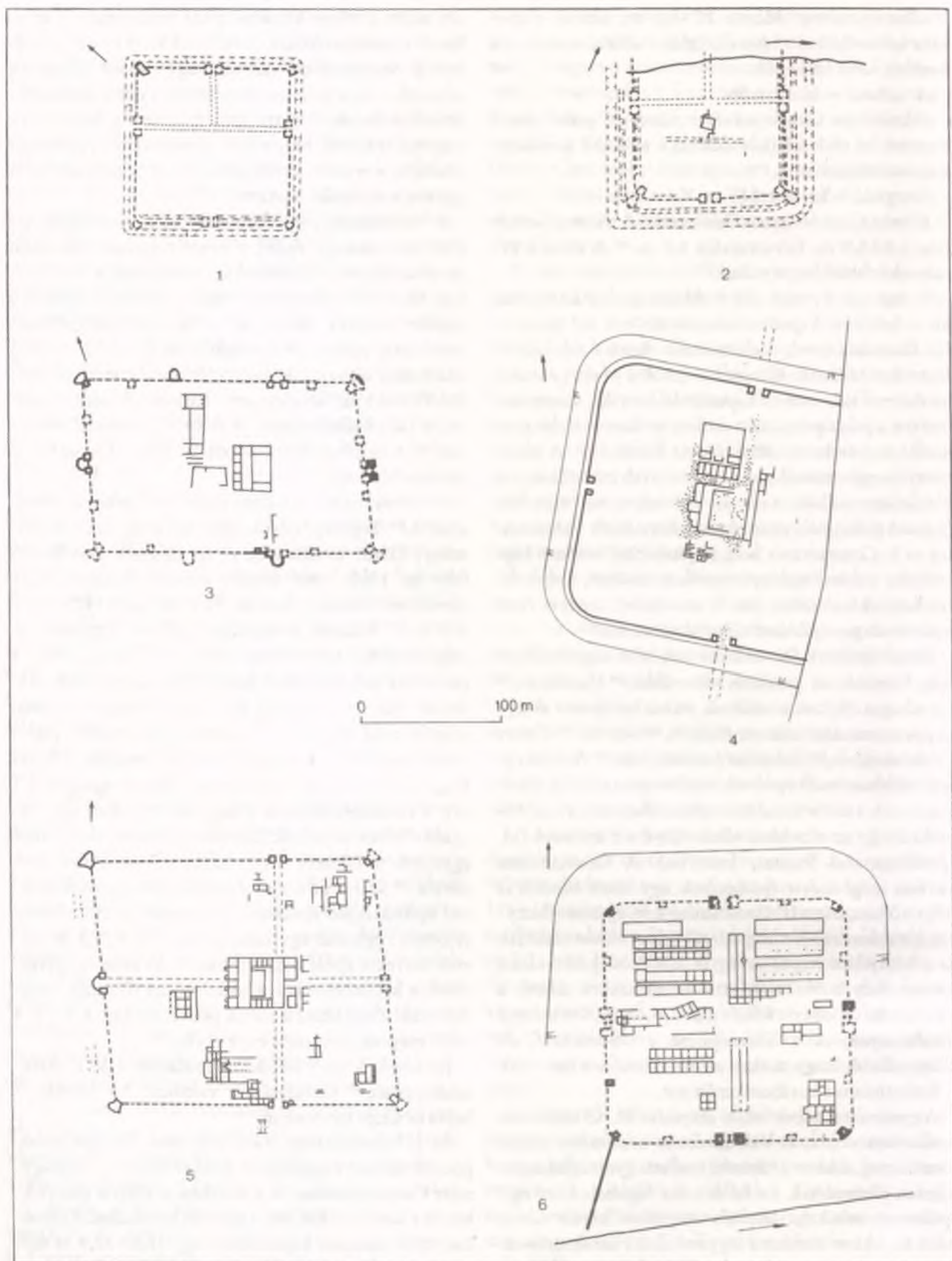
sek miatt a tábor korábbi árkat betöltötték, s az új fossát a saroktornyokon kívül ásták ki. A tábor belsejében a retenturában vannak nagyszabású átépítésre adataink: ekkor teljesen elbontották a porta principalis dextrától északnyugatra lévő épületet, s helyén egy nagyméretű, sok helyiséges reprezentatív építményt emeltek; a principia térségében a via principalis felett egy nagy csarnokot építettek.¹⁶¹

I. Valentinianus korában elsősorban kiserődök, őrtornyok sokasága épült, a veszélyeztetett pontokon azonban ekkor is új erődökkel erősítették a védelmet. Egy 365—367-re keltezhető felirat valószínű lelőhelye alapján ekkorra tehető az esztergom-hidegtelekes-ereszti erőd építése.¹⁶² A magaslaton fekvő háromszög alakú erőd a terepalakulathoz alkalmazkodik. Mérete: 102×10×65 m, falvastagsága: 1,05 m. Öt négyszögletes, a fal síkjából kiugró 4,35×4,8 m méretű tornya van.¹⁶³ A belső épületek nyoma a déli és a nyugati fal mentén húzódik.

I. Valentinianus korában épült (364 után) a tokodi erőd is.¹⁶⁴ Téglalaphoz közelítő, sokszög alakú erődítmény; falait, továbbá belső területének északkeleti felét az 1960—1969 között végzett ásások teljes egészében felszínre hozták. Mérete: 122×140×115×149 m.¹⁶⁵ Falának vastagsága: 1,65 m. Egyetlen — négyszögletes tornyokkal védett — kapuja volt; a hosszanti oldalak menti kapunyílásokat később elfalazták. Az 1,1 m vastag falú kaputoronypár erősen kiugrik a fal síkjából. A sarkokon előrenyúló, patkó alakú torony; a hosszanti oldalak mentén két-két kiugró, félkör alakú oldaltorony (falvastagságuk 1,1 m); a rövidebb oldalon a kapuval szemben egy nagyobb félkör alakú oldaltorony található. Az erődöt egyetlen, a falaktól távol húzott, 7 m széles árok övezte.¹⁶⁶ Száraz falazású, alapozás nélküli, rendezetlenül épített belső épületeit közvetlenül a táborfalhoz építették; egyedül egy támpilléres, 15,5×24,5 m méretű horreum épült szilárdabban.¹⁶⁷ Az erőd egyperiódusú; a kaputoronyban a padlószintet többször megújították. Fennállása a római pénzforgalom 375—378 utáni megcsappanásával esett egybe.¹⁶⁸

Javítások, kisebb átépítések mutathatók ki Klosterneuburgban,¹⁶⁹ Gerulátán,¹⁷⁰ valamint Ad Statuas,¹⁷¹ Solva és Cirpi táborában.¹⁷²

Az I. Valentinianus utáni, már nem egységes szempontok szerint végrehajtott építkezéseket — csakúgy, mint Carnuntumban — a korábbi auxiliáris táborokban és a késői erődökben is sikerült kimutatni. Azaumban ezzel hozható kapcsolatba egy 31,8×32,9 m méretű kiserőd a tábor északnyugati sarkában. Falvastag-

4. ábra. Auxiliarius táborkok: 1. Quadrata, 2. Ad Stratus/Ács-Vaspuszta, 3. Ulcisia Castra, 4. Albertfalva, 5. Intercisa, 6. Kalamantia

ság: 2,2 m. A kiserőd belsejében lévő épületek habarcsban szegény falazással készültek.¹⁷³

Cirpiben az északkeleti sarokban emeltek egy kisebb négyzetes erődöt, amelynek sarka a belső saroktoronyhoz csatlakozott. Mérete: 17×16,5 m, falának vastagsága: 1,6 m. Az ásató szerint a kiserődöt később felhagyták, és újból az egész tábor területét birtokba vették.¹⁷⁴ Paulovics I. és Soproni S. ezzel szemben az ún. burgust tartja a legkésőbbi építménynek. Ezt az I. Valentinianus halála utáni időszakra keltezik. A kiserődöt már nem árkolták körül.¹⁷⁵

A visegrádi tábor kapuja elé épített négyszögletes, 11,75 × 11,75 m méretű torony az erőd 380 előtti feladása után is funkcionálhatott.¹⁷⁶

10. Őrtornyok

A pannoniai limes őrtornyainak a kutatása egyenetlen. Legjobban a Solva—Aquincum, illetve az Intercisa—Annamatia limesszakasz ör- és jelzőtorony-hálózatát ismerjük,¹ a többi helyen alig folyt kutatás.² Az egyes őrtornyok közötti távolság változó: Szöny—Nyergesújfalú között 5-6 km,³ Esztergom—Visegrád között 0,3-1,2 km,⁴ Visegrád—Szentendre között 2,5-3 km, Szentendre—Aquincum között 1,2 km,⁵ és Intercisa—Annamatia között 0,9-2,6 km.⁶ Ennek oka a terep- és látásviszonyokban keresendő.⁷

A legkorábbi őrtornyokkal már az I. században kell számolnunk; ezek a táborokhoz hasonlóan fából épültek, és árok vette őket körül. Ez az őrtoronytípus az eddigi szórványos adatok alapján a II. században is megvan. Ilyen őrtornyot egyelőre keveset ismerünk: Fischamend,⁸ Almásfüzitő-Bulcsikhíd (az ala I Britannica téglája keltezi)⁹ és Pilismarót-Basaharc (a 3. késő római őrtorony alatt).¹⁰ A fischamendi őrtorony kör alakú: átmérője 15 m, falvastagsága 0,8 m.¹¹ A másik két őrtorony biztosan az I. század végére, II. század elejére keltezhető. Az almásfüzitőiben még nem volt kutatás, a pilismarót-basaharcinak a fossája ismert.

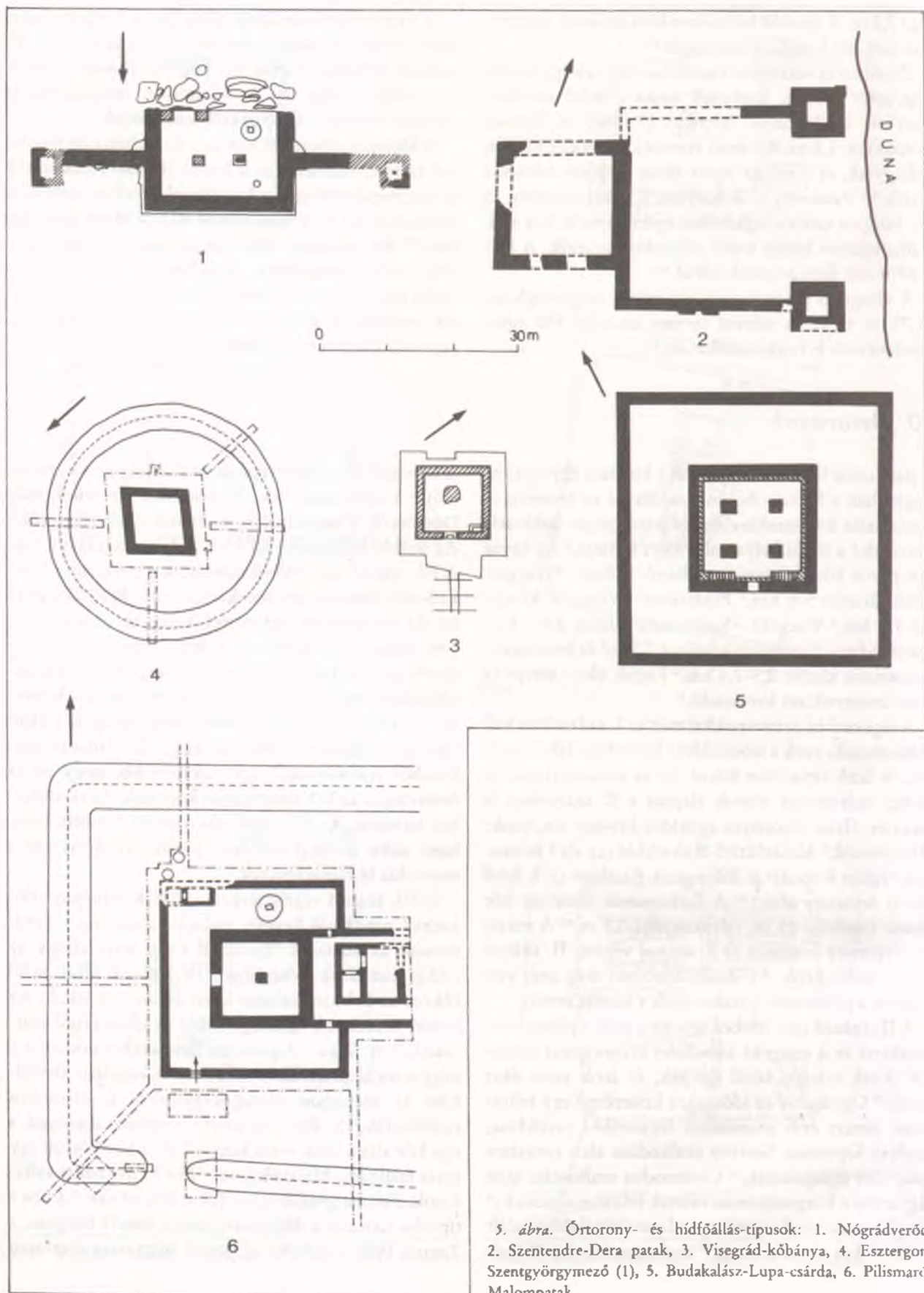
A II. század első feléből egyelőre csak a pilismarót-basaharci és a visegrád-kisvillámi őrtornyokat ismerjük. Ezek szintén fából épültek, és árok vette őket körül.¹² Ugyanerre az időszakra keltezhető egy felirat révén ismert érdi *praesidium* legkorábbi periódusa, amelyet Septimius Severus uralkodása alatt *vetustate collapsum* újjáépítettek.¹³ Commodus uralkodása alatt nagyarányú burgusépítésre vannak feliratos adataink.¹⁴ Fitz J. szerint ezek egyrészt az Intercisától délre talált őrtornyokra vonatkoznak,¹⁵ ezek azonban későbbiek

A carnuntumi auxiliáris tábor keleti felében feltárt késő római építményt keltező IV. század végi, V. századi kerámia alapján H. Stiglitz felvetette annak lehetőségét, hogy itt is valamilyen megkisebbitett erőddel (*Restbefestigung*) kell számolnunk.¹⁷⁷

A klosterneuburgi táborban a korábban középkorinak tartott, fűtéssel ellátott kisebb fürdőből alakítottak ki hozzáépítéssel egy, a korábbitól eltérő rendeltetésű építményt az I. Valentinianus halála utáni időszakban.¹⁷⁸ Az intercisai táborban a fentiekől eltérően a teljes tábor használata igazolható I. Valentinianus halála után. Egyrészt a tábor fossáját ekkor megújították, másrészt átépítésekre került sor a táborfal és a via sagularis közötti épületsorban.¹⁷⁹

(a feliratokhoz tartozó építmények eddig nem kerültek elő).¹⁶ Commodus kori őrtornyokat ismerünk még Dömösről, Visegrádról és Budapest-Csillaghegyről.¹⁷ Az utóbbi belmérete: 5,8×5,8 m, falvastagsága: 1,1 m. A III. század első feléből származik a szentendre-hunkadombi kiserőd, amelynek mérete kb. 40×30 m, és az északi oldalán hat, egymástól 3,5 m távolságra lévő, 1 m vastag pillér található. A külső falaktól kb. 10 m távolságra egy belső fal húzódik.¹⁸ Nagy L. a budapest-békásmegyeri őrtornyot Diocletianus korára keltezte,¹⁹ azonban az általa Diocletianus korának tartott bélyeges téglákról kiderült, hogy I. Valentinianus korából származnak,²⁰ így valószínűbb, hogy ez az őrtorony is az I. Valentinianus kori védelmi rendszerhez tartozik. Az Intercisa—Annamatia közötti, rombusz alakú árokkal körülvett jelzőtoronyok viszont a tetrarchia korában épültek.²¹

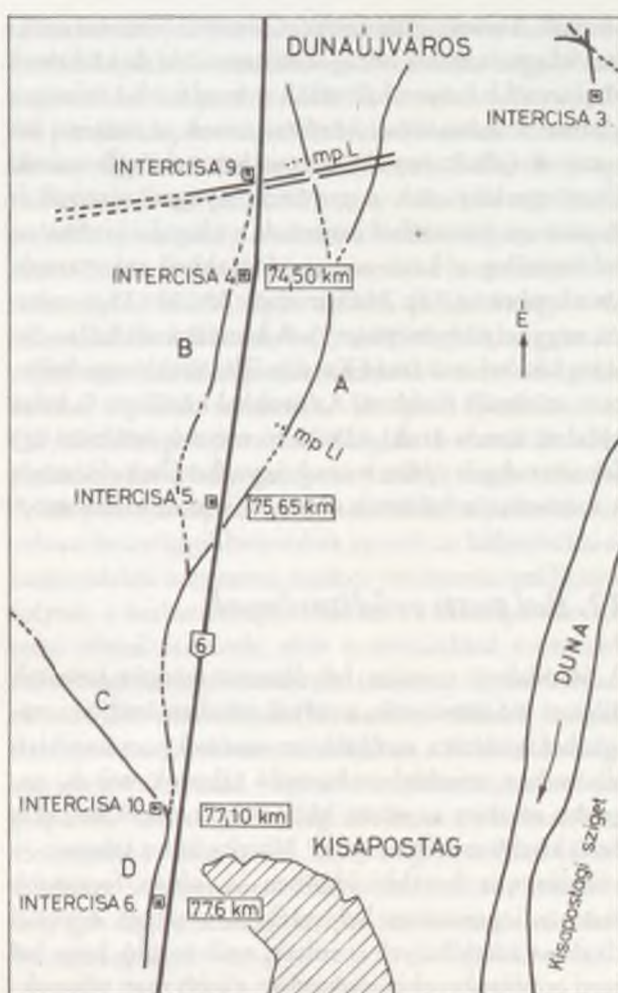
A III. század végéig terjedő időszak őrtoronyhálózatáról rendkívül keveset tudunk, s nagyon szórványosak az adataink. Ez azzal függ össze, hogy az eddigi kutatások előterében a IV. századi (ezen belül főként az I. Valentinianus kori) őrtornyok álltak. Az ismert őrtornyok többsége ebből az időszakból származik.²² A Solva—Aquincum limesszakasz őrtornyai négyzetes alaprajzúak (5. ábra 3.) — egyetlen kivételként az esztergom-szentgyörgymezői 1. őrtornyot említhetjük, (5. ábra 4.), amely rombusz alaprajzú, s egy kör alakú árok veszi körül²³ —, s körülöttük egy fossa található. Méretük 8×8—15×15 m között változik. Falvastagságuk 0,6—1,5 m között van.²⁴ Ebbe a típusba tartozik a déli limesszakasz ismert burgusa, a Zemun Polje-i is.²⁵ Az egyszerű, négyzetes alaprajzú

5. ábra. Órtorony- és hídfőállás-típusok: 1. Nógrádverőce, 2. Szentendre-Dera patak, 3. Visegrád-kőbánya, 4. Esztergom-Szentgyörgymező (1), 5. Budakalász-Lupa-csárda, 6. Pilismarót-Malompatak

típuson kívül még meg kell említenünk egy változatát, amelynek belsejében négy pillér van, és egy fal veszi körül. Ilyet ismerünk Leányfaluról és Budakalászlól (5. ábra 5.). Ezek belmérete nagyobb, mint a többi burgusé (Leányfalu: 16,11×16,28 m; Budakalász: 16,3×15,5 m), s a külső fal kb. 32×32, illetve 39×39 m területet fog közre. A falvastagság 1,5-1,6 m között váltakozik.²⁶ Ugyanez a típus figyelhető meg a hatvan-gombospusztai őrállomáson is.²⁷ E típusnak a továbbfejlesztett változata a pilismarót-malompataki kiserőd (5. ábra 6.). Itt az északnyugati sarkon egy fürdőépület épült a külső falhoz, s a keleti részen melléképület épült a burgushoz. A torony belmérete: 12,35×12,25 m, a közepén egy 1,4×1,4 m méretű pillér állt. Falvastagsága: 1,4 m. A külső fallal határolt terület belmérete: 27,5×25,5 m. Az északnyugati sarokban lévő kéthelyiséges fürdőépület 6,23×2,25–2,35 m méretű. A burgus keleti falához egy 12,9× kb. 21 m területet körbefogó, 0,8 m vastag fal csatlakozott. Az erőd e felében egy négyhelyiséges épület volt, amelynek a keleti sávja a Duna eróziós tevékenysége miatt megsemmisült. A megmaradt három helyiség belmérete: 10,15×7,8 m. A kiserődöt 10,5–13,4 m távolságban egy 6,5-6,8 m széles fossa veszi körül.²⁸ Erről a limesszakaszlól még meg kell említenünk a Szentendre-Dera-pataki hídfőállást (5. ábra 2.), amely alaprajzilag átmenetet képez az egyszerű burgusok és a barbaricum hídfőállásai (5. ábra 1.) között.²⁹ A főépülete ennek egy 20×20 m alapterületű burgus, amelyhez két L alakú fallal két kisebb, 7,5×7,5 m nagyságú torony csatlakozik.³⁰

Az Intercisa – Annamátia limesszakasz jelzőtornyai (1. térkép) amelyeket először Marsigli térképezett fel, az egyszerű, négyzetes torony típusába tartoznak. Csak abban különböznek a Duna-kanyar őrtornyaitól, hogy nem egy, hanem két fossa veszi körül ezeket. A

1. térkép. Jelzőtornyok Intercisa térségében

külső árok kb. 48,4×44–55×55 m, illetve a belső árok kb. 25-25 m területet fog közre. Ezek kora az intercisai tábor II. Constantius végi – I. Valentinianus eleji átépítése utáni időszakra tehető.³¹

11. Katonai építkezések a tartomány belsejében

A hadsereg egy része a II. század elejéig a tartomány belsejében állomásozott, ismert táborhelyeiket fentebb ismertettük.¹

Későbbi katonai tábort a provincia belsejéből egyelőre csak egyet ismerünk, ez Gorsiumban került elő (II. tábor). Ennek keltezése vitatott a kutatásban; először Domitianus kori,² majd Marcus Aurelius kori keltezés merült fel.³ Az első feltevésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a tábor árkában talált Domitianus kori terra sigillata⁴ nem nyújt egyértelmű támpontot a keltezéshez. Az utóbbi keltezéshez az a

megjegyzésünk, hogy az idézett cohors VII Breucorum-tégla nem Gorsiumból, hanem Intercisából származik,⁵ így ez az adat sem mérvadó. *Terminus ante quem*et egy IV. századi épület ad, amelyet a tábor árka fölé építettek.⁶ Az erődnek eddig csak a fossáját és az északi kapuját kutatták. A fossa trapéz formájú, mérete 158–159×151,5–172,5 m. Az északi kapunál az árok megszakad. Ettől délre a kapu cölöplyukai kerültek elő.⁷

Az egyéb katonai létesítmények közé tartoznak a beneficiariusállomások, amelyek a belső rendet bizto-

sították. Sajnos olyan épületet, amelyet biztosan ezekhez lehetne sorolni, eddig nem ismerünk, de a feliratok alapján több helyen kell velük számolnunk.⁸ Szintén a katonai létesítmények közé tartoznak az útmenti őrtornyok (jelzőtornyok), illetve katonai őrállomások. Ilyet egyelőre csak a provincia nyugati részéről és Aquincum körzetéből ismerünk, s a katafai kivételével valószínűleg a késő római időszakból származnak⁹ (Stinkenbrunn,¹⁰ St. Margarethen: kb. 10×15 m méretű, négyhelyiséges épület¹¹). A borostyánút Salla–Savaria közötti szakaszán Katafánál került elő egy őrállomás az elmúlt években. Az árokkal körülvett (a keleti oldalon kettős árok) 42×34 m méretű területen egy fakonstruktíós épület maradványai kerültek elő, amely a markomann háborúk előtti időszakra keltezhető.¹²

12. Bal parti erődítmények

A birodalom minden folyóhatára mentén ismertek túlparti erődítmények, amelyek részben önálló csapatok befogadására szolgáló, az innenső part auxiliáris táboraihoz mindenben hasonló táborok voltak, nagyobb részben azonban hídfőállások, átkelőhelyeket őrző kisebb erődítmények.¹ Mivel a limes táborait — különösen a korábbi időkben — olyan fontosabb partmenti pontokon helyezték el, amelyek egyúttal alkalmas átkelőhelyek is voltak, nyilvánvaló, hogy bal parti erődítményeket elsősorban a jobb parti táborokkal szemben várhatunk. Megnehezíti a bal part kutatását az, hogy a Duna árterülete a pannoniai határ mentén többnyire széles, és a főmeder is változtathatta a helyét olyan mértékben, hogy nemcsak bal, hanem némely jobb parti telepeket is² elmosott. Ezért nincsen kizárva, hogy pl. a Carnuntummal szemben megfigyelt Ödes Schloss vagy Ödes Kloster nevű bal parti rom egy eredetileg jobb parti erőd maradványa.³

Auxiliáris csapatok befogadására alkalmas nagyságú bal parti tábor a kora császárkorban egyelőre csak Brigetióval szemben, Iža-Leányváron ismerünk. Tóth-Kurucz János csaknem teljesen feltárta a belsejét,⁴ de a táborfalak és a tornyok sok lényeges részlete elkerülte a figyelmét. Az újabb ásatások kísérletet tettek az építési periódusok elkülönítésére.⁵ Eszerint a kőtábor egyrétegű palánktábor előzte meg. Jelentős Marcus kori pusztulási réteg, legyező alakú saroktornyok és Valentinianus kori építésre mutató bélyeges téglák jelzik a további periódusokat. A palánktábor megépítését a sigillaták alapján a késő flaviusi korra lehet datálni.⁶ Ezért lehetséges, hogy a tábor a brigetiói

Csak említés alapján tudunk egy jelzőtoronyról a Mecsekben Sopianaetól északra, ennek kora azonban nem ismert.¹³ A Balaton-felvidék korábban ide sorolt épületeinek rendeltetése újabb adatok hiányában bizonytalan.¹⁴ A Notitia Dignitatum képes ábrázolásai alapján felmerült az a lehetőség, hogy egyes, késő római villaként értékelt épületeket a katonasággal kell kapcsolatba hozni.¹⁵ Itt azonban még további vizsgálatok szükségesek.

Összegezve megállapíthatjuk: a tartomány belső katonai létesítményeinek a kutatása eddig eléggé elhanyagolt terület volt. Emiatt sem a korai táborokat, sem a belső beneficiarius- és őrtornyóhálózatot nem ismerjük kielégítően.

legiotáborral egyidőben épült. Két másodlagosan beépített ókeresztény sírfelirat⁷ igen késői vagy pedig nagy sietséggel végrehajtott építkezésre utal. A tábor 3 ha nagyságával (175×176 m) a nagyobb pannoniai auxiliáris táborok közé tartozhatna, ritka beépítettség és a barakkok kis száma azonban inkább vexillatio táborhelyét teszi valószínűvé.

Aquincummal szemben auxiliáris tábor nagyságú erődítmény a jelek szerint nem volt, ellenben a Gellért-hegynél összeszűkülő Duna bal partján a kutatás régóta feltételez egy nagyobb tábor, amelyhez a késői erőd területén kívül 1914-ben előkerült hypocaustum tartozhatott.⁸

Az I–III. századból kisebb, jórészt nem tisztázott alaprajzú építmények gyaníthatók Pozsonyban, Zebevényben, Dunakömlőddel és Dunaszekcsővel szemben stb.⁹ Dévényben a késő La Tène-oppidumban több más épület mellett egy 7,6×5,4 m nagyságú burgus alaprajzát rekonstruálták,¹⁰ de az ott előkerült gazdag bélyegestégla-anyag és az i. sz. első évtizedeivel induló sigillaták jelentősebb, sokáig fennálló őrhelyre engednek következtetni. Míg ennek a kulcsfontosságú magaslati pontnak a szerepét és történetét egyelőre nem ismerjük, addig viszonylag könnyen értelmezhető az aquincumi legiotáborral szemben fekvő ún. rákos-pataki erőd kb. 89×67 m falnégyszöge, a falakhoz három oldalon belül hozzáépített oszlopsorral.¹¹ Az erőd — ha a régi megfigyelés helytálló — annak a Duna-hídnak a bal parti védelmét szolgálta, amelynek facölöpjeit Zsigmond Gusztáv mérte fel.¹² Az erőd a legio III Flavia bélyegei alapján legkésőbb Marcus

alatt¹³ már fennállt, és használatban volt Valentinianusig (Frigeridus-bélyege).

Néhány ellenerődöt a Notitia Dignitatum (más tartományokban is) a megfelelő jobb parti erőd neve elé tett *Trans-* toldalékkal vagy *contra* prepozícióval nevez meg. Valószínű azonban, hogy nem minden bal parti erődöt neveztek így. Pannonia limesén hat trans- vagy contraerődöt találunk a Notitia megfelelő fejezeteiben, míg a bizonyítható késői ellenerődök száma ennél nagyobb. A Notitia nem azonosítható helynevei között tehát további ellenerődök is lehetnek.¹⁴ A késői ellenerődök közül a legjobban ismert a Budapest belvárosában feltárt 84×86 m nagyságú, vastag falú erőd.¹⁵ Építésének idejét pontosan nem ismerjük, a legyező alakú tornyok az első periódushoz tartoznak. Felszíni megfigyelésből ismert két, rendkívüli méretű tábor Gödön és Titelnél (Tisza-torkolat),¹⁶ valamint Bononiával szemben.¹⁷

A Notitia *burgus*nak nevez¹⁸ egy olyan erődítménytípust, amely Valeria limesének több pontján is megtalálható.¹⁹ Első felismert példájáról (Paulovics, 1934) nógrádverőcei típusú erődnek is nevezhetjük ezeket a folyópartra épült kikötő- és rakodóhelyeket, amelyek egy átlag 22×17 m nagy toronyból, két kisebb négyzetes saroktoronyból és a Duna vizéig lefutó falakból álltak (5. ábra 1.). A három oldalról zárt kikötőhely csak a Duna felé volt nyitott. A Nógrádverőce—Vác-Balhavár és a Horány—Budakeszi pontokon egymás-

sal szemben a jobb és bal parton talált, illetve feltételezhető erődparból valószínűen következik, hogy voltaképpen nem bal parti erődökről, hanem a folyó mindkét partján kiépített átkelőhelyekről van szó. Az eddig ismert vagy feltételezett pontok Szob, Balhavár-Nógrádverőce, Dera patak—Horány—Budakeszi, Budapest-Margitsziget(?), Intercisa-Szalki-sziget, Lussonium-Zádor Imsós és Lugio-*contra* Florentiam.²⁰ Saroktoronyok nélküli típus a Dera pataki és egy nem biztos datálású Bács mellett; a többi erőd megmaradt részei méretük és alaprajzi részleteik szerint a nógrádverőcei típusba tartoznak. E típus építéséhez az OFAR-bélyegcsoport falazótégláit használták; első periódusukat e bélyegcsoport datálása fogja keltezni. A sok ponton kiépített, erődített átkelőhelyek nyilvánvalóan összefüggésben voltak egy olyan külpolitikai és határvédelmi helyzettel, amikor rendszeres szállítások folytak a barbaricumba, akár az ott tartósan állomásozó római csapatok, akár a rómaiakkal szorosabb szövetségben levő barbárok számára. Ilyen helyzet először 294 után alakult ki, amikor táborok épültek Sarmatiában. Ezekben a táborokban a Notitia tanúsága szerint a IV. század vége felé is állomásoztak római csapatok. Szoros szövetség állt fenn a szarmatákkal Constantinus korában,²¹ de a nógrádverőcei típusú erődöket Valentinianus alatt is használták, amikor a bélyeges téglák tanúsága szerint karbantartási munkák folytak rajtuk.

13. Római erődítmények a barbaricumban

Viniciusnak az Alföldet átszelő hadjáratától Valentinianus 375. évi támadásáig római csapatok sok alkalommal tartózkodtak huzamosabban a Pannoniával szomszédos barbaricumban. E hadjáratok természetesen együtt jártak rövidebb vagy hosszabb életű menettáborok építésével. Felkutatásuk csak a célnak megfelelő módszerű légi fényképezés és a katonai jelenlétre utaló szórványleletek,¹ illetve az azokból kiinduló terepbejárások segítségével lesz sikeres. Mivel ebben az irányban még nálunk sem történtek kísérletek, a régebbi kutatás a barbaricumban előkerült római épületeket két, írott forrásban is említett eseménnyel igyekezett kapcsolatba hozni. Az egyik a germán föld időleges megszállása 179—180 telén,² amelynek egyik pontja, Laugaricio, a trencsényi sziklafelirat³ és Valerius Maximianus *cursus honorum*-a⁴ alapján ismert; a másik az az erődépítés, amely a 374. évi nagy kvád—szarmata betörést váltotta ki.⁵ Mivel mindkét adat a kvád földre vonatkozik, a Morvaországban és Szlovákiában előke-

rült római épületeket a kutatás sokáig e két időponttal hozta összefüggésbe, és tisztí szállásoknak tartotta, holott a téglákat bélyegző csapatok történetéből az következik, hogy ezek az épületek már a II. század elején megépültek.⁶ Figyelmen kívül maradt az a döntő körülmény is, hogy ezek az épületek nem hasonlítanak a római táborok jól ismert részleteihez, még kevésbé táborokhoz vagy erődített helyekhez. A barbaricumban egyébként ismeretlen habarcsos kőfalazás, terrazós padlóburkolás, néha hypocaustum és a nagyrészt katonai eredetű téglák ugyanakkor kétségtelenné teszik azt, hogy az épületeket római részvétellel emelték. Típus szempontjából a kisebb méretű, szerényebb villákhoz hasonlítanak. Leletanyaguk részben római, részben helyi eredetű, ami római használati tárgyakkal is élő barbár lakókra mutat. Ezért E. Swoboda egy (később visszavont) nézete állhat a legközelebb az igazsághoz: eszerint a többségben Traianus korában épült, inkább a kényelmet, mint a védelmet szolgáló

lakóházak a rómaiakkal szövetségben levő barbár főemberek rezidenciái, amelyeket a római kormányzat épített számukra.⁷ A katonai téglavetőkből származó téglákat a barbár—római viszony fenntartásában elsősorban illetékes helytartók részvételével magyarázhatjuk; a házak építését valószínűleg a pannoniai csapatok szakemberei végezték. Épp Traianus idejére vonatkozik Tacitus tömör jellemzése, amely szerint a germán királyokat főleg pénzzel támogatják.⁸ Eddigi ismereteink szerint a II. század eleje után a IV. század az az időszak, amikor a kvád fejedelmek újra hasonló támogatásban részesültek. Az eddig feltárt barbaricum épületek közül biztosan II. századi Stupava (Stomfa) és Milanovce (Kér), biztosan újonnan épült késői létesítmény Oberleiserberg (késő La Tène-oppidumban), Stillfried és Pác.⁹

Egy másik nézet szerint¹⁰ ezek az épületek úti állomások lettek volna. A barbaricumot átszelő legfontosabb utak mentén valóban lehettek római kezelésben levő állomások, azonban a Pannoniával szomszédos germán terület római módon épült épületei és a római téglák lelőhelyei nem útvonalak mentén rendeződnek. Ennek ellenére nincs kizárva, hogy némelyik lelőhelyen valóban ilyen úti állomás fog előkerülni. Egyelőre azonban csak egy ilyen pont bizonyítható, a Daciába vezető marosi vízi út kezdőpontján, Szegeden.¹¹ Az építészetileg nem ismert szegedi állomást a középkori vár bontásakor előkerült bélyeges téglák, római kőfaragványok és a császári postaszolgálat (*vehiculatio*) rabszolgáját említő felirattöredék teszi valószínűvé.

Míg a korábbi idők jórészt átmeneti jellegű táborozásainak régészeti nyomait eddig nem sikerült megtalálni, jobban állunk az Alföld IV. századi katonai megszállásának kérdésében. A legalább néhány ponton

14. Limes- és helyőrségtörténet

Az első római helyőrségre Pannoniában Octavianus i. e. 35—33 közötti iapod hadjárata utáni időszakban van adatunk. Siscia elfoglalása után ott Fufius Geminus parancsnoksága alatt egy 25 cohors létszámú helyőrség állomásozott.¹ Arról egyelőre nincs adatunk, hogy később e helyőrséggel mi történt, azonban az valószínű, hogy Siscia megszállásával ezután folyamatosan kell számolnunk. A következő adatunk a pannoniai hadsereg létszámáról az i. sz. 6—9 közötti pannondalmata lázadás alatt van. Ekkor a tartományban 10 legio, 70 cohors és 10 ala, valamint számos egyéb

való tartós megszállást két megbízható forrásadat összevetése a 294. évtől kezdve valószínűsíti. A 294. évhez a *Consularia Constantinopolitana* (*Fasti Hydatiani*) azt jegyezte meg, hogy ebben az évben tábor épült Sarmatiában Aquincummal és Bononiával szemben.¹² Bal parti erődítésket, mivel azok a limes szerves részét alkották, nem tekintették sem olyan kivételes eseménynek, amelyet máskor feljegyeztek volna, sem pedig barbár földön (esetünkben *in Sarmatia*) folyó építkezésnek. A *Notitia Dignitatum*, amely számos túlpárti erődítményt sorol fel, két kivételtől eltekintve sohasem mondja, hogy ezek a Rajna-jobbparti vagy Duna-balparti erődök a barbaricumban feküdjenek. A két kivétel épp a 294. évhez is bejegyzett két tábor, amelyek mellett a *Notitia*ban az *in barbarico* megjegyzés áll.¹³ Ezért a *Contra Acinco* és *Contra Bononiam* (*castellum Onagrinum*) táborokat Aquincum, illetve Bononia előterében, a Dunától távolabb kell keresnünk.¹⁴ A *Notitia*ban való említésük azt bizonyítja, hogy 294-től a IV. század utolsó negyedéig tartóan római csapatok állomásoztak bennük.¹⁵

E táborokat még nem ismerjük, de az eddig feltárt egyetlen katonai objektum a Pannoniával szomszédos barbaricumban római csapatok tartós táborozását feltételezi. A Hatvan-Gombospusztán feltárt 65-70 cm vastag falú, 9,40×10 m nagyságú, 14,90×15,70 m kerítőfallal és árokkal védett Valentinianus kori őrtorony¹⁶ a hozzá tartozó egyszerű kéthelyiséges lakóépülettel kevés katonát tudott befogadni. Távol a limestől nem állhatott fenn közvetlen állomásozó csapatok nélkül. Rendeltetését csak az ilyen tornyok rendszerének ismeretében lehet majd értelmezni. A leginkább egy felvonulási út mentén elhelyezett figyelő- és jelzőtorony lehetett.

csapat állomásozott, azonban ez a létszám a dalmatiai és a máshonnan hozott sereget is magába foglalja.² A lázadás leverése után a legiók száma háromra csökkent, s 20-ig ennyi is maradt. A legkorábbi auxiliákat Tiberius korából ismerjük: ala Pannoniorum — Peresznye, ala II Hispanorum Arvacorum — Mursa, ala Gemelliana és cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata — ismeretlen táborhely. 20—24 között átmenetileg kettőre csökkent a tartomány legiók hadereje, majd 43-ig ismét három legio állomásozott itt. Claudius uralkodása elején a legio VIII Hispana végleg eltávo-

zott Sisciából, s Poetovióban a VIII Augusta helyére a XIII gemina került. Legkésőbb ekkor foglalta el carnuntumi táborát a XV Apollinaris, de nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy korábban is ott állomásozott. Ebből az időszakból már több segédcsapatot ismerünk: ala I Pannoniorum — Arrabona, ala Hispanorum I — Aquincum, cohors I Alpinorum equitata — Lugio?, ala II Hispanorum Arvacorum — Teutoburgium, ala Scubulorum — Gorsium, cohors XXXII Voluntariorum c. R. — Siscia, ala Phrygum — ismeretlen táborhely. További limestáborokkal a következő helyeken kell számolnunk: Brigetio, Lussonium és Salla. A legkorábbi katonai diploma — amelyen Pannonia több segédcsapata is szerepel — Nero korából származik (CIL XVI 4: 60. júl. 2.), s 7 cohorsot említ. Ezek közül csak a cohors I Alpinorum equitata táborhelyét ismerjük, ez Aquaeben volt (valamint a diplomán nem említett XXXII Voluntariorumét, ld. fentebb). Az alák között csak egy új egység ismert: az ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum Arrabonában az ala Pannoniorumot váltotta fel. Az ala Phrygum viszont 62-ben keletre távozott a legio XV Apollinarisszal együtt. Nero uralkodása végén tehát a két legio mellett (X és XIII gemina) legalább 4 ala és 8 cohors állomásozott Pannoniában.

Vespasianus uralkodása elején jelentős változások történtek, s jelentősen megnőtt az ismert segédcapatok száma. Ekkor történt meg a pannoniai flotta újjászervezése is.³ Az alák számában nem volt változás (a távozó csapatokat újak váltották fel: ala Scubulorum — cohors I Alpinorum equitata; ala Hispanorum I — ala I Hispanorum Auriana stb.), viszont a cohorsok száma 14-re emelkedett (CIL XVI 26: 80. jún. 13.).⁴ A tartomány belsejében továbbra is állomásoztak csapatok (Poetovio: legio XIII gemina, cohors I Alpinorum peditata; Gorsium: cohors I Alpinorum equitata; Salla: ismeretlen), azonban ezek döntő többsége már a Duna vonalán állomásozott. Sajnos, több csapat táborhelyét egyelőre nem ismerjük (cohors I Lepidiana, I Lucensium, II Asturum et Callaecorum, III Thracum és VIII Raetorum). A Vespasianus kori ismert, illetve feltételezett limestáborok a következő helyeken voltak: Klosterneuburg — cohors I Montanorum, Ala Nova — ismeretlen, Petronell — ala I Arvacorum (és a cohors V Breucorum), Arrabona — ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum, Brigetio — cohors I Noricorum equitata, Solva — ismeretlen, Cirpi — cohors XIIIX Voluntariorum c. R., Aquincum — ala I Hispanorum Auriana, Albertfalva — ismeretlen, Vetus Salina — ismeretlen, Intercisa — ala Asturum II, Lussonium — ismeretlen, Ad Statuas — cohors I Augusta

Ituraeorum sagittariorum, Lugio — ismeretlen, Teutoburgium — ala I c. R., Acumincum — cohors I Britannica ∞.

Domitianus uralkodásával új szakasz nyílik a provincia hadtörténetében. A császár nagyszabású dunai háborúi miatt Pannonia hadereje megnőtt,⁵ s ezt követően vált a Római Birodalom legfontosabb határtartományává. A legiók száma kettőtől ötre, s a Pannoniában állomásozó auxiliák száma is jelentősen megemelkedett. A csapatok összlétszáma alapján az ismert limestáborokon kívül továbbiakkal is kell számolnunk. A Domitianus kori limestáborok közé az ismerteketeken kívül a következők tartoznak: Vindobona — ala I Flavia Britannica ∞, Gerulata — ala I Cannanefatium, Ad Flexum — ismeretlen, Campona — ala Tungrorum Frontoniana, Ad Militare — ismeretlen, Malata — ismeretlen.⁶ Katonai diplomákat csak a császár uralkodásának első feléből ismerünk (CIL XVI 30: 84. szept. 3.; CIL XVI 31: 85. szept. 5.). Az első szerint 5 ala és 13 cohors, míg a másik szerint 6 ala és 15 cohors állomásozott a tartományban. Figyelembe véve, hogy a diplomák a cohors XIIIX Voluntariorumot nem említik, legalább egy cohorszal többel kell számolnunk. Sajnos, éppen abból az időszakból hiányoznak a katonai diplomák (86–96), amikor az auxiliáris haderő is jelentősen megnő. A segédcapatok táborai palánktáborok, azonban az újonnan épített legióstáborok (Vindobona, Aquincum) — ezek befejezése átnyúlik Traianus korára — már kőből épülnek.

Domitianus halála után a *bellum Suebicum* harcai miatt Brigetiót és körzetét erősítik meg. Ekkor kezdődik meg Brigetióban a legióstábor építése, amelybe a germánok elleni limesszakasz legióinak építővexillatióit is bevonják. Ugyanerre az időpontra tehető az Ad Statuas-i és az azaumi táborok létesítése is (Ad Statuas — cohors I Hispanorum, Azaum — ala I Britannica). Az I. század végén került sor a carnuntumi legióstábor kőbe építésére is. Annak ellenére, hogy a pannoniai limes további erősítése igazolható, a katonai diplomák csak kis számú auxiliát említenek a provinciában (CIL XVI 42: 98. febr. 20. — 2 ala, 5 cohors; CIL XVI 47: 102. nov. 19. — 3 ala, 5 cohors). Így ezek a diplomák csak a tartományi haderő egy kis részére vonatkoznak. Traianus uralkodásának elején alakul ki Pannonia legióinak végleges száma (legalábbis a késő római korig). Ezután négy legio állomásozott a provinciában. A táborhelyek a következők: Vindobona, Carnuntum, Brigetio és Aquincum. Traianus dáki háborúinak befejeződése után került sor Pannonia kettéosztására. Ezt a rendkívül megnövekedett haderő indokolta. Panno-

nia Superiorhoz a germánok elleni limesszakasz Cirpi táborával bezárólag, míg Inferiorhoz a szarmaták elleni rész került. Ekkor szűnnek meg a tartomány belsejében lévő táborok is, s a teljes haderő a Duna vonalán állomásozik. A legiók többsége (3) Superiorban, míg a segédcsapatoké Inferiorban található. A két tartomány Traianus kori hadrendjére a 110-es évekből származó diplomák utalnak. Ezek közül csak a 110. július 2-án kibocsátott tokodi katonai diploma nyújt teljes értékű információt (CIL XVI 164), s eszerint ekkor Inferiorban 4 ala és 10 cohors állomásozott. A 113. december 16-án kibocsátott regensburgi és a 116. évi écsi diplomák alapján csak a Superiorban állomásozó alák számára következtethetünk;⁷ az itt említett cohorsok száma (2–2) viszont nem tükrözi a valós képet.

Ugyanez vonatkozik a 114. szeptember 1-jén kibocsátott carnuntumi diplomára (CIL XVI 61), amely Inferior auxiliát említi.⁸ Az itt felsorolt 2 ala és 6 cohors sem a tartomány teljes haderejét adja. Traianus uralkodása végén fejeződik be a limestáborok kiépítése. A legkésőbbi palánktábort egyelőre Quadrataról ismerjük, s ez a 110-es évek második felében létesült. Ebben az időszakban kezdődik meg az auxiliáris táborok kőbe építése is. Erre egyelőre Arrabonából, Albertfalváról és Camponából vannak adataink.

A katonai diplomák Hadrianus korától kezdve szinte a teljes auxiliáris haderőt felsorolják az egyes tartományokban. Pannonia Superiorban az egyes diplomákon a csapatfajták száma a következő:

Diploma	Év	Alák	Cohorsok
CIL XVI 76	133	5	5
84	138	4	5
178	146	5	7
96	148	5	7
97	149	4	7
104	154	5	5
RMD 62	163	4	7

Inferiorban az erre vonatkozó adatok a következők:

Diploma	Év	Alák	Cohorsok
RMD 21	123	1	—
RMD 34	129	1	—
CIL XVI 175	139	5	12
CIL XVI 179–180	148	5	13
V _{isy} Nr. 2/A–B ⁹	157	5	13
V _{isy} Nr. 5/A–B ¹⁰	159	5	13
CIL XVI 123	167	3	10

Felmerül a kérdés, hogy a diplomák felsorolása mennyiben tükrözi a II. század első felében az illető tartományokban állomásozó auxiliák számát. Megnyugtató választ egyelőre a kutatási hiányok miatt nem lehet adni, valószínű azonban, hogy néhány segédesapattal több állomásozott itt, mint amennyit a diplomák felsorolnak (Superiorban pl. a petronelli és az izai táborok helyőrségeit nem ismerjük; ugyanez a helyzet Inferiorban a Vetus Salinától északra lévő limesszakasz táboraival). Hadrianus korától kezdve a pannoniai limestáborok a következő helyeken voltak:

?	Klosterneuburg ¹¹
Ala Nova	Schwechat
Aequinoctium	Fischamend
?	Petronell
Gerulata	Rusovce
Ad Flexum	Mosonmagyaróvár
Quadrata	Barátföldpuszta
Arrabona	Győr
Ad Statuas	Ács-Vaspuszta
Ad Mures	Ács-Bumbumkút
Azaum	Almásfüzitő
Crumerum	Nyergesújfalú
Solva	Esztergom
Cirpi	Dunabogdány
Ulcisia Castra	Szentendre
?	Albertfalva
Campona	Nagytétény
Matrica	Százhalombatta
Vetus Salina	Adony
Intercisa	Dunaújváros
Annamatia	Baracs
Lussonium	Dunakömlőd
Alta Ripa	Tolna
Alisca	Ócsény-Szigetpuszta
Ad Statuas	Várdomb
Lugio	Dunaszekcső
Altinum	Kölked
Ad Militare	Batina
Teutoburgium	Dalj
Cornacum	Sotin
Malata	Banoštor
Acumincum	Slankamen
Rittium	Surduk
Burgenae	Novi Banovci
Taurunum	Zemun

Teljesen bizonytalan a jugoszláviai limesszakasz táborainak helye és időrendje.¹² Ennek az oka a terület kutatatlanságában keresendő.

A II. században már nem számolhatunk segédcsapatokkal a legióstáborokban, mivel az ismert limestáborok száma több, mint az ismert auxiliáké (ld. fentebb).¹³ Az a feltevés, hogy egyes legiók vexillatiói adták a környező táborok helyőrségét,¹⁴ a II. században nem bizonyítható. Erre egyértelmű adatunk csak a III. század közepétől van, amikor Ulcisia Castra helyőrségét a legio II adiutrix adta.¹⁵

A limestáborok kőbe építésére nagyrészt Commodus uralkodása elején került sor (Quadrata, Ad Statuas, Ulcisia Castra?, Matrica, Vetus Salina és Intercisa). Eddig csak Intercisában sikerült megfigyelni azt, hogy a kőtábornak fakapuja volt. A táborok kőbe építése mellett új csapatok jelennek meg ekkor a pannoniai limesen; olyan egységek, amelyek harcmodora a szarmatákénak felelt meg (cohors I Aurelia Antonina ∞ Surorum és Hemesenorum sagittariorum equitata stb.).

A táborok átépítésére, modernizálására a Severus korban került sor. Caracalla uralkodása alatt építették a félkör alakú saroktoronyokat (Quadrata, Campona, Matrica), s Intercisában ekkor építették át kőbe a kapukat, s építették meg a négyszögletes belső saroktoronyot. A limestáborok nagyarányú javítására a 210-es évek elején a nagyszámú *Antoniniana* bélyegű katonai bélyeges téglá utal.¹⁶ 214-ben a Brigetióig terjedő limesszakaszt Pannonia Inferiorhoz csatolják,¹⁷ így Superior katonai ereje jelentősen lecsökken.

A következő átszervezésekre Gallienus korából van adatunk. Ekkor a legiók parancsnokságát a senatoroktól a lovagok vették át.¹⁸ A 260 körüli nagy barbár támadás után az albertfalvai tábor — amely ekkor megsemmisült — nem építik újjá.¹⁹

Diocletianus uralkodása alatt megtörtént a pannoniai limes újjászervezése. Hadszervezeti szempontból itt a két új legio, a V Iovia és a VI Herculia felállítását kell kiemelni. A két új legio felállítására azért volt szükség, mert a 290-es évek közepén a tartományt négy részre osztották, s a Pannonia Inferior déli részéből kialakított Pannonia II legio nélkül maradt. A legio VI Herculia ekkor még Ad Militarében állomáso-

zott.²⁰ Így Pannonia három határtartományában ettől kezdve 2-2 legio volt (Pannonia I: X és XIII gemina; Valeria: I és II adiutrix; Pannonia II: V Iovia és VI Herculia). A limes további erősítésére is vannak adataink: ekkor épült meg a Castra ad Herculem-i késő római tábor,²¹ Intercisától délre jelzőtoronyok,²² s Bononiával és Acumincummal szemben ellenerődök.²³

A Notitia Dignitatumban sok tábornév szerepel, amelyek korábban ismeretlenek voltak. Ezek egy része névváltozás emlékét őrzi,²⁴ más esetekben rontott névalakokról van szó. Az utóbbiak azonosítását legutóbb Soproni S. kísérelte meg, azonosításait a kutatás azonban fenntartásokkal fogadta.²⁵

Diocletianus—I. Constantinus korában építették át Arrabona táborát. Az átépítés során jelentősen lecsökkentették a tábor területét. A 330-as években a Duna-kanyart újabb erőddel erősítették meg, Visegrádon építettek egy szabálytalan alaprajzú táborot. Az egyes táborokhoz a legyező alakú saroktoronyok, illetve a patkó alakú oldaltoronyok hozzáépítése folyamatosan történt a IV. század folyamán. Az arrabonai táborhoz hasonló teljes átépítésre még Intercisából van adatunk (itt azonban nem csökkentették le a tábor területét). A táborban II. Constantius uralkodása végén, I. Valentinianus uralkodása elején az összes szabad területet beépítették.

I. Valentinianus limesépítkezései eddigi ismereteink szerint a IV. században a legjelentősebbek. Valeriában két késő római erőd is épül ekkor (Tokod, Esztergom-Hidegtelelőskereszt), s számos őr- és jelzőtorony létesítése jelzi a nagyarányú munkálatokat. Az építkezések közül négynek a felirata is ismert, az első Carnuntumban került elő, s a legióstáborban folyt építésekre utal.²⁶ A másik valószínűleg az esztergom-hidegtelelőskereszti tábor építési felirata,²⁷ a harmadik egy Esztergom környéki,²⁸ míg a negyedik a visegrád-kőbányai őrtoronyé.²⁹

I. Valentinianus halála után kimutatható még a carnuntumi és az intercisai táborok továbbélése.³⁰ Több táborban ekkor kiserődök létesítésére került sor (Azaum, Visegrád és Cirpi).

15. Sorozás a tartományban. A hadsereg összetétele

A hadsereg összetételét két alapvető munka¹ és a forrásanyag zömének összegyűjtése² alapján röviden jellemezhetnénk, a kutatásban kialakult képet azonban feltehetőleg módosítani fogja az a felismerés, hogy a római polgár katonák anyakönyvszerűen pontos eredetmegjelölései³ nem szükségképpen a valódi születési

helyet, hanem a római polgárjoggal együtt kapott municipális polgárjognak megfelelő várost (többnyire coloniát) tüntették fel.⁴ Hiányoznak a kutatások arra az elvileg nem kizárható lehetőségre vonatkozólag is, hogy egyes alegységeket vagy egyes katonákat más csapatokba osztottak át (*translatio*); ez a lehetőség

lényegbevágóan módosítaná a seregiegészítésről alkotott képet, amennyiben a távoli seregbe való sorozás biztos eseteinek száma csökkenne. A hadsereg összetételének megismeréséhez az irodalmi források szórványos adatainál fontosabbak a feliratok, amelyek adatait azonban gondosan meg kell különböztetnünk aszerint, hogy a katonai anyakönyvezésből átvett hivatalos személyi adatokat tartalmazzák-e, vagy a tényleges származást jobban tükröző magánjellegű emlékek (különösen sírfeliratok). Hivatalos létszájegyzékek adatait tüntetik fel általában az I. századi katonasírkövek, valamint természetesen a diplomák és egy-egy alegység vagy évjárat teljes névsorát tartalmazó ún. *laterculusok* (ilyeneket Pannoniából eddig nem ismerünk). Más szempontból nyújtanak fontos információt a II. és III. századi sírkövek, amelyekből a katona tényleges származási helye és családi kapcsolatai derülnek ki. A hadsereg összetételét e kritikai szempontok figyelembevételével még nem vizsgálták.

A behódolás után az őslakosságból — más tartományokhoz hasonlóan — helyben szolgáló, de római tisztek parancsnoksága alatt álló cohorsokat szerveztek,⁵ amelyek az i. sz. 6-ban kirobbant lázadásban feltehetően döntő szerepet játszottak. Erről a miliciáról Pannoniában a lázadás után nem hallunk; valószínűleg megszüntették őket, a lázadó törzsekből pedig máshova vezényelt auxiliákat állítottak fel, bár egyelőre nem tudjuk, hogy a számos cohors és ala Pannoniorum, a nyolc cohors Breucorum, a cohors Varcianorum és a cohors Latobicorum mikor jöttek létre.⁶ E csapatok nevei azt mutatják, hogy az auxiliáris sorozás Dél-Pannonia bennszülöttei között kezdődött; a Pannoniában állomásozó auxiliákban eleinte csak dél-pannoniai civitasokból való katonákat ismerünk. Egy Augustus vagy Tiberius alatt besorozott azalus katonán kívül⁷ észak-pannoniaiakat csak Claudiustól kezdve találunk az auxiliákban. Ugyanekkor a két *classis praetoria*ba (Ravenna és Misenum) is soroztak pannoniai bennszülötteket,⁸ akik között a tartomány északkeleti részéből valókat is találunk.⁹ A két itáliai flottába való sorozás valószínűleg abbamaradt a II. században, annál több észak-pannoniai bennszülött szolgált mindkét Pannonia auxiliáiban az I. század második felétől. Az auxiliáris sorozás áttevődése a tartomány déli részéből az északiba valószínűleg együtt járt azzal, hogy Dél- és Nyugat-Pannonia városaiból egyre többen léptek szolgálatba legiókban. Megvizsgálendő még, hogy ez a toborzás a coloniák lakóira korlátozódott-e, vagy a municipiumokból, sőt a civitas peregrinákban is származó legionáriusokat

egy colonia polgárai közé vették fel. A pannoniai legiókban mindenesetre több idegen szolgált az I. században mint pannoniai, amit Tacitus egy 65-re vonatkozó adatán kívül¹⁰ a carnuntumi és poetoviói sírkövek is bizonyítanak. A Flaviusok alatt a Rajnától ide helyezett legiók legénysége is természetesen zömmel a nyugati provinciákból való volt. Nem tudjuk, mikor tértek át Pannoniában a legiók helyben való kiegészítésének arra a módjára, hogy a jelentkező vagy besorozott peregrinusokat polgárjoggal ruházták fel.¹¹ A legiók mozgatásának megszűnése után, tehát Hadrianustól kezdve az újoncozásnak kétféle módját ismerjük Pannoniában is: vagy a canabaekben települt katonacsaládokból, vagy a tartomány bennszülött peregrinus lakóiból egészítették ki a legiókat. E két elem mellett kisebb jelentőségű volt a municipiumok és coloniák polgárjoggal már rendelkező lakói között való sorozás. A más tartományokból való katonák a legiók vagy vexillatiók időleges elvezénylésekor kerültek pannoniai legiókba,¹² így pl. kisázsiaiak Hadrianus alatt, amikor a legio II adiutrix részt vett a zsidó lázadás leverésében, vagy amikor ugyanez a legio részt vett L. Verus parthus háborújában.¹³ Thraciai, szíriai és kisázsiai katonák a Severus kor keleti hadjáratai alkalmával léptek pannoniai legiókba, afrikaiak a legio III Augusta vexillatiójával kerültek Marcus alatt ide; ezek egy részét átosztották a II adiutrixba.¹⁴ A hadjáratokhoz kapcsolódó alkalmoszerű kiegészítés mellett valószínűleg rendszeresebben soroztak a legióval nem rendelkező Dalmatiában és különösen Thraciában.

A II. század második felében egyre több római polgár szolgált az auxiliákban is. A század vége felé valószínűleg azért szűnnek meg az auxiliáris diplomák, mert a cohorsok és alák veteránjai között már nem voltak peregrinusok. Nem tudjuk, hogy ettől kezdve milyen követelmények és ismérvek alapján került valaki legióba vagy auxiliába.¹⁵ A hadsereg összetételének vizsgálatát az is megnehezíti, hogy nemcsak a centuriók, hanem a közkatonák áthelyezése is gyakoribbá vált.

A Róma városi csapatokban a II. század elejétől szolgált pannoniaiak. Az eques singularisokat valószínűleg az auxiliárisok közül, tehát nem közvetlen sorozással választották ki. A cohors urbanákban és a cohors vigilumokban is ismerünk néhány pannoniait.¹⁶ A legnagyobb számban a praetorianusok között található pannoniai coloniák polgárai; a II. században előforduló néhány savariai, sisciai, poetoviói és sirmi-umi polgár után¹⁷ Septimius Severus alatt ugrásszerűen megnőtt a számuk, miután 193-ban a régi praetorianus

gárdát szétkergették, és a dunai legiók legénységéből válogatták ki az új gárdát,¹⁸ majd az újonnan felállított albanói legio II Parthicát is. Valószínű azonban, hogy a továbbiakban nem a legionáriusok közül, hanem közvetlen sorozással kerültek pannoniaiak Rómába; előfordult, hogy három testvér egyszerre szolgált Rómában más-más csapatban.¹⁹ A Róma városi csapatok pannoniai katonái a Severus kor elején jórészt a peregrinus bennszülöttekből kerültek ki, és mint M. Aurelius nevük mutatja, a besorozáskor kapták meg a polgárjogot, és ezzel együtt valamely pannoniai colonia polgárjogát. Hogy ez a fiktív origo nem mindig egyezik születési helyükkel, az többek között a hazatért praetorianusok temetkezési helyeiből is kiderül.²⁰ A Rómában szolgáló pannoniaiak barbárságát Cassius Dio nem célzatosság nélkül emeli ki: ők voltak azok, akik emlékezve Dio keménykezű helytartóságára, 229-

ben megakadályozták abban, hogy consuli beiktatására elmenjen.²¹

A Severusok alatt néhány speciális harcmódorú csapatban (szírek, maurusok) fenntartották annak az etnikumnak a túlsúlyát, amelyből a csapatot eredetileg felállították, s amelynek hazájában a taktika honos volt. Ilyen okból alakult ki Intercisában²² és kisebb mértékben Ulcisia Castrában egy meglehetősen zárt szír lakosság. A Severusok alatt és később is felbukkanó egyéb idegen katonaelem valószínűleg hadjáratok alkalmával került ide.

A késő antik hadsereg összetételét a feliratos források csaknem teljes hiánya miatt²³ nem ismerjük. Az általánosan érvényes felismerések szerint a fokozódó barbarizálódás (különösen a germánok előtérbe kerülése) inkább az értékesebb, ún. mozgó csapatokra volt jellemző.

VI. Úthálózat és közlekedésügy

1. Közlekedési eszközök

A rómaiak uralma alá került terület őslakosságának körében a kocsi használata minden jel szerint általánosan elterjedt lehetett. Formáira, fajtáira az I. század végi, II. századi, már római módra megfogalmazott túlvilági elképzeléseik kifejeződéseiből következtethetünk, ilyenek a kocsitemetkezések,¹ valamint a sírköveiken gyakran előforduló túlvilági utazásábrázolások.²

A kocsi elé — a sírkövek tanúsága szerint — általában lovat fogtak. Egy teljes lószerszámkészletet is ismerünk Brigetióból.³ Ugyancsak a sírkövek tanúsága szerint ökröt,⁴ sőt öszvért is használtak kocsihúzásra.⁵ Nagy L. úgy véli, hogy néhány kocsiábrázoláson öszvérek láthatók.⁶ A bennszülöttek a síremlékeken gyakran ábrázolták ostorral a kezükben.⁷

A római hódítás után, mint mindenütt a birodalomban, Pannoniában is megszervezték a császári postaszolgálatot (*cursus publicus*), amely mindenekelőtt lovak felhasználására épült. Egy II. századi forrás *veredarii Pannoniciról* beszél, azaz olyan önálló alakulatról, amely ugyan valamilyen módon a hadsereg kötelé-

kébe tartozott, de — mint neve mutatja — egyenesen lovasposta szolgálatra hivatott.⁸ Egyébként Septimius Severus óta többek között a Pannonia területén szervezett császári postaszolgálat is egy sexagenarius rangban álló lovagi rangú praefectus veliculationis Pannoniae utriusque et Moesiae superioris et Norici vezetése alatt állt.⁹

Az őslakosság hajóiról Cassius Dio ír, aki szerint fatörzsből kivájt csónakjaik voltak (*μονόφυλα*).¹⁰ Ez egyes kutatók szerint nehezen hihető,¹¹ tekintettel a közismerten már korán magasan fejlett szávai hajózásra. Nem tudjuk azonban, hogy a szávai hajózás a rómaiak vagy a bennszülöttek kezében volt-e. A szomszédos barbár népek, a szarmatáknak a hajóiról ugyancsak Cassius Diónál találunk feljegyzést.¹²

A római hadsereg pannoniai flottájának, a *classis Pannonicának* a hajói — a feliratok tanúsága szerint — *triremes* voltak.¹³ Hajóábrázolásokat is ismerünk: egy frumentarius Carnuntumban talált sírkövén egy egyszerű csónak látható három evezővel: *Felix Itala* volt a hajó neve;¹⁴ valamint egy Nagyvázszyban talált, Neptunusnak szentelt oltárkövön.¹⁵

2. Vízi utak

Az a tény, hogy a Száva kiválóan hajózható, az antik világ számára már nagyon korán ismert volt.¹ A görögöknek már az archaikus korban viszonylag pontos ismereteik voltak a Száva völgyéről: szerepel a folyó az Argo-elbeszélésben. Az i. e. IV. század óta általánosan elterjedt bifurkációelmélet szerint a Száva, amelyet a Duna egyik ágának tartottak, az Adriába ömlik.² A Száva hajózhatóságáról Arrianosnál is olvashatunk.³

Az antik hajókkal nemcsak a Száva középső és alsó folyásán, hanem a Vaskapun keresztül és a kisebb

mellékfolyókon is lehetett hajózni,⁴ így nem lehet meglepő, hogy Strabón, aki a dél-pannoniai közlekedésről sok konkrét adatot közöl, és így a Korkorason, a Száván, a Kulpán és a Dráván való hajózásról is ír,⁵ Nauportust, ezt a felső-Száva egyik mellékfolyója menti települést, művében mint átrakodási helyet említi.⁶ Erre egyébként már maga a helység neve is utal.⁷ Az ugyancsak a Száva mellett fekvő Neviodunumban megtalálták az ottani kikötő maradványait is.⁸

Az élénk szávai hajóforgalomról tanúskodik a folyóistenek különös tisztelete.⁹ Emonában *collegium navi-*

culariorum működött.¹⁰ Természetesen a provincia hajóhadának, a *classis Pannonicá*nak a Száván is voltak állomásai.¹¹ A két Száva menti város, Siscia és Sirmium között csak a hajózás révén jöhetett létre szoros kapcsolat. A Siscián kívül még csak Sirmiumból ismert SISC bélyeggel ellátott téglák pl. minden bizonnyal a Száván jutottak el Sirmiumba.¹² A szávai hajóközlekedés körülményeibe enged bepillantást egy észak-itáliai keresztény sírkövénél a szövege, amelyben az illető megemlékezik arról, hogy szerencsésen túlélte a *Savi* irát.¹³

3. Útépités

Az utak kiépítése Pannoniában Augustus uralkodása alatt kezdődött.¹ Mindenekelőtt a legelőször meghódított pannoniai várost, Sisciát kötötték össze az észak-itáliai Aquileiával egy, az Alpes Iuliaen át vezetett úttal (Aquileia—Nauportus—Emona—Siscia út),² de egyébként is nagyjából ezen a területen, a mai Szlovéniában került sor legkorábban a római úthálózat kiépítésére.³ Egy jóval későbbi időből, Claudius uralkodásának első éveiből (41—42) származó feliratos emlék⁴ olyan út építéséről tudósít, amely leginkább ugyancsak a szóban forgó területen, de valószínűleg Tergestéből indulva vezetett Pannoniába.⁵ Az újonnan meghódított pannoniai területekre vezető utak másik kiindulópontja Salona volt.⁶

Kétségtől is ugyanakkor már a legkorábbi időben, Augustus és Tiberius uralkodásának idején kiépült az Emonából észak felé tovább futó borostyánút, a carnuntumi legiotábornak ugyanis érthető módon összeköttetésre volt szüksége a déli területekkel, valamint az Emonából a Száva déli partján Sirmiumba vezető elsőrangú fontosságú útvonal.⁷ Ezeket az utakat azonban nem szabad úgy elképzelnünk, mint amelyek mindjárt a római építéstechnika legmagasabb színvonalát képviselték.

A legkorábbi utakról általában elmondható, hogy azok afféle nyári utak voltak. Kiépítésükre, kikövezésükre, hidak építésére és nem utolsósorban mérföldkövek állítására csak később, fokozatosan került sor, és a provincia egész területére kiterjedően talán soha nem is fejeződtek be ezek a munkálatok.

A limesutat is csak a II. században kezdték kővel burkolni.⁸ Intercisától délre, a mai Dunaújváros és Kisapostag között a IV. század közepéig egyszerű földút volt, és csak a keleti oldalon kísérte útárok.⁹ Matricánál viszont a kikövezés előtti limesút is kiépített út volt, útárokkal.¹⁰

A Duna mint vízi út csak az I. század közepe után vált jelentőssé, miután a folyópart katonai megszállásával biztonságossá vált a közlekedés,¹⁴ egyszersmind a nyugati provinciák ipara felfedezte az újonnan létesült parti települések nyújtotta kiváló piaclehetőségeket. A távolsági kereskedelem jórészt a Dunán bonyolódott, amit talán nem szükséges közelebbről megokolni. Kereskedelmi kikötők maradványai Carnuntumban¹⁵ és Vindobonában kerültek napvilágra.¹⁶ Intercisától nem messze, a Duna medrében egy, a III. század végén, IV. század elején elsüllyedt hajó roncsait találták meg.¹⁷

Mint már az elmondottakból is kitűnik, Pannonia útjai a kivitelezést illetően nem voltak egységesek. A szélességük 12(?) és 5,5 m között ingadozott. A borostyánút Gschiesnél 5,6 m széles sóderút volt,¹¹ Zalalövönél viszont több mint 12 m széles lehetett.¹² Egy másik út Neusiedler See-nál 5—7,5 m széles volt, és kőlapokkal burkolták.¹³ A borostyánútból Poetovionnál Mursa felé leágazó út 7 m széles sódertöltés volt.¹⁴ Az ugyancsak a borostyánútból leágazó Savaria—Arrabona utat a mai Szombathely—Sárvár közötti szakaszon 7,2 m szélességben építették.¹⁵ 6 m széles volt a limesút Intercisától délre, Dunaújváros és Kisapostag között,¹⁶ valamint Matricánál,¹⁷ a matricai tábornoktól északra azonban már 7 m-t mértek.¹⁸ Ugyancsak 7 m széles volt a limesút az Aquincum polgárváros és az Ulcisia Castra közötti szakaszon,¹⁹ 8,6 m Carnuntum és Vindobona között.²⁰ Az Aquincum—Brigetio út 10,4 m széles volt.²¹ Az Aquincum polgárváros nyugati kapujától induló út 6 m széles volt, és kőlapokkal fedték.²² Egy feliratos emlék, egy határjelző cippus, amelyet Emonában találtak, egy *via lata p(edes) L*-ről beszél.²³

Útárkot tapasztott rézsúvel Carnuntum és Vindobona között figyeltek meg.²⁴ Az út alapozása itt 70-80 cm vastag volt, és két rétegből állt. A felső habarcsos mészkőburkolat volt, az alsó kavicsöntvény. Matricánál 85-90 cm vastagságban alapozták a limesutat,²⁵ Aquincum canabaejénél 75-80 cm vastagságban (limesút?).²⁶ Az Aquincum—Brigetio út alapozása 70-80 cm vastag volt.²⁷ Igen jó állapotban megmaradt útfelszint tártak fel a borostyánúton Savariánál²⁸ és újabban Zalalövönél.²⁹ Az út mindkét helyen nagy bazaltlapokkal volt burkolva.³⁰

Az utakkal és az utazással szoros összefüggésben álló építményekről egyelőre nem sokat tudunk. Az utak mentén feltárt ún. villák egy része valószínűleg

útállomás volt.³¹ Minden bizonnyal a *cursus publicus* épületeit találták meg a Scarbantia—Carnuntum út közelében Purbachnál,³² ahol egy négyzetes területet határoló kerítésfal (17,8×18,7 m) egy kereszt alaprajzú házat fogott közre. A kerítésfal egyik sarkában felépítmény állt, amely talán istálló lehetett. A Zalalövőnél feltárt épületkomplexumot is, amely a IV. században létesült³³ — ott, ahol a borostyánút átlépte a Zala folyót —, talán útállomásnak lehet majd értelmezni. A Sopianae—Savaria úton, a mai Sümegnél feltárt épületmaradványok talán ugyancsak útállomás részeinek tekinthetők.³⁴ A limesút mentén Maria Ellendnél³⁵ és Ellender Weingartennél tártak fel olyan épületmaradványokat, amelyek útállomáshoz tartozhattak,³⁶ az Aquincum—Brigetio úton pedig Aquincum közelében, a Csúcshegy alján.³⁷ Ez utóbbi a IV. században épült. Valószínűleg ugyancsak útállomás volt az az egyhelyiséges épület is, amely a II. század első felében az albertyfalvai táborától északra, a limesútból északnyugati irányban leágazó út mentén állt, és amelyet pusztulása után a II. század végén újjáépítettek.³⁸

4. Mérföldkövek¹

Az első mérföldköveket Pannoniában viszonylag későn állították. Antoninus Pius uralkodása előtt mindössze két mérföldkővet ismerünk a tartományban: az elsőt Nerva uralkodása idején a limesút szerémségi szakaszán,² míg a másikat a borostyánút Savaria környéki részén állították Hadrianus uralkodása alatt, 131—132-ben.³ Antoninus Pius uralkodása elején, a 139—143 közötti időszakban kezdődött el a limesúton a Vindobona—Carnuntum—Brigetio szakaszon,⁴ a Vindobona—Scarbantia úton,⁵ illetve az Emona—Neviodunum—Siscia úton a mérföldkövek állítása.⁶ Marcus Aurelius uralkodása elején az előbbi útról,⁷ a limesút Carnuntum—Brigetio és Aquincum—Mursa közötti szakaszáról,⁸ a Brigetio—Aquincum diagonális útról,⁹ illetve a Sirmium—Taurunum útról ismerünk mérföldköveket.¹⁰ Az eddig ismert feliratok alapján megállapítható, hogy csak néhány és nem is mindig a legfontosabb út mentén állítottak mérföldköveket.

Ezek teljesen hiányzanak a diagonális utaknál (Sopianae—Savaria, Savaria—Aquincum, Poetovio—Aquincum) a Brigetio—Aquincum út kivételével, nagyon ritkák a borostyánúton, a Drávánál és a Szávánál Siscia és Sirmium között. A leggyakrabban a limesúton fordulnak elő, de itt is csak a Severusok korától kezdve.¹¹

Hidak építéséről vagy helyreállításáról sok mérföldkő szövege tesz említést, vannak azonban olyan mérföldkőszzerű feliratok is, amelyek kifejezetten hidak építéséről tanúskodnak.³⁹ Nagyobb hidak maradványait azonban eddig csak Emonában, Poetovióban és Aquincumban sikerült feltárni.

Az Emonánál épített Száva-híd köépitményét egy, a folyómederben tutajszerűen összeillesztett alépítményre helyezték. Magukat a köveket ólommal erősített vaskampók tartották össze.⁴⁰ Ugyancsak Emonánál egy másik, de a Száva kis mellékfolyóján, a Ljubljanicán átvezető híd létezéséről is tudunk. Ennek facölöpjéit sikerült megtalálni.⁴¹ A Száván Sirmiumnál is kőhid vezethetett át.⁴² Poetoviónál megtalálták a Dráván átvezető híd facölöpjéit.⁴³ V. Skrabar szerint ezzel a hídval hozható kapcsolatba egy Poetovióban talált építési felirat, amely azonban erősen töredékes.⁴⁴ Híd kötötte össze az aquincumi legiotábort a Rákos-patak-nál épült ellenerőddelel.⁴⁵ Cölöpkötegeit a Duna-mederben a múlt században találták meg.⁴⁶

A mérföldeket vagy a legiotáboroktól, vagy a municipiumoktól, illetve coloniáktól számolták. Mindössze két kivételt ismerünk: 1. néhány mérföldkővön a *Malata Cusum* van említve.¹² Ez már Nerva korában — tehát a legkorábbi ismert pannoniai mérföldkővön is — előfordul, ami feltehetően annak tulajdonítható, hogy a mérföldkövek számlálása először a kisebb helyektől szakaszosan történt, és csak a végleges legiotáborok létesítése után tértek át a legiotáboroktól való számításra.¹³ 2. A másik esetben a Siscia—Mursa úton számították a *Leucono* a mérföldeket.¹⁴ Itt meg kell jegyeznünk azonban, hogy a felirat elveszett, s a szöveget egy helytörténeti leírásból ismerjük. Mivel ott még egy környékbeli ókori helynév szerepel — s ezek egyébként feliratokon nem fordulnak elő —, az olvasatot fenntartásokkal kell fogadnunk.¹⁵

A mérföldszámolás rendszere nem teljesen világos. Ha a látszólagos zürzavarban rendszert akarunk találni,¹⁶ akkor a számítás két fajtáját kell elkülönítenünk (legiotáborok és városok). A *Vindobona* számított mérföldköveket ismerünk a Vindobona—Scarbantia útról,¹⁷ a *Carnunto* a Vindobona—Carnuntum¹⁸ és a Carnuntum—Scarbantia úton,¹⁹ a *Brigetione* a limesúton²⁰ és a Brigetio—Aquincum diagonális úton,²¹ *ab Aquinco* az előbb említett diagonális úton,²² a limesúton észak,²³ illetve dél felé,²⁴ valamint Sirmiumnál.²⁵ A limesúton a

Sirmiumtól a provinciahatárig Bassianán keresztül vezetett az út, majd ott kettéválva két út futott tovább Singidunumig.³³ A Tab. Peut. és az Itin. Ant. 131 által megadott útszakasz azonos. Ez az út Taurunumon keresztül ment Singidunumba. Az Itin. Hieros. által megadott szakasz viszont valamivel délebbre futva közvetlenül vezetett a moesia településhez.

A Száva menti és a Sisciából induló utak. Az Emona—Neviodunum közötti út nem a Száva mentén, hanem messze délebbre, Praetorium Latobicorumon (Trebnje) ment keresztül. Mind a Tab. Peut., mind az Itin. Ant. 259, 11— említi.³⁴ Ezen az útszakaszon régészeti kutatások is folytak.³⁵ A Száva menti út további szakaszán Neviodunum—Siscia között a Tab. Peut. és az Itin. Ant. adatai eltérnek egymástól. A Tabula a következő állomásokat adja meg: *Romula*, *Quadrata* és *Ad Fines*. Ezzel az Itin. Ant. 274, 4— szakasza megegyezik. Romulától azonban az Itin. Ant. útja leágazik a dalmatiai Senia felé. A Seniába vezető út tehát nem Sisciából, hanem Romulából indult, mivel a Sisciától nyugatra fekvő mocsaras vidéket ki kellett kerülni.³⁶ A vasút még ma is Zágrábból megy Karlovacba, és nem Sisaktól a Kulpa völgyében. Az Itin. Ant. egy másik utat is megad, amelyik az Emonából jövő útnak a folytatása volt (259, 11—), de azon csak *Quadrata* állomást nevez meg. A *Quadrata*—*Siscia* szakasz ezen az úton rövidebb volt, mint az *Ad Fines*en keresztül vezető úton. Mivel *Ad Fines*en kétségkívül határállomást kell érteni, *Quadrata* és *Siscia* között két utat kell feltételeznünk, amelyek közül a rövidebb egyenesen Sisciába vezetett (259, 11—), a hosszabbik kerülőutat tett *Ad Fines*en keresztül. *Siscia* a Száva menti úton elsőrangú közlekedési és kereskedelmi csomópont volt.³⁷

Egy Sisciából északra, Poetovio felé vezető út a Dráva menti és a borostyánúttal teremtett kapcsolatot (Itin. Ant. 265, 11—). A távolságadatból világos, hogy az ezen az úton az Itin. Ant.-ban említett *Dautonia* Andautoniával azonos, s itt csupán szövegromlásról van szó. A Sisciából induló út tehát a Száva déli partján futott Andautoniáig, és csak onnan fordult észak felé. Egy *Pyrris* nevű állomáson keresztül — amely egyelőre nem lokalizálható — vezetett a Dráva menti *Aqua Vivaba*,³⁸ majd tovább Poetoviába.

Kelet felé két út indult Sisciából. Az egyik a Száva déli partján futott *Servitiumig* (Bosanska Gradiska).³⁹ Innen ágazott le egy út, amely Dalmatián át vezetve Salónával teremtett összeköttetést.⁴⁰ A *Siscia*—*Servitium* szakaszt egyébként csak a Tab. Peut. adja meg. Az útnak a *Servitium*tól *Sirmiumig* tartó szakaszán *Cibalaeg* az Itin. Ant. a következő állomásokat említi

(267, 13—268, 7): *Urbate*, *Cirtisa* és *Cibalaeg*. Az út *Cibalaeg*nél egyesült a Dráva menti út *Sirmium*ba tartó szakaszával. A Tab. Peut. a *Servitium*tól induló szakaszt ugyanígy adja meg, csak *Urbate* és *Cirtisa* között egy *Marsonia* nevű állomást is említ, ahonnan egy másik, közvetlenül *Sirmium*ba vezető út ágazott le. Ennek állomásai: *Ad Basante*,⁴¹ *Saldis* és *Drinum fluvius* = *Drina*. Nem eldöntött azonban az a kérdés, hogy az út *Marsoniától* a Száva bal partján futott-e⁴² vagy a jobb partján, a folyótól délre.⁴³

A Sisciától keleti irányban induló másik út a Szávától északra eső területeken vezetett keresztül. Az Itin. Ant. két utat ad meg. Az egyik az Emona—*Siscia* út folytatásaként *Certisig* ment (259, 11—261, 3), a másik pedig *Mursáig* (265, 5—10).⁴⁴ Ez a két út csak a *Siscia* után következő első állomásnál, *Varianis*nál vált szét, az egyik, a *Mursába* vezető út *Aquae Balisaen* (*Darugar*) ment keresztül, a másik *Maurianison*. Azután *Incerón*nál találkoztak ismét, majd újból különváltak: az egyik *Stravianison* keresztül futott *Mursáig*, a másik *Picentiön* és *Leuconon* át *Cibalaeg*be (*Certis* = *Cirtisán* keresztül).⁴⁵

A limesút. A limestáborokat összekötő nagy Duna menti út mind az Itin. Ant.-ban (242, 1—248, 3), mind a Tab. Peut.-ban szerepel. A két forrás csupán néhány szakaszon tér el egymástól: *Mursa* körül, valamint a Duna-kanyarnál. Az Itin. Ant. a Duna-kanyarnál egy átlós útrövidítést ad meg (a Duna menti útnak az *Aquincum*tól északra lévő szakaszát azonban egy másik helyen leírja: 266, 8—13). Néhány más útszakaszra vonatkozóan az Itin. Ant. következő helyei adnak felvilágosítást: 263, 1—2; 232, 4—234, 1; 266, 14—267, 12. Az Itin. Ant.-ban a limesút a *Taurunum*tól *Legio XXX Ulpia*ig vezető nagy felvonulási út részeként van feltüntetve. A Tabula kevesebb állomást ad meg a limesúton, s távolságadatai is rövidebbek.

Az Itin. Ant. *Mursán* keresztül vezet az utat. Ennek a szakasznak az állomásai *Teutoburgium*, *Mursa*, *Ad Novas et Aureo Monte*, *Antianae*. A Tabulán *Teutoburgium*ból közvetlen út vezet *Antianae*ba *Ad Labores* és *Donatianán* keresztül. *Ad Labores* nem azonos *Ad labores pontis Ulcae*val.

A limesút következő, *Altinum*tól (*Kölked*) *Brigetiönig* (*Szőny*) tartó szakaszának pontos vonaláról nem annyira a régészeti feltárások, mint inkább a légi fényképezés segítségével sikerült részletesebb információkat szerezni.⁴⁶ *Altinum*nál a limesút a castellum nyugati oldalán haladt el. Bár a légi felvételen nem látszik, a tábornoktól északra valószínűleg jelzőtorony is állt.⁴⁷ A *Lugio* és *Alta Ripa* közötti szakaszon feltárások is folytak.⁴⁸ *Alisca* (*Őcsény-Szigetpuszta*) tábor

ugyancsak nem az úton volt, hanem *ad latus*, kb. keletre attól. A limesút vonalát a mai Dunaföldvártól a rácalmási vasútállomásig (sőt, kisebb megszakításokkal már Kölkedről) viszonylag pontosan ismerjük.⁴⁹ Ugyancsak légi felvételek segítségével tudjuk nyomon követni az Annamatia 1. jelzőtorony mellett elhaladó, majd Annamatia (Baracs) táborába bevezető, illetve az azt nyugatról elkerülő limesút további vonalát.⁵⁰ Az Annamatia és Intercisa tábora közötti szakaszt ugyancsak elsősorban légi felvételekről ismerjük. Vonala Intercisa térségében 258—260 után kétszer is módosult. Ez alkalmakkor jelzőtoronyok sora is épült az út mentén (1. térkép).⁵¹ Erről a szakasról több mérföldkö ismert.⁵² A rácalmási vasútállomásig és az Adony-Szentmihálypuszta közötti szakasról ugyan nincsenek egészen pontos ismereteink, de majdnem biztos, hogy a római út a vasútvonal nyugati oldalán húzódó volt országút alatt fut.⁵³ Adony-Szentmihálypusztától Ercsűig inkább csak sejteni lehet az út nyomvonalát.⁵⁴ Ercsűtől Nagytétény (Campona) nyugati határáig a limesút a légi felvételeken kisebb-nagyobb megszakításokkal jól követhető.⁵⁵ *Matrica* (Százhalombatta) auxiliáris táborától délre egy rakásban több mérföldkö került elő.⁵⁶ Az albertfalvai tábortól Aquincum felé tartó útszakasz egy részletét sikerült feltárni az albertfalvai római vicus északi negyedében (Budapest XI. ker.).⁵⁷ Az út további vonalára vonatkozóan a legiotáborig inkább csak feltevéseink vannak.⁵⁸ E szakasról a legiotábortól délre a Csalogány u.—Gyorskocsi u. sarkától,⁵⁹ valamint a Duna-parton a Szépvölgyi út irányában indult nyugatra vezető útelágazás.⁶⁰

Az Aquincum—Crumerum közötti Duna menti út az Itin. Ant.-ban nem a nagy, a limestáborokat összekötő út részeként van megadva, hanem külön fejezetben (266, 8—13). Állomásai: *Ulcisia Castra, Cirpi, Ad Herculem, Solva*. Az említett, Taurunumtól a legio XXX Ulpiáig vezető nagy út ezt a kerülő utat átvágta, és a *laco Felicis in mediõn* ment keresztül (a helység azonosítása vitatott, bizonytalan) egyenesen Crumerumba.⁶¹ A mérföldkövek részint a *Brigetione*, részint *ab Aquinco* számítják a távolságot.⁶² A Tab. Peut. ugyancsak átvágja az említett Duna menti utat: átlós utat ad meg Aquincum és Brigetio között. Az út a brigetioi tábor *porta decumanájánál* végződött.⁶³ Légi felvételen is ismerjük az útnak a *via praetoriához* képest megtört irányban való folytatását, amely a Dunára merőleges.⁶⁴ Állomások: *Lussomana, Gardellaca, Lepavist*.

A Tab. Peut.-ban megadott távolságok itt is rövidebbek, mint a valóságban, az állomások pontos helye ezért nem határozható meg. *Lepavist* nem elírás *le(gio)*

p(rima) a(diutrix) helyett, mint azt Th. Mommsen feltételezte, hanem valódi illír helységnevé,⁶⁵ és talán Tatával azonosítható.

Gerulata és Carnuntum között a limesút levágta a pozsonyi Duna-kanyart. Itt feltehetően két út futott párhuzamosan.⁶⁶ A limesút Vindobonától Klosterneuburgig vezető vonaláról is viszonylag pontosabb ismereteink vannak.⁶⁷

Diagonális utak a Drávától északra. A Dráva és a Duna közötti területen futó utak végpontjai az Itin. Ant. szerint Savaria, Arrabona, Brigetio, Aquincum, Antianae, Mursa és Sopianae voltak. Ezek az utak a Tabulán hiányoznak. Ezekon kívül kétségtelenül létezett még — bár az Itin. Ant. nem említi — egy Poetovio—Aquincum út is.⁶⁸

A Poetovio és Aquincum közötti összeköttetést a Pó-vidéki sigillaták és a legio II adiutrix Triccianában talált bélyegei teszik valószínűvé.⁶⁹ Figyelemreméltó az is, hogy az Aquincumban előkerült legkorábbi mécesstípusok a poetovióiakkal mutatnak rokonságot.⁷⁰ Maga az út a Balaton déli partján futott. Nyomvonalát Triccianától nyugatra megállapítható volt⁷¹ (a közelben talált beneficiarius-oltárkövet⁷² Triccianából hurcolták el). Az út a borostyánútról a Mura partján ágazott le, és a Kis-Balaton mocsaras vidékén ment keresztül.⁷³ Valószínűsíthető azonban egy másik út is, amely a Balaton északi oldalán futott.⁷⁴ Ez az út valahol Veszprém környékén torkolt a Savaria—Aquincum útba.

Savariából egy út ment Arrabonába *Bassiana* és *Mursella* (Mórichida-Kisárpás) állomások érintésével. Az Itin. Ant. az utat tovább vezeti a limesúton egészen Brigetióig (262, 9—263, 2). Az út Sárvártól északra ment át a Rábán.⁷⁵ Az Itin. Ant.-ban szereplő távolságadat szerint Bassianát itt kell keresnünk.⁷⁶ Bassianától az út a Rába jobb partján futott tovább Arrabonáig. Az útnak ezen a szakaszán folyt régészeti kutatás.⁷⁷

A Savaria—Aquincum utat az Itin. Ant. 263, 3—9 adja meg. A teljes hossza az Itin. Ant.-ban jóval hosszabb, mint a valóságban. Az út vonala egyébként meglehetősen bizonytalan. A Savaria—Arrabona útból a mai Sárvár nyugati részén, az egykori Sár község területén ágazott le dél felé, és a mai Sárvártól délkeletre keresztezte a Rábát.⁷⁸ A Savaria—Aquincum út egyik állomása volt Mogetiana. Ennek a municipiumnak az azonosítása azonban igen nehéz. Míg ugyanis a város az Itin. Ant. szerint a nagy Sirmium—Treviri út Sopianae—Savaria szakaszán csak 36 mérföldre volt Savariától, Valcumtól (Keszthely—Fenekpuszta?) pedig 30 mérföld távolságra (232, 4—234, 1), addig forrásunk a szóban forgó Savaria—Aquincum úton

ugyancsak Savariától —Maestrianae (Zalaszentgrót)⁷⁹ érintésével ugyan —, de már összesen 55 milia passumot ad meg Mogetianáig (263, 3—). Mindenesetre a települést valahol a Bakony hegység északnyugati részén kell keresnünk. A Tüskeváron és környékén talált feliratos emlékek viszonylag magas száma, valamint a nagy mennyiségű régészeti lelet arra mutat, hogy a város valahol ezen a vidéken lehetett.⁸⁰ A Savaria—Aquincum út további vonala épp ilyen bizonytalan. Az út állomásai: *Caesariana*, *Osonibus*, *Floriana*. E helységek közül csak *Floriana* van még egyszer említve az Itin. Ant.-ban, mint a Sopianae—Brigetio út állomása (265, 2). *Caesariana* talán Nagy-vázsony vagy Tótvázsony táján keresendő. Innen feltehetően Balácapusza érintésével a mai Szentkirályszabadja, Romkút, Litér, Sóly, Öskü irányában halad tovább az út, Öskü és Várpalota között pedig az ún. Kikeri-tói római duzzasztógáton vezetett keresztül.⁸¹ Talán ezen a vidéken, Öskü és Várpalota között, Öskühöz közelebb keresendő *Osonibus* állomás.⁸² *Floriana* valószínűleg Csákvárral azonos.⁸³

Fontos közlekedési csomópont volt Sopianae, amely a dominatus korában Valeria polgári közigazgatásának a székhelye. Az Itin. Ant. két nagy birodalmi felvonulási utat vezet a településen keresztül (232, 4—, 266, 14—). Mindkét út a limesúttól Antianaenál ágazott le, és vezetett Sopianaeba. A Treviri felé tartó utat az Itin. Ant. a Sopianae—Savaria szakaszon vezeti keresztül, a Carnuntum felé vezető utat pedig a Sopianae—Arrabona vonalon. Ezekén kívül az Itin. Ant. megad még egy Sopianae—Brigetio, illetve Sopianae—Aquincum utat is (264, 1—265, 3).

A nagy Sirmium—Treviri felvonulási út két IV. századi császári rezidenciát kötött össze, és talán éppen ezért haladt át a pannoniai szakaszon is a késő császárkor két provincia-fővárosán, Sopianaen (Valeria) és Savarián (Pann. Prima; Itin. Ant. 232, 4—234, 1). A Sopianae és Valcum közötti távolság viszonylag szűken van megadva, úgyhogy az út Valcumig egyenes vonalban kellett hogy fusson.⁸⁴ Állomások: *Limusa* és *Silacenis*. Valcum Keszthely-Fenekpusztával azonosítható. Ez a helység a Kis-Balaton nevű mocsár szélén, a Zala torkolatától északra fekszik (a Valcum név talán rokon a Volcae, Ulca, Hiulca szavakkal, és ezért talán a „mocsár” szóval is fordítható). Az út egy szakasza Keszthelyen megállapítható volt.⁸⁵ Valcumtól az út Mogetianán keresztül ment Savariába.⁸⁶

Az Arrabonába vezető, Sopianaeból a Mecsektől nyugatra tartó út állomásai közül csak Tricciana azonosítható biztosan, mégpedig Ságvárral.⁸⁷ A többi állomás (*Ponte Mansuetina*, *Cimbrianis*, *Crispiana*)

többnyire ismeretlen.⁸⁸ Az Itin. Ant. által megadott távolságok összege kisebb, mint a Sopianae—Arrabona közötti tényleges távolság, még akkor is, ha az út a Balatonon át a Tihany—Szántód vonalon vezetett is keresztül. Az Itin. Ant. nem adja meg, hogy hol keresztezte ez az út a Savaria—Aquincum utat.⁸⁹ A távolsági út Arrabona után a limesúton folytatódott Carnuntumig.

A Sopianae—Brigetio út (264, 7—) ugyancsak rövidebb az Itin. Ant.-ban, mint a valóságos távolság. Állomások: *Iovia*, *Fortiana*, *Herculia* és *Floriana*. Az állomások azonosítása bizonytalan. A Sopianaeból induló út talán a Mecseken vezethető keresztül, ugyanis Sopianaetól északra őrtornyot találtak.⁹⁰ Ezután az út talán a Sárvíz nyugati oldalán futott tovább Gorsiumig.⁹¹ *Herculiát* a Sopianae—Aquincum út *Gorsio sive Hercule* állomásával szokták azonosítani,⁹² de mivel a távolságadatok nem megbízhatóak, és a Sopianae és Gorsium, illetve *Herculia* közötti állomások nem felelnek meg egymásnak, ez az azonosítás is hipotetikus.

A Brigetióba vezető út — jóllehet a két út valahol Gorsium táján egy szakaszon feltehetően találkozott — a Velencei-tónál, Kisfalud táján ágazott le az Aquincum felé menő útból.⁹³

A Sopianae—Aquincum út az Itin. Ant. szerint (264, 1—) a *Ponte Sociorum*, *Valle Cariniana*, *Gorsio sive Hercule* és *Iasulonibus* állomásokon ment keresztül. *Ponte Sociorum*ot a Sopianae—Arrabona úton fekvő *Pons Mansuetinával* azonosítják.⁹⁴ Ha a Sopianae—Aquincum utat a Mecsektől keletre vezetjük, akkor a 25. milia passumnál a Szekszárdnál lévő mocsaras vidékre érünk, ahová *Pons Sociorum* jól illene.⁹⁵ Innen az út talán a Sárvíz keleti oldalán ment Gorsiumig⁹⁶ és innen Aquincumba.⁹⁷ Ebben az esetben *Iasulonibus* Baracska vidékére esne.⁹⁸ A távolságadatok elégségesek.

Egy Sopianaeból Lugióba vezető út szintén feltételezhető.⁹⁹ Sopianaeból egy Altinumba vezető út is létezett.¹⁰⁰

Összeköttetések a szomszédos provinciákkal. A nagy átmenő utakat korábban tárgyaltuk: a borostyánút, a Dráva menti út, a limesút, illetve rövidítése Mursán és Savarián át. Határátkelőhelyek voltak az *Alpes Iuliae*-ban (borostyánút), Klosterneuburgnál és Taurunumnál (a Dunánál). Ezekén kívül a források a következő utakat adják meg:

Dalmatia felé: Sisciából Senián keresztül vezetett egy út Aquileiáig (Itin. Ant. 272, 8—).¹⁰¹ Sirmiumot egy Servitiumon keresztül haladó út kötötte össze Salonával (Itin. Ant. 263, 13—). A Tabulára egy, a

Drinánál menő út is be van jegyezve.¹⁰² Természetesen más út is vezetett Pannoniából Dalmatiába.¹⁰³

Noricum felé: feltételezhető, hogy a Dráva völgyében vezetett egy út a nyugatról szomszédos provinciába.¹⁰⁴

Összeköttetések a barbaricummal. A barbaricummal való érintkezés legfontosabb pontjai a legiotáborok voltak, mindenekelőtt Carnuntum és Aquincum.¹⁰⁵ Innen indultak a legfontosabb kereskedelmi utak a barbár területek felé.

A borostyánút, amely a mediterraneumot a Kelet-tenger vidékével kötötte össze, Carnuntumnál lépte át a Dunát. A markomann területen a Morva jobb partján futott tovább észak felé.¹⁰⁶ Római épületmaradványokat (útállomás?) tártak fel az út mentén Mikulčicénél és Stare Městonál.¹⁰⁷ A borostyánútból a Thaya torkolatánál leágazott egy út, amely a markomann területek belseje felé vezetett. Útállomások (?): Stülfried, Mušov-Burgstall.¹⁰⁸

Carnuntumból indult két másik út is. Ezek a Morvától keletre eső kvád területeken vezettek keresztül. Az egyik a Morva bal partján futott tovább északra. Állomásai (?): Devin, Stupava,¹⁰⁹ Borinka. A másik Devinen és Bratislaván keresztül a Kis-Duna-ág érintésével a Dudvág, majd a Vág felső folyása mentén vezetett. Útállomások (?): Cífer-Pác és Trenčín (Trencsény).¹¹⁰

Pannoniából a kvád területeken keresztül csaknem mindegyik folyó völgyében vezetett út: Brigetióval szemben Celamantiából (Iža-Leányvár) a Nyitra völgyében római épületmaradványok: Chotin (Hetény), Surany (Nagysurány), Milanovce (Nagykér);¹¹¹ Solvával szemben a Garam völgyében: Kamenny Most, Šarovce;¹¹² valamint Verocétől (korábban Nógrádverőce) az Ipoly mentén.¹¹³

A szarmata földön keresztül vezető legfontosabb utak Aquincumból indultak.¹¹⁴ Aquincummal szemben a Duna bal partján a rákos-pataki őrtoronyból (Transaquincum), a Parlamenttől és az Eskü téri (ma: Március 15. tér) erődtől (Contra Aquincum) vezetett út a barbaricum felé.¹¹⁵ A rákospalotai őrtoronytól indult egy út Hatvan—Miskolc irányába.¹¹⁶ Rákospalotán egy *genius commercii*nek állított oltár került elő.¹¹⁷ Ugyanott megtalálták Commodus burgusfeliratai egyikének töredékét is.¹¹⁸ Hatvannál, a Zagyva partján római őrállomás épült a IV. században.¹¹⁹ Ebből az útból ágazott le egy másik, amely azután a Sajó és a Hernád völgyében vezetett tovább északra.¹²⁰ Talán ugyancsak a rákospalotai őrtoronytól indult az az út, amely valószínűleg Jászberényen keresztül Debrecen felé tartott.¹²¹ Talán ehhez az úthoz tartozott a

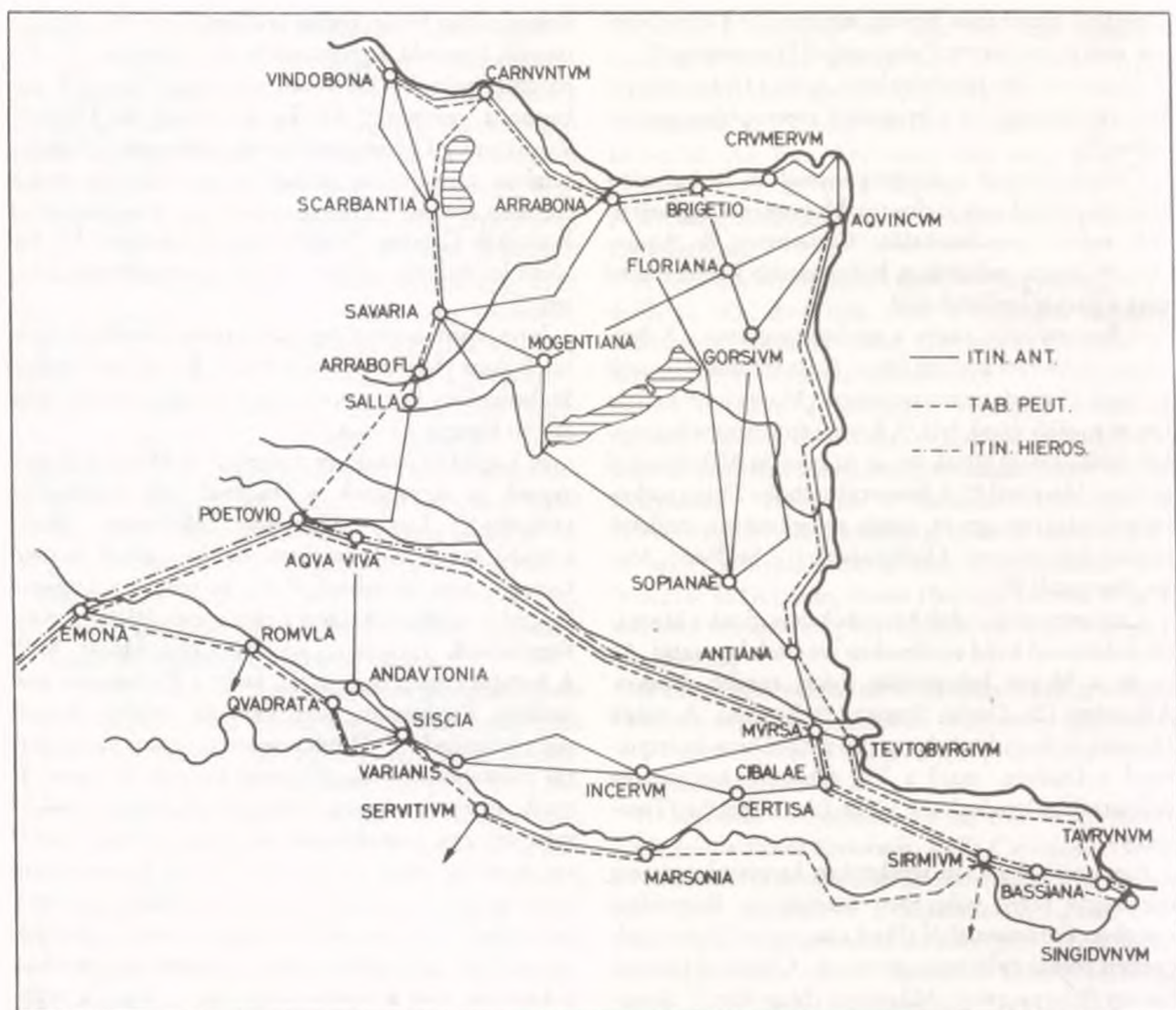
Rákoscabán feltárt római őrállomás is.¹²² Az Aquincumtól kiinduló legfontosabb út a Március 15. téri erődtől Szolnok—Debrecen irányában a daciai Porolissumba vezetett.¹²³ Útállomást tártak fel Üllőn.¹²⁴ Valószínűleg Debrecennél is volt útállomás.¹²⁵ Porolissumban vámállomás működött egy feliratos emlék tanúsága szerint.¹²⁶ Ha ezt a követ nem Porolissumból hurcolták Careibe (Nagykároly=Ulpianum [?]), későbbi lelőhelyére, akkor viszont itt postaállomás lehetett.¹²⁷

Intercisától is ment egy út a szarmata földön keresztül Bologa (Sebesvár) irányába.¹²⁸ Az út Intercisából Szabadszállás felé tartott, majd Csongrád és Szentes között lépte át a Tiszát.¹²⁹

A Lugióból induló és Szegeden át Miciába (Veřel) vezető út ugyancsak a Daciával való érintkezést szolgálta.¹³⁰ Lugio közelében, Mohácson ólomplomba került elő, amelyen vámhivatalhoz tartozó személy neve olvasható.¹³¹ Az út vonala a Lugio—Szeged közötti szakaszon a római éremleletek összefüggéseinek vizsgálata nyomán rajzolódott ki.¹³² A kutatás régóta úgy tartja, hogy a Ptolemaios által említett Parthiscum nevű helység valahol Szeged táján keresendő.¹³³ Mindenesetre az ottani középkori vár palotarészénél megállapított korábbi falmaradványok, amelyek talán egy római erődhöz tartoznak,¹³⁴ valamint egy postaállomás megléte utaló felirat¹³⁵ azt mutatja, hogy ez a vidék fontos kereskedelmi csomópont volt, amely nemcsak a Daciával, hanem a jazigokkal való összeköttetésben is fontos szerepet játszott. Az út további vonala — az már az őskorban is használt sóút a Maros-völgyben — Miciáig régészeti leletek alapján jól nyomon követhető. Az út mentén valószínűleg postaállomások sora állt, amelyekben — miként a bélyeges téglák tanúsítják — daciai csapatok gyakoroltak felügyeletet.¹³⁶ A daciai Miciában (Veřel) határ- és vámállomás működött.¹³⁷ A helység és az út jelentőségét mutatják az itt talált feliratos köemlékek: egy *servus vilicus* által állított oltár *genius commercii* tiszteletére,¹³⁸ továbbá a kereskedelemmel foglalkozó *augustalisok* köemlékei.¹³⁹

Aquincumból is indult egy út, amely Parthiscumon keresztül ugyancsak a daciai Miciába vezetett.¹⁴⁰ A szárazföldi úton kívül a Tisza—Maros vízi út használatával is számolni lehet.¹⁴¹

Nem egészen világos, hogy az Aur. Victor Caes. 13, 3-nál említett út, amely a Pontustól *per feras gentes* Gallia felé vezetett, a felsoroltak közül melyikkel azonosítható.¹⁴² A Fekete-tenger vidékéről az avar korban is vezetett út Erdélyen keresztül a Dunántúlra. Az egyik ág a Maros mentén haladt, és Szegeden

2. térkép. Pannonia úthálózata az itinerariumok alapján

keresztül vezetett a Dunántúlra. Egy másik Szolnok táján lépte át a Tiszát, és Pestnél kapcsolódott a limesútba. Ezt az utat használták később a bolgárok is.¹⁴³ A hadsereg erődített kikötőhelyei és ellenerődjei voltak hivatva — egyebek mellett — arra is, hogy a

barbárokkal való érintkezést biztosítsák, illetve ellenőrizzék. A nógrádverőcei (ma: Verőce) kikötőhelyen pl. nyers borostyánkődarabok egész tömegét találták.¹⁴⁴

VII. Gazdaság

1. Földbirtok

Az őslakosság birtoklási formáit a *civitas peregrinák*-ban valószínűleg változatlanul hagyták, amire nem annyira az adózással kapcsolatos, nehezen értelmezhető adatokból¹ következtethetünk, mint inkább abból, hogy a bennszülöttek társadalmába való beavatkozástól a római politika mindenütt, és mint tudjuk, Pannoniában is tartózkodott. Az amantinusoknál ismert *gens*ekre való tagolódás² feltehetően a törzsek felépítésének alapegysége volt, ha nem is ismerjük ezeket a szuprafamiliáris szervezeteket olyan mértékben, mint Hispaniában vagy a rajnai germánoknál. A pannonok Appianos szerint³ „nemzetség (rokonság) szerint” laknak; valószínű, hogy ezek a vérségi és települési közösségek voltak a földek egyetemleges birtoklói. A birtok vagy tulajdon örökhagyás útján való átszármaztatása ilyen keretek között ismeretlen vagy fölösleges intézmény lehetett, s talán ezért nem tüntetik fel peregrinus bennszülöttek sírköveiken a sírkőállító örökös (*heres*) voltát,⁴ ami a római sírfeliratoknak egyébként csaknem formulaszerű velejárója. Feltűnő az is, hogy a pannoniai bennszülöttek, még ott is, ahol átvették a feliratos sírkövek állításának római szokását, egyetlen kisebb terület kivételével nem tartottak rabszolgát, pontosabban, ha volt valamilyen függőségben tartott alsóbb osztályuk, annak egyes tagjait nem egyes személyek birtokolhatták.

Az említett kivétel a boius törzs Lajta-vidéki területe, amely egy másik szempontból is kivételnek látszik. A Lajta vidékén a bennszülötteknél nagyobb számú rabszolga található,⁵ akiket nevükből ítélve részben a közeli carnuntumi piacon szereztek be, másik részük azonban olyan kelta neveket visel, amely nem tér el uraik kelta névadásától. Nem zárható ki tehát, hogy a boius arisztokrácia rabszolgatartása régebbi eredetű, vagy hogy olyan fajta függőségi viszony volt náluk, amely az i. sz. I. század folyamán könnyen átalakulhatott a római kategóriák szerinti rabszolgatartássá.

Ugyanez a boius arisztokrácia a Flaviusok alatt már polgárjogot is kapott, és az ő területük az, ahol a római módon való földbirtoklást és gazdálkodást a villagazdaságok elterjedése bizonyítja. Bár jól feltárt vidéki településeink Kelet-Pannoniában még alig vannak, valószínűleg nem véletlen, hogy korai villagazdaságokat eddig Pannonia Inferiorban nem lehet kimutatni.⁶

A boius földbirtokok municipális földbirtokokká váltak azáltal, hogy Carnuntum municipium rangot kapott, ordójába pedig bekerültek a boius földbirtokosok. A Lajta mentén a nagybirtok nyomai folyamatosan követhetők a késő antik időkig. Egy erdőgazdaságot vezető rabszolgát is ismerünk innen, gazdái Flaviusok voltak.⁷

A bennszülöttek birtoklási formái különböző módokon alakultak át aszerint, hogy a *civitas peregrina* területe milyen municipális autonómia territoriumává vált. Gyökeres változás történt azoknak a coloniáknak a territoriumán, amelyeket veterántelepítéssel alapítottak. A földjuttatással való elbocsátás (*missio agraria*) mindegyik korai coloniában bizonyítható⁸ vagy valószínű,⁹ és az is valószínű, hogy már a telepítéskor rendfokozatok szerint kisebb és nagyobb parcellákat osztottak szét. Sirmiumban lovagi rangú tiszt is részesült az *assignatió*ból.¹⁰ Savaria territoriumán úgy látszik, hogy a bennszülöttek kiszorultak a város környékéről, és csak a territorium nyugati szélén tarthatták meg földjeiket.¹¹

A coloniaalapítással (*deductió*val) járó földfelmérés Pannoniában nem korlátozódott a coloniákra. Egy gromatikus szerző adata szerint a centuriákra való felosztást (*centuriatio*), amelyet egyébként csak coloniákban alkalmaztak, Pannoniában más földekre is kiterjesztették, amelyeket „coloniák módjára” osztottak fel.¹² Ezek a coloniákon kívüli földeken veterántelepítések is előfordulhattak, mint ahogyan Scarbantiaiban mind az oppidum, mind a municipium idején

telepedtek le veteránok.¹³ Hyginus a centuriationának nem coloniaföldre való alkalmazását Pannoniában azért helytelenítette, mert így az adómentes és az adózó földet nehezebb volt megkülönböztetni, és ezért hamis adóbevallások miatt Pannoniában sok vitás eset fordult elő.¹⁴ Ezek a viták valószínűleg a coloniákon kívül telepedett veteránok földjei miatt támadhattak, mivel azok centuriált területen feküdtek, de ennek ellenére adózó földek (*ager vectigalis*) maradtak.

A centuriatio nyomait nagy magasságból merőlegesen készült légi felvételek vagy szögtartó katonai térképeken látható vonalak (utak, erdőszelek, csatornák, mezsgyék stb.) elemzésével ismerhetjük fel. Pannoniában az utóbbi módon történt kísérlet Savaria territoriumán,¹⁵ az egész tartomány területének vizsgálata azonban a kutatás nagy adóssága,¹⁶ mert a centuriációs területegységeknek a territoriumokhoz való viszonya számos időrendi, igazgatási és földjogi probléma tisztázását segítené elő. Valószínű, hogy a földet nem egyszerre az egész tartományban mérték fel. Savaria földjének centuriációja nem lehet későbbi Claudius koránál, de egy grammatikus szöveg szerint még Traianus alatt is történt *limitatio*, ami Poetovio dedukciójával függhetett össze.¹⁷ Lehet, hogy a Hyginus által helytelenített eljárás (nem coloniaföld colonia módjára való felmérése) valamelyik dedukcióval egyidőben, annak járulékos munkájaként történt Claudius, Vespasianus vagy Traianus alatt, indítéka pedig a földadó kivetésének rendezése, egyszerűsítése volt.

A veteránparcellák nagyságát nem ismerjük, és kétes értékűek azok az általánosítások, amelyek egyes ismert adatokból kb. 1 km² nagyságú parcellákra következtetnek.¹⁸ Ha a pénzzel való kielégítés összege egyenlő és változatlan marad (3000 dénár), akkor legalább annyi biztos, hogy nem kaphattak a veteránok különböző értékű földbirtokokat.¹⁹ Mivel Pannoniában is érték szerint több földkategória volt,²⁰ valószínű, hogy nem azonos nagyságú földterületekkel, hanem azonos értékű parcellákkal történt a *missio agraria*. A centurióknak vagy még magasabb rangú tiszteknek juttatott földek értéke és nagysága természetesen nagyobb volt.²¹ A coloniákon kívül letelepedett vagy esetleg letelepített veteránok földjeinek nagysága még kevésbé ismert, mivel nagyrészt valószínűleg magánjogi aktussal szereztek a földet.

A veteránok mellett számolnunk kell civil idegenek, elsősorban kereskedők és különösen itálikus (főleg aquileiai) vállalkozók birtokszerzéseivel is.²² Pannonia római kori helynévadásának egy sajátos csoportja ezekkel a korai birtokszerzésekkel magyarázható,

mert e biztosan római kori eredetű, nem korábbi helynevek már a II. században is megvoltak.²³ E helynevek *-iana*, *-ianis* képzős melléknevekből származnak, amelyekhez valószínűleg hozzáértendő a *villa* főnév.²⁴ A nevek kevés kivételtől eltekintve²⁵ latin gentiliciumokból vagy cognomenekből vannak képezve, pl. *Varianis*=(*villae*)*Varianae*=Varus villái, s bizonyára egy-egy birtok első tulajdonosára, a villa építetőjére mennek vissza. Elterjedésük érdekes módon alakult. A *limes* mentén két kivételtől eltekintve²⁶ nem fordulnak elő, a tartomány belsejében pedig inkább a később urbanizált területeken, a municipiumok territoriumaiban találhatóak.²⁷ Három municipium is ebbe a névképzési típusba tartozik: *Mogetiana*, *Bassiana* és *Faustinianum*. A villagazdaságok vagy nagyobb birtokok létrejöttének a helynevek útján kitapintható folyamata korán megkezdődött, és valószínűleg szerepet játszott abban, hogy az érintett területeken a municipális élet a hadrianusi vagy későbbi municipiumokban nem tudott igazán kibontakozni.²⁸ A coloniákban a veteránparcellák közötti egyenlőség folytán eleinte csak kevés olyan birtoktest volt, amelynek tulajdonosa úti állomások és települések névadójává válhatott, de valószínű, hogy az *-iana* helynevek zónáinak és a coloniák territoriumainak birtokviszonyai a II. századtól egyre kevésbé különböztek egymástól. A földbirtok-koncentrációt a korai dedukciós coloniákban alighanem joggal II. századi folyamatnak tartja a kutatás²⁹ olyan közvetett bizonyítékok alapján, mint a középrétegre jellemző síremlékfajták (sztelék) vagy a municipális életre vonatkozó feliratok megritkulása és a coloniákból való lovagok feltűnése. A belső-pannoniai municipiumokban azonban a nagybirtok létrejöttének egy másik módjával is számolnunk kell. Ahol veteránok vagy idegen vállalkozók nem telepedtek meg, és nem szereztek földet, ott a földbirtoklás nemzetségi formái szervesen átnőhettek a municipális birtoklási formákba. Az *ordo* összeállításánál és öt-évenkénti kiegészítésénél természetesen a több földdel rendelkező gazdagabb *gens*ek tagjai jöttek számításba, akik hagyományos nemzetségi birtokformáikon mint *decuri*ók sem változtattak. A valódi municipális élet hiányát egyes kis municipiumokban ez elégséges módon magyarázhatja.

A hadsereggel területileg is szorosabb kapcsolatban álló és Duna menti fekvésüknél fogva a kereskedelmi forgalomban is jobban részt vevő municipiumokban a birtokkoncentráció lassúbb volt. A hadseregben szolgáló bennszülötteknek a zsold és az egyéb juttatások, valamint a jelentős összegű végkielégítés folyamatosan lehetővé tette kisebb birtokaik fenntartását vagy a

nemzetségi birtoklástól való függetlenedésüket.³⁰ Nem véletlen, hogy a municipális élet Aquincumban és Brigetióban különösen, de Carnuntumban és Mursában is elevenebben lüktetett abban az időben, amikor a Severusok alatt Pannonia belsejének legtöbb városából már alig van a municipális életnek számottevő feliratos emléke.

A decuriók átlagos birtoknagysága (az ún. municipális középbirtok) Aquincum környékén végzett becslések szerint³¹ nem volt nagy. Ez azonban csak a város közvetlen környékére vonatkozik, ahol a centrum közelsége folytán nem alakulhattak ki nagyobb birtoktestek. A territorium távolabbi részein elképzelhetők nagyobb birtokok, aminek nem mond ellent az, hogy a decuriói censust el nem ért emberek birtokai ott is bizonyíthatók.³² A territorium távolabbi részein a III. században tovább élő kisebb birtokok bizonyítéka lehet a *vicus Caramantesium*, amely a *villa...* előtt, első helyen nevezi meg magát egy intercisai oltáron.³³ Ugyanerre a nagyságrendre enged következtetni a *vicus Vindonianus* békásmegyeri oltára,³⁴ amelyet a birtokosok (*possessores*) és a vicuslakó (*vicani*) állítottak. Itt egyetlen vicus possessorai is többen voltak, közöttük egy lovag és több decurio.

Aquincumban a város környéki *fundusok* villái eddigi ismereteink szerint a Severus korban épültek.³⁵ Ez az építkezési hullám valószínűleg a nagybirtokok kezdődő koncentrációját jelzi. Scarbantia territoriumának kisebb *fundusai*³⁶ ekkor már valószínűleg az összeolvadás előrehaladott stádiumában voltak.³⁷ Biztosan feltételezhetjük ezt Sirmiumról,³⁸ amelynek egyik vicusában (Budalia)³⁹ született 200 körül Decius császár; a Severusok alatt tehát már senatori földbirtokok is voltak Sirmium territoriumán.

A késő antik Pannoniára (is) jellemző nagy villák természetesen nem képzelhetők el nagybirtokok nélkül. De mivel egy nagybirtokos földje nem volt szükségképpen egy tagban, a nagybirtokok általánossá válására más, részben negatív jelenségekből következ-

tethetünk. Ilyen negatívum a municipális élet hanyatlása,⁴⁰ a magánélet luxusának áttevődése a városból a vidékre stb. Közvetlen bizonyítékok a pannoniai lovagok, majd senatorok számának növekedése, de épp az utóbbiak a birtokkoncentráció sajátosan pannoniai vonásaira utalnak. Sokan közülük átlacsony származásúak voltak (tipikus karrier Aelius Triccianusé), a rangjukhoz illő vagyont — amely természetesen nem szükségképpen Pannoniában volt — később szerezték meg, akár a hatalommal bírók számtalan lehetőségeinek egyikével, akár császári adományként.⁴¹ Mármost a császári birtokok egyik forrása a politikai ellenfelek földjeinek konfiskációja volt, a III. század közepétől pedig igen sok pannoniai került szembe valamely császárral úgy, hogy az életébe és vagyonába került.⁴²

Császári birtokok valószínűleg igen korán voltak már Pannoniában. A *Caesariana* helynév⁴³ egy császári villát jelöl. Ha ez a villa azonos Pannonia egyik legnagyobb villájával, a balácaival, akkor a hozzá tartozó *fundus* már az I. század vége felé a császáré lehetett, és a Bakony egy része ezért mint császári erdőbirtok (*saltus*) is felfogható lenne. Savariából a IV. században ismerünk egy császári erdőfelügyelőt.⁴⁴ Ugyanebben az időben azonban csak Savia tartományának volt külön *procurator rei privatae*.⁴⁵ Ezeket a szórványos adatokat⁴⁶ kiegészíthetjük a császári villákra és palotákra vonatkozó ismereteinkkel. Először Marcus alatt értesülünk arról, hogy Sirmium külvárosában egy császári palota állt,⁴⁷ a IV. században azonban több ilyent is említenek.⁴⁸ Valószínűleg császári tulajdonba kerültek a Probus és Galerius talajjavító tevékenységével nyert területek.⁴⁹ A császári birtokok forrásai voltak a pannoniai nagybirtokok egy részének, de egyben sok nagybirtok politikai okokból újra beolvadt a császári tulajdonba. Ez a körforgás valószínűleg más tartományoknál jellemzőbb volt Pannoniára, amelynek nem volt olyan tartósan birtokló folyamatos szenatori arisztokráciája, mint Galliának, Hispaniának vagy Afrikának és természetesen Itáliának.

2. Mezőgazdaság

A földművelésre, erdőgazdálkodásra és állattenyésztésre vonatkozó szórványos és esetleges adatok nem alkalmasak arra, hogy a termelés ágainak arányát, az arányok területi különbségeit és időbeli eltéréseit vizsgálhassuk. Agrártörténet helyett egyelőre meg kell elégednünk az ismert tények felsorolásával.

Hogy Pannonia nem természeti kincsei, ipara vagy kereskedelme miatt volt jelentős a birodalom számára,

az az antik irodalomban olvasható jellemzésekből egyértelműen kiderül. De valószínű az is, hogy a kezdetben hegyes és erdős országnak ábrázolt Pannoniából nemcsak azért vált az antik irodalomban sík és termékeny ország,¹ mert azt időközben jobban megismerték, hanem azért is, mert a mezőgazdaságban jelentős változások történtek. E változásoknak egyik feltétele volt a birtoklási formák átalakulása,² de szük-

ség volt a természeti adottságok bizonyos fokú átalakítására is. Mocsarakat csapoltatott le Probus a Szerémségben és Galerius a Balaton térségében, Galerius erdőket is irtatott.³ Ez a földnyerő tevékenység valószínűleg nem Probusszal kezdődött; a korábbi ilyen munkák legfeljebb méretükben és szervezethezükben különböztek a császári kezdeményezéstől a III. század végén megindult meliorációs munkáktól. Csatornázás nyomait több helyen fedezte fel a kutatás.⁴ E tekintetben az új terepvizsgálati módszerektől még sok új felismerés várható.

A mezőgazdaság növényi produktumai közül az antik irodalomban egy nyilván nem termesztett, hanem gyűjtött *salunca* nevű gyógy- és fűszernövényen kívül⁵ csak az árpát, kölest és szőlőt említik, mindháromat Cassius Dio abban az összefüggésben, hogy a zord éghajlat nyomorúságát illusztrálja.⁶ Az árpát és a kölest ital alapanyagának mondja; a pannoniai és dalmatiai bennszülöttek sörszerű italát (*sabaia* vagy *sabaium*)⁷ valószínűleg ebből állították elő. Hogy azonban ez a két gabonaféle nem állt első helyen a termesztett növények között, azt már a magleleteken szórványosan végzett korábbi vizsgálatok is megmutatták,⁸ és bizonyossá vált a mag- és termésleletek rendszeres gyűjtése óta. E gyűjtés⁹ rávilágított arra, hogy számos kultúrnövény a római korban jelent meg először Magyarországon. A búza új fajtája honosodott meg, megjelent a len, és csaknem minden gyümölcs is ekkor tűnt fel először (dió, kajszi- és őszibarack, mandula, sajmeggy, szilva, cseresznye).¹⁰ A búza és a rozs mellett az árpát és a kölest kisebb arányban termesztették.

A gabona nyomtatásának emlékei lehetnek a kerek lekövezett felületek.¹¹ A malomkő leggyakoribb formája a vízszintes örlőfelületű, egy álló és egy forgó korongból álló forma, amely már a késő vaskorban is ismert volt.¹² Ritkább a függőleges örlőfelületű tölcséres malom.¹³ Sütőkemencék biztos esetei eddig csak táborokból és burgusokból ismertek.¹⁴

A szőlőtermesztéssel és a borászattal kapcsolatban előre kell bocsátanunk, hogy Domitianus nevezetes tilalma nem volt eredményes,¹⁵ és e tilalomnak Probus által való feloldásáról szóló híradások¹⁶ hitele kétséges. A szőlőtermesztésnek van némi nyoma a La Tène-korból¹⁷ és Strabón is ír róla.¹⁸ Cassius Dio — bár lekicsinylően — szintén szól a pannoniai szőlőről.¹⁹ Részben a szőlőtermesztés kis mértékével, részben a megfigyelések hiányával kell ezért magyaráznunk, hogy a mag- és termésleletek említett gyűjtése²⁰ csak a római korban tudott szőlőt kimutatni.

Az írott források szerint Pannonia a római uralom előtt és alatt egészen a IV. századig borimportra szorult.²¹ A Libernek állított oltárok elterjedéséből talán következtetni lehetne a szőlőművelés helycire,²² mint ahogyan egy nagy szőlő telepítését megőrkítő oltárkö²³ valóban Libernek van szentelve. Ez a valószínűleg tetrarchia kori oltár a szőlőfajtákat is felsorolja, de a fajtaneveket máshonnan nem ismerjük, és így eredetük is ismeretlen. A szőlőtelepítést kelta eredetű területegységben (*arpenes*) mérték ugyanezen az oltáron.²⁴ A telepítés helye az Aureus mons déli lejtője; a hegy neve a bortermelésre utalhat, mint a *Biblion* (=Bebion) hegy neve is Pannonia déli határán.²⁵

A szőlőművelés és borászat emlékeinek áttekintése²⁶ szerint kétféle művelést különböztethetünk meg. A magasan felfuttatott szőlőhöz²⁷ tartozna a balta nélküli szőlőmetszőkés²⁸ és a csigas áttételű bálványos prések; e mellett az itáliai jellegű művelési mód mellett megvolt az alacsony művelés is, amelynek eszközei a baltás metszőkés, az ásó, kapa stb. Sajnos, egyelőre nagyon kevés a biztosan római kori metszőkés, és kérdés, hogy ezek egy része nem gyümölcsfák gondozásában volt-e használatos. A Silvanus állandó attributumaként ábrázolt metszőkés inkább kerti, mint szőlészeti szerszám, mert Silvanusnak a borral való kapcsolata nem annyira szembetűnő, mint kerti, ház körüli szférája. A szőlő- és olajprések megkülönböztetése sem lezárt kérdés (olajprésnél természetesen nem olajbogyóra, hanem egyéb olajos magvakra kell gondolnunk).

Kertművelésről a pusztá tényen kívül alig tudunk valamit. Korábban már felsoroltuk azokat a gyümölcsfajokat, amelyek a római korban jelentek meg, s utána nagyrészt el is tűntek, hogy azután a magyar középkorban újra meghonosítsák őket. Sírokba tett virágok maradványai szerencsés körülmények között azonosíthatók.²⁹ Sírfeliratokon olykor utalás történik arra, hogy a halott kívánsága szerint virágokat helyezzenek a sírra.³⁰ Silvanus *herbarius* jelzője is a kerttel, valószínűleg a konyhakerttel lesz kapcsolatban.³¹

Az erdőgazdálkodás szervezethezére mutat egy magánbirtok *servus saltuariusa* és a IV. században egy *praepositus silvarum dominicarum*.³² A közmondásosan erdős Pannoniában³³ a gromatikusok kétféle erdőt különböztettek meg: makkos és „közönséges” erdőt.³⁴ A nem ritka, de még kimerítően nem értékelt famaradványvizsgálatok a tölgyön (vö. *glandifera* Pliniusnál és a gromatikusoknál) kívül több fenyőfélé, bükk-, nyár-, kőris-, szil-, cserfát stb. határoztak meg.³⁵ Egy összefoglaló áttekintés minden eddigi meghatározásról talán már ma is rá tudna mutatni az erdőzónák különbségeire és a fatárgyak helyi vagy idegen eredetére.

Pannonia erdeinek vadjai korán nevezetessé váltak. Lucanusnál a medve,³⁶ Martialisnál a vadmacska említését találjuk; utóbbit egy centurio küldte Rómába az amphitheatrális játékokhoz.³⁷ Hadrianus Pannoniában vadkanra vadászott.³⁸ A tisztek és a municipális előke-lőségek által folytatott vadászat³⁹ lokális vadászkutya-fajta kitenyészéséhez vezetett.⁴⁰ A császárkori irodalomban említett vadakon kívül az állatsontleletekből további olyan vadak ismerhetők meg, amelyekre vadásztak és fogyasztották is azokat. Az eddig vizsgált leletegyüttesekben⁴¹ a vad- és a háziállat aránya változó, de sem a vizsgált lelőhelyek száma, sem a gyűjtött csont mennyisége nem elég további következtetések levonására.

Az állattartással ugyanez a helyzet. Az ásatási csontanyag vizsgálata⁴² azonban már felhívja a figyelmet néhány állatfajra, amely a római korban jelent meg ezen a területen (szamár, házimacska) vagy vált nagyobb gazdasági jelentőségűvé (baromfi). A mindig első helyen álló szarvasmarha után hol a sertés, hol a juh és a kecske következik, de egyes lelőhelyek csontanyaga a bronzkoritól alig eltérő állattartási viszonyokra mutat. Az állattartással kapcsolatos tárgyak összegyűjtése és feldolgozása még a jövő feladata;⁴³ különösen kézenfekvő lenne a lótar-tás sokféle tárgyi emlékének kiválasztása, mert a lószerszámok⁴⁴ alapján bennszülött,⁴⁵ katonai vagy más idegen eredetű lótar-tás

megkülönböztetése is lehetővé válna. Néhány ló-sírból⁴⁶ magas színvonalú lótar-tásra lehet következtetni; a kocsitemetkezések, a ló-sírok és a katonai táborok lószerszámai közötti különbségek és rokonságok még meghatározásra várnak. A hadsereg állattartásának szervezettségét az állatállományra felügyelő *pequariusok* és állatorvosok⁴⁷ feliratai bizonyítják. A hátslovak,⁴⁸ ígás- és vágóállatok beszerzési módja, tartása és tenyésztése még vizsgálatra szorul.

A bőr-, szőrme- és gyapjúipar műhelyeinek felismerése nem könnyű.⁴⁹ A gyapjúfeldolgozás egy fontos emlékcsoportja Sisciából még közöletlen.⁵⁰ A posztó-készítéssel kapcsolatban kell említeni, hogy a késői hadseregben *pilleus Pannonicus* néven volt használatos egy sisak alatt hordott nemezsapka.⁵¹

A halászat a telepeken talált horgok és hálónehezékek tanúsága szerint mindkét módon, horoggal és hálóval folyt. Összeállítások nem állnak rendelkezésre. A haltenyészést (feltehetően csak a nagyobb birtokokon) néhány halastó kő- vagy földgátjának maradványa bizonyítja.⁵² A balfi halastavak 0,7–2,0 ha nagyok voltak.⁵³

A mezőgazdaság és járulékos iparágainak vaseszközeivel érdemi módon csak a legutóbbi időben foglalkozott a kutatás. Mivel nemcsak a funkció, hanem sokszor a datálás kérdése is nyitott, kimerítő anyaggyűjtések és elemzések hiányában itt csak a legfontosabb irodalomra hivatkozhatunk.⁵⁴

3. Bányák¹

A bányákra vonatkozó legkorábbi említés Polybiostól származik,² aki a Taurisci területén, valószínűleg Nauptus környékén³ aranybányászásról adott hírt. Traianus és Hadrianus alatt a pannoniai bányák jelentőségét az érmeek hátlapján megjelenő *metalli Ulpiani Pann(onici)* és *metal(is) Pannonicis* köriratok emelték ki.⁴ A *metallum* ez esetben nem egyértelmű, azt kőbányákra is értették,⁵ valószínű azonban, hogy a pannoniai bányászat legjelentősebb ágát, az ezüsbányászatot értették alatta.⁶

Nem maradtak fenn adatok arról, voltak-e Pannoniában magánkézben lévő bányák. Ha voltak ilyenek, inkább csak a helyi jelentőségű vagy a gyenge minőségű kőbányák lehettek azok. Az állami birtokba vett bányákat a köztársaságkorban kialakult gyakorlat szerint bérlők kezére adták. A II. századtól azonban a birodalom legfontosabb bányakörzetei fokozatosan procuratorok irányításával közvetlen állami irányítás alá kerültek. A pannoniai bányák közül ez csak az ezüsbányákat érintette Antoninus Pius uralkodása alatt.

Magukról az ezüsbányákról nincsenek adataink. Illyricum ezüstkincse a pannoniai–dalmatiai határvidéken koncentrálódhatott, nem messze, nyugatra, Kosmaj vidékétől, a Drinus völgye körül.⁷ A bányák e területi koncentrátsága indokolhatta Marcus Aurelius és Lucius Verus közös uralkodásának kezdetén a dalmatiai és a pannoniai ezüsbányák igazgatásának összevonását. Az új szervezet, amelynek Domavia volt a központja, a birodalom ezüsbányászatának egyik legfontosabb területét fogta össze.

Az illyricumi vasbányák ugyancsak Dalmatia és Pannonia határterületén sűrűsödtek, de néhány kivételtől eltekintve Dalmatia territoriumára estek.⁸ A pannoniai bányák, amelyekről közelebbit nem tudunk, mindvégig bérlők kezén maradtak, Pannonia Superior fiscalis procuratorának felügyelete alatt.⁹ Rézbányáról egyetlen adatunk van, Bernsteinből.¹⁰ Aranybányászásról a császárkorban forrásaink nem tesznek említést, a Dunából azonban, mint a birodalom más folyóiból is, folyt aranymosás.¹¹

A provincia kőbányái közül az antik forrásokban csak egyről történt említés. A *Passio Sanctorum* IV Coronatorumban említett porfirbánya Sopianae és Lugio között feküdt, tulajdonképpen vörös gránitot bányásztak itt.¹² A bánya állami kezelésben volt, egy tribunus katonai felügyelete alatt középítkezések számára bányásztak és faragott köveket.¹³ A mészkőbányákra a különböző kőfajták alapján tudunk következtetni, ezek Emona környékén,¹⁴ Andautonia mellett,¹⁵ Aquincum körzetében,¹⁶ Bánta-pusztán lokalizálhatók.¹⁷

4. Bronzipar

Helyi bronzművesség. A tartomány legkorábbi bronzműves műhelye Claudius korára keltezhető, s az emonai Oraea-ház 30. helyiségében került elő.¹ Itt a délkeleti sarokban bronzolvasztó kemencét, az északi-ban pedig kör alakú formázó- vagy öntögödört tártak fel. A kemence bedőlt omladékában öntőtégelyt és fújtatóhoz tartozó kősúlyt, valamint nagy mennyiségű bronzsalakot találtak. A közölt beszámoló alapján úgy tűnik, hogy ugyanabban a helyiségben dolgozott még a vas- és üvegolvasztó műhely is.² A másik emonai műhely L. Dindius Priscus házában működött (63–64. helyiségek). A 63. helyiség járószintje –110 cm körül volt, ez a korábbi műhely helye; a későbbi a 64. helyiség, ahol a járószint –50–60 cm-nél volt. Itt bronzsalak, lemezek és veretek kerültek elő. Kissé távolabb, az 58. helyiségben homokkőből készült öntőmintákat találtak; ezek kisebb-nagyobb karperecek negatívjai voltak.³

Nevidunumban félkész áttört bronzveret került elő, amely alapján Sellye I. arra gondol, hogy ott egy helyi műhely volt.⁴

Savariában a város nyugati oldalán, a városfal közelében találtak bronzfeldolgozó műhelyre utaló nyomokat. A Szabadság tér 1/1. hrsz. telken nagy mennyiségű töredéket találtak, amelyek talán beolvasztásra vártak. A Légszeszgyár u. 6. sz. alatti lelőhelyen olvasztótégelyek kerültek elő.⁵ Mindez arra utal, hogy itt javítóműhely dolgozott.

Carnuntumban a század eleji feltárások során, a *forum* területén⁶ három olvasztókemencét találtak, s 1-1 hozzájuk tartozó formázógödört.⁷ Mindhárom ugyanaz a típus; a nyersfém feldolgozására, beolvasztására s esetleg ötvözésre voltak alkalmasak. Réz, bronz és messing megmunkálását végezték bennük. A henger alakú kemence egy 3,4 m átmérőjű, 0,35–0,4 m

A Winden am See-ben talált szőlőprés Balaton-videki gránitból készült.¹⁸ Ugyancsak a Balaton mellől, Vörösberény környékéről valók azok a jellegzetes vörös kövek, amelyeket a tó környékén Gorsiumig kedvel használtak oszlopok, oltárok, reliefek, de még szarkofágok készítésére is.¹⁹

Római kemencékből nyert hamu és salak elemzésével Tokodon sikerült a szén felhasználására biztos adatokat kapni.²⁰

A vaskohászatra vonatkozó emlékek jobbára a provincia nyugati határvidékéről valók,²¹ így Scarbantia határában,²² de kimutathatók Tokodon is.²³

mély gödör közepén volt. A kemence átmérője 2,2 m. Kb. 0,4 m magasságig maradt meg. Eredetileg kb. 1,8 m magas lehetett. Laterekből épült, a kötőanyaga sár. Alapozása kb. 0,1–0,12 m vastag, két sor téglából van. Az alapozás fölött egy téglakarima található két téglamagasságban s egy téglaszélességben; a teteje domborúan van kiképezve. 7–8 cm-es vájat után következik maga a kemence (6. ábra 1.). A kemence háta mögött van a formázó- vagy öntögödör. Ez is kör alakú. Átmérője 2,3 m, mélysége 0,15–0,2 m. Közepén egy patkó alakú gödör mélyül le (6. ábra 2.). A helyiség leletanyagában vas- és rézsalak, valamint öntőtégely került elő, amelyen oxidcsomók és ráfolyt fém van.⁸ A műhely keltezésére rétegtani támpont nem áll rendelkezésre. R. Fleischer római korinak tartja, s úgy véli, hogy kisplasztikákat készített.⁹ Úgy tűnik, hogy a M. Grünwald által közölt bronzszobrocska felirata is emellett szól.¹⁰ H. Veters¹¹ és M. Kandler úgy vélik, hogy ez a műhely a római kor után dolgozott.¹²

Arrabona vicusában az Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori iparosnegyed objektumai között bronzsalakrétegeket rögzített Gabler D. ásatása.¹³ Ez a tény egyértelműen műhely létezésére utal. Elképzelhető, hogy itt áttört bronzvereteket készítettek,¹⁴ mivel egy félkész darab előkerült. Az alátábor valószínűsíti azt a feltevést, hogy itt lőszerszámokat is készítettek.¹⁵

Brigetio bronzművessége sokirányú volt. A II. század elején már elkezdődött itt a bronzedénykészítés,¹⁶ s minden bizonnyal a javítás is. A kisplasztikai műhely meglétének bizonyítéka a ROMVLIANVS ARTI-(fex) FECIT felirat.¹⁷ Talán ugyanebben a műhelyben készültek a ládikaveretek (az egyetlen fennmaradt verető innen származik, s Fortunát ábrázolja¹⁸) és

kulcsok is.¹⁹ Erősen profilált egygombos és térdfibulák is készültek itt az öntőminták tanúsága szerint.²⁰ A legiotábor retenturájában előkerült IV. századi bronzolvasztó kemence mellett néhány bronzrög, egy ülő Merkur-szobor és egy összelapított bronzsisak volt.²¹ A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Brigetióban több műhely dolgozott. Termelésük a II. század elején kezdődik, s folyamatos a IV. századig.

Aquincumban a *macellum* alatt találtak egy kis bronzolvasztó kemencét s mellette egy törött bronz kandeláber került elő. Ezek alapján a műhelyt Nagy L. javítóműhelyként értékelte.²²

Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy fibula-²³ és veretkészítő műhely dolgozott a Tokod-Erzsébetakna lelőhelyen feltárt III. épületben.²⁴ Egy csonka gúla alakú alapkődúc, egy öntőtégely és egy félkész, erősen profilált egygombos bronzfibulapár került itt elő. Az épület az érme tanúsága szerint az I. század végétől a II. század végéig volt használatban.²⁵

Intercisában B. Vágó E. és Visy Zs. ásatásai nyomán 19 kisméretű bronzöntő kemence került felszínre.²⁶ Az egyik kemence mellett előkerült a fújtatószerkezet alapját képező négyzetes kőlap, a fújtatóhoz tartozó átfúrt kőszűz s egy öntőtégely finom szemcséjű agyagból. Kívül-belül bronznyomok vannak rajta. Visy Zs. e műhelyt a III–IV. századra keltezi.²⁷ Emonához, Arrabonához és Tokodhoz hasonlóan itt is a közvetlen szomszédságban volt az üveg- és vasmegmunkálással foglalkozó műhely.²⁸ Valószínűleg összefüggés van a kemencék és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött öntőminta²⁹ között; s ez a műhely azonos lehet a Sellye I. által is tárgyalta.³⁰ Vereteket, csatokat és talán edényeket³¹ is készítettek itt (6. ábra 3–6.).

Biztosan kelta előzményekre megy vissza Szalacsonán a Kapos-völgyi fémműves központ, amely a római korban is tovább működött. Ötvösszerszámok (kalapácsok, fogók, poncvésők), öntőminták (kelta fibula), öntőtégelyek és öntőkanalak kerültek elő innen. A lelőhelyről még római kori nemesfém ékszerek, bronzbográcsok és éremleletek ismertek. Úgy tűnik, hogy a műhely a kelta kortól folyamatosan termelt a III. század végéig. Termékkörébe éppúgy beletartoztak az érme (kelta), mint a fibulák, ékszerek és edények.³²

Végül még a keszthely-fenekpusztai V. századi bronzműves műhely³³ maradványairól kell említést tennünk. Az erőd egyik kaputornyában egy gödörben bronzedényfülek, bronzlemezdarabok és vaseszközök kerültek elő. A sok hulladék arra enged következtetni, hogy olvasztókemence nem volt az erődben. Az edények javítása, foltozása csak hideg eljárásokkal történt.

A fentieket összefoglalva le kell szögezni, hogy Pannoniában eddig nem került elő olyan kemence, amely az ércből nyersfém nyerésére szolgált volna (kohó); eddig csak olvasztókemencék ismertek. Ezek az I. század közepétől kezdve az V. század elejéig dolgoznak, s használati tárgyak készítésével és javításával foglalkoznak. A tárgyalatokon kívül a szakirodalom még több műhelyt említ,³⁴ azonban a rendelkezésünkre álló adatok alapján ezek léte vitatható.

a) *Bronzedények.* A bronzötvözet, a réz és az ón a két fő alkotórésze; ezeken kívül még cink, ólom, vas, ezüst stb. fordulhat elő benne nagyon kis mennyiségben,³⁵ s ezek előnyösen befolyásolják a kapott fém fizikai tulajdonságait. Az utóbbi elemek részben az ércek, részben a korábbi használati tárgyak beolvasztása révén kerültek az ókori bronztárgyakba.³⁶ A réz és a cink messing nevű ötvözetét arany színe miatt nagyon kedvelték, s gyakran használták fel edénykészítésre.

A bronzedények formaadása alapvetően kétféle úton lehetséges: öntéssel, illetve kalapálással. Ritkán alkalmazták kizárólag az egyiket, általában a kettő kombinációja, illetve az utólagos megmunkálás révén alakul ki az edény.³⁷ Az öntés folyékony állapotban történik vastag falú fémöntő formában (=kokilla),³⁸ homokformában vagy kőből készült kétrészes öntőformában.³⁹ Ezenkívül a viaszvesztéses eljárás is ismert volt.⁴⁰ Az öntött formákat kalapálással alakították tovább. Ezt A. Mutz mérései egyértelműen bizonyítják.⁴¹ Az utólagos megmunkálás célja nem a formaadás, hanem az edény súlyának könnyítése s másodsorban a díszítés volt. Ezeket esztergálással, véséssel, csiszolással és bekarcolással végezték. A különféle edényrészek összekapcsolása szegeccselés vagy forrasztással történt.⁴² A felületkezelés eljárásai a polírozás, aranyozás, ezüstözés, cinezés, színezés,⁴³ inkrusztáció: fém, máz vagy nielló.⁴⁴ A kalapálás úgy történt, hogy az öntött bronzlapokat elvékonyították, s aztán ezeket vették munkába. Ez melegen vagy hidegen történt, formában vagy szabadon, különféle kalapácsokkal.⁴⁵ A kalapálásnak az edények javításánál, foltozásánál is nagy szerepe volt.⁴⁶

— A foglalás előtti import. A La Tène A–B korban a szobi kantharoszon⁴⁷ kívül más bronzedény egyelőre nem ismert a Kárpát-medence leletanyagában. A következő darabok a római foglalást megelőző kereskedelmi kapcsolatok révén kerültek ide a La Tène C–D korban. Ezek a késő köztársaságkor végén, a kora császárkor elején vagy Gallia Cisalpinában, vagy Észak-Itáliában dolgozó műhely termékei.⁴⁸ Ebbe a csoportba a következő darabok tartoznak:

1. Kelheimi típusú bronz lemezkorsó ismeretlen pannoniai lelőhelyről,⁴⁹ Eggers 122. típus — A fokozat.⁵⁰

2. Az előbbivel megegyező típusú fültöredék, lelőhelynek Intercisát mondott be az eladó.⁵¹

3. Aylesfordi típusú bronzserpenyő, Eggers 130. típus — A fokozat,⁵² ismeretlen pannoniai lelőhelyről.⁵³

4. A fentivel megegyező típus Dühren—Moosburg-i változatot képviselő példánya,⁵⁴ amelyet J. Werner az i. e. I. század első harmadára keltez. Lelőhely: Szekszárd, Bakta-hegyi temető.⁵⁵

5. Az előbbi kettővel megegyező típusú serpenyő tisztán aylesfordi változata.⁵⁶ Lelőhely: Véménd, kelta férfisír. Kísérő leletei: La Tène C korú kard és lándzsa.⁵⁷

6. Pelta mustrával áttört nyelű serpenyő. Lelőhelye: Siscia.⁵⁸

7. Mint az előző. Lelőhely: Siscia.⁵⁹

8. Az előző kettővel megegyező, bélyeges példány. Sajnos, a mesterjegy olvashatatlan. Lelőhely: Emona.⁶⁰

9. Az előbbiekhöz hasonló, de kevésbé díszes serpenyő. Bélyege: ...POMPEI...GER...⁶¹

10. A fentiekhez hasonló lemezserpenyő, a nyél végén hattyúfejek vannak. A Dél-Itáliában készült öntött hattyúfej kengyeles serpenyőket utánoz. Lelőhely: Emona.⁶²

11. Az előbbihez hasonló hattyúfej kengyeles típust utánzó lemezserpenyő. A nyél középső részén hosszú ék alakú minta található vonalkázással és kettős körökkel. Lelőhely: Siscia.⁶³

12. Lemezserpenyő. Nyelén vonalkázott szalag, pontkör és tojásfüzér. Bélyege: NORBA[NVS]. Lelőhely: Emona.⁶⁴

13. Lemezserpenyő. Nyelén téglalap alakú keretben STAG bélyeg. Formája megegyezik a 6—12. sz. alatt felsorolt lemezserpenyőkével. A nyél végének kiképzése a Dél-Itáliában készült serpenyőkre jellemző, azaz egy innen származó darabot vettek mintának. Lelőhely: a Laibach folyó medre.⁶⁵

14. Meredek falú lemezserpenyő pelta alakú lábakkal, a nyelének végén hattyúfejekkel. Az öntött hattyúfej kengyeles példányok másolata. Díszítő elemei viszont a lemezserpenyők motívumai. Lelőhely: Emona.⁶⁶

15. Homorúan ívelt falú, idriai típusú füles pohárhoz tartozó fültöredék,⁶⁷ fent madárfejekben végződik, lent pedig szív alakú levélben. Lelőhely: a műkereskedő állítása szerint Intercisa.⁶⁸

16. Idriai típusú pohárhoz tartozó fültöredék, nagyon kopott és erősen stilizált madárfejekkel. Lelőhely: Velemszentvid, oppidum.⁶⁹

17. Idriai típusú pohárhoz tartozó fültöredék, lelőhelye: Sisak (Segestiké). Leletegyüttesében más késő La Tène-kori tárgyak is előfordulnak.⁷⁰

18. Pescate típusú (=mozgatható nyelvű) bormerítő. Lelőhely: Velemszentvid.⁷¹

19. Mint az előbbi. Lelőhely: Emona.⁷²

20. Mint az előbbieket. Lelőhely: Siscia.⁷³

21. Mint 18—20. Feltételezett lelőhely: Brigetio.⁷⁴

22. Mint 18—21. Lelőhely: ismeretlen. Őrzési hely: MNM.⁷⁵

23. Mint 18—22. Lelőhely: Sotin, késő kelta hamvasztásos férfisír. Leletegyüttes: kelta karperec, lánc, övcsat, fibula.⁷⁶

24. Hosszú nyelvű, kerek fenekű bormerítő. Lelőhely: Emona.⁷⁷

Foglalás előtti importtárgyaknak tartjuk a sotini sír lemezéből készült merítőedényét és vödrét is, de ezeket valószínűleg Dél-Itáliában készítették.

25. V alakú, beförasztott nyelvű merítőedény. Lemezéből készült, esztergált csészéje van. Radnóti 22. típusába sorolható.⁷⁸ Leletegyüttesét ld. a 23. sz.-nál.

26. Bronzvödör vasabronccsal és füllel. Leletegyüttes: ld. uo. Dél-itáliai típus.⁷⁹

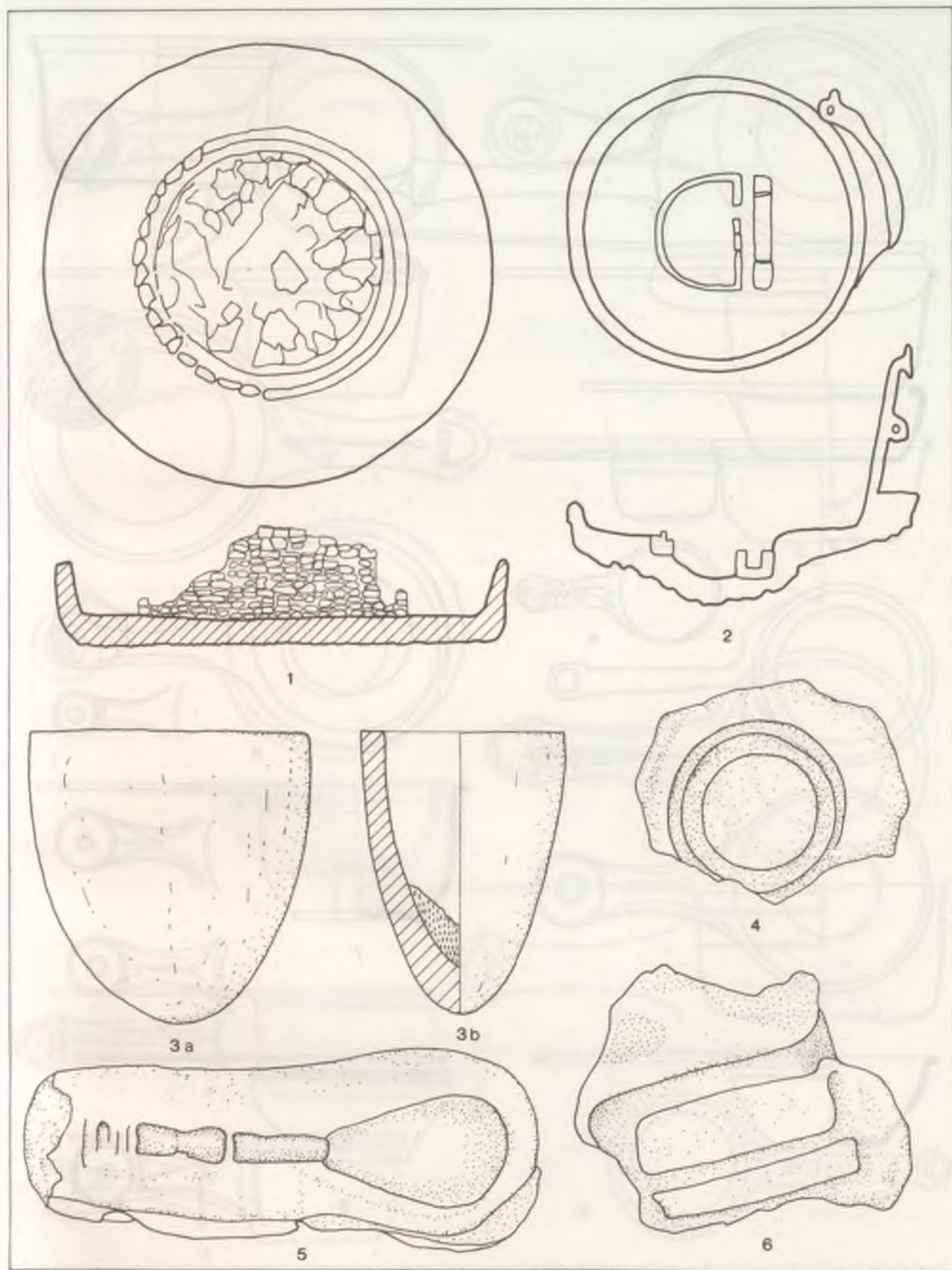
27. Vödörfül. Négyzög átmetszetű. Stilizált hattyúfejekben végződik.⁸⁰ A két összeolvadt fogója is megmaradt. Leletegyüttes: ld. a 23. sz.-nál.

28. Bronz lemezüst töredékei. Leletegyüttes: ld. a 23. sz.-nál.

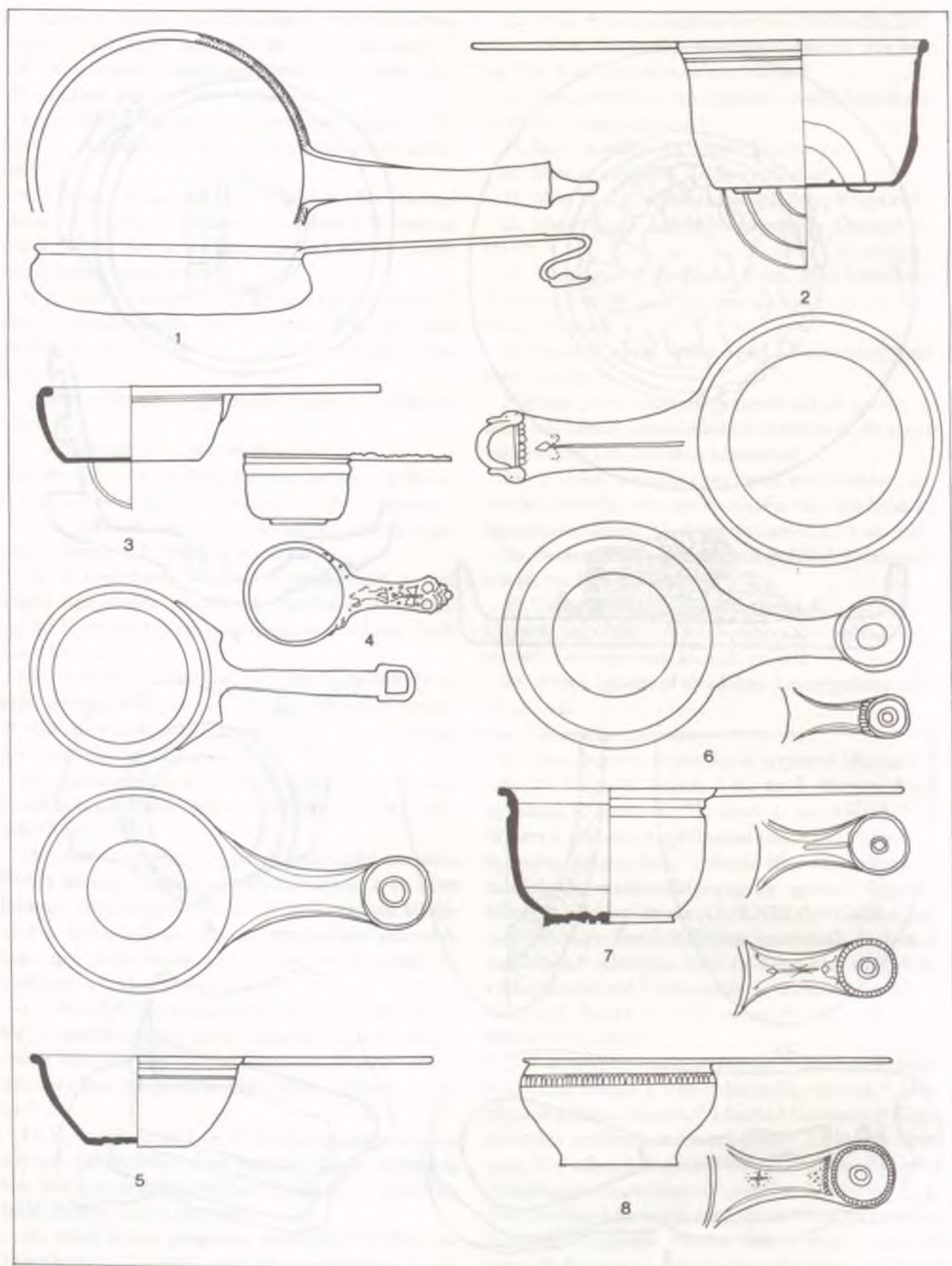
— Pannoniai típusok:

1. *Hosszú nyelvű széles, lapos serpenyő* (Radnóti 1. típus).⁸¹ Megfelel Eggers 130. és J. Werner B—C típusának,⁸² illetve S. Tassinari 1. darabjának.⁸³ H. Willers is többször foglalkozott vele.⁸⁴ Egybe öntötték és utána kikalapálták. Három lába van. Díszítése: madárfejek, madártoll/fenyőgally minta.⁸⁵ Egyetlen bélyeges példány ismert (CORNELI).⁸⁶ Gallia Cisalpinában vagy Észak-Itáliában gyártották az i. e. I. században.⁸⁷ Általában késő La Tène-kori síregyüttesekben fordul elő.⁸⁸ Britanniából, Galliából, az Alpok vidékéről, Észak-Itáliából ismert.⁸⁹ Eddig 45 darab került elő (7. ábra 1.).⁹⁰

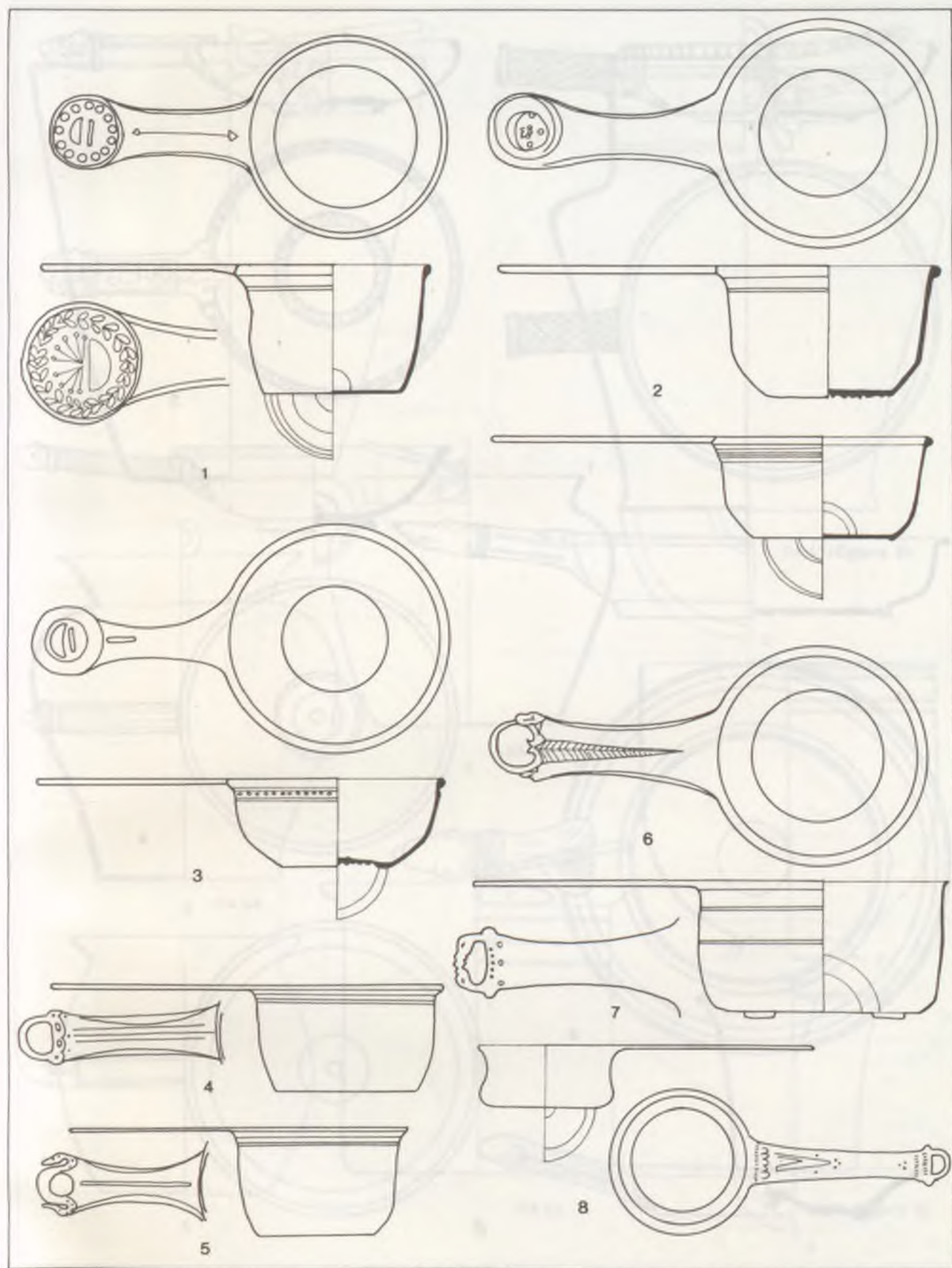
2. *Hattyúfej kengyeles serpenyők*.⁹¹ Elterjedési területük Itália, főként a Vezúv környéki városok,⁹² korai táborok a Rajna mentén,⁹³ a Szabad Germania,⁹⁴ Csehszlovákia területe⁹⁵ és Skandinávia.⁹⁶ Trebellius Crescens, Trebellius Romanus, Plinius Diogenes, P. Cipiú Nicomachus mesterjegyei⁹⁷ alapján bizonyos, hogy Dél-Itáliában készítették ezt a típust.⁹⁸ Maga a hattyúfej kengyeles motívum viszont Alexandriára vezethető vissza.⁹⁹ Az i. e. I. század második felétől a Flavius kor végéig gyártották.¹⁰⁰ Maga a serpenyő öntött,

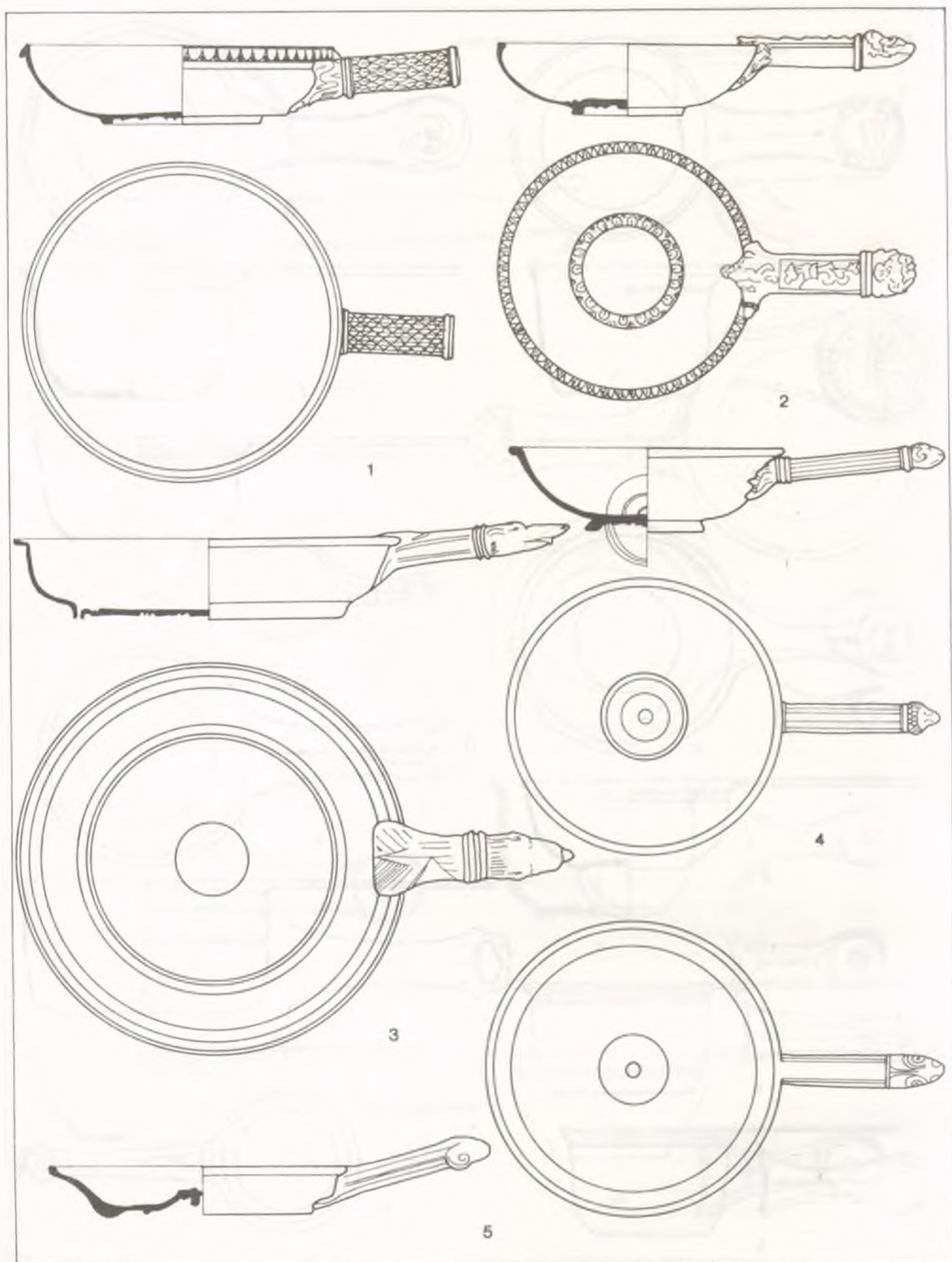
6. ábra. A bronzöntés emlékei: 1. öntőkemence, 2. formázógödör, 3. öntőtégely, 4–6. öntőformák

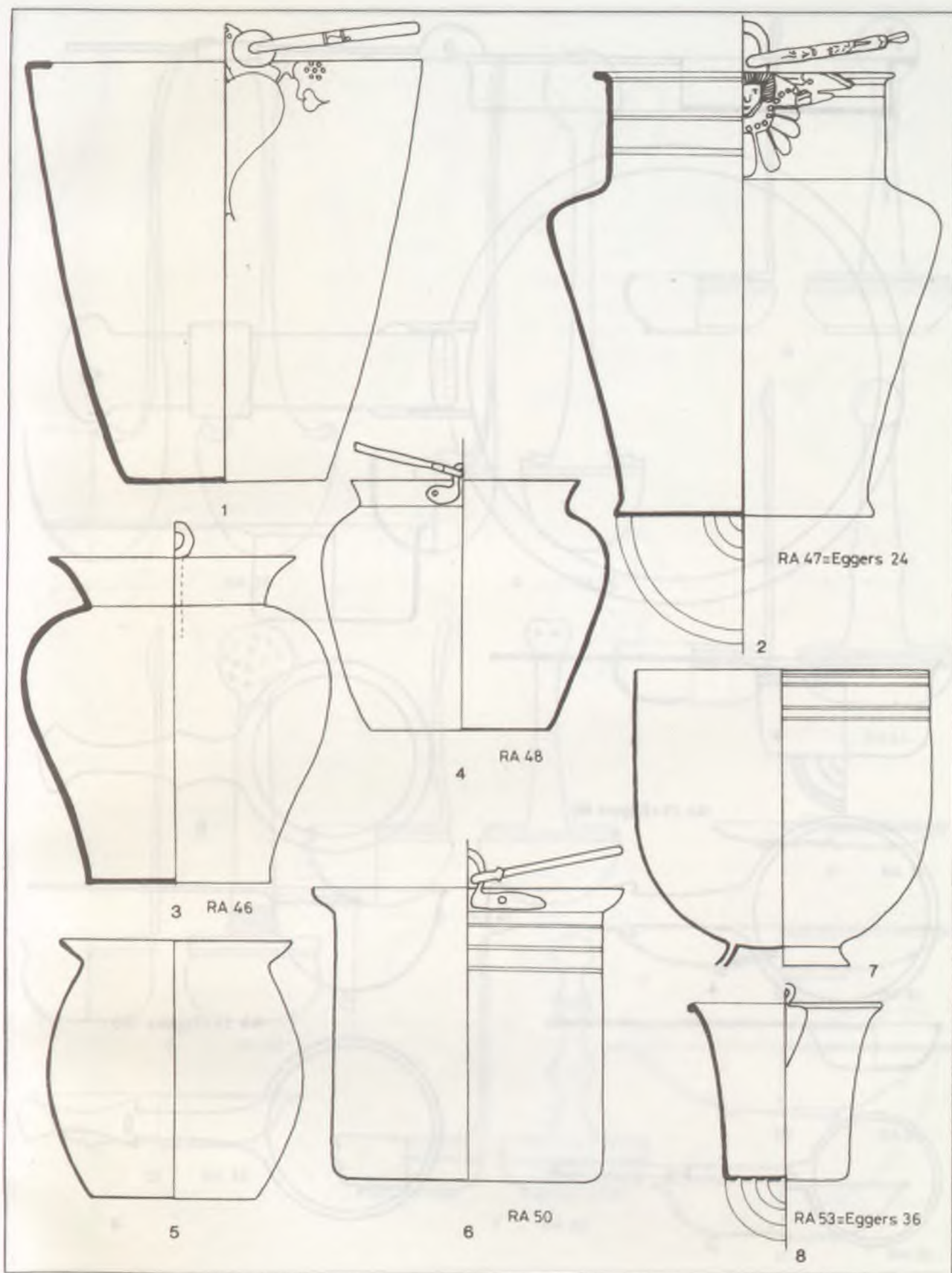
7. ábra. Bronzedények: serpenyők

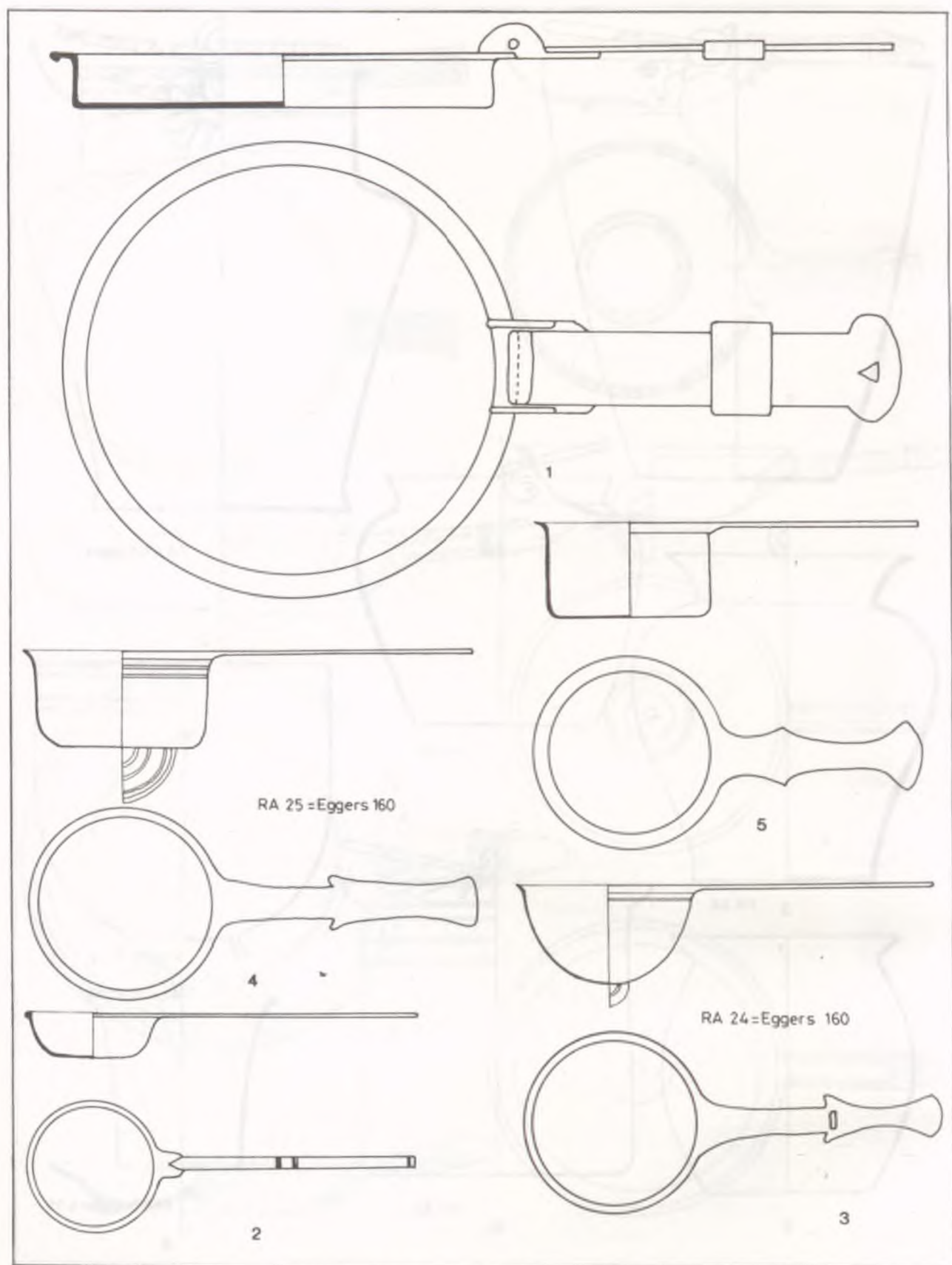
8. ábra. Bronzedények: serpenyők

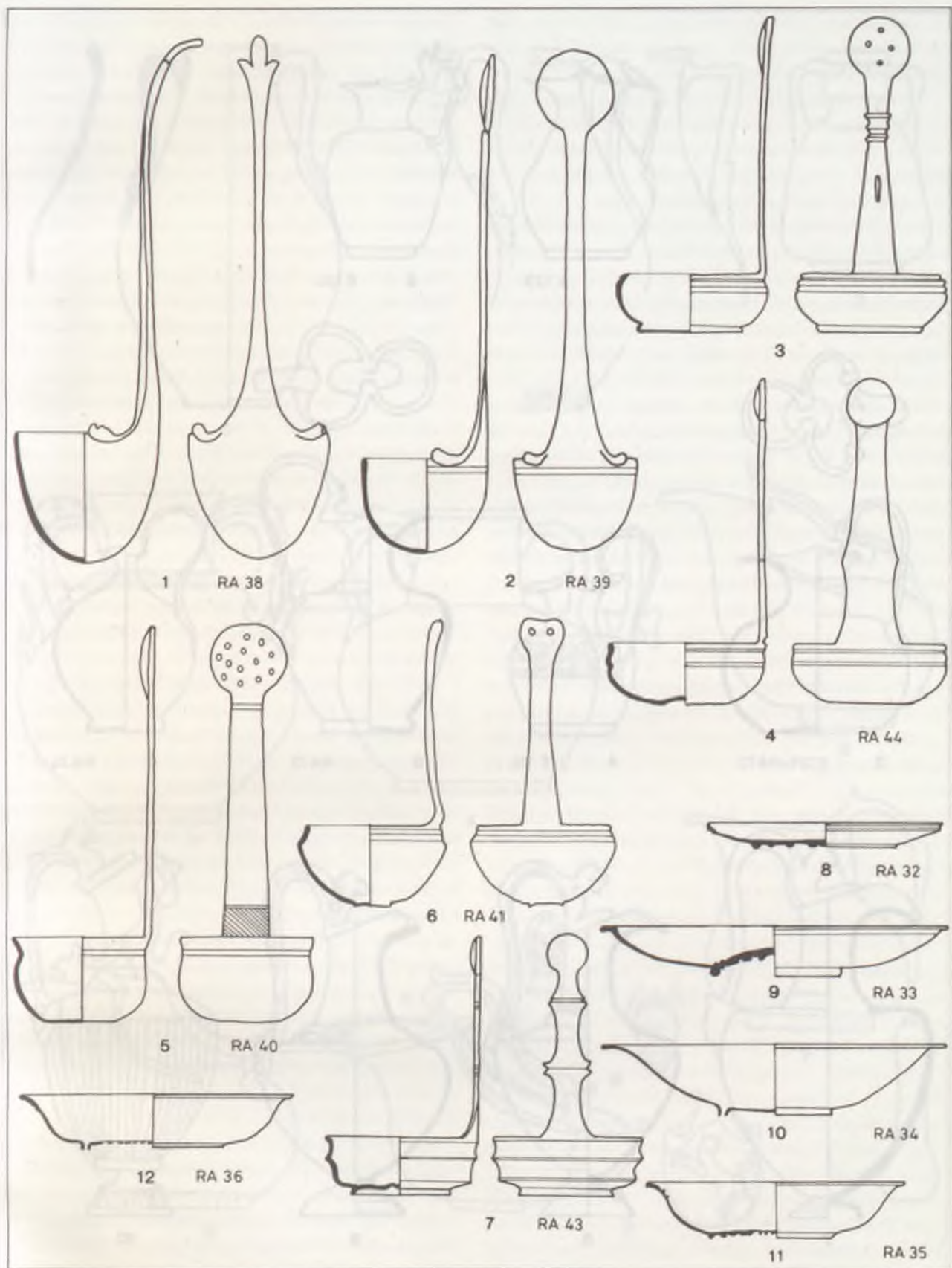
9. ábra. Bronzedények: nyeles csészék

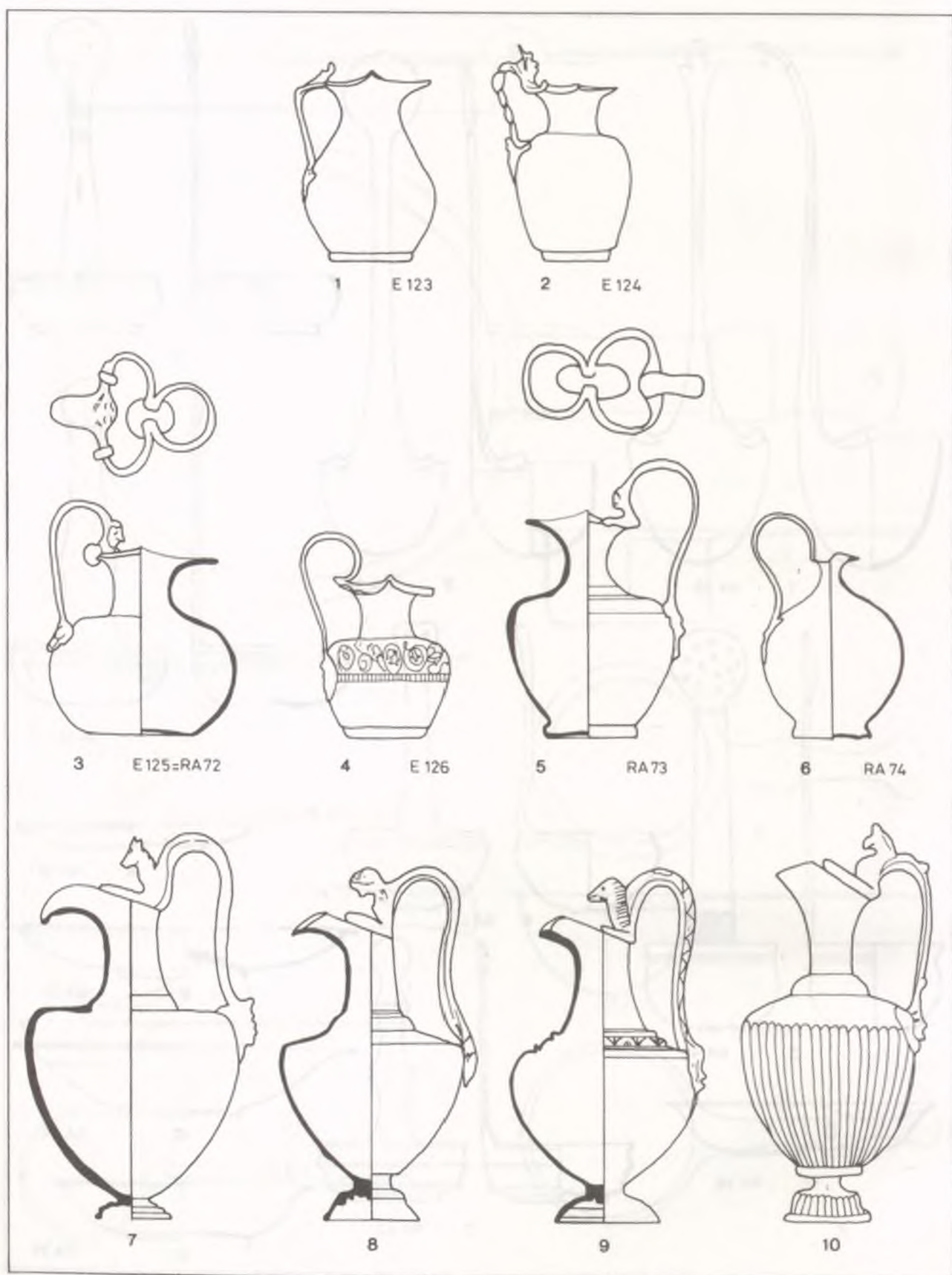
10. ábra. Bronzedények: vödrök

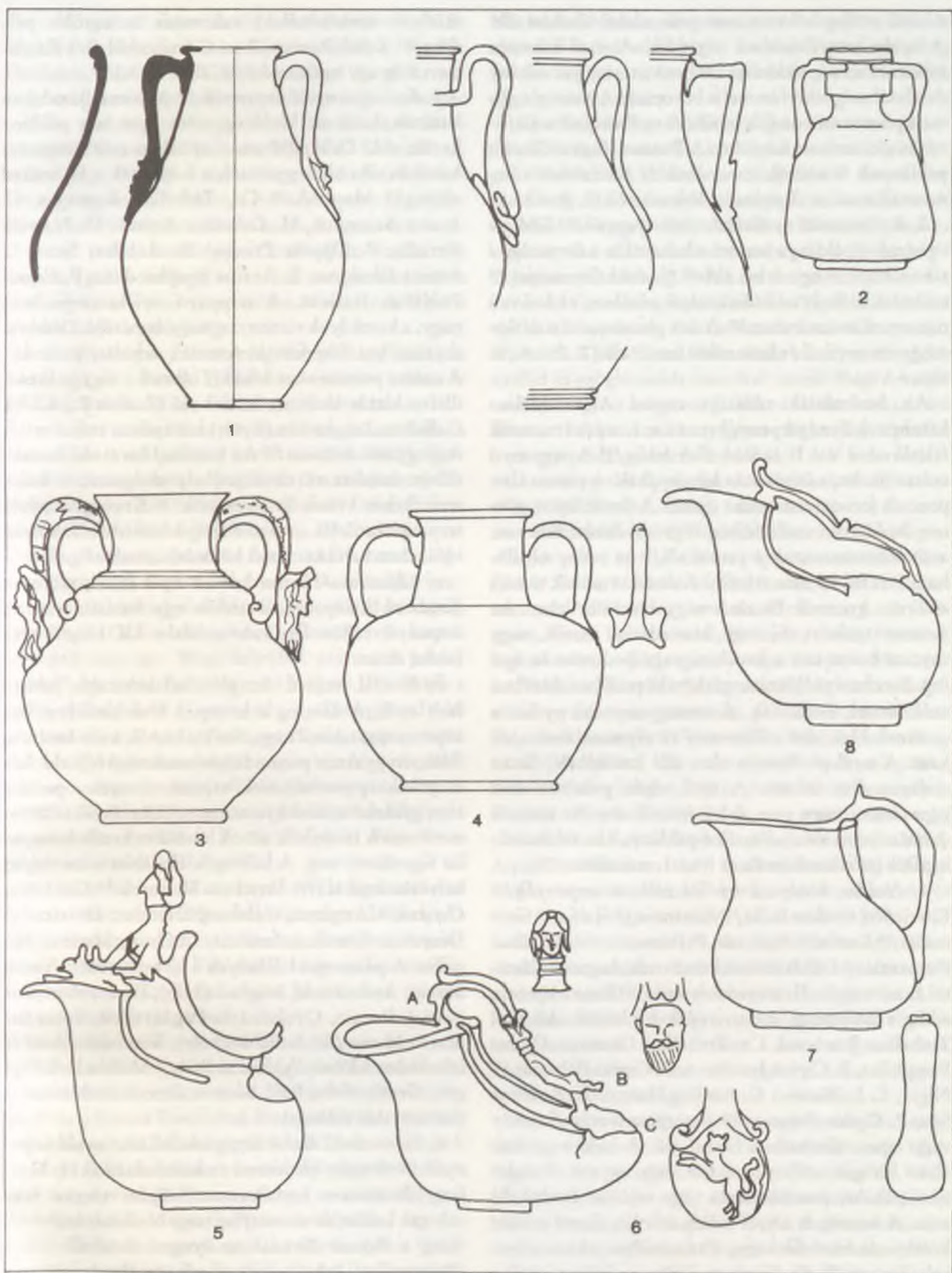
11. ábra. Bronzedények: 1. felhajtható nyelű serpenyő, 2–5. vízszintes nyelű merítők, szűrők

12. ábra. Bronzedények: 1–7. függőleges nyelű merítők, szűrők, 8–12. tálak, tányérok

13. ábra. Bronzedények: kancsók

14. ábra. Bronzedények: 1–4. amphorák, 5–8. askosok

s kicsi, utólag felforrasztott pelta alakú lábakon állt. A nyele hattyúfejekben végződik. A nyél közepén tobozokban végződő thyrso bot van, amelyet néhány darabnál még fehérfémmel is bevontak. A bot szalagdíszzeit pontozott vonalak jelzik. A nyél tövénél tojásfüzér is elő szokott fordulni. A Pannoniában előkerült példányok Sisciából, Emonából és Surdukból származnak, s az i. sz. I. századra keltezhetők (7. ábra 2.).¹⁰¹

3. *Külön öntött nyéllel ellátott serpenyők.*¹⁰² Eddig e típusnak 8 példánya ismert: a halterni és a novaesiumi táborokból,¹⁰³ egy debei sírból (Szabad Germania),¹⁰⁴ valamint lelőhely nélküli darabok a leideni, a bécsi és a nijmegeni múzeumban.¹⁰⁵ A két pannoniai darab Somogy-simonyiból és Emonából került elő (7. ábra 4., 8. ábra 4–8.).¹⁰⁶

Az öntőminták tanúsága szerint Alexandriában készítettek ilyen serpenyőket az i. e. I. század második felétől az i. sz. I. század első feléig.¹⁰⁷ A serpenyő csésze öntött, s öntés után kikalapálták. A perem alatt poncolt fonatornamentika díszíti. A fenék lapos, esztergált. Három madárfejen végződő öntött füle van, amit felforrasztottak a perem alá, s az edény oldalához.¹⁰⁸ A fül felülete reliefes. A domborművek témája amorett, gyermek Bacchus vagy Hercules lehet. Az amorett syrinxet fúj vagy kismadárral játszik, vagy thyrso botot tart a kezében, vagy pedumot és ágat fog. Bacchust szőlővel megrakott köpenyben, kezében szőlőfürttel ábrázolták. A somogy-simonyi nyélen a gyermek Hercules vállán viszi az erymanthoszi vadkant. A nyél tövében fa alatt álló kecskebak, illetve szalagos dísz látható. A nyél végén palmetta alatt pápaszemes vagy vese alakú áttörés van. Az emonai darab teljesen sima, dísztelen példány, s ez valószínűleg Dél-Itáliában készült az i. sz. I. században.¹⁰⁹

4. *Holdas kivágású nyéllel ellátott serpenyők.*¹¹⁰ Elterjedési területe Itália,¹¹¹ Britannia,¹¹² Gallia,¹¹³ Germania,¹¹⁴ Raetia,¹¹⁵ Noricum,¹¹⁶ Pannonia¹¹⁷ és a Szabad Germania.¹¹⁸ Dél-Itáliában készítették Augustus korától kezdve az I–II. század folyamán.¹¹⁹ Ezen a típuson eddig a következő mesterjegyek fordulnak elő: Cn. Trebellius Romanus, Cn. Trebellius Crescens, Cippius Pamphilus, P. Cippius Isocrysos, P. Cippius Polybius,¹²⁰ Niger, L. L. Naevio, C. Attilius Hanno, Ti. Robilius Sita, P. Cippius Princeps.¹²¹ A serpenyő csészéje mély vagy lapos változatban fordul elő. A hold vagy bab alakú kivágás mellett levéldísz vagy sugaras elrendezésű pálcika, pontkorminta vagy tojásor fordul elő rajta. A korong és a nyél szélén árkolás, illetve csavart kötélmintá húzódik végig. Pannoniában a korai városok (Emona, Siscia, Sirmium, Poetovio és Savaria) és a tartomány északnyugati felének területéről (kora csá-

szárkori temetkezések) származik a legtöbb példány.¹²² Belső-Pannoniában Gorsiumból (I. villa) ismert még egy nyéltörredék (8. ábra 1–3.).¹²³

5. *Korongos nyelű serpenyők.*¹²⁴ A Római Birodalom határain belül és kívül egyaránt igen sok példány került elő. Dél-Itáliában, Capuában már Augustus korában elkezdtek gyártani, s folytatták a II. század elejéig.¹²⁵ Mesterek:¹²⁶ Cn. Trebellius Romanus, C. Accius Secundus, M. Gabinius Acutus, M. Naevius Cerialis, P. Oppius Priscus, Ti. Robilius Situs, L. Ansius Diodorus, L. Ansius Epaphroditus, P. Cippius Polybius, Rufinus. A serpenyő nyélkorongja nem nagy, a kerek lyuk viszonylag nagy átmérőjű. Díszítés: thyrso bot fehérfémmel bevonattal, árkolás, poncolás. A csésze pereme alatt árka (7. ábra 8.) vagy paliszád, illetve kettős lécminta fordul elő (7. ábra 2., 5., 7.). Galliában Lugdunum (Lyon) környékén volt a másik nagy gyártó centrum.¹²⁷ Az I. század harmadik harmadában kezdett el ez a műhely dolgozni, s itáliai termékeket vettek át mintának.¹²⁸ Korongos nyelű serpenyőket a III. század elejéig készítettek. E hosszú időszakon belül két fázist különböztettek meg:¹²⁹

a) Claudius–Flavius kor. A nyél rövid, széles és domború kiképzésű, a szélén egy barázda van. A serpenyő vállán lécdíszítés, lábán kis kiugró rész fordul elő.

b) II–III. század. Az előzőnél hosszabb, jobban ívelt nyél. A korong a közepén lévő kicsi lyukhoz képest aránytalanul nagy. Szélén kettős, mély barázda, felületén gyakran piramidális elrendezésű félhold, kör és pálcika poncdíszítések vannak. A csésze pereme alatt gyakran lesbosi kymation, szőlőlevél és szőlőfürt motívumok fordulnak elő. A láb fölött kettős hornyolás figyelhető meg. A bélyegek általában a korongon helyezkednek el íves keretben. Mesterek:¹³⁰ Candidus, Caratus, Carugenus, Celsinus, Draccius, Dioratus v. Deoratus, Gratinus, Ianuaris, Lucanus, Maturus, Niggellio. A pannoniai lelőhelyek a következők:¹³¹ Siscia, Surcin, Andautonia, Brigetio (2 db), Baranyabán (Popovác), Pomáz, Gyulafirátót-Pogánytelek, Vetus Salina és Mursa (dél-itáliai műhely); Sirmium, Ászár és ismeretlen lelőhely (galliai műhely); Müllendorf, Oggau, Großhöflein, Balf, Savaria, Emona és Alsódabas (bizonytalan műhely).

6. *Lóherelevél alakú kivágással ellátott nyelű serpenyők.*¹³² A típus eredetével és kialakulásával H. Norling-Christensen foglalkozott.¹³³ Szám szerint nem sok van belőle, de viszonylag nagy területen terjedt el, főleg a Római Birodalom nyugati tartományaiban (Britanniától Pannoniáig), s néhány darab ismert a Szabad Germaniában is.¹³⁴ Dél-Itáliában készítették az

i. sz. I. század második felétől.¹³⁵ Mesterek:¹³⁶ P. Cypius Polybius, L. Ansius Epaphroditus, L. Ansius Diodorus, Narcissus. Gallia műhelyei átvették, s a nagyon egyszerű típust az ottani ezüst- és bronzserpenyőkön szokásos ornamentikával díszítették.¹³⁷ Mesterek:¹³⁸ Nonnius, Draccius, Nigellio. Keltezés: I. század vége, II. század eleje. A serpenyő nyele félköríves vagy egyenes záródású, a csészéje lapos vagy mély. Pannoniai lelőhelyű darabok: Siscia, Brigetio és Lesenacetomaj (itáliai műhely); Großhöflein-Foellik és Emona (galliai műhely). Itt kell megemlítenünk a tordinci és a sisciai serpenyőket,¹³⁹ amelyek három lyukkal áttört nyelűek.¹⁴⁰

7. *Fürdőzőserpenyők.*¹⁴¹ A legtöbb példány Itáliában került elő, de a Római Birodalom területén másutt is gyakori. Britanniában, Galliában, Germaniában, Noricumban, Pannoniában, Dalmatiában, Moesiában és Thraciában is sok példány került elő.¹⁴² A fürdőzőfelszereléshez tartozott, a strigilisek és az olajosampulla mellett egy karikán felfűzve hordták.¹⁴³ Dél-Itáliában készítették.¹⁴⁴ Mesterek:¹⁴⁵ Naevius, Agathus, Naevius Cerialis, Rufinus, Amurius, Nasennius Libanus, Oprius Hermes, P. Cypius Polybius, L. Ansius Epaphroditus. Az I. század első felétől a II. század közepéig gyártják.¹⁴⁶ Galliai mesterekre jellemző íves keretű bélyegző van egy Waal folyóból származó példányon,¹⁴⁷ így valószínű, hogy ezt a típust is átvették a galliai műhelyek.¹⁴⁸ A serpenyő a nyéllel együtt 25-30 cm hosszú, s 3-4,5 cm magas. Nyele vagy piskóta alakú, vagy egyenesre vágott végén lekerekített gomb található. A peremet tojásfüzér, illetve poncolt ornamentika díszítheti. A pannoniai példányok lelőhelyei a következők: Poetovio, Siscia, Brigetio, Pécs-Vasas (sír) és ismeretlen lelőhely.¹⁴⁹

8. *Felhajtható nyelű serpenyők.*¹⁵⁰ Eddig mindössze 6 darab ismert ebből a típusból a következő lelőhelyekről:¹⁵¹ Martigny, Urmitz, Rheims, Pontoux, Aquincum és Poetovio (?). Valószínű, hogy galliai termék. Feltehetően a II. század elején készültek a típusba tartozó darabok (11. ábra 1.).

9. *Merítő-szűrő edénypár.*¹⁵² A vízszintes nyelű merítő és a beleillő szűrő közös felhasználásra készült, a boroskészlethez tartoztak. Elterjedt a provinciákban¹⁵³ és a Római Birodalom határain kívül is.¹⁵⁴ Mind Itáliában, mind Galliában gyártották. A mesterjegyek téglalap alakú keretben vannak. Elhelyezkedésük a nyél tengelyével párhuzamos vagy arra merőleges, s néha ferde lehet. Mesterek:¹⁵⁵ Acco, Adraxius, Agorix, I...agli Philo, Balrum, Cammi..., Cannimasus, Casatus, Disaucus, Urbanus Epidiae, C. Accius Euanthus, ...illiomasus, ...mricma, Manlius, Vestinus, Victor,

Vindobilo. Nincs azonos mesternév a serpenyőkön és a merítő-szűrő edényeken. Ez minden valószínűség szerint azt jelenti, hogy a mesterek specializálódtak egy-egy edényfajta.

A korai típusok szűrőmintája igen változatos: meanderek, virágok, rozetták, körök, körszeletek, spirálfogók és svasztikák láthatók az edényeken.¹⁵⁶ A nyeleken szemüveg alakú minta, háromszögek és vonalkázások figyelhetők meg.¹⁵⁷ A V alakban beillesztett, gombos végű nyéllel ellátott merítő-szűrőpár a korai leletanyagban jelenik meg.¹⁵⁸ A kora császárkor jellemző s kevésbé változékony típusa az evezőlapát alakú, sima nyelű edénypár. A szűrőminták a fenti változatokat követi.¹⁵⁹ A késő római időszakban ez a típus rövidebb nyéllel és szögletesebb csészével jelenik meg. A szűrő mintája nagyon leegyszerűsödik: általában sokszirmú rozetta.¹⁶⁰ A pannoniai anyagban a legkorábbi típusból csak egy példány ismert, Sisciából.¹⁶¹ A V befórasztású, hosszú nyeles típus pannoniai lelőhelyei a következők:¹⁶² Müllendorf, Oslip, Schwechat, Sotin, Siscia és ismeretlen lelőhely. A félgömbös fenekű, hosszú evezőlapát alakú nyéllel ellátott típus pannoniai lelőhelyei:¹⁶³ Siscia, Müllendorf, Scarbantia, Halbturn, Carnuntum, Ad Flexum, Gerulata, Arrabona, Ászár, Brigetio, Vinár, Balatonfüred, Halimba, Öskü, Románd, Lovasberény, Sárbogárd-Tringer-tanya, Mezőszilas,¹⁶⁴ Káloz, Törtel és Szalacska. A szögletes csészéjű, rövid nyelű típus pannoniai példányai a következő helyekről ismertek:¹⁶⁵ Sommerein, Füzitőpuszta, Gorsium (középület), Intercisa (késő római település), Zomba (konyhalelet), Majs (késő római temető) és Groblje. Meg kell említenünk még a szűrőtálak vagy csészék töredékeit is, ezek Sisciából, Vindobonából és Aquincumból ismertek.¹⁶⁶ Ezekon kívül még néhány meghatározatlan töredék került elő Gorsiumból és Carnuntum polgárvárosából (11. ábra 2—5.).¹⁶⁷

10. *Kézmosó service-ek.* Az áldozatbemutatás előtti rituális kézmosáskor használt kancsót és nyeles csészét a római császárkorban már együttesen gyártották és forgalmazták.¹⁶⁸ Korábban egyedileg meglévő típusokat pároztattak össze, ezért a készlet gyártásának kezdete általában nem esik egybe a kancsó vagy a nyeles csésze egyedi gyártásának kezdetével.

A löherelevél szájú kancsók megjelenése jóval megelőzi a római császárkort. A korai típus, amely H. J. Eggers 124. típusának felel meg (13. ábra 2.),¹⁶⁹ 23 példánya került elő eddig a Római Birodalom területén (Italia, Britannia, Germania, Gallia és Pannonia) és a barbaricumban (Szabad Germania és Kaukázus).¹⁷⁰ A készítő műhely J. Werner és H. U. Nuber szerint Dél-Itáliában volt.¹⁷¹ A kancsó szájnyílása tojással

díszített vagy sima. Az edény hasa öblös, s kb. kétszer olyan magas, mint az edény nyaka. A fül edényszájával érintkező része patkós lezárású. Férfi- vagy női fej, esetleg sisakos Minerva-mellkép díszíti. A fül fogórésze az egyik példányon az alsó attache Pan—Satyr-maszkjának két szarvából nő ki.¹⁷² Előfordul olyan eset is, ahol a fogórészt két egymásra fonódó növényi inda adja.¹⁷³ Ennek egyszerűbb változata az, amikor a fül felületébe belevésik ezeket a motívumokat. A fogórész lehet teljesen sima is. Az alsó attache-on szakállas Silenos, Satyr ezüst berakásos szemekkel, női maszk vagy sphynx-ábrázolás figyelhető meg. A két pannoniai darab közül az egyik bizonytalan lelőhelyű, míg a másik Aquincumból származik.¹⁷⁴ A Radnóti 27. típusú nyeles csésze 18 példánya ismert Itáliából és a Római Birodalom nyugati provinciáiból. A típust Itáliában gyártották.¹⁷⁵ Úgy e csészek, mind a nyeleik öntöttek voltak. A nyeleket utólag forrasztották fel, s a csészét esztergálták. Az attache e típusnál kétféle lehet: sima vagy növényi ornamentikával díszített. A nyél pikkelyes vagy hosszanti kannelúrával ellátott. A vége vagy sima gyűrűs lezárású, vagy oroslán-, párduc-, kosfejben, illetve rozettában végződik. A csészén lehet egy attache-sal felforrasztott karika. Az I. század első felében készítették. Pannoniába csak egy darab jutott el, az egyedi kincs nyeles csészéje (9. ábra 1.).¹⁷⁶ A pannoniai anyagban a millingeni készlet a legkorábbi. Ezenkívül még a canterburyi service fordul elő.¹⁷⁷

A millingeni készlet a Radnóti 72. típusú lóherelevél szájú kancsóból (13. ábra 3.)¹⁷⁸ és a Radnóti 29. típusú nyeles csészéből áll (9. ábra 3.).¹⁷⁹ Keleti eredetű. Gyártóhelye Itália, ahol az I. század közepétől a III. század elejéig készítették.¹⁸⁰ Itáliából, a rajnai és a dunai provinciákból, valamint Britanniából eddig 32 együttes került elő, s az utóbbiak a II. század elejére keltezhetőek.¹⁸¹ Pannoniai lelőhelyekről eddig 3 készlet ismert, ezek a nagylóki és a környei kocscitemkezések,¹⁸² illetve a sárbogárd-alsótöbörzsöki 2. sír anyagában kerültek elő.¹⁸³ A lóherelevél szájú kancsó készítése hellenisztikus görög hagyományokra tér vissza.¹⁸⁴ Itáliában s a xanteni agyagmodell tanúsága szerint Galliában is készítették.¹⁸⁵ Öntött, kalapált edény. Szájnyílása sima vagy tojással díszített. Nyakán esztergált vonalköteg vagy plasztikus lécs. A felső attache-on általában oroslán protomé (valamint emberi alak vagy palmetta), míg az alsón oroslánmancs, emberi fej, mellkép vagy bukranon (valamint színházi maszk vagy kígyó) fordul elő. Jó néhány olyan példány is akad, ahol csak az alsó attache díszítését ismerjük. Ezek rendkívül változatosak: harpyák, táncoló vagy boksoló erosok; dionysikus körbe tartozó alakok:

Silenos szőlővel, Satyr, Pan; istenek: Victoria, Hercules; női maszk, bukranon, oroslánfej, -mancs. A nyél közepén gyakori a gyöngysor, az ezüst berakás.¹⁸⁶ A külön előkerült lóherelevél szájú kancsók pannoniai példányai a következők:¹⁸⁷ Carnuntum, Brigetio, Mursa (orszlánfej — oroslánmancsos változat), Környe (orszlánfej — emberi arcus változat), Zsám-bék és Brigetio (bukranionos variáns). Ebbe a típusba tartozó, de attache-ok híján közelebből meg nem határozható fültörédek, illetve kancsódarabok kerültek elő még a müllendorfi temetőben, a Weiden am See-i I. tumulusban, Gerasdorfon, a Sárbogárd-Tringertanyai 1. sírban és Aquincumban.

Radnóti 73. típusába tartozó¹⁸⁸ lóherelevél szájú kancsó került elő Kuzminból, az alsó attache-on női alak található.¹⁸⁹ Nyelvmintával díszített¹⁹⁰ testű kancsó került elő egy aquincumi temetkezésből¹⁹¹ és a ságvári késő római erődből (13. ábra 5.).¹⁹²

A lóherelevél szájú kancsók szűk nyakú, öblös hasú változata¹⁹³ Pécsen került elő.¹⁹⁴ A váli és az intercisai fülekhez¹⁹⁵ hasonló darab a keszthely-fenekpusztai erőd javítóműhelyének leletei között látott napvilágot.¹⁹⁶ Ilyen fülek a moesiai—thraciai anyagban is előfordulnak.¹⁹⁷ Nyilvánvalóan helyi pótlásokról van szó (13. ábra 6.).

A millingeni típusú készlet nyeles csészéje Radnóti 29. típusába tartozik.¹⁹⁸ Egyedileg is előfordul a provinciák leletei között,¹⁹⁹ a Szabad Germaniában ritka.²⁰⁰ Itáliában, Galliában és a Duna-vidéki műhelyben készítették. Az itáliaiak gyártási ideje az I. század első fele²⁰¹ és a III. század eleje között volt. Jellemző vonásaik a következők: két öntött részből állnak, amelyeket utólag összeforrasztottak. A nyél forrasztófelületét, az ún. skorpióollót plasztikus indamotívumok díszítik. Réz vagy ezüst inkrusztáció lehet a nyélen, illetve a nyél végén lévő állat (kos vagy kutya) szemén, fogán. A csésze peremén tojással fordulhat elő (9. ábra 3.).

A Galliában készült nyeles csészek skorpióollóján a növényi motívumok karcoltak vagy vésettek, egyéb tekintetben az itáliai műhely hagyományait folytatták a II—III. század folyamán.²⁰² A Duna-vidéki műhely a csészéket lemezből készítette, s az öntött nyelek végén gyengén formázott oroslán-, kutya-, kos- vagy haty-tyúfej található.²⁰³ A keleti tartományokban lelt példányok nyele sima, a vége ugró nyulat vagy kutyát formáz, de van olyan is, ahol két összefonódó borostyáninda vagy akantuszlevelek alkotják a nyelet,²⁰⁴ s egy Silenos-maszk is előfordul.²⁰⁵ Pannoniai darabok:²⁰⁶ Sárbogárd-Alsótöbörzsök (2. sír), Vetus Salina (itáliai műhely), Környe, Nagyberki (kutyafejben vég-

zódik a nyélük, s lemezcsészéjük van), Sommerein és Batina (nyelek, díszítésük: vésett vonalak, háromszögek, pontok). Az utóbbi darabok a Duna-vidéki műhelyben készültek.

Alikariai készlet. A kancsó és a nyeles csésze azonos díszítőmotívumai (tojássor, levelek) bizonyítják, hogy együttesen gyártják a kétosztatú kancsót és az umbóval ellátott nyeles csészét.²⁰⁷ Pannoniából eddig készletet nem ismerünk, csak egyes darabok kerültek elő. A kancsót 4 részből állították össze. Öntött a nyak, a láb és a fül. Öntött és utána kalapálták a hasrészt. Mechanikus úton, illetve forrasztással állították össze az edényt.²⁰⁸ A kancsóforma Radnóti 68. típusának felel meg.²⁰⁹ Elterjedési területe: Itália, Thracia, Pannonia, Germania és Britannia. Eddig 21 példány került elő.²¹⁰ Itáliában az i. e. I. század—i. sz. I. század fordulójától gyártották,²¹¹ majd az i. sz. I. század közepén átvette Gallia is,²¹² és valószínűleg a II. század végéig készíttik.²¹³ Az edény szája kétosztatú, s gyakran van rajta tojássormotívum. A nyakon két plasztikus lécs vagy tojássor szolgál az összeillesztés eltakarására. Magas profilált lábon áll. A fül fent az edény belsejébe néző emberfejben vagy állatprotoméban (párduc, kos), illetve a szájra támaszkodó végtagokban végződik. A fogórészen plasztikus növényi motívum, keresztbe tett fáklya, az alsó attache-on valamilyen bacchikus körbe tartozó maszk található.²¹⁴ A négy pannoniai példány Érdről, egy ismeretlen lelőhelyről, Müllendorfról (összegegett darab)²¹⁵ és egy Intercisa környéki hamvasztásos sírból került elő.²¹⁶

Az öntött talpgyűrűs nyeles csésze Radnóti 28. típusába sorolható.²¹⁷ Elterjedési területe, gyártási helye és korhatározása megegyezik a kancsóéval. Eddig 26 darab került elő.²¹⁸ A csésze behúzott peremén tojássor található. A közepe sima vagy umbós. Az umbót mitológikus témájú (Medúza; állatokkal körülvett alvó fiú; tengeri szörny) relief vagy magasdombormű díszíti. Keretelése a perem ornamentikájával egyezik meg. A nyél sima. A csésze peremére támaszkodó része állati vagy emberi végtagokkal illeszkedik. A nyél felületéből a csészébe néző emberi fej vagy állatprotomé emelkedik ki. A nyél másik vége oldalnézetben háromszög alakú. A rajta lévő ábrázolás lehet maszk és gyümölcskosár, levél—inda motívum, tengeri thiasos, maszkok, bacchikus fejek, oroszlánfej. Az alikariai készlet nyeles csészéje Pannoniában egyelőre csak a nagytétényi leletben fordul elő.²¹⁹

Canterburyi készlet. A nyeles umbós csésze (Radnóti 30. típus) és a szűk nyakú kancsó (Radnóti 69. és 71. típusok) tartozik össze.²²⁰ Eddig 31 pár került elő.²²¹ A Római Birodalom provinciáiban és a barbari-

cumban találták ezeket.²²² Készítésének kezdete a Flavius kor, s végpontja valószínűleg a III. század eleje, mivel a III. század közepére keltezett sírokban még előfordul.²²³ Teljes készlet a pannoniai anyagban Puztasomodorról,²²⁴ Környéről és Aquincumból ismert.²²⁵

A nyeles csésze több öntött részből áll, amelyeket utólag összeforrasztottak. Öntött a csésze az umbóval (esetleg az umbo is külön), a talpgyűrű és a hüvelyes nyél. A perem kihajló vagy ferdén álló díszítése tojássor vagy vonalköteg. A csésze testének egész külső felületét lóuszvirágminta boríthatja. Előfordulhat rajta ezüstözés, ezüstberakás, tausírozás. Közepén az umbót medaillon keretelheti, az ábrázolás viszont úgy figurális, mint ornamentális is lehet (Itália, illetve a Duna-vidéki műhely [az utóbbinál a díszítés vésett vagy karcolt]). A nyél lehet kannelúrázott (Itália, Gallia) vagy hat-, illetve nyolcszög átmetszetű (Duna-vidéki műhely). A csészéhez való illeszkedése skorpió-olló formájú attache-sal történik. Díszítése indamotívum (Itália) vagy oroszlánfej (Gallia). A nyél végén állatfej (kos, kutya stb.) vagy emberfej (Ammon, Pan, Medúza) fordulhat elő. A kevéssé formázott kutyafej a Duna-vidéki műhely lemezcsészéire jellemző.²²⁶

A pannoniai példányok közül kiemelkedik egy Hadrianus-éremmel keltezett intercisai lelőhelyű kutyafejű nyél, amelynél a szemek és a fogak ezüstberakásúak voltak.²²⁷ Emellett még két intercisai példány ismert, egy csésze töredékekben és egy nyél.²²⁸ A Duna-vidéki műhely jellemzői figyelhetők meg az aquincumi, a müllendorfi, a lorettói, a zsámbéki és az enyingi példányokon.²²⁹ Szűk nyakú kancsó.²³⁰ Eddig kb. 120 példány került elő.²³¹ Elterjedési területe a Római Birodalom provinciáinak többsége²³² és a Szabad Germania (13. ábra 7—10.).²³³ Radnóti A.²³⁴ és H. U. Nuber négy gyártócentrumot különít el:²³⁵ 1. Itália, ahol a Flavius kortól kezdve készítették e típust. 2. Gallia, az I. század végétől a III. századig. 3. Pannonia vagy Gallia. Lokalizálása problematikus, keltezésére sincs elegendő adat. 4. Duna-vidéki műhely.²³⁶ Még nem lehet pontos helyhez kötni. Keltezése: II—III. század.²³⁷

Az itáliai gyártmányoknál az edénytest sima, díszítetlen. Csak a nyak és a váll összeillesztésénél van egy párnaszerű rész, amely a korábban használt technika, a szegecselés eltakarására szolgált. A fül emberfej vagy alak (férfi, nő, sphynx, triton stb.) vagy állatprotomé (griff, hatyú, sas, bika, ló, kutya, szarvas, párduc, oroszlán) formájában végződhet. A fogórészen plasztikusan formált növényi motívumok (indák, kacsok, levelek) találhatóak. A Galliában készült példányoknál maga az edénytest is díszített lehet. A szájon tojássor, a

nyakon kymasor, a vállon és a hason nyelvminta szokott előfordulni. A fülön fent emberfejek vagy állatprotoméék, az alsó attache-on maszkok és mellképek vannak. A fogórész sima.²³⁸

A pannoniai—galliai műhely kancsóin fent férfialak van. Az ábrázolás a kelta edényapplikációkra emlékeztet. A fogórészen bekarcolt szőlőinda-motívumok, illetve poncolt szőlőfürtök vannak. Az alsó attache-on Medúza-fejet lehet kivenni. Ezt nem plasztikus felületek, hanem mélyen vésett vonalak adják vissza.

A Duna-vidéki műhely lemezből készült kancsóinak fenekén ólomnehezék van. A díszítés karcolt vagy vésett vonalakból áll. A formaadás itáliai vagy galliai előképek alapján történt. A díszítőmotívumok hellenisztikus eredetűek is lehetnek (kymasor, nyelvminta).²³⁹

Az itáliai műhely pannoniai darabjai a következők:²⁴⁰ Wien — Hofburg (sír), Vajta, Intercisa, Keszthely-Újmajor, Pölöske és Aquincum. A pannoniai—galliai műhely pannoniai darabjai a következők:²⁴¹ Aquincum (festősír), Környe (kocsilelet), Intercisa (fül — vicus), Teutoburgium (sír) és Szalacska (fül). A Duna-vidéki műhelyben készülhettek a sphynxes fülű kancsók, amelyek közül a legszebb a pusztasomodori darab, amelynek az egész felülete gazdagon díszített: sás- és akantuszlevelek, pikkelyminta és tritonfejek vannak rajta.²⁴² Egyszerűbb példányok kerültek elő még Aquincumból, Intercisából, Teutoburgiumból, Cécéről, Gölle-Uzdpusztáról és Brigetióból.²⁴³

11. *Tányérok-tálcák.*²⁴⁴ Ez az edényfajta szoros kapcsolatban van az ezüstedényekkel, tipológiája is azokét követi,²⁴⁵ és talán éppen ezért is olyan kevésbé kutatott. Mindössze egy-két típus van, amellyel behatóbban foglalkoztak.²⁴⁶ A tányérok között öntött, esztergált, vastag falú,²⁴⁷ illetve kalapált lemezből készült változatok vannak.²⁴⁸ Az utóbbiaknál gyakori a beforrasztott fenék. A tálak közül a kagylót utánzó itáliai eredetű²⁴⁹ provinciális gyártmányok fordulnak elő a II—III. századi temetkezések mellékleteiként.²⁵⁰ Egyszerűsége folytán kedvelt volt még a gömbszelet alakú,²⁵¹ illetve az alacsony, függőleges falú, vízszintes peremű tányér.²⁵² A késő római kor díszített tányérjai az ezüstitálakkal-tányérokkal mutatnak szoros kapcsolatot (12. ábra 8—12.).²⁵³

12. *Simpulumok.*²⁵⁴ A kora császárkori kultikus cselekményekhez tartozik ez a tárgy²⁵⁵ az éremhátlapok és a domborművek tanúsága szerint.²⁵⁶ Elsősorban a provinciákban fordul elő, és csak elvétve a barbaricumban.²⁵⁷ Eredetét tekintve keleti, illetve itáliai.²⁵⁸ Gyártócentruma Itálián kívül a Gallia Cisalpinában (Észak-Itáliában) keresett késő köztársaság—kora csá-

szárcori műhely is.²⁵⁹ Mesterek:²⁶⁰ Q. Turrani Sim v. Suavis, M. Sep. Lic., M. Sedi. Nincs egyetlenegy olyan mester sem, akit serpenyőről vagy merítő-szűrő edényről ismernénk.

Hosszú vagy rövid nyelű, kerek vagy szögletes csészéjű, esztergált fenekű edények. A nyél végén szűrő vagy kanál helyezkedik el. A díszítésük satyrfej, pontsor, tojásfüzér vagy vonalköteg lehet. Fehérfémbevonat boríthatja kívül-belül.

A pannoniai példányok a korai városokból (Emona, Siscia, Poetovio, Neviodunum, Savaria és Carnuntum), a provincia déli és nyugati területeiről (Mursa, Groblje, Brdovci, Velemszentvid, Potzneusiedl és St. Margarethen) származnak. A limesen mindössze három példány ismert eddig (Vetus Salina, Sotin).²⁶¹

13. *Tagolt felületű korsók.*²⁶² Kb. 70-80 darab ismert ebből a típusból.²⁶³ Elterjedési területe: Itália, Pannonia, Noricum, Raetia, Gallia, Germania, Britannia, Aegyptus, Moesia és Thracia. A gyártócentrumok az előkerült korsók lelőhelye és száma alapján határozhatók meg. Itáliában már az I. században készültek ilyenek.²⁶⁴ A II—III. században viszont már csak a provinciákban készülnek (valószínűleg Galliában).²⁶⁵

A kerek szájnnyíláshoz fent szépen megformált, cizellált díszű madárfejek tapadnak. Középen hátrahajló, húsos levél emelkedik fel. A fül középső fogórésze növényi motívumokkal vagy dionysikus kör elemeivel díszített. Ezen a részen néha ezüstberakás vagy aranyozás is előfordul. Az alsó attache-on a maszkos lezárás volutás, palmettás végződésű négyszögben helyezkedik el. Ez lehet Apollo lanttal, amorett-, satyrfej, női fej stb. Ezt a maszkos megoldást korábban tartják, mint a jelenettel ellátottat, ahol rendszerint a thiasos vagy egyes szereplői jelennek meg.²⁶⁶

Az itáliai eredetűnek tartható példányok pannoniai lelőhelyei a következők:²⁶⁷ Keszthely-Újmajor, Siscia, Sárbogárd-Alsótöbörzsök. Ezek közül a legkorábbi (talán az I. század közepére keltezhető) az egyik sisciai korsó. A többi darab az I. század végéről származik.

A provinciális (galliai) műhely pannoniai darabjai a következő helyeken kerültek elő:²⁶⁸ Siscia, Káloz, Aquincum és Pécsvárad (fül). A készítési helyét tekintve bizonytalan eredetű az Aquincum-Táborhegyi úti temető egyik szarkofágjának lelete.²⁶⁹

14. *Bő szájú korsók.*²⁷⁰ Th. Schreiber 69—96. darabjainak,²⁷¹ illetve a S. Tassinari által egyfülű edénynek nevezett típus példányainak felel meg.²⁷² Két részből áll: 1. öntött fül; 2. öntött, majd kalapált edénytest, a fenekét utólag esztergálták.²⁷³ Erős alexandriai hatás figyelhető meg a campaniai műhelyben készült példányokon.²⁷⁴ A gazdag díszítőelemek között vannak

kétségtelenül görög elemek is. Az i. e. I. századtól az i. sz. I. század végéig gyártják.²⁷⁵ Elterjedési területe: Itália, Pannonia és Thracia. Eddig kb. 80 példány ismert.²⁷⁶ A típus pannoniai lelőhelyű darabjai a következők:²⁷⁷ Scarbantia, Porva és két ismeretlen lelőhelyű darab (12. ábra 1—6.).

15. *Emberi lábfejjel díszített fülű korsók.*²⁷⁸ A kutatás egy nyugati és egy keleti típust különböztet meg.²⁷⁹ Az edényt három darabból állítják össze: 1. a fül öntött, tömör bronz. Kétrészes öntőmintában készítik el;²⁸⁰ 2. a korsótest öntött és utána kikalapálták; 3. az edényfenék öntött vagy kalapált lemez, utólag még esztergálták is. Az előkerült példányok tanúsága szerint egyrészt valahol Galliában gyártották,²⁸¹ másrészt a fül öntőmintája alapján a syriai Tortosében is²⁸² (ezeken kívül még más helyek is számításba jönnek).²⁸³ A legkorábbi darabok az I. század végén tűnnek fel, a többségüket azonban a II—III. századra keltezik.²⁸⁴ Elterjedési területe:²⁸⁵ Britannia, Germania, Gallia, Pannonia,²⁸⁶ Dalmatia,²⁸⁷ Thracia²⁸⁸ és Syria. A barbaricumban a típus nem került elő.²⁸⁹ Eddig 49 darab ismert.²⁹⁰

A nyugati típus (galliai műhely) pannoniai darabjai a következő helyeken kerültek elő:²⁹¹ Budapest-Gellért-hegy (kettős lábfejű attache), Budafok-Háros (bal lábfejben végződő attache), Igar (jobb lábfejben végződő attache) és Mosonmagyaróvár-Halászi kavicsbánya (jelenlegi füle helyi műhely által pótolva). A keleti típus pannoniai lelőhelyű darabjai a következők:²⁹² Brigetio (4 példány), Campona-Nagytétény, Intercisa, Sopianae-Pécs, Pápasalamon, ismeretlen Somogy megyei lelőhely és ismeretlen lelőhely.

16. *Vödörök.*²⁹³ Szám szerint ebből az edényfajtából van a legtöbb. A Római Birodalom határain belül és kívül egyaránt előfordul. H. Willers,²⁹⁴ G. Ekholm,²⁹⁵ E. Sprockhoff, J. Werner, Radnóti A.,²⁹⁶ H. J. Eggers²⁹⁷ és I. Lindeberg tanulmányai foglalkoznak a típusok eredetével, készítési helyével és kronológiai problémáival.²⁹⁸ Készítési idejét tekintve a legkorábbi vödör a pannoniai emléanyagban a tarentumi típus²⁹⁹ egy Dunából előkerült példánya.³⁰⁰ Radnóti A. a bulgáriai analógiáira hívta fel a figyelmet. Készítésének idejét az i. e. II. századra tette.³⁰¹ Nézetéhez csatlakozik B. Thomas E. is. A lelet értékelésére egyelőre nincs több támpontunk (10. ábra 1.).

A vállas vödörök delfin vagy szív alakú attache-sal, és néha vasfogantyúval fordulnak elő.³⁰² Gyártó központjuk Itália.³⁰³ Az i. e. II—I. században készítették ezeket, H. Willers szerint 125—25 között.³⁰⁴ A pannoniai példányok Sisciából és Sotinból kerültek elő (10. ábra 3.).³⁰⁵

Situla formájú vödör arcus attache-sal.³⁰⁶ Kb. 70 darab ismert. Elterjedési területe: Itália,³⁰⁷ Pannonia³⁰⁸ és a Szabad Germania.³⁰⁹ Radnóti A. véleménye szerint Dél-Itáliában készítették Augustus korában vagy még korábban.³¹⁰ A vödör teste sima. Fenekét és nyakát esztergálták. A nyakára forrasztották fel tömör, öntött bronz attache-okat, amelyeket eredetileg Scylla-ábrázolás díszített. Később egyszerűsödött a kompozíció, és akkor már maenas és két állatfej, kutya- vagy lófej van rajta. A vödör tartókengyele hosszában árkolt, középen karikával, két végén visszahajló toldásból kiinduló állatfejekkel.

A hegyes fülű állatot nem lehet pontosan meghatározni.³¹¹ A típus pannoniai lelőhelyű darabjai a következők:³¹² Somlyójenő, Brigetio, Cibalae, Acumincum és Ala Nova. Az utóbbi lelőhelyen egy bronzdepotban került elő két példány. A. Neumann szerint capuaiak (10. ábra 2.).

Ugyancsak koraiak a bargfeldi típusú vödörök,³¹³ amelyeket az előbbihez hasonló formában, de nem annyira díszes kivitelben készítettek az i. e. I. századtól az i. sz. I. század végéig vagy talán még később is. A gyártóközpont Itáliában (valahol Aquileia térségében) volt.³¹⁴ L. Armand-Calliat szerint Galliában is gyártották.³¹⁵ A típus pannoniai példányai a következő lelőhelyekről ismertek:³¹⁶ Emona, Siscia, Brezanija, Sopianae, Au am Leithaberg, Mursa és a Duna (Esztergom-Garamkövesd között, 10. ábra 3.).

A Westerwanna- vagy östlandi típust 3 fokozatra különítették el: 1. a Tingvolltyp kb. i. sz. 100-ig megy el,³¹⁷ 2. a Juellingetyp és 3. Sautyp (ez utóbbiak még a II. században, illetve később is előfordulnak). A két korábbi fokozat darabjait valószínűleg Itáliában, míg a harmadikat a rajnai provinciákban gyártották.³¹⁸ A pannoniai lelőhelyek a következők:³¹⁹ Emona, Siscia, Taurunum, Mosontétény, Weiden am See, Oggau, Potzneusiedl, Großhöflein, Müllendorf, Loretto, Balf, Carnuntum és Brigetio.

Cilindrikus falú vödöröket³²⁰ már az i. e. I. században gyártották, mint ezt az ornavassói temető leletei bizonyítják. A műhely valószínűleg Itáliában működött. E típus is Pannonia déli és nyugati részén fordul elő: Sisciából, Emonából, Sommereinből, Vindobonából, Kőszegpattyról és Oggauból.

Hemmoor típusú vödörök.³²¹ H. Willers és J. Werner foglalkozott részletesen ezzel a típussal.³²² Nemcsak bronzból, hanem egyes gazdagon díszített, állatfrízes példányok messingből is készülhettek.³²³ Elterjedési területe főként a Rajna menti provinciák és a Szabad Germania.³²⁴ Készítési helyük a Germania Inferiorbeli Gressinich, ahol i. sz. 150—350 között gyártot-

ták.³²⁵ A pannoniai anyagban egy intercisai, egy lugiói és egy sisciai példány szerepel (10. ábra 7.).³²⁶

A Hemmoor-vödörök formáját követi a Radnóti A. által elnevezett váli típus. Műhelye valahol a Duna-vidéken, Radnóti A. szerint Pannoniában volt. A II. század végén, a III. század elején gyártották.³²⁷ A következő pannoniai lelőhelyekről került elő:³²⁸ St. Margarethen, Oggau, Halbturn, Vindobona, Aquincum, Intercisa, Enying, Vál, Zomba, Mursa, Sopianae, Groblje és egy ismeretlen lelőhely.

Homorúan ívelt falú kis vödör³²⁹ néhány példánya került Pannoniába Galliából a III. században.³³⁰ Az öntött fogantyúveret szőlőlevélen nyugvó Maenas-fejet ábrázol, vagy síma háromszög alakú. A pannoniai anyagból két carnuntumi és egy lussoniumi lelőhelyű példányt kell idesorolnunk (10. ábra 8).³³¹ Csavart árkolású vödör Pannoniában a győr-nádorvárosi temetőből ismert.³³² Párhuzamai Dél-Oroszországból, a moesia-i—thraciai anyagból éppúgy vannak, mint a Rajna vidékéről.³³³

A Sopianaeben előkerült kanta alakú vödör egyedi példány.³³⁴ Szélesen kihajló vízszintes perem, majdnem cilindrikus test jellemzi az utolsó vödörtípust, amelyet Pompejiben, a Rajna-vidéken,³³⁵ és a moesia-i—thraciai anyagban lehet nyomon követni.³³⁶ Pannoniában Pusztasomodorról, Voganjból és egy ismeretlen lelőhelyről kerültek elő ilyen edények (10. ábra 6.).³³⁷

b) *Fibulák.* Az ókori öltözködést az anyagbőség jellemezte. Nem a szabás és a varrás, hanem a redőzés, ráncolás, rakás adta a ruha formáját.³³⁸ Ennek a rögzítésére fibulát és övet használtak. E két tárgynak nagyon sokféle variációja fordul elő a nagy vonásaiban egységes noricum-i—pannoniai kultúrkör bennszülött női viseletében.³³⁹ Nemcsak funkcionális, hanem díszítő szerepük is volt. Előállításuk helyben történt,³⁴⁰ gyökerei valószínűleg még a háziiparba nyúlnak vissza, mint ahogy ez a népviseleteknél általános. Éppen ezért problematikus, ha ezekkel akarnak etnikumot meghatározni,³⁴¹ hiszen itt nem a genetikai kapcsolatból, hanem a földrajzi értelemben vett együtt lakásból adódnak a hasonlóságok az egyes tárgyak között.

A pannoniai kora császárkori fibulatípusok többsége bennszülött eredetű (kétgombos, nor-pannon szárnyas fibula stb.), kisebb része római (pl. Aucissa), amelyet átvesznek a császárkorban is tovább dolgozó helyi műhelyek.³⁴² A fibulák anyaga általában bronz, ritkábban nemesfém (ezüst vagy arany).³⁴³ Összecsukható, kétrészes, kőből vagy agyagból készült negatív formában öntötték,³⁴⁴ majd utólagos megmunkálás következett (poncolás, tremolierstich stb.). A kora

császárkori fibulatípusai egy- vagy kéttagúak, azaz egy vagy két darabból állították össze azokat. Rendszerint a tű külön készült. A késő római korban viszont már nagyon sok darabból állítják össze a fibulákat.³⁴⁵

1. *Kétgombos fibulák.* Eddig kb. 600 példány került elő.³⁴⁶ Fő elterjedési területe Délnyugat-Pannonia és Délkelet-Noricum. A gyártás valószínűleg több műhelyben történt, valahol Délnyugat-Pannoniában. A Garbsch A236 c típusból több mint 200 példány került elő az előbb említett területről. A típus egyik műhelyét az öntőminták alapján Magdalensbergre tehetjük.³⁴⁷ A kétgombos fibulákat az i. sz. kezdete körüli időszakról kezdve kb. 180-ig folyamatosan gyártották.³⁴⁸

2. *Szárnyas fibulák.* Ebből a típusból kb. 650 példány került elő, s az előzőhöz hasonlóan ezt is párosan viselték. Elterjedési területe: Noricum³⁴⁹ és Dél-, Nyugat- és Kelet-Pannonia (az utóbbi a belső pannoniai területek kutatásával módosulhat). Gyártása már az i. sz. I. század elején elkezdődött, és talán még a III. század első két évtizedében is folyt. Anyaga bronz vagy ritkán ezüst. Díszítése: poncolás, tremolierstich, áttört technika, ékkő, fémszálberakás.³⁵⁰

3. *Erősen profilált, egygombos fibulák.*³⁵¹ Igen nagy számban előforduló fibulafajta. Elterjedési területe: a Keleti-Alpok vidéke, Noricum és Pannonia.³⁵² Nagyon sokféle típusa van, ami arra enged következtetni, hogy sok kis helyi műhely gyártotta. Ezt megerősítik a sisciai,³⁵³ a Tokod-Erzsébet aknai és a brigetiói öntőminták is.³⁵⁴ Gyártási ideje az I–II. század, de egyes darabok későbbiek is lehetnek.

4. *Aucissa-fibulák.* Rendkívül nagy számban kerültek elő az egész Római Birodalom területén, és előfordulnak a barbaricumban is. A kutatás egybehangzó véleménye szerint itáliai eredetű,³⁵⁵ és valahol Észak-Itáliában volt a gyártóműhely.³⁵⁶ A típus a sok példányon szereplő *Aucissa* nevű fibulakészítő mestertől kapta a nevét. Ezenkívül még P VALER, C CARINVS, MARVLLVS, VOLECI, VRNACVS,³⁵⁷ VALE, VRSINV, VAS PAVII³⁵⁸ nevű mesterek bélyegei kerültek elő ezen a típuson. A gyártás kezdete a késő köztársaságkor, fénykora az i. sz. I. század első fele,³⁵⁹ de gyártották még az I. század utolsó harmadában,³⁶⁰ sőt, talán még a II. században is.³⁶¹ Pannoniában a tartomány déli, nyugati és északi részén fordul elő. Patek É. feltételezi, hogy helyben is gyártották (Sisciaiban). A csuklós szerkezetű fibula két tűvel és két tűtartóval készült. A félköríves kengyelen gyöngysort utánzó dísz szokott előfordulni, a láb végén pedig gomb.³⁶²

5. *Térdfibulák.*³⁶³ Nagy számban, a Római Birodalom területén mindenütt s a határain kívül is előforduló

fajta. Eredete vitatott. A provinciákban helyben készítették, ennek megfelelően számtalan típusa, változata létezik. Pannoniában Brigetióban biztosan, de valószínűleg más helyeken is készítették. Az I. század végén tűnik fel, zöme a II–III. századból származik, de még IV. század elejére keltezhető példányok is vannak.³⁶⁴ Csuklós és rugós szerkezettel egyaránt előfordulhat. A rugót néha henger alakú tok védi. A fejlap félkör vagy háromszög alakú, rajta poncolt koncentrikus körök, vagy tremolierstich körbe cikkcakkvonalban vagy sugarasan. Lehet rajta fehér fém vagy email, esetleg niello. A kengyel végén gomb, állatfej, ló vagy hal fordul elő.³⁶⁵

6. *Aláhajtott lábú fibulák.*³⁶⁶ Nagy számban került elő a Római Birodalom dunai tartományaiban és a barbaricumban. Dél-oroszországi területről származik. Nagyon egyszerű forma, könnyen előállítható, mindenütt gyárthaták. Patek E. véleménye szerint a II. század végén tűnik fel, és az egész III. században nagyon gyakori.³⁶⁷ W. Jobst a III. század közepétől az V. század elejéig keltezi ezeket.³⁶⁸

7. *Hagymafejes fibulák.*³⁶⁹ Az összes fibula közül a legnagyobb számban előforduló fajta. Több ezer darab került elő szerte a Római Birodalomban. Tipológiai előzménye a csuklós T fibulákban kereshető. W. Jobst véleménye szerint valahol a Duna felső folyásánál alakulhatott ki a típus.³⁷⁰ A kezdeti időpontra a balzsameggyesi ékszer- és éremlelet szolgáltat fontos adatot,³⁷¹ és azt is figyelembe kell venni, hogy ekkor még a női viselethez is tartozhatott.³⁷² Valószínűnek látszik, hogy a tetrarchia korában rangjelzővé vagy megkülönböztető jellé vált,³⁷³ és ekkortól nagy központi műhelyekben gyártották.³⁷⁴ Kb. 280–476 között használták erre a célra. Az ábrázolások (sírkövek, szarkofágok,³⁷⁵ falfestmények, mozaikok) szerint a császár, illetve a közvetlen környezetében álló férfiak viselték.³⁷⁶ Anyaga: arany, ezüst, aranyozott bronz, ezüstberakásos bronz, bronz. A tömegcikk mellett művészi kivitelű példányok is előfordulnak. Tipológiájukat E. Keller és H. van Buchem dolgozta ki,³⁷⁷ illetve a pannoniái példányokra vonatkozóan Patek E., R. Alföldi M. és Lányi V. munkái alapvetőek.³⁷⁸

c) *Ládikaveretek.* A tárolásra, pontosabban megőrzésre használt edények sajátos változata a faládikó. A császárkor elején még egyszerű, díszítetlen, nyitható-zárható tetejű fadoboz. Ilyeneket trákiai sírkövekből,³⁷⁹ a noricumai és pannoniái sírkövekről,³⁸⁰ de az egyidejű sírkövekből is ismerünk, ahol a famaradványokon kívül néhány vasszőg és -pánt is megmaradt belőlük.³⁸¹ A kora császárkorban egyszerű geometrikus mintájú vas- és bronzveretek kerültek az előlapokra; a gazdag,

figurális ábrázolásokkal ellátott bronzveretsor a késő római ládikákra jellemző.³⁸² Ezekből a többi tartományhoz képest igen sok került elő Pannoniában.³⁸³

A gyártásról egyelőre elég keveset tudunk. Valószínűleg magánkézben lévő műhelyek³⁸⁴ és állami *fabricae* (esetleg pénzverők) egyaránt készítettek ládikavereteket.³⁸⁵ Műhelyre utaló közvetlen bizonyíték csak Brigetióból került elő.³⁸⁶

A ládika latin neve *arca* vagy *arcula*, és mérete 28×28×30 cm.³⁸⁷ Az oldallapokat vasszőgek, -kapcsok és -pántok tartják össze. 1–3 füle van. Ezeknek az anyaga bronz vagy vas, és síma, díszítetlen vagy állatalakos lehet. A ládika teteje nyitható-zárható volt. A zárszerkezet többnyire ugyancsak bronzból készült ún. gyűrűskulcs vagy állatalakos (oroszlán, párdúc stb.) nyélben végződik. Ezek öntöttek, és valószínűleg helyben készültek.³⁸⁸ A ládikák előlapját trébelt vas-, bronz- és ezüstveretek vagy faragott csontlemezek díszítették. A következő motívumok szoktak rajtuk előfordulni: tulipánkehely, gyöngysor, tojássor, csavart kötéltag, levél, szőlőinda vagy körkörös domborítás. A figurális ábrázolások a témájukat a mitológiából (1), a hivatalos állami élet propagandaképeiből (2) vagy az ókeresztény szimbolikából vették (3).

1. A mitológiai témájú ládikavereteken Zeus, Pallasz Athéné, Apollo, Arész, Hermész, Niké, Dionysosz és köre, Isis, a Múzsák, Bellerophon és Pegaszosz, Paris ítélete, Orpheusz az állatok között, csillagok, Sol quadriga, évszakok, állatfrízek, gyíkok, madarak és Medúza—Gorgo-fej fordul elő.

2. A propagandaképeken a Concordia jelképek vagy a lojalitás szimbólumai vannak. Ide kell sorolni a lovas császárt és a vadászjelenetet ábrázoló vereteket is.

3. Az ókeresztény témájú vereteken a jó pásztor, Mózes vízfakasztása, a vak meggyógyítása, Péter és Pál apostolok, Dániel az oroszlánbarlangban, a kánai mennyegző és a csodás kenyérszaporítás szokott előfordulni. Megjelenési formájuk: metopé, medaillon vagy fríz.³⁸⁹

A ládikát mindazon tárgy őrzésére felhasználták, amelyet valamilyen szempontból értéknek tartottak. A magáncélú felhasználás gyakorlati jellegű (ékszer, pénz, piperecikket, okmányt stb. tartottak benne). A hivatali célú felhasználásnál a szimbolikus jelentőség dominál: szövetség, hűség, lojalitás megtestesítője.³⁹⁰

Sajátos funkciójú tárolóeszköz a téglatest alakú dobozka. Egyik fajtájának befelé hajló pereme alá festékdörzsölő kőlapocskát lehetett becsúsztatni. Két rekesze van, az egyik négyszög alakú, rendeltetése ismeretlen, a másik kör alakú, és ebben festék került elő. A pannoniái anyagban egyelőre csak két példány

ismert, mindkettő a keszthely-újmajori temetőből.³⁹¹ A trébelt borító a ládikaveretekhez hasonlítható.

A másik fajtát orvosságos és festékes doboznak is használták. Mindkét esetben vékony bronzlemezből készítették. Tolótetős, illetve skatulya rendszerű változatok vannak. Némely esetben egyszerű zárszerkezet is van rajtuk. 3–5 rekeszesek. A dupla falak között agyag vagy más anyag van. Minden rekeszen külön kis ajtócska van, amit fogantyúval kellett kinyitni. Feltehetően porokat tartottak bennük, egyes esetekben pénzt is. Az orvosságos dobozok műszerekkel együtt kerültek elő.³⁹² Két példányon Aesculapiust ábrázolták a babérfa törzse köré tekeredő kígyóval,³⁹³ így valószínű, hogy már a készítésnél különbséget tettek az orvosságoknak, illetve a női pipereanyagoknak szánt dobozok között. Ezek Pannoniában egyelőre Brigetióból, Aquincumból és Intercisából ismertek.³⁹⁴

d) *Fegyverek.* Védő- (*arma*)⁴ és támadófegyvereket (*tela*) különböztetünk meg. Az *armához* tartozik a sisak (*cassis*), a páncél, a mell- és lábvért (*lorica*, *ocreae*), valamint a pajzs (*scutum*). A *telához* a kard (*gladius*), a tör (*pugio*), a hajítófegyverek (*iaculum missile*): lándzsa (*hasta*), dárda (*pilum*), parittyá (*funda*); a nyíl (*sagitta*), a védőtetők, az ostromtornyok és a hajítógépek (*catapulta*, *ballista*) tartoznak.³⁹⁵ Mindkét csoport tárgyait a trébelt lemeztechnika jellemzi. A ládikaveretekhez hasonlóan ezeket is formára kalapálták. Az ábrázolásokban éppen ezért meglehetősen egyöntetűség jelentkezik. A díszítőmotívumok és a figurális ábrázolások témája a katonasággal kapcsolatos: Iuppiter, Minerva, Mars és Victoria jelennek meg legtöbbször a fegyvereken. Az I–II. századi leleteken még gyakori a kelta stílus elemeket is tartalmazó *opus interrassile*,³⁹⁶ de a Severus kortól már nem; ekkor az alakos ábrázolások kerülnek előtérbe. Ennek okát talán a III. századi katonavallások térhódításában kell keresnünk.

A fegyverek díszítésében megmutatkozó uniformitás a katonai szellemből, a technikai sajátosságokból³⁹⁷ következik, és nem abból, hogy egyetlenegy helyen készült az összes fegyver. Minden valószínűség szerint voltak nagy központi műhelyek, de ezeken kívül a legiotáborok *fabricáiból* kinövő *scutariáknak* is fontos szerepet kellett vállalniuk az ellátásban. Pannoniában a Not. Dign. Occ. XII, 19–20 szerint Carnuntumban, a régészeti leletek alapján még Aquincumban és Brigetióban működött fegyvergyártó műhely.³⁹⁸ Sajnos, semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy a Pannoniában talált fegyverek közül melyek készültek itt, illetve melyek más provinciában. Ezért a pannoni leleteket a műhelykérdések mellőzésével soroljuk fel.

1. *Sisakok.* Bronzból készült arcvédő lemezt találtak 1900-ban a carnuntumi legiotáborban.³⁹⁹ Kora: II. század második fele–III. század első fele.⁴⁰⁰ A brigetiói legiotábor principiájának közelében egy IV. századi bronzolvasztó kemence mellett összenyomott állapotban került elő 1942-ben egy ezüstözött bronzsisak.⁴⁰¹ Kora: II. század vége–III. század eleje.⁴⁰²

Odiavumban került elő 1971-ben egy bronz arcmaszk,⁴⁰³ amelyet a kutatás a II. század második felére keltez.⁴⁰⁴ A másik pannoni bronz arcmaszkot Visegrádon találtak 1962–63-ban.⁴⁰⁵ Kora: II. század második harmada.⁴⁰⁶ Contra Aquincum erődjében került elő 1898-ban egy díszsisak.⁴⁰⁷ Vasból készült, de aranyozott ezüstlemez borítja, és féldrágakövekkel is ékesítették. A kutatás a IV. század 10–20-as éveire keltezi.⁴⁰⁸ Radnóti A. véleménye szerint valahol Dél-Pannoniában készítették.⁴⁰⁹

Intercisa castellumában 1909-ben kb. 15–20 vassisakot találtak. Ezek közül 5 példányon ezüstlemezborítás nyomait lehetett felfedezni.⁴¹⁰ Nagy L. szerint ezek a hemesai cohorszal kerültek ide, és gyártóhelyük Antiochia.⁴¹¹ Keltezésük: II–IV. század.

Sallában egy vassisak tartóvédő lemeze került elő. Kora: II–III. század.⁴¹²

Siscia közelében a Kulpából a legio VIII Hispana egy katonájának a sisakja került elő. Kora: I. század első fele.⁴¹³

2. *Páncélok.* Az eddig ismert páncélfajták közül csak a *lorica segmentata* és az izompáncél nem került elő a pannoni leletanyagban. A pikkelypáncélokból (*lorica squamata*) a nyaknál és a vállon elhelyezkedő díszített lapok és néhány pikkely maradt meg. Carnuntumból 4 váll-lap került elő; ezek ezüstözött bronzból készültek, és egész alakos ábrázolással díszítették őket. Koruk: II–III. század.⁴¹⁴ Brigetióban a Dolichenumból ugyancsak figurális díszítésű váll-lapok kerültek elő. Koruk: II–III. század.⁴¹⁵ Aquincumból egy *opus interrassile* technikájú váll-lap⁴¹⁶ és egy összefűzött pikkelysor ismert.⁴¹⁷ Ezek is a II–III. századból származnak. Itt kell még megemlítenünk egy páncélveretnek meghatározott töredékes ezüstözött bronzlemezt. Három alak van rajta. Poncolt felirata: *Aur(elius) Ing(enuus)*.⁴¹⁸ Ezt a tárgyat egyik páncéltípusba sem lehet besorolni.

A barbaricumban, Orgovány közelében került elő egy bronz páncélveret. Poncolt felirata: *LEG X GEM*. Kora: II. század eleje.⁴¹⁹

3. *Lábvértek.* Aquincumban a legiotábor déli falától nem messze került elő 1950-ben egy bronzveret. Kora: II. század.⁴²⁰ Sallában is előkerült egy lábpáncél, igen töredékes állapotban.⁴²¹ Sima, díszítetlen bronz lábvér-

tet őriz a Magyar Nemzeti Múzeum, amelyet a II—III. századra keltez a kutatás.⁴²²

4. *Pajzsok.* A Duna medréből Százhalombattánál kotortak ki egy fehérfém bevonatú bronz pajzsdudort. B. Thomas E. felvetése szerint syriai vagy Alexandria környéki fegyvergyár készítése.⁴²³ Kora: II. század második fele.⁴²⁴

Ugyancsak a Dunából került elő Dunaföldvárnál egy másik fehérfém bevonatos bronz pajzsdudor, amely teljesen ornamentális díszítésű. Poncolt és bekarcolt feliratok vannak rajta. Kora: II. század második fele.⁴²⁵

5. Üvegművesség

Jelen feldolgozás terjedelménél fogva csak egy rövid áttekintést adhat a Magyarországra eső pannoniai terület üvegforgalmáról és a helyi üvegművességről. Az üveg igen képlékeny anyag, a típusok és a változatok száma igen nagy, és az újabb ásatásokból újabb és újabb formák és változatok kerülnek elő. Így az 1987-ben megjelent monográfia — melyben az 1977-ig előkerült és publikált anyag alapján igyekeztem képet adni a magyarországi római kori üvegleletekről — sem tekinthető lezártnak.¹

Az üvegek megjelenésével kapcsolatban az eddigi részfeldolgozásokban a korai időkre egyértelmű volt az itáliai kereskedelem, majd ennek visszaszorulása után a kutatók a germaniai, közelebbről a kölni párhuzamokra és kereskedelemre hivatkoztak. A kölni üvegek nagy része már igen korán közlésre került, és valójában ez szolgáltatta a hivatkozási alapot, de mértéke a pannoniai üvegforgalomban nem volt olyan nagy, mint ahogy azt a korábbi kutatás tárgyalta. Szó volt még keleti üvegekről és a helyi üvegművességről is, de ezek súlya a leletek feldolgozásának hiányában nem bontakozott ki megfelelően.

A kereskedelem mellett az elmúlt három évtizedben előkerült műhelyleletek már világosan utalnak a helyi üvegművességre,² de helyi műhelyekkel hozhatók kapcsolatba a hibás darabok is. Az aquincumi kerámiabélyegző és egy töredékes, hasábos testű palackon ugyanennek a bélyegzőnek a pozitív mása egyértelműen utal a helyi gyártásra. Ugyancsak helyi műhelyre mutat a brigetiói tálperem, valamint az Intercisában előkerült kemencék és a nagymennyiségű salakos üveg. Ha pedig ezek a műhelyek hasábos testű palackot és ívelt oldalú tálakat gyártottak, egészen bizonyos, hogy ott másfajta üveg is készült, nem is beszélve az egyszerűbb és könnyen előállítható formákról.

Még két ismeretlen lelőhelyű bronz pajzsdudorról kell említést tennünk, amelyeket a Magyar Nemzeti Múzeum őriz, és az előzőekkel megegyező típusúak.⁴²⁶

5. *Tőrök.* Poetovióból került elő a század elején egy tőrök.⁴²⁷ Ilyet ismerünk Aquincumból is, és ezen áttört bronzdíszítés található.⁴²⁸ Dunaföldvárról egy vastör ismert, amelyet geometrikus ezüst tausírozás díszít. Kora: I. század közepe.⁴²⁹ Siscianánál a Kulpa medréből is előkerült egy törökkel együtt. Tausírozott, és vörös emállal díszítették.⁴³⁰

A nyugat-pannoniai városokban a megtelepült itáliaiak már egészen korán alapíthattak műhelyeket, ezek szerepe főleg akkor nőtt meg, amikor az itáliai kereskedelem a II. század elején erősen visszaszorult. Feltételezhető, hogy a II. században Aquincumban a kölni polgároknak is lehetett üvegműhelye. Marcus Aurelius alatt, illetve után a keletiek magukkal hozták az üvegfeldolgozás mesterségét. Kimagasló csúcsot jelentett Severus Alexander kora, amikor Intercisában és valószínűleg Gorsiumban is a ritka, más tartományokból alig ismert, jellemzően keleti és nagy technikai tudást kívánó üvegekelyheket gyártották.

A III. század utolsó harmadában Brigetióban kellett dolgoznia egy műhelynek, majd Nagy Konstantin uralkodásától kezdve — aki az üvegműveseknek kiváltságokat biztosított — az üveg készítése igen elterjedt lett Pannoniában, bár ebből az időszakból nem ismerünk műhelyleleteket.

A leletösszefüggések értékelése szerint az üvegekészítés még az V. század első felében is nyomon követhető a tartományban.

Általában azt lehet mondani, hogy üveget könnyebb volt helyben előállítani, mint messziről szállítani. A kereskedelemben³ korábban az itáliai, dél-galliai, majd később a germaniai üveg játszott szerepet. A germaniai üveg a III. században is nyomon kísérhető, de a IV.-ben már alig tűnik fel. A III—IV. században a keleti kereskedelem és a keleti üvegművesek megjelenése, valamint a Balkán félszigeti tartományokkal fennálló kapcsolatok formálták inkább a helyi üvegművességet és üvegforgalmat.

A magyarországi üvegleletek feldolgozásánál mindenekelőtt figyelemmel voltunk a telepek, temetők és leletegyüttesek kronológiai helyzetére, valamint az üvegekkel előforduló más leletek időrendi és keltező

szerepére. Mindezek alapján az üvegeket — amikor a formakincsben alapvető változások történtek — öt időszakra lehetett elkülöníteni. Az öt periódus a következő:

- a) I. és II. század a markomann—kvád—szarmata háborúk kitöréséig (167);
- b) a markomann—kvád—szarmata háborúk kitörésétől a 270 körüli évekig;
- c) a 270 körüli évektől a 330 körüli évekig;
- d) a 330 körüli évektől a 380 körüli időkig;
- e) a 380 körüli időktől az V. század első feléig.

Ez az öt periódus egyben azt az öt fő korszakot is jelöli a tartomány éltében, amelyek kapcsolatban voltak e területen a római berendezkedéssel, a limes kiépítésével és időnkénti újjáépítésével, a tartomány újjászervezésével. Jelölik az új kapcsolatok kialakítását, esetlegesen új etnikumok megjelenését és új üvegművesek idekerülését. Hasonló változások ugyanezen korszakokban más leletcsoportnál is megfigyelhetők. Pannonia is része volt annak a koncepciónak, mely a Duna-vidéki tartományok helyzetét időről időre igyekezett megerősíteni, a történeti eseményeknek megfelelően átszervezni, a birodalom céljainak figyelemmel tartásával.

a) Az első periódus, amely a római foglalástól a II. század második felében, a markomann—kvád—szarmata háborúk kitöréséig (167) tartott, viszonylag hosszabb időszak. Egy alapformakincs az egész periódus alatt megfigyelhető, mégis az I. század végén, még inkább a II. elején megmutatkozó részleges változás ezt az időszakot két részre osztja. A kettő között nem lehet éles határt húzni, folyamatosan összemosódó átmenetről van szó.

A változás oka az I. század végén, a II. elején az itáliai export megszűnése, a helyi itálikusok által alapított műhelyek produkcióinak előtérbe nyomulása, a II. század elejétől a limes további kiépítésével, a városok alapításával és fejlődésével, a többirányú kereskedelem megindulása. Lényegében a változás hátterében a tartománynak a II. század elején bekövetkezett teljes politikai és gazdasági megszervezése áll.

A Drávától északra eső területen az első üveg megjelenését Claudius korával lehet kapcsolatba hozni.⁴ Számuk egyelőre kevés, ilyen az arrabonai (Győr) tál- vagy pohárfenék-töredék és ilyen Vetus Salina (Adony) I. századi táborából származó mély tál (15. ábra 1.) oldaltöredéke (Kat. Nr. 66, 11).⁵ Valószínű, hogy a már ismert korai üvegek között több Claudius, Claudius—Nero kori darab lehet, de ezek a leletösszefüggések hiányában egyelőre nem azonosíthatók.

Az üvegek tömeges megjelenése a Flaviusok korával indult meg. Az I. század végéig, a II. elejéig, első vagy második évtizedéig a formakincs és a kivitel azonos a korai észak-itáliai anyaggal.

Ebbe az időszakba tartoznak a millefiori tálak, amelyekből csak töredékeket ismerünk, de amelyek eléggé elterjedtek lehettek a tartományban (Kat. Nr. 1). Jellemzően korai forma a behúzott peremű mély tál (15. ábra 1.), az alacsonyabb, magasabb, ívelt oldalú tálkák (15. ábra 2.) és a lapos, széles, ívelt oldalú tálak (Kat. Nr. 11, 3, 2; 15. ábra 4.). Valószínű, hogy még ebbe a korai szakaszba tartozik egy magasabb, ívelt oldalú tál, peremén volutás dísszel (Kat. Nr. 5). A lapos, széles, ívelt oldalú tálak közül ki kell emelnünk a fenekén egymásba kapcsolódó, domború levélmintákkal díszített darabot (Kat. Nr. 2). Még az I. századhoz, de legkésőbb a II. elejéhez tartozik a kihajló peremű, pereme alatt finom, körbefutó léctaggal díszített tálka (Kat. Nr. 7; 15. ábra 5.). Már ekkor feltűnhet a széles, erősen ívelt oldalú tál, talpgyűrűvel (Kat. Nr. 6; 15. ábra 6.). Jellegzetes tálformája az I. századnak a bordás tál (Rippenschale), kék, kékeszöld, barna, sárgászöld színben (15. ábra 9.). Eléggé elterjedt volt a tartományban, még a II. század elején is lehet számolni a jelentkezésével (Kat. Nr. 18). Korai egy meredek falú tálka is, vésett díszítéssel (Kat. Nr. 23).

A pohár sem lehetett ritka ebben az időszakban. Koraiak az ívelt oldalú poharak, megtalálható a domború oldalú pohár (Kat. Nr. 32, 31; 16. ábra 7.). Már ebben az időszakban, a II. század elején feltűnnek a Drag. 30-as sigillata formára emlékeztető poharak (Kat. Nr. 29; 16. ábra 4., 5.). A benyomott oldalú poharaknak több változata ismert. Megtalálható a magas, hosszanti benyomásokkal díszített forma, és jellemzően korai a szélesebb féltójas alakú pohár ovális benyomásokkal (16. ábra 12.), valamint az alacsonyabb, egyenes oldalú, kör alakú benyomásokkal (Kat. Nr. 48, 50a, 51). Jellegzetesen korai a tölcser alakú pohár oldalán plasztikus díszítéssel (Kat. Nr. 56; 16. ábra 3.). Eléggé ismert volt az egyenes és ívelt oldalú, harang alakú (16. ábra 13.), rombusz vagy ellipszis alakú becsiszolásokkal díszített pohár és ennek keskenyebb változata (Kat. Nr. 70—71). Az előbbi szélesebb forma kerámiaváltozata több helyen is megtalálható. Legszebb pohara ennek az időszaknak a soproni gladiátorjelentes pohár.

A kis hengeres testű, rövid nyakú üvegek is ebbe az időszakba tartoznak (Kat. Nr. 80—81). Elterjedtek voltak — éppen könnyű szállíthatóságuk miatt — a kisebb-nagyobb illatszerek palackok különböző változatai. Jellemzőek a csepp alakú (19. ábra 3.), a nyújtott

csepp alakú (19. ábra 12.), körte- és gömbtestű palackok, és az I. század végén vagy a II. elején már megjelentek a kúpos testű festékesüvegek (Kat. Nr. 84–86, 89, 104; 19. ábra 10., 11.). Már az I. század végén és a II. elején fel kellett tűnniük a hosszú, hengeres nyakú, kónikus és nyomott gömb testű illatszeres palackoknak (Kat. Nr. 87, 89; 19. ábra 4–9., 13.). Megtalálhatók a benyomott oldalú illatszeres palackok is (Kat. Nr. 95; 19. ábra 13., 14.).

Ebbe az időszakba tartoznak a hosszú nyakú, bordázott testű, kör alaprajzú és a tölcéses nyakú, nyomott gömb testű palackok (Kat. Nr. 106, 121). A nagyobb palackok ritkábbak, néhány körte formájú és ovális testű (19. ábra 17.) darab tartozik ebbe az időszakba (Kat. Nr. 108–109). Korai a hasábos testű, vastag falú, fenekén felirattal ellátott palack is (Kat. Nr. 137; 18. ábra 14.). Az aryballosok feltűnése a Flaviusok korától figyelhető meg, egyik különösen szép, nagyméretű példány Savariából származik (Kat. Nr. 141). Jellegzetesek ebben az időszakban az ovális testű, egy- és kétfülű, körbefutó üvegszállal díszített, vékony falú kis korsók (18. ábra 5.), valamint több egyfülű, kisebb-nagyobb kancsó, korsó (20. ábra 10.), nagyobb méretű kancsó (Kat. Nr. 148, 150–151, 161, 163). Szép példány a Savariából származó, egyfülű, vésett díszű korsó (Kat. Nr. 166; 18. ábra 6.). Gyakran előforduló és kedvelt üveg volt a három változatban is ismert, hasábos testű, egyfülű palack (Kat. Nr. 167; 21. ábra 1., 2., 4.).

Reprezentáns darabjai a korszaknak a nagyméretű, hangeres testű korsók (18. ábra 10.) — megtalálható a kisebb változat is —, melyeket halotti urnának használtak (Kat. Nr. 168a). Gyakori lehetett a keskenyebb, alacsony és magasabb hengeres testű korsó (Kat. Nr. 168b–c; 21. ábra 6.).

Jellemző lelete ennek az időszaknak a temetkezési urna (23. ábra 6.), a kenőcsös tégely, az amphora (Kat. Nr. 181, 183–184; 23. ábra 5.). Ritka a scyphos, az askos (23. ábra 7.), a madár alakú üveg és a patera (Kat. Nr. 186–188, 193).

Az üvegek formakincse tehát igen változatos, majd minden formát meg lehet találni, ami az észak-itáliai üvegforgalomban előfordul. Nagyobb szériákban jelentkeznek az illatszeres üvegek, hasábos palackok, urnák és kenőcsös tégelyek. Az üveg színére általában jellemző a kék, kékes, kékeszöld szín. Más színes üveg előfordulása kevés, megtalálható még a sötétkék, a barna és az aranyárga szín.

A Claudiuszal kezdődő időszakban az üvegek a borostyánúton és a korai táborhelyeken találhatók meg. A Flaviusokkal kezdődően az üvegek tömege-

sebb előfordulását illetően szintén elsősorban az itáliai lakott területek, a borostyánút, a limes, a tartomány belseje jön számításba, ahol a veterántelepek voltak. A bennszülött lakosságnál ekkor még inkább csak a törzsi arisztokrácia sírjaiban található meg az üveg.

A II. század első két évtizedétől a markomann-szarmata—kvád háborúk kitöréséig, a század 60-as éveivel zárható időszakban bizonyos változás figyelhető meg. A korábbi szakasz bizonyos üvegformái megszűntek, feltűntek új típusok is, és az ebbe az időszakba is átmenő azonos formák gyakoribbak lettek, többfajta készítmény figyelhető meg.

A talak közül szép példány az aquincumi nagyméretű lapos tál (15. ábra 7.), megfelelője Intercisából ismert (Kat. Nr. 9). Ritka az egyenes falú tálka (Kat. Nr. 8). Megtalálható a téglalap alakú fogókkal (15. ábra 12.) és rövid, ferde bordákkal (15. ábra 3.) díszített, mély tál (Kat. Nr. 19). Ismert egy nagyobb mély tál, oldalán ferde kannelúrákkal (15. ábra 11.), és feltűnhet az előző periódusból ismert, erősen ívelt oldalú, talpgyűrűs tálforma (Kat. Nr. 6, 20).

A poharak közül a Drag. 30-as sigillata formára emlékeztető típus lehetett inkább használatos (Kat. Nr. 29; 16. ábra 4–5.), és megtalálható ennek szögletes profilú változata is (Kat. Nr. 30). Ritka a kónikus testű és a széles, hengeres testű pohár, körbefutó, becsiszolt vonalakkal díszítve (Kat. Nr. 33–34). Megfigyelhetők az előző időszaktól eltérő, benyomott oldalú pohárfajták (16. ábra 6.), és megtalálható a talpas kehely is (Kat. Nr. 49–50, 77). Ismert a bordás pohár (16. ábra 9.), és valószínűleg ebben az időszakban is megtalálhatók a magas, ívelt oldalú talpgyűrűs poharak (Kat. Nr. 58, 32; 16. ábra 7.).

A II. század első két évtizedétől kezdve az illatszeres palackok között általánosan használatos lett a kónikus test különböző változatait (19. ábra 4–9.) mutató forma (Kat. Nr. 87), és szintén ettől az időtől lett kedvelt a hosszú, hengeres nyakú nyomott gömb testű (19. ábra 13.) típus is (Kat. Nr. 89). Ekkor váltak elterjedté a benyomott oldalú illatszeres palackok (Kat. Nr. 95; 19. ábra 14–15.).

A II. század elején jelentek meg a hosszabb, hengeres nyakú és félgömb alakú palackok (Kat. Nr. 99; 19. ábra 16.). Ebben az időszakban is használták a kúpos testű festékes (19. ábra 10–11.) üvegeket (Kat. Nr. 104). A II. század első felében jelentek meg Mercur (19. ábra 2.), a csőrös és a nyomott gömb testű palackok (Kat. Nr. 101, 105, 118). Már a II. század második felében feltűnik a nyakon szálrátétes díszű, körte formájú (19. ábra 21.) és a keskeny, ívelt oldalú,

valamint a tölcséres nyakú, ovális benyomásokkal díszített palack (Kat. Nr. 110, 120; 19. ábra 23.). Megtalálható a nagyméretű, széles szájú, hasábos palack, fenekén felirattal (Kat. Nr. 137).

Gyakorinak számítanak ebben az időszakban az aryballosok, sima és rátétes díszű oldallal (18. ábra 2–3.). Különösen szép példány a győri nagyméretű, körbefutó vésett vonalakkal díszített (18. ábra 1.) példány (Kat. Nr. 141). Megtalálhatók a téglalap alakú, kétfülű palackok (21. ábra 8.) és különféle kisméretű korsók (Kat. Nr. 142, 154, 156, 165).

A periódus első feléhez képest gyakoribb lett a hasábos testű, egyfülű palack, különböző készítményű csoportok figyelhetők meg különböző bélyegekkel (21. ábra 1., 2., 4.). Kiemelkedő darab a kálozi félkör alaprajzú (21. ábra 3.) hasábos palack (Kat. Nr. 167a–c).

Az alacsony, széles, hengeres korsók még ebben az időszakban is megtalálhatók, és ekkor lehettek gyakoribbak a keskeny, hengeres testű korsók (Kat. Nr. 168a–b). Erre az időszakra is jellemző az üvegurna és a kenőcsös tégely, ritka az amphora (Kat. Nr. 181, 183–184).

Az első periódusnak ebben a szakaszában bizonyos üvegfajták, különösen az illatszeres üvegek igen nagy szériákban jelentkeznek. A nyugati részen, a borostyánút környékén, valamint a limes nyugati felén a korai itáliai formák egy része továbbra is jellemző, a keleti részen az anyag sokkal változatosabb, több helyről származik.

A II. század üvegforgalmát egyrészt a már meglévő italikus tradíciók alakítják, másrészt ekkor már komolyan kell számolnunk a helyi üvegművességgel. Részbe az üvegforgalomnak a dél-galliai, a dalmáciai üveg, és már néhány keleti üveg is feltűnik az anyagban. Jelentős szerepet játszik ebben a szakaszban a germaniai kereskedelem és valószínűleg a germaniai üvegművesek megjelenése. Az üvegek között még megtalálhatók a kékes, kékeszöld színűek, de általánossá válik a zöld különböző árnyalata. Több a fehér, színes üveget ebből az időből egyelőre nem ismerünk.

Az üveg ebben a szakaszban elterjedtté vált, zömmel a limes és borostyánút mentén és szomszédságában, de már a bennszülöttek telephelyein és temetkezéseiben is egyre több üveg található. Ez a kiegyensúlyozott üvegforgalom 167-től, a Marcus alatt kitört háborúk következtében majdnem a század végéig szünetelt.

b) Marcus Aurelius dunai háború után lényeges változás, egyben a tartomány gazdasági fellendülésének kezdete 193-tól, Septimius Severus trónra lépésétől számítható. Ez a viszonylag szintén hosszú, a III.

század utolsó harmadáig tartó periódus változatos üveganyaggal jelentkezik.

Mint a korábbi periódusban, ebben az időszakban is jellemző a Drag. 30-as sigillata formára emlékeztető poharak használata. Nyomon kísérhető a hosszú, hengeres nyakú, nyomott gömb testű illatszeres palackok gyártása is. A kónikus testű illatszertartóknak azonban már kevesebb változata figyelhető meg, mint az előző időszakban. Tovább folytatódik a benyomott oldalú illatszeres palackok gyártása, jellemzőek a nagyméretű, hasábos testű példányok. Nincs rá konkrét adatunk, de valószínű, hogy az előző periódus egyfülű, hasábos és hengeres testű palackjait még ebben az időszakban is gyártották.

Több tálforma ismert ebből a periódusból, gyakori a vésett, félgömb alakú (Kat. Nr. 25; 15. ábra 17.). Megtalálható még a rátétes díszű, mély tál (15. ábra 10.), a hengeres testű, alacsony tál, a lapos, vastag falú, benyomott oválisokkal és körökkel díszített tál (Kat. Nr. 12, 15). Egyedi darab az aquincumi hengeres testű tál (15. ábra 14.), oldalán kör alakú benyomásokkal, fenekén fondo d'oro technikával készült felirattal (Kat. Nr. 14).

A poharak közül gyakoribbnak tűnik a Drag. 30-as sigillatára emlékeztető forma (Kat. Nr. 29; 16. ábra 4–5.). Jellemzők ebben az időszakban a talpgyűrűs, körte formájú (Kat. Nr. 40) és az egy-egy példányban megtalálható benyomott oldalú poharak (Kat. Nr. 52–54; 16. ábra 10., 15.; 17. ábra 1.). Különleges példányok a rátétes díszű (16. ábra 18.), a magas, ívelt oldalú, a kicsipkedett díszű, a bordás (16. ábra 16.) és a fogazott talpon álló pohár (Kat. Nr. 59–61).

Legszebb és a legnagyobb technikai tudást igénylő üvegei ennek a periódusnak a vékony falú, rátétes díszű kelyhek, amelyek készítése Keleten is csak egy igen szűk körben folyhatott (Kat. Nr. 80; 17. ábra 15.). Számuk elég nagy, kedveltek voltak a tartományban.

Ebben az időszakban is használták az illatszeres palackokat, de közel sem található annyi változat, mint az előző periódusban. Megtalálhatók továbbra is a hosszú, hengeres nyakú, kúpos testű palackok egy-egy változata (19. ábra 4–9.), általánosan használt azonban a nyomott gömb testű forma lett (Kat. Nr. 87, 89; 19. ábra 13.). Gyakoribbak lettek a megnőtt hasábos testű, benyomott oldalú illatszeres (Kat. Nr. 95; 19. ábra 14–15.) és a különböző készítményű csőrös (18. ábra 13.) palackok (Kat. Nr. 101). Megtalálhatók a Merkur-palackok vastag falú változatai (Kat. Nr. 105; 19. ábra 1.). Ebben az időszakban tűntek fel a hengeres, behúzott nyakú, nyomott gömb testű palackok, oldalukon enyhén bekarcolt, körbefutó vonaldí-

szekkel (19. ábra 22.), kúpos vagy nyomott gömb testű palackok (19. ábra 24.), oldalukon ovális vagy kerek benyomásokkal (Kat. Nr. 123, 130). Külön említést érdemel egy gömbtestű palack, oldalán kis kicsipett hurkokkal díszítve, több darab képviseli a hengeres testű, delfinfüles és széles szájú, benyomott oldalú (18. ábra 16.) hasábos testű palackokat (Kat. Nr. 341, 138).

Az aryballosok használata tovább folytatódott, több egyedi változat figyelhető meg (Kat. Nr. 141; 18. ábra 4.). Változatos formakincset mutatnak az egy- és kétfülű palackok, korsók, kancsók. Megtalálható a téglalap alakú, kétfülű palack, a hengeres testű (18. ábra 9.), a talpas és a váza alakú (18. ábra 11.) kétfülű üveg (Kat. Nr. 142–143, 147–149). A kétfülűek között még vannak kulacsszerűen lapított (18. ábra 12.) és a kettős testű (18. ábra 8.) illatszeres palackok is (Kat. Nr. 145–146). Az egyfülű kancsók, korsók szintén igen változatosak. Így megtalálható a széles szájú kancsó, bordázott és rátétes dísszel (Kat. Nr. 152–153). A korsók között jellemző a körte formájú, a gömbtestű, benyomott oldalú és az ovális forma, rátétes dísszel (Kat. Nr. 155–160; 18. ábra 7., 15.). A korszak jellemző leletei az állat alakú (23. ábra 8–9.), valamint az emberi fejformát utánzó üveg (Kat. Nr. 192, 193a–c).

Ebből a 270 körülig tartó időből sok és változatos üveganyag ismert. Sok a különböző tartományokból érkezett kereskedelmi áru, sok a kisméretű üveg, főleg az import darabok között. Az előző periódushoz képest sok az új forma. Kiterjedt helyi üvegműveléssel kell számolnunk, bár adataink egyelőre egyenletlenek. Sokat tudunk a limesről, de keveset a tartomány belsejéről. Az üvegek színére általában a zöld különböző árnyalatai a jellemzőek, gyakoribb lett a fehér, ritkább a kékeszöld színű üveg. Az üveg előfordulása gyakori, különösen a limes mentén.

c) A III. század utolsó és a IV. első harmada közötti időszakban új üvegformák tűnnek fel. Az előző periódus formakincséből jelenlegi ismereteink szerint a hosszú, hengeres nyakú, nyomott gömb testű és az ovális testű, benyomott oldalú illatszerartók kísérhetők nyomon.

Az új formák alapvető tulajdonságai, hogy a méretek általában nagyobbak, és most már praktikus célra is felhasználhatók.

Hiteles síregyüttesből származik két vésett díszű, lapos tál (Kat. Nr. 28). Feltételezhető, hogy a behúzott peremű, vésett díszű, félgömb alakú aquincumi tálok is ebből az időszakból valók (Kat. Nr. 25b; 15. ábra 13., 15.). Rátétes díszű tálkát (15. ábra 8.) csak egyet ismerünk ebből az időszakból (Kat. Nr. 21).

A poharak között jellemzőek a magas, keskeny, ívelt és domború oldalú (16. ábra 17.) változatok (Kat. Nr. 42–45). Feltűnik a kúpos pohár (17. ábra 4.), de előfordulása ekkor még ritka (Kat. Nr. 47). Kiemelkedő darab a vékonyfalú, benyomott oldalú, a rácsos bordájú (16. ábra 14.) és a féltójas alakú, vésett gladiátorábrázolással díszített pohár (Kat. Nr. 50b, 55, 72).

Az illatszerartók közül használatban voltak a kisebb-nagyobb, hosszú, hengeres nyakú, nyomott gömb testű és ovális testű (19. ábra 19.) benyomott oldalú palackok (Kat. Nr. 87, 89, 95). Ebben a periódusban tűnnek fel a zsák formájú (19. ábra 20.), hosszanti benyomásokkal díszített palackok és a hosszú, középen kihasadó orsó formájú (19. ábra 18.) olajosüvegek (Kat. Nr. 97, 103).

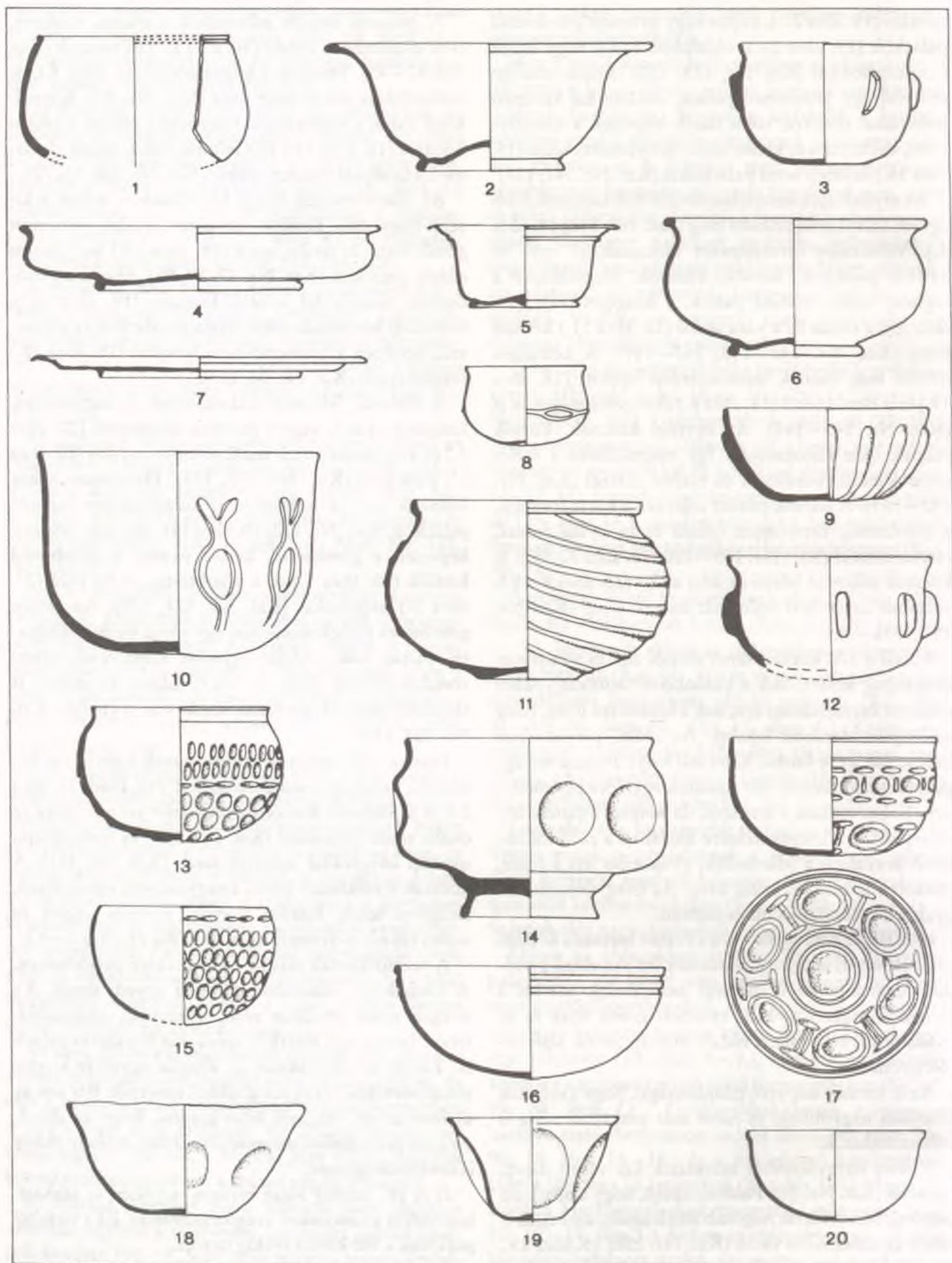
A korszak jellemző palackformái a nagyméretű, hengeres nyakú, vágott peremű, gömbtestű (20. ábra 2.) és a nyomott gömb testű, tölcseres nyakú (20. ábra 1.) palackok (Kat. Nr. 121, 123). Hasonlóan ekkor jelennek meg a nagyméretű, kulacsszerűen lapított palackok (Kat. Nr. 122; 19. ábra 24). Egy-egy példány képviseli a gömbtestű, kettős nyakú, a gömbtestű kétfülű (20. ábra 5.) és a gömbtestű, delfin fülű (20. ábra 3.) palackokat (Kat. Nr. 124, 129). Az előbbi gömbtestű palackoknak van egy rövid nyakú változata, vastag falú, oldalát egymást keresztező, vésett vonalak díszítik (Kat. Nr. 319). Ebben az időben is fellelhető még a delfinfüles palack és az aryballos (Kat. Nr. 128, 141).

Hosszú idő után ismét megjelennek a rövid nyakú, hosszú, hengeres testű korsók (Kat. Nr. 168d; 21. ábra 5.). A különböző korsóformák között szép példány az ovális testű bordákkal (Kat. Nr. 171) és ívelt oldalú, nyakán üvegszállal díszített darab (Kat. Nr. 171). A korszak kiemelkedő leletei a nagyméretű, vésett díszű, hengeres testű, kétfülű korsók, egyenes vágott és széles kihajló peremmel (Kat. Nr. 180; 23. ábra 3–4.).

A vezető formák mások, mint az előző periódusban. A formakincs változatos, több az egyedi darab. Az üvegek színe általában zöld, kékeszöld, sárgászöld, fehér. Ismert egy sötétkék színű, kis illatszeres palack is. Ennek az időszaknak az üvegeit egyelőre kisebb sírcsoportokból és egyes sírokból ismerjük. Bár sok az új formaelem, mégsem lehet kizárni, hogy az előző, virágzó periódusból megmaradt néhány műhely ekkor is tovább dolgozott.

d) A IV. század 30-as éveiben merőben új szakasz kezdődött a tartomány üvegforgalmában. Ez a virágzó periódus a 380 körüli évekig tartott.

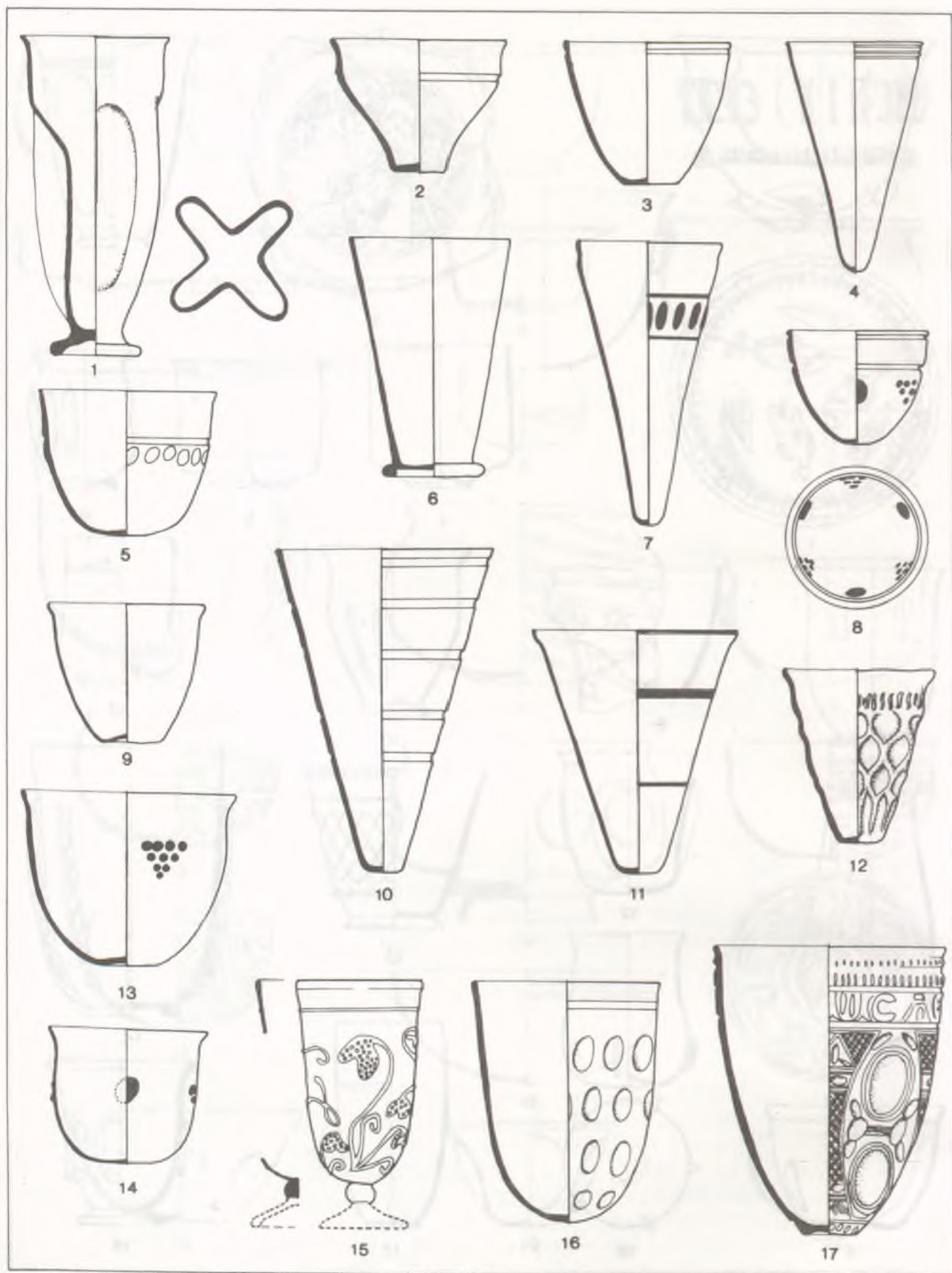
Az előző időszakból nyomon kísérhető a hosszú, középen kihasadó olajosüveg, az ívelt oldalú pohár

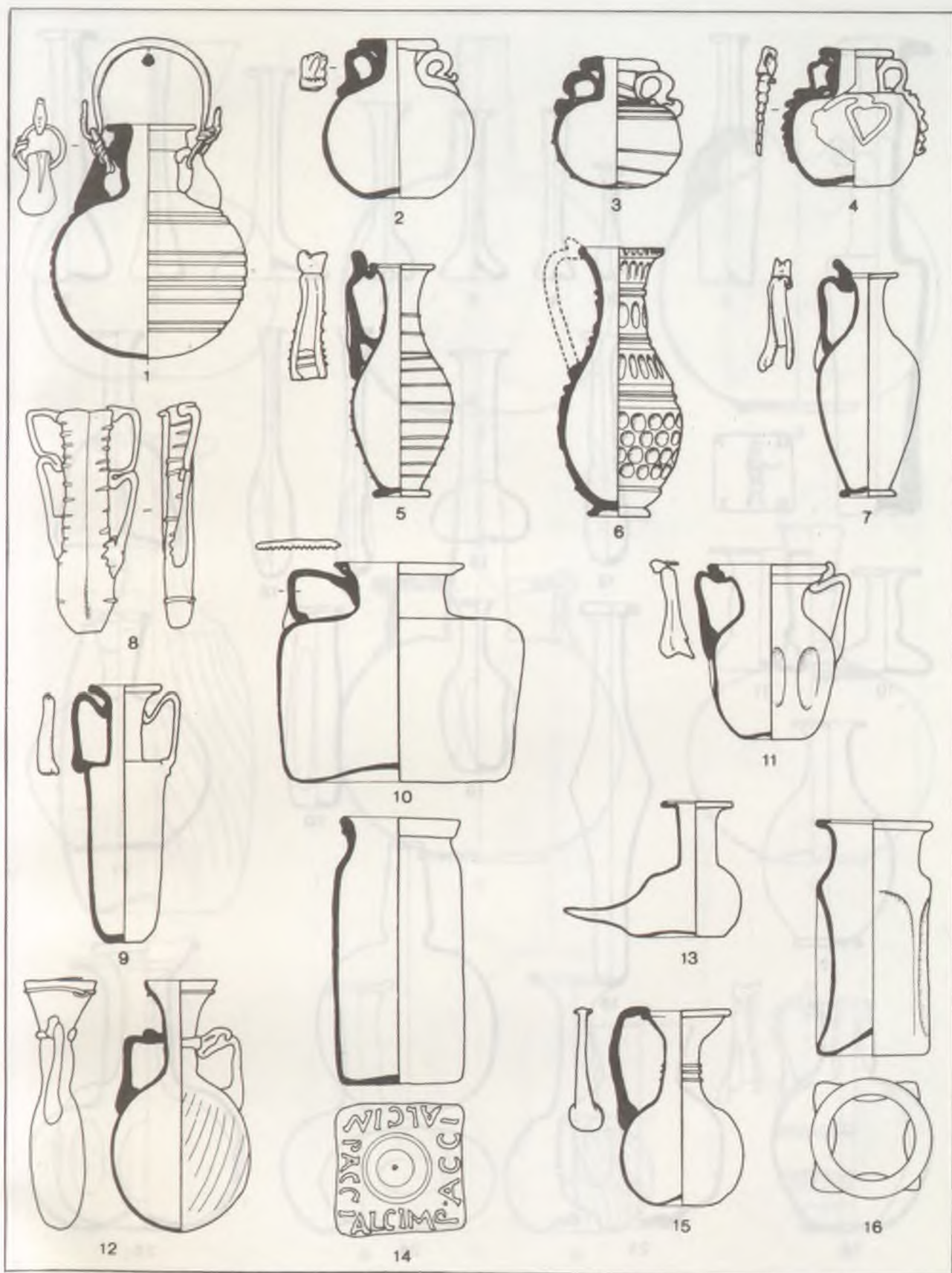
15. ábra. Üvegek: tálak

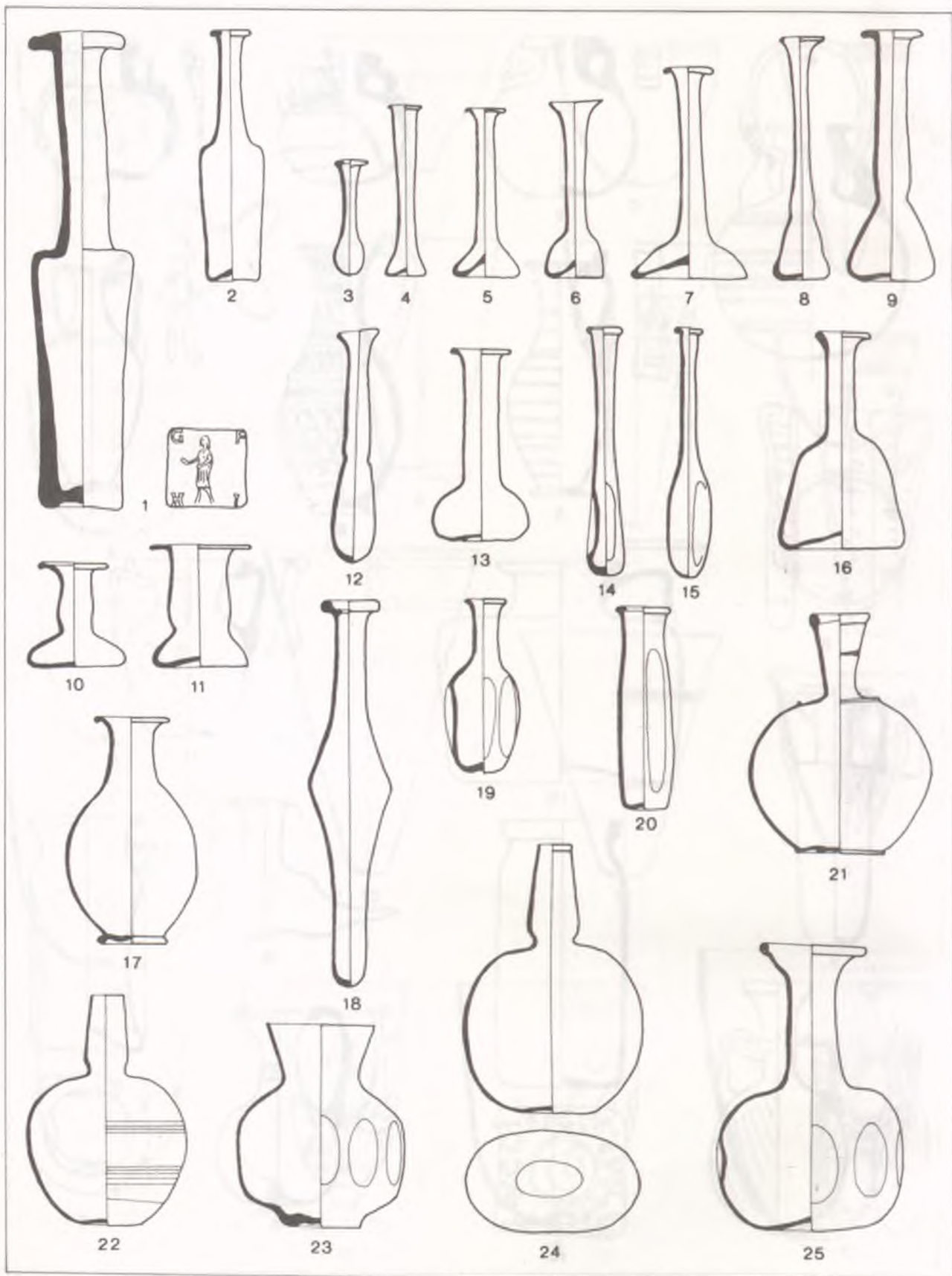
16. ábra. Üvegek: poharak

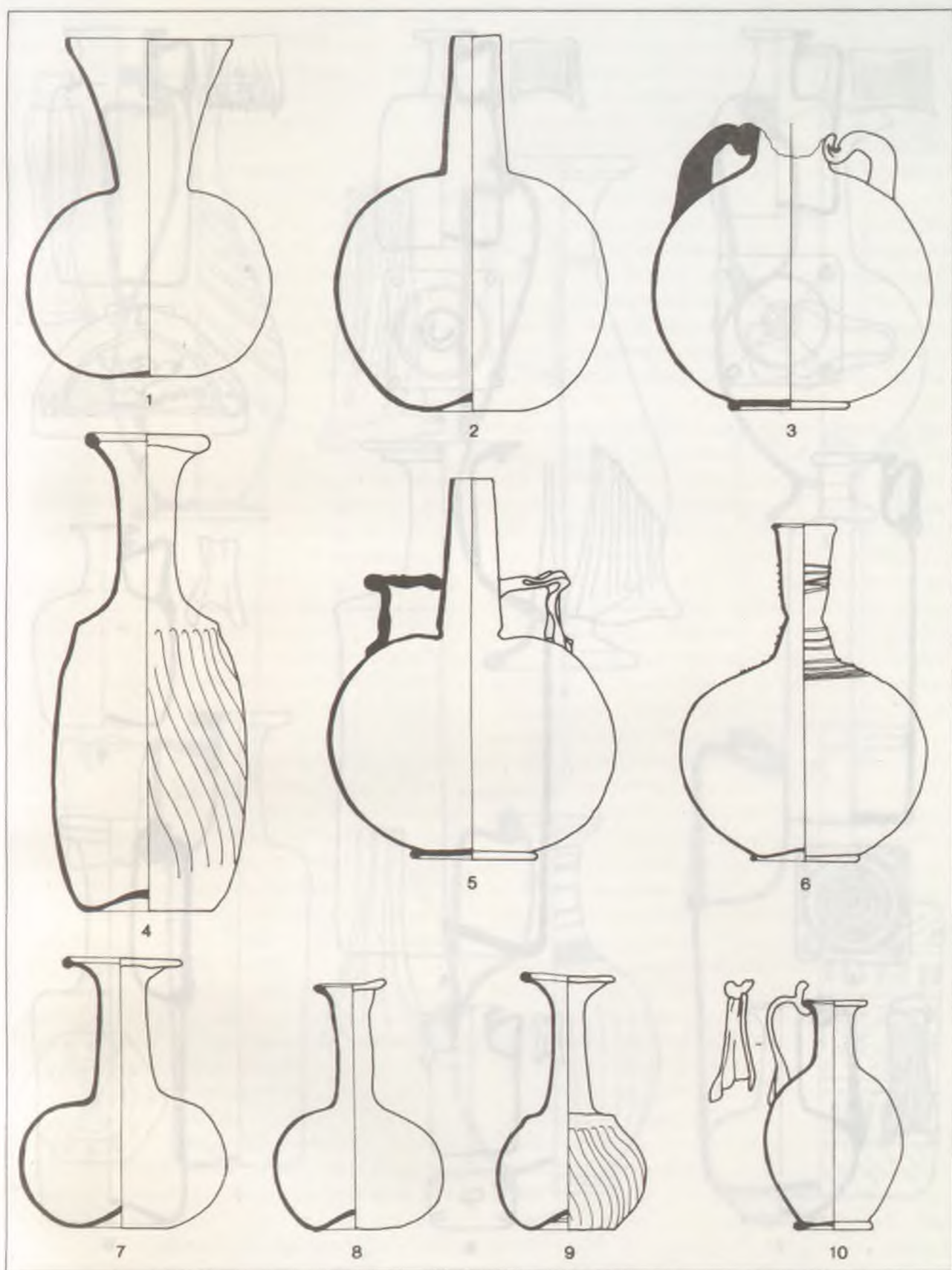
17. ábra. Üvegek: 1–14., 16–17. poharak, 15. kehely

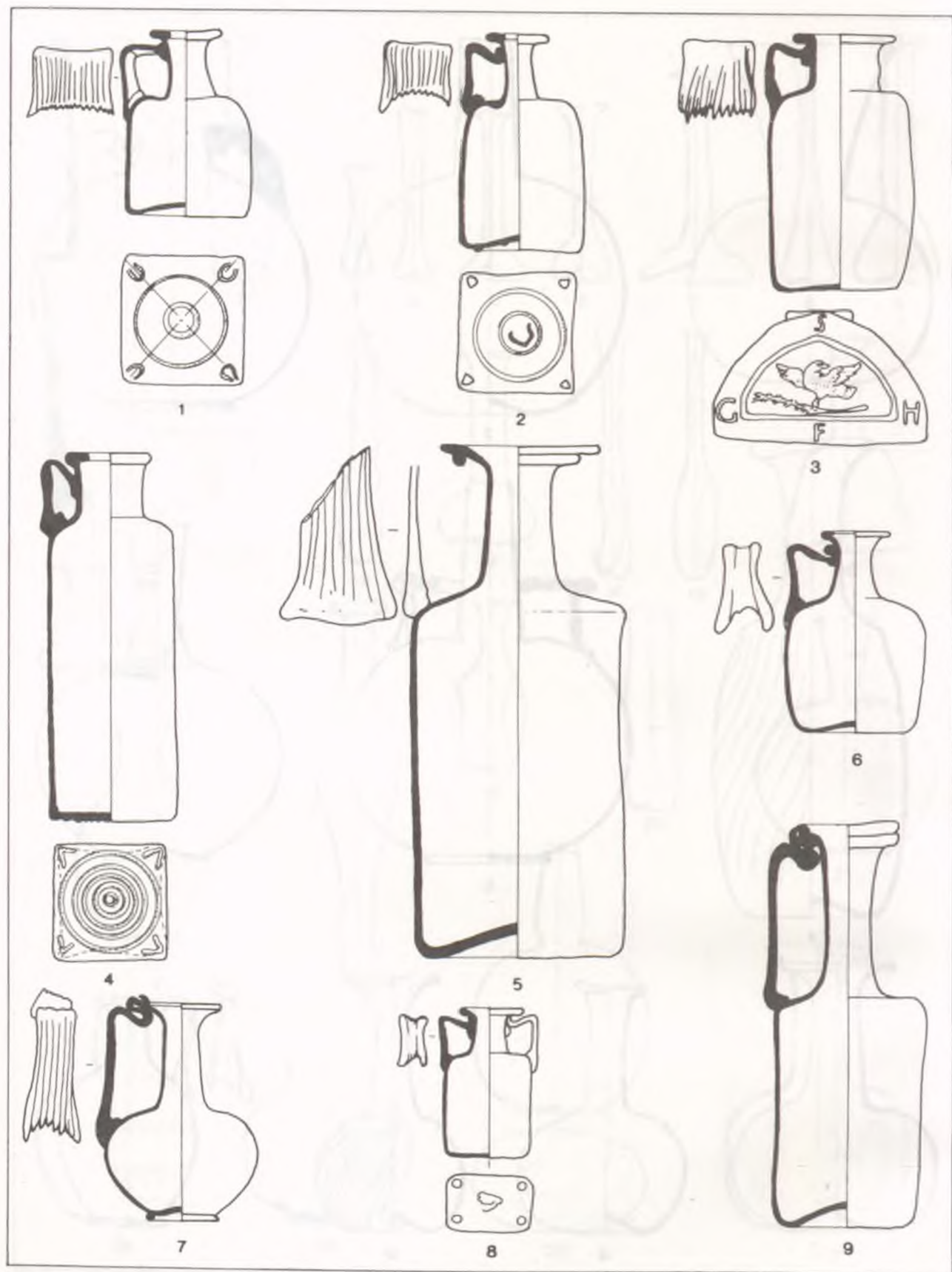
18. ábra. Üvegek: 1–4. aryballosok, 5–7., 15. korsók, 8–14., 16. palaeák

19. ábra. Üvegek: 1–9., 12–17., 19–25. palackok, 10–11. festékesüvegek, 18. olajosüveg

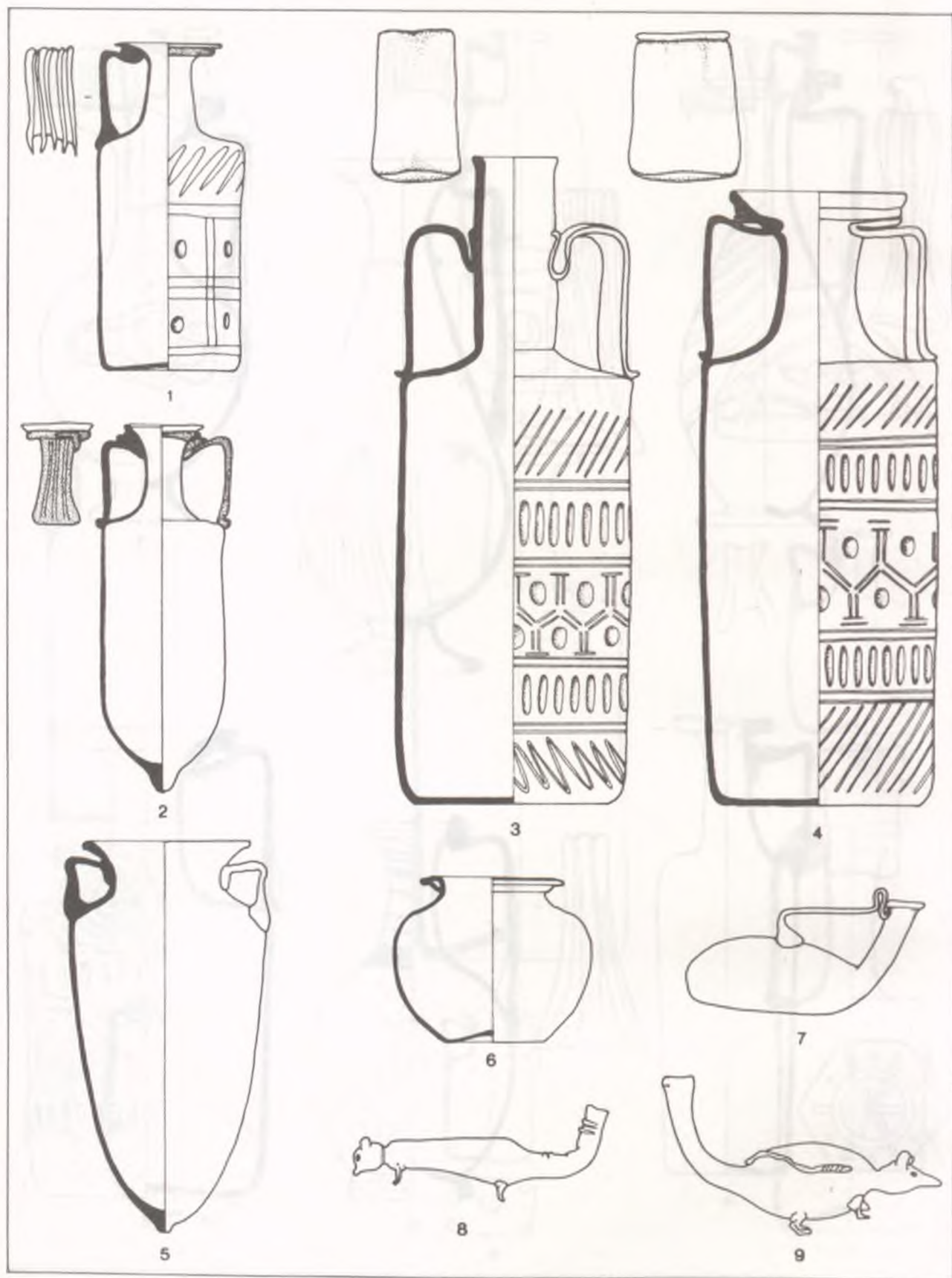
20. ábra. Üvegek: palackok és korsók

21. ábra. Üvegek; palackok és korsók

22. ábra. Üvegek: korsók

23. ábra. Üvegek: 1., 3–4. korsók, 2., 5. amphorák, 6. urna, 7. askos, 8–9. állat alakú üvegek

egyik változata, a kúpos pohár, a hosszú, hengeres nyakú, nyomott gömb testű palack, a sima, hengeres testű, egyfülű korsó és a vésett díszű, nagyméretű, kétfülű korsó. Megtalálhatók az illatszeres palackok hosszú, hengeres nyakú és nyomott gömb testű változatai.

Egyedi darab a leletanyagban a nagyobb méretű, szögletes profilú tál (Kat. Nr. 10). Jellemzőek a korszakra a gömbszelet alakú tálak (Kat. Nr. 13). Gyakori a vékony falú, félgömb alakú tál (15. ábra 20.) alacsonyabb, magasabb, keskenyebb, szélesebb formája (Kat. Nr. 13). Jellemző, bár nem gyakori a benyomott oldalú tál (Kat. Nr. 17; 15. ábra 19.). Ritkábbak a félgömb alakú, mélyén becsiszolt szalagokkal díszített tálak (Kat. Nr. 13; 15. ábra 16.). Nívós darabok a gorsiumi becsiszolt díszű, lapos és félgömb alakú, figurális (16. ábra 8.), becsiszolt díszű tálak (Kat. Nr. 52—58, 27).

A pohár ebben az időszakban a leggyakoribb. Jellemzőek a vastag és vékony falú, talpgyűrűs, ívelt oldalú, alacsony, a féltojás alakú, vastag falú (17. ábra 3.), a virágkehely (17. ábra 2.) alakú poharak és a magas, ívelt oldalú pohár, talppal és talpgyűrűvel (Kat. Nr. 35—37, 45—46). Gyakoriak a kúpos poharak (17. ábra 4., 6., 11.) különböző változatai (Kat. Nr. 47).

A díszített poharak száma meglehetősen nagy, de ritka a plasztikus díszű pohár (Kat. Nr. 65). Gyakori és jellemző erre az időszakra a vastag falú, féltojás alakú, kisebb-nagyobb kékrátétes díszű pohár (Kat. Nr. 66—67; 17. ábra 5., 8.). Főleg a kisebb forma található meg nagyobb számban. A kékrátétes díszű kúpos poháron is megtalálható (17. ábra 7.), egy esetben felirattal is előfordul (Kat. Nr. 69). Ritka a virágkehely alakú pohár, kékrátétes díszű (Kat. Nr. 68). Ritka az üveg-szálrátétes és a vésett díszű, kúpos pohár (Kat. Nr. 63, 76). Kiemelkedő, igen munkás darab a pécsi pohár, vastag falú, egész felülete vésett (17. ábra 17.), pereme alatt görög felirattal (Kat. Nr. 74).

A kis illatszeres palackok, úgy látszik, elvesztették jelentőségüket. Számuk talán nem is kevés, de kialakult állandó formákról beszélni nem lehet, egy-egy lelőhely területén belül is nagyon változó. Megtalálhatók a csepp alakúak, a hosszú, hengeres nyakú, nyomott gömb testű, kónikus és körte testű formák, valamint a benyomott oldalúak különböző változatai. Az előző periódushoz képest jobban elterjedt a hosszú, orsó formájú (19. ábra 18.) olajosüvegek használata (Kat. Nr. 90, 92, 98, 106).

Ismert egy aryballos, de ez már nem kapcsolódik a hagyományos kivitelű darabokhoz (Kat. Nr. 365).

Egy-két egyedi formájú palackot nem számítva, általánosan elterjedt a hosszú, hengeres nyakú, nyomott gömb testű (Kat. Nr. 118—119; 20. ábra 7.). Úgy tűnik, hogy ez utóbbiak között regionális eltérések is megfigyelhetők. Ritkábban előforduló forma a kiöntős szájú palack, kevés a benyomott oldalú (19. ábra 25.), gyakoribb a rátétes díszű (20. ábra 6.), ritka a vésett díszű palack (Kat. Nr. 125, 133, 138—140).

Nem gyakori forma a négyzetes alaprajzú, hasábos testű, hosszú idő után ismét feltűnik a hatoldalú palack (Kat. Nr. 163, 167f; 22. ábra 4.). Gyakorinak mondható a hengeres testű, egyfülű korsók előfordulása (Kat. Nr. 168d; 21. ábra 9.). Ezeknél általában a nyak meghosszabbodott, a hengeres test alacsonyabb lett, így nagy részük különbözik az előző periódus változataitól.

Az egyéb, különféle korszokból igen változatos darabok találhatóak. Jellemzőek a kisebb, nyomott gömb testű, kónikus és körte formájú korsók (Kat. Nr. 169; 21. ábra 8.). Szintén jellemzői ennek az időszaknak az ovális vagy körte formájú, a nyakon gallérral díszített korsók (22. ábra 2.), melyeknek több változata is előfordul (Kat. Nr. 174—176). Gyakori és kedvelt forma volt, kerámiaváltozata is mindenütt megtalálható. Kiválik ebből a csoportból az intercisai bordázott (22. ábra 1.) és a nagyméretű mosdósi sötét liláskék színű, talpas korsó (Kat. Nr. 486). Kis számban megtalálható a kiöntős szájú korsó (22. ábra 3.), de minden darab más változat (Kat. Nr. 178).

Az első periódus után ismét feltűnnek az amphorák (Kat. Nr. 184), változatos kivitelben, kisebb-nagyobb méretben. Külön ki kell emelnünk az intercisai, fehér, kék fülekkel (Kat. Nr. 533; 23. ábra 2.) készült példányt. Viszonylag gyakori a hengeres testű, nagyobb méretű, vésett díszű, kétfülű korsó (22. ábra 6.) kerámiaváltozata is ismert (Kat. Nr. 180).

A korszak legnívósabb lelete a vas diatretum (16. ábra 1.), eddig egy egész és három különböző töredéke került elő (Kat. Nr. 197). Ez a drága üvegáru magas rangú személyekhez tartozott, mint a fondo d'oro technikával készült két tál is (16. ábra 2.) fenekükön figurális ábrázolással (Kat. Nr. 195).

Ez a periódus nemcsak nagyrészt új formákkal jelentkezik, de az egyes üvegfajták nagy szériákban tűnnek fel. Az üveg mennyisége igen megnőtt, dominálnak a nagyobb, praktikus is felhasználható darabok. Ez a változatos, de mégis egységes üveganyag kronológiailag jól behatárolható. Az üvegek színe sötétebb, világosabb zöld, zöldesfehér, fehér. Megtalálható a sötétkék színű üveg is.

e) A 380 körüli időkkel kezdődő és még az V. század első felében is tartó időszak új vezető formákkal jelentkezik, részben azonban használja az előző periódus formáit. Valószínűleg az előző korszakból megmaradt, folyamatosan tovább dolgozó műhelyekkel is számolnunk kell.

Az előző periódusból nyomon kísérhető, ha már ritkábban is, a félgömb alakú tál sima és benyomott oldallal, az alacsony, ívelt oldalú pohár, a kúpos testű poharak változatai és kis illatszeres palackok, ez utóbbiak már lényegesen kevesebb számban. Gyakori forma az előző időszakban is gyakran használt, hosszú, hengeres nyakú, nyomott gömb testű palack, és feltűnik az alacsony, nyomott gömb testű korsó a folyamatosan dolgozó és az új üvegművesség készítői között.

A tálak között elszórtan megtalálható a félgömb alakú, vékony falú, az előző korszakra is jellemző forma, sima oldallal vagy két vésett vonallal díszítve (Kat. Nr. 13). Ritka a benyomott oldalú tál, és figyelemre méltó ennek egy vastag falú (15. ábra 18.), durvább változata (Kat. Nr. 17).

A pohár gyakori lelet. Megtalálhatók az előző periódusból átvett, alacsony, ívelt oldalú, a kúpos poharak különböző változatai (17. ábra 4., 6., 10.), és jellemzőek az új üvegművesség féltőjás alakú (17. ábra 9.) poharai, amelyek igen elterjedtek voltak (Kat. Nr. 35, 47). Hasonlóan gyakoriak a vékony falú, féltőjás alakú poharak, kék rátétes dísszel (17. ábra 13., 14.) és ennek a vastag falú változata, valószínűleg a tovább dolgozó gorsiumi műhelyből (Kat. Nr. 67a–b). Ugyanez a forma, ha nem is nagy számban, de előfordul üvegszáldíszítéssel (Kat. Nr. 62). Ritkábbak a nyomott gömb

testű és a tulipánkehely alakú poharak, valamivel több található a plasztikus díszüekből (Kat. Nr. 39, 65b; 17. ábra 12.). Vésett díszű pohár alig fordul elő (Kat. Nr. 75; 17. ábra 17.).

Az illatszeres üvegek száma egyelőre nem nagy (Kat. Nr. 90, 92). A korszaknak két jellemző palacktípusa van. Az egyik nyomott gömb testű, hosszú, hengeres nyakú, sima vagy kannelúras oldalú (20. ábra 8–9.), esetleg az utóbbi vállkiképzéssel (Kat. Nr. 118). A másik hosszú, hengeres testű, sima oldalú vagy vállkiképzéssel és ferde kannelúrákkal (Kat. Nr. 126; 20. ábra 4.). Megtalálható még az alacsony, hengeres testű palack is (Kat. Nr. 117).

A korsóformáknál megfigyelhető az előző periódusból is ismert alacsony, nyomott gömb testű, és új forma az alacsony hengeres testű korsó (Kat. Nr. 9). A jellemző korsótípus szélesebb, keskenyebb, ovális változatban jelentkezik, sima oldallal vagy kannelúrákkal díszítve, megtalálható az erős vállkiképzés is, a nyakon pedig a ritkább vagy sűrűbb üvegszáldíszítés (Kat. Nr. 177; 22. ábra 5.). Elégé változatos darabok, több műhelyben készültek. Ritka a vésett díszű, hengeres testű korsó (23. ábra 1.), véssése felületi, nem olyan mély, mint az előző időszakban (Kat. Nr. 503). Feltűnik ebben az időszakban a kagyló formájú tál is (Kat. Nr. 189).

A tovább élő hagyományos üvegfarmák mellett ezek az új típusok más változatot képviselnek. Színük általában világosabb, sötétebb mohazöld, ritkább esetben megtalálható a zöld és a kékeszöld szín is. Az üveg anyaga legtöbbször tele van légbuborékokkal és húzóadásokkal. Ezek az új formák még az V. század első felében is nyomon követhetők.

6. Fazekasság

A fazekasműhelyek alapítását a keresleten kívül az értékesítési lehetőségek,¹ az agyaglelőhelyek² és az üzemeltetéshez szükséges egyéb feltételek (tüzelőanyag, víz) határozzák meg. Az agyagbányák döntő szerepét dokumentálja pl. az a tény, hogy Fenékpusztán — ezek hiányában — nem voltak fazekaskemencék, noha az erődített telep lakossága a fazekasáru igényelte volna. A fazekasok a közeli Egregyen telepedtek meg, ahol jó nyersanyagot találhattak.³

Pannonia fazekasiparának kiterjedését, produktivitását a műhelyek nagy száma igazolja. Több, mint 160 fazekaskemencét és számos — az egyes centrumok lokalizálásához segítséget nyújtó — formatálat, negatívot, mintát, pecsétlőt, illetve az officinák felszerelésé-

hez tartozó egyéb eszközt tarthatunk számon. Indirekt evidenciákat szolgáltatnak félkész vagy rontott, deformált műhelyhulladékok, selejt darabok (25. ábra 7a–b), sőt esetenként olyan sajátos kerámiacsoportok, amelyek egészen szűk területen terjedtek el.⁴

Az alábbiakban ezek áttekintését kíséreljük meg. Fazekaskemencéket ismerünk a következő városokból (3. térkép), településekről: Emona, Poetovio, Neviodunum, Salla, Savaria, Scarbantia, Müllendorf, Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Tokod, Pilismarót, Aquincum, Intercisa, Bátaszék, Mursa, Brest (Beška mellett), Taurunum (Progar Zemun mellett), Hosszúvölgy, Pannonhalma, Mursella, Gyulafirátót-Pogánytelek, Balatonfűzfő, Gorsium, Balatonaliga, Bicsérd,

Cibalae, Sirmium, Gomolava, Osek (Gradišče mellett), Aquae Iasae, Štrbinci (Djakovo mellett).⁵

A felsorolt fazekaskemencék némelyike még a római foglalat közvetlenül megelőző La Tène D periódus fazekasiparához (24. ábra 1.) kötődik, tehát — egy ideig — *tovább élő* késő kelta fazekastelep hagyatékának tekinthető, mint a gellérthegyi oppidum lábánál vagy a gomolavai telepen feltárt edényégető kemencék.

Korai, I–II. századi fazekaskemencék a következők: Neviodunum, Salla, Scarbantia, Aquincum (Kende utca, Kiscelli u. — Bécsi út, Gázgyár, Selmei utcai műhely, 24. ábra 3., 5.), Mursa, Hosszúvölgy, Pannonhalma, Mursella, Bicsérd (24. ábra 2.), Gorsium?, Osek.

Középső császárkori (II–III. századi) kemencék: Neviodunum, Poetovio, Savaria, Vindobona, Brigetio, Aquincum (polgárvárosi fazekastelep Schütz vendéglő melletti műhely), Cibalae, Intercisa, Aquae Iasae.

Késő római (IV. századi) kemencék: Emona, Tokod, Pilismarót, Báticasék, Progar Zemun mellett, Sirmium, Cibalae.

A bennszülött fazekasok edényégető kemencéiket földbe mélyítették, és agyaggal tapasztották ki. A kemencék alakja kerek vagy ovális, tüzelőnyílásuk kettéosztott, rostélyuk általában középső pillérre vagy bordára támaszkodott (ld. Bicsérd, Salla, Aquincum-Kende utcai fazekastelep). Ez a hosszú életű kemencetípus már a római foglalat előtti időszakban is általános, a szarmatáknál pedig még a késő római időkben is tovább él.⁷ A rostély kialakításában további különbségek fedezhetők fel. Néhol favázás (Salla), másutt építéséhez nem agyagot használtak, hanem a kemence rostélyához földet hagytak meg, és azt lyukasztották át (Müllendorf).

A fentitől eltérő szerkezetű kemencéknek nincs helyi előzménye, építéstechnikája idegen hatást árul el. Ebbe a csoportba sorolható a vindobonai vagy az aquincumi gázgyári fazekastelep kemencéinek egy része (24. ábra 3.). Nagy részük négyszögletes alaprajzú, téglából vagy kőből készült, és már egyiküknél sincs meg a kettős tüzelőcsatorna. Rostélyukat is előregyártott elemekből (kő vagy tégl) állították össze. Egyedi, inkább tégláégetőre emlékeztet egy brigetioi kemence megoldása, melynek rostélyát is előregyártott vályog-téglából építették (24. ábra 4.).⁸ Ezt a rostélyt sugárszerűen állított téglákra helyezték. Pannoniában eddig ismeretlen típust képvisel egy Intercisában feltárt, szokatlan mélységű, boltozott égetőterű, vályogtégllal kirakott oldalfalú kemence.⁹ Ennek rostélyát nem lyukasztották át, hanem a boltívek között hagytak réseket. Technológiailag érdekes megoldású egy sirmi-

umi fazekaskemence,¹⁰ melynek égetőterében több nyílással szabályozhatták a forró levegő irányát, illetve adagolhatták a hőmennyiséget attól függően, hogy oxidációs vagy redukciós égésfolyamatot akartak elérni. Gyakori a közös tüzelőterű ikerkemence (pl. Bicsérd, Pilismarót). Jó minőségű, finomabb kerámiát a késő La Tène eredetű kemencékben is tudtak égetni (pl. kerek kemencék közelében találták az aquincumi gázgyári fazekastelepen a sigillata-formatálakat).¹¹ A változást, a nagyobb méretű, tartósabb vagy könnyebben felépíthető kemencetípusok felé vezető fejlődést a termelés követelményei hozták magukkal.

A legiotáborok melletti fazekastelepeken, városi ipari centrumokban épített kemencéknél jóval kisebbek, szerényebbek a kisebb villák, falusi települések háztartásai számára termelő műhelyek kemencéi. A Poetoviótól északra fekvő Oseken pl. alig fél m³ a boltozat által bezárt tér. Lehetséges, hogy a kisebb méretű edényeket itt kézi működésű fazekaskorongon formázták ki.¹² A nagyobb fazekastelepek elmaradhatatlan tartozékai a szárítóhelyiségek, a kész termékek raktárai,¹³ kutak, iszapoló- és hulladékgödörök. A kerámia- és a téglagyártás legtöbbször párhuzamosan folyt.

A római kori fazekaskemencék fejlődésének legutolsó állomását a pilismaróti, tokodi (24. ábra 6.) és a carnuntumi késő római kemencék jelentik. Közös jellemzőjük a koncentrikus körszerűen és radiálisan elhelyezett, tömör agyaghengerekből összeállított rostély. A kerek, földbe mélyített kemencék boltozatát többnyire téglatöredékekből építették; kötőanyaguk agyag volt.

Fazekasműhelyre utaló *formatálakat* a következő lelőhelyekről ismerünk:

a) Terra sigillata, illetve sigillatát utánzó reliefdíszes edény formázására szolgáló formatál: Savaria, Scarbantia, Brigetio (25. ábra 1–2.), Aquincum-gázgyár, Aquincum-katonaváros, Bécsi út 126–128., Mursa, Gorsium, Nagydém-Középréaspusztá, Progar (Zemun mellett).¹⁴

b) Reliefdíszű edény (nem sigillata jellegű) kiformázására szolgáló negatív: Vindobona, Brigetio, Mursa.¹⁵

c) Formatál, minta edényapplikációkhoz: Poetovio, Brigetio, Aquincum, Cibalae, Siscia.¹⁶

d) Negatív terrakotta figurákhoz: (25. ábra 3–4.) Poetovio, Savaria, Carnuntum, Brigetio, Környe, Aquincum, Intercisa, Mursa, Cibalae, Siscia.¹⁷ Félkész terrakotta figura: Bicsérd.¹⁸

e) Mécsminták, negatívok: Emona, Neviodunum, Poetovio, Savaria, Scarbantia, Vindobona, Ad Flexum, Brigetio (25. ábra 5.), Aquincum, Intercisa, Mursa, Cibalae, Sirmium, Siscia, Obrež.¹⁹ Pecsételőket a kö-

vetkező lelőhelyekről közöltek (pecsételt kerámia gyártására): Vindobona, Savaria (25. ábra 6.), Aquincum, Keszthely, Velika vas (Neviodunum mellett).²⁰

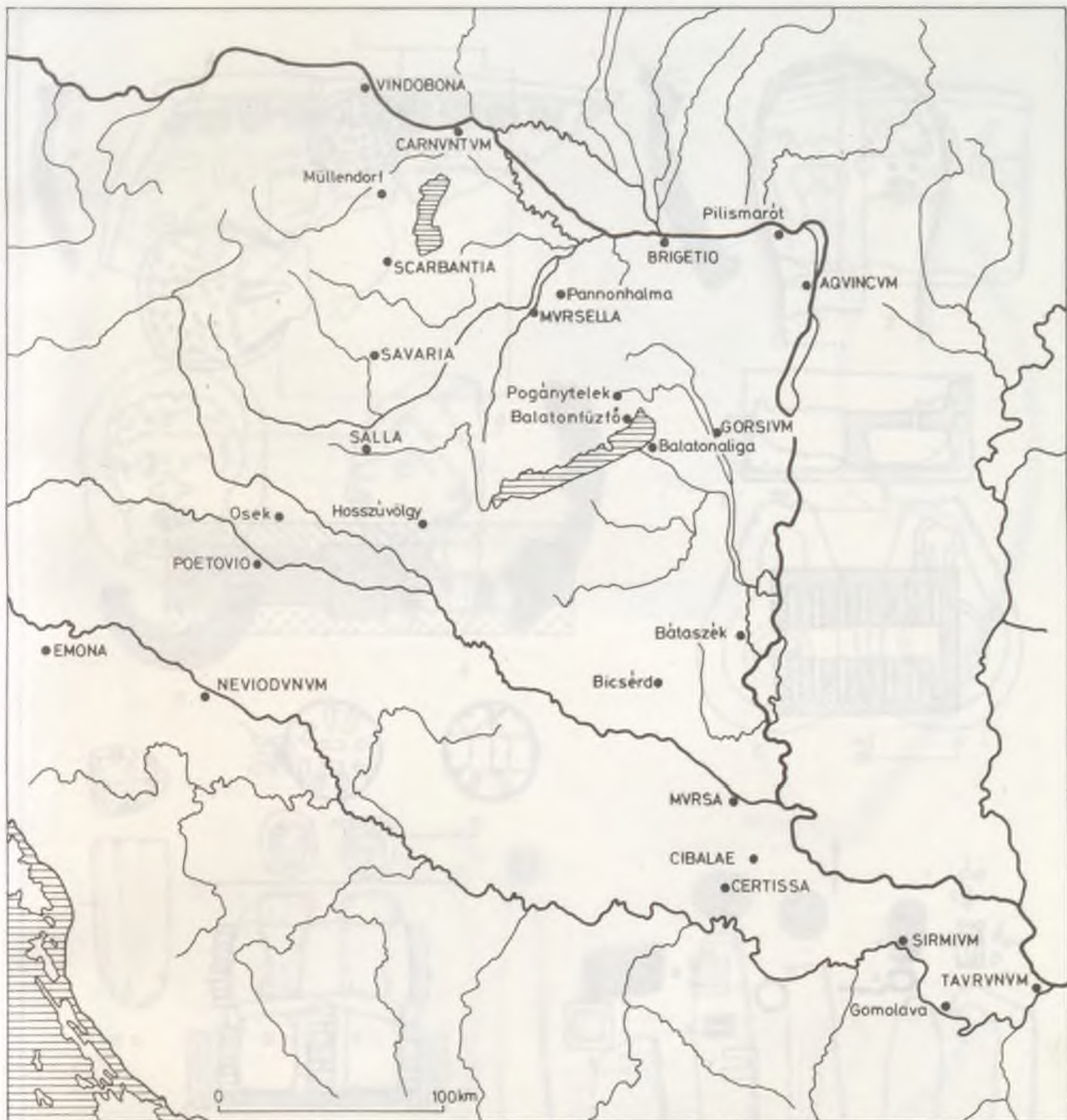
A késő kelta fazekasműhelyek egy része a római foglalás után is változatlanul gyártotta tovább a megszokott kerámiatípusokat. Ezek közé tartozik a késő La Tène-kori grafitos kerámia, amelynél számos esetben nem is lehet tipológiailag szétválasztani a La Tène D, illetve a császárkorban tovább élő fajtákat.²¹ Késő kelta grafitos edények több helyen bukkannak fel császárkori leletegyüttesekben.²² Ugyanígy igazolható a késő La Tène-kori pecsételt²³ — vagy a festett kerámia továbbélése (26. ábra 1.)²⁴ az i. sz. I. században. Nem véletlen továbbá, hogy a pecsételt díszítésű kerámia — bár más edényformákon és a korábbtól eltérő megfogalmazásban — éppen kelta alaplakosságú területeken gyakori a római korban. A La Tène-kori kerámia típusai különösen az őslakosság tovább élő, a római úthálózat csomópontjaitól távol eső telepein tartják magukat szívósan még a II. században is. (A szakályi bennszülött telepen pl. a II. század első felére keltezhető lakóobjektumok anyagában sokszor jóval nagyobb mennyiségű ez a kerámia, mint a római típusú.)²⁵

A késő kelta műhelyek változatlan működését bizonyítja egy cserszegtomaji lelőhelyű La Tène-kori edény latin felirata (*da bibere*)²⁶ is. Ezen az edényen kívül a gellérthegy-tabáni telepen talált — a capuai Victoriát ábrázoló — gemmával bélyegzett La Tène-kori kerámia (26. ábra 1a–b)²⁷ jelent összekötő kapcsolatot a késő kelta és a római provinciális kerámia között. Bár kétségtelen, hogy a gemma jelenléte, sőt magának a gemmával való bélyegzésnek a szokása is szoros itáliai kapcsolatot tételez fel,²⁸ mégsem valószínű, hogy a gemmás mester itálikus volt;²⁹ sokkal inkább itáliai gyakorlatot elsajátító kelta fazekas³⁰ jöhet számításba. A görög kultúrkörben gyökerező itáliai fazekasgyakorlattal feltehetően import révén ismerkedhetett meg a bennszülött mester; ilyen gemmás edény viszonylag nagy számban került elő Noricumban a Magdalensbergen. A gemmás bélyegzés szokása tovább él a kelta hagyományokat is magába olvasztó provinciális római kerámiagyártásban. II. századi edénytípusokon — melyek pecsételték — tűnik fel Aquincumban,³¹ Tácon és Zalalövön.³²

Katonai állomásokon, stratégiai fontosságú, római alapítású telepeken a késő vaskori típusok jóval korábban adták át helyüket a római ízlés szerint készült árufajtáknak. Sirmiumban az i. sz. I. sz. első harmadában, még párhuzamosan él a kétféle fazekastermék,³³ minthogy a fazekasműhelyek működése római keretek

között is folytatódott.³⁴ Az I. sz. folyamán már változásokon ment át a késő La Tène-korból töretlenül továbbfejlődő fazekasipar, majd a II–III. századra kialakul a jellegzetes provinciális kerámiát gyártó fazekascentrum.³⁵ A fejlődés különböző állomásai nyomon követhetők Aquincumban is (26. ábra 3–4.). A Gellért téren feltárt telep fazekaskemencéjének anyaga a gellérthegyi oppidum és az i. sz. I. század végi Kende utcai fazekastelep — túlnyomórészt már római ízlés szerint készült — kerámiája közti átmenetet képviseli.³⁶ A változás gyorsabban zajlott le a tartomány nyugati részén. A nyugat-pannoniai halomsírok mellékletei közt La Tène típusú edény már nincs, és az igazi átmeneti forma is ritka.³⁷ Kivéteklént említhetjük viszont a borostyánúttól alig néhány km-re fekvő stridói — a II. század közepére keltezhető — halomsírokat, amelyek mellékletei közt őskori ízlésű urnák (26. ábra 2.), La Tène grafitos edényekre jellemző fenékbélyegek fedezhetők fel.³⁸ A késő kelta fazekas-tradíció mindenütt érezhető a kora császárkori kerámiaanyagban,³⁹ ugyanúgy, mint a birodalom többi tartományában.⁴⁰ A Schörgendorfer a noricum-i — pannoniai házikerámia legtöbb típusát helyi La Tène, illetve hallstatti formákból vezette le,⁴¹ amit azért kell fenntartással fogadnunk, mert munkájának megjelenése idején a típusok eredete szempontjából számba vehető észak-itáliai kerámiát kevéssé ismerhette. A La Tène eredetű formák főként urnák, fazekak, bögrék.⁴² A La Tène tradíciójú kerámia nem minden esetben vezethető le helyi előzményből. Tipikus példája ennek az ún. Auerberg Topf (26. ábra 5.), egy jellegzetes I. századi katonai főzőfazék,⁴³ amelyet a katonaság honosít meg⁴⁴ Carnuntumban és a tartomány délnyugati részén.⁴⁵ (Az Auerbergből kiinduló fazékforma mindamellert helyi műhelyek terméke.)⁴⁶

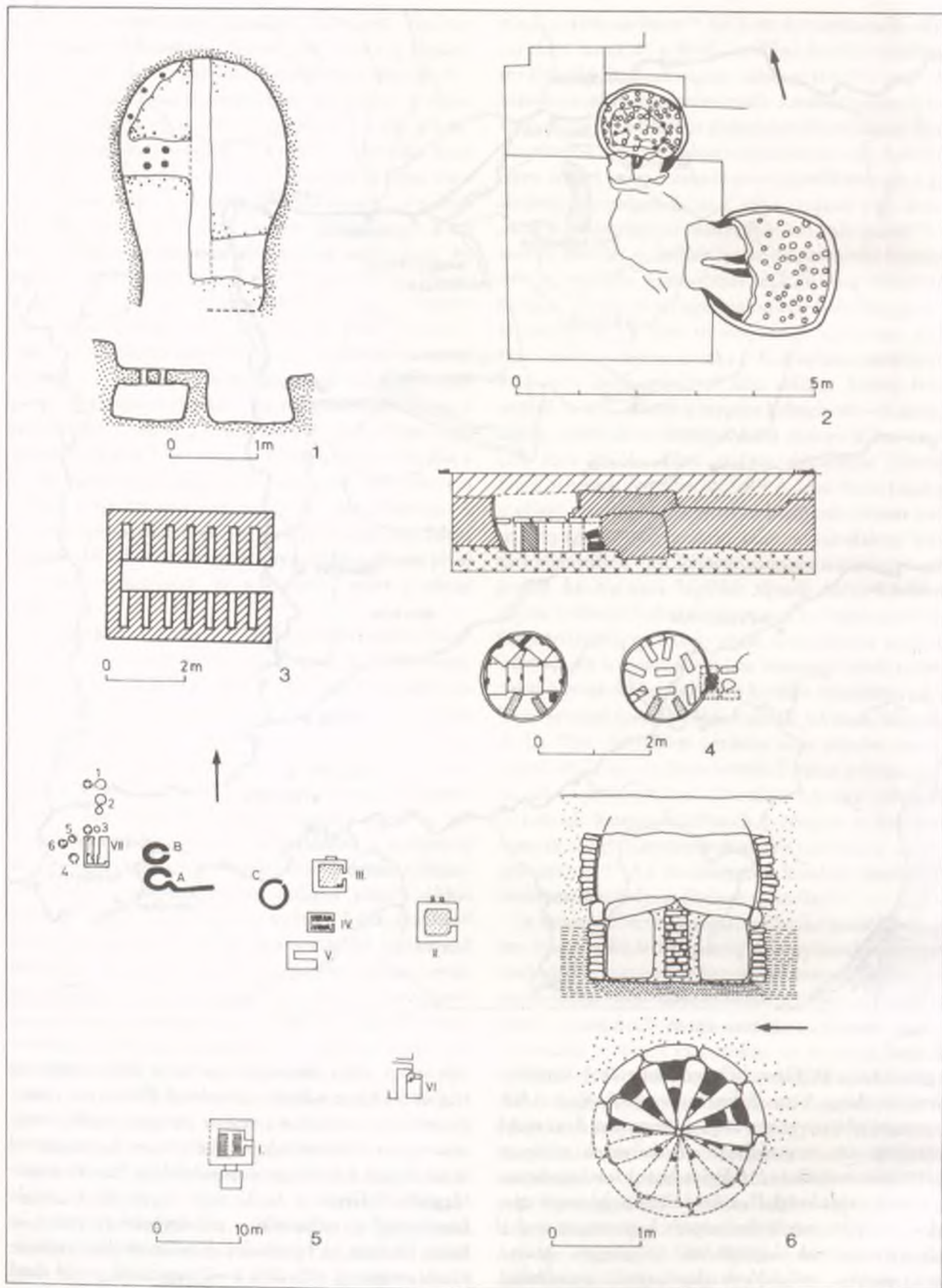
A bennszülött fazekasipar a Flavius kortól lényegesen megnövekedett hadsereg és a nyomukban megjelenő idegen telepések igényeit sem mennyiségben, sem minőségben nem tudta kielégíteni.⁴⁷ Így az importon kívül a *canabaek* és az auxiliáris táborok melletti *vicusokba* telepített iparosokra, az újonnan berendezett műhelyekre hárult a csapatok ellátásának feladata. Több legio, illetve segédcsoport néhány edénytípuson jelentkező bélyege alapján is arról győződhetünk meg, hogy a táborok mellett kifejezetten a hadsereg igényeit számításba vevő, *katonai fazekasműhelyek* működtek. Pl. a legio XIV gemina jelzése egy vindobonai dörzstálon,⁴⁸ a legio X gemina, illetve a legio I adiutrix bélyege vindobonai lelőhelyű mécseseken,⁴⁹ a legio I adiutrix másik signaturája egy brigetioi edényen tűnik fel (27. ábra 1.).⁵⁰ Aquincumból a legio II adiutrix, a

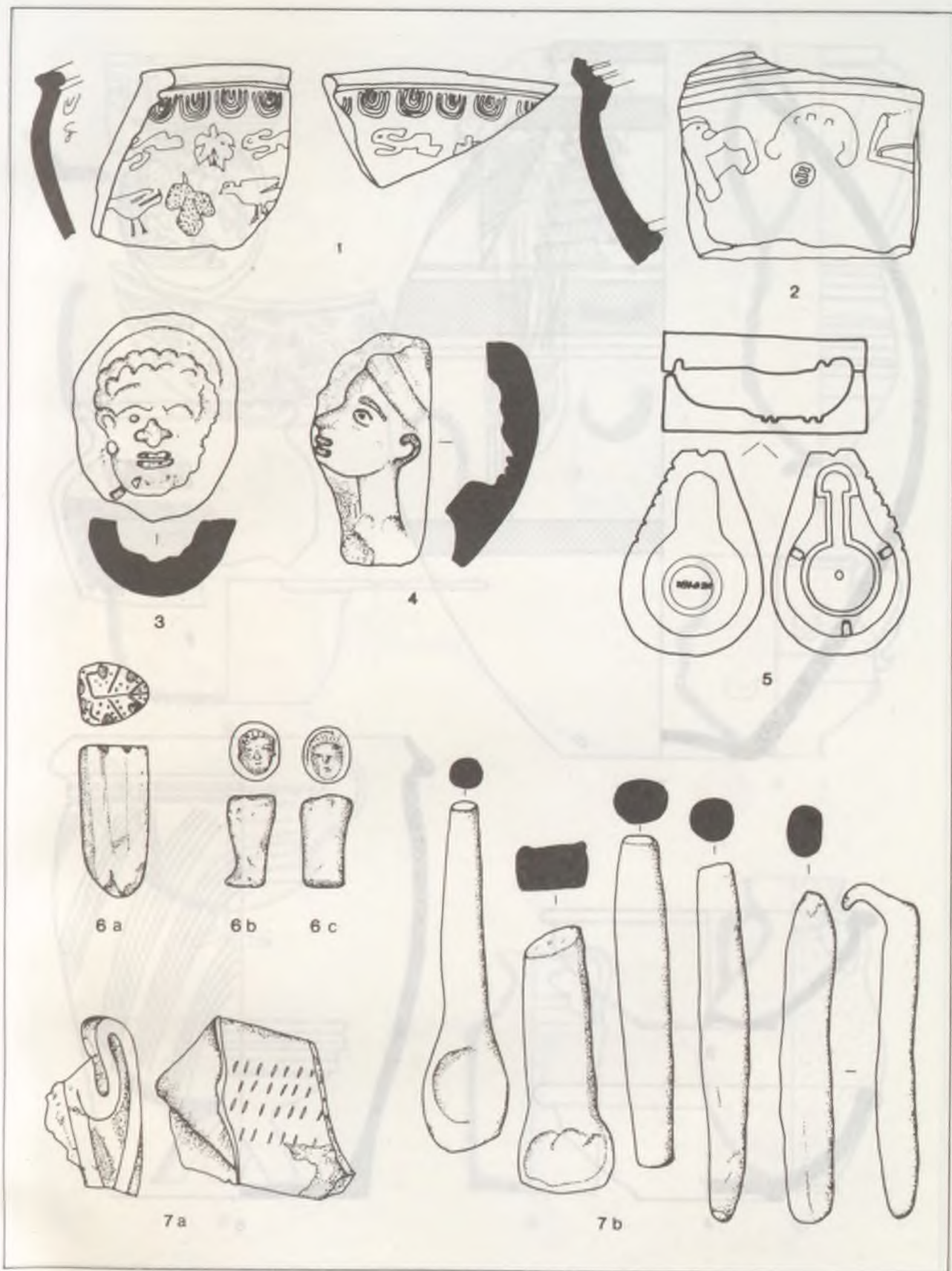
3. térkép. Fazekaskemencék Pannoniában

X gemina és a IV Flavia bélyegét ismerjük;⁵¹ korábban felmerült, hogy Vetus Salinában az [ala] p(rima) Itur(aeorum) jelzése van egy amphoraperemen, de az újabb kutatások ezt megcáfolták.⁵² A bélyegek többsége dörzstálakon található.⁵³ A legiotáborok fazekastelepein gyártott I. század végi, II. század eleji díszkerámia-típusok némelyike meglepően szoros kapcsolatot árul el más tartományok legiotáborai (Nijmegen, Mainz, York) mellett működő fazekasüzemek termékeivel. Ezeknek az edénytípusoknak az érintett tartományok-

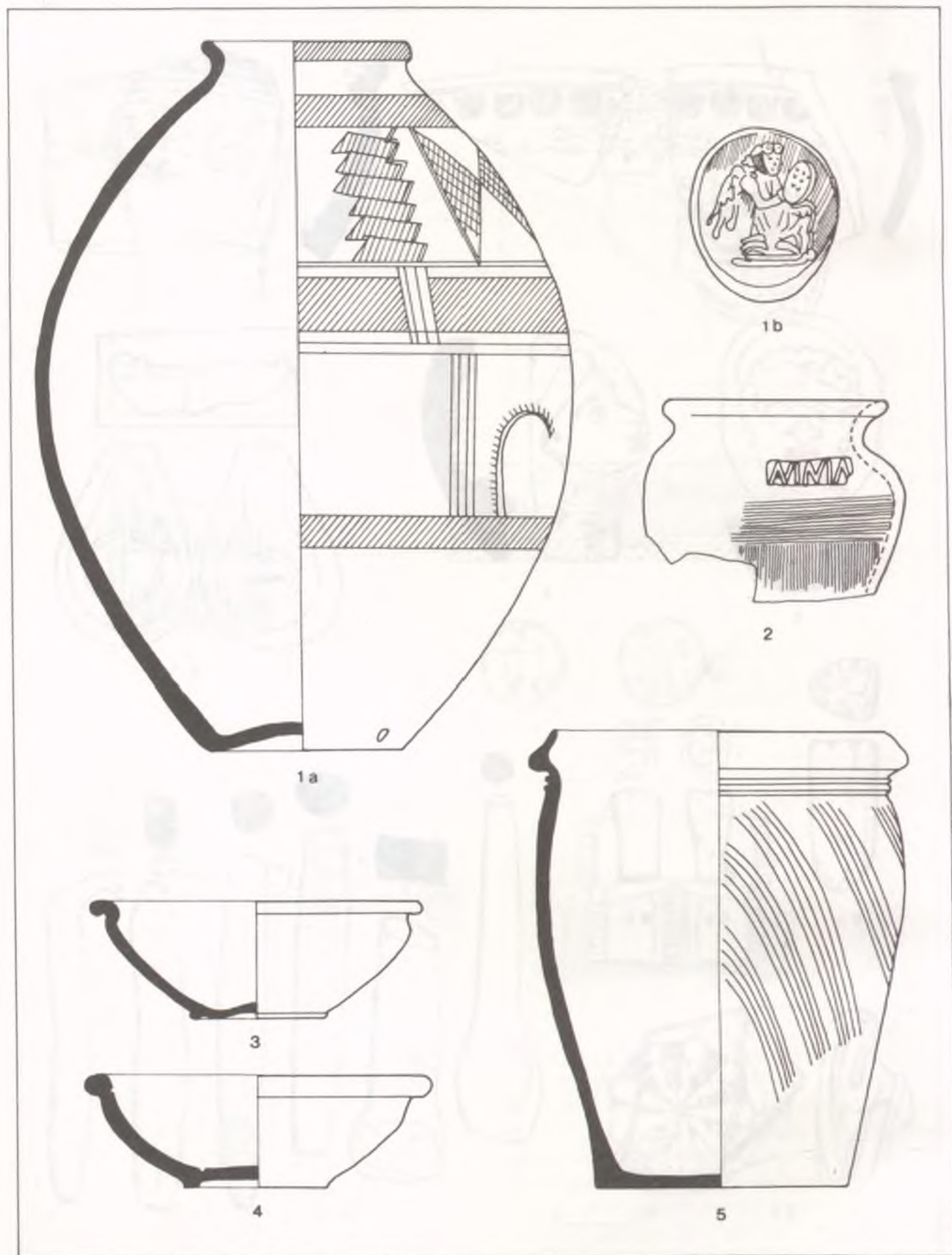
ban nincs helyi előzménye; a helyi edénművesség termékei közt mindenütt társtalanul állnak (ún. „katonai stílus”). Korábban e sajátos interprovinciális kerámiacsoport feltűnését a legio áthelyezésével, mozgásával és az általuk közvetített kapcsolatokkal hozták összefüggésbe.⁵⁴ Újabbán K. Greene figyelt fel a „legiós fazekasság” termékeinek – néhány más észrevett – keleti, kisázsiai párhuzamaira. A hellenisztikus tradíciójú edénytípusok (27. ábra 2–7.) egyidejű, rövid életű (egy generáció) feltűnését azzal magyarázza, hogy

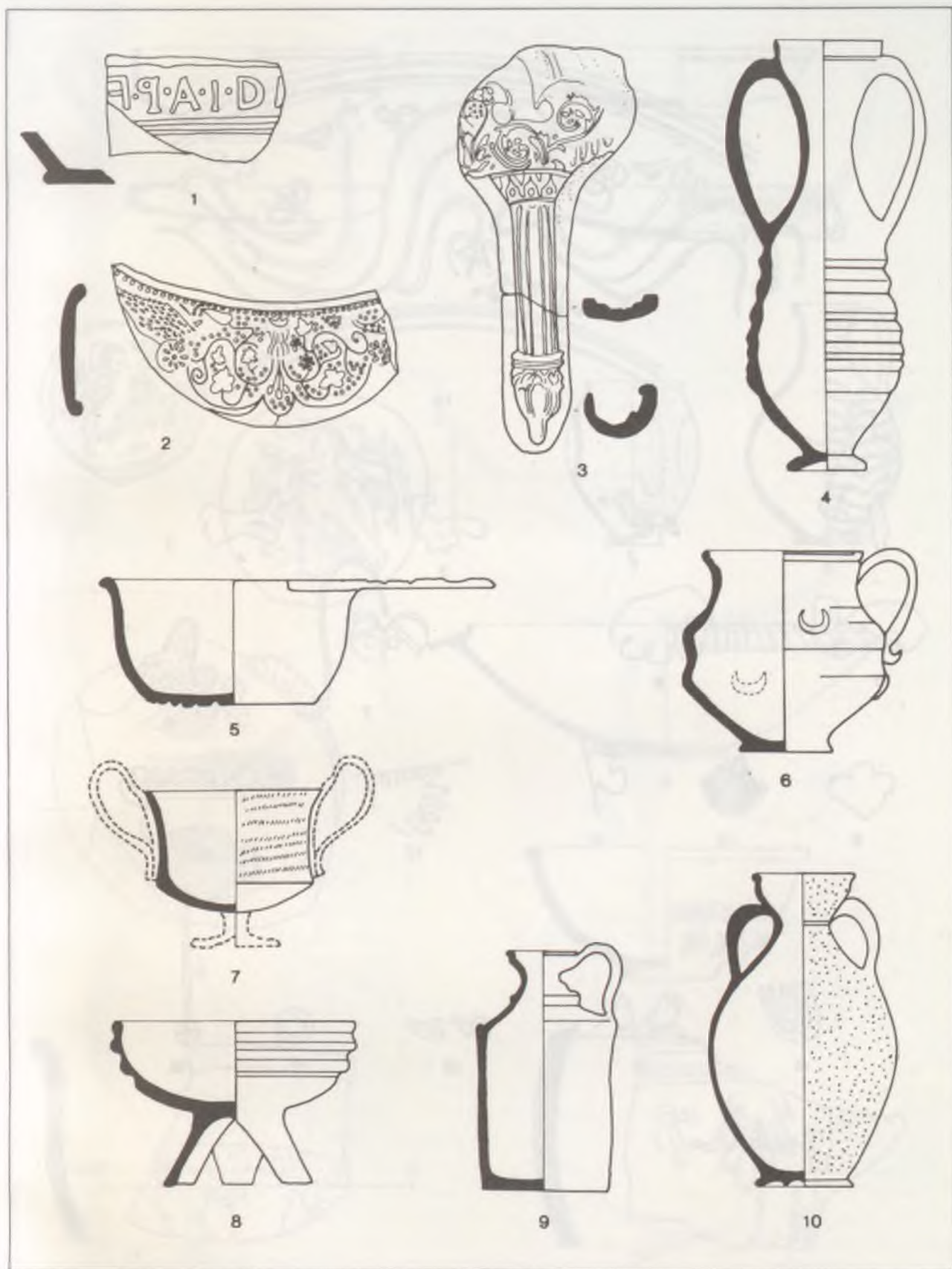
24. ábra. Főbb kemencetípusok Pannoniában: 1. Békásmegyer, 2. Bicsérd, 3., 5. Aquincum, 4. Brigetio, 6. Tokod

25. ábra. 1–2. terra sigillata utánzatok formatáltörödékei, 3–4. terrakottaszobrocskák negatívmintái, 5. mécses negatívmintája, 6a–c. pecsételők, 7. az edénykészítés hulladékanyaga: a. edényselejt, b. kiégett agyaghurkák

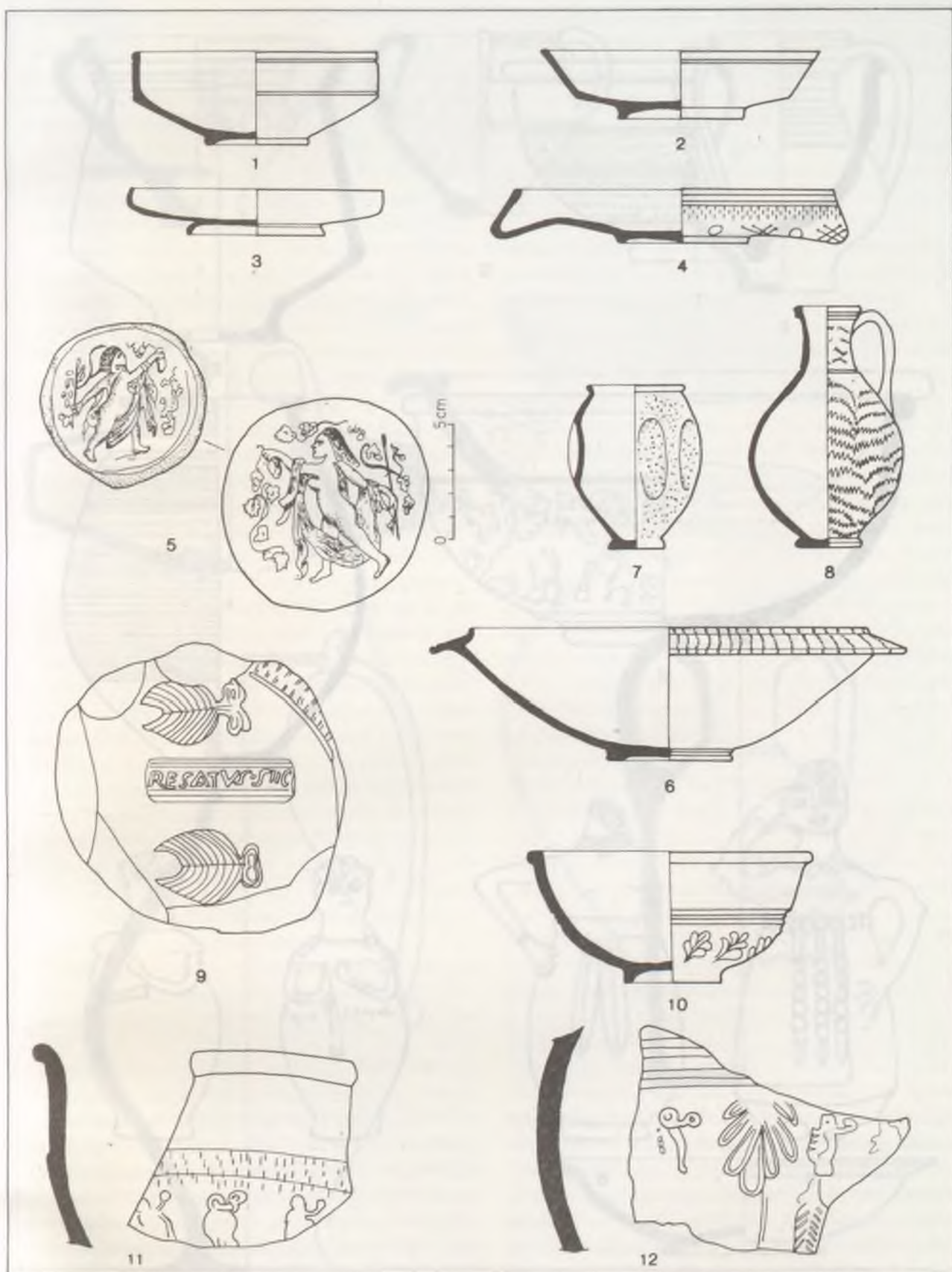
26. ábra. Az őslakosság kerámiaja: 1a—b. késő La Tène-kori festett edény gemmabélyegzővel, 2. mesterjegyes fazék, 3—4. szürke tálak, 5. fésűs edény („Auerberg”-típus)

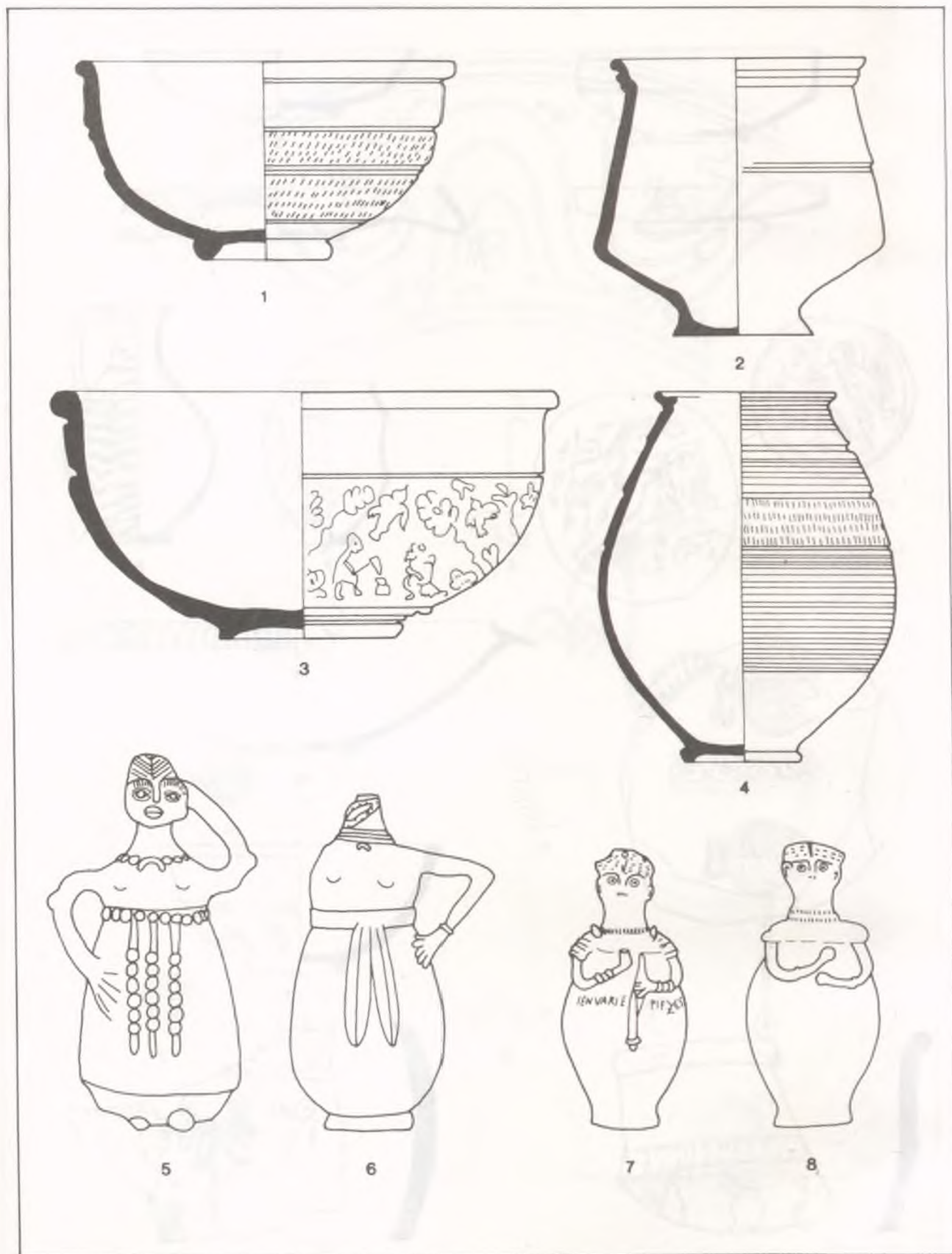
27. ábra. Kora császárkori kerámia: 1. edényfenék LEG I ADI PF bélyeggel, 2. tálfogó negatívmintája, 3. nyeles csésze negatívmintája, 4–6. korai mázas kerámia, 7. kantharosz agyagból, 8. háromlábú tál, 9–10. itáliai típusú festett korsók

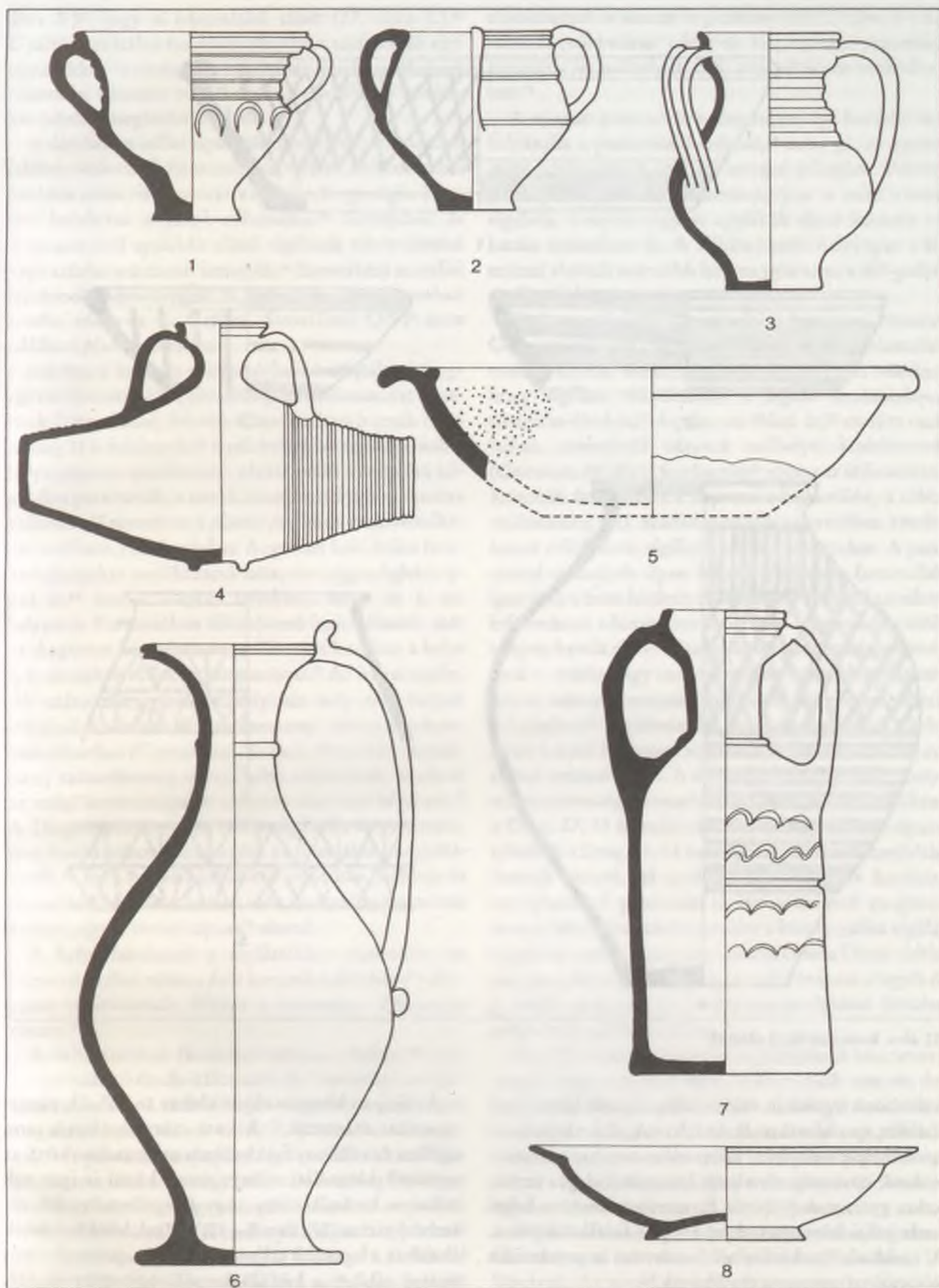
28. ábra. A gorsiumi terra sigillata műhely formakincse (1–19.), felül rekonstruált formatál részlete

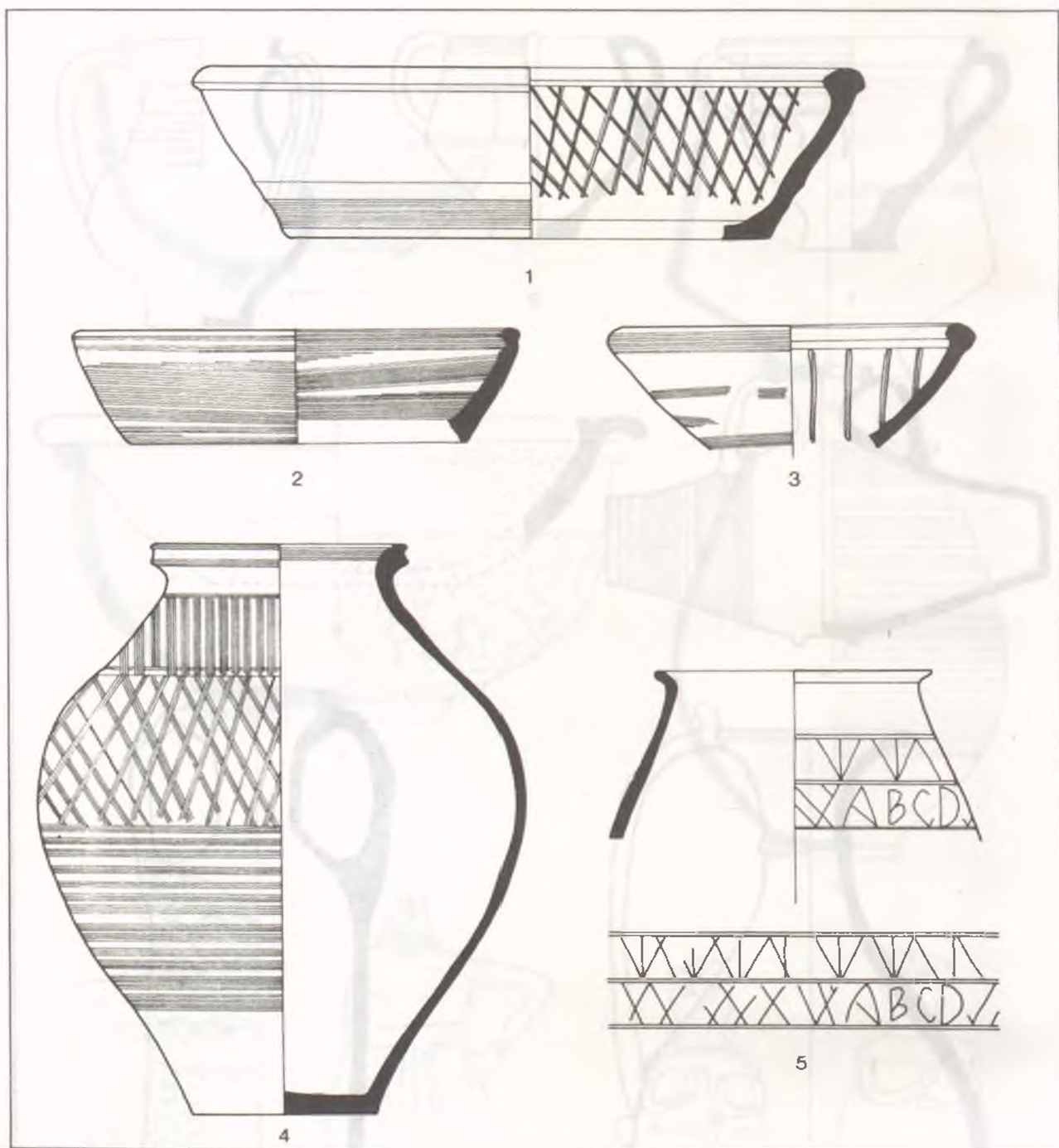
29. ábra. 1–3. terra sigillata utánzatok, 4. „raetiai” áru helyi utánzata, 5. edénymedaillon negatívja (pozitív rajzzal), 6., 8. „márványozott” festésű edények, 7. homokszemmel beszórt felületű, benyomott falú pohár, 9. Resatus-tál alja bélyegzővel, 10–12. pecsételt díszű tálak és töredékek

30. ábra. 1. II. századi terra sigillata utánzat, 2. IV. századi pecsételt-díszű bögre profilrajza, 3. Pacatus tálja, 4. vörös sávós edény, 5–6. korai, vörös festésű, ember alakú edények, 7–8. késői, mázas, ember alakú edények

31. ábra. 1--7. mázas edények, 8. terra sigillata chiara helyi utánzata

32. ábra. Besímított díszű edények

különböző legiókban valószínűleg képzett keleti fazekasokat, specialistaikat alkalmazhattak, akik a legio fazekasműhelyét irányítva, keleti előzményekre visszavezethető, sztereotip, de a helyi kerámiától idegen termékeket gyártottak.⁵⁵ Bónis É. szerint viszont a keleti hatás itáliai közvetítéssel jut a legiós fazekastelepekre. A canabae fazekasüzemei hamarosan a provinciális kerámiaipar centrumaivá válhattak.⁵⁶

Az új ipari központokban eleinte az *itáliai* kerámia-típusokat utánozták.⁵⁷ A kora császárkorban a terra sigillata és a vékony falú kerámia utánzatokon kívül az egyszerű használati edénytípusok közül is igen sok itáliai – kerámia-, fém- vagy üvegelőzményekre vezethető vissza (27. ábra 9–10.)⁵⁸ Ezek közé tartoznak általában a laposabb tálformák,⁵⁹ az ún. pompeji vörös festésű tálak,⁶⁰ a kétfülű korsók, agyagpaterák (27.

ábra 5.)⁶¹ vagy a háromlábú tálak (27. ábra 8.).⁶² Gyártóik az itáliai fazekasgyakorlatot sajátították el;⁶³ ugyanakkor azonban észak-itáliai fazekasműhelyek pannoniai filiáléira vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre megbízható adatok.⁶⁴

A díszítetlen itáliai *sigillaták*at már az I. század első felében *utánozták* Pannoniában.⁶⁵ A reliefszerű itáliai kerámia mennyisége annyira csekély, hogy aligha lehetett befolyása a helyi officinákra.⁶⁶ Savariából és Aquincumból applikált díszű *sigillaták* vörös festésű vagy szürke utánzatait ismerjük.⁶⁷ Esetenként az itáliai fazekasok névbélyegeit is másolták. Aquincumban szürke edényen L. Gellius, Savariában Q·S·P neve található *planta pedis*ben.

Szürke, a helyben található kerámiafajtákkal megegyező összetételű applikált *sigillatautánzatok*at ismerünk Poetovióból; köztük Claudius kori formák (Ritterling 1) is feltűnnek.⁶⁸ Ezek belsejébe az észak-itáliai bélyegtípusra emlékeztető *planta pedis* keretelésű jelzéseket pecsételték; a nevek azonban helyi fazekasokra vallanak. (Esetenként a *planta pedis*ben csak vonalkázás található.) Előfordul az Augustus kori itáliai fazekasbélyegekre emlékeztető kétsoros négyszögletes típus is.⁶⁹ Ennek alapján feltehető, hogy az I. sz. folyamán Poetovióban állomásozó legio ellátását már az Augustus kor végén vagy Tiberius korában a helyi ipar termékeivel kellett kiegészíteni.⁷⁰ Az itáliai *sigillaták* utánzatait gyártó műhelyeket még nem tudjuk lokalizálni. Feltehetően valamennyi felsorolt városban, táborban (Carnuntum, Savaria, Poetovio, Aquincum) számolhatunk olyan helyi officinával, amelyek az itáliai kerámiafajtákat utánzó edényeket készítették.⁷¹ A Drag. 24/25 formájú itáliai *sigillaták* leegyszerűsített, festett változatai az egész provinciában megtalálhatók.⁷² Ez a forma különböző méretben, színben és technikai kivitelben, hosszú időn keresztül a pannoniai kerámia egyik vezető típusa⁷³ marad.

A helyi fazekasok a *sigillaták*hoz hasonlóan az importált itáliai *vékonyfalú kerámia* különböző változatait is *utánozták*, főként a tartomány délnyugati részén.⁷⁴

A hellenisztikus (kisázsiai) mázas, reliefszerű edényeket utánzó észak-itáliai műhely⁷⁵ termékei szolgáltattak mintát az I. század végén vagy a II. század elején megjelenő korai mázas edények pannoniai mestereinek.⁷⁶ A provincia anyagában gyéren felbukkanó világos, citromzöld mázú kerámia valószínűleg Dél-Pannoniában készült, míg a sárgászöld mázú serpenyőnyelek, hellenisztikus fémedényutánzatok egyik műhelye az aquincumi Pacatus-gyár lehetett⁷⁷ a II. század közepe táján. Helyi, pannoniai gyártmánynak tartható

a hellenisztikus kancsó és pateraformát (27. ábra 4–6.) utánzó, zöldmázás edények kis, nyugat-pannoniai csoportja is; műhelyük a II. század elején működhetett.⁷⁸

A *nyugati provinciák* edényművessége kevésbé befolyásolta a pannoniai kerámiát,⁷⁹ noha pl. az aquincumi fazekasnevek jobbra nyugati jellegűek. Főként néhány interprovinciális kerámiatípus — mint a terra *sigillata*, a raetiai vagy az applikált díszű kerámia — hatása mutatható ki. A felkészültebb helyi ipar a II. század elejétől már több helyen gyártotta a *dél-galliai sigillaták* domborműves *utánzatait*.⁸⁰

Ezek az officinák főként a késő banassaci Natalis-Germani ser(vus) csoport mintakincsét és szerkesztésmódját követő kerámiát állítottak elő. Nem véletlen, hogy *sigillata* előállításával a legiók fazekastelepei (Brigetio-Gerhát,⁸¹ Aquincum-Bécsi út)⁸² mellett csak fejlett, romanizált városok műhelyei kísérleteztek (Gorsium, 28. ábra, Scarbantia)⁸³ ebben az időszakban. Közülük feltehetően a soproni a legkorábbi, a többi valószínűleg a II. század második negyedében készíthetett reliefszerű, *sigillaták* utánzó edényeket. A pannoniai műhelyek ilyen irányú kísérleteit formatálak igazolják a fenti lelőhelyek esetében; ezekből azonban kiformázott edényt nem ismerünk. Ugyanakkor több telepen került elő — kétségtelenül pannoniai gyártmányú — szürke vagy narancsszínűre festett domborműdíszes edény, amelynek műhelyét még nem tudjuk lokalizálni.⁸⁴ Motívumaik, szerkesztésmódjuk többnyire a késő banassaci *sigillatamanufaktúra* mintakincsével vethető össze. A *sigillaták* befolyásolták a helyi edényművesség formaadását is (29. ábra 1–3.). Főként a Drag. 27, 33 formájú csészék, a Drag. 35–36 típusú tálkák és a Drag. 31, 32 formájú tányéroknek megfelelő formák tűnnek fel gyakran a provinciális kerámiaanyagban.⁸⁵ A pannoniai *sigillatautánzatok* virágkora arra az időszakra tehető, amikor a közép-galliai *sigillatagyárak* termékei még nem találtak utat a Duna-vidéki piacokra, tehát az import nem tudta fedezni a legiók és a többi alakulat tartós berendezkedésével hirtelen megnövekedett igényeket.

A *raetiai* kerámia pannoniai gyártásának kísérleteit a savariai fazekasműhelyek közelében talált rontott, deformált darabok bizonyítják (29. ábra 4.),⁸⁶ és vindobonai geometrikus díszítésű kerámiaanyagban is jól elkülöníthető olyan — feltehetően helyi — csoport, amelyenél az import jellegzetes fényes bevonatát (Glanzt) egyszerű festés helyettesíti, vagy éppen nyersen marad a felület.⁸⁷ E darabok vindobonai gyártására engednek következtetni a fazekasműhelyek közelében fekvő lelőhelyek. Az aquincumi polgárváros egyik officinájá-

ban (ún. Schütz-műhely) is készítettek raetiai kerámiautánzatokat; díszítésük alapján a Drexel-féle III. csoportba sorolhatók.⁸⁸

A II. századi aquincumi műhelyek galliai kapcsolata szorosabbnak látszik. Feltehetően a II. század első felében megtelepedő kölni kereskedők közvetítették ezeket a hatásokat, akik vagyonukat iparba fektethették.⁸⁹ Talán ezzel függ össze a galliai edényművesség vívmányainak pannoniai feltűnése a II. század derekán. Az aquincumi *applikált díszű edények* (29. ábra 5.) technikája és motívumai e kerámiafajta központjáig, Lyonig nyúlnak vissza,⁹⁰ bár az ún. Rhône-völgyi kerámiának több műhelyét ismerjük a nyugati provinciákból is.⁹¹ Edényapplikációkat a brigetioi fazekastelepeken is gyártottak.⁹² A reliefdíszű agyagedailonok galliai eredetét a kutatás már többször is hangsúlyozta,⁹³ és utalt a Rhône-völgyi összefüggésekre. A medailonok ábrázolásaiban is felfedezhetők a galliai-germaniai kerámiaelőzmények, az éremképek hatásán kívül.⁹⁴ A reliefes korongokkal rokon lepénysütő mintákon (*crustulum*) a hivatalos császárkultusszal összefüggő mitológiai ábrázolások jelennek meg.⁹⁵ Az Emonától Aquincumig és Vindobonáig mindenütt általános⁹⁶ lepénysütő formák jó része az újévi ünnepek alkalmával került felhasználásra.⁹⁷

Nyugati területeken jó párhuzama van a pannoniai márványozott festésű (29. ábra 6., 8.) kerámiának⁹⁸ és a homokszemdíszes (29. ábra 7.) poharaknak. A matt, vörös festésű példányok a fémes fényű barnászörös bevonatú, tojásdad poharak pannoniai utánzatai.⁹⁹

A birodalom keleti felének edényművessége kevesebb hatást gyakorolt a pannoniai kerámiára; a *hellenisztikus örökség* elsősorban Itália közvetítésével került Pannoniába, nem pedig keleti eredetű import révén. A kisázsiai reliefdíszes, mázas kerámiafajtaikat gyártó műhelyekből származó importedények nincsenek Pannoniában; a mázas technikával és a gyakori hellenisztikus formákkal¹⁰⁰ az észak-itáliai filialék ismertették meg a pannoniai fazekasságot. Egy győri lelőhelyű dionysikus korsó¹⁰¹ (*oinophoros*) illeszthető a késő hellenisztikus domborműves edények sorába. Ezt az alexandriai eredetű típust főleg Itáliában utánozták. A hellenisztikus *toreutika* és kerámia — a dunai tartományokban szokatlan — típusainak rövid életű feltűnése az ún. legiók fazekassággal¹⁰² hozható összefüggésbe;¹⁰³ esetleg keleti eredetű mesterek(?) előző műhelygyakorlatának, formaismeretének eredménye. Ezek közé tartozik pl. a kantharosz, a széles fogórészrel ellátott tálca, a kónikus pohár stb.¹⁰⁴ Ezek a dunai és a nyugati tartományok kerámiaanyagában egyaránt idegen típusok a II. század közepére már

eltűnnek. A későbbi, elsősorban a Pontus-vidékhez és az Észak-Balkánhoz fűződő kapcsolatok főként a tartomány keleti felére korlátozódnak (ld. a pannoniai pecsételt kerámia rokonsága a maroskeresztúri műhely termékeivel).¹⁰⁵ A bennszülött fazekasság hagyományait, a nyugati és a hellenisztikus hatásokat egyesíti a pannoniai római kerámia egyik legjellemzőbb csoportja, a *pecsételt kerámia*. Bár a kutatás a csoport jelentőségét már korán felismerte,¹⁰⁶ és nagyszámú anyagközlés áll rendelkezésünkre,¹⁰⁷ ennek ellenére egy alapvető, összefoglaló munka a kutatás desideratuma maradt. Ezt a világos vagy feketésszürke, ritkábban vörös, fémes fényű kerámiafajta gyakran Resatus körével (29. ábra 9.) hozták kapcsolatba, holott Resatus csupán egyik mestere volt ennek, a tartomány egész területén megtalálható, nyilván igen sok műhelyben évszázadokon át gyártott edénytípusnak. Maga a díszítésmód a középső és késő La Tène-tradíciókra vezethető vissza, de gyökerei a hellenisztikus kerámiába is nyúlnak. A technika eredetét a Pontus vidékén keresik; elterjedését a kelta vándorlással hozták összefüggésbe. A pecsételt kerámia formáinak többsége a nyugati sigillataműhelyek hatását árulja el (Drag. 27, Drag. 30, Drag. 36, Drag. 37),¹⁰⁸ és a sigillatákat utánozza jó néhány díszítőmotívum is. Gyártása feltehetően már az I. század végén megkezdődött mind a nyugati-, mind a kelet-pannoniai műhelyekben. Legkorábbinak látszanak az edények belsejében középen párosával vagy négyesével, sugarasan pecsételt díszítésű tálformák.¹⁰⁹ A díszítőelemek: levelek, szőlőfürtök, geometrikus motívumok. Területileg három nagy csoportját különböztethetjük meg: -

1. dél-pannoniai;¹¹⁰

2. nyugat-pannoniai — ennek központjai Poetovio,¹¹¹ Savaria¹¹² és Vindobona¹¹³ lehettek. Bóji területen lehetett továbbá az a csoport, amelynek centruma valahol Veszprém környékén kereshető.¹¹⁴ Savariából díszítés kialakítására szolgáló pecsétlőt ismerünk;

3. kelet-pannoniai.

A tartomány keleti részén Brigetio,¹¹⁵ Aquincum, illetve a civitas Eraviscorum területére koncentrálódik ez a kerámia. Tőle délre ritkább és típusában is eltérő a pecsételt kerámia.¹¹⁶ Legismertebb mestere Resatus volt, akinek (RIISATVSVFIICI jelzésű) edényei a gorsiumi ásatásokon olyan mennyiségben tűntek fel, hogy a kutatás, legalábbis műhelyeinek egyikét Tácon keresi.¹¹⁷ Pecsételt kerámiát kétségkívül az aquincumi katonaváros és polgárváros officináiban is gyártottak.¹¹⁸ Resatuson kívül Respectust,¹¹⁹ Rauracust,¹²⁰ Mer...t és Verust(?) ismerjük név szerint.¹²¹ Resatus jellegzetes faalakú motívumokat használt. A II. század második

évtizedében — ugyanúgy, mint a reliefdíszes sigillatautánzatoknál — a késő dél-galliai sigillaták átütő hatása figyelhető meg. A pecsételt kerámia virágkora a II. század közepére tehető. Díszítése ekkor a legváltozatosabb; a motívumkincset a lezoux-i sigillatákról átvett motívumok is gazdagítják. A szilasbalhási (ma: Mezőszilás) tál esetében az egyes figurális és növényi motívumok közvetlen másolásával kell számolnunk.¹²² Jellegzetes dél-galliai sigillatamotívumok: a tojásfüzér, a levélfüzér, girland, ugró nyúl, a Victoria-alak (29. ábra 10–12.), amelyek ezúttal már sigillata (Drag. 37) formát utánzó tálak külső felületén találhatók; rendszerint tűzdelt díszítés keretében. Keltezésükhöz is gyakran a sigillatákról másolt motívumok nyújtanak támpontot. Az átvett díszítőelemeket a helyi műhelyek variálják, és önállóan alkalmazzák; gyakran eredeti összefüggésükből kiszakítva (pl. tojásfüzér választótagját önálló elemként). A pecsételt kerámia gyártása a II. század közepéig követhető.¹²³ A későbbi változatokon az egyszerűbb kivitelű levélsorok és a tűzdelt díszítések jelennek meg. Egyik legkésőbbi csoportja a polgárvárosi fazekastelepen került elő.

Késő római változatai közt daciai eredetű, a barbaricum közvetítésével Pannoniába kerülő darabokat (másas példányokat) találunk,¹²⁴ bár nincs kizárva, hogy a pannoniai műhelyek nemcsak a daciai edényműves hagyományok, hanem a terra sigillata chiara hatására újították fel a pecsételést gyakorlatát.¹²⁵ Ez a díszítés már a korábbiaktól eltérő formákon jelentkezik. Pecsételt minta néha amphorák fülén is megtalálható.¹²⁶

Sigillatát jelenlegi ismereteink szerint Gorsiumban, Aquincumban és Savariában gyártottak a pannoniai fazekasok. E műhelyek termékei lényegesen gyengébbek a galliai — germaniai manufaktúrák termékeinél.¹²⁷

Gorsium fazekastelepen formatálakon (28. ábra, felül) kívül kiformázott kész edények is kerültek elő.¹²⁸ A Drag. 37 formájú „sigillaták” jól iszapolt sárga agyagból készítették; narancsvörös bevonatuk az esetek többségében már erősen kopott. Ornamentális motívumok mellett főként állatfigurák töltik ki az indák közét és a függőlegesen osztott mezőket. A dél-galliai sigillaták ismert motívumai mellett¹²⁹ a helyi pecsételt kerámia gyakorolt hatást a gorsiumi officina típuskincsére (28. ábra).¹³⁰ A műhely rétegtani és a típuskincs összehasonlító elemzéséből adódó megfigyelések alapján a II. század középső harmadára keltezhető. Gyártmányait egyelőre csak Gorsiumból ismerjük.

Egy formatáltöredék tanúsága szerint a *savariai* fazekasműhelyek egyikében készülhetett sigillata az Antoninus korban. Termékei matt, narancsvörös edé-

nyek.¹³¹ Az Antoninus kori lezoux-i manufaktúra nagyobb áruszállítmányai mellett a pannoniai sigillaták nem voltak versenyképesek; ezekkel csak az aquincumi gázgyári műhely konkurálhatott a belföldi piacon. A gázgyári fazekastelep hagyatékában mintegy 70 formatál található;¹³² a belőlük kiformázott edények száma azonban — néhány újabban felbukkant darab ellenére is¹³³ — alig egy tucat. A műhelyt Kuzsinszky B. tárta és dolgozta fel, gyártmányait Kiss K. elemezte részletesen. Kimutatta, hogy a gyár termékei két nagyobb csoportra oszthatók; az elsőbe egy ismeretlen fazekas (ún. első mester), a másodikba Pacatus táljai sorolhatók. (Pacatus különben az egyetlen név szerint is ismert pannoniai relief-sigillata mester.) Az első mester feltehetően a katonaváros területén lévő *Bécsi úti műhelyben* kezdte pályafutását¹³⁴ Hadrianus uralkodásának végén vagy a korai Antoninus korban, majd a II. század közepén a *gázgyári* fazekastelepen folytatta működését. Drag. 30 és 37 formájú edényeket készített; díszítésében a lezoux-i és részben a rheinzauberni motívumokat utánozta. Mintakincsében és szerkesztésmódjában a lezoux-i Cinnamus erős hatása érezhető, de stílusának kialakítását a helyi ipar termékei is befolyásolták. Az első mestert Pacatus követte (30. ábra 3.), aki a gyár felhagyásáig folytatta a sigillatagyártást. Működése során már részben függetlenítette magát az importált sigillaták befolyásától, s inkább a helyi hagyományokra támaszkodott. Kiss K. Pacatus működésén belül több korszakot különböztetett meg, és felvázolta stílusának fejlődését. Az aquincumi sigillataműhely a II. század harmadik negyedében működött; felhagyását valószínűleg a 178. évi markomann-szarmata betörések eseményeivel hozhatjuk összefüggésbe.

Pacatus formatálja *Mursában* is előkerült, ahol fiókvállalatot rendezhetett be. A gázgyári műhely exportja — az eddigi adatok alapján — Kelet-Pannonia Solva és Cibalae közti területére koncentrálódott; moesiai vagy daciai elterjedése nem igazolható.¹³⁵

Korábban Sisciában kerestek¹³⁶ egy moesiai sigillataműhelyt, mindaddig, amíg egy margumi formatál¹³⁷ lokalizálását lehetővé nem tette. Dél-Pannoniában még Sirmiumban működött műhely.¹³⁸

A kevésbé termelékeny pannoniai sigillatagyárak virágkora a II. század első fele; az az időszak, amelyben a sigillataimport alacsony. Éppen ezért a helyi officinákra nagyobb feladat hárult a finomabb termék gyártása terén (30. ábra 1.).¹³⁹ A II. század elején a dunai limestáborok kiépítésének befejezésével, a katonai műhelyek termelésének növekedésével párhuzamosan a bennszülött fazekastradíciók is rene-

szánszukat élik.¹⁴⁰ Ez azzal magyarázható, hogy a katonaság jól képzett bennszülött iparosok egész sorát foglalkoztathatta, akik — bár megrendelőik igényéhez alkalmazkodtak — a korábbi műhelyhagyományokat több generáción keresztül megőrizték: pecsételési gyakorlat, festett sávok technika (30. ábra 4.), fésűs díszítés, de ide sorolhatjuk a bennszülött viseletű alakokat ábrázoló (30. ábra 5–6.) edényeket is.¹⁴¹ Közben átvették az itáliai, illetve a provinciális ipar számos vívmányát.¹⁴² Viszonylag szűk exporthatókörrel jellemezhető kerámiaműhelyek egész sora alakult a tartományban, amelyek szoros kapcsolatban állhattak egymással. A II. század végétől a kerámiatípusok uniformizálódtak, szintelenebbé váltak.

A változatosságot az átlagszínvonal váltja fel. Nagyobb távolságra valószínűleg csak az igényesebb rétegeknek szóló díszkerámiatípusokat volt érdemes szállítani. Míg a II. század közepén több kisebb-nagyobb sigillataműhely működött, a Severus korban, a tartomány gazdasági konjunktúrája idején¹⁴³ Pannoniában egyetlen officina sem gyártotta azt a kerámiafajtát; a díszkerámia iránti igényt az import fedezte. Csak a nyugati sigillataműhelyek szállítmányainak erős csökkenése (a III. század második harmadában), a nagy területeket átfogó kereskedelmi kapcsolatok lazulása adott újabb ösztönzést a helyi iparnak.¹⁴⁴ A nagy birodalmi manufaktúrák helyébe a dunai tartományokban már mindenütt kisebb officinák sora lép.¹⁴⁵ A IV. század folyamán az import már alárendelt szerepet játszott a kerámiában; a helyi ipar is fokozatosan decentralizálódott.¹⁴⁶ A IV. század edényművességében (30. ábra 2.) döntő változást jelent a fémmázás kerámia újbóli feltűnése és általánossá válása. Bár a mázas technika helyenként már a II. századi edényművességben is felbukkan, mégsem állapítható meg folyamatos fejlődés a korábbi és a késő római mázas kerámia között.¹⁴⁷ Máz a legkülönbözőbb edényformákon jelentkezik (31. ábra 1–7.); gyakori a korsókon, poharakon és dörzstálakon.¹⁴⁸ A formák előzményei közt találjuk a fém- és üvegművesség termékeit,¹⁴⁹ valamint a Mediterraneumból importált terra sigillata chiara típusokat (31. ábra 8.). Ez a gazdag formakincs, a máz és a termékek minőségében felfedezhető óriási különbségek sok, kisebb körzetet ellátó helyi officinára utalnak.¹⁵⁰ Ezeknek egyikét a pilismaróti táborban¹⁵¹ találták meg. Ezenkívül a Zimony melletti Progaron¹⁵² és Tokodon találtak műhelyre utaló leletanyagot.¹⁵³ Egy délnyugat-pannoniai műhely, az officina Iustiniani (valószínűleg Poetovio) gyártotta a mázas dörzstálak jó részét ebben a körzetben.¹⁵⁴ Feltehetően Neviodunumban¹⁵⁵ és Gorsiumban is készülhe-

tett mázas kerámia.¹⁵⁶ Megjelenését a IV. századra teszik¹⁵⁷ (a Thomas E. által javasolt III. századi keltezés kritikáját lásd Grünwald 68); zömmel a század második felében terjedt el.¹⁵⁸ Használata az V. század első felében még követhető. Több jel utal arra, hogy a mázas edények egy része a besimított kerámiával egyidejű;¹⁵⁹ esetleg a kétféle edénytípust ugyanazok a műhelyek gyártották.¹⁶⁰ A máz színén alapuló csoportosítás időrendi értékelését legfeljebb egy szűkebb műhelykörzetre terjeszthetjük ki.¹⁶¹ A IV. század második felére keltezhető a mázas kerámia egyik zárt csoportja, a nyugat-pannoniai antropomorf korsók (30. ábra 7–8.), amelyek feltehetően egy műhelyből származtathatók.¹⁶² A IV. század edényművességében erősödnek azok a hatások, amelyek a barbaricumból, illetve a keleti területekről indulnak ki. A tartomány keleti felének kerámiájában már korábban kimutatható az Alföld edényművességével való szoros rokonság.¹⁶³ Még erősebben érezhető a IV. század végén megjelenő besimított kerámia (32. ábra 1–5.) esetében. A díszítésmód előzményét a La Tène-kori edényművességben keresték;¹⁶⁴ pannoniai megjelenését keleti eredetű népcsoportok (hun–gót–alán) betelepítésével hozták összefüggésbe.¹⁶⁵ Ebben az értelemben nevezi Mitscha-Märheim „Foederatenkeramik”-nak, azaz hogy a besimítás divatját keleti, nem római eredetű csoportok hozták magukkal.¹⁶⁶ A besimított technika részben olyan edényformákon jelenik meg, amelyek a pannoniai kerámiában szokatlanok, de megtalálható jól ismert provinciális fajtákon is.¹⁶⁷ Kevés az interregionális forma, mint a murgai típusú kancsó; ezek is jobbára V. századiak.¹⁶⁸ Az edények technikája és minősége provinciális fazekasműhelyekre utal. A besimított típusoknak sok esetben mázas megfelelőjét is ismerjük. A műhelyek egyikét a pilismaróti kiserődben találták meg (32. ábra 5.).¹⁶⁹ Minőségi és technikai jegyek alapján legalább három csoportját különböztethetjük meg.¹⁷⁰ Centrumai közt interregionális és helyi üzemek egyaránt lehetnek,¹⁷¹ amelyek folyamatosan működtek tovább az V. század első felében is.¹⁷² A besimított kerámia gyártásának kezdetét az a körülmény határozza meg, hogy olyan lelőhelyeken (erődökben) tűnik fel, amelyeknek élete 379–380 után is folyamatos.¹⁷³ Későbbi csoportjába a March és a Duna langobard temetőiben feltűnő kerámiatípusok sorolhatók;¹⁷⁴ az edénytípus használata tehát az V. század második feléig, esetenként a VI. század elejéig követhető. A besimított edények motívumai a tokodi kerámián bevájva találhatók.¹⁷⁵ A kerámia barbarizálódásának további szimptomája a IV. század közepe táján a primitív technológia térhódítása, a rosszul előkészített

durva agyag, elégtelen égetés főként az egyfülü korsóknál és fazekaknál.¹⁷⁶ Ismét gyakrabban használják a kézzel formált edényeket.¹⁷⁷ Számos új formát regisztrálhatunk; ezeknek egy része sem a korábbi római típusokkal, sem a barbaricumokkal nem mutat rokonságot. Kialakulásuk valószínűleg az önálló fejlődés eredménye. A IV. század végén és az V. században már nyilván minden nagyobb közösséget közeli, egymástól független fazekasműhelyek láthattak el,¹⁷⁸ amit a formák sokasága és a részletkülönbségek jól dokumentálnak. Távolabbi kapcsolata csak egy-egy jelentősebb helynek lehetett.

Az új típusok közt felfedezhetők a Mediterraneumból vagy a Balkán északi területeiről importált terra sigillata chiara formák és díszítésmódok. A helyi utánpótlás főként a IV. század második felére tehető;¹⁷⁹ az importkerámia elterjedésének megfelelően főként a tartomány déli részén tűnnek fel.¹⁸⁰ A Mediterraneumból kiinduló hatások igen késői visszhangja az V. század második felében is folyamatosan működő késő antik fazekastelep ókeresztény szimbólumokkal díszített szürke kerámiája.¹⁸¹

Az agyagmécsesek gyártásában hasonló fejlődés figyelhető meg, mint az edénykészítésben, azzal a különbséggel, hogy itt természetesen nem számolhatunk bennszülött hatásokkal, előzményekkel, mivel mécesest a római foglalás előtti időkben egyáltalán nem használtak. A tartomány anyagát teljességre törekvően feldolgozó egyetlen publikációból az összefoglaló értékelés hiányzik. Iványi D. mintegy 4500 mécesest adott közre;¹⁸² ennek alig 4%-a keltezhető az I. század első felére. Az import a Flaviusok, illetve Traianus korában erősödik, s erre az időre tehető a helyi gyártás kezdete is a provincia nagy részében. Bár H. Deringer a lauricum finomabb méceseket itáliai importnak tartja,¹⁸³ Pannoniában a helyi gyártás még a tartomány Itáliához közeli délnyugati részén is jelentősebb az importnál.¹⁸⁴ Vindobonából pedig mindössze egyetlen, Itáliából importált mécesest ismerünk;¹⁸⁵ a világítóeszközök döntő többsége helyi — vagy más noricum — pannoniai műhelyben készült. A mécskészítő üzemek nagy száma is ezt bizonyítja. A helyi mécesgyártást itáliai előképek befolyásolták; a formák többsége itáliai eredetű (Iványi I, II, III, V, VI, VII és valamennyi firmaméces), ezzel szemben a galliai — germaniai típusok hatása alig mutatható ki. Mind a volutás mécesek, mind a Loeschcke X típusú firmamécsesek — tehát a vezető típusok — gyártásának fő centruma Itália; s a bélyegek is eredetileg itáliai firmákat jelöltek. A jelzések értelmezésénél nyitott az a kérdés, hogy vajon a provinciális fazekasok egyszerűen lemásolták-e az itá-

liai import formájával és díszítésével együtt a bélyeget is (minthogy az ókorban ismeretlen volt az ipari márka védelme),¹⁸⁶ vagy pedig az itáliai mécskészítők voltak befolyásuk alá a provinciális ipart,¹⁸⁷ esetleg filiálékat alapítva?¹⁸⁸ Itáliai mesternevek mellett gyakoriak a helyi, pannoniai fazekasnevek is.¹⁸⁹ Az I. században vezető volutás méceseket a II. század közepén, illetve a II–III. század fordulóján teljesen kiszorítják a firmamécsesek.¹⁹⁰ Ez utóbbit a IV. század végéig gyártották. A vezető mécesestípusok és azok fejlődése tekintetében Pannonia Észak-Itáliával és a többi dunai tartománnyal egy nagy egységet alkot. Valamennyire jellemző a Loeschcke 1 c típusú reliefes, majd a Loeschcke X (Iványi XV, XVI, XVII) formájú firmaméces;¹⁹¹ a váltás időpontja is közel azonos. A dunai tartományok mécesestípusainak egységes jellegére utalnak a firmamécseken található jelzések is. Néhány kivételtől eltekintve (Fortis, Communis, Strobilis) a névbélyegek teljesen elűnnek a Rajna-vidéki signaturáktól (Cerialis, Octavus, Ursulus pl. nincs Germaniában).¹⁹² Döntő tipológiai különbségek is kimutathatók. Míg a dunai tartományokban a firmamécsesek többségén nincs fül, a germaniai területeken többnyire füles firmamécsesek találhatók.¹⁹³

A helyi iparnak ez az ága az import csökkenésével párhuzamosan lendül fel a II–III. században. A gyorsan előállítható firmaméces éppen a mennyiségi igény növekedése miatt szorítja ki a reliefes méceseket. A gyors előállítás biztosítása érdekében térnek át a modellek alkalmazásának gyakorlatára, melyekről azután tetszés szerinti mennyiségben készülhetnek negatívok.¹⁹⁴ A késő római időkben behatolnak a Duna-vidékre az észak-afrikai ipari központok termékei, akárcsak a birodalom többi részére,¹⁹⁵ de hamarosan ezek típusait is helyi (vagy itáliai) műhelyek gyártják tovább.¹⁹⁶ Ugyanígy a késő római időkben erősödhetett a többi mediterraneumi műhely (pl. görög) hatása.¹⁹⁷ A IV. század második felében itt is újdonságot jelent a mázas technika bevezetése.¹⁹⁸ Méceseket a római kor végéig használnak, amit a késő római burgusok anyagában lévő, barbarizálódott formák is igazolnak.¹⁹⁹ Bár Pannoniában nem igazolható, hogy a mécesipar termékeinek döntő többségét csak a hadsereg vagy a velük összefonódott társadalmi rétegek használják,²⁰⁰ mégis figyelemre méltó, hogy az őslakosság tovább élő telepein ezek a termékek egyáltalán nem találhatók meg, ezzel szemben a katonaság érdekeltségét a méceseken gyakoribb legióbélyegek árulják el.²⁰¹

A fazekasműhelyek melléktermékei a terrakotta figurák.²⁰² Kiemelkedik közülük az aquincum-gázgyári

fazekastelep, amely többek közt kölni mintára visszavezethető terrakottákat gyártott.²⁰³ Nyugati területeken található meg a II. századi brigetioi katonai fazekasműhelyekben gyártott terrakották párhuzamai is, de helyi jelleget adnak az ábrázolt germán karakterfigurák.²⁰⁴ Ugyaninnen afrikai és keleti típusú terrakottát is ismerünk.²⁰⁵ Az I. század végi, II. század eleji savariai műhelyekből származó, szabad kézzel formázott, karikatúraszerű terrakották párhuzamai hellenisztikus keleti területekre vezetnek.²⁰⁶ Dél-Pannoniában a kultuszfigurák, állatszobrok műhelyeit (Siscia, Poetovio, Mursa) galliai–germaniai hatások inspirálták.²⁰⁷

A kerámiaüzemekben készültek az ún. világítótornyok.²⁰⁸ Közülük kiemelkedik az Intercisában talált

[H]ilarus fecit porta(m) fel(icit)er feliratú kapuminta. (Hilarus jól ismert aquincumi fazekas. Az intercisai darabot importálhatták Aquincumból, de elképzelhető, hogy Hilarus Intercisában is alapított műhelyt.)²⁰⁹ A leginkább kultikus, szepulkrális emlékeknek, illetve építész mintájának tartott agyagtornyok egy része feltehetően tetődísz lehetett.²¹⁰

A fazekasműhelyekben gyártották méretre a vízvezeték-rendszerhez tartozó terrakotta medencéket, csöveket, foglalatokat.²¹¹ Aquincumban ez a Kiscelli úti műhely feladata volt. Hasonló, vízvezeték-rendszerhez tartozó kerámiaterméket nagy mennyiségben gyártott a neviodonumi fazekastelep (Velika vas); a késztermékek jó részét – a feliratok tanúsága szerint – Sisciában használhatták fel.²¹²

7. Téglák és téglavető műhelyek¹

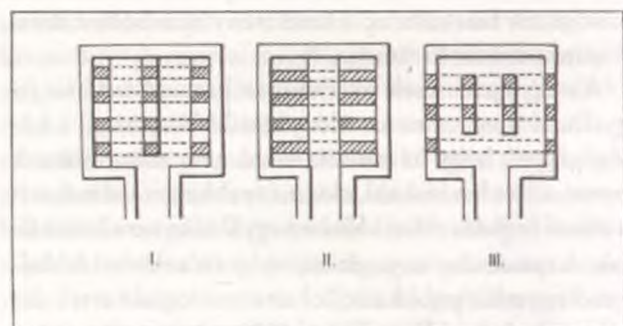
Az eddig ismert téglavető kemencék mind négyszögletes alaprajzúak, és a tűzterük általában jó állapotban maradt meg. Az égetőterüknek a rostélyja néha ép állapotban, illetve a felmenő falaik részlegesen kerültek elő. Méretük változó, a legkisebb a fertőrákos-alsóültetvény-dűlői (2,4×2,8 m),² míg a legnagyobb az aquincum-polgárvárosi I. kemence (7,9×7,35 m).³ Alaprajzi eltéréseket eddig csak a tűztér elrendezésében lehetett megfigyelni, és ezek alapján három típust különböztethetünk meg (33. ábra):

I. típus. A tüzelőteret egy pillérrel két részre osztották.⁴

II. típus. A tüzelőtér megosztása itt nem történt meg, és a tüzelőcsatorna közepén található.⁵

III. típus. A tüzelőteret két pillérrel három részre osztották.⁶

A kemencéket téglából, illetve kövekből építették. Egyelőre csak néhány városból (Aquincum, Siscia, Neviodonum és Poetovio), táborhelyről (Vindobona, Brigetio, Aquincum, Cornacum, Rittium, Burgenae, és Progar), valamint kisebb településről ismerünk kemencéket (Hévíz, Szentgyörgyvár, Balatonfüred, Fertőrákos-Golgota, Fertőrákos-Alsóültetvény-dűlő). A tartomány belsejében lévő villák önellátóak voltak, így ezek nem látták el bélyegeikkel termékeiket (Fertőrákos-Golgota, Fertőrákos-Alsóültetvény-dűlő).⁷ Egyes téglavető városok, illetve települések tulajdonában voltak (Siscia, Quadriburgium, Vincentia és Arrianis).⁸ Császári téglavető műhelyek téglái ismertek Pannoniában,⁹ azonban műhely egyelőre nem került elő. A kisszámú anyag alapján bizonytalan, hogy

33. ábra. Pannoniai téglavetőtípusok

kell-e egyáltalán császári téglavető műhellyel Pannoniában számolnunk.

A téglák felhasználása az építkezéseknél sokirányú volt.¹⁰ A *tegulae* és *imbrices* főként tetőfedésre használták¹¹ (*tegula*- és *later*felhasználás csatornaépítésnél is előfordul),¹² míg a *lateres* a padló burkolására, illetve hypocaustumoszlopok összeállítására (ez utóbbiakat még boltívek építésénél is alkalmazták).¹³ A *tubulit* és a *tegulae mammae* a fűtőcsatornák építésénél használták fel.¹⁴ A házak felmenő falait Pannoniában általában nem téglából építették, de részleges alkalmazásuk itt is megfigyelhető (boltzatok építésénél, illetve falak esetében ép és töredék téglák).¹⁵ Ugyanígy az utak javításánál és alapozásánál is használták téglatöredékeket.¹⁶ A vízvezetékek is részben téglából épültek.¹⁷

A felsoroltakon kívül a téglák másik nagy felhasználási területe a sírok építésénél volt. Ez már a korai időszakban is megfigyelhető, de széles körű alkalmazása különösen a késő római időszakra jellemző.¹⁸

8. Kereskedelem

Import Itáliából. Itália és a Duna völgyének őslakossága közötti kereskedelmi kapcsolatok Augustus korától kezdődően mutathatók ki. Ennél korábbi időszakról sem az írásos források, sem a régészeti leletanyag nem szolgáltat adatokat, még a liburniai partvidék vonatkozásában sem.¹

Strabón adata (V, 1, 8) szerint Aquileián keresztül tengeri termékek (τὰ ἐκ ἀλιῶν), bor- és olajszállítmányok jutottak az Isternél lakó illír népekhez; a bort fahordókban, szekérre rakva szállították, azok viszont rabszolgákat, vágómarhát és bőrt hoztak érte cserében. A fahordók (εὐλίνοι πίλοι) használata érthetővé teszi, hogy a foglalás előtti időszakból miért nem ismerünk Pannonia területéről olyan amphoraleteket, mint Manchingról,² Baselból³ vagy akár a Caesar előtti Britanniából.⁴ (A szállításnak ez a módja azonban nem jellemző az egész dunai – kelet-alpesi körzetre. A Magdalensbergen pl. már i. e. 50–30 tájára keltezhető amphorákat is találtak,⁵ sőt előfordulnak ilyenek Staré Hradistén is.)⁶

A kereskedelmi kapcsolatok felvételéhez, fejlődéséhez a iapodok, majd a pannonok hatalmának megtörése, a fontos kereskedelmi utak kiindulópontjainak birtokba vétele teremtett lehetőséget.⁷ Az itáliai ipar termékeinek gyér előfordulása azonban arról győzhet meg bennünket, hogy a feltételek még a tartomány birtokba vételének időpontjában sem értek meg egészen. Csekély mennyiségű római áru; Radnóti I. t. A. típusú itáliai bronzedény, egy kora Augustus kori M-SENTI/SEX-F bélyeges sigillata és köztársaságkori érme kis csoportja bizonyítja a foglalás előtti behozatalt a Kapos völgyében, illetve ennek körzetében,⁸ ezenkívül i. e. I. századi itáliai bronzkorsó töredékei kerültek elő Intercisában, a velemszentvidi oppidumban⁹ és több dél-pannoniai lelőhelyen. (Előbbi Radnóti szerint egy késő La Tène-kori telep anyagához tartozhatott.) A Nauportuson¹⁰ vagy Novo Mestón¹¹ talált fekete sigillatákat sem sorolhatjuk a foglalás előtti kereskedelem tárgyi bizonyítékai közé, minthogy későbbi típusaikat még az i. e. 10 táján záródó leletegyüttesekben is megtalálhatjuk;¹² így ezek a fekete sigillaták aligha bizonyítanak egy i. e. 35-nél korábbi, tehát Siscia elfoglalása előtti kereskedelmi kapcsolatot. Leletheiket csak a Sisciától nyugatra fekvő területekről ismerjük,¹³ a Wien melletti Unterlaa-ból közölt fekete sigillata valójában egy másodlagosan égett vörös Pó-vidéki sigillata. A Strabón adatában szereplő árufajták csak római kori (i. sz. I. századi) leletanyagokban mutathatók ki. Tengeri áru; osztrigakagyló héja került

elő Zalalövön, a Winden am See-i villában¹⁴ és az aquincumi canabae egyik épületében.¹⁵ Az Aquileián át érkező itáliai bor egy részét nemcsak Augustus korában, hanem az I. században is fahordókban szállíthatták,¹⁶ főként ott, ahol volt lehetőség a folyami szállításra.

A tartomány különösen a foglalás első évszázadában szorult rá az itáliai mezőgazdaság termékeire,¹⁷ mivel a megszálló hadsereg és a nyomában érkező idegen lakosság által jelentős mértékben megnövekedett fogyasztói igényt kizárólag a helyi erőforrások aligha tudták volna kielégíteni. Másfelől a gazdaságilag fejlettebb területekről származó itálikus bevándorlók magasabb igénye olyan termékekre is kiterjedt, amelyeket a bennszülött mezőgazdaság nem tudott nyújtani (olaj, déligyümölcs, minőségileg jobb borfajták). A mezőgazdasági termékek importja a régészeti leletanyagban természetesen jóval nehezebben mutatható ki, mint egyes iparcikké. A kutatást e téren kettős adósság terheli. Egyfelől éppen a foglalást megelőző időszakból hiányoznak a magleletek¹⁸ közreadó publikációk, amelyek alapján a bennszülött mezőgazdaságra vonatkozó ismereteket szerezhetnénk, ezáltal olyan adatok birtokába jutván, amelyek a római korival való összevetést lehetővé tennék.

Az amúgy is kevés amphoralelet közreadásának teljes hiánya másfelől az itáliai bor, olaj és egyéb termékek (garum)¹⁹ behozatalának volumenére, időpontjára, a kereskedelem irányára vonatkozó következtetések lehetőségétől foszt meg bennünket. A kevés közölt anyag esetében is nehéz eldönteni – ha a ráfestett felirat nem árulja el –, melyik amphoratípus szolgált olaj és melyik bor szállítására. Az amphoraletek tanúsága szerint az I. században Észak-Itália olajat (Istria) és bort is (Veneto) exportált.²⁰ Dél-Pannoniában a *Sepulli* pataviumi manufaktúrájából származó borosamphorák tűnnek fel²¹ valószínűleg a Flavius kor után, bár e bélyegeknél magdalensbergi előfordulása korábbi keltezést is megenged.²² Az amphoraletek többségét is a dél-pannoniai területekről ismerjük (35. ábra 9.),²³ beleértve a Száva torkolatához közeli városokat és táborokat (Sirmium, Mursa, Cibale, Rittium, Burgenae). A tartomány déli részének nagyméretű bor-, illetve olajimportjáról az emonai temetőknél talált amphorák alapján alkothatunk fogalmat.²⁴

Az istriai nagybirtokoknak²⁵ az I. században bőségesen termő, jó minőségű olivaolaja Caius Laekanius Bassus, illetve Calvia Crispinilla amphoráiban jutott el

Emonába²⁶ és Poetovióba.²⁷ Számos rabszolgát foglalkoztató figlináját a Pola melletti Fasanában tárták fel;²⁸ a rabszolganevekkel (pl. Felix) jelzett I. századi szállítódények is elsősorban Poetovióban tűnnek fel.²⁹ Egyikükben — a szállítmány tartalmára vonatkozó felirat szerint — fehér olivát hoztak mézzel keverve: *ol(ivae)/ al(bae)/ ex dul(ci)*.³⁰ A Dráva-parti legiotáboron, illetve a hozzá tartozó településen kívül Aquincum környékén is felbukkant egy I. századi itáliai? officina jelzése: *Caeb*.³¹ Az I. század végén az istriai olajat már részben császári birtokokról kapja a tartomány; a Parenzo (ma: Poreč) melletti (*officina*) *imp(eratoris) Nervae Aug(usti)* amphorái Poetovióan³² kívül Aquincumban is megtalálhatók.³³

Itáliai szállítódényeket ismerünk Savariából,³⁴ Mursából,³⁵ Vindobonából,³⁶ Arrabonából,³⁷ Solváról³⁸ és Aquincumból.³⁹ Minthogy a provinciában állomásozó katonaság az importált bor és olaj jelentékeny fogyasztója volt, meglepő, hogy pl. Carnuntumból nagyon kevés amphorát ismerünk.⁴⁰ Ebből azonban nem vonható le messzemenő következtetés, mert lehet, hogy az amphorákat nem a táborban tárolták, ahol az eddigi kutatások többsége folyt, hanem a canabaiban.

Az istriai olajtermelés a II. században erősen visszaesett,⁴¹ ettől kezdve exportja is jelentősen csökkent.⁴² Olajon és boron kívül déligyümölcsök Aquileián át történő behozatalát datolya-⁴³ és fűgemaradványok⁴⁴ bizonyítják.

A foglалást követő évszázadban még számos iparcikket kellett importálni, amelyet a helyi ipar sem felkészültsége, sem kapacitása miatt nem tudott előállítani. Az itáliai árucikkek közül jelentős mennyiségben szállítottak a tartományba *terra sigillatát* (34. ábra). A különböző itáliai műhelyek termékeinek piacterülete az i. sz. I. század folyamán fokozatosan bővült. Az itáliai sigillaták 90%-a a tartomány belsejének fontos felvonulási útjain, illetve azok csomópontjain koncentrálódik. A legnagyobb, az iparág történetében a fénypontot jelentő Arretium termékeivel ritkán találkozunk; a reliefdíszes edények (*calices*) csak az Emona—Poetovio—Siscia háromszögben tűnnek fel;⁴⁵ mennyiségük itt is csekély. Egyetlen kivétel egy dévényi töredék, amelyet több késő Augustus kori sigillatával együtt egy — i. sz. 6-ban a Tiberius által vezetett, Maroboduus ellen készülő expedíció bázisára — Carnuntumba irányított szállítmány részének tartathatunk.⁴⁶ A díszítetlen (vagy csak rátétes, ún. applikált, illetve barbotindíszes) arretiumi típusok felismerését sokáig nehezítette az a körülmény, hogy a jellegzetes arezzói formákat hamarosan az észak-itáliai műhelyek

is átvették, így töredékes darabok feltűnése esetén a korábbi kutatás sokszor „észak-itáliai”, „felső-itáliai” gyártmányok közé sorolta az etruszai üzem termékeit is.⁴⁷ A jellegzetes bélyegeken kívül ma már az agyag és a felület minőségi kritériumai alapján is sok esetben azonosíthatók a díszítetlen arretiumi sigillaták (az ún. Fabrikat A⁴⁸ — agyaguk jól iszapolt, keményre égetett, vöröses homokszínű, felületük narancsos, barnás); a döntő szót azonban még mindig csak a kémiai vizsgálatok mondhatják ki.

Arretiumi — reliefdísz nélküli — sigillatákat ismerünk Nauportusból,⁴⁹ Poetovióból,⁵⁰ Carnuntumból⁵¹ és annak utánpótlási vonaláról, a borostyánútról,⁵² ezenkívül Mursából⁵³ és Sirmiumból.⁵⁴ Arretium pannoni exportja a Tiberius—Claudius korban a legerősebb, annyiival is inkább, mivel valószínűleg arretiuminak tartható az I. század második negyedében működő L. Gellius árujának nagy része is.⁵⁵ E sigillaták arretinitása nem minden esetben egyértelmű; fel kell tételeznünk, hogy e műhelynek Észak-Itáliában is lehettek filiáléi.⁵⁶ Noha Arretiumban még i. sz. 60—70 táján is gyártottak sigillatát,⁵⁷ e manufaktúra pannoni exportja lényegében Claudius korával zárul. Minthogy az észak-itáliai műhelyek már Augustus korától szállítottak árut Pannoniába — azaz a termelés több mint egy fél évszázadon keresztül párhuzamosan folyt —, magától adódik az a következtetés, hogy az arretiumi áru jelenléte vagy hiánya nem kronológiai kérdés, hanem sokkal inkább gazdasági. A kétségkívül jobb minőségű, nagyobb szállítási költséggel terhelt arretiumi sigillata — természetszerűleg csekély számban — csak a legigényesebb, legjobb anyagi lehetőségekkel rendelkező rétegekhez juthatott el. Erre vall az is, hogy Emonában, ahová jóformán csak Itáliából importáltak sigillatát, csupán a gazdag sírokban található arezzói áru, a többibe észak-itáliai sigillatát tettek.⁵⁸

Jelentősebb a provincia importja az észak-itáliai kerámiaműhelyekből; ezek lokalizálásában azonban a kutatás még csak szerény eredményeket tud felmutatni.⁵⁹ Az észak-itáliai műhelyek reliefdíszű kerámiát nem gyártottak; ezen a területen a formatálakból kiöntött edényfajtát egyedül a sigillatákhoz sok esetben hasonló, de inkább a vékony falú kerámiához sorolható Aco—Sarius típusú kerámia képviselte. Hozzánk — egyelőre nem lokalizált — észak-itáliai filiálékból került az Aco—Sarius-kerámia, míg a galliai területeken fellelhető típusok Lyonban készültek. Ezek az Augustus—Tiberius kori ivópoharak is csaknem kizárólag a tartomány déli részén tűnnek fel.⁶⁰

A díszítetlen vagy rátétes díszítésű észak-itáliai sigillatákat olyan, ma még közelebről meg nem hatá-

rozható, de a Pó völgyében keresendő műhelyekben gyártották, amelyek a helyi körzeten kívül csak az aquileiai kereskedelem érdekszférájához tartozó kelet-alpesi területek, Noricum és Pannonia ellátására szorítottak. A Pó-vidéki sigillatáknak legalább három fajtája jutott el a tartományba; az ún. B és D áru, valamint az L·MAG·VIRILIS csoport termékei.⁶¹

A Pó-vidéki B áru az Augustus kortól Claudius koráig terjedő időszakban gyakori. Műhelye díszítetlen, többnyire az ún. II. service formákat, illetve függőleges falú (ún. III. sorozat) tányérok, tálakat és poharakat exportált. (A service II jellemzője, hogy az edények perem- vagy oldalfala egy sáv mentén beszűkül, mintha a fazekas pánttal húzta volna össze a még kiégetetlen edényt.) Az arretiumi gyakorlathoz hasonlóan eleinte négyszögletes, majd láb alakú (*planta pedis*) névbélyegzőt használó fazekasok közül Pannoniában a késő Augustus kori Dasius, Lucius, Primus és Utilis, illetve a Tiberius—Claudius kori Albanus, Cantaber és Celer áruja gyakoribb. A késő Augustus kori sigillaták a Dráva—Száva közén, a későbbiek a borostyánút mentén tűnnek fel.⁶²

A későbbi D áru Tiberius uralkodásának végétől a kora Flavius korig terjedő időszakban⁶³ terjedt el Pannoniában. Típusai a halterni formákból levezethető függőleges falú tányérok, ívelt profilú csészék, tálak, oldalukon gyakran rátétes díszítéssel. Nagyjából a C·T. csoport fazekasainak (C·T·SVC, C·T·P, FES·C·T, SEC·C·T) termékei sorolhatók a D áruhoz, amely a tartomány nagy részén — így a dunai limes mentén is — piacot talált.⁶⁴ (Valamennyi névbélyeg már *planta pedis* keretelésű.)

A Dunántúlon előforduló Pó-vidéki sigillaták jó része L·M·V és Q·S·P köréhez köthető.⁶⁵ Minőségük a D áruénál gyengébb, a narancsszínű felület sokszor pikkelyesen pattogzik. A D áruhoz hasonlóan ezek is a III. és IV. sorozatba sorolható, függőleges falú tányérok (Ohlenroth 2, Ohlenroth 3, Drag. 15/17 formájú), illetve csészék (Drag. 4/23), valamint ívelt körvonalú tálkák (Ohlenroth 8). Az arretiumi műhely gazdag gyártási programja ezekben a késő Claudius—kora Flavius kori műhelyekben⁶⁶ néhány sztereotip forma előállítására szűkölt. A típusok többségén applikált díszítés található.⁶⁷ A katonai megszállás kiterjesztésével, a dunai limestáborok rendszerének Flavius kori kiépítésével párhuzamosan ez a kerámia már nagyjából mindenütt elterjedt Pannoniában (4. térkép), mind a határzónában, mind pedig a dunai határt Itáliával sugarasan összekötő diagonális utak mentén.⁶⁸

Az Itáliához közeli, korán romanizált területeken a behozatal sok esetben civil kereskedőtelepek ellátását

szolgált, sőt egyes importcikkek helyenként a bennszülött őslakossághoz is eljutottak. Ugyanakkor a Drávától északra fekvő területeken az itáliai import csaknem kizárólag a megszálló hadsereg, illetve a nyomában érkező idegen telepések igényeit elégítette ki.⁶⁹

A Flavius korban, esetleg még a II. század legelején érkeznek a tartományba csekély számban a késő-itáliai reliefdíszes sigillaták (L. Rasinius Pisanus, Sex·M·F terméke).⁷⁰ E kerámiafajta ritka előfordulása sem kronológiai, hanem gazdaságtörténeti indokokkal magyarázható. A dél-galliai kerámia az I. század utolsó évtizedében már Pannoniából is kiszorította az itáliai ipar termékeinek nagy részét, ezért a késő itáliai mesterek sigillatái legfeljebb csak szórványosan juthattak az itáliai kereskedelem fő ütőerén át a tartományba.

Itáliai sigillatákat még a késő Flavius—Traianus korban is importált Pannonia; a legkésőbbi gyártmányok barbotindízes Drag. 33—36 formájú csészék, tálak.⁷¹

A terra sigillaták mellett Itáliából kapta a tartomány a *vékony falú*, sötét vagy fényes felületű *ivópoharak* és *csészéket* is (35. ábra 1—5.). (A korábbi kutatás ezeket barbotindízes itáliai terméknek nevezte; ez a megjelölés azonban csak a Pannoniában leggyakoribb Flavius kori típusokra alkalmazható, amelyek jellemzője valóban a barbotinos boggyó, levél- vagy pikkelydíszítés.)⁷² A Mediterraneumban ennek a terméknek számos díszítetlen és díszített változata terjedt el az i. e. II. századtól az i. sz. II. századig.⁷³

Pannoniában mintegy hétféle (nem szükségszerűen különböző műhelyeket feltételező) gyártmány található meg, amelyek minőségi jegyeik, anyaguk, felületük és díszítésük szerint különböztethetők meg. Leggyakoribb — a magdalensbergi anyag alapján kidolgozott tipológia szerinti — E és F gyártmány⁷⁴ (előbbi sötét agyagú, feketés bevonatú, ún. terra nigra, utóbbi vörös agyagú, ún. „Glanztön” bevonatú). A vékony falú kerámia legkorábbi, Pannoniában előforduló típusai Augustus,⁷⁵ illetve Tiberius⁷⁶ koriak; ezek szinte kivétel nélkül csak a Drávától délre lelhetők fel. A késő Tiberius—Claudius kori típusok és a vékony falú kerámia többségét jelentő Flavius kori csoport előbbiektől való különválasztására a magdalensbergi leletegyüttesek és az emonai temetők alapján nyílt lehetőség,⁷⁷ ahol a vékony falú kerámia óriási mennyiségben található meg.⁷⁸ A vékony falú kerámia behozatala valószínűleg Traianus—Hadrianus korában ért véget,⁷⁹ a II. század elején épült táborokban már csak szórványosan tűnik fel, egy-egy késői előfordulása regisztrálható temetőkben.⁸⁰

Az egyelőre még nem lokalizált itáliai kerámiaműhelyek egyéb termékei már jóval ritkábban találhatóak meg a tartományban. Ezek közé tartoznak a hellenisztikus hagyományú kisázsiai mázas kerámia (35. ábra 6–7.) észak-itáliai műhelyeiből származtatható⁸¹ citromsárga, néha zöldes mázú barbotindízes edények. Az ezüstedényeket utánzó, bogyós, leveles indával vagy pikkelyekkel díszített kerámia elsősorban Nyugat-Pannoniában tűnik fel,⁸² de Pannonián keresztül már az I. század közepe előtt eljut a barbaricumba.⁸³ A középső Duna-vidéken forgalmuk a Flavius korig követhető.⁸⁴ Itáliai importnak tekinthetők egyes kenőcstartó edények, nyilván tartalmukkal együtt,⁸⁵ ezek esetleg Aquileiában készültek.

Az Itáliához közeli Emonába természetesen többféle kerámiatermék került, mint a tartomány többi részébe. Így Észak-Itáliából finom kidolgozású, sárgásszürke, egyfülű kancsók (lagoena) kis csoportja jutott el ide, illetve a város környékére⁸⁶ az I. században. Típusait hamarosan helyben is utánozták.

Az I. században néhány kiemelkedő fontosságú helyre még a konyhaedények egy csoportját is Itáliából szállították,⁸⁷ ezek közé tartoznak az ún. *pompeji vörös tálak* (35. ábra 8.). Az I. század harmadik negyedében ezek a típusok már birodalomszerte provinciális műhelyekben készültek.⁸⁸

A tartomány a foglалás idején a világítóeszközök jelentős mennyiségű behozatalára szorult. Az itáliai *mécsesek* importját főként az az szükségessé,⁸⁹ hogy a rómaiak előtt a bennszülött ipar egyáltalán nem is gyártotta ezt a kerámiafajtát, így a keresletet csak importtal tudták kielégíteni.⁹⁰ Nem véletlen, hogy maguknak a mécses típusoknak többsége is itáliai eredetű.⁹¹

A Flavius kortól kezdődően Itália már egyre inkább csak mintát, előképeket adott a mécsesek helyi gyártásához,⁹² majd az I. század végén az észak-itáliai import végképp átadta helyét a provinciális árunak.⁹³ (Ebben nyilván nagy szerepe volt a legiós fazekasműhelyek létrejöttének.) Itália csak a késő római időkben szállított újból Pannoniába.⁹⁴ Az importált mécsesek többsége reliefszerű, volutás,⁹⁵ de már az I. század közepétől fellépnek az itáliai firmamécsesek.⁹⁶ Műhelyük egyelőre ismeretlen.

Az I. századi import jelentőségét és a helyi ipar termékeinek gyors sikerét érzékelteti Carnuntum és Vindobona mécsesanyagának összevetése. Míg az I. századi carnuntumi legiotábor feltárása során 60 itáliai importált mécseset találtak,⁹⁷ a legiotáborra csak Traianus korában kiépített Vindobonából mindössze egy itáliai firmamécseset ismerünk.⁹⁸ A mécsesek használá-

tához szükséges olajat is természetesen Itáliából vagy Dalmatiából hozták.⁹⁹

Fentiek alapján elmondható, hogy az itáliai kerámiaipar termékeit a tartomány az I. században jelentős mértékben importálta; a hadsereg ellátása ekkor még javarészt az importtól függött. Traianus (Hadrianus) korától azonban az itáliai árut részben a helyi (mécsesek, pompeji vörös tálak, egyfülű korsók, mázas kerámia), részben a nyugati tartományokból érkező importcikkék (dél-, majd közép-galliai terra sigillaták, raetiai áru) váltják fel. A II. század eleje után is folytatódhatott¹⁰⁰ az itáliai bronzipar termékeinek behozatala, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy sokáig nem volt helyi bronzedénygyártás. Itáliai bronzedények már a római foglалás előtt is eljutottak a tartományba. A késő La Tène-kori sírokban, a velem-szentvidi oppidumban, majd a legkorábbi római településeken a délkelet-alpesi műhely termékei találhatók¹⁰¹ (aylesfordi típusú serpenyők, Pescate típusú merítőedények, öntött serpenyők, vödrök, kelheimi típusú kancsók, idriai típusú bögrék),¹⁰² ezek erős dél-itáliai hatást mutatnak.¹⁰³ A sigillatákhoz vagy a vékony falú kerámiához hasonlóan a legkorábbi bronzedények a provincia délnyugati részén terjedtek el, míg a későbbi típusok Pannonia egész területén megtalálhatók.¹⁰⁴

A legszebb bronzedényeket Dél-Itáliából, Capuából kapta a tartomány, ezek közé tartoznak az öntött hattyúfejkengyeles serpenyők,¹⁰⁵ a holdas serpenyők túlnyomó része,¹⁰⁶ a korongos nyelvű serpenyők egy csoportja,¹⁰⁷ serpenyők lóhere alakú kivágással a nyélen¹⁰⁸ (a serpenyők fogóin megjelenő bélyegek: L. Ansius Diodorus, C. Cippius Polybius, C. Cippius Nicomachus stb. alapján dél-itáliai eredetük bizonyítható), askosok (14. ábra 5–8.),¹⁰⁹ amphorák (14. ábra 1–4),¹¹⁰ tálcák.¹¹¹ A capuai bronzipar azonban még nem rendezkedett be tömeggyártásra,¹¹² így egyes kiemelkedő daraboktól eltekintve az importcikkék jó részénél más itáliai műhelyekkel is kell számolnunk:¹¹³ csőrös kancsók,¹¹⁴ lemezből készült kisebb korsók,¹¹⁵ keskeny szájú kancsók,¹¹⁶ tagolt füles korsók.¹¹⁷ A korábban paterának hívott nyeles csészék közül kiemelkedik a Claudius korára keltezhető egyedi „patera”.¹¹⁸ A közép- és dél-itáliai műhelyek Duna-vidéki exportja az I. század közepén jelentős,¹¹⁹ lényegesen csökken a II. század első felében.¹²⁰ (A sérült darabokat helyben egészítették ki.)¹²¹ Az aquileiai kereskedelem a capuai bronzipar egyéb termékeit is közvetítette Pannoniába; így jutottak el a bronzmécsesek,¹²² lanternák¹²³ és — egy pontosabban nem lokalizálható, talán éppen Aquileiában működő műhely termékeiként — a

maszkos fedelű lakatok.¹²⁴ Itáliai importnak tekinthető az Aucissa-fibulák egy része.¹²⁵ (Bélyeges darabokat főként Nyugat-Pannoniából ismerünk.)¹²⁶

A rómaiak előtt üvegedényt nem gyártottak Pannónia területén, így a kora császárkorban ezt a terméket Itáliából kellett importálni mindaddig, amíg technikáját — itáliai közvetítéssel — a provinciális műhelyek el nem sajátították.¹²⁷ Az aquileiai üvegyipar termékei az I. században, illetve a II. század első felében jutottak a tartományba.¹²⁸ Nem csupán speciális díszítésű üvegedények¹²⁹ számszerűleg kis csoportját szállították Pannoniába, mint a millefiori üvegeket,¹³⁰ a bordás falú tálakat¹³¹ (Rippenschale), paterákat,¹³² hanem a napi használatra szolgáló edényeket is. Az egyszerűbb típusok közül megemlíthető az üvegurna,¹³³ amelynek nemcsak formája, hanem magának az üvegurnás temetkezésnek a szokása is itáliai eredetű, és elsősorban a borostyánút mentén gyakori.¹³⁴ Az itáliai importált üvegek közt ovális testű kancsók,¹³⁵ korsók,¹³⁶ amphorák,¹³⁷ hasábos testű üvegpalackok,¹³⁸ tálak,¹³⁹ illatszerez üvegek¹⁴⁰ található; ritka az askos és a madár alakú üveg. A korai üvegleletek elsősorban a tartomány nyugati részére koncentrálnak,¹⁴¹ a jól kutatott Brigetióból,¹⁴² Aquincumból¹⁴³ és természetesen Intercisából¹⁴⁴ jóval kevesebb itáliai üvegedényt ismerünk. Az üvegimporttal Claudius korától számolhatunk, de az Itáliához közel eső területeken már Augustus uralkodásának végén, illetve Tiberius korában is jelentős mennyiségű az itáliai üveg. Ki kell emelnünk Emonának és környékének speciális, a pannoniái üvegforgalomtól eltérő jellegét.¹⁴⁵

Jelentős fellendülés észlelhető a Flaviusok korában.¹⁴⁶ Aquileia mellett valószínűleg más itáliai műhellyel is számolhatunk, így egy istriaival is, amely feltehetően az üvegsitulákat gyárthatta.¹⁴⁷ Nehéz meghatározni a Sopronban talált M-LICINIUS DICEUS F(ecit) feliratú, cirkuszi jelenettel díszített, reliefdíszű üveg műhelyét; amely feltehetően Itálián kívül lehetett,¹⁴⁸ noha Pannoniába valószínűleg Aquileián keresztül juthatott. Az itáliai import az I–II. század fordulójától visszaesett,¹⁴⁹ de teljesen nem szűnt meg.

A főként Nyugat-Pannoniában elterjedt borostyánkő ékszerek, dísz tárgyak, kispasztikai alkotások először Aquileiából kerültek a tartományba.¹⁵⁰ A borostyánfeldolgozó műhelyek Piemontban és Aquileiában lehettek.¹⁵¹ Az észak-itáliai importékszerek jellegzetesen szép darabjai a női portréval vagy állatalakkal díszített gyűrűk,¹⁵² a borostyántűk és a piperedobozok, tégelyek.¹⁵³ Ezek főként Emonában és Poetovióban,¹⁵⁴ Carnuntumban,¹⁵⁵ Savariában és Scarbantianban¹⁵⁶ jelentkeznek; a limes mentén csak elvétve talál-

hatók.¹⁵⁷ Virágkoruk az I. század, főként annak második fele, illetve a II. század első fele. Magát a borostyánt a Balti-tenger mellékéről szerezték a rómaiak. Plinius megjegyzéséből (XXXVII. 43) „*affertur a Germanis in Pannoniam maxime provinciam*” E. Swo-boda¹⁵⁸ arra következtetett, hogy a nyersanyag Carnuntum piacán cserélt gazdát.

A borostyánon kívül más ékszerek¹⁵⁹ (pl. fülbevalók egy speciális csoportja)¹⁶⁰ is Itáliából kerültek a tartományba¹⁶¹ az I. században.

A provincia az I. században még építőanyag-behozatalra is rászorult, legalábbis erre vall az istriai császári téglagyárak¹⁶² PANS, PANSIANA jelzésű tégláinak sisciai¹⁶³ és vindobonai¹⁶⁴ felbukkanása (Claudius, Nero, majd Galba korában).

Számításba jöhet Istria mint Pannónia gyapjúszállítója,¹⁶⁵ a terület gyapjútermelését a sisciai kereskedelem összpontosította, ahová a Kulpa völgyén át érkeztek e szállítmányok.¹⁶⁶ Aquileiából nagy számban hozhattak rabszolgákat is; erre utal az a megfigyelés, hogy a Pannoniából ismert rabszolgák nagy részének névadása az észak-itáliai területekre jellemző. A rabszolgák behozatala a nyugat-pannoniai municipális gazdaság felvirágzása idején jelentős lehetett.¹⁶⁷

Aquileia fontos közvetítő szerepet játszhatott a keleti, dél-galliai vagy mediterraneumi árucikkek Pannoniába juttatásánál.¹⁶⁸ A dél-galliai sigillaták kisszámú csoportja Claudius korában biztosan Aquileián keresztül került a tartományba,¹⁶⁹ ugyanígy jutott a Duna-vidékre a hispaniai olaj, számos keleti kisbronz kultusztárgy, bronzedény.¹⁷⁰ A késő hellenisztikus domborműves edények szintén Itália közvetítésével kerültek Pannoniába.¹⁷¹

Import a nyugati tartományokból. Nyugati, dél-galliai importtárgyak (La Graufesenque-i sigillaták) szórvaosan már Claudius korában eljuthattak Nyugat-Pannoniába,¹⁷² nagyobb mennyiségben azonban csak a Flavius kortól kezdődően áramoltak be a tartományba. A nyugati import térhódításának folyamatát néhány ásatás sztratigráfiai megfigyelései alapján követhetjük nyomon. Az első adonyi táborban¹⁷³ (Vespasianus kori), valamint a győri castellum vicusának II. (Flavius kori) periódusához tartozó rétegekből még csak itáliai sigillatát ismerünk, bár Vespasianus kori dél-galliai áru már felbukkan a borostyánút mentén, illetve egy-két dunai limestáborban.¹⁷⁴ Adony III. táborában, a soproni Fabricius-ház¹⁷⁵ területén végzett kutatások során átvágott Domitianus kori rétegekben viszont már túlnyomórészt dél-galliai termékkel találkozunk. Traianus korában is forgalomban vannak még az észak-itáliai barbotinos csészék, illetve tálak¹⁷⁶ és talán a késő

itáliai reliefes sigillaták, legalábbis a tartomány délnyugati részén.¹⁷⁷

A nyugati provinciák ipara a II. század elején csaknem minden itáliai terméket kiszorított a pannoniai piacokról. A nyugati iparcikkek beáramlása a II. században, illetve a III. század első felében jelentős. A Claudius korától gyéren érkező *dél-galliai sigillaták* (36. ábra) szinte egytől egyig díszítetlen árufajták (Drag. 24/25, Drag. 36 tálkák, Drag. 27 csészék, Drag. 15/17 tányérok). Az olcsóbb kerámia tehát hamarabb talált utat a pannoniai piacokra.¹⁷⁸ A korai dél-galliai áru La Graufesenque-ban készült, a montansi gyár termékei eddig nem kerültek elő a tartományban.¹⁷⁹

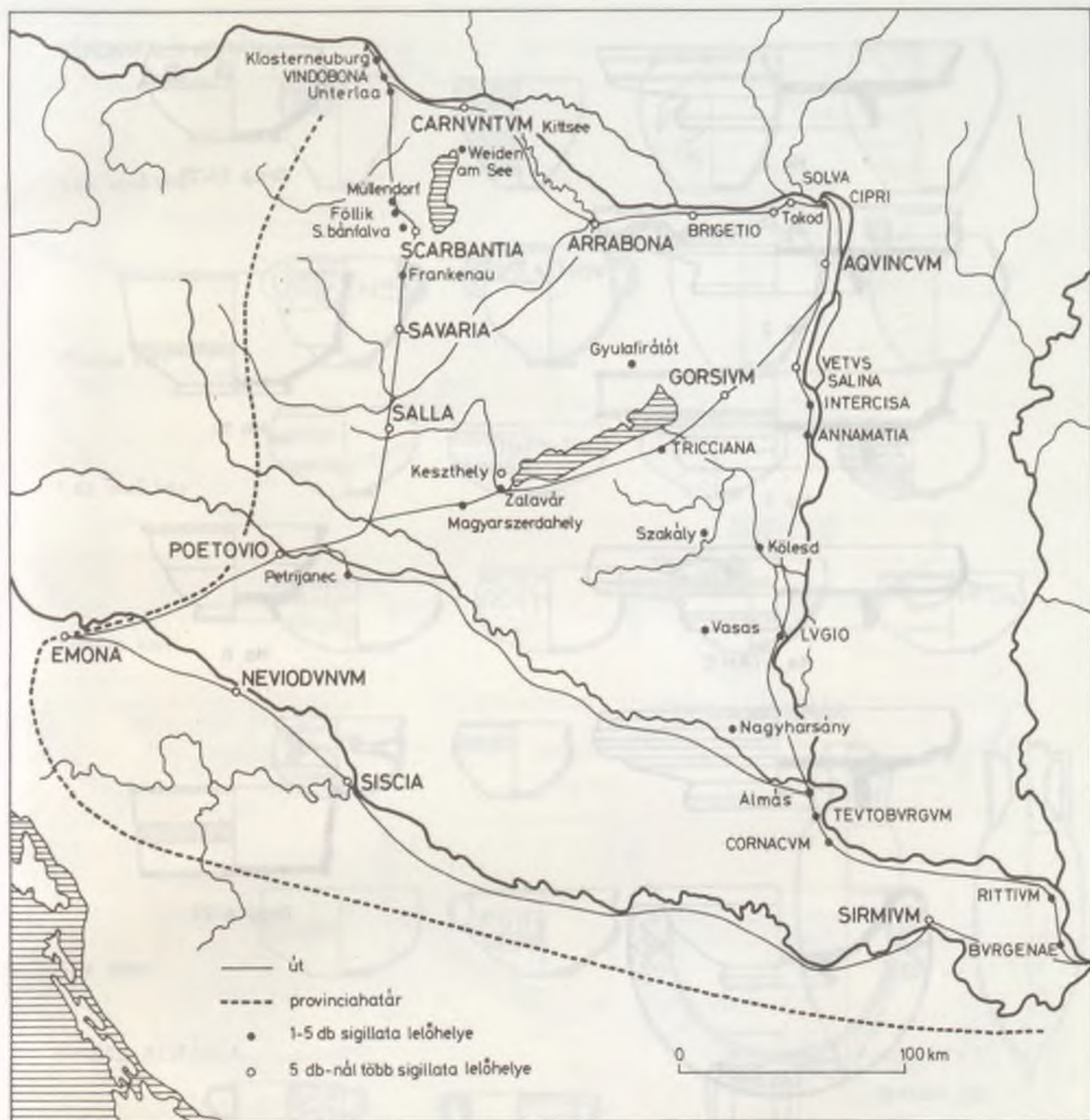
A reliefdíszes termékek korábbi csoportjába sorolható Drag. 29 forma is ritka, aránya még 5%-ot sem ér el a dél-galliai anyagon belül. Többségük Flavius kori. A borostyánút menti elterjedésük arra enged következtetni, hogy ebben az időszakban a kereskedelem fő iránya még alig változott; ezek az árufajták is az aquileiai kereskedelem jól kiépített hálózata révén kerültek a tartományba.¹⁸⁰ Mennyiségük azonban az itáliai típusok mellett elenyésző. Ebben a magas vámnak (12,5%) is szerepe lehetett, amelyet az áru után a publicum portorium Illyrici vámkörzet határánál, az Inn menti vámállomásnál kellett fizetni.¹⁸¹ Domitianus korában a Drag. 37 forma szorította ki a korábbi Drag. 29 típust; fontosabb reliefdíszes termék még a Drag. 30 és a Knorr 78 formájú sigillata, a díszítetlen edények közül a Drag. 18 formájú tányért, a Drag. 35–36 formájú tálkát, illetve a Drag. 27 típusú csészét említhetjük. A késő Flavius–Traianus kori áru mennyisége a korábbi itáliaihoz képest csökkent a tartomány délnyugati részén (egészen minimális Emonában, hiányzik Emona territoriumán), ugyanakkor számuk ugrásszerűen nőtt a limes mentén; itt koncentráldott ennek a fajtának több mint a fele. A kereskedelem súlypontjának eltolódása mögött a csapatoknak a dunai határ menti felsorakozása, a limeserődök kiépítése áll. A Flavius–Traianus korban átvezényelt legiók és segédcapatok megjelenésével a kereslet sokszorosára nőtt; a megnövekedett importigényt a dunai hadsereg zsoldja fedezte. A Duna vonalának katonai megszállása lehetővé tette a kockázatmentes vízi úton való áruszállítást.¹⁸² Ezzel függ össze a nyugati ipari centrumok készítményeinek előretörése. Domitianus korában még főként az említett La Graufesenque, a Traianus és részben a Hadrianus korban azonban már főként a másik dél-galliai centrum; Banassac szállít sigillatákat a dunai útvonalon.¹⁸³ A borostyánúton dél felé ez az áru csak a Poetovio–Celeia vonalig jutott el,¹⁸⁴ és ezek a városok maradtak a nyugati kereskede-

lem utolsó állomásai a későbbi évszázadok folyamán is.¹⁸⁵ Ugyanakkor Emona és Neviodunum körzete mindig nyitott az aquileiai kerekedelem árucikkei előtt. Ennek a körzetnek speciális, a pannoniai áruforgalomtól eltérő képet mutató modellje valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, hogy még a város Itáliához csatolása előtt vámpolitikailag mint Itáliához tartozó területet kezelhették.¹⁸⁶ A Carnuntum felől érkező áru mennyisége a vámállomások sűrűsödésével is egyenes arányban csökken.

A csapatok áthelyezésével, a Flavius kori municipalizálással hirtelen megnövekedett igényeket a dél-galliai kereskedelem még az I–II. század fordulóján sem tudta kielégíteni. Ezért találtak piacot az itáliai ipar késői termékei (Drag. 35–36 formájú barbotindiszcsészék, tálak); másrészt a helyi kerámiaműhelyek jóval rosszabb minőségű gyártmányai.

A közép-galliai műhelyek: Lezoux és Martres-de-Veyre termékei Hadrianus koráig csak szórványosan bukkannak fel,¹⁸⁷ mert addig a tömegtermelésre berendezkedő banassaci műhely meg tudta tartani piacait. A Hadrianus–Antoninus kori közép-galliai termékek elterjedése nagyjából fedi a dél-galliai áru piacterületét, de mind a lelőhelyek számát, mind az eddig átnézett leletanyagot belül a lezoux-i áru arányát vizsgálva erős növekedés állapítható meg. Szinte valamennyi eddig ismert lelőhelyen felülmúlja a közép-galliai sigillaták aránya a dél-galliaiakét. A növekedés arányából nem állapítható meg, hogy az import elsősorban milyen körzetekbe irányult. Valószínű, hogy a Hadrianus–Antoninus kori municipalizálás folyamatának megfelelő nivelláltabb áruforgalommal kell számolnunk, amelyet lokális tényezők befolyásoltak. A Hadrianus–Antoninus kori közép-galliai reliefdíszű sigillatáknak két fontosabb típusa ismert Pannoniából: a Drag. 30 és a Drag. 37 forma. A díszítetlen áru (37. ábra) részben tányér (Drag. 18/31), tálka (Drag. 36), csészé (Drag. 27, de csak 160-ig¹⁸⁸ és Drag. 33). A reliefdíszű termékek jó része Albucius, Criciro, Laxtucissa, Cinnamus vagy Paternus műhelyében készült.¹⁸⁹

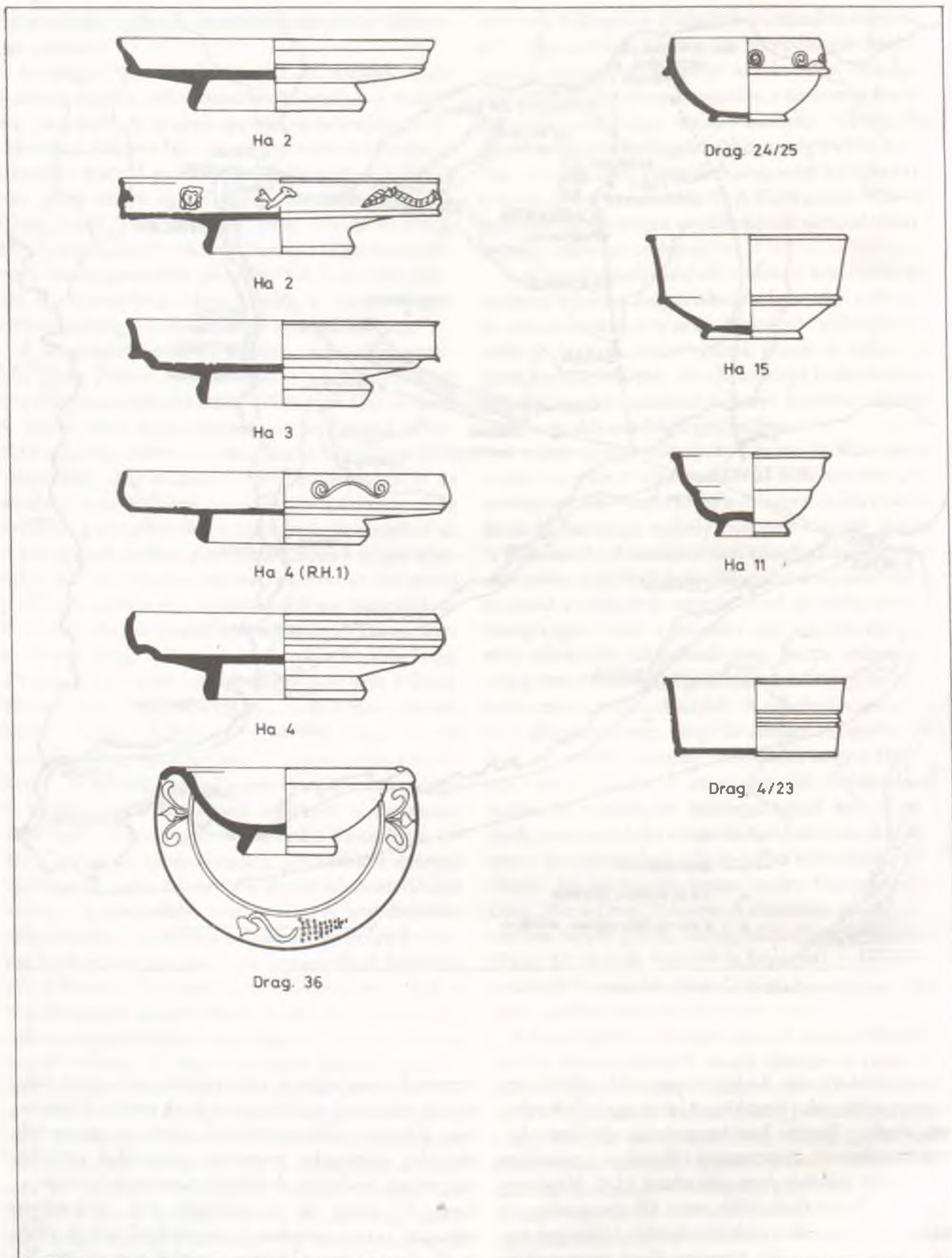
A közép-galliai műhelyeknek a II. század közepétől riválisa *Rheinzabern*,¹⁹⁰ ennek ellenére a rajnai áru előfordulása minimális a markomann háborúk eseményeivel kapcsolatba hozható leletegyüttesekben, pusztulási rétegek anyagában.¹⁹¹ A közép-galliai árut Rheinzabern termékei éppen a háborút követő időszakban szorították ki teljesen a pannoniai piacokról. A késő Antoninus–Severus korban a rheinzaberni sigillaták elárasztják a tartományt; arányuk azonban a korábbi (kora Antoninus kori) időszakhoz képest csak a határkörzetben (Aquincum, Carnuntum, Brigetio)

4. térkép. Az itáliai sigillaták elterjedése Pannoniában

sokszorozódott meg. Az import nagyobb arányú rendelkezésére tehát csak a limeskörzet lakossága vállalkozhatott, amely a Severus kori konjunktúra elsődleges hasznélvezője volt. A tartomány belsejében ugyanakkor jelentősebb változás nem mutatható ki.¹⁹² Minthogy azonban Rheinzabern több mint fél évszázadon át szállított Pannoniába; csaknem minden lelőhelyen ennek a manufaktúrának a termékei állnak számszerűleg az első helyen.¹⁹³ A mennyiségi termeléssel függ össze a

termékek minőségének erős romlása. Az egyre silányabb minőségű, reliefdíszű edények helyett Rheinzabern a formák változatosságával, illetve az egyszerűbb díszítési eljárásokba bevezetett újításokkal próbálta megtartani vevőkörét. A reliefdíszű edények formája — Drag. 37, Drag. 30 — legfeljebb csak részleteiben változott, ezzel szemben a tányérok nál ekkor válik uralkodóvá a Drag. 32 forma. Gyártják még a Curle 23, Niederbieber 1 formát; a csészéknél a Drag. 33 mellett

34. ábra. Az itáliai sigillaták típusai Pannoniában

VÉKONYFALÚ KERÁMIA

I. sz. első fele

Flavius kori

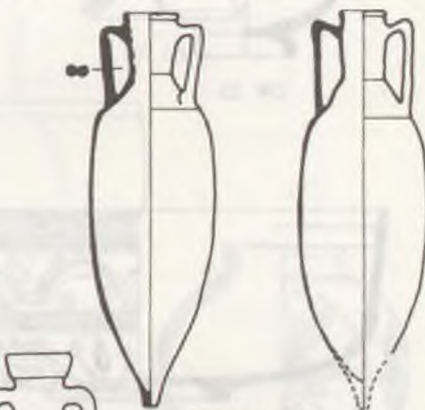
I. sz. első fele

Flavius kori

AMPHORÁK

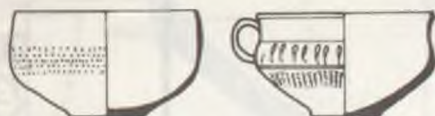

Dressel 2-5

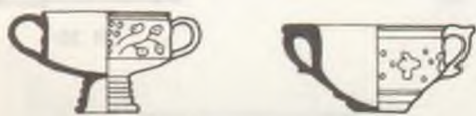

Dressel 6 A

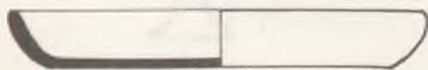
II. sz. eleje

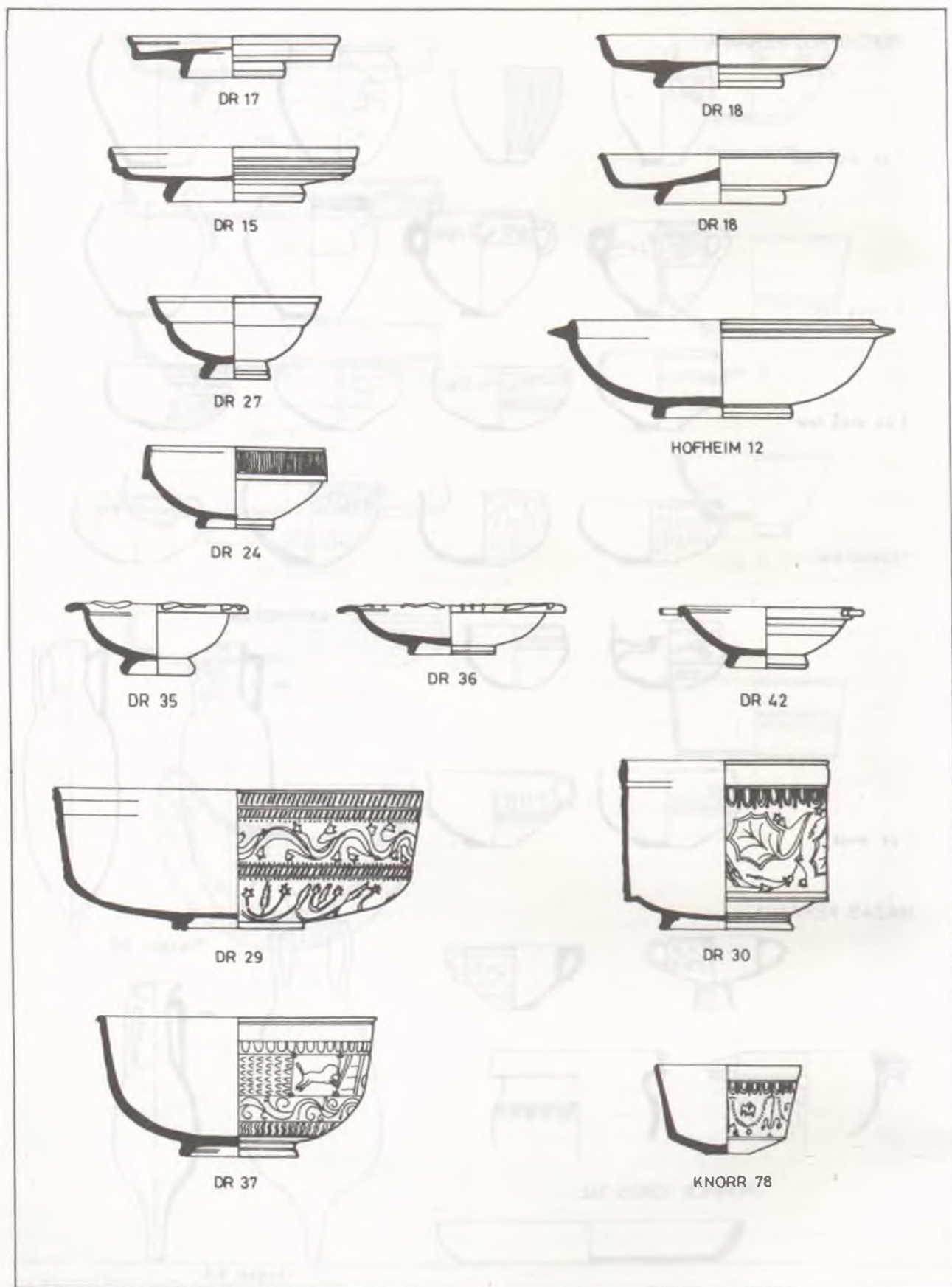

MÁZAS KERÁMIA

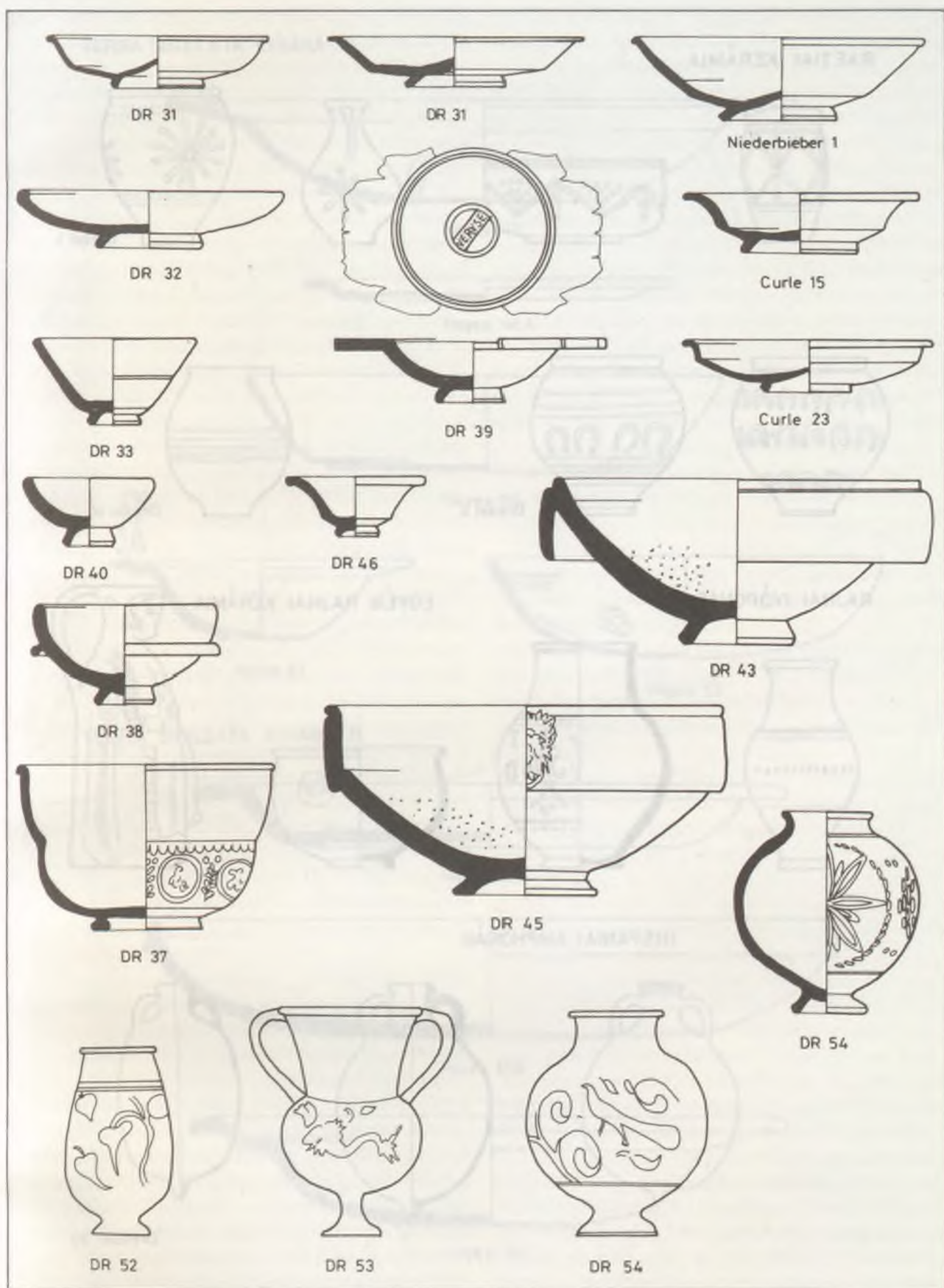

POMPEJI VÖRÖS TÁL

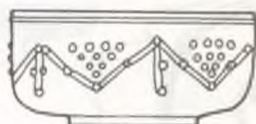

36. ábra. Dél-galliai sigillatátípusok Pannoniában
194

37. ábra. Közép-galliai és rajnai sigillatípusok Pannoniában
13*

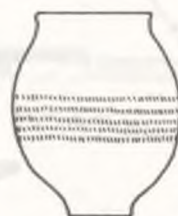
RAETIAI KERÁMIA

Drexel I.

Drexel II.

Drexel III.

RAJNAI IVÓPOHARAK

EGYÉB RAJNAI KERÁMIA

HISPANIAI AMPHORÁK

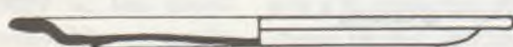

Dressel 20

TERRA SIGILLATA CHIARA C

Hayes 45

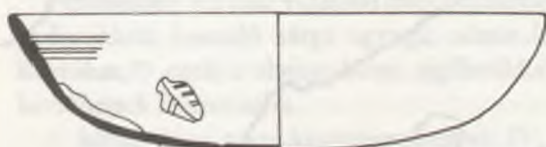
Hayes 48 A

Hayes 50

Hayes 52

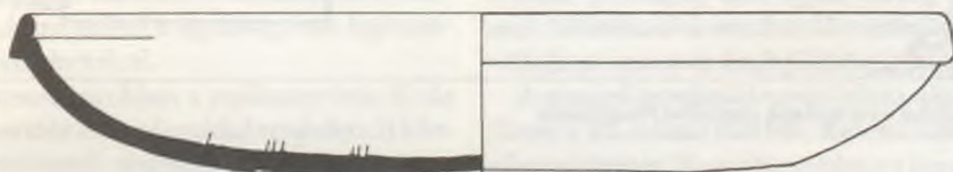

Hayes 53

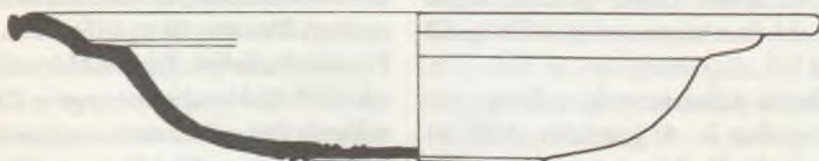
TERRA SIGILLATA CHIARA D

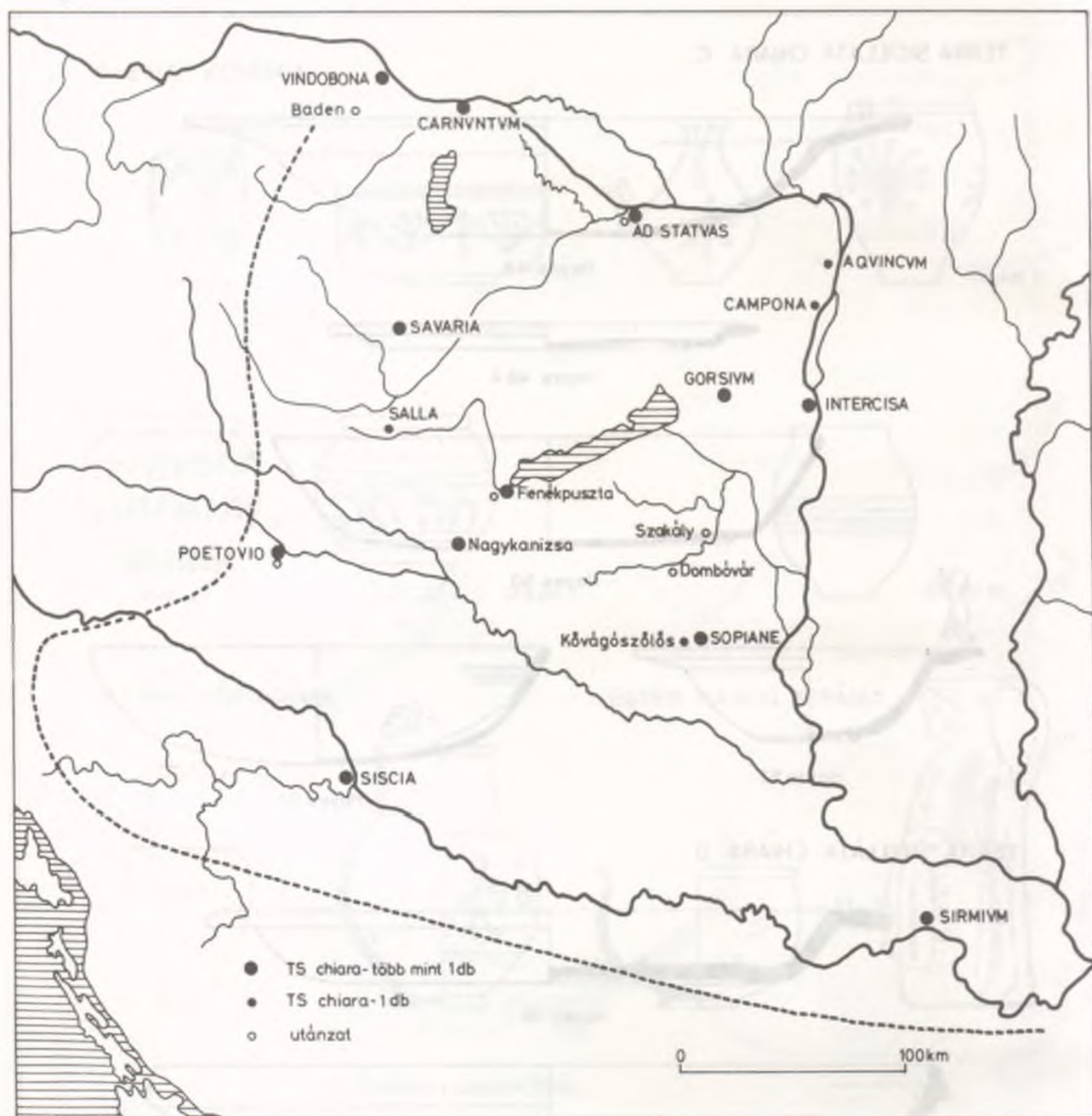
Hayes 59

Hayes 61B

Hayes 67

5. térkép. Észak-afrikai terra sigillaták elterjedése Pannoniában

a Drag. 40, Drag. 41 típust. Ekkor jelenik meg a fazékforma: a Drag. 54 és a talpas serleg, a Drag. 52 (37. ábra).

A rajnai manufaktúra fejlesztette ki a Drag. 43, Drag. 45 dörzstálformákat is. A gyorsabb előállítás lehetőségét kínáló barbotindíszítés egyre több formán található meg; ritkább ezek közül a trieri áru hatását mutató fehér barbotin. Az Antoninus kori fazekasok

közül Cobnertus, Cerialis és BFA mesterek munkája gyakori Pannoniában, a Severus korban Comitialis, Primitivus, Iulius, Pupus, Mammilianus típusai terjedtek el.¹⁹⁴ Rheinzabern exportja 233 után megszakadt, valószínűleg azért, mert a rajnai árut szállító kereskedők már nem vállalták a veszélyeztetett zónába eső (Raetia) dunai szállítás kockázatát.¹⁹⁵

A kelet-galliai műhelyek csak csekély mértékben

exportáltak Pannoniába, elsősorban Heiligenberg és Ittenweiler készítményei tűnnek fel a provinciában.¹⁹⁶ Már a rheinzaberni sigillaták elterjedése is a limeskörzet jobb ellátását jelezte; a *westerndorfi* műhely termékeinek megoszlása azonban sokkal egyértelműbben rajzolja ki azt, hogy a tartomány gazdasági súlypontja áttevődött a határkörzetre. Pannoniában a *westerndorfi* sigillaták 90%-a a határzónában található.¹⁹⁷

A határkörzettől távolabbi területekre a *westerndorfi* termékek nem jutottak el, vagy csak jelentéktelen mennyiségben találhatók. Minthogy az Inn menti műhely kizárólag a dunai tartományokba exportált; alapítását is e tartományok stabil anyagi helyzetével, a konjunktúrából fakadó növekvő importigénnyel hozhatjuk kapcsolatba. Rheinzabern és Westerndorf szállítmányai tehát 175 után egész 233 tájáig, az első alemann betörésekig egyidőben áramlanak be Pannoniába; ennek ellenére a két gyár piacterülete nem fedi egymást teljesen. E manufaktúrák — a korábbiaktól eltérően — nem egymással konkuráló üzemek (Comitalisnak vagy Heleniusnak pl. filiáléja volt Westerndorfban),¹⁹⁸ hanem élelmes rajnai vállalkozók alkalmazkodása a dunai piacok megnövekedett igényéhez.

A Westerndorftól alig néhány km-re lévő *Pfaffenhofen* a III. század elejétől szállított árut Pannoniába; e gyár exportja is elsősorban a dunai határkörzetre korlátozódott, a későbbi szállítmányok kivételével. A 233. évet követően a nyugati sigillataműhelyek közül már egyedül ebből a műhelyből kap árut a tartomány 260-ig, amikor az Inn menti officina is elpusztult az alemann betörések során.¹⁹⁹ A reliefsigillata-gyártás felhagyása a III. század második felében nemcsak a súlyos katonai-politikai helyzettel magyarázható, hanem azzal is, hogy a határmenti alakulatok, és a velük összefonódó városi közösségek anyagi helyzete is megingott, talán már a Gallienus-féle reformokkal kezdődően; ezáltal a sigillatagyárak legfontosabb piacukat veszítették el.

A nyugati tartományokban a sigillatagyártás új (de valószínűleg korábbi előzményekkel rendelkező) központjai a limeszónától távolabb alakulnak ki, így a kelet-galliai *Argonne-vidéken*.²⁰⁰ E műhely legjellegzetesebb „Rädchen” díszítésű sigillatái provinciánkban csak elvétve bukkannak fel a IV. század második felében.²⁰¹ A sigillata mint drága import csak gyéren fordul elő a bennszülött öslakosság telepein.²⁰²

A sigillatákon kívül a nyugati import legszámottevőbb csoportja Pannoniában a *raetiai áru* (38. ábra 1.). Ezek a többnyire barbotin technikájú, geometrikus díszű, fémes fényű, vékony falú termékek²⁰³ a II. század elejétől áramlanak be a provinciába; késői

típusaik a III. század elején is tovább élnek. Drexel máig is mérvadó, időrendileg is értékelhető tipológiai osztályozását²⁰⁴ alapul véve megállapítható, hogy bár Pannoniában valamennyi csoport megtalálható, a limesen döntő a Drexel II–III csoportba sorolható, jobbára a II. század második felére, illetve a III. század elejére keltezhető áru.²⁰⁵ E típusok legközelebbi (ismert) műhelye Straubingban lehetett.²⁰⁶ A pannoniái leletanyag elsősorban a határkörzetben található.²⁰⁷

A Rajna-vidékről, illetve *Trier környékéről*²⁰⁸ érkeznek a jó minőségű, fekete bevonatú, fehér barbotinos, illetve tűzdelt díszítésű, felírtos *ivó poharak* ún. igés poharak (38. ábra 2.). Ezek főként a limes mentén terjedtek el,²⁰⁹ de csekély számban.²¹⁰ Behozataluk azonban figyelemreméltó, mivel pl. a trieri sigillatákat sohasem szállították a tartományba. A rajnai-moseli import a III. századra tehető. Minthogy a 260-as alemann betörések után Róma kénytelen volt feladni a tranzitkereskedelem szempontjából fontos területeket, a trieri (rajnai) áru a IV. században nem jutott el Pannoniába.

Feltehetően a Rajna-vidékről importálhatták az igés poharakhoz hasonló sárga agyagú, vörös bevonatú korsókat,²¹¹ ezek a rheinzaberni sigillatákkal együtt kerülhettek Pannoniába.

A kölni, trieri nagy kerámiaműhelyek IV. századi termékei a kisméretű, finom, fehér pipaföldből készített, barna festéssel ellátott csészek és korsók, ezek — mint az Argonne-vidéki sigillaták — csak ritkán találhatók meg.²¹²

Kölni készítményű a pipaföldből készült, komikus terrakotta mellképek (38. ábra 3.) egy-egy példánya (nevető fiú),²¹³ melyek a helyi aquincumi műhelyekben készült darabok mintájául szolgálhattak.²¹⁴

Gallia Belgica területéről ismert a carnuntumi dörzs-tálakon (mortaria) lévő egyik bélyeg párhuzama,²¹⁵ ezek felbukkanása azonban közvetlen importon kívül vállalkozó iparosok áttelepülésével is magyarázható.

A nyugati kereskedelem virágkora tehát a II. század, illetve a III. század első fele, legfontosabb piacterülete a limes körzete. Nagyobb távolságra lényegében csak a terra sigillatákat volt érdemes szállítani;²¹⁶ ezt még a tartomány gazdasági életének fénykorában is importálhatták, mégpedig a korábbinál nagyobb mennyiségben. A többi importkerámiafajta (raetiai, terrakották stb.) több helyen gyártották. Fel kell figyelünk arra, hogy pl. a nyugati tartományok mécsesét nem exportáltak a Duna-vidékre.²¹⁷

A galliai — felső-germaniai *bronzipar* termékei már a Flavius kortól kezdődően behatolnak a Duna-vidékre,²¹⁸ de nem tudják egyhamar megtörni az itáliai

műhelyek hegemoniáját. Itáliai lemezvedrek esetenként még a III. században is uralták a piacot,²¹⁹ a rajnai hemmoori vedrek (Aachen mellett Gressenich) ezért nem kerültek be olyan mennyiségben a tartományba, mint más bronzedényfajta.²²⁰ A rajnai—felső-germaniai bronzedények virágkora a II. század. Ekkor kerülnek a tartományba a széles peremű, nyeles csészék (patara),²²¹ a canterburyi típusú készletek (ezek csak részben galliai készítmények),²²² azok a serpenyők, amelyek nyelén lóhere alakú kivágás található,²²³ a merítőkanalak és szűrők többsége,²²⁴ üstök és egyéb konyhaedények,²²⁵ csészék,²²⁶ emberi lábfejben végződő fülű korsók,²²⁷ gallérpárnás korsók,²²⁸ reliefes bronzedények,²²⁹ ezüstkanalak.²³⁰ Északkelet-Gallián vagy Felső-Germanián kívül egy dél-galliai, Lyon környékén(?) működő műhely termékei is eljuthattak Pannoniába.²³¹ E gyár termékei a dél-itáliai típusokat utánozták, de az itt gyártott korongos serpenyők elnagyoltabb darabok. Valószínűleg a galliai toreutika készítményének kell tartanunk a sima ezüstserpenyőket is,²³² míg az ezüstkanalak germaniai műhelyekhez köthetők.²³³

Az itáliai bronzipar termékeihez viszonyítva a nyugati áru viszonylag kevés,²³⁴ ennek ellenére bronzedényeken kívül más termékeket is szállítottak a galliai—rajnai műhelyek. Legnagyobb részét Galliából kerültek Pannoniába pl. az áttört díszű *kocsíveretek*.²³⁵ A Rajna-vidékről *lószer* számhoz tartozó vereteket is hozhattak a tartományba²³⁶ a II. század második felében. Valószínűleg nyugati műhelyek szállítmányaiként kerültek a dunai provinciákba az orrszorítók.²³⁷ Egy aquincumi — galliai eredetű — lószer számkészlet kiemelkedő darabja egy mesterjegyes csengő (*tintinnabulum*).²³⁸

Nem minden nyugati készítmény pannoniai felbukkanása tételez fel többé-kevésbé intenzív kereskedelmi kapcsolatokat. A legiósfibulák pl. minden valószínűség szerint a Rajna mentéről Pannoniába helyezett legiókkal érkezhettek,²³⁹ bár nincs kizárva, hogy egy részük kereskedelmi áruként jutott a provinciába. A reliefdíszes bronzgombok széles körű elterjedése is a hadsereg mozgásával hozható összefüggésbe.²⁴⁰ Nyugati iparcikkek pannoniai felbukkanását azonban csak részben magyarázza az, hogy egy részük viseleti tárgyként került különböző csapatmozgásokkal a Duna-vidékre. Számolni kell vándor kézművesek tevékenységével is; így kerülhetett a provinciába az Almgren 101 típus mellett a „germán” fibulák többsége is.²⁴¹ Importált galliai—germaniai *fibulák* csak csekély számban regisztrálhatók a pannoniai leletanyagban.²⁴² Ezek közé tartoznak az Exner I. csoportba sorolt

emailos kengyelfibulák (Emailbügelfibel),²⁴³ amelyek a késő Flavius kor és Hadrianus uralkodása közti időszakban terjedtek el a tartományban.²⁴⁴ Az emailos fibulák későbbi csoportjai, melyeket K. Exner²⁴⁵ és Sellye I.²⁴⁶ joggal származtatnak Gallia Belgicából, illetve a Rajna-vidékről,²⁴⁷ mind a tartományban, mind a szarmaták területén nagy mennyiségben találhatóak²⁴⁸ (ide sorolhatók a koncentrikusan vagy a 6 ívvel tagolt korongos fibulák, a sakktáblaszerűen díszített típusok, a középen áttört emailos, az ovális, illetve delta alakú kapcsolótűk).²⁴⁹ Feltételezett helyi gyártásuk nem bizonyítható.²⁵⁰ Az emailos állat alakú fibulákat is a galliai kereskedelem juttatta el Pannoniába.²⁵¹ A felsorolt típusok importja a II. század második felére, illetve a III. század elejére tehető.²⁵²

A fibulákon kívül az emailos technikával díszített egyéb tárgyak (pl. tintatartó, kapszula, pyxis) is eljutottak a tartományba. Akárcsak Rheinzabern Duna-vidéki exportja, a rajnai emailos ékszerek behozatala is megszűnik a Severus kor végén.²⁵³ Nyugati importnak tarthatók a vese alakú fibulák,²⁵⁴ beáramlásuk a II. század második felére tehető. Korábban hiányos anyagvizsgálati eredmények alapján felmerült annak a lehetősége, hogy az aquincumi orgona nyugati eredetű.²⁵⁵ Az újabb vegyi elemzések azonban ezt nem erősítették meg, így összetétele nem hozható fel nyugati eredetének bizonyítékeként.²⁵⁶ Galliai gyártmány a II. századi *gyűrűk* közt is található. Tipikusan nyugati importtárgyak a *gagát* ékszerek.²⁵⁷

A II. század első felétől kezdődően szállítanak árut Pannoniába a rajnai *üveggyárak*,²⁵⁸ behozataluk a II. században is folyamatos. A rajnai import szerepét azonban a kutatás eltúlozta,²⁵⁹ s különösen a pannoniai üveganyag IV. századi darabjait tartotta tévesen — a hasonló formák jelentkezése miatt — a jól kutatott kölni műhelyek termékeinek.²⁶⁰ Az ezzel kapcsolatos kételyek már az intercisai temető anyagának közreadása során hangot kaptak.²⁶¹ A pannoniai üveganyag feldolgozása során Barkóczi L. számos, korábban rajnainak tartott típus helyi gyártását tudta igazolni.²⁶² A korábbi kölni üvegek közt megemlíthető a fenékbélyeges Merkur-palack,²⁶³ a lóhere alakú szájkiképzésű korsó,²⁶⁴ Kölnben vagy más nyugati műhelyben készülhettek a Drag. 30 formájú poharak,²⁶⁵ a bordázott kancsók, csőrös palackok,²⁶⁶ az amphora alakú, kékeszöld üvegek, a prizma alakú és benyomott falú üvegek, a vastag falú, gömbszelet alakú tálak, bekarcolt ellipszisek sorával.²⁶⁷ A rajnai üvegimport valószínűleg abban az időszakban erős, amikor a tartományba nagy mennyiségben hozták a rheinzaberni sigillatamanufaktúra termékeit vagy a galliai—rajnai emailos ékszere-

ket. A III. század végén, nyilván a közvetítő kereskedelem számára létfontosságú germaniai—raetiai területek elvesztésével, a tartomány kölni kapcsolatai meglazultak; ezzel párhuzamosan a helyi üvegyárak termékei egyre nagyobb szerephez jutottak a provincia üvegforgalmában.²⁶⁸

A IV. századi kölni import néhány különlegesen díszített edénytípusra szorítkozott. Az áttört hálós díszítésű üvegszerlegek (*vas diatretum*) az import eklátans példái és a késő római iparművészet ritka remekei.²⁶⁹

Ugyanígy importnak tekinthetők egyes különleges technikával készített üvegek; ezeknek egyik legszebb darabja az aquincumi, gladiátort ábrázoló pohár.²⁷⁰ Hozzájuk áll közel a vastag, félgömb alakú táltípus vízszintes, körbefutó vésett csatornákkal.²⁷¹ Feltehető, hogy a rajnai műhelyen kívül más nyugati (dél-galliai?) üvegyárakból is érkeztek termékek a tartományba²⁷² még a későbbi időkben is.²⁷³

Import a keleti tartományokból. A keleti tartományok Duna-vidéki exportja valószínűleg sokkal jelentősebb lehetett annál, mint amelyet a ránkmaradt régészeti anyag alapján eddig megismerhettünk. Ennek egyik magyarázata nyilván abban rejlik, hogy a kevésbé kutatott területekről származó áruformákat a kutatás sok esetben nem ismerte fel. Másrészt a keleti árucikkek egy része jellegénél fogva nem maradt fenn a leletanyagban (selyem, illatszerek). Jól meghatározhatónak bizonyult az emlékek egyik csoportja; az egyiptomi eredetű *kultusztárgyaké*, szobroké, amelyek Észak-Itália közvetítésével jutottak Pannoniába. Ezek sorában találjuk Hapicha próféta gránitsobrát és egy sztélé töredékét Vindobonából,²⁷⁴ egy Osirist, Isist és Nephthyst ábrázoló sztélé Mursából,²⁷⁵ egy elefántcsont Ehnaton-reliefet Taurunumból,²⁷⁶ óbirodalmi feliratos töredéket,²⁷⁷ Osiris, Harpokrates, Bes szobrokat, usebtiket, Apis bikát és más kispasztikai emlékeket.²⁷⁸

Az ide helyezett csapatok számos viseleti tárgyat is hozhattak magukkal, amelyek nem értékelhetők kereskedelmi áruként. Egy valószínűleg szír származású legionarius révén került — mint amulett? — egy „babiloniai pecséthenger” Carnuntumba a tárgy apotropaikus jellege miatt.²⁷⁹

A Vindobonában²⁸⁰ és Intercisában²⁸¹ talált csontok tanúsága szerint a katonák fegyvereiken²⁸² kívül tevéket is hozhattak magukkal keletről (*camelus bactrianus* L.). Keleti eredetű a Brigetióban feltárt augursír²⁸³ drága selyemtakarója, de ez is viseleti darab, és nem kereskedelmi áruként került a tartományba.

Daciából az aranyon kívül jelentősebb mennyiség-

ben más áruforma valószínűleg nem került Pannoniába,²⁸⁴ a dalmatiai bányák a Dráva—Száva közti ércműves központok ólom-, ezüst- és rézellátását biztosították, főként a III. században. Ugyanebben az időben szállíthatták a *balkáni* vagy *Észak-Pontus-vidéki* műhelyek a bronz balsamariumokat.²⁸⁵ A keleti import kevés, de feltűnésük egybeesik a hadsereg orientalizálásával.²⁸⁶ A thraciai bronzművesség termékei az ún. Blechkanne,²⁸⁷ amelyek a késő római korban terjedtek el a Fekete-tengertől Itáliáig.

A görög szigetek különböző *márványfajtái* az épületbelső dekorációjánál kerültek felhasználásra.²⁸⁸

Jelentéktelen lehetett a *kerámia*import; eddig mindössze három keleti sigillatáról van tudomásunk. Az emonai MAP/KOY bélyeges darab²⁸⁹ a keleti sigillaták B csoportján belül az ún. samosi B áruval azonosítható,²⁹⁰ és egy, az i. sz. I. század első felében működő, *kisázsiai* műhely termékének tartható.²⁹¹ A keleti sigillaták B csoportja későbbi változatához, az ún. samosi A áruhoz sorolható egy pecsételt díszű sirmiumi töredék,²⁹² amelyet az I. század végén vagy a II. század első felében gyárthatott valamelyik *kisázsiai* műhely. Ezeknél valószínűleg későbbi a harmadik darab, egy Intercisában előkerült reliefdíszes edény.²⁹³

A *kisázsiai* sigillataimportnál lényegesen nagyobb jelentőségű az *észak-balkáni* nagy kerámiaműhelyek (Butovo, Romula, Hotnica)²⁹⁴ sorába illeszkedő, azokkal kapcsolatba hozható margumi gyár pannoniai exportja. Korábban ismert termékeit Nagy L. gyűjtötte össze; ezek alapján műhelyét Sisciába lokalizálta.²⁹⁵ Az azóta Margumban előkerült formatál,²⁹⁶ e műhely termékeinek moesiai, daciai koncentrációja, valamint kapcsolatai az észak-balkáni officinákkal viszont margumi lokalizálását teszik valószínűvé.²⁹⁷ A pannoniai limes mentén, továbbá a Sisciában felbukkanó példányok tehát II. századi moesiai importnak tarthatók. Behozatalukat az tette lehetővé, hogy Hadrianus korában a késő dél-galliai műhelyek exportja megszűnt, a közép-galliai officinák azonban még nem tudták biztosítani az igényelt árumennyiséget. Ez a körülmény részben a helyi kerámiaipar lehetőségeit növelte; nem véletlen, hogy a sigillatagyártás helyi kísérletei mind erre az időszakra tehetőek, másrészt a közeli balkáni műhelyeknek biztosított piacot.²⁹⁸

A *mécsesek* közt számos korai görög forma tűnik fel,²⁹⁹ közülük sok kétségkívül importált darab.³⁰⁰ A tartomány déli részén (Sirmium, Siscia, Mursa és környéke) különösen a késő császárkori műhelyek áruai terjedtek el.³⁰¹ A késő római bordázott felületű *amphorák* közül aránylag sok található Sirmiumban; párhuzamaik a Fekete-tenger déli részén tűnnek fel.³⁰²

A bronzedények közt is található keleti import, többek közt a szíriai centrumokból származó darabok. Ugyanezekben a műhelyekben készülhetett a bronzmécsesek egy része.³⁰³ A középső és késő császárkori toreutika néhány szép, Keleten készült példányát, pl. az aranyozott díszű ezüstserpenyőket, ezüstkancsókat főként a tartomány keleti feléből ismerjük.³⁰⁴ Kis-ázsiai mester munkájáról tanúskodik a vajtai kocsisírból származó strigilis nyelének felirata: Πουφος Ταρσοῦς ἔποιει.³⁰⁵ Az alakos ezüstlemezek, illetve elefántcsont faragványok (pl. az intercisai lyra) is valószínűleg Keletről érkeztek Pannoniába.³⁰⁶ Orientális (szíriai) eredetű *ékszerek*, mindenekelőtt az aranyművesség alkotásai a III. században tűnnek fel a tartományban.³⁰⁷ Bár keleti elemek magukkal hozott viseleti darabjaival is kell számolni, sőt megtelepedő szír iparosok helyi gyártmányaira is gondolhatunk,³⁰⁸ aligha lehet kétségünk, hogy jó néhányuk keleti kereskedők árucikként jutott a provinciába. Ezek szerepe a II. század közepétől egyre jelentősebbé vált a tartomány életében.³⁰⁹ Keletről származhatnak az üvegpasztából készült görög szövegű gemmautánzatok.³¹⁰ Az intercisai arany szemfedők eredeztetésénél döntő jelentőségűek a dura europosi példányok.³¹¹

A keleti kereskedelem szerepe, súlya leginkább az *üvegimporton* keresztül mérhető le.³¹² Ez az üvegművesség (főként a szíriai) döntő hatást gyakorolt a helyi műhelyek tevékenységére. A virágokkal és madarakkal díszített, fehér talpas kelyhek és kónikus poharak egy része kereskedelmi áruként, más része egykori tulajdonosokkal (katonák, kereskedők) került a tartományba³¹³ a II. század végén, illetve a III. század első felében.³¹⁴ A körte alakú, nyakán üvegszállal díszített kancsókat műhelye is valószínűleg a Közel-Keleten lehetett.³¹⁵ Valamennyi típust a helyi üvegműhelyek is gyártották. Kis-Ázsiából illatszeres üvegek is érkezettek Pannoniába.³¹⁶ Keleti eredetű üvegek beáramlása a IV. században is folytatódott; a közvetítő feltehetően Itália lehetett.³¹⁷ Keleti eredetűek a görög feliratos, vésett díszű poharak,³¹⁸ noha párhuzamaik Kölnben is megtalálhatók. A Fekete-tenger környéki típusok egy részénél fennáll annak lehetősége, hogy egyes darabok nem kereskedelmi úton, hanem tulajdonosuk használati eszközeiként jutottak a tartományba.³¹⁹ A keleti iparosok fontos szerepet játszottak a pannoni üvepipar IV. századi fejlődésében, nemcsak a század 20-as, illetve 30-as éveiben,³²⁰ hanem a század második felében is.³²¹

A ritka keleti eredetű importcikkek közé tartozott a drága kagylóselyem,³²² amelyet újra felfejtve is felhasználtak. A szövetek lila *festék* alapanyagát valószínűleg

Szíriából hozhatták.³²³ Importálhatták az aranyozott díszű bőrpapucsot is parafa betéteivel együtt.³²⁴

A keleti kereskedelem virágkora a II. század végétől a IV. század középső harmadáig terjedő időszak. Az importtárgyakat számos esetben nehéz elkülöníteni a betelepülő keleti (szír) iparosok Pannoniában készített termékeitől.

Import a Mediterraneumból. A korábbi kutatás csak az itáliai, nyugati vagy keleti importról adhatott áttekintést; a címben jelzett területekkel folytatott kereskedelem csak az utóbbi évtized kutatási eredményei alapján vált ismertté. A Mediterraneum, mint egyes római kori árufajták eredetének helye, ebben az értelemben olyan, az előbbi csoportokba csak nehezen vagy egyáltalán nem sorolható provinciákat jelöl, amelyekből minden valószínűség szerint tengeri úton, Észak-Itália közvetítésével jutottak egyes importcikkek a tartományba. Az utóbbi évek eredményeinek köszönhető, hogy ezt a voltaképpen csekély mennyiségű, de Pannonia vonatkozásában mégis jelentős árucsoportot felismerhettük; általa egyrészt a tartomány kereskedelmi kapcsolatainak horizontja bővült, másrészt ezek az importtárgyak is olyan keltezési lehetőségek birtokába juttathatják a kutatást, mint amilyeneket pl. az itáliai vagy a nyugati kereskedelem révén Pannoniába került iparcikkek — kronológiai vonatkozásban jól kidolgozott típusai — jelentenek.

Legmeglepőbbnek tűnhet talán, hogy Pannonia legtávolabbi területeire is eljutottak a *hispaniai* amphorák (38. ábra 4.). Néhány évvel ezelőtt még meglepetésnek számított, hogy a Split melletti Špinut-öbölben elsüllyedt hajó rakományában hispaniai gömbhasú amphorákat találtak. Ezek típusai és bélyegei nyilvánvalóvá tették, hogy Baeticából a II. században olívaolajat szállíthattak Dalmatiába.³²⁵ Hamarosan kiderült, hogy ezek az amphorák nemcsak Itáliában,³²⁶ hanem az Adria keleti partvidékének számos kikötőjében, így az istriai Fasanában is feltűntek, sőt Aquileiában sem ritkák.³²⁷ A dunai tartományok Aquileiához fűződő szoros kapcsolatai érthetővé tették, hogy ez az árufajta utat talált a szárazföld belső területei felé, így Dél-Pannonia városaiba is. L(uci) Iuni M/elissi és L(ucii) F(abii) C(rescentis) bélyeges gömbhasú, olaj tárolására és szállítására használatos amphorája Cibalaiban került elő; a figlina Decumban, a Baetis bal partján lehetett.³²⁸ L. Iunius Melissus amphoráját a Monte Testacción egy, a figlinum Scimnianumból származó szállítóedénnyel együtt találták,³²⁹ amely a rajta lévő titulus pictus alapján 161 körül került a hispaniai Astigiből Itáliába. A Monte Testaccio leletei nemcsak a Cibalaiban talált darab közelebbi, II. század második

felére való keltezéséhez nyújt segítséget, hanem lehetővé teszi több pannoniai lelet meghatározását. F(igli-no)SCIM/NIANO bélyeges amphora³³⁰ az aquincumi polgárváros déli kapujánál is került elő,³³¹ időrendi helyzetét a Monte Testaccio leletein kívül (161 után) niederbieberi (190 után) feltűnése alapján³³² határozhatjuk meg. Nagyjából ugyanerre az időpontra (140–180) keltezhető egy, az óbudai Majláth utcában talált³³³ DOMYS bélyeges amphora,³³⁴ melyet szintén a dél-hispaniai Astigiben gyártottak.³³⁵ Bizonyára nem teszi még teljessé e sort egy Ács-Vaspusztán talált LCM bélyeges amphora,³³⁶ amelynek dél-hispaniai eredetét csaknem teljes biztonsággal állíthatjuk.³³⁷ Kora ugyancsak a II. század közepe, illetve második fele. Hispaniai típusú amphora (Dressel 24 forma) feltűnt már Albertfalván is.³³⁸

Felmerülhet a kérdés; mi indokolhatta az olivaoaj bizonyára igen drága hispaniai importját? Ennek okát mindenképpen az istriai olajtermelés II. századi hanyatlásában kell keresnünk,³³⁹ korábban még ez a terület látta el Noricumot és Pannoniát olivaoajjal. Ha a II. század második felében már Istriában és Aquileiában is feltűnnek a hispaniai amphorák, nem is szólva Dalmatiáról, ahol az olaj helyi termelése szintén bizonyítható,³⁴⁰ akkor ezek a régészeti evidenciák azt árulják el, hogy az istriai, dalmatiai olajtermelés ebben az időben még a helyi szükségletet sem fedezte egészében, s a hiányt a hispaniai szállítmányokkal kellett pótolni. Nincs kizárva, hogy a szárazföldre esetleg csak maguk a hispaniai eredetű amphorák jutottak el, de nem eredeti tartalmukkal, hiszen magukat az edényeket más, helyi termékkel megtöltve sokszor használták fel újra.³⁴¹ Ebben az esetben azonban felmerül a kérdés, hogy mivel töltötték meg újra az olaj tárolására szolgáló amphorákat a kelet-adriai kikötőkben, ha e területeken saját fogyasztás céljaira is importolajat kellett esetenként igénybe venni. Mindaddig, amíg szerencsés leletek hozzá nem segítenek bennünket, a kérdést nem tudjuk eldönteni; biztos azonban az amphorák hispaniai eredete. A hispaniai olaj pannoniai importjának lehetőségével azonban számolnunk kell; különösen abban az időszakban, amely a leletek keltezése, illetve hosszabb használati ideje (ld. a 161 tájára keltezhető amphorák jelenlétét a 190–260 közt megszállt Niederbieberben) alapján számításba jöhet; a II. század második felében, illetve a III. század elején a tartomány gazdasági felvirágzásának periódusában. Figyelemreméltó ebből a szempontból az is, hogy a hispaniai amphorák főként a limes mentén vagy a határzónában lévő városokban tűnnek fel (Aquincum, Ad Statuas, Albertfalva?, Cibalae), amelyek a Severus

korban a konjunktúra első számú haszonélvezői voltak. Az olaj későbbi importjára utal a jól ismert vindobonai *ol(iva) nig(ra) ex d(ulcis) exc(ellens)* feliratú amphora is,³⁴² melyet A. Schörgendorfer a III–IV. századra keltezett; fentiek alapján a III. századot tartjuk valószínűbbnek. A pannoniai amphoraleletek szisztematikus feldolgozása³⁴³ nyilván számos vonatkozásban fogja majd módosítani az eddigi képet, amelyet a kutatás elsősorban az itáliai bor és olaj importjára vonatkozó ismeretek alapján alakított ki.

Néhány nagyobb mediterraneumi (itáliai?, keleti?) műhelyből kerültek Pannoniába — valószínűleg kereskedelem útján — a különböző, számszerűleg kis csoportot alkotó *elefántcsont szobrocskák* (pl. a savariai Bacchus-szobrocska), műtárgyak, *faragványok* (kiemelkedő darab pl. az aquincumi Hercules- és Omphalé-relief), amulettek.³⁴⁴ Miután a borostyánút mentén az elefántcsont-faragványok csaknem mindenütt fellelhetők, feltételezhető, hogy többségük Észak-Itália közvetítésével került a tartományba.³⁴⁵ Nem érdektelen felfigyelni arra, hogy közülük több a Severus korra keltezhető,³⁴⁶ amikor a provincia gazdasági helyzete lehetővé tette e ritka luxustárgyak megszerzését.

Import (itáliai?) a *kisbronz szobrok* közt is található.³⁴⁷ Ezeket valószínűleg nagyobb, exportra dolgozó műhelyek gyártották Itáliában és valamivel később Galliában.³⁴⁸

A Földközi-tenger térségéből került Pannoniába az ún. észak-afrikai, vörös bevonatú *terra sigillata chiara*. Ez a kerámiafajta mindaddig nem is talált utat a rajnai és a dunai tartományba, amíg ott a galliai—rajnai sigillaták uralták a piacokat.³⁴⁹ Mihelyt azonban a 260-as évek megrázkódtatásai és az azzal összefüggő gazdasági nehézségek miatt a nyugati provinciák kerámiaipari centrumai felhagytak a munkaigényes reliefdíszű edények gyártásával, a velük technológiailag rokon, vörös bevonatú kerámia, ha nehezen is, de beszivárgott a Rajna völgyébe³⁵⁰ és a Duna-vidékre.³⁵¹ A Pannoniában fellelhető *terra sigillata chiara* több csoportját ismerjük (39. ábra 1–2.); az egyes típusok formában, díszítésben, színben és anyagukban, valamint a bevonat minőségében, ennek megfelelően időrendjükben is eltérnek.

Az Alpoktól északra főként az ún. chiara D, esetenként a C típus tűnik fel; ezek közül a széles, ferdén kihajló peremű Hayes 45 és a vízszintestől csak alig eltérően kihajló peremű, lapos aljú Hayes 59 típusú talakat említhetjük. (Az észak-afrikai műhelyek egyébként is főként néhány sztereotip tálforma előállítására specializálódtak.)³⁵² A díszítélműhelyek közül ritkább a relief, ugyanakkor az applikáció, a pecsételés,

illetve a rovátkolás gyakori. Pannoniában a legszebb darabok egyike a Carnuntumban talált négyszögletes tál, amelynek peremén egy képsor a Kírké-epizódot ábrázolja.³⁵³ A terra sigillata chiara D árun többnyire pecsételt növényi vagy geometrikus motívumok fordulnak elő, vagy peremüket sűrű rovátkolás díszíti. Az „észak-afrikai” terra sigillata chiara a III. század közepén tűnik fel Pannoniában; a Hayes 59 formájú tálak zöme azonban a IV. század második felére, illetve az V. század első negyedére keltezhető.³⁵⁴ Késői forgalmukat az is igazolja, hogy Felső-Pannonia több lelőhelyén a késő római besimitott kerámiával azonos rétegekből kerülnek elő.³⁵⁵ E kerámiafajta Észak-Itálián keresztül jutott a provinciába; ennek megfelelően többségük az Itáliához közeli lelőhelyeken található (5. térkép).³⁵⁶ Újabb leletek arról tanúskodnak, hogy a limes térségében, illetve annak közelében is elterjedtek.³⁵⁷ Hayes szerint ezt az árufajtát Észak-Afrikában, Carthago környékén gyárthatták, bár korábban feltételezték, hogy lehetett műhelye Itáliában,³⁵⁸ sőt számoltak egy dalmatiai gyár működésével is.³⁵⁹

A kevés számú (alig félszázra tehető) pannoniai anyagon belül jelentős eltérések figyelhetők meg mind színben, mind az anyag és a bevonat minőségében, feltehető, hogy már az eddig előkerült anyag is különböző (nem csak észak-afrikai) műhelyekből származtatható. Behozataluk azoknak a kapcsolatoknak az intenzitását bizonyítja, amelyek még a késő római időkben (IV. század második fele, esetleg az V. század eleje) is összekötötték a tartományt Itáliával és a Mediterraneum többi területével.

Ezeknek a kapcsolatoknak a jelentőségére utalnak a Mediterraneumból származó késő római mécsesek. Sokuk színe, anyaga, kidolgozásának technikája a terra sigillata chiaraéval egyezik meg; ezért is származtatta őket Hayes ugyanazokból az észak-afrikai műhelyekből. Az ovális, reliefes, ókeresztény szimbolikájú (Christogram vagy palmaág) Iványi XII típusú változatokat esetleg Henchir-es-Srirában készítették a IV. század végén.³⁶⁰ Az észak-afrikai ipari központok a késő római korban áttörték azokat az elterjedési-területi korlátokat, amelyek már évszázadokkal korábban kialakultak. Ezek nemcsak a mécsesek, hanem más iparcikkek esetében is a birodalmon belüli gazdasági tömbként felfogható egységeket különítették el. A helyi ipari centrumok II. századi megerősödése a tömbökhöz vezető tendenciákat tovább erősítette.³⁶¹ Az észak-afrikai terra sigillata chiaraéhoz hasonlóan e műhelyek az egész birodalmat látták el készítményeikkel. Pannoniában különösen a Dráva—Száva között³⁶² található sok észak-afrikai vagy ókeresztény mécses,

amit e területnek a közvetítő Itáliához való közelsége tesz érthetővé.³⁶³ Iványi D., majd Z. Subić itáliai és mediterrán műhelyekből származtatják ezt az árut, amit eredetileg kétségtelenül észak-afrikai gyárak készítettek, de a helyi műhelyek — Itáliában csakúgy mint másutt — hamarosan átvették az új formákat, technológiai eljárásokat, díszítésmódokat.³⁶⁴ Helyi gyártásuk Pannonia esetében sem tartható kizártnak, de túlnyomó részük valószínűleg import.³⁶⁵ E mécses-típusok gyártása és forgalma mélyen benyúlik az V. századba; az „észak-afrikai mécsesek” Hayes által elkülönített II. típusának³⁶⁶ még helyi utánpótlásai sem keltezhetők 400-nál korábbi időszakra.³⁶⁷

A Mediterraneumból érkező árufajták Észak-Itálián keresztül jutottak Pannoniába. Ezekkel együtt érkezhetek a IV. század második felében az ókeresztény feliratú és ábrázolású *fondo d'oro üvegek*,³⁶⁸ előfordulásuk minimális.

Import a barbaricumból. A feltehetően jelentősebb barbaricum import a ránk maradt régészeti emléksanyagban nehezen mutatható ki; ennek ellenére fel kell tételeznünk, hogy a provinciából a kvádok—szarmaták és más szomszédos népek felé irányuló kiviteli cikkekkel egy többé-kevésbé hasonló volumenű behozatalt kell szembeállítani.

Valószínű, hogy a „barbárok”, csakúgy, mint pl. nyugaton a frízek, állatbőröket,³⁶⁹ gyapjút,³⁷⁰ nyersanyagokat és élelmiszert,³⁷¹ továbbá élő állatokat, lovakat³⁷² és szarvasmarhát hozhattak piacra, főként a határvidéken.³⁷³ Jelentősebb lehetett a rabszolgakerkedelem, különösen a IV. században. Az Exp. totius mundi (57) adata szerint Pannonia egyike a legfontosabb, rabszolgákat exportáló provinciáknak. A tartomány feltehetően a barbaricumból szerzett rabszolgákat szállította Itáliába és a birodalom többi részére,³⁷⁴ közülük tehát csak kevés maradt Pannoniában. A tartományból germán (Narista,³⁷⁵ Hermundurur,³⁷⁶ Quad³⁷⁷) és dák³⁷⁸ rabszolgákat ismerünk. Szarmata rabszolgákról nincs tudomásunk, de a vita Cari 19,3 és a Fasti Philoceli említi a *ludus Sarmaticus*t, amely valószínűleg szarmata hadifoglyoknak gladiatori játékokon való felléptetésére enged következtetni.³⁷⁹

Plinius ismert adata szerint a borostyánt is a barbároktól kellett megvenni.³⁸⁰ A nógrádverőcei hídfőt biztosító, a IV. század második felére keltezhető erőd anyagában talált nyers, megmunkálatlan borostyánkődarabok azt bizonyítják, hogy a késő római időkben az északról jövő borostyán ezekben a burgusokban (*commercium qua causa et factus est*), kiserődökben, hídfőállásokon cserélt gazdát, nyilván római áruért (a Nógrádverőcén talált mérlegsúly is erre utalhat).³⁸¹

Korábban felmerült, hogy az *aquincumi immune in rationem valetudinarii legionis II adiutricis* bélyeges fahordók kvád területen honos fajtából készültek,³⁸² ez azonban tévedésen alapult.³⁸³ Fahordók újabb xilótómiai vizsgálata sem adott egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy a Kárpátokból származó jegenyefenyőből vagy egy Pannoniában is honos fajtából készültek-e a fahordók.³⁸⁴ Az egyik *aquincumi* múmiasír, a szemlőhegyi — a vizsgálatok szerint — importált faanyagból készült ládát tartalmazott, de ennek éppen a kvádok és markomannok területéről való feltételezés származtatása is valószínűleg ugyanerre a téves adatra vezethető vissza.³⁸⁵

A *barbaricum iparcikkei* voltaképpen sohasem találtak utat a provinciába. A *limes* mentén ugyan megjelennek olyan kerámiatípusok, amelyek a Dunától északra lakó germánoknál, illetve az alföldi szarmatáknál otthonos; ezeket azonban nem önmagukért vásárolta a tartomány lakossága, hanem valószínűleg a bennük tárolt élelmiszerért, mézért vagy egyes speciális italokért. A germán kerámiaanyagban Carnuntum körzetében többnyire fazékformák tűnnek fel³⁸⁶ a II. század második felében, illetve a III. század elején.³⁸⁷ Több felső-pannoniai lelőhelyről ismerjük az ún. kvád serlegek egyik variánsát.³⁸⁸ Kevés germán edény előkerült Vindobonában is.³⁸⁹ Az alföldi szarmaták emlékeanyagában gyakori a peremen átívelő fogantyús, szürke agyagedény,³⁹⁰ a hordó alakú edény³⁹¹ és más kerámiatípusok jelennek meg a kelet-pannoniai *limes*-en.³⁹² Viselethez tartozó tárgyak nemcsak kereskedelmi kapcsolatok révén juthattak a provinciába, hanem viselőikkel, azaz germán csoportok betelepítésével is. A *civitas Boiorum* területén fellelhető szemes fibulák, csatok,³⁹³ illetve egyes T fibulatípusok³⁹⁴ a késő római korban egyaránt lehettek kereskedelmi cikkek, illetve barbár betelepülőkkel érkező viseleti tárgyak. Nagyobb áttelepített csoportok pl. gyakran a provinciában is folytatták az eredeti viseletükhöz tartozó tárgyak készítését. Így a II. század utolsó negyedében a Britanniába kerülő szarmata csoportok az ottani erődökben is gyártották jellegzetes aranyozott üveg, illetve kalcedongyöngyeiket.³⁹⁵ A fibulatípusok elterjedésénél vándorló iparosok is jelentős szerepet játszhattak; így juthattak el pl. Pannoniába egyes „germán” fibulatípusok Csehországon át.³⁹⁶

Pannonia exportja. Pannonia exportja szorosan összefügg a provincia kereskedelmi mérlegének kérdésével. Minthogy a bemutatott — Itáliából vagy a provinciákból származó — importárakkal nem állíthatunk szembe hasonló mennyiségű pannoniai eredetű

tárgyat a birodalom többi tartományából, joggal feltételezhető, hogy Pannonia kereskedelmi mérlege passzív volt,³⁹⁷ a kereskedelem szinte kizárólag az importtal jellemezhető.³⁹⁸ A tartomány alig tudott nyújtani valamit (különösen ipari terméket) a birodalom számára; a gazdasági egyensúlyt is a hadseregnek a gazdasági élet szféráján kívül eső anyagi erőforrásai, juttatásai tartották fenn.³⁹⁹ Amikor a hadsereg s a velük szorosan összefonódó társadalmi rétegek politikai szerepe, aktivitása megnőtt; különösen a Severusok uralma alatt, akkor ez a tartományban, elsősorban annak határzónájában fellendülést, gazdasági konjunktúrát teremtett.⁴⁰⁰ Ez a konjunktúra nem az ipar vagy a helyi mezőgazdaság fellendülésén, hanem az itt állomásozó hadseregnek juttatott anyagi kedvezményeken alapult. Mihelyt a császári kormányzat nem tudta az anyagi erőforrások koncentráálásával ezt a helyzetet a Duna-vidéken fenntartani, a III. század közepén a tartomány gazdasági életében gyors hanyatlás, visszaesés következett be.⁴⁰¹

Pannonia kiviteli cikkek között nyilván a római korban is fontos helyet foglalt el a szarvasmarha és bőr, mint ahogy Strabón V, 1, 8 adata szerint a Duna-vidéki illírek már a foglalás előtti időkben is ezeket az árukat vitték Aquileia piacára. Rabszolgákat utoljára i. e. 12-ben szállítottak nagyobb tömegben Pannoniából, amikor Tiberius a legyőzött pannonok fegyverforgató ifjúságát rabszolgává tette.⁴⁰²

A tartomány mezőgazdasági termékei között az árpa és a köles (Dio XLIX, 36) a legfontosabbak; ez utóbbiból készült a *sabaia*, egy sörszerű ital (Amm. Marc. XXVI, 8, 2). Exportra azonban csak a *saliuncá*-ból, egy gyógynövényfajtából futotta (Plin. n. h. XXI, 7, 43—44). Csak a IV. századi források tartják Pannoniát mindenben gazdag termékeny földnek,⁴⁰³ és csupán egyetlen, a IV. század utolsó évtizedeiből származó adatunk van arra vonatkozóan, hogy Pannonia gabonát szállított Itáliának (Ambros. epist. XVIII, 21).⁴⁰⁴ Erre egyáltalán azért kerülhetett sor, mert azok a tartományok, amelyek korábban a birodalom gabonaszükségletét biztosították (pl. Észak-Afrika), már nem tudták ellátni Itáliát.⁴⁰⁵ Ugyanakkor viszont a pannoniai nagybirtokok képesek voltak bizonyos többlet termelésére.⁴⁰⁶ Az intenzívebb, produktívabb mezőgazdasági termelésre való törekvés kezdetei már a III. század második felére visszanyúlnak; ennek fő célja: a korábban a birodalom erőforrásaiból támogatott provinciát saját gazdasági lehetőségeinek növelésével, belső tartalékainak kiaknázásával gazdaságilag függetlenné tenni, saját lábára állítani.⁴⁰⁷ E politika energikus végrehajtásának eredménye az, hogy a IV.

századi források kedvező képet festenek a pannoniai mezőgazdaságról, amely esetenként még exportra is tudott termelni.

A tartomány passzív kereskedelmi mérlegét aligha befolyásolta néhány — gazdasági szempontból jelentéktelen — kiviteli cikk, mint pl. az amphitheatrumi játékok céljaira szállított medve (Lucan. Phars. VI, 220; Martial. XIII, 69)⁴⁰⁸ vagy a vadászebek (Nemes. Cyneg. 126).

Az ipari termékek exportja is jelentéktelen, az erről alkotott képet az elmúlt évtizedek intenzív kutatásai sem változtatták meg lényegesen. A pannoniai ipar egyetlen ága, amelyről eddig azt hittük, hogy jelentősebb exportra termelt, a kerámiaipar volt. A két számba vehető műhely közül a valóban nagy területet ellátó, ún. sisciai műhelyről nemrég derült ki, közvetett és közvetlen evidenciák alapján, hogy valójában a Moesia Superiorban lévő Margumban működhetett; hipotetikus sisciai lokalizálását semmi sem igazolta. E gyár nagy exportja — minthogy a provincia határán kívül volt — nem csökkenti a tartomány importadósságát.⁴⁰⁹ Nincs bizonyítékunk a másik műhely, az aquincum-gázgyári fazekastelep moesiai vagy dunai exportjára sem. A Pacatus-officina korábban — főként hasonló minták felbukkanása alapján — feltételezett moesiai⁴¹⁰ vagy daciai⁴¹¹ exportját az elmúlt 40 esztendőben egyetlen lelet sem támogatta, holott e tartományokban intenzívebb kutatások folytak, és nagyobb kerámiaanyagok kerültek azóta közlésre.⁴¹²

Ezzel szemben kerámiatermékek egészen minimális *noricumi* kivitelére van bizonyítékunk; néhány, a II. század elejére keltezhető pannoniai pecsételt edény Hallstatt környékén tűnt fel.⁴¹³

Kisebb mértékű lehetett a II. század végi vagy a III. század eleji pannoniai bronzművesség *raetiai* exportja.⁴¹⁴ A nyugati tartományokban egyébként csak kivételesen találhatók pannoniai eredetű tárgyak; ezek egy része a csapatok mozgásával, más része utazók személyes tárgyaként kerülhetett más provinciába. Így pl. a dunai lovasistent ábrázoló ólom votívtárgyak bukkantak fel Kelet-Galliában⁴¹⁵ és Britanniában,⁴¹⁶ egy *noricumi*—pannoniai szárnyas fibula Britanniából ismeretes.⁴¹⁷ Az aranyozott, illetve kalcedongyöngyök britanniai előfordulásaira már utaltunk.

Néhány Pannoniából származó Mithras-táblát ismerünk a rajnai provinciákból.⁴¹⁸ Nincs kizárva, hogy a pannoniai üvegművesség termékei is eljuthattak *Raetiába*; mindenesetre figyelemre méltó, hogy a regensburgi üveganyagban — a rajnai mellett — keleti, esetleg pannoniai (?) üvegek importjával is számolnak.⁴¹⁹

Export a barbaricumbá. Míg a tartománynak a birodalom többi területe felé irányuló exportja egészen jelentéktelen volt; a barbaricum transzitereskedelemben az európai provinciák közül Pannoniának jutott az egyik legfontosabb szerep. A birodalmi határszakaszok közül csak a rajnai limes előteréből ismerünk ilyen mennyiségű római importtárgyat, ugyanakkor a *raetiai* és *noricumi* határok előtti területeken, egész Vindobonáig jóformán alig található római eredetű tárgy.⁴²⁰

A Pannonián és részben *Noricumon* át a barbaricum felé irányuló kereskedelemben e tartományok — különösen a kora császárkorban — többnyire nem saját ipari termékeikkel vettek részt, hanem Itália vagy a nyugati provinciák árucikkait közvetítették.⁴²¹ A transzitereskedelem fontos piaca Carnuntum, majd a piac-területek tágulásával Brigetio és Aquincum szerepe növekedett.

A barbárokkal folytatott kereskedelem a birodalom politikai érdekeinek volt alárendelve. Nagyobb importkoncentráció mindig egy-egy területi egységen belül jelentkezik, attól függően, hogy az mennyire állt Róma politikai-gazdasági érdeklődésének középpontjában. Ennek megfelelően használja a kutatás a „böhmische Welle”, „slowakische Welle” vagy a „dänische Welle” terminológiát.⁴²²

Az import első nyomain már a késő La Tène-korból regisztrálhatók (Staré Hradisko).⁴²³ Augustus korában az itáliai kereskedelem fő iránya a Cseh-medence, Maroboduus királyságának központi területe. Tacitus ismert adatát (Ann. II, 62), miszerint Maroboduus bukása után „negotiatores reperti, quos ius commercii, dein cupido augendi pecuniam, postremum oblivio patriae suis quemquem ab sedibus hostilem in agrum transtulerat” számos — e kereskedők tevékenységét bizonyító — régészeti lelet támasztja alá. Ekkor került a Cseh-medence területeire az itáliai bronzedények nagy mennyisége,⁴²⁴ rendszeres importjuk az i. sz. kezdete körüli években kezdődött.⁴²⁵ Az itáliai bronzedények egyik jellemző csoportját a figurális (applikált) díszítésű darabok alkotják.⁴²⁶ Korán, az ún. Eggers B1a periódusban (késő Augustus—kora Tiberius kor, lényegében Maroboduus bukásáig) jelennek meg Délnyugat-Szlovákiában az első bronzedény-típusok (hattyúfejkengyeles bronzserpenyő, hold alakú kivágással díszített fogójú serpenyők),⁴²⁷ velük az erős profilú fibulák, övgarnitúrák kis csoportja érkezett.⁴²⁸ Hasonló fibulák terjedtek el Morvaországban is.⁴²⁹ A viseleti tárgyaknak ez a mennyisége már Almgrennek is feltűnt,⁴³⁰ ilyen arányú jelenlétüket azzal magyarázta, hogy Maroboduus királyságában

noricumai kézművesek is tevékenykedtek. Ez azonban nem valószínű; a római portéka minden bizonnyal kereskedelmi úton került a Cseh-medence területére.⁴³¹ Az Augustus korihoz képest a Tiberius–Claudius kori import volumene már lényegesen csökkent.⁴³² Ugyanakkor érezhetően megnőtt Nyugat-Szlovákia jelentősége, ami sokszor egyes importcikkek mennyiségének változásában is kifejezésre jut.⁴³³ A kereskedelem súlypontjának eltolódása azzal függ össze, hogy Róma politikai-kereskedelmi orientációja a Vannius-királyság felé fordult, mely a Kis-Kárpátok és a nagyszombati löszplató közötti területre lokalizálható.

A Carnuntumon át érkező import egy része az észak-itáliai vagy a capuai műhelyekből származó bronzedény (serpenyő, hold alakú vagy kerek kivágással),⁴³⁴ ezüstedény, más része noricumai–pannoniai gombos fibula (Almgren 237),⁴³⁵ illetve a kisázsiai eredetű reliefszerű kerámia észak-itáliai műhelyből származó skyphus vagy kantharos.⁴³⁶ E típusok sokszor még a provinciában is ritkák vagy éppen hiányoznak. Itáliai terrakotta eljutott a Cseh-medencébe is. A kereskedelem súlypontjának a keleti területek felé való eltolódása a távoli árucserre-kapcsolatokat is befolyásolta.⁴³⁷

Intenzív áruforgalom jellemzi a Claudiustól a Flaviusokig terjedő (B 1 c) időszakot a Pannoniától északra fekvő területeken. A bronzedényeken kívül ekkor már megjelenik Szlovákiában az itáliai üvegipar néhány remeke; a millefiori üveg vagy az átlátszó üvegtál,⁴³⁸ a niello berakásos fibulák.⁴³⁹ A viseleti anyag (erős profilú, noricumai–pannoniai szárnyas fibulák) ekkor tűnik fel először Kelet-Szlovákiában.⁴⁴⁰

A Nagy-Alföldön a Flavius korban jelennek meg az első importtárgyak (Aucissa-fibula, noricumai–pannoniai szárnyas fibula, erős profilú fibula); a kelet felé irányuló kereskedelmi kapcsolatok azonban ekkor még egészen jelentéktelenek.⁴⁴¹ Az első provinciális kerámiatípusok az I–II. század fordulóján tűnnek fel a szarmaták területén, erre az időszakra keltezhető a figurális díszítésű, festett edények kis csoportja.⁴⁴² A kerámiaexport másutt is jelentéktelen még az I. század második felében. Először Morvaországban jelenik meg néhány dél-galliai terra sigillata,⁴⁴³ majd hamarosan a tőle északra lévő területeken.⁴⁴⁴ Míg a Iulius–Claudius-dinasztia korában az itáliai bronzedények behozatala jelentős, az itáliai sigillátákat gyakorlatilag sohasem szállították a barbaricumba. Két, a limes közvetlen előterében regisztrálható előfordulása is a Flavius kor végére, illetve Traianus uralkodásának idejére tehető. Az I. század második felében már

nemcsak a sigillataanyagban található galliai termék, hanem a bronzedények közt is.⁴⁴⁵

A római import barbaricumba való beáramlása a Domitianus uralkodásától az Antoninusok koráig tartó periódusban (Eggers B 2) nem mutat lényeges növekedést.⁴⁴⁶ Az ütközőállamok, vazallus királyságok rendszerének bukásán kívül ebben az is közrejátszhatott, hogy a borostyánkereslet a II. században Itáliában már kisebb.⁴⁴⁷ A Cseh-medence területén az Augustus korinál lényegesen kevesebb bronzedénytípus tűnik fel a II. század elején,⁴⁴⁸ ez az áruforgalom azonban már nem a Carnuntumon, hanem a noricumai limestáborokon keresztül bonyolódott le, a későbbi időszakban Lauriacum szerepe nőtt meg. A Morva-medencében a közép-galliai és néhány korai rheinzaberni sigillata képviseli a II. század első és második harmadának római importját,⁴⁴⁹ de megjelennek ezen a területen más finomkerámia-típusok is, mint pl. a „raetiai áru”, az ún. Ringschüssel számos változata,⁴⁵⁰ dörzstálak, mécsesek és a festett sávós kerámia. Míg az előbbieket esetében Pannonia más tartományok árucikkeit közvetítette, az utóbbiaknál saját iparának termékeit juttatta a barbaricumba.⁴⁵¹ Ezek a provinciális gyártmányok főként a határvidéken gyakoriak; a távolabbi területekre már nem jutottak el. Szlovákiában a lezoux-i és a korai rheinzaberni sigillaták,⁴⁵² valamint a pannoniai pecsételt kerámia korábbi típusai⁴⁵³ jelentik a II. századi római import jellemzőbb darabjait.⁴⁵⁴ Folytatódott a bronzedények kivitele is.⁴⁵⁵

A tartománytól keletre fekvő területeken — néhány fibulatípustól és egy bronzedénytől eltekintve — jóformán hiányzik a II. század első felére keltezhető római áru. Néhány lezoux-i sigillata jutott az Antoninus korban az Északi-középhegység, illetve az Alföld egyes területeire.⁴⁵⁶ Valamivel nagyobb az Antoninus kori rheinzaberni termékek aránya a cotinus törzs szállásterületén, illetve az ahhoz Aquincumból vezető útvonalon.⁴⁵⁷ Minthogy a sigillatautánszatok többségéről kiderült, hogy „barbár” készítmények, tovább már nem sorolhatók az importtárgyak közé.⁴⁵⁸ A provinciális kerámia I–II. századi típusai rendkívül ritkák a tartomány határain kívül.⁴⁵⁹

A markomann–szarmata háborúk a provincia exportjának új szakaszát nyitották meg. A barbár–római kereskedelmi kapcsolatokat kedvezően befolyásolták a 179. évi békekötés (Cass. Dio LXXI, 15, 1) rendelkezései, amelyek lehetőséget adtak arra, hogy meghatározott piaci napokon és helyeken a szarmaták megszerezhessék a számukra fontos árucikkeket a provincia kereskedőitől. Róma tehát szükség esetén bevethette a pannoniai és a daciai vámsorompó lezárá-

sának fegyverét, és gazdasági eszközökkel gyakorolható nyomást a szarmatákra. Ez azonban valószínűleg csak a korábbi időszakot jellemezte.

A Marcus-háborúkat lezáró békefeltételek közt fontos pontként szerepelt a limes barbaricum oldalán létesítendő ütközőzóna, amelyet nemcsak a biztonsági szempontok⁴⁶⁰ diktáltak, hanem az is, hogy a legiók ily módon növelték legelő-, illetve szántóterületüket.⁴⁶¹ A nyugati területeken — a jelek szerint — a katonaság valóban igénybe is vette a folyóhatár másik oldalát. Ha ez Pannonia esetében is így történt, akkor ez azt jelenti, hogy a legiotáborok közvetlen előterében felbukkanó római tárgyakat nem tekinthetjük egyértelműen importnak, még kevésbé zsákmányként elhurcolt daraboknak, hanem egy római katonai érdekeknek megfelelően használt területre (militärisches Nutzland) átszállított eszközöknek (pl. a Rákospalotán talált sigillaták).⁴⁶² Marcusnak tehát sikerült egy új szövetségi rendszert létrehoznia, amely a Severusok idejében is jól működött.

A késő Antoninus—Severus-korban az import termékek sohasem tapasztalt mennyisége áramlott a tartományból a tőle keletre élő népekhez. A sigillaták, a rheinzaberni és a westerdorfi műhely termékei ekkor kerülnek az Alföldre és az Északi-középhegység területére,⁴⁶³ itt a sigillata a fibulákkal együtt a kereskedelem intenzitásának legalább olyan fontos fokmérője, mint pl. az I. században a bronzedény.

A kereskedelem eleve számításba vette e népek anyagi lehetőségeit, ezért olcsóbb áruformákat, illetve a szarmata étkezési kultúrájának jobban megfelelő pohárformákat (Drag. 33) szállított. (Ez utóbbi aránya pl. jóval magasabb, mint Pannonia bármelyik lelőhelyének anyagában.)⁴⁶⁴ A barbaricumon át Daciába vezető kereskedelmi útvonalak a Severus korban játszhatnak szerepet a rajnai termékek Erdélybe juttatásánál.⁴⁶⁵ Ezeknek az útvonalaknak a katonai biztosítása, a posta- és váltóállomások hálózatának kiépítése éppen emiatt elkerülhetlenné vált.⁴⁶⁶ A terra sigillatákkal együtt az emailos fibulák számos változata került nagy mennyiségben a barbaricumba⁴⁶⁷ a II. század végén, illetve a III. század első harmadában; ezeknek a galliai—germaniai ékszereknek nagy keletje volt a szarmatáknál.⁴⁶⁸ Egyes típusok exportja közvetlenül a markomann—szarmata háborúk utáni időre esik,⁴⁶⁹ ugyanakkor pl. a sakktáblaszerű emailberakásos ékszerek csak a II. században terjedtek el⁴⁷⁰ az Alföld népeinek területén. A sigillatákhoz hasonlóan az emailos fibulák is azt bizonyítják, hogy a barbaricum kereskedelem ebben az időben is független a provincia importjától,⁴⁷¹ mert olyan árukat közvetít, amelyek a

tartományban nem fordulnak elő, vagy arányukban és típusukban eltérnek a provincia megfelelő importcikkeitől. Az emailos fibulák tömeges kivitele a rheinzaberni sigillatákhoz hasonlóan a Severus kor végéig követhető.⁴⁷² A különböző típusú korongos fibulákon kívül⁴⁷³ Pannonia szállítja a szarmatáknak a térdfibulák különböző változatait.⁴⁷⁴ Az emailos ékszerekkel ellentétben ezek a fibulák a tartományban készülhetnek,⁴⁷⁵ esetleg számolva a szarmata exporttal.⁴⁷⁶ Kivitelük zömmel a II. század közepétől a III. század közepéig terjedő időszakra tehető.⁴⁷⁷ A II. századra keltezhető a trombitafibulák.⁴⁷⁸ Hosszabb időn át tarthatott a borostyán exportja. A Severus korban tehát a legfontosabb kiviteli cikkek a sigillaták és a fibulák; a provincia és a tőle keletre lakó népek kereskedelmi kapcsolatainak alakulása leginkább ezeken keresztül mérhető le. Az északi területekhez képest a szarmaták földjén minimális a bronzedények előfordulása,⁴⁷⁹ nemcsak azért, mert az itáliai műhelyek virágkorában a keleti területek felé irányuló export még csekély lehetett, hanem azért is, mert e népek anyagi lehetőségei meglehetősen szerények voltak.⁴⁸⁰ A többi importált bronztárgy (bronzdoboz, tükör, kulcs, stilus,⁴⁸¹ mécses,⁴⁸² kandeláber,⁴⁸³ bronz övveret,⁴⁸⁴ ládikaveret,⁴⁸⁵ törveret⁴⁸⁶) keltezéséhez lényegesen kevesebb adat áll rendelkezésre. A szabad germaniai római importban jelentős a kisbronz szobrok, kultuszemlékek aránya, ezek száma a szarmatáknál jelentéktelen.⁴⁸⁷

Nagyjából a III. század első felére tehetjük az üvegexport kezdetét is,⁴⁸⁸ az üvegáru mennyisége azonban csekély. Iparcikkeken kívül számolhatunk a provincia mezőgazdasági termékeinek exportjával is. Erre vallanak a szarmata lelőhelyek állatcsontanyagai, amelyek szerint az itáliai eredetű, a tartományban nagy számban fellelhető szarvasmarha még az Alföld legtávolabbi területeire is eljutott. Ezeket igásállatként hasznosították a szarmaták.⁴⁸⁹ A lovak közt néhány nagyobb testű egyed valószínűleg a római katonalóval azonosítható.⁴⁹⁰

Az áruforgalom abban az időszakban kulminál, amikor az éremforgalom a minimumra zuhan vissza,⁴⁹¹ vagy azért, mert a 195. évi devalváció után a pénzt kikapcsolták a tranzakciókból, és a barbár—római kereskedelem az árucserre szintjére süllyedt vissza,⁴⁹² vagy azért, mert a „külkereskedelemben” a korábbi, a devalváció előtti dénárokat használták.⁴⁹³

A markomann háborúk utáni időszakban élénkebbé váltak a tartomány és a tőle északra lakó népek kapcsolatai is. A fellendülés mind a kerámia-, mind pedig a fémanyagban érzékelhető.⁴⁹⁴ A Severus kori

rheinzaberni és westendorfi sigillaták száma a szlovákiai és a lengyelországi leletanyagban is tekintélyesnek mondható,⁴⁹⁵ ugyanezt tapasztalhatjuk Alsó-Ausztriának a Dunától északra lévő germán telepein.⁴⁹⁶ A Szudéták és a Kárpátok vonalától délre a sigillaták használati cikkek,⁴⁹⁷ a távoli területeken többnyire sírok melléklete.⁴⁹⁸ A rajnai – noricum-i sigillataműhelyek termékeivel együtt jelentős számban bronzedények is kerültek a barbaricumba a II. század utolsó harmadában, illetve a II. század elején.⁴⁹⁹ Értékelésüket sokáig az a körülmény nehezítette, hogy a nyugati tartományokból származó bronzedények mellett a kevésbé keltezhető dunai műhelyek rosszabb termékeit is exportálták.⁵⁰⁰ Az Odera és a Warta közti terület bronzedényeinek többsége is nagyjából a C 1 periódusra tehető.⁵⁰¹ Jelentős a fibulák exportja is, és fontos kereskedelmi áru az üveg.⁵⁰² Az intenzív áruforgalom a 233. évet követően itt is megszakad.⁵⁰³

A III. század közepének eseményei, a birodalom bel- és külpolitikai válsága nem kedveztek a kereskedelmi kapcsolatok fejlődésének; valószínűleg csak a IV. század elején kerülhetett sor újabb áruszállításra, amit az éremforgalom lassú emelkedése is jelez.⁵⁰⁴ A IV. századi áruforgalomról még nincs teljes áttekintésünk, ezért az alábbiakban csak néhány típusra hivatkozunk, amelyek a kapcsolatok értékelésénél segítségünkre lehetnek. Az Alföldön, illetve annak északi peremén néhány hagymafejes fibula és más kapcsolótű jelenti a szerény fémáruexportot.⁵⁰⁵ Annál jelentősebb az üvegáru kivitele, amely éppen ebben az időszakban éri el zenitjét.⁵⁰⁶ Az üvegek zöme panno-

niai gyártmányú,⁵⁰⁷ forgalmuk az V. század elején is követhető. Kevés a kerámia, de egy tiszaföldvári lelet arra figyelmeztet, hogy a késő római terra sigillata chiara⁵⁰⁸ is eljuthatott a barbaricumba.

A provinciális hagymafejes fibula megtalálható a Pannoniától északra lévő területeken is,⁵⁰⁹ ugyanakkor lényegesen csökkent a kerámiaexport jelentősége. A késő római mázas dörzstálak viszonylag nagy számban található meg Délnyugat-Szlovákiában,⁵¹⁰ a Morava völgyében⁵¹¹ és a Morva-medencében.⁵¹²

Az északi területek felé irányuló kereskedelem az I. században birodalmi jelentőségű volt, amelyet az imperium politikai tendenciái szöttek át. A vazallus államok rendszerének bukása után e kapcsolatok elvesztették korábbi jelentőségüket, és lényegében helyi, provinciális áruforgalom keretei közt maradtak. Az itáliai árucikkek helyett egyre inkább a helyi, pannoni portéka jelenti a kínálatot; csak a galliai – rajnai bronzedények és a terra sigillaták közvetítése kölcsönzött e kapcsolatoknak interprovinciális jelleget. A markomann – szarmata háborúk után egy új, a Severus korban is életképes szövetségi rendszer biztosította a kereskedelem számára a kedvező lehetőségeket, amely főként a szarmaták felé irányuló export fellendülését eredményezte. A III. század közepén a tartomány általános politikai-gazdasági válsága egy időre teljesen visszavetette a barbaricum-i kivitel, mely csak a IV. század elején folytatódott újra, a korábbinál lényegesen szerényebb keretek közt. A tartomány ekkor már csaknem kizárólag helyi árut szállít a barbaricumba.

9. Kereskedők és kereskedelmi tevékenység

Velleius szerint a lázadás i. sz. 6-ban azzal kezdődött, hogy lemészárolták a római polgárokat és a kereskedőket.¹ Ebből azonban még nem következik, hogy a foglalást követő két évtizedben máris több kereskedő telepedett volna meg a tartományban, mert a rómaiak és a kereskedők lemészárlása a lázadások leírásának toposai közé tartozott; „római” és „kereskedő” egyébként a késő köztársaságkor provinciáiban gyakran szinonimákká váltak.

Aquileának biztosan volt lerakata a Juliai-Alpok túlsó oldalán Nauportusban,² ahol legkésőbb Augustus korában két magister által igazgatott vicus volt.³ Nauportus később átadta szerepét Emonának, arról azonban nincsen adat, hogy az aquileiai hálózat Emonán túl mennyire épült ki a tartományban. Maroboduus királyságában az i. sz. első évtizedekben már

szintén voltak római kereskedők,⁴ amiből a borostyánúton kialakuló kereskedelmi forgalomra következtethetünk.

A nauportusi vicus magisteri libertusok voltak, ami az itálikus, elsősorban pedig aquileiai kereskedők I. századi kirajzásának fő jellemvonásává vált.⁵ Valószínű, hogy az I. században a tartomány különböző pontjain elszigetelten felbukkanó civil itálikusok, akiknek többsége libertus volt, kereskedelmi tevékenységet folytattak.⁶

Aquileia a császárkor végéig megőrizte szerepét mint a Földközi-tenger legfontosabb és Pannonia szempontjából egyetlen olyan kikötője, amely a birodalom tengeri kereskedelmét közvetítette a Duna felé.⁷ Szerepe volt a Galliával és a keleti tartományokkal folyó kereskedelemben is.⁸

Az I. század végétől kezdve számíthatjuk a rajnai kereskedők megjelenését, amely valószínűleg a rajnai hadsereg néhány legiójának idehelyezésével kezdődött.⁹ Elterjedésük korántsem olyan széles körű, mint az itálikusoké. Főleg azokon a helyeken találhatóak vagy várhatóak, ahol az újonnan ide helyezett csapatok táboroztak, és ahol a nyugat—keleti áruforgalom számára a Duna vízi útja kedvező lehetőséget nyújtott. Aquincumban egy collegiumszerű testületet alkottak *Agrippinenses Transalpini* néven,¹⁰ amely a kölni kereskedők Észak-Itáliáig kiterjedő hálózatának része volt. A még később jelentkező keleti bevándorlók között is találunk kereskedőket,¹¹ de a kereskedők részaránya feltehetően köztük is nagyobb volt annál, mint ahogyan ezt a *negotiator* megjelölés gyakorisága mutatja.

A „kereskedő” megjelölések közül Pannoniában eddig csak a *negotiator* vagy *negotians* ismert,¹² de ez sem olyan gyakran, mint Galliában vagy Germaniában, ahol a foglalkozás feltüntetése a feliratokon általában is gyakoribb, mint a Duna-vidéken.¹³ Aquincumban egy *collegium negotiantium* ismert.¹⁴ Mursából való egy Dolichenus-oltár, amelyet valamiféle nyereségből vagy egy sikeres üzlet alkalmából állítottak.¹⁵

Az üzleti és kereskedelmi élet formáira vonatkozólag kevés közvetlen értesülésünk van. A IV. században *Aquae Iasae* hetivásár tartására kapott engedélyt, amit feliraton örökített meg;¹⁶ Mursában egy *decurio* ötven *tabernából* álló porticust épített, ahol árusítani lehetett.¹⁷ Ilyesfajta porticusból állt az aquincumi municipium *macelluma*,¹⁸ amelynek közepén egy kis sokszögű, szentélyszerű építményben őrizték a hiteles mértékeket. A súlyok és mérlegek között¹⁹ találunk Panno-

niában is a helytartó által hitelesített nagy kő súlyt,²⁰ amely talán terményadó átvételénél volt használatban.²¹ Sigillata- és edénylerakatot gyanít a kutatás olyan helyeken, ahol azonos időszakból és műhelyből származó edények nagy mennyiségben kerülnek elő.²² Az aquincumi sigillataleakat a municipium észak—déli nagy utcájának nyugati oldalát szegélyező boltsorban volt; hasonló tabernák ismertek pl. Gorsiumból.²³

Pénzváltó rabszolga ismert Aquincumból.²⁴ Egy brigetiói oltárról tudjuk, hogy utazó kereskedők a pénzt szentélyeknek adhatták át őrzésre.²⁵ A vendéglátóiparról egyelőre alig tudunk valamit. Az aquincumi municipium déli fala mellett valószínűleg egy fogadó került elő,²⁶ amelynek udvara, kocsiszínje, istállója volt.

A barbárokkal folytatott kereskedelem a helytartó felügyelete alatt, közvetlenül pedig valószínűleg beneficiariusok ellenőrzése alatt állt,²⁷ akik a kijelölt Duna menti vásárhelyeken működtek. Valentinianus korából való egy olyan burgus felirata, amelyet a kereskedelem céljára — nyilván annak biztosítására — építettek.²⁸ Arról, hogy a vásárhelyek és vásárnapok meg voltak határozva, a Marcus alatt kötött békeszerződésekből értesülünk;²⁹ valószínű, hogy a jazigoknak először ekkor adták meg az engedélyt a pannoniai piacok látogatására. A germánokkal már Augustus alatt fennállt valamilyen kereskedelmi egyezés.³⁰ A kutatás általában feltételezi, hogy a carnuntumi legitábor mellett feltárt 175×200 m nagyságú forum a barbárokkal folyó kereskedelem céljából épült.³¹ Nagy belső udvarára, amelyben több kút is volt, valószínűleg az élő állattal való kereskedelem miatt volt szükség.

10. Pénz

A későbbi Pannonia területén megjelenő első pénzek Makedónia (Philippos és Alexandros), Thasos, Apollonia és Dyrrachium veretei.¹ A rendkívül kevés érem nyilvánvalóan nem rendszeres pénzforgalom nyoma. Pannoniába kerülésük időpontjára nézve csak verési idejük ad nagyon tág post quem datálást; forgalmazásuk idejének meghatározására eddig kísérlet nem történt, és kérdés, hogy ilyen szórványos pénzforgalom esetén lesz-e erre bármikor is lehetőség. A Philippos és Alexandros, valamint a thasosi veretek mintául szolgáltak a Kárpát-medence kelta éremverése számára, míg az előbbieknél nagyobb számban forgott apolloniai és dyrrachiumi veretek nem. Mivel ezek gyakran kerülnek elő köztársaságkori, sőt, néha császárkori

pénzekkel együtt,² pannoniai forgalmuk a makedoniai, illetve thasosi daraboknál későbbinek látszik. Ez indokolhatta, hogy sem az éremkép, sem a pénzláb szempontjából nem szolgáltak a kelta pénzek mintájául.

A Kárpát-medence kelta pénzverését közel 40 éve alapvető kézikönyvben állította össze K. Pink.³ Bár azóta születtek részfeldolgozások,⁴ és napvilágot látott egy teljességre törő mű is,⁵ Pink eredeti csoportbeosztásait fő vonalaiban érintetlenül hagyták. Ez a csoportosítás azonban korrekcióra szorul, kiindulása ugyanis az, hogy az utánzott daraboktól való térbeni távolodás egyenes arányban áll az időbeli különbséggel és az „elvadulással”. Az egyes csoportok térképre vitele is elég ahhoz, hogy összetartozó mivoltukat megkérdő-

jelezhessük. Természetesen vannak olyan csoportok, amelyek kiállták az idő próbáját, ezek elsősorban azok, amelyek jelentős darabszámmal rendelkeznek (pl. a szerémségi, a kelet-erdélyi scyphati, a honti, a Kapos-völgyi csoport stb.). A teljes anyag azonban feltétlenül átdolgozásra és az újabb leletekkel való kiegészítésre szorul. Az anyag új feldolgozása hozzásegítené ahhoz is, hogy a sok vitatott kérdésből legalább néhány megoldható legyen.

Vitatott a kelta éremverés keletkezése. A környező országok általában az i. e. III. század végére datálják területükön a kelta verés kezdetét,⁶ a pannoniai kutatás azonban megmaradt az i. e. I. századra való datálásnál. Kérdés, hogy jogos-e ennyire szűk időhatárokat megszabni, s ezzel ennek az igen változatos, gazdag verésnek szinte egyidejűségét feltételezni. Esetleg a csoportok revíziója nyújthat majd lehetőséget a probléma megoldásához is.

Vitatott a verető hatóság kérdése is. A hagyományos nézet szerint a veretők a törzsfők,⁷ az érmeiken található nevek törzsfők nevei. Felmerült azonban újabb egy másik lehetőség is, az, hogy a verés a kereskedők, illetve a pénzarisztokrácia kezében volt.⁸ A keleti kelta veréssel kapcsolatban először Mócsy A. vetette fel ezt a lehetőséget.⁹ A keleti kelta területeken az egyes típuscsoportok elterjedése ugyan többé-kevésbé egybeesik a törzsi területekkel, azonban a legtöbb típuscsoport még nem tekinthető véglegesen meghatározottnak, így ezek az egybeesések nem használhatók döntő érvként. Azon a területen pedig, ahol nevek is előfordulnak az érmeiken – a boi verésben – történeti személyek nevei nem szerepelnek,¹⁰ és a rövid verési idő alatt túl sok név fordul elő ahhoz, hogy viselőikben törzsfőket feltételezzünk.¹¹

Ugyancsak Mócsy A. vetette fel e pénzek használatának módját illetően, hogy e pénzekben esetleg hitelpénzeket kell látnunk, amely csak egyik eszköze lenne a korszak elsősorban cserén alapuló kereskedelmének.¹² Emellett szólna az, hogy a pénzek viszonylag kis területen forognak, és az előkerült kincsek általában azonos egy-két típust tartalmaznak. Ez részben igaz, de nem minden típusra és területre vonatkozóan. A típusok egyszerű áttekintése is azt mutatja, hogy vannak típusok, pl. a kelet-daciai scyphati, amelyek csak homogén leletekben (pl. a kerülősi leletek), viszonylag zárt területen fordulnak elő, de vannak különböző típusokból összeálló leletek, pl. a bánáti, és olyan típusok, pl. a Ringellocken, amelyek kevés példánya viszonylag nagy területről vált ismertté. Itt is az egyes csoportok, és különösképpen a heterogén leletek vizsgálatától várhat a kutatás újabb eredményeket.

A pénzek anyaga a keleti kelta verés gyakorlatának megfelelően ezüst. Az előlapok leggyakrabban a Philippos-tetradrachma Zeus-fejének változatait mutatják, ritkábban az Alexandros-érem Herakles-fejét a ráhúzott oroszlánbőrrel vagy a „makedonón protész” érem Artemis-büszttjét viselik. A hátlap általában lovas- vagy csak lóábrázolás a stilizálás különböző fokozataiban. A pénzek leginkább a makedon tetradrachma méretét és súlyát közelítik meg. Szalacsán kelta verde szerszámai, eszközei, verőtövei kerültek elő.¹³

Eraviscus verés. Külön csoportot alkotnak a Kárpát-medence kelta verésében a római lábra, római dénár előképek alapján vert. ún. eraviscus pénzek.¹⁴ Néhány kivételtől eltekintve a Duna-kanyar környékén, a császárkori civitas Eraviscorum területén kerültek elő. Részben erről nyerték elnevezésüket, részben arról, hogy a rajtuk található latin betűs feliratok ANSALLI, DOMISA, DVTEVTI, RAVIZ, IRAVSCI közül az utóbbi kettőt az eraviscus törzsnévvel azonosították. Verésük idejét Alföldi A. az i. e. I. század 60-as éveire tette annak alapján, hogy az előképül szolgáló római dénárokat az i. e. 90–70-es években verték.¹⁵ Nem vette azonban figyelembe a fenti datálás ellen bizonyító két tényezőt. Egyrészt, hogy az i. e. I. század egységesen görög pénzlábra vert pénzforgalmában elképzelhetetlen egy római láb szerinti verés, másrészt, hogy azok a leletek, amelyekben az eraviscus érmek előkerültek, általában Augustus-, sőt egy esetben Caligula-éremmel zárulnak.¹⁶ A későbbi Pannonia területén a köztársaságkori pénzek forgalma csak későn indul meg. A különben is igen kevés köztársaságkori érmeiket tartalmazó éremlelet között alig van olyan, amelyben kora császárkori érmek ne lettek volna, amely tehát a császárkornál korábban került volna a földre.¹⁷ Ha viszont a köztársaságkori pénzek csak közvetlenül a hódítás előtt vagy azzal egyidőben jelennek meg a Dunántúlon, akkor az eraviscus verést nem kelezhetjük időszámításunk fordulójánál korábbi időpontra. Vereteik csak azért utánoznak jóval korábban vert darabokat, mert ezek voltak a leggyakoribbak a Pannoniában forgó köztársaságkori veretek közül.¹⁸ Ez a pénzverés természetesen csak római hozzájárulással történhetett, talán a 20-as években fellépő pénzhiány pótlására.¹⁹

Pannonia császárkori pénzforgalmának részletes elemző vizsgálata még nem történt meg. Megfelelő anyag sem áll még rendelkezésre. Az FMRÖ sorozatban csak Carnuntum²⁰ és Vindobona²¹ anyaga került eddig publikálásra. Közölve van még néhány nagy régi szórványanyag, Győr környéke,²² Savaria,²³ Sopianae,²⁴ Pápa,²⁵ Zágráb²⁶ éremanyaga. Újabb rendsze-

resen közlésre kerül két ásatás, Gorsium²⁷ és Salla²⁸ éremanyaga, és megindult a Fundmünzenbericht-sorozat, amely 1975-től az évente előkerülő teljes pénzanyagot közli.²⁹ Mindez azonban még nem nyújt lehetőséget a pannoniai pénzforgalom megbízható vizsgálatára. Mégis van néhány korszak, amely a rendelkezésre álló kevés és nem megbízható anyag alapján ugyan, de kutatottnak tekinthető.

A pénzforgalom kezdetei vitatottak.³⁰ A pannoniai pénzforgalom eleve fáziskéséssel indul a nyugati provinciákhoz képest, és csak Vespasianustól követi az általános birodalmi tendenciákat. E jelenség oka egyelőre ismeretlen, de nem magyarázza Kelet-Pannonia későbbi megszállásának feltételezése,³¹ mert az említett késés mind a két területen, keleten és nyugaton egyaránt megfigyelhető.³² A Vespasianus kori jelentős pénzforgalom valószínűleg csak a korábbi, igen csekély pénzforgalomhoz képest látszik kiemelkedőnek. Feltehetően nem arról van szó, hogy a birodalom többi területénél több pénz áramlik Pannoniába Vespasianus uralkodása alatt, inkább csak arról, hogy ez az időpont, amikor provinciánk teljes érvényűen bekapcsolódik a birodalom gazdasági vérkeringésébe. A II. század pénzforgalmának alakulásáról eddig igen keveset tudunk. A csúcspont jelenlegi adataink alapján Marcus Aurelius uralkodása,³³ amit az ebben zajló háborús események jól indokolnak. Érdekes, hogy bár a Severusok gazdasági konjunktúrájának sok jelét ismerjük, pénzeik forgalma a telepeken nem olyan erős, mint az várható lenne, és ebből az időszakból Septimius Severusénál gyakoribbak Severus Alexandernek és családtagjainak a veretei. Elképzelhető azonban, hogy ez a kis forgalom csak látszólagos. Ugyanis a rövidesen forgalomba kerülő antoninianusok hatására a korábbi pénzek hamar eltűnnek a forgalomból. A III. század második felének nagy kincseiben általában csak néhány darab van az alig 40–50 éve vert pénzekből,³⁴ ugyanakkor a II. század végén elrejtett leletekben jelentős mennyiségű I. századi, tehát 100 éve vert érem található. A III. század közepe pénzforgalmának részletes elemzése és a dunai provinciákkal való összehasonlítása megtörtént.³⁵ A pénzforgalom a darabszámot tekintve növekszik, értékét tekintve azonban az antoninianus rohamos romlása következtében legfeljebb stagnál.

A diocletianusi pénzreform után normalizálódó eleven pénzforgalomból Pannonia kissé kiesik.³⁶ Az erőteljes pénzforgalom csak a IV. század 20-as éveiben kezdődik meg a telepeken. II. Constantius alatt ez a jelentős pénzforgalom stagnál, vagy egyes helyeken kissé emelkedik, I. Valentinianus uralkodása alatt ug-

rászerűen megnő.³⁷ A növekedés Valeriában sokkal jelentősebb, mint Pannonia Primában. Igen nagy mennyiségű érem kerül ezekben az években a provinciába.³⁸ 370 körül Pannonia pénzzel való ellátása csökken, majd I. Valentinianus halálával Pannoniában gyakorlatilag leáll az új veretek forgalomba hozatala. Nehéz lenne erre reális magyarázatot adni, de a tény fennáll. Az igen kevés, későbbi érem semmi esetre sem jelenthet normális pénzforgalmat. Az I. Valentinianus alatt forgalomba hozott nagy pénzmennyiség még nyilvánvalóan jó ideig forog, hogy pontosan meddig, az egyelőre nem állapítható meg. Mivel a vizsgálható anyag elsősorban lelőhely nélküli múzeumi gyűjteményekből és régi, nem dokumentált ásatásokból származik, azonban hiteles anyaggal, mivel ilyen csak igen kevés van közölve, nem kontrollálható, még egy enyire nem részletező vizsgálatnak is sok a bizonytalansági tényezője. Elképzelhető ugyanis, hogy a múzeumok gyűjteményébe beolvadt, de regisztrálásra nem került néhány nagyobb éremlelet jelentősen eltorzítja az egyes időszakokról kialakult képet. (Pl. a múzeumi gyűjteményekben a 250-es években mutatkozó jelentékeny pénzforgalom egyelőre nem tükröződik a hiteles ásatások anyagában, rengeteg leletet ismerünk azonban ebből az időből, és ha csak egyetlen olvadt be a múzeumi anyagba, már pozitív irányban befolyásolhatja a korszak pénzforgalmáról alkotott képet.)

Mint ismeretes, a III. század második felétől verdéket alapítanak szerte a birodalomban, és a továbbiakban ezeken a verdéken alapszik a környező területek pénzforgalma. A verdék jelzik vereteiket, és így az egyes verdékből kibocsátott pénz mozgása jól követhető. Pannoniának két verdéje volt, Siscia, amely mindvégig elsősorban bronzpénzt vert és Sirmium, amely nagyrészt nemesfémeket forgalmazott, bronzot csak szakaszosan és kisebb mennyiségben vert. E két verde közül a mondottak szerint elsősorban Siscia látja el Pannoniát pénzzel. A sisciai veretek forgalma mellett magas még Thessalonika és néhány keleti verde vereteinek száma Pannoniában.³⁹ Míg Thessalonika forgalma érthető, a rajta keresztül Pannoniába futó kereskedelmi utak és az azonos praefecturához való tartozás alapján, a keleti verdék magas arányszáma mindaddig nem kapott végleges és biztos magyarázatot. Már Alföldi A. a keceli lelet kapcsán⁴⁰ észrevette ezt a jelenséget, és kereskedelmi kapcsolatok alakulásával magyarázza. A közelmúltban újra felmerült egy ilyenfajta magyarázat lehetősége.⁴¹ A nagyarányú és különösképpen a rendszeres beáramlás azonban inkább a kereskedelmi úton való idekerülés ellen szól,

és másfajta magyarázatot kíván. Az érdekes és a birodalomban egyedülálló jelenség okára — ti., hogy egy provinciában távoli területek veredéinek veretei ilyen nagy arányban szerepelnek — csak a részletes elemzéstől várható majd magyarázat. A III. században két közel fekvő coloniális verde, a viminaciumi és a Provincia Daciával⁴² jelző szerepel nagyobb mennyiségben a pannoniai anyagban, különösen Kelet-Pannoniában.

Minden provincia politikai és hadtörténete szempontjából egyaránt érdekes, hogy mely időszakokban és hol sűrűsödnek meg a leletek, jelezvén ezzel valamilyen rendkívüli állapotot, amely szükségessé tette az értékek elrejtését. Felesleges az a pannoniai kutatásban általános gyakorlat, hogy minden egyes lelet elrejtését határmenti mozgolódással igyekeznek indokolni, elfelejtve azt, hogy még a közelmúltban is a legtökéletesebb rejtékhelynek — béke idején is — a föld mélye számított. Pannoniában négy olyan időszakot tarthatunk joggal számon, mikor az elrejtett éremleletek nagy száma, és három esetben az ezzel összevágó történeti adatok is háborús eseményekről tanúskodnak. Az első a markomann háborúk kora. A korszak nagyszámú éremlelete⁴³ még nem került feldolgozásra sem gazdasági, sem a háború eseménytörténetének szempontjából. E leletekkel kapcsolatban hívja fel R. Göbl a figyelmet egy fontos, bár az érmek történeti értékének szempontjából negatív adatra,⁴⁴ arra ti., hogy utolsó vereteinek kronológiája alapján nem szabad élesen datálni a földbe került leleteket, és ezzel a támadások pontos időpontjára és irányára nézve messzemenő következtetéseket levonni. A következő időszak, amikor egyszerre több lelet kerül a földbe, a 190–200-as évek. Semmi konkrét történeti esemény nem csatolható ehhez az időszakhoz. Érdekes módon a provincián belül elrejtett leletekhez csatlakozik néhány, ugyanebben az időben az Alföldön elrejtett lelet is.⁴⁵ Rengeteg lelet kerül a földbe a III. század 50-es éveinek egymást követő súlyos megrázkódtatásai következtében. A leletek részletes elemzése, amely még a leletek szerkezetére, összegyűjtési módjára is kitér, módszertanilag példamutató módon megtörtént.⁴⁶

Igen sok lelet jelzi a provincia végét, lassú feladását.⁴⁷ E leletekben általában döntő többségben I. Valentinianus érmei vannak, ezek adják a záróvereteket is, csak néhány leletben van egy-két későbbi, II. Valentinianus-, Arcadius-, Honorius-érem. Ez a néhány érem felhívja a figyelmet arra, hogy sem az I. Valentinianus-érmek döntő többsége, sem az, hogy a záróveretek I. Valentinianus pénzei, nem bizonyítják azt, hogy e leleteket mind és feltétlenül I. Valentinianus uralko-

dása alatt rejtették volna földbe. Mivel I. Valentinianus halálával megszűnt az újabb pénzek forgalomba hozatala, ezeket bármikor földbe rejthették a IV. század utolsó évtizedeiben vagy az V. század elején. Későbbi időpont már nem képzelhető el, mert a növekvő pénzhiányban a teaurálás először csak nehézzé, később nyilván lehetetlenné vált.

A Pannoniával kelet felől szomszédos barbaricum római éremanyaga többször is közlésre került.⁴⁸ Sajnos, éppen a legutolsó és ezek szerint legteljesebb leletközlésből hiányzik a korábbi közlésekhez képest új anyag pontos lelőhelye és leletkörülményei, elsősorban azoknak a leleteknek a kora, amelyekkel együtt előkerült. Így az erre alapozott eredmények bizonytalanok, ugyanis a IV. századi anyag vizsgálatánál egyértelműen kiderült, hogy más az összetétele a szarmata sírok és más az avar sírok római anyagának.⁴⁹ Így pontos vizsgálatokat csak a Huszár L. által közölt anyagból Kerényi A. által kiválasztott érmek alapján végezhetünk. Az így kapott kép két időszak kivételével nagyjából és egészében megfelel a pannoniai pénzforgalom alakulásának. Az egyik ilyen időszak a III. század második fele, amelynek érmei feltűnően kis számmal vannak képviselve a vizsgált területeken. A másik ilyen időszak a IV. század vége, ugyanis I. Valentinianus-érem, mely a provinciában igen sok van, itt alig található. Az első jelenségre igen tetszetős elméletet állított fel Gabler D.,⁵⁰ azt ugyanis, hogy mivel a II. századi érmek általában későbbi anyaggal együtt kerültek elő, ezek nem a II., hanem a III., illetve a IV. század során kerültek ki a barbaricumba, mivel a barbárok a korszak egyre értéktelenedő antoninianusait nem fogadták el, és ezzel rákényszerítették a római kereskedőket, hogy régebbi, II. századi jó pénzzel fizessenek, ily módon kerülnek tehát a III. században rossz antoninianusok helyett jó, II. századi dénárok a barbaricumba. Az érmek kopottak, tehát hosszú forgás után kerültek a barbárokhoz. Az a körülmény azonban elkerülte a szerző figyelmét, hogy a III. század második felének nagy kincsleleteiben ilyen II. századi pénzek nincsenek,⁵¹ ami nyilván annak a bizonyítéka, hogy ezek már ekkor nem forogtak a provinciában (mert ha forogtak volna, akkor elsősorban mint jó pénzeket ezeket teaurálják), tehát innen nem is kerülhettek ebben az időben a barbaricumba. Az érmek kopottsága csak annak bizonyítéka, hogy ezek valóban sokáig forogtak, de hogy hol, a barbaricumban-e, ahol a III. századi pénzbehozatal hiányát pótolta hosszú forgásuk, vagy a provinciában, az nem bizonyítható. Mégis, a fentebbiek alapján barbaricumai hosszú használatuk látszik reálisabbnak. A IV. század

elején újra megnövekszik a terület pénzforgalma, a tetrarchia érmei viszonylag magas számban képviseltek, majd I. Constantinus és II. Constantius veretei a provinciai pénzforgalomhoz képest csökkenő arányban. I. Valentinianus-érem igen kevés van. Figyelemre méltó, hogy ez csak a Csörsz-árokkaal körülvevett területre vonatkozik, az azon kívüli részek forgalma a határos provincia pénzforgalmának megfelelően alakul.⁵²

A Pannoniától északra, északkeletre eső barbaricum pénzanyaga is többszörösen összeállításra került.⁵³ Legmegbízhatóbb az utolsó, E. Kolnikova közlése, mivel elkülöníti a római és barbárok lakta lelőhelyek anyagát.⁵⁴ A pénzforgalom hullámozása követi a pannoniai pénzforgalom alakulását. A nyugati területeken több, kelet felé haladva természetszerűen kevesebb római pénz forgott.⁵⁵

Siscia. A sisciai verdét 262-ben alapította Gallienus. A verde részletes feldolgozását Alföldi A. kezdte meg,⁵⁶ azonban a III. századi típusok közlése után a

munka abbamaradt, és máig is nagy adóssága a pannoniai numizmatikának. Mivel veretei főként a Duna-videki provinciában forogtak, feldolgozása elsősorban a helyi kutatástól várható. Mindvégig jelentős kapacitással dolgozó verde. Magas, általában 4-5 közt mozgó officinaszáma alapján az egyik legjelentősebb nyugati verdének tekinthető. Alapításától megszűnéséig időszakos leállások nélkül ver.⁵⁷ Megszűntetése (387?) valószínűleg a körzetében történt barbár betelepítéssel hozható kapcsolatba.⁵⁸

Sirmium. Jelentéktelen kapacitású verde, amely viszonylag későn, 320-ban nyílik. Feldolgozása még nem történt meg. Nagy kihagyásokkal ver. Verésében inkább a nemesfémek, az arany, az ezüst és csak ritkábban a bronz játszanak szerepet. Működése idején mindvégig igen keveset ver, vereteinek aránya még a pannoniai forgalomban is csak 2–8% közt mozog.⁵⁹ Bezárásának időpontja (395?) egybeesik a többi nyugati verde megszűntetésével.

VIII. Település, lakás és életmód

1. Városok

Pannonia régészetének egyik legkevésbé kutatott területe a pannoniai városok topográfiája, építészete. E kedvezőtlen helyzet létrejöttében többféle ok játszott közre.

a) A római városok fölött ma is jelentős városok sűrűn beépített negyedei terülnek el, pl. Vindobona, Scarbantia, Savaria, Emona, Sirmium, Siscia, Mursa esetében, bár vannak olyanok is, amelyek nincsenek beépítve, pl. Carnuntum, Brigetio, Aquincum, Poetovio stb.

b) Ahol a terület nincs beépítve, ott a nagyméretű, nagy felületeket feltáró ásások régiek, nélkülözik a szükséges rétegtani és az épületek összefüggéseire vonatkozó megfigyeléseket, amit nem pótolhat a települések egy-egy részén megmaradt rétegsor pontos megfigyelése, sem az egyes épületek kombinatív úton történő át- meg átvértékelése. A modern ásások általában csak kis felületeket tártak fel, és ezeket egymástól függetlenül, összesítés nélkül közölték.

c) Igen sok telepésatás közöletlen vagy csak minimális mértékben, előzetes jelentés formájában közölt.

A római kori városok települési előzményeiről igen keveset tudunk. Mivel e városok a terület településföldrajzi szempontból fontosabb pontjain keletkeztek, természetesnek látszik az a feltételezés, hogy e helyek már az őskorban is jelentősebb települések voltak. Hogy itt csak a település vagy a lakosság kontinuitását is fel lehet tételezni, az esetenként dönthető el. A hely korábbi lakottságának bizonyítéka ugyanis általában mindössze néhány La Tène D kori leletűrgy.¹ Néhány esetben a római város jó néhány kilométer távolságra jön létre attól a La Tène D kori teleptől, amely azért valójában a későbbi város településtörténeti előzményének tartható. Ilyen Aquincum és a gellérthegy-tabáni település,² Sirmium és Hrtkvoči-Gomolava,³ Carnuntum és a Braunsberg,⁴ Vindobona és a Leopoldsb-berg⁵ (talán Scarbantia és a Bécsi-domb) kapcsolata.

A foglalás után ezeket a településeket római indításra nyilván kiürítik vagy feladják.

Auktoradatok az őslakosság településeinek csak nevét említik néhány esetben,⁶ települési formájukról, szerkezetükről azonban nem adnak tájékoztatást. A továbbiakban az egyes városokra vonatkozó ismereteinket a városok betürendjében adjuk (vö. IV. fej.).

*Andautonia.*⁷ Sem topográfiája, sem köz- vagy magánépületei nem ismeretesek.

Aquincum (40. ábra).⁸ Municipium. A város ma ismert keleti felét nagyjából a múlt század végén tárták fel az akkori módszernek megfelelően a legfelső járászintig és a legkésőbbi periódusokig. Gyakran összevonták a különböző periódusokhoz tartozó épületrészeket, így a korábbi periódusok, a sztratigráfia, illetve az egyes épületek rendeltetése és összefüggései ismeretlenek maradtak. Ezt nem pótolják a közelmúltban végzett sztratigráfiai célú kisebb ásások,⁹ illetve az egyes épületek rendeltetése körül kialakult elméleti viták.¹⁰ A városfal trapezoid alakban vette körül a települést (vastagsága 1,10–1,30 m) teljes hosszában csak a nyugati oldalon van feltárva, ez 381 m hosszú, az északi és déli oldal kb. 500–700 m hosszú lehetett, a keleti oldal még nem került napvilágra. A falon egymástól 60 méterre befelé ugró, 3×4 méteres négy-szögletes tornyok vannak, a sarkokat 8 m átmérőjű kerek tornyok zárják le. A városfal feltevések szerint Hadrianus korában épült.¹¹

Az utcarendszer eddig feltárt része nem szabályos, bár az utcák többé-kevésbé párhuzamosan futnak. A város két fő útvonalának (alaptalanul olykor cardónak és decumanusnak) tartott két szélesebb utca sem szabályos kereszteződésben metszi egymást. Azt az épületkomplexumot, mely az észak–déli futású útvonalat lezárja, fekvése alapján újabban forumnak tartják.¹² Ezt a meghatározást a forumra jellemző ismérvek hiánya inkább cáfolja. Viszonylag kevés középület

ismert: a III. század közepén épült macellum, négyszögben elhelyezett boltsor, a körbezárt terület közepén kis kör alakú építménnyel. Eddig három közfürdő került napvilágra, a nagy közfürdő, az ún. kettős fürdő, ahol központi udvar körül elrendezve a római fürdő szokásos részei, frigidarium, tepidarium, caldarium megkettőzve találhatók, valamint egy harmadik, kisebb fürdő.¹³ A kettős, illetve a nagy közfürdőhöz esetleg palaestra is csatlakozott.¹⁴ Az aquincumi vízvezeték észak–déli vonulata a forrásoktól a táborig ismert.¹⁵ Feltárássra került a közelmúltban a vízvezeték kiszolgáló forrásokport is, 14 fából készített forrásház, kerámia forrásfoglatokkal, mellettük oltárokkal.¹⁶ A vízvezeték tartó pillérsor Aquincum egyetlen római emléke, amely a római kortól napjainkig mindig felszínen volt. Újabban nyugat–keleti irányú vízvezeték nyomai is előkerültek.¹⁷

Bár a polgárvárosnak viszonylag sok insulája ismeretes, a régészeti megfigyelések hiánya miatt kevés lakóház különíthető el. A peristylumos forma ritka. Általánosnak tekinthető talán egy hosszanti L, illetve T folyosós forma.¹⁸ Ez nemcsak azért nem tekinthető azonban pannoniai sajátosnak, mert a Birodalom más területein is előfordul,¹⁹ hanem mivel szinte napjainkig tipikus formája az utca felé keskenyebb oldalával forduló, hosszan befelé nyúló városi háznak, amelynek udvarát fokozatosan építik be. Az újabb kutatások szerint a polgárváros magánháza csak a II. század végétől épülnek kőbe.²⁰

Canabae. Eddig nagyobb összefüggő területe nincs feltárva, csak egyes épületek és épületegyüttesek.²¹ Ezért és mivel jellegénél fogva szabálytalan település,²² városszerkezete nem ismert. A tábortól mintegy 40 méteres beépítetlen terület választja el.²³ Már az auxiliáris tábor mellett kiépül a vicus.²⁴ Eleinte lakógödrökből áll, a II. századtól azonban kőbe épült, és luxus és komfort tekintetében nem marad el a municipium mögött.²⁵ A Severusok alatt a canabae északi részében egy sor luxuslakás épül, amelyeket talán tribunusi háznak lehet tartani.²⁶ A canabaeban több műhely is került feltárássra.²⁷

Bassiana (42. ábra).²⁸ A városról mindössze egy jól sikerült légi felvétel nyújt tájékoztatást, ez azonban igen sokat elárul. A várost (kiterjedése kb. 550×350 m) ellipszis alakban városfal veszi körül, a hosszabbik tengely irányában széles út fut keresztül rajta, közepe táján forumra emlékeztető épületcsoport ismerhető fel.

Brigetio.²⁹ Topográfiájáról mindössze annyit tudunk, hogy a tábor körül fekvő canabaetól nyugatra található a municipium. Sem a canabae, sem a municipium

városszerkezet nem ismert. Középületei és magánházaik sem kerültek még feltárássra, illetve publikálásra. A települést a tatai forrásokból látták el vízzel, az aquaeductus kis átmérőjű pillérsora talán fakonstrukciót hordozott.³⁰

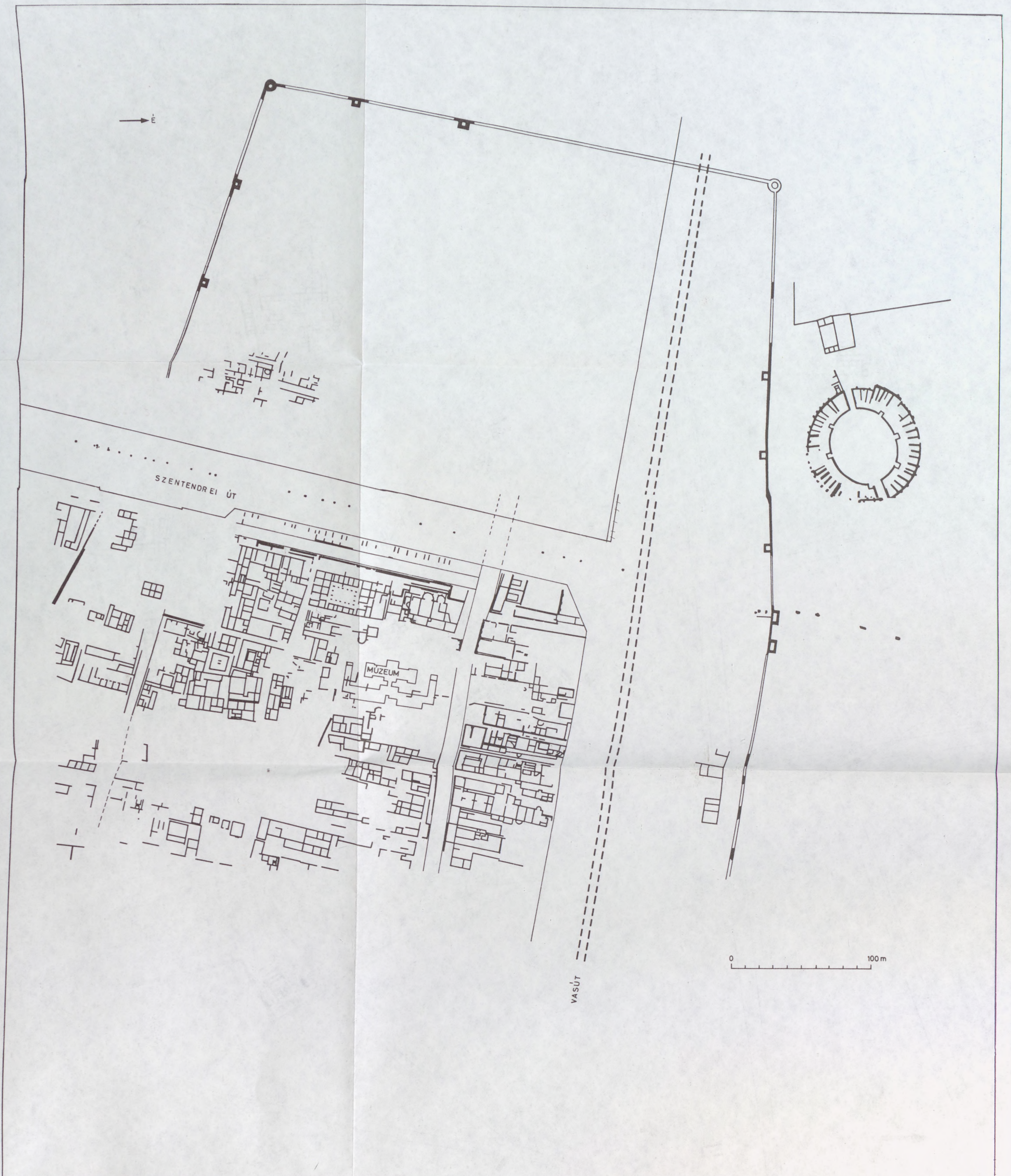
Carnuntum.³¹ Municipium. A városfal és a város kiterjedése nem ismert. Középületei közül mindössze egy nagyméretű, collegiumi helyiségeket is magába foglaló fürdőépület, az ún. Palastruine van feltárva. Legkorábban a III. század elején épült, a III. század vége felé bekövetkezett pusztulása után talán palotává építették át.³² A lakónegyedből csak néhány insula van feltárva, itt az utcarendszer szabálytalan. A lakóházak a szokásos keskeny, hosszú L, illetve T folyosós formát követik. Föld alatti vízvezeték csak néhány helyen, szondázással került napvilágra. A városon kívül bizonytalan rendeltetésű, négynyílású díszkapu áll, közepén szoborbázissal.³³

Canabae. Utcarendszere a feltárt területen szabálytalan, bár az utcák többé-kevésbé párhuzamosan futnak. Egy nagyméretű, pillérsorral, peristylummal körülvett nagy tér (forum?, piac?) a század eleje óta ismert, első periódusának mérete bizonytalan, második periódusa 139×115 m, a délkeleti oldalt lezáró épület (bazilika?) 7,30 m széles. Ezenkívül középületei közül csak egy fürdő került még feltárássra. Egy nagyméretű, de csak kis részben feltárt épületet helytartói palotának határoztak meg.

Cibalae.³⁴ Igen keveset tudunk róla, a várost övező, négyszögben futó árokrendszer Marsigli térképén maradt fenn.

Emona (43. ábra).³⁵ Deductio colonia. A városkép ennek megfelelő. A 3 m széles városfalak négyszögletes, 523,60×435,50 m teret zárnak körül. A saroktoronyok kör alakúak, az oldaltornyok (6,5×6,5 m) négyszögletesek. A városba négy főkapun és 14 kisebb bejáraton lehetett bejutni. A kisebb bejáratokból a IV. században 12-t befalaztak. A falak előtt 3 m mély, 17 m széles árok futott. Később ezen kívül újabb, második, 5 m mély, 13 m széles védőárkot húztak. A városfal építési felirata 14. augusztus, 15. eleje közé keltezhető.³⁶ A fallal körülvett várost öt észak–déli és hét kelet–nyugati irányú, 14 m széles utca tagolja derékszögű, de nem azonos méretű insulákra. A forum a fölötti ókeresztény épületek miatt csak részben került feltárássra, a publikáló szerint mintegy 6 insulányi területre terjedt ki. Vízvezeték-maradványok a várostól nyugatra és északnyugatra kerültek elő. Több lakóház és műhely részletes feltárással és publikálásával meg történt, azonban általában az alaprajzok közlése nélkül.³⁷

40. ábra. Aquincum polgárvárosa

Iovia. A város területén feltárás nem történt. Mogetiana és a Municipium Iasorum területén ásítás nem történt.

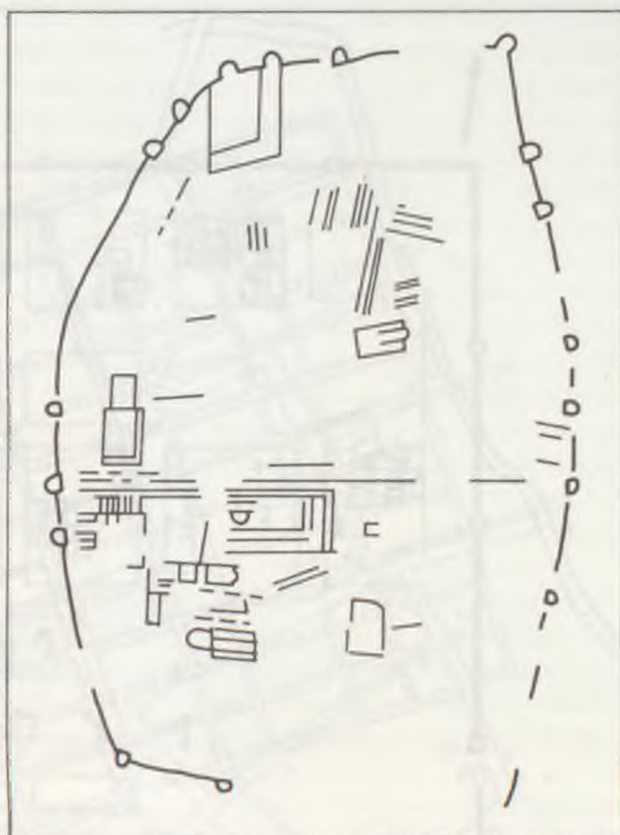
Municipium Latobiorum — Neviodunum.³⁸ Területén csak kisebb leletmentések történtek, ezek anyaga sincs részletesen közölve. Középületeiből fürdő és talán magazin került feltárássra. Vívezetékének egyik ága ismert.³⁹

Mursa. Topográfiajáról igen keveset tudunk, a városfal vonulatát XVIII. századi térképen látható terepalakulat alapján rajzolták meg.⁴⁰ Ezenkívül mindössze néhány hosszú árok profilja és leletanyaga ismert.⁴¹ Feliratról értesülünk üzletsoráról — *tabernae L cum porticibus*.⁴²

Poetovio. Városfalai és utcarendszere nem ismert. A város nyugati szélén feltárt, nyilvánvalóan középület rendeltetésű épületcsoport elsősorban szentélyekből áll, és eszerint a legtöbb városban meglévő szentélykörzetnek tekinthető.⁴³ A 30-as években a város központjában nagyméretű (52×43 m) fallal körülvett építmény (forum?, piac?) került feltárássra. Mellette középületek, curia, Iuppiter-szentély és egyéb, pontosan meg nem határozható rendeltetésű épületek.⁴⁴ Újabb néhány lakóház is előkerült.

*Salla.*⁴⁵ Eddigi adatai alapján tipikus példáját szolgáltatja az olyanfajta településnek, amelynek jelentőségét elsősorban a rajta átfutó, fontos kereskedelmi útvonal adja meg. Eddig ismert egyetlen középülete egy IV. századi nagyméretű, valószínűleg villa publicának meghatározható épület. Lakóházai gerenda, illetve vályog felmenő fallal épültek. A városka nagyméretű szennyvízvezető csatornával rendelkezett.

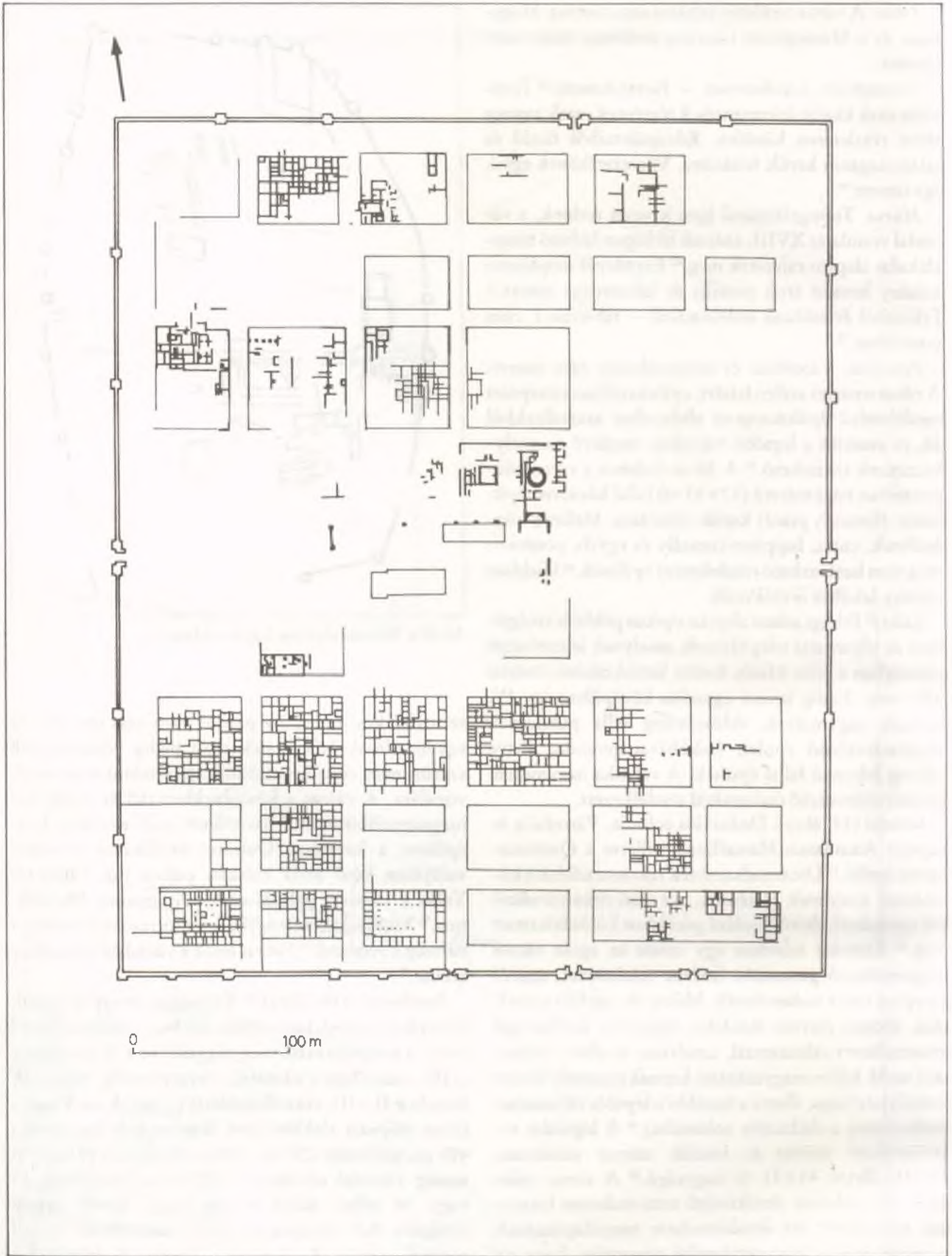
Savaria (44. ábra). *Deductio colonia.* Városfalát és kapuját Ammianus Marcellinus,⁴⁶ illetve a Quirinuspassio említi.⁴⁷ Utcarendszerének rekonstruálására különböző kísérletek történtek. Az első rekonstrukció két egymástól eltérő tájolású periódust különböztetett meg.⁴⁸ Eszerint azonban egy szinte az egész várost megsemmisítő pusztulást kellene feltételezni, amiről azonban nincs tudomásunk. Mócsy A. egyféle irányítású, azonos méretű insulákra tagolódó, derékszögű utcarendszert rekonstruál, amelyben az eltérő irányítású utcák külön magyarázatot kapnak (szentélykörzet szabálytalansága, illetve a korábbi település változatlan beolvasztása a *deductio* coloniába).⁴⁹ A legújabb rekonstrukció szerint az insulák mérete váltakozó, 92×41, illetve 41×41 m nagyságú.⁵⁰ A város, mint *deductio colonia*, derékszögű utcarendszere biztonságos tekinthető. Az insularendszer megállapításának azonban fontos bizonytalansági tényezője, hogy az adatok első összeállítója, Buocz Terézia szerint vi-

42. ábra. Bassiana alaprajza (légi felvétel alapján)

szonylag kevés utcarész pontos irányítása ismert,⁵¹ az egyéb adatok (vívezeték stb.) pedig véleményünk szerint nem vonatkoztathatók egyértelműen az utcák vonalára. A várost a későbbiekben dél és észak felé megnagyobbították.⁵² Savariának csak egyetlen középülete, a korábban Quirinus-bazilikának tartott,⁵³ valójában késő antik császári palota van feltárva.⁵⁴ Talán e császári palotát említi Ammianus Marcellinus.⁵⁵ Vívezetékének egyik ága a forrásoktól kezdve a városig követhető.⁵⁶ Felirat említi a városban valamiféle *arcust*.⁵⁷

Scarbantia (45. ábra).⁵⁸ Városfalai, mivel az egyik középkori városfal erre épült, körben nyomon követhető. A település eredetileg nagyobb volt, mert amikor a IV. században a városfalat megépítették, alapjának ásásakor II–III. századi épületeket vágtak át. A nagyjában ellipszis alakban futó (legnagyobb hosszúsága 404 m, szélessége 250 m, a bezárt terület kb. 9 ha) 3 m vastag városfal védelmét 23–25 m-es közönként 33 vagy 34 félkör alakú és egy nagy, kerek torony szolgálta. Két városkapuja volt a város északi és déli végénél, ezeket 2–2 torony őrizte. A faltól 12,5 méterre vízesárok futott. A város észak–déli irányú

43. ábra. Emona alaprajza

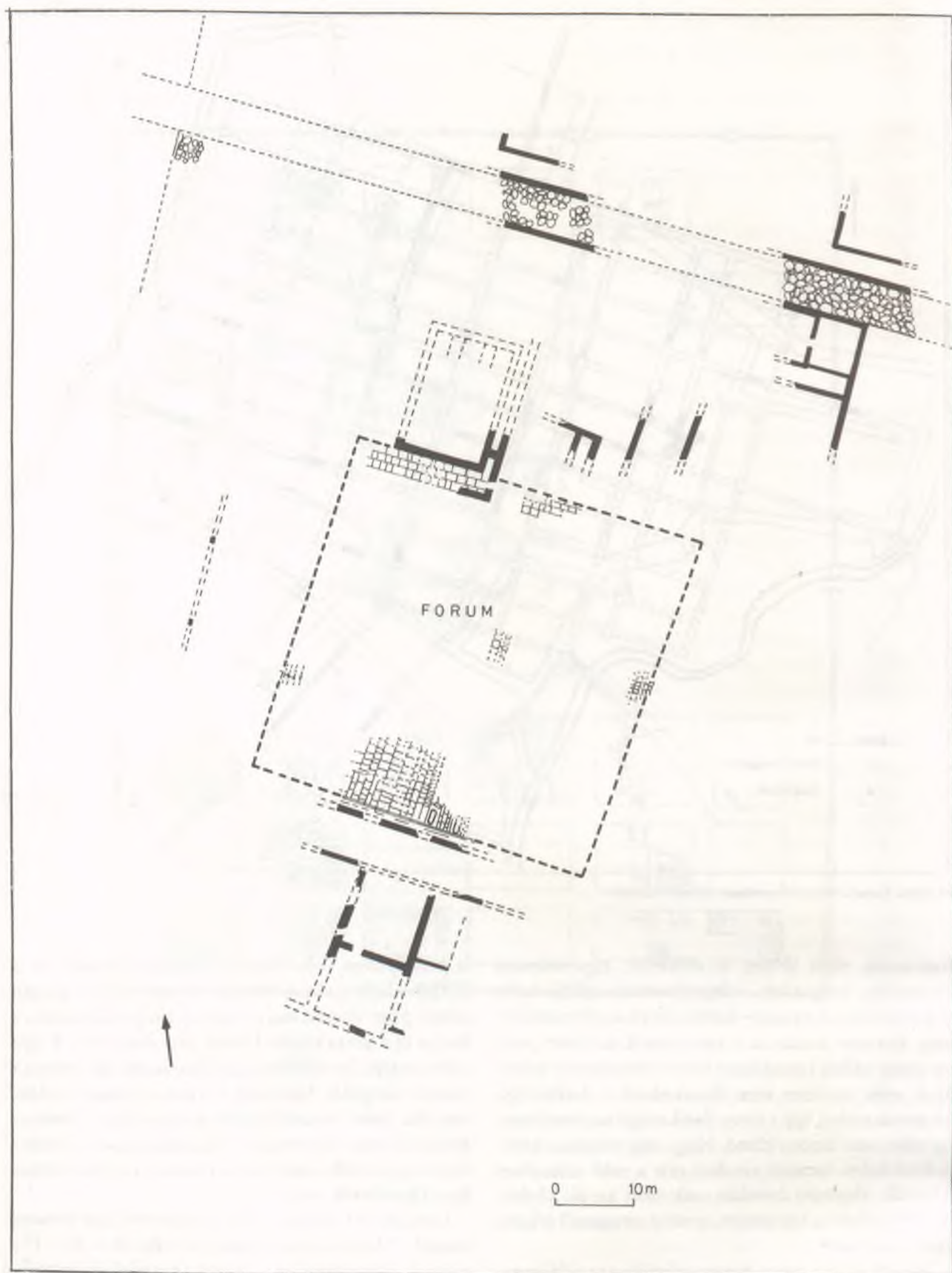
44. ábra. Savaria utcarendszerének rekonstrukciója

főútvonala több helyen is előkerült, egyértelműen bizonyítva, hogy törés, irányváltoztatás nélkül szelte át a települést. A nyugat–keleti irányú utcák maradványai, kövezett szakaszai is ismeretesek, azonban pontos irány nélkül (mindössze két esetben pontos iránynyal, ezek azonban nem illeszkednek a derékszögű utcarendszerbe), így a város derékszögű utcarendszere egyelőre nem bizonyítható. Nagy négyszögletes kőlapokkal fedett forumát részben már a múlt században feltárták, alaprajza azonban csak most került közlésre.⁵⁹ Közöletlen, bár ismert, a város nyugatról érkező vízvezetéke is.⁶⁰

Siscia.⁶¹ Sokáig még a három település (az őslakosság, Augustus táboráé és a coloniáé) megkülönböztetése

is bizonytalan volt. Kisebb szondázó ásatások és a XVIII–XIX. századi fölmérések egybevetése alapján jelenleg úgy látszik, hogy a város a Kulpa bal partján, a Kulpa és a Száva között feküdt, szemben vele a Kulpa jobb partján, a torkolatnál az Octavianus által elfoglalt őslakos település, Segestiké. A város területén fürdők, bazilika (talán forum?) kerültek napvilágra, részletes közlésük még várat magára. Hasonlóképpen közöletlen a vízvezeték, amelynek nyomai a várostól délkeletre figyelhetők meg.

Sirmium (41. ábra).⁶² A korai városról igen keveset tudunk. Maradványait mindenütt elfedik a III–IV. századi, jelentőségében és ennek megfelelően nagyságában is megnövekedett város épületei. Mégis a késői

45. ábra. Scarbantia foruma

épületek alatti rétegek azt bizonyítják, hogy a korai város a Száva mellett feküdt, és előbb észak, majd kelet felé terjeszkedve érte el késői formáját. Írott forrásban is említett városfala,⁶³ amely délen és északon feltárt, szabálytalan sokszög alakú, 120 ha területet zár körül. Pontos datálása vitatott, az azonban biztos, hogy a késői, megnövekedett városhoz tartozott. Utcarendszere szabálytalan, középületeiből egy nagyméretű fürdő (talán a *thermae Licinianae*),⁶⁴ hatalmas horreum, a horreum mellett korábbi rétegben kőlapokkal kirakott tér, talán a korai forum és több tabernasor van feltárva. Előkerült egy igen gazdagon kivitelezett épület része is, amely talán az Ammianus Marcellinusnál említett⁶⁵ császári palotával azonosítható. Mindezek az épületek a III. század végére, a IV. századra keltezhetők. E korszakra keltezhető a nagyméretű fürdővel ellátott *peristylum* magánház is.⁶⁶ A város északról érkező vízvezetékének nyomai is ismeretesek.

Sopianae. Épületeiből mindössze egy nagyobb középület, talán fürdő van feltárva.⁶⁷

Vindobona.⁶⁸ A terület kutatását jelentősen megnehezíti, hogy fölötte Bécs egyik sűrűn lakott kerülete fekszik. Így csak kisebb ásásokra, szondázásokra nyílt lehetőség. A települések topográfiáját is csak a közelmúltban sikerült tisztázni. Eszerint a *municipium* a legiótáborától keletre, a *canabae* a tábortól inkább nyugatra feküdt. Utcaszerkezete szabálytalannak tűnik, középületei ismeretlenek. Vízvezetékének egy rövidebb szakasza is feltárással került elő.⁶⁹

Városi ranggal nem rendelkező, de jelentőségében a vicusok közül kiemelkedő településekből még kevesebbet ismerünk. Gorsiumról e kötet más helyén esik szó. A fürdőhelyek közül, amelyekre az *Aquae* helynév utal, egyedül *Aquae Iasae* területén folyt jelentősebb kutatás.⁷⁰ Itt feltárással került elő nagyméretű fürdőkomplexum, valamint a település zárt *forum* a *capitoliumi* triász szentélyével.

Van néhány épület, amelynek létét csak feliratok bizonyítják, így pl. bazilika⁷¹ és horreumok.⁷² Irodalmi adatok említik diadalívüket: Cassius Diónál szó esik a pannón–dalmata lázadás leverése alkalmából készített diadalívéről.⁷³ Ammianus Marcellinus említi II. Constantius diadalívét.⁷⁴

Mint azt az említett adatok hézagossága, hiányosságai, a rendelkezésünkre álló adatok bizonytalanul vagy egyáltalán nem keltezhető volta bizonyítja, a pannóniai városfejlődés közös vagy különös vonásairól egyelőre semmi érdemlegeset nem állapíthatunk

meg. Hasonlóképpen kevés a konkrét adat a városok hanyatlására, az egyes városrészek felhagyására vonatkozóan. A IV. században természetesen még mindennél folynak köz- és magánépítkezések, a sirmiumi indokoltan nagy építőtevékenység mellett más városokban is. A városok egyes részeinek hanyatlását, fokozatos felhagyását igen nehéz keltezni, mert éppen abban az időben megy végbe a folyamat, a IV–V. század fordulóján körül, amikor az újabb pénzek behozatala megszűnik, és a pontosan datálható leletek száma is igen lecsökken. Az egyes városnegyedek felhagyását a helyükön kialakuló temetők korával szokta kapcsolatba hozni a kutatás. Ennek a problémának pontos és részletes kidolgozása minden topográfiai adat figyelembevételével és kellő kritikával történő datálásával még egyetlen város esetében sem történt meg, bár több kisebb feldolgozás is született.⁷⁵

Antik irodalmi adatok szólnak arról, hogy a IV. század harmadik harmadában a városok igen rossz állapotban voltak. I. Valentinianus 374-ben csak Savariában talált többé-kevésbé megfelelő téli szállást, Carnuntum ekkor „*desertum et squalens*”,⁷⁶ de a savariai városkapu és környéke is rendezetlen és elhanyagolt volt.⁷⁷ Egyedül Sirmium látszik kivételnek, de a városfal és az árkok itt is annyira rossz állapotban voltak, hogy a barbár betörés hírére egy színház építésére összegyűlt összegből vagy építőanyagból kellett őket helyreállítani és kijavítani.⁷⁸ A római kort közvetlenül megelőző időszakban az általános házforma a részben földbe mélyített vályog- vagy gerendaház volt.⁷⁹ Jelenleg úgy látszik, hogy a magánépítkezéseken (a villák kivételével) ez az építkezési mód megmaradt az I. és részben a II. században. A rómaiak által meghonosított, leggyakrabban *opus incertum* kőfalazás a II. század közepéig, néhol egészen a markomann háborúig a hivatalos építkezésekre, illetve a villákra szorítkozott, általánossá csak a III. században vált.⁸⁰ A kváderfalazás ritka, kváderket legfeljebb burkolásra, illetve az épület statikája szempontjából fontos helyeken használnak (pl. sarkok, csatornák és falak kereszteződésénél stb.). A bonyolultabb kivitelezésű falrakási formák ritkán fordulnak elő (még az *opus spicatum* is), talán az egyetlen forma, amely szélesen elterjed a késői időkben, a téglasorokkal tagolt kőfal. A téglafalazás igen ritka. A téglák elsősorban tetőtéglaként és melegvezető (tubus, illetve tegula *mammata*) téglaként kerül felhasználásra. Néhány építőmestert feliratokból is ismerünk.⁸¹

2. Villák és vidéki kőépületek

A római írók alapján a villa fogalma megközelítő pontossággal meghatározható. Mivel az adatok a köztársaságtól (Cato) a késő császárkorig (Digesta) terjednek, nyomon követhetjük a villa szó tartalmának esetleges módosulásait is. A villa — modern jelentésétől eltérően — nem építészeti, hanem gazdasági kategória, nem egyetlen épület, még kevésbé lakóház, hanem egy mezőgazdasági egység üzemeltetéséhez szükséges gazdasági és lakóépületek együttese,¹ amely magában foglalja a birtok jellegének megfelelő különböző gazdasági épületeket, a birtokon munkálkodók lakóházait és a tulajdonos városi kényelemmel ellátott lakóépületét. Részeit rendeltetésük szerint villa rusticanak, illetve villa urbanának nevezik. Tehát a rustica és urbana jelző nem a villa helyére utal, hanem rendeltetését határozza meg. Egyértelműen kiderül ez már Cato egyes helyeiből, pl. patrem familiae villam rusticam bene aedificatam habere expedit, cellam oleariam, vinariam, dolia multa... (Cato 3, 2.), vagy Columellánál, aki részletesen leírja a villa egyes részeit, a korábbiakhoz képest annyi változtatással, hogy a villa rustica tovább bontja, és a termények raktározására szolgáló részeket villa fructuariának nevezi.² A villa rustica, illetve a villa rustica és villa fructuaria nevet tehát a gazdasági rendeltetésű részek viselik, míg a villa urbanának a birtokos — esetleg gazdagon díszített — lakóházát nevezik. Eredetileg a dolog természetének megfelelően a gazdasági részeket tartották fontosabbnak, Cato a villa rustica egyes részeit pontosan ismerte, de a villa urbanáról csak annyit tart szükségesnek megjegyezni, hogy villam urbanam pro copia aedificat (4, 1.), vagyis hogy azt a vagyoni lehetőségek szerint kell megépíteni. A köztársaságkor végétől kezdve egyre növekszik a villa urbana rész szerepe, fontossága. Bár ezt a változást a kor írói általában helytelenítik,³ és változatlanul a rustica részt látják fontosabbnak, a villa szó tartalmát tekintve jellemzőnek. Num minus villa tua erit ad angulum Velini, quam neque pictor neque tector vidit umquam, quam in Rosia quae est polita opere tectorio eleganter, quam dominus habes communem cum asino? (Varro 3, 2, 9.), és továbbra is elképzelhetőnek tartanak urbana rész nélküli villát is.⁴ Mindezek ellenére nagyméretű, gazdagon díszített villa urbanák épülnek a császárkorban Itáliában és szerte a birodalomban.

A villa jellegéből következik, hogy földbirtok (fundus) tartozik hozzá, mégpedig olyan szorosan, hogy fundusnak csak akkor neveznek egy földterületet, ha azon villa áll. Dig. L 16, 60: Fundus autem integrum

aliquid est, et plerumque sine villa locum accipimus. Hasonlóképpen nyilvánvaló a fentiek alapján, hogy villa csak vidéken képzelhető el, városban soha. Dig. L. 16, 211: Fundi appellatione omne aedificium et omnis ager continetur, sed in usu urbana aedificia aedes, rustica villae dicuntur, locus vero sine aedificio in urbe area, rure autem ager appellatur, idemque ager cum aedificio fundus dicitur. A Digesta-szövegek azt bizonyítják, hogy a villa szó tartalma a császárkor végére sem változott meg.

A villák gazdasági hátterének vizsgálatához alapot adhat az ókori szerzőknél megfogalmazott követelmény, hogy a villa méreteinek arányban kell állniuk a hozzátartozó fundus méretével. Klasszikus tömörséggel fogalmazza meg ezt Cato: Ita aedifices, ne villa fundum quaerat neve fundus villam (3, 1.) és bővebben Varro és Vitruvius.⁵ Így joggal feltételezhetjük, hogy feltárt villáink tükrözik a hozzájuk tartozó fundus méretét, gazdagságát.

A pannoniai villakutatás általában nem a villa antik fogalmából indult ki, így a villákkal foglalkozó munkák egyéb vidéki kőépületeket, sőt városi házakat is tárgyalnak. Ezért — bár a pannoniai villákkal a közelmúltban több összefoglalás is foglalkozott⁶ — ismereteink összegzéséhez újra át kell tekintenünk a rendelkezésre álló anyagot (46. ábra).

A Fertő tó vidéke

Nagybirtok

*Parndorf*⁷ (1949–1955 B. Saria; 1975–1978 G. Langmann). Villa urbana: 1500 m²; freskó, mozaikok; hypocaustum. Villa rustica: fürdő és lakóépületek, nagyméretű horreum (56×26 m), egyéb bizonytalan rendeltetésű épületek. Kettős udvar körítő fallal, két megerősített kapu (47. ábra).

Kronológia: Az I–II. század fordulóján épült (legio XXX Ulpia Victrix bélyeges téglá), a II–III. század kisebb átépítések, a III. század végén a nagyméretű apszisos terem hozzáépítése és mozaikokkal, freskókkal való díszítése. Valamikor a II–III. század során császári tulajdonba került. Valószínűleg a 308-as császártalálkozó színtere.⁸ Feltehetően azonos Murocinctával.⁹ Az újabb ásatás adatai szerint a mozaikok és a díszítés II. Constantinus alatt vagy után készültek (337–341 között vert érem a mozaik alapozásában). Az épület maga már „sigillata nélküli” korszakban, tehát a III. század második felében vagy később.¹⁰ Biztos és megalapozott datálása csak a teljes anyagközléstől várható.

*Eisenstadt*¹¹ (1903 S. Wolf). Villa urbana: 1500 m²; peristylumos szerkezet; freskó és mozaiktöredékek;

hypocaustum. Villa rustica: Fürdő és egy ismeretlen rendeltetésű épület; körítő fal több része feltárva (48. ábra 1.).

Kronológia: Teljesen bizonytalan (apróleletanyaga nem közölt, éremanyagát beolvastották a Wolf-gyűjteménybe). A periódusok szétválasztása¹² önkényes, nem ásatási megfigyeléseken alapszik.

Középbirtok

*Szakony-Gyalóka*¹³ (1969 Gabler D. kutatóárkokkal). Villa urbana: kb. 1030 m²; lineáris (48. ábra 3.).

Kronológia: III. század második felében vagy inkább a IV. században épült. A IV. század végéig használják.

*Robrbach*¹⁴ (1966–1967 G. Langmann). Villa urbana: 715 m²; nem teljesen feltárt (48. ábra 6.). Villa rustica: alaprajz nem közölt, csak leírás.

Kronológia: (bizonyítás nélkül) 1. I. század második felében épült. 2. Fürdő hozzáépítése. 3. Késő antik időben erődítve (alaprajz nincs közölve).

Kisbirtok — feltételezhető, hogy ezeknek az épületeknek nem volt minden esetben külön rustica része.

*Au am Leithaberg*¹⁵ (1905 Podwizinsky—Skribany). 176 m²; lineáris; melegvezető üreges téglák (48. ábra 4.).

Nem keltezhető.

*Deutschkrentz*¹⁶ (1928 A. Barb—R. Egger). Villa urbana: 350 m²; szokatlan alaprajz; mozaik, freskó; hypocaustum, fűtőcsatornák. Villa rustica: ismeretlen rendeltetésű épület; körítő fal egy szakasza (48. ábra 2.).

Korhatározásra felhasználható adat nincs.

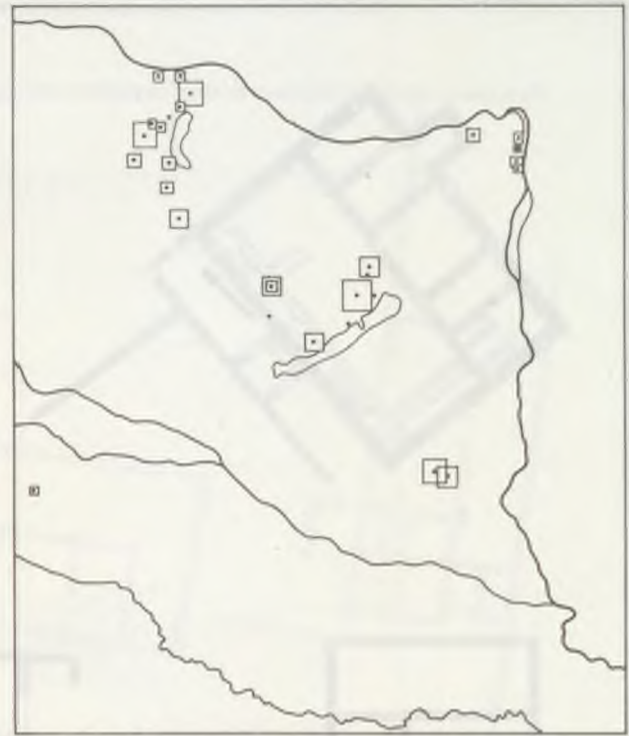
*Donnerskirchen*¹⁷ (1902 Gruber: fürdő; 1910–11 M. von Groller; 1927 A. Barb: keresztény kultuszépület). Villa urbana: 240 m²; hypocaustum, fűtőcsatornák; lineáris (49. ábra). Villa rustica: fürdő, horreum, bizonytalan rendeltetésű épületek. Ókeresztény bazilika: a mellette talált karéjos díszítésű márványoltármensa alapján.¹⁸

Kronológia: bizonytalan. Kevés és általában díszítetlen sigillataanyag és a II. század végén induló pénzforgalom alapján feltehetően a markomann háborúk után épült. A IV. század végéig használatban van.

*Fertőrákos-Golgota*¹⁹ (1964–1965 Gabler D.). A feltárt épület alaprajza szokatlan. Valószínűbbnek látszik, hogy gazdasági vagy legalább részben gazdasági (horreum) rendeltetésű. 420 m².

Kronológia: I. században épült (leletanyaga alapján). A IV. században már biztosan nem használják.

*Katharinenhof bei Fischamend*²⁰ (1904). Villa urbana: 185 m²; lineáris. Villa rustica: (?) Bizonytalan rendeltetésű épület (48. ábra 5.).

46. ábra. Villák Pannoniában

Kronológia: Valószínűleg a IV. században épült (egyik épület alapárkában III–IV. század fordulóján vert érmek).

*Regelsbrunn II.*²¹ (1900). Villa urbana: 224 m²; lineáris (53. ábra 3.). Villa rustica: horreum. Négyszög alakban körítőfal.

Korhatározásra alkalmas lelet nincs.²²

*Winden am See*²³ (1949–1950 B. Saria). Villa urbana: 230 m²; lineáris; fűtőcsatorna.

Kronológia: Az ásató szerint az I–II. század fordulóján épült és a markomann háborúkban végleg elpusztult. A 11 érem a III. század vége és a IV. század vége közti időből és a leletanyag sok késői darabja arról tanúskodik, hogy az épületet a IV. század végéig használták.²⁴

Egyéb vidéki kőépületek

*Maria Ellend*²⁵ (1901 M. von Groller). Útállomás; 2 burgus, egy lakóház (freskó) és gazdasági épületek (55. ábra 1.).

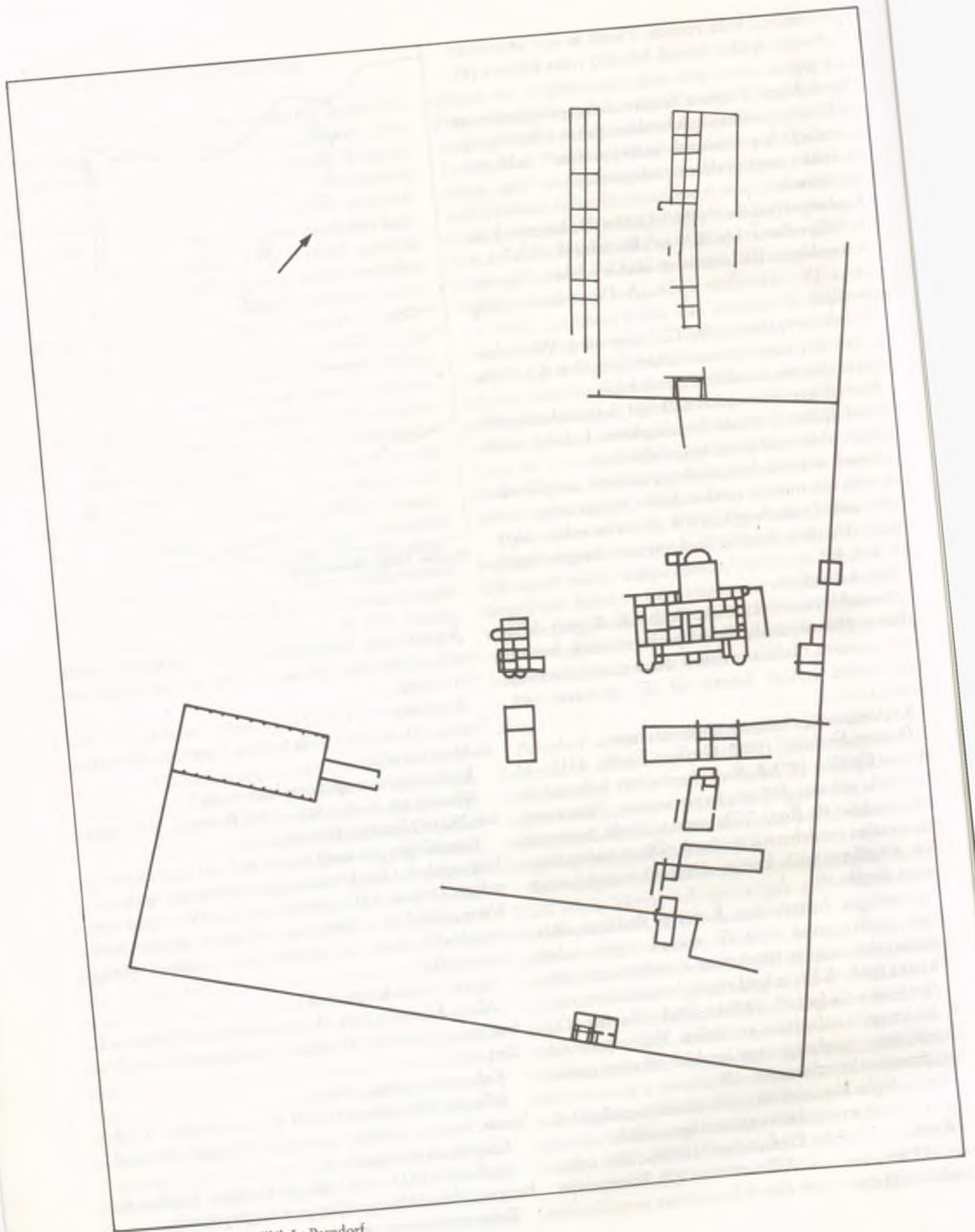
Keltezhető anyaga nincs.

*Ellender Weingarten*²⁶ (1901 M. von Groller). Útállomás; burgus, lakóház, gazdasági épület (55. ábra 2.).

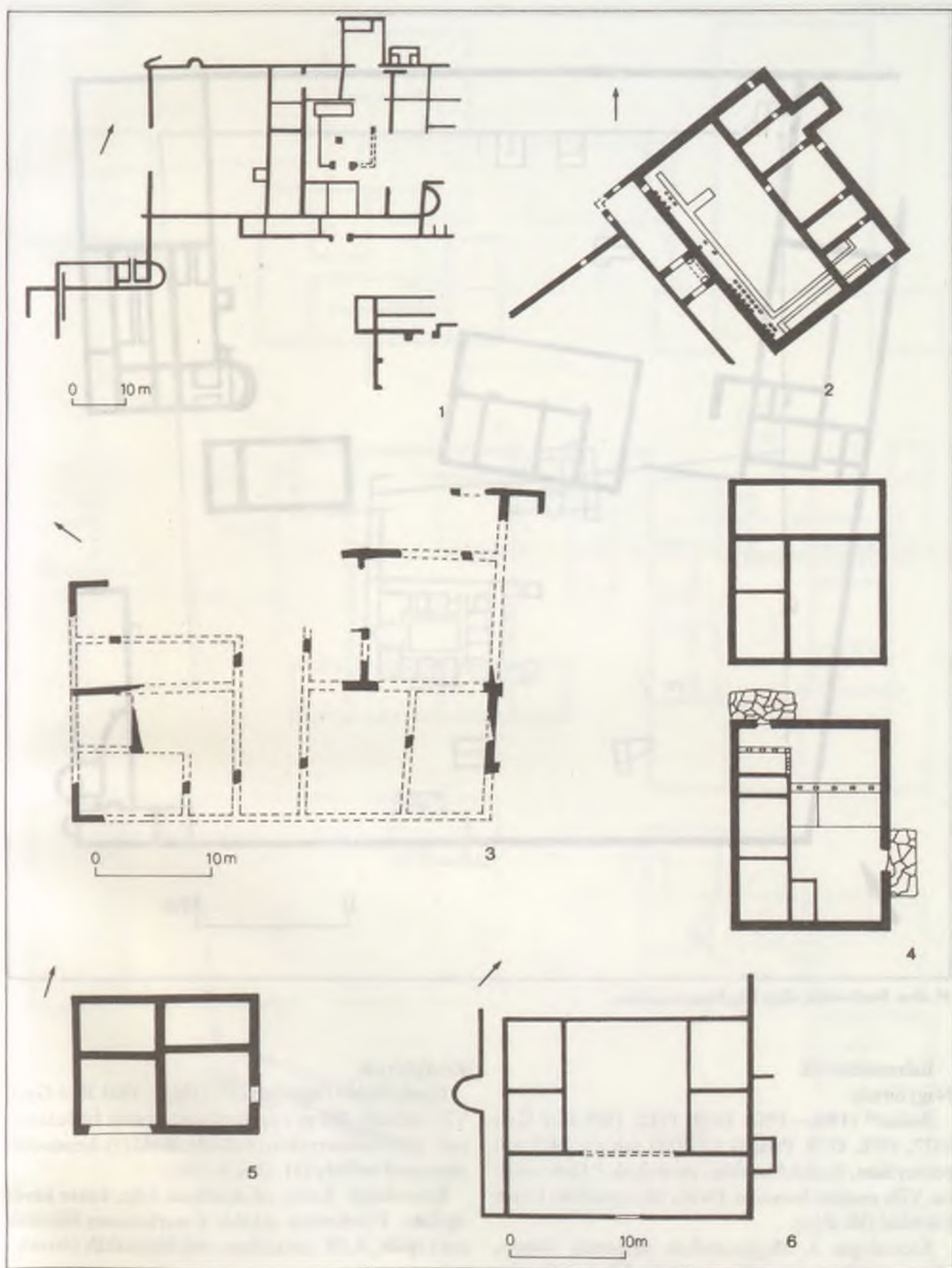
Keltezhető anyaga nincs.

*Purbach*²⁷ (1912–1913 M. von Groller). Útállomás; burgus, lakóház (fűthető) és gazdasági épületek.

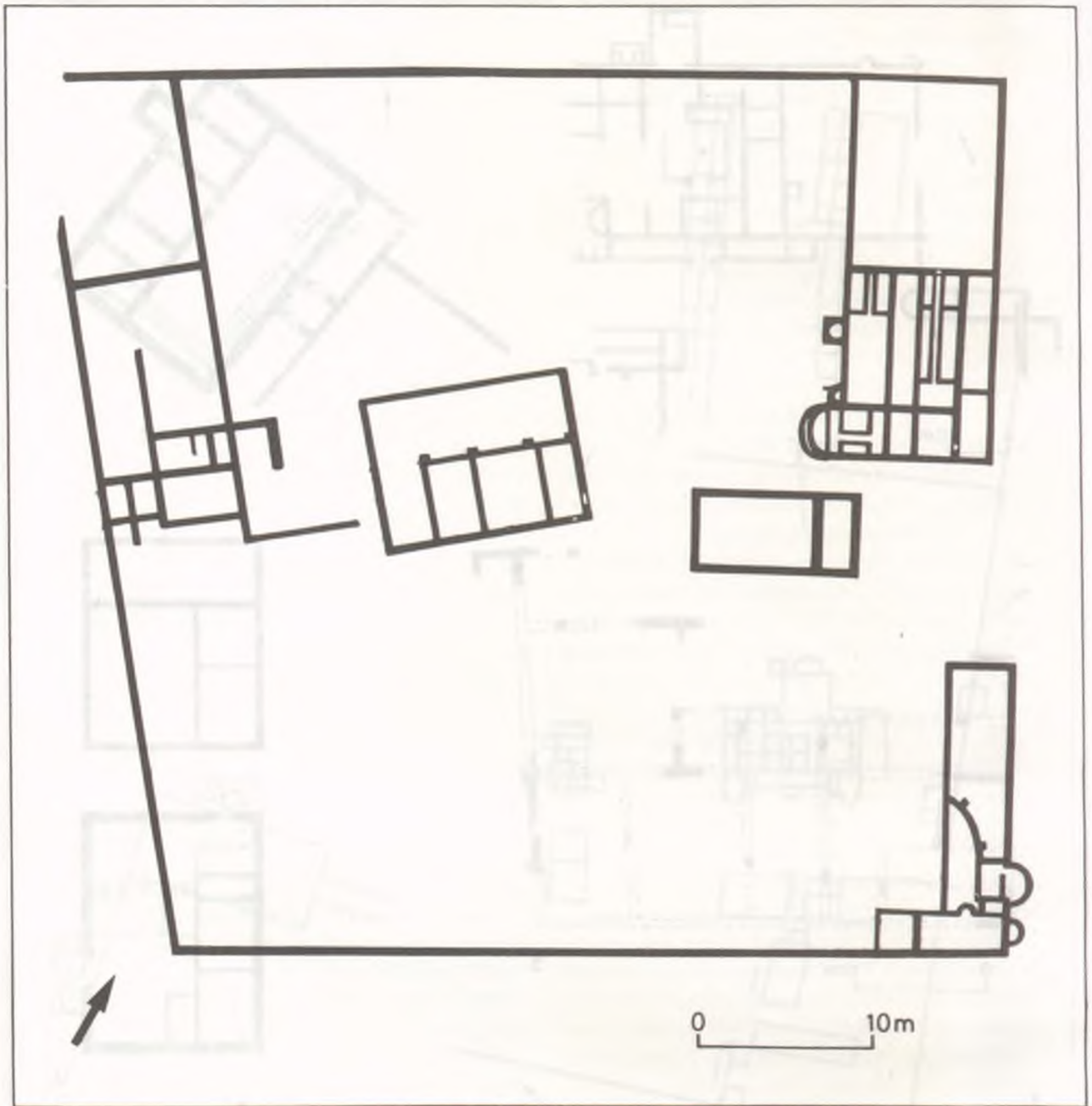
Keltezhető anyaga nincs.

47. ábra. Fertő-vidéki villák I.: Parndorf

48. ábra. Fertő-vidéki villák II.: 1. Eisenstadt, 2. Deutschkreutz, 3. Szakony, 4. Au am Leithaberg, 5. Katherinenhof bei Fischamend, 6. Rohrbach

49. ábra. Fertő-vidéki villák III.: Donnerskirchen

Balatonfelvidék

Nagybirtok

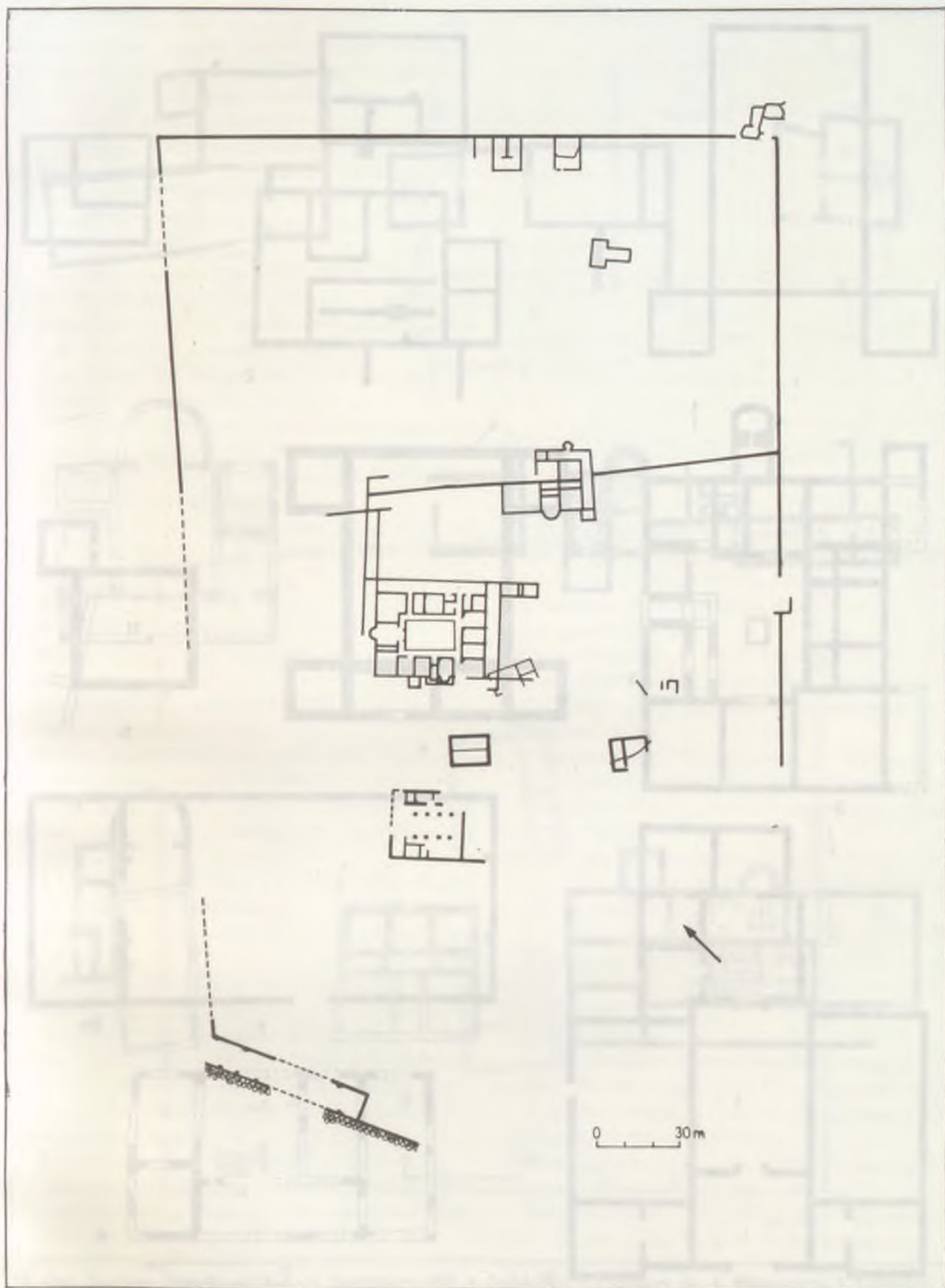
*Baláca*²⁸ (1906–1907, 1909, 1912, 1926 Rhé Gy.; 1977, 1978, 1979. Palágyi S.). Villa urbana: 2400 m²; peristylum, freskó,²⁹ stukkó, mozaikok;³⁰ fűtőcsatorna. Villa rustica: horreum, fürdő, lakóépületek; kettős körítőfal (50. ábra).

Kronológia: 1. Megépülésének időpontja vitatott, alatta más irányítású épület, freskótöredékek. 2. Severus kori mozaikok.³¹ 3. A IV. század végéig használták.³²

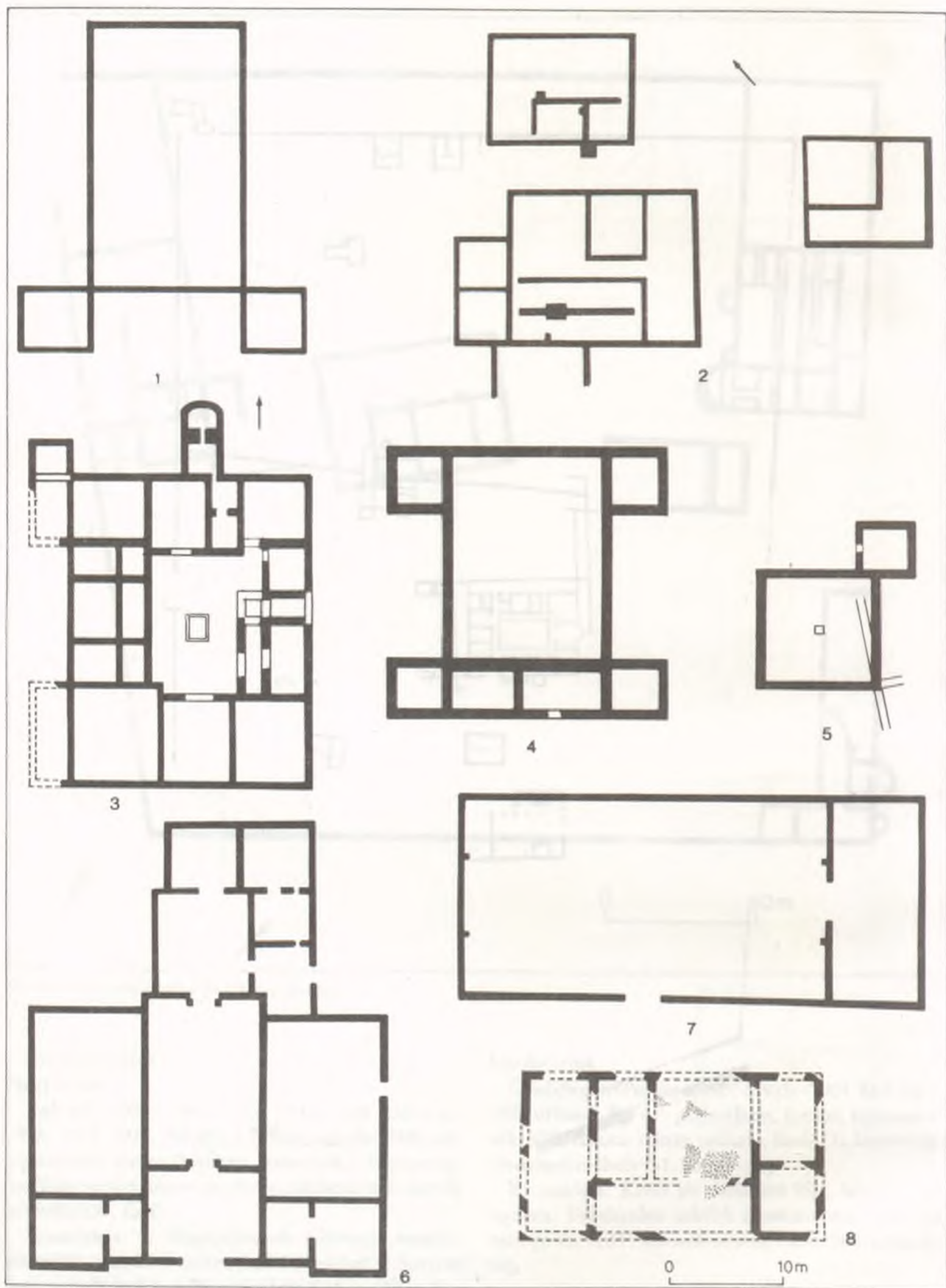
Középbirtok

*Gyulafrátót-Pogánytelek*³³ (1903–1904 Rhé Gy.). Villa urbana: 750 m²; peristylum, freskó; fűtőcsatornák. Villa rustica: raktár, műhely, fürdő (?), kemencék, ólomöntő műhely (51. ábra 3–5.).

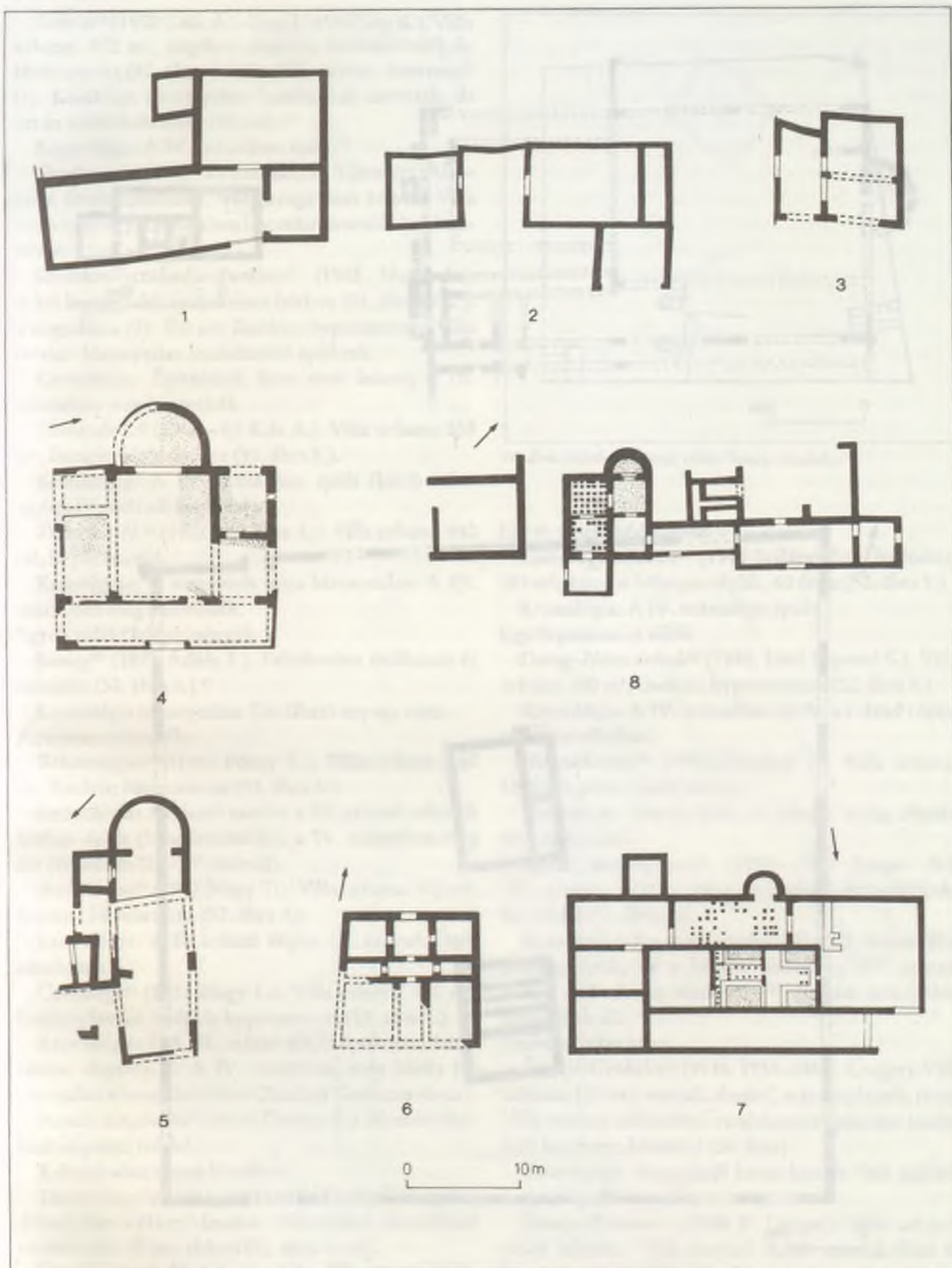
Kronológia: Kevés jól datálható lelet, közte kevés sigillata. Feltehetően inkább a markomann háborúk után épült. A IV. században még használták (éremlelet).

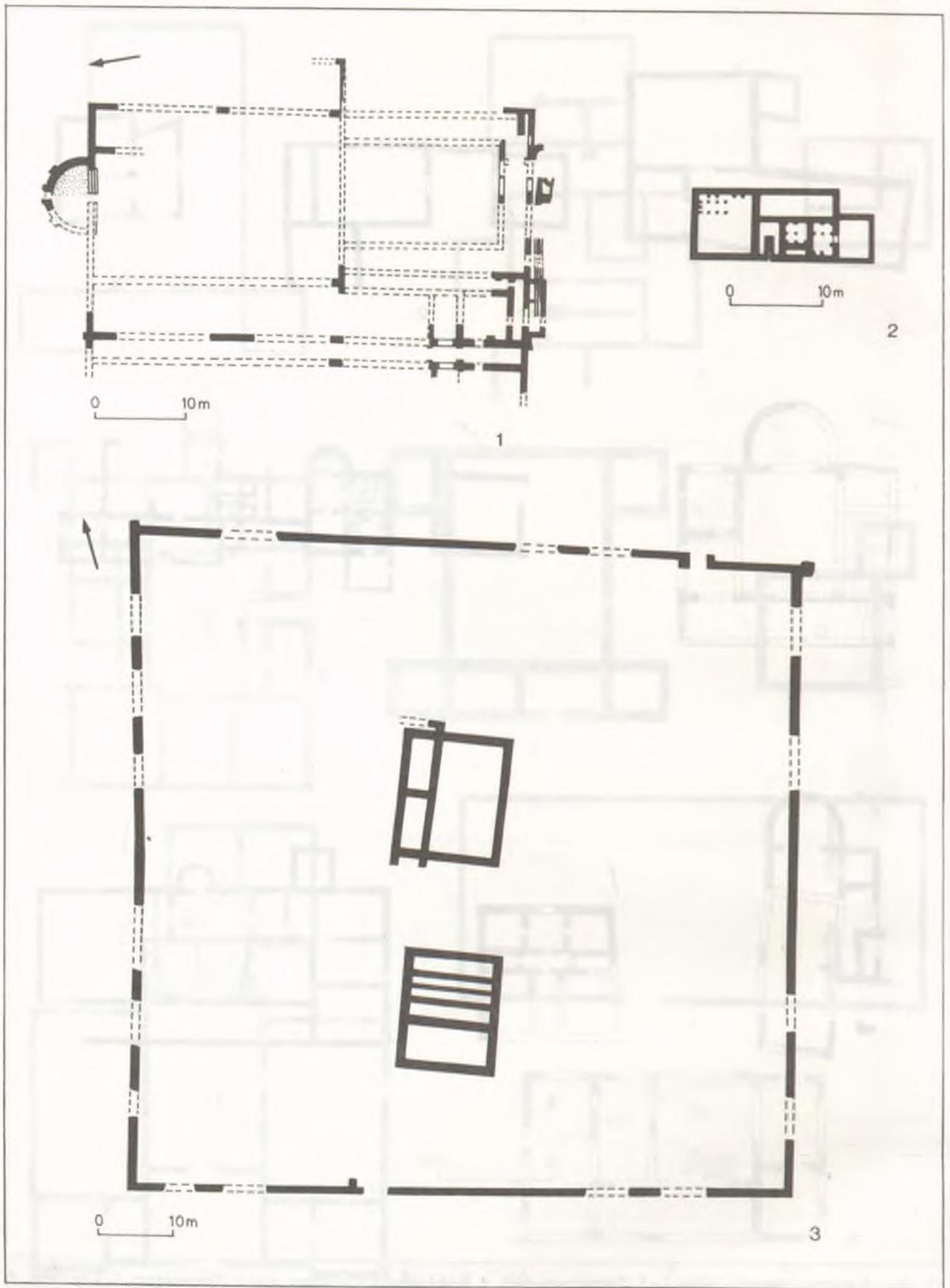
50. ábra. Balaton-felvidéki villák I.: Balácsa

51. ábra. Balaton-felvidéki villák II.: 1–2. Szentkirályszabadja-Romkút, 3–5. Gyulafirátót-Pogánytelek, 6–7. Kékkút, 8. Tüskevár

52. ábra. Aquincum környéki villák: 1–3. Testvérhegyi-dűlő, 4. Budakalász, 5. Csúcshegy alja, 6. Békásmegyér, 7. Csúcshegy, 8. Dorog-Hosszúrét

53. ábra. Belső-pannoniai villák: 1. Komló-Mecsekjánosi, 2. Šmarje-Pristova, 3. Regelsbrunn

*Kékkút*³⁴ (1902 Csák Á. — Sági J., 1965 Sági K.). Villa urbana: 872 m²; atipikus alaprajz; freskótöredékek; fűtőcsatorna (51. ábra 6–7.). Villa rustica: horreum³⁵ (?). Korábban ókeresztény bazilikának tartották, de ezt az újabb kutatások cáfolják.³⁶

Kronológia: A IV. században épült.³⁷

*Örvényes*³⁸ (1958–59 Szentlélek Tihamér). Alaprajza értelmezhetetlen, leletanyaga nem közölt. Villa rustica: az egyik épületben finomkovácsműhely felszerelése.

*Szentkirályszabadja-Romikút*³⁹ (1943 Nagy L.). A két legnagyobb épület nincs feltárva (51. ábra 1–2.). Villa urbana (?): 350 m²; lineáris; hypocaustum. Villa rustica: bizonytalan rendeltetésű épületek.

Kronológia: Építésének kora nem ismert, a IV. században még használták.

*Tüskevár I.*⁴⁰ (1962–63 Kiss A.). Villa urbana: 358 m²; lineáris; fűtőcsatorna (51. ábra 8.).

Kronológia: A IV. században épült (kevés leletanyag, IV. századi kerámia).

*Tüskevár II.*⁴¹ (1962–63 Kiss A.). Villa urbana: 840 m²; hypocaustum.

Kronológia: A megépítés kora bizonytalan. A IV. században még használták.

Egyéb vidéki kőépítmények

*Sümege*⁴² (1877 Ádám I.). Feltehetően útállomás és horreum (55. ábra 3.).⁴³

Kronológia bizonytalan. Datálható anyaga nincs. Aquincum környéke

*Békásmegyér*⁴⁴ (1961 Póczy K.). Villa urbana: 160 m²; lineáris; fűtőcsatorna (52. ábra 6.).

Kronológia: Az ásató szerint a III. század második felében épült (faragástechnika), a IV. században még állt (éremlelet III–IV. század).

*Budakalász*⁴⁵ (1942 Nagy T.). Villa urbana: 300 m²; lineáris; fűtőcsatorna (52. ábra 4.).

Kronológia: A II. század végén, III. század elején használták.

*Csúcshegy*⁴⁶ (1933 Nagy L.). Villa urbana: 440 m²; lineáris; freskó, stukkó; hypocaustum (52. ábra 7.).

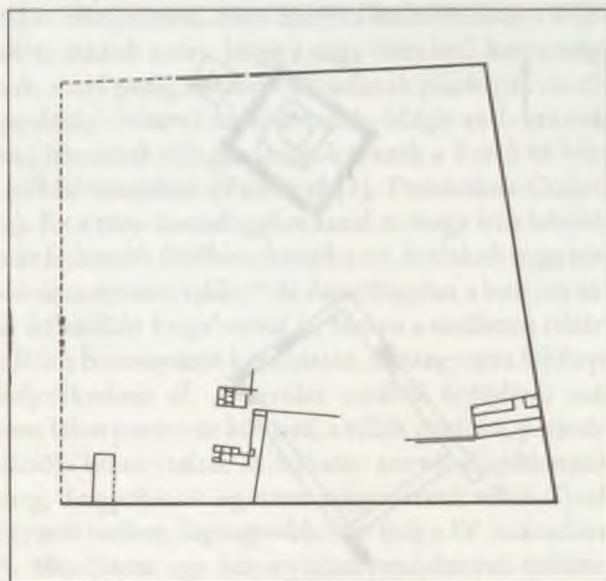
Kronológia: 1. A III. század elején épült (stukkódíszítés alapján). 2. A IV. században még lakott (de pusztulási törmelék fölért Claudius Gothicus-érem).

*Pomáz-Lugi-dűlő*⁴⁷ (1954 Thomas E.). Nem értékelhető alaprajz; freskó.

Kelvező adatot nem közöltek.

*Testvérhegyi-dűlő*⁴⁸ (1934 Garády S.). Két lakóépület; 236 m², illetve 216 m²; lineáris. Villa rustica: bizonytalan rendeltetésű épület; sírkert (52. ábra 1–3.).

Kronológia: A II. század végén, III. század elején épült. Tűzvész, majd hegyomlás tette tönkre.

54. ábra. Belső-pannoniai villák: Šmarje-Grobelce

Egyéb vidéki kőépületek

*Csúcshegy aljában*⁴⁹ (1940 Szilágyi J.). Útállomás; 183 m²; katonai bélyeges téglák, 60 érem (52. ábra 5.).

Kronológia: A IV. században épült.

Egyéb pannoni villák

*Dorog-Hosszúrétek*⁵⁰ (1958, 1960 Soproni S.). Villa urbana: 280 m²; lineáris; hypocaustum (52. ábra 8.).

Kronológia: A IV. században épült; a század végéig volt használatban.

*Hosszúhetény*⁵¹ (1940 Dombay J.). Villa urbana: 1100 m²; peristylum; freskó.

Kronológia: Bizonytalan. A közölt anyag alapján nem keltezhető.

*Komló-Mecsekjános*⁵² (1958–1959 Burger A.). Villa urbana: 1500 m²; talán peristylum; kutatóárkokkal feltárt (53. ábra 1.).

Kronológia: Az ásató szerint a II–III. század fordulóján épült, de a közölt leletanyag (IV. századi érmek és kerámia) inkább a IV. századi megépülést támasztják alá.

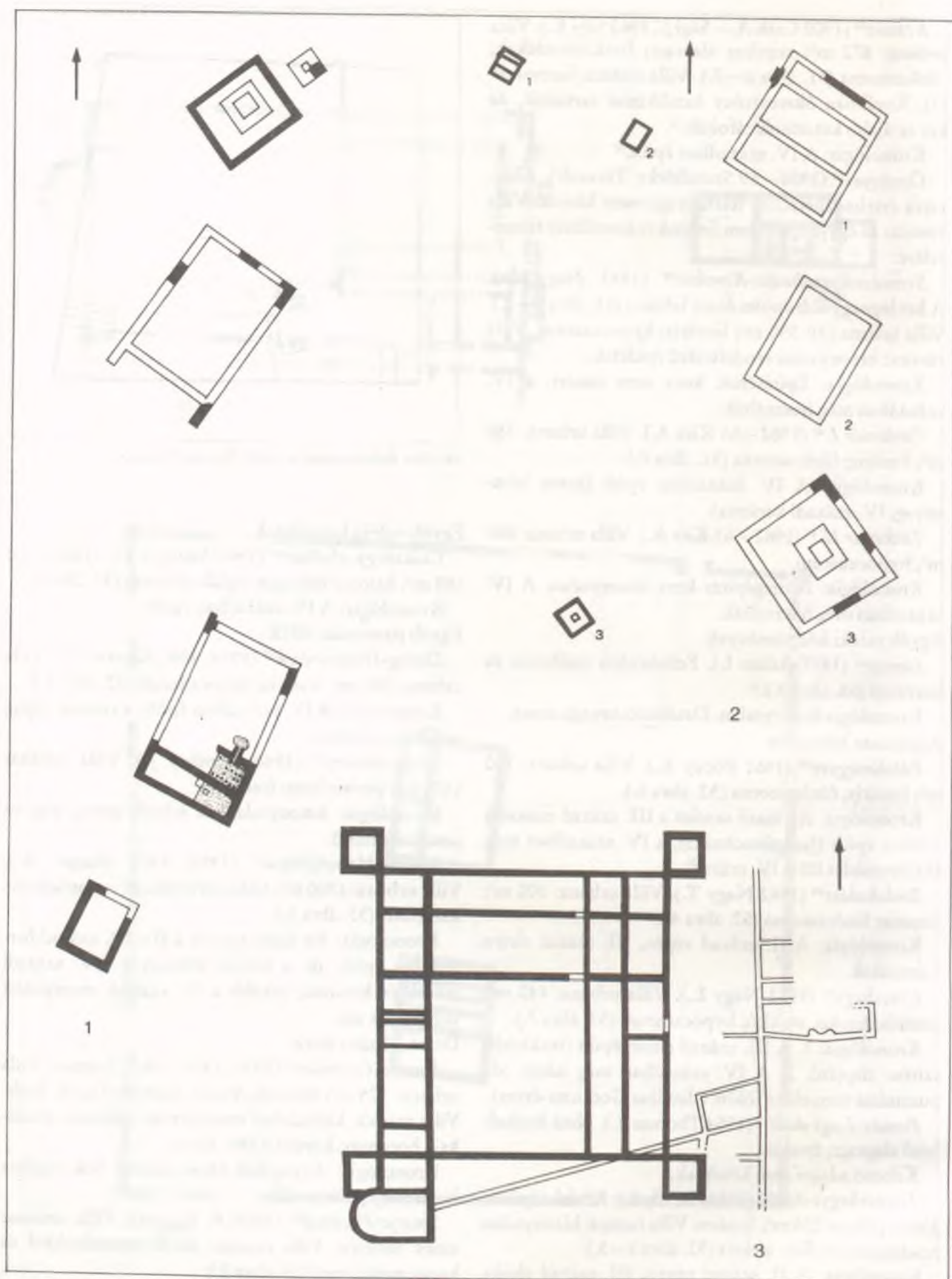
Dráva–Száva köze

*Šmarje-Grobelce*⁵³ (1934, 1935–36 F. Lorger). Villa urbana: 125 m²; mozaik, freskó, márványlapok, fűtés. Villa rustica: különböző rendeltetésű épületek, bazilika?; horreum; körítőfal (54. ábra).

Kronológia: Anyagából kevés közölt. Sok sigillata korai megépítésre vall.

*Šmarje-Pristova*⁵⁴ (1908 F. Lorger). Villa urbana: nincs feltárva. Villa rustica: fürdő mozaikkal és hypocaustummal (53. ábra 2.).

Kronológia bizonytalan.

55. ábra. Útállomások: 1. Maria Ellend, 2. Ellender Weingarten, 3. Sümeg

Az összeállításba nem kerültek bele a terepbejárások adatai, sem azok a kisebb szondázások, ahol az épületeknek csak egy-egy kis része került feltárássra.⁵⁵ Azokat az épületeket sem tárgyaltuk, ahol csak az alaprajz ismert.⁵⁶

Villatípusok. Mivel a villa mint gazdasági együttes építészeti nem határozható meg, a kutatók általában a főépület — villa urbana — alaprajza szerint osztályozzák a villákat. Ez a módszer általában elfogadott, de valójában nem vezet eredményre. Egyrészt mert a császárkor elejére az úgynevezett „villatípusok” már kialakultak, és így az építető anyagi helyzete és ízlése határozza meg, hogy a rendelkezésére álló változatokból melyiket építtesse fel. Másrészt a villa urbana jellegénél fogva kihasználja a tágas vidéki tér adta lehetőségeket, minden kötöttségtől mentes, és így különös, néha már szeszélyes megoldásokat is lehetővé tesz, ezért csak nehezen és erőszakoltan tipizálható. Inkább méreteik alapján lehetséges két csoportot különválasztani:⁵⁷ 1. nagyméretű, központi tér köré rendeződő ún. peristylumos típus (Eisenstadt, Baláca, Hosszúhetény (?), Komló-Mecsekjányosi (?)); 2. kisebb, lineáris elrendezésű, ennek megfelelően külső vagy belső folyosóval, esetleg porticusszal ellátott típus; lényegében minden kisméretű villa urbana ehhez az igen lazán körvonalazható típushoz tartozik. Az első csoportba nem sorolható, nagyméretű villa urbanák csak igen erőszakoltan, nem jellemző típusjegyek alapján lennének csoportosíthatók.⁵⁸

Az igazán nagyméretű, változatos kiképzésű, gazdagon díszített villa urbanák Pannoniában hiányoznak. Teljes villa — urbana- és rusticarész egyaránt — csak néhány esetben került feltárássra, ezek azonban általában régi ásatások, amelyek nélkülözik a megfelelő megfigyeléseket, ami pedig új (Parndorf), annak az alaprajzán kívül igen kevés információ áll rendelkezésünkre. A kevés és bizonytalan adatból következtetést levonni nem lehetséges.

A pannoni villafeltárások aránytalan területi megoszlása (46. ábra) — Superior déli és délnyugati részét, Inferior középső és déli részét szinte nem is érintette a kutatás —, valamint a sztratigráfiailag nem értékelhető régi ásatások nagy száma, rendkívül megnehezít bármiféle általánosítást. Minden következtetés alapja, a villák időrendje és periodizációja bizonytalan. Így még azokon a területeken is, ahol nagyobb számú feltárást anyaga áll rendelkezésünkre (Fertő tó környéke, Balaton-felvidék, Aquincum környéke), nehéz vagy lehetetlen a fejlődés vonalát biztosan megállapítani.

A rómaiak az újonnan meghódított területeken igyekeztek saját fejlettebb mezőgazdasági rendsze-

riket elterjeszteni, nem annyira kultúrmissziót teljesítve, inkább azért, hogy a nagy létszámú katonaságnak, majd pedig fejlődő városaiknak piacképes mezőgazdasági hátteret biztosítsanak. Mégis az I. században létrejövő villagazdaságokat csak a Fertő tó környékén ismerünk (Parndorf [?], Fertőrákos-Golgota). Ez a tény összefügghet azzal is, hogy itt a hódítás már fejlettebb földbirtokrendszert, kialakult nagybirtokviszonyokat talált,⁵⁹ de összefügghet a borostyánút fellendülő forgalmával is, hiszen a területen feltárt villák a borostyánút két oldalán, mintegy arra felfűzve helyezkednek el. A terület további fejlődését már nem lehet pontosan követni, a villák datálása, periodizációja bizonytalan. Mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy kis és egészen nagyméretű villák élnek egymás mellett, legnagyobbbrészt még a IV. században is. Mindössze egy bizonytalan rendeltetésű épületet (Fertőrákos-Golgota) adnak fel a II. században. Ezt a birtokkoncentráció elleni bizonyítéknak is tekinthetnénk, ha nem lenne arra is adatunk, hogy a nagybirtokba beolvadt birtoktestek épületeit meghagyták, mert abban a vilicus lakott, vagy csak fenntartották az épületeket⁶⁰ talán az esetleges későbbi eladás érdekében. A birtokviszonyokról a terület aránytalan kutatótsága miatt⁶¹ érdemleges megállapítás nem tehető.

A Balaton-felvidék villáinak korai periódusai nem keltezhetők pontosan, így csak használati idejük vége ismeretes — mindegyik megéri a IV. századot, sőt két épület, a kékkúti és a túskevári I-es villa urbana csak a IV. században épült. A kevés feltárt épület alapján csak annyi látszik biztosnak, hogy kisméretű villa urbana eddig nem került napvilágra, s ha ez nem véletlen, akkor ezen a területen a római uralom kezdetétől római módra szervezett közép- és nagybirtokkal kell elsősorban számolni.

Aquincum környékén a fejlődés másként alakul. A mezőgazdaság romanizálása viszonylag későn indul, az első villák csak a markomann háborúk után jönnek létre, ettől kezdve folyamatosan lakottak, és megérik a IV. század végét. Ugyanakkor a jól kutatott területről egyetlen nagyobb méretű villa sem ismert. Ez a két tény jól illusztrálja, hogy a limes hátterében a kis- vagy középirtok hosszú ideig fennmaradt a helyi mezőgazdaságon kívüli gazdasági erőforrások segítségével.

Aquincum környékének birtokviszonyait a közelmúltban ketten is vizsgálták,⁶² és igen meggyőző módon, más-más úton ugyanarra az eredményre, 2—4 km² birtoktestek feltételezéséhez jutottak. Egy fontos dolgot azonban mindkét vizsgálat figyelmen kívül hagyott. Ha elfogadjuk, hogy az Aquincum körzeté-

ben feltárt villák nemcsak a véletlen játékból nem datálhatók a II–III. század fordulójánál korábbra, fel kell vetnünk a kérdést, hogy milyen földbirtokforma lehetett uralkodó a markomann háborúk előtt? Nyilvánvalóan a nem római módra gazdálkodó paraszti kisbirtok. Ha viszont ez volt az uralkodó, elképzelhetetlen, hogy a birtokviszonyok a markomann háborúk két évtizede alatt oly mértékben megváltoztak volna, hogy a paraszti kisbirtok tökéletesen kiszorult volna a

területről. Erről nem lehet szó. Ha pedig megmaradt, akkor azok a kísérletek, amelyek egy terület nagysága és az azon fekvő villák száma alapján számítják ki a birtoktestek méreteit, nem vezethetnek biztos eredményre, hiszen figyelmen kívül maradnak a nyilván még jelentős területeket elfoglaló paraszti birtokok. Ha ezeket figyelembe vesszük, jóval kisebb átlagnagyságú birtoktestekkel kell számolnunk, mint e villák fundusaival.

3. *Auxiliáris vicusok*

Az auxiliáris táborokhoz tartozó territoriumon, a táborok mellett kialakult településekről nagyobb kiterjedésű korszerű telepésatások, illetve az ilyen átások közöletlensége miatt kevés biztosat lehet mondani. Általában érvényes, hogy e vicusok¹ a tábor állandósulásával jöttek létre, és a tábor megszűnésével együtt el is néptelenedtek.² Valószínű továbbá, hogy a vicus legalábbis az első időszakában alig különbözött az őslakosság településeitől háztípusokban és építési módban; az auxiliák legénysége abban az időben, amikor a limestáborok állandósultak, jobbra már a környék bennszülöttjeiből toborzódott. Tipikus vonásnak látszik a település rendezetlensége: kialakult utcákra később házak épültek,³ a település egyes részei hol temető, hol lakott területek voltak.⁴ Az eddigiek szerint az építkezés színvonalában tapasztalható eltérések ellenére a házak nagyságrendben alig különböztek egymástól, az átlagtól jelentősen eltérő nagy lakóházak nem voltak. Az a britanniai és rajnai szokás, hogy a tábor fürdője a táboron kívül, a vicusban volt, egyelőre csak a matricai vicusban gyanítható, ahol egy Severus kori jól megépített nagyobb kőépület fürdőnek tartható.

Nagyobb kiterjedésű vicusátások eddig a következő táborok mellett folytak:

Arrabona.⁵ Favázás építkezés, amely a II. század közepén kőépítkezésbe ment át.

4. *Késői belső erődök*

A késő antik időkben birodalomszerte gyakorivá váltak a többnyire magaslati helyeken épült mentsvárak, amelyek közös jellemző vonásai a terephez alkalmazkodó s ezért gyakran szabálytalan sokszögű erőd-fal, a vastag falak és a sok torony, valamint az erőd belsejének gyakrabban ritka, de mindenképpen sza-

Ulcisia Castra. Közöletlen.⁶

Albertfalva.⁷ Első periódusában paticsfalú, földbe mélyített házak, amelyek helyébe a II. században kőalapozású, vályogfal-építkezés lépett. A tábor 260 körüli felhagyásával együtt néptelenedett el. Átlag 200 m² nagyságú lakóegységek.

Matrica.⁸ A II. századtól favázás, földbe mélyített házak a II. század végétől kőépítkezés (amely azonban valószínűleg a tábor fürdője).

Vetus Salina.⁹ Favázás, földbe mélyített házak a II. században.

Intercisa.¹⁰ Földbe mélyített, egyhelyiséges, favázás házakkal kezdődik, később száraz falazásos kőépítkezés, kőalapozású vályogfalak, ami azonban a falfestés és stukkós belső dekoráció luxusát nem zárta ki. A lakóegységeket talán árokrendszer határolta, amiből kb. 1000 m²-es parcellákra lehet következtetni. A település kiterjedése változó volt, legnagyobb volt a III. században.

A táci II. (déli) tábor mellett feltárt,¹¹ egyhelyiséges, földbe mélyített házakból álló település is auxiliáris vicusnak fogható fel. A tábor rövid megszállási idejéből következik, hogy csak az auxiliáris vicusok első periódusára jellemző építkezés található meg, de ezek a házak az őslakosság háztípusainak megismerése szempontjából további feltárásokig vezérleteknek számítanak.

bálytalan beépítettsége. Ebbe az új erődítési és települési típusba tartozik esetleg a pannoniai limes néhány késői erődje is (Hidegtelek, Pilismarót, Visegrád-Sibrik), de biztos példája egyelőre csak a Neviodunum közelében, talán annak mentsváraként épült erőd Velike Malencében (Gross-Malenitz).¹ Szabály-

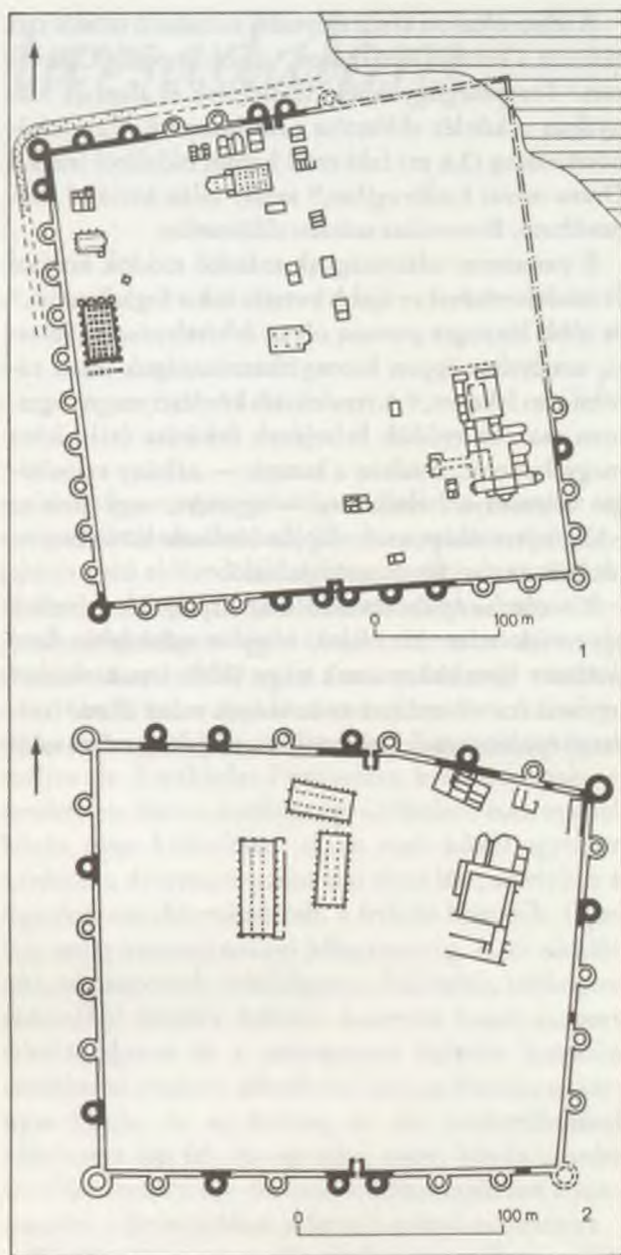
talán sokszögben futó falai négyszögletes tornyokkal voltak erősítve, eltérő alaprajzú két kapuja falszorosnak van kiképezve a belső oldalon toronypárral. Az építkezés ideje és a periodizáció ismeretlen,² de a pontos alaprajzi felvétel is hiányzik (az erőd hossza kb. 440, szélessége 150 m).

Ettől a típustól elkülönül egy erődfajta, amely a Dráva és a Duna között eddig négy helyen vált ismertté:

Keszthely-Fenekpuszta (56. ábra 1.).³ Majdnem pontos négyzet, nyugati fala 392 m hosszú. A falvastagság 2,60 m, az oldaltornyok belső átmérője 15 m, a saroktornyoké 17 m. Egyenlő távolságra levő, kiugró, kerek oldaltornyok (összesen valószínűleg 36+4 kaputorony), amelyek belső köre érintkezik az erődfal síkjával. A két kapu az északi és a déli fal közepén befelé nyúló, pillérekkel tagolt falszorossal. Szakszerűen feltárt épületei a nyugati fal mellett levő horreum és tőle északra az ún. 2. sz. bazilika. A többi, nem hiteles alaprajzú épület közül a legfontosabb az erőd délkeleti sarkában levő, nagy, palotaszerű épület két belső udvarral és több apszisos helyiséggel. Ezenkívül kisebb, néhány helyiséges házakat figyeltek meg a két kaput összekötő vonal mentén és az északi kapu közelében, közöttük talán egy másik, nagyobb keresztény bazilikával.

Kaposula-Alsóheténypuszta.⁴ Trapéz alakú erőd (499,5, 458, 471 és 450 m hosszú oldalak), 2,6 m vastag erődfal, az oldaltornyok külső átmérője 13,5–13,8 m, a saroktornyoké 16–16,75 m. Valószínűleg egyenlő távolságra levő, a fenékpusztaival azonos építésű oldaltornyok (három oldalon valószínűleg 11–11, a leghosszabb oldalon 12 torony, ebből a déli falon kettő kaputorony). A déli falon feltárt kapu második periódusa egyezik a fenékpusztaival. Az erődnek a déli oldalon árka volt, a faltól 18 m-re.⁵ A déli kapu és a délkeleti saroktorony feltárása során kiderült, hogy a kerek kaputorony helyén jóval kisebb, 2,5×5,7 m belméretű és 170–190 cm vastag falú, patkó alakú tornyok, a saroktorony helyén pedig kb. 8,5 m-re kiugró, 175 cm vastag falú, talán legyező alakú tornyok voltak. Lehet, hogy az 1. periódusban az erődfal is vékonyabb volt. A kapu falszorosa talán egy harmadik periódusban épült. Az erőd még fel nem tárt belsejében a fenékpusztaihoz hasonló, laza beépítettség gyanítható (horreum a nyugati oldalon?).

Ságvár (56. ábra 2.).⁶ Trapéz alakú erőd, északi fala tompaszögben törik (254, 225, 298 m hosszú falak). A fenékpusztai típusal egyező oldaltornyok száma egyelőre ismeretlen, északon és délen kapu kerek tornyokkal és falszorossal. A kapu, mint Alsóhetény-

56. ábra. Belső erődök: 1. Keszthely-Fenekpuszta, 2. Ságvár

pusztán, itt is átépült; az 1. periódusban 1,50 m vastag 6×6 m külméretű, szögletes kaputorony volt, az erőd falvastagsága 2,3 m, a kapunál 3,5 m-re vastagítva. Az 1. periódus erődfala valószínűleg itt is vékonyabb volt, mert a kerek oldaltornyok egybeépültek a fallal. Az erőd északkeleti sarkában palotaszerű, mozaikokkal és falfestéssel díszített épület. A belső épületek (részben?) az erődfalhoz voltak építve.

Környe.⁷ A kb 150×200 m nagy erődnek csak a délkeleti sarka ismert: 2,3 m vastag fal, 13,40 m külső átmérőjű kerek oldaltornyok. Az erődfalhoz épített belső épületek.

A felsoroltakon kívül e típusba sorolható erődöt tart számon a kutatás Kisárpáson,⁸ újabban pedig Csákváron.⁹ Terepmegfigyelések, felmérések és alaprajz hiányában a kérdés eldöntése nem időszerű. Egy feltűnően vastag (3,6 m) falú erőd három oldaláról írnak a Dráva menti Ludbregben,¹⁰ amely talán Ioviával azonosítható. Besorolása szintén eldöntetlen.

E pannoniai sajátosságnak számító erődök korával és rendeltetésével az újabb kutatás sokat foglalkozott,¹¹ és több lényeges ponton olyan feltételezésekig jutott el, amelyeket éppen bizonyíthatatlanságuk miatt cáfolni sem lehetett.¹² A rendeltetés kérdését megnyugtatóan csak az erődök belsejének feltárása útján lehet megválaszolni. Amiben a kutatás — néhány szélsőséges véleménytől eltekintve — egyetért, vagy amit az eddig nyert támpontok alapján biztosan következtethetünk, az röviden összefoglalható.

Először: az építkezés módja, az alaprajzi és méretbeli egyezések miatt kizárható, hogy magánkézben levő erődített birtokközpontok vagy villák lettek volna,¹³ ugyanakkor az említett sajátosságok miatt állami (császári) építkezéseknek tartandók, amelyek azonban való-

szerűleg nem egyszerre kezdődtek. Ságvár és Alsóheténypuszta megelőzte Fenékpusztá építését, amely a két említett erőd második periódusával lehet egykorú.

Másodszor: a palotaszerű épületek miatt az erődök magasrangú állami tisztviselők és a császár tartózkodási helyéül is szolgálhattak,¹⁴ a horreumok pedig vagy birtokközpontokra, vagy a környék terményadójának begyűjtőhelyeire mutatnak.

Harmadszor: a beépítettség kizárja, hogy nagyobb számú állandó lakosága lett volna,¹⁵ és hasonló megfontolásból elvethető az is, hogy katonai csapat táborra, ami természetesen nem zárja ki, hogy kisebb őrség ne tartózkodott volna benne.¹⁶

Negyedszer: a 2. periódus (Fenékpusztán az első terminus a quója II. Constantius kora,¹⁷ de az első periódus sem lehet korábbi a IV. századnál.¹⁸

Ezekon kívül még mérlegelendő, hogy a paloták, horreumok stb. esetleg korábban épültek, mint az erődítmény, amelynek első periódusa a ságvári és az alsóheténypuszta toronyalaprajzok eltérései miatt talán nem is egyidejű. A 2. periódust azonban egysége miatt valószínűleg egy időpontra tehetjük.

IX. Lakosság és társadalom

1. Őslakosság

Az őslakosság tagolódásáról és közösségeiről a IV. fejelet 4. pontjában volt szó. Az ott sorra vett, civitas peregrinákat alkotó törzseken és csoportokon kívül felmerült a kutatásban néhány további őslakos csoport lehetősége is, amelyekre itt kell kitérnünk. Pliniusnál a *tauriscusok* nem a civitasok jegyzékében, hanem a mons Claudius helymeghatározásában fordulnak elő. Strabón a Felső-Száva völgye urainak mondja őket, városuknak Nauportust.¹ Ezek az értesülések a boius—tauriscus törzsszövetség korából valók, a római korra már nem érvényesek.² Egy késői geográfiai kompendium³ a tartomány nyugati részében a boiusok mellett említi a *Carni* törzset. Ugyanezt a törzset említi talán egy neivodunumi oltár,⁴ amelynek olvasata azonban bizonytalan. E két adat összevetése nem jogosít fel bennünket arra, hogy akár a Tergeste környékén lakó Carni áttelepítésére, akár egy korábban nagy területet elfoglaló ilyen nevű (prekelta?) törzs töredékére⁵ következtessünk. Parthenios VI. századi, bizánci történetíró egy töredékében fordult elő a *Decentii* törzse;⁶ nem tudjuk eldönteni, hogy van-e közük Decentiushoz,⁷ vagy egy latinosított bárbar népnév-e. Pannoniába való telepedésük kora ismeretlen.⁸

A Bustricius folyónéven kívül⁹ az Oseriates törzsnév is alapul szolgált szláv népelemek feltételezésére a római kori Pannoniában.¹⁰ Az Oseriates szállásterületét a szláv *ozero* („tó”)–val való hangzásbeli rokonság alapján korábban a Balaton vidékére helyezték,¹¹ bár az Oseriates <ozero/jezero eredeztetés nyelvi nehézségeire már régen felhívták a figyelmet.¹²

Az őslakosság etnikai csoportjainak megállapításában még jelentős feladatok várnak a régészetre. Eddig

a sírköveken megismerhető női viseletre, valamint az azokon ábrázolt ékszerek (fibula, nyaklánc, öv) leletekben való előfordulására koncentrált a kutatás.¹³ A viseleti szokások elhatárolását korlátozza, hogy a halottak sírköveken való ábrázolása nem mindenütt volt szokásban, ezen felül pedig a tartomány nagy részéről nem is ismerünk elegendő számú síremléket. A viselet-típusok kirajzolódó területei így Pannonia nyugati szélére és Északkelet-Pannoniára korlátozódnak; e területeken három önálló és egy Délkelet-Noricummal közös típus különíthető el, de ezek közül egyelőre kérdéses a délnyugat-pannoniai típus léte, amelyben a legjellegzetesebb ruhadarab, a fejfedő hiányzik, fibulája pedig össztartományi jellegzetesség. A jól elkülöníthető csoportok voltaképpen a különféle, többnyire szörméből készült fejfedőt használó boius csoport északnyugaton és a turbánszerű fejfedőt használó északkeleti csoport. Mindkettő tipikus fibulája a szárnyas fibula, de ez keleten az ún. csokorfibulával váltakozva lép fel. Az egyetlen nagy, közös típusba sorolható noricum-i—pannoniai kelta viseletben a pannoniaira a fátyol jobban jellemző, mint a noricumira.

Kérdés, hogy ez a női viselet mennyiben nyúlik vissza vaskori hagyományokra, és mennyiben a római uralom alatt elterjedt, bár vaskori gyökerű divat eredménye. Az eddigiekből annyi kiderült, hogy a típusokat nem lehet bizonyos törzsek kizárólagos népviseletének tartani, ugyanakkor valószínű, hogy egyik típus sem terjedt túl a keiták lakta területen. A népviselet divatját a Severusok korában a helyi színezettel már nem bíró római viseleti szokások azokban a családokban is kiszorították, amelyek bennszülött eredetéhez nem fér kétség.

2. Bevándorlók a birodalom más részeiből

Itáliából vagy más tartományokból idekerült embe-
reket minden időszakból ismerünk.¹ Egyes korai
alapítású vagy jelentősebb városok lakosságának zöm-
mét bevándorlók és ezek leszármazottai alkották, a
deductióval alapított coloniákét már csak a város
jellegéből következően is. Az idekerülés módja kü-
lönféle: veterántelepítés vagy a veterán önkéntes
ittmaradása, kereskedők és iparosok megtelepedése,
ide helyezett csapatok katonáinak családjai, egyes
kultuszok szerencsét próbáló papjai stb. Kevésbé
valószínű, hogy irányított vagy szervezett telepítéssel
érkeztek volna ide a birodalom valamely részéből
zárt csoportok.²

Ennek ellenére az Itáliából, a gall — germán tartomá-
nyokból, Afrikából és a Keletről bevándorlók bizonyos
időszakokban és helyeken csoportosan tűntek
fel, aminek végső magyarázatát nem lehet egyedül a
pannoniai viszonyok alakulásában keresni. Fontos
tényező az anyaország is, amelynek elhagyására a
bevándorlót nyomós helyi okok készíthették.

Az italikusok nagy bevándorlási időszaka az I.
század. Amellett, hogy a legiók legénységének jó része
észak-italiai volt, nagyszámú italikus, különösen aqui-
leiai vállalkozó is megtelepedett,³ akiknek leszárna-
zottai a korai alapítású városokban a III. századig
követhetők.⁴ Az aquileiai családok közül a legfonto-
sabbak a Barbiusok és a Caeserniusok, akik tevékeny-
ségi körüket bizonyos mértékig elhatárolták, amennyi-
ben Pannoniában a Caeserniusok építették ki háló-
zatukat, Noricumban inkább a Barbiusok.⁵ Az italiku-
sok bevándorlása az I. század után szórványossá vált,
de sohasem szűnt meg. A későbbi bevándorlók több-
sége katona volt.⁶

A Pannoniával szomszédos tartományokból kato-
nákon kívül⁷ alig találunk bevándorlót. Dalmatiaiak a
tartomány déli részében valószínűleg azért mutathatók
ki nagyobb mértékben,⁸ mert a Száva vízi útja e
tartomány számára is fontos volt.

A gall — germán tartományokból⁹ I. századi auxiliá-
ris katonákat leszámítva az első jelentős bevándorlás
arra az időszakra esik, amikor a rajnai seregből néhány
legiót Pannoniába helyeztek. Ezeket a csapatokat kö-
vethették a kölni és más kereskedők, akik szórványos
belső-pannoniai elterjedésük mellett nagyobb és szer-
vezett csoportot alkottak Aquincumban (Agrippinen-
ses Transalpini); újabb bevándorlók tűntek fel Bri-
getióban a Severusok korában.¹⁰

Trákokat minden korszakban találunk.¹¹ Az auxiliák
legénységében számarányuk kezdettől fogva jelentős
volt.¹² A kora császárkorban rabszolgaként is kerültek
ide, közöttük — nem mindig biztosan megkülönböz-
tethetően — dákokat is ismerünk. A Severusok korá-
ban a trákok részaránya a legiókban is megnövekszik,¹³
az intercisai cohors Hemesenorum pedig valószínűleg
rendszeresen kapott Thráciából újoncokat.¹⁴ Még el-
döntetlen, hogy ezeket a thraciai katonákat valamely
csapat Keletre vonulásakor vagy hazajövet sorozták-e
be Thráciában,¹⁵ vagy pedig a más tartományok csapa-
taiba való rendszeres thraciai sorozás esetei-e. A Seve-
rusok alatt a civilek között is több trákot találunk, akik
feltehetően a katonákat követve jöttek ide.¹⁶ Meg kell
azonban jegyeznünk, hogy a trákok azért is mutatko-
znak markánsabban a feliratokon, mert jól felismerhe-
tő személynévadásukhoz szívósabban ragaszkodtak,
mint más tartományok bennszülött lakói.

Szírek és kis-ázsiaiak¹⁷ először mint auxiliáris kato-
nák, a II. század folyamán keleti hadjáratokban részt
vett legiók (különösen a II. adiutrix) katonáiként, de
szemlátomást mint gazdag vállalkozók is¹⁸ feltűntek.
Nagyobb számban a II. század végétől kezdve vándor-
oltak be.¹⁹

Ebben a néha túlbecsült, de tagadhatatlanul jelentős
tünetben több tényező együttes hatását ismerhetjük
fel: szír íjászalakulatoknak a szarmata frontra való
helyezése (Intercisa²⁰ és Ulcisia Castra), a szír kereske-
dők birodalomszerte erősödő diaszpórája,²¹ és keleti
kultuszok térítőiként szerencsét próbáló papok és
kalandorok.²² A feliratokon néha éppen az utóbbiak
jelentkeznek szembe tűnőbbben, ami nem társadalmi
súlyukat, hanem aktivitásukat jelzi. Tény viszont,
hogy pl. Brigetio ordójában nagyobb számban talá-
lunk szíreket, bár vannak közöttük egykori katonák
is. Zárt csoportot ritkán alkottak.²³ Még a leginkább az
intercisai síretek éltek elszigetelten a környék társadal-
mától. Feltűnő, hogy a síretek gyakran adják meg
szülőhelyüket valamely (máshonnan nem is ismert)
falu nevével; talán szegényebb falusi környezetből
való származásuk készítette őket az elvándorlásra.
A síretek mögött a kis-ázsiaiak visszaszorulni látszanak
a III. században,²⁴ az arabok szórványos felbukkanása
az orientálisok bevándorlási hullámának része.²⁵
A keletiek bevándorlása nem szűnt meg a Severus kori
fellendülés után sem. Még a keresztények között is
találni újonnan érkezett síretek.²⁶

A keletiek között vallásuk, illetve jellegzetes vallási emlékeik miatt jól elkülöníthetők a zsidók.²⁷ Intercisában és Mursában imaházukról tudunk a Severus korban.²⁸ Egyéb szórványos emlékeik jelenlétük pusztá tényén kívül alig mondanak többet.

3. Barbár betelepülők

Barbaricumai szomszédnépek kisebb-nagyobb csoportjainak a birodalomban való letelepítése a határmenti béke biztosításának eszköze volt, amelyet Augustustól kezdve a római uralom végéig gyakran igénybe vettek. A kiváltó ok minden jobban ismert esetben a barbaricumai erőviszonyok megváltozása volt, aminek következtében egyes csoportok felvételüket (*receptio*) kérték a birodalomba. Több barbár betelepítés ideje és körülményei ismeretlenek, de nagyon jellemző a határmenti szövetséges viszonyra, hogy a befogadott csoportokat legtöbbször abban a tartományban telepítették le, amely az illető barbár törzs területével volt szomszédos. E tekintetben talán csak a szarmaták képeznek kivételt, akiket Pannoniába nem telepítettek.

A dákok északnyugati szomszédságában lakó kelta *Anartii* törzsből¹ való Iulia Utta Aquincumban,² aki nevéből ítélve még az I. század első felében kapott római polgárjogot. Nem tudjuk, hogy a törzs egy részével együtt vagy csak családjával került-e Aquincumba.³

A megbuktatott Vannius *cliensei* 50-ben telepítette le Claudius Pannoniában.⁴ A telepítés helyének feliratok és sírleletek alapján való meghatározása nem vezetett eredményre (lásd később); az is kérdéses, hogy a bukott király kísérete mekkora volt.

A Ptolemaiosnál Pannonia Superior északkeleti részében említett *Kytnoi* (*Cotini*)⁵ betelepítése valószínűleg a Flaviusok vagy Traianus korára esett.⁶ Ezekről talán megkülönböztetendők⁷ a III. századi praetorianusok között található mursai és cibalaei polgárjoggal rendelkező cotinusok,⁸ akiket valószínűleg Marcus Aurelius hozott a birodalomba. Bár Cassius Dio nem betelepítésükről, hanem pusztulásukról ír,⁹ későbbi pannoniái felbukásuk miatt ez nem szó szerint értendő.

Marcus a nagy háború folyamán több ízben és több provinciában telepített le olyan barbárokat, akik bebocsátást kértek vagy behódoltak. Így 3000 naristát Pannonia előteréből,¹⁰ akiket azután Avidius Cassius ellen vetettek be markomannokkal és kvádokkal együtt Valerius Maximianus parancsnoksága alatt.¹¹

Afrikai nagyon kevés ismert. A maurus felkelés leverésében részt vett pannoniái auxiliák hoztak magukkal néhány katonát Antoninus Pius korában; a többiek a legio III Augustából áthelyezéssel kerültek a markomann háborúk alatt a legio II adiutrixbe. Ezeknek csak egy része maradt itt az elbocsátás után.²⁹

A markomannok és kvádok betelepítéséről legfeljebb implicit van szó Diónál, aki másutt azt írja, hogy a behódoló barbárokból több dunai tartományban, sőt Itália mellett Pannoniában is telepített Marcus.¹² Másutt azt olvassuk nála, hogy a betelepítetteket óvatos megkülönböztetéssel kezelte: némelyeknek még polgárjogot is adott, míg mások különféle adókedvezményben részesültek.¹³ A Pannoniába telepített barbárok törzsi hovatartozására csak következtetni lehet; a cotinusokon kívül azonos (kelta) nyelvet beszélő szomszédai, az osusok jöhetnek még szóba.¹⁴ Egyrészt lehetséges, hogy az Osonibus helynév a tartomány északkeleti részében¹⁵ rájuk vonatkozik, másrészt egy lovagrendű tiszt mint a legio II adiutrix tribunusa praepositus gentis Onsurum volt, és e minőségében Commodus 180. évi befejező hadjáratában tüntette ki magát.¹⁶ Nem dönthető el, hogy ezt a csapatot betelepített vagy a barbaricumban kintmaradt, de Rómával szövetséges osusok állították-e. Betelepítésüket az említett helynéven kívül az teszi valószínűvé, hogy a cotinusokhoz hasonlóan Marcus után nyomuk vész a barbaricum népei között.

A következő ismert betelepítés¹⁷ ugyancsak egy nagy háborús válsággal függött össze, bár a késői biografikus hagyomány eltorzított változatát adja: Gallienus beleszeretett Attalus markomann király lányába, Pipába, és Pannonia Superior egy részét átadta neki.¹⁸ A pletykaszerű epizód magja egy markomann csoportnak királyával együtt való betelepítése lehetett.¹⁹

Galerius az al-dunai karpok áttelepítése során²⁰ egy részüket Pannoniába telepítette. Véletlen értesülésünk van arról, hogy e karp telepek (egy része?) Sopianae környékén volt.²¹ Csak általánosságban hallunk arról, hogy a tetrarchia alatt szarmatákat²² hoztak a birodalomba. Szarmaták nagy tömegű betelepítése attól kezdve ismételen előfordult, és nyilván kapcsolatban volt azzal, hogy a germánok kelet felől egyre nagyobb nyomást gyakoroltak erre a népre. Szarmata csapatokat főleg Galliában és Itáliában sorol fel a Notitia Dignitatum.²³ Constantinus gót—szarmata háborújával kapcsolatban 300 000 szarmata betelepítéséről hal-

lunk,²⁴ későbbi időre esik a Mosel völgyébe való telepítés.²⁵ Forrásaink nem írnak arról, hogy Pannoniába is telepítettek volna szarmatákat; ezért talán nem véletlenül hiányzik Pannonia abból a felsorolásból is, amely a telepítés helyeit pontosabban megadja.²⁶

Valószínű, hogy több kisebb telepítésnek nem maradt nyoma a forrásokban.²⁷ Toursi Szt. Márton pl. barbár eredetű szülőktől született Savariában,²⁸ bár apja, mint tribunus, talán csak rövidebb ideig tartózkodott Pannoniában. Véletlenszerűen értesülünk egy markomann betelepülésről a 390-es évek közepén, amikor Ambrosius milánói püspök megtérítette Fritigil királynét, és rávette, hogy férjével és alattvalóival Pannoniába jöjjen.²⁹

Ezt megelőzően azonban már bekövetkezett az a betelepülés, amely a római—barbár viszonyt Pannoniában is új utakra terelte. Alatheus és Saphrac népeinek megtelepedése annyiban is új momentum, hogy velük nem olyan nép került Pannoniába, amely hosszabb ideje Róma szövetséges szomszédja volt. A szövetségi szerződéssel való megtelepedés továbbá most már kényszermegoldás volt, ellentétben a korábbi telepítésekkel, amelyeknél a gazdasági előnyöket római részről többször hangsúlyozták.³⁰

A felsorolt telepítések régészeti nyomai tekintetében nem lehet biztos eredményekre hivatkozni. Egyrészt vannak barbár jellegű kora császárkori leletek, amelyeket egyelőre nem tudunk valamely ismert telepítésre vonatkoztatni, másrészt az ismert telepítések régészeti hagyatékának kimutatása elhamarkodottnak bizonyult. Különösen időszerű az Alatheus—Saphrac-cso-

port régészeti hagyatékáról kialakult nézetek³¹ kritikus újragondolása.

A biztosan barbár jellegű régészeti anyag egy viszonylag jól elkülönülő csoportját alkotják azok a kora császárkori germán (többnyire fényes fekete) kerámiából, valamint fegyverekből álló, gyakran hamvasztásos temetkezésekből származó leletegyüttesek, amelyek elterjedési közege a Bakonytól a bécsi medencéig terjed.³² Az osztrák kutatás hajlott arra, hogy ezekben Vannius kíséretét lássa, de a nagy területen hosszabb időre (I—II. század) elhúzódóan jelentkező leletek ezt az attribúciót inkább cáfolják, mint erősítik.³³

Néha ezekben az együttesekben található meg a dák kerámia is, amely az észak-pannoniai kora császárkori leletanyagban nem előzmény nélkül lép fel, miután a La Tène D periódusban is ismert.³⁴ Mivel a germán leletegyüttesek pannoniai elterjedésével szomszédos barbaricum területen ez a dák kerámia szintén gyakori, valószínű, hogy a germán anyag járulékos elemeként jelent meg Pannoniában.

Szórványosan a III. században is felbukkan germán anyag római környezetben Északnyugat-Pannoniában,³⁵ míg az egyértelműen szarmatának tartható leletek rendkívül ritkák.³⁶

A IV. századi leletegyüttesekben sok bizonytalan kísérlet után³⁷ barbár eredetű tárgyaknak csak a század vége felé vagy még később fellépő steppei eredetű vagy keleti germán típusokat tarthatjuk,³⁸ amelyek már átvezetnek a kora középkor legkorábbi leletcsoportjaiba.

4. A társadalom rétegei

Az alábbiakban csak a forrásokból közvetlenül levonható néhány következtetést adjuk közre. A társadalomtörténet megrajzolása olyan komplex feladat, amely csaknem kizárólag a közvetett információkat nyújtó források megfelelő módszerű elemzésére épülhet.

Az őslakosság társadalmáról (vö. VII. fej. 1. pont) Appianos azt írja, hogy nem városokban, hanem nemzetségek szerint települve, falvakban laknak, nincsenek közös főnökeik, s emiatt a harcban nem lépnek fel egységesen,¹ és nincsenek tanácsházaik sem.² Appianos e leírása³ részben ellentmond annak, amit Siscia ostromával kapcsolatban Diónál olvashatunk:⁴ ott városról és erős társadalmi tagolódásról van szó. Mindkét leírás, Appianos és Dio Octavianus kommentárjaiból merített és így befolyásolhatta Caesar etnográfiaja.⁵

A nemzetségi tagolódást és a törzsi arisztokrácia meglétét a római kori igazgatásról való ismereteink támasztják alá. Ennek az arisztokráciának a municipális arisztokráciává válását és a civitas peregrinák átnövést a municipiumokba ld. a IV. fej.

A birodalom két felső rangkategóriájába bekerült pannoniaiak összeállítása még hiányzik. A legkorábbi lovagok⁶ a tartomány nyugati városaiból valók a II. század első felében.⁷ Ezek között voltak olyanok, akik a militia equestris nélkül kezdték a procuratori karriert,⁸ a többség azonban valószínűleg *eques a militis* volt.⁹ Magasabb lovagi posztokat a nagyobb számú III. századi lovagok sem töltöttek be. A Severusok alatt ismert lovagok többsége a municipális arisztokrácia tagja, felirataikon sem katonai, sem procuratori tisztségeiket nem sorolják fel.¹⁰ Ez a hallgatás annak a

következménye is lehet, hogy megnevezésüket csaknem kivétel nélkül sírfeliratokon találjuk. Így nehéz eldönteni, hogy centuriók fiai¹¹ vannak-e közöttük, vagy a lovagi rang feltüntetésé nem egyszerűen lovagi származást jelöl-e. A biztosan pannoniai eredetűek kis száma a magasabb lovagi karriert befutott emberek között talán arra mutat, hogy általában kevés pannoniai emelkedett fel a lovagrendbe.¹² Feltűnő az is, hogy míg a II. századból ismert pannoniai lovagok többsége a militia equestris valamely posztján vagy utána ismert, a nagyobb számú III. századi lovagok között a militia equestris ritka.

Ahogy kevés pannoniai lovag lehetett, még kevesebb volt a pannoniai szenátorok száma.¹³ A biztos esetek a tételt erősítő kivételek. Az első pannoniai szenátor a poetoviói M. Valerius Maximianus, akinek apja még csak a municipális karriert futotta végig,¹⁴ ő maga a markomann háborúk válságos szakaszában mint többszörösen kitüntetett lovagi rangú tiszt került a szenátorok közé.¹⁵ A következő ismert szenátor, Aelius Triccianus pedig éppenséggel legionáriusként kezdte.¹⁶ A Sirmiumhoz tartozó Budaliában született¹⁷ Decius császár szenatori őseit sem ismerjük, de több értesülés arra enged következtetni, hogy nem ő volt az első szenátor a családban.¹⁸ Az alacsony sorból felkerült pannoniaiak a III. század közepe után is a többséget alkották.¹⁹ A pannoniai születésű császárokról Probustól Maximianuson át Valentinianusig tudni lehet, hogy alacsony sorból származtak.²⁰ Olyan szenatori földbirtokos arisztokráciáról, mint amilyen Gallia, Hispania, Afrika és természetesen Itália további sorsában fontos szerepet játszott, Pannoniában nincsen tudomásunk.²¹ Ellenkezőleg: „pannoniai” nemcsak a késő antik történetírók szemében volt egyértelmű az alacsony, esetleg paraszti származással, hanem még a pannoniaiak önértékelésében is.²²

A municipális földbirtokosság összetétele és eredete városokként nagyon különbözött (lásd IV. fej. 5. pont és VII. fej. 1. pont). Pannonia Superiorban az idegen telepések és leszármazottaik domináltak,²³ míg a limes mentén a bennszülöttek közül való felemelkedés tartós folyamat, amely a III. században sem szakadt meg. Itt a decuriók többségét a császári gentiliciumot viselők alkotják. Ezek között a veteránok jelentős arányt képviseltek. Hogy egy veteranus legionis decurio lett, nem szokatlan; sokkal jellemzőbb, hogy decuriók fiai legióban szolgáltak.²⁴ A municipális arisztokrácia nem állhatott sokkal magasabban a katonaságnál, mint ezt a közérdekű építkezések, adományok is valószínűsítik:²⁵ a katonák munificenciája nem maradt el a decurióké mögött; utóbbiaknál a carnuntumi amphitheat-

rum építése²⁶ olyan kivételes és korai eset, amit a Severus kor virágzása idején sem követett hasonló. A decuriók egy része a vállalkozók különféle fajtájából került ki, mint pl. a C. Antonius vámbérlő családból Aquincum decuriója.²⁷ Ez a vállalkozó réteg lehetett az, amely több városban is birtokot szerzett, és több városban is decurionatust kellett vállalnia.²⁸ Mogetiana egyik decuriója egy széles piacterületre szállító téglavetőt tartott fenn.²⁹ Augustalisok fiai valószínűleg mint ilyen vállalkozók érték el a decurionatushoz szükséges vagyoni szintet.³⁰

Nehezen megfogható azoknak a középrétegeknek a helyzete és mozgása, amelyek a municipális ordóba való bejutás censusát nem érték el, de a rabszolgákhoz sem álltak közel jogfosztottság dolgában. Hogy Maximianus Herculus szülei bérmunkások voltak³¹ vagy hogy Valentinianus apja kötelet árult,³² az nem mond többet annál, hogy szabad iparos és alkalmi munkából élő emberek voltak Pannoniában is. A principátus kori feliratokon olykor szabad születésű emberek is megjelennek foglalkozásukat, bár korántsem olyan gyakran, mint a gall—germán tartományokban.³³ Még nehezebb a mezőgazdaságban dolgozó népesség helyzetét felbecsülni: szabad bérmunka, tartós bérlet (*coloni*)³⁴ vagy mezőgazdasági rabszolgaság egyaránt valószínű; arányukat lenne fontos megismerni.

A kérdést Pannoniában talán kisebb jelentőségűvé teszi az, hogy a létszámát és társadalmi súlyát tekintve egyaránt jelentős hadsereg a társadalomra nivelláló hatással volt. A hadsereg volt az a közvetítő csatorna, amely kapcsolatot teremtett alsóbb és felsőbb szabad rétegek között,³⁵ bizonyos fokig tompította az ellentéteket és gazdaságon kívüli jövedelmet hozott a tartományoknak, elsősorban határmenti területeinek.

A rabszolgaság³⁶ valószínűleg éppen a társadalom ilyen alakulása folytán nem játszott elsődleges szerepet a gazdasági életben.³⁷ Bár a feliratokon említett rabszolgákra és libertusokra korlátozódó összeállítások³⁸ nem terjedhettek ki a feliratokon meg nem fogható alsó (főleg agrár) rabszolgaretegre, mégis jellemző tünet, hogy a nagyobb rabszolgafamiliákra mutató temetkezések feliratai hiányoznak,³⁹ és magánkézben levő vilicusok és egyéb gazdaságokban alkalmazott rabszolgák is alig ismertek.⁴⁰ A rabszolgák jelentős részét katonák tartották, feltehetőleg iparűzés céljára; igen gyakori, hogy a rabszolgát fiatal korában vették, amikor még olcsóbb volt. Az idegen eredetű legionáriusok rabszolgatartásának speciális esete az, amikor rabszolgánójukat felszabadították, és feleségül vették (*liberta et coniunx*). Általában érvényes, hogy a feliratokon több a libertus, mint a rabszolga. Ennek

okát nem csupán abban kell látnunk, hogy a libertus jobb anyagi helyzetben lévén inkább megengedhette magának a felirat állítását, mert épp Pannoniából sok esetét ismerjük a korhatár alatti *manumissio*nak. Fialat rabszolgát azonban csak akkor lehetett felszabadítani, ha gazdája vagy feleségül akarta venni, vagy üzleti ügyeit akarta rábízni.

A rabszolgatartás a gazdasági virágzás zónáihoz igazodik. A korai időkben a nyugat-pannoniai városokban erősebb, később a limes mentén és főleg a katonák körében. Az őslakosság rabszolgatartásának nagyobb számú bizonyítékát csak a Lajta-vidéki boius arisztokráciánál találjuk meg. Valószínű, hogy az őslakosság túlnyomó része a függőségnek csak kialakulatlabb formáit ismerte. Az i. e. I. században Aquileia piacán az Alpokon túli illírek által áruba bocsátott rabszolgák⁴¹ annak a rabszolga-kereskedelemnek a keretében válnak érthetővé, amely a római hódítás után áttevődött a Duna partjára, ahol a barbaricum szomszédok adtak el rabszolgát. Hasonlóan magyarázható, hogy a IV. század közepén Pannoniát rabszolgát exportáló tartománynak írja egy keleti forrás.⁴² Valószínű, hogy a szarmata—germán összeütközések egyik gazdasági lecsapódása volt a fellendülő rabszolgapiac, mivel a foglyul ejtett ellenség egy részét a határ menti piacokon a rómaiaknak adták el.

Társadalmi ellentétek nyílt kirobbanásáról Pannoniában nem hallunk.⁴³ A markomann háborúk béketárgyalásaiban szó volt szökevények visszaadásáról,⁴⁴ akik szökött bűnözők, szökött katonák vagy rabszolgák egyaránt lehettek. Kevés megfogható ad az a megjegyzés is, hogy 374-ben a betörő kvádokkal és szarmatákkal együtt Pannonia lakói is raboltak,⁴⁵ a sok találgatásra okot adó „pannoniai ellenség” körét azonban talán itt kereshetjük. Valentinianusnak az illyricumiak elégedetlenségével is szembe kellett néznie.⁴⁶ Ez az elégedetlenség talán a földbirtokosok kapzsiságával is kapcsolatba hozható, mert amikor az V. század elején a menekülések és pusztulások folytán sokan hontalanokká és nincstelenné váltak, akkor a földbirtokosok Illyricumban és Itáliában ezeket személyes szabadságukban is korlátozták, rabszolgának fogták be.⁴⁷ Amikor Hieronymus a nyugatra özönlő barbárok között a „pannoniai ellenséget” (*hostes Pannonii*) mintegy fokozásul a felsorolás végén említi,⁴⁸ talán ilyen elkéseredett emberekre gondolt.⁴⁹ Itt kell említenünk végül egy késő római hadvezér valószínűleg ravennai sírfeliratát, amelyben érdemei között azt is olvashatjuk, hogy „amennyire szerette a rómaiakat, annyira félelmetes volt a pannoniai népek előtt”.⁵⁰

X. Temetkezés és halottkultusz

1. Temetkezés

A korai hamvasztásos temetők vizsgálatát megnehezíti az a tény, hogy kevés feltárt és publikált temetőt ismerünk Pannoniában ebből a korból, és ezek is egyenlőtlenül oszlanak meg a tartományban. Eltérő az egyes temetőknél a feltárás során megfigyelhető jelenségek rögzítésének értéke is. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a még csak rövid idő óta a birodalomhoz tartozó területen a temetkezési rítus is változatosabb volt, erősebben színezték a helyi hagyományok, és így a szétszórtan elhelyezkedő ismert temetőkből nem lehet az egész provinciára érvényes, általános rítusra következtetni. Délnyugat-Pannoniából sok és jól feltárt, pontosan megfigyelt temetőrész áll rendelkezésünkre,¹ de ezek viszonylag kis területen, a Száva—Krka környékén csoportosulnak. Jelentős vizsgálati lehetőségeket nyújt az emonai temetők közel 2400 sírja,² melyek mintegy fele jól feltárt, pontosan megfigyelt. Nyugat-Dunántúlon Savaria,³ Arrabona⁴ és Brigetio⁵ néhány temetőjét vizsgálhatjuk csak, valamint a Dunántúl északnyugati részéről két-három sírból álló temetőrészeket.⁶ Ezek közül is az arrabonai és brigetioi feltárások régiek, nélkülözik a legalapvetőbb megfigyeléseket is, anyaguk zavaros, közlésük csak a leltárkönyvek adatai alapján történt. A keszthely-újmajori temetőnek is csak anyagából ismerünk valamennyit, sírösszefüggései bizonytalanok.⁷ Pannonia keleti részéről alig ismerünk korai temetőket. Aquincum temetőiből csak a Bécsi úti temető bizonyos vonatkozásait közölték ellentmondó sírösszefüggésekkel⁸ és az arany-hegyi-ároki temető egy sírját,⁹ valamint temetőterképét.¹⁰ Ismerünk még néhány sírt eraviscus területéről,¹¹ valamint a kékesdi temetőt,¹² a vasasi temető három sírját¹³ és az intercisai temető régi feltárásából néhány sírt.¹⁴ A Dráva—Száva közének keleti részéről szinte semmit. A dunántúli temetők megfigyelésértékére jellemző, hogy csak Kékesden figyeltek meg melléklet nélküli sírokat, holott ezek nyilván minden temetőben

voltak, de a régi ásatások a kis csont- és hamutömeget nem vették észre, vagy ha észre is vették, nem regisztrálták.

A korai, hamvasztásos temetőkre általában érvényes, hogy elsősorban a városból kivezető utak mentén helyezkednek el (pl. Emona, Savaria).¹⁵ Természetes, hogy a temetők növekedésével ez a szabály egyre kevésbé tartható be, és azokon a településeken, ahol nagyméretű temetőfeltárások folytak, megállapítható, hogy a temetők lassan körülölelik a települést (pl. Intercisa).¹⁶ Sajnálatos, de a legtöbb pannoniai településnek és temetőnek nem ismert oly mértékben a topográfiája, hogy a temetők elhelyezkedését pontosan meg lehetne állapítani. Arrabona, Brigetio, Savaria sokszor idézett temetőtopográfiái általában kisebb feltárt temetőrészecskék, és néhány közbeeső feltárt sír elhelyezkedésének figyelembevételével spekulatív alapon készültek.

Az alapvető rítus a hamvasztás. Ennek a rítusnak igen sok változata lehetséges. Maga a hamvasztás történhet központi égetőhelyen, ustrinumon, vagy történhet oly módon, hogy a máglyát a sír mellé vagy a sírba rakják, és égetés után a hamvakat csak behúzzák a megásott sírba, vagy éppen a sír fölé épített máglya esetén magától beleroskad az elégés után a sírgödörbe. A hamvakat helyezhetik urnába: urnás sír vagy egyszerűen a mellékletek közé: szórt hamvas temetkezés. Az urna lehet kő (ossuarium), üveg vagy agyagedény. A mellékletek mindegyikét elégethették a máglyán a halottal együtt, vagy csak egyeseket, vagy egyet sem. A sírpítésnek is igen sok módoszata van: kő-, téglá-, földsír, egy- vagy kétkamrás sírok, padkás sír stb.

A felsorolt rítusbeli sajátosságok mindegyike azonban csak pontos ásatási megfigyelések esetén ismerhető fel. A Drávától északra eső területen feltárt temetőknél ezek a megfigyelések általában hiányoznak. A déli területek jó megfigyeléseiből azonban nem jogos álta-

lánosítanunk, mert, mint azt egy kis terület jól feltárt, megfigyelt temetői mutatják, még egy kis területegységen belül is vannak a rítusnak csak egy-egy településre jellemző sajátosságai.¹⁷

Elképzelhető, bár egyelőre csak néhány helyen bizonyítható, hogy az egyes törzseknek is vannak csak rájuk jellemző rítusbeli sajátosságai (a latobicusok házurnái és talán az eraviscus kocsitemetkezések). Jelenlegi adataink tehát csak azt bizonyítják, hogy a temetkezési rítusa rendkívül változatos lehetett, és a sokféle változatnak csak töredéke rekonstruálható jelenlegi ismereteink alapján.

Kőből épített vagy kövekkel körülrakott sírokat Dél-Pannoniában figyeltek meg, Straza, Novo Mesto, Brsljev, Roje pri Sentjerneja, Dolenje Polje, Vek pri Kriza, Globodol, Ribnica, Regerca Vas, Emona temetőiben.¹⁸ Néhány esetben az épített sír belül fallal két részre volt választva, az egyik részbe az égett csontokat rejtő urnát, a másikba a mellékleteket helyezték.¹⁹ A Drávától északra eddig ilyen sírépítési mód nem került napvilágra. Mannersdorfbán²⁰ a temető alaprajza azt sejteti, hogy az egyes sírokat vagy inkább sírcsoportokat fából épített kerítések vették körül. Hasonlóan fával vették körül (kerítés?, kunyhó?) a halimbai sírokat is, ahol már a terület leletszegénysége is valószínűvé teszi az objektum településként, a kör alakú és négyzetes foltok házként való meghatározását.²¹ A mannersdorfi temetőalaprajz közlése után teljes biztonsággal kimondhatjuk, hogy itt is temetőről és nem településről van szó. Van néhány téglából épült sír is.²² Néha a sír falát ki is tapasztották (pl. Győr-Nádorváros).²³ Az ossuarium és a kóladasír ritka (Kleinvarasdorf, Ribnica, Savaria, Kertész utca, Savaria, Rumi út, Balaton-vidék), s egyelőre csak Pannonia nyugati részéről ismeretes.²⁴ A sír falai gyakran kiégették.²⁵ Ennek oka lehet a sír rituális megtisztítása égetéssel, vagy az, hogy amikor a máglya maradványai égett csontokkal, mellékletekkel a sírba kerültek, még nem hűltek ki, és kissé kiégették a sír falát és alját. Az egyes esetekben csak gondos megfigyelések dönthetik el, hogy a két változat közül melyik valószínű. Előfordulnak padkás sírok is.²⁶ Az intercisai padkás sírok körül kialakult víta — ti. hogy nyugati²⁷ vagy keleti²⁸ csoportok hozták-e magukkal ezt a rítust — nem tudta egyértelműen eldönteni ezek származását. Azóta Dél-Pannoniában olyan falazott sírok is előkerültek, ahol a padka kőből volt elkészítve (Brsljev és Straza), lehettek tehát e rítusnak pannoniai előzményei is. Lehet azonban e rítus kialakulásának oka az, különösen ott, ahol a padka csak a homokba van vágva, hogy a mély sírt a laza homokba csak lépcsősen lehetett jól elkészíteni.²⁹

Az urnák lehetnek kő-, üveg- vagy agyagedények. Az ossuariumokról már esett szó. Az üvegurna ritka, és inkább csak jelentősebb kereskedelmi központokban található (Emona). Az agyagurnáknak sok változata van. Előfordul, hogy egy sajátos edényformát készítenek erre a célra, amely rossz, erősen pelyvás anyaga miatt háztartási célokra nem is használható (Pristava pri Trebnjem).³⁰ Többnyire azonban valamelyik nagyobb méretű háztartási edényforma, fazék vagy gabonatarató edény válik urna funkciójúvá.³¹ Megfigyelhető azonban, hogy egyes zártabb településegységekben azonos jellegű edényeket használtak urnának, pl. a Száva — Krka közötti területen a hengeres nyakú fazekakat.³² Emellett vannak széles körben elterjedt, általánosan urnának használt típusok, pl. a magas, fésüléssel díszített, egyébként fazékformájú edények.³³ Egy-egy területen, esetleg településen sajátos urnahasználat is kialakulhatott. Emonában pl. a különböző helyeken, különféleképpen eltört amphorák lesznek sok esetben az urnák, amelyekbe vagy belehelyezik a hamvakat, vagy a földre helyezett hamvakat ezekkel borítják le.³⁴ Különleges, sajátos, eleve rituális célra készült edények Dél-Pannoniában a házurnák, amelyek használóiiban a forma elterjedése alapján a latobicusokat ismeri fel P. Petru.³⁵ Az urnasírokat lassanként felváltják a szórt hamvas sírok. A folyamat fokozatosan megy végbe, míg a dél-pannoniai I. századi temetőkben alig akad szórt hamvas sír, addig pl. az Aquincum-Arany-hegyi árok II. századi temetőjében a 260 sírből mindössze 3 volt urnasír.³⁶ A szórt hamvas rítus változatainak regisztrálását csak aprólékos megfigyelések tennék lehetővé. A jelenleg ismert, általában régi, rosszul feltárt temetők anyaga erre nem nyújt lehetőséget.

A kora császárkori nagyobb sírszámú, hamvasztásos temetők szinte mindegyikében akad néhány csontváz-sír.³⁷ Ezek a sírok általában nem tekinthetők a későbbi csontváz-sír rítus előfutárainak, mivel, ha egyáltalán vannak mellékleteik, azok a hamvasztásos sírok mellékleteivel egykorúaknak látszanak,³⁸ de gyakoribb eset, amikor mellékleteik nincsenek, ezért datálhatatlanok.³⁹ Mellékleteik hiánya alapján lehetnének a legszerényebb réteg halottai is, akiknek még máglyára sem telt, valószínűbb azonban, hogy az egyedülálló csontváz-sír temetkezéseknek rituális oka van, hiszen ismerünk családokat Rómában, amelyek a hamvasztásos temetkezés korában is mindvégig csontváz-sírral temetkeztek.⁴⁰ Annál is inkább valószínűnek látszik ez a feltételezés, mert a bennszülött lakosság kelta részének temetkezési rítusa a foglалás időpontjában csontváz-sír volt. Jól tükrözik ezt a kettősséget az eraviscus terület (Fejér, Tolna megye) korai birituális

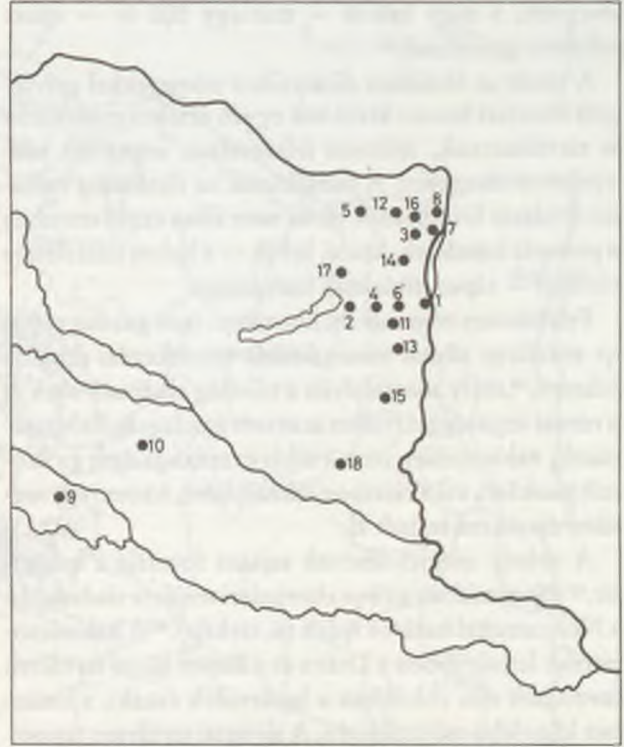
temetői, ahol egyazon temetőben kerülnek elő a római kori kelta — eraviscus — mellékletekkel (pecsételt tál, csokor, illetve szárnyas fibula) ellátott csontvázas, illetve hamvasztásos temetkezések.⁴¹

A mellékletadás a rítuson kívül mindenkor a gazdasági helyzet függvénye is. Jól illusztrálja ezt a tételt az emonai temetők hatalmas leletanyaga. Az I. században, amikor mint a borostyánút jelentős kereskedelmi centruma, Emona gazdasági virágkorát éli, a sírokba nagyszámú mellékletet helyeznek, köztük drága importdarabokat (sigillaták, üvegek stb.), ez a mellékletadás azután egyre csökken, mennyiségét és minőségét illetően egyaránt, míg a II. század végén már csak néhány gyenge minőségű kerámia kerül a sírokba. Ez a változás nyilván Emona kereskedelmi súlyának csökkenését jelzi, a borostyánút másodlagossá válását, a Duna vízi útja jelentőségének növekedésével. Az elszegényedés nem lehet olyan mértékű, mint amit a sírok tükröznek. Ez a tükör mindig kissé negatív irányban torzít, ti. a lakosságnak valószínűleg módja van még bizonyos fényűzési cikkek megvásárlására, csak kisebb mértékben, és ezért inkább az élők használják, nem helyezik a halottak mellé a sírokba.

A legáltalánosabb melléklet a kerámia. Elsősorban a rendkívül változatos házi kerámia, amelynek formadása szinte területenként változik. A terület ipari széttagoltságát illusztrálja az olyan sajátos helyi kerámiaművesség, mint például a vasasi temető besimított díszítésű egyedi kerámiája.⁴² Természetesen elsősorban a tálalóedények, tál, korsó, bögre, és csak ritkábban a konyhaedények, fazék, hombár kerülnek a sírokba. Az importkerámia mennyisége a sírokban jelzi a település helyét a kereskedelmi életben. Dél- és Nyugat-Pannoniában gyakori, Kelet-Pannoniában jóval ritkább, itt több olyan temető is van (Kékesd, Vasas), ahol egyáltalán nem kerülnek a sírokba.

Az égett apró fémek, ékszerek stb. csak a gondosan feltárt sírokban figyelhetők meg, ezért jelenlétükből vagy hiányukból nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Megtalálásukat az is befolyásolhatja, hogy a helyi szokásnak megfelelően a halottal együtt elégték, vagy csak égetés után helyezték ezeket a sírba. Általában fibula, csat, veretek a leggyakoribbak. Eszközök igen ritkán kerülnek a sírba.

A fegyvermelléklet szintén ritka. A közelmúltig az volt a kutatás általános álláspontja, hogy mivel a rómaiak tiltották a katona fegyverrel való eltemetését, mert az állami tulajdont képezett, a fegyvermellékletes sírok nem rómaiak, hanem betörő vagy betelepített barbárok sírjai.⁴³ A közelmúltban azonban egyre gyakrabban kerültek elő fegyverrel eltemetett férfiak, sok-

57. ábra. Kocsitemetkezések Pannoniában: 1. Dunapentele, 2. Enying, 3. Etyek, 4. Káloz, 5. Környe, 6. Nagylók, 7. Nagytétény, 8. Óbuda, 9. Petrovina, 10. Poljanec, 11. Sárszentmiklós, 12. Szomor, 13. Vajta, 14. Velence, 15. Zomba, 16. Zsámbék, 17. Inota, 18. Kozármisleny

szor egyértelműen római mellékletekkel, ezért ma az a nézet az uralkodó, hogy ezekbe a sírokba a római kori bennszülött arisztokrácia vagy a tehetősebb réteg tagjai temetkeztek.⁴⁴

A mellékletadásnak különös, barbár pompát tükröző formája a kocsitemetkezés, amikor a halott mellé nemcsak apróbb használati tárgyait teszik, hanem egy teljes, jól felszerelt kocsit és a kocsinhoz tartozó lovakat is eltemetik.⁴⁵

Az elképzelés, amely szerint a halál utazás, és a túlvilág valahol messze van, nagyon távol, amit kocsival, csónakkal lehet csak megközelíteni, általános ősi képzet. Pannonia kelta bennszülötteinek körében általánosan elterjedt volt, amit jól bizonyítanak a sírköveken, különösen a boi és az eraviscus területen elterjedt ábrázolások, ahol a halott két- vagy négylovas kocsin utazik a túlvilág felé.⁴⁶ Ez az elképzelés az alapja a kocsival való temetkezésnek is. A rítus elterjedése jól körülhatárolható (két kivétellel: Petrovina és Poljanec) Pannonia északkeleti része, a Civitas Eraviscorum területe (57. ábra).

A kocsitemetkezés a II. században terjed el, így az az elgondolás, amely őskori gyökerekből kísérel meg

levezetni, a nagy hiátus — mintegy 300 év — miatt nehezen igazolható.⁴⁷

A sírok az általában dionysikus jelenetekkel gazdagon díszített kocsin kívül sok egyéb értékes mellékletet is tartalmaznak, áldozati felszerelést, importált edényeket és üvegeket. A mellékletek az életforma romanizálódását hitethetnék el, ha nem állna ezzel szemben a pompás készletek, kocsi, lovak — a halott tiszteletére történő — elpusztításának barbársága.

Felszínesen romanizált, kisszámú, igen gazdag réteg, az eraviscus törzsi arisztokrácia temetkezési szokása lehetett,⁴⁸ mely megfelelven a túlvilág elképzelésnek és a római segítséggel frissen szerzett gazdagság fitogtatásának, valószínűleg nem a több évszázada nem gyakorolt szokásra való visszaemlékezéséért, hanem egyszerűen divatként terjedt el.

A sírhely megjelölésének sajátos formája a halomsír.⁴⁹ Pannoniában a rítus elterjedési területe elsősorban a Noricummal határos vidék (6. térkép).⁵⁰ A halomcsoportok legsűrűbben a Dráva és a Répce közti területen fordulnak elő, ritkábban a határvidék északi, a limeshez közelebb eső területén. A nyugati területen tapasztalható gyakorisághoz képest szórványosan fordulnak elő Kelet-Pannoniában, elsősorban Fejér, Tolna, Baranya megye területén. Gyakorta kerülnek elő a hegyvidék lábánál, dombos területen, ritkábban a síkságon. Hasonló jelenséget figyeltek meg a Rajna-vidéki és belgiumi halmok esetében is.⁵¹ Római jellegű települések, városok, táborok közvetlen környékén csak kivételesen (pl. Zalalövő) fordulnak elő.

Egy-egy halomsíros temetőben a halmok száma igen változó. Az eddigi legnagyobb temetőben 50 halmot figyeltek meg, de az eddig regisztrált halmok mintegy egyharmada egyedül áll.⁵² A halmok mérete változatos, 3,5 m átmérőjű 0,2 m magas halmoktól 25 m átmérőjű 3,5 m magas halmokig terjednek adataink.⁵³

A halmok belsejében a hamvasztásos temetkezés minden formája megtalálható — így a szórt hamvas sír, az egykori járósíntre vagy gödörbe helyezve, urnasír, kőládásír, kövekkel szabálytalanul körülrakott sír. Ezekon kívül a csak ebben a sírtípusban elképzelhető sírformák, a kerek, falazott sírkamrák kupolával, négyszögletes, bolthajtásos sírkamrák, az egykori járósínt alá mélyített sírkamra dromosszal.⁵⁴ A kőből épített, falazott formák Pannonia nyugati területeire jellemzőek, Kelet-Pannoniában az eddig feltárt halmokban egyszerű urna vagy szórt hamvas sírok kerültek elő.⁵⁵

A mellékletadás mennyisége és minősége változó. Egyetlen, az egész területre érvényes, igen fontos

jellemzője az, hogy nem kapcsolódik több szállal a római kort megelőző anyagi kultúrákhoz, mint bármelyik más, nem halomsíros hamvasztásos temető leletanyaga. Elsősorban és döntő többségben helyben készült kézműipari termékek, kerámiaedények, bronzékszerek kerülnek a sírokba, ezek a tárgyak azonban már római provinciális ízlést tükröznek, legfeljebb távoli eredetüket lehet a római kort megelőző időszakban keresni (pl. kerámián besimított dísz, szárnyas fibula stb.). A kereskedelmi útvonalak mentén fekvő halomsírokból importált tárgyak, sigillaták, üvegek, bronzedények kerültek elő, de a leletanyag legnagyobb részét itt is helyben készült darabok teszik ki.

A halomsíros temetkezés megjelenését birodalomszerte az I. század közepére, második felére teszik a kutatók. Ebben az időben a romanizáció terjedésével párhuzamban vagy esetleg kapcsolatosan tűnik fel a rítus a Rajna-vidéken, Belgiumban, Dél-Angliában.⁵⁶ A pannoniái kutatás is általában erre az időpontra, az I. század közepére keltezi a halmos temetkezés szokásának megjelenését Nyugat-Pannoniában, míg keletpannoniai feltűnését a II. század elejére, a terület romanizációs fokában tapasztalható fáziseltolódásnak megfelelően.⁵⁷ Újabb felmerült a nyugatpannoniai halmok esetében egy még korábbi — I. század első fele — keltezés lehetősége a magdalensbergi telepen megfigyelt halomsíros temető alapján.⁵⁸ A szokás virágkora az I–II. század fordulója, illetve a II. század eleje Nyugaton, a II. század közepe Kelet-Pannoniában. Ezután egyre kevesebben temetkeznek ily módon, a II. század végére a szokás lassan megszűnik. Biztosan a markomann háborúk utáni időből származó halomsírt eddig mindössze egyet közöltek, ez Becsehely-Pola.⁵⁹ Egyes kutatók a szokás megszűnését a csontvázak temetkezésére való áttéréssel hozzák kapcsolatba,⁶⁰ ez a feltételezés nem látszik valószínűnek, hiszen a csontvázak temetkezés nyilvánvalóan nem zárja ki azt, hogy a sír fölé halmot emeljenek, mint ahogyan ez a dél-angliai halmok esetében tapasztalható is.⁶¹ A halomsíros temetkezés szokásával kapcsolatban még igen sok a nyitott kérdés. Tulajdonképpen még a jelenleg ismert elterjedési terület is vitatható. Felmerült ugyanis az úgynevezett elsimított halmok problémája. A halomsírok a megfigyelések szerint nemcsak Pannoniában, hanem másutt is elsősorban a dombos, hegyes vidéken kerülnek elő nagyobb számban, de ezt a jelenséget eddig általában a halomsírok retardáló jellege jellemzőjeként értékelték.⁶² Lehetséges azonban a jelenségnek más magyarázata is, hogy ti. a szokás megvolt a sík vidékeken is, itt azonban a közel kétezzer éves mezőgazdasági művelés elsimította, megszüntette a kisebb

6. térkép. Halomsíros temetők Pannoniában és Noricumban

halmokat.⁶³ Elképzelhető tehát, bár csak közvetett bizonyítékokkal igazolható, hogy Kelet-Pannoniában is sokkal több halom volt eredetileg, mint az ma látható. Vitatható a halomsíros gyakorlatot követő réteg gazdasági súlyának homogenitása is. Hiszen nyilvánvalóan erősen különbözött a nagyméretű inotai halmokba kocsival, lovakkal, sok importtárggyal temetkező család gazdasági helyzete és pl. a zalalövői apró halmok alá jelentéktelen mellékletekkel temetkező családoké.⁶⁴

A vita azonban legerősebben az eredet kérdése körül hullámzik.⁶⁵ A probléma a rendelkezésünkre álló adatok ellentmondásos mivoltában rejlik. A rítus a bennszülött lakosság körében terjed el, ez arra mutatna, hogy autochthon eredetű. Azonban a római kort közvetlenül megelőző évszázadok temetkezési szokásai közt nincs meg. A Hallstatt-kori halomsírokig terjedő négy évszázadnyi hiátust igen nehéz bármilyen magyarázattal (kelta hatás stb.) áthidalni. Ellentmondásos eredményre jutunk, ha az elterjedési területet az illír–pannon, illetve kelta törzsi területekkel próbál-

juk összevetni. Maga a szokás – mivel a La Tène-korban hiányzik, és csak a Halstatt-korban van meg – inkább illír–pannonnak tekinthető, a római korban viszont éppen a jobban elkeltásodott területeken mutatható ki, a klasszikus pannon területeken hiányzik.⁶⁶

A halomsíros temetkezés szokása a romanizációval együtt terjed, nemcsak Pannoniában, hanem a Birodalom más területein is, olyan területeken, amelyek bennszülött lakossága területenként más és más, és amiket a történelem során először a Római Birodalom kapcsol be. Ezek a tények a szokás római kapcsolataira, esetleg eredetére látszanak utalni, ha nem mondana ennek ellent, hogy tisztán római jellegű települések, városok, katonai táborok temetőjeként csak kivételesen fordul elő.

A rítusnak akár autochthon, akár római eredetét akarjuk bizonyítani, mindkét esetben a hagyományozás módja marad magyarázatlanul. Autochthon eredeztetés esetében a négy évszázadnyi hiátus és a különféle őslakossággal rendelkező provinciákban való egyidejű fellépés megmagyarázhatatlan. A római-

aktól való átvétel esetén az az elképzelhetetlen, hogy hogyan tud egy népesség olyan szokást elterjeszteni, amit maga nem gyakorol. A vélemények a két fentebbi lehetőség közt oszlanak meg, vagy az illír—pannon alapokból való származást igyekeznek igazolni,⁶⁷ vagy a római hatást,⁶⁸ vagy esetleg a kettőt együtt, a római hatásra végbemenő „illír reneszánsz” tünetét látják e rítus felelevenedésében.⁶⁹

Ha azonban más oldalról közelítjük meg a problémát, felvethető az a kérdés is, hogy ilyen nagy területen igen sok etnikum által gyakorolt egyszerre vagy rövid időn belül fellépő, szinte magától adódó gondolat — a sír halommal való jelölése — esetében szükséges-e egyáltalán az eredet kérdését kutatni. Nem lehet-e itt egyszerűen valamiféle temetkezési „divatról” beszélni, amely végigfut a birodalom északi határprovinciáin, és amelynek bármiféle etnikai vagy történeti jelentőséget tulajdonítani felesleges.

A sokféle elméleti megoldáskísérlet mellett az anyag szisztematikus, minden vonatkozásra kiterjedő feldolgozása mind ez ideig nem történt meg. Továblépés a probléma megoldásában csak ettől várható. A csontvázas temetkezésre való áttérés módja nem követhető, mivel a rítusváltás idejéből kevert rítusú átmeneti temetőink nincsenek. Ez nemcsak pannoniai, hanem általános birodalmi jelenség. A jelentős rítusváltás ugyanis éppen akkor ment végbe, amikor a birodalom politikai és gazdasági válsága következtében a provinciák közötti import minimumra csökken, a pénzforgalom akadozik. Ezek a gazdasági nehézségek még negatívabban tükröződnek a mellékletadásban. Ez lehet az oka, hogy a III. századi temetkezések szinte teljesen hiányoznak. Csak olyan temetőkből ismerünk III. századi sírokat, amelyeket az illető település kezdetétől használnak (Emona, Intercisa stb.). Külön álló csak a III. században, tehát a rítusváltás idején használt temetőink nincsenek. Ez csak oly módon magyarázható, ha feltételezzük, hogy az említett gazdasági nehézségek miatt csak jellegtelen, helyben gyártott, tehát nehezen datálható tárgyak kerülnek a sírokba, érmek pedig egyáltalán nem. Így azután a III. századi temetkezéseket nem lehet kiválasztani a II. századi, illetve a IV. századi temetők jellegtelen, szegény sírjai közül. Éppen ezért a rítusváltás módjáról egyelőre szinte semmit sem tudunk. Oka hasonlóképpen nehezen megközelíthető.⁷⁰

A felsorolt okok miatt nem ismerjük a Pannoniában kialakuló csontvázas rítus sajátosságait sem a IV. századnál korábban. Ezért csak nagy körültekintéssel szabad a IV. századi temetőkben a helyi rítustól az esetleges idegen elemeket elkülöníteni.

A IV. századból igen gazdag és jól elemezhető anyag áll rendelkezésre. Az 1965-ig publikált jelentős anyag összegyűjtése és részletes elemzése már megtörtént.⁷¹ Az elmúlt 15 évben azonban újabb, jól feltárt, pontosan megfigyelt temetők egész sora került közlésre.⁷² Az új feltárások nem cáfolták, inkább erősítették a korábbi elemzés eredményeit. E temetők megoszlása az egykori Pannonia területén szintén aránytalan. A legtöbb sírt Valeriából ismerjük. Kevesebbet Pannonia Primából, Savia és Pannonia Secunda alig néhány sírral szerepelhet az összeállításban.

Topográfia. A IV. századi temetők már nem a város falain kívül, attól jelentős távolságra terülnek el, hanem közvetlenül a városfalakig húzódnak, sőt a század vége felé már a települések felhagyott részeit is elfoglalják. Aquincumban,⁷³ Intercisában,⁷⁴ Sopianaeban,⁷⁵ Gorsiumban⁷⁶ és más helyeken korábbi épületek közé és mellé temetik a halottakat. Aquincumban arra is akad példa, hogy az igen sekély sírt egy korábbi út fölötti törmelékretegbe ássák.⁷⁷ A sírok csak olyan helyeken kerülnek érintetlen földbe, ahol a település kis kiterjedése miatt a beépített terület közvetlen közelében még nagy üres területek állnak rendelkezésre (Tokod, Pécs környéki temetők stb.).

Bolygatás. A temetőkben megfigyelt bolygatás mértéke bizonyos szabályszerűséget mutat. Minél közelebb van a temető használatának időpontja ahhoz az időszakhoz, amikor a temetőhöz tartozó település rendje megbomlott, és lehetővé tette a sírrablásokat, annál több sírt találunk megbolygatva (szinte bolygatatlan a század közepén használt Keszthely-Dobogó, erősen bolygatott a IV—V. század fordulóján használt táci temető).⁷⁸ Ez érthető, ismerve a késői temetők viszonylagos szegénységét, ahol a rablást eredményesen csak azok kísérelhették meg, akik pontosan tudták, hogy a sok melléklet nélkül, illetve szegényes melléklettel eltemetett halott közt melyik az a néhány kivételesen gazdagon ellátott sír, amelyet érdemes megbontani.⁷⁹ A helybeliek által elkövetett rablások viszont csak olyan időszakban képzelhetők el, mikor a település rendje már kezd felbomlani.

Tájolás. A tájolást illetően két szempont lehet jellemző egy temetőre: a tájolás iránya és rendszere. A tájolás iránya Pannoniában döntő többségben nyugat—keleti, illetve pontosabban délnyugat—északkeleti. Néhány, a század közepén használt, elsősorban vidéki temető tájolása kelet—nyugati. Mivel azonban ezek egyébként nem térnek el sem leletanyagukban, sem rítusukban az általános pannoniai képtől, nem alkothatnak külön csoportot. A nyugat—keleti tájolás a század végére válik általánossá, mégsem tekinthető a

keresztény sírok jellemző tájolásának, mert bár a század során a kereszténység jelentős előretörésével kell számolnunk, semmi esetre sem lehet a vallásban oly mértékű egyöntetűség, mint azt a késői temetők teljesen homogén tájolása mutatja. A tájolás rendszerében a városias jellegű települések és a kisebb vidéki települések temetői közt jelentős különbség van. A vidéki temetők általában nem fő világtájak szerint és 60-70°-os ingadozással vannak tájolva, ami pontosan a Nap egy év alatt változó állása szerinti tájolást jelent. A városi temetők tájolása kötetlenebb. Általában vagy pontosan azonos irányban, nyilván valamilyen objektumhoz, vagy meglehetősen nagy ingadozással, szinte minden irányban tájolják a sírokat, esetleg valamiféle parcellarendszer alapján (Intercisa),⁸⁰ vagy esetleg a temető jelentős sírját sugarasan veszi körül a többi sír (Sirmium, Synerotas temető). Idegen etnikum különválasztására a tájolás vizsgálata nem alkalmas.

Rítus. Az alapvető rítus csontvázas, a hamvasztás szokása teljesen megszűnt, a több ezer csontvázas sír között mindössze 3-4 hamvasztott rítusút találhatunk.⁸¹ A csontvázas temetkezés kevesebb variációt tesz lehetővé. Változatok legfeljebb a sír elkészítésében mutatkoznak. A szarkofág igen ritka. Az előkerült szarkofágok nagyobb része korábbi darabok újrafelhasználása, és így gyakoribb a már hosszabb ideje magasabb színvonalon élő közösségekben (Aquincum, Intercisa stb.). Az újonnan készített szarkofágok díszítetlenek — hiszen földbe ásásra vannak szánva — és a temető sírjainak mindössze 1-2%-át teszik ki (pl. a táci temetőben 430 sírból 2). Gyakrabban használt sírforma az ún. épített sír. Vakolatba rakott kő- és téglatörmelékkel összeállítva, külseje, belseje néha elsimítva, bevakolva, speciális esetekben (pécsi ókeresztény sírok) festve is. Szintén gyakori a tegulákból doboz vagy háztető alakra összeállított sír. Ez a sírtípus is általában jelentősebb települések temetőiben gyakori, olyan helyeken, ahol egyébként is használnak tegulát. A leggyakoribb a földsír, a többé-kevésbé szabályosan földbe ásott üreg. Néhány esetben padkás (Intercisa, Tokod), illetve aknasír (Somogyzil) is került elő. Koporsót csak igen ritkán figyeltek meg (Intercisa).

Mellékletek. A halottak mellé tett anyag egységes. Csak az ipari vagy kereskedelmi szempontból jelentősebb szerepet játszó településeken mutat kisebb változatosságot (pl. Intercisában vagy a század végén Sopianae-ben). A legjellemzőbb melléklet az ékszerféle, nőknél a fülbevaló, nyaklánc, karkötő együttes, férfiaknál a fibula, csat, szíjvég. Az edénymelléklet, üveg vagy kerámia ritkább. Az edények közül csak korsó és

bögre, valamint néhány esetben tál kerül a sírokba. Az eszközmelléklet feltűnően kevés. Igen gyakori melléklet az érem. Különösen kisebb települések temetőiben néha 1 sírba 20-22 érem is kerül (pl. Zengővárkony). A mellékletek elhelyezése is egységes. Az ékszereknél ez természetesen a viseletet tükrözi, néha az egész provinciára érvényes szabályokkal. A karkötők viselésének erősen kötött rendje van, a jobb karon általában egy, ritkábban több kígyófejes, a bal karon több csont- és bronzlemez, esetleg vas karkötőt hordanak.⁸² Érdekes, hogy a férfiak „ékszer”-mellékletei a század vége felé haladva egyre gyakrabban nem a viseletnek megfelelő helyen, hanem a lábnál vagy a lábakon kerülnek elő.⁸³ Az edénymellékletek helye a halott jobb oldala, gyakrabban lábnál, ritkábban a medence vagy a felsőtest mellett. A mellékletekre és elhelyezésükre vonatkozó szabályok a gyereksírokra nem érvényesek. Ezekbe szokatlan tárgyak, pl. nagyméretű vaseszközök is kerülhetnek,⁸⁴ a szokásos tárgyak, kerámia stb. elhelyezése viszont teljesen kötetlen. Ezért a gyereksírok különlegességeit a temetkezés szubjektív vonásai közé kell sorolni, és csak megfelelő körültekintéssel szabad értékelni. Kétfajta mellékletről külön is érdemes szólni, jelentősége, illetve feltételezett jelentősége miatt. Egyik a hagymafejes fibula. Általában katonának tulajdonított melléklet.⁸⁵ Elterjedése azonban nem esik egybe az erősen militarizált területtel, viszont összpontosul a bürokratikus apparátus központja körzetében.⁸⁶ Ha ezt a megfigyelést összevetjük a késő antik ábrázolásokon megjelenő hagymafejes fibulát viselő személyek feltételezhető hivatalával, akkor a hagymafejes fibulát nem vagy legalábbis nemcsak katonai viseletként kell értékelni.⁸⁷

Korsó — pohár együttes. Ezt az együttest bizonyos megfigyelések, valamint a pécsi festett sírkamra ábrázolása alapján mint a keresztény sírok jellemzőjét értékelte a magyar kutatás.⁸⁸ Ellene szól azonban ennek az értékelésnek két fontos tényező. Egyrészt az, hogy az egész provinciában általános edénymelléklet éppen ez a két forma, amelyek egyedül vagy együtt, kerámiából vagy üvegből, gyakran kerülnek a sírokba, tehát a halottak valamiféle vallási elkülönítésére nem alkalmasak. Másrészt, ha feltételeznénk, hogy a korsó — pohár együttes a halott keresztény vallására utal, akkor ennek az együttesnek a század során előrhaladva egyre több sírban kellene előfordulnia, hiszen a IV. században a kereszténység jelentős előretörésével kell számolni. Ez azonban nem így van. A század végén használatos temetők közül ugyanúgy, ahogyan az a század elején megfigyelhető, egyesekben több, másokban kevesebb ilyen melléklet

kerül elő annak megfelelően, hogy van-e fazekasipar a településen, vagy nincs.⁸⁹ Így más jellemzőt kell keresni a keresztény sírok különválasztására. Feltétlenül olyan mellékletet vagy rítust, melynek előfordulása a század során emelkedő tendenciát mutat. Van ilyen változás, és ez a halott ruházatát érinti. A század során előrehaladva ugyanis egyre gyakoribb a férfisírokban, hogy a ruházathoz tartozó fémtárgyak, fibula, csat, szíjvég nem a viseletnek megfelelően van elhelyezve, vagyis feltehető, hogy a halottat olyan ruhában, esetleg halotti ingben temették el, amire ezeket nem lehetett felcsatolni.⁹⁰ A változás elsősorban a férfisírokat érinti. Megfigyelhető az is, hogy a század vége felé egyre több férfit temetnek el mellékletek nélkül.⁹¹ A IV. század során egzisztenciális kérdéssé vált kereszténység természetes, hogy inkább érinti a férfilakosságot, mint ahogyan ez más területen, a keresztény nevek elterjedésével kapcsolatban is bizonyítható volt.⁹²

Etnikum. Érdekes módon, ha a temetőket pénzforgalmuk alapján keltezzük, ritka esetben jutunk a század 30–40-es éveinek korábbi időpontra. Ennek okát azonban nem abban kereshetjük, hogy ezeket a temetőket valóban csak a 330–340-es években kezdték volna használni, inkább abban, hogy Pannoniában a tetrarchia kori és kora constantinusi pénzforgalom mindenütt igen alacsony, így e korszak érmei nem kerültek a sírokba. Mégis valószínűleg a temetők használatának ilyenforma látszólagos késői megkezdése indíthatta a kutatást egy nyugati betelepítés feltételezésére.⁹³ Hozzájárulhatott ehhez az a már említett tény is, hogy nem ismerjük a III. század második felének pannoniái rítusát, így nehéz eldönteni, hogy milyen rítuselemek tekinthetők helyinek, illetve idegennek. Ennek a nyugatról való betelepítésnek a felté-

telezése I. Constantinus vagy II. Constantius alatt, napjainkig visszatér a temetőpublikációkban. A betelepítés tényének cáfolata igen egyszerű. A feltételezett területen, a Rajna-vidéken, azok a tárgyak, amelyek alapján a betelepítést feltételezték (csavart és csont karkötő, bizonyos gyöngyformák, hosszúkás vaseszközök) nem ismeretesek, vagy csak igen szórványosan kerülnek elő, vagy annyira egyszerű, általánosan használt típusokról van szó, amelyek mindenütt megtalálhatók a Római Birodalom területén. Mint analógiák csak azért kézenfekvőbbek a nyugati darabok, mert ezen a területen több feltárás történt, az anyagot publikálták, és nálunk is hozzáférhető.⁹⁴ Az illető terület, a Rajna-vidék rítusa azonban nálunk teljesen idegen. Míg Pannoniában elsősorban ékszerek kerülnek a sírokba, a Rajna-vidéken inkább edények, igen szép, drága üvegek és sok kerámia. Az éremmelléklet Pannoniában gyakori, a Rajna-vidéken igen ritka, szinte ismeretlen.⁹⁵ A feltételezett kibocsátó terület tehát anyagában és rítusában egyaránt idegen. De van-e szükség egyáltalán betelepítés feltételezésére? A temetők részletes elemzése azt mutatja, hogy a rítus homogén, legfeljebb a városi és falusi jellegű települések mutatnak kisebb eltéréseket, amelyeket részben a város jobb ellátása, részben a falu kötöttebb társadalma indokol. A leletanyagban mutatkozó különbségek kicsik, és az egyes területek helyi iparának eltérésein alapulnak. Jelentéktelen változtatásokkal készítik és helyezik sírba ugyanazokat a tárgyakat szerte a provinciában. A homogén rítus és tárgyi anyag nyilván homogén népeiséget takar. Idegen népelemek egyelőre nem mutathatók ki, legfeljebb idegen egyedek, de ezek is csak az igen késői időkben.⁹⁶ Napvilágra került Pannoniában néhány múmiasír is, leleteik alapján a IV. századra keltezhetőek.⁹⁷

2. Síremlékek

A sírok megjelölésének és megkülönböztetésének egyszerű módjait, mint a sírdomb és a fejfa,¹ nem ismerjük. A magában álló sírkő (sztélé, *cippus*) soha nem volt az egyetlen jele a temetkezőhelynek; a sírt domb, a sírkertet kerítés vagy fal is jelölte.² A sztélék gyakran több generáció vagy több családtag nevét és adatait tüntették fel, tehát egy-egy családi temetkezőhely közös síremlékéül szolgáltak.³

A pannoniái sztélék⁴ az Észak-Itáliában és a nyugati tartományok korai legiótáborai mellett általánosan elterjedt alaptípusokra mennek vissza: hosszánegyszögű álló táblák, amelyek eleinte csak keretbe foglalt

feliratból és a timpanonos (ritkábban félköríves) lezárásból álltak. Ez az alaptípus gazdagodik képmezővel, a képmező és a felirat közötti frízzel, egy vagy két középmezővel és a felirat alatti alsó képmezővel. A főmezőket (képmező és felirat) határoló profilált keret helyébe féloszlopok, félpillérek vagy indadíszes szegélyek kerülnek. Nehéz eldönteni, hogy egyes gyakoribb motívumoknak van-e közvetlen vonatkozása a halál- és túlvilágképzetekre, vagy pedig mintakönyvek alapján elterjedő díszítőmotívumok, amelyek szimbolikus tartalmukat már elvesztették. Ilyenek például a szőlőinda (a túlvilág dionysikus örö-

mei?),⁵ az állatküzdő, ⁶ Attis,⁷ a sas,⁸ a szélistenek⁹ stb. A mitologikus ábrázolások, amelyek a tartomány nyugati szélén a sztélék képművészetében, Kelet-Pannoniában inkább alárendelt helyzetben (közép- vagy alsó képművésző)¹⁰ találhatóak, gyakran nehezen kihámozható összefüggésben vannak a halállal és a túlvilággal. Bár a képművészetben a II. században általánossá válik a halottak portrészzerű ábrázolása, ritka marad a mindennapi életre, a halott foglalkozására vagy rangjára utaló ábrázolás; ilyenek még a leginkább a korai auxiliárisok sztéléire jellemzőek.¹¹ Pannoniai specialitás vagy Pannoniára különösen jellemző ábrázolás az ún. asztrális szimbólum, a kocsijelenetek és az áldozati jelenetek.

Az ún. asztrális szimbólumok¹² a tartomány északi részében, azalus és eraviscus területen,¹³ szórva nyosan délen fordulnak elő kivétel nélkül durván faragott, gyakran csak vonalasan bekarcolt, egyszerű sztéléken, és úgyszólván minden esetben olyan bennszülöttek sírkövein, akik még helyi (nem latin) személynéveket viselnek. A szimbólumok: a napkorong (esetleg rozettává stilizálva), a fekvő, felfelé nyitott holdsarló, amelynek két szarva gyakran gömbökben végződik (ezért lunulaékszer ábrázolása is lehetne), a szimmetrikus párba rendezett derékszögű „égi kulcsok” (gammadion), a rendszerint négy árkádból álló „égi kapuk”¹⁴ és az egymással szembeforduló halak. Az értelmezés és eredeztetés kérdései nem oldhatók meg pannoniai keretekben, mert pontos egyezések találhatóak más (kelta lakosságú) tartományok egyes, szintén jobban körülhatárolható területein.¹⁵ Ezek között különösen Hispania északi részében gyakoriak a pannoniaiakhoz részletekben és kompozícióban közel álló asztrális sírkövek.¹⁶

A halott túlvilági útját megjelenítő kocsibrázolás¹⁷ kevés kivétellel a sztélé közepmezőjében, nagyobb síremlékeken külön domborműves lapon található. Balról jobbra haladó két- vagy négyfogatú, zárt vagy nyitott, négykerékű kocsik vagy kétkerekű nyitott hintók, amelyeken a kocsison kívül a halott ül trónszéken, a kocsi végében, háttal a menetiránynak pedig néha még egy kis, szolgálóalak, aki egyes, jobban kidolgozott domborművek alapján a *genius cucullatus* (Telesphorus) volt. Nyilvánvaló a kapcsolat a kocsitemetkezésekkel, amelyeket az ábrázolás szimbolizál és helyettesít. Elterjedési körük annyiban fedik egymást, hogy ahol kocsisírokat ismerünk, ott kocsijelenet is előfordul, de a kocsijelenet elterjedési köre és gyakorisága nagyobb. A tömeges előfordulás területe a civitas Eraviscorum és a Lajta-vidék,¹⁸ de szórva egész Észak-Pannoniából ismert. Legkorábbi előfordulásai az I. század végétől, bennszülöttek sírkövein ismertek,

de soha nem társul asztrális szimbólumokkal. A Severusok korában az ábrázolás egyre ritkább lesz.

Az áldozati jelenet¹⁹ szintén a közepmezőben elhelyezett ábrázolás: baloldalt egy álló női és jobboldalt egy álló férfi (camillus-) alak között tripus, amely áldozati ajándékokkal, közöttük gyakran felismerhetően kenyérral van megrakva. A jelenethez néha ülő kutya és lámpa járul. A típus kialakult formában jelenik meg az I. század vége felé, amikor gyakran kocsijelenettel párosul. Míg azonban a kocsijelenet a III. század elejére megritkul, addig az áldozati jelenet egyre gyakoribbá válik. A magyarországi előfordulások összeállítása szerint²⁰ a bennszülöttek sírkövein mindig gyakoribb, de a III. században idegenek is átveszik ott, ahol az ábrázolás divatban volt (főleg Aquincum és Intercisa). Az ábrázolás eredetét az ikonográfia és a megfogalmazás szempontjából a halotti lakomában lehet keresni. A képtípust a pannoniai művészetre jellemző leegyszerűsítés klasszikus példájának tartották: a kőfaragó, nem tudván megbirkózni a klinén fekvő, félkényökre támaszkodva kitekintő alakkal, csak a számára könnyebb részt, a kliné előtt (alatt) levő tripust és a felszolgálókat faragta ki. Ebben az értelmezésben a tripusos jelenet fölötti képművészetben ábrázolt halottak helyettesítik a klinén fekvő halottat, akinek áldozati megvendégelése folyik.²¹ Maga a halotti lakomajelenet Pannoniában igen ritka, de már az I. században megjelenik.²² A tripusra és szolgálóalakokra egyszerűsített változat valószínűleg azért terjedt el, mert a kocsitemetkezésekben is megtalálható tripus és áldozati készlet²³ tanúsága szerint a halott megvendégelése, mint áldozat a bennszülöttek körében is szokás volt. Az áldozati jelenet talán ezért társul a legkorábbi sírköveken kocsijelenettel. A neviodunumi festett sírkamra főjelenete is ezt támasztja alá: a portrész sztélék kompozíciójához hasonlóan több halott mellképe alatt (előtt) van a tripus szolgálóval,²⁴ míg a két oldalfalon kocsik vannak ábrázolva.

A sztélékkel jelzett sírhelyek valószínűleg nem különböztek alapvetően az egyszerűbb sírkertektől, amelyeket más, számunkra már megfoghatatlan módon jelöltek.²⁵ A felszíni rétegek lepusztulása vagy bolygatása miatt ritkán adódik alkalom arra, hogy a temetkezési helyek egymástól való elhatárolását meg lehessen figyelni. Mannersdorf (Lajta-vidék) hamvasztásos temetője kerek és szögletes árkokkal körülvett, egymással határos sírkertek zavaros halmazából állt, ugyanitt a csontvázas temetőt esetleg kőfal vette körül.²⁶ A legtöbb és legjobban megfigyelt kőfalas sírhelyet Carnuntumból ismerjük.²⁷ Kerek, négyzetes és szabálytalan sokszögű, néhány méter átmérőjű falazások,

amelyeknek az út felé eső oldalába volt a sztélé beépítve vagy a falba beiktatott kőtömb lyukába csapolva. A kerek falazások kis sírhalmok (tumulusok) keretelése is lehettek. Falazott sírhelyeket²⁸ tárt fel Nagy Lajos Aquincum municipium temetőjében.²⁹ Az eltérés Carnuntumhoz képest csak annyi, hogy kerek sírkertek itt nincsenek. A keszthely-újmajori hamvasztásos temetőben előkerült 25 m hosszú és 3 m széles fallal kerített keretet vagy épületet egyik hosszanti oldala mentén több kisebb helyiség vagy kert sorával³⁰ nehezebb értelmezni. Két kis sírfelirat valószínű, de az egyik helyiségben ustrinum is feltételezhető.³² A kis feliratos táblák kerítésfalba vagy magasabb építménybe egyaránt be lehettek falazva.

A falazott sírkeretek jobban kidolgozott formája az, amikor a sarkokon egy tömbből faragott pillérek álltak. A pillérek között vagy kőlap, vagy fal volt a kerítés, az előoldalon a sarokpillérek között volt a feliratos tábla.³³ Az oromzatos kiképzésű előoldalt esetleg kisebb szobor díszítette, a sarokpilléreken és az előoldali feliraton kívül azonban a többi faragott elem — ha volt — nehezen azonosítható. A sarokpilléreket arról lehet felismerni, hogy a figurális ábrázolás vagy a díszített felület két szomszédos oldalon van, míg a másik két szomszédos oldalon a kőlap vagy a fal csatlakozási felülete. Teljes gyűjtés hiányában csak annyit tudunk, hogy a II—III. században és inkább a tartomány keleti felében divatos síremlékfajta volt.³⁴

Ugyanez az elterjedési ideje és területe az *aediculá*-nak, amely pannoniai formájában helyi sajátosságnak látszik.³⁵ Rekonstrukciója egy hiánytalanul megmaradt daciai példa nyomán régóta biztos, előképei, amelyeket egyszerűbb megoldással utánoztak Pannoniában, Észak-Itáliában találhatóak. Az *aedicula* három álló kőlapból összeállított, elől nyitott fülkeszerű építmény; a hátsó lapnak belső, a két oldalfalnak mindkét, belső és külső oldala faragott díszű. A fedőlapot valószínűleg változatossága miatt nem tudjuk egyértelműen jellemezni; gúla alakú, lapos vagy a sztélék oromzatához hasonló kiképzés egyformán valószínű.³⁶ Az *aediculák* oldalfalain általában egész alakos ábrázolások vannak. Gyakori a bennszülött ruhás nő, Attisok, szárnyas geniusok és a dionysikus gondolatkörből való szatírok, maenasok stb.

Az *aediculák*hoz hasonló, de jobban tagolt felépítésű síremlékek rekonstrukciója is némileg biztos. A gyermeli hárommalakos dombormű és a hozzá tartozó, fekvő téglalap alakú, medaillonos portrék közé foglalt felirat alapján Erdélyi Gizella egy podiumra helyezett, oszlopokon álló *aediculát* rekonstruált, amelynek po-

diumán volt a felirat, míg a hárommalakos relief az *aedicula* hátsó lezárását alkotta.³⁷ További nagyobb síremlékeket nem sikerült meggyőzően rekonstruálni.³⁸ Hogy ilyenek voltak, azt egyrészt egyes síremlékek magas költségéből,³⁹ másrészt az életnagyságú sírszobrokból és síremlékekhez tartozó nagyméretű elemekből tudjuk.⁴⁰ Carnuntumban egy podiumon álló, templum in antis típusú sírszentélyt rekonstruáltak.⁴¹ Nem tudjuk ellenőrizni az aranyhegyi-ároki temető síremlékeinek eszmei rekonstrukcióit.⁴² Nagyobb sírkertek sarokpillérein és homlokzati falán vagy nagy síremlékeken állottak a meglehetősen nagy számban ismert „sírörző” oroszánok, geniusok, Attis-, Icarus-, Aeneas-, Medea- stb. szobrok.⁴³

Síroltárok ritkák, többnyire magas rangú katonák korai síremlékei.⁴⁴ A Noricumban és Daciában gyakori, szabadon álló portrés medaillon⁴⁵ Pannoniában néhány darabban van képviselve.

Nagyobb részt felszíni síremlékek voltak a felirattal ellátott szarkofágok is. Sírkertbe való elhelyezésükre Aquincumban több példa van.⁴⁶ Gyakori másodlagos felhasználásuk miatt azonban alig kerülnek elő eredeti helyükön. Föld alatti kamrákban való elhelyezésüket keresztény temetőkből ismerjük. Az a feltevés, hogy a szarkofágtemetkezés szokását a keletiek honosították meg a II. század vége felé,⁴⁷ csak részben helytálló. A legkorábbi szarkofágok a II. században még a noricumai és a dél-pannoniai műhelyek magas színvonalú termékei.⁴⁸ A korai példányok eltérnek a később általánossá váló típustól: mind a négy oldalukon díszítve vannak,⁴⁹ míg a Severusok alatt főleg Kelet-Pannoniában divatossá vált, háztetőt utánozó fedelű szarkofágoknak csak az egyik hosszanti oldala vagy ritkán még a két rövid oldala is.⁵⁰ Kérdés, hogy ebből eredeti felállításuk módjára lehet-e következtetni (sírkert vagy síremlék fal mellé állítva?). Ez az elsősorban Brigetio—Aquincum—Intercisa háromszögében a Severus korban elterjedt típus egy olyan sirmiumi műhely kezdeményezéséből fejlődött ki, amely a noricumai—délnyugat-pannoniai kőfaragás hagyományait folytatta. Ennek a műhelynek színvonalasabb, mitológiai jelenetekről sem idegenkedő műhelygyakorlatát a sorozatgyártásra berendezkedő északkelet-pannoniai műhelyek leegyszerűsítve veszik át. Az egyik hosszanti oldalon elhelyezett, keretelt felirat két oldalán, fülkében geniusok, Attisok vagy más álló figurák vannak, e két fülke elmaradhat vagy még egy ornamentális mezővel bővíthet. E szarkofágokba valóban több orientális eredetű ember temetkezett, maga a típus azonban nagytöltésű változata az ún. poetoviói kőosztoriumoknak,⁵¹ amelyek hosszanti oldalán a két fülke és

a felirat hasonlóan van elrendezve. Ez a Poetovio környékén nagyobb számban, de a Balaton vidékére is elterjedő⁵² kóláda a hamvasztásos rítushoz kapcsolódik, és használatban volt még a III. században is. Nyugat-pannoniai elterjedése komplementáris a csontvázas temetkezéshez kapcsolódó szarkofágok kelet-pannoniai elterjedésével.⁵³

A síremlékfajták elterjedésének vizsgálata egy-egy terület szociális és kulturális viszonyairól sok mindent

elárulna, mint ezt Savaria territoriumának nyugati felében egy ilyen vizsgálat megmutatta.⁵⁴ Itt a sztélék, a feliratos táblák és a síremlékreszkek megoszlása eltér; utóbbiak közös előfordulási területe összetartozásukra enged következtetni, míg a sztéléknek a territorium központjától távolabbi előfordulása részben a kőfaragó műhelyektől való nagyobb távolságból, részben valószínűleg társadalmi okokból következik. A keresztény síremlékekről lásd a XI. fej. 3. pontját.

XI. Vallás

1. Istenvilág

A kultuszokat és hiedelmeket az egész tartományra kiterjedően még nem vizsgálták. Ezt a hiányt néhány város vallástörténetének áttekintése¹ nem pótolja, mert a kutatás figyelme a feliratos emlékekre koncentrált, amelyek azonban a kultuszoknak és hiedelmeknek csak egy szűkebb körét világíthatják meg.² A nem feliratos vallási emlékek összeállítása kutatásunk adósságai közé tartozik.³

A kultuszok csoportosítása többféleképpen is gyümölcsöző lehet. Fontos lenne az emlékek társadalmi rétegek szerinti szétválasztása, vizsgálandó lenne a fogadalmi időpontok egyezése a római ünnepekkel⁴ és történeti eseményekkel.⁵ Nemcsak az absztrakt fogalmak istenítésének korlátlan lehetőségéből, hanem a klasszikus pantheon isteneinek jól körvonalazható funkciójából is következik, hogy sok szöveges fogadalomtételben valamilyen mindennapi eseményt vagy kívánságot fedezhetünk fel, amelynél nem szükséges az illető istenség képzetének kialakulásáig elmennünk, és nem szabad hatalmi szférájának sokféle változatából válogatnunk. Oltárok, szentélyek és szobrok esetében az emlék létrejöttét gyakran merőben külsőleges, hivatalos okok magyarázhatják. Ha a beneficiariusok szabályos időközökben Iuppiternek, a városi társadalom képviselői Vulcanusnak,⁶ a kereskedők Mercuriusnak⁷ stb. állítottak oltárokat, akkor nem kell ezeknek az isteneknek valamely sajátos helyi vonatkozását keresnünk, mert a fogadalomtétel a fogadalmat tevő pillanatnyi tevékenységéből következett anélkül, hogy akár a fogadalomtevő, akár a közvélemény számára az istenség többet mondott volna, mint amit az istennévből mi is azonnal kiolvashatunk.

A votumok egy másik csoportja első látásra ugyan egy helyi istenség tiszteletét bizonyítaná — olykor az istennév jelzője is utal rá —, de a fogadalom mégsem mond többet, mint hogy az illető helyen (mint mindennütt) jelen levő isteni erőt egy kézenfekvő és egyér-

telmű megfogalmazásban nevezik meg. Ilyenek a sokféle *genius loci* kívül⁸ a folyónevek,⁹ fürdőhelyeken és forrásoknál a Nymphák, Aesculapius és Hygieia,¹⁰ az amphitheatrumokban Nemesis,¹¹ a szőlőkben Liber,¹² a mesterségekkel (főleg a hadseregben) kapcsolatban Minerva,¹³ a bányáknál Terra Mater¹⁴ stb. Ebben természetesen sokféle változatot lehet megkülönböztetni. Idegenből jött kereskedő szívesen hódol az áruját szállító folyó nevével jelzett istennek, akit azonban nevezhetett egyszerűen Neptunusnak is,¹⁵ a táborokban állított oltárok jelentős része az állítónak a csapatban üzött foglalkozásával függ össze. Vadászattal kapcsolatban Diana az illetékes,¹⁶ és helytelen lenne az ephesosi Artemisig visszanyúlni¹⁷ ahhoz, hogy tiszteletét megérthessük. Egy adott hellyel vagy alkalmal összefüggő istenség tisztelete mellett ellenkező irányú, de hasonlóan átlátszó kultuszgyakorlat az, ha egy távolba szakadt ember hazája istenének rója le fogadalmát. Ilyen módon egészen speciális, szűk körben tisztelt istenségek messzire eljuthattak.¹⁸ Ezzel egyenértékű, ha az oltáron a hazai istenség *deus patrius*nak van nevezve.¹⁹

Vannak olyan votumok is, amelyek egyéni megfogalmazásukkal az indítékot vagy a körülményeket egyértelművé teszik számunkra, sőt, olykor lemondva a kézenfekvő istenalak megnevezéséről, új elvont fogalomnak hódolnak.²⁰

Valószínű, hogy a Pannoniában is gazdag választékban felvonuló klasszikus istenvilág nagy része a jellemzett kategóriákba tartozik, ha a fogadalom átlátszóan egyszerű voltát minden esetben nem is lehet kimutatni. A vallási életre talán leginkább jellemző vonásnak kell tartanunk, hogy helyi, Pannoniára korlátozódó, másutt elő nem forduló istenneveket alig ismerünk. Ebből a szempontból ugyanis Pannonia olyan feltűnően elűt a gall—germán tartományok, Britannia és Hispania istenvilágától, hogy részben az őslakosság hiedelemvi-

lágában, részben a kultuszok romanizációjában rejlő alapvető különbségekre kell következtetnünk belőle. A klasszikus istenvilág dominál a feliratos és a szobrászati emlékeken, állítóik többsége azonban magas rangú ember, katona, a municipális arisztokrácia tagja vagy bizonyíthatóan idegen jövevény, akinek, úgy látszik, nem adódott valamely helyi néven megnevezhető istenalak vagy egy ilyennel való azonosítás lehetősége. Az őslakosság feltételezhető, de számunkra meg nem fogható istenvilága elhatárolódott a részben a telepések által, részben a hivatalos élet következményeként meghonosodott istenvilágtól és kultuszformáktól. Míg a tartomány egyes részein a peregrinus jogú őslakosság vagy annak római polgárrá vált későbbi nemzedékei nagy számban állítottak síremlékeket, kevés kivételtől eltekintve²¹ egyáltalán nem állítottak oltárokat. Az őslakosság nyelvén megnevezett istenek száma hasonlóan kicsi, és mind egy vagy két oltáron fordulnak csak elő: Minitra,²² a Vidasus—Thana istenpáros,²³ jelzőként pedig Ciniemus²⁴ és Magla.²⁵ Ide számíthatnánk a folyóneveket is, ha tisztelőik votumai nem lennének a hajózással, a kereskedelemmel vagy a Duna esetében harci cselekményekkel²⁶ kapcsolatban.²⁷

A klasszikus istenvilág dominálása régóta arra indította a kutatást, hogy az őslakosság isteneit az *interpretatio Romana*²⁸ mindent elborító leple alatt keresse, feltételezve, hogy a helyi isteneket valamely velük rokon klasszikus istennel azonosították, annak nevével, attribútumaival és ikonográfiájával ruházták fel. Az interpretált helyi istenek kimutatására tett számos kísérlet azonban nem vezetett biztos eredményre.²⁹

Pannonia vallásosságának is voltak természetesen olyan helyi vonásai, amelyek a provinciákban általánosan elterjedt kultuszokat színezték, vagy pedig egyes általánosan elterjedt kultusz emlékeinek aránytalan gyakorisága hívja fel a figyelmet egy kiderítendő helyi vonásra. Az alábbiakban ezekre a helyi vonásokra szorítkozunk, mellőzhetőnek tartva azoknak a kultuszoknak a felsorolását,³⁰ amelyek Pannoniában is megtalálhatók, de értelmezésük vagy önként adódik, vagy pedig csak a kultusz összbirodalmi ismeretében lenne érdekes. Előre kell bocsátanunk, hogy a legjellegzetesebb kultuszok tartományunkban olyan késői fejlemények, amelyekben döntő szerepük volt más tartományokból érkező hatásoknak.

Iuppiter depulsor Poetovióban számos oltáron szerepel.³¹ Helyi kultuszával magyarázható, hogy Valerius Maximianus Afrikában neki állított oltárt.³² *Iuppiter paternus* vagy *patrinus*³³ Inferior limesén a katonák

között valószínűleg balkáni eredetű, mint *culminalis* is Dél-Pannoniában.³⁴ A Gellérthegyen is megtalálható I O M T...³⁵ egy újabb aquincumi emlék szerint Teutanus lehetne, de más kelta körbe vezető kiegészítések is lehetségesek.³⁶ A carnuntumi Pfaffenberg szentélyének I O M K rövidítésű istenéről lásd a következő pontban.

Iuppiter és Iuno párosa azért érdemel figyelmet, mert ez a csonka triásztként aligha felfogható istenpár Aquincum körzetében feltűnően gyakori,³⁷ ahol több példányban ismert egy ülő istenpár domborműve.³⁸

Appollót Pannoniában kizárólag mint a források és a gyógyítás istenét tisztelték, amiért többnyire Aesculapiusszal, Hygieiával vagy Sironával együtt kapott oltárt.³⁹

Hercules rendkívül népszerű figura volt a klasszikus pantheonban, és ennek megfelelően nagyszámú pannoni emléke sokféle értelmezést megenged.⁴⁰ Kisbronzai és népies domborművei a katonaság körét jóval túllépő népi kultuszt mutatnak, amelynek rétegeit csak a teljes emlékkanyag osztályozása tárhatná fel. Itáliai eredetűnek tűnik korán fellépő kultusza Nyugat-Pannoniában, de a Commodusszal való azonosítást átvészelve a III. századi illyricumi katonaság hivatalos kultuszai közé kerül, és mint *Hercules Illyricus* nem véletlenül vált *Iuppiter* mellett a tetrarchia pannoni születésű császárának, Maximianusnak a jelzőjévé.

Mars és Victoria kultusza a katonaság és a háborús események vonatkozásaira szorítkozik, de Carnuntumban a legio XIII gemina két jelzője (*Martia Victrix*) hozhatta magával azt, hogy ott civil környezetben is felbukkan. Faustianus geniusbázisának két oldalán ezért volt ez az istenpáros ábrázolva.⁴¹

A nyugati kelta istenvilág egyes tagjainak tisztelete valószínűleg kizárólagosan a gall—germán provinciákkal való kapcsolat eredménye. A közös kelta hagyományra való visszavezetés⁴² azért kevésbé meggyőző, mert ezek az istenek vagy nagyon szórványosan fordulnak elő (*Sucaelus*,⁴³ *Sedatus*,⁴⁴ *Belenus*,⁴⁵ *genius cucullatus*,⁴⁶ *Suleviae*⁴⁷), vagy a katonaság hivatalossá vált kultuszában jelennek meg (*Epona*⁴⁸), vagy a noricum szomszédsággal magyarázhatók (*Mars Latobius* és *Marmogius*⁴⁹). Nem nagyobb a kelta istenek kultusza az afrikai,⁵⁰ moesiai⁵¹ és thrákiai⁵² istenek pannoni kultuszánál. Pannoniában kialakult vagy itt sajátos színezetet kapott kultuszként három jön számításba: a poetoviói *Nutrixek*, *Silvanus* és az ún. dunai lovasisten.

A poetoviói *Nutrix*-szentélyben és másodlagos felhasználásban talált domborműveken egy szoptató istennő van ábrázolva több nőalak kíséretében. Ennek

az ábrázolásnak ellentmondóan a fogadalomtevők férfiak (néha feleségükkel), a fogadalom pedig több Nutrixnak szól (*Nutricibus Augustis*). Minden biztos esetben a szülő(k) a gyermekükért tesz(nek) fogadalmat.⁵³ A dajka- és anyaistennők Pannoniában is meglevő kultusza⁵⁴ fogalmazódott meg sajátos formában ebben a Poetovióra korlátozódó istenalakban.

Silvanust oltárainak és ábrázolásainak rendkívüli gyakorisága miatt (egyedül IOM oltáraiból van több) régóta a pannoniái⁵⁵ őslakosság istenének, sőt egy időben az „illírek nemzeti istenének”⁵⁶ tartották. Amióta az illír nyelv és etnikum pontosabban körvonalazódik, az „illír *Silvanus*” feltételezése alól kicsúszott a talaj. *Silvanus* vélt vaskori megfelelője egyébként Pannoniában azért sem lehetett volna illír, mert az emlékek szignifikánsan a kelták lakta északi részen sűrűsödnek. *Silvanus* óriási népszerűsége, emlékeinek sokasága és sokfélesége az istenképzet sokoldalúságával és a *Silvanust* tisztelők körének sokrétűségével párosul. A kultusznak azonban nincsen hivatalos színezete. Ritkák a magas rangú tisztségviselők oltárai, a császárra való utalás (*pro salute Augusti*), és ami különösen jellemző, nincsenek *Silvanus*nak olyan nagy szentélyei vagy szentelt körzetei, amelyek a környéknek olyan módon lettek volna kultikus központjai, mint a nyugati keltaság nagy szentélykörzetei. Ezért nem valószínű, hogy *Silvanus* az őslakosság istenvilágának főalakja lett volna. A magánélet és a gazdálkodás szinte minden területére és a természeti erők egy részére kiterjedő hatalmából inkább sokféle isteni erő képzetének összeolvadása következhetne. Ezek közül természetesen elvileg nem zárható ki az őslakosság hiedelemvilágának egyes elemei sem. A tőlük való származtatás azonban azért nehéz, mert az őslakos képzetekre egyelőre csak a római kori emlékekből lehet visszakövetkeztetni,⁵⁷ márpedig a származtatáshoz épp e képzetek ismeretére lenne szükség. Amennyire ma a pannoniái *Silvanust* jellemezni tudjuk,⁵⁸ ikonográfiája az itáliai *Silvanus*nak felel meg:⁵⁹ álló férfialak, jobbában kertész- vagy szőlőmetsző késsel,⁶⁰ baljában lombos faággal vagy gyümölcsökkel, lábánál kutyával. Ez a típus az itáliaitól annyiban tér el, hogy míg az ruhátlan, addig a pannoniái fel van öltözve, és míg az többnyire fiatal, szakálltalan, addig a pannoniái szakállas, idősebb ember. Képi ábrázolásban igen ritkán társul más istenekkel (pl. Poetovióban a *Nutrix* mellett látható). A változatokban nem bővelkedő, egyértelmű ikonográfiai típust és ebből következően az istenalak megfogalmazását az itálikusoknak tulajdoníthatjuk, amint a legkorábbi *Silvanus*-oltárok is Nyugat-Pannoniában tűnnek fel az I. században. Ha ezeken az

emlékeken *Silvanus*nak jelzője van, akkor az az Aquileiában gyakori Augustus jelző. Az ikonográfiánál változatosabb *Silvanus* elnevezése. Augustus mellett a leggyakoribb jelzők *domesticus* és *silvestris*.⁶¹ Az egy-két esetben felbukkanó jelzők részben az isten egyetemességét (*magnus, sanctus, pantheus*), részben konkrétan, a fogadalom indítékával összefüggő funkcióját hangsúlyozzák (*mammula, herbarius, bellator, praeses venationum*). Az így kirajzolódó istenkép szerint *Silvanus* a ház és a kert, a birtok, a mezőgazdasági tevékenység, az erdők és a vadászat, a családi termékenység, a rabszolgák sorsának,⁶² tehát az élet magánjellegű szféráinak istene. Ehhez társulnak a mindig többes számban megnevezett és ábrázolt női megfelelők, a *Silvanae*, akiknek hatalma részben a *Nutrix*okéval rokon, részben az érintetlen természet egyes erőire, különösen a forrásokra terjed ki. A magánszféra egy sajátos területe körvonalazódik a *Quadriviae*vel való kapcsolatban. Az útkeresztezésekre fűződő mágikus praktikáknak egy konkrét esete lehetett az utazót védelmező *Silvanus viator*, akinek segítségét gyűrűkön — nyilván az úton levők által hordott gyűrűkön — is kérték.⁶³

Az oltárokon, kisméretű domborműveken és szobrokon kívül még egyszerű ólom fogadalmi tárgyak tartoznak *Silvanus* kultuszának biztos emlékei közé.⁶⁴ Ez az emlékcsoport⁶⁵ kimondottan a népies, magánjellegű kultuszokra szorítkozik. A vázolt *Silvanus*-képpel összhangban nincsen az istennek nagyméretű szentélye (nagyméretű kultuszképei is ezért hiányoznak), annál gyakoribb viszont, hogy a mindennapok magánkultusza számára a lakóházakban oltárokat és domborműveket állítottak neki.⁶⁶ Az eddig ismert vagy feliratokból következtethető kultuszhelyek kisméretű és magánjellegű szentélyek voltak.

Az ún. *dunai lovasisten*⁶⁷ egyetlen emlékcsoportjáról, kisméretű ólom vagy kő domborművekről ismert. Az elterjedési kör centruma a Szerémség, ahonnan a legtöbb darab is való. Lehet, hogy az ikonográfiai típus is itt jött létre, bár ennek a feltételezésnek több bizonytalan eleme van. A kis táblák centrális figurája egy ülő istennő, akitől jobbra és balra földön fekvő emberalakon egy-egy lovas áll. Minden egyéb szimbólum és ábrázolás, mint a quadrigás Sol, Sol és Luna, a kígyó, az oroszlán, az áldozati jelenet stb. olyan járulékos elem, ami ugyan egy nagyon tudatosan megalkotott szinkretizmus eredménye, de nem elmaradhatatlan része a többzónás, ikonszerűen komponált domborműveknek. A két lovaszt a Dioszkuroknak tarthatjuk,⁶⁸ az ábrázolás elrendezése azonban az Epona-ábrázolások kompozícióját követi. Az Epona-

nára emlékeztető istennő miatt talán a lovas katonaság köréből ered a kultusz, amelynek járulékos szimbólumkincse sokat merített a keleti kultuszokból, s ezért a kialakulást nem tehetjük a II. század felénel korábbi időre. Orientális befolyás eredménye a zónás elrendezés és a halott ellenségén tipró lovasok is. A quadrigás Solt Aurelianus Sol-kultuszára vezetik vissza, ami a

2. Szentélyek és kultuszhelyek

Olyan szentélyeket, amelyek a nyugati tartományokban (Noricumban főleg magaslati helyeken) az őslakosság kultuszhelyeinek folyamatosságát bizonyítják, Pannoniában nem ismerünk.¹ Ennek okát ugyanabban kell keresnünk, amiért bennszülött istennevek sem maradtak fenn.² A nyugati tartományok kultuszhelyein tisztelt istenek vagy kelta (és germán) nevet, vagy legalább jelzőt viselnek. Mint láttuk, Pannoniában ilyen istenek alig találhatók.

Templomépítési (bővítési, helyreállítási) feliratok³ kisebb településeken is előkerülnek, de a szövegek az építkezés tényén kívül alig árulnak el valamit. A szentélyt (*aedes* vagy *templum*)⁴ gyakran a kultuszszoborral együtt adományozza az építtető.⁵ Többször hangsúlyozzák, hogy az *ornamentát* a templommal együtt adományozzák: ezen a faragott építészeti tagozatok, a szobrászati dísz, a bronz- vagy kőborítás stb. értendő. Néha a felirat csak egy fal építését örökíti meg (*murus, paries*),⁶ amely lehetett a szentélykörzet kerítőfala, esetleg porticusszal.⁷ Mindezek a szórványos részletek alig árulnak el valamit arról, hogy milyen méretű, kivitelezésű és típusú szentélyekről volt szó.⁸ Ennek ellenére fontos lenne az idevágó forrásanyag kimerítő elemzése, amely azonban nem korlátozódhat a feliratokra. Szentélyekben állt a nagyméretű istenszobrok többsége,⁹ egyes esetekben domborműveket lehet biztonsággal szentélyek oromzati díszének¹⁰ vagy frízének¹¹ tartani. Szentélyek berendezési tárgyait is ki kellene választani a leletanyagból.¹² Csoportosan előkerülő oltároknál¹³ azok földbe rejtése többféleképpen magyarázható; a keresztények elől való elrejtés nem az egyetlen lehetséges magyarázat, mert nem példátlan eset, hogy a túlságosan felszaporodott oltárokat újra kellett rendezni és a régieket a szentély körzetében elraktározni.¹⁴

Capitoliumokat elvben minden coloniában és municipiumban várhatunk,¹⁵ de nem biztos, hogy olyan monumentális méretűek voltak, mint amelyeket a savariai és a scarbantiai szobrok alapján a kutatás várhatna. Így pl. lehet, hogy Brigetio capitoliumának

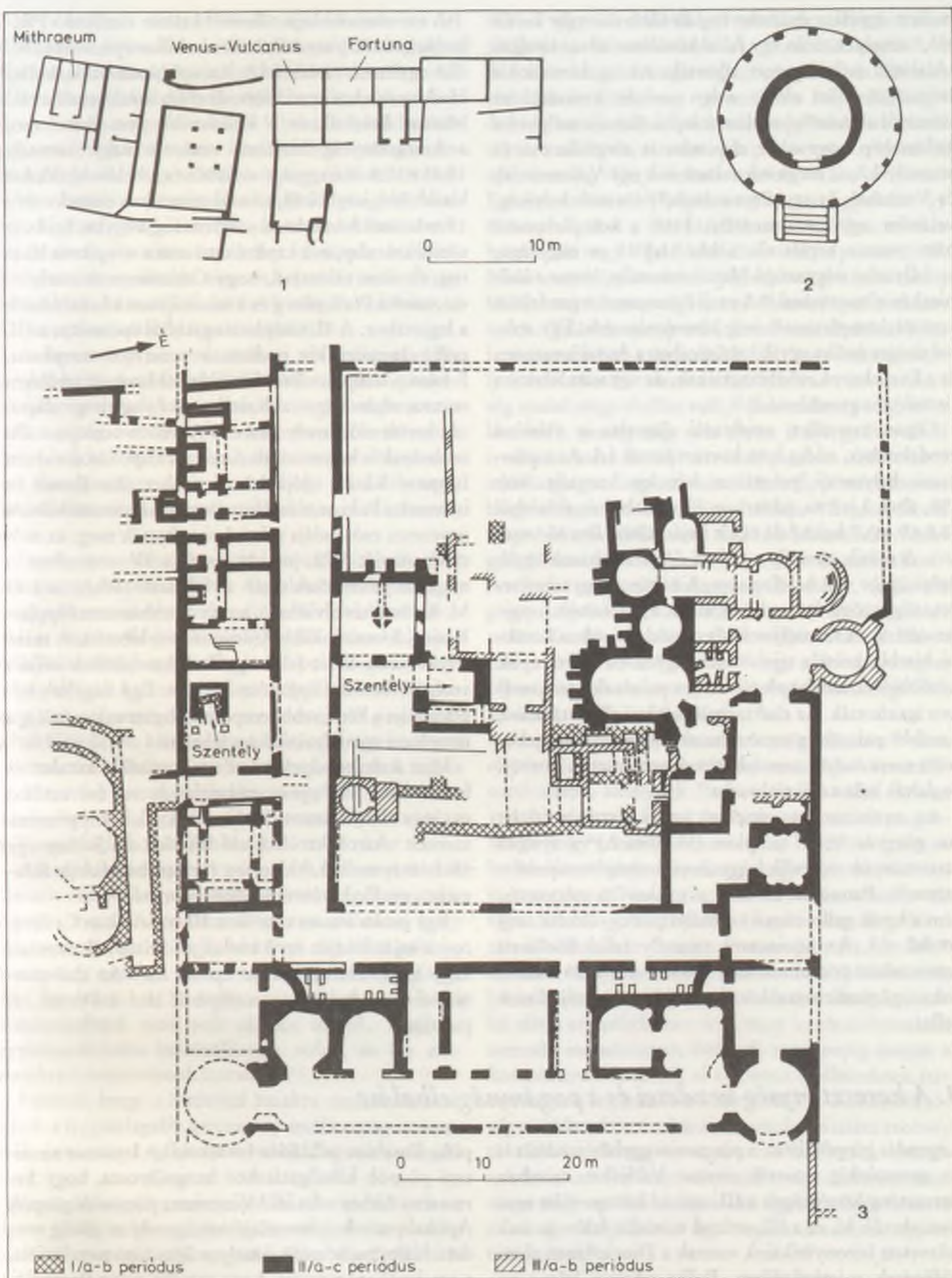
Sol-ábrázolásos csoportot a III. század végére datálná. A tipológiai fejlődés és az időrend egyelőre nagyon bizonytalan. Az azonos öntőmintából való darabok egymástól távoli felbukkanása⁶⁹ miatt talán a kultusz olyasfajta terjesztésére gondolhatunk, amely együtt járt az amulett vagy szentképszerű funkciót betöltő kis táblák árusításával.⁷⁰

triászcsoportja egyetlen 230 cm széles bázisra volt állítva.¹⁶ Legjobban ismerjük a scarbantiai capitoliumot, amelynek nagyméretű márványszobrai összeállítható állapotban maradtak ránk, és a lelőhelyen több megfigyelés történt.¹⁷ A város északi kapujához közel épített 9,80 m széles, keleti végében két fallal három fülkére osztott szentély volt, amelyben idegen mesterektől származó szobrok álltak. A szobrok datálásában nincsen biztos vélemény. Valószínű, hogy a II. század közepéről valók. A savariai capitolium kérdése újabban nyitottá vált. Paulovics István Iuppiter-torzója és Minerva jobban megmaradt szobortöredéke mellé két bizonytalan töredéket mint Iuno szobrának maradványait állította, és az együttest azóta tárgytalanná vált érvekkel Domitianus korára tette.¹⁸ Valószínűnek tarthatjuk a Iuppiter- és Minerva-töredékek összetartozását, amelyek méretüknél fogva a leginkább egy capitoliumi szentély triászcsoportjába illelnek. A valószínűleg többször is továbbhurcolt szobortöredékek egyébként sem biztos felbukkanási helyeiből a capitolium helyére nem tudunk következtetni. Aquae Iasae fürdőjének porticusos forumán, annak rövidebb északi oldalához építve három külön bejáratú négyszögű szentélyt találtak,¹⁹ amelyek közül a középső nagyobb volt.

A keleti szentély előtt Iuno és Fortuna, a nyugati szentélyben Minerva monumentális álló szobra került elő. A capitoliumként való értelmezés ellen szól a két istennő fordított helyzete (Iuppiter jobbán Iunót kellene várnunk) és Iunónak Fortunával való összekapcsolása.²⁰ A carnuntumi Pfaffenberg minden jel szerint nem a város capitoliuma volt (lásd később).

Az amphitheatrumok bejáratánál épült Nemesis-szentélyek közül a carnuntumi katonai²¹ és az aquincumi polgári amphitheatrumé²² ismert. Alaprajzi sajátosságok nélküli, a kultuszszobor elhelyezését szolgáló apszissal épült, majd többször módosított kis szentélyek.²³

Hasonlóan jellegtelen kis szentélyeket tártak fel Poetovióban (58. ábra 1.). Az 1. számú Mithraeum

58. ábra. Szentélyek és kultuszhelyek: 1. Poetovio (szentélykörzet), 2. Aquincum (kerek szentély), 3. Aquincum (szentélyek a helytartói palotában)

mellett egyetlen épületbe foglalt több szentély került elő,²⁴ amelyek talán egy fallal körülvett udvar nyugati oldalának helyiségsorát alkották. Az egyformán kis helyiségek előtt előtér volt, amelyen keresztül az udvarról a szentélybe lehetett lépni. Két szentélyben a kultuszkép vagy oltár alapozása is megvolt. Az öt szentély közül meghatározható volt egy Vulcanusnak és Venusnak és egy Fortunának(?) szentelt helyiség, valamint egy forrásszentély. Ettől a komplexumtól nem messze került elő a kb. 11,3×8 m nagyságú, szabálytalan négyszögű Nutrix-szentély, benne a kultuszkép alapozásával.²⁵ A ptuji Panoramabergen feltárt szentélykomplexum²⁶ még bizonytalanabb. Egy sokhelyiségű épület egyik helyiségében a dunai lovasisten és a Dioszkurok reliefjeit találták, de ugyanitt Silvanus tisztelete is gyanítható.²⁷

Olyan szentélyt, amelynek alaprajza is elárulná rendeltetését, eddig igen keveset tártak fel. Az aquincumi helytartói palotában két kis szentély volt (58. ábra 3.):²⁸ az udvarban állt cellából és előtérből (8,8×9 m),²⁹ kelet felé tájolt bejáratához lépcső vezetett. A másik szentély a palota déli traktusának egyik helyiségébe volt belefoglalva. A néhány négyzetméteres, négyszögű épület körül álltak a helytartók Iuppiter-oltárai. A szentélynek két periódusa volt: a korábbi, kisebb szentély tájolása nem egyezik a helyén épült későbbiével, amelynek tájolását a palota déli traktusához igazították. Az első szentély a kissé eltérő tájolású, korábbi palotához tartozott; az új palota építésekor mint szent helyet nem lehetett megszüntetni, és ezért foglalták bele a déli traktusba.

Az aquincumi municipium keleti részében feltárt ún. gázgyári kerek templom (58. ábra 2.)³⁰ a nyugati tartományok második leggyakoribb templomtípusába tartozik. Pannoniában sem a gyakoribb négyzetes, sem a kerek gallo-római szentélytípus egyébként nem fordul elő. Az aquincumi szentély fallal körülvett temenosban podiumon álló, dél felé néző, 15 oldalú, sokszögű porticusszal körülvett, 7,8 m átmérőjű kerek cella.

3. A kereszténység kezdetei és a pogányság elhalása

Legendás püspöklisták a pannoniai egyház eredetét is az apostolokig vezették vissza.¹ Valójában azonban keresztény közösségek a III. század közepe előtt nem mutathatók ki, és a III. század második felére is csak közvetett bizonyítékaink vannak a Diocletianus alatti üldözések mártíraktáiban. Pollio cibalaei lektor az „előző üldözés” idején mártírhalált halt cibalaei püs-

A carnuntumi legiotábortól keletre emelkedő Pfaffenbergen több szentélyből és kultikus építményekből álló együttest tártak fel.³¹ Az építkezés valószínűleg Hadrianus alatt kezdődött, de több fontos emlék való Marcus korából, és a kultuszélet nem szűnt meg a kereszténység idejében sem. A nagy szentély 13,45×10,4 m nagyságú cellából és a belőle nyíló, két kisebb helyiségből áll; az aszimmetrikus elrendezést a 19 m hosszú homlokzati porticus fogja egybe. Szobortöredékek alapján a capitoliumi triász temploma lehetett, de nem valószínű, hogy Carnuntum municipiumé, mert a Pfaffenberg és a municipium között feküdt a legiotábor. A II. templom egycellás építmény, a III. pedig Iuppiter kis podiumos prostylos temploma. E három templom által két oldalról határolt területen számos oltár- vagy szobortalapzat és egy nagy alapozás került elő, amely Marcus Aurelius oszlopon álló szobrának is helyet adott. Az egyik alapozáson a syriai Iuppiter Kasios időjárásisten szobra állt. Ennek az istennek a kultuszát valószínűleg a markomann háború nevezetes esőcsodája miatt honosították meg; az esőcsoda napját (172. jún. 11.) még a IV. században is megünnepelték. Sok oltár- és felirattöredéken az I O M K rövidítés olvasható, amely azonban nem Iuppiter Kasios, hanem inkább K(arnuntinus) lehetett. A szentélykörzetet kelet felől egy kultikus játékok céljára szolgáló körfal-as építmény zárja le. Egy négyhelyiségű épület a két kisebb templom mögött valószínűleg a templomi személyzet lakása lehetett.

Mint kultushelyeket kell említenünk a kutakat és forrásokat.³² Az aquincumi aquaeductus forrásaihoz egy-egy oltár tartozott,³³ Nympháknak és Iuppiternek szentelt oltárok kerültek elő Winden am Seeben egy kútfalazás mellett,³⁴ kiépített forrást, beledobált áldozati tárgyakkal ismerünk Müllendorfból.³⁵

Egy praetorianus veterán a III. században Csákváron a saját földjén levő barlangot Dianának szentelt vagy kis Diana-szentélyé épített ki.³⁶ Az alsó-pannoniai Ara Augusti szentélyéről lásd a IV. fejj. 3. pontját.

pök, Eusebius példájára hivatkozik,² Irenaeus sirmiumi püspök kihallgatásakor hangsúlyozta, hogy keresztény hitben nőtt fel.³ Victorinus poetoviói püspök Apokalipszis-kommentárjában egy olyan görög eredetű hitformulát említ, amely máshonnan nem ismert, s amelyről azt mondja, hogy tanulta, talán Poetovióban.⁴

A Valerianus alatti üldözést követő csaknem fél évszázados időszakban a kereszténység szabadságot élvezett, a közösségek újra használatba vehették temetőiket és gyülekezeti helyiségeiket, sőt építhettek is ilyeneket. Ez megadta a békés kibontakozás lehetőségét, amelynek eredménye Pannoniában is megmutatkozott abban, hogy a 303. évi nagy üldözéskor már több városban volt püspök által vezetett egyházközösség. Ugyanakkor bizonytalanok azok a kritériumok, amelyek alapján a keresztényeket felismerhetnénk feliratokon,⁵ és egyáltalán nincsen keresztényekhez vagy keresztény kultuszhoz köthető tárgyi emlékünkhöz vagy Constantinus uralkodása előtti időből.⁶

A keresztény hit terjesztői és első hívei a görög nyelvű keleti tartományokból valók voltak. A pannóniai keresztények között később is többségben vannak a görög nevések,⁷ de a latin nevések sem voltak mind helybeliek.⁸ A hellenizált keletről való származás azonban nem zárja ki azt, hogy az Adria nagy kikötővárosaiból érkeztek volna ide az első keresztények.

Bizonyos ravennai és salonai kapcsolatok talán erre mutatnak,⁹ bár nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Pannoniával szomszédos területek krisztianizálódása sem kezdődött korábban a III. század közepénél. Valószínű, hogy az illyricumi politika prominens képviselőinek keresztényellenessége Deciustól Liciniusig a dunai tartományok vezetőrétegének pogányságával függ össze. Mindenesetre feltűnő, hogy a pannóniai mártírok között a tartományi arisztokrácia tagjait és katonákat¹⁰ nem találunk; az egyházi funkciókat leszámítva csak egy kertész (Synerotas) és a négy köfaragó foglalkozása van említve.

Az egyházközösségek és püspökök léte nem árul el semmit abból, hogy mi volt a keresztények és pogányok aránya, de valószínűleg nem véletlen, hogy Pannonia északi feléből, ahonnan egyelőre több a keresztény emlék, a IV. században egyetlen püspököt sem ismerünk. A bizonyára püspökkel rendelkező közösségeknek nem volt akkora súlyuk, hogy az egyházpolitikába beleszólhattak volna, és így számunkra is ismeretlenek maradnak.¹¹

Feltűnő, hogy a Drávától északra azok a városok adták a leggazdagabb keresztény emlékanyagot, amelyek tartományi székhelyek voltak (Savaria és Sopianae).

A pogányság Constantinustól kezdve természetesen egyre kevésbé hívta fel magára a figyelmet, s ezért emlékeik sem várhatóan nagyobb számban. Csökkené-

sükből vagy hiányukból ezért nem lehet teljes krisztianizálódásra következtetni. A tetrarchia idejében a duxok és decuriók még a régi, pogány módon állítanak oltárt, és örökítik meg egy templom helyreállítását,¹² de biztosan Constantinus korára vagy későbbre tehető olyan emlékünkhöz, amelyen a pogányság a korabeli nyilvánosság előtt kifejezésre jutott volna, nincsen.¹³ Ezzel szemben több helyen meg lehetett figyelni, hogy kultushelyeket a IV. században is kultikus célokra használtak vagy legalábbis felkerestek; a poetoviói II. Mithraeum kútjába dobált pénzek¹⁴ vagy a fertőrákosi Mithraeum Gratianusig elmenő éremanyaga¹⁵ ezt bizonyítja. Talán nemcsak a Mithraeumok általában jobb fennmaradásával magyarázhatjuk, hogy más szentélyek használatára nincsen adat. Mithras a kereszténység utolsó nagy riválisa volt, Pannoniában pedig, mint láttuk (1. pont), alig volt olyan helyi gyökerekből eredő kultusz, amely a római korban számottevő emlékanyagot hagyott volna hátra. Épp ezért fontos, hogy a dunai lovasisten egy táblája Visegrád-Sibrik magaslati erődjéből került elő, és a Silvanust invokáló gyűrűk a IV. században voltak használatban.¹⁶ A sibrik erőd még fenn sem állt akkor, amikor a pogányság Constantinus alatt már utóvédharcot folytatott. Kisebb jelentőséget kell tulajdonítanunk babonás praktikák továbbélésének¹⁷ vagy a sírkultusz egyes olyan elemeinek, amelyek a pogány túlvilághitből kerülnek át a kereszténységbe.¹⁸

A pogányság és a kereszténység ellentéte¹⁹ nem rögtön Constantinus alatt²⁰ csapott át abba a szentélyrombolásba, amelynek Pannoniában is több nyoma van. Az ide sorolt leletek értelmezését azonban megnehezíti, hogy szentélyfelszereléseket korábban is elrejtettek harci cselekmények elől, vagy szobrok sérülése, kultusztárgyak használhatatlanná válása miatt, sőt egyszerűen azért is, mert a felgyülemlett fogadalmi ajándékokat már másként nem lehetett tárolni.²¹ A keresztény rombolások korában is többféle elrejtés fordulhatott elő: vagy a pogányok rejtették el a rombolás elől a szentélyfelszerelést, vagy a már szétrombolt szentély maradványait ásták el, vagy pedig maguk a keresztények tüntették el a gonosz szellemeknek tartott istenek képmásait és oltárait. Ez az utóbbi lehetőség merülhet fel a scabantiái capitoliumi triász szobortöredékeinek²² vagy az aquincumi helytartók oltárainak befalazásával kapcsolatban,²³ míg talán a kultusztárgy megmentésének sajátosan egyedi módja lehetett az, hogy Brigetióban egy augurt *lituus*-ával együtt temettek el.²⁴

4. A kereszténység emlékei

A pannoniai kereszténység történetét¹ nem lehet az egyházközségek történetének forrásokig visszanyúló ábrázolásából összegezni.² Amit a pannoniai egyházközségekről tudunk, az Sirmium kivételével csak püspökeik egyházpolitikai tevékenységére korlátozódik, e tevékenység jó része pedig a császári udvarban, valamint a dogmatikai harcok összbirodalmi színterén: zsinatokon, egyházi vezetők egymás közötti kapcsolataiban zajlott le. Sirmiumról azért tudunk többet,³ mert Illyricumnak ebben az igazgatási központjában az egyházpolitikai harcok szükségképpen jobban éreztették hatásukat. Lokális jelentőségű zsinatokat is tartottak itt, és a népesség sokfélesége is magával hozta a hitbeli irányzatok sokféleségét. Ha Sirmiumban gnosztikusok, photiniánusok, orthodoxok és ariánusok különültek el és ütköztek össze, akkor az jellemző lehet egy bevándorlókkal felduzzadt központ eleven életére, de nem biztos, hogy Pannonia más egyházközségei hasonlóan aktívak voltak koruk egyházi mozgalmában. Míg Sirmium püspöklistáját hiánytalanul ismerjük a IV. században, addig Siscia, Cibalae, Mursa és Iovia püspökségét már csak egy vagy két név bizonyítja, és számos pannoniai város egyházközségére kizárólag a keresztény emlékek felbukkanásából lehet következtetni. Néhány pannoniai püspök székhelye ugyanakkor ismeretlen.

A tetrarchia alatti keresztényüldözések⁴ korából Sirmiumon kívül, ahol érthető politikai és biztonsági megfontolásból a legtöbb martyrium volt, csak Siscia (Quirinus), Cibalae (Pollio lector) és Savaria (Quirinus passiója) egyházközségéről értesülünk.⁵ Valószínűleg egyedi ügyben hozott ítélet folytán, nem a nagy üldözés keretében szenvedett vértanúhalált Lugio környékén(?) talán 293–294-ben a „négy megkoronázott” vértanú kőfaragó.⁶ Savaria keresztény közösségéről és ariánusairól Szt. Márton életrajza tudósít.⁷

A kereszténység emlékeinek egy része nem sajátosan keresztény tárgytípus, hanem olyan közhasználatú tárgy, amelyre esetlegesen kerül a kereszténységre utaló szimbólum, különösen a christogramm. Akár azért, mert a tárgyat a keresztény kultuszban (is) használták, akár pedig azért, mert a készítő vagy a tulajdonos keresztény volt. Jóval kisebb azoknak az emlékeknek a köre, amelyeket típusuk vagy rendeltetésük miatt sorolhatunk a keresztény emlékek közé. Ezek egy része is olyan, hogy hasonló formában, sőt funkcióban esetleg megvolt már a kereszténységen kívül vagy előtte is. A pannoniai keresztény emlékek

utolsó összeállítását 1938-ban zárult.⁸ Egy új feldolgozás nemcsak az új emlékek, hanem a kritikai újraértékelés miatt is szükséges lenne.

Még a keresztény kultuszhelyek, templomok megítélésében is bizonytalanság van.⁹ A Noricumban tipikus ún. apszis nélküli teremtemplomok keresztény voltát az exedra, az oltár és az oltárkorlát kétségtelenné teszi; a keresztény templomoknak ezeket a döntő kritériumait azonban Pannoniában ritkán lehetett megfigyelni. Ezért a kutatás azok között a hosszányszögű építmények között kereste a templomokat, amelyeknek egyik rövid oldalát egy vagy három apszis zárja le.¹⁰ Az alábbi felsorolásból kiderül, hogy egyelőre nincsen olyan alaprajzi típus, amely egyedüli ismérvként szolgálhatna az ókeresztény templomépítéset pannoniai emlékeinek felismeréséhez. Többekévesé biztos ókeresztény templomok (a temetői kultuszhelyeket lásd később):

Sirmium. A város közepén nemrég feltárt háromhajós, egyapszisos, 30×11 m nagy bazilikában a lépcsős exedra, a ciboriumba foglalt oltár és a félkörös oltárkorlát alapozásai kivételesen jó állapotban maradtak meg. Az előzetes közlés a bazilika használatát az V. századra teszi.¹¹

Aquae Iasae fürdőépületének nagy exedrás terméből glóriás férfifejet ábrázoló freskótöredék került elő. Ennek alapján gondolhatunk itt egy másodlagosan bazilikává átalakított teremre.¹²

Aquincum. A municipium délkeleti részében egy régi ásítás alaprajzát értelmezte Nagy Lajos apszis nélküli teremtemplomnak. A fallal körülvett udvarban két hosszányszögű terem volt, a déliben exedra feltelelezhető.¹³

Gorsium. Az ún. I. villától keletre egy délkeletre tájolt 12,5×20 m nagy, egyapszisos, osztatlan termet lehetne bazilikának tartani.¹⁴ Az apszis külső szögletében levő kis helyiség talán baptisterium, mellette volt a nagyméretű kerek falazású kút. Az ún. kisebb bazilika hosszányszögű terem apszissal vagy exedrával a III–IV. század fordulójáról.¹⁵

Fenekpuszta. Az erőd északi részében feltárt 1. sz. bazilika egyapszisos terem, amelybe kelet felől porticusos udvarról volt a bejárás.¹⁶ Míg ebben az esetben egy alaprajz utólagos értelmezéséről van szó, addig a 2. sz. bazilikáról többszöri kutatás¹⁷ alapján tudjuk, hogy a IV. század közepe után épült, és jelentős változtatásokon ment át a korai középkorban. A bejáratával nyugatra tájolt teremnek egy apszisa volt, a bejárat

előcsarnok kettős tagolású. A pillérsorokkal három hajóra való osztás és a két oldalapszis hozzáépítése valószínűleg a későbbi használat idejére esik.

A villákban feltételezett bazilikák kérdése újra vizsgálendő.¹⁸ Talán apszis nélküli teremtemplom lehetett az egyik kékkuti épület,¹⁹ de a keresztény kultuszra utaló egyetlen lelet, az áttört christogrammos téglák nem ebből, hanem abból a nagyobb, sokhelyiséges épületből valók,²⁰ amelyet újabban profán rendtetésűnek tartanak.²¹ Nincsenek még kifejtve azok az indokok, amelyek miatt további villák egyes helyiségeit keresztény kultuszhelyeknek kellene tartanunk.²² A donnerskircheni villa egyik hypocaustumos, kéthelyiséges épületét az ott előkerült márvány asztallap nyomán tartják templomnak.²³

Carnuntum. A legiótábor valetudinariumában egy késői építésű kéthelyiséges épületet az említett donnerskircheni épülethez való hasonlóság miatt gondolnak templomnak;²⁴ hasonlóan kérdéses a civil amphitheatrumtól délre légi felvételen kirajzolódó két oldalapszisos terem értelmezése is.²⁵ A szokatlan alaprajzú építmény keresztény volta mellett legfeljebb az szólhatna, hogy az amphitheatrum déli kapujának falsorosában spoliumokból összeállított hatszögű medencét találtak a bejárat falához toldott kis négyszögű helyiségben; e lelet egyetlen valószínű magyarázata az, hogy egy igen későn létesített baptisterium.²⁶

Vindobona. A legiótábor retenturájának déli szélére eső Peterskirche alatt XVIII. századi felmérésből ismerünk egy apszisos termet, kora azonban ismeretlen.²⁷

Valószínűleg templomok felszereléséhez tartoztak a nagy, áttört bronz christogrammos, amelyeket lámpák felfüggesztésére szolgáló láncokba iktattak,²⁸ valamint a nagyobb méretű christogrammos mécsesek is. Az oltárkorlátok felismerése már nehezebb, de az átlós, hálós bordázattal áttört rácsot utánzó tömör kőlapok jó része templomok számára készült.²⁹ A földémmagasságnál rövidebb kis oszlopok oltárkorlátok, belső nyílások osztásai stb. lehettek, de keresztény templomokban való kizárólagos használatuk nem valószínű.³⁰ Az oltárok kerek, félkörű vagy négyszögletes lapú asztalok voltak,³¹ de helytelen lenne minden díszített keretű kőlapot a keresztény kultusz emlékének tartani.³² Számolni kell továbbá azzal is, hogy hasonló kőlapok a keresztény temetők szepulkrális szokásaihoz is hozzátartozhattak.³³

A keresztény szimbólumokat a mindennapi élet igen sokféle használati tárgyára is rátették;³⁴ a legtöbbnél nem gondolhatunk arra, hogy kultikus rendtetésük is volt. A christogrammos kanalakat azonban

esetleg az áldozásnál használták,³⁵ és lehet, hogy valamilyen hasonló szerepe volt a család kultikus szokásaiban az aranylemezes ábrázolásokkal díszített, duplafenekű üveg poharaknak (fondo d'oro).³⁶ Túlságosan is nagy azoknak a kísérleteknek a száma, amelyek egy tárgy típusban,³⁷ szimbólumban³⁸ vagy ábrázolásban³⁹ a kereszténység emlékét szeretnék felismerni. Egyelőre kérdésesnek látszik, hogy a bronz ládikaveterek gazdag ikonográfiájú keresztény ábrázolásaiból mennyire lehet a tulajdonosuk hitbeli hovatartozására következtetni. Ha a ládikáknak valamiféle hivatalos rendtetése és eredete volt, akkor a keresztény propaganda eszközének is felfoghatók.⁴⁰

A keresztény vallás elterjedésének vizsgálatához biztos forrásnak ígérkeznek a temetők, mert feltehető, hogy a keresztények igyekeztek temetkezőhelyeiket elkülöníteni. Ha ez a törekvés már a Gallienus által meghirdetett béke idején megvolt,⁴¹ akkor biztosan érvényt szereztek neki a milánói edictum után. Valószínű, hogy mindenütt, ahol a keresztényeknek egyházközségük, ott a pogányokétól elkülönített temetőjük is volt. Savariából egy temetőört is ismerünk.⁴² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kisebb falusi temetők sírjaiból előkerülő keresztény jellegű tárgyak alapján az egész temetőt egyházközségi temetkezőhelynek tarthassuk, de nagyobb településeken gondolni kell arra a lehetőségre, hogy a keresztények külön temetőbe temetkeztek.

A sírítusokból a vallási hovatartozás nem deríthető ki, a keresztény temetők felismeréséhez ezért más ismérveket kell keresnünk. Kézenfekvő lenne a keresztény sírfeliratokból kiindulni; ókeresztény felirataink túlnyomó részét sírfeliratok alkotják, de kevés kivételtől eltekintve⁴³ olyan helyekről valók, ahol más források is bizonyítják a keresztény közösségek meglétét (Savaria, Siscia, Mursa, Cibalae,⁴⁴ Sirmium), vagy ez a település jelentőségéből is következik (Brigetio, Aquincum).⁴⁵ A sírfeliratok ritkábban keretelt, többnyire azonban sima lapok, a figurális díszítés ritka.⁴⁶ Nyilvánvalóan temetői építményekbe befalazott táblák voltak, elhelyezésük módját azonban eddig egyetlen esetben sem sikerült megállapítani.

Keresztény temetőket sokféle kisebb és nagyobb temetői építmény alapján is fel lehet ismerni. Ezek imádkozóhelyek, kápolnák, néha temetői bazilikák voltak. Ilyen volt az a *basilica martyrum*, ahol II. Constantius várta Valens mursai püspökkel a mursai csata kimenetelét.⁴⁷ A Quirinus temetkezési helyének épült bazilika is ilyen lehetett Savariában a scarbantiai kapu mellett; ezt a Quirinus-passióban említett bazili-

kát inkább a városfalon kívüli temetőben kell keresnünk, amelyet a közeli kapuról neveztek el. A mártírok sírjainál kialakult kultusz kápolnákat, esetleg bazilikákat hozott létre, amelyek a keresztény temetők központjaivá váltak, a mártír pedig esetleg a temető névadójává.⁴⁸ A keresztény temetők magját alkotó kápolnáknak természetesen nem kell mindig mártírok temetkezőhelyét látnunk, mert az egyházközösség által különösen tisztelt szent életű confessor vagy a püspökök sírjai éppígy temetői kápolnákká és bazilikákká épülhettek ki. Az ereklyék szétosztása korán megindult, és lehet, hogy a pannoniai mártírok tetemeinek egy-egy darabja más városok temetőinek kultuszheleire is elkerült.⁴⁹

A sírkápolnák osztályozása és típusokba sorolása nemcsak az ismert példák kis száma miatt, hanem az épületek egyszerűsége, igénytelensége miatt is nehéz.⁵⁰ Kialakult típusokról Pannoniában csak annyiban lehet beszélni, amennyiben a kápolnák a föld alatti sírhely fölé épültek. Maga a temetkezés történhetett földbe ásott szarkofágban, téglasírokban vagy föld alatti kamrában. A sírkamra néha korábban épült meg; a föld feletti épület ilyenkor nincsen összeépítve a kamrával, hanem körbefoglalja azt. Az ilyen temetői épületeket végső soron azért lehet kereszténynek tartani, mert a pogány síremlékek olyan kifelé, külsejükkel ható emlékművek voltak, amelyeknél nem volt fő szempont az, hogy belső helyisége legyen. A keresztény síremlékek lényegi vonása ezzel szemben az, hogy a kultuszt szolgáló helyiségek voltak, amelyek külső kiképzése feltehetőleg másodlagos fontosságú volt. A föld alatti rész elvileg semmi újat nem jelentett. Mind a hamvasztásos, mind a csontvázas pogány temetkezésekben ismertek kisebb és nagyobb föld alatti kamrák, amelyekben az urnák vagy a szarkofágok elhelyezhetők voltak, s amelyeket nem ritkán ki is festettek.⁵¹

Sirmiumban két temetőről van tudomásunk. A várostól északnyugatra az ún. Synerotas-temető, amelyet ma erősen bíralt rekonstrukciókkal száz évvel ezelőtt tártak fel.⁵² A várostól keletre terült el az Irenaeus-temető.⁵³ A Synerotas-temető egyapszisos, keskeny előcsarnokos bazilika körül jött létre. Két felirat⁵⁴ is utal arra, hogy Synerotas mellé temetkeztek. Az Irenaeus-temető korábbi feltárásai során egy cella trichora és több kisebb kápolna került elő, a még nem közölt ásatások egy 32×15 m nagyságú apszisos bazilikára

bukkantak, amelynek neve egy új felirat szerint *basilica domini nostri Erenei* (!) volt.⁵⁵

Sopianae-ban a nagy kiterjedésű temető feltárása sok és változatos építményt eredményezett.⁵⁶ Az egyik nagyobb méretű, félkör alakú kápolnában az exedra alapozása is megvolt. Az épületek a cella trichora és a cella septichora mellett négyszögű, félkörös záródású vagy apszisos, néha külső támpilléres egyhelyiséges kápolnák.

Aquincumban több keresztény temetőt lehetett elkülöníteni. A gázgyári egy 11×6,6 m nagyságú egyapszisos kis bazilika köré csoportosult.⁵⁷ A canabae keleti szélén került elő a cella trichora,⁵⁸ amelynek temetőjéről azonban még semmit sem tudunk.⁵⁹ A Kiscelli utcában előkerült egy valószínűleg hat apszisból álló sokszögű épület, a fülkékben sírokkal.⁶⁰

A szentendrei temető kápolnája négyszögű, négyszögletes apszisszerű toldalékokkal.⁶¹ Apszisos temetői kápolnát ismerünk Kisdiósról és Sáríáspról,⁶² a kisdiósi keskeny előcsarnokával a Synerotas-temető bazilikájához hasonlít. A ságvári temető kápolnája két oldalapszisos, 9,75×5,75 m nagyságú kápolna.⁶³ A fenékpuzsza-halászfői kápolna⁶⁴ periódusai jól mutatják azt, hogy egy egyszerű téglasírba temetett halott kultusza hogyan tette szükségessé a kápolna fokozatos bővítést: a téglasírhoz kamra, majd afölött téglalap alakú kápolna járult, amelyet kereszt alakúvá bővítettek. Nincsenek még temetői épületek Savariából⁶⁵ és a tartomány többi városából.

A keresztény falfestészetet azért ismerjük jobban a profán és pogány festészetnél, mert föld alatti sírkamrákban teljes falfelületeket is fel lehetett tárni.⁶⁶ Néhány bizonytalan említésen kívül egyelőre csak Pécsről vannak emlékek.⁶⁷ A változatos tematika⁶⁸ részben bibliai jelenetekből, részben szimbólumokból áll. A főhelyen, a sírkamra bejárattal szembeni vagy a halott feje fölötti rövid oldalán ábrázolt christogram az 1. sírkamrában Péter és Pál alakjával társul. A szimbólumok a túlvilágra (paradicsomkert), a refrigeriumra (korsó és pohár), a győzelemre (koszorú) stb. utalnak.

A figurális ábrázolások nagy része ószövetségi téma: a bűnbeesés, Noé, Ábrahám, Jónás és Dániel. Töredékességük miatt bizonytalanabbak az újszövetségi ábrázolások (három királyok, jó pásztor stb.). A portré-szerű képek értelmezése egyelőre nyitott kérdés.

XII. Kultúra és művészet

1. Kultúra

1. Az írástudás bizonyítékai, az írószerszámok (tintatartó, stílus), valamint azok ábrázolásai legsűrűbben a katonai táborok környezetében és a kereskedelem jelentősebb városaiban fordulnak elő,¹ mert az írásbeliség hordozói és terjesztői a katonák és az üzletemberek voltak. Az iskolaszerű írásktatást a fiatal fiúk sírjaiban talált teljes írókészletek bizonyítják. Ilyeneket ismerünk Aquincumból és Brigetióból.² A felnőttek sírjaiból származó írószerszámkészletek egykori tulajdonosai a polgári vagy a katonai igazgatás tisztviselői lehetnek. Tintatartók, stílusok és a többi íróeszköz előfordulnak már Pannonia legkorábbi régészeti emlékanyagában, illetve megtalálhatók a legkésőbbiben is.³ Az írás, mint a romanizáció természetes kísérőjelensége végigkövethető a római uralom négy évszázadán át.

Az írás Pannoniában elterjedt jelenség lehetett, erre bizonyíték a nagy mennyiségű írószerszám. Az írástudás bizonyítékaiként értelmezhetők azok a feliratok is, amelyek a feliratok formai szabályainak mellőzésével, rövidítések nélkül és gyakran a kurzív betűformákhoz közelítő írással készültek.

Ezeknél a fogalmazó és a kőfaragó közvetítő szerepe kimaradt, és a beszélt nyelv is jobban kifejezésre jut. Az ilyen feliratok a III–IV. században válnak gyakoribbá. Kutatásunk hátralevő feladata még a téglá-, edény- és falkarcolatok összegyűjtése és értékelése. Az edénykarcolatok rendszerint kurzív írású feliratai név- és tulajdonjegyek, votív és abc-feliratok, valamint tartalom, súly- és áradatok. Terra sigillatákon levő feliratokat Visy Zs.,⁴ Gabler D.⁵ és Harmatta J. közölte és értelmezte.⁶ Ezek a dolgozatok azt mutatják, hogy az edénykarcolatok egy részének névanyaga észak-itáliai.⁷ Az írás észak-itáliai elemek hatására terjedt el provinciánkban már közvetlenül a foglalás után.

2. Pannoniai iskolákról a császárkori irodalomban nem történik említés (de vö. Amm. Marc. XVIII, 1, 5), feliratos és régészeti adatok alapján van némi ismeret-

tünk.⁸ Az alapfokú iskolákban folyó írásktatásra régészeti bizonyítékok az abc-feliratos táblák.⁹ *Paedagogus* rabszolga ábrázolásának tartható egy kis gagát szobor Aquincumból.¹⁰ Egy vitatott értelmezésű felirat Scarbantiából valószínűleg iskolamestert rejt: *magister lud(i)*.¹¹

Grammaticus iskolákra nincsenek adataink, a klasszikus irodalmi művek — s ez majdnem kizárólagosan Vergilius Aeneisét jelenti — ismeretének a téglakarcolatokon és a sírfeliratok megfogalmazásaiban van nyoma.¹² Epigráfiai adatokból ismerünk Aquincumból két *scholasticus*-t, akik középszintű tanulmányaikat valószínűleg a jog körében végezték.¹³ A jogi oktatás a provinciaközpontokban valószínű, ez biztosította az adminisztratív apparátus kiképzéséhez az alapismerteket.¹⁴ A két joghallgatón kívül még három jogász, illetve ügyvéd ismert Aquincumból: egy *pragmaticus*,¹⁵ egy *advocatus*¹⁶ és egy *causidicus*.¹⁷ Sem az alap-, sem a középfokú oktatás valószínűleg nem volt magas színvonalú és magánjellegű is lehetett.

Magasabb fokú ismereteket provinciánkban nem volt lehetőség szerezni, a késő antik Sopianae-ben is csak „post mediocre studium liberalium” lehetett a politikai pályára lépni (Amm. Marc. XXVIII, 1, 5). Egy fiatal sirmiumi lovag „studiis omnibus peditus”¹⁸ és hasonlóan egy brigetiói ifjú „omnibus studiis liberalibus eruditus” volt,¹⁹ amit valamelyik nagyobb iskolai centrumban Pannonián kívül szerezhettek.

3. A Pannoniában beszélt nyelvek közül az óslakosság kelta és illír nyelvéről csak közvetett adatok vannak. Latin írásban maradtak fenn hely- és személynévek. A latint a hódítással egyidőben a kereskedők és a katonák terjesztették. A nyelvi romanizáció megítélésénél máig makacsul felbukkan a szakirodalomban Velleius nevezetes helyének (II, 110, 5) *optimista* értelmezése:²⁰ *in omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Roma-*

nae plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum erat exercitatio. A lakosság nyelvi szintje reálisabban ítéltető meg azokkal az új módszerekkel, amelyeket az epigráfia területén Mócsy A.,²¹ a nyelvészet területén pedig Herman J. dolgozott ki. Herman J. kutatásaiból derült ki, hogy Pannoniában a feliratállítás szintjéig eljutott egy latinul rosszul vagy egyáltalán nem tudó réteg, de mellettük kimutatható egy, a latint jobban beszélő lakosság is. Nekik tulajdoníthatók az olyan „felirathibák”, amelyek a szabályos neolatin hangfejlődés felé mutatnak.²² Ő mutatta ki azt is, hogy a pannoniai latinság az észak-itáliaihoz kötődik, annak provinciálisabb változata.²³ A latin nyelv elterjesztésében az iskoláknak csekély szerep jutott, ebben a folyamatban a katonaság és az idegen eredetű városi arisztokrácia volt meghatározó jelentőségű.²⁴

Provinciánk másik fontos nyelvéről a tudnivalókat a szerzőnek a pannoniai görög feliratokról írott dolgozata foglalja össze.²⁵ A görög feliratok nagyobb része *instrumentum* felirat, amelyek zöme a limestáborokban került elő, és a pannoniai legiók keleti hadjáratával hozhatók kapcsolatba. A görög feliratos tárgyak vagy használati tárgyak, vagy amulettek, amelyekhez kereskedelmi áruként bárki hozzáférhetett.

A görög szövegű kőfeliratok nagyon ritkák, a keletiek is inkább latin feliratú köveket állítottak.²⁶ A klasszikus görög nyelvi-irodalmi műveltség provinciánkba nem jutott el, a görög nyelv oktatására is csak egy feliratos adatunk van: *praec(eptor) Gr(accus)*.²⁷ Majdnem mindig görög azonban a varázsszövegek nyelve.

A görög, mint köznyelv, mégis sokkal elterjedtebb volt, mint ezt a feliratok alapján gondolni lehetne. A keletről idekerült katonák, üzletemberek, libertusok jobban tudtak görögül, mint latinul. Azokon a helyeken, ahol zárt keleti közösség élt, a mindennapi érintkezés nyelve is a görög lehetett. A latinon és a görögön kívül más nyelvekből nincsenek írásos emlékeink. Itt kell felhívunk a figyelmet arra, hogy egy tokodi edénygraffito nem lepointi (észak-itáliai) ábécével íródott, hanem későbbi hamisítvány.²⁸

4. A zene emlékei többnyire nem a szórakozáshoz kapcsolódnak. A zenei kíséret bizonyára hozzátartozott a keleti kultuszok szertartásaihoz. Néhány jellegzetes hangszere régészeti leletekből is ismert. Egy bronzkorongon (Csákvár) Kybele mellett *cymbalum* és *aulosz* ábrázolása látható.²⁹ Intercisa településének szemétdögreiben sok hasonló jellegű hangszertöredék került elő.³⁰ A vallási szertartásokkal kapcsolatos zeneszerszámok összegyűjtése, illetve feldolgozásuk a jövő kutató feladata.

Speciális zeneszerszámok, illetve zenészek ismertek a katonák feliratos köveiről. A zene alkalmazása a hadseregben sokrétű volt (Vegetius II, 22). Egy scarbantiai sírkő ábrázolása kapcsán Gabler D. gyűjtötte össze — a teljesség igénye nélkül — a pannoniai katonazenészeket, illetve hangszerábrázolásokat.³¹ Megjegyzendő, hogy a dolgozatban említett sírkövön nem *tuba* és *lituus* ábrázolása van, hanem — Tóth I. közlése szerint — aulosz, a frígiai kettős síp.

Feliratról ismert katonazenészek: *bucinatores* — Velence,³² Brigetio,³³ Matrica,³⁴ *tubicines* — Aquincum,³⁵ Carnuntum,³⁶ Cirpi,³⁷ Brigetio (*scola tubicinum*),³⁸ *cornicines* — Aquincum.³⁹ Különböző — szintén összegyűjtésre és értékelésre váró — hangszerek kerültek elő még Pannonia számos lelőhelyén, amelyek inkább a szórakozást szolgálták (természetesen egy hangszer esetében sem lehet élesen elkülöníteni, hogy milyen alkalmakkor használták). Egy intercisai⁴⁰ és egy csákvári sírból tamburin csörgő lapja került elő.⁴¹ Az intercisai lyrához⁴² hasonló ábrázolást látunk egy fenékpusztai ládikavereten.⁴³ Csontfuvolákat Intercisából publikáltak.⁴⁴ Pannonia leghíresebb hangszerlelete az aquincumi pneumatikus orgona.⁴⁵ Felirata szerint C. Iulius Viatorinus decurio ajándékozta a collegium centonariorumnak i. sz. 228-ban. Az orgona a collegium székházának égésekor az épület pincéjébe zuhant, itt találtak rá. Zenészeket aquincumi feliratról T. Aelius Iustus *hydraularius*, illetve feleségét, Aelia Sabinát, az énekesnőt ismerjük.⁴⁶

A színházi életre feliratos bizonyítékaink vannak Sisciából: *magister mimariorum*,⁴⁷ valamint Aquincumból: *monitor ... genio collegio scaenicorum*.⁴⁸ Terrakotta színházi maszk Aquincumból⁴⁹ és Intercisából ismert.⁵⁰ Színházépület eddig csak Savariában bizonyítható, ahol a Passio Quirini adatát az ásátás igazolni látszott.⁵¹ A kutatás feltételezett még színházépületet Intercisában,⁵² valamint Aquincumban,⁵³ de ezekről az épületekről nem dönthető el bizonyosan, hogy valóban színházak voltak-e.

Amphitheatrumokról⁵⁴ legutóbb Hajnóczy Gy. tollából jelent meg összefoglaló dolgozat.⁵⁵ Pannoniából hét amphitheatrumot ismerünk: 1. Carnuntum — katonai:⁵⁶ 77,2×44,25 m-es küzdőtér, I. század végi fakonstrukció, a II. század végén épült át kőbe. 2. Carnuntum — polgári:⁵⁷ 68×50 m-es küzdőtér, a II. század közepén épült kőből. 3. Aquincum — katonai:⁵⁸ 89,6×66,1 m-es küzdőtér, épült a II. század közepén kőből. 4. Aquincum — polgári:⁵⁹ 53,36×45,54 m-es küzdőtér, épült a II. század közepén kőből. 5. Scarbantia:⁶⁰ kb. 60×43 m-es küzdőtér, csak próbaásatásból ismerjük. 6. Brigetio:⁶¹ csak régi

leírásokból ismert, területén ásátás nem folyt. 7. Felszíni nyomok alapján feltételezhető még Mursában is.⁶²

Hajnóczy Gy. feltételezi, hogy a scarbantiai építmény kettős funkciót látott el, színházi és amphitheatrális játékok előadására egyaránt használták.⁶³ A játékok népszerűségére a gladiátorábrázolások gyakoriságából lehet következtetni.⁶⁴

Cirkuszi versenyeket is tartottak provinciánkban, ezt irodalmi adatok is bizonyítják. *Mursa circusa*: Zos. II, 50. Sirmiumból Amm. Marc. XXI, 10, 2 — Iulianus császár látogatására vonatkozó — adatán kívül régészeti bizonyítékok is vannak. Egy téglakarcolaton kocsihajtó ábrázolása ismerhető fel,⁶⁵ de ennél is fontosabb lehet a nemrégiben feltárt és közzétett sirmiumi hippodrom.⁶⁶ Az épület mérete: kb. 450×70 m, és a város déli határán épült 324 előtt.

5. Pannoniai írókat nem ismerünk. A sírversek⁶⁷ teljes összegyűjtése és értékelése a jövő kutatásra váró feladat.⁶⁸ Szilágyi J. Gy. alapvető fontosságú tanulmánya⁶⁹ óta Adamik T. foglalkozott legutóbbi dolgozataiban a Daru utcai sírverssel (*Lupus fecit*),⁷⁰ illetve Aelia Sabina feliratával.⁷¹ Megállapításai szerint a valóban flosculusok alapján készült verses sírfeliratok mellett léteztek a klasszikus költészet ismeretében íródott, önálló költői alkotásnak minősíthető sírversek is.

A pannoniai síremlékeken gyakran felbukkanó klasszikus mitológiai jeleneteket a régebbi irodalom, főleg Alföldi A. azzal magyarázta,⁷² hogy a lakosság értette és szerette ezeket. A kutatás már régen felismerte, hogy ezek az ábrázolások kőfaragói mintakönyvekből kerültek a síremlékekre.⁷³ Újabban Erdélyi G. töredékes posztumusz munkája mellett⁷⁴ E. Diez⁷⁵ és Fitz J. foglalkozott a mitológiai jelenetekkel.⁷⁶ A nyugati provinciák anyagával összefüggésben J. M. C. Toynbee vizsgálta a kérdést.⁷⁷ Gallia után Pannoniából ismert a legtöbb ilyen faragott kő (61 db szerepel a

Katalógusban), és a klasszikus mítoszok nagy része megvan rajtuk (pl. Orpheus és Eurydiké, Hercules munkái, Bellerophon, a trójai mondakör, Theseus, Medea, Phaedra, Phaethon, Actaeon, Diana, dionysikus jelenetek, a római eredetmonda részletei stb.). Toynbee megfigyelései szerint van néhány sajátos interpretáció, ami arra mutat, hogy ismerték is ezeket a mítoszokat.⁷⁸

Az antik források adatai alapján egyértelműen alacsonynak tűnik a pannoniai lakosság műveltségi színvonala.⁷⁹ Ez legelősebben Frontónál fogalmazódott meg: ... non incuriose per militum contubernia transire, sed forte temere Syrorum munditias Pannoniorum inscitias introspicere, de cultu cuiusque ingenium arbitrari (princ. hist. 13, L. Verus). Hasonló rossz véleménnyel volt a pannonokról Cassius Dio is (XLIX, 36, 2). Ezzel szemben az auctorok mindenütt hangsúlyozzák a pannonok hadi jártasságát és ügyességét: Vell. Pat. II, 110, 5; Stat. silv. IV, 78; Auson. Epigr. IV, 4; Sid. Apoll. V, 475; Mamaert. paneg. (X Baehrens) 2, 2: ... quis dubitat, quin multis iam saeculis ex quo vires illius ad Romanum nomen accesserunt, Italia quidem sit gentium domina gloriae vetustate, sed Pannonia virtute? Talán akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha Aurelius Victor pannoniai császárokról mondott ítéletét fogadjuk el: his sane omnibus Illyricum patria fuit, qui quamquam humanitatis parum, raris tamen ac militae miseris imbuti satis optimi rei publicae fuere (Caes. 39, 26). A késői latinban a *satis*nak nyomatékosító értelme is volt, ezért Aurelius Victor adata inkább pozitívan értékelhető: „a lehetőségekhez képest a legjobbak voltak az állam számára”.⁸⁰

A „magasabb” kultúrát, illetve műveltséget valóban csak a Rómából jött nagyurak képviselték nálunk, mint erre már Alföldi A. rámutatott.⁸¹ A pannoniai kultúrát valószínűleg nagyrészt az állami adminisztráció által megkövetelt írástudás, valamint az alapvető jogi és igazgatási alapismeretek jelentik.

2. Művészet

A pannoniai római művészet összefoglaló feldolgozására még nem került sor, de a részletkutatások hiányosságai miatt az összegezés feltételei sem adóttak. A rövid áttekintések¹ a részletelemzések hiányában általánosító megállapításoknál nem juthattak tovább. Ugyanez vonatkozik azokra a monográfiákra, amelyek a pannoniai művészetet nagyobb összefüggésekben — a Duna-vidék, a Római Birodalom viszonylatában — tárgyalták.² A művészet egyes ágaiban készül-

tek ugyan összefoglalások, mint A. Schober munkája a pannoniai és a noricumai sírkövekről,³ vagy Nagy Lajosé a dekoratív falfestészetéről,⁴ a stukkókról,⁵ ezek azonban nemcsak kis számúak, de részben túlhaladtak is. Az újabb feldolgozásoknak a jelenlegi országhatárok szabtak keretet, mint Erdélyi Gizella posztumusz munkájának a magyarországi római kőfaragásról,⁶ Wellner Istváné az épületek belső díszítőművészetéről,⁷ Kiss Ákosé a magyarországi mozaikokról⁸

vagy Gáspár Dóráé a ládikaveretekről,⁹ holott a mai határok mesterséges és indokolatlan módon választanak szét összefüggéseket, a magyar kutatás viszonylagos előrehaladott volta ellenére sem reprezentálhatja egész Pannoniát. A feldolgozás nehézségeit a kutatás aránytalanságai és szembetűnő hiányai tetézik. Az aránytalanságok csak részben származnak az egyes művészetek különböző feldolgozottságából. A bronzszobrok esetében a kutatás kiemelkedő egyedi példányok közlése mellett legfeljebb egy-egy *lararium* inventáriumának összeállítására tett kísérletet,¹⁰ a teljes pannoniai szoboranyagról nincsen áttekintése. A régészeti kutatások különböző intenzitása következtében Sirmium, Siscia, Poetovio művészi emlékeit kevésbé ismerjük, mint Carnuntumét, Aquincumét vagy a szerény kiterjedésű Gorsiumét, holott, ha számolhatunk a provincián belüli hatásokkal is, azok kisugárzása elsősorban az említett déli városokból történhetett.

A feldolgozás egyenetlenségéből származó problémáknál nem csekélyebbek a többrétegű pannoniai római kori művészet megítéléséből származó nehézségek. Az a szemlélet, amely minden alkotást a klasszikus görög és római művészethez mért, szükségképpen mindent, ami a normáktól eltért, elmarasztalt, a provinciális alkotásokban nem láthatott mást, mint kezdetlegességet, a mesterek fogyatékos tudását, az önállóság hiányát. A művészeti vizsgálódásnak ez a fajta leegyszerűsítése megközelíthetlenné teszi az ókori művészet különleges bonyolultságát. A császárkori művészetre elsősorban az egymással párhuzamosan érvényesülő művészeti irányok, szintek jellemzőek: az állam (a császári udvar) hivatalos művészete mellett széles körben hatott a vezető művelt osztályok főleg hellenisztikus ösztönzésű művészete; e két művészeti irányzat mellett a harmadikra nem a klasszikus hagyományok újraélése, hanem a helyi, népi kifejezési módok voltak jellemzőek. E három irányzat folytonos — és mindig változó intenzitású — kölcsönhatása határozta meg egy-egy korszak jellegét.¹¹ A művészetekre a határ menti tartományokban, így Pannoniában, ha eltérő formában is, szintén a többszintűség és a szintek párhuzamossága volt jellemző. Ez a párhuzamosság Pannoniában mindenekelőtt a helyi társadalom műveltségben, hagyományokban eltérő, két nagy összetevőjéből származott: a kelta—pannon lakosság továbbélő művészete volt az egyik, a nagy tömegű betelepülők római jellegű művészete volt a másik komponens. Az utóbbi kezdettől fogva két szintre oszlott: a magasabb szintű, igényesebb művészet a kormányzat, a vezető osztályok és a módos polgárok igényeit juttatta

érvényre, az alacsonyabb szint a betelepülők nagy tömegét fejezte ki. A bennszülött lakosság rovására helyet foglaló tömegek túlnyomó többsége az I. században — a pannoniai társadalom kialakulásának döntő szakaszában — Észak-Itáliából érkezett, ottani igényeket, művészi formákat hozott magával. Ez a tömeg, jórészt katonaként szolgált a pannoniai legiókban, Észak-Itália paraszti-városi társadalmából származott, részben kelta hagyományokat őrzött, de mindenképpen abból a rétegből, amely Itáliában a „műveletlen”¹² művészet bázisa volt. A népi jellegű helyi (kelta—pannon) és az észak-itáliai eredetű provinciális művészet Pannoniában az I. században párhuzamosan érvényesült, a későbbiekben azonban, részben a kialakult műhelyek kisugárzó hatására, részben annak következtében, hogy a rekrutálás helyben történt, a két művészet egyre közelített egymáshoz, majd egybeolvadt, és az egységessé váló paraszti-katonai társadalom ízlésének, gondolatvilágának kifejezője lett.

A bevándorlók magasabb művészi igényei az új földbirtokosoknál, az újonnan alapított városok vezető rétegében és az igényes állami berendezkedésekben jelentkeztek. A megrendelőknek ez a rétege sokkal szűkebb körű volt, semhogy önálló pannoniai művészet kifejlődését lehetővé tette volna. A mesterek, akiket egy-egy feladatra Itáliából vagy éppen Rómából meghívtak, megbízatásuk végeztével nem maradtak Pannoniában: alkotásaik a korabeli itáliai művészet egyes irányzatait képviselik, teljesség és organikus összefüggések nélkül. A Pannoniában számon tartott művészi alkotások és a kor művészi irányzatai közötti összefüggések még esetlegesebbek azokban a művészetekben, amelyek a művészek pannoniai jelenlétét sem tették szükségessé. A pannoniai kisbronz szobroknak jelentős hányada — a minőség tekintetében kiemelkedő alkotások —, amelyek nem helyi műhelyekben készültek, jobbára kereskedelmi úton jutottak el egy-egy villába, középületbe, szentélybe vagy a gazdag városi polgárok otthonaiba, egyaránt kifejezve a megrendelők igényeit, a közvetítők ízlését és a műtárgyforgalom lehetőségeit. Az importált művészeti tárgyak és az alkalmilag itt dolgozó itáliai (vagy máshonnan szerződött) művészek alkotásai nem vizsgálhatók az organikus pannoniai művészetek részeként, tárgyalásuk más módszert kíván, mint a fejlődő, átalakuló vagy elhaló, a helyi körülményeket és igényeket kifejező irányzatok.

Bennszülött művészet. A római foglалás időszakában itt élő népesség művészetének kevés emléke maradt reánk. Ez részben a lakosság etnikai megosztottságából, a kelta és a pannon hagyományok különbözőségéből,

ből következik, részben a déli és a nyugati határvidéken élő bennszülött népek korábban kerültek római befolyás alá, mint az északkeletiek. Az etnikai és a fázisbeli eltérések erős, egységes bennszülött kultúra és művészet kialakulását, érvényesülését nem tették lehetővé.

Nyugati analógiák alapján feltételezhető, hogy a pannoniai keltáknál sem hiányozhattak a fából faragott kultuszszobrok és fogadalmi szobrocskák.¹³ Ha fából nem is, néhány kőből készült emlék világosan utal erre a művészetre. Ilyen alkotás a szentendrei mészkőből faragott medvefejű állatszobor,¹⁴ amely bennszülött szentélyben állhatott a foglalás előtti időben, vagy a székesfehérvári Cernunnos-dombormű,¹⁵ amelynek analógiája Val Comonicából ismeretes. A badacsonylábdiegyi fej¹⁶ az egykori boi hatalmi szféra területén a carnuntumi kőpillérekkel és a pfafterbergi szentélykerületből származó töredékekkel¹⁷ elterjedt gyakorlatra enged következtetni.¹⁸

Az I. századi bennszülött sírkövek a bevéselt asztrális szimbólumok mellett korai római hatásokat is tükröznek. E hatások kezdetben csak formai utánezást jelentenek, mint Umma sírkövén az I. század első feléből:¹⁹ a pillérekkel és oromzattal keretelt sztélé római felépítésű, de nemcsak a halott népi viselete, de a síkszerű, lapos faragás, amely az arcon, a kezeken, a ruhán egyaránt szembeötlő, a kelta faragási mód továbbélését mutatja.²⁰ Ugyanez figyelhető meg Atpomarus sírkövén,²¹ amely a római formák szabad felhasználását mutatja az oromzatot átvágó medaillonnal, amelyben a halott képe tête coupé formában jelenik meg. Ez a kő vadkanvadászat jelenetével a kelta halotti kultusz eleveenségét bizonyítja.²² A tête coupé és a maszkábrázolások — mint egy carnuntumi pillértöredéken²³ — éppen úgy a bennszülött lakossághoz kötődnek a boi területen, mint Dél-Pannoniában a tauriscusokhoz,²⁴ a latobicusokhoz,²⁵ vagy Északkelet-Pannoniában a környei úgynevezett Coto[ma]s N[urti]s f. A[sa]ll[ius] vadkanvadászjelenetes sírkövével az asalusokhoz,²⁶ Sibulla csákerényi sírkövével²⁷ az eraviscusokhoz. A kelta művészeti sajátosságok a sírkövek mellett kisebb számban maradtak meg kultikus emlékeken, mint Diana pusztavámi szobrán íjjal, állatalakkal,²⁸ vagy a balatonfőkajári lapos, vörös homokkő reliefen, amelyen Diana rövid chitonban, íjjal és szarvassal tűnt fel.²⁹

A katonai műhelyek kialakulása egyre nagyobb mértékben alkalmazkodásra vagy éppen kihalásra kényszerítette a helyi műhelyeket. A megváltozott körülmények között a kelta jellegű ábrázolások kivételesek lettek. Ilyen az ajkai oltár reliefjelenete szarvasábrázolással.³⁰ A visszatekintő szarvas már nem tiszta

kelta jellegű, az álló alak viszont két stilizált fa között egyértelműen kelta.³¹

A helyi hagyományok továbbélése a kőfaragás mellett elsősorban a bronzvereteken követhető nyomon. Ezekre ugyanaz a késő La Tène-kori vésett technika jellemző, mint a kőemlékeken. A kocsi- és lószerszám-díszítésekben a vadkanábrázolás — Seregélyes,³² Stinkenbrunn,³³ Adony³⁴ — jellegzetes és elterjedt. E művészet egyik kiemelkedő alkotása a fiatal oroszlánalakokkal díszített kocsiveret, szárnyas alakot megjelenítő koronggal.³⁵ Az állatfejes kerékvetők Aquincumból az I—II. század fordulóján a galliai fémműves központokkal fennálló kapcsolatokra utalnak. A peltával, csavaros trombitamustrával díszített áttört korongok, valamint az emailos ékszerek ugyancsak nyugati kelta hatásra vallanak.³⁶

Klasszikus művészet. Azok a műhelyek, amelyek az I. századtól a legióstáborok mellett, majd a coloniák és a municipiumok szomszédságában kialakultak, a nagyobb igényű művészi megrendelésekre nem voltak felkészülve. Ezekre általában itáliai mestereket hívtak meg. Az egyszeri és nem túl gyakori megbízatások legtöbbször elszigeteltek maradtak, de számuk is csekély volt ahhoz, hogy a római művészet valamennyi irányzatát, azok változó korszakait megfelelő módon képviselhették volna Pannoniában. A szórványos emlékek jelentősége nem is egy-egy művészeti ág folyamatában, mint inkább a helyi összefüggésekben kereshető. A megrendelők — és egyúttal a meghívott művészek kiválasztói — helytartók, procuratorok, senatori és lovagi katonai parancsnokok, azaz a birodalmi vezetőréteg tagjai, továbbá itáliai eredetű földbirtokosok és a városi magistrátusok jómódú, római műveltségű vezetői voltak. Szerepükről a pannoniai művészeti alkotások létrehozásában adatok és kutatások hiányában szinte semmit nem tudunk. A legtöbb eséllyel Hadrianus személye vonható kapcsolatba azokkal a művészi alkotásokkal, amelyek alsó-pannoniai helytartói tevékenységének (106—108) vagy uralkodásának (117—138), pannoniai látogatásának (124) idejére tehető. A klasszikus építészet kimagasló értékei iránt egész életében érdeklődő Hadrianus közvetlen hatása nyilvánulhatott meg a gorsiumi császárkultusz szentélyeinek kialakításában, ahol a csarnokok elhelyezése a pergamoni Heroonnal mutat rokonságot.³⁷ Az aquincumi helytartói palota Hadrianus kori falfestészetére ugyanaz a részarányos táblás beosztás és kandeláberminta-díszítés jellemző, mint a tiburi Hadrianus-villára.³⁸ A palotát Caracalla uralkodása alatt, amikor a praetorius helytartókat consularisok váltották fel, kibővítették és belső díszítéseiben felújít-

tották. A hosszú folyosó lábuzatának inkrusztációs stílusához, valamint a 46. helyiség nyolcszögű kazettákkal és körökkel díszített hálómintájához kis-ázsiai analógiák idézhetők.³⁹ A kutatás a keleti hatásokat a bevándorló orientálisokkal hozta kapcsolatba, a helytartói palota esetében azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy Pannonia Inferior első consularis rangú helytartója, aki alatt az építkezések megindultak, L. Alfenus Avitianus,⁴⁰ Arabiából érkezett, ahol éveken át helytartó volt, és ahová rokoni szálak is kötötték.⁴¹

Az I. században alapított nyugat-pannoniai városok művészi emlékeiről nagyobb arányú ásatások hiányában keveset tudunk. Egy-egy kiemelkedő értékű alkotás, mint az emonai tógás férfi szobor⁴² vagy a poetioi kolosszális sztélé Orpheus-jelenetekkel⁴³ csak érzékeltetik e városok művészi gazdagságát. Nagyobb kompozíció csak Aquae Iasaeben maradt fenn, a nympheum fehér márvány reliefjeivel, amelyeken nymphák, hippocampusok, geniusok és héroszok között Europa- és Amphitrité-ábrázolások noricum hatásokra engednek következtetni.⁴⁴ A capitoliumi szobrokról ezekben a városokban csak az Aquae Iasaeben előkerült monumentális Minerva-szobor alapján⁴⁵ alkothatunk fogalmat. A capitoliumi templom helyét és építészeti maradványait Savariában sem ismerjük, azok a hatalmas torzók azonban, amelyekben Iuppiter, Iuno és Minerva ülő alakjai ismerhetők fel, valószínűleg az eltérő lelőhelyek⁴⁶ ellenére is eredetileg a capitolium szentélyében álltak. A szobrokat nemcsak stílárís, de időbeli különbség is elválasztja egymástól. Az egyidős Iuppiter- és Iuno-⁴⁷ töredék az I–II. század fordulóján keletkezhetett, a dekoratívabb Minerva legkésőbb a II. század első negyedében. A szobrok mesterei itáliaiak, esetleg rómaiak voltak.⁴⁸ Ugyanebbe a körbe tartozik a különbözőképpen értelmezett hexagon, a provincia kőfaragásának egyik kiemelkedő értékű traianusi—hadrianusi alkotása.⁴⁹

A savariai kőfaragás első periódusának későbbi szakaszában a hivatalos kőállítás legkiemelkedőbb alkotása Aelius Caesar monumentális portréja a késő hadrianusi és az antoninusi művészeti irányzatok váltásának idejéből.⁵⁰ Az Itáliából behívott mesterek a hivatalos megrendeléseken kívül néhány jó minőségű alkotást hagytak maguk után, amelyek egyaránt kifejezésre juttatják a polgárok eltérő lehetőségeit és igényességét. Ilyen alkotások a II. század elején C. Sempronius Marcellinus síremléke,⁵¹ vagy a jáki töredék Helena-ábrázolással.⁵² A városközpont valamelyik épületét, esetleg a capitoliumi templomot díszítette az a kora Antoninus kori fekete-fehér mozaik, amelyet a székesegyház építéscor, 1791-ben találtak, és ugyan-

akkor szét is vertek. A helyszínen készült méretarányos rajz itáliai, esetleg aquileiai mester munkájára enged következtetni, a padló négyzetes beosztása az Antoninusok alatt vált általánossá.⁵³

A nyugat-pannoniai városok sorában Scarbantiaiból ismerjük még a capitoliumi templom szobrait. Itt a régi városház bontása alkalmával magára a három fülkére osztott templomra is rátaláltak, amelyet freskók díszítettek.⁵⁴ A monumentális ülő szobrok — Iuppiter 3 méternél magasabb volt, Iuno és Minerva a 2,60 métert elérte — a Róma városi capitoliumi templom oromzatának alakjai után készültek. Alkotójuk bizonyosan Rómából hívott művész lehetett. A szoborcsoporttal együtt előkerült, azonos léptékű császárszobor hajviselete és a templomban talált IMP ANTO AVG P bélyeges téglák alapján készíttési idejük Antoninus Pius uralkodásának idejére tehető.⁵⁵ A scarbantiai kőfaragásnak e monumentális emlékeinél lényegesen korábbi itáliai, illetve noricum mesterekre utaló emlékei is vannak, így C. Sextilius Senecio márvány síremléke,⁵⁶ amelynek hatása a savariai sírplasztikában is nyomon követhető,⁵⁷ vagy a város környékén megtelepedett új birtokosok, veteránusok sírkövei közül Petronius Rufus⁵⁸ és Ti. Iulius Rufus⁵⁹ borbolyai (walbersdorfi) azonos mestertől származó sztéléje.

A nyugat-pannoniai városok épületeinek belső dekorációjára éppen úgy, mint a kőfaragásra, az itáliai stílusok maradéktalan érvényesülése jellemző. Erről a művészetről, mivel megfelelő feltárások hiányában kiemelkedő értékű középület maradványait egyik városban sem ismerünk, csak összefoglaló kép adható.⁶⁰ Az ismert részletek — mint a keskeny sávokkal elválasztott színes mezők lebegő bacchánusnőkkel és amorettekkel Emonában,⁶¹ lilás márványinkrusztációs lábuzatok, a középmezőben hosszú csőrű madarak vízinövények között Poetiovióban⁶² vagy a sávokkal osztott képes mezőben férfialak sárga edények között Savariában⁶³ — a III. pompeji stílus színeit és könnyed dekorációs elemeit érzékeltetik, amelyek azonban általában a IV. stílussal keverten jelentkeznek.⁶⁴ A falképet keretező stukkók az itáliai—pompeji falfestészet hasonló architektonikus elemeinek utánzásai, ugyanakkor szoros kapcsolatban állnak a helyiségek belső dekorációjával.⁶⁵

A nyugati és a déli pannoniai városok művészi hagyatékában nem számottevő korábbi katonai megszállásukkal összefüggésbe hozható emlékműanyaguk. Ezzel szemben a Duna menti táborokban és a mellettük kialakult településeken, ahol a legiók évszázadokra berendezkedtek, és ahol az itáliai etnikai-kulturális

kisugárzás kevésbé intenzíven érvényesült, a katonaság szerepe közvetlenül érzékelhető.

Carnuntumban a korai művészeti emlékek jórészt a tábor principiájához kötődnek. A második udvart körülvevő helyiségsorban az északkeleti oldalon levőben állt Hercules karesú márványszobra, valószínűleg a polykleitosi hatásokra dolgozó virunumi mester keze műve a II. században.⁶⁶ Ugyanitt egy másik helyiségben a tábor geniusának oltára állott, a falak sávokkal keretelt középmezőit álló alakos ábrázolások díszítették. A középső szentélyt díszíthették azok a szobrok, amelyek ugyanitt a hypocaustumba hullva kerültek elő. Közülük az I–II. századból való egy márvány ülő Iuppiter-szobor töredéke, villámosóvával az ölében, klasszikus görög minta után készült.⁶⁷ A tábor helyhez nem köthető művészi alkotásai közül egy táncoló bacchánsnő márvány torzója⁶⁸ mellett egy Claudius kori életnagyságú férfifej említhető, a carnuntumi nagyplasztika egyik kiemelkedő alkotása.⁶⁹ A helyhez nem köthető bronzszobrok közül az Athena Parthenos-fej emelhető ki, Pheidias művének római kori lekicsinyített és egyszerűsített utánzata,⁷⁰ vagy az Imádkozó ifjú, amely i. e. 440 tájára tehető görög eredetire megy vissza.⁷¹

A másik két felső-pannoniai legióstábor, Vindobona és Brigetio I–II. századi művészi emlékeiről az ásatások szűkebb lehetőségei következtében kevesebbet tudunk. Vindobonában valószínűleg a parancsnoki épület belső díszítéséhez tartoztak a Judenplatzon előkerült kvalitásos freskomaradványok, az architektonikus részletek mellett különösen a kékesfekete háttér előtt sárgás színekkel megelevenített alakok, amelyek részben Hephaistos kovácsműhelyét ábrázolják, egy másik töredéken lovát vezető kék köpenyes ifjú látható.⁷²

Brigetio művészi hagyatékában kiemelkedő jelentőségű egy ismeretlen rendeltetésű, a III. század elején lebontott épület egyik helyiségének belső dekorációja. A márványutánzatos lábazati rész fölött sárga és vörös falmezőket mitológiai jelenetek díszítették: Mars és Rea Silvia, az embert formáló Prometheus, Hercules és Hesione, Danae és Perseus, Paris ítélete, Venus és Adonis, Apollo és Daphne, Daedalus és Icarus, jelenet valamelyik keleti mítoszból, egy másik kép a trójai háborúra vonatkozhat és egy további mitológiai jelenet töredéke. A képes mezőket felül stukkósor zárta le, efelett fekete alapon széles fríz húzódott, a hosszú falakon a kentaurók csatájával, a keskeny falakon tengeri menettel, a frízt a mennyezetnél festett stukkósor zárta. A dongaboltozatot körök és stilizált növényi díszítés borította, amelyet festett emblémák szakított-

tak meg, egyikükben Ganymedes elrablása látható. A két keskeny falat a stukkósor fölött a dongaboltozathoz igazodó félköríves lunetta díszítette, középen egy-egy ékszeres ládika ábrázolásával.⁷³

Aquincum területén a II. század első felében kétségtelenül a helytartói palota építkezései a legjelentősebbek művészi vonatkozásban. A belső díszítések a tiburi Hadrianus-villával vehetők össze — további analógiái Eleusisből és Virunumból valók⁷⁴ —, technikai kivitelezésben nem maradnak el azok mögött. A palota dekorálására idegenből, feltehetően Itáliából hívtak meg jó nevű mestereket, akik csak erre a munkára szerződtek Aquincumba.⁷⁵ A palota mozaikjai egyszerű geometrikus mintákkal az itáliai stílus legkorábbi előfordulásai Pannonia északkeleti részében. Itáliai művészi hagyományokat folytató mesterek készítményeinek tekinthetők.⁷⁶ A canabae és a polgárváros területén ugyanebben az időben keletkezett épületek a kandeláber stílusú freskók más irányzatait követő mesterek jelenlétére engednek következtetni. Ezek közül a polgárvárosi úgynevezett festőlakás a legkvalitásosabb. Ebben a kandeláberes keskeny mezővel osztott, nagyobb, fehér alapú felületeket virággirlandok és lebegő madarak díszítették, a 8. helyiség vörösbarna lábazatán zöld levelű vízcserjék között lépkedő fehér madarak láthatók.⁷⁷

A helytartói palota mértéktartó zónás stílusát Hadrianus uralkodásának végén a pompeji 3. stílus továbbélésére utaló impresszionista irányzat váltotta fel. Ennek jegyében készült el a palota legdíszesebb helyiségsora, a keleti traktus kifestése. Itt aransárga, vörös és türkizkék mezők váltakoztak, a mezők közepét „falképek” foglalták el, emberi és állati alakokkal, mezetlen vagy hosszú fehér fátylakba burkolt alakok töredékei maradtak meg. Egy Apollo-töredék az impresszionista stílus legszebb példái közé tartozik.⁷⁸ A tudatosan raffinált ábrázolásmód átlagon felüli mester vagy műhely jelenlétére enged következtetni. A feltételezhető műhely keze munkája a Vihar utcai épületből, a Szentlélek téren álló díszes lakóházból és a polgárváros nagyméretű lakóházából is ismeretes. A helytartói palota festésére szerződött mester (vagy műhely) munkája végeztével több megrendelést kapott és fogadott el a városban. Működése a markomann háborúk utáni újjáépítés időszakából való.⁷⁹

A freskókhoz és a mozaikokhoz képest keveset tudunk a palotát díszítő szobrokról a II. századból. Ezek közé tartozott a táncoló szatír kisbronz szobra, amely római másolatokon keresztül Antiphilos festményéig vezethető vissza, műhelye azonban nem határozható meg.⁸⁰

A belső-pannoniai kisebb városok művészeti emlékeiről az I–II. században Gorsiumból ismerünk viszonylag legtöbbet. A császárkultusz szentélyeinek építését — egyelőre csak feltételezés formájában — Hadrianus pannoniai helytartói tevékenységével hozhatjuk összefüggésbe. A szentélyeket délről lezáró homlokzatot két nymphäum díszítette, vízi istenségeket ábrázoló reliefekkel. A csarnokok mellett emelkedő reprezentatív épület helyiségeiben a II. század közepére jellemző, az egész falfelületet beborító dús lombozat freskómaradványai kerültek elő, az ágak között ülő madáralakokkal. Hasonló falfestés az aquincumi helytartói palota második periódusából és Balácáról is ismeretes.⁸¹ Az elpusztult *Divi Augusti*-templom területén több kvalitásos bronzszobor került elő, egy Venus pudica ezüstberakásos szemekkel és egy fészülködő Venus, továbbá egy kis Luna-szobor, valószínűleg galliai műhelyből. A forumhoz tartozó templom inventáriumából csak két töredéket lehetett azonosítani: az egyik egy fehér márvány Iuppiter-fej, a másik a Minerva-szobor töredéke. A cellákhoz mérten a szobrok kisméretűek voltak, alig haladták meg a fél embernagyságot.

A városok és a legiós táborok mellett a művészi emlékek a nagyobb birtokok központjaiban felépült villákhoz kötődtek. A markomann háborúk előtti időben a villák belső díszítéséről a legteljesebb képet a nagy balacai villa alapján alkothatunk magunknak. A nagy háborút követő felújítás során levert és az új padlószint kialakításában felhasznált freskótöredékek nagy száma és egyes falfelületek megkísérelhető helyreállítása a római kori Pannonia egyik legjobban ismert épületegyüttesévé teszi a nagyméretű peristylumos villát. A Nyugat-Pannoniára is jellemző itáliai falfestési stílusok, a pompeji III., de még inkább a pompeji IV. stílus jutott érvényre gazdagon dekorált falain. A töredékek tanúsága szerint a villa több helyiségét díszítették jó minőségű falfestmények, amelyek közül nagyobb mértékben három volt rekonstruálható. A sárga-lila szoba alsó, lilás zónáját sásszerű növényzet, liba- és kacsaalakok díszítik. A sárga középső mezőket keskenyebb kandeláberes sávok választják el, gazdag indadíszsel, madarakkal, kecskékkal, architektúrával, emberi alakokkal. A középső sárga mezőben rótvörös nőalak látható. A festett falakat fent tojásoros-fogazásos stukkódíszítmény zárta le. A fekete szoba főfalát szőlőfürtöt tartó gyermek Dionysos foglalta el, az osztósávok növényi motívumokkal, maszkokkal, párducefejekkel, oroszlánkölykökkel díszesek. A leggazdagabban dekorált helyiség alsó sávja fekete alapon vízimadarakat ábrázolt, fekete

alapú volt a középső mezőket tagoló osztósáv is, amelyet kandeláberek, szőlőfürtök, maszkok borítottak. A vörös színű középső mezők medaillonjaiban csendéletek kaptak helyet. A középzóna felett világoszöld keskeny sáv, efelett stukkósor húzódott, amelyet újabb képszalag követett: a vízi jelenetben delfinekkal, hippocampusokkal, lebegő sirályokkal, a földi jelenetben vadászat látható, lovakat hajtó alakok. A helyiségek kifestése az I–II. század fordulójára keltezhető, kétségtelenül itáliai mester munkája.⁸² Ugyanebből az időből való a villa kis leletei közül egy kecske kis bronzszobra, itáliai vagy galliai mester munkája.⁸³

Balácán a freskók és a II–III. század fordulójáról származó mozaikok gazdagságával szemben jelentéktelen a belső díszítésül szolgáló vagy a larariumhoz tartozó bronzszobrok aránya, művészi fontossága. Azok a gazdag bronzleletek, amelyek feltehetően egy-egy villa larariumához tartoztak, mint elásott kincsek kerültek felszínre, és nem köthetők építészeti maradványokhoz. A nagydémi lararium Lar-szobra az augustusi udvari művészethez köthető, alighanem dél-itáliai bronzöntő műhelyből való. Az Apollo-szobor hellenisztikus alkotás, amely a Balkánon vagy ugyancsak Dél-Itáliában készülhetett még Augustus alatt vagy az I. század első felében. A larariumhoz tartozó bronzkorsó a fülének díszítései alapján a II. század elején valamelyik galliai műhelyből került ki. Az egyik, egyszerű formájú mécses az I. század végén és a II. század elején elterjedt bronzmécses-típushoz sorolható; a másik mécses núbiai rabszolgafejet ábrázolt: ezt az Alexandriára visszamenő típust a II. század folyamán Galliában is készítették. A lararium legkésőbbi darabja a II. század közepéről származó bronzserpenyő. A lararium különböző időben készült darabjai közül Lar és Apollo szobrát az itáliai származású birtokos az I. században betelepülésekor hazájából hozhatta magával, a többi, ugyancsak magas művészi kvalitású darabot már Pannoniában szerezhetette.⁸⁴

Egy másik, az I. század végéről való házi szentély szobrai, kellei Tamásiból valók. Az együttes leglátványosabb darabja Concordia ülő szobra. A Vespasianus korában készült száraz és részleteiben egyenetlen alkotás valószínűleg Észak-Itália vagy Raetia műhelyeinek egyikéből való. A lararium másik szobra Neptunust vagy Iuppitert ábrázolta, hellenisztikus jellegű, jó itáliai műhely munkája. Ugyancsak itáliai eredetű az együtteshez tartozó finom bronzkancsó női maszk díszítéssel.⁸⁵

Tamásiból ezen az együttesen kívül — más lelőhelyről, de esetleg ugyanabból a villából — egy Minerva-szobor is előkerült a II. század középső harmadából,

virunumi, esetleg itáliai mester munkája, aki a helle-
nisztikus mintaképek után készült szobrot az Antoni-
nusok korának archaizáló stílusában öntötte formá-
ba.⁸⁶

Az I. század második felétől megélenkülő építkezé-
sek, a városok és a gazdasági központok kialakulása,
berendezkedése különösen a Flaviusoktól Traianus—
Hadrianus koráig gazdagították jelentős számú művé-
szi emlékekkel Pannoniát. A művészi emlékek második
sorozata a markomann háborúkat követő újjáépítések-
kel és a Severus kori virágzással hozható összefüggés-
be. A háborúban kárt szenvedett középületek megújí-
tása, a megsemmisült szobrok, reliefek, falfestmények
pótlása a II—III. század fordulóján Itáliában és keleten
uralkodó vagy kialakuló művészi irányzatok képviselő-
inek adott új művészi alkotások létrehozására alkal-
mat. Az új korszak azonban nemcsak az új stílusoknak
adott teret, de a provinciális viszonyok között eddig
kevésbé alkalmazott művészeteknek is nagyobb súlyt,
szerepet engedett. Az utóbbiak között említhetők a
mozaikok, amelyek pannoniai virágkora a markomann
háborúk után bontakozott ki.

Ugyancsak az új korszakban jelentek meg, az új
temetkezési szokások elterjedésével összefüggésben a
reliefdíszes szarkofágok. Az egyik korai, a sempeteri
faragványokkal rokonságot mutató márvány sírláda a
pécsi Arany-hegyen került elő, valószínűleg egy villa
temetkezőhelyéről. A szarkofág előlapját kétoldalt
mitológiai reliefek díszítették, Ganymedes elrablása,
illetve Leda és a hatyú, ugyancsak reliefdíszes volt a
szarkofág két rövid oldala: az egyiken Iphigenia mene-
külése látható, a másikon Medúza megölése. A II.
század közepe tájáról való sírláda Celeia környékén
dolgozó műhelyből származtatható.⁸⁷ A művészi
igénnyel készült szarkofágok azonban már nem itáliai
vagy itáliai hatásra visszamenő noricumai műhelyek
alkotásai, hanem dél-pannoniai, elsősorban sirmiumi
mesterekhez köthetők. Ezekből a műhelyekből került
ki a sirmiumi Aurelia Asclepiodota Belgrádban őrzött
szarkofágja, középen díszes medaillonba foglalt fel-
íráttal, kétoldalt a meghaltak mellképeivel, az oldala-
kon rozettákkal. A Bécsben őrzött szarkofág középen
elhelyezett feliratát kétoldalt volutás keretben Eros és
Psyche alakja díszíti.⁸⁸ Ugyanebből a sirmiumi mű-
helyből való, az utóbbi szarkofággal a homlokoldal
kivitelében és díszítésében is rokon a Szekszárdon
talált márványszarkofág. A finoman profilált, sima
keretű felíratos mező két oldalán Amor és Psyche
csoport látható. E szarkofág művészi vonatkozásban
legértékesebb része a jobb keskeny oldal Marsyas-jele-
nete. A háttér vörös festése — a szőlőindás bal oldal-

hoz hasonlóan — ma is megvan, a sziklán ülő Apollo
hajában és lyrájának húrjain az 1845-ös találatot követő
feljegyzés szerint még látható volt az aranyfestés
nyoma.⁸⁹

A nyugat-pannoniai városok a markomann háborúk
után jobbára a korábbi várost körülvevő új külső
negyedekben hoztak létre számottevő alkotásokat.
Így Poetovióban a régi város pereméhez kapcsolódó
Vicus Fortunae területén nagyobb szentélykerület ala-
kult ki, két mithraeummal, gyülekezőhellyel, Vulca-
nus—Venus és Fortuna szentélyeivel, valamivel távo-
labb Nutrices Augustae, Magna Mater és Isis tiszteletét
ápoló templomokkal.⁹⁰ A Mithras-kultusz számos em-
léke nagyrészt helyi készítmény volt, közöttük szokat-
lan elevenségével Transitus vagy a Nutrices reliefjei
emelhetők ki. A mithrasi ábrázolásokban klasszikus és
orientális hatások mellett markáns új helyi vonások
jutottak érvényre.⁹¹ A harmadik mithraeum — kiemel-
kedő Helios—Gallienus-ábrázolással — a Zgorncji
Breg római villanegyedben került elő. Itt művészi
vonatkozásban a legjelentősebb épület a múlt század
végén kiásott palotaszerű luxusvilla⁹² (kérdéses, azono-
sítható-e Ammianus *palatium extra muros*ával),⁹³
amelynek helyiségsorát különlegesen gazdag polikróm
mozaikok díszítették; egyikükön medaillonba foglalva
Europa elrablása látható.⁹⁴

Savaria szobrászatának második periódusában a leg-
jelentősebb alkotás, az Iseum reliefsora, ugyancsak az
eredeti városhoz csatlakozó negyedhez köthető.
A külső és belső udvarral tagolt szent kerületben álló
templom egyike művészi faragványaival a legjobban
megmaradt pannoniai épületeknek. A templom előtt
elhelyezett oltárlaptól lépcső vezetett fel a magas
pódiumon álló szentélyépülethez. Ez oszlopos elő-
csarnokból és kétosztatú cellából állott. A fehér már-
vánnyal borított homlokzatot függőlegesen négy ho-
mokkal oszlop tagolta, amelyeket fehér márvány ko-
rinthoszi oszlopfők koronáztak. Az oszlopokon
nyugvó, finoman tagolt architráv frízt felül kantharo-
szos szőlőindák zárták le. Gazdagon faragott volt az
architráv fríz alsó, a bejárat fölötti felülete is: szeleket
ábrázoló pufók arcok láthatók a szögletekben, szelet
fújva a középen elhelyezett növényi díszek felé. Az
architráv fríz fölött mélységében is dúsan tagolt osztó-
párkány feküdt, tojássor, cseppsor, lótuuskötegek zár-
ták le az erősen mélyülő felületet. Az osztópárkány
felett helyezkedett el a 9 méter hosszú, hét részre
tagolt párkányzati jelenetes fríz, a homlokzatot tartó
négy oszlop ritmusának megfelelően négy kissé előre-
ugró bázissal és ezek között három hosszanti mezővel.
Az utóbbiak közül a középsőt a kétsoros főfelirat

foglalta el, amely csak töredékesen maradt meg. A feliratos mezőt határoló két bázison egy-egy pálmát és koszorút tartó Victoria helyezkedett el. A két hosszanti mező egyikén a Sothis kutyán lovagló Isis látható, a másik a szertartásra Anubis maszkiájába öltözött Isis-papot örökítette meg. Az egyik sarokpílléren Mars alakja, ugyanennek a bázisnak oldalapját bunkójára támaszkodó Hercules díszítette.⁹⁵ A reliefek különböző képzettségű és ízlésű mesterektől származtak. A bázisok fülkéiben elhelyezett alakok plasztikai szempontból jól formáltak, különösen Victoria áll a kerek plasztika formaadásához közel. A reliefek másik csoportja lapos domborművekből áll. Az Isis—Sothis figurában a nyugat-pannoniai művészet klasszikus tradíciói élnek tovább, Fortuna Redux frontálisan elhelyezett alakja, száraz, vonalas megfogalmazása már késő antik törekvéseket éreztet.⁹⁶

Az Iseumban folyó kőfaragó munkák hatása több savariai faragványon nyomon követhető. Elsősorban a Dolichenus-kultuszhoz kapcsolódó kövek állnak közel az Iseum reliefjeihez, de az Iseum-műhely alkotásának tekinthető a II—III. század fordulóján készült legjelentősebb plasztikai alkotás is, amely Bacchust korszóval jeleníti meg.⁹⁷

A déli és nyugati városoknál nagyobb arányú fejlődés bontakozott ki a limes menti városokban. A carnuntumi tábor háború utáni helyreállítása során kaphatta a tábor-szentély homlokzata új oromzatát, amelynek központjában Mars és Victoria alakja volt látható, a két elszűkülő sarokban egy-egy capricornus, a legio XIII gemina jelvénye.⁹⁸ A szentély belső díszítéséhez tartozott a III. században Severus Alexander életnagyságú szobra, páncéljának közepén Iuppiter Heliopolitanus reliefjével. A császárszoborral együtt került elő egy karján gyermeket tartó, ruhás női szobor torzója. A nőalak felső ruháját széles, kettős spirálsorral díszített szegély borította. A fej nélküli szobor alighanem a Severus-ház egyik nőtagját (Iulia Domna?) örökítette meg.⁹⁹

Carnuntum új építkezései közül — összefüggésben a colonia rangra emeléssel — legnagyobb szabású a korábban „Palastruine” néven említett hatalmas, 104×143 m nagyságú, tágas udvarral kétfelé osztott épület, amelynek északi nagyobb felét a III. században közfürdőként használták.¹⁰⁰ A IV. század elején palotává alakított épület (a császárkonferencia színhelye?) eredeti belső díszítéseiből kevés maradt meg. A legjelentősebb szobrászati emléke a Dionysos-torzó sárgás márványból, valószínűleg virunumi mester műve.¹⁰¹ A „Palastruine” déli szárnyában került elő egy genius márvány torzója, valamint Faustianus oltára.¹⁰²

A carnuntumi építkezések másik jelentős területe a Pfaffenberg, ahol a II—III. század fordulóján, feltehetően a Severusok alatt építették fel a porticusszal és háromosztatú belső térrel rendelkező capitoliumi templomot. Az előkerült szobortöredékek, egy Iuppiter-fej, Iuno és Minerva szobrának részletei ugyancsak a századfordulóról származtathatóak.¹⁰³

Aquincumban ugyancsak a colonia rangra emelés, a Severus kor hozott fellendülést; ehhez hozzájárult Caracalla alatt a magasabb rangú helytartó beköltözése a helytartói palotába. Az utóbbi eseménnyel hozható összefüggésbe a palota bővítése és nagyszabású felújítása. Ennek során a helyiségek egy részét újrafestették. A hosszú folyosókon a képmezőket az újrafestés során sem alakos díszítés, sem növényi ornamentika nem töltötte ki. A 46. helyiségben a középmező különböző fajta márványozással díszítették. Ez az inkrusztációs stílus, amely Pannoniában különösen kedvelté vált, Ostiában is előfordult.¹⁰⁴ A lábazat márványozására elsősorban kis-ázsiai analógiák idézhetők.¹⁰⁵ A mennyezet díszítése kazettás, hasonlóan a Severusok római bazilikájához. A 46. helyiségben a nyolcszögű kazettákat körökkel átszőtt hálómintával vegyítették. Ez a minta a palotán kívül is előfordult Aquincumban: a polgárvárosi Nemesis-szentélyben, amelynek építése keleti származású gazdag kereskedőhöz fűződik. A szentélynek ugyancsak kis-ázsiai párhuzamai ismeretek.¹⁰⁶ Fekete-tenger-vidéki analógiák a helytartói palota falképeiben másutt is idézhetők: nem lehetetlen, hogy a belső művészi munkák kivitelezésére orientális mesterek kaptak megbízást.¹⁰⁷ Az itáliai stílusú, fehér-fekete geometrikus mozaikokat ebben az átépítési periódusban egészítik ki a hellenisztikus jellegű polikróm alkotások, amelyek közül a 63. helyiség töredékesen megmaradt mozaikja látszik a legjelentősebbnek. A megmaradt részletek — sás között delfin piros hallal, vizinövények közt színes tollazatú kacs, pontyot kergető kardorrú hal, stilizált kagyló — tengeri jelenetre engednek következtetni.¹⁰⁸ A palota figurális emlékei közül ebben a periódusban készült Nemesis Augusta szobra, a Severus kori klasszicizáló stílus szerényebb igényű képviselője.¹⁰⁹

A középépítkezéseknél nem egy esetben igényesebb alkotások születtek ebben az időszakban a két város lakóházaiban és az elszaporodó város környéki villákban. A Meggyfa utcai villa urbana elsősorban egyedülállóan gazdag mozaikgyűjtésével emelkedik ki a Severus kori építkezések közül. A Heracles—Nessos párharcát megörökítő jelenet eleven tájképi háttérrel a legjobb pannoniai mozaikok egyike, témájával és kivitelével a hellenizmus valamelyik nagyhatású festmé-

nyére vezethető vissza.¹¹⁰ A villa déli végét lezáró apszisos helyiség mozaikja töredékesen maradt meg. Az apszis szőlőlugasában tigris mellett valószínűleg Dionysos állt, a szoba nyugati oldalán nyíló ajtó előtt szárnyas Eros található, amint a feléje lépkedő tigrisnek szőlőfürtöt nyújt. A felette levő képes mezőben az alakok csak övön alul maradtak meg. Bunkója alapján egyikük részeg Hercules lehetett, a jelenet dionysosi thiasost örökített meg. A villa technikailag is kitűnő mozaikjai a mértéktartó helytartói palotabeliekkal szemben feltűnően változatosak és színgazdagok. Készítésük között legfeljebb egy-két évtized lehetett.¹¹¹

A mozaikművészet aránylag rövid életű és hirtelen felvirágzásának a II. század végén és a III. század elején még néhány jelentős alkotása maradt meg: a polgárváros úgynevezett nagy lakóházának fürdőjében talált birkózójelenetes mozaik, amely uralkodó fehér-fekete színeivel itáliai hatásokat mutat.¹¹² Ezzel szemben egy másik polgárvárosi házat díszítő, nagyméretű mozaik, amely középső képes mezőjében Dirke büntetését jeleníti meg, vörös, sárga, kék, szürke mozaik-kockáinak foltjaival a hellenizmus örökségének derűsebb levegőjét árasztja. A mozaikművészet és a falfestészet szerves összefüggése ritkán érzékelhető oly tisztán és művészi színvonalon, mint ezen a mozaikszőnyegen.¹¹³

Az Aquincum környéki villák belső díszítéséről a Csúcshegyen feltárt épületről tudunk legtöbbet. Caldariumának apszisát és a téglalap alakú helyiség egyik falát, valamint a mennyezetet stukkó díszítette. A keretező párkányok már nem rekonstruálhatók, a kazettás mennyezetdíszítés ívelt oldalú hatszögekből és ezekhez csatlakozó körökből állott. A caldarium egyes falfelületeit plasztikus emberi alakokkal, madarakkal, növényekkel díszítették. Az emberi alakok a töredékek alapján mintegy méter magasak lehettek. Az elágazó szőlőindás minta a szoba egyik falát teljesen beborította. A levelek között madarak ültek, a stukkó talán szüreti jelenetet ábrázolt.¹¹⁴ A villák szobrászati emlékeiből különösen az úgynevezett helytartói villa Iuppiter Teutanusnak szentelt fogadalmi oszlopa, tetején az isten szobrával,¹¹⁵ valamint az ugyaninnen való Hercules kis bronzszobra, amely a pergamoni művészet körében készült Herakles-ciklus Hippolyta-jelenetes csoportja Antoninus kori másolatának tekinthető.¹¹⁶

Aquincumban és környékén a markomann háborúkat követő időszakra és a Severus korra esik a keleti kultuszok szentélyeinek díszítése. Az aquincumi mithraeumok közül művészi értékben a Symphorus-

mithraeum emelkedik ki, amelynek Róma városi mintákra utaló kultuszszobra a Severus kor átmeneti stílusában fogant.¹¹⁷ Az elterjedt kultusz másik, de korábbi kvalitásos kultuszképe Sárkesziben került elő, amely az itáliai—nyugat-pannoniai típus jegyeit viseli magán.¹¹⁸ Iuppiter Dolichenus kultuszának legfontosabb tárgyi emlékei a kömlődi Dolichenus-háromszög mellett¹¹⁹ az adonyi (Vetus Salina) katonai tábor mellett előkerült Dolichenumból valók. A szentély inventáriumához tartozó kis bronzszobrok egy része gyöngé minőségű helyi készítmény, de az egyik Victoria, a sas, a ló és különösen a kerek Sol-relief jó műhelyre vallanak.¹²⁰

A belső-pannoniai kisebb városok művészeti emlékeiről a III. században is Gorsiumból ismerünk néhány helyhez köthető emléket. A forum melletti rombusz alakú épület ebben az időben kapta belső dekorációját, amelyből egy fülkét keretező freskótöredéken Endymion zöld leplen nyugvó alakja látható.¹²¹ A mennyezet medaillonokkal és levélfüzérekkel gazdagon díszített mezőjének négy sarkában egy-egy nagyobb, vörös szegélyű medaillonban elhelyezett portrék a négy évszakot jelenítik meg. Feltűnő a portrék keleti—hellenisztikus jellege.¹²² A keleti hatások a kisbronzok között is felismerhetők: a templum provinciae területéről való egy frígiai siphak viselő keleti istenség szobra (Sabazios?),¹²³ akinek kultuszához tartozhatott a hasonlóan nyélre erősíthető vadállat-szobrocška.¹²⁴ Septimius Severus 202. évi pannoniai látogatásának idejére eshetett a gorsiumi diadalív építése, amelyhez a Victoria-alakokkal díszített császárfelirat¹²⁵ és a mitológiai témájú köemlékek egy része tartozhatott.

Egyelőre nem köthető épülethez az a mitológiai táblasor, amely Intercisában másodlagosan került elő.¹²⁶ Ma még az sem bizonyos, hogy Intercisában emelt épületet díszítettek-e. A megközelítőleg azonos méretű, de kivitelben, stílusban sokféle táblák Hercules történetének számos epizódját,¹²⁷ Orpheust az állatok között¹²⁸ és Eurydikével,¹²⁹ Bellerophont a Chimérával,¹³⁰ Pandorát,¹³¹ Mucius Scaevolát,¹³² Aeneas menekülését,¹³³ Medeát¹³⁴ örökítik meg.

A belső-pannoniai villák közül ebben a periódusban is Baláca belső díszítéseit ismerjük legteljesebben. A villa 31. számú helyiségében fehér alapon mozgalmasan megfestett szüreti jelenet látható, tőgába öltözött öregekkel, vörös hajjú, fátyolos nőalakokkal, a lugasos szőlőben szüretelő rabszolgákkal. A falfestmény egyes alakjait szinte egyénített vonásokkal örökítették meg, puttószzerű maszkok, lebegő, táncoló menádok, szatírok teszik mozgalmassá a képet.

A mennyezetet borító freskók stukkót utánoznak. A megújított épület freskóinak mestere nem volt olyan invenciózus mester, mint a korábbi, a képek egy része odavetett. A szakállas, tógás alakok a Severus kori viseletet elevenítik meg, a festmények a századfordulóra keltezhetők. A képeken az egyéni jellegre való törekvés éppen úgy itáliai előképek ismeretére vall, mint a szüreti jelenet megkomponálása is.¹³⁵ Nagy Lajos a II. század közepén keleti hatásra kibontakozó római katakombafestészettel hozta kapcsolatba a második balácai periódust.¹³⁶ Ez a stílus a Casa celimontánában profán környezetben is érvényesült, ami általánosabb stílustörekvésekre enged következtetni. Nincs okunk feltételezni, hogy a Balácán dolgozó itáliai mester a katakombafestészettel ismert volna.

A 31. helyiség belső dekorációját a szüreti jelenetes freskók mellett a nagyméretű mozaik egészíti ki. Az apszisban vörös kövekből kirakott kétfülű kantharos, a terem padlójának közepén egy ágon ülő, szembenéző fácánpár látható. Az épület tengelyében nyíló 20. helyiség nagy mozaikja az előzőhöz hasonlóan az apszis területére is kiterjed, ennek középrészén, kisebb félkörben élénkzöld leveles ágon, piros virágok között madár ül, nyakára kötött piros szalaggal. A termet borító geometrikus mintájú mozaik közepén elhelyezett jelenet a későbbi pusztítás következtében felismerhetetlen. Ezeknél egyszerűbb a 8. helyiség padlója, amely fehér-fekete színű, négyzetes hálózata a szegélyen egymásnak ellentétesen fordított félkörök alkotják. Ennek a padlónak a kora, éppen úgy, mint a polikróm díszítésű 10., 20. és 31. helyiségeké, a II–III. század fordulója. Készítésük valószínűleg észak-itáliai mesterhez köthető.¹³⁷

Pannonia IV. századi művészeti emlékeinek egy része a nagy középítkezésekben, másik része a nagybirtokok központjaiban megújított villákban található, míg harmadik csoportjuk az ókereszténységhez kapcsolódik. Savaria a tetrarchia korától a praeses székhelye volt. Az ekkor épített helytartói palota¹³⁸ kibővítésére és hatalmas mozaikpadlójának elkészítésére valamivel később került sor. Az aula palatina 47,40×16,40 m nagyságú belső terét borító hatalmas mozaikból a középkori pusztítások csak a szegély részleteit hagyták meg. A külső sáv plasztikus hasábsorral keretezi a hatalmas felületet. Ezen belül fehér alapon rendkívül gazdag akantuszindás sáv következik, piros, kék, zöld, aransárga, terrakotta színű ornamentikájával, finomságával, részletei gazdagságával a pannoniai mozaikművészet kiemelkedő értékű részlete. A fekete sávokkal keretezett akantuszszávon belül kerek és nyolc-

szögű mezőkből álló újabb övezet következik. A mezőket asztragosz-sorokkal és korongokkal díszített fekete sáv választja el egymástól. A kerek medaillonok belső díszítése tizenegy változatban maradt ránk. A nyolcszögek belső díszítéséből mindössze egyet ismerünk, ez gazdag növényi csokrot foglal magába.¹³⁹ A mozaik keletkezésének időpontja tekintetében a kutatás véleménye lényegesen nem változott a császári palota tisztázása óta (a korábban feltételezett Szent Quirinus-basilica helyett), a legtöbb valószínűség az I. Constantinus kori datálás mellett szól.¹⁴⁰

A másik palota, amely császári látogatással vagy éppen a 308. évi császári konferenciával hozható kapcsolatba,¹⁴¹ a carnuntumi ún. „Palastruine”, amelyet a korábbi fürdőből 300 körül alakítottak át, csak hatalmas arányaival, reprezentatív jellegével enged egykori művészi kivitelére következtetni, sem falfestmények, sem mozaikok, sem belső díszítéséül szolgáló művészi alkotások nem maradtak fenn.

Ugyanez a megállapítás vonatkozik a másik palotára, amely Valeriában (korábban Gorsium) Herculia központjában valószínűleg a tetrarchia idején épült fel. Freskó- és mozaiktöredékek itt sem kerültek elő, a belső berendezéshez tartozó Venus kisbronz a II. század legszebb pannoniai szobrainak egyike.¹⁴²

A csak részleteiben feltárt sirmiumi palota porticusában gazdag freskódíszítés került elő, fehér alapon fekete szegélyű vörös medaillonnal, továbbá a mennyezethez tartozó töredékekkel. A keleti porticusban nagyobb mozaikfelületek ismeretesek, kék, fehér és vörös, illetve kék, sárga, fehér színű geometrikus mintákkal. A rombold alakú felületek és a szalagfonatok közeli analógiája Djebel Oust thermaeből ismeretes.¹⁴³

A késő római villák közül a korábban parndorfinak nevezett bruckneudorfi emelhető ki. A nagyszabású villát 300 körül építették — kétséges, hogy Licinius szálláshelyének tekinthető-e a császártalálkozó idején¹⁴⁴ —, majd a század közepén reprezentatív módon újjáépítették. Ekkor kapta az 1. helyiség 13,4×13,8 m nagyságú mozaikját, valamint a stilizált virágokkal behintett tapéta díszítésű freskókat. A mozaik belső felépítése, a középmező elhelyezése a helyiség arányait, falainak vonalát követte. A sarkokon nagy kantharosok helyezkedtek el, ezekből hosszú, koszorúszerű növényzet vezetett a központ felé. Így a növényi díszítmények a mozaikot közel azonos méretű négy nagy trapézfelületre tagolták. A díszítésnél alkalmazott körkörös minta párhuzamai Karintiából (Hemmaberg) és a gradói San Eufemia-baptisteriumból

ismeretesek, az utóbbi templom azonban már V. századi.¹⁴⁵

A profán szórványos művészi emlékek közül két császárszobor emelhető ki. A Sopianae-ból származó aranyozott bronz mellképet korábban Constansnak,¹⁴⁶ utóbb II. Valentinianusnak határozta meg a kutatás.¹⁴⁷ A Schützen am Gebirgében talált késő antik szoborcsoport feltevése szerint a gyermek Honoriuszt ábrázolta.¹⁴⁸

A provincia ókeresztény művészi emlékei között kétségtelenül a sopianaei festett sírkamrák a legjelentősebbek. Az 1780-ban talált I. festett sírkamra északi falán Szent Péter és Pál apostolok alakja látható, közöttük, az ablaknyílás fölött, Krisztus-monogram. Ugyancsak Krisztus-monogram díszíti négy portré között a mennyezetet is, míg az oldalfalakon 3-3 bibliai jelenet: a bűnbeesés, a jó pásztor, Jónás, illetve Noé, a trónon ülő Mária, a három király. Valószínűleg itáliai mester munkájáról van szó, aki helyi tanítványokkal dolgozhatott. Szűz Mária alakja a mágusok imádsásával a SS Marcellino e Pietro katakomba Krisztus-alakjával rokon. A Jónás-történet helyi mester művének látszik. A festmények az orthodoxia győzelmét jelzik Sopianae-ban, ami a IV. század késői szakaszára datál.¹⁴⁹ Festett volt a II. sírkamra is. A dongaboltozat a sarkokban megmaradt töredékek alapján geometrikus mintájú lehetett. A hátsó falon a bemélyített fülkében festett kancsó és pohár, a fülke fölött kétoldalt vastag szárú szőlőinda hálózta be a félköríves felületet. Keletkezési ideje azonos lehetett az I. sírkamrával.¹⁵⁰ A harmadik mauzóleum, amely jelentős falfestményeket őrzött meg, az 1975–76. évi ásatás során került elő.¹⁵¹ Az apszissal lezárt sírépítmény északi oldalán keretelt téglalap alakú mezőben a bűnbeesés jelenete látható, a következő mezőben két oroszlán között oráns mozdulattal Dániel áll. A keleti oldalon ülő alak vehető ki az erősen megrongált

felületen. A falfestmények a IV. század 50–60-as éveiben valószínűleg itáliai mester művei.¹⁵²

Sírkamrát díszítő mozaik Sopianae-ban csak a Káptalan utca 6. sz. házban 1841-ben feltárt épületben került elő. A vörös, fekete és fehér színekkel, nyolc- és hatszögekkel díszített geometrikus jellegű mozaik a IV. század végén vagy az V. század elején készült.¹⁵³ Motívumai az aquileiai körhöz kapcsolják, elsősorban a gradói Piazza della Cortén előkerült maradványokkal vethető össze.¹⁵⁴

A pécsi mauzóleumokban kvalitásos szarkofágot — töredékesen — csak a legutóbb feltártból ismerünk. A fehér márvány, fedőlapján maszkokkal díszített szarkofág feltehetően noricum, esetleg virunumi műhelyben készült.¹⁵⁵ Csak a fedőlapja alapján tekinthető ókeresztény emlékek az előlapján Amort és Psychét, keskeny oldalán Marsyas-jelenetet megörökítő szarkofág. A fedőlap előoldalán az akrotérionokban Krisztus látható kenyérral megrakott kosárral, a fedél keskeny oldalán az akrotériont kenyérral teli kosár és delfinábrázolás foglalja el.¹⁵⁶ A szórványosan előkerült kőfaragványok közül a csopaki mensalap emelhető ki, amely peremén oroszlánt üldöző nyilazó alakot ábrázol.¹⁵⁷

A Pannonia területéről ismert ókeresztény bazilikák¹⁵⁸ közül belső berendezésére csak a legkésőbbiek egyikénél tudunk következtetni: a IV. század végén vagy az V. század elején épült nagyobb herculiai bazilika ez.¹⁵⁹ Az V. század elejénél nem korábbi az asztragalosz-sorral díszített oltárlap — hasonló ugyanebből az időből Aquincumban, Intercisában és esetleg Brigetióban került elő¹⁶⁰ —, esetleg még későbbi az előlapján Krisztus-monogrammal, tengeri állatokkal és nagy levelű életfával, hátlapján hatlevelű, egymásba fonódó rozetták sorozatával díszített fehér márvány oltárkorlát.¹⁶¹

XIII. Utóélet

A „kontinuitás” címkéje alatt voltaképpen több kérdést foglal (és gyakran kever) össze a kutatás. E kérdések két nagy csoportba sorolhatók: az egyik a római kori kultúra és lakosság fennmaradásának módja, mértéke és tartalma, a másik a középkori magyar (germán, szláv) kultúra és népesség egyes elemeinek a pannoniai rómaiságból való eredeztethetősége. Ez utóbbi természetesen attól függ, hogy az első kérdés csoport pozitív irányban dől-e el, azaz kimutatható-e, hogy római eredetű kultúrjavak és népelemek helyben megérték a magyar (germán, szláv) államalapítást. A régebbi kutatásnak ez volt a végcélja, de többnyire megelégedett azzal, hogy koincideneciákat talált a római kor és a középkor egyes jelenségei között anélkül, hogy a közben eltelt fél évezred történeti viszonyaiban magyarázatot keresett volna e koincideneciák hiányára, vagy e koincideneciákat az V—XI. században is kereste volna. Ezzel tulajdonképpen tudomásul vette egy valószínűtlenül hosszú lappangás valószínűségét. Ma már senki sem véli felfedezhetni a római Pannonia lakóinak leszármazottait középkori városaink latinusaiban, a szőlőművelés népi eszközeinek római párhuzamai nem indítanak arra, hogy szőlő- és borkultúránk eredetét Pannoniában keresse, római épületek akár változatlan rendeltetésben való újrahasztnálátát (romkontinuitás) sem tartják települési és etnikai folyamatosság bizonyítékának stb. Mindazonáltal tudatában kell lennünk annak, hogy az időnként feltámadó kontinuitásdivat egy hulláma világszerte most tetőzik, s ez nem marad hatás nélkül a pannoniai kutatásra sem, „időszerű” kérdésekben pedig a gyors megoldás könnyen feledtetni a módszer buktatóit és a kritika követelményét. Jelen esetben egyrészt azt, hogy egy igen hosszú időszak változó viszonyai között különösen óvakodni kell elszigetelt vagy kiragadott adatok összeállításától, másrészt azt, hogy a továbbélés csak a korai középkor történeti összefüggéseiben vizsgálható, ada-

ta pedig csak a kor forrásanyagába építve értékelhető.¹ Különösen fontos követelmény ez egy olyan kérdésben, amelyre a válasz egyszerű nemre vagy igenre szegényedhet, ha a kiragadott adatok relativizálásának vagy abszolutizálásának könnyű útját választják. A továbbélés a korai középkor problémája, s ezért e kézikönyv tárgykörén kívül esik. Ebben a zárófejezetben ezért csak az eddig felvetett szempontok rövid összegezését adjuk.² A nézetek szembesítésének csak tudománytörténeti érdekessége lenne, az adatok felsorakoztatása pedig azt a rossz módszert követné, amelyet az előbbieken helytelenítettünk.

A földrajzi nevek fennmaradása nem abszolút mérése a települési vagy etnikai folyamatosságnak. Külön kell választanunk a folyóneveket, amelyek egymást váltó nyelveken és kultúrákon át öröklődnek a római uralom alá nem került európai területeken éppúgy, mint az egykori provinciákban. Valószínűleg a folyónév fennmaradásának volt szerepe egyes antik helynevek átöröklésében is, mert az antik helynévadásra jellemző a folyó és a mellette fekvő település névazonosság. Így Raab (Győr) valószínűleg nem Arrabona (Győr), hanem Arabo (Rába) folyománya. Kisebb vizeink ókori nevét meglehetősen véletlenszerűséggel ismerjük, így a nem hagyományozott nevű vizek mai nevei között is sejthetők antik eredetűek. A helynevek általában többet elárulnak a települések sorsáról. Ha kisebb települések neve egy körülhatárolható területen nagyobb számban fennmarad, akkor a lakosság folyamatossága valószínű, de népi folyamatosság nélkül is öröklődhetnek olyan városok nevei, amelyek viszonylagos jelentőségüket megőrizték. A települések e viszonylagos jelentősége adódhatott a hely természetadta fontosságából (pl. Siscia), egy jelentős szent születési helyéből (Savaria, de vö. Demetrius>Mitrovica) vagy abból, hogy rivális hatalmak érdekszférájának megjelöléseként a várost akkor is számon tartot-

ták, amikor az mint település már jelentéktelenné vált (Sirmium és Savaria). Pannonia helynevei közül nem véletlenül csak a legnagyobb városok egy részének neve maradt fenn és csak a belső határszéleken, ahol a kora középkori hatalmi szférák találkoztak: a kérdéses eredetű Wien (<Vindobona?) kívül Savaria (Szombathely és Steinamanger mellett az ókori név hagyományként fennmaradt), Poetovio (Ptuj, Pettau), Siscia (Sisak) és Sirmium (Srijem, Szerémség). A többi város vagy korán elnéptelenedett, vagy pedig eleve nem volt territoriumának olyan jelentős centruma, hogy az igazgatás elhalása után is megőrizte volna szerepét.

Ennek ellenére az intenzívebb településkutatás egyre több város települési folyamatosságát mutatta ki a korai középkor kezdeti szakaszában. Érvényes ez azokra a városokra is, amelyek később lakatlanná váltak.³ Az egyre alacsonyabb technikai színvonalon való építkezés vagy a részleges lakottság legkésőbb az avar korig mutatható ki, de ugyanakkor már a telepek egykor lakott felületein barbárok is temetkeztek.⁴ A stratégiai jelentőségét sokáig megőrző Sirmiumban⁵ e folyamat ugyanígy zajlott le. E két évszázados hanyatlási periódus differenciált vizsgálatot igényelne, azonban a legtöbb ásatási eredmény még közöletlen, így csak az ellenőrizhetetlen végkonklúziók szolgálnak kétes vitaalapot. Figyelmet érdemel, hogy a városok V–VI. századi sorsától függetlenül alakult a hely további története. Olyan városok, amelyeket a VI. században stratégiai vagy politikai okokból még számon tartottak, később teljesen elnéptelenedhettek, mint pl. Bassiana.

Ahogy ismeretlen a települési folytonosság felső időhatára, úgy nem ismerjük még a legkésőbbi temetők használatának záródását sem. A tőlünk nyugatabbra eső területek nagy sírszámú, de szegény temetőihez képest a IV. század végénél későbbre tehető sírmezők nemcsak kisebbek, hanem egyelőre kisebb számban is ismertek.⁶ Beható elemzésre szorul a provinciális lakosság részaránya is a temetkezésekben.⁷ Olyan, viszonylag jól datálható és meghatározható együttes, mint az V. század második felében Tokodon élt keresztény provinciálisok régészeti hagyatéka,⁸ máshonnan még nincsen közölve.⁹

A provinciálisok részleges helyben maradását illetően a kutatás sohasem helyezkedett a teljes tagadás álláspontjára, mert ismerte a Pannoniából menekülő, elköltöző rómaiakat, akik az V–VI. század folyamán nagyrészt az egyházi hierarchiában jutottak bizonyos jelentőséghez Itáliában, Dalmatiában, Galliában és Hispaniában.¹⁰ Az elvándorlás első hullámát az V.

század elejének ismétlődő barbár támadásai és átvonulásai váltották ki, az utolsó menekülést az avarok megjelenése. Néhány kivételtől eltekintve¹¹ a menekülők pannoniai lakhelyét nem ismerjük. Fontos ellenben az, hogy a társadalmi ranglétra magasabb fokán helyezkedtek el. Pannoniából a legkorábban az a réteg vándorolt el, amelyet a leginkább lehetett romanizálni tartani, s amelyet a germán utódállamokba beépülve a folyamatosságot s gyakran a latin nyelv fennmaradását is biztosította.¹²

A menekülésekkel egyidőben kezdődött a pannoniai szentek földi maradványainak Itáliába, később Görögországba való áttelepítése is.¹³ Bár e *translatiók* célja nem mindig az elmenekítés volt, a *translatio* tényét is említő források Pannonia esetében elmenekítésről beszélnek. Nem az ereklyék később általánossá váló szétosztogatásáról, hanem a tetemek új temetkezési helyéről volt szó, ami az egyházközségek felbomlására enged következtetni. Az egyházi szervezet folyamatossága csak Dél-Pannonia néhány városában töretlen az avarokig,¹⁴ ami természetesen nem zárja ki azt, hogy keresztény közösségek másutt ne maradtak volna meg, sőt esetleg újak is ne szerveződtek volna. E kora középkori kereszténység régészeti emlékeinek felkutatása eddig kevés biztos eredményre vezetett.¹⁵ Az emlékek értelmezésénél nem hagyható figyelmen kívül a Pannoniába települt germánok (ariánus) kereszténysége, amelynek tárgyi emlékényaga nehezen lesz szétválasztható a provinciális keresztények emlékeitől.¹⁶

Alig tudunk valamit egyelőre a császárkorban meghonosodott technikák és termelési ágak fennmaradásáról. A római kori tárgytypusok eltűnése¹⁷ természetes folyamat, s nem jelenti a műhelygyakorlat megszakadását, de egyszerű kibúvónak látszik az, ha egyes barbár jellegű leletcsoportokat barbároknak dolgozó provinciális mesteremberektől származtatunk. A barbár utódállamok nem voltak elszigetelve a birodalom megmaradt részeitől, s onnan békés vagy erőszakos úton iparosokat is szerezhettek, ugyanúgy, ahogyan zsákmány, évjáradék és kereskedelem útján szintén szerezhettek késő antik—bizánci eredetű tárgyakat. Talán kevésbé valószínű ez a helyi hagyományokhoz jobban kötött mezőgazdasági technikák tekintetében, egyelőre azonban csak a szőlő fennmaradását gyaníthatjuk a VI. századig.¹⁸ Hordozója és átadója a késői nagybirtokokon dolgozó, nehezen definiálható alsóbb népréteg is lehetett. Nem valószínűtlen, hogy ez a réteg legalább részben helyben maradt, de a római kultúra közvetlen helyi átörökítésében csak a szociális helyzete szabta csekély mértékben játszhatott szerepet.

A kontinuitásprobléma két döntő kérdése közül az első valóban az, hogy kik és milyen kultúrelemeket őrizhettek meg és továbbíthattak a korai középkorban. Ezt a kérdést a romanizáció mibenlétének vizsgálata és hordozóinak meghatározása útján kell megválaszolni. A másik kérdés az, hogy az átörökítés mennyire lehetett tartós; erre a választ csak az átörökítés körülményeinek, tehát a kora középkor társadalmi feltételeinek ismeretében lehet megadni. Az elszigetelt adatok

időtlen egymás mellé állítása feledteti azt, hogy a kontinuitás szempontjából vizsgálendő időszak etnikai és politikai viszonyait illetően változatosabb volt, főleg pedig hosszabb ideig tartott, mint a római uralom. E hosszú korszak első részéről tudni lehet, hogy a rómaiság továbbélésének és elhalásának időszaka. Ezt felváltotta az az időszak, amikor a római maradványok már csak passzív adottságok voltak egy olyan fejlődés számára, amelynek irányát és ütemét nem szabták meg.

Jegyzetek

Előszó

¹ REPann 515—.

² *Kuzsinszky B.*, Pannonia és Dacia. In: A magyar nemzet története I. (Budapest, 1895) 57—.

I. Pannonia az ókori irodalomban

1. A tartomány neve

¹ A magyarban a hosszú ó-val való írás honosodott meg (Pannónia), de a görög írásmód (omikronnal), valamint a metrikus latin szövegek (pl. Tibullus IV, 1 = paneg. Messallae 108, ILCV 66 stb.) egyértelműen a rövid o betűs írásmód helyességét bizonyítják.

² Frg. 64 = 122 ed. Büttner—Wobst IV. 523. Ez a töredék a Suda-lexikon ὀμμηνήριον címszava alatt maradt fent: ed. A. Adler (Leipzig 1933) III, 560 (E 602).

³ Tibullus IV, 1 (rég kiadásokban III, 7).

⁴ Különösen Pompeius Trogusnak: prol. libri XXXII, ed. O. Seel 192; vö. Iustin. XXIV, 4; XXXII, 3. A pannonokat sűrűn emlegető Strabón is sok korai forrást használt.

⁵ Flor. II, 24, vö. Solinus XXI, 2—3: mindkét hely szerint a Dráva és a Száva között laktak, de ebbe már belejátszott a két szerző korában régóta fennálló elhatárolás Pannonia és Dalmatia között; utóbbiban pannonokat már nehezen tudtak elképzelni.

⁶ Strabón VII, 5, 3.

⁷ Uo.: „és más kevésbé jelentős népek”.

⁸ Pl.: Strabón VII, 5, 2 vagy App. Illyr. 23.

⁹ VII, 5, 10, vö. VII, 5, 3.

¹⁰ Trist. II, 225.

¹¹ Felsorolja *Reidinger*, Statthalter 155, 45. j.

¹² II, 109, 3.

¹³ Hasonlóképpen esetleg már az ún. Agrippa-kommentár, ha a *Diunensuratio* prov. 18 (Riese 12) szó szerint követi.

¹⁴ VII, 1, 5; 5, 10. Vö. *Mócsy A.*, ArchÉrt 106 (1979) 178—.

¹⁵ B. civ. (Phars.) III, 95.

¹⁶ Lásd 4. j. Trogus a kelták kárpát-medencei hódításaival kapcsolatban beszél a pannonokkal vívott háborúkról. Amennyiben az első kelta hullám a Duna mentén érte a Kárpát-medencét, akkor fel kell tételeznünk, hogy Trogus saját korának viszonyait vetítette vissza a négy évszázaddal korábbi eseményekre, pontosabban saját korának népeit alkalmazta ezekre.

¹⁷ *Mócsy A.*, Pannonia-Forschung 1961—1963. Eirene 4 (1965) 133—; *Uő*, Pannonia-Forschung 1964—1968. ActaArchHung 21 (1969) 340—; *Uő*, Pannonia-Forschung 1969—1972. ActaArchHung 25 (1973) 375—; *Uő*, Pannonia-Forschung 1973—1976. ActaArchHung 29 (1977) 373—.

¹⁷ Ha Plinius egy leírása Tiberius uralkodásának első éveiből származik — vö. *A. Mócsy*, ActaAntHung 25 (1977) 443—, akkor a *Pannonica hiberna Carnunti* (n. h. IV, 80—81) szintén e jelentésválás bizonyítéka.

¹⁸ AÉp 1966, 68: ez a 68—69. évre vonatkozik, 71-re CIL XVI 14, vö. CIL IX 5363. Az elnevezések áttekintése *E. Tóth—G. Vékony*, ActaArchHung 22 (1970) 145, 148.

¹⁹ *Illyricum* a CIL XVI 4 diplomán (i. sz. 60) nem szükségképpen a provincia hivatalos elnevezése, vö. a 74., 78. és 80. évek „germaniai” diplomáival CIL XVI 20, 23, 158. Az összevetés azonban félrevezető abból a szempontból, hogy Germania ebben az időben még nem volt provincia, míg Pannonia és Dalmatia már igen.

²⁰ „A jó hangzás és a barbarizmus elkerülése miatt” *Iohannes Lydus* szerint, ed. Wunsch 120.

²¹ *B. Lenk*, RE XVIII (1942) 2408.

²² Pomp. 41. A tartomány neve azonban még Παννονία Otho 4, 8.

²³ Leginkább Appianosnál, lásd különösen Illyr. 14. A tévesztés talán már Strabónnál előfordul, aki egy romlott szövegű helyén (VII, 5, 10) a Makedóniával és Thrákiával való szomszédságot emlegeti, vö. egy kivonatban (Exc. Vat.) megőrzött fragmentumát (VII, frg. 4.) az autariatákkal, dardánokkal és ardiaiosokkal délről (!) szomszédos pannonokról.

²⁴ XLIX, 36, 3.

²⁵ *Pflaum*, Carrières II. 745—.

²⁶ Pl. Stephanos Byzantiosnál: *A. Mócsy*, in: Studia in honorem V. Beševliev (Sofia 1978) 488.

²⁷ *Moravcsik Gy.*, Magyar Nyelv 29 (1933) 50 és Byzantinoturcica II² (Berlin 1958) 242—.

²⁸ *Gy. Moravcsik*, BZ 30 (1929—30) 247—, a kora bizánci idők pontosabban is értelmezhető szóhasználatára *Nagy T.*, AntHung 2 (1948) 138—.

²⁹ *A. F. Gom*, Catalogus fontium historiae Hung. IV, Index, comp. Cs. *Csapody* (Bp. 1943) 106—.

³⁰ Pl. SHA Sev. 10, 7.

³¹ E. Bivley, Roman Britain and the Roman Army (Kendal 1961) 167.

³² W. Schulze, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen (Berlin 1904) 113.

³³ K. Kerényi, Glotta 22 (1934) 31— további etimológiákkal, vö. A. Barb, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Festschrift für R. Egger I (Klagenfurt 1952) 167.

³⁴ Ókori névmagyarázat a *pannus* szóból Cass. Dio XLIX, 36.

2. Az antik irodalom Pannonia-képe

¹ Alapvető I. Borzsák, Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken (DissPann I, 6. Budapest 1936).

² Lásd különösen Harmatta J., ArchÉrt 94 (1967) 133—, vö. Szilágyi J. Gy., AT 13 (1966) 102—.

³ Borzsák munkája óta (1. j.) különösen M. Schülcher, Frühgeschichte und Sprachwissenschaft. hrsg. W. Brandenstein (Graz 1948) 15—.

⁴ Skylax 21 (i. e. IV. század) még csak azt írja, hogy a venétek után köverkezik Istria (ti. a félsziget) és az Istros folyó, de hozzáfűzi, hogy az hét ággal a Pontusba ömlik. Innen csak egy lépés kellett ahhoz, hogy az Istros egyik ága Istria félsziget közelében az Adriába ömöljék.

⁵ De anim. hist. VIII, 13. Egy pseudo-aristotelesi irat, amely ránk maradt formájában nem lehet korábbi az i. sz. II. századnál (lásd 168. caputját Paionia = Pannonia említésével), szintén említi a Duna kettéágazását: de mirab. ausc. 105.

⁶ Argonautika IV, 284—293; 303—337.

⁷ Különösen Schol. IV, 284.

⁸ Uo.

⁹ Plin. n. h. III.

¹⁰ Chorogr. II, 25.

¹¹ I, 2, 39; 3, 15; VII, 5, 9.

¹² Plin. n. h. III.

¹³ N. h. IX, 53. A dalmát tengerpart karsztos bűvővizeire lehetne hivatkozni.

¹⁴ Iustin. XXXII, 3, 14.

¹⁵ De aedif. IV, 1, 12 (ed. Haury IV, 104).

¹⁶ Appian. Illyr. 15.

¹⁷ IV, 6, 10.

¹⁸ VII, 1, 5; 5, 10.

¹⁹ Paneg. Messallae (= Tibull. IV, 1) 108.

²⁰ Consolatio ad Liviam 30.

²¹ Stat. silv. V, 2, 135.

²² Appian. Illyr. 14.

²³ N. h. III, 148.

²⁴ Gromatici ed. Lachmann I, 205.

²⁵ Aur. Victor Caes. 40, 9.

²⁶ Lucan. b. civ. (Phars.) VI, 220: medve, Martialis XIII, 69: vadmacska. A Róma városi költőknél ezek az amphitheatrumi állatviadalokon válhattak ismertté. Hadrianus lovának sírfeliratán mint tipikus vad szerepel a pannoniai vadkan: CIL XII 1122 (vadászatról lásd a VII. fej. 2. pontját).

²⁷ Appian. Illyr. 22.

²⁸ VII, 5, 10.

²⁹ Verg. Georg. II, 497. Ovidius számos (már Tomiban írt) helye közül csak példaképpen: ep. IV, 7, 8 a befagyott Dunán támadó szarmatákról.

³⁰ Plin. paneg. 12, 3 és passim, Flor. II, 28, a későbbiek közül pl. Amm. Marc. XIX, 11, 4; Claud. in Rufinum II, 26—27.

³¹ Herodian. I, 6.

³² Herodian. II, 9; 11.

³³ XLIX, 36. Pannonia zordságát kiemeli Ammianus Marcellinus is XXX, 5, 14.

³⁴ Vell. Pat. II, 96, 2; 110, 3; Suet. Tib. 16, 1; Appian. Illyr. 14.

³⁵ Tac. ann. 1, 47; Herodian. VI, 7, 3.

³⁶ Solinus XXI, 2.

³⁷ Expos. totius mundi 57.

³⁸ Avienus descr. orbis terrae 456—457.

³⁹ Dionys. Perieg. 322.

⁴⁰ Isid. orig. XIV, 4, 16.

⁴¹ Pannonia térképének teljes megrajzolása hiányzik, a főbb pontoknak a csillagászati hálózatra való vetítését lásd ArchÉrt 106 (1979) 179, 1. kép.

3. Hegy- és vízrajz

¹ Kivétel a Lajta, a Kapos, a Sió stb., még kisebb vizekről (Koppány, Séd, Sárvíz, Rábca stb.) nem beszélve.

² VII, 5, 2.

³ VII, 5, 12.

⁴ Pl.: E. Polaschek, RE XVII (1937) 783—; M. Schülcher, előbbi pont 3. j.

⁵ W. Aly, Strabon von Amaseia (Bonn 1957) 295—.

⁶ Iord. Get.

⁷ Még bizonytalanabb, hogy a nála említett *Mursianus lacus* (Get. 35, vö. 30: *stagnus Morsianus*) egyáltalán Pannoniában volt-e.

⁸ A különben is sok eltorzított nevet tartalmazó Anonymus Ravennas (Geogr. Rav.) említi. A Bystrica szláv folyónévvé váló egyeztetetőség miatt esetleg kora középkori eredetű, új névadás.

⁹ *Savus* = Σαυος, de vö. a Noarosról mondottakkal.

¹⁰ N. h. III, 128.

¹¹ Csatornázásáról S. Petru, AV 19 (1968) 385. A mocsár ókori neve talán Λούγγεον ἔλος Strabón VII, 5, 2.

¹² Kétnevűséget feltételezve a Ljubljana másik neve Emona lehetett a CIL III 3224 sírfelirat alapján, azonban a rossz latinsággal írt szövegben az *in flumen perit Hemona* inkább „a folyóba halt Emonában”, nem pedig „az Emona folyóba halt”.

¹³ M. Ihm, RE I (1894) 421—.

¹⁴ VII, 5, 2. Egy másik helyen (IV, 6, 10) a folyó neve indokolatlan modern betoldás.

¹⁵ Strabón IV, 6, 10; VII, 5, 2; Plin. n. h. III, 148; Cass. Dio XLIX 37, 3—5.

¹⁶ Aly, Strabon von Amaseia. 297—.

¹⁷ Tévedés a *suprát* „észak”-nak értelmezni (így M. Mirkovič, Sirmium I, 14); egy római számára a *supra* jelenthetett hozzá közelebb esőt, folyó esetében a felső folyást, de semmiképpen sem mai térképeink „felső”, azaz északabbi részét.

¹⁸ Vell. Pat. II, 114; ILS 5829: új olvasatát lásd a köv. j.-ben.

¹⁹ G. Alföldy, ActaArchHung 16 (1964) 257—.

²⁰ N. h. III, 148.

²¹ *Basante* (üti állomás Tab. Peut.), *Caput Basensis* Not. Dign. Occ. XXXII, 59, *pons Basentis* Passio Irenaei 5; *Bassantis* Geogr. Ravenn. IV, 19.

²² Ptol. II, 15, 1. A Tab. Peut.-ban szereplő noricum *In Murio* helységnek a Murára való vonatkoztatása alig valószínű, vö. Alföldy, Noricum 285, 37. j. Az *in praepositio* kizárja azt, hogy a Murius (Murium?) víz neve lenne.

²³ Ptol. II, 14, 4.

²⁴ Helyrajzi tévedésre gondol Ptolemaiosnál *Tóth E.*, *FolArch* 27 (1976) 88—, Egyéb önkényes azonosítások pl. *N. Vulčić*, *RE HA* (1923) 250; *A. Mayer*, *Die Sprache der alten Illyrier* (Wien 1957) 297.

²⁵ A bal parti (barbaricum) folyók egy részének nevét Vannius királyságával kapcsolatban említi Plinius n. h. IV, 80—81 és Tacitus *Ann.* II, 63, vö. *Germ.* 43 és *Ann.* XII, 29. Ezek közül csak a *Marus* = Morva biztos. Kimerítően lásd *Dobiáš*, *Dějiny. A Duriának a Turóccal (Turiec) és a Cususkal a Kysucával vagy az ausztriai Gusennel való azonosítását a névhasználaton kívül semmi sem támogatja. A Duria = Turóc és a Cusus = Kysuca azonosítás kizárják egymást, mert mindkettő feltételezi, hogy a Vág egyik felső mellékfolyóját tartották a Vág felső folyásának, és így a Duria és a Cusus egyaránt a Vággal lenne azonos. Marcus Aurelius elmékedéseiben említi a cotinusok földjén folyó *Granuat*, amely nyilvánvalóan a Garam (vö. német *Gran*, szlovák *Hron*). A Tisza ókori nevééről *S. Szádeczky-Kardoss*, *ActaAntHung* 2 (1954) 72—.*

²⁶ II, 11, 3; 14, 1; 15, 1 (itt Narabón).

²⁷ *Melich J.*, *A honfoglalás kori Magyarország* (Budapest 1929) 412.

²⁸ *Tóth E.*, *FolArch* 27 (1976) 88— részletes bizonyítással, hogy a Gyöngyös a Perintből kiágaztatott mesterséges vízfolyás.

²⁹ Uo.

³⁰ *Cass. Dio* LV, 32, 3.

³¹ *Epit.* 41, 5.

³² *Tab. Peut.*, vö. *Ennodius paneg. Theod.*

³³ *Graf*, *Übersicht* 26—.

³⁴ Kézenfekvő lenne pl. a Zala megyei Kerka nevét a Krka/Gurk = Korkoras névvel egyeztetni. A Lafnitz = *Albantia rekonstrukcióról *Tóth E.*, *AT* 23 (1976) 125.

³⁵ *Mócsy A.*, *ArchÉrt* 88 (1961) 178—.

³⁶ *E. Köstermann*, *Hermes* 81 (1953) 360—.

³⁷ *Cass. Dio* LV, 30.

³⁸ *Eutrop.* IX, 11; *SHA Prob.* 18.

³⁹ *Simonyi D.*, *AT* 6 (1959) 94— = *ActaAntHung* 8 (1960) 165—.

⁴⁰ *Itin. Ant.* 243, 6; *Not. Dign. Occ.* XXXII, 45. A szőlőműveléssel való kapcsolatra lásd a VII. fej. 2. pontját.

II. Pannonia a római foglалás előtt (La Tène-kor)

¹ A La Tène-korra vonatkozó összefoglaló munkák, illetve áttekintések: *Márton L.*, *A korai La Tène kultúra Magyarországon* (*ArchHung* XI. Budapest 1934); *Uő*, *Dolg.* 9—10 (1933—34) 93—; *Hunyady*, *Kelták; Hunyady*, *Leletanyag; J. Filip*, *Keltové ve střední Evropě* (Praha 1956); *REPann* 516—; *V. Kruta—M. Szabó—E. Lessing*, *Les Celtes* (Fribourg—Paris 1978); továbbá Kelet-Ausztriáról: *St. Nebebay*, in: *Keltské Študije* (Posavski Muzej, Knjiga 4, Brežice 1977) 51—; Magyarországról: *Szabó*, *Kelták; Szlovákiáról: B. Benadik*, *SlA* 19 (1971) 465—; *L. Zahar*, in: *Keltské Študije* (Brežice 1977) 59—; Romániáról: *V. Zirra*, *Dacia* 15 (1971) 171—; Jugoszláviáról: *Todorović*, *Kelti; M. Guštin* (szerk.), *KELTOI*. *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije* (Ljubljana 1984). Az újabb kutatások bibliográfiáit lásd a 12. jegyzetben.

² Vö. *FGRH*.

³ Ehhez ld. *I. Borzsák*, *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken* (*DissPann* I. 6. Budapest 1936) 14—.

⁴ Az idevágó problémákhoz ld. *Mócsy A.*, *ArchÉrt* 106 (1979) 178—.

⁵ Erre példák a 130—135. és a 174—177. jegyzetben. Ld. még a következő jegyzetet.

⁶ *REPann* 529, 532—; *V. Ondroub*, in: *Limes Romanus Konferenz Nitra* (Bratislava 1959) 63—; *V. Kruta*, *Les Celtes* (Paris 1979²) 29; továbbá a 17. jegyzet J. J. Hatt felfogásáról.

⁷ A régebbi szakirodalomból ma is nélkülözhetetlen: *G. Zippel*, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus* (Leipzig 1877). A II. világháború előtti kutatást elsősorban *Alföldi A.* történeti koncepciója határozta meg — pl. *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im 1. Jahrhundert v. Chr.* (Budapest 1942); *BpTört* 1942, 137—és passim, amely *Hunyady* munkájának történeti fejezeteire is rányomta bélyegét (*Kelták* 3—). A II. világháború utáni időszak legfontosabb feldolgozása: *REPann* 527—, Ld. még *PUM* 1—; *Kruta—Szabó—Lessing*, i. m. 62—. A részleteket illetően ld. az egyes események kapcsán idézett történeti irodalmat. A scordiscusokra vonatkozó antik források gyűjteménye: *F. Papazoglu*, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Sarajevo 1969) 442— (S 1—).

⁸ Itt egészen konkrétan a La Tène D₂ periódusról, illetve a La Tène-kor azt megelőző időszakáról van szó, minthogy a La Tène D

clejéről ismerünk temetkezéseket. A háború előtti szakirodalomból ld. *Márton és Hunyady* munkáit (l. j.). Az újabb publikációk alapján a helyzet lényeges javulásáról nem beszélhetünk. Vö. *M. Szabó*, *ActaArchHung* 22 (1970) 429—. A Dunántúlra vonatkozóan ld. *Uzsoki A.*, *MFME* 1969, 69—; *Kelten und Römer um den Neusiedlersee* (Győr—Eisenstadt 1981—82); *Petres*, *Kelták* 127—; *Jerem E.*, *SomMK* 2 (1975) 269—. Az idézett munkák, mint pars pro toto, jól szemléltetik a kutatási helyzetképet. Szélesebb körű információkhoz ld. a 12. jegyzetben idézett bibliográfiákat. A késő La Tène-kornál korábbi települések kutatásához *F. Tompa*, *BRGK* 24—25 (1934—35) 111; *V. Zirra*, *Studii și Comunicari* (Satu Mare) 4 (1980) 39— (Ciumești); *E. Jerem*, in: *Die Hallstattkultur* (Symposium Steyr 1980. Linz 1981) 105— (Sopron); vö. még *D. Gabler—E. Patek—I. Vörös*, *Studies in the Iron Age of Hungary* (BAR International Series 144, Oxford 1982) 11, 7. kép. A késő La Tène-korról összefoglalóan *Petres*, *Oppida* 51—. A La Tène-kor végére keltezhető temetkezésekhez ld. *Todorović*, *Karaburma* 92—; *S. Ercegović*, *VAMZ* II (1961) 125— (Gardoš); *N. Majnarić—Pandžić*, *VAMZ* VI—VII (1972—73) 55— (Sotin). Vö. továbbá *M. Guštin*, in: *Keltské Študije* (Brežice 1977) 67—. A régészeti kutatások jelenlegi helyzete tükröződik a források eltérő jellegében. A kép az újabb ásatások jóvoltából várhatóan módosulni fog. A pécsi Janus Pannonius Múzeum pl. a pécsi Hőerőmű környékén „scordiscus típusú” késői temetkezések gazdag sorozatát tárta fel.

⁹ Vö. *P. Reinecke*, *Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit* (Bonn 1965) 88—és passim; a magyar kutatás oldaláról *Hunyady*, *Kelták* 3— kronológiai vizsgálatai a legfontosabbak, amelyekben a Kárpát-medence La Tène-kora önálló aspektusainak figyelembevétele is tükröződik (ld. pl. 9: a La Tène B időtartama legfeljebb 60–70 évre „szorul össze”).

¹⁰ Ld. az 1. jegyzetben. Vö. *B. Bónis É.*, *ArchÉrt* 85 (1958) 504—. Következésképpen a szlovák kutatás adaptálta J. Filip abszolút időrendjét: *B. Benadik*, *SlA* 11 (1963) 372—, hatása azonban a magyar kutatásban is kimutatható. Vö. pl. *Hellebrandt M.*, *EgriMÉ* 10 (1972) 107—; *Horváth L.*, *Zalai Gyűjtemény* 6 (1976) 17—és 14 (1979) 64—.

¹¹ Vö. *Benadik* időrendjével szemben *M. Szabó*, *ActaArchHung* 23 (1971) 396—. A Filip-féle abszolút kronológia számos ellenérve

közül ehelyütt az isthmiai lábpercparra hivatkozunk: *M. Szabó*, *Alba Regia* 20 (1983) 45 — (részletes elemzés, irodalmi áttekintéssel).

¹² Az újabb kutatások bibliográfiája: Magyarország: *M. Szabó*, *EC* 14 (1974) 235 — és 17 (1980) 285 —; Csehszlovákia: *V. Kruta*, *EC* 15 (1975) 571 —; Románia: *V. Zirra*, *EC* 14 (1974) 261 —; Jugoszlávia: *B. Jovanović—P. Popović*, *EC* 18 (1981) 297 —. *L. Horváth—M. Kelemen—A. Uzsoki—É. Vadász*, *Corpus of Celtic Finds in Hungary I, Transdanubia 1* (Budapest 1987).

¹³ *K. Pink*, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn* (Budapest 1939 és Braunschweig 1974, 2. bőv. kiadás); *R. Göbl*, *Ostkeltischer Typenatlas* (Braunschweig 1973). Az újabb kutatásokhoz ld. az előző jegyzetben idézett bibliográfiákat. Az időrendi problémákhoz: *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 29 (1977) 387; *M. Szabó*, *Alba Regia* 20 (1983) 43 —.

¹⁴ Ld. elsősorban *Mócsy*, *Bevölk.* 267. j. A vallástörténeti problémákról röviden: *Szabó*, *Kelták* 59 — (további irodalomhoz ld. 12. j.).

¹⁵ *Iustin.* XXIV, 4, 1 — 4.

¹⁶ Róma elfoglalásának keltezéséhez, i. e. 390 — 383 között (talán i. e. 386 k.), ld. *Chr. Peyre*, *La Cisalpine Gauloise du IIIe au Ier siècle avant J. — C.* (Paris 1979) 15 — (további irodalommal).

¹⁷ *Liv.* V, 34. Az értelmezés problémáihoz ld. *Peyre*, i. m. 14 —; *J.-J. Hatt*, in: *Hommage J. Carcopino* (Paris 1977) 157 —: kétségbe vonja a keleti irányú vándorlásra utaló adat hitelét, minthogy szerinte a *Hercynia silva* Csehországot, a kelták néppé formálódásának egyik szinterét jelöli. Ezzel a felfogással szemben ld. a korábban mondottakat, illetve a 6. j.-ben felsorolt irodalmat.

¹⁸ A kelták északnyugat-balkáni jelenlétére vonatkoztatja pl. *Hunyady*, *Kelták* 6; *A. Mócsy*, *ActaAntHung* 14 (1966) 91 —. A forrásban jelzett útvonal elfogadása: *M. Garašanin*, in: *Adriatica praehistorica et antiqua* (Zagreb 1970) 395; *G. Nachtergaele*, *Les Galates en Grèce et les Sôtéria de Delphes* (Bruxelles 1977) 9, 8. j.

¹⁹ Az *Illyricus sinus* (többes szám!) földrajzi névként („Illyr-öböl”) való értelmezése nem helytálló. A kelta bevándorlás régészeti kimutatható útvonalához ld. a 25 — 27. j.-ben felsorolt irodalmat.

²⁰ *I.* 242 —. Antenor vándorlására vonatkozik. A történet kora császárkori népszerűségéhez ld. pl. *Liv.* I, 1, 2 — 3.

²¹ Vö. a *Livius* által megőrzött hagyomány, amely a vándorlás irányának *Hercynia silvát* adja meg (ld. 17. j.).

²² *FGH* II, B, 115, 40 (= *Athen.* X, 443 b); minthogy *Theopompus* II. könyvéből származik a töredék, az említett esemény az i. e. IV. század közepénél némileg korábbi időpontra tehető. Vö. *A. Mócsy*, *ActaAntHung* 14 (1966) 90 —: az epizódot a kelták és az autariáták harcaival hozza összefüggésbe.

²³ Vö. *M. Garašanin* és *G. Nachtergaele* 18. j.-ben említett munkáit. Az „adriai keltákra” vonatkozó antik hagyományhoz ld. az 53. jegyzetet.

²⁴ *Iustin.* XXIV, 4, 5 — 6. Értelmezéséhez és az óslakosság kérdéséhez ld. *REPann* 527. A pannonkérdéshez ld. *R. Katičić*, *Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde* 14 (1968) 368 —; vö. *J. Harmatta*, *ActaAntHung* 15 (1967) 231 —.

²⁵ A kelet-ausztriai (Alsó-Ausztria, Burgenland) lelőhelyek rövid áttekintése: *St. Nebehay*, in: *Keltské Študije* (Brežice 1977) 51 —; *Kelten und Römer um den Neusiedlersee* (Győr — Eisenstadt 1981 — 82). Egyelőre az ossarni temető van megfelelően közölve: *K. Engelhardt*, *AAu* 45 (1969) 26 — és *AAu* Beiheft 13 (1976) 362 —.

²⁶ *Stupava*: *Márton L.*, *Dolg.* 9 — 10 (1933 — 34) 117 —, XLVI — XLVII. t.; *Bučany*: *J. Bujna — P. Romsauer*, *SlA* 31 (1983) 279 —.

²⁷ *Sopron-Krautacker*: *E. Jerem*, in: *Die Hallstattkultur* (Linz 1981) 105 —; *Uő*, in: *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen Donauländischen und benachbarten*

Gebieten (Novi Sad 1981) 201 —; *Pilismarót-Basaharc*: *I. Bognár-Kutzián*, in: *The Celts in Central Europe* (Székesfehérvár 1975) 35 — és in: *L'expansion des Celtes de la Gaule vers l'Orient* (*Histoire et archéologie: les dossiers* 77, 1983) 30 —.

²⁸ Az etnikum kérdéséhez: *Hunyady*, *Kelták* 17 —; *B. Benadik*, *SlA* 11 (1963) 372 (a nem kelta értelmezés mellett). Az előző jegyzetben idézett pilismarót-basaharci temetőben a kérdéses sírok egy nagy, a középső La Tène-kort megszakítás nélkül megérő sírmező legkorábbi temetkezései. A helyi fejlődés fontosságát hangsúlyozza: *E. Jerem*, in: *Die Hallstattkultur* (Linz 1981) 105.

²⁹ Ld. a 25 — 28. jegyzetet.

³⁰ *Hunyady* lényegében megkülönbözteti az i. e. V. század végére keltezhető beszivárgást és az ún. történeti vándorlást (*Kelták* 26). *Benadik* a *Stupava* típusú leleteket kizárja az i. e. IV. századi vándorlás dokumentumai közül: *SlA* 11 (1963) 372. E felfogás háttérben azonban etnikai interpretáció húzódik meg.

³¹ Teljesen közzé van téve az ossarni (25. j.) és a bučanyi (26. j.) temető anyaga, valamint a stupavai leletek (26. j.); az utóbbiak azonban síronként nem különíthetők el.

³² Ld. ehhez a 25 — 27. jegyzetet. Vö. *V. Kruta*, *Les Celtes* (Paris 1979) 90.

³³ Ld. a 27 — 28. jegyzetet.

³⁴ Ld. a 26. jegyzetet.

³⁵ Ld. a 27. jegyzetet.

³⁶ Vö. *Hunyady*, *Kelták* 4. *Kruta* hipotézise szerint a kérdéses leletcsoport a vándorlás elődorsét fedti, amely mindenekelőtt az ún. borostyánút ellenőrzését biztosította.

³⁷ Ebből a szempontból igen tanulságos a bučanyi és a soproni leletanyag (ld. a 26 — 27. jegyzetet).

³⁸ Ld. az egyelőre közöletlen hatvan-bajpusztai leletet az egri Dobó István Múzeumban.

³⁹ Ld. a 27 — 28. jegyzetet.

⁴⁰ *M. Nepper I.*, *BihariMÉ* 1976, 10 —, 5 — 7. kép (2. sír).

⁴¹ Vö. ehhez *St. Nebehay*, in: *Keltské Študije* (Brežice 1977) 51 — (ausztriai lelőhelyek); *Hunyady*, *Kelták* 4; *Uzsoki A.*, *MFMÉ* 1969, 69 — (nyugat-magyarországi temetők). Továbbá a szlovákiai anyaghoz, ld. *B. Benadik — E. Vlček — C. Ambros*, *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei* (Bratislava 1957) 98 — (Kamenin); *B. Benadik*, *Maňa*. *Keltisches Gräberfeld*. *Fundkatalog* (Nitra 1983).

⁴² *Livius* biturigokra vonatkozó utalása (*V.*, 34) nyilvánvalóan anakronizmus (ld. 17. j.).

⁴³ *E. Jerem*, *ActaArchHung* 20 (1968) 159 — és 25 (1973) 65 —.

⁴⁴ Ld. a 24. jegyzetet.

⁴⁵ A foglalás stratégiai szempontjaihoz ld. *Uzsoki A.*, *Arrabona* 12 (1970) 54 — és 8. j. Nyilvánvalóan ezzel függhet össze az erődített Hallstatt-kori települések megszűnése a La Tène-kor elején: vö. *Patek E.*, *SSz* 29 (1975) 272 —; *Gabler — Patek — Vörös*, i. m.

⁴⁶ Erre utal *Liv.* V, 34 és *Iustin.* XXIV, 4, 1 — 2. (Az utóbbi a *ver sacrum*mal hozza párhuzamba az elvándorlást. A hódító réteg anyagi kultúrájához ld. a 25 — 27. és a 41. jegyzetet. A mannersdorfi 13. sírhoz, egyelőre ld. *I. Pauli* (hrsg.), *Die Kelten in Mitteleuropa* (Salzburg 1980) 235 —, 50. sz.

⁴⁷ *V. Kruta*, in: *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère* (Paris 1979) 81 —.

⁴⁸ *M. Szabó*, *FolArch* 25 (1974) 71 —.

⁴⁹ *Z. Marić*, *GZMS* 18 (1963) 67 —, 81, I/1. t.

⁵⁰ *Márton L.*, *A korai La Tène kultúra Magyarországon* (*ArchHung* XI. Budapest 1934) 21, VIII. t. 1.

⁵¹ *V. Zirra*, *Dacia* 15 (1971) 180 —, 1./1. kép.

⁵² Az eseményekre vonatkozó zavaros és ellentmondásos források elemzését ld. *A. Mócsy*, *ActaAntHung* 14 (1966) 90 —; vö. *Papazog-*

lu, i. m. 71— és 422— (A 1—26: az autariáta törzsre vonatkozó antik források).

⁵³ Az „adriai keltákra” vonatkozó források: Strabón VII, 3, 8 (ὁ περὶ τὸν Ἀδριανὸν Κελτοί); Arr. Anab. I, 4, 6 (παρὰ Κελτῶν τῶν ἐπὶ Ἰονίου κόλπου ὄκισμένον). A fenti értelmezés mellett: A. Mócsy, ActaAntHung 14 (1966) 92; *Nachtergaele*, i. m. 9, 8. j.

⁵⁴ Iustin. XXIV, 4, 6—7.

⁵⁵ Erről legutóbb: *Nachtergaele*, i. m. 15—.

⁵⁶ Seneca quaest. nat. III, 11, 2. Az esemény keltezéséhez vö. Kassandros autariáták elleni hadjáratát: Diod. XX, 19, 1. Ld. A. Mócsy, ActaAntHung 14 (1966) 92; *Papazoglu*, i. m. 88.

⁵⁷ Paus. X, 19, 5. A fenti értelmezés mellett A. Mócsy, ActaAntHung 14 (1966) 92.

⁵⁸ Vö. *Hunyady*, Kelták 6; *Nachtergaele*, i. m. 12, 14. j.

⁵⁹ Erre vonatkozóan ld. A. Mócsy, ActaAntHung 14 (1966) 93.

⁶⁰ Vö. V. Kruta, Les Celtes. (Paris 1979) 96.

⁶¹ Az *oikeia*-kérdéshez, vö. még. Paus. X, 19, 7; továbbá Iustin. XXXII, 3, 6—8: „Inde per eadem vestigia, qua venerant, antiquam patriam repetivere.” (A scordiscusok visszavonulására vonatkozó közlést megelőző mondat.)

⁶² A terjeszkedés iránya nem csupán a Balkán-félsziget déli része volt. (Ld. ehhez a 67. jegyzetet.)

⁶³ C. Jullian, Histoire de la Gaule I (Paris 1920) 299—; vö. *Hunyady*, Kelták 8. A Belgites-nép pannoniai szállásterülete és története ismeretlen. Ld. REPann 605.

⁶⁴ Vö. P. Bosch-Gimpera, EC VI, 2 (1953—54) 345. A tolistobogi (tolistobogi vagy tolistoboi) azonosítása a boiusokkal nem bizonyítható. Vö. H. Hubert, Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique (Paris 1950) 58.

⁶⁵ Vö. Iustin. XXV, 1—2. Ld. továbbá W. Tarn, Antigonos Gonatas (Oxford 1913) 141—.

⁶⁶ A nyugati kapcsolatokhoz: *Hunyady*, Kelták 8; W. Kimmig, AKorr 5 (1975) 228 és 296; M. Szabó, Antiquity 51 (1971) 211— és in: Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère (Paris 1979) 161. Az ún. Hatvan—Boldog típusú kardok története ugyanebbe az összefüggésbe illeszthető be. Erre vonatkozóan ld. *Petres É.* és *Szabó M.* tanulmányát, amely az 1984. évi angoulême-i vaskori kollokvium aktáiban jelenik meg. A La Tène B, régészeti meghatározásához ld. *Szabó*, Alba Regia 20 (1983) 45 8. j. (W. Krämer és J. Waldhauser idevágó munkáinak idézésével.)

⁶⁷ A Délkelet-Dunántúlon számos lelőhely szemlélteti ezt a folyamatot. Ld. pl. Alsópél, Bonyhád-Kereszthegy, Cece-Milos, Pécs-Köztemető stb. Vö. *Hunyady*, Leletanyag 68—; *Petres*, Kelták 6. A Délnyugat-Dunántúlhoz ld. *Horváth L.*, Zalai Gyűjtemény 14 (1979); Az Alföldhöz: *Maráz B.*, ArchÉrt 104 (1977) 49—; Erdélyhez: V. Zirta, Dacia 15 (1971) 179—; Északkelet-Magyarországhoz: B. Sey K.—*Hellebrandt M.*, Kelták Északkelet-Magyarországon (Miskolc 1979); Szlovákiához: B. Benadik, SIA 19 (1971) 465—; a Szerémséghez: B. Jovanović, in: Les mouvements... 183.

⁶⁸ Ld. a 66. jegyzetet, valamint a középső La Tène-kor kezdetének keltezéséhez a 110. jegyzetet.

⁶⁹ B. Jovanović, in: L'expansion des Celtes de la Gaule vers l'Orient (Histoire et archéologie: les dossier 77, 1983) 43—.

⁷⁰ Ilyen értelmű fogadtatásban részesült B. Jovanović oxfordi előadása: vö. Seventh International Congress of Celtic Studies (University of Oxford 10—15 July 1983) 37.

⁷¹ F. Schwappach, Hamburger Beiträge zur Archäologie 1 (1971) 131—.

⁷² Uo. 148, 10. kép.

⁷³ Ld. a 46. jegyzetet.

⁷⁴ Erre vonatkozóan ld. V. Kruta és Chr. Peyre tanulmányait: in: L'art celtique de la période d'expansion. IVe et IIIe siècle avant notre ère (Genève—Paris 1982) 35—, illetve 51—.

⁷⁵ M. Szabó, Antiquity 51 (1971) 214, 3. kép.

⁷⁶ Larchant: A. Duval—V. Kruta, Antiquités Nationales 8 (1976) 64—; Filottrano és Moscano di Fabbriano: O.—H. Frey, Hamburger Beiträge zur Archäologie 1 (1971) 173—, 1. kép és 12, 1. t.

⁷⁷ Szabó M.—F. Petres É., A keleti kelta művészet — Eastern Celtic Art (Székesfehérvár 1974) 72. sz. A sírleletet ld. *Horváth—Kelemen—Uzsoki—Vadász*, i. m. 97—.

⁷⁸ P. Jacobsthal, in: Epitymbion Chr. Tsounta (Athén 1940) 393—, 2. kép; M. Szabó, Antiquity 51 (1971) 213, 2. kép.

⁷⁹ A lelet hitelességével kapcsolatos problémákról ld. most J. H. Crisán, Sargetia 10 (1973) 45—, 3—4. kép.

⁸⁰ Jacobsthal, i. m. 392, l. kép. A bolgár kutatás újabban elhallgatja a darab kelta voltát. Ld. pl. Goldschätze der Thraker (Bécs 1975) 217. sz.

⁸¹ Vö. M. Szabó, in: Les mouvements... 161—. Az újabb itáliai leletek közül megkülönböztetett figyelmet érdemel a Monte Bibele-i 6. sír. (D. Vitali, EC XXI, 1984, 35—.) A problémához általában ld. F. Petres É. és A. Bulard tanulmányait: in: L'art celtique de la période d'expansion... 149— és 161—.

⁸² Vö. M. Szabó, Antiquity 51 (1971) 211—.

⁸³ M. Szabó, in: L'art celtique de la période d'expansion... 175— és 184, 2. kép (a 46.1951.850 leltári számú kosdi kardhüvely részlete).

⁸⁴ Uo. 175—. A keltezéshez ld. a magyarszerdahelyi 30. sír La Tène B, jellegű anyagát: *Horváth L.*, Zalai Gyűjtemény 14 (1979) XIX—XXI. t.

⁸⁵ A. Mócsy, ActaAntHung 14 (1966) 94, 58. j.

⁸⁶ Ld. pl. Kerethrios és Akichorios esetét. Az előbbi talán azonosítható Antigonos Gonatas által legyőzött kelták vezérével (ld. a 65. jegyzetet), az utóbbi visszavonulásáról van forrásunk (Paus. X, 23), sorsa azonban ismeretlen. Az „újonnan” feltűnt szereplőkhöz ld. a 98. jegyzetet.

⁸⁷ Vö. Liv. XXXVIII, 16. A kis-ázsiai letelepedéshez ld. P. Moreaux, IstMitt 7 (1957) 56—.

⁸⁸ Strabón IV, 1, 13.

⁸⁹ Iustin. XXXII, 3.

⁹⁰ Caes. b. Gall. IV, 24, 1—3.

⁹¹ A forrásokról kialakult vitához: G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus (Leipzig 1877) 114; O. Hirschfeld, Kleine Schriften (Berlin 1913) 9; *Hunyady*, Kelták, 7; REPann 527.

⁹² Vö. Graf, Übersicht 54.

⁹³ A problémáról, további irodalommal: M. Szabó, in: Les mouvements... 167. A dél-franciaországi párhuzamokról ld. most L'art celtique en Gaule (Marseille—Paris—Bordeaux 1983—84) 138—143. sz.

⁹⁴ Iustinus utalását aligha szabad komolyan venni, minthogy Toulouse környékén az i. e. III. század előtt nem számolhatunk kelta megtelepedéssel. Vagyis nem az „óhazáról”, hanem frissen megszállt területről volt szó. Ld. ehhez J.-P. Mohen, in: Les mouvements... 29—. A kincsekre vonatkozó történet talán a pireneusi eredetű *aurum Tolosanum*mal függhet össze, vö. L'art celtique en Gaule (Marseille—Paris—Bordeaux 1983—84) 84—. A visszavándorlás Galliát érintő következményeiről ld. V. Kruta, in: L'expansion des Celtes... 71—.

⁹⁵ M. Szabó, in: The Celts in Central Europe (Székesfehérvár 1975) 147— (további irodalommal).

- ⁹⁶ Vö. *Hunyady*, Kelták 7.
- ⁹⁷ A törzs történetére vonatkozó összefoglaló munkák közül ld. *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 107—; *Papazoglu*, i. m. 209; *Todorović*, *Skordisci*.
- ⁹⁸ Poseidón. fr. 48 J (= Athén. VI, 25, 234 a—c).
- ⁹⁹ Iustin. XXXII, 3, 6—8.
- ¹⁰⁰ Vö. *Papazoglu*, i. m. 211—.
- ¹⁰¹ *Graf*, *Übersicht* 18. A *skordistai* névhez: *Strabón* VII, 3, 2.
- ¹⁰² Iustin, XXXII, 3, 6—8. (Ld. ehhez a 61. jegyzetet.) Vö. még *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 107.
- ¹⁰³ A scordiscusok „történeti” meglepedését megelőző szerem-ségi leletekhez ld. a 67. jegyzetet. A La Tène-kultúra emlékanyagának elterjedéséhez az érintett zónában ld. *Todorović*, *Kelti* 20; *Uő*, *Skordisci*, 160—; *N. Majnarič-Pandžić*, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu* (Vinkovci 1970); *B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić*, *Praistorija Vojvodine* (Novi Sad 1974) 277—. Ld. még a 69. jegyzetet.
- ¹⁰⁴ Vö. *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 113; *Papazoglu*, i. m. 277—. Ld. még *REPan* 535—.
- ¹⁰⁵ A Karaburma-publikáció idézve a 8. jegyzetben. A scordiscus szállásterület közvetítő szerepéhez ld. *M. Szabó*, *EC XIII* (1973) 757—; *Uő*, in: *The Celts in Central Europe* (Székesfehérvár 1975) 155.
- ¹⁰⁶ *Petres*, *Kelták* 6— . A dél-dunántúli kutatásokhoz ld. *Jerem E.*, *SomMK* 2 (1975) 269. (Vö. még a 8. jegyzetet.)
- ¹⁰⁷ Szlovénia: *St. Gabrovec*, *AV* 17 (1966) 169—; *M. Guštin*, in: *Keltské Študije* (Brežice 1977) 67—; *Uő*, in: *L'expansion des Celtes...* 38—. Stájerország, Karinthia: *St. Nebehay*, in: *Keltské Študije* (Brežice 1977) 53— (korábbi irodalommal).
- ¹⁰⁸ Ld. ehhez a 140—143. jegyzetet.
- ¹⁰⁹ Ld. ehhez *Maráz B.*, *ArchÉrt* 104 (1977) 55—; *Gy. Kaposvári*, *ArchÉrt* 96 (1969) 178—. A kelták és a „szkita” őslakosság kapcsolataihoz: *M. Párducz*, *AR* 23 (1971) 585—; *Maráz B.*, *JPMÉ* 26 (1981) 97—.
- ¹¹⁰ Vö. *A. Haffner*, *AKorr* 9 (1979) 405—. Ld. még *M. Szabó*, *Alba Regia* 20 (1983) 48.
- ¹¹¹ Ennek a művészeti területéről: *M. Szabó*, *EC XIII* (1973) 750—; *Szabó M.—F. Petres É.*, *A keleti kelta művészet* (Székesfehérvár 1974) 72. sz.
- ¹¹² *A. Wienicke*, *Keltisches Söldnertum in der Mittelmeerwelt bis zur Herrschaft der Römer* (Breslau 1927); *G. T. Griffith*, *The Mercenaries of Hellenistic World* (Cambridge 1935).
- ¹¹³ *M. Rusu*, *BRGK* 50 (1969) 267—.
- ¹¹⁴ *V. Kruta—M. Szabó*, *EC XIX* (1982) 60—, 25. j., 8. kép.
- ¹¹⁵ *Uo.* 51—.
- ¹¹⁶ *M. Szabó*, *ActaArchHung* 24 (1972) 385—; *M. Szabó—T. Knez*, *Alug* 20—21 (1980—81) 80—.
- ¹¹⁷ *I. Bognár-Kutzián*, in: *L'expansion des Celtes...* 34—, 4. kép.
- ¹¹⁸ *M. Szabó*, in: *The Celts in Central Europe* (Székesfehérvár 1975) 147—.
- ¹¹⁹ *W. Krämer—F. Schubert*, *JDAI* 94 (1979) 384—, 10—13. kép.
- ¹²⁰ *Szabó M.—F. Petres É.*, *A keleti kelta művészet* (Székesfehérvár 1974) 156. sz.
- ¹²¹ *Th. E. Haevernick*, *Madriider Mitteilungen* 18 (1977) 152—.
- ¹²² Ehhez a bibliográfiai összeállítás: *M. Szabó*, in: *L'expansion des Celtes...* 80—.
- ¹²³ Ld. erre vonatkozóan a 260—263. jegyzeteket.
- ¹²⁴ *V. Zira*, in: *Festschrift für Richard Pittioni* (Wien 1976) 777—. Vö. a problémához: *Maráz B.*, *JPMÉ* 26 (1981) 97—.
- ¹²⁵ *M. Szabó*, *FolArch* 24 (1973) 43—.
- ¹²⁶ Vö. a 82—84. jegyzettel.
- ¹²⁷ Vö. a 81. jegyzettel.
- ¹²⁸ *Szabó M.—F. Petres É.*, *A keleti kelta művészet* (Székesfehérvár 1974) 34—.
- ¹²⁹ A régészeti leletanyagban a La Tène C perióduson belül tipológiailag elkülöníthető a C₁ és a C₂ fázis. Vö. *H. Polenz*, *Mittel- und spälatenezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach* (Stadt und Kreis Offenbach a. M. — Studien und Forschungen, N. F. 4, 1971). A két fázis időbeli határa újabb felfogás szerint az i. e. II. század kezdetére tehető. Vö. *A. Haffner*, *AKorr* 9 (1979) 409, a boius vándorlás keletkezéséhez ld. a 131. jegyzetet.
- ¹³⁰ *Strabón* V, 1, 6.
- ¹³¹ *Peyre*, i. m. 50—.
- ¹³² *Uo.*, 52; vö. *REPan* 529.
- ¹³³ *Strabón* VII, 2, 2. Ehhez ld. a 155. jegyzetet.
- ¹³⁴ *Caes.* *BG* I, 5.
- ¹³⁵ Poseidónios (Strabónnál) a *Hercynia silvát* minden közelebbi támpont nélkül említi. (A lokalizálás kérdéséhez ld. a 6. jegyzetet.) A Caesar-hely hitelességének elvetése: *REPan* 529 (irodalommal). Ellenkező felfogás: *Alföldy*, *Noricum* 40; *P. Petru*, *Hišaste žare Latobikov* (Situla 11, 1971) 160—.
- ¹³⁶ *B. Benadić*, *SlA* 11 (1963) 376; *Uő*, *SlA* 19 (1971) 476—; *J. Filip*, *ActaArchHung* 9 (1958) 353—. A probléma új feldolgozást igényel, tekintettel Filip abszolút időrendjének elfogadhatatlanul alacsony dátumaira (vö. a 11. jegyzetet). Az itáliai kapcsolatokhoz ld. *M. Szabó*, *ActaArchHung* 24 (1972) 385—; *E. Kolniková*, *SlA* 12 (1964) 391—.
- ¹³⁷ *Strabón* V, 1, 6.
- ¹³⁸ Ehhez ld. *G. Alföldy*, *Historia* 15 (1966) 231—.
- ¹³⁹ *Strabón* VII, 5, 2. A dák konfliktushoz ld. a 201. jegyzetet.
- ¹⁴⁰ Erről összefoglalóan, az antik források részletes áttekintésével és szakirodalommal: *G. Alföldy*, *Historia* 15 (1966) 224—; *REPan* 529—; *Alföldy*, *Noricum* 25—. Ld. még a 143. jegyzetet.
- ¹⁴¹ *G. Alföldy*, *Historia* 15 (1966) 227—.
- ¹⁴² A keltizálódás folyamatához ld. a 107. jegyzetben idézett munkákat.
- ¹⁴³ Így *REPan* 530. *Noricum* i. e. II. századi történetéhez ld. *G. Dobesch*, *Die Kelten in Österreich nach der ältesten Berichten der Antike* (Wien—Köln—Graz 1980).
- ¹⁴⁴ *Strabón* VII, 5, 11—12. Értelmezéséhez: *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 108—; *Papazoglu*, i. m. 270—.
- ¹⁴⁵ A Noaros azonosításához ld. *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 120 (Drina); vö. *Papazoglu*, i. m. 275— (bizonytalan). A régészeti anyaghoz ld. a 103. jegyzetet. A numizmatikai forrásokhoz: *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 113—; *Papazoglu*, i. m. 297—; ennek időrendi problémáihhoz ld. *V. J. Hunter*, *Museum Notes* 13 (1967) 17—.
- ¹⁴⁶ *Liv.* *XL*, 57, 7. Vö. *REPan* 528; *Papazoglu* i. m. 216—.
- ¹⁴⁷ *Iul. Obsequens* 16: „L. Lentulo C. Marcio coss. Dalmatae Scordis[ci] superati.” Vö. *G. Zippel*, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus* (Leipzig 1877) 133—; *REPan* 528; *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 112; *Papazoglu*, i. m. 218. A keletzésről újabban *M. Gwynn Morgan*, *Historia* 23 (1974) 182—; vö. *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 29 (1977) 374.
- ¹⁴⁸ Vö. *REPan* 528.
- ¹⁴⁹ *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 112—; *Papazoglu*, i. m. 219—.
- ¹⁵⁰ Az erre vonatkozó forráshelyek: *Papazoglu*, i. m. 447—, S 18—22. (Ld. még a következő jegyzetet.)
- ¹⁵¹ *REPan* 528. A folyamat régészeti területéről ld. *B. Jovanović*,

in: *The Celts in Central Europe* (Székesfehérvár 1975) 167— . Ld. még a 105. jegyzetet.

¹⁵² Liv. per. 56; *Papazoglu*, i. m. 220.

¹⁵³ Ehhez l. *A. Mócsy*, *ActaAntHung* 14 (1966) 97— .

¹⁵⁴ *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 113; Vö. *Papazoglu*, i. m. 448—, S 23—25 és 230— .

¹⁵⁵ Strabón VII, 2, 2. Értelmezéséhez ld. *REPann* 529; vö. *G. Alföldy*, *Historia* 15 (1966) 233—; *Papazoglu*, i. m. 221— .

¹⁵⁶ *REPann* 529—; *G. Alföldy*, *Historia* 15 (1966) 233— .

¹⁵⁷ Vö. Strabón VII, 5, 2, illetve IV. 6, 10.

¹⁵⁸ *A. Mócsy*, *ArchÉrt* 88 (1961) 207— .

¹⁵⁹ Vö. ezzel a *scordisci* hatalmi szférájának hatáiról fentebb mondottakat (156—158. j.).

¹⁶⁰ Vö. *REPann* 537; ld. továbbá *M. Szabó*, in: *The Celts in Central Europe* (Székesfehérvár 1975) 152—; *Todorović*, *Skordisci* 32, 16. kép.

¹⁶¹ Vö. a 137—138. jegyzeteket.

¹⁶² Mindenesetre a kérdéses területen az i. e. IV. század óta sűrű kelta lakosság élt. (Ld. a 41. jegyzetet.) A *Carni* problémájához ld. *REPann* 529; *Alföldy*, *Noricum* 19: a forrásadat aligha vonatkoztatható a La Tène B periódus kelta lakosságára.

¹⁶³ Vö. ehhez *REPann* 535.

¹⁶⁴ Az első zónához ld. *R. Pittioni*, *La Tène in Niederösterreich* (Wien 1930); *Uő*, *Beiträge zur Urgeschichte der Landschaft Burgenland* (Wien 1941) 97—; vö. *St. Nebehey*, in: *Keltské Študije* (Brezice 1977) 41. és 136. j. Északkelet-Magyarországon számolni kell egy, a balkáni kudarcot követő kelta letelepedéssel. Erre utalnak a szobi temető legkorábbi sírjai, köztük a görög bronz kantharoszt tartalmazó 1. sír: *Horváth J.*, *FolArch* 5 (1945) 60— . Ld. ehhez még a 67—70. jegyzetet. Az i. e. II. században egyes vélemények szerint új csoportok megjelenése mutatható ki. Így: *Patay P.*, *ActaArchHung* 24 (1972) 351— . Az újabb kutatásokhoz ld. a 67. jegyzetet. Erdély északi periferiájához ld. *V. Zivra*, *Dacia* 15 (1971) 189— . A második zónához ld. a 103., 106. és 160., a harmadik zónához a 107. jegyzetet. Csak egy példa a bizonytalansági tényezők szemléltetéséhez: olyan jelentős temető, mint a magyarszerdahelyi, egyértelműen a kérdéses kulturális csoportok egyikébe sem sorolható be. Ld. *Horváth L.*, *Zalai Gyűjtemény* 14 (1979) 64.

¹⁶⁵ Ld. a 111. és a 151. jegyzetet.

¹⁶⁶ A kardstílus La Tène C₂ fázisbeli emlékeihez: *M. Guštin*, in: *L'art celtique de la période d'expansion. IVe et IIIe siècle avant notre ère* (Genève—Paris 1982) 193—; *O.-H. Frey*, *uo.* 238. Emailos bronzövek és fibulák: *Stanczik I.*—*Vaday, A.*, *FolArch* 22 (1971) 7—; *B. Jovanović*, *EC* XX (1983) 43— . A 3-4 hólyagos lábpercek: *B. Vágó E.*, *Alba Regia* 1 (1960) 43—; *Maráz B.*, *JPMÉ* 19 (1974) 107— .

¹⁶⁷ Vö. pl. a boius vándorlás keltezését erre az időszakra: *G. Alföldy*, *Historia* 15 (1966) 231, illetve dák előrenyomulás feltevését i. e. 100 körül: *A. Alföldi*, *Zur Geschichte des Karpatenbecken im 1. Jahrhundert v. Chr.* (Budapest 1942) 10.

¹⁶⁸ Vö. *Hunyady*, *Kelták* 58— .

¹⁶⁹ *Horváth L.*, *Zalai Gyűjtemény* 14 (1979) 65, 127. j.

¹⁷⁰ Vö. *A. Haffner*, *AKorr* 9 (1979) 409.

¹⁷¹ *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 113; *A. Mócsy*, *uo.* 14 (1966) 98.

¹⁷² Vö. *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 113— . A scordiscusok veresége *K. Pink* felfogása szerint (*Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn* [Budapest 1939]) az ún. barbár verés kronológiájának alapvető támpontja.

¹⁷³ *Appian*, *Illyr.* 5. Vö. *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 113;

A. Mócsy, *ActaAntHung* 14 (1966) 98; *Papazoglu*, i. m. 242 és 248. A vereség méreteihez ld. Strabón VII, 5, 6.

¹⁷⁴ *G. Zippel*, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus* (Leipzig 1877) 177— .

¹⁷⁵ *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 111.

¹⁷⁶ Vö. *I. Borzsák*, *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken* (DissPann I, 6. Budapest 1936) 17— .

¹⁷⁷ Vö. a 3. jegyzettel.

¹⁷⁸ *B. Gavela*, *Keltski oppidum Židovar* (Belgrad 1952).

¹⁷⁹ *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 116. Vö. azonban *A. Mócsy*, *uo.* 14 (1966) 99, 112. j.

¹⁸⁰ *A. Mócsy*, *uo.* 14 (1966) 99— . Ezek az események, függetlenül *G. Scribonius Curio* előrenyomulásának útvonalától, mindenképpen a scordiscus hatalmi övezet összeszűkülésére utalnak.

¹⁸¹ Így *REPann* 530; *Plut. Pomp.* 41 alapján. *Appian*, *Mithr.* 119: csak keltákról beszél; nincs okunk arra, hogy ezeken a scordiscusokat értsük. Az utóbbi lehetőség mellett *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 116.

¹⁸² *P. Petru*, *Hišaste žare Latobikov* (Situla 11, 1971) 157— .

¹⁸³ Ehhez ld. a 103. jegyzetben idézett munkákat.

¹⁸⁴ Erről összefoglalóan ld. *V. Kruta*, in: *Histoire de la France urbaine I* (Paris 1980) 195— .

¹⁸⁵ Vö. *D. Dimitrijević*, *AR* 23 (1971) 574— .

¹⁸⁶ Vö. *B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić*, *Praistorija Vojvodine* (Novi Sad 1974) 285— .

¹⁸⁷ Ebből a szempontból sokat ígérnek a szombathelyi Savaria Múzeum velemeszentvidi ásatásai. Vö. *Petres*, *Oppida* 69— .

¹⁸⁸ *B. Novotny*, in: *Les mouvements...* 205— .

¹⁸⁹ Ld. a 169. jegyzetet.

¹⁹⁰ Vö. a 166. jegyzetben említett típusokat. A fegyverzetéhez: *L. Zahar*, *Musaica* (Universitas Comeniana Bratislava) 14 (1974) 63— .

¹⁹¹ *M. Szabó*, in: *The Celts in Central Europe* (Székesfehérvár 1975) 147— .

¹⁹² *B. Jovanović*, *Archaeology* 27 (1974) 38— .

¹⁹³ Vö. pl. az itáliai bronzedények elterjedését a La Tène D₁ fázis idején Pannonia délkeleti részén: *Hunyady*, *Kelták* 106 (a vésméni darab), XVII. t.; *Todorović*, *Karaburma* 92. sír, XXVI—XXIX. t. A kereskedelem útvonalához vö. *E. Moser*, *AKorr* 2 (1972) 179— .

¹⁹⁴ *REPann* 530. A korszak dák kultúrájához: *Trésors des Daces* (Paris 1980). Vö. a dák állam kialakulására, a fontosabb történeti eseményekre vonatkozó román felfogáshoz: *I. H. Crișan*, *Sargetia* 14 (1979) 59—; *A. Suceveanu*, *Acta Musei Napocensis* 15 (1978) 114.

¹⁹⁵ Vö. a 181—182. jegyzetet.

¹⁹⁶ *REPann* 531, további irodalommal.

¹⁹⁷ Vö. *uo.*; *Alföldy*, *Noricum* 40; *Trésors des Daces* (Paris 1980) számozatlan oldalak: i. e. 60. k.

¹⁹⁸ Strabón VII, 3, 11; VII, 5, 2. Vö. *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 12 (1964) 117; *Papazoglu*, i. m. 255— és 265— .

¹⁹⁹ *B. Jovanović*, in: *The Celts in Central Europe* (Székesfehérvár 1975) 167— .

²⁰⁰ Ehhez ld. a 192., valamint a 151. jegyzetet.

²⁰¹ Így *REPann* 531. Vö. *Alföldy*, *Noricum* 40. Az ellenségeskedések okáról ld. Strabón VII, 5, 2.

²⁰² Vö. a 139. jegyzettel.

²⁰³ Ld. ehhez a 164. jegyzetet, az idevágó szakirodalommal.

²⁰⁴ *Ptol.* 3, 8, 3. Vö. *G. Alföldy*, *Historia* 15 (1966) 231.

²⁰⁵ Strabón VII, 3, 11. Vö. *REPann* 531—; *Alföldy*, *Noricum* 40.

²⁰⁶ Ld. pl. *Trésors des Daces* (Paris 1979) térképét: *L'état dacogère*.

- ²⁰⁷ REPann 533. *Tóth E.* (AT 24 (1977) 192—) az elnevezést a boiások elvándorlásával hozza kapcsolatba. Ld. azonban *I. Borzsák*, Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken (DissPann I, 6. Budapest 1936) 31, 1. j.
- ²⁰⁸ *Alföldy*, Noricum 41. Vö. a 134—135. jegyzettel.
- ²⁰⁹ Vö. *Alföldy*, Noricum 41; REPann 533.
- ²¹⁰ *Mócsy*, Bevölkerung 31—, 46— Vö. *Még B. Novotny*, in: Les mouvements... 205—.
- ²¹¹ Eraviscusok: Tac. Germ. 28, vö. REPann 533. Hercuniatés: *Hunyady*, Kelták 12; *Gabler—Patek—Vörös*, i. m. 76—.
- ²¹² Osi: Tac. Germ. 28; Cotini: Tac. Germ. 43; Anartii: Caes. BG VI, 25; Ptol. III, 8, 3; Teurisci: Ptol. III, 8, 3.
- ²¹³ Ld. a 214., 215. és 221. j.
- ²¹⁴ *A. Alföldi*, Zur Geschichte des Karpatenbecken im 1. Jahrhundert (Budapest 1942) 24. Vö. REPann 532; *A. Mócsy*, ArchÉrt 106 (1979) 180.
- ²¹⁵ REPann 533. Vö. *Mócsy A.*, AT 15 (1968) 275—.
- ²¹⁶ *J. Fitz*, ActaArchHung 6 (1958) 396—.
- ²¹⁷ *M. Szabó*, ActaArchHung 22 (1970) 431—.
- ²¹⁸ *Petres*, Oppida 54— Ld. még a 186—188. jegyzetet.
- ²¹⁹ *B. Benadik*, SIA 19 (1971) 485—.
- ²²⁰ Vö. pl. a *rakatai* törzs (Ptol. II, 11, 11) lokalizálását, illetve feltehetően dák eredetét: REPann 534.
- ²²¹ Vö. a 212. jegyzettel. Ld. *Barkóczy L.*, ArchÉrt 1944—45, 180.
- ²²² Idézi REPann 534.
- ²²³ *Zs. Visy*, MFMÉ 1970/1, 5—: a Tisza—Maros—Körös vidékén tartja dominánsnak a dák lakosságot. Vö. azonban *B. Maráz*, JPMÉ 19 (1974) 107—: kimutatja a kelta lakosság létét az Alföld déli részén az i. e. I. század közepe után.
- ²²⁴ Plin. n. h. IV, 80. Vö. *A. Mócsy*, ActaArchHung 4 (1954) 125—.
- ²²⁵ Ld. a 199—200. jegyzetet.
- ²²⁶ *M. Szabó*, ActaArchHung 22 (1970) 432—; *Petres*, Oppida 54—.
- ²²⁷ *Bónis*, Gellérthegy 205—.
- ²²⁸ *Petres*, Oppida 54—; *Jerem E.*, SomMK 2 (1975) 270.
- ²²⁹ Vö. *Hunyady*, Kelták 11; *M. Szabó*, ActaArchHung 22 (1970) 433.
- ²³⁰ Ld. ehhez *Petres*, Oppida 54— (vö. pl. Velemszentvid, Szalacska, Pécs-Jakabhegy.)
- ²³¹ Vö. a 8. jegyzettel.
- ²³² *Mócsy A.*, NK 60—61 (1961—62) 15— Vö. azonban *P. Popović*, NK 72—73 (1973—74) 7—.
- ²³³ Vö. pl. *Alföldi A.*, BpTört 1942, 142, 148—.
- ²³⁴ Strabón VII, 5, 1. Vö. REPann 534.
- ²³⁵ Strabón VII, 5, 2. Vö. ezzel szemben *Alföldy*, Noricum 40. A boiások és az eraviscusok közé bekeleődött azalusok pannon (illír) törzse nem közvetlenül a boiások veresége után került későbbi szállásterületére. Ilyenformán északkelet-pannoniai jelenléte nem fogható fel Strabón adatát erősítő érvnek. Ld. *Mócsy A.*, ArchÉrt 106 (1979) 183—.
- ²³⁶ REPann 537—; *Alföldy*, Noricum 52—; *E. Tóth*, AV 28 (1977) 278—; *Uő*, AV 31 (1980) 80—.
- ²³⁷ *Gabler—Patek—Vörös*, i. m. 57—.
- ²³⁸ A szármatakról: *A. Mócsy*, ActaArchHung 4 (1954) 115—; a germán előrenyomulásról: *E. Símek*, Velká Germania Klaudia Ptolemaia (Brno 1953).
- ²³⁹ Epigráfiai források: *Mócsy*, Bevölkerung; *L. Barkóczy*, ActaArchHung 16 (1964) 257—; *Szabó M.*, AT 10 (1963) 220—; *Alföldy*, Noricum 232— A régészeti anyaghoz, vö. 1. Noricum és Pannonia: *J. Garbsch*, Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert (München 1965). Ld. továbbá a 237. jegyzetet és a 12. jegyzetben idézett bibliográfiákat. 2. Barbaricum: *M. Párducz*, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I—III (ArchHung, Budapest 1941—50); *Végh K.*, HermanOMK 13—14 (1975) 65—; *K. Pieta*, Zprávy čs. společnosti archeologické 8 (1966) 30—; *E. Símek*, Poslední keltové na Moravě (Brno 1958). Ld. még a 12. jegyzetet.
- ²⁴⁰ Vö. pl. Paus. X. 19. 4; a trimarkisiáról; Strabón XII, 5, 1: a galaták társadalmáról stb.
- ²⁴¹ Ld. a 24. jegyzetet.
- ²⁴² Ld. a 103—104. és a 140. jegyzetet.
- ²⁴³ Ld. a 101. és a 155. jegyzetet.
- ²⁴⁴ Ld. a 150—151. jegyzetet.
- ²⁴⁵ REPann 535.
- ²⁴⁶ Uo. A kérdés régészeti vetületéhez ld. a 164. jegyzetet.
- ²⁴⁷ Ld. a 155—156. jegyzetet.
- ²⁴⁸ Ld. a 210—213. jegyzetet.
- ²⁴⁹ Ld. a 164. jegyzetet.
- ²⁵⁰ Ld. a 103—104. jegyzetet.
- ²⁵¹ Ld. a 130. és a 205. jegyzetet.
- ²⁵² Ld. a 198. jegyzetet.
- ²⁵³ A dákok és a boiások ellentéteiről ld. a 201. jegyzetet; a scordiscusok és a dákok kapcsolatairól ld. a 192. jegyzetet.
- ²⁵⁴ Appian. Illyr. 23 és 22.
- ²⁵⁵ Vö. *Petres*, Oppida passim; *D. Dimitrijević*, AR 23 (1971) 574—.
- ²⁵⁶ Vö. *Maráz B.*, BékMK 2 (1973) 41—: az Appianos-helyre építési településtörténeti következtetéseit; az utóbbiak leginkább a kutatás hiányosságait tükrözik.
- ²⁵⁷ Ld. a 255. jegyzetet.
- ²⁵⁸ *Petres*, Oppida 74—.
- ²⁵⁹ Vö. *Petres*, Oppida 54—: a legfontosabb lelőhelyekről adott áttekintés. Ld. még *M. Szabó*, ActaArchHung 22 (1970) 431—.
- ²⁶⁰ Vö. *K. Pink*, Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn (Budapest 1939) passim. Az elmélet analízisét ld. *V. J. Hunter*, Museum Notes 13 (1967) 35.
- ²⁶¹ Ld. elsősorban *G. Le Rider*, Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294 (Paris 1977) 435—, különösen 442— Vö. *C. Preda*, Monede geto-dacilor (București 1973) 440—.
- ²⁶² *M. Szabó*, Alba Regia 20 (1983) 43—.
- ²⁶³ Erről részletes irodalmi áttekintéssel: Uo. 43—.
- ²⁶⁴ Vö. ezzel a középső La Tène-kor abszolút időrendjére vonatkozó kutatásokat: *A. Haffner*, AKorr 9 (1979) 409. Az új időpontok — a La Tène C₂ kezdete az i. e. II. sz. első negyede körül — ugyancsak a fentiek mellett szólnak.
- ²⁶⁵ *Így Papazoglu*, i. m. 404—.
- ²⁶⁶ Vö. *H. Hubert*, Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique (Paris 1950) 74— A forrásokhoz ld. *Papazoglu*, i. m. 447— S 18—22 és 385— A keltákra vonatkozó etnográfiai irodalomhoz ld. *J. J. Tierney*, Proceedings of the Royal Irish Academy 60 (1960) 189—.
- ²⁶⁷ Erről összefoglalóan: *Szabó M.*, ArchÉrt 91 (1964) 165— Ld. továbbá a RAVIS felirathoz *Mócsy A.*, AT 15 (1968) 278 és 276. jegyzetet.
- ²⁶⁸ Ld. ehhez a kelták bevándorlására, a scordiscusok letelepedésére, a boiások vándorlására vonatkozó forrásokat (15., 98—99. és a 13. j.), illetve az eseményekkel összefüggésbe hozott régészeti adatokat (25—27., 106—107., 136. és 164. j.).
- ²⁶⁹ Ld. a 103. jegyzetet.
- ²⁷⁰ Ld. a 151. jegyzetet.
- ²⁷¹ Strabón VII, 5, 4. A kelta vasfegyverek elterjedéséhez a Balkánon ld. *M. Szabó*, BCH 95 (1971) 503—.

²⁷² Erről összefoglalóan *M. Szabó*, EC XIII (1973) 750—, Ld. még 105. j.

²⁷³ Amint erről szó volt, a törzs eredeti népi hovatartozása a tagjai által később beszélt nyelvet egyúttal nem feltétlenül határozta meg (ld. 244—245. jegyzet).

²⁷⁴ Tac. Germ. 43. Vö. REPann 536.

²⁷⁵ *Szabó M.*, AT 10 (1963) 220—.

²⁷⁶ *A. Mócsy*, in: Simpozijum o ilirima u antičko doba (Sarajevo 1967) 195—; *Uő*, AT 15 (1968) 279. A pannonok kultúrájának ókori

megítéléséről ld. *A. Mócsy*, in: Rome and her Northern Provinces (Oxford 1983) 169—.

²⁷⁷ A kétnyelvű csoportokhoz ld. a 275. jegyzetben idézett munkát.

²⁷⁸ Vö. *Mócsy*, Bevolkerung passim.

²⁷⁹ *Mócsy*, Bevolkerung 78. Vö. *G. Alföldy*, ActaAntHung 12 (1964) 123—.

²⁸⁰ Vö. a 267—268. jegyzettel. Ld. továbbá: *J. Harmatta*, FolArch 25 (1974) 97—; *É. Bónis*, uo. 87—.

III. Eseménytörténet

1. A hódítás és Augustus kora

¹ Appian. Illyr. 15.

² Uo. 22.

³ Vö. I. fejezet 1. pont.

⁴ Appian. Illyr. 14.

⁵ *G. Zippel*, Die römische Herrschaft in Illyrien (Leipzig 1877) 133—, A scordiscusokkal vívott háború: Iul. Obsequens 16. Az azonosítás ellen *M. Gwynn Morgan*, Historia 23 (1974) 182—, aki Scipio Nasica Sarapiót, az i. e. 138. év consulját javasolja, és a rómaiak 141. évi scordiscus vereségével (Liv. per. Oxyr. 54) hozza az ostromot kapcsolatba. A pannonok első említése Polybiosnál (lásd I. fejt. 1. pont) azonban aligha vonatkozhat másra, mint Siscia első ostromára, vö. *J. Dobiáš*, Studie k appianové knize Illyrské (Praha 1930) 176—; Polybios fragmentuma csak a 167. és 146. közötti évekre vonatkozhat, mert a 167 előtti események polybiosi elbeszélését Livius megfelelő helyeiből ismerjük, Polybios történeti munkája pedig a 146. évvel zárul.

⁶ Appian. Illyr. 10: L. Cotta és Metellus consulatusa, vö. Appian. Illyr. 22.

⁷ Liv. XLIII, 5.

⁸ Strabón VII, 5, 2; Appian. Illyr. 22.

⁹ A két forrás Appian. Illyr. 22— és Cass. Dio XLIX, 36—38. A „Róma-barát” arisztokrácia már Caesar gall háborúiban is gyakran visszatérő fontos tényező. Siscia kettéosztása meglepően hasonlít Octodurus Caesarnál leírt megszállásához: b. Gall. III, 1, 6. Nem lehetetlen, hogy Octavianus elvesztett kommentárja a iapod háborúról, amely közvetlenül vagy közvetve forrása volt Appianosnak és Dionak, Caesar gall háborújának leírását utánozta, lásd még IX. fejt. 4. pont. Az iapod háborúról *C. Veith*, Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien (Wien 1914); *E. Swoboda*, Octavian und Illyricum (Wien 1932); *W. Schmitthenner*, Historia 7 (1958) 189—.

¹⁰ Cass. Dio L, 24, 4.

¹¹ Különösen nyomós, hogy a felsorolt törzsek között hiányzik a legfontosabb Száva menti törzs, a Breuci, lásd *R. Syme*, JRS 23 (1933) 69.

¹² Lásd a 8. jegyzetet.

¹³ *J. Šašel*, RE Suppl. XI (1968) 573 és másutt. Az *Alpes Iuliae* elnevezés is ebből az időből való: *J. Šašel*, Atti VII CeSDIR (1975—76) 601—, Az útpépítést említi Fest. brev. 7.

¹⁴ Cass. Dio LIV, 20, 2.

¹⁵ Cass. Dio LIV, 20, 3.

¹⁶ Vell. Pat. II, 39, 3 és Euseb. chron. 166h (Helm). E két adat összevetéséből *A. v. Premierstein*, JÖAI 1 (1898) Beiblatt 158— derítette ki e háborút. Kétségbe vonja *Ritterling*, Legio 1229—, 14—13-ra teszi *J. Wilkes*, Dalmatia (London 1969) 61. A mons Claudius talán e hadjáratkor kaphatta nevét: *Mócsy A.*, ArchÉrt 88

(1961) 178—, A temesremetei dénárlet talán ekkor került a földre (NK 4 [1905] 99).

¹⁷ Cass. Dio LIV, 31, 3.

¹⁸ Cass. Dio LIV, 24, 3.

¹⁹ Vell. Pat. II, 96; Flor. II, 24; Cass. Dio LIV, 28, 1.

²⁰ Cass. Dio LIV, 31, 4.

²¹ Vell. Pat. II, 96.

²² Ilyen pl. Tiberius egy hadicsele Frontinus strat. II, 1, 15. Velleius ígért részletes beszámolóját (II, 96) a „kimagasló és sokféle győzelemről” valószínűleg nem írta meg.

²³ Ruf. Fest. 7.

²⁴ Suet. Tib. 9.

²⁵ Ruf. Fest. 7.

²⁶ Flor. II, 24; Ruf. Fest. 7.

²⁷ Cass. Dio LIV, 31, 3. E rabszolgákról *J. Šašel*, EpigrRoma 143—, az azalások ezzel kapcsolatos eredetkérdéséről *A. Mócsy*, ActaArchHung 23 (1971) 44— és ArchÉrt 106 (1979) 183—.

²⁸ Általában Liv. epit. 141; Vell. Pat. II, 39; Eutrop. VII, 9.

²⁹ Cass. Dio LIV, 34. A 27. évi felosztáskor a senatus kapta: Cass. Dio LIII, 12.

³⁰ Cass. Dio LIV, 36, vö. Mon. Ancyr. 30.

³¹ Cass. Dio LV, 2, 4; Euseb. chron. 167f, 168b (Helm).

³² Chron. Min. II, 135.

³³ Mon. Ancyr. 30.

³⁴ A vita régebbi irodalmát felsorolja *Dobó* ad 490, az újabb vitát lásd *Mócsy A.*, ArchÉrt 106 (1979) 177—; itt a késői bekebelezés újabb irodalma is.

³⁵ Cass. Dio LV, 10a, 2; Tac. ann. IV, 44.

³⁶ Vell. Pat. II, 108; Tac. Germ. 42. Az időhatárokat az adja meg, hogy i. e. 9-ben még a Majnánál voltak, Ahenobarbus viszont már a Duna felől az Elba felé mener került velük kapcsolatba.

³⁷ Szövetséges viszony következik a Tac. Ann. II, 62 említett *ius commercii*-ből. Nem datálható a Ruf. Fest. 8 említett markomann—kvád betörés a Dunántúl területére.

³⁸ Legjobb jellemzése *J. Dobiáš*, Klio 38 (1960) 155—.

³⁹ Vell. Pat. II, 108—110; 119. Tac. Ann. II, 46.

⁴⁰ ILS 8965.

⁴¹ Más szenátorokkal (Domitius Ahenobarbus, Sulpicius Quirinus, Valerius Messala Messalinus) való azonosítása olvasati nehézségekbe ütközik, vö. REPann 543, 38—44, egyéb akadályokról nem beszélve. A nagy irodalmat lásd *Dobiáš*, Dějiny 71, 135. j. és *R. Syme*, Danubian Papers (București 1971) 34—.

⁴² Pl. Appian. Illyr. 22; Cass. Dio LIV, 23.

⁴³ Citra quod [sc. flumen Danuvium] Dacorum transgressus exercitus meus auspiciis victus profligatusque est, et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit.

- ⁴⁴ A Mon. Ancyr. 30-on kívül Cass. Dio LIV, 36.
- ⁴⁵ Az eraviscusok említése ezért nem valószínű (Teuriscos helyett rájuk gondol Nagy T., BpM II [1962] 33).
- ⁴⁶ Vö. Tac. Germ. 42 a germánok által elűzött boiusokról.
- ⁴⁷ REPann 543, 4—15, vö. A. Mócsy, ActaAntHung 25 (1977) 441, 15. j.
- ⁴⁸ Strabón VII, 3, 13.
- ⁴⁹ Tac. ann. XII, 29.
- ⁵⁰ Lucan. b. civ. (Phars.) III, 94—95; Seneca quaest. nat. I, praef. 9.
- ⁵¹ Plin. n. h. IV, 80—81, vö. A. Mócsy, ActaAntHung 25 (1977) 439—.
- ⁵² Cass. Dio LV, 30, 4.
- ⁵³ Az Euseb. chron. 170f (Helm) bejegyzése Tiberius dalmaták és szarmaták felett, i. sz. 7-ben aratott győzelméről csak téves rövidítésből származhat; az eléggé jól dokumentált felkelés idejéből forrásaink nem tudnak arról, hogy Tiberius más népekkel is harcolt volna. A szarmaták feletti győzelme nyilván azonos Caecina Severus sikerével.
- ⁵⁴ Cass. Dio LV, 29 csak a dalmatákat említi, ami azzal magyarázható, hogy Valerius Messalát Illyricum, azaz Dio korának szóhasználatára szerint Dalmatia provincia helytartójának gondolta. Velleius szerint a lázadás a pannonoktól indult ki (II, 110).
- ⁵⁵ Vell. Pat. II, 110.
- ⁵⁶ Maroboduus csapatainak a római *disciplina* szerinti kiképzéséről Vell. Pat. II, 109.
- ⁵⁷ Cass. Dio LVI, 19.
- ⁵⁸ Vö. H. Fuchs, Der geistige Widerstand gegen Rom (Berlin 1938) 16. Hasonlóképpen a Róma elleni lázadások leírásának toposza a római kereskedők és római polgárok lemészárlása Vell. Pat. II, 110.
- ⁵⁹ Suet. Tib. 16.
- ⁶⁰ Az ötnapi járóföld távolság Vell. Pat. II, 110 szöveghelyén Haupt nem okvetlenül találó kiegészítése; nem biztos, hogy a betoldás helyén szövegterés van.
- ⁶¹ Vell. Pat. II, 110—116; Cass. Dio LV, 28—34, LVI, 1; 11—17. Vö. Ovid. Trist. II, 225; Suet. Tib. 16; Oros. VI, 21.
- ⁶² A háború részletes elemzése a régebbi irodalommal E. Köstermann, Hermes 81 (1953) 345—.
- ⁶³ Cass. Dio LV, 29, 2.
- ⁶⁴ Cass. Dio LV, 29. Velleius (II, 110) nyilván összevon és túloz, amikor Itália és Makedónia megtámadásáról ír. Makedónia megtámadása később: Cass. Dio LV, 30, vö. A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der röm. Provinz Moesia Superior (Budapest 1970) 48, 13. j.
- ⁶⁵ Vö. D. Nikolov, BIAB 27 (1964) 153—.
- ⁶⁶ Cass. Dio LV, 30, újabban J. Wilkes, ActaAntHung 13 (1965) 111—.
- ⁶⁷ Cass. Dio LV, 31, vö. Vell. Pat. II, 111—112 szépített előadásával.
- ⁶⁸ CIL I² 248 = CIL X 6638, col. II, v. 3. = Dobó 496.
- ⁶⁹ Töredékes felirata CIL XIV 3613 = ILS 918 = Dobó 493.
- ⁷⁰ Vell. Pat. II, 114.
- ⁷¹ Seretionnál, lásd J. Šašel, Živa Antika 3 (1953) 262—; J. Wilkes, ActaAntHung 13 (1965) 111—.
- ⁷² Dobó 497—499. A késedelem oka a Varus-katasztrófa volt.
- ⁷³ Bato vezérüket Ovidius a háború vezérének mondja ex Ponto II, 1, 46.
- ⁷⁴ Suet. Tib. 9 kifejezetten azt mondja, hogy „a pannon háborúban Tiberius legyőzte a breucusokat és a dalmatákat”.

2. A Iulius—Claudius-dinasztia kora

- ¹ Vell. Pat. II, 123; Suet. Aug. 97; Tib. 21.
- ² Tac. ann. I, 5.
- ³ Uo. I, 16—29; vö. Vell. Pat. II, 125; Cass. Dio LVII, 4, 4.
- ⁴ J. J. Wilkes, Classical Quarterly 13 (1963) 268—; J. Šašel, Historia 19 (1970) 122—.
- ⁵ H. H. Schmidt, Historia 7 (1958) 378—.
- ⁶ Tac. ann. II, 44, ahol a küldetés személyes és hatalompolitikai okai vannak kidomborítva; 46, ahol a küldetés célja a germán válság rendezése.
- ⁷ Tac. ann. II, 46.
- ⁸ Uo. II, 62—63; Vell. Pat. II, 129; Suet. Tib. 37. a germán válság forrásai; Tacitus a bevezetőben azt mondja, hogy a germán válság kifejlődésében is szerepe volt Drusznak.
- ⁹ Tac. ann. II, 63, XII, 29.
- ¹⁰ „Maroboduus befogadásáért” már egyszer megszavazta neki a szenátus ezt a kiténtetést, de további sikereiért újra megkapta: Tac. ann. II, 64, III, 11. Az időponthoz CIL XIV 244 = Dobó 596.
- ¹¹ A Morvától nyugatra: A. Alföldi, Südostforschungen 15 (1956) 68—; B. Saria, RE VIII A (1955) 338—; Fitz J., Alba Regia 2—3 (1963) 207—; 4—5 (1965) 77—. Keletre: R. Hanslík, RE VIII A (1955) 346—; E. Svoboda, Carnuntum¹ (Graz 1964) 239—; T. Kolník, SIA 19 (1971) 553— stb., vö. A. Mócsy, ActaAntHung 25 (1977) 442—.
- ¹² Tac. Germ. 43.
- ¹³ A cotinusok és osusok adóztak a jazigoknak és a kvádoknak Tac. Germ. 43 szerint. Vannius jazig lovassága: Tac. ann. XII, 29.
- ¹⁴ A regnum Vannianum határait leíró másik forrás, Plinius n. h. IV, 80—81 a Duria folyónév azonosíthatatlansága miatt szintén nem nyújt támpontot, azonban jól tükrözi azokat a határváltozásokat, amelyeket Plinius valószínűleg maga jegyzett fel munka közben. Vö. A. Mócsy, ActaAntHung 25 (1977) 442—, ugyanitt a jazigok nyugati határáról, amihez lásd még Ptol. III, 7, 1, akinél (legkésőbb a II. század elejére vonatkozóan) a Duna-kanyar a jazigok északnyugati határa.
- ¹⁵ Tac. ann. XII, 19—30. Ezúttal is, mint Catualda megbuktatásában, a hermundur Vibilius nyújtott segítséget. Mivel ez a törzs a rómaiak szilárd szövetségese volt (Tac. Germ. 41), beavatkozásukban római kezdeményezést gyaníthatunk.
- ¹⁶ Tacitus nem ír arról, hogy Vannius is Pannoniában telepítették volna le. Kíséretének (*clientes*) száma ismeretlen, vélt régészeti nyomairól IX. fej. 2. pont.
- ¹⁷ Tac. ann. XII, 30.
- ¹⁸ Tac. hist. III, 5; 10.
- ¹⁹ A pannoniai vonatkozások Tac. hist. II, 86; 96. III, 1—5; 24. Ios. b. Iud. IV, 11, 2. Nem tudni, hogyan került Vindobonába egy értelmezhetetlenül kicsi bronztábla Galba nevével, lásd A. Neumann, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 17—18 (1961—62) 27, 69. sz. Sem a töredék első megmaradt sorában olvasható *Caes} ar G} alba*, sem az utolsóban *i} mp (erator) Galba* nem felel meg Galba hivatalos titulájának. Ha az utolsó sorban consuli datálás van, akkor a törvény vagy rendelet a 69. év elejéről való (Imp. Galba II et Rufino cos.).
- ²⁰ Vö. Tac. hist. III, 4 Tampius későbbi csatlakozásáról, valamint arról, hogy szükség volt rá, mint consularisra és tekintélyes emberre. Az ornamentát is csak ő, a consularis kaphatta.
- ²¹ Mócsy A., ArchÉrt 93 (1966) 203 = AÉp 1966, 68. A felirat korábbi kiegészítésére alapított kombinációkról REPann 550, 18—26.

3. A Flaviusok és Nerva kora

¹ Zs. Visy, ActaArchHung 30 (1978) 37—.

² CIL XVI 26, 30, 31.

³ Tac. Germ. 42 szerint Maroboduus és Tudrus nemzetségét az ő idejére „külső” dinasztia váltotta fel. A régi dinasztiából való Sido, Vangio és Italicus hűségéről Tac. ann. XII, 30 és hist. III, 5, az új dinasztiával a germán háborúk után kialakított jó viszonyról Germ. 42.

⁴ Cass. Dio LXVIII, 7, 1.

⁵ Uo. LXVII, 7, 2.

⁶ ILS 9200 = Dobó 502.

⁷ Cass. Dio LXVII, 5, 2.

⁸ Carnuntumi tartózkodását bizonyítja CIL III 4497.

⁹ Martiat. VII, 8, VIII, 8; 65. IX, 31; 101. A szarmatákon aratott győzelemről még Stat. Silv. III, 3, 161—171, IV, 7, 49—51.

¹⁰ Suet. Dom. 6 (vö. Tac. Agr. 41); Eutrop. VII, 23, 4.

¹¹ E. Ritterling, Legio 1789.

¹² H. G. Pflaum, Historia 2 (1953—54) 439. J. Dobiás, in: Corolla memoriae E. Swoboda dedicata (Graz—Köln 1966) 117.

¹³ IRT 545.

¹⁴ CIL XI 5992.

¹⁵ ILS 9200.

¹⁶ Uo. 2719, vö. 20. j.

¹⁷ ILS 2127; CIL III 7397.

¹⁸ A markomannok és kvádok Pannoniából való kiűzését (Ruf. Fest. 8.) Domitianus korára teszi J. Dobiás, Historica 3 (1961) 37—.

¹⁹ Domitianus korára datált pusztulási rétegek pl. Adony: ActaArchHung 4 (1954) 183; Albertfalva: ArchÉrt 85 (1958) 203; Sopron: ArchÉrt 89 (1962) 51.

²⁰ ILS 2720 = CIL V 7425 = Dobó 511. Nincsen megnyugtatóan datálva a CIL III 6818 = ILS 1017 cursusfeliraton említett szváb—szarmata háború, vö. L. Vidman, Zprávy jednoté klasick. filologů 16 (1974) Nr. 2—3, 16—; B. Lőrincz, ActaArchHung 27 (1975) 344; R. Syme, JRS 67 (1977) 38—; W. Eck, Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit (München 1979) 191. A 92—97-re való datálás mellett szól, hogy később ilyen nevű háborút nem ismerünk.

²¹ Plin. paneg. 8, 2; 16, 1.

²² Tac. Germ. 42.

4. Traianustól Marcus Aureliusig

¹ Plin. paneg. 12, 3; vö. CIL VI 1548 = ILS 1019.

² Vö. a 100-ban elkészült vaskapui Duna-csatornát AÉp 1973, 475 = ILJ 468.

³ Nyilván kétszer is: Germaniából a Duna mentén Moesiába és onnan talán a Sirmium—Aquileia úton Rómába. 98—99 telét Plin. i. m. szerint a Dunánál töltötte.

⁴ Ez a terület inkább Olténia egy része lehetett (vö. Iord. Get. 75; A. Mócsy, ActaAntHung 25 [1977] 441), nem pedig Bánát, amelyet Traianus 106 után is megszállva tartott egy darabig. Bánátban eddig hiányoznak a korai jazigok jellemző lelettipusai.

⁵ Cass. Dio LXVIII, 10, 3.

⁶ Eutrop. VIII, 3, 1; Euseb. chron. 194b (Helm). SHA Hadr. 3, 9; L. Balla, ACDeb 5 (1969) 111—.

⁷ SHA Hadr. 5, 2. A háborúról még Euseb. chron. 198d (Helm).

⁸ SHA Hadr. 6, 6.

⁹ Ellentétben a PUM 100 képviselt nézettel nem erre vonatkozik Cass. Dio LXIX, 15, 2. Lásd 22. j.

¹⁰ Pl. R. Syme, JRS 52 (1962) 87—; G. Alföldy, ZPE 36 (1979) 233—.

¹¹ SHA Hadr. 6, 6 moesiaí látogatást ír, de ha Rómából indult, Pannoniát érintenie kellett. A látogatásról pl. H. Wolff, AMN 12 (1975) 157. Kétségbe vonja Nagy T., BpR 23 (1973) 50, 63. j.

¹² Nem valószínűtlenül 123-ra teszi F. Grelle, L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano (Napoli 1972) 198—.

¹³ Wolff, i. m. 157.

¹⁴ CIL XII 1122.

¹⁵ Cass. Dio LXIX, 9, 6; vö. CIL III 3676.

¹⁶ Lásd a csapattörténetnél: ez az ala nem volt Pannoniában.

¹⁷ Pl. J. Dobiás, Historica 4 (1962) 28—.

¹⁸ A háborúra vonatkoztatott éremkincsekről és pusztulási rétegekről lásd REPann 554, 42—58. Nagy, T., BpM II (1962) 93, 78—80. j.; J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 255—. A kvádok hatósugarán kívül eső területek hasonló leleteiből nem következik a jazigok részvétele, ha más adat nem támogatja. Tűzvészek és elrejtett kincsek — különösen, ha nem pontosan egy időből valók — nem kényszerítő bizonyítékai háborús pusztításnak.

¹⁹ SHA Hadr. 23, 12; SHA Ael. 3, 2.

²⁰ CIL XI 5212 = ILS 1058 = Dobó 512 bizonyítja, hogy ornamenta triumphaliát kapott (utoljára a római történelemben). Datálása bizonytalan (vö. Nagy T., BpR 23 (1973) 94, 88. j.: legkésőbb 138 első felében), de valószínűbb, hogy már Pius alatt. Nepos a legkorábban 138 elején kaphatta meg a helytartóságot, Hadrianus pedig ugyanez év júliusában már meghalt.

²¹ RIC III 620. Értelmezéséhez R. Göbl, Rheinisches Museum 104 (1961) 70—.

²² Cass. Dio LXIX, 15, 2. Az ismeretlen szövegösszefüggésű, kivonatolt töredéket Pharasmanes ibéri király említése miatt kapcsolják össze a LXIX, 15, 1 töredékkel, amely Hadrianus korára vonatkozik. Pius korára tette pl. Th. Mommsen, Römische Geschichte V, 404, vö. W. Hüttl, Antoninus Pius I (Prag 1936) 232, Nagy T. BpR 23 (1973) 94, 91. j.

²³ Uo. 40 és REPann 554.

5. A markomann háborúk

¹ L. Barkóczi, Intercisa II. 509—; Nagy T., BpM II (1962) 41.

² A. Mócsy, ActaArchHung 4 (1954) 126—.

³ R. Noll, AAu 14 (1954) 54, Nr. 3.

⁴ Alföldi A., ArchÉrt 39 (1920—22) 102—; Radnóti A., FolArch 3—4 (1941) 102—.

⁵ Noll, i. m. 54, Nr. 5.

⁶ Kerényi A., NK 50—51 (1951—52) 4—.

⁷ Noll, i. m. 56.

⁸ A. Mócsy, Eirene 4 (1965) 136.

⁹ A legiót Q. Antistius Adventus vezényelte a parthus háborúban. ILS 8977 = AÉp 1893, 88.

¹⁰ CIL III 3463, 3631, 3632; AÉp 1967, 362 = J. Fitz, ZPE 28 (1978) 51—; AÉp 1973, 448. Összefoglalóan: J. Fitz, Klio 62 (1980) 405—.

¹¹ SHA Marcus 12, 13.

¹² Uo. 12, 14.

¹³ Cass. Dio LXXI, 3, 1.

¹⁴ J. Fitz, Alba Regia 1 (1960) 63—; A. Radnóti, Germania 39 (1961) 93—; Nagy T., BpM II (1962) 42; 95, 117—119. j.; REPann 555—; P. Oliva, Pannonia and the onset of crisis in the Roman Empire (Praha 1962) 273—; J. Bóna, ActaArchHung 15 (1963) 266—; E. Swoboda, Carnuntum, seine Geschichte und seine Denk-

máler (Köln—Graz 1964)⁹ 249—; *Dobiás*, *Dějiny* 196; *J. Fitz*, *Epigraphica* 28 (1966) 66; *A. R. Birley*, in: *Provincialia* (Basel—Stuttgart 1968) 218; PUM 186.

¹⁵ *E. Ritterling*, *AEM* 20 (1897) 30.

¹⁶ *Nagy T.*, *BpM* II (1962) 96, 117. j.; *J. Fitz*, *Epigraphica* 28 (1966) 64—.

¹⁷ *CIL* III 6755; *Ritterling*, *Legio* 1402.

¹⁸ *Cass. Dio* LXXI, 3, 1.

¹⁹ *J. Fitz*, in: *Hommage à M. Renard* II. *Coll. Latomus* Vol. 102 (Bruxelles 1969) 262—.

²⁰ *Uő*, *ActaAntHung* 11 (1963) 270—.

²¹ *CIL* XVI 123.

²² *Pflaum*, *Carrières* 453.

²³ *Cass. Dio* LXXI, 33, 4; *SHA Marcus* 24, 5; 27, 10. Az auctoradatok, elsősorban a *Historia Augusta* idézett helyei a 175. és a 180. évi békekörésekkel, illetve *Marcus Aurelius* halálával kapcsolatban említik *Marcomannia* és *Sarmatia* megszervezésének tervét, de mindkét esetben ellentmondanak ennek az ismert események, a császár magatartása. A kutatásban a vélemények ennek következtében erősen megoszlanak. Korábbi véleményekkel ellentétben valószínűnek tartom, hogy a két új legio (II és III *Italica*) felállítása új provinciák szervezésének szándékára enged következtetni (*A. R. Birley*, *LimTel Aviv* 7—; *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 25 [1973] 378). A provinciászervezéssel foglalkozó újabb irodalom: *E. Swoboda*, i. m. 252; *C. Daicovicu—H. Daicovicu*, *AMN* 4 (1967) 73—; *G. Alföldy*, *Historia* 20 (1971) 84—; *A. Mócsy*, *ACDeb* 7 (1971) 63—; *J. Fitz*, *Alba Regia* 13 (1972) 297—; *H. U. Instinsky*, *Chiron* 2 (1972) 475—; *A. R. Birley*, *Transactions of the Architectural and Archaeological Society of Durham and Northumberland* 3 (1974) 13—.

²⁴ *J. Fitz*, *ActaAntHung* 11 (1963) 271—; *Uő*, *Historia* 15 (1966) 348—. A datálást második consularatusa határozza meg: 173-ban sógorával, *Cn. Claudius Severus*al volt másodikban consul. Az első helyen megnevezett *Severus* — tehát a rangidős — 166-ban volt először consul.

²⁵ *CIL* III 10662; *ITP* 37, Nr. 2 ac.

²⁶ *ITP* 37, Nr. 2 d; *L. Nagy*, *Die altchristliche Cella trichora der Raktárgasse in Óbuda* (Budapest 1931) 47.

²⁷ *PS* II 18.

²⁸ *CIL* III 10615, 10632, 10638.

²⁹ *Frg. Vat.* 195.

³⁰ *C. H. Dodd*, *NC* 1913, 165.

³¹ *SHA Verus* 9, 10.

³² *SHA Marcus* 14; *Verus* 9.

³³ *Alföldi A.*, *BpTört* 1942, 223, 227. j.

³⁴ *Grenfell-Hunt* II, 92, Nr. LVII.

³⁵ *Alföldi A.*, *BpTört* 1942, 193; 223, 228. j.; *Nagy T.*, *BpM* II (1962) 42; 95, 124. j.

³⁶ *C. H. Dodd*, *NC* 1913, 178; *W. Zwiicker*, *Studien zur Markussäule I* (Amsterdam 1941) 66; *Pflaum*, *Carrières* 330, No 139; *REPan* 557.

³⁷ *CIL* VI 1599 = 31828 = *ILS* 1326.

³⁸ *BMC* IV (1940) CXXII, 451—, 601—; *Dodd*, i. m. 165.

³⁹ *Galen*. XIV, 649—.

⁴⁰ *Amm. Marc.* XXVIII, 6, 1: *Lukianos*, *Alex. seu pseudomantis* 48.

⁴¹ *A. R. Birley*, in: *Provincialia* (Basel—Stuttgart 1968) 215.

⁴² A korábbi datálások felsorolását ld. *J. Fitz*, *Historia* 15 (1966) 336—. A vélemények azóta is eltérőek. A fontosabb munkák: *Birley*, i. m. 214—; *I. G. Nagy*, *ActaAntHung* 16 (1968) 243—; *G.*

Alföldy, *Situla* 14—15 (1974) 199—; *J. Šašel*, *Museum Helveticum* 31 (1974) 225—.

⁴³ *Lukianos*, *Alex. seu pseudomantis* 48; *Cass. Dio* LXXI, 3, 2; *Amm. Marc.* XXIX, 6, 1.

⁴⁴ *ILS* 8977.

⁴⁵ Az *expeditio Germanica* a 168 tavaszára tehető *profectio Augustorum*mal kezdődött és 173-ban zárult le. *Šašel*, i. m. 229.

⁴⁶ *Uo.* 230—.

⁴⁷ *Uo.* 228—.

⁴⁸ *REPan* 557; *J. Fitz*, *Historia* 15 (1966) 339; *Birley*, i. m. 219.

⁴⁹ *J. Fitz*, *Historia* 15 (1966) 342; *Uő*, *AV* 19 (1968) 43—.

⁵⁰ *SHA Marcus* 14, 6.

⁵¹ *CIL* III 1980, 8570.

⁵² *Šašel*, i. m. 232.

⁵³ *P. Kneissl*, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser* (*Hypomnemata* 23. *Görtigen* 1969) 101—.

⁵⁴ *SHA Marcus* 12, 9.

⁵⁵ *BMC* IV (1940) 501.

⁵⁶ *SHA Marcus* 20, 6.

⁵⁷ *Birley*, i. m. 221.

⁵⁸ *SHA Marcus* 21, 6—8.

⁵⁹ *Uo.* 21, 9.

⁶⁰ *RIC* III 291.

⁶¹ *SHA Marcus* 20, 6.

⁶² *J. Fitz*, *Historia* 15 (1966) 363; *T. Nagy*, *EpigrCambridge* 421; *G. Alföldy*, *Situla* 14—15 (1974) 202.

⁶³ *H.-G. Pflaum*, *Libya* 3 (1955) 139 = *AÉp* 1956, 124; *Pflaum*, *Carrières* 481; *J. Fitz*, *BVBl* 32 (1967) 47—; *Alföldy*, i. m. 204—.

⁶⁴ *CIL* XIV 289^a = VI 31871.

⁶⁵ *CIL* VI 31856 = *ILS* 1327.

⁶⁶ *J. Fitz*, *BVBl* 32 (1967) 45.

⁶⁷ *Uő*, *ActaAntHung* 9 (1961) 165—.

⁶⁸ *SHA Pertinax* 2, 4—7.

⁶⁹ *CIL* III 4310 = 10969; *L. Barkóczi*, *FolArch* 9 (1957) 91—.

⁷⁰ *J. Fitz*, *BVBl* 32 (1967) 47—; *G. Alföldy*, *Situla* 14—15 (1974) 207.

⁷¹ A markomannoktól és a kvádoktól északra jelölte meg lakóhelyüket *Barkóczi*, i. m. 98—; *REPan* 559; *A. Mócsy*, *Eirene* 4 (1965) 136; *H.-J. Kellner*, *BVBl* 30 (1965) 154—; *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 21 (1969) 345. A Morvától nyugatra feltételezte szállásterületüket: *J. Dobiás*, *Eunomia* 2 (1958) 65—; *H. Bengtson*, *Historia* 8 (1959) 213—; *J. Fitz*, *BVBl* 32 (1967) 49.

⁷² *Tac. Germ.* 42.

⁷³ *Cass. Dio* LXX, 3, 5.

⁷⁴ *AÉp* 1920, 45.

⁷⁵ *CIL* III 10336 = *ILS* 1062.

⁷⁶ *Mint* *Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus*, aki *Hadrianus* iudaeai háborúját irányította és egyúttal *Iudaea* helytartója volt (*CIL* III 2820 = 9891 = *ILS* 1056), vagy *M. Staius Priscus Licinius Italicus*, a *parthus* háború hadvezére *Lucius Verus* alatt, egyben *Cappadocia* helytartója (*CIL* VI 1523 = *ILS* 1092).

⁷⁷ *J. Fitz*, *ActaAntHung* 11 (1963) 272—.

⁷⁸ *RIC* III 231, No 240; 293, Nos 1000—1002.

⁷⁹ *Alföldi A.*, *BpTört* 1942, 196.

⁸⁰ *Cass. Dio* LXXI, 11, 2—3; LXXI, 13, 1—4.

⁸¹ *Fronto* (*Ausg. Haines* II [1920] 303—).

⁸² *Cass. Dio* LXXI, 8—10.

⁸³ *A. v. Domaszewski*, *RhM* 49 (1894) 612—; *J. Guey*, *Revue de Philologie* 3ème sér. 22 (1948) 16—; *Uő*, *MEFRA* 60 (1948) 105—; *Uő*, *MEFRA* 61 (1949) 93—; *G. Barta*, *ACDeb* 4 (1968) 85—; *R.*

Freudenberg, *Historia* 17 (1968) 251—; R. Merkelbach, *ActaAntHung* 16 (1968) 339—.

⁸⁴ W. Jobst, *Antike Welt* 7 (1976/3) 19—; *Uő*, 11. Juni 172 n. Chr. Der Tag des Blitz- und Regenwunders im Quadenlande (Sitzungsberichte Wien 335. Wien 1978).

⁸⁵ Cass. Dio LXXI, 11, 2—3; LXX, 13, 1—4.

⁸⁶ *Uo.* LXXI, 11, 4—5.

⁸⁷ *Uo.* LXXI, 12, 3.

⁸⁸ *Uo.* LXXI, 15.

⁸⁹ A *Commodus-vita* (11, 14) szerint Commodus a *Germanicus* címet 172. október 15-én nyerte el. *Kneissl*, i. m. 106.

⁹⁰ Philostr. II, 1, 26—.

⁹¹ CIL II 4208; G. Alföldy, *Archivo Español de Arqueología* 43 (1970) 169—.

⁹² Cass. Dio LXXI, 7, 1—5. (Boiss. III, 257).

⁹³ Cass. Dio LXXI, 8, 1—4.

⁹⁴ *Alfoldi A.*, *BpTört* 1942, 198; 229, 275. j.

⁹⁵ Cass. Dio LXXI, 16, 1.

⁹⁶ *Uo.*

⁹⁷ Cass. Dio LXXI, 17.

⁹⁸ *AÉp* 1920, 45.

⁹⁹ *Uo.* 1956, 124.

¹⁰⁰ *Reidinger*, *Statthalter* 88, Nr. 13.; *Dobó*, *Verwaltung* 67—, Nr. 47.

¹⁰¹ *J. Fitz*, *ActaAntHung* 11 (1963) 275—; *Dobó*, *Verwaltung* 67—, Nr. 47.

¹⁰² *J. Dobiás*, *EpigrRoma* 7. J. Dobiás a győzelmet M. Bassaeus Rufusnak tulajdonította. Nem valószínű azonban, hogy a császári expedíciós hadsereg ekkor már Pannoniában lett volna.

¹⁰³ Cass. Dio LXXI, 33, 1.

¹⁰⁴ CIL XVI 128.

¹⁰⁵ *Nagy T.*, *BpM* II (1962) 45; 97, 177. j.

¹⁰⁶ *J. Fitz*, *ActaArchHung* 24 (1972) 8, 14, 19, 24, 32.

¹⁰⁷ SHA Commodus 12, 6.

¹⁰⁸ CIL VI 1599 = ILS 1326.

¹⁰⁹ Cass. Dio LXXI, 19.

¹¹⁰ *Uo.* LXX, 33, 3.

¹¹¹ *Uo.* LXXI, 20 (Boiss. III 274).

¹¹² CIL III 13439 = ILS 9122; *H.-G. Pflaum*, *Libyca* 3 (1955) 135 = *AÉp* 1956, 124.

¹¹³ Cass. Dio LXXI, 30, 1—2.

¹¹⁴ *Aur. Victor* Caes. 16, 14; *Epit.* 16, 2; *Tertull. Apoll.* 25, 5 tévesen Sirmiumot írt.

¹¹⁵ *Eutrop.* VIII, 15, 1.

¹¹⁶ *Aur. Victor* Caes. 17; *Epit.* 17; *Oros.* VII, 6, 2.

¹¹⁷ Cass. Dio LXXII, 2.

¹¹⁸ SHA Commodus 3, 5.

6. Commodus és a Severusok

¹ *J. Fitz*, *Klio* 39 (1961) 206—; *Uő*, *ActaArchHung* 14 (1962) 73—; *Fitz*, *Syriens* 52—.

² *Fitz J.*, *ArchÉrt* 86 (1959) 193—; *Uő*, *Epigraphica* 23 (1961) 66—; *Uő*, *ActaArchHung* 14 (1962) 60; *Fitz*, *Syriens* 45.

³ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 479; CIL III 3385; *G. Erdélyi-F. Füle*, *Intercisa* I. 318—, Kat. 298—307.

⁴ *J. Fitz*, *Klio* 39 (1961) 203—; *Uő*, *ActaArchHung* 14 (1962) 66—; *Fitz*, *Syriens* 67—.

⁵ SHA Commodus 6, 1; 13, 5—6; *Herodian.* I, 9, 1; Cass. Dio LXXII, 8, 1; *L. Barkóczi*, *Intercisa* II. 515; *J. Fitz*, *ActaAntHung* 7

(1959) 432; *Uő*, *Klio* 39 (1961) 202; *Uő*, *ActaArchHung* 14 (1962) 83—; *Fitz*, *Syriens* 69—.

⁶ *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 4 (1954) 127; *M. Párducz*, *ActaArchHung* 7 (1956) 174.

⁷ Cass. Dio LXXII, 8; *Barkóczi*, i. m. 515.

⁸ *Párducz*, i. m. 174.

⁹ BMC IV (1940) 799, No 166.; *J. Fitz*, *Klio* 39 (1961) 204—.

¹⁰ SHA Commodus 7, 1.

¹¹ Ld. a 3. jegyzetben említett feliratokat; *J. Fitz*, *Az István Király Múzeum Közleményei E/3* (Székesfehérvár 1959) 75—; *Uő*, RE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 21—, Nr. 284.

¹² *J. Fitz*, *ActaArchHung* 14 (1962) 87.

¹³ CIL V 2155 = ILS 2574; CIL VI 8541 = ILS 1573.

¹⁴ SHA Commodus 12, 8—9.

¹⁵ CIL XVI 132.

¹⁶ *J. Fitz*, *ActaAntHung* 7 (1959) 437—.

¹⁷ *G. Alföldy*, *BJ* 168 (1968) 112—; *A. R. Birley*, *BJ* 169 (1969) 247—; *J. Fitz*, *Alba Regia* 10 (1969) 69—.

¹⁸ *Yale Classical Studies* 7 (1940) 257—; Cass. Dio LXXIII, 14, 3; *Herod.* II, 9, 2; SHA Severus 4, 2; SHA Did. Iul. 5, 2; SHA Albinus 1, 1; *Aur. Victor* Caes. 19, 4; *Epit.* 19, 2.

¹⁹ *AÉp* 1911, 7 = *AÉp* 1914, 248 = ILS 9015 = *IL Afr* 455 = *IL-Tun* 1248; *Ritterling*, *Legio* 1741; *J. Hasebroek*, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus* (Heidelberg 1921) 18; *J. Fitz*, *ActaArchHung* 14 (1962) 40, 45, 53.

²⁰ BMC V (1950) 21—, No 7—12, 14—17, 19—25; 86, 88, No 336.; *P. V. Hill*, *The Coinage of Septimius Severus and his Family of the Mint of Rome A. D. 193—217* (London 1964) 15, No 18.; 16, No 25, 31, 34, 43.

²¹ *Ritterling*, *Legio* 1686; *Hasebroek*, i. m. 23.

²² *J. Fitz*, *Latomus* 25 (1966) 841.

²³ *Herod.* II, 9, 12.

²⁴ A pannoniai praetorianusok feliratai összegyűjtve: *Dobó* 19—, Nr. 1—64.

²⁵ Cass. Dio LXXIV, 6, 5—6; *Hasebroek*, i. m. 56—.

²⁶ Cass. Dio LXXVII, 4, 2.

²⁷ CIL VIII 7062 = ILS 1143.

²⁸ *G. Alföldy*, *ActaAntHung* 8 (1960) 145—; *Uő*, AT 7 (1960) 37—.

²⁹ *Barkóczi*, i. m. 516.

³⁰ *V. V. Kropotkin*, *VDI* 49 (1954) 159.

³¹ *Kerényi A.*, NK 38—39 (1939—40) 65; NK 41 (1942) 66; *Leszih A.*, NK 42 (1943) 57; *E. Jónás*, *AECO* 1 (1935) 254—; *Kerekes P.*, NK 13 (1914) 71; *János B.*, NK 12 (1913) 114—; *J. Fitz*, *ActaArchHung* 11 (1959) 253; *Uő*, NK 58—59 (1959—60) 21.

³² *Vö. J. Fitz*, *ActaArchHung* 14 (1962) 92—; *Fitz*, *Syriens* 83—; *PUM* 197—.

³³ CIL III 3387.

³⁴ *Cod. Iust.* II, 50, 1.

³⁵ CIL III 3664.

³⁶ *Uo.* III 3745.

³⁷ *Uo.* III 3706.

³⁸ *Uo.* III 10256.

³⁹ *J. Fitz*, *ActaArchHung* 11 (1959) 237—.

⁴⁰ CIL III 3706, 3733; *AÉp* 1949, 55; *Fitz J.*, *ArchÉrt* 83 (1956) 197—; *Vágó E.*, *ArchÉrt* 86 (1959) 73.

⁴¹ CIL III 4617 = 11323, 4622, 4624, 4638, 4640, 4642, 15199.

⁴² *J. Fitz*, *ActaArchHung* 11 (1959) 239—.

⁴³ *Cod. Iust.* II, 32, 1.

⁴⁴ *J. Fitz*, *ActaArchHung* 11 (1959) 251.

⁴⁵ *Uo.* 247; CIL III 3968 = 10850.

⁴⁶ Németh M., BpR 24 (1976) 193— = AÉp 1976, 544; J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 373.
⁴⁷ CIL III 3342; J. Fitz, ActaArchHung 24 (1972) 39—.
⁴⁸ SHA Severus 17, 1.
⁴⁹ Póczy K., Pannoniai városok (Budapest 1976) 35, 44—, 51—; A. Neumann, Vindobona (Wien—Köln—Graz 1980)² 50—; PUM 230—.
⁵⁰ PUM 245—.
⁵¹ Uo. 227—.
⁵² J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 96—; A. D. Dmitrijev és Szilágyi J. a CIL III 10471—10473 feliratokon említett *defectores et rebelles* tévesen Pannoniába helyezték. A. D. Dmitrijev, ArchÉrt 80 (1953) 88 (= VDI 46 [1951/4] 61—); Szilágyi J., TBM 11 (1956) 16—; J. Szilágyi, EpigrCambridge 314—.
⁵³ J. Fitz, LimXanten-Nijmegen 545—.
⁵⁴ Alföldy G., ArchÉrt 88 (1961) 26—; J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 99.
⁵⁵ CIL III 10439; Szilágyi J., TBM 11 (1956) 17.
⁵⁶ SHA Caracalla 5, 4; Geta 6, 8; Herod. IV, 8, 1; J. Fitz, Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214 (Roma 1961) 1—.
⁵⁷ Cass. Dio LXXVII, 20, 3.
⁵⁸ G. Erdélyi—F. Fülep, Intercisa I. 322—, Kat. 326.
⁵⁹ Mócsy A., ArchÉrt 103 (1976) 29—; J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 71—.
⁶⁰ Nagy L., BpTört 1942, 627.
⁶¹ J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 79.
⁶² CIL III 4628.
⁶³ Uo. III 4639 = 11343.
⁶⁴ ITP 89, Nr. 27 a-b, 28 b-c, 30 a, 38; XXIV. t.
⁶⁵ J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 79.
⁶⁶ CIL III 3720, 3724, 3725, 4636 = 10658, 6467 = 10618, 10629, 10635, 10637, 10644, 10647, 14354³; Soproni S., ArchÉrt 78 (1951) 45, Nr. 1—2.; Fitz J., ArchÉrt 83 (1956) 199.
⁶⁷ CIL III 3707, 3713; G. Erdélyi—F. Fülep, Intercisa I. 321, Kat. 314.
⁶⁸ Ritterling, Legio 1323.
⁶⁹ CIL III 3344.
⁷⁰ CIL III 4480 = 11226 = 13452 = E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum (Wien 1980)² Kat. 78.
⁷¹ CIL III 3306 = 15149 = Fülep F.—Burger A., Pécs római kori emlékei (Dunántúli Dolgozatok 7. Pécs 1974) Kat. 6.; CIL III 4327.
⁷² Ritterling, Legio 1323.
⁷³ J. Šašel, Živa Antika 6 (1956) 267—.
⁷⁴ CIL III 3344, 3345; Szilágyi J., TBM 11 (1956) 17.
⁷⁵ J. Fitz, ActaArchHung 26 (1978) 21—.
⁷⁶ SHA Alexander 58, 3; Herod. VI, 7.
⁷⁷ Reidinger, Statthalter 109.
⁷⁸ Nagy T., BpM II (1962) 102, 310. j.; hasonlóképpen: Dobó, Verwaltung 91—, Nr. 64.; feltételezen: J. Fitz, ActaArchHung 11 (1963) 292—, No 36.
⁷⁹ Radnóti A., NK 34—35 (1935—36) 24—.
⁸⁰ S. Soproni, ActaArchHung 17 (1965) 275—.
⁸¹ Barkóczy, i. m. 521; J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 106—.
⁸² Brigetio—Aquincum: CIL III 4635 = 10657, 6471 = 10655, 11331, 11335; Ulcisia Castra—Aquincum: CIL III 3738; Aquincum—Burganae: CIL III 3710, 3715, 3719, 3731, 6466, 6469 = 10650, 6470² = 10633, 10622, 10628, 10630; MKÉ 2 (1908) 85; Polgár I., SzSz 1 (1931) 10—, Nr. 7—9.; Soproni S., ArchÉrt 78 (1951) 45; Fitz J., ArchÉrt 83 (1956) 201; Uő, ActaArchHung 14 (1962) 82.

⁸³ 228-ból: CIL III 3412, 3490, 3524, 4168, 10588; Kuzsinszky B., BpR 6 (1899) 146, Nr. 134.; Szilágyi J., BpR 15 (1950) 320; G. Erdélyi—F. Fülep, Intercisa I. 326, Kat. 350.; 229-ből: CIL III 3510, 3511, 4147, 4292 = 10997, 10554, 10580; AÉp 1904, 154; BpR 12 (1937) 150, Nr. 61.; Szilágyi J., BpR 15 (1950) 490.

⁸⁴ J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 108—.

⁸⁵ Nagy T., BpM II (1962) 54.

⁸⁶ CIL III 3412, 3524.

⁸⁷ Csak a szír segédcsoportok tekinthetők kivételnek, amelyek hívek maradtak az uralkodóházhoz. G. Alföldy, ActaArchHung 6 (1958) 192—; Fitz, Syriens 113.

⁸⁸ Cass. Dio LXXX, 4, 2; LXXX, 5, 2.

⁸⁹ Ritterling, Legio 1331—.

⁹⁰ Herod. VI, 4, 3; 5, 1; 6, 2; 7, 3.

⁹¹ Ritterling, Legio 1450—; J. Fitz, ActaArchHung 14 (1964) 112.

⁹² Herod. VI, 8, 2—3.

⁹³ A. Jardé, Études critiques sur la vie et la regne de Sévere Alexandre (Paris 1926) 90.

⁹⁴ Herod. VI, 8, 2.

7. A katonacsászárok kora

¹ X. Lorient, in: ANRW II/2 (Berlin—New York 1975) 676.

² SHA Maximinus 13, 3; Herod. VII, 2, 9.

³ CIL III 3660 = ILS 2308; Ritterling, Legio 1451; Alföldi A., BpTört 1942, 671; L. Barkóczy, Intercisa II. 523.

⁴ CIL III 3728 = 10636, 10375 = ILS 2552, CIL III 10639, 10996, 11189, 14354⁴, 14354⁴; AÉp 1975, 701.

⁵ P. Kneissl, Die Siegestitulatur der römischen Kaiser (Hypomnemata 23. Göttingen 1969) 175.

⁶ CIL III 3708, 3711 = 10621, 3716, 3727, 3728 = 10636, 3730, 3732, 3734 = 10646, 3735 = 10649, 10626, 10639, 10642, 10645; AÉp 1906, 159; S. Soproni, FolArch 21 (1970) 93—; Fitz J., ArchÉrt 83 (1956) 201—.

⁷ SHA Maximinus 13, 3; Herod. VII, 8, 4.

⁸ B. Saria, RE XXI (Stuttgart 1951) 1174; Maximinus itáliai útjáról: SHA Maximinus 21, 3; Herod. VIII, 1, 4.

⁹ CIL III 3381; G. Erdélyi—F. Fülep, Intercisa I. Kat. 207.; Nagy T., ArchÉrt 1940, 51—; Barkóczy, i. m. 523—.

¹⁰ CIL III 10623; MNM 1911, 155; SzSz 4 (1934) 45.

¹¹ CIL III 3717, 3718, 10619, 10620, 10627, 10640; AÉp 1949, 56; AÉp 1955, 74; Vágó E., ArchÉrt 86 (1959) 73—; S. Soproni, FolArch 21 (1970) 95—, 96.

¹² CIL III 1911, 3331, 3520, 11327, 11332, 15157; CIL XI 8338 = ILS 1187; AÉp 1947, 27; AÉp 1973, 438; E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum (Wien 1980)² Kat. 60.; RIU 844, 869.

¹³ CIL III 3161 = J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 372, Nr. 3.; CIL III 4626, 4627 = 11334, 10619 = ILS 507, CIL III 11326, 14354⁴; AÉp 1905, 242; Kuzsinszky B., ArchÉrt 43 (1929) 48—, 325—; Vorbeck, i. m. Kat. 54.; RIU 390.

¹⁴ Fitz, Syriens 113—; Lorient, i. m. 755.

¹⁵ Zos. I, 20; Zonar XII, 19; Joh. Ant. fr. 148; S. Soproni, FolArch 15 (1963) 49—.

¹⁶ Az usurpatorokat a források szerint a moesiái és a pannoniái csapatok kiáltották ki. Zos. I, 20, 2; I, 21, 2; I, 28, 1; Eutrop. IX, 5; SHA tyr. trig. 9, 1; Claudius a Historia Augusta szerint mint *dux totius Illyrici Thraciát, Moesiát, Dalmatiát, Pannoniát és Daciát* védelmezte. SHA Claudius 15, 2. Feltehető, hogy a parancsnokság a noricumai hadseregére is kiterjedt.

¹⁷ B. Pick—F. Imboof-Blumer, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands (Berlin 1899) 25—.

¹⁸ Fitz, Geldumlauf 633—.

¹⁹ SHA tyr. trig. 10, 1; 10, 9; SHA Claudius 15, 2; SHA Aurelianus 13, 1. Ezzel szemben Ragonius Clarus *praefectus Illyrici*, SHA tyr. trig. 18, 5.

²⁰ Zos. I, 20, 2; Zonar. XII, 19.

²¹ Zos. I, 21, 2; Zonar. XII, 19; Aur. Victor Caes. XXIX, 1; Eutrop. IX, 4; J. Fitz, LimSüddeutschland 113—.

²² Zos. I, 28, 1; Zonar. XII, 21; Aur. Victor Caes. 31, 1; Epit. 1; Eutrop. IX, 5—6; Jord. Rom. 285; Jord. Get. XIX 205.

²³ AÉp 1935, 164 = AÉp 1949, 201 = AÉp 1973, 435; A. Alföldi, Pannonia 1 (1935) 280—; R. Egger, VHAD 18—21 (1937—1940) 219—; A. Radnóti, FolArch 6 (1954) 60—; Saxer, Vexillationen 51, Nr. 92.; M. Mirković, Živa Antika 19 (1969) 58—; J. Szilágyi, EpigrCambridge 312—; J. Fitz, Alba Regia 12 (1971) 249—.

²⁴ A viminaciumi verde már Valerianus római bevonulása előtt, 253 nyarán Valerianus számára vert pénzt. Fitz, Geldumlauf 615.

²⁵ Fitz, Ingenuus 26—; J. Fitz, LimSüddeutschland 116; Fitz, Geldumlauf 675—.

²⁶ Fitz, Geldumlauf 677—.

²⁷ SHA tyr. trig. 9, 1; Aur. Victor Caes. 33, 2; Zonar. XII, 24; Fitz, Ingenuus 17—.

²⁸ Aur. Victor Caes. 33, 1—2; Eutrop. IX, 8, 1; Oros. VII, 22, 10; Fitz, Ingenuus 35—.

²⁹ CIL III 3228.

³⁰ SHA tyr. trig. 10, 1; Aur. Victor Caes. 33, 2; Polemii Silvii Laterc., Chron. Min. I, 521, 45; Fitz, Ingenuus 43—.

³¹ Azok a nézetek, amelyek szerint Regalianus usurpációjának Gallienus vetett volna véget, nem igazolhatóak. Ld. Fitz, Ingenuus 45—.

³² SHA tyr. trig. 10, 2; uralma nem omlott össze nyomban, mint Ingenuusé, erre Carnuntumban megkezdett pénzverése is utal. R. Göbl, Regalianus und Dryantilla (Wien 1970) 1—.

³³ SHA tyr. trig. 10, 2; Fitz, Ingenuus 49—.

³⁴ Barkóczi, i. m. 530; REPann 565.

³⁵ Jónás E., OMRTÉ 2 (1923—26) 137—; Radnóti A., NK 44—45 (1945—46) 6—; 253 tavaszán földbe rejtett kincslet: Intercisa. Barkóczi L., NK 54—55 (1955—56) 3—; Trebonianus Gallus alatt, évről nem meghatározható: Solymár. Rómer F., ArchÉrt (1869) 77—; Fitz, Geldumlauf 137—.

³⁶ CIL III 4270 = ILS 523 = RIU 705; AÉp 1953, 12; AÉp 1971, 335.

³⁷ CIL III 3421.

³⁸ A. Radnóti, FolArch 6 (1954) 49—; REPann 565—.

³⁹ A. Alföldi, The Cambridge Ancient History XII (1936) 138—; Uő, Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus (Darmstadt 1967) 312.

⁴⁰ Aur. Victor Caes. 33, 1; Epit. 33, 1.

⁴¹ REPann 566.

⁴² Paneg. Constantio Aug. dictus (VIII Baehrens) 10, 2.

⁴³ Eutrop. IX, 8, 2; hasonló megállapítások: Quadi et Sarmatae Pannonias occupaverunt, Euseb. Chron. 220—; Quadi et Sarmatae Pannonias invaserunt, Iord. Rom. 287.

⁴⁴ Fitz, Geldumlauf 166—.

⁴⁵ Nagy T., BpTört 1973, 104—.

⁴⁶ Fitz J., Gorsium-Herculia (Székesfehérvár 1976) 98—.

⁴⁷ Barkóczi, i. m. 527.

⁴⁸ SHA tyr. trig. 10, 1.

⁴⁹ J. Šašel, Situla 4 (1961) 3—.

⁵⁰ Fitz, Ingenuus 58—.

⁵¹ SHA tyr. trig. 12, 13; J. Šašel, Situla 4 (1961) 3—.

⁵² ILJ I 272.

⁵³ Fitz, Gallien 1—.

⁵⁴ AÉp 1934, 223.

⁵⁵ Uo. 1936, 54—57.

⁵⁶ A. Alföldi, Siscia. Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Römermünzen I. Die Prägung des Gallienus (Budapest 1931) 11.

⁵⁷ CIL III 3525 = 10492 = ILS 2457 = Alföldi A., BpR 13 (1943) 39 = Fitz, Gallien 15.

⁵⁸ CIL III 3521.

⁵⁹ Zos. I, 48, 2.

⁶⁰ SHA Aurelianus 18, 2; 30, 5; Zos. I, 48, 49; A. Alföldi, Serta Kazaroviana. BIAB 16 (1950) 21—.

⁶¹ CIL III 12333.

⁶² Póczy K., BpR 16 (1955) 54.

⁶³ SHA Probus 16, 2; RIC V. 2, 95: RESTITVTOR ILLYRICI veretek.

⁶⁴ SHA Carus 8, 1; 9, 4; Eutrop. IX, 18, 1.

⁶⁵ Alföldi A., BpTört 1942, 673; G. Elmer, Der Münzsammler 8 (1935) 17—.

⁶⁶ VHAD 13 (1913—14) 269—.

⁶⁷ S. Dušanić, Alug 8 (1967) 72.

⁶⁸ CIL III 3469.

8. A tetrarchia kora

¹ Összeállította Th. Mommsen, Gesammelte Schriften II (Berlin 1905) 267—.

² Alföldi A., ArchÉrt 1941, 51—; R. Egger, Römische Antike und frühes Christentum I (Klagenfurt 1962) 312—; W. Ensslin, RE VIII (1948) 2431—; XIV (1928) 2519—.

³ Ez év nov. 2-án kelt két rendeletének egyébként ismeretlen kiadási helyeit talán Pannoniában kereshetjük (*Atubinum* Cod. Iust. IV, 48, 5 és *Sumeate* frg. Vat. 297).

⁴ R. Fröhlich, AEM 14 (1891) 51, aki a Cod. Iust. IX, 20, 10—11 rendeletek *Lucionae* kiadási helyében a *Lugione* elírását ismerte fel.

⁵ Lásd az 1. jegyzetet.

⁶ 291-ben már megemlékezik róla Mamertinus genethl. (panegyrici XI) 5. 16. A második győzelem éve így 292.

⁷ CIL III 10605a. Sokáig tévesen az Óbudán vásárolt albertirsai kövek közé sorolták. Lelőhelyéről A. Mócsy, LimCardiff 196, 11. j. A Török Aurél által feltárt mikebudai középkori templomból került elő. Eredeti felállítási helye természetesen nem deríthető ki, de a hátlapján levő korábbi felirat (CIL III 10605b) sem zárja ki a barbaricum eredetet, mivel vámállomás alkalmazottja állította, amihez vö. A. Mócsy, ActaArchHung 29 (1977) 383, 183. j. és a szegedi vehiculatio feliratot.

⁸ Egger i. m. kiegészítése szerint, ami azért jobb, mert a 294-re eső decennalia megünneplésében (Alföldi A. i. m. kiegészítése) már a két caesarnak is részt kellett volna vennie, említésük azonban ezen a feliraton elmaradt.

⁹ Mamertinus genethl. 17; Iord. Get. 113—.

¹⁰ Aur. Victor Caes. 39, 30.

¹¹ Ld. az 4. jegyzetet.

¹² Incerti paneg. Constantio (paneg. VIII) 5, 1 a szarmaták „majdnem egész népének pusztulásáról” ír. A beszéd 297-ből való, és így csak a 294-ben záruló háborúkra vonatkozhat.

¹³ Chron. Min. I, 230 (ad ann. 294.): Aquincum és Bononia előterében in *Sarmatia* épültek.

¹⁴ Az időponthoz *J. Kolendo*, in: *Hommages à M. Renard II* (Bruxelles 1969) 378—.

¹⁵ A betelepítésről általában *Aur. Victor Caes.* 39, 43, vö. *Eutrop.* VIII, 25, 2. A karpokról *Sopianaeva* kapcsolatban *Amm. Marc.* XXVIII, 1, 5.

¹⁶ *Chron. Min.* I, 230; vö. *Alföldi M.*, NK 48—49 (1949—1950) 7—.

¹⁷ Datalási kísérlet pl. *Nagy T.*, *BpM II* (1962) 104, 364. j. Biztosnak látszik egy 305. évi harc: *Anon. Vales.* 2, 3. Mivel *Galerius*, mint *Augustus* is (305 után) *Illyricum* ura maradt, vö. *I. Weiler*, *Historia* 13 (1964) 373—, a harmadik győzelem 305 és 308 közé eshetett.

¹⁸ *Anon. Vales.* 2, 3.

¹⁹ 306-tól *Galerius* és *Severus Augustusok*, *Maximinus Daia* és *Constantinus* caesarok voltak. Az első tetrarchia utáni rivalizálásra utal egy intercisai téglarajz, *ActaArchHung* 29 (1977) 376 és 389, 2. kép.

²⁰ *Chron. Min.* I, 231 (ad ann. 308.), *Zos.* II, 10, 4, vö. *Lactantius de mort. pers.* 27.

²¹ *J. Moreau*, *Carnuntum-Jahrbuch 1960* (1961) 7— . A császárok által helyreállított *Mithras*-szentély felirata *CIL III 4413*, vö. *AEM* 18 (1895) 169—.

²² *Aur. Victor Caes.* 40, 8.

²³ 314-ben a két császár *Sarmaticus*, az időpontról *Alföldi A.*, i. m. 55 és *Nagy T.*, i. m. 104, 365. j.

9. A Constantinus-dinasztia kora

¹ *M. R. Alföldi*, *Bj* 176 (1976) 183—.

² A császárok utazásait, tartózkodási helyeit elsősorban a *Codex Theodosianus* datált rendeletei alapján a 311—476. évekre *O. Seeck* állította össze: *Regesten der Kaiser und Päpste* (Stuttgart 1919). A továbbiakban erre támaszkodunk, anélkül, hogy az ott található adatokat megismételjük (vö. *REPan* 572—).

³ *Anon. Vales.* 5, 15.

⁴ *Anon. Vales.* 5, 16— a részletes forrás, ezen kívül *Epit.* 41, 5; *Eutrop.* X, 5; *Zos.* II, 19.

⁵ Lehet, hogy a menekülés emlékei a berkasovói sisaklelet: *M. Manojlović-Marijanski*, *Kasnorimski šljemovi iz Berkasova* (Novi Sad 1964). A 2. sisakon a felalás után még látható *Liciniana* felirat szerint a sisak *Licinius* tisztjé volt.

⁶ Ld. a 2. jegyzetet.

⁷ Ebből az évből valók (a *carnuntumi* császártalálkozót 308-ra téve) *Licinius* decennaliás ezüstpénzei *Esztergomból*, lásd *Kádár Z.*, *FolArch* 12 (1960) 133— két további ilyen kincs említésével (*Červen Breg* és *Naissus*), amelyekhez azóta még egy járult: *Arheologija* 3 (Szófia 1961) 1. sz. 47—. A készítés évében béke volt a két császár között (consulokat is közösen jelöltek), ami érthetővé teszi azt, hogy a tálak *Constantinus* területén készültek (*Sirmiumban* és *Naissusban*). *Constantinus* decennaliáját is ünnepelték hasonló, ajándékként szétküldött tálak, de ezeket tulajdonosaik nem rejtették el. A *Licinius*-tálak földbe kerülése ezzel szemben nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy a *liciniánusok* hamarosan üldözni kezdték, s többen közülük életüket is veszítették.

⁸ Június 12-én még *Sirmiumból* datált a *Cod. Theod.* IV, 8, 2. rendelet. Július 6-án viszont a *Cod. Theod.* XI, 27, 2 már talán *Bononiában* kelt, ha a nyilvánvalóan téves *Rom(á)t Bon(oniá)ra* javítjuk. Július 20-án a császár már újra *Sirmiumban* volt (*Cod. Theod.* IV, 8, 5), hat nap múlva pedig *Savariában* (*Cod. Theod.* I, 1, 1).

⁹ *Opt. Porfyr. carm.* VI.

¹⁰ *Amire* vö. *Anon. Vales.* 5, 21. *Zosimos* adatairól (II, 21) *Nagy T.*, *BpM II* (1962) 105, 397. j. Ha *Rausimodus* valóban germán (nem pedig iráni) nevet viselt, akkor lehet, hogy a támadók nem is szarmaták, hanem egy germán töredék volt. A *ripa Sarmaticá*t ért támadásból következnek a „szarmata győzelem”, amelyet *Opt. Porfyr.* (*carm.* VI, 15) énekelte meg, *Zosimos* részéről viszont érthetővé válik a gót háborúval való összetévesztés.

¹¹ Utolsó, rövid *sirmiumi* tartózkodást gyaníthatunk 334 júliusában, amikor látogatást tett *Moesia Primában*. Július 5-én *Singidunumból* kelt rendelete: *Cod. Theod.* X, 15, 2.

¹² *Anon. Vales.* 6, 31.

¹³ Vö. a 10. jegyzettel.

¹⁴ Vö. *Anon. Vales.* 6, 31. az éhségről és a hidegről.

¹⁵ *Chron. Min.* I, 234, ahol nem szükséges *Seeck* nyomán (*Geschichte des Untergangs der antiken Welt IV* [Berlin 1911] 382) a hagyományozott dátumot korábbira javítani. A győzelemről ld. még *Euseb. chron.* 233c (*Helm*).

¹⁶ A *Iord. Get.* 115 leírt *gepida*—vándal háború ennek egyik vetülete, de *Iordanes* elfogult leírásából nem lehet a vándalok *Pannoniába* való költözését elfogadni, lásd pl. *Nagy i. m.* 106, 403. j. *Chr. Courtois*, *Les Vandales de l'Afrique* (Paris 1955) 34—. A vándalokat *Iordanes* talán a szarmatákkal (alánokkal) téveszti össze, vö. *Iord. Get.* 161 és *L. Schmidt*, *Geschichte der Wandalen* (München 1942) 12.

¹⁷ *Anon. Vales.* 6, 32; *Chron. Min.* I, 234; *Euseb. chron.* 233f (*Helm*).

¹⁸ *Anon. Vales.* szerint 300000-nél többet; a telepítés helye *Thrákia*, *Scythia*, *Makedónia* és *Itália*.

¹⁹ *Amm. Marc.* XVII, 12—13.

²⁰ Ld. a 11. jegyzetet. Mindkét *chronicon* adat (17. j.) ehhez az évhez jegyezte fel.

²¹ *A. Alföldi*, *Rivista Italiana di Numismatica* 34 (1921) 113—. A kincs datálása a *RIC VII.* kötete alapján módosult, amire *Lányi V.* figyelmeztetett: „A *RIC* datálása szerint a lelet *sisciai* veretei közül 1191 drb, a kincsnek kb. 10%-a a 334—335. verési periódushoz tartozik (*RIC VII* 235—241). Az elrejtés azonban nem történthetett e verési periódus végén vagy utána, mert a távolabbi verdek 333. utáni veretei még nem jutottak el ide. A 334—335. évi periódust csak *sisciai* veretek képviselik.”

²² *V. Balás*, *ActaArchHung* 15 (1963) 309—. Itt kell megjegyeznünk, hogy a „*limes Sarmaticae*” (ld. 24. j.) elnevezés nem fordul elő a forrásokban, használata ezért félrevezető lehet.

²³ *Möcsy A.*, *Cumania* 1 (1972) 94—; *PUM* 271—. Ezt a datálást támogatja az *alföldi* pénzforgalom sáncon belüli és sáncon kívüli részének különbsége is. vö. *V. Lányi*, *ActaArchHung* 26 (1974) 261—.

²⁴ *Soproni S.*, *ArchÉrt* 96 (1969) 43—; részletesebben *Soproni*, *Limes* 113—.

²⁵ *Cod. Theod.* XV, 1, 5; *Cod. Iust.* X, 48, 7. A császári utakat a továbbiakban is *Seeck* nyomán adjuk.

²⁶ *ILS* 724.

²⁷ *Cod. Theod.* X, 10, 6, vö. *Seeck*, *Geschichte des Untergangs...* IV, 399.

²⁸ *Cod. Theod.* XVI, 8, 1, amennyiben a hagyományozott *Murgillót* *Mursellára* javítjuk.

²⁹ Ld. a 2. jegyzetet. Valószínűleg nem személyes közreműködésével segítettek *Savaria* ellátási gondjain, amiről a *RIU* 48. felirat emlékezik meg, mert ott említett *Vulcacius Rufinus* 347-től volt *Illyricum praefectus praetoriója*: *PLRE* I, 782. A *RIU* 48. szerint adott datálás eszerint módosul.

³⁰ A kiképzés helye *Sirmium* a *Chron. Min.* I, 237. szerint, *Mursa*

az Epit. 41, 25 és Euseb. chron. 237e (Helm) szerint. Mivel Vetrano Sirmiumban székel, és Constantia is nyilván ott, a császári palotában tartózkodott, Sirmium nem lehet pusztá tévedés. A sirmiumi kezdeményezést talán Mursában szentesítették a hadsereggel. Vetranióról PLRE I, 954.

³¹ Chron. Min. I, 238. Euseb. chron. 238e (Helm). A 354-ben kivégzett Gallust Poetovióban fogták el: Amm. Marc. XIV, 11, 20.

³² Általában *J. Šašel, Živa Antika* 21 (1971) 205—.

³³ Zos. II, 45—53 a legrészletesebb. A forrásokat felsorolja *Seeck* i. m. IV, 434—.

³⁴ Az ún. pécsi ládikaveretről *H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare* (Wien 1972) 27. Az augsti ezüstkincs egy részét Magnentius valamelyik embere Constans illyricumi eredetű kincseiből tulajdonította el, vö. *H. U. Instinsky, Der spätrömische Silberschatzfund von Kaiseraugst* (Abhandlungen der Akademie Mainz, Wiesbaden 1971, Nr. 5.). Instinskyvel szemben a kincs tulajdonosának a Mursánál elesett Romulust (Zos. II, 52, 2) tartanám, lásd nevét a 7. sz. ezüsttálon. Romulustól a kincs Magnentius egy másik párthívéhez kerülhetett, aki a barbaricumba való menekülése előtt (vö. *Instinsky* i. m.) rejtette el. Egy emonai aranypénzleletről *A. Jelocnik, AV* 19 (1968) 201—.

³⁵ Februárban (Cod. Theod. VI, 22, 5) és májusban (Cod. Theod. II, 9, 1; III, 5, 1; VII, 1, 2; VIII, 7, 3) Sirmiumban adott ki rendeletet, novembertől bizonyítható Mediolanumban.

³⁶ Amm. Marc. XVI, 10, 20.

³⁷ Ammianus (XVI, 10, 20) szerint sietve jött Illyricumba, de útiránya Tridentumon keresztül inkább arra mutat, hogy csak a Rómából való elutazás volt sürgős. Sirmiumban október végétől bizonyítható (Cod. Theod. VIII, 5, 10). Előbb Raetiában is járt, vö. Amm. Marc. XVI, 10, 20 és XVII, 13, 28.

³⁸ Zos. III, 2, 2, de vö. 37. j.

³⁹ Iulian. ep. ad Athen. 279 D, aki szerint e két nép földjén járt, ami kevésbé valószínű, mert „barátságos tárgyalásai” (Iulianus) ellene mondanak a hadjáratnak.

⁴⁰ Vö. Amm. Marc. XVII, 13, 27: II. Constantius retrospektív beszédében a folyón való gyalogos átkelésről is szolt. Kérdés, hogy a Zos. III, 1, 1 említett kvád—szarmata betörések Pannoniába és Moesiába nem a következő évre vonatkoznak-e.

⁴¹ II. Constantius beszédéből ez derül ki: Amm. Marc. XVII, 13. Jellemző a *latrocinia occulta* kifejezés (XVII, 13, 27), ami azonos a Commodus-feliratokon olvasható *clandestinus latrunculorum transitus*-szal (Intercisa 297—307. sz.).

⁴² Az Ács-Vaspuszta táborában talált, 355-tel záródó kis éremleletet e betörésekre vonatkoztatja *Gabler D., ArchÉrt* 99 (1972) 232—.

⁴³ A sirmiumi áttelelésről Amm. Marc. XVII, 12, 1.

⁴⁴ Uo. XVII, 13, 33.

⁴⁵ Uo. XVIII, 4, 1; XIX, 11, 1.

⁴⁶ XVII, 12, 1, vö. XVI, 10, 20.

⁴⁷ Amm. Marc. XVII, 12, 4. A hadjárat leírását Ammianus alapján adjuk (XVII, 12—13). Különös módon egyik késői breviarium sem említi II. Constantius e háborúját. Lásd még *J. Szidat, Historia* 21 (1972) 712—.

⁴⁸ Ammianus a *Transingitani Quadi* főnökének mondja. Ez a máshol elő nem fordul megjelölés talán a Duna-kanyar hegyeitől keletre élő kvádokat jelenti, mert csak utánuk kerültek sorra azok a kvádok, akikkel Brigetióban tárgyalt a császár.

⁴⁹ A császár Ammianusnál olvasható beszéde (XVII, 13, 26—33) nemcsak az események összefoglalását tartalmazza, hanem a barbárokkal régóta fennálló szövetségekre is kitér.

⁵⁰ A következőkre Amm. Marc. XIX, 11.

⁵¹ Az időpontról *J. Szidat, Historia* 24 (1975) 375—, aki májusra vagy júniusra teszi a korábban vallott október helyett. A napra való pontos datálás (október 10., május 12—16., június 11—18.) alapja az, hogy Ammianus szerint (XXI, 9, 6) fogyó hold idején, újhold előtt érkezett Bononiába.

⁵² A továbbiakra Amm. Marc. XXI, 9, 5—10, 2; vö. Zos. III, 10, 2—11, 1.

10. Valentinianus és Theodosius kora

¹ Amm. Marc. XXVI, 5, 4. Az időponthoz *O. Seeck, Regesten der Kaiser und Päpste* (Stuttgart 1919) összeállításai a megfelelő évhez; a továbbiakban is ezt a munkát követjük, ha forrásokra nincs hivatkozás.

² A kutatásban általánosan elfogadott 365. évi szarmata betörést (vö. pl. *Alfoldi A., BpTört* 1942, 683; *REPann* 576; *Nagy T., BpM II* [1962] 60) az Amm. Marc. XXVI, 4, 5 olvasható felsorolásból következtették. Ez a felsorolás azonban a Valentinianus alatti összes háború előrebocsátott összegezése földrajzi sorrendben. A kvád—szarmata pusztítás így nem más, mint a 374. évi betörés; a felsorolás a trónra lépést követő betegség és a nyugodt első tél között nem is vonatkozhat a 365. évre. A Mosel mellé „nemrég” telepített szarmatákkal (Auson. Mosella 8) való kapcsolat feltételezése fölösleges: a *nuper* 370 táján vonatkozhat II. Constantius egy évtizeddel korábbi szarmata telepítéseire is.

³ A főforrás Amm. Marc. XXIX, 6. Zosimos egyébként zavaros leírása (IV, 16) csak annyiban nyújt többet, hogy érthetővé teszi a betörés súlyosságát: Pannonia és Moesia Prima csapatainak egy részét Firinus usurpatiója ellen Afrikába vitték. Lásd még Euseb. chron. 247g (Helm).

⁴ Ammianus e sokszor idézett helye nem egy esetleges hódítási szándékra, hanem inkább az építkezés kétes jogszerűségére utal, vö. XXIX, 6, 4 a soha meg sem kísérelt hódítás rémképéről. Az sem lehetetlen, hogy Ammianus a kvád földet szembeállította a szarmaták területével, amelyen, mint tudjuk, római csapatok valóban állomásoztak.

⁵ Ammianusnál egyetlen erődítményről, nem pedig erődök vagy táborok soráról van szó: XXIX, 6, 3 és XXX, 6, 6. A kvád tiltakozásnak Acquitius azért adhatott helyt, mert az építkezés a szövetségi szerződés alapján vitatható volt (XXX, 6, 6: *nec iuste nec opportune*); talán határos volt a szarmaták területével, amelyen a Chron. Min. I, 230 és a Not. Occ. XXXII, 41; XXXIII, 48, valamint a Hatvan-Gombospusztán feltárt burgus (V. fej. 13. pont) tanúsága szerint régtől fogva és Valentinianus alatt is szerződészerűen építkézhettek a rómaiak. A 375. évi hadjáratnak a császár által vezetett főága valóban Aquincum tájáról indult ki, tehát a kvád—szarmata határzónát vette célba.

⁶ Éremkincsek alapján kísérelte meg rekonstruálni *R. Alfoldi M., AntHung* 3 (1949) 86—. E kincsek azonban nem 374-ben, hanem később kerültek földbe: *V. Lányi, ActaArchHung* 21 (1969) 44—.

⁷ Ennek az évnék eseményeiről Amm. Marc. XXX, 5—6; 10. Zos. IV, 17, 1—18, 1.

⁸ Vö. *A. Mócsy, Adriatica — Miscellanea G. Novak* (Zagreb 1970) 583—.

⁹ Cod. Theod. IX, 1, 12, téves consuli évvel (374).

¹⁰ Mint a villám okozta sirmiumi tűzvész is, vö. Zos. IV, 18, 1.

¹¹ Valószínűleg a Carnuntum és Brigetio közötti térségben, mert a császár halálakor visszahívott Merobaudes még november 22. előtt megérkezett (vö. 14. j.).

¹² Amm. Marc. XXX, 6, 2 a több évszázados szövetségre jellem-

zően foglalja össze a kvádok érvelését: nem is említik Gabinus megölését, mentségük az erődépítés jogtalansága mellett az, hogy nem a vezetők közös, mondhatni alkotmányos elhatározásából, hanem *latrones* egyéni akcióiból történt a támadás.

¹³ Chron. Min. I, 242, 459 stb.; vö. Euseb. chron. 247h (Helm); Epit. 45, 8.

¹⁴ A kikiáltás helye Ammianus szövegösszefüggése szerint csak Brigetio lehetett, bár a helyet is említő források szerint Aquincum volt; vö. 13. j. és W. Ensslin, RE VII A (1948) 2207; Nagy, i. m. 107, 443. j. Azonban ugyanezen források szerint Valentinianus november 17-én Brigetióban halt meg, fiát pedig 22-én Aquincumban kiáltották ki. Az ötnapos időköz egyezik Ammianus adatával (XXX, 10, 5: *sextoque die*), aki szerint Brigetióban döntötték el a császárválasztást, Merobaudes visszarendelését és az aquincumi hajóhíd lebontását, öt nap múlva pedig megérkezett Murocintából II. Valentinianus. Ennyi idő alatt Brigetióból nem teheték át a főhadiszállást Aquincumba, amely talán úgy került bele a hagyományba, hogy ott lévén a *dux* székhelye, Valeria csapataival ott ismertették el az új augustust, vö. Chron. Min. I, 242: *levatus est ... ab exercitu in tribunali in civitate Acinco*. Ha Brigetióból Sirmiumba vitték a gyermek császárt, akkor ezt a járulékos ceremóniát menet közben is megrendezhették, napjaul pedig tévesen a tényleges döntés napját adták meg.

¹⁵ Amm. Marc. XXXI, 4, 2. Valószínűleg ugyanerre a helyzetre vonatkozik Ambros. de fide II, 140— (PL 16, 613).

¹⁶ Amm. Marc. XXXI, 7, 3. A 15. j.-ben idézett leírás nem jogosít fel szarmata betörés feltételezésére (Nagy T., BpM II [1962] 62). Bizonytalan, hogy Zosimos zavaros leírása (IV, 24, vö. L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens, Budapest 1969, 514—) Pannoniába és Moesiába törő barbárokról a 378-cal kezdődő időszak melyik eseményére vonatkozik.

¹⁷ Amm. Marc. XXXI, 11, 6.

¹⁸ Seeck i. m. ad annum.

¹⁹ Chron. Min. I, 243, 297; II, 60. Az apr. 5-én Trevből datált rendelet (Cod. Theod. XI, 36, 26) kiadási helyét *Tric(cianá)ra* javítják, de más illyricumi helységek is szóba jöhetnek.

²⁰ Maiorianus császár azonos nevű nagypapa ebben az évben volt Pannoniában vagy mint Illyricum magister militum, vagy mint Valeria *dux*a (és talán *praeses* is): Sidon. Appolin. *carm.* V, 107—115. Az itt említett hadi sikereit egy Aquincumból kiinduló expedícióval kapcsolatba hozni éppoly bizonytalan dolog lenne, mint a Sidonius verséből kiolvasott egyéb következtetések, amire az irodalmat lásd Várady i. m. 38—.

²¹ Történetüket a legrészletesebben Várady kísérte végig (i. m. 31—39 és passim), aki a csoport Pannoniába érkezését korábbra teszi. Időrendi korrekciókra lásd Nagy T., AT 18 (1971) 69—.

²² Zos. IV, 34; vö. Amm. Marc. XXV, 10, 9.

²³ Chron. Min. I, 243; II, 60.

²⁴ Maximus usurpator levele II. Valentinianushoz, amelyben a várost ért csapást az arianus tévtanokért járó büntetésnek mondja: *Collectio Avellana* 39, 4 = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 35, 89. A levél időpontja valószínűleg 386 húsvétja.

²⁵ Strido, Szt. Jeromos szülőfalujának helye ismeretlen. Pusztításáról Hieron. de viris illust. 65, általánosságban comm. in Sophoniam I, 676 (PL 25, 1340—).

²⁶ Pacat. paneg. (paneg II) 32. A korábban 374-re datált éremkincesek (6. j.) jórészt ekkor kerülhettek földbe.

²⁷ A foedusról és eredményéről Pacat. paneg. 32; Iord. Get. 141.

²⁸ Vö. Pacat. paneg. 32. és a Konstantinápolyban jelentett győzelem (23. j.).

²⁹ Várady, i. m. 39.

³⁰ Sirmiumból datált rendelet 380. szeptember 8-án Cod. Theod. VII, 22, 11.

³¹ Chron. Min. II, 76.

³² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 6 (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum XI*).

³³ Hieron. ep. 60, 16; 123, 17.

³⁴ Várady, i. m. 123—, aki azonban a visszatérő panaszokban a késői irodalom tartalmát veszített toposát látja, amihez vö. A. Mócsy, *ActaArchHung* 23 (1971) 350.

³⁵ CIL V 1623 = Dobó 602. Az általában elfogadott értelmezés R. Egger, *Römische Antike und frühes Christentum I* (Klagenfurt 1962) 57—, ez azonban azon áll vagy bukik, hogy a 381. évi aquileiai zsinaton részt vett *Amantius Ioviensis* (var. *Niciensis*) azonos-e a sírfelirat ilyen nevű püspökével.

³⁶ A Heténypusztával való azonosítás ellen már Egger, i. m. 66; ld. még A. Mócsy, *ActaArchHung* 29 (1977) 376 az újabb irodalommal. A foederatusok szálláshelyéről újabban sokféle elképzelés született, a kiindulásul szolgáló feltételezések azonban még bizonyításra szorulnak (Iovia azonosítása Heténypusztával, a besimított kerámia etnikai jellege, bizonyos római tárgyak mint „ellátmány”, V. századi barbár csoportok eredeztetése a foederatusoktól stb.). A véleményeket ld. pl. Harmatta J., AT 18 (1971) 264—; Nagy T., BpTört 1973, 185 és 213, 2. j.; Á. Salamon—L. Barkóczi, MAIU 4 (1973) 73—; Soproni S., SomMK 2 (1975) 180; Soproni, Limes 206 és passim; Vágó—Bóna, Gräberfelder 195—; stb.

³⁷ Symm. rel. 47.

³⁸ Pacat. paneg. (paneg II.) 34; Ambros. ep. 40, 23 (PL 16, 1110).

³⁹ Ambros. de obitu Valent. 2, 4, 22 (PL 16, 1427—), vö. Várady, i. m. 75—, a betörés útja azonban nem lehetett más, mint a Száva völgye. A Zos. IV, 42, 5 említett pannoniai barbárok (foederatusok) is szóba jöhetnek, akik ellen II. Valentinianus egy csapatot kapott Magnus Maximustól 387-ben.

⁴⁰ Ambros. ep. 18, 21 (PL 16, 1019).

⁴¹ ILS 8987. A datálásról REPann 579, 17—20; A. Mócsy, *ActaArchHung* 23 (1971) 357—.

11. A római uralom vége

¹ Claudian. in Rufinum II, 26—, 36—, 45.

² Nem erre vonatkozik Hieron. ep. 60, 16 mint korábban gondolták, ld. L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens* (Budapest 1969) 90—, aki azonban uo. 115— Claudianust mint forrást túlértékelve erőltetett értelmezésekhez jut.

³ Ezeknek az udvari okokból túlzó, költői mivoltuknál fogva nehezen konkretizálható leírásoknak az értelmezését kísérli meg Várady, i. m. 115—.

⁴ Claudian. *epithalamium Palladii* 88; *Fescenn. nupt. Honorii IV*, 15; cons. VI. Hon. 413.

⁵ Claudian. cons. Stil. II, 191—207. Meglepően összecsengő leírás Hieron. ep. 123. Hieronymus egyébként gyakran szól hazája sorsáról, az idézeteken kívül pl. comm. in Sophoniam I, 676 (PL 25, 1340—), ep. 66, 6, 2 (PL 22, 647): itt megtudjuk, hogy apai örökségét, „félíg romba dőlő villácskakat, amelyek megmenekültek a barbárok csapataitól”, eladja.

⁶ Uo. III, 13.

⁷ Vö. J. J. Wilkes, *Phoenix* 26 (1972) 385.

⁸ Procop. bell. Vand. I, 3, 22.

⁹ Claudian. bell. Goth. 279, 363—: raeliai és noricumai átvonulá-

sukból következik, hogy pannoniai útvonaluk talán a Duna mentén vezetett.

¹⁰ Claudian. cons. VI. Honorii 227—; Zos. V, 26, 29.

¹¹ Zos. V, 37.

¹² Zos. V, 26; Oros. VII, 37; vö. Chron. Min. I, 299.

¹³ Zos. V, 46.

¹⁴ Flavius Lupus megbízatása Pannonia Secundában (AÉp 1968, 113: talán földadó rendezése a városok erődítése céljára) legkésőbb az V. század első évtizedére tehető, vö. A. Mócsy, ActaArchHung 25 (1973) 380, 75. j.; PLRE I, 521.

¹⁵ Erről röviden a XIII. fejezetben.

¹⁶ Ez a rendeletek dátumából (408) következik. A rendeletek: Cod. Theod. X, 10, 25, vö. V, 7, 2 = Cod. Iust. I, 4, 11.

¹⁷ Chron. Min. II, 76.

IV. Igazgatás

1. Tartományhatárok

¹ A hódítás mértékére lásd a III. fej. 1. pontját.

² H. Braunert, Chiron 7 (1977) 207, v. ö. Mócsy A., ArchÉrt 106 (1979) 181. Korábban a 6—9. évek helytartóinak vagy hadvezéreinek Velleiusnál és Cassius Dionnál olvasható megjelöléséből kiindulva a bathinusi fegyverletétellel vagy a lázadás végleges leverésével hozták kapcsolatba Illyricum kettéosztását. A nehézségekre már felfigyelt Pavan, Pannonia Superior 406, 2. j. A vélt időpontról T. Nagy, Adriatica — Miscellanea G. Novak (Zagreb 1970) 459—. Iunius Blaesus Augustus halálakor Tacitus pontos értelmezése szerint (Ann. I, 16) nem helytartó, hanem a nyári táborba összevont három legio legatusa volt (castris aestivis tres simul legiones habebantur praesidente Iunio Blaeso).

³ Vell. Pat. II, 109, 5.

⁴ Vell. Pat. II, 110, 1 — ha a *hiberna ad Danuvium Carnuntum*, lásd a következő jegyzetet is.

⁵ Plin. n. b. IV, 80—81 a dák—jazig szállásterület nyugati határának a carnuntumi legiotáborot adja meg, ami a Vannius-királyság előtti időre érvényes, vö. A. Mócsy, ActaAntHung 25 (1977) 442—.

⁶ Plin. n. h. III, 24—25 (27—28) = 146—148.

⁷ RE Pann 583—; Tóth E., AT 24 (1977) 192—.

⁸ Mócsy A. ArchÉrt 106 (1979) 184, 79. j.

⁹ Ptol. II, 14, 5; vö. J. Šašel, RE Suppl. XI (1968) 574.

¹⁰ Herodian. VIII, 1, 4; vö. Itin. Hieros. 560, 10, ahol az Emona és Celeia közötti Atrans vámállomás Itália és Noricum határállomása.

¹¹ A kérdést J. Šašel több tanulmányában elemezte, i. m.; Situla 14—15 (1974) 255— stb.

¹² Természetesen számos forrás megírja, hogy Pannonia mely tartományokkal szomszédos, pl. Cass. Dio LI, 27, Oros. I, 2, 27; Dimensuratio prov. 18 (Riese GLM 12) stb.

¹³ A határra vonatkozó kutatásokat összefoglalja A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien (DissPann I, 5. Budapest 1936) 10—; E. Polaschek, RE XVII (1936) 981—; B. Saria, RE Suppl. VIII (1956) 22; Pavan, i. m. 428—; AJJ 1—; Reidinger, Statthalter 20—.

¹⁴ Ptol. II, 14, 1; vö. II, 13, 1.

¹⁵ H. Ubl, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg, Neue Folge 11 (1979) 99—.

¹⁶ Priskos frg. 7 (C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum IV, 89). Az Aetiusszal kötött szövetség éve a Chron. Min. I, 473— és II, 22 összevetéséből következik.

¹⁷ Cassiodor. Var. XI, 1, 9.

¹⁸ Ugyanakkor, amikor a szomszédos moesia városokat Chron. Min. II, 80. Az elfoglalás ténye: Priskos frg. 8 (Müller i. m. 84—85).

¹⁹ A legfontosabbak A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II (Berlin—Leipzig 1926) 57—, Várady, i. m. és Nagy T., BpTört 1973, 185—.

²⁰ Marcellinus comes (17. j.) keletrómai szemszögből írta krónikáját.

²¹ Sidon. Apoll. carm. VII, 589—. A savariai földrengés (Chron. Min. I, 304) egy évvel később volt, lásd J. Bóna, ActaAntHung 21 (1973) 310, 102. j.

¹⁶ Egyelőre a CSIR Österreich I, 5. kötete (Wien, 1974) tartalmazza az adatok jó részét. Hartberg: JÖAI 24 (1929) Beiblatt 140.

¹⁷ Lásd különösen E. Weber, Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark (Graz 1969), a térképmelléklet azonban mereven követi a régi magyar—osztrák határt, így pl. Hartberg Noricumba esik, amihez lásd az előző jegyzetet.

¹⁸ Mindegyik itinerarium említi, Noricumhoz való tartozásáról CIL III p. 2328⁵⁷.

¹⁹ Celeiától számított távolság a CIL III 11316 mérföldkövön.

²⁰ Összeállítva Dobó, Verwaltung 161, 184—199. sz.

²¹ Vö. B. Saria, RE Suppl. VIII (1956) 22.

²² II, 14, 1; t5, 1; vö. 16, 1.

²³ Strabón IV, 6, 10; VII, 5, 2.

²⁴ A Nagy Kapelával és a Velebittel való kizárólagos azonosítás (pl. A. Mayer, Die Sprache der Illyrier [Wien 1957] 37) azért nem valószínű, mert azok a iapodoktól délre esnek.

²⁵ A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der röm. Provinz Dalmatien (Wien 1939) 56.

²⁶ Itin. Ant. 274, 6.

²⁷ J. Bojanovski, Članci i građa zaivčajnog muzeja u Tuzli 9 (1972) 37—; S. Dušanić, Živa Antika 21 (1971) 554—.

²⁸ CIL III 8361, 12723, 14221; vö. 30. j.

²⁹ J. J. Wilkes, Dalmatia (London 1969) 125—.

³⁰ F. Papazoglu, Živa Antika 7 (1957) 122 vetette fel, de lásd A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior (Bp. 1970) 15— és Inscriptions de la Mésie Supérieure I, 96—. A Kosmaj-vidéken átmenetileg Pannonia Superior auxiliári állomások, és talán így magyarázhatók pannoniai beneficiariusok a dalmatiai bányákban azon esetben, ha e körülményt kiérték, mint a 28. jegyzetben idézett feliratokon. Egyébként éppen ennek a hangsúlyozása szól az ellen, hogy a lelőhely Pannoniához tartozott volna, mert saját tartományában egy beneficiarius consularis nem tüntette fel, melyik tartomány seregéből való.

³¹ Cass. Dio LI, 27, 2.

³² F. Křížek, Limes Romanus-Konferenz Nitra (Bratislava 1959) 52—; LimBasel 77—, P. Püspöki-Nagy, Zbornik Filozofskej Fakulteta University Komenského Historica 21 (1970) 159—; Uő, Graecolatina et Orientalia 5 (1973) 147—; O. Pelikán, Listy Filologické 101 (1978) 214—.

³³ A római települések és temetők teljes hiányát az elmélet azzal

igyekeznek menteni, hogy a Csallóközben a római kori felszín 6-10 méteres hordalék alatt feküdjön.

³⁴ Sirmium territoriumától nyugatra a civitas Cornacatum biztosan Pannoniában maradt, mert egy 102-ben fungáló pannoni helytartónak állított szobrot: CIL V 6985—6986; vö. 6976—6980.

³⁵ Pl. M. Mirković, Sirmium I (Beograd 1971) 27—; Uő, in: Epigraphische Studien 5 (Düsseldorf 1968) 180; IMS I. 39; S. Dušanić, Alug 8 (1967) 69.

³⁶ CIL XVI 31, 39, 46, 164; A. Radnóti—L. Barkóczy, ActaArchHung 1 (1951) 198, 201; vö. G. Alföldy, uo. 11 (1959) 126; Ritterling, Legio 1444; R. Syme, Danubian Papers (București 1971) 204—.

³⁷ B. Saria, RE XXI (Stuttgart 1951) 1174; vö. S. Petru—P. Petru, Neviodunum (Ljubljana 1978) 48, akik szerint Neviodunum is átkerült volna. Az átcsatolás időpontjához talán megfontolandó, hogy a Daciából Gallienus alatt Poetoviába helyezték két legióval Pannonia Superior négylegiós tartományává vált.

³⁸ Itin. Hieros. 561, 5 (vö. 560, 10) azzal a nyilvánvaló tévedéssel, hogy Pannoniam Inferiorem ír Superiorem helyett (vö. a fordított tévesztést 562, 8). Poetovio Noricum városa pl. Amm. Marc. XIV, 11, 19; Priskos frg. 8 (Müller, Fragmenta Histor. Graec. IV, 84).

³⁹ Az út e szakaszáról S. Pabić, AV 15—16 (1965) 283.

⁴⁰ Graf, i. m. 38—; Pavan, i. m. 430—; Mócsy A., ArchÉrt 103 (1976) 29—.

⁴¹ A határokat Ptol. II, 14, 1; 15, 1 adja. A helységek téves besorolására példa II, 15, 2, ahol Kurta, Karpis (= Cirpi?) és Solva Inferior „városai” között vannak felsorolva, s emiatt Superior limestáborai közül a legkeletibb Brigetio, vö. 42. j.

⁴² Ilyen helységek lehetnének a következő itinerariumszakaszokban (zárójelben S = Superior, I = Inferior Ptolemaios szerint): Itin. Ant. 130: Sirota (S), Marinianis (= Magnianis S), Vereis (= Berbis I); 260: Praetorium (S), Leucono, Cirtisa (I), vö. 265, 268: Certisia (I), Urbate, Servitti (I). Különböző eredetű és pontosságú helyadatok kombinációjának téves eredménye az is, hogy Superior határát Arrabonánál adja meg, holott Brigetiót Superior helységei közé sorolja. Talán ezért került a Rába torkolata Brigetióhoz.

⁴³ S. Soproni, FolArch 16 (1964) 33—.

⁴⁴ CIL III 13389.

⁴⁵ Superior mellett legutóbb J. Fitz, Alba Regia 14 (1975) 351—.

⁴⁶ Mócsy, Bevölk. 54— (tévesen Cirpit is Inferiorba téve). Nagy T., BpR 23 (1973) 40—; B. Lőrincz, ActaArchHung 29 (1977) 380. A legio II adiutrix szentendrei emlékeiről Balla L., ArchÉrt 99 (1972) 230—.

⁴⁷ Mócsy, Bevölk. 54—.

⁴⁸ Mócsy A., ArchÉrt 103 (1976) 29—.

⁴⁹ CIL III 13364: nem tudni, hogy a legio I vagy II adiutrix katonája volt-e, de 225-ben, amikor a követ állították, már mindkettő Inferiorhoz tartozott.

⁵⁰ Az Itin. Ant. 130, 5 említett Mariniana az állomások sorrendje miatt azonos az Itin. Hieros. 562, 8 említett Maurianisszal, amelyhez az intras Pannoniam Superiorem (helyesen: Inferiorem) megjegyzést fűzték. Valószínűbb, hogy Mariniana már Inferiorban feküdt, vö. intras = kb. „itt lépsz be...”. A Ptol. II, 14, 4 Superiorban felsorolt Magnianával való azonosítás ezért elvetendő, egyébként Ptol. pozícióadata sem támogatja. Éppígy kérdéses, hogy a Valeria duxa alá tartozó Marin(i?)anisszal (Not. Dign. Occ. XXXIII, 64) azonos-e. Valeria minden jel szerint sehol sem terjedt ki a Drávától délre (ArchÉrt 103 [1976] 30, 31. j.), a Marinus név pedig túlságosan gyakori ahhoz, hogy a belőle képzett helynévből ne lehetett volna több is Pannoniában (vö. pl. Bassiana).

⁵¹ Itin. Ant. 268; Ptol. II, 15, 4.

⁵² G. Alföldy, ActaArchHung 16 (1964) 255— tett kísérletet az ellentmondásos adatok egyeztetésére.

⁵³ Mócsy A., ArchÉrt 103 (1976) 30—; J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 71—.

⁵⁴ Fitz, i. m. 72. A felsoroltak közül törlendő a RIU 337 oltár, amely Dornay B., Balatoni Kurír 5 (1937) 39. sz., szept. 29. szerint 1905-ben került Révfülöpre Intercisából (Bilkei Irén szíves közlése).

⁵⁵ Fitz, i. m. a Dráva-parti Ioviának általa feltételezett Valeriához való tartozása alapján a határt a Mura torkolata alatt adja, ehhez lásd azonban a 60. jegyzetet. Ha a határ a Balatontól délre is módosult (vö. IV. fejt. 4. pontban a Cotiniről mondottakat), akkor a Iasi területének közbeekelőése miatt nem terjedhetett ki Valeria Ioviáig.

⁵⁶ Fitz, i. m.

⁵⁷ A felosztás valószínűleg két alkalommal, lépcsőzetesen történt. Először Valeriát alakították ki még Galerius caesarsága idejében (Aur. Victor Caes. 40, 10; Amm. Marc. XIX, 11, 4), vö. Nagy T., BpM II (1962) 106, 367. j. Később osztották ketté Superiort, mert Optatus Milevitanus még három Pannoniáról ír (Corpus Scriptorum Eccles. Latinorum 26, 33). A 333-ra datált Itin. Hieros. még a régi elnevezéseket használja (561, 5 és 562, 8), amihez vö. a Laterculus Veronensis VI. listáját: Pannonia Inferior, Savensis, Valeria, Pannonia Superior; a Saviával csökkentett Superiort és a Valeriával csökkentett Inferiort valószínűleg később jelölték sorszámmal. Ld. még J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes (Paris 1918) 70, 3. j.

⁵⁸ Not. Occ. XXXII, 28, 40, 45; T. Nagy, EpigrWien 274—.

⁵⁹ Hozzá tartozott a Dráva partján Iovista és Cocconae a CIL VI 3297 szerint. A Drávától északra került elő egy Iasus katona diplomája Belegen: CIL XVI 31; Plin. n. h. III, 148 szerint pedig a Dráva per Iasos folyik.

⁶⁰ Valeria nyugati határáról lásd Fitz J. merész kísérletét: Alba Regia 16 (1978) 81—, ahol a Dráva menti Ioviát a Valeria duxa alá tartozó Ioviával (Not. Occ. XXXIII, 61) azonosítja, és Valeria határát egészen a Mura torkolata közelébe, a Drávától délre viszi el. Az Itin. Hieros. azonban anélkül sorolja fel a Dráva menti Ioviát (561, 10), hogy tartományhatárt jelölne, holott ezt egyébként nem mulasztja el.

2. Helytartók

¹ T. Nagy, ActaArchHung 21 (1969) 395—; J. Fitz, in: ANRW II/6 (Berlin—New York 1977) 547—.

² H. Braunert, Chiron 7 (1977) 207—.

³ Cassiod. Chron. min. II 135 (ab urbe condita 746).

⁴ PIR² A 961; Dobó, Verwaltung 19, Nr. 4.; Nagy, i. m. 398—.

⁵ Cass. Dio LV, 10a, 2; PIR² D 128; Dobó, Verwaltung 19—, Nr. 5.; Nagy, i. m. 398—.

⁶ AÉp 1905, 14 = ILS 8965 = II XIII/3, 91; PIR V 444; Dobó, Verwaltung 16—, Nr. 3.; Nagy, i. m. 398—.

⁷ Tac. ann. IV, 44; Flor. II, 28, 29; PIR² C 1379; Reidinger, Statthalter 25—, Nr. 2.; R. Syme, Gnomon 29 (1956) 519; Nagy, i. m. 399.

⁸ Vell. II, 112, 1—2; Cass. Dio LV, 29, 1; 30, 1—2, 4; PIR V 93; Dobó, Verwaltung 20—, Nr. 6.; Nagy, i. m. 399—.

⁹ Vell. II, 112, 4; Cass. Dio LV, 34, 6—7; LVI, 12, 2; CIL XIV 3605 = II XIII/1, 122; CIL XIV 3613 = ILS 918; PIR P 361; Reidinger, Statthalter 24—; Dobó, Verwaltung 21—, Nr. 7.; Nagy, i. m. 399—.

¹⁰ CIL III 1741 = ILS 938.

- ¹¹ Tac. ann. I, 16.
- ¹² Vell. II, 116, 3; PIR² A 200; *Reidinger*, Statthalter 31—; *Dobó*, Verwaltung 23—, Nr. 9.; *Nagy*, i. m. 400.
- ¹³ Tac. ann. I, 16; Vell. II, 125, 4–5; Cass. Dio LVII, 4, 1–2; PIR² I 738; *Reidinger*, Statthalter 32—, Nr. 4.; *Dobó*, Verwaltung 24, Nr. 10.
- ¹⁴ CIL VI 1743.
- ¹⁵ PLRE I. 51; *J. Morris*, BJ 165 (1965) 88; *Mócsy A.*, ArchÉrt 106 (1979) 181.
- ¹⁶ Tac. hist. I, 48; Plutarch., Galba 12; Cass. Dio LIX, 18, 4; PIR² C 354; *Reidinger*, Statthalter 34—, Nr. 5.; *Dobó*, Verwaltung 26, Nr. 12.
- ¹⁷ CIL V 698 = ILS 5889; PIR P 344; *Reidinger*, Statthalter 35—, Nr. 6.; *Dobó*, Verwaltung 26—, Nr. 13.
- ¹⁸ CIL X 5180, 5182 = ILS 972; AÉp 1973, 188; PIR V 600; *Reidinger*, Statthalter 36—, Nr. 7.; *A. Jagenteufel*, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian (Schriften der Balkankommission XII. Wien 1958) 24—, Nr. 8.; *Dobó*, Verwaltung 27—, Nr. 14.
- ¹⁹ Tac. ann. XII, 29; PIR P 53; *Reidinger*, Statthalter 38—, Nr. 8.; *Dobó*, Verwaltung 28—, Nr. 15.
- ²⁰ CIL III 4591; *Reidinger*, Statthalter 40—, Nr. 9.; *Dobó*, Verwaltung 29—, Nr. 16.; *R. Hanslik*, RE IXA (Stuttgart 1961) 169—, Nr. 4.; *R. Syme*, Gnomon 29 (1956) 520.
- ²¹ CIL XVI 4 = ILS 1987; PIR S 90/1; *Reidinger*, Statthalter 42, Nr. 10.; *Dobó*, Verwaltung 30—, Nr. 18.
- ²² Tac. hist. II, 86; III, 4; V, 26; CIL X 6225 = ILS 985 = *Mócsy A.*, ArchÉrt 93 (1966) 68; PIR T 5; *Reidinger*, Statthalter 43—, Nr. 11.; *Dobó*, Verwaltung 31—, Nr. 19.; *Eck*, Senatoren 91, 112; *T. Zawadzki*, La Parola del Passato 160 (1975) 72—.
- ²³ CIL III 4109; PIR² A 630; *Reidinger*, Statthalter 46—, Nr. 12.; *Dobó*, Verwaltung 33, Nr. 20.
- ²⁴ CIL III 11194–11196; V 531 = ILS 989 = II X/4, 30; *E. Tóth–G. Vékony*, ActaArchHung 22 (1970) 143— = AÉp 1969/1970, 477; PIR² C 184; *Reidinger*, Statthalter 47—, Nr. 13.; *Dobó*, Verwaltung 33—, Nr. 21.; *Eck*, Senatoren 119.
- ²⁵ CIL XVI 26; *S. Soproni*, FolArch 16 (1964) 33— = *E. Tóth*, Alba Regia 18 (1980) 31—; PIR² A 1304; *Reidinger*, Statthalter 51—, Nr. 14.; *Dobó*, Verwaltung 35, Nr. 22.; *Eck*, Senatoren 127—.
- ²⁶ CIL XVI 30 = ILS 1997.
- ²⁷ CIL XVI 31.
- ²⁸ CIL III 4013 = ILS 1005; PIR² F 570; *Reidinger*, Statthalter 52—, Nr. 15.; *Dobó*, Verwaltung 35—, Nr. 23.; *Eck*, Senatoren 131—.
- ²⁹ CIL IX 2454 = ILS 1023; CIL IX 2455 = ILS 1034 = *G. Camodeca*, Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche (Napoli) 87 (1976) 1—; AÉp 1927, 117; PIR N 46. Azonosítását és pannoniái hivatali idejét a kutatás ismételtén módosította: *Reidinger*, Statthalter 58—, Nr. 17. (94–97 között); *Dobó*, Verwaltung 41—, Nr. 27. (103–106); *Eck*, Senatoren 160— (102/103–105); *R. Syme*, Gnomon 29 (1956) 521; *Uő*, Hermes 85 (1957) 480—; *Fitz J.*, Alba Regia 2–3 (1961–62) 208—.
- ³⁰ SHA Hadrianus 2, 2–3.
- ³¹ CIL XVI 42.
- ³² PIR P 306; *Reidinger*, Statthalter 60, Nr. 18.; *Dobó*, Verwaltung 37—, Nr. 24.; *Eck*, Senatoren 146—.
- ³³ Plin. Ep. VIII, 23, 5; PIR² I 631; *Reidinger*, Statthalter 61—, Nr. 19.; *Dobó*, Verwaltung 38—, Nr. 25.; *Eck*, Senatoren 152—.
- ³⁴ CIL XVI 47.
- ³⁵ CIL V 6976, 6977 = ILS 1021^a, CIL V 6978–6980, 6985, 6986; PIR² G 181; *Reidinger*, Statthalter 63—, Nr. 20.; *Dobó*, Verwaltung 39—, Nr. 26.; *Eck*, Senatoren 156—.
- ³⁶ CIL IX 2455 = ILS 1034 = *Camodeca*, i. m. 6—.
- ³⁷ AÉp 1969/1970, 152; PIR N 47; *Reidinger*, Statthalter 69—, Nr. 3.; *Dobó*, Verwaltung 48—, Nr. 32.; 106, Nr. 80.; *Eck*, Senatoren 186—; *Syme*, Gnomon 29 (1956) 522—; *Uő*, Hermes 85 (1957) 492—. Az új datálás alapján Priscus sem Pannonia Inferiort, sem Pannonia Superiort nem kormányozta.
- ³⁸ *J. Fitz*, Colloquio Internazionale A. I. E. G. L. su Epigrafia e ordine senatorio (Roma 1981) 6—.
- ³⁹ CIL X 6163.
- ⁴⁰ AÉp 1934, 248; AÉp 1933, 268 = 1934, 176.
- ⁴¹ Plin. Ep. IV, 26: maximae provinciae praefuturus. Rokona, P. Metilius Secundus Pon[tianus] 106–108 körül volt tribunus laticlauius a legio X geminában, CIL XI 3718 = ILS 1053.
- ⁴² *Reidinger*, Statthalter 67; *Dobó*, Verwaltung 104, Nr. 78.; *R. Syme*, Latomus 23 (1964) 757, No 4.; *Eck*, Senatoren 164, 222. j.; 166; 168, 235. j.
- ⁴³ CIL XVI 64.
- ⁴⁴ CIL II 4509 = 6145 = ILS 1029; CIL VIII 22785; PIR M 139; *Reidinger*, Statthalter 67—, Nr. 2.; *Dobó*, Verwaltung 105—, Nr. 79.; *Eck*, Senatoren 180—.
- ⁴⁵ CIL XVI 76–77.
- ⁴⁶ PIR² C 1421; *Reidinger*, Statthalter 71—, Nr. 4.; *Dobó*, Verwaltung 106—, Nr. 81.; *Eck*, Senatoren 204—, 377. j.
- ⁴⁷ SHA Hadrianus 23, 11–13, 16; SHA Aelius 3, 1–2, 5; CIL III 4366 = ILS 319 = RIU 251; IGRR I 622; IV 862; IG V/1, 37 = AÉp 1908, 2; *O. Kern*, Die Inschriften von Magnesia am Maeander (Berlin 1900) 128—, Kat. 128.; PIR² C 605; *Reidinger*, Statthalter 72—, Nr. 5.; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 257—, No 8.; *Dobó*, Verwaltung 51; *Eck*, Senatoren 213—.
- ⁴⁸ CIL III 10336 = ILS 1062.
- ⁴⁹ CIL VI 1607 = ILS 1450.
- ⁵⁰ IGRR I 622.
- ⁵¹ CIL XVI 84.
- ⁵² ILS 1058; PIR² H 30; *Reidinger*, Statthalter 75—, Nr. 6.; *Dobó*, Verwaltung 107—, Nr. 84.; *Eck*, Senatoren 216.
- ⁵³ CIL XVI 178.
- ⁵⁴ Uo. XVI 96.
- ⁵⁵ Uo. XVI 97.
- ⁵⁶ Uo. VI 1497 = ILS 1094 + CIL VI 1549 = ILS 1100; *Reidinger*, Statthalter 76—, Nr. 7.; *Dobó*, Verwaltung 108, Nr. 85.; *Alföldy*, Konsulat 147.
- ⁵⁷ CIL XVI 99 = ILS 9056.
- ⁵⁸ CIL XVI 104.
- ⁵⁹ PIR² C 933; *Reidinger*, Statthalter 78—, Nr. 8.; *Dobó*, Verwaltung 108—, Nr. 86.; *Alföldy*, Konsulat 143.
- ⁶⁰ CIL V 4343; AÉp 1907, 180 = ILS 8830; *Reidinger*, Statthalter 79—, Nr. 9.; *Dobó*, Verwaltung 109, Nr. 87.; *Alföldy*, Konsulat 236; *R. Syme*, Gnomon 29 (1956) 523.
- ⁶¹ CIL XI 3365 = ILS 1081; CIL III 4117; PIR² D 16; *Reidinger*, Statthalter 83—, Nr. 10.; *Dobó*, Verwaltung 109—, Nr. 88.; *Alföldy*, Konsulat 237.
- ⁶² Cass. Dio LXXI, 3, 1.
- ⁶³ AÉp 1976, 416 (= CIL XII 2718–2719 = AÉp 1961, 171); PIR² I 4; *Reidinger*, Statthalter 84—, Nr. 11.; *Dobó*, Verwaltung 110, Nr. 89.; *Alföldy*, Konsulat 237; *J. Fitz*, in: Hommages à M. Renard II (Collection Latomus Vol. 102. Bruxelles 1969) 262—.
- ⁶⁴ CIL III 10595 = RIU 752.
- ⁶⁵ *B. Lőrincz*, AUB Sectio Classica 2 (1974) 59—; PIR² I 271; *Reidinger*, Statthalter 86—, Nr. 12.; *Dobó*, Verwaltung 111, Nr. 90.; *Alföldy*, Konsulat 237.
- ⁶⁶ *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 272—.
- ⁶⁷ AÉp 1920, 45.

- ⁶⁸ Cass. Dio LXXI, 33, 1; 5, 3—4.
- ⁶⁹ *Reidinger*, Statthalter 88—, Nr. 13.; *Dobó*, Verwaltung 111, Nr. 91.; *Alföldy*, Konsulat 237—.
- ⁷⁰ AÉp 1920, 45; CIL III 4426 = 11089, p. 2281 = ILS 3655; PIR V 339; *Reidinger*, Statthalter 89—, Nr. 14.; *Dobó*, Verwaltung 111, Nr. 92.; *A. Betz*, RE VIII A (Stuttgart 1956) 1861—, Nr. 43.
- ⁷¹ *Lórincz B.*, AT 26 (1979) 97—; ld. ehhez *J. Fitz*, Alba Regia 20 (1983) 275—.
- ⁷² Cass. Dio LXXIII, 14, 3; LXXIV, 8, 2; Zonar. XII, 7; Herodian. II, 9, 2; Joannes Antiochemus, FHG 587, 126, 1—2; Aur. Victor Caes. XIX, 4; Epit. 19, 2; SHA Severus 4, 2; 4, 4; 5, 1; SHA Didius Iul. 5, 2; SHA Clod. Albinus 1, 1; PIR S 346; *Reidinger*, Statthalter 93—, Nr. 15; *Dobó*, Verwaltung 112—, Nr. 93.; *Barbieri*, L'albo 471; *A. Birley*, Septimius Severus, the African Emperor (London 1971).
- ⁷³ SHA Didius Iul. 5, 3—7; PIR V 33; *Reidinger*, Statthalter 95—.
- ⁷⁴ Cod. Iust. II, 50, 1.
- ⁷⁵ CIL III 4617 = 11323, 4622, 4624, 4638, 4640?, 4642, 15199.
- ⁷⁶ CIL VI 1408 = ILS 1141; CIL III 4120; VI 1409 = ILS 1142; PIR² F 27; *Reidinger*, Statthalter 96—, Nr. 16.; *Dobó*, Verwaltung 114—, Nr. 95.; *Barbieri*, L'albo 213.
- ⁷⁷ CIL VIII 7977 = ILS 1146; CIL VIII 7978 = ILS 1147; PIR² C 834; *Reidinger*, Statthalter 100—, Nr. 17.; *Dobó*, Verwaltung 74—, Nr. 53.; *Barbieri*, L'albo 147; *Fitz J.*, ArchÉrt 88 (1961) 180—.
- ⁷⁸ CIL III 4364 = 11082 = RIU 249.
- ⁷⁹ PIR² E 35; *Reidinger*, Statthalter 102—, Nr. 18.; *Dobó*, Verwaltung 117—, Nr. 97.; *Barbieri*, L'albo 206.
- ⁸⁰ AÉp 1944, 103 = RIU 663.
- ⁸¹ *Reidinger*, Statthalter 103—, Nr. 19.; *Dobó*, Verwaltung 117—, Nr. 98. *Barbieri*, L'albo 254.
- ⁸² CIL III 14356⁴; PIR² A 534 + add.; *Reidinger*, Statthalter 66—, Nr. 1.; *Dobó*, Verwaltung 103—, Nr. 77.; *Barbieri*, L'albo 636; *J. Fitz*, Epigraphica 23 (1961) 89—; *Uő*, RE Suppl. X (Stuttgart 1965) 15.
- ⁸³ Cass. Dio XLIX, 36, 4; LXXX, 1, 2—3; 4, 2; PIR² C 492; *Reidinger*, Statthalter 106—, Nr. 20.; *Dobó*, Verwaltung 119—, Nr. 99.; *Barbieri*, L'albo 122; *F. Millar*, A Study of Cassius Dio (Oxford 1964).
- ⁸⁴ CIL XI 2699 = ILS 5013; *Reidinger*, Statthalter 107—, Nr. 21.; *Dobó*, Verwaltung 120—, Nr. 100.; *Barbieri*, L'albo 1196.
- ⁸⁵ AÉp 1903, 206 = ILS 9257; AÉp 1905, 239; *Reidinger*, Statthalter 110—, Nr. 23.; *Dobó*, Verwaltung 121, Nr. 101.; *Barbieri*, L'albo 2080.
- ⁸⁶ AÉp 1949, 61 = 1952, 95 = 1959, 204 b; *Reidinger*, Statthalter 117; *Dobó*, Verwaltung 79—, Nr. 56.; *Barbieri*, L'albo 550a; *H. Lieb*, in: Statthalter 239—; *J. Fitz*, ActaAntHung 8 (1960) 405—; *Uő*, Gallien 63—.
- ⁸⁷ CIL III 4564; *H. Lieb*, in: Statthalter; *Fitz*, Gallien 79.
- ⁸⁸ *J. Fitz*, Helikon 3 (1963) 373—.
- ⁸⁹ SHA Hadrianus 2, 2; 3, 9; CIL III 550 = ILS 308 = IG II² 3286; PIR² A 184; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 245—, No 1.; *Dobó*, Verwaltung 43—, Nr. 28.; *Eck*, Senatoren 166—.
- ⁹⁰ CIL XVI 164.
- ⁹¹ PIR² I 426; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 247—, No 2.; *R. Syme*, Historia 14 (1965) 345, No 1.; *Dobó*, Verwaltung 44—, Nr. 29.; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 145—; *Eck*, Senatoren 168—.
- ⁹² CIL XVI 61.
- ⁹³ PIR² A 443; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 249—, No 3.; *R. Syme*, Historia 14 (1965) 347—; *Dobó*, Verwaltung 46, Nr. 30.; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 146; *Eck*, Senatoren 174—.
- ⁹⁴ SHA Hadrianus 6, 6—7; 7, 3.
- ⁹⁵ AÉp 1973, 459.
- ⁹⁶ *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 251—, No 4.; *Dobó*, Verwaltung 46—, Nr. 31.; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 146; *Eck*, Senatoren 184—; *Pflaum*, Carrières 199—, No 94.; *R. Syme*, JRS 52 (1962) 87—; *Fitz J.*, Alba Regia 6—7 (1965—66) 201—; *I. I. Russu*, Dacia și Pannonia Inferior in lumina diplomei militare din anul 123 (București 1973) 36—; *H. Wolff*, AMN 12 (1975) 152—; *A. Mócsy*, ActaArchHung 29 (1977) 375.
- ⁹⁷ AÉp 1962, 116; AÉp 1967, 363 = *A. Mócsy*, ActaArchHung 21 (1969) 347, Anm. 74. = AÉp 1969, 479; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 255—, No 7.; *R. Syme*, Historia 14 (1965) 351, No 4.; *Dobó*, Verwaltung 50—, Nr. 34.; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 146—; *Eck*, Senatoren 230.
- ⁹⁸ AÉp 1937, 213.
- ⁹⁹ PIR² A 1360 + add.; *J. Fitz*, ActaArchHung 11 (1963) 254—, No 6.; *R. Syme*, Historia 14 (1965) 351—; *Dobó*, Verwaltung 49—, Nr. 33.; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 147—; *Nagy T.*, BpR 19 (1959) 27—.
- ¹⁰⁰ Ld. a 47. jegyzet.
- ¹⁰¹ PIR S 602; *Dobó*, Verwaltung 53—, Nr. 36.; *T. Nagy*, ActaArchHung 7 (1956) 35—; *Uő*, ActaArchHung 21 (1969) 401, Nr. 1.
- ¹⁰² *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 258—, No 9.; *R. Syme*, Historia 14 (1965) 352—; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 147; *Alföldy*, Konsulat 143.
- ¹⁰³ *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 261—, No 10.; *Dobó*, Verwaltung 54—, Nr. 37.; *Alföldy*, Konsulat 250.
- ¹⁰⁴ CIL XVI 91.
- ¹⁰⁵ AÉp 1937, 180.
- ¹⁰⁶ AÉp 1897, 19 = ILS 8975; PIR² F 497; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 262—, No 11.; *Dobó*, Verwaltung 56—, Nr. 38.; *Alföldy*, Konsulat 250.
- ¹⁰⁷ CIL XVI 179—180.
- ¹⁰⁸ CIL XVI 99.
- ¹⁰⁹ PIR² C 1271; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 264, No 12.; *Dobó*, Verwaltung 57—, Nr. 39.; *Alföldy*, Konsulat 250.
- ¹¹⁰ CIL V 4399; AÉp 1907, 180 = ILS 8830; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 264—, No 13.; *Dobó*, Verwaltung 58—, Nr. 40.; *Alföldy*, Konsulat 251.
- ¹¹¹ AÉp 1904, 95 = AÉp 1951, 9.
- ¹¹² *B. Lórincz*, AUB Sectio Classica 2 (1974) 66.
- ¹¹³ AÉp 1962, 117; AÉp 1976, 416 (= CIL XII 2718—2719 = AÉp 1961, 171); PIR² I 4; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 268—, No 15.; *Dobó*, Verwaltung 60—, Nr. 41.; *T. Nagy*, ActaArchHung 21 (1969) 401—; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 147—; *Alföldy*, Konsulat 251.
- ¹¹⁴ CIL XVI 112—113, CIL III 3282, 3486 = ILS 3281; CIL III 3419; AÉp 1905, 113; PIR² I 339; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 266—; *Dobó*, Verwaltung 62—, Nr. 42.; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 148; *Alföldy*, Konsulat 251; *R. Syme*, Historia 14 (1965) 354.
- ¹¹⁵ CIL III 3473, 3479; *T. Nagy*, BpR 19 (1959) 29; AÉp 1962, 118; PIR² H 32; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 270, No 16; *Dobó*, Verwaltung 63, Nr. 43.; *Alföldy*, Konsulat 251.
- ¹¹⁶ CIL III 10407 = ILS 3109; CIL III 10415; *J. Fitz*, ZPE 28 (1978) 51—; PIR² C 76; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 284—, No 28.; *Nagy T.*, BpR 20 (1963) 27—; *J. Fitz*, Alba Regia 4—5 (1963—64) 257—; *Dobó*, Verwaltung 78—, Nr. 55.; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 149; *Németh M.*, BpR 24 (1976) 193—, 203—; *I. Piso*, AMN 16 (1979) 76—; *J. Fitz*, Klio 62 (1980) 405—.
- ¹¹⁷ CIL XVI 123.
- ¹¹⁸ *J. Fitz*, in: Hommages à M. Renard II (Collection Latomus Vol. 102. Bruxelles 1969) 264.

¹¹⁸ PIR² C 973; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 270—, No 17.; *Dobó*, Verwaltung 63—, Nr. 44.; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 148; *A. Birley*, Marcus Aurelius (London 1966) 194—, 220—; *Uő*, in: Provincialia (Basel—Stuttgart 1968) 221—; *Alföldy*, Konsulat 251.

¹²⁰ AÉp 1920, 45; PIR V 339; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 274—, No 19.; *Dobó*, Verwaltung 65—, Nr. 46.; *Alföldy*, Konsulat 252.

¹²¹ Cass. Dio LXXI, 33, 1; LXXII, 5, 3—4.

¹²² *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 275—, No 20.; *Dobó*, Verwaltung 67—, Nr. 47.; *Alföldy*, Konsulat 252.

¹²³ AÉp 1964, 104; AÉp 1974, 512; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 276—, No 21.; *Nagy T.*, BpR 20 (1963) 32, 44; *Dobó*, Verwaltung 69, Nr. 48.; *J. Fitz*, Epigraphica 23 (1961) 66—, No 1.; *Uő*, AT 10 (1963) 55—; *Fitz*, Syriens 204; *Alföldy*, Konsulat 252.

¹²⁴ *Nagy L.*, BpTört 1942, 479; CIL III 3385; ILS 8913 = *G. Erdélyi—F. Fülepi*, Intercisa I. Kat. 297—299, 300 = AÉp 1910, 145; *G. Erdélyi—F. Fülepi*, Intercisa I. Kat. 301. = AÉp 1905, 114; *G. Erdélyi—F. Fülepi*, Intercisa I. Kat. 302 a—b, 303 = CIL III 10312.

¹²⁵ CIL III 10507; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 277, No 22.; *Dobó*, Verwaltung 69—, Nr. 49.; *Fitz J.*, István király Múzeum Közleményei E/3 (Székesfehérvár 1959) 1—; *Uő*, Klio 39 (1961) 199—; *Uő*, ActaAntHung 7 (1959) 432; *Fitz*, Syriens 65—.

¹²⁶ AÉp 1962, 119; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 278—, No 23.; *Dobó*, Verwaltung 71—, Nr. 50.

¹²⁷ CIL VI 31697 = *M. Corbier*, L'aerarium Saturni et l'aerarium militare (Collection de l'Ecole Française de Rome 24. Rome 1974) 421, No 1.; CIL XVI 132; PIR P 518, 531; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 279—, No 24.; *Dobó*, Verwaltung 72—, Nr. 51.; *Barbieri*, L'albo 2259.

¹²⁸ CIL III 10396 = ILS 3923a; CIL III 10399, 10438 = ILS 3131; *G. Erdélyi—F. Fülepi*, Intercisa I. Kat. 134. = *J. Fitz*, Alba Regia 14 (1975) 357—; PIR V 122; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 281—, No 25.; *Dobó*, Verwaltung 73—, Nr. 52.; *Nagy T.*, BpR 20 (1963) 31, 43; *Barbieri*, L'albo 514.

¹²⁹ CIL III 3387.

¹³⁰ CIL III 3745, 10616; *Fitz J.*, ArchÉrt 83 (1956) 204, 197 = AÉp 1969/70, 528; *Vágó E.*, ArchÉrt 86 (1959) 73.

¹³¹ *V. Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen und Funde (Budapest 1934) 192, Nr. 500.; *E. B. Vágó*, Alba Regia 11 (1970) 125—, Kat. 456. = AÉp 1971, 333; *J. Fitz*, Alba Regia 12 (1971) 256— = AÉp 1973, 437 bis; CIL VIII 5349, 7977 = ILS 1146; CIL VIII 7978 = ILS 1147; PIR² C 834; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 282—, No 26.; *Dobó*, Verwaltung 74—, Nr. 53.; *J. Fitz*, Epigraphica 23 (1961) 74—; *Fitz J.*, ArchÉrt 88 (1961) 180—; *Uő*, Alba Regia 10 (1969) 73—, 80; *Nagy T.*, BpR 20 (1963) 24; *Barbieri*, L'albo 147.

¹³² CIL III 3733.

¹³³ *Németh M.*, BpR 24 (1976) 194.

¹³⁴ CIL III 3706; AÉp 1910, 140 = *Fitz*, Syriens 198 = AÉp 1968, 429; AÉp 1910, 141 = ILS 9155 = *Fitz*, Syriens 219; PIR² B 14; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 284, No 27.; *Nagy T.*, BpR 20 (1963) 24—, 38—; *J. Fitz*, Alba Regia 4—5 (1963—64) 257—; *Dobó*, Verwaltung 76—, Nr. 54.; *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 373; *Barbieri*, L'albo 85.

¹³⁵ CIL VI 1428 = 31651; PIR² I 10; *J. Fitz*, Revue Belge de Philologie et d'Histoire 56 (1978) 71—.

¹³⁶ CIL III 10471—10472, 10473 = ILS 1153.

¹³⁷ CIL III 3480, 10360, 10269 = *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 371; *Uő*, ActaAntHung 11 (1963) 285—, No 29.; *Nagy T.*, BpR 20 (1963) 24—, 39—; *Dobó*, Verwaltung 80—, Nr. 57.; *Barbieri*, L'albo No 308.

¹³⁸ CIL III 10470 = ILS 3925.

¹³⁹ PIR² C 507, 516; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 286—, No 30; *Dobó*, Verwaltung 82—, Nr. 58.; *J. Fitz*, ActaAntHung 8 (1960) 405—; *Barbieri*, L'albo No 123—124; *Fitz*, Gallien 64.

¹⁴⁰ CIL III 3637 = *Barkóczy L.*, ArchÉrt 1941, 26, Nr. 6. = RIU 800; PIR² A 735; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 287—; *Nagy T.*, BpR 20 (1963) 32—; *Dobó*, Verwaltung 84—, Nr. 59.; *Fitz J.*, AT 8 (1961) 91—; *Uő*, L. Alfenus Avitianus. István király Múzeum Közleményei A/10 (Székesfehérvár 1960); *Uő*, Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214 (Roma 1961); *Barbieri*, L'albo 32.

¹⁴¹ Cass. Dio LXXVIII, 13, 2.

¹⁴² CIL III 3428 = ILS 4616; CIL III 3429 = ILS 4616a; CIL III 10405, 10491; X 5178; PIR O 19; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 288—, No 31.; *Dobó*, Verwaltung 85—, Nr. 60.; *Barbieri*, L'albo 387.

¹⁴³ Cass. Dio LXXVIII, 13, 2; PIR M 158, 165; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 289, No 33.; *Dobó*, Verwaltung 87—, Nr. 61.; *Barbieri*, L'albo 353.

¹⁴⁴ CIL III 3720, 3724, 3725, 6467 = 10618, 10629, 3276 = 10635, 10637, 10644, 10647, 14354⁴, 4636 = 10658; *Soproni S.*, ArchÉrt 78 (1951) 45, Nr. 1. = AÉp 1953, 11; *Soproni S.*, ArchÉrt 78 (1951) 45, Nr. 2.

¹⁴⁵ SHA Caracalla 6, 7; Cass. Dio LXXVIII, 13, 3—4; LXXIX, 4, 3—4; PIR² A 271; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 289—, No 34.; *Nagy T.*, BpR 20 (1963) 32—, 45; *Dobó*, Verwaltung 88—, Nr. 62.; *Barbieri*, L'albo 926; *J. Fitz*, ActaAntHung 26 (1978) 21—.

¹⁴⁶ *G. Erdélyi—F. Fülepi*, Intercisa I. Kat. 314.

¹⁴⁷ CIL III 3707; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 291—, No 35.; *Nagy T.*, BpR 20 (1963) 32; *Dobó*, Verwaltung 90—, Nr. 63.; *Barbieri*, L'albo 427.

¹⁴⁸ SHA Alexander 58, 1.

¹⁴⁹ CIL III 10263 = *D. Pinterović*, OZb 7 (1960) 33.

¹⁵⁰ PIR V 191; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 292—, No 36.; *Dobó*, Verwaltung 91—, Nr. 64.; *T. Nagy*, BpR 20 (1963) 404, Nr. 4.; *Barbieri*, L'albo 1179.

¹⁵¹ CIL III 3524.

¹⁵² CIL III 3747; PIR² F 196; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 293—, No 37.; *Dobó*, Verwaltung 92—, Nr. 65.; *Barbieri*, L'albo 1035/36.

¹⁵³ CIL III 10489; PIR² F 314; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 294—, No 38.; *Dobó*, Verwaltung 93, Nr. 66.; *Barbieri*, L'albo 1045.

¹⁵⁴ CIL III 10403; *J. Fitz*, Alba Regia 17 (1979) 349—.

¹⁵⁵ CIL III 10436; PIR² A 440; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 295—, No 39.; *Dobó*, Verwaltung 93—, Nr. 67.; *J. Fitz*, Epigraphica 23 (1961) 84—.

¹⁵⁶ AÉp 1953, 12.

¹⁵⁷ CIL III 3421; PIR² C 1530; *Soproni S.*, ArchÉrt 78 (1951) 46—, Nr. 6.; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 299—, No 42.; *Dobó*, Verwaltung 96—, Nr. 70.; *Barbieri*, L'albo 1010.

¹⁵⁸ CIL III 3307 = 10285 = ILS 3795; *J. Fitz*, Gallien 66—; *Uő*, Alba Regia 16 (1978) 369—. A kutatás korábban hivatali idejét Commodus korára tette: *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 273—, No 18.; *Dobó*, Verwaltung 64—, Nr. 45.; *J. Fitz*, Alba Regia 11 (1970) 148—; *Alföldy*, Konsulat 198.

¹⁵⁹ CIL III 3418 = ILS 3654; PIR² A 1623; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 304, No 47.; *Dobó*, Verwaltung 102—, Nr. 76.; *Barbieri*, L'albo 1478; *H. Lieb*, in: Statthalter 254—; *Fitz*, Gallien 70—.

¹⁶⁰ CIL III 3424 = ILS 545.

¹⁶¹ CIL III 3525 = 10492 = ILS 2457.

¹⁶² CIL III 10424; PIR² C 1142; PLRE I. 843; *J. Fitz*, ActaAntHung 11 (1963) 304; *Dobó*, Verwaltung 100—, Nr. 74.; *T. Nagy*, ActaArchHung 17 (1965) 292—; *Fitz*, Gallien 71—.

¹⁶³ CIL III 15156; PIR² F 207; PLRE I. 81 (Aper 3); J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 305—, No 48.; Dobó, Verwaltung 101—, Nr. 75.; Fitz, Gallien 72—.

¹⁶⁴ Reidinger, Statthalter 111—.

¹⁶⁵ J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 297—; Dobó, Verwaltung 94—.

¹⁶⁶ A. Stein, Die Legaten von Moesien (DissPann I, 11. Budapest 1940) 56—.

¹⁶⁷ Uo. 102—.

¹⁶⁸ SHA Claudius 15, 2.

¹⁶⁹ J. Fitz, LimSüddeutschland 113—.

¹⁷⁰ Zos. I, 20, 2; Zonar. XII, 19; RIC IV/3. 103—, Nos 1—7.; PIR² C 930; Reidinger, Statthalter 111—, Nr. 24.; J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 297—, No 40.; Dobó, Verwaltung 94—, Nr. 68.; J. Fitz, LimSüddeutschland 113—; Barbieri, L'albo 1522.

¹⁷¹ Zos. I, 21, 2; Zonar. XII, 19; Aur. Victor Caes. XXX, 1; Eutrop. IX, 4; Reidinger, Statthalter 112—, Nr. 25.; J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 298, No 41.; Dobó, Verwaltung 95—, Nr. 69.; J. Fitz, LimSüddeutschland 117; Barbieri, L'albo 1662.

¹⁷² Aur. Victor Caes. 29, 1; J. Fitz, LimSüddeutschland 117.

¹⁷³ Aur. Victor Epit. de Caes. 31, 1, 2—3; Zonar. XII, 21; Zos. XXVIII, 1; Eutrop. IX, 5—6; Jord. Rom. 285; Jord. Get. XIX, 205; PIR² A 330; Reidinger, Statthalter 113—, Nr. 26.; J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 300, No 43.; Dobó, Verwaltung 97, Nr. 71.; J. Fitz, LimSüddeutschland 114; Barbieri, L'albo 1417.

¹⁷⁴ SHA Claudius 15, 2; PIR² A 1626; PLRE I. 209 (Claudius 11); Barbieri, L'albo 1479.

¹⁷⁵ SHA tyr. trig. 18, 5; Barbieri, L'albo 1711.

¹⁷⁶ Amm. Marc. XXI, 16, 10; SHA tyr. trig. 9, 1; 10, 1; 10, 14; SHA Claudius 7, 4; Aur. Victor Caes. 33, 1—2; Eutrop. IX, 8, 1; Zonar. XII, 24; Oros. VII, 22, 10; Polem. Silv. laterc., Chron. Min. I 521, 45; PIR² I 23; PLRE I. 457 (Ingenuus 1); Reidinger, Statthalter 114—, Nr. 27.; J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 301—, No 45.; Fitz, Ingenuus 17—; Dobó, Verwaltung 98—, Nr. 72.; Barbieri, L'albo 1599.

¹⁷⁷ SHA Aurelianus 13, 1.

¹⁷⁸ PIR V 547; J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 301, No 44.; Barbieri, L'albo 1766.

¹⁷⁹ SHA tyr. trig. 10, 1; 10, 2; 10, 9; 10, 14; SHA Claudius 7, 4; Eutrop. IX, 8, 1; Polem. Silv. laterc., Chron. Min. I 521, 45; Aur. Victor Caes. 33, 2; PIR R 741; PLRE I. 762; Reidinger, Statthalter 116—, Nr. 28.; J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 302—, No 46.; Fitz, Ingenuus 1—; Dobó, Verwaltung 99—, Nr. 73.; R. Göbl, Regalianus und Dryantilla (Wien 1970) 1—.

3. Concilium provinciae

¹ Lásd összefoglalóan A. Alföldi, Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche (Darmstadt 1980); ANRW II: 16 (Berlin—New York 1978) 833—; elsősorban: D. Fishwick, The Development of Provincial Ruler Worship in the Western Roman Empire. in: uo. 1201—; P. Herz, Bibliographie zum römischen Kaiserkult (1955—1975). in: uo. 833—; J. Deininger, Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit (Vestigia 6. München 1965); Fitz J., Alba Regia 11 (1970) 152—; E. Kornemann, Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte (Leipzig 1901); REPann 595.

² D. Fishwick, The Development of Provincial Ruler Worship in the Western Roman Empire. In: ANRW II: 16 (Berlin—New York) 1201—.

³ Uo. 1232—. A két Moesiában a korábbi kutatás Remesianát, illetve Troesmist jelölte meg a concilium helyeként (így J. Deininger, i. m. 119—), az előző azonban egyáltalában nem, az utóbbi csak a II. század második felében kapott városi rangot. Ez mindkét feltevést valószínűtlenné teszi. Ugyanebből az okból nem indokolt a felsőmoesia conciliumot Naissusban keresni (M. Mirković, ZFF 11 [1970] 90). D. Fishwick Moesia Inferiorban a császárkultusz székhelyének Oescust tekinti.

⁴ CIL III 4192.

⁵ Uo. III 4193.

⁶ AÉp 1968, 422.

⁷ CIL III 4108.

⁸ Fetičič N., OMRTÉ 1 (1920—22) 58.

⁹ CIL III 4183.

¹⁰ Uo. III 10911.

¹¹ CIL III 3936 = 10820.

¹² CIL III 4170 = Die römischen Steindenkmäler von Savaria (Budapest—Amsterdam 1971) 97, Kat. 80.

¹³ J. Fitz, ActaArchHung 24 (1972) 16—.

¹⁴ CIL III 3345.

¹⁵ Fitz, Geldumlauf 685.

¹⁶ B. Lőrincz, Alba Regia 15 (1976) 178.

¹⁷ AÉp 1972, 432.

¹⁸ CIL III 3342.

¹⁹ Uo. III 3485.

²⁰ Uo. III 10496.

²¹ Uo. III 10305.

²² Uo. III 14038.

²³ Peculiaris csak alsó-pannoniai pályafutása alapján nyerhette el a *sacerdos provinciae* méltóságot, ld. Fitz J., Alba Regia 11 (1970) 152—.

4. A civitas peregrinák

¹ Esetleg ennek nyoma lehetett a civitást később nem alkotó *Taurisci* említése Pliniusnál: *mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci* Plin. n. h. III, 148, a *mons Claudius*ról lásd I. feje. 3. pont. Itt lehetne még említeni a *Siscii*-t, egy jóval későbbi feliraton (AÉp 1938, 13, vö. H. v. Petrikovius, VAHD 56—59 [1954—57] 2, 63—), ahol az elnevezés a *Varciani et Latobici* korai, de római eredetű összefoglaló neve is lehetett. A felirat azonban abból az időből való, amikor már e törzsek területe municipium, illetve colonia territoriuma volt.

² *Arabiates* = Rába mentiek, *Cornacates* = cornacumiak, *Hercuniates* = Hercunia-iak, *Oseriates* = Oser(i)a-iak, *Colapiani* = Kulpa mentiek, *Varciani* = Varc(e)ia-iak, vö. PUM 53—.

³ A legkorábbi adatunk arra, hogy az általunk ismert civitasok már fennálltak, és elhatárolták őket, i. sz. 19—20-ból való: G. Alföldy, ActaArchHung 16 (1964) 247 = Dobó, 581. Ekkor már a római eredetű elnevezések is megvoltak: az idézett feliraton az *Oseriates*.

⁴ Az alfabetikus rendből Plinius csak azokat emelte ki, amelyekről többet is tudott mondani (fekvésük a Száva és a Dráva mentén vagy a *mons Claudius* két oldalán).

⁵ A pannoniai jegyzék n. h. III, 148. A forrásul szolgáló jegyzék valószínűleg az Agrippa-féle, de Augustus által befejezett birodalomleírás és -térkép kommentárja. Mivel Pannonia Dalmatiától elkülönített listán szerepelt, már Augustus korában valamilyen szempontból külön kezelték e két leendő tartomány közösségeit,

vö. a *civitates superiores* Dolabella feliratán (IV. fej. 2. pont); a legtöbb tartomány leírása egyébként több alfabetikus jegyzékből állt.

⁶ Geogr. II, 14, 2; 15, 2.

⁷ Ruf. Fest. 7 a felettük aratott győzelemnek tulajdonítja Dél-Pannonia elfoglalását, s talán ezért helyezi a rajtuk aratott győzelmet a Száva és a Dráva közé a pontosabb vagy a későbbi viszonyoknak jobban megfelelő „Száva és Duna között” helyett.

⁸ Bár e javítás után sem lenne leírása egészen pontos, mivel tőlük délre esnének a scordiscusok. Ptolemaios sakktableszerű leírásának hibaforrása elsősorban az lehetett, hogy az L alakú tartományt négyyszögbe szorítva próbálta leírni.

⁹ CIL III 3224 (előhely: Putince).

¹⁰ A legészakibb pannon törzs Strabónnál VII, 5, 3.

¹¹ CIL XVI 49, 96, 97, 99, 104, 178, 180. Általában *A. Mócsy*, RE Suppl. XI (1968) 344—.

¹² RIU 790.

¹³ CIL IX 5363.

¹⁴ Lásd a térképet ArchÉrt 106 (1979) 179, 1. kép.

¹⁵ Az eraviscusok felőli határukról *Mócsy*, Bevölk. 54—.

¹⁶ Ha abból indulunk ki, hogy mely területen nem tudunk egyetlen törzset sem elhelyezni, akkor a Belgites számára a Balaton-tól északnyugatra eső vidék (talán Mogetiana territoriuma) jöhetne számításba.

¹⁷ AÉp 1951, 64.

¹⁸ Lásd a 13. jegyzetet.

¹⁹ Lásd a 3. jegyzetben idézett feliratot.

²⁰ De vö. a következő pontban a municipium Spodent (...) -ről mondottakkal.

²¹ *Mócsy*, Bevölk. 16—.

²² A Catalival szomszédos *Carni* törzs (lásd pl. CIL V 532) a Dimensuratio szerint (GLM 12) a deserta Boiorumban (is) lakott: desertis, quibus habitabant Boi et Carni. Valószínű, hogy ez a Carnuntum névből levont tudálékos következtetés. Egy nevidunumi feliraton említett *Aeli Carni cives Romani* (CIL III 10798) vagy a Tergestéhez attribúált és Pius alatt polgárjoghoz juttatott carnusok, vagy a municipium Aelium Carnuntum polgárainak egy csoportja, utóbbi esetben *Aeli Carni(untini)*.

²³ CIL III 14387.

²⁴ CIL V 6985—6986. *A. Mócsy*, RE Suppl. XI (1968) 373.

²⁵ CIL XVI 2.

²⁶ A civitasról általában *Mócsy A.*, AT 11 (1964) 113—; 12 (1965) 130—.

²⁷ Az írásmód eltéréseiben (a források: RE Suppl. XI [1968] 132—) bizonyos szabályszerűség van annyiban, hogy a hivatalos változat a diplomákon és a civitas megnevezésében mindig *Eraviscus*.

²⁸ A feliratok felsorolása Bevölk. 59— és FolArch 21 (1970) 59—.

²⁹ Ezt a függőségi formát leginkább az attribúció egyik (Tergestében előforduló: CIL V 532) változatának lehet tartani, lásd *Mócsy A.*, ArchÉrt 78 (1951) 107—, ellene: *U. Laffi*, Adtributio e contributo (Pisa 1966) 67—; *F. Grelle*, L'Autonomia cittadina fra Traiano e Adriano (Napoli 1972) 205—; *F. Vittinghoff*, EpigrMünchen 91 és másutt többször; *H. Wolff*, BJ 176 (1976) 111, 197. j. Lásd még *T. Nagy*, EpigrMünchen 95—. Az ellenvetések azonban nem tudnak magyarázatot adni arra az egyértelműen bizonyított tényre, hogy municipium és civitas egy időben állt fenn, tisztségeiket pedig ugyanazon személy egyszerre vagy egymás után betöltheti, vö. Acta ArchHung 21 (1969) 348; 29 (1977) 379.

³⁰ *J. Fitz*, ActaArchHung 23 (1971) 47— más megoldási javaslata feltételezi, hogy Gorsium municipium rangú település volt, amire

azonban hiányoznak a bizonyítékok, lásd *A. Mócsy*, ActaArchHung 25 (1973) 382; Gorsiumról ebben az összefüggésben még *Fitz J.*, Alba Regia 11 (1971) 152—; Fejér megye története I (Szfvár 1970) 191—; ActaArchHung 24 (1972) 35—.

³¹ Ha csak a municipium Volg(...) nem e civitasból kialakított városi közösség volt, lásd a köv. pontban.

³² Lásd IV. fej. 1. pont, 59. j.

³³ Lásd IX. fej. 3. pont, 6. j.

³⁴ *Mócsy*, Bevölk. 78—; vö. REPann 710—.

³⁵ *Dobó*, 22—23, 29c.

³⁶ Nevük (M. Aurelius + barbár cognomen) miatt kevésbé valószínű, hogy régebben Pannoniában telepedett nép lett volna. Cass. Dio szerint (LXXI, 12) Marcus alatt elpusztították őket, és később valóban nem történik róluk említés a barbaricum népei között. Ennek ellenére felmerülhet egy másik lehetőség is: az alsó-pannoniai cotinus praetorianusok esetleg azonosak a Ptolemaiosnál Superiorban említett Kytnoijal, akik a 214. évi határmódosításkor kerültek át Inferiorba. Ha a Kytnoit helyesen tartjuk kb. Somogy megye lakóinak, akkor érthetővé válna az is, hogy miért a két közeli colonia, Mursa és Cibalae polgárai közé osztották be őket. A praetorianusok fiktív origójáról *R. Feldmann*, AUB Sectio Classica 8 (1980) 47—.

³⁷ Ezek közül az adatok közül egy az 1. jegyzetben. A *Latobici* mint a Municipium Latobiorum polgárai a CIL III 10804 feliraton.

³⁸ Princeps praefectusuk ILJ 280.

³⁹ CIL III 4373 = RIU 259, és ld. az 1. jegyzetet.

⁴⁰ Lásd 37. j. és AÉp 1950, 110 (auxiliáris katona). Általában *Petrikovits* i. m.

⁴¹ Forrásainkban a következők fordulnak elő: *c. Sirmiensium et Amantinorum* Plin. n. h. III, 148; *c. Boiorum* AÉp 1951, 64; *c. Boiorum et Azaliorum* CIL IX 5363; *c. Colapianorum* CIL III 14387; *c. Cornacatium* CIL V 6985—6986; *c. Eraviscorum* többször, leginkább *c. Er.* vagy *c. E.* rövidítésben.

⁴² Pl. *Oseriates* és *Breuci Dobó* 581; *Azalus* RIU 790; *Scordisci* ILJ 280. Ide tartoznak az auxiliáris katonák eredetmegjelölései is sírfeliratokon vagy diplomákon.

⁴³ Egyedül az Epit. 1, 7 rövid megjegyzésére lehetne hivatkozni: *Pannonios stipendiarios adiecit*, de vö. VII. fej. 1. pont.

⁴⁴ Eddig kettőt ismerünk: CIL III 14387 (Colapiani, Claudius vagy Nero alatt) és CIL IX 5363 (Boi et Azali, Vespasianus alatt).

⁴⁵ ILJ 280. J. Šašel kételyei az olvasást illetően (ILJ 280: praepositus?) megalapozatlanok, lásd a sírkő képét ALug 8 (1967) 1. t., 1.

⁴⁶ Egy princeps testvérpár CIL III 15134, vö. *S. Dušanić*, Živa Antika 17 (1967) 198—. Természetesen lehetséges, hogy a princeps civitatis nem azonos egy olyan princepszel, aki rangja mellé csak a népvétet tüntette fel (pl. princeps Azalus); ebben az esetben a PR C B = princeps civitatis Boiorum a c. Boiorum előjárója (AÉp 1951, 64) lehetett volna, ami ellen azonban *A. Mócsy*, Bevölk. 107. Pannoniai princepszek még CIL III 3546. 10358 (Eravisci) és RIU 790 (Azali).

⁴⁷ CIL III 3224; *S. Dušanić*, ALug 8 (1967) 67.

⁴⁸ CIL III 10408; *Alföldi A.*, ArchÉrt 52 (1939) 266—.

⁴⁹ A civitas Eraviscorum legalább névleges vagy kultikus szerepre zsugorodott fennállására a III. században *Alföldi* i. m. a CIL III 10418 oltár alapján. A II. századból való az az oltár, amelyet éppenséggel Aquincum két legmagasabb municipális tisztségviselője állított a c. Eraviscorum üdvéért: ArchÉrt 78 (1951) 107.

⁵⁰ Alba Regia 11 (1971) 127, 460. sz., vö. ActaArchHung 25 (1973) 181, 99. j. Az *arm(...)* rövidítést nem lehet a latinból elfogadhatóan magyarázni.

⁵¹ *A. Mócsy*, FolArch 21 (1970) 59—. A sírkő valószínűleg

Hadrianus előtti, tehát nem lehet arról szó, hogy Aquincum municipális decuriója nevezte meg magát ilyen szakszerűtlenül, s ezen felül peregrinus névformával, ami Aquincum decurióinál elképzelhetetlen.

5. Municipiumok és coloniák

¹ Lásd IV. fej. 1. pont.

² Pannoniában ilyen Emona és Siscia, amelyek colonia voltát Plinius is mondja, valamint Mursa, amelynek hadrianusi alapítását Steph. Byz. s. v. is kiemeli.

³ Pannoniában az eddigi adatok szerint kizárólagos szabály a következő: Claudius alapítása = Claudia tribus; Flaviusok alapítása = Quirina tribus; Traianus alapítása = Papiria tribus; Hadrianus alapítása = Sergia tribus.

⁴ Pl. *M. Aur. M. f. Serg. Fuscinus (Aelia) Mursa* helyett: *M. Aur. M. f. Ael. Fuscinus Mursa*. Különösen a Róma városi csapatok laterculusaiiban gyakori (*Dobó* 22, 32, 39, 39b, 39c, 53, 53d, 62, 63, 63a stb.). Azonban gyakori a téves pseudotribus (pl. *Dobó* 63b: *Ael. Siscia*), ami arra figyelmeztet, hogy egyetlen pseudotribus alapján városalapítást ritkán datálhatunk.

⁵ A városok alapítási idejére is fontos *G. Forni* összeállítása a pannoni tribusokról: *Carnuntum-Jahrbuch* 1956, 13—; *Carnuntina* (Graz 1956) 41—. A városok császári jelzőiről *B. Galsterer-Kröll*, in: *Epigraphische Studien* 9 (1972) 44—.

⁶ CIL III 4008 = AIJ 474.

⁷ CIL III 3679 = Intercisa 181.

⁸ Ld. a 7. jegyzetet és RIU 538.

⁹ Az alapítás évét *Mócsy A.*, *ArchÉrt* 78 (1951) 107 nyomán 124-re szokták tenni. A számítás abból indul ki, hogy a censusok évei, amikor duumvir quinquennialisok álltak a város élén, a mi időszámításunk szerint a 4-re és 9-re végződő évek, Hadrianus pedig épp 124-ben járt volna Pannoniában, amihez lásd azonban a III. fej. 4. pont, 11—12. j.

¹⁰ A 194. évhez *Alföldi A.*, *BpTört* I, 274; *Nagy T.*, *BpM* II, 100, 270. j.

¹¹ A város neve valószínűleg Municipium Bassianum volt, vö. Municipium Faustinianum. A köznyelv alakíthatta ki a Bassiana alakot (így Ptol. II, 15, 4), amelyet az itinerariumok plur. abl.-ban adnak: Bassianis (Itin. Ant. 131, 5; Hieros. 563, 11; Tab. Peut.). A Ptolemaiosnál megőrzött alak összevetése az itinerariumok alakjával egy plur. nom. neutr. Bassianát valószínűsít, ezért a Bassianae valószínűleg téves.

¹² P. Ael. Dasius ILJ 1048.

¹³ CIL III 10197, vö. *S. Dušanić*, *Alug* 8 (1967) 67—.

¹⁴ RIU 377.

¹⁵ RIU 450 szabálytalan sorrendben: *munic. Brigetio Antoniniana*.

¹⁶ A többi feliratról ismert (lásd RIU 377) brigetioi Augustalis, Q. Ulpius Felix 205-ben már talán *Aug. mun. Breg.* volt, lásd RIU 773 (*Lőrincz B.* megfigyelése).

¹⁷ RIU 604.

¹⁸ A Septimia Aurelia Antoniniana jelzők alapján (CIL III 14359²) későbbi időpontot tart valószínűnek *A. Betz*, *Carn-Jb* 6 (1960) 31, mivel Caracalla, akire a két utóbbi jelző utal, csak 198-ban lett Augustus. Nem valószínű azonban, hogy ha Aquincum már 194-ben colonia lett, akkor a két pannoni helytartói székhely közül az maradt volna ki a rangemelésből, amely Septimius Severus székhelye és császárrá való kiküldésének városa volt. Az Aurelium Antoniniana jelzők talán későbbi toldalékok, vagy a magát Marcus fiaként

beállító Septimius Severustól is származhattak, vö. pl. *J. Fitz*, *ActaArchHung* 11 (1959) 254, 171. j.

¹⁹ CIL III 3267.

²⁰ Colonia: CIL III 14038. Az Aurelia pseudotribus (CIL VI 32542 = *Dobó* 22) alapján talán Colonia Aurelia, ami vonatkozhat Marcusra is: *Galsterer-Kröll*, i. m. 79.

²¹ *J. Šašel*, *Historia* 19 (1970) 122—, az alapítás előzményeiről III. fej. 2. pont.

²² *S. Soproni*, *FolArch* 30 (1980) 91—.

²³ Itin. Ant. 130, 1.

²⁴ Itin. Hieros. 561, 10.

²⁵ Az Itin. Ant. 263, 5 után elterjedt Mogentiana helyett az Itin. Ant. 233, 4 és a feliratokon olvasható Mogetiana a helyes. Az alapul szolgáló személynév a kelta Mogetius. Itt is valószínű, hogy a város neve Municipium Mogetianum volt, vö. 11. j.

²⁶ Az Itin. Ant. mindkét útszakaszán (ld. 25. j.) hibák és hiányok vannak. A Keszthelytől északra, egy kb. 25 km sugarú körben keresendő város a Topográfia lelőhelyeinek sűrűsödése alapján a legvalószínűbben Somlóvásárhely környékén feküdt, korábbi azonosítások Fenékpuzta, Sümeg, Sümegesehi.

²⁷ Municipium: CIL III 10993, 11043, 15166, 15188¹, vö. RIU 328. A CIL III 15188¹ az *Aelia Mog.* városjelzőként, nemcsak pseudotribusként fogható fel.

²⁸ Mivel egyetlen ismert tisztségviselője (CIL III 3974) Siscia Augustalisa volt, talán Siscia környékén keresendő, mégpedig töle keletre, mert a Száva felső folyása mentén további municipiumok számára aligha lenne hely.

²⁹ CIL III 3974.

³⁰ *Dobó* 37, 98. *pede Faustiano*, illetve *cives Faustianus*.

³¹ ILJ 1132.

³² *Dobó* 115.

³³ Itin. Ant. 265, 7.

³⁴ CIL III 3919, 3921, 3925, 10804; vö. IV. fej., 4. pont, 37. j.

³⁵ Hadrianust mondják alapítójuknak a mursaiai a CIL III 3279 feliraton; vö. Steph. Byz. Mursa.

³⁶ A név a Marcal nevében őrződött meg.

³⁷ CIL III 4490; RIU 372.

³⁸ Itin. Hieros. 562, 12; Tab. Peut.

³⁹ CIL III 10243; *dec. m. Murselensium*.

⁴⁰ *Missio nummaria*: AIJ 374, 375; *Missio agraria*: CIL III 4057 = AIJ 373 *deduct. c. U. T. P. missione agr. II*, aminek legvalószínűbb értelmezése az, hogy a második földjuttatásos telepítéskor került a veterán Poetoviába. A dedukció idejéről *F. Grelle*, *L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano* (Napoli 1972) 4—, 31—: Traianus dák háborúi előtt; lásd még VII. fej. 1. pont.

⁴¹ Egyetlen említése *Aquae Iasacba* *Alug* 16 (1975) 42. A lovagi rangú decurio egyben Savaria decuriója is volt, Quirina tribusa, és nevei alapján esetleg egy cirtai családból származik: *ProsMilEq* I, C 146.

⁴² Egyes veteránok megtartották régi tribusukat (RIU 145, 149), míg mások régi domusuk mellett a Claudia tribusba kerültek, pl. RIU 56; *ifj. Alföldi A.*, *ArchÉrt* 1943, 71—; *A. Betz*, *JÖAI* 37 (1948) *Beibl.* 247; *G. Forni*, *Carnuntina* (Graz 1956) 42—.

⁴³ *ifj. Alföldi*, i. m.

⁴⁴ RIU 174.

⁴⁵ Az alapításról *Alföldy G.*, *ArchÉrt* 88 (1961) 23—.

⁴⁶ Ld. a 49. jegyzetet.

⁴⁷ Egy lovagi ala-praefectusnak juttatott föld határköve *AÉp* 1911, 237; vö. *ActaArchHung* 29 (1977) 384, 216. j.

⁴⁸ CIL XVI 14. A ravennai flotta veteránja CIL III 3971.

⁴⁹ CIL XVI 18: a tanúk domusa Siscia és Sirmium.

⁵⁰ H. Wolff, BJ 176 (1976) 105, 178. j.

⁵¹ Legutóbb ActaArchHung 25 (1973) 381, 92. j.

⁵² ILJ 1048.

⁵³ Vö. A. Mócsy, ActaArchHung 21 (1969) 349.

⁵⁴ CIL III 4557.

⁵⁵ Intercisa I, 124. sz.

⁵⁶ CIL III 3255; vö. S. Dušanić, Živa Antika 15 (1965) 91—.

⁵⁷ A CIL III 3293 elveszett sírfeliraton a *cives Sopianenses*/kiegészítés azért nem valószínű, mert a halott neve után következik. Elképzelhető, bár szokatlan, hogy a halott *cives Sopianensis* lett volna, de akkor hasonlóan valószínű több más megoldás is, pl. *cives Scordiscus* vagy Sc[], So[], Sq[]. Gondolni lehet *Cives So[filius]-ra*; *Cives* mint személynév pl. CIL III 4200, 4503; AÉp 1929, 216. Sopianae városi rangját azonban legalább a IV. században az teszi valószínűvé, hogy a másik három tartományi székhely (Savaria, Siscia, Sirmium) colonia volt, és így alig hihető, hogy Valeria székhelye ne lett volna *civitas*.

⁵⁸ Fitz J., Alba Regia 4—5 (1965) 223—; Fejér megye története I (Szfvár 1970) 191—; Alba Regia 11 (1971) 152—; ActaArchHung 23 (1971) 47—; 24 (1972) 35—; vö. A. Mócsy, ActaArchHung 21 (1969) 349; 25 (1973) 382.

⁵⁹ Lásd a térképvázlatot FolArch 21 (1970) 63, Abb. 2: Hogy egyes feliratokon *municipium* helyénél fordul elő, azt bizonyítja, hogy Pannonia Inferior északi részében Aquincum volt a *municipium*. Ha ezeket a feliratokat Gorsiumra vonatkoztatjuk, akkor e könnyű kibúvóval elfelejtjük, hogy Aquincum és Gorsium feltételezett *municipium*át épp a két territorium határvidékén kellett volna világosan megkülönböztetni.

⁶⁰ Vö. Tóth E., SomMK 2 (1975) 275, 4. j., aki Silacena vagy Limusa *municipalis* jogára gondol.

⁶¹ Lásd egy korábbi, hamar tárgyalanná vált számítást ActaArchHung 21 (1969) 349—.

⁶² natus ad Aquas Balizas pago Iovista vico Cocconetibus Dobó 115; pede Sirmese pago Martio vico Budalia Dobó 30; vö. pago] Mar(tio?) vic]o ...]iano Dobó 155.

⁶³ Pannoniai pagusok 62. j. és *pagus Aeleni* Carnuntum, E. Vorbeck, Die Zivilschriften von Carnuntum (Wien 1981) 355; *pagus Traiani Dobó* 10. Ezek nyilvánvalóan nem bennszülött eredetű és nem is helynévből képzett pagusnevek. A Pagus Iovista (62. j.) korábbi véleményektől eltérően aligha a Cocconetól messze eső Ioviára vonatkozik (Itin. Hieros. 561, 10—562, 4 = 55 mérföld). Ha helynév, akkor valahol Daruvar és a Dráva között feküdt, mert az itinerariumok nem említik. A Iovista helynévhez vö. Iosista 65. j.

⁶⁴ Festus ed. Lindsay 502—508; Isid. orig. XV, 2, 11—12. „Falu”-nak fordítani félrevezető lenne.

⁶⁵ Feliratokon említett vicusok a 62. jegyzetben idézettekén kívül Iosista (Sirmium territoriumán AÉp 1911, 237), v. Vindonianus (Aquincum, CIL III 10570), v. Basoretensis (?) valószínűleg Aquincum, CIL III 3673), v. Doecis (Dobó 240), v. Voleucionis (Savaria, Dobó 107), Carmantesium v. (Intercisa I, 337) és v. Fortunae (Poetovio, CIL III 10875: városrész, nem városon kívüli lakott hely). Nauportus az i. e. I. század végén magisterek alatt álló (CIL III 3776—3777), Tacitus szerint „városias” vicus volt (Ann. I, 20: *municipii instar*).

⁶⁶ Dobó 9. Nem valószínű, hogy egy máshonnan nem ismert auxiliáris tábor, mert táborot születési helyként nem volt szokás megadni.

⁶⁷ Határhévek (*termini*) nem kerültek elő. A beoćini terminus (AÉp 1911, 237) egy olyan vicus határát jelölte, amelyet teljes egészében egy praefectus alae kapott Sirmium dedukciójakor.

⁶⁸ A kivételek eléggé világosan elhatárolhatók: az Ara Augusti

(Savaria és Gorsium), egyes fürdőhelyek (pl. Aquae Iasae) és azok a nagyobb forgalmú városok, ahol a provincia lakói gyakrabban megfordultak.

⁶⁹ M. Mirković, Sirmium I (1971) 16—.

⁷⁰ J. Šašel, RE Suppl. XI (1968) 567.

⁷¹ Mócsy, Bevölk. 36—.

⁷² Uo. 45—.

⁷³ Andautoniáról P. Petru, AV 13—14 (1962—63) 41—. Pannonia Superior északi részéről RIU 1, 13. 142; 2, 13—.

⁷⁴ Ha egy magas rangú idegent, gyakran a császárt választották duumvirnek, akkor helyette egy általa kijelölt *praefectus pro duumviris* állt a város élén. Ilyeneket különösen Poetovióból ismerünk: REPann 602, 10—13. *Quattuorvireket* Carnuntumból (CIL III 4554) és Mogetianából (CIL III 15188^a, vö. ugyane városban VIvir q.q. CIL III 11043, ami talán a IIIvir elírása). A quattuorvirek valószínűleg a négy *municipális* tisztség: *quaestor*, *aedilis*, *duumviri* együttese, bár épp Carnuntumban mindhárom tisztségből kettő-kettő volt: AÉp 1905, 236; 1929, 218. Nem tudjuk, milyen választásokra vonatkoznak a Savariában két feliraton is említett *candidati* (RIU 70, 87). Ld. még T. Nagy, EpigrMünchen 95 és F. Vittinghoff, uo. 254—.

⁷⁵ B. Galsterer-Kröll, Chiron 3 (1973) 277—.

⁷⁶ Egy újonnan polgárjogot nyert bennszülött hálából az elnyert *aedilitas*ért Hadrianusnak állított szobrot: Intercisa I, 294, ami azt jelentheti, hogy a *quaesturát* átugorva lett *aedilis* és egyben római polgár, tehát az *aedilitas* az ordóba való fölvétel feltétele volt. A polgárjog elnyerésének és az ordóba való bekerülésnek ez a módja valószínűleg a *civitas Eraviscorum* és Aquincum *municipium* sajátos viszonyával magyarázható, vö. Nagy T., BpTört I (1973) 129 és IV. fejt. 4. pont, 29. j.

⁷⁷ Albumok hiányában minden számítás tévútra vezethet, mert a feliratokról ismert *decuriók* száma sok tényezőtől függ. Több *decurio* ismert Aquincumból, mint Carnuntumból, igen kevés *decurio* Savariából, Sisciából és Sirmiumból. Ilyen aránytalanságok mellett legfeljebb sejtethetjük, hogy az *ordo* kis létszámú lehetett azokban a kis városokban, amelyekből csak egy *decurio* vagy egy sem (Faustinianum, Halicanum, Andautonia) ismert.

⁷⁸ Időlegesen alkalmazott *salariarius* volt a CIL III 10439 oltáron T. Nagy, ActaArchHung 28 (1976) 79—, az alkalmazás okáról és idejéről J. Fitz, Alba Regia 12 (1972) 254—: Caracalla látogatását előkészítendő két *praepositus annonae* jelöltek ki Aquincum, illetve Sirmium legmagasabb rangú *decuriái* közül. Az előkészítés lebonyolításában részt vehetett a fizetett alkalmazott (*salariarius*).

⁷⁹ E sajátos jelenségről Mócsy A., ArchÉrt 91 (1964) 16—, L. Balla, ACDeb 15 (1979) 67—.

⁸⁰ RIU 87. Valószínűleg Septimius Severus adománya, lásd R. Oehler, RE X (1919) 1565.

⁸¹ RIU 22. A rabszolgák neve után *col(oniae)* vagy *onorum servus*) áll, a *libertusok* gentiliciuma *Colonus*.

⁸² CIL III 3485. A poetoviói *ex curatore* CIL III 4108 más tartomány városában is lehetett *curator*, ha egyáltalán *curator rei publicae* volt. A *curatorokról* R. Duthoy, Ancient Society 10 (1979) 71—.

⁸³ G. Alföldy, ActaAntHung 6 (1958) 433— a feliratok teljes összeállításával. Új *sexvir* pl. RIU 356. A *sexvirek* és az Augustalisok területének összeolvadására az egyetlen bizonyíték CIL III 4249, ahol egy *libertus* esetleg *se/vi/r* volt, az elveszett szarkofág feliratának olvasata azonban bizonytalan. Augustalisokról R. Duthoy több munkáján kívül J. Tondel, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia 13 (Toruń 1979) 29—.

⁸⁴ A *praefectus quinquennalis* RIU 377 talán a tagok felvételét és a

taglista revízióját irányította, hasonlóan a duumvir quinquennalisok tevékenységéhez.

⁸⁵ CIL III 4168.

⁸⁶ Uo. III 4045.

⁸⁷ BpR 8 (1904) 166.

⁸⁸ CIL III 4038.

⁸⁹ BpR 12 (1937) 101. A felvonulást — *ambulatorium* — említi CIL III 3438.

⁹⁰ CIL III 3893.

⁹¹ RIU 22.

⁹² Uo. A táblával kapcsolatos alaptalan kombinációról *I. Tóth*, *ActaArchHung* 26 (1974) 165—.

⁹³ *Sz. Burger A.*, BpR 19 (1959) 9—; vö. CIL III 3583, ahol a collegium hozzájárulása 300 sestertius, és *L. Nagy*, *Germania* 16 (1932) 289, ahol az Agrippinenses Transalpini 70 dénárral járultak hozzá a síremlékhez.

⁹⁴ RIU 503; vö. AÉp 1966, 285.

⁹⁵ *L. Nagy*, in: *Laureae Aquincenses II* (DissPann II, 11, Budapest 1942) 182—.

⁹⁶ *Cocinatorium* BpR 8 (1904) 166, *culina* RIU 457.

⁹⁷ RIU 377.

⁹⁸ Az AÉp 1966, 286 szoborbázis szerint a szobrot a collegium fabrum égisze alatt állította egy lovagrendű decurio Carnuntum nagy közfürdőjében. vö. *R. M. Svoboda-Milenović*, *Carn-Jb* 6 (1960) 22—. Lehet, hogy a közfürdő egyes helyiségei collegiumi gyűlésterem céljaira is igénybe vehetők voltak.

⁹⁹ Összeállításuk REPann 603—. Itt csak az új adatokra hivatkozunk.

¹⁰⁰ Nem ismerünk collegiumot pl. Sirmiumból; ebből a valóban jelentős városból egyébként is aránytalanul kevés felirat ismert egyelőre.

¹⁰¹ Ld. az előző jegyzetet.

¹⁰² A zalalövői RIU 286 oltáron olvasható *in honorem col...* értelmezése bizonytalan.

¹⁰³ AÉp 1966, 286.

¹⁰⁴ *Nagy T.*, *ArchÉrt* 94 (1967) 62—. Talán indokolt feltételezés, hogy a két új collegium közül az egyik a municipiumban, a másik a canabaeban működött, mint ezt korábban is gondolták; bebizonyosodott ugyanis, hogy a canabae típusú szervezetekben is lehettek collegiumok, ld. a köv. pontban.

¹⁰⁵ AÉp 1965, 43; vö. *Nagy T.*, *ArchÉrt* 94 (1967) 62— és *G. Alföldy*, *Epigraphische Studien* 5 (1967) 53.

¹⁰⁶ *G. Alföldy*, *Arrabona* 7 (1965) 127—; *Epigraphica* 26 (1965) 91—. Meg nem nevezett collegium Carnuntumban AÉp 1966, 285, Vindobonában CIL III 4565, ld. még 102. j. Bizonytalan annak a valószínűleg brigetói eredetű votív táblának az értelmezése, amelyen a COT MON TE olvasat (IPSS 19) kizárni látszik a col(legium) monte(nsium) feloldást.

¹⁰⁷ Pl. a coll. Cereris temetkezési collegium: CIL III 10511.

¹⁰⁸ Ugyanígy a poetoviói collegium magnum Larum et imaginum d. n. Caes. a Poetoviában székelő procurator hivatalában alkalmazott rabszolgák collegiuma lehetett.

¹⁰⁹ *M. Jaczynowska*, *Les associations de la jeunesse romaine sous le Haut-Empire* (Arhiwum Filologiczne XXXVI, 1978).

¹¹⁰ Pl. CIL III 10435: *collegium armaturarum*. Az intercisai collegiumok (*G. Alföldy*, *ActaAntHung* 6 [1958] 177—) részben az intercisai táborvicus collegiumai, lásd a köv. pont 16. jegyzetét.

6. Canabae és auxiliáris vicusok

¹ *A. Mócsy*, *ActaAntHung* 20 (1972) 133— és 4. j.

² A III. század elején Carnuntumban említett *pratum Fur(ianum?)* nem ebbe a kategóriába tartozik, lásd *A. Mócsy*, *Germania* 44 (1966) 312—.

³ CIL III 10305 (Vetus Salina), 10489 (territorium legio II adiutrix) és *A. Mócsy*, *Studien zur antiken Sozialgeschichte — Festschrift F. Vittinghoff* (Köln—Wien 1980) 366 (territorium Matricensium).

⁴ A katonai kezelésben lévő földekről *H. v. Petrikovits*, *Epigr-Constanța* 229—.

⁵ CIL III 3505.

⁶ RIU 651.

⁷ AÉp 1953, 9 és 1972, 363 (ld. köv. j.)

⁸ AÉp 1972, 363: *dec. kan. dec. m. Aq. Ilvir qq.*

⁹ RIU 442, 596, 654.

¹⁰ CIL III 10336.

¹¹ *A. Mócsy*, *Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms* (Rheinisch-Westfälische Akad. Vorträge G 229, Opladen 1978) 20—.

¹² CIL III 10489.

¹³ Értelmezéséről *A. Mócsy*, *Studien zur antiken Sozialgeschichte* (Köln—Wien 1980) 370—.

¹⁴ Uo. 373.

¹⁵ A mi kutatásunk sokáig az auxiliáris táborok melletti polgári telepeket is canabae-nevezte. Mivel azonban a feliratokon *canabae* mindig legiotábor melletti telep, a Rajna menti feliratok e tekintetben gazdagabb adataira támaszkodva helyesebb auxiliáris vicusról, táborvicusról stb. beszélni.

¹⁶ *A. Mócsy*, *Studien zur antiken Sozialgeschichte* (Köln—Wien 1980) 365—. Valószínűleg ide tartozik az intercisai collegium cultorum is, ha nem az aquincumi hasonló nevű collegiumról van szó (Intercisa I, 25, 328, II, 441), ld. még az előző pont 110. j.-et.

7. Procuratorok és pénzügyi tisztviselők

¹ *Tac. hist.* II, 86; III, 4; *PIR² C* 1365; *Pavan*, *Pannonia Superior* 411, No 1.; *Pflaum*, *Carrières* 77—, No 34.; *Dobó*, *Verwaltung* 170—, Nr. 257.

² AÉp 1903, 368 = ILS 9200; *R. Hanslik*, *RE VIII^A* (Stuttgart 1955) 629; *Pavan*, *Pannonia Superior* 411, No 2.; *Pflaum*, *Carrières* 114—, No 50.; *Dobó*, *Verwaltung* 171—, Nr. 258.

³ A procurator fiát vagy rokonát, *C. Vibius Maximus*t, mint a cohors III Alpinorum praefectusát a CIL XVI 38 diploma 93. július 13-án említette.

⁴ *Stat. Silv.* IV, 7, 13—16; IV, praefatio, 16—20; *Pflaum*, *Carrières* 151—, No 65—65a; *Dobó*, *Verwaltung* 172, Nr. 259.

⁵ CIL III 13250 + p. 2328¹³ = ILS 5968; *Pflaum*, *Carrières* 160—, No 68.

⁶ AÉp 1913, 143^a, 143^b; 1924, 81; *Pavan*, *Pannonia Superior* 411, No 3.; *Pflaum*, *Carrières* 156—, No 66.; *Dobó*, *Verwaltung* 172—, Nr. 260.

⁷ CIL III 4117; *Pflaum*, *Carrières* 1064; *Dobó*, *Verwaltung* 174—, Nr. 266.

⁸ CIL VIII 9363 + p. 974, 1983 = ILS 1351; *Pflaum*, *Carrières* 438—, No 175.; *Dobó*, *Verwaltung* 175, Nr. 267.

⁹ CIL VIII 23068 = ILS 9012; *Pflaum*, *Carrières* 416—, No 170.

¹⁰ CIL III 3953 = ILS 3049; *PIR² F* 396; *Pflaum*, *Carrières* 1064; *Dobó*, *Verwaltung* 180, Nr. 283. — *Dobó* a *procuratores argentaria-*

rum Pannonicarum közé sorolta, Pflaum procurator vectigalis ferrariorum Pannoniae Superioris látott benne.

¹¹ J. Fitz, Klio 54 (1972) 225.

¹² AÉp 1920, 64; S. J. De Laet, Portorium (Brugge 1949) 406; Pflaum, Carrières 1059; Dobó, Verwaltung 174, Nr. 265. De Laet és Pflaum véleményével ellentétben, akik szerint az illyricumi vám procuratora lehetett, a [proc.] Augg. nn. jelölés finánc-procuratorra enged következtetni.

¹³ AÉp 1974, 359.

¹⁴ CIL III 4031; PIR² A 1371; Pavan, Pannonia Superior 417, No 7.; Pflaum, Carrières 1059; Dobó, Verwaltung 176, Nr. 271. A törölt császárnév és a P. F. jelzők alapján Commodus kori is lehet.

¹⁵ CIL III 4046 + p. 1746; PIR² C 997; Pflaum, Carrières 1064; Dobó, Verwaltung 176, Nr. 270.

¹⁶ REPann 593.

¹⁷ CIL VIII 20684; CIL XIV 5352; PIR² A 681; Pflaum, Carrières 316—, No 132.; Dobó, Verwaltung 173, Nr. 261.

¹⁸ CIL XI 378 = ILS 1381; PIR² F 105; Pflaum, Carrières 362, No 153.; Dobó, Verwaltung 173—, Nr. 262.

¹⁹ CIL III 3271; PIR² C 1514; Pflaum, Carrières 1101; Dobó, Verwaltung 174, Nr. 263.

²⁰ AÉp 1947, 89; PIR² L 391; Pflaum, Carrières 672—, No 249.; Dobó, Verwaltung 174, Nr. 264.

²¹ CIL XIV 289+d = CIL VI 31870; Pflaum, Carrières 422—, No 214.; S. Mrozek, Zeszyt Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Torunia Zeszyt 32. Historia IV (1968) 47, Nr. 7.; Dobó, Verwaltung 177, Nr. 275.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216.

²² AÉp 1948, 51; Pflaum, Carrières 744—, No 285.; Dobó, Verwaltung 176, Nr. 274.

²³ I. Michaelidou-Nicolau, Leukosia I (1972) 125—; W. Eck, ZPE 25 (1977) 227—.

²⁴ A procurator székhelyét Aquincumba helyezte Alföldi A., BpTört 1942, 299; Aquincum és Mursa között Mócsy nem foglalt állást REPann 594. Corvinus Aemilianus procurator fiának sírköve (CIL III 3281) és egy cornicularius procuratoris Augusti köemléke (CIL III 3275 = 10259) nem hagy kétséget afelől, hogy a procurator officiuma Mursában működött. J. Fitz, Alba Regia 18 (1980) 346.

²⁵ AÉp 1907, 70 = AÉp 1915, 74; PIR² A 129; PLRE I 18 (Aelianus 7); Pavan, Pannonia Superior 417, No 5.; Pflaum, Carrières 948—, 1001, No 357.; Dobó, Verwaltung 177, Nr. 276. Pflaum szerint procurator argentariarum Pannonicarum lett volna. Nincs azonban bizonyítékunk arra, hogy a pannoniái—dalmatiai bányák igazgatását a III. század közepén kettéválasztották volna.

²⁶ Fitz, Gallien 63—.

²⁷ CIL III 3275 = 10259.

²⁸ Uo. III 3947.

²⁹ Uo. III 4559.

³⁰ Uo. III 3663.

³¹ Uo. III 13362.

³² Uo. III 3441—3442, 3448—3449, 3451, 3454, 10416.

³³ Uo. III 3960, 3269.

³⁴ Uo. III 4020, 4023, 4043.

³⁵ J. Fitz, Klio 54 (1972) 215.

³⁶ Galliában már Traianus alatt (112-ben) procurator állt a vasbányák élén (AÉp 1934, 2).

³⁷ Pflaum, Procurateurs 68.

³⁸ AÉp 1905, 152 = ILS 9019; PIR² A 826; Dobó, Portorium 156, 6. sz.; 177, 67. sz.; De Laet, i. m. 196—, 386; Pflaum, Carrières 352—, 978, No 150.; Dobó, Verwaltung 178, Nr. 278.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 219—.

³⁹ AÉp 1915, 46; PIR² C 1571; Pflaum, Carrières 345—, No 146.;

B. Levick—S. Jameson, JRS 54 (1964) 102—; Dobó, Verwaltung 178, Nr. 277.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 218, Nr. 1.

⁴⁰ AÉp 1958, 156; H. D'Escurac—Doisy, MEFRA 69 (1957) 137—; Pflaum, Carrières 975—, No 146 bis; Dobó, Verwaltung 178—, Nr. 279.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 220—, Nr. 3.; W. Eck, RE Suppl. XIV (München 1974) 662, Nr. 48a.

⁴¹ AÉp 1956, 123.

⁴² CIL III 7127 = ILS 1421.

⁴³ H.-G. Pflaum, Libya 3 (1955) 123—; Pflaum, Carrières 397—, No 164 bis; Dobó, Verwaltung 179, Nr. 280.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 221—, Nr. 4.

⁴⁴ CIL III 7127 = ILS 1421; PIR² C 1054; Dobó, Portorium 157, 3. sz.; 179, 84. sz.; De Laet, i. m. 405; Pflaum, Carrières 590—, No 222.; Dobó, Verwaltung 179—, Nr. 281.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 222—, Nr. 5.

⁴⁵ CIL III 6313 = 8333; PIR² C 497; Pflaum, Carrières 1063; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216.

⁴⁶ CIL III 12732; PIR² I 581; Pflaum, Carrières 734—, No 276.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 223—, Nr. 6.

⁴⁷ AÉp 1968, 229—231.

⁴⁸ CIL III 12733 = ILS 5587; CIL III 12734; Pflaum, Carrières 1063; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216.

⁴⁹ CIL III 8359—8360; PIR² I 595; Pflaum, Carrières 399, 1063; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216—.

⁵⁰ CIL III 12724; Pflaum, Carrières 1063; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216.

⁵¹ CIL III 8361 = 12721 = ILS 1443; Pflaum, Carrières 1063; Dobó, Verwaltung 180, Nr. 282.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216.

⁵² CIL III 12737; Pflaum, Carrières 1063; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216.

⁵³ CIL III 12725, 14219; Pflaum, Carrières 399, No 13., 1063; Mrozek, i. m. 47, Nr. 15.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216.

⁵⁴ CIL III 12738; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216.

⁵⁵ CIL III 12736; Pflaum, Carrières 1063; Mrozek, i. m. 47, Nr. 16.; J. Fitz, Klio 54 (1972) 216—.

⁵⁶ CIL III 3953 = ILS 3049.

⁵⁷ CIL X 7583, 7584 = ILS 1359.

⁵⁸ Pflaum, Carrières 1064.

⁵⁹ J. Fitz, Klio 54 (1972) 225.

⁶⁰ Pflaum, Procurateurs 62.

⁶¹ CIL III 4065; AIJ 311.

⁶² Pflaum, Procurateurs 73.

⁶³ AÉp 1908, 206 = ILS 9014; PIR² C 190; Pflaum, Carrières 827—, No 321.

⁶⁴ Pflaum, Procurateurs 96.

⁶⁵ CIL III 6075 + p. 1285 = ILS 1366; Pflaum, Carrières 647—, No 241.

⁶⁶ CIL III 7127 = ILS 1421.

⁶⁷ CIL III 5184; Dobó, Portorium 155, 2. sz.; 173, 26. sz.; De Laet, i. m. 190, 386.

⁶⁸ Ld. a 38. jegyzet.

⁶⁹ AÉp 1975, 413.

⁷⁰ CIL III 4288 = ILS 1861; Dobó, Portorium 156, 10. sz.; De Laet, i. m. 194, 400; Dobó, Verwaltung 182, Nr. 293.; 186.

⁷¹ AÉp 1968, 423; A. Mócsy, ActaArchHung 21 (1969) 348; Fitz J., Alba Regia 11 (1970) 153.

⁷² CIL V 1864 = AÉp 1956, 262; Dobó, Portorium 156, 11. sz.; De Laet, i. m. 85, 387, 400.

⁷³ CIL III 4015, 4017, 4875, 5146, 14354²⁶, 15184²¹, p. 958, XXIV. r.; Dobó, Portorium 155, 3. sz.; De Laet, i. m. 238—, 386; Dobó, Verwaltung 182, Nr. 297—298.; 305.; 183, Nr. 316.

⁷⁴ CIL III 1568, 5122, 8075⁴, 13283 = ILS 4225; CIL III 14354²⁰ = ILS 4245; CIL III 14354³⁰ = ILS 4244; CIL V 820; PIR² A 871; *Dobó*, Portorium 156, 5. sz.; *De Laet*, i. m. 386, 399, 400, 405; *Pavan*, Pannonia Superior 417, No 7.; *Pflaum*, *Carrières* 358—, No 151.; *Dobó*, Verwaltung 183, Nr. 308—309.; 186.

⁷⁵ CIL III 1568, 4720, 12363, p. 958 XXIII. sz.; CIL V 5079, 5080 = ILS 1859; *AEp* 1928, 153; *AEp* 1934, 107; *AEp* 1940, 101; PIR² I 548; *Dobó*, Portorium 155, 4. sz.; *De Laet*, i. m. 386, 405; *Pflaum*, *Carrières* 435—, No 174.; *Dobó*, Verwaltung 183, Nr. 318.; 186; *A. Dobó*, *ACDeb* 10—11 (1974—75) 149.

⁷⁶ CIL III 751 = 7434 = 12345 = ILS 1855; CIL III 753 = 7429 = ILS 1465; CIL III 6126, 5121 ILS 1857; CIL III 6124 = ILS 1464; PIR² I 246; *Dobó*, Portorium 156, 7. sz.; *De Laet*, i. m. 386; 400, 2. j.; *Dobó*, Verwaltung 184, Nr. 324.; 186.

⁷⁷ CIL III 751 = 7434 = 12345 = ILS 1855; CIL III 5121 = ILS 1857; CIL III 6124 = ILS 1464; *AIJ* 343; *N. Vulić*, *JÖAI* 12 (1909) Beiblatt 59—, Nr. 24.; *Dobó*, Portorium 156, 9. sz.; *De Laet*, i. m. 386; 400, 2. j.; *Dobó*, Verwaltung 182, Nr. 300.; 186.

⁷⁸ CIL III 751 = 7434 = 12345 = ILS 1855; CIL III 5121 = ILS 1857; CIL III 6124 = ILS 1464; *N. Vulić*, *JÖAI* 12 (1909) Beiblatt 159—, Nr. 24.; *Dobó*, Portorium 156, 8. sz.; *De Laet*, i. m. 386; 400, 2. j.

⁷⁹ CIL III 10605; *Dobó*, Portorium 157, 12. sz.; *M. Rostowzew*, *AEM* 19 (1896) 136—. Rostowzew a nevet G. Iulius Longusra egészítette ki feltételezen.

⁸⁰ *H.-G. Pflaum*, *Abrégé des procurateurs équestres* (Paris 1974) 30.

⁸¹ Ld. a 79. jegyzetet. Az utolsó conductor és az első procurator azonossága a felirat szerint: [... *procuratoris Aug., cond. veft. eiusdem*].

⁸² CIL III 5117, 14354³¹, 14354³⁴. Az irodalmat ld. a 74. jegyzetben. A hasonló nevű conductorral az irodalom következetesen azonosnak vette. A conductor 157-ben volt hivatalban (CIL III 1568), valószínűtlen, hogy a 180-as évekig tarthatott volna illyricumi tevékenysége. A procurator a conductor fia lehetett.

⁸³ CIL III 5120 + p. 2198; PIR² A 845; *Dobó*, Portorium 157, 4. sz.; 172, 15. sz.; *De Laet*, i. m. 189, 237, 239, 243—, 400, 405; *Pflaum*, *Carrières* 1059; *Dobó*, Verwaltung 175, Nr. 269.

⁸⁴ CIL III 4024; PIR² G 191; *Dobó*, Portorium 157, 5. sz.; 174, 34. sz.; *De Laet*, i. m. 406; *Pflaum*, *Carrières* 769—, No 296.; *Dobó*, Verwaltung 182, Nr. 299.; 186.

⁸⁵ CIL III 1647 = 8140; PIR² I 68; *Dobó*, Portorium 158, 8. sz.; 177, 69. sz.; *De Laet*, i. m. 196, 406; *Pflaum*, *Carrières* 787, 1059.

⁸⁶ *AIJ* 346; *Dobó*, Portorium 158, 11. sz.; *De Laet*, i. m. 406; *Pflaum*, *Carrières* 787, 1059; *Dobó*, Verwaltung 183, Nr. 320.; 186.

⁸⁷ *AEp* 1903, 286 = ILS 9023; *Dobó*, Portorium 157, 7. sz.; 178, 73. sz.; *De Laet*, i. m. 226, 400, 406; *Pflaum*, *Carrières* 787, 1059.

⁸⁸ Az egyesítést és a rangemlést *Pflaum* nem említi (*H. G. Pflaum*, *Abrégé des procurateurs équestres* (Paris 1974) 41. A *ducenarius* procuratorok (felsorolásukat *Pflaum* is adja [*Carrières* 1058]) 195 után, közelebről meg nem határozható időpontban tevékenykedtek. A váltásra mindenesetre 227 után, *Antonius Silvanus* procuratorája után került sor. Kelet-Illyricum procuratorai közül *M. Aurelius Heraclitus* (CIL III 781, 8 = ILS 423) 201-ben, *C. Iulius Paternus* (CIL III 1565) 212 és 217 között mint *centenariusok* működtek.

⁸⁹ CIL II 4135 = ILS 1365 = *G. Alföldy*, *Die römischen Inschriften von Tarraco* (Berlin 1975) 154; PIR² A 193; *Dobó*, Portorium 158; 183, 101. sz.; *De Laet*, i. m. 406; *Pflaum*, *Carrières* 892—, No 342.

⁹⁰ *AEp* 1956, 230; *Pflaum*, *Carrières* 1058.

⁹¹ CIL V 2826 = XI 16; *Dobó*, Portorium 158, 12. sz.; *De Laet*, i. m. 406; *Pflaum*, *Carrières* 787, 1058.

⁹² Felsorolásukat ld. *Dobó*, Verwaltung 186—.

⁹³ CIL XIV 176 = ILS 1484; *Pavan*, Pannonia Superior 417; *REPann* 594; *Dobó*, Verwaltung 176, Nr. 272. *Dobó* helytelenül Pannonia Superior procuratorai közé sorolta.

⁹⁴ CIL VI 790 = ILS 391; *REPann* 594; *Dobó*, Verwaltung 176, Nr. 273. *Dobó* helytelenül Pannonia Superior procuratorának tekintette.

8. Késő római kormányzás

¹ Ld. ehhez *J. Fitz*, *L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain*. Coll. Latomus Vol. 181 (Bruxelles 1983), további irodalommal.

² *W. Seston*, *Diocletien et la Tétrarchie I. Guerres et reformes* (284—300). Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome CLXII (Paris 1946) 337.

³ *A. H. M. Jones*, *The Later Roman Empire 284—602* (Oxford 1973) 43.

⁴ *Laterculus Veronensis* VI.

⁵ *Not. Dign. Occ.* II, 28.

⁶ *O. Seeck*, *Geschichte der Untergang der antiken Welt* II (Berlin 1921) 73.

⁷ *Aur. Victor* *Caes.* XL, 9—10.

⁸ *Passio Sancti Irenaei* = *Ruinart* 1731, 357.

⁹ *Nagy T.*, *BpM* II 104, 367. j.; *REPann* 588; *PUM* 273; 396, 33. j.

¹⁰ *Not. Dign. Occ.* XXXIII, 45, 64.

¹¹ *Aur. Victor* *Caes.* XL, 10; *Amm. Marc.* XIX, 11, 4.

¹² *Alföldi A.*, *BpTört* 1942, 699; *Nagy T.*, *BpTört* 1973, 107; *REPann* 611; *PUM* 273.

¹³ *Amm. Marc.* XXVIII, 1, 5; *J. Fitz*, *ActaAntHung* 24 (1976) 387.

¹⁴ *Passio S. Quirini* = *Ruinart* 1731, 437.

¹⁵ A praeses elnevezés az akta IV. század végi feldolgozó redaktorának tévedése lehet. *Nagy*, *Kereszténység* 67, 117. j.

¹⁶ *Uo.* 203, 29. j.

¹⁷ *H. Leclercq*, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* III (Paris 1937) 1050.

¹⁸ CIL III 4121 = ILS 704.

¹⁹ *Laterculus Veronensis* 11, 3.

²⁰ Az *Itinerarium Burdigalense* 333-ban nem említette Saviát. *Itin. Hieros.* 561, 4.

²¹ *B. Saria*, *RE* XXI (Stuttgart 1951) 1174.

²² *Not. Dign. Occ.* I, 83.

²³ *Uo.* I, 51; CIL IX 2566 = ILS 1253.

²⁴ *Cod. Theod.* VII, 20, 6.

²⁵ *REPann* 611.

²⁶ *L. Várady*, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)* (Budapest—Amsterdam 1969) 38.

²⁷ *Not. Dign. Occ.* XXXIII, 23.

²⁸ *Uo.* XXX, 11.

²⁹ *Jones*, i. m. 1421.

³⁰ *Not. Dign. Occ.* XII, 6.

³¹ *Uo.* XI, 4.

³² *Uo.* XI, 10.

³³ *Uo.* XI, 11.

³⁴ *Uo.* XI, 24.

³⁵ *Uo.* XI, 25.

³⁶ *Uo.* XI, 86.

- ³⁷ Uo. XI, 39.
³⁸ Uo. XI, 46.
³⁹ Uo. XI, 47.
⁴⁰ Uo. IX, 18.
⁴¹ Uo. IX, 19.
⁴² Uo. IX, 20.
⁴³ Jones, i. m. 834—.
⁴⁴ Not. Dign. Occ. IX, 3.
⁴⁵ CIL III 10981.
⁴⁶ Not. Dign. Occ. XXXII, 21.
⁴⁷ Uo. XXXIII, 23.
⁴⁸ Uo. XXXIV, 13.
⁴⁹ Cod. Theod. XII, 1, 113.
⁵⁰ CIL III 7494 = ILS 770, CIL III 14782 = AÉp 1933, 178 — de *vir perfectissimus* 373—374-ben: PLRE I. 848 (Iunius Soranus 2). A kérdéstről bővebben: B. Lőrincz, Alba Regia 15 (1976) 101—.
⁵¹ Soproni, Limes 54.
⁵² A. Demandt, RE Suppl. XII (Stuttgart 1970) 575.
⁵³ Amm. Marc. XXI, 9, 5; XXVI, 5, 3; XXV, 10, 9.
⁵⁴ Uo. XXI, 9, 7; XXII, 3, 1; XXVI, 5, 11; Zon. XIII, 17, 9; Epit. Caes. 47, 3; Sozomen., Eccl. Hist. VII, 25, 3; Cod. Theod. XII, 1, 128.
⁵⁵ Így Flavius Equitius 365-ben.
⁵⁶ CIL III 3653, 5670a, 10595; Soproni, LimSüddeutschland 138—.
⁵⁷ Not. Dign. or. IX, 17.
⁵⁸ Not. Dign. Occ. VII, 40.
⁵⁹ ILT 814 = AÉp 1925, 72.
⁶⁰ Jones, i. m. 1146, 11. j.
⁶¹ Cod. Theod. XII, 1, 38.
⁶² Uo. I, 29, 1; CIL V 3344 = ILS 1266.
⁶³ Ausonius, Epicedon in patrem 2, 51—52.
⁶⁴ Not. Dign. or. III, 4.
⁶⁵ Passio Sancti Irenaei = Ruinart 1731, 357; Passio Sancti Polliionis = Ruinart 1731, 359; PLRE I. 736 (Probus 2).
⁶⁶ Passio Sancti Sereni martyris = Ruinart 1731, 431; PLRE I. 1023 (Anonymus 112).
⁶⁷ CIL IX 2566 = ILS 1253; PLRE I. 637 (Octavianus 2).
⁶⁸ Cod. Theod. VII, 20, 6 (352. június 24.); PLRE I. 413 (Hepidius 2).

- ⁶⁹ Amm. Marc. XV, 3, 7—9; XVI, 8, 3; Iulianus ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΘΗΒΟΥΑΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΗΜΩΙ 273d; PLRE I. 26 (Africanus 2).
⁷⁰ Amm. Marc. XXI, 10, 6; PLRE I. 960 (Victor 13).
⁷¹ Cod. Theod. VIII, 5, 27 (365. május 28.); PLRE I. 370 (Fortunatus 1).
⁷² Amm. Marc. XXIX, 6, 7; PLRE I. 600 (Messala 2).
⁷³ Passio S. Quirini = Ruinart 1731, 438; PLRE I. 50 (Amantius 1).
⁷⁴ CIL III 4121 = ILS 704; PLRE I. 188 (Catullinus 5).
⁷⁵ CIL III 4039; PLRE I. 489 (Iustinianus 2).
⁷⁶ CIL III 5565 = 11771 = ILS 664; PLRE I. 820 (Senecio 1).
⁷⁷ J. Fitz, Alba Regia 17 (1979) 355.
⁷⁸ S. Soproni, LimSüddeutschland 140.
⁷⁹ CIL III 10981 (303. július 15.), PLRE I. 454 (Ianuarius 7).
⁸⁰ CIL III 10596 = ILS 792 = Alföldi A., ArchÉrt 52 (1939) 107— = AÉp 1941, 12; PLRE I. 125 (Augustianus).
⁸¹ PLRE I. 881 (Terentius 2).
⁸² Amm. Marc. XXIX, 6, 3—5; Zos. IV, 16, 4 (Celestiusként említő); PLRE I. 190 (Celestius).
⁸³ PLRE I. 373— (Frigeridus).
⁸⁴ Amm. Marc. XXI, 9, 5; 9, 7; PLRE I. 517— (Lucillianus 3).
⁸⁵ Amm. Marc. XXI, 12, 2; XXII, 3, 1; PLRE I. 462— (Iovinus 6).
⁸⁶ Amm. Marc. XXVI, 1, 4; PLRE I. 454 (Ianuarius 5).
⁸⁷ Amm. Marc. XXVI, 5, 3; 5, 11; Zos. IV, 19, 1; Epit. 45, 10; PLRE I. 282 (Equitius 2).
⁸⁸ Amm. Marc. XXXI, 7, 3; 7, 5.
⁸⁹ Zonar. XIII, 17, 9; Epit. 47, 3; PLRE I. 904— (Theodosius 4).
⁹⁰ Sidonius Apollinaris, Carm. V, 107—115; PLRE I. 537 (Maorianus).
⁹¹ Amm. Marc. XXV, 10, 9; PLRE I. 969— (Vitalianus 3).
⁹² Sozomen. Eccl. Hist. VII, 25, 3; PLRE I. 166 (Buthericus).
⁹³ Cod. Theod. XII, 1, 128; PLRE I. 4— (Abundantius).
⁹⁴ Cod. Theod. XII, 1, 38 (357. május 23.); Amm. Marc. XIX, 11, 2—3.
⁹⁵ Amm. Marc. XXI, 6, 5.
⁹⁶ Uo. XXI, 12, 25.
⁹⁷ Cod. Theod. I, 29, 1; CIL V 3344 = ILS 1266.
⁹⁸ Cod. Theod. VIII, 5, 28; X, 197; XI, 13, 1; Cod. Iust. XI, 53, 1.
⁹⁹ Amm. Marc. XXIX, 69, 9—11.
¹⁰⁰ Ausonius, Epicedon in patrem 2, 51—52.
¹⁰¹ PLRE I. 640— (Olybrius 3).

V. Hadsereg

1. Legiók

¹ Történetükre ma is alapvető Ritterling, Legio 1211—. A pótlásokhoz ld. REPann 612—. Az utóbbi időben különösen a Domitianus—Traianus kor legiós mozgásainak kutatása folyt intenzíven. Sajnos, a forrásanyag szűkössége miatt nem lehetett minden kérdésben előrelépni. Ld. ezekhez G. Alföldy, ActaArchHung 11 (1959) 113—; M. Mirković, Sirmium 1 (Beograd 1971) 29—; PUM 82—; B. Lőrincz, ActaArchHung 27 (1975) 343—; S. Dušanić—M. R. Vasić, Chiron 7 (1977) 299—; B. Lőrincz, ActaArchHung 30 (1978) 299—. A legiók parancsnoki tisztét Gallienus koráig senatorok töltötték be (*legati*). Pannonia Superior legiolegatusainak összeállítását ld. J. Fitz, ActaAntHung 9 (1961) 160—; egy pótlást a legio I adiutrixhez ad B. Lőrincz, AUB Sectio Classica 2 (1974) 64—. Inferiorban a legiolegatus 106—214 között a helytartó volt, külön legatus kijelölésére csak a II adiutrix provincián kívüli hadjárathban

való részvétele esetén kerül sor, ld. ezekhez Q. Antistius Adventust (CIL VIII 18893; AÉp 1893, 88) és M. Valerius Maximianust (AÉp 1956, 124). A többi pannoniai legiolegatusra ld. egyelőre Ritterling, Legio 1453, 1639, 1669, 1723, 1755 összeállításait. Gallienus korában a legiók parancsnoki posztját lovagok vették át (*praefecti*). Az ismert személyekre ld. T. Nagy, ActaArchHung 17 (1965) 289—; Fitz, Gallien 7, 73—.

² Tac. ann. I, 23 és I, 30.

³ V. Hoffiller, ČZN 32 (1937) 22. Így nem kell a legio esetleges sirmiumi állomásozásával számolnunk.

⁴ CIL III 10878 = AIJ 371, CIL III 10879 = AIJ 381, CIL III 4060 = 10869 = AIJ 260, AIJ 262; Z. Subić, AV 28 (1977) 98, Nr. 15.

⁵ Legutóbb REPann 613, további irodalommal.

⁶ J. Šašel, Emona. RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 563—.

⁷ M. Kandler, AnzWien 111 (1974) 31—; 115 (1978) 345; M. Grünwald, Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum

(Grabungen 1968–1974). RLÖ XXIX (Wien 1979) 9, 33–; *Uő*, AnzWien 116 (1979) 2–.

⁸ *H. Ubl*, FÖ 10 (1971) 72; *Uő*, FÖ 11 (1972) 101.

⁹ *A. Mócsy*, ActaArchHung 25 (1977) 445; *Uő*, LimStirling 628.

¹⁰ Vell. Pat. II, 109, 3–110, 1.

¹¹ *Gabler D.*, ArchÉrt 106 (1979) 202–, 214; *Uő*, MGFC 1981 Hef 3, 4.

¹² *Másként E. Tóth*, in: Die Obere Wart (Oberwart 1977) 96–, Anm. 25., azonban a keltezésnél figyelembe kell vennünk, hogy a legio VIII Augusta katonáinak feliratain már az I. század első felében megjelenik a *cognomen*, ld. 4. j. A XV Apollinaris korai ar yagához ld. *E. Vorbeck*, Militärschriften aus Carnuntum (Wien 1980) Nr. 140, 142, 146, 151–153, 159, 173–174, 176–177, 182, 188, 194–195, 197, 199, 201, 205–209, 213–214, 220–221, 225, 229–230, 232–233, 240, 243–244, 246, 248, 349. *Másként Tóth E.*, AT 27 (1980) 254–.

¹³ Tac. ann. III, 9 és IV, 23; vö. még III, 74 és IV, 5.

¹⁴ *Ritterling*, Legio 1666; *S. S. Frere*, Britannia (London 1978) 78, 86–.

¹⁵ CIL II 3272, ld. legutóbb *H. Nesselhauf*, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 41.

¹⁶ Vö. *Ritterling*, Legio 1713. A legio poetoviói anyagához ld. CIL III 4058 = AIJ 376, CIL III 10877 = AIJ 368, CIL III 10881, 14355⁵ = AIJ 382, CIL III 14355⁵ = AIJ 372, AIJ 377, AÉp 1948, 240, ILJ 1130, 1133–1134, 1152; ITP 64, Nr. 8–9, 13.

¹⁷ Tac. ann. XV, 25 és Ios. bell. Iud. VII 5, 3. A legio keleti állomásozásához ld. *Ritterling*, Legio 1750–. A keleti származású katonákhoz ld. *Vorbeck*, i. m. Nr. 138, 144, 147, 157–158, 163, 172, 182–183, 186, 192, 202, 204.

¹⁸ Uo. Nr. 9–27. Vö. még Tac. hist. I, 16 és V, 16.

¹⁹ Tac. hist. II, 86.

²⁰ Vö. *Ritterling*, Legio 1802.

²¹ Tac. hist. II, 86 és III, 1–31.

²² Legio II adiutrix: *Frere*, i. m. 136–, 139–, note 20.; I adiutrix: *terminus post quem* 85; ld. AÉp 1903, 368, keltezéséhez legutóbb *Zs. Vázy*, ActaArchHung 30 (1978) 51, 54.

²³ *M. Mirković*, Sirmium 1 (1971) 62–, No 12.; 70, No 33. Legutóbb *S. Dušanić–M. R. Vasić*, Chiron 7 (1977) 302.

²⁴ *Ritterling*, Legio 1277–, 1789.

²⁵ CIL III 14349^{2,4,9}, keltezésükhöz ld. *T. Nagy*, BpR 13 (1943) 569; *Szilágyi J.*, ArchÉrt 78 (1951) 133, 83. j.; CIL X 135. Az állomásozásához ld. legutóbb *B. Lőrincz*, ActaArchHung 30 (1978) 309–.

²⁶ Suet. Dom. 6; Eutrop. VII, 23, 4.

²⁷ CIL XI 5992, keltezéséhez ld. *R. Syme*, JRS 18 (1928) 44, note 5. Ld. ehhez még *B. Lőrincz*, Alba Regia 19 (1981) 285.

²⁸ Így a CIL X 135 feliraton említett öt legio Pannoniára vonatkozik.

²⁹ *D. Baatz*, Saalburg-Jahrbuch 26 (1969) 126–; *B. Lőrincz*, Alba Regia 19 (1981) 285.

³⁰ CIL V 7425; AÉp 1923, 28. Ld. még *B. Lőrincz*, ActaArchHung 27 (1975) 343–.

³¹ Ld. legutóbb *A. Neumann*, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens (Wien–Köln–Graz 1980) 19–. A CIL III 6818 felirat *expeditio Suebica et Sarmatica* kitétele nem bizonyítja a legio vindobonai jelenlétét 92-ben (keltezéséhez ld. legutóbb *R. Syme*, JRS 67 [1977] 38–). *Másként Ritterling*, Legio 1715; *B. Lőrincz*, Alba Regia 15 (1976) 261; *Uő*, Alba Regia 17 (1979) 358. Vindobonai emlékeit ld. *A. Neumann*, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der

Stadt Wien 17–18 (1961–62) 8, Nr. 1–2.; ZV 12–.

³² *B. Lőrincz*, ActaArchHung 27 (1975) 345–, 349.

³³ XIII gemina: AÉp 1934, 2; I adiutrix: CIL III 1004, 1008; III Flavia: *I. Glodariu*, EpigrCambridge 327–; *D. Protase*, EpigrCambridge 337–.

³⁴ *T. Bechert*, in: Epigraphische Studien 8 (Düsseldorf 1969) 47–; *A. Neumann*, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 17–18 (1961–62) 8, Nr. 3–4.; ZV 17–.

³⁵ *B. Lőrincz*, ActaArchHung 27 (1975) 348, Abb. 3.; 350; katonáinak feliratai egyelőre csak Carnuntumból ismertek: *Vorbeck*, i. m. Nr. 31–32.

³⁶ Vö. CIL V 6976–6978, 6980.

³⁷ II adiutrix: *B. Lőrincz*, ActaArchHung 30 (1978) 310; XI Claudia: AÉp 1951, 240.

³⁸ *B. Lőrincz*, ArchÉrt 104 (1977) 169– = Alba Regia 19 (1981) 286. Ld. még CIL III 10507, 15162; *V. Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen und Funde (Budapest 1934) 204, Nr. 409.; *Kaba M.*, BpR 21 (1964) 247–; *Nagy L.*, Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Budapest 1931) 25. kép 10.; ITP 51, Nr. 75.; 53, Nr. 102.; *Nagy L.*, BpR 12 (1937) 267; *Szilágyi J.*, BpR (1943) 350; *Uő*, ArchÉrt 78 (1951) 124, 126; *Kaba M.*, BpR 16 (1955) 281; *T. Nagy*, ArchÉrt 96 (1969) 256.

³⁹ RIU 383; ITP 83, Nr. 1, 5; *Barkóczy L.*, ArchÉrt 1944–45, 173, 176.

⁴⁰ CIL III 4491; *Lőrincz B.*, ArchÉrt 104 (1977) 167– = Alba Regia 19 (1981) 286. Ld. még *Uő*, ActaArchHung 27 (1975) 350; *Uő*, ActaArchHung 30 (1978) 310. *Másként J. Fitz*, Alba Regia 19 (1981) 292.

⁴¹ AÉp 1893, 88; CIL VIII 18893.

⁴² Ld. legutóbb *B. Lőrincz*, ActaArchHung 30 (1978) 301–; *J. Fitz*, Klio 62 (1980) 406–.

⁴³ Ld. ezekhez *Ritterling*, Legio 1302–.

⁴⁴ Vö. *Borzák E.*, ArchÉrt 90 (1963) 81–; CIL III 10419; CIL VIII 16553; AÉp 1969–1970, 711.

⁴⁵ CIL VIII 619; AÉp 1956, 124.

⁴⁶ ITP 37, Nr. 2.; ld. ehhez PS II 18 és *Alföldy*, Konsulat 184, Anm. 189.

⁴⁷ A táborhoz ld. legutóbb *M. Kandler*, AV 30 (1979) 172–.

⁴⁸ *Szilágyi J.*, BpR 15 (1950) 519; REPann 616.

⁴⁹ AIJ 314–317; ld. ezekhez legutóbb *Fitz*, Gallien 9–.

⁵⁰ CIL III 3512, 10572, 13374; AÉp 1977, 820; *M. P. Speidel*, BJ 176 (1976) 124–, 130–; *Németh M.*, BpR 24 (1976) 193–.

⁵¹ Ld. ehhez *B. Lőrincz*, ActaArchHung 30 (1978) 304; *J. Fitz*, Klio 62 (1980) 408 szerint nem kell a legio állomásozásával ekkor Aquincumban számolnunk, azonban érvei csak Q. Caecilius Rufinus Crepereianus helytartóságát zárják ki a 202 előtti években. A korábbi kutatás által feltételezett másik aquincumi állomásozását 203–208 között viszont teljes biztonsággal kizárhatjuk. Ld. *B. Lőrincz*, ActaArchHung 30 (1978) 304–, Anm. 61.; *J. Fitz*, ZPE 28 (1978) 51–; *Uő*, Alba Regia 16 (1978) 373–; *Uő*, EpigrConstantza 368; *Uő*, Klio 62 (1980) 408–.

⁵² CIL III 3427, keltezéséhez ld. *Alföldy G.*, ArchÉrt 86 (1959) 70–; CIL III 3306–15149, keltezéséhez ld. *Fitz*, Gallien 55–, illetve *Uő*, Klio 62 (1980) 407.

⁵³ Ld. ezekhez *Fitz*, Gallien 9–, további irodalommal.

⁵⁴ AIJ 362, ld. ehhez *Fitz*, Gallien 10–, 17.

⁵⁵ Ld. legutóbb *J. J. Wilkes*, Dalmatia (London 1969) 120–.

⁵⁶ CIL III 3270.

⁵⁷ RIU 390, ld. ehhez REPann 616.

2. Segédcsapatok

¹ Történetükre ld. *Wagner*, Dislokation; *Kraft*, Rekrutierung; *A. Radnóti—L. Barkóczi*, ActaArchHung 1 (1951) 191—; *T. Nagy*, uo. 7 (1956) 17—; *J. Fitz*, uo. 14 (1962) 38—; *E. Tóth—G. Vékony*, uo. 22 (1970) 133—; *L. Barkóczi*, uo. 9 (1958) 413—; REPann 617—; PS I 15—; PS II 23—; PZ III 29—; *Fitz*, Syriens; *S. Dušanić*, ZFF 10 (1968) 94—. Fontosak még a következő összeállítások: *G. Alföldy*, ActaArchHung 14 (1962) 259—; *J. J. Wilkes*, Dalmatia (London 1969) 471—; *Alföldy*, Noricum; *J. Beneš*, Auxilia Romana in Moesia atque Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im Unteren Donauraum und in den angrenzenden Gebieten (Praha 1978); *H.-J. Kellner*, BVBl 36 (1971) 207— (Raetia); *Alföldy*, Hilfstruppen (Germania Inferior); *J. E. Bogaers*, BROB 19 (1969) 27— (cohortes Breucorum); *M. G. Jarrett*, IEJ 19 (1969) 215— (cohortes Thracum); *P. A. Holder*, Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan. BAR Int. Ser. 70 (Oxford 1980); *M. Speidel*, Roman Army Studies I (Amsterdam 1984). A katonai diplomákat ld. CIL XVI (Berlin 1936, 1955); RMD I—II; *Zs. Visy*, SzekMÉ 10—11 (1979—1980) 59—. A csapatelosztás kutatása szempontjából fontos *A. Radnóti—L. Barkóczi*, ActaArchHung 1 (1951) 203— felismerése, miszerint a 140-es évek második felétől kezdve az auxiliákat a katonai diplomák topográfiai sorrendben sorolják fel. Ezzel szemben Nagy T. (uo. 7 [1956]) és *Fitz J.* (ActaArchHung 7 [1959] 421—) csak részben fogadják el ezt a feltevést. *Barkóczi L.* viszont bizonyítja ezt Pannonia Superiorra is (ActaArchHung 9 [1958] 420—), amit az újabb kutatások is megerősítenek, ld. *Lőrincz B.*, ArchÉrt 107 (1980) 81— = PZ III 55—. *Visy Zs.* pedig Pannonia Inferiorra vonatkozóan erősítette meg *Radnóti A.* és *Barkóczi L.* eredményeit (SzekMÉ 10—11 [1979—1980] 75—, 100—), s legutóbb továbbfejlesztette egész Pannoniára azokat (Die kryptotopographische Truppenaufzählung in den Auxiliardiplomen von Pannonien. in: Die römischen Militärdiplome als historische Quelle. Passauer Historische Forschungen 2 [Köln—Wien 1986] 482—). A felsorolt irodalom ellenére a pannoniai auxiliák elhelyezkedése és az egyes táborhelyeken való állomásozásuk időtartama még sok esetben forrásaink elégtelensége miatt nem eléggé tisztázott. Az alábbiakban általában csak a forrásokat idézzük; néhány vitás esetben azonban a legfontosabb irodalmat is.

Az összes ismert pannoniai segédcsapat-parancsnok (*praefecti*, illetve *tribuni*) felsorolása *H. Devijver*, Prosopographia militarium equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I—III (Leuven 1976—1980) munkájában megtalálható (a továbbiakban ProsMil-Eq). Ez alapján néhány kiegészítéssel az ismert személyeket *Szilágyi M.* állította össze.

² *Wagner*, Dislokation 16; *Barkóczi*, Brigetio 6; *Kraft*, Rekrutierung 142, Nr. 190.; *J. Szilágyi*, ActaArchHung 2 (1952) 200; REPann 618 a CIL III 3676, 13434 feliratok és az ATB bélyegű réglák alapján.

³ *E. Tóth—G. Vékony*, ActaArchHung 22 (1970) 155—.

⁴ *R. Hošek*, Listy Filologické 93 (1970) 172, Nr. 2. = AÉp 1972, 448.

⁵ Ld. később.

⁶ CIL III 10307; vö. REPann 619; *J. Fitz*, Epigraphica 36 (1974) 103—; *M. P. Speidel*, in: ANRW II:3 (Berlin—New York 1975) 229.

⁷ *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 180—; *Barkóczi*, Brigetio 19; *J. Szilágyi*, ActaArchHung 2 (1952) 203; ld. még REPann 619.

⁸ Ld. *Lőrincz B.*, ArchÉrt 105 (1978) 7.

⁹ *C. Cichorius*, Ala. RE I (Stuttgart 1894) 1255; *Wagner*, Dislokation 58—; *Kraft*, Rekrutierung 156, Nr. 480—481.; REPann 620; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 70—.

¹⁰ CIL III 3223; ld. ehhez *C. G. Starr*, The Roman Imperial Navy 31 B. C.—A. D. 324 (Cambridge 1960)² 161, note 53.; *S. Dušanić*, ZFF 10 (1968) 102, 111.

¹¹ CIL III 3252 = 10241, 15138³ = *J. Brunsmid*, VHAD N. S. 9 (1906—1907) 106—, Nr. 224.

¹² Értékelésüket ld. az ala Pannoniorumnál.

¹³ *A. Neumann*, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens (Wien—Köln—Graz 1972) 14—.

¹⁴ Ld. legutóbb *Alföldy*, Hilfstruppen 34—.

¹⁵ *Uő*, Listy Filologické 88 (1965) 266.

¹⁶ *Vö. H.-G. Kolbe*, Carn.-Jb 8 (1963—64) 53—.

¹⁷ A CIL XVI 46 diploma alapján így *Wagner*, Dislokation 86—; *Kraft*, Rekrutierung 166, Nr. 1030.

¹⁸ REPann 621.

¹⁹ RMD 2.

²⁰ ITP 91, Nr. 46., így még *Wagner*, Dislokation 118; *J. Klemenc*, ARR 3 (1963) 65.

²¹ *Vö. A. Radnóti—L. Barkóczi*, ActaArchHung 1 (1951) 215, note 284.; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 70.

²² CIL XVI 178; *Barkóczi L.*, Magyar Múzeum 1946, 62.

²³ CIL III 10255; ld. ehhez *Wagner*, Dislokation 129; REPann 622; *D. Pinterović*, Alug 9 (1968) 69—; vö. még *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 69.

²⁴ *J. E. Bogaers*, LimSzékesfehérvár 610—; 631, Abb. 10.

²⁵ *J. Brunsmid*, VHAD N. S. 5 (1901) 143, 145; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 69, 95; *J. Klemenc*, ARR 3 (1963) 63; *J. W. Eadie*, LimSzékesfehérvár 217.

²⁶ Ld. az előző jegyzetet, valamint *J. Beneš*, Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia (Praha 1978) 30, Nr. 79. *Vö. még Wagner*, Dislokation 131.

²⁷ Így már *Radnóti—Barkóczi*, i. m. 215.

²⁸ ITP 91, Nr. 47—49.; *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 185.

²⁹ *Wagner*, Dislokation 134; *Szilágyi J.*, ArchÉrt 77 (1950) 20; REPann 622; *N. Gudea*, AKorr 7 (1977) 141.

³⁰ *K. Sz. Póczy*, ActaArchHung 23 (1971) 109, Anm. 67.; vö. még uo. 122. Ld. még ZV 46.

³¹ CIL III 3752; *Wagner*, Dislokation 179.

³² *Radnóti—Barkóczi*, i. m. 210, note 217.; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 59, note 130.; PS II 28 és Kat. 5/6.

³³ ITP 88, Nr. 16. (XXXIII. t.).

³⁴ *Wagner*, Dislokation 173 (itt bizonytalan); REPann 621.

³⁵ *B. Saria*, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 255; *J. Šašel*, Emona. RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 558—.

³⁶ *Wagner*, Dislokation 199.

³⁷ *J. Szilágyi*, ActaArchHung 2 (1952) 210; REPann 624.

³⁸ CIL III 11410; vö. *Wagner*, Dislokation 201; REPann 624.

³⁹ *Szilágyi J.*, ArchÉrt 77 (1950) 19, 27. *Vö. még pl. CIL III 11378—11386.*

⁴⁰ Legutóbb *Tóth—Vékony*, i. m. 142.

⁴¹ CIL III 10323 = Intercisa I. Nr. 14., kiegészítéséhez ld. *Tóth—Vékony*, i. m. 142; *P. A. Holder*, Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan. BAR Int. Ser. 70 (Oxford 1980) 266, No 133. *Tóth E.* és *Vékony G.* szerint a felirat Aquincumból származik, vö. azonban *Fitz*, Syriens 9—.

⁴² Intercisa I. Nr. 9 = *Holder*, Studies in the Auxilia... 265, No 134 (korai keltezéssel).

⁴³ *Vö. Fitz*, Syriens 40—; *B. Lőrincz*, ActaArchHung 29 (1977) 363—.

⁴⁴ *E. B. Vágó*, Alba Regia 11 (1970) 112—.

⁴⁵ Az átvezényléshez ld. *P. A. Holder*, The Roman Army in Britain (London 1982) 107 (korai keltezéssel). Másként *Wagner*,

Dislokation 12; *Kraft*, Rekrutierung 141, Nr. 150 szerint az azonosítás bizonytalan. Az ala később is Britanniában állomásozott (CIL XVI 69; RIB 586, 1462–1466; Not. Dign. Occ. XL, 38).

⁴⁶ A többi alatabor (Ala Nova, Carnuntum, Gerulata és Arrabona) helyőrségei ugyanis mind ismertek, ld. később. A korábbi állomásozáshoz ld. AÉp 1925, 70; CIL X 1258; *Wagner*, Dislokation 18–; vö. még *Beneš*, i. m. 6, Nr. 5. Másként *Holder*, *Studies in the Auxilia...* 157 és 266, No 171.

⁴⁷ RMD II 86 és CIL XVI 64.

⁴⁸ *J. Szilágyi*, *ActaArchHung* 2 (1952) 200.

⁴⁹ Itteni emlékeihez ld. legutóbb *A. Zrínyi–N. Gudea*, in: *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine* (Bucarest 1977) 224–.

⁵⁰ Daciai emlékeihez ld. az előző jegyzetet, valamint *Beneš*, i. m. 6–, Nr. 5.; *J. Piso–D. Benea*, *ZPE* 56 (1984) 265–, 279.

⁵¹ CIL III 4575–4576, 15197. Ehhez az állomásozáshoz tartozik a RIU 711 felirat is. A csapathoz ld. legutóbb *B. Lőrincz*, *Alba Regia* 17 (1979) 357–; *V. Maxfield*, *ZPE* 52 (1983) 141–.

⁵² Ld. az előző jegyzetet.

⁵³ Korábban feltételeztük, hogy az ala 105-ig állomásozott Vindobonában, ld. *B. Lőrincz*, *Alba Regia* 17 (1979) 358. Valószínűbb azonban, hogy a csapatot már az I. század végén (valószínűleg 97-ben) elvezényelték, amikor a legio XIII gemina Vindobonába érkezett, ld. *Wagner*, *Dislokation* 21–; legutóbb *ZV* 13.

⁵⁴ Mivel a csapat Traianus dák háborúiban biztosan részt vett (AÉp 1980, 496), bizonyos, hogy a dákok elleni limesszakaszon állomásozott. Tábora Malatában lehetett, ld. ehhez *Vísy*, *Militärdiplome* 510–.

⁵⁵ Nem Daciában (amely ekkor még nem is létezett), mint *V. A. Maxfield*, *The Military Decorations of the Roman Army* (London 1981) 221, 223.

⁵⁶ AÉp 1980, 496, valamint előző jegyzet.

⁵⁷ CIL XVI 164.

⁵⁸ Uo. III 6748.

⁵⁹ CIL XVI 179–180; *Zs. Vísy*, *SzekMÉ* 10–11 (1979–1980) 61–, Nr. 2/A–B; uo. 65–, Nr. 3.; CIL XVI 112–113, kiegészítéséhez ld. *Zs. Vísy*, *SzekMÉ* 10–11 (1979–1980) 71–, Nr. 5/A–B; CIL XVI 123.

⁶⁰ *Vísy*, *Militärdiplome* 510–.

⁶¹ Ld. ehhez részletesen *M. P. Speidel*, *LimSzékesfehérvár* 129–, valamint *V. A. Maxfield*, *ZPE* 52 (1983) 141–.

⁶² *B. Lőrincz*, *ActaArchHung* 29 (1977) 363–.

⁶³ Vö. *Uő*, *Alba Regia* 17 (1979) 358.

⁶⁴ AÉp 1977, 638.

⁶⁵ CIL XVI 163; IDR I 7 = RMD 21, kiegészítéséhez ld. *B. Lőrincz*, *ActaArchHung* 29 (1977) 281–; vö. még *G. Alföldy*, *ZPE* 36 (1979) 237–.

⁶⁶ Vö. *B. Lőrincz*, *ActaArchHung* 29 (1977) 283.

⁶⁷ RMD 21; vö. ehhez *G. Alföldy*, *ZPE* 36 (1979) 246, 249 (korábban feltételeztük, hogy Pannonia Inferior auxiliájaként vett részt e harcokban, ld. 66. j., azonban *Alföldy* G. érvelésének e része meggyőző). Másként *H. Wolff*, *AMN* 12 (1975) 153–; *S. Dušančić*, *ŽA* 27 (1977) 182.

⁶⁸ CIL III 3305; AÉp 1960, 15. *G. Alföldy*, *ZPE* 36 (1979) 246, 249 szerint az átvezénylésre 123-ban vagy röviddel előtte került sor, s Glavus Navati filius Daciában maradt, s ott kapta meg a diplomáját (vö. uo. 246, Anm. 39.). Ezzel a magyarázattal szemben azonban egy probléma merül fel: Glavus Navati filius mikor és hol ismerte meg feleségét, aki *Eravisca* volt? Erre neki csak a *civitas Eraviscorum* területén volt meg a lehetősége, tehát Glavusnak is leszerelése előtt

Alta Ripában kellett tartózkodnia, vö. *ActaArchHung* 29 (1977) 283.

⁶⁹ CIL XVI 178–179; 112–113, ld. ehhez *Zs. Vísy*, *SzekMÉ* 10–11 (1979–80) 71–, Nr. 5/A–B; uo. 68–, Nr. 4.

⁷⁰ *Fitz* J. szerint a markomann háborúk után is valószínűleg Alta Ripában állomásozott, vö. *ActaArchHung* 7 (1959) 439; *ActaArchHung* 14 (1962) 63; *Syriens* 60, azonban erre nincs semmilyen adat.

⁷¹ Vö. CIL XVI 36 és III 4491.

⁷² AÉp 1972, 442–444, 446; AÉp 1973, 448; CIL XVI 64, 76–77, 84, 178, 96–97, 104; RMD 62.

⁷³ Vö. CIL XVI 84 és 178, valamint *RE*Pann 555. Legutóbb *Holder*, *Studies in the Auxilia...* 35.

⁷⁴ Legutóbb *M. P. Speidel*, *LimSzékesfehérvár* 131, 134, note 4.

⁷⁵ AÉp 1911, 237; CIL XVI 26, 30–31.

⁷⁶ CIL XVI 57.

⁷⁷ A szerémségi limesszakaszon, vö. CIL III 10257.

⁷⁸ A kutatás egy része szerint az ala a II. században nem Pannonia Inferiorban állomásozott, vö. ehhez *Radnóti–Barkóczy*, i. m. 208; *J. Fitz*, *ActaArchHung* 14 (1962) 67–, ld. azonban ehhez *T. Nagy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 17–; *Zs. Vísy*, *SzekMÉ* 10–11 (1979–80) 65–, Nr. 3.; 61–, Nr. 2/A–B; CIL XVI 112–113, kiegészítéséhez *Zs. Vísy*, *SzekMÉ* 10–11 (1979–80) 71–, Nr. 5/A–B; 68–, Nr. 4.

⁷⁹ Ld. az előző jegyzetet, valamint *Vísy*, *Militärdiplome* 510–.

⁸⁰ CIL III 10256; AÉp 1912, 129.

⁸¹ Vö. CIL XVI 76 és *Vísy*, *Militärdiplome* 498–.

⁸² Feliratok: RIU 241–244, 246–247, 250, 260–262, 267 (Arrabona); RIU 281–282 (Arrabona körzete); bélyeges téglák: *PZ* III 29–.

⁸³ *M. P. Speidel*, *LimSzékesfehérvár* 131 = *Roman Army Studies* I (Amsterdam 1984) 213.

⁸⁴ *Lukianos*, *de hist. conscr.* 16, az értékeléséhez ld. *C. Cichorius*, *Ala. RE* I (Stuttgart 1894) 1239–; *RE*Pann 619. Az RMD 62 katonai diploma emiatt nem említi az alát, ld. *RE*Pann 619.

⁸⁵ Ld. ehhez *Cass. Dio* LXXI 3, 1a; CIL VI 1449. A betöréshez ld. *RE*Pann 555–, további irodalommal.

⁸⁶ AÉp 1956, 124. Ld. legutóbb *G. Alföldy*, *Situla* 14–15 (1974) 207, 214; *V. A. Maxfield*, *The Military Decorations of the Roman Army* (London 1981) 179–.

⁸⁷ Vö. RIU 243–244, 246 és 250. Ez utóbbi felirathoz ld. *J. Fitz*, *ActaArchHung* 11 (1959) 245, Nr. 21.

⁸⁸ Vö. CIL XVI 58 és 61, valamint *T. Nagy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 25. Az ala történetéhez ld. legutóbb *A. Aricescu*, in: *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine* (Bucarest 1977) 239–.

⁸⁹ *Radnóti–Barkóczy*, i. m. 221; *J. Fitz*, *Alba Regia* 16 (1978) 357.

⁹⁰ Vö. CIL XVI 61. *Radnóti–Barkóczy*, i. m. 221 szerint Bölcskén állomásozott.

⁹¹ AÉp 1909, 200.

⁹² CIL XVI 5. Későbbi történetéhez ld. *H.-J. Kellner*, *BVBl* 36 (1971) 212– és *D. B. Saddington*, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian* (49 B.C.–A.D. 79) (Harare 1982) 65, 257.

⁹³ AÉp 1909, 198. Ld. még később.

⁹⁴ A burnumi állomásozáshoz ld. AÉp 1971, 299 = *ILJ* 843, valamint *Tóth–Vékony*, i. m. 140–.

⁹⁵ CIL III 4244, olvasatához ld. *Gabler D.*, *Arrabona* 11 (1969)–44, Nr. 39.; *Holder*, *Studies in the Auxilia...* 279, No 506.

⁹⁶ CIL III 10514, 15163; AÉp 1937, 216; *Kuzsinszky B.*, *MKÉ* 2 (1908) 89, Nr. 7.

⁹⁷ Ld. legutóbb *Tóth–Vékony*, i. m. 140–; *Beneš*, i. m. 10, Nr. 21.; *Holder*, *Studies in the Auxilia...* 155–.

- ⁹⁸ CIL XVI 26, 30–31.
- ⁹⁹ E. Vorbeck, *Militärschriften aus Carnuntum* (Wien 1980)² Nr. 282.
- ¹⁰⁰ RIU 259; CIL XVI 47.
- ¹⁰¹ Így már A. Radnóti, *LimBasel* 140; legutóbb *Visy*, *Militärdiplome* 498–. Korábban feltételeztük, hogy e tábor kicsi egy ala számára (ArchÉrt 107 [1980] 82 = PZ III 60), azonban vö. ehhez az intercisai alátábor méretét (3,2 ha), ld. B. Lőrincz–K. Szabó–Zs. Visy, *LimAalen*, 363.
- ¹⁰² K. Dietz, in: *Regensburg zur Römerzeit* (Regensburg 1979) 64 = *Holder*, *Studies in the Auxilia*... 181; CIL XVI 64, 76–77, 84, 96–97, 99, 104, RMD 62. Vö. még AÉp 1956, 124.
- ¹⁰³ CIL XVI 26, 30–31.
- ¹⁰⁴ CIL III 3286.
- ¹⁰⁵ CIL III 3271, 10258; P. Kos, *Germania* 62 (1984) 47–. Ehhez az állomásozáshoz köthető egy Sopianaeben letelepült veterán felirata is, CIL III 14039 = RIU 982.
- ¹⁰⁶ CIL III 12359. A feliratot *Holder*, *Studies in the Auxilia*... 157; 280, No 535. *Vespasianus* korinak tartja, ez azonban a CIL XVI 26, 30–31 diplomák miatt lehetetlen. *Ti. Claudius Victor* 60 körül sorozhatók be az alába, s még 68 előtt megkapta a polgárjogot. A felirat a 80-as évek végére keltezhető.
- ¹⁰⁷ CIL III 14349^a, 14348^b = *Szilágyi J.*, BpR 22 (1971) 315, Nr. 17. Az AÉp 1969–1970, 477 felirat nem erre a csapatra vonatkozik, ld. M. Németh–K. Kérdő, *LimAalen*, 384.
- ¹⁰⁸ CIL XVI 55. Ld. még *Kellner*, i. m. 212.
- ¹⁰⁹ RIU 253–254, 263, 635.
- ¹¹⁰ Intercisa I. Nr. 2.; PS II 111–, Nr. 9/82–90. Ld. még *Fitz*, *Syriens* 40–.
- ¹¹¹ CIL XVI 57, 163.
- ¹¹² Vö. CIL XVI 175, 179–180, 99; Zs. Visy, *SzekMÉ* 10–11 (1979–1980) 61–, Nr. 2/A–B; CIL XVI 112–113, ld. ehhez Zs. Visy, *SzekMÉ* 10–11 (1979–1980) 71–, Nr. 5/A–B; CIL XVI 123. *Beneš*, i. m. 11, Nr. 25 szerint kb. 150-ig Daciában állomásozott, vö. azonban *Holder*, *Studies in the Auxilia*... 281, No 577. és a fenti katonai diplomákat.
- ¹¹³ CIL III 10222 (Sirmium); IMS I 115 (Guberevac). A CIL III 3446 felirat értékeléséhez ld. T. Nagy, *ActaArchHung* 7 (1956) 63; J. Fitz, *ActaArchHung* 14 (1962) 71.
- ¹¹⁴ *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 173–; *Lőrincz B.*, uo. 105 (1978) 4–.
- ¹¹⁵ *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 175–; vö. ehhez *Radnóti–Barkóczi*, i. m. 209, 208. j.; A. Milošević, *Sirmium* I (1971) 103, No 61.
- ¹¹⁶ ITP 109, Nr. 53.; vö. ehhez *Radnóti–Barkóczi*, i. m.
- ¹¹⁷ Ld. ezekhez *Tóth–Vékony*, i. m. 140, 72. j.; *Lőrincz B.*, ArchÉrt 105 (1978) 7 és 66. j.
- ¹¹⁸ RIU 216–217, valamint RIU 215. Ez utóbbi felirathoz ld. G. Alföldy, *Epigraphica* 26 (1964) 88.
- ¹¹⁹ RIU 255–256, 258.
- ¹²⁰ CIL III 14453.
- ¹²¹ CIL XVI 44, 58; CIL III 6242.
- ¹²² CIL III 3252, 15138^b = J. Brunšmid, *VHAD N.S.* 9 (1906–7) 106–, Nr. 224. Keltezésükhöz ld. J. Fitz, *ActaArchHung* 14 (1962) 70–. Fitz szerint a feliratok az ala Flavia Pannoniorumra, míg M. Dušanić szerint az ala II Pannoniorumra vonatkoznak (ld. *ŽA* 29 [1979] 259), ez azonban téves. Az említett feliratokon ugyanis nem szerepel az ala nevében a II szám. A CIL III 1375 felirathoz ld. C. Cichorius, *Ala. RE* I (Stuttgart 1894) 1254–.
- ¹²³ CIL III 4466; G. Gottlieb–W. Kuhoff, *ZPE* 46 (1982) 177–, Nr. 1.
- ¹²⁴ Vö. CIL XVI 69 és 48.
- ¹²⁵ Uo., valamint legutóbb *Holder*, *The Roman Army in Britain* 110–.
- ¹²⁶ Vö. CIL XVI 174, valamint *Alföldy*, *Noricum* 257.
- ¹²⁷ Vö. CIL XVI 35 és III 10223.
- ¹²⁸ CIL XVI 39, 46, 54; AÉp 1969–1970, 583.
- ¹²⁹ CIL XVI 163; RMD 21–22, 47, CIL XVI 185; RMD 64.
- ¹³⁰ M. Dušanić, *ŽA* 29 (1979) 259.
- ¹³¹ Ld. a 122. jegyzetet.
- ¹³² Vö. RMD 3 és p. 33, note 6.
- ¹³³ Uo.
- ¹³⁴ CIL XVI 31. Legutóbb *Alföldy*, *Hilfstruppen* 30–.
- ¹³⁵ RMD 3–4.
- ¹³⁶ CIL XVI 39 + p. 215; RMD 6; CIL XVI 46; 54, keltezéséhez vö. RMD p. 24.
- ¹³⁷ Vö. CIL XVI 54 és 164.
- ¹³⁸ A. Mócsy, *ActaArchHung* 9 (1958) 412.
- ¹³⁹ CIL III 10257 = 3272.
- ¹⁴⁰ CIL XVI 164, 175, 179–180; Zs. Visy, *SzekMÉ* 10–11 (1979–1980) 61–, Nr. 2/A–B, valamint AÉp 1911, 7 + AÉp 1914, 248.
- ¹⁴¹ Vö. CIL XVI 20. Az ala történetéhez ld. részletesen B. Gerov, *ActaArchHung* 15 (1967) 93–.
- ¹⁴² *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 178– = B. Lőrincz, *Alba Regia* 15 (1976) 179, Kat. 1/1–2.
- ¹⁴³ AÉp 1909, 198.
- ¹⁴⁴ CIL XVI 20, 28, 36, 62.
- ¹⁴⁵ Vö. CIL XVI 23 és 30. Az ala történetéhez ld. legutóbb D. Isac, *ActaArchHung* 35 (1983) 187–.
- ¹⁴⁶ RIU 1035.
- ¹⁴⁷ Vö. CIL XVI 30–31 és 42, 47, valamint CIL III 5775–5776. Ld. még V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army* (London 1981) 223.
- ¹⁴⁸ AÉp 1939, 81; AÉp 1951, 52. Másként *Radnóti–Barkóczi*, i. m. 197–; *Isac*, i. m. 194, azonban az ala Pannonia csapataként részt vehetett a harcokban, mint azt Q. Glitius Agricola feliratai bizonyítják (CIL V 6976–6978, 6980).
- ¹⁴⁹ CIL XVI 164.
- ¹⁵⁰ Ld. legutóbb *Beneš*, i. m. 12–, Nr. 34.; *Isac*, i. m. 187–.
- ¹⁵¹ *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 175– (Sirmium); Nagy T., ArchÉrt 82 (1955) 235; J. Szilágyi, in: *Intercisa* II. 14– (Intercisa).
- ¹⁵² Vö. *Radnóti–Barkóczi*, i. m. 197, 55. j. és *Lőrincz B.*, ArchÉrt 105 (1978) 7, 66. j.; A. Radnóti, *Germania* 39 (1961) 460 és PS II 23.
- ¹⁵³ IGRR III 1420, ld. ehhez W. Zwiicker, *Studien zur Markussäule* I (Amsterdam 1941) 117. A csapathoz ld. CIL XVI 107; AÉp 1933, 208–209; C. Cichorius, *Ala. RE* I (Stuttgart 1894) 1263; M. G. Jarrett, *IEJ* 19 (1969) 216–; E. Birley, *Ancient Society* 9 (1978) 267, No 12.; M. P. Speidel, *Roman Army Studies* I (Amsterdam 1984) 169.
- ¹⁵⁴ RMD II 86. Történetéhez ld. legutóbb T. Nagy, *ActaArchHung* 7 (1956) 49–; Jarrett, i. m. 218.
- ¹⁵⁵ H. Stiglitz, *MGFC* 1978/4, 3. Vö. még H. Ubl, *LimMamaia* 422– (itt más értékeléssel) és T. Nagy, *ActaArchHung* 7 (1956) 46–, 56–, valamint PZ III 129.
- ¹⁵⁶ Intercisa I. Nr. 6–7; AÉp 1971, 350. Ld. még RMD 34.
- ¹⁵⁷ Vö. CIL XVI 175, 123, III 10369, 10432. Ld. még *Radnóti–Barkóczi*, i. m. 206–; T. Nagy, *ActaArchHung* 7 (1956) 52–. Másként *Fitz*, *Syriens* 42– az Intercisa I. Nr. 24 felirat alapján.
- ¹⁵⁸ CIL III 3388, 3392–3394, 3395 = 10378, 10624; J. Szilágyi, BpR 15 (1950) 460–; S. Paulovics, *Il limes Romano in Ungheria. Quaderni dell'Impero* (Roma 1938) 12.
- ¹⁵⁹ Wagner, *Dislokation* 71–; Kraft, *Rekrutierung* 161; L. Barkó-

ci, ActaArchHung 9 (1958) 417; REPann 620; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 40; *Jarrett*, i. m. 217; *Alföldy*, Noricum 258; PZ III 60.

¹⁶⁰ Ld. a 95. jegyzetet.

¹⁶² *H. Ubl*, LimMamaia 422.

¹⁶² CIL XVI 76–77. Ld. még 84, 178, 96–97, 104; RMD 62. Másként *Jarrett*, i. m. 217.

¹⁶³ CIL XVI 52; vö. ehhez *H. Ubl*, RÖ 5–6 (1977–78) 232; 241, 11. j. *Alföldy*, Noricum 258 szerint a III. században állomásozott Noricumban az ala, azonban *H. Ubl* rekonstrukciója meggyőzőbbnek tűnik.

¹⁶⁴ Vö. *L. Barkóczi*, ActaArchHung 9 (1958) 417; *H. Ubl*, RÖ 5–6 (1977–78) 232; PZ III 60; *Visy*, Militärdiplome 500–.

¹⁶⁵ ILJ 339; CIL VI 3308, keltezéséhez ld. *L. Barkóczi*, ActaArchHung 9 (1958) 417. Másként *Jarrett*, i. m. 217.

¹⁶⁶ *Terminus post quem*: 91; ld. RMD 4. Az *M. G. Jarrett*, i. m. 218 említett ala III Thracum ugyanezzel a csapattal azonos.

¹⁶⁷ AÉp 1937, 78.

¹⁶⁸ *E. Bíró*, RLU 39. Ld. még PZ III 60, 65–.

¹⁶⁹ CIL XVI 76–77, 178, 96–97, 104; RMD 62; RIU 560, a lelőhelyhez ld. *Z. Farkas*, Alba Regia 17 (1979) 341–; RIU 277 (Pannonhalma), 646 (Ács?), CIL III 11327, 11332–11333a, 4626–4627 = 11334, 4625, 4270, 11333b.

¹⁷⁰ Ld. ehhez *M. Németh–K. Kérdő*, LimAalen 384–(= AÉp 1969–1970, 477), valamint AÉp 1938, 125.

¹⁷¹ Ld. CIL XVI 26, 30–31; CIL III 6485, 12030^s; *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 173 = *Lőrincz B.*, ArchÉrt 105 (1978) 10, Kat. 2/1.

¹⁷² Vö. CIL XVI 61; ld. ehhez *Radnóti–Barkóczi*, i. m. 196.

¹⁷³ CIL III 3400, vö. *Mócsy*, Bevölkerung 255, Kat. 189/2. Ehhez az állomásozáshoz köthető még két felirat: *Németh M.*, Vezető az Aquincumi Múzeum kórtárában (Budapest 1971) Nr. 32. (Aquincum), CIL III 3679 (ismeretlen lelőhely).

¹⁷⁴ Intercisa I. Nr. 3–4., ld. ezekhez *Fitz*, Syriens 42.

¹⁷⁵ Vö. uo. és RMD 35. Későbbi történetéhez ld. legutóbb *Beneš*, i. m. 13–, Nr. 37.

¹⁷⁶ *Radnóti–Barkóczi*, i. m. 199, 75. j.

¹⁷⁷ CIL XVI 4; ITP 87, Nr. 8–9., keltezéséhez ld. *B. Lőrincz*, Alba Regia 15 (1976) 179, 76. j. Ehhez az állomásozáshoz köthető egy carnuntumi felirat is, CIL III 11213. A többi carnuntumi feliratos anyag – mivel egy carnuntumi állomásozásra nincs idő a csapat történetében – a I Alpinorum peditatára vonatkozik. Másként *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 182–; ITP 88, Nr. 7.; REPann 621.

¹⁷⁸ CIL III 3352; ld. ehhez *J. Fitz*, ActaArchHung 24 (1972) 42; *Uő*, LimMamaia 188; *Holder*, Studies in the Auxilia ... 296, No 1032.

¹⁷⁹ CIL XVI 54. Vö. legutóbb *A. Radnóti*, AV 26 (1975) 209–.

¹⁸⁰ AÉp 1939, 81; AÉp 1951, 52. *Wilkes*, Dalmatia 471 szerint lehetséges, hogy a cohors az I. század végén, a II. század elején Dalmatiában állomásozott, vö. azonban *G. Alföldy*, ActaArchHung 14 (1962) 260.

¹⁸¹ Vö. *A. Mócsy*, ActaArchHung 9 (1958) 412.

¹⁸² ITP 87, Nr. 6. = PS II Kat. 5/12. Értékeléséhez ld. *B. Lőrincz*, Alba Regia 15 (1976) 179, 76. j.; PS II 25, 45; 145, 93. j. Ld. még CIL XVI 164, 61.

¹⁸³ *J. Topál*, The Southern Cemetery of Matriza (Százhalombatta–Dunafüred). Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest 1981) 98, s ehhez az állomásozáshoz köthető egy baracskai felirat is, CIL III 10371, ld. ehhez *Fitz*, Syriens 55. Vö. még CIL XVI 179–180; *Zs. Visy*, SzekMÉ 9–10 (1979–1980) 61–, Nr. 2–3.; CIL XVI 112–113, ld. ezekhez *Zs. Visy*, SzekMÉ 9–10 (1979–1980) 71–, Nr. 5/A–B.

¹⁸⁴ CIL III 3315, keltezéséhez ld. legutóbb *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 61–; CIL III 3316–3317.

¹⁸⁵ CIL III 10269, ld. ehhez *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 371. Vö. még *Uő*, ActaArchHung 14 (1962) 62. Valószínűbb, hogy a felirat a cohors I Alpinorum peditatára vonatkozik.

¹⁸⁶ CIL XVI 30, 47. A csapat történetéhez ld. legutóbb *B. Lőrincz*, ActaArchHung 35 (1983) 63–, további irodalommal.

¹⁸⁷ AÉp 1913, 135; CIL III 3261.

¹⁸⁸ CIL XVI 164.

¹⁸⁹ Vö. az előző jegyzettel és CIL XVI 76–77, 178, 96–97, 104, RMD 62.

¹⁹⁰ PZ III Kat. 5/1; legutóbb *B. Lőrincz*, ActaArchHung 35 (1983) 68.

¹⁹¹ Uo. 68.

¹⁹² Vö. AÉp 1905, 240 (az életkor alapján az illető nem a cohors XIX voluntariorum c. R. tribunusa, hanem katonája volt), valamint *B. Lőrincz*, ActaArchHung 35 (1983) 68.

¹⁹³ Ld. uo. 63–, Nr. 1–2, valamint RIU 832–834, 837.

¹⁹⁴ Vö. *B. Kirigin*, VAHD 72–73 (1979) 129–, 141, valamint PZ III 128.

¹⁹⁵ PZ III Kat. 5/8, 22, 32. Keltezésükhöz ld. uo. 40–, valamint vö. 194. j. Másként *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 357.

¹⁹⁶ Vö. PZ III 116, 169. j.

¹⁹⁷ Not. Dign. Or. XXXVII, 35. Legutóbb *M. P. Speidel*, Latomus 33 (1974) 936–; *M. M. Roxan*, in: Aspects of the Notitia Dignitatum. BAR Suppl. Ser. 15 (Oxford 1976) 66; Table II 17.

¹⁹⁸ Not. Dign. Occ. XXXII, 57. Vö. még *A. Milošević*, Sirmium I (1971) 104.

¹⁹⁹ Az elterjedési térképet ld. PZ III 42, s a keltezést uo. 41–.

²⁰⁰ CIL XVI 26, 30–31, 47.

²⁰¹ *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 181–.

²⁰² ITP 88, Nr. 7.; *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1942, 182–; Carn-Jb 4 (1958) 52, Nr. 1. Értékelésüket ld. a I Alpinorum equitatanál.

²⁰³ CIL XVI 164, 175, 179–180, 112–113, ld. ezekhez *Zs. Visy*, SzekMÉ 9–10 (1979–1980) 71–, Nr. 5/A–B; uo. 61–, Nr. 2/A–B; CIL XVI 123.

²⁰⁴ CIL III 3318.

²⁰⁵ Vö. 185. j.

²⁰⁶ CIL III 3913.

²⁰⁷ Uo. XVI 4.

²⁰⁸ A cohors további történetéhez ld. *Alföldy*, Noricum 258. Másként *Wagner*, Dislokation 90, aki szerint később Mauretania Tingitana helyőrsége lett, azonban egy ilyen nevű csapat már 57-ben ott állomásozott, ld. ILM 58, valamint *M. M. Roxan*, Latomus 32 (1973) 846, így nem lehet azonos az általunk tárgyalt csapattal.

²⁰⁹ CIL XVI 26, 31.

²¹⁰ Vö. CIL XVI 42, 47.

²¹¹ CIL XVI 164, 91, 179–180, *Zs. Visy*, SzekMÉ 9–10 (1979–1980) 61–, Nr. 2/A–B; CIL XVI 112–113, vö. *Zs. Visy*, SzekMÉ 9–10 (1979–1980) 71–, Nr. 5/A–B; CIL XVI 123.

²¹² ITP 92, Nr. 50 (2), Nr. 52 (4–9), Nr. 53 (1).

²¹³ *Radnóti–Barkóczi*, i. m. 213; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 64–; *Fitz*, Syriens 58, 60.

²¹⁴ ITP 92, Nr. 50 (1), Nr. 53 (2–3), Nr. 51.

²¹⁵ *Brigetio* csak 214 után tartozott Pannonia Inferiorhoz, így valószínű, hogy a téglaszállítás ezután történt. *Szilágyi J.* szerint e darabok (ITP 92, Nr. 53 [1–3]) egy cohors II Hastiferorum gyártmányai lennének, ilyen csapatot azonban nem ismerünk. Hasonló esethez vö. a legio II adiutrix aquincumi bélyegeit, *Szilágyi J.*, BpR 14 (1945) 61, 25. kép 1–13. Ld. ehhez *T. Nagy*, EpigrWien 278, 14. j.

²¹⁶ Vö. K. Dietz, Regensburg zur Römerzeit (Regensburg 1979) 63—.

²¹⁷ A solvai tábor helyőrsége később szintén egy *milliaria* alakulat volt, így valószínű, hogy ott korábban is hasonló létszámú csapat állomásozott. Ld. még CIL XVI 42. Szilágyi J., TBM 8 (1941) 2— szerint Aquincumból ismert egy felirata, azonban ez a cohors III Batavorum anyagához tartozik.

²¹⁸ Ld. a 216. jegyzetet.

²¹⁹ Uo. Vö. még a 217. jegyzettel.

²²⁰ Vö. RMD 35. Ld. legutóbb Beneš, i. m. 16—, Nr. 44.

²²¹ Vö. CIL III 14214.

²²² Radnóti—Barkóczy, i. m. 197; L. Barkóczy—É. Bónis, ActaArchHung 4 (1954) 183; REPann 621; Beneš, i. m. 17, Nr. 45.

²²³ H. Ubl, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N.F. 11 (1979) 108—, Abb. 11.; 116—.

²²⁴ Vö. CIL XVI 174 (*terminus ante quem*: 128—138). Így a cohorsot nem oszlatták fel az I. század végén, mint azt a korábbi kutatás feltételezte, ld. 222. j.

²²⁵ CIL III 3673, vö. ehhez T. Nagy, ActaArchHung 7 (1956) 31—, Legutóbb Kellner, i. m. 214.

²²⁶ Vö. CIL XVI 179—180; Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 61—, Nr. 2/A—B; CIL XVI 112—113, ld. ehhez Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 71—, Nr. 5/A—B; CIL XVI 131.

²²⁷ Ld. ehhez PS II 27—, 44.

²²⁸ Uo. Taf. 9, 2—10, 5 és AÉp 1935, 163.

²²⁹ Vö. CIL XVI 26. Ld. legutóbb J. E. Bogaers, BROB 19 (1969) 41—; Alföldy, Noricum 259.

²³⁰ AÉp 1973, 425; E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum (Wien 1980) Nr. 286.

²³¹ Ld. ehhez a 229. jegyzetet.

²³² CIL XVI 31. Korai történetéhez ld. legutóbb S. Dušanić, Germania 56 (1978) 461—, 467.

²³³ *Terminus ante quem*: 96, vö. RMD 6.

²³⁴ RMD 6, CIL XVI 46.

²³⁵ AÉp 1905, 162.

²³⁶ CIL III 215 = AÉp 1953, 171; AÉp 1926, 150.

²³⁷ Vö. T. Nagy, ActaArchHung 7 (1956) 30. Másiként CIL XVI 175. Ld. még CIL XVI 179—180; Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 61—, Nr. 2/A—B; CIL XVI 112—113, ld. ezekhez Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 71—, Nr. 5/A—B; CIL XVI 123 (katonai diplomák); CIL III 10278, 15148 (feliratok); PS I 80, 44. j.; 18—; PS II 29—; D. Dimitrijević, APreg 7 (1965) 154 (bélyeges téglák).

²³⁸ Az elterjedési térképet ld. PS I 19, Abb. 5., vö. ehhez Lőrincz B., Alba Regia 18 (1980) 270, 277.

²³⁹ CIL III 3256.

²⁴⁰ Vö. CIL XVI 49.

²⁴¹ CIL XVI 49, 54.

²⁴² CIL XVI 57, 163, RMD 21, 35, 47, 63—64, CIL XVI 185. Ld. legutóbb Beneš, i. m. 20, Nr. 56.

²⁴³ CIL XVI 31.

²⁴⁴ J. Fitz, Alba Regia 8—9 (1967—68) 197, Nr. 1 (a felirat természetesen nem az ala I Britonumra vonatkozik).

²⁴⁵ CIL XVI 54.

²⁴⁶ Vö. CIL XVI 160. Meg kell jegyeznünk, hogy az *Ulpia* jelzőt is kitüntetésként kapta a csapat, ugyanis ez a Traianus kori emlékein a cohors neve után szerepel, ld. még CIL XVI 163, s csak Hadrianus korától kezdve említik a csapat nevében, ld. 247. j. A kitüntetésekhöz ld. legutóbb V. A. Maxfield, The Military Decorations of the Roman Army (London 1981) 223, 228, 234.

²⁴⁷ Ld. előző j. és RMD 35, 47, 63—64; CIL XVI 185.

²⁴⁸ CIL XVI 61. Ehhez az állomásozáshoz tartoznak a Szekszárdon előkerült bélyeges téglái, PS I Kat. 13/1—12.

²⁴⁹ Legutóbb Beneš, i. m. 22, Nr. 62.

²⁵⁰ CIL XVI 4, 30—31.

²⁵¹ Szilágyi J. (ITP 91) és G. Alföldy, ActaArchHung 11 (1959) 123 szerint az I. század végén Sirmium körzetében állomásozott, azonban a CVC bélyegű téglák a cohors V Gallorum anyagához tartoznak, legutóbb A. Radnóti, AV 26 (1975) 212.

²⁵² RMD II 86; CIL XVI 76—77, 178, 96—97, 104.

²⁵³ Vö. L. Barkóczy, ActaArchHung 9 (1958) 419. Legutóbb Lőrincz B., ArchÉrt 107 (1980) 84.

²⁵⁴ IMS I 98. Másiként S. Dušanić, in: IMS I. p. 106.

²⁵⁵ CIL III 3662, 3664 = 10602, 14542.

²⁵⁶ CIL VI 3520; III 10248, cf. p. 2277; XVI 179—180, 112—113, ld. ehhez Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 71—, Nr. 5/A—B; uo. 61—, Nr. 2/A—B.

²⁵⁷ CIL III 10248, cf. p. 2277.

²⁵⁸ ITP 91, Nr. 46., értékeléséhez ld. J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 70. Ehhez az állomásozáshoz köthetők a CIL III 3237 (Sirmium) és ILJ 1051 feliratok (Taurinum). Az ILJ 1064 felirat nem erre a cohorsra vonatkozik, mint azt M. Bulat—D. Pinterović, OZb 11 (1967) 90 és D. Pinterović, AIug 9 (1968) 63 vélik, vö. A. Mócsy, ActaArchHung 21 (1969) 353, 127. j.; J. Fitz, Alba Regia 10 (1969) 183; H.-G. Pflaum, Chiron 4 (1974) 454— (ez utóbbihoz vö. azonban E. Birley, BVB! 45 [1980] 87, 39. j.).

²⁵⁹ CIL III 15184¹⁶ = AIJ 363.

²⁶⁰ Így már Radnóti—Barkóczy, i. m. 215, amit teljesen megerősít a CIL III 10255 felirat új olvasata, ld. ehhez J. E. Bogaers, LimSzékesfehérvár 610—. Ez alapján ugyanis a Cornacumban talált bélyeges téglákat is ehhez a cohorshoz kell kötnünk, ld. J. Brunšmid, VHAD 5 (1901) 143, 145 = ITP 109, Nr. 48 (1—2); Taf. XXXI. (itt tévesen a magánbélyegyek közé sorolva).

²⁶¹ Ld. az előző jegyzetet. A bélyegek kiegészítése, illetve feloldása a következő: *c(obortis) I[II] Aur(eliae) D(acorum) Ant(oniniana)*.

²⁶² Vö. CIL XVI 163, 90; Wagner, Dislokation 137; REPann 622.

²⁶³ CIL XVI 30—31.

²⁶⁴ RMD 2. Másiként M. Mirković, in: Epigraphische Studien 5 (Düsseldorf 1968) 180; A. Radnóti, AV 26 (1975) 207, 212. A CIL XVI 163—164 diplomák szerint azonban a Duna-vidéken egyidejűleg két *cohortes V Gallorum* állomásozott. V. Gerasimova, Arheologija (Sofia) 11/4 (1969) 6 és Beneš, i. m. 34—, Nr. 89. szerint három *cohortes V Gallorum* volt, ez azonban nem igazolható.

²⁶⁵ Fröhlich R., ArchÉrt 12 (1892) 116, vö. ehhez A. Radnóti, AV 26 (1975) 212.

²⁶⁶ CIL XVI 164.

²⁶⁷ CIL XVI 111, RMD 55; IDR III/1, Nr. 11, 23 (itt tévesen Dacia Superior anyagként felsorolva, ld. A. Radnóti, AV 26 [1975] 207, 212; N. Gudea, LimSzékesfehérvár 225—).

²⁶⁸ RMD 2; CIL XVI 39, 46.

²⁶⁹ CIL XVI 163.

²⁷⁰ Uo. XVI 69, 82; RIB 2134.

²⁷¹ Ld. S. Soproni, Alba Regia 18 (1980) 45—, további irodalommal. Másiként Fitz, Syriens 45—.

²⁷² Ld. ehhez legutóbb Fitz, Syriens 45—.

²⁷³ Feliratok: uo. 128—; B. Lőrincz—Zs. Visy, Alba Regia 15 (1976) 201, Nr. 480.; AÉp 1973, 437bis (Székesfehérvár); RIU 365 (Somlóvásárhely); bélyeges téglák: PS II 26. Beneš, i. m. 36., Nr. 93. szerint a II. század közepén (valószínűleg elírás III. század helyett — L. B.) Moesia Superiorban állomásozott, ez azonban téves. A felirat értékeléséhez ld. J. Fitz, Syriens 236—.

²⁷⁴ CIL XVI 4. Ld. legutóbb PZ III 34.

- ²⁷⁵ Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 183—, 13. kép a—b.
- ²⁷⁶ PZ III Taf. 10, 4 = Kat. 15/16. Értékeléshez uo. 34.
- ²⁷⁷ CIL XVI 57, 163; RMD 35, 47, 64; CIL XVI 185.
- ²⁷⁸ Vö. CIL XVI 2.
- ²⁷⁹ CIL XVI 4, 26, 30—31.
- ²⁸⁰ RMD 7, CIL XVI 46.
- ²⁸¹ Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 185—, 16. kép szerint egy bélyeges téglája ismert Carnuntumból, a bélyeg olvasata azonban bizonytalan.
- ²⁸² CIL III 13483a. Ld. még Wagner, Dislokation 156—; REPann 622.
- ²⁸³ CIL XVI 35; RMD 4; CIL XVI 106.
- ²⁸⁴ CIL XVI 26, 42, 47.
- ²⁸⁵ Vö. CIL XVI 42 és T. Nagy, ActaArchHung 7 (1956) 69, 185. j.
- ²⁸⁶ CIL XVI 57, 90, 107—108, ld. még Beneš, i. m. 41—, Nr. 100.
- ²⁸⁷ J. Szilágyi, BpR 14 (1945) 75, 147.
- ²⁸⁸ Vö. 286. j. A helytartói palota építéséhez ld. legutóbb Wellner I., ArchÉrt 97 (1970) 116—.
- ²⁸⁹ Vö. CIL XVI 26.
- ²⁹⁰ CIL XVI 45, 58.
- ²⁹¹ Vö. CIL XVI 26 és 45. Ld. még Holder, Studies in the Auxilia ... 37, 45; Zs. Visy, ActaArchHung 30 (1978) 46, 60. j.
- ²⁹² Vö. CIL XVI 26; G. Alföldy, ActaArchHung 14 (1962) 270; Wilkes, Dalmatia 473.
- ²⁹³ CIL XVI 35; RMD 4.
- ²⁹⁴ Vö. CIL XVI 4.
- ²⁹⁵ Ld. még CIL XVI 30—31, 42, 164, 61, 179—180; Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 61—, Nr. 2/A—B; CIL XVI 112—113, ld. ehhez Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 71—, Nr. 5/A—B; CIL XVI 123.
- ²⁹⁶ RMD 2, 6; CIL XVI 46, 111; RMD 55. Másiként S. Dušanić—M. R. Vasić, Chiron 7 (1977) 296—.
- ²⁹⁷ Ld. a 295. jegyzetet.
- ²⁹⁸ A kutatás a topográfiai sorrend alapján feltételezi, hogy a 140-es évektől Altinum volt a táborhelye, vö. Radnóti—Barkóczy, i. m. 214; J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 65; Fitz, Syriens 60, azonban a déli limesszakasz táborhelyeinek meghatározása kutatások hiányában bizonytalan.
- ²⁹⁹ Vö. Wagner, Dislokation 164; Alföldy, Hilfstruppen 65—.
- ³⁰⁰ CIL XVI 164, 61, 175, 179—180; 112—113, ld. ehhez Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 71—, Nr. 5/A—B; uo. 61—, Nr. 2/A—B; CIL XVI 123.
- ³⁰¹ CIL III 3302.
- ³⁰² Feliratok: Topál J., ArchÉrt 108 (1981) 76; CIL III 10375; bélyeges téglák: CIL III 10673 abe; ITP 92, Nr. 57—58.; Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 63, 4. kép 6—10.
- ³⁰³ Feliratok: CIL III 3444, 3542, 3545 (Aquincum); bélyeges téglák: Járdányi—Paulovics I., Nagytétényi kutatások. RFüz I:3 (1957) 62, No 39. (Campona); T. Nagy, LimMamaia 35 (Albertfalva).
- ³⁰⁴ CIL III 3324. J. Fitz, ActaAntHung 7 (1959) 439; Uő, ActaArchHung 14 (1962) 63; Fitz, Syriens 60 szerint Alta Ripában ekkor az ala I Brittonum állomásozott, erre azonban nincs semmilyen adat, vö. Uő, ActaAntHung 7 (1959) 431, 51. j.
- ³⁰⁵ Vö. még CIL III 3668, 3675 (ismeretlen lelőhely).
- ³⁰⁶ Vö. CIL XVI 30. Másiként Wilkes, Dalmatia 473.
- ³⁰⁷ CIL XVI 26, 30—31. Ld. még H. Ubl, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 116. Ehhez az állomásozáshoz köthető egy carnuntumi felirat is, E. Weber, LimStirling 617 = RÖ 7 (1979) 145—, Nr. 3.
- ³⁰⁸ CIL XVI 47. Talán a Szilágyi J., TBM 9 (1941) 234— említett bélyeges téglája is ehhez az állomásozáshoz köthető, ez azonban bizonytalan. Másiként H. Ubl, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 116.
- ³⁰⁹ CIL XVI 164, 61, 175, 179—180, 112—113, ld. ehhez Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 71—, Nr. 5/A—B; uo. 61—, Nr. 2/A—B; CIL XVI 123, 131.
- ³¹⁰ Vö. Radnóti—Barkóczy, i. m. 200—, 214—; T. Nagy, ActaArchHung 7 (1956) 67—; J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 66—.
- ³¹¹ CIL XVI 31.
- ³¹² RMD 6.
- ³¹³ Vö. RMD 6 és CIL XVI 42. Ld. még S. Dušanić—M. R. Vasić, Chiron 7 (1977) 296.
- ³¹⁴ CIL XVI 46, 54; M. Mirković, AV 26 (1975) 220—.
- ³¹⁵ CIL XVI 163.
- ³¹⁶ CIL XVI 111, RMD 55.
- ³¹⁷ CIL XVI 26, 30—31, IX 5363, keltezéséhez ld. K. Wachtel, Historia 15 (1966) 247. A táborhelyhez ld. Radnóti—Barkóczy, i. m. 200 és PZ III 125, 305. j.
- ³¹⁸ Vö. CIL XVI 42, 47.
- ³¹⁹ CIL XVI 164, 175, 178—179; Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 61—, Nr. 2/A—B; CIL XVI 123.
- ³²⁰ CIL III 3300, cf. p. 2277; PS I Kat. 15/2.
- ³²¹ CIL III 10279; Nagy T., ArchÉrt 1940, 54. Ehhez az állomásozáshoz köthető egy ismeretlen lelőhelyű bélyeges téglája is, PS I Kat. 17/12. A korábbi kutatás szerint a markomann háborúk után a cohors Lugióban állomásozott, vö. J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 65; Fitz, Syriens 58, 60, azonban az a feltevés, hogy két cohors állomásozott volna Lugióban (a VII Breucorum és a II Asturum et Callaecorum, illetve a I Noricorum), nem igazolható.
- ³²² Nagy T., ArchÉrt 1940, 52—.
- ³²³ Vö. CIL III 3345, 3398; Szilágyi J., TBM 8 (1940) 5—.
- ³²⁴ Ld. ehhez Fitz, Syriens 57.
- ³²⁵ A táborhoz ld. T. Nagy, LimTel Aviv 148—; Uő, LimMamaia 34—; Uő, RLU 91. Mérete megfelel az intercisai táborénak, amelyben egy cohors milliaria állomásozott.
- ³²⁶ CIL III 10227; XVI 64, vö. ehhez Wagner, Dislokation 177.
- ³²⁷ CIL XVI 96, 76—77, 84, 178, 97, 104; RMD 62. Vö. ehhez még Lőrincz B., ArchÉrt 107 (1980) 84, további irodalommal.
- ³²⁸ IMS I 97; vö. ehhez S. Dušanić, LimSzékesfehérvár 241. Wagner, Dislokation 178— szerint a cohors részt vett Lucius Verus parthus háborújában, ezt azonban a 163. évi katonai diploma kizárja, vö. RMD 62.
- ³²⁹ Szilágyi J., BpR 15 (1950) 522; Soproni, Limes Taf. 2, 1; 2, 3—5, vö. ehhez Lőrincz B., ArchÉrt 107 (1980) 84, 55. j. Ehhez az állomásozáshoz köthetők még a következő feliratok: CIL III 3350 (Székesfehérvár), 10349 = 6454 (Vértessacska), RIU 336 (Révfülöp), Barkóczy, Brigetio Nr. 17 (Tatabánya).
- ³³⁰ Az elterjedési térképet ld. PZ III 36, Abb. 10., valamint Nagy L., ArchÉrt 52 (1939) 142 (Cirpi).
- ³³¹ Ld. ehhez H. U. Nuber, LimSüddeutschland 90—.
- ³³² CIL XVI 26, 30—31, 47.
- ³³³ Vö. CIL XVI 54.
- ³³⁴ CIL XVI 57, 163. Későbbi történetéhez ld. Beneš, i. m. 50. Nr. 121.
- ³³⁵ CIL XVI 76—77, 178, 96—97, 104.
- ³³⁶ AÉp 1977, 616—617; CIL III 5646—5647; H. Stiglitz, JÖAI 50 (1972—75) Beiblatt 80— (= CIL III 5645); J. W. Neugebauer—M. Grünewald RÖ 4 (1976) 169—, Abb. 4, 3—4; J. W. Neugebauer—M. Grünewald, RÖ 5/6 (1977/78) 68—, Abb. 7, 2; H. Ubl, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 109, Abb. 10.
- ³³⁷ Ld. ehhez PZ III 31—, további irodalommal.

³³⁸ CIL III 4664 a—c. 11371 ab, 11373, 11456, 11857 a (b = Öhling, Noricum); ITP 86, Nr. 1—5.; ZV Nr. 1668—1682, 2309; PZ III Kat. 5/22a, 24—25, 9/6, 11/3; *Lőrincz B.*, Alba Regia 18 (1980) 272, Kat. 2/5, 11; 273, Kat. 3/1; 274, Kat. 11/1, 13/1.

³³⁹ RIU 840, ld. ehhez *S. Soproni*, Alba Regia 18 (1980) 39—.

³⁴⁰ Uo.

³⁴¹ RIU 840, ld. még az ilyen bélyegű tégláit: *Nagy L.*, ArchÉrt 52 (1939) 125, 108. kép 1. = *Járdányi-Paulovics I.*, Nagytétényi kutatások. RFüz I:3 (1957) 62, No 40. (Campona); ITP 93, Nr. 61. = *Nagy L.*, ArchÉrt 52 (1939) 125, 108. kép 2 = 124, 107. kép 2 (Aquincum); uo. 134, 14. ábra 9—13 (Ulcisia Castra).

³⁴² *S. Soproni*, Alba Regia 18 (1980) 39—; *Nagy L.*, ArchÉrt 52 (1939) 134, 14. ábra 14—15; *Nagy T.*, BpR 13 (1943) 395, 554, ld. ezekhez *Uő*, BpR 23 (1973) 43—, 56; *Uő*, in: *Studia in honorem V. Beševliev* (Sofia 1978) 208—.

³⁴³ Ld. az előző jegyzetet.

³⁴⁴ CIL III 3738; RIU 867—868, 872, 843, 863; CIL III 3739—3740; RIU 869.

³⁴⁵ Ld. ezekhez *Nagy L.*, ArchÉrt 52 (1939) 116—, valamint *Nagy T.*, BpR 23 (1973) 50, 80. j. (az itt említett solvai bélyegekre való hivatkozás azonban téves, vö. *Soproni*, Limes Taf. 2. és *Uő*, Alba Regia 18 [1980] 49).

³⁴⁶ CIL XVI 164.

³⁴⁷ Másként *M. G. Jarrett*, IEJ 19 (1969) 221, No 23—24; vö. azonban CIL XVI 163—164.

³⁴⁸ *Nagy T.*, BpR 13 (1943) 388, 34. kép, 553—, ld. ehhez *Uő*, BpR 23 (1973) 40—, 54—. Vö. még *S. Soproni*, Alba Regia 18 (1980) 46.

³⁴⁹ Vö. *Nagy T.*, BpR 23 (1973) 40—, 54—; PZ III 129. Ld. még CIL XVI 179—180, 112—113. ld. ehhez *Zs. Visy*, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 71—, Nr. 5/A—B; uo. 61—, Nr. 2/A—B; CIL XVI 123, ld. ehhez *J. C. Mann*, IEJ 19 (1969) 211 és note 5., másként *M. G. Jarrett*, uo. 219, No 10. Bélyeges tégláit ld. ITP 93, Nr. 62—68, 70—71; *J. Klemenc*, ARR 3 (1963) 66; *D. Vučković—Todorović*, uo. 185. *Jarrett*, i. m. 219—, No 10., 17. és 24. alatt tárgyalja e cohors emlékeit, és szerinte 3 különböző csapatról van szó (fenntartva annak a lehetőségét, hogy No 10. és 17. alatti cohorsok esetleg azonosak), vö. azonban *Radnóti—Barkóczi*, i. m. 215—; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 71—; *S. Dušanić*, ZFF 10 (1968) 96.

³⁵⁰ CIL III 15138⁵.

³⁵¹ Not. Dign. Occ. XXXII, 59, ld. legutóbb *M. M. Roxan*, in: *Aspects of the Notitia Dignitatum*. BAR Suppl. Ser. 15 (Oxford 1976) 66; 73, Table 1, 25.

³⁵² Vö. CIL XVI 84 és 76—77. *Jarrett*, i. m. 221, No 23—24 szerint azonos lehet azzal a cohors I Thracummal, amely Moesia Superiorban és Daciában állomásozott az I. század végén, a II. század elején (vö. CIL XVI 46, 163), azonban a CIL XVI 84 diploma alapján valószínűbb, hogy a 110-es évek elején Germaniában állomásozott, vö. PS I 77, 24. j.

³⁵³ PZ III Kat. 15/2, 9, 14—15; *Gabier D.*, ArchÉrt 94 (1967) 194—, ld. ehhez PZ III 37; *B. Lőrincz*, Alba Regia 16 (1978) 361—. Ehhez az állomásozáshoz tartozik a RIU 538 felirat is Brigetióból.

³⁵⁴ Ld. legutóbb PZ III 37, további irodalommal.

³⁵⁵ Vö. CIL XVI 62 és *Zs. Visy*, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 61—, Nr. 2/A—B.

³⁵⁶ Ld. még CIL XVI 179—180, 112—113, ld. ezekhez *Zs. Visy*, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 71—, Nr. 5/A—B; CIL XVI 123; III 10639; PS I Kat. 2/1. Ehhez az állomásozáshoz tartozik a CIL III 10299 = 3319 felirat Bölskéről, ld. *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 62.

³⁵⁷ CIL XVI 175, 179—180, 112—113, ld. ezekhez *Zs. Visy*, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 71—, Nr. 5/A—B; uo. 61—, Nr.

2/A—B; CIL XVI 123, Vö. *H. Ubl*, RÖ 5—6 (1977—78) 236, ahol elírásként Inferior helyett Superior van említve.

³⁵⁸ Az ILS 9014 felirat alapján *T. Nagy*, ActaArchHung 7 (1956) 68 és *Jarrett*, i. m. 219, No 11 szerint később is itt állomásozott, vö. azonban ehhez *Fitz*, Syriens 61, 1. j.

³⁵⁹ *Radnóti—Barkóczi*, i. m. 219; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 66; *Fitz*, Syriens 60—, vö. azonban *T. Nagy*, ActaArchHung 7 (1956) 68. A kutatás szerint a cohors *equitata* volt, ezt azonban a katonai diplomák nem említik.

³⁶⁰ CIL XVI 26, 30.

³⁶¹ Vö. *Jarrett*, i. m. 223, No 29—30.

³⁶² E cohorsokhoz ld. legutóbb *H.-J. Kellner*, BVB 136 (1971) 214.

³⁶³ Vö. CIL XVI 158 és 30. Legutóbb *Alföldy*, Hilfstruppen 72.

³⁶⁴ Vö. CIL XVI 31 és RMD 6.

³⁶⁵ Legutóbb *Alföldy*, Hilfstruppen 75; *Beneš*, i. m. 55, Nr. 135.

³⁶⁶ AÉp 1935, 103. Ehhez az állomásozáshoz tartozik a CIL III 3562 felirat Aquincumból.

³⁶⁷ CIL XVI 46. Későbbi történetéhez ld. *Beneš*, i. m. 55—, Nr. 135.

³⁶⁸ PZ III Taf. 12, 8 = Kat. 15, 1. Értékeléséhez ld. uo. 39.

³⁶⁹ Uo. Kat. 5/6, 9, 26, 28, 31, 34, 7/1; CIL XVI 84, 178, 96—97, RMD 62.

³⁷⁰ Vö. PZ III 128—.

³⁷¹ *E. Tóth*, Alba Regia 18 (1980) 31— = AT 25 (1978) 182—.

³⁷² AÉp 1965, 166; CIL XVI 84, 178, 96—97, 104, RMD 62. Vö. még a 192. jegyzettel.

³⁷³ AÉp 1905, 240, ld. ehhez 192. j.; *E. Novotny*, RLÖ XII (1914) 34, l. j. Ehhez az állomásozáshoz tartozik egy devini bélyeges téglá is, *V. Ondrouch*, Limes Romanus na Slovensku (Bratislava 1938) 61, fig. 7. 21.

³⁷⁴ Az AÉp 1905, 240 felirat alapján REPann 624; *E. Tóth*, Alba Regia 18 (1980) 34, 4. j. = AT 25 (1978) 185, 13. j. Másként *S. Soproni*, FolArch 16 (1964) 39, 42.

³⁷⁵ Az IMS I 97 felirat alapján így *Wagner*, Dislokation 199—; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 49; *E. Tóth*, Alba Regia 18 (1980) 34, 4. j. = AT 25 (1978) 185, 13. j.

³⁷⁶ Vö. *S. Soproni*, FolArch 16 (1964) 39, 42; *S. Dušanić*, in: IMS I. ad n. 97.

³⁷⁷ CIL III 10854. Ehhez az állomásozáshoz tartozik a környéken letelepedett veteránjának felirata is, CIL III 4006.

³⁷⁸ Ld. legutóbb *Holder*, Studies in the Auxilia... 332, No 3073—3075.

³⁷⁹ CIL XVI 164.

³⁸⁰ Történetükhöz ld. *Radnóti—Barkóczi*, i. m. 202; *R. Saxer*, Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian. Epigraphische Studien 1 (Köln—Graz 1967) 25—; *S. Dušanić*, ZFF 10 (1968) 111.

3. Classis

¹ Történetéhez mindmáig legjobb *C. G. Starr*, The Roman Imperial Navy 31 B.C.—A.D. 324 (Cambridge 1960)² 138—; REPann 624—. Ld. még *S. Dušanić*, ZFF 10 (1968) 107—. Az ismert *praefecti* listáját ld. még *Pflaum*, Carrières, s számuk azóta sem növekedett, vö. *Dobó* Nr. 483—487. A *praefecti sexagenarius* állású lovagok voltak, ld. *H.-G. Pflaum*, Procurator. RE XXIII (Stuttgart 1957) 1249. A legénységhez és a tisztkekhez ld. *D. Kienast*, Untersuchungen zu den Kriegsschiffen der römischen Kaiserzeit. Antiquitas I:13 (Bonn 1966) 9—.

² Tac. ann. XII 30.

³ J. Šašel, Siscia. RE Suppl. XIV (München 1974) 725.

⁴ Vö. PUM 113.

⁵ CIL III 4025.

⁶ ITP 84, Nr. 1 (1).

⁷ Not. Dign. Occ. XXXII, 50: praefectus classis primae Flaviae Augustae.

⁸ Legutóbb E. Tóth—G. Vékony, ActaArchHung 22 (1970) 153—.

⁹ Bélyeges téglák: CIL III 10675; E. Ritterling, ArchÉrt 40 (1923—26) 85; felirat: ILJ 278.

¹⁰ D. Dimitrijević, OZb 12 (1969) 108—, 119.

¹¹ CIL VIII 7977.

¹² Vindobona: ld. ehhez a Legiótáborok című fejezetet; Brigetio: RIU 555; Aquincum: K. Póczy, RLU 84.

¹³ CIL XVI 91, 179—180; Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 61—, Nr. 2/A—B.

¹⁴ Not. Dign. Occ. XXXII 52, XXXIII 58, XXXIV 28.

¹⁵ S. Paulovics, Il limes Romano in Ungheria. Quaderni dell'Impero IV (Roma 1938) 10; J. Szilágyi, ActaArchHung 2 (1952) 196.

¹⁶ Not. Dign. Occ. XXXII 50—51, 55—56.

¹⁷ Ld. ehhez REPann 625.

¹⁸ Not. Dign. Occ. XXXIV 26—27.

¹⁹ REPann 626.

²⁰ Vö. RIU 555.

4. Róma városi csapatok

¹ Ld. ehhez összefoglalóan A. Passerini, Le coorti praetorie? (Roma 1969); H. Freis, Die cohortes urbanae. Epigraphische Studien 2 (Köln—Graz 1967). Pannoniai tevékenységükre ld. REPann 626. Septimius Severus korától kezdve számos pannoniai polgárt soroztak be a Róma városi csapatokba, ld. ezekhez Dobó Nr. 1—64; Fitz, Syriens 223—; B. Lőrincz, ActaArchHung 35 (1983) 70. Ezeket kívül még meg kell említenünk ezek pannoniai feliratait és oltárait, amelyeket hazatérésük után állítottak. Praetorianus-diplomák: CIL XVI 136, 142; RMD II, 134—135; sírkövek és oltárok: CIL III 4487, Intercisa I. Nr. 327., AÉp 1965, 223.

² CIL VIII 1026; AÉp 1903, 368.

³ AÉp 1950, 42; E. Swoboda, JÖAI 39 (1952) 151—.

⁴ Ld. ehhez legutóbb Zs. Visy, ActaArchHung 30 (1978) 49—.

⁵ Martial. VII 8, VIII 8, IX 31. Vö. REPann 551—.

⁶ CIL III 4037.

⁷ H. Graßl, RÖ 2 (1974) 7—; legutóbb H. Halfmann, Itinera principum (Stuttgart 1986) 217.

5. A pannoniai csapatok részvétele a tartományon kívüli harcokban

¹ Ld. ezekhez REPann 626—, amelyhez néhány újabb adatot ismerünk. A vexillatiókhoz ld. R. Saxer, Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian. Epigraphische Studien 1 (Köln—Graz 1967), ennek azonban éppen a pannoniai adatai hiányosak, vö. Fitz J., Alba Regia 11 (1970) 133. A legiókra ld. Ritterling, Legio és az V. fej. 1. pontot.

² Ritterling, Legio 1647.

³ REPann 626—.

⁴ Erre utalnak Q. Glitius Agricola feliratai, akit az első dak háborúban Pannonia helytartójaként tüntettek ki, CIL V 6976—6978, 6980.

⁵ Vö. ezekhez még N. Gostar, EpigrConstantza 373—; Uő, Dacia N. S. 23 (1979) 115—.

⁶ Legio XIII gemina: CIL III 1158, 1196; XV Apollinaris: CIL III 1478, 7397; Lőrincz B., ArchÉrt 104 (1977) 169— = Alba Regia 19 (1981) 286. Ld. ezekhez még REPann 615.

⁷ Vö. a Segédcapatok című fejezetet.

⁸ A. Mócsy, ActaArchHung 9 (1958) 412.

⁹ Ala: CIL XVI 61 és III 6748; cohors: vö. T. Nagy, ActaArchHung 7 (1956) 66—.

¹⁰ M. R. Alföldi, FolArch 8 (1956) 89—.

¹¹ Brigetio: Barkóczy L., NK 56—57 (1957—58) 19 = K. Bíró—Sey, Coins from identified sites of Brigetio and the question of local currency. RFüz II:18 (1977) 47, No 226; Carnuntum: W. Hahn, FMRÖ III/1: Carnuntum (Wien 1976) 174, Nr. 9876.

¹² Összeállításukat ld. Mócsy, Bevölk. 82.

¹³ AÉp 1938, 13. R. Saxer, Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian. Epigraphische Studien 1 (Köln—Graz 1967) 60— szerint a keltezés bizonytalan.

¹⁴ CIL X 1202, vö. Ritterling, Legio 1396—.

¹⁵ I adiutrix: CIL VIII 9376, 12877, 21049; II adiutrix: CIL VIII 9653, 9660; X gemina: CIL VIII 9382, 9761 és p. 2046; XIII gemina: CIL VIII 21057.

¹⁶ CIL XVI 99, valamint CIL VIII 9657; AÉp 1914, 241; AÉp 1955, 131—132. Legutóbb M. P. Speidel, LimSzékesfehérvár 129—.

¹⁷ Vö. CIL XVI 179—180. Ld. még Saxer, i. m. 31.

¹⁸ CIL VIII 9291, 21620; AÉp 1951, 265; AÉp 1955, 133. Legutóbb M. P. Speidel, LimSzékesfehérvár 129—.

¹⁹ M. P. Speidel, AJPh 93 (1972) 299— (= CIL VIII 21453).

²⁰ II adiutrix: AÉp 1893, 88; CIL VIII 18893; vexillatiók: CIL VIII 7050; Fronto, princ. hist. 13. Ld. még J. Fitz, ActaAntHung 9 (1961) 173; Saxer, i. m. 33.

²¹ Legio: CIL III 12091; AÉp 1977, 811; ala: Lukianos, de hist. conscr. 16; vö. ehhez C. Cichorius, Ala. RE I (Stuttgart 1894) 1239—; REPann 619. A csapat neve ezért nem szerepel a 163. évi brigetioi katonai diplomán, vö. RMD 62.

²² IMS I 97—98.

²³ IPSS 2 (= CIL III 13439); AÉp 1956, 124.

²⁴ Legutóbb J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 40, 45, 53; PUM 200; E. Weber, MGFC 1980/4, 16.

²⁵ X gemina: AÉp 1941, 166, ld. ehhez A. Betz, in: Corolla memoriae E. Swoboda dedicata (Köln—Graz 1966) 39—; RIT 130 = CIL II 4114 + p. 711, ld. legutóbb E. Weber, in: Bericht über den 14. österreichischen Historikertag in Wien (1979) 41—, I adiutrix: CIL III 7396, AÉp 1976, 640, 642; ld. legutóbb M. P. Speidel, BJ 176 (1976) 130—; XIII gemina: CIL XIII 1673, vö. Ritterling, Legio 1742; J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 40—.

²⁶ I adiutrix: CIL III 265; AÉp 1977, 819; II adiutrix: CIL III 10572; AÉp 1977, 820; vö. még AÉp 1976, 544; X gemina: AÉp 1977, 821.

²⁷ A visszatéréshez ld. egyelőre a II adiutrix aquincumi feliratát 202-ből, AÉp 1976, 544.

²⁸ J. Fitz, ActaAntHung 11 (1963) 284—; Uő, Alba Regia 11 (1970) 149.

²⁹ Vö. Uő, Klio 62 (1980) 408—.

³⁰ Intercisa I. Nr. 26, 326.

³¹ I adiutrix: RIU 718; II adiutrix: Intercisa I. Nr. 27.

³² CIL III 3344; IGRR III 1412, ld. ehhez Ritterling, Legio 1399 (ő nem zárja ki a Severus Alexander, illetve a III. Gordianus kori keltezés lehetőségét sem, vö. uo. 1450), AÉp 1976, 641; IMS I 25. Ld. ehhez még B. Lőrincz, ActaArchHung 30 (1978) 304, 60. j.

³³ IGRR III 1412; AÉp 1976, 640, 642. Legutóbb *B. Lőrincz*, ActaArchHung 30 (1978) 304, 60. j.

³⁴ Az IGRR III 1412 felirat alapján így REPann 628; *J. Fitz*, ActaArchHung 14 (1962) 112; *Nagy T.*, BpR 23 (1973) 39, 53.

³⁵ A háború 231–232-ben volt, vö. *Ritterling*, Legio 1329–, s a legio II adiutrix 231-ben még Aquincumban volt, ld. CIL III 3515 = *Kuzsinszky B.*, BpR 6 (1899) Nr. 122. Herodian. VI 4, 3 és VI 6, 2 alapján mindenesetre illyricumi csapatok részvételével (s valószínűleg pannoniaiakkal is) számolnunk kell a háborúban.

³⁶ CIL III 196.

³⁷ Ld. ezekhez REPann 629, további irodalommal.

6. Késő római hadsereg

¹ Ld. ehhez REPann 629–, további irodalommal. A duxokhoz ld. legutóbb *G. Winkler*, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft (Wien 1969) 105–, vö. még *B. Lőrincz*, ActaArchHung 31 (1979) 297–; *Uő*, Alba Regia 15 (1976) 99–, ahol az I. Valentinianus kori valeriai duxok időrendjét kíséreltük meg tisztázni. Keltezéseinket *J. Fitz*, Alba Regia 17 (1979) 346 nem tartja meggyőzőnek. A feliratos anyaghoz a legfontosabb gyarapodás a legio VI Herculia felirata Ad Militaréből, ld. ehhez *T. Nagy*, EpigrWien 274– = ILJ 1072, valamint a legio I Martiorum 372. évi felirata a visegrád-kőbányai örutoronyból, *S. Soproni*, LimSüddeutschland 138–. A Notitia Dignitatummal, a korszak fő katonai forrásával több munka foglalkozott. Lásd pl. *D. Hoffmann*, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Epigraphische Studien 7/I–II (Düsseldorf 1969) munkája, amely a *comitatenses*egységeket tárgyalja részletesen. Eredményeit *Soproni S.* a valeriai *ripenses*alakulatokra megkísérelte adaptálni, ActaArchHung 26 (1974) 59– = Limes 156–, ezt azonban a kutatás fenntartásokkal fogadta, vö. *A. Mócsy*, LimStirling 631–; *J. Fitz*, Gnomon 52 (1980) 296. A principatuskori auxiliákat, amelyek a Notitia Dignitatumban szerepelnek és azonosíthatók, *M. M. Roxan*, in: Aspects of the Notitia Dignitatum. BAR Suppl. Ser. 15 (Oxford 1976) 59– tárgyalta, s itt a teljes pannoniai lista is szerepel. Vö. ehhez még PZ III 31–, 41–.

² *T. Nagy*, EpigrWien 278–.

³ *Ritterling*, Legio 1572, 1596–.

⁴ *T. Nagy*, EpigrWien 274–.

⁵ Not. Dign. Occ. XXXII, 45, 47–48.

⁶ Uo. XXXII 44, 46, 48.

⁷ Uo. XXXIII, 51.

⁸ A rontott *contra Tantantum* forma emendálásához ld. *Soproni*, Limes 171–.

⁹ Not. Dign. Occ. XXXIII, 52–57.

¹⁰ Uo. XXXIV, 25–26.

¹¹ Not. Dign. Or. VII, 7; VIII, 39.

¹² *T. Nagy*, EpigrWien 278–.

¹³ CIL III 3653; *S. Soproni*, LimSüddeutschland 139– = Limes 53.

¹⁴ Vö. a Segédcapatok című ponttal.

¹⁵ Ld. ezekhez *M. M. Roxan*, in: Aspects of the Notitia Dignitatum. BAR Suppl. Ser. 15 (Oxford 1976) 59–, valamint PZ III 31–, 34, 41–.

¹⁶ Not. Dign. Occ. XXXII, 57, 59.

¹⁷ Ld. PZ III 31–, azonban az *Arrianis* = Klosterneuburg azonosításához vö. *Tóth E.*, AT 28 (1981) 219–.

¹⁸ Not. Dign. Occ. XXXII, 53, 58 (Pannonia II), XXXIII, 59–64 (Valeria), XXXIV, 29–30 (Pannonia I).

¹⁹ Not. Dign. Occ. XXXII, 54.

²⁰ Uo. XXXII, 22–43 (Pannonia II), XXXIII, 24–50 (Valeria), XXXIV, 14–23 (Pannonia I).

²¹ Intercisa I. Nr. 32.

²² *Várady L.*, Késő római hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476), (Budapest 1961) 82–; *Uő*, ActaAntHung 9 (1961) 389–; *S. Soproni*, ActaArchHung 26 (1974) 59– = Limes 156–.

²³ *A. Alföldi*, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I (Berlin–Leipzig 1924) 88–; *D. v. Berchem*, L'armée de Dioclétien et la réforme Constantinienne (Paris 1952) 93–; *T. Nagy*, ActaAntHung 7 (1959) 183–; REPann 630; *S. Dušanić*, ZFF 10 (1968) 112–; *Fitz*, Syriens 127.

²⁴ Vö. *A. Mócsy*, LimStirling 631–; *J. Fitz*, Gnomon 52 (1980) 295–.

²⁵ A létszámbebecslésekhez ld. legutóbb *Várady*, i. m. 49–.

7. A hadsereg építkezései. A bélyeges téglák

¹ Ld. ezekhez később.

² Tac. ann. I, 20; CIL III 4642, 10639; *G. Erdélyi–F. Fülep*, Intercisa I. Nr. 317; *B. Lőrincz–Zs. Visy*, Alba Regia 15 (1976) 201, Nr. 480.; stb.

³ Tac. ann. I, 20.

⁴ *Brigetio: S. Paulovics*, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest, 1941) 143–, téglanyagához ld. ITP 17, Nr. 97b; 18, Nr. 103.; 63, Nr. 3d; Aquincum: *Sz. Póczy K.*, ArchÉrt 99 (1972) 27–.

⁵ Ld. ehhez *B. Lőrincz*, Alba Regia 15 (1976) 176–.

⁶ *Bella L.*, ArchÉrt 14 (1894) 76, a lelőhelyhez ld. *Alföldi A.*, uo. 39 (1920–22) 13.

⁷ Ld. ezekhez legutóbb *A. Mócsy*, ActaAntHung 20 (1972) 147–; *H. v. Petrikovits*, EpigrConstantza 236–.

⁸ ZV 53, Nr. 6.

⁹ *A. Neumann*, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 17–18 (1961–62) 8, Nr. 1–2, 4; RIU 235, 505.

¹⁰ Cohors I Aelia ∞ sagittariorum: PZ III 32, Abb. 9a; cohors I Ulpia Pannoniorum: uo. 36, Abb. 10.; cohors VII Breucorum: PS I 19, Abb. 5.

¹¹ Ld. ezekhez összefoglalólag *Lőrincz B.*, in: Iparrégészeti kutatások Magyarországon (Veszprém 1981) 77–.

¹² ITP.

¹³ PS I–II; PZ III.

¹⁴ ZV.

¹⁵ Vö. a 12–14. jegyzettel.

¹⁶ *Lőrincz B.*, ArchÉrt 105 (1978) 3–, ld. még PZ III 29–.

¹⁷ *B. Lőrincz*, Alba Regia 15 (1976) 261.

¹⁸ Uo. 175.

¹⁹ Legio XIII gemina: ITP 64, Nr. 8–9, 13; legio XV Apollinaris: uo. 80–, Nr. 1–31.

²⁰ Ala I Tungrorum Frontoniana: *Lőrincz B.*, ArchÉrt 105 (1978) 4; legio II adiutrix: *Uő*, ActaArchHung 30 (1978) 309–.

²¹ Cohors I Hispanorum: PZ III 34–; ala I Britannica: *B. Lőrincz*, ActaArchHung 29 (1977) 366; vö. ehhez *Uő*, Alba Regia 17 (1979) 358; ala I Augusta Ituraeorum: PS II 23–.

²² Legio XIII gemina: ZV 80–, Nr. 1077–1348; 115–, Nr. 2235–2268; 121, Nr. 2350–2359; legio XIII gemina: uo. 88–, Nr. 1349–1651b; 117–, Nr. 2294–2304; 121–, Nr. 2360–2363, a kivételekhez ld. *B. Lőrincz*, Alba Regia 15 (1976) 261; legio XV Apollinaris: *Uő*, ArchÉrt 104 (1977) 167–; cohors II Alpinorum: vö. PZ III 38–; *Brigetio: B. Lőrincz*, ActaArchHung 27 (1975)

345—; legio X gemina: *Uő*, *ActaArchHung* 30 (1978) 310, ld. még *Uő*, *ArchÉrt* 104 (1977) 169—.

²³ PZ III 39.

²⁴ Legio II adiutrix: *B. Lőrincz*, *Alba Regia* 15 (1976) 176—; legio III Flavia: *Uő*, *ActaArchHung* 30 (1978) 301—.

²⁵ PS I 21.

²⁶ A II. század végi, III. századi anyaghoz ld. PS I 38—; PS II 51—; PZ III 78; a Caracalla kori típusokhoz ld. még *Fitz*, *Syriens* 102—; *Uő*, *ActaArchHung* 14 (1962) 79—; *T. Nagy*, in: *Studia in honorem V. Beševliev* (Sofia 1978) 208—.

²⁷ REPann 631—, további irodalommal.

²⁸ Quadriburgium: *B. Lőrincz*, *ActaArchHung* 31 (1979) 304—; *Vincenia*: PS II 42—.

²⁹ 364 előtti: *A. Mócsy*, *FolArch* 10 (1958) 98—; *Uő*, *LimCardiff* 191—; II. Constantius: *T. Kolník*, *LimSzékesfehérvár* 187—; *Soproni*, *Limes* 185—.

³⁰ Legutóbb *H. Ubl*, *Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N.F.* 11 (1979) 108, 115 további irodalommal.

³¹ PZ III 118, Anm. 191.

³² Legio II adiutrix: *B. Lőrincz*, *ActaArchHung* 31 (1979) 297, 302—; legio II Italica: *G. Winkler*, *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft* (Wien 1969) 107—, ld. ehhez még PS II 18—; legio X gemina: *Soproni*, *Limes* 51—.

³³ Uo. 187—.

³⁴ Uo. 42, ld. ehhez még *Visy Zs.*, AT 25 (1978) 248—.

³⁵ Ld. *Lőrincz B.*, in: *Iparrégészeti kutatások Magyarországon* (Veszprém 1981) 78 és 91, 13. j.

³⁶ *Uő*, *Alba Regia* 15 (1976) 101—.

³⁷ *A. Alföldi*, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I* (Berlin—Leipzig 1924) 82—.

³⁸ *B. Lőrincz*, *ActaArchHung* 31 (1979) 304—.

³⁹ Másként *Visy Zs.*, AT 25 (1978) 249—; *J. Fitz*, *Alba Regia* 17 (1979) 346, erre azonban nincs egyelőre adatunk.

⁴⁰ Ld. ehhez *B. Lőrincz*, *ActaArchHung* 31 (1979) 305, *Uő*, in: *Die spätromische Festung und das Gräberfeld von Tokod* (Budapest, 1981) 125.

⁴¹ Ld. ITP 22—, 36—, 43—; PS II 17—; PZ III 18. A pannoniái csapatok téglaszállításához ld. egyelőre *N. Gudea—B. Lőrincz*, *Alba Regia* 16 (1978) 363—.

8. Legiotáborok

¹ *M. Kandler*, *KNNÖ* 1 (1976) 59—; *AnzWien* 115 (1978) 343—.

² Legutóbb *I. Curk*, *Poetovio I. Katalogi in monografije* 13 (Ljubjana 1976) 64.

³ *B. Saria*, *GMDS* 20 (1939) 124; *Uő*, RE XXI (Stuttgart 1951) 1169—.

⁴ *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 3 (1953) 180.

⁵ *B. Saria*, RE XXI (Stuttgart 1951) 1169.

⁶ Uo. Ennek helyességét újabb adattal támasztja alá *I. Mikl*, AV 11—12 (1960—61) 155.

⁷ *J. Klemenc*—*B. Saria*, *Archäologische Karte von Jugoslawien*, Blatt Ptuj (1936) 56.

⁸ *I. Curk*, *AIug* 14 (1973) 43.

⁹ *B. Saria*, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 245—.

¹⁰ *J. Šašel*, RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 563.

¹¹ *I. Curk*, *AIug* 14 (1973) 44; *Uő*, AV 30 (1979) 360.

¹² Legutóbb *P. Petru*, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 511.

¹³ *J. Šašel*, RE Suppl. XIV (München 1974) 732.

¹⁴ Uo. 734.

¹⁵ *J. Klemenc*, *LimJugoslawien* 59—.

¹⁶ *D. Pinterovič*, *OZb* 11 (1967) 63; *Uő*, *OZb* 5 (1956) Taf. II hivatkodik *M. Katančič*, *Dissertatio de columna miliaria ad Eszekum reperta* (Eszeki 1782) Mursa térképére, amelyen egy erőd látható. Ez azonban nem feltétlenül azonos a kora császárkori táborral. A Iulius—Claudius kori egység táborhelye, amely a drávai átkelőhelyet biztosította, a dák háborúk idején a környéken állomásozó csapatok (legio X gemina) és az alkalmanként később is Mursában állomásozó alakulatok tábora nem feltétlenül lokalizálható ugyanarra a területre. Vö. *D. Pinterovič*, Mursa i njano područje u antičko doba (Osijek 1978) 202. Nem lehetetlen, hogy a korábbi felmérések során észlelt eltérések a különböző táborperiódusok méretbeli különbségeire utalnak. Feliratokon kívül a késő Augustus—Tiberius kori leletek is azt igazolják, hogy Mursa a legkorábban megszállt pontok egyike lehetett. Vö. *D. Gabler*, *OZb* 16 (1977) 104—.

¹⁷ A vindobonai táborra vonatkozó legfontosabb adatokat ld. *E. Polaschek*, *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* 15 (1935) 1—; *A. Neumann*, *Römische Baureste Am Hof 9* (Wien 1958); *Uő*, *Forschungen in Vindobona 1948 bis 1967 I: Lager und Lagerterritorium*. RLÖ XXIII (Wien 1967); *Uő*, PAR 21 (1971) 25; *Uő*, *Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens* (Wien—Köln—Graz 1972) 62—; *O. Harl*, in: *Vindobona — Die Römer in Wiener Raum* (Wien 1977) 84—; *M. Kandler*, uo. 90—.

¹⁸ *O. Harl*, *Vindobona. Das römische Wien* (Wien 1979) 52.

¹⁹ *F. v. Kenner*, *JZK N.F.* 3 (1905) 145.

²⁰ *O. Harl*, *Vindobona. Das römische Wien* (Wien 1979) 62—, vö. *Uő*, in: *Vindobona — Die Römer im Wiener Raum* (Wien 1977) 88.

²¹ *A. Neumann*, *Römische Baureste Am Hof 9* (Wien 1958) 29, Taf. II—III.; *Uő*, *Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens* (Wien—Köln—Graz 1972) 83.

²² *F. v. Kenner*, *JZK N.F.* 3 (1905) 145—.

²³ *A. Neumann*, *Römische Baureste Am Hof 9* (Wien 1958) 18.

²⁴ *Harl*, in: *Vindobona* 86.

²⁵ *A. Neumann*, *Römische Baureste Am Hof 9* (Wien 1958) 28—.

²⁶ *T. Bechert*, *BJ* 171 (1971) 233.

²⁷ *O. Harl*, *LimSzékesfehérvár* 137.

²⁸ *F. v. Kenner*, in: *Geschichte der Stadt Wien I* (Wien 1897) 61.

²⁹ *Kandler*, in: *Vindobona...* 91; *O. Harl*, *FÖ* 16 (1976) 263.

³⁰ *Kandler*, in: *Vindobona...* 94.

³¹ *A. Neumann*, *Die römischen Ruinen unter dem Hohen Markt* (Wien 1957); *O. Harl*, *Römische Ruinen unter dem Hohen Markt* (Wien 1976).

³² *A. Neumann*, *Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* 17—18 (1961—62) 8, Nr. 3.; *Uő*, RE IXA (Stuttgart 1961) 67. *T. Bechert*, *BJ* 171 (1971) 232 javaslatával szemben *A. Neumann* kitart amellett, hogy a gumpendorfi felirattörök nem a tábor építési feliratának része, hanem egy másik épülethez (fürdő?) tartozhatott, vö. *A. Neumann*, *APol* 14 (1973) 255.

³³ *A. Neumann*, *Forschungen in Vindobona 1948 bis 1967 I*. RLÖ XXIII (Wien 1967) 58, 62; *H. Ladenbauer—Orel*, *Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* 21—22 (1965—66) 13—; *A. Neumann*, *JRGZ* 12 (1965) 99—.

³⁴ *Kandler*, in: *Vindobona...* 97.

³⁵ Uo. 98.

³⁶ Uo.

³⁷ A. Neumann, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens (Wien—Köln—Graz 1972) 64. Elveti O. Harl, Vindobona. Das römische Wien (Wien 1979) 49.

³⁸ Ld. B. Sarva, in: LA I (DissPann II, 10. Budapest 1938) 253. Az emonai építési feliratot ld. J. Šašel—I. Weiler, Carn-Jb. 8 (1963—64) 40.

³⁹ A korábbi nézetek összegezését és kritikáját ld. PUM 43.

⁴⁰ A feltárásokról szóló közleményeket ld. RLÖ 1 (1900) — X (1909), XII (1914), a korábbiakat az AEM 10 (1886) — 14 (1891), valamint a Bericht des Vereines Carnuntum hasábjain.

⁴¹ E. Nowotny, RLÖ XII (1914) 167— nyomán E. Swoboda, Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler (Graz—Köln 1958) 31; R. M. Swoboda—Milenci, Carnuntum Jahrbuch 2 (1956) 63. Kritikáját ld. H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945 (Köln—Opladen 1960) 24, Anm. 23.

⁴² J. Šašel, RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 562—; Uő, Historia 19 (1970) 123.

⁴³ Uő, LimMamaia 196—.

⁴⁴ J. J. Wilkes, LimXanten—Nijmegen 245; ld. ehhez M. Kandler—S. Scheffnegger—Zabehlicky, Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum (Wien 1979) 9, 20—.

⁴⁵ C. Wells, The German Policy of Augustus. An Examination of the Archaeological Evidence (Oxford 1972) 159—.

⁴⁶ M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 659, Anm. 266.

⁴⁷ M. Grunewald, AnzWien 116 (1979) 6.

⁴⁸ Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 202—.

⁴⁹ H. Stiglitz, RE Suppl. XII (Stuttgart 1970) 1576.

⁵⁰ C. Wells, LimCardiff 188; vö. Grunewald, i. m. 6.

⁵¹ PUM 43.

⁵² M. Kandler, KNNÖ 1 (1976) 53.

⁵³ E. Nowotny, RLÖ XII (1914) Taf. I, ld. ehhez H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945 (Köln—Opladen 1960) 24, Abb. 5, 8.

⁵⁴ E. Nowotny, RLÖ XII (1914).

⁵⁵ M. Kandler, KNNÖ 1 (1976) 53—.

⁵⁶ M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin—New York) 629—.

⁵⁷ Uő, KNNÖ 1 (1976) 57.

⁵⁸ M. v. Groller, RLÖ III (1902) 35; IX (1908) 9—.

⁵⁹ M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin—New York) 632.

⁶⁰ E. Nowotny, BRGK 15 (1923—1924) 159.

⁶¹ T. Bechert, BJ 171 (1971) 253.

⁶² Uo. 284.

⁶³ M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 629.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ T. Bechert az elsőt 170, a másodikat 188 utánra keltezi, ld. ehhez M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 628.

⁶⁶ R. Fellmann, Jb. Gesellschaft Pro Vindonissa 1957/58, 165.

⁶⁷ Nem dönthető el, hogy melyik építményre vonatkoznak, ld. M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 637.

⁶⁸ Uo. 640—.

⁶⁹ H. Vettters, Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege 17 (1963) 159—.

⁷⁰ H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit (Opladen 1975) 84.

⁷¹ M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 644.

⁷² H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit (Opladen 1975) 108.

⁷³ M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 650.

⁷⁴ Uo. 657.

⁷⁵ H. Vettters, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 38 (1968—1970) 48—; M. Kandler, in: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert (Wien 1980) 87.

⁷⁶ H. Vettters, Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege 17 (1963) 157.

⁷⁷ L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476) (Budapest 1969), ld. ehhez A. Mócsy, ActaArchHung 23 (1971) 347—.

⁷⁸ M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 659. A Claudius kori periódus építményeihez ld. Uő, AnzWien 115 (1978) 343.

⁷⁹ A tábor praetenturájának keleti részén folytatott ásások periódusainak összefoglalását ld. M. Kandler, KNNÖ 1 (1976) 53—.

⁸⁰ Uő, in: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert (Wien 1980) 91.

⁸¹ Uo. 92.

⁸² L. Barkóczi, RLU 33; S. Paulovics, in: LA II (DissPann II, 11. Budapest, 1941) 153.

⁸³ S. Paulovics, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 160 korábbi földtáborral hozta összefüggésbe a földtöltést, amelynek csak a magja épült gyepetglákból.

⁸⁴ Uo. 161.

⁸⁵ Uo. 156.

⁸⁶ L. Barkóczi, RLU 33.

⁸⁷ S. Paulovics, in: LA II. DissPann II:11 (Budapest 1941) 162; Barkóczi L., AntHung 3 (1949) 71; Barkóczi, Brigetio 15.

⁸⁸ Barkóczi, Brigetio 15.

⁸⁹ T. Bechert, BJ 171 (1971) 248.

⁹⁰ 1/3 részt előreugró kaputornyokat említ Barkóczi, Brigetio 15.

⁹¹ L. Barkóczi, RLU 33.

⁹² T. Bechert, BJ 171 (1971) 248.

⁹³ Uo. 236.

⁹⁴ Barkóczi L., AntHung 3 (1949) 71.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Berkovics—Borota, ArchÉrt 6 (1886) 392.

⁹⁷ S. Paulovics, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 162; Barkóczi, Brigetio 16.

⁹⁸ S. Paulovics, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 156—.

⁹⁹ Uo. 153; Barkóczi, Brigetio 13.

¹⁰⁰ B. Lőrincz, ActaArchHung 27 (1975) 347.

¹⁰¹ Barkóczi L., AntHung 3 (1949) 73; Uő, RLU 35.

¹⁰² Uő, ArchÉrt 1944—1945, 172; T. Bechert, BJ 171 (1971) 235; legutóbb B. Lőrincz, ActaArchHung 27 (1975) 347.

¹⁰³ S. Paulovics, Il limes Romano in Ungheria (Roma 1938) 5; Uő, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 153.

¹⁰⁴ B. Lőrincz, ActaArchHung 27 (1975) 347.

¹⁰⁵ Uo. 349. Vö. A. Mócsy, ActaArchHung 29 (1977) 382, Anm. 176.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ T. Nagy, LimTel Aviv 145—.

¹⁰⁸ Szilágyi J., AT 2 (1955) 92, 96; K. Póczy, RLU 83.

¹⁰⁹ Szilágyi J., AT 2 (1955) 92, 96; Uő, ArchÉrt 91 (1964) 254; Uő, RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 83.

¹¹⁰ A Domitianus kori táborhoz ld. Nagy T., BpTört 1973, 114—; K. Póczy, RLU 83.

¹¹¹ J. Szilágyi, RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 83.

¹¹² T. Nagy, LimXanten—Nijmegen 360; Póczy K., BpR 24 (1976) 14. Kivétel BpR 24 (1976) 81.

¹¹³ G. Alföldy, ActaArchHung 11 (1959) 131.

¹¹⁴ B. Lőrincz, ActaArchHung 30 (1978) 299—.

¹¹⁵ Uo. 310.

- ¹¹⁶ G. Alföldy, ActaArchHung 11 (1959) 135—; Nagy T., BpTört 1973, 90; PUM 87; B. Lőrincz, ActaArchHung 30 (1978) 310.
- ¹¹⁷ J. Szilágyi, RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 83. Az átépítésre a 117—118-as eseményeket követően kerülhetett sor.
- ¹¹⁸ K. Póczy, RLU 83. Szabálytalan az alaprajz Nagy T. szerint, vö. LimXanten-Nijmegen 362.
- ¹¹⁹ Ld. Nagy T., BpTört 1973, 115; Póczy K., BpR 24 (1976) 14—. A korábbi irodalomban ettől eltérő méretadatokat találharunk, vö. T. Nagy, LimMamaia 32; Uő, LimXanten-Nijmegen 360, 362; K. Póczy, uo. 374 — itt 540×480 m található, amely leginkább közelíti meg az újabb felmérések — a decumanafront átvágásával már pontosított — adatait (Kocsis L. szíves közlése).
- ¹²⁰ Vö. T. Nagy, LimXanten-Nijmegen 362. Nem az árok helyét ismerjük!, ld. B. Lőrincz, ActaArchHung 30 (1978) 301.
- ¹²¹ Póczy K., RFüz I:30 (1977) 17.
- ¹²² Uő, BpR 24 (1976) 14.
- ¹²³ Uő, RFüz I:31 (1978) 34, 42; RFüz I:33 (1980) 33.
- ¹²⁴ Uő, BpR 24 (1976) 81.
- ¹²⁵ Nagy T., BpTört 1973, 115; K. Póczy, RLU 83.
- ¹²⁶ K. Póczy, LimXanten-Nijmegen 376; Nagy T., BpR 24 (1976) 411.
- ¹²⁷ Uő, BpTört 1973, 115; K. Póczy, RLU 83.
- ¹²⁸ T. Nagy, LimXanten-Nijmegen 362.
- ¹²⁹ Uo., ld. még BpTört 1973, 115; BpR 24 (1976) 411.
- ¹³⁰ Kérdő K., BpR 24 (1976) 71; Németh M., uo. 61, 64; Póczy K., RFüz I:30 (1977) 17.
- ¹³¹ Az újabb adatok korábbi megfigyeléseket igazolnak, ld. J. Szilágyi, RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 83; Póczy K.—Pekáry T., BpR 18 (1958) 530.
- ¹³² Németh M., BpR 24 (1976) 61.
- ¹³³ Nagy T., BpTört 1973, 115.
- ¹³⁴ Uő, LimXanten-Nijmegen 362.
- ¹³⁵ Uo. 363.
- ¹³⁶ Póczy K., BpR 24 (1976) 84.
- ¹³⁷ Uő, LimXanten-Nijmegen 374.
- ¹³⁸ Ld. 136. j.
- ¹³⁹ Póczy K., BpR 24 (1976) 81.
- ¹⁴⁰ T. Nagy, LimXanten-Nijmegen 363. A feltáráshoz ld. még Póczy K.—Kocsis L., RFüz I:32 (1979) 40.
- ¹⁴¹ T. Nagy, LimMamaia 32.
- ¹⁴² Póczy K., RFüz I:31 (1978) 41.
- ¹⁴³ Szirmai K., BpR 24 (1976) 38. t.
- ¹⁴⁴ Uo. 105.
- ¹⁴⁵ Uo. 104.
- ¹⁴⁶ Korábban forumnak tartotta Szilágyi J., BpM II 518. Vö. T. Nagy, LimMamaia 33.
- ¹⁴⁷ Uő, LimXanten-Nijmegen 363.
- ¹⁴⁸ K. Póczy, RLU 84; Pető M., BpR 24 (1976) 117.
- ¹⁴⁹ K. Póczy, LimXanten-Nijmegen 373.
- ¹⁵⁰ T. Nagy, uo. 363.
- ¹⁵¹ Uő, BpTört 1973, 116; Kaba M., RFüz I:33 (1980) 32.
- ¹⁵² Kocsis L., RFüz I:33 (1980) 33.
- ¹⁵³ Póczy K., RLU 84.
- ¹⁵⁴ J. Szilágyi, RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 83. Rendeltetéséhez ld. T. Nagy, LimXanten-Nijmegen 363.
- ¹⁵⁵ Szirmai K.—Altmann J., BpR 24 (1976) 233—.
- ¹⁵⁶ A. Mócsy, ActaArchHung 29 (1977) 382.
- ¹⁵⁷ Uo.
- ¹⁵⁸ Póczy K., BpR 24 (1976) 14—.
- ¹⁵⁹ Nagy T., BpTört 1973, 115.
- ¹⁶⁰ Póczy K., BpR 24 (1976) 16.

¹⁶¹ Facsády A., uo. 145—.

¹⁶² Parragi Gy., uo. 137.

¹⁶³ Németh M., RFüz I:32 (1979) 41.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ Póczy K., BpR 24 (1976) 16.

¹⁶⁶ Uő, BpR 21 (1964) 55—.

9. Limestáborok

- ¹ B. Saría, GMDS 18 (1937) 60; Uő, GMDS 20 (1939) 118—, 149—.
- ² U. Kabrstedt, Serta Hoffilleriana (Zagreb 1940) 183—.
- ³ A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia. Diss. Bernenses I:6 (Bern 1954) 120—.
- ⁴ Károlyi M., Sárvár monográfiája (Szombathely 1978) 63.
- ⁵ T. Buocz—M. Károlyi, ArchÉrt 98 (1971) 272.
- ⁶ Buocz T., Sárvár monográfiája (Szombathely 1978) 68.
- ⁷ Vell. Pat. II, 112—114. A korai történet kérdéseire ld. M. Mirković, Sirmium 1 (1971) 12—; J. W. Eadie, LimSzékesfehérvár 210.
- ⁸ O. Brukner, RVM 20 (1971) 120—.
- ⁹ Ld. Mirković, i. m.
- ¹⁰ Legutóbb PUM 50.
- ¹¹ Redő F., RFüz I:32 (1979) 62; Uő, RFüz I:33 (1980) 52; Uő, Forschungsbericht zur Ur- und Frühgeschichte 10 (Wien 1978) 89; Uő, ActaArchHung 31 (1979) 369.
- ¹² Tóth E., ArchÉrt 102 (1975) 43, 54; Uő, FolArch 27 (1976) 97.
- ¹³ B. Vikić, VAMZ 6—7 (1973) 75.
- ¹⁴ J. Fitz, LimMamaia 190—; Uő, Gorsium-Herculia. 4 IKMK B/32 (Székesfehérvár 1976) 21—.
- ¹⁵ Fitz J., RFüz I:33 (1980) 51.
- ¹⁶ É. Kocztur, Alba Regia 13 (1972) 136. A táborhoz ld. legutóbb J. Fitz, uo. 17 (1979) 194—.
- ¹⁷ Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 209.
- ¹⁸ Ld. ehhez H. Schönberger, JRS 59 (1969) 149.
- ¹⁹ D. Gabler, Arrabona. RE Suppl. XII (1970) 91—; Uő, Arrabona 13 (1971) 16; E. Szőnyi—D. Gabler—P. Tomka, Towns in mediaeval Hungary (s. a.). Carnuntummal nagyjából egykorúnak tartja megszállását M. Grünewald, AnzWien 116 (1979) 8.
- ²⁰ Barkóczi L. korábbi ásatása közölve Borbíró V.—Valló I., Győr város építéstörténete (Budapest 1956) 127; P. Tomka—E. Szőnyi—B. Szóke, MAIU 6 (1976) 109.
- ²¹ Ld. előző j. E típusok megegyeznek a vicus területén folytatott kutatások legkorábbi típusaival, vö. Gabler D., Arrabona 9 (1967) 25, 49—; Uő, Arrabona 13 (1971) 16.
- ²² Nagy T., BpTört 1973, 113.
- ²³ Radnóti A., BpM I. 24—; T. Nagy, LimXanten-Nijmegen 359; D. Gabler, ActaArchHung 28 (1976) 22.
- ²⁴ Kaba M., BpR 19 (1959) 252—.
- ²⁵ Vö. PUM 50.
- ²⁶ Barkóczi L., AntHung 3 (1949) 69; Uő, Brigetio 9.
- ²⁷ A. Radnóti, FolArch 6 (1954) 49.
- ²⁸ Nagy T., BpM II. 35 és 91, 3. j.; Uő, BpTört 1973, 86; 113; Uő, LimMamaia 34; Uő, RLU 91.
- ²⁹ Így Uő, BpM II. 519; Uő, LimTel Aviv 148. A leletanyaghoz vö. Uő, BpTört 1973, 86, keltezéséhez ld. Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 146—; 174.
- ³⁰ PUM 49.
- ³¹ Vö. L. Barkóczi—É. Bónis, ActaArchHung 4 (1954) 147—; L. Barkóczi, RLU 99. Ld. még Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 148—.

³² Matrica: E. B. Thomas, ArchÉrt 91 (1964) 257, vö. PUM 49; Ivánca: Visy Zs., ArchÉrt 105 (1978) 235—; 241, 6. kép; Ócsény: uo. 249—, 16. kép, értékelésükhöz vö. még A. Mócsy, LimStirling 631.

³³ Uo. 629—630.

³⁴ Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 150.

³⁵ H. Ubl, MGFC 1979/3, 6; Uő, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 114.

³⁶ Uo. 107; ld. még J. W. Neugebauer—M. Grünwald, uo. 183; J. W. Neugebauer—M. Grünwald, RÖ 5—6 (1977—78) 76.

³⁷ F. v. Kenner, JA 5 (1911) 145; A. Neumann, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens (Wien—Köln—Graz 1972) 15.

³⁸ O. Harl, Vindobona — Die Römer im Wiener Raum (Wien 1977) 110; M. P. Speidel, uo. 21.

³⁹ A. Neumann, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens (Wien—Köln—Graz 1972) 14; Uő, Die römische Baureste Am Hof 9 (Wien 1958) 10.

⁴⁰ H. Ladenbauer-Orel, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 21—22 (1965—66) 13.

⁴¹ Ld. D. Gabler, Vindobona — Die Römer im Wiener Raum (Wien 1977) 119, 123.

⁴² Uo. 119.

⁴³ O. Harl, Wiener Geschichtsblätter Beiheft 2 (1979) 11.

⁴⁴ Így Uő, Das römische Wien (Wien 1979) 22. Az erre vonatkozó megállapítás kritikáját ld. E. Rupprechtsberger, JbOÖMV 125 (1980) 49.

⁴⁵ Vö. A. Mócsy, LimStirling 628.

⁴⁶ H. Ubl, FÖ 18 (1979) 464.

⁴⁷ Uő, LimStirling 593.

⁴⁸ H. Stiglitz, FÖ 17 (1978) 353.

⁴⁹ Uő, MGFC 1978/4, 6; Uő, MGFC 1980/4, 13; 15, Abb. 1.

⁵⁰ S. Soproni, RLU 49; Uő, Limes 16.

⁵¹ Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 150.

⁵² REPann 635.

⁵³ Így A. Szalay, Über das römische Kastell von Dunabogdány. ArchHung 10 (Budapest 1933) 13.

⁵⁴ I. Paulovics, Il limes romano in Ungheria. Quaderni dell'Impero (Roma 1938) 9; ld. legutóbb E. Fóth, Alba Regia 18 (1980) 31 — AT 25 (1978) 182—.

⁵⁵ Póczy K., BpR 24 (1976) 13.

⁵⁶ AÉp 1969—1970, 477.

⁵⁷ Topál J., RFüz I:32 (1979) 41.

⁵⁸ Nagy T., BpTört 1973, 113.

⁵⁹ Németh M., BpR 24 (1976) 61.

⁶⁰ Nagy T., BpM II. 519—520; Uő, LimTel Aviv 148; Uő, BpTört 1973, 86; 113; Uő, LimMamaia 34; Uő, RLU 91. Keltezéséhez ld. 29. j.

⁶¹ Ld. az előző jegyzetet.

⁶² Fülep F., BpM II. 644; 647; Uő, RLU 93.

⁶³ L. Barkóczi—É. Bónis, ActaArchHung 4 (1954) 141—; keltezéséhez ld. Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 145—; 174; Uő, LimStirling 637.

⁶⁴ L. Barkóczi—É. Bónis, ActaArchHung 4 (1954) 146—.

⁶⁵ PUM 49.

⁶⁶ Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 148—.

⁶⁷ E. B. Vágó, Alba Regia 11 (1970) 112.

⁶⁸ A csapattörténeti adatokat ld. az ala Asturum II-nál, a sigillatákhöz ld. E. B. Vágó, ActaArchHung 29 (1977) 95, Abb. 8. Vö. még A. Mócsy, uo. 25 (1973) 385.

⁶⁹ L. Barkóczi, Intercisa I. 23—; B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 681—.

⁷⁰ Ld. ezekhez RLU 107—; Visy Zs., ArchÉrt 105 (1978) 248—; J. Klemenec, ARR 3 (1963) 55—; D. Vucković-Todorović, uo. 184—; M. Bulat, OZb 12 (1969) 39—; D. Pinterović, uo. 53—; D. Dimitrijević, uo. 81—. A limesszakasz lehetséges flaviusi táboraihoz ld. legutóbb D. Gabler, LimStirling 637—.

⁷¹ Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 152—.

⁷² Uő, MAIU 4 (1973) 184; Taf. 57.

⁷³ Uo. Taf. 56.

⁷⁴ E. Bíró, RLU 39.

⁷⁵ Vö. REPann 649—; J. Fitz, Alba Regia 14 (1975) 353, 355; Soproni, Limes 69.

⁷⁶ B. Lőrincz, AV 31 (1980) 258—; Uő, ArchÉrt 107 (1980) 83, 42. j.; PZ III 61—.

⁷⁷ Ld. az előző jegyzetet.

⁷⁸ Ld. legutóbb Soproni, Limes 69; Uő, Alba Regia 18 (1980) 48.

⁷⁹ Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 66, 6. kép 2; 67; Uő, RLU 95.

⁸⁰ L. Barkóczi—É. Bónis, ActaArchHung 4 (1954) 147—.

⁸¹ Uo. 152—, keltezéséhez ld. Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 172, 175 és PS II 138, Anm. 20.

⁸² Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 171; A. Mócsy, LimStirling 630.

⁸³ Szőnyi—Gabler—Tomka, i. m.

⁸⁴ Gabler D., Arrabona 13 (1971) 25.

⁸⁵ H. Stiglitz, FÖ 17 (1978) 353—.

⁸⁶ S. Soproni, RLU 49.

⁸⁷ Ulcisia Castra: Uő, Limes 69, bár most már nem tartja kizártnak azt sem, hogy a teljes köbeépítésre csak Caracalla uralkodása alatt került sor, vö. Alba Regia 18 (1980) 48; Albertfalva: T. Nagy, RLU 91; Campona: F. Fülep, RLU 93.

⁸⁸ E. Bíró, RLU 39, vö. még B. Lőrincz, ActaArchHung 31 (1979) 458.

⁸⁹ Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 173; B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 685.

⁹⁰ T. Bechert, BJ 171 (1971) 250. Camponához vö. azonban Fülep F., BpM II. 644.

⁹¹ H. Ubl, LimStirling 592.

⁹² Uő, MGFC 1979/3, 6; Uő, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 112—.

⁹³ O. Harl, in: Vindobona — Die Römer im Wiener Raum (Wien 1977) 107; M. Kandler, MGFC 1980/4, 3—.

⁹⁴ L. Franz—A. Neumann, Lexikon Ur- und frühgeschichtlicher Fundstätten Österreichs (Wien—Bonn 1965) 81.

⁹⁵ H. Stiglitz, MGFC 1978/4, 4—; Uő, FÖ 17 (1978) 353—; Uő, MGFC 1980/4, 12—.

⁹⁶ H. Ubl, MÖAUF 25 (1974—75) 147.

⁹⁷ L. Kraskovská, The Roman Cemetery at Gerulata-Rusovce, Czechoslovakia. BAR Suppl. Ser. 10 (Oxford 1976) 1.

⁹⁸ Uő, ZSNM História 61 (1967) 69—.

⁹⁹ Radnóti A.—Gabler D., CommArchHung 1982, 47—.

¹⁰⁰ L. Kraskovská, ZSNM História 61 (1967) 82—.

¹⁰¹ R. Puztai, RLU 15.

¹⁰² Gabler D., Arrabona 8 (1966) 78; Uő, RLU 19.

¹⁰³ Ld. Borbíró—Valló, i. m. 127; Kozák K.—Uzsoki A., Arrabona 12 (1970) 11—; D. Gabler, RLU 23; E. Szőnyi—P. Tomka—B. Szőke, MittArchInst 6 (1976) 108; E. Szőnyi—D. Gabler—P. Tomka, i. m. (s. a.).

¹⁰⁴ D. Gabler, RLU 27; Uő, LimXanten—Nijmegen 309.

¹⁰⁵ E. Bíró, RLU 39.

¹⁰⁶ Kelemen M., in: Magyarország Régészeti Topográfiája 5 (Budapest 1979) 266.

¹⁰⁷ Soproni, Limes 17.

- ¹⁰⁸ Uo. 62.
- ¹⁰⁹ Nagy L., ArchÉrt 52 (1939) 137—; T. Nagy, uo. 1942, 261—; Uő, BpR 13 (1943) 393—; Soproni, Limes 68—.
- ¹¹⁰ Nagy T., BpM II. 520—; Uő, LimTel Aviv 148; Uő, BpTört 1973, 113; Uő, LimMamaia 34; Uő, RLU 91.
- ¹¹¹ Fülep F., BpM II. 646—, további irodalommal; Uő, RLU 93.
- ¹¹² Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 65—; Uő, RLU 95.
- ¹¹³ L. Barkóczi—É. Bónis, ActaArchHung 4 (1954) 156—, 159—.
- ¹¹⁴ Paulovics I., ArchÉrt 46 (1932—33) 144—; L. Barkóczi, Intercisa I. 22—; E. B. Vágó, Alba Regia 11 (1970) 110—; Zs. Visy, uo. 13 (1972) 258—; Uő, Intercisa. Dunaújváros in der Römerzeit (Budapest 1977) 15—; B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 685—.
- ¹¹⁵ Zs. Visy, RLU 107; Uő, ArchÉrt 105 (1978) 249; 248, 14. kép.
- ¹¹⁶ Uő, RLU 109.
- ¹¹⁷ F. Fülep, RLU 113; Zs. Visy, ArchÉrt 105 (1978) 250; 251, 17. kép; V. Kováts—B. Maráz, uo. 102 (1975) 299.
- ¹¹⁸ F. Fülep, RLU 117; Zs. Visy, ArchÉrt 105 (1978) 250; 252, 18. kép; F. Fülep, uo. 103 (1976) 294.
- ¹¹⁹ Ld. ezekhez a 70. jegyzetet.
- ¹²⁰ Legutóbb J. Klemenc, LimJugoslawien 65—.
- ¹²¹ Fröhlich R., ArchÉrt 12 (1892) 41—.
- ¹²² L. Barkóczi, Intercisa II. 519; D. Alicu, AMN 10 (1973) 122; REPann 636; D. Gabler, LimXanten-Nijmegen 305.
- ¹²³ S. Soproni, RLU 49; Uő, Limes 17—.
- ¹²⁴ Uő, Alba Regia 18 (1980) 47—.
- ¹²⁵ B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 686—.
- ¹²⁶ Soproni, Limes 194.
- ¹²⁷ Uo. 48.
- ¹²⁸ Finály G., ArchÉrt 27 (1907) 47, 51.
- ¹²⁹ B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 688.
- ¹³⁰ E. T. Szőnyi, Alba Regia 19 (1981) 138.
- ¹³¹ Uo. A fal korábbi átvágásához ld. Kozák K., Arrabona 9 (1967) 80, 82—.
- ¹³² Meg kell jegyeznünk azonban, hogy Intercisában e toronytípus későbbi, ld. B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 691.
- ¹³³ L. Barkóczi, Intercisa I. 50, ld. ehhez azonban az előző jegyzetet; REPann 652—; Nagy T., BpTört 1973, 109; Soproni, Limes 184.
- ¹³⁴ H. v. Petrikovits, JRS 61 (1971) 184.
- ¹³⁵ D. Gabler, LimXanten-Nijmegen 309, vö. azonban még B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 691.
- ¹³⁶ Gabler D., Arrabona 8 (1966) 86.
- ¹³⁷ E. Bíró, RLU 39.
- ¹³⁸ Nagy T., ArchÉrt 1942, 269—.
- ¹³⁹ Fülep F., BpM II. 649.
- ¹⁴⁰ L. Barkóczi, Intercisa I. 32.
- ¹⁴¹ F. Fülep, RLU 117.
- ¹⁴² Soproni, Limes 56.
- ¹⁴³ D. Dimitrijevič—M. Gorenc, RVM 5 (1956) 150—.
- ¹⁴⁴ Vö. PUM 304, fig. 50.; Soproni, Limes Taf. 89,2; Tóth E., Som MK 2 (1975) 184, 40. kép.
- ¹⁴⁵ M. Manojlovič, RVM 11 (1962) 123—.
- ¹⁴⁶ A Pone Navata azonosítást nem fogadja el A. Mócsy, LimStirling 632—.
- ¹⁴⁷ Soproni, Limes 56.
- ¹⁴⁸ H. Ubl, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 112.
- ¹⁴⁹ S. Soproni, RLU 59.
- ¹⁵⁰ Nagy T., ArchÉrt 1942, 263—.
- ¹⁵¹ A kelezéshez vö. B. Lőrincz, ActaArchHung 31 (1979) 302, Anm. 109.
- ¹⁵² II. Constantius uralkodásának eleje — Campona, vö. ehhez F. Fülep, RLU 93; II. Constantius uralkodásának vége, I. Valentinianus uralkodásának eleje — Intercisa, ld. ehhez B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 691—; I. Valentinianus — Visegrád-Sibrikdomb, ld. ehhez Soproni, Limes 59.
- ¹⁵³ S. Soproni, RLU 69.
- ¹⁵⁴ H. Stiglitz, MGFC 1978/4, 7.
- ¹⁵⁵ L. Kraskovská, ZSNM História 61 (1967) 70.
- ¹⁵⁶ D. Gabler, LimXanten-Nijmegen 302.
- ¹⁵⁷ Soproni, Limes 18.
- ¹⁵⁸ Uo. 69.
- ¹⁵⁹ B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 688—; PS II 53; 64—, Abb. 14—15.; Zs. Visy, Intercisa. Dunaújváros in der Römerzeit (Budapest 1977) 39—.
- ¹⁶⁰ Soproni, Limes 57.
- ¹⁶¹ Ld. a 159. jegyzetet, valamint E. B. Vágó, Alba Regia 11 (1970) 110—.
- ¹⁶² CIL III 10596: muros cum turribus horum castrorum a rudimentis fundamentorum consurgere imperarunt.
- ¹⁶³ S. Soproni, RLU 53.
- ¹⁶⁴ A. Mócsy, LimStirling 632—.
- ¹⁶⁵ Horváth I.—Kelemen M.—Torma I., Magyarország Régészeti Topográfiája 5 (Budapest 1979) 343 (a táborra vonatkozó fontosabb adatokat Mócsy A. foglalta össze); A. Mócsy, RLU 47; Uő, in: Die spätromische Festung und das Gräberfeld von Tokod (Budapest 1981) 37—.
- ¹⁶⁶ Uo. 40.
- ¹⁶⁷ Uo.
- ¹⁶⁸ Uo. 42—.
- ¹⁶⁹ H. Ubl, MGFC 1979/3, 9.
- ¹⁷⁰ L. Kraskovská, ZSNM História 61 (1967) 69.
- ¹⁷¹ D. Gabler, MittArchInst 4 (1973) 183.
- ¹⁷² S. Soproni, RLU 49, 69.
- ¹⁷³ E. Bíró, RLU 39.
- ¹⁷⁴ Szalay, i. m. 11.
- ¹⁷⁵ S. Paulovics, Il limes Romano in Ungheria. Quaderni dell'Impero (Roma 1938) 10; Soproni, Limes 62.
- ¹⁷⁶ Uo. 59.
- ¹⁷⁷ H. Stiglitz, FÖ 18 (1979) 462.
- ¹⁷⁸ H. Ubl, LimStirling 59.
- ¹⁷⁹ B. Lőrincz—Zs. Visy, uo. 691—.

10. Órtornyok

¹ Solva—Aquincum: Soproni, Limes 21—; Nagy L., BpTört 1942, 754—; S. Soproni, LimStirling 671—; Intercisa—Annamatia: Visy Zs., ArchÉrt 107 (1980) 166—; 105 (1978) 236—, 254— (jelentősen módosítva Fitz J., uo. 82 [1955] 69— eredményeit).

² Ld. ezekhez G. Pascher, RLÖ 19 (1949); RLU; D. Dimitrijevič, OZb 12 (1969) 88—, 92, Abb. 10.

³ Soproni, Limes 15, 94.

⁴ Uo. 21—, 94.

⁵ Uo. 94.

⁶ Visy Zs., ArchÉrt 105 (1978) 256.

⁷ REPann 638.

⁸ M. v. Groller, RLÖ 4 (1903) 23—.

⁹ Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 178; Barkóczi, Brigetio 6.

¹⁰ S. Soproni, LimStirling 675, Abb. 44, 3: 677.

¹¹ A korábbi kutatás szerint egy hasonló késő római őrtorny Rajkán került elő (ld. ehhez PZ III 18, további irodalommal), ez

azonban az ásatási dokumentáció alapján egy kemence (Tóth E. szíves szóbeli közlése).

¹² Soproni, Limes 59—; *Uő*, LimStirling 677.

¹³ CIL III 3387, ld. ehhez REPann 639.

¹⁴ CIL III 3385; *G. Erdélyi—F. Fülep*, Intercisa I. Nr. 297—307.

¹⁵ *Fitz J.*, ArchÉrt 82 (1955) 69—; *Uő*, RLU 105, ld. ezekhez még *Visy Zs.*, ArchÉrt 105 (1978) 255, 22. kép.

¹⁶ Ld. ezekhez *Visy Zs.*, ArchÉrt 107 (1980) 166—.

¹⁷ Dömös: *Soproni*, Limes 48; *Uő*, RLU 61; Visegrád: *Uő*, Limes 59; Budapest-Csillaghegy: *Nagy L.*, ArchÉrt 52 (1939) 126; *S. Soproni*, RLU 81.

¹⁸ *Soproni*, Limes 66—.

¹⁹ *Nagy L.*, BpR 12 (1937) 272; *Uő*, BpTört 1942, 756.

²⁰ *Vö. Uő*, ArchÉrt 50 (1937) 113 és *B. Lőrincz*, ActaArchHung 31 (1979) 302—.

²¹ *Visy Zs.*, ArchÉrt 105 (1978) 243; 107 (1980) 166—, 172.

²² *Visy Zs.*, AT 25 (1978) 246— szerint egyes esetekben korábbi keletkezés is számításba jön. A bélyegezetlen téglákhoz *vö. azonban E. Tóth*, ArchÉrt 109 (1982) 301—, Nr. 39.

²³ *Soproni*, Limes Taf. 4, 1.

²⁴ *Uo.* 88—; *S. Soproni*, LimStirling 671—; *Nagy L.*, BpTört 1942, 754—.

²⁵ *D. Dimitrijević*, OZb 12 (1969) 88—.

²⁶ Leányfalu: *Soproni*, Limes 63—; Taf. 67.; Budakalász: *Uő*, RLU 79—.

²⁷ *Uő*, LimCardiff 197— = Limes 81—.

²⁸ *Uo.* 36—; Taf. 18—26.

²⁹ *Vö. A. Mócsy*, FolArch 10 (1958) 93—; *Uő*, LimCardiff 192—.

³⁰ *Soproni*, Limes 71.

³¹ *Visy Zs.*, ArchÉrt 105 (1978) 236, 243—; *Szabó K.—Lőrincz B.*, ArchÉrt 105 (1978) 257—; *Visy Zs.*, ArchÉrt 107 (1980) 173—.

11. Katonai építkezések a tartomány belsejében

¹ Ld. a Legióstáborok és Limestáborok című pontokat.

² *J. Fitz*, LimMamaia 188; *Uő*, ActaArchHung 24 (1972) 30—.

³ *É. Kocztur*, Alba Regia 13 (1972) 136; *J. Fitz*, *uo.* 17 (1979) 194—.

⁴ *Uő*, ActaArchHung 24 (1972) 30.

⁵ *B. Lőrincz*, Alba Regia 15 (1976) 176; PS II 111, Kat. 9/78.

⁶ *J. Fitz*, Alba Regia 17 (1979) 195; 198, Abb. 11.

⁷ *Uo.* 194—.

⁸ Elterjedésüket a tartomány belsejében ld. PUM 235, fig. 39.; ld. még *Dobó*, Verwaltung 159—; *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 79—.

⁹ *Nagy L.*, BpTört 1942, 759—; *Maróti É.*, RFüz I:32 (1979) 52— (Pilisszántó).

¹⁰ *A. Barb*, BHb 11 (1949) 11.

¹¹ *Uő*, JÖAI 37 (1948) Bleiblatt 263—.

¹² *V. Cserményi—E. Tóth*, Savaria 13—14 (1979—1980) 186—.

¹³ *Radnóti A.*, PMÉ 1939—40, 29.

¹⁴ *Sági K.*, MTAK 5 (1954) 523—; REPann 640, *vö. ezekhez J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 76—.

¹⁵ *Vö. Zs. Visy*, LimStirling 705—.

12. Bal parti erődítmények

¹ Most is használható az egyetlen áttekintés: *Tóth—Kurucz J.*, Római nyomok a pannoniai Duna-limes bal partján (Komárom 1914).

² A legnevezetesebb ilyen jobb parti település Poigen Au (Villa Gai?), *E. Swoboda*, Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler (Köln—Graz 1964¹) 15.

³ *M. v. Groller*, RLÖ I (1900) 17— és Taf. XII.; *G. Pascher*, *uo.* XIX (1949) 22, *vö. E. Swoboda*, Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler (Köln—Graz 1964) 253.

⁴ Ld. l. j. A Celamantia névről 14. j.

⁵ *B. Swoboda*, SIA 10 (1962) 422—.

⁶ *Gy. Juhász*, Die Sigillaten von Brigetio. DissPann II. 3 (Budapest é. n.) 196—; *vö. E. Swoboda*, Carn-Jb 1959 (1961) 26.

⁷ RIU 632—633.

⁸ *Nagy L.*, Az Eskü-téri erőd, Pest város őse (Budapest 1946), *vö. Nagy T.*, BpM II. 47.

⁹ *V. Ondrouch*, Limes Romanus na Slovensku (Bratislava 1938); *Fr. Křížek*, Terra Sigillata in der Slowakei (Brno 1939); *J. Dekán*, Limes Romanus Konferenz Nitra (Bratislava 1959) 36—; *T. Nagy*, ActaAntHung 6 (1958) 429—; *A. Mócsy*, FolArch 10 (1958) 96—; *Zolnay L.*, StCom 3 (1975) 25— és RLU passim.

¹⁰ *V. Plachá*, AR 24 (1972) 73—; *J. Bujna*, *uo.* 28 (1976) 494—.

¹¹ *Nagy L.*, BpTört 1942, 748; *Szilágyi J.*, ArchÉrt 76 (1949) 72—; *Nagy T.*, BpM II. 47.

¹² *Nagy L.*, BpTört 1942, 761.

¹³ Az ún. rákospalotai Commodus-felirattal való kapcsolat és az erőd erre alapított datálása (*Nagy T.*, BpM II. 47) így eselik.

¹⁴ Leányvár ókori nevének Ptol. II, 11, 15 alapján *Celamantiát* szokás tartani, ez a név azonban a Notitia Dignitatum Valeria-fejezetében nem fordul elő annak ellenére, hogy Leányvár az egész század folyamán használatban volt. Lehet, hogy Ptolemaios pozícióadata ezúttal is téves számításra nyugszik; Celamantia ugyanis a szabad Germania „városa”, amit egy bal parti erődről aligha mondhatott volna.

¹⁵ *Nagy L.*, Az Eskü-téri erőd, Pest város őse (Budapest 1946); *Nagy T.*, ArchÉrt 98 (1971) 271; *Uő*, LimMamaia 34; *Uő*, BpM II.

¹⁶ *S. Soproni*, LimCardiff 202; *Uő*, Limes 109, 128—, aki a gödi tábornak a Notitia Dignitatum Contra Tautantumával (= contra Constantiam) azonosítja, *uo.* 171—. Títelnek Contra Acincóval való azonosítása azonban téves, mert Contra Acinco a Notitia szerint Valeria duxa alá tartozik, míg Títel Pannonia Secunda limeséhez tartozott.

¹⁷ *Fröblich R.*, ArchÉrt 9 (1889) 98—; *P. Velenrajter*, RVM 7 (1958) 126—. Nem világos, hogy a Notitiában egyszer castellum Onagrinum néven említett tábor ezzel, vagy pedig a barbaricumban, a limestől távolabb fekvő Contra Bononiammal azonos-e. Erről ld. még a köv. pontban.

¹⁸ Not. Dign. Occ. XXXIII, 44.

¹⁹ *A. Mócsy*, FolArch 10 (1958) 89—; *Uő*, LimCardiff 191—. Azonos rajnai burgusokról *W. Jorns*, LimMamaia 427—; *Uő*, AKorr 3 (1973) 75—.

²⁰ Alaprajza után ide sorolható még a Henszlmann által feltárt és középkorinak mondott építmény Bácscon: *A. Mócsy*, OZb 12 (1969) 71—.

²¹ Ld. III. fej. 9. pont.

13. Római erődítmények a barbaricumban

¹ Ilyen lehet pl. az orgoványi páncéltöredék *B. Thomas E.*, Cumania 4 (1976) 21—.

² Cass. Dio LXXI, 20, 1—2.

³ IPSS 2 = *Dobó* 537.

⁴ AÉp 1956, 124 = *Dobó* 536.

³ Amm. Marc. XXIX, 6, 2; vö. III. fej. 10. pont.

⁶ Lőrincz B., ArchÉrt 100 (1973) 59—.

⁷ E. Swoboda, Carn-Jb 5 (1959) 29. Nézetét uo. 8 (1963—64) 17— módosította és a téglabélyegek ellenére Marcus Aurelius korára tette őket. Ez ellen J. Dobai, in: Corolla memoriae E. Swoboda dedicata (Graz-Köln 1966) 118—, aki azonban nem hivatkozik Tacitus szerintünk perdöntő helyére (ld. köv. j.).

⁸ Tac. Germ. 42.

⁹ REPann 643—; T. Kolník, Cifer-Pác, eine jungkaiserzeitliche Station. III. Internat. Kongress für slawische Archäologie, Bratislava 7—14. Sept. 1975 (Nitra 1975).

¹⁰ J. Fitz, Alba Regia 4—5 (1963—64) 75—.

¹¹ Lakatos P., AT 12 (1965) 91—; Uő, MFMÉ 1964—65 (1966) 65—.

¹² Chron. Min. I, 230.

¹³ Not. Dign. Occ. XXXII, 41; XXXIII, 48.

¹⁴ S. Soproni, ellentétes véleményét ld. pl. LimXanten-Nijmegen 393—, aki Contra Acincót Titellel azonosítja, amiről ld. V. fej. 12. pont, 16. j. és J. Fitz, Alba Regia 17 (1979) 354.

¹⁵ Sokkal bizonytalanabb, de nem teljesen alaptalan az a feltételezés, hogy Diocletianus és Maximianus fogadalmi felirata egy 294-ben épült barbaricumí erődítményhez tartozott, ld. III. fej. 8. pont, 7. j.

¹⁶ S. Soproni, LimCardiff 197—; Soproni, Limes 81—.

14. Limes- és helyőrségtörténet

¹ Cass. Dio XLIX 38, 1.

² Vell. Pat. II, 113, 1.

³ Vespasianus határvédelmi politikájához ld. E. Tóth—G. Vékony, ActaArchHung 22 (1970) 133—; PUM 80—.

⁴ A diploma ugyan Titus korából származik, azonban a Vespasianus kori állapotot tükrözi. A cohors XIIIX Voluntariorum c. R. viszont nem szerepel a diplomán, ld. ehhez E. Tóth, Alba Regia 18 (1980) 31— = AT 25 (1978) 182—.

⁵ A császár dunai háborúhoz ld. legutóbb Zs. Visy, ActaArchHung 30 (1978) 37— és PUM 82—.

⁶ Vö. a Limestáborok című pontot és PUM 88.

⁷ K. Dietz, in: Regensburg zur Römerzeit (Regensburg 1979) 63— és CIL XVI 64; az alák száma 4 (?), illetve 5.

⁸ REPann 651 tévesen Superiorinál sorolja fel.

⁹ Zs. Visy, SzekMÉ 9—10 (1979—1980) 59—.

¹⁰ (= CIL XVI 112—113).

¹¹ Antik neve bizonytalan: vö. H. Ubl, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 122—; Uő, LimStirling 602—.

¹² Így már REPann 652, de azóta sem változott a helyzet.

¹³ Másként REPann 652, azonban ez inkább az I. századra vonatkozik.

¹⁴ Barkóczy L., Magyar Múzeum 1946, 64—; REPann 652; D. Gabler, LimXanten-Nijmegen 310, Abb. 8.

¹⁵ Legutóbb Soproni, Limes 71.

¹⁶ Fitz, Syriens 103—; T. Nagy, in: Studia in honorem V. Beševliev (Sofia 1978) 208—.

¹⁷ Barkóczy L., ArchÉrt 1944—45, 187—.

¹⁸ T. Nagy, ActaArchHung 17 (1965) 289—; Fitz, Gallien 7, 73—.

¹⁹ T. Nagy, RLU 91.

²⁰ Uő, EpigrWien 274—.

²¹ Soproni, Limes 48.

²² Visy Zs., ArchÉrt 107 (1980) 172—.

²³ S. Soproni, LimXanten-Nijmegen 393—, másként A. Mucy, LimStirling 632.

²⁴ Uő, AV 19 (1968) 75—.

²⁵ Soproni, Limes 168—, vö. azonban J. Fitz, Alba Regia 17 (1979) 346; A. Mócsy, LimStirling 631—.

²⁶ CIL III 14358¹¹, ld. ehhez még M. Kandler, in: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert (Wien 1980) 84—.

²⁷ CIL III 10596, ld. ehhez Soproni, Limes 29.

²⁸ CIL III 3653.

²⁹ S. Soproni, LimSüddeutschland 138—.

³⁰ Carnuntum: Kandler, i. m. 87—; Intercisa: B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 691—.

15. Sorozás a tartományban. A hadsereg összetétele

¹ G. Forni, Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano (Milano—Roma 1953), kiegészítése: Uő, in: ANRW II:1 (Berlin—New York 1974) 339—; K. Kraft, Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und an der Donau (Bern 1951).

² Mócsy, Bevölk. és L. Barkóczy, ActaArchHung 16 (1964) 328—. A Pannonián kívül szolgált pannoniái eredetű katonák feliratai: Dobó 1—223.

³ Erről alapvető G. Forni, EpigrConstantza 205—.

⁴ A. Mócsy, Oikumene 1 (1976) 125—, a praetorianusokról R. Feldmann, AUB Sectio Classica 8 (1980) 47—.

⁵ P. A. Brunt, Italian Manpower (Oxford 1971) 244; vö. III. fej. 1. pont, 55. j.

⁶ Vö. Alföldi A., ArchÉrt 1946—48, 281; Kraft, i. m. 24.

⁷ Dobó 220, vö. Mócsy A., ArchÉrt 106 (1979) 183—.

⁸ Tac. hist. III, 12.

⁹ A. Mócsy, Atti del Convegno Internazionale di Studi sulle antichità di classe (Ravenna 1967) 305—.

¹⁰ Tac. ann. XVI, 13, 3: *dilectus* Illyricum legiōibā harom praecōsulī tartományban: Gallia Narbonensis, Africa és Asia.

¹¹ Az első biztos esetek Traianus korából CIL III 3259, 4491.

¹² Rajnai esetekről G. Alföldy, in: Epigraphische Studien 4 (1967) 26—.

¹³ Balla L., ArchÉrt 99 (1972) 229.

¹⁴ *Translatu* in legio II adiutrix: AÉp 1969/70, 711; Boyzsa E., ArchÉrt 90 (1963) 81 és Fitz J., Alba Regia 6—7 (1965—66) 208.

¹⁵ Az ellátmányban való különbségek lehetőségéről Szilágyi M., AT 18 (1971) 266—.

¹⁶ H. Freis, Die cohortes urbanae. Epigraphische Studien 2 (Köln—Graz 1967) 60; M. Speidel, Die Equites singulares Augusti (Bonn 1965) 18—.

¹⁷ J. Sasel, Historia 21 (1972) 474—.

¹⁸ Herodian. II, 13—14.

¹⁹ Dobó 50. A praetorianus gárda egyik feladata a magasabb fokú tisztképzés volt, így pannoniái csapatok risztjei közül is kerülhettek a gárdához, pl. J. Fitz, Latomus 24 (1965) 565—.

²⁰ A. Betz, JÖAI 42 (1955) Beiblatt 105—; Feldmann, i. m.

²¹ Cass. Dio LXXX, 4—5. A barbár katonákról Rómában LXXV, 2, 6.

²² Fitz, Syriens. Az ott szírnék tartott családok között azonban trákok is vannak, vö. ActaArchHung 25 (1973) 233.

²³ Késői katonafelirat pl. CIL III 3370, 10527; Intercisa I. 32.

VI. Úthálózat és közlekedésügy

1. Közlekedési eszközök

¹ A kocsisírokról ld. a X. fej. 1. pontot.

² A kocsisírábrázolásokról ld. a X. fej. 2. pontot. Vö. még *E. Nowotny*, BRGK 15 (1923/24) 158, 32. j.; 161, Abb. 11. = *M.-L. Krüger*, CSIR Österreich 1:3 (Wien 1970) 57, Nr. 330; legutóbb *Erdélyi*, Kőfaragás, különösen 27—. Egy kocsi Intercisában épületből került elő, ld. ehhez egyelőre *Visy Zs.*, Intercisa. A római kori Dunaújváros (Budapest 1977) 19; 23. kép; *Uő*, in: Dunaújváros története az őskortól napjainkig. Vezető az Intercisa Múzeum állandó kiállításában (Dunaújváros 1979) 13—.

³ *Barkóczy L.*, ArchÉrt 1946—48, 169—.

⁴ Ökörfogat egy carnuntumi ábrázoláson: *E. Nowotny*, i. m. 158, 32. j. = *Krüger*, i. m. 57, Nr. 330 (Taf. 67).

⁵ Egy *mulio* sírköve: CIL III 10557 (ostor- és kocsisírábrázolás is).

⁶ *Nagy I.*, ArchÉrt 1946—48, 198.

⁷ *G. Erdélyi*, in: Intercisa I. 182, 102. j.; *Kanócsy M.*, AT 4 (1957) 107—.

⁸ *Hyginus* cast. 30; vö. CIL III 13795; *E. Swoboda*, Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler (Graz—Köln 1964)⁴ 247.

⁹ *H.-G. Pflaum*, RE XXIII (Stuttgart 1957) 1258; *Pflaum*, Carrières 1060.

¹⁰ Cass. Dio XLIX 37, 6.

¹¹ *E. Swoboda*, Forschungen am obermoesischen Limes (Wien 1939) 97—; vö. *Mócsy*, Bevölk. 96—.

¹² Cass. Dio LXXI 19.

¹³ Ld. az V. fej. 3. pontot. CIL III 4025, 4319 (ha a *trierarcha* nem megmerevedett katonai kifejezés).

¹⁴ *L. Bormann*, RLÖ 12 (Wien—Leipzig 1914) 329—, 44. kép = *Krüger*, i. m. 57, Nr. 331 (Taf. 67).

¹⁵ RIU 345 (Abb. XLIII).

2. Vízi utak

¹ *C. Patsch*, JÖAI 8 (1905) 139—; *E. Swoboda*, Forschungen am obermoesischen Limes (Wien 1939) 97—.

² Ld. az I. fej. 2. pontot.

³ *Arrianos*, Ind. IV 15.

⁴ *E. Swoboda*, Forschungen am obermoesischen Limes (Wien 1939) 100—.

⁵ *Strabón* VII 5, 2; IV 6, 10.

⁶ Ld. az előző jegyzetet, különösen IV 6, 10. Vö. *Plin. n. h.* III, 28; *Zos.* V, 29; *L. Tončić-Sorinj*, SF 18 (1959) 383.

⁷ *A. Graf*, Übersicht 43; *J. Šašel*, in: Arheološka najdišča Slovenije (Ljubljana 1975) 92.

⁸ *T. Knež*—*P. Petru*—*S. Škaler*, Municipium Flavium Latobiconum Nevioklunum (Dolenjske Založbe 1961) 11. kép; *V. Šribar*, AV 9—10 (1958—59) 257.

⁹ Ld. a Vallás című fejezetet.

¹⁰ C.H. III 10771.

¹¹ Ld. az V. fej. 3. pontot.

¹² *Mócsy*, Bevölk. 96, 138; 262, Nr. 231/1.

¹³ CIL V 7127 = ILCV 3492A.

¹⁴ *E. Swoboda*, Forschungen am obermoesischen Limes (Wien 1939) 100—; ILJ 55—63, 468.

¹⁵ *E. Swoboda*, Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler (Graz—Köln 1964)⁴ 88; 271.

¹⁶ *A. Neumann*, Der Raum von Wien in ur- und frühgeschichtlicher Zeit (Wien 1961) 28.

¹⁷ *M. R. Alföldi*, in: Intercisa I. 143, 5. j.

3. Útépítés

¹ Ld. az V. fej. 7. pontot.

² Fest. brev. 7 és Tac. ann. I, 16; *J. Šašel*, AV 24 (1973) 902.

³ Lehetséges, de nem bizonyított, hogy az Aquileia—Emona, illetve az Aquileia—Tergeste út, amelyet *via Geminiana* neveztek, Fufius Geminustól kapta volna a nevét, aki i. e. 35—34-ben — Szicília meghódítását követően — a város római parancsnoka volt: Cass. Dio XLIX, 38, 1—; *J. Šašel*, AV 24 (1973) 901—; *Uő*, RE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 573 (révesen idézett Festus-hellyel!). — Többek között a Szlovéniában épített római utakról és ezek kutatásáról is kitűnő áttekintést nyújt a szlovén topográfia: Arheološka Najdišča Slovenije (Ljubljana 1975).

⁴ CIL V 698.

⁵ *Reidinger*, Statthalter 35—.

⁶ A Salonából sugarasan szerteágazó úthálózatról ld. *J. Bojanovski*, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji (Sarajevo 1974). A Dalmáciából Pannoniába vezető legkorábbi utakkal kapcsolatban ld. még *G. Alföldi*, ActaArchHung 16 (1964) 247—.

⁷ *Vö. A. Alföldi*, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II (Berlin—Leipzig 1926) 91, 3. j.; *Uő*, Századok 70 (1936) 15—.

⁸ Matricánál a 90 cm vastag kórétég alatt a korábbi út erősen ledöngölt földjében Hadrianus-éremet találtak: *Mócsy A.*, ArchÉrt 82 (1955) 60. Ld. még *Sz. Póczy K.*—*Sz. Czeglédy I.*, ArchÉrt 89 (1962) 192; *Nagy T.*, BpM II (1962) 93, 51. j.; *Uő*, ArchÉrt 89 (1962) 261. Ld. azonban mindehhez *Gabler D.*, ArchÉrt 104 (1977) 171—.

⁹ *Visy Zs.*, ArchÉrt 107 (1980) 172.

¹⁰ *Mócsy A.*, ArchÉrt 82 (1955) 60.

¹¹ *M. v. Groller*, in: Römerfunde von Eisenstadt (Wien 1926) 42.

¹² *A. Mócsy*, ActaArchHung 29 (1977) 219.

¹³ *H. Walter*, FÖ 3 (1948) 62; *M. v. Groller*, RLÖ 3 (Wien 1902) 5.

¹⁴ *S. Pabić*, AV 15—16 (1964—65) 283—.

¹⁵ *Tóth E.*, ArchÉrt 104 (1977) 68 és 266, Nr. 23.

¹⁶ *Visy*, i. m. 172.

¹⁷ *Mócsy A.*, ArchÉrt 82 (1955) 60.

¹⁸ *Szirmai K.*, ArchÉrt 105 (1978) 278, Nr. B/9.

¹⁹ *Sz. Póczy K.*, ArchÉrt 104 (1977) 265, Nr. B/5.

²⁰ *M. v. Groller*, RLÖ 3 (Wien 1902) 11.

²¹ *Garády S.*, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 183.

²² *Póczy K.*, BpR 24 (1976) 425, Nr. 118.

²³ CIL III 10773. Ez a szokatlan útszélesség úgy érthető, hogy az úthoz jogilag tartozó földszáv szélességét tüntették fel a feliraton. Arokkal és padkával együtt ez 15 m is lehetett.

²⁴ *M. v. Groller*, RLÖ 3 (Wien 1902) 11—.

²⁵ *Mócsy A.*, ArchÉrt 82 (1955) 60.

²⁶ *Wellner I.*, BpR 22 (1971) 411.

²⁷ *Garády*, i. m. 183.

²⁸ *Paulovics I.*, Savaria—Szombathely topográfiája (Szombathely 1943) 43—.

²⁹ *A. Mócsy*, ActaArchHung 29 (1977) 217—; *F. Redő*, ActaArchHung 30 (1978) 359—, 20—21. kép.

³⁰ További útrészleteket tártak fel Savariában: *P. Buocz T.*, ArchÉrt 89 (1962) 181—; *Meggyes M.*, ArchÉrt 105 (1978) 280, Nr. 36.; *Szentlélek T.*—*Cserményi V.*, ArchÉrt 106 (1979) 281, Nr. 43.;

Cserményi V., ArchÉrt 107 (1980) 245, Nr. 37/2. Aquincumban: Kaba M., BpR 20 (1963) 290, továbbá BpR 24 (1976) passim. Albertfalván: Nagy T., BpM II (1962) 522. Tácon: J. Fitz, Alba Regia 6–7 (1965–66) 158; 14 (1975) 292; 15 (1976) 126; 16 (1978) 170; 18 (1980) 162.

³¹ Ld. a VIII. fej. 2. pontot.

³² W. Kubitschek, Römerfunde von Eisenstadt (Wien 1926) 39–.

³³ F. Redő, ActaArchHung 29 (1977) 209–; 30 (1978) 351–.

³⁴ Ádám I., ArchÉrt 2 (1882) 17.

³⁵ M. v. Groller, RLÖ 4 (Wien 1903) 9.

³⁶ Uo. 13.

³⁷ Szilágyi J., ArchÉrt 76 (1949) 67–.

³⁸ Nagy T., BpM II (1962) 522.

³⁹ Pl. Intercisa I. Nr. 295. Mursánál a Dráva-híd építési felirata: ILJ 290.

⁴⁰ K. Pick – W. Schmid, JA 7 (1913) 189–.

⁴¹ R. Ložar, GMDS 16 (1935) 127–.

⁴² A hid egy kőcölöpét sikerült feltárni: S. Soproni, in: The Archaeology of Roman Pannonia (Budapest 1980) 216, 7. j.

⁴³ V. Skrabar, JÖAI 17 (1914) Beiblatt 155–.

⁴⁴ AIJ 361; Skrabar, i. m. Beiblatt 155–.

⁴⁵ Ld. az V. fej. 12. pontot.

⁴⁶ Zsigmondy G. felmérési rajzát ld. BpTört 1942, 760–.

4. Mérföldkövek

¹ Ld. ezekhez összefoglalóan CIL III 3699–3748, 4613–4654, 6465–6471, 10615–10658, 11313–11344, 13392, 13499, 14354^{1–6}, 14360³, 15198–15203¹. Az 1902 óta előkerült anyagot a következő publikációk tartalmazzák (ehhez meg kell említenünk azt, hogy a CIL-ben szereplő darabok részben újra lettek közölve): AIJ 592–608; ILJ 296, 361, 1076, 1174–1177; J. Šašel, in: Arheološka Najdišča Slovenije (Ljubljana 1975) 83–; J. Bojanovski, VAMZ 6–7 (1973) 163–; D. Pinterović, OZb 14–15 (1973–1975) 130, vö. ehhez azonban A. Mócsy, ActaArchHung 29 (1977) 374, 384; E. Weber, JÖAI 49 (1968–1971) 121–; Polgár I., SzSz 1 (1931) 7–; Uő, SzSz 2 (1932) 6–; Uő, SzSz 4 (1934) 46; Paulovics I., ArchÉrt 76 (1949) 55–; Soproni S., ArchÉrt 78 (1951) 44–; Dáni G., IMÉ 1 (1954) 162–; Fitz J., ArchÉrt 82 (1955) 74; Uő, ArchÉrt 83 (1956) 197; B. Vágó E., ArchÉrt 86 (1959) 73–; S. Soproni, FolArch 21 (1970) 91–; B. Lőrincz – Zs. Visy, Alba Regia 15 (1976) 201, 204; S. Soproni, FolArch 34 (1983) 73–; B. Lőrincz, in: Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für A. Betz (Wien 1985) 394–.

² CIL III 3700. Az alábbiakhoz ld. még REPan 656–.

³ E. Weber, JÖAI 49 (1968–1971) 144–, Nr. 23.

⁴ Uo. 123, Nr. 1.; CIL III 4641 = Weber, i. m. 126–, Nr. 4.

⁵ CIL III 4649 = Weber, i. m. 137–, Nr. 15.

⁶ CIL III 4616 = 11322, 11325, 4618; ILJ 1176. Ld. még J. Šašel, in: Arheološka Najdišča Slovenije (Ljubljana 1975) 96– (a Celeia–Poetovio úr korábbi kövei Noricumban kerültek elő).

⁷ CIL III 4620 = 11319.

⁸ Weber, i. m. 124, Nr. 2.; CIL III 10632, a keltezéshez ld. Fitz J., ArchÉrt 83 (1956) 203.

⁹ CIL III 3744.

¹⁰ CIL III 10615.

¹¹ REPan 656. Ld. még Fitz J., ArchÉrt 83 (1956) 203–; Uő, ActaArchHung 14 (1962) 77–; Weber, i. m. 125–, Nr. 3, 5–12; S. Soproni, FolArch 21 (1970) 91–; Uő, FolArch 34 (1983) 73–, különösen 89; B. Lőrincz – Zs. Visy, Alba Regia 15 (1976) 201, Nr. 477–480.

¹² CIL III 3700–3703.

¹³ REPan 657.

¹⁴ D. Pinterović, OZb 14–15 (1973–1975) 130 = J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 81.

¹⁵ A. Mócsy, ActaArchHung 29 (1977) 374, 384.

¹⁶ Pl. a Poetovione Mursa közelében: CIL III 6465; ab Aquinco Sirmiumnál: CIL III 10652.

¹⁷ CIL III 4649, 4651–4653 = Weber, i. m. 137–, Nr. 15, 17–19.

¹⁸ CIL III 4641–4642, 4644–4645 = Weber, i. m. 126–, Nr. 4–5, 7–8.

¹⁹ Weber, i. m. 135–, Nr. 13–14.

²⁰ CIL III 4625–4626, 4627 = 11334, 4638, 11331–11332, 11333^b, 11335, 13499.

²¹ CIL III 4630, 4634, 4636, 11338–11340.

²² CIL III 3744–3745, 3747–3748, 10656–10657.

²³ CIL III 3738–3743.

²⁴ Az összeállítást ld. Fitz J., ArchÉrt 83 (1956) 203–; valamint B. Vágó E., ArchÉrt 86 (1959) 73–; S. Soproni, FolArch 21 (1970) 91–; Uő, FolArch 34 (1983) 73–; Lőrincz – Visy, i. m. 201, Nr. 477–480.

²⁵ CIL III 10649–10651.

²⁶ Vö. Mócsy, Bevölk. 51, 55.

²⁷ CIL III 14360³.

²⁸ CIL III 4618, 11322 = 4616.

²⁹ CIL III 15199; AIJ 603, 608.

³⁰ Weber, i. m. 144–, Nr. 23.

³¹ CIL III 10615–10616.

³² CIL III 6465.

³³ Ld. Mócsy, Bevölk. 21, 26, 36.

³⁴ CIL III 6545, ld. még REPan 657. Másként J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 81, azonban meg kell jegyeznünk, hogy Mursa környékén sem számították a Mursa a mérföldeket, vö. CIL III 10649–10650.

³⁵ CIL III 10652.

³⁶ Vö. REPan 657.

³⁷ Másként uo. Ld. ehhez azonban Šašel, i. m. 83–.

³⁸ Šašel, i. m. 83–.

³⁹ AIJ 600 = ILJ 361.

⁴⁰ Weber, i. m. 144–, Nr. 23.

⁴¹ Ld. a 17. és 19. jegyzetet.

⁴² CIL III 4654 = RIU 206.

⁴³ Fitz J., ArchÉrt 83 (1956) 197–, különösen 201–.

⁴⁴ Soproni S., ArchÉrt 78 (1951) 44–; REPan 658; S. Soproni, FolArch 21 (1970) 98–; A. Mócsy, ActaArchHung 25 (1973) 387; S. Soproni, FolArch 34 (1983) 79–, további irodalommal.

⁴⁵ Visy Zs., ArchÉrt 107 (1980) 172.

⁴⁶ Vö. Fitz J., ArchÉrt 83 (1956) 203–.

⁴⁷ CIL III 4644–4646 = Weber, i. m. 129–, Nr. 7–9.

⁴⁸ CIL III 4651–4653 = Weber, i. m. 139–, Nr. 17–19.

⁴⁹ Lőrincz – Visy, i. m. 201, Nr. 477–480.

⁵⁰ Ld. ehhez legutóbb Visy Zs., ArchÉrt 107 (1980) 173, valamint B. Lőrincz, in: Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für A. Betz (Wien 1985) 394–.

⁵¹ CIL III 3705, 13392.

5. Úthálózat

¹ Az itinerariumok kritikai kiadását ld. O. Cuntz, Itineraria Romana I (Leipzig 1929), valamint Ravennatis anonymi cosmographia et Guidonis geographia. Ed. M. Pinder – G. Parthey (Berlin 1860). Az Itin. Ant. keletkezéséhez ld. legutóbb N. Reed, AJPh 99

(1978) 228— A Tabula Peutingerianához ld. *K. Miller*, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana* (Stuttgart 1916); *K. Miller*, *Die Peutingerische Tafel* (Stuttgart 1962); *A. Levi—M. Levi*, *Itineraria picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana. Studi e materiali del Museo dell'Impero Romano 7* (Roma 1967); *E. Weber*, *Tabula Peutingeriana. Faksimileausgabe mit Kommentar* (Graz 1976). Az itinerariumok és a Tab. Peut. adatait régóta igyekeznek a kutatás azonosítani, az egész provinciára ld. *Graf*, *Übersicht* 42—; *REPann* 658—; *S. Soproni*, in: *The Archeology of Roman Pannonia* (Budapest—Lexington 1980) 207—. A provincia szlovéniai részének úthálózatát *J. Šašel*, in: *Archeološka Najdišča Slovenije* (Ljubljana 1975) 74— foglalta össze, ahol az összes forrás is megtalálható. A borostyánút magyarországi szakaszát teljes hosszában *Tóth E. és Cserményi V.* kutatásai alapján ismerjük, ld. *Savaria* 16 (1982) 283—. Ugyanott szerepel a Savaria—Arrabona út térképe is, amelynek Szombathely—Sárvár közötti részének részletes publikációja már megjelent: *Tóth E.*, *ArchÉrt* 104 (1977) 65—. A borostyánút és a limesút ausztriai szakaszáról ld. *G. Pascher*, *Römische Siedlungen und Straßen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha. RLÖ 19* (Wien 1949) 181—; *E. Weber*, *JÖAI* 49 (1968—1971) 121—. Ezen kívül még a limesút Aquincum—Dunaföldvár közötti szakaszának több részlete ismert légi felvételek alapján, ld. ehhez *Visy Zs.*, *ArchÉrt* 105 (1978) 235—; *Uő*, *ArchÉrt* 107 (1980) 166—. A Drávától északra fekvő belső-pannoniai utakról ld. *Székely D.*, *AT* 10 (1963) 50—; *J. Fitz*, *Floriana, Fortiana, Iovia, Iasulones, Pons Sociorum. RE Suppl. IX* (Stuttgart 1962) 66—, 104, 83—, 864—; *Gy. Fülöp*, *Alba Regia* 16 (1978) 281—. A Siscia környéki utakhoz ld. *J. Šašel*, *Siscia. RE Suppl. XIV* (München 1974) 721—. A Salonából kiinduló sugaras útrendszerről: *G. Alföldy*, *ActaArchHung* 16 (1964) 247—; *J. Bojanovski*, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* (Sarajevo 1974). Ezekon kívül az úthálózatához még adatok találhatóak a régészeti topográfia eddig megjelent kötetiben is, ld. ezekhez *MRT* 1—5 (Budapest 1966—1979). A forrásokban említett utakon kívül természetesen számos helyi jelentőségű út létezett, amelyek azonban kevésbé kutatottak, mint a főutak. A legjobban a Lajta-vidék útjait ismerjük, ld. ezekhez *G. Pascher*, i. m. 223—, további irodalommal. A szarmata földön keresztül vezető kereskedelmi útvonalokról *Gabler D.* adott kitűnő összefoglalást, in: *Römer und Germanen in Mitteleuropa* (Berlin 1975) 87—, különösen 89—. Igen alapos kutatástörténeti összefoglalás ezekre az utakra vonatkozóan *I. Ferenczi*, *Tibiscus* 3 (1974) 111—.

² Ld. a felsoroltakon kívül még *Tóth E.*, *SomMK* 2 (1975) 275—.

³ *Itin. Hieros.* 560—561; *Itin. Ant.* 129; *Tab. Peut.* Legutóbb *J. Šašel*, in: *Archeološka Najdišča Slovenije* (Ljubljana 1975) 76—.

⁴ *Itin. Hieros.* 560, 3—4.

⁵ Ld. *B. Saria*, *RE XVII* (Stuttgart 1936) 1776; legutóbb *Šašel*, i. m. 76—.

⁶ *Saria*, i. m. 1776; *S. Panciera*, *La vita economica di Aquileia* (Aquileia 1957) 58—; *Šašel*, i. m. 79, 96.

⁷ *W. Schmid*, *JA* 7 (1913) 66; *Uő*, *JÖAI* 21—22 (1923—24) Beiblatt Abb. 146.; *U. Kabrstedt*, in: *Serta Hoffilleriana* (Zagreb 1940) 183—.

⁸ Másként *REPann* 660, vö. ehhez azonban *Itin. Hieros.* 560, 9—10. A borostyánút e szakaszához ld. *S. Pahić*, *Razprave SAZU* 6 (1969) 313—.

⁹ *Itin. Ant.* 261, 7—9—262, 1—2; *Savaria—Arrabone—Alicanum—Curta—Poetovio*; 262, 3—6; *Poetovio—Halicanum—Salle—Savaria*.

¹⁰ *V. Cserményi—E. Tóth*, *Savaria* 16 (1982) 283—, Abb. 1.

¹¹ Sallához ld. IV. fejt. 5. pont. Az úthoz ld. *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 29 (1977) 217—; *F. Redő*, *uo.* 30 (1978) 359—.

¹² Ld. *Šašel*, i. m. 'Rimska doba'—térképet, valamint *S. Pahić*, *AV* 15—16 (1964—65) 283—. Curta valószínűleg Ormozzsal azonos, ld. legutóbb *Šašel*, i. m. 91, további irodalommal.

¹³ Másként *REPann* 660.

¹⁴ Vö. ehhez *Šašel*, i. m. 91—; legutóbb *S. Soproni*, *FolArch* 30 (1979) 94—.

¹⁵ *V. Cserményi—E. Tóth*, *Savaria* 16 (1982) 288—.

¹⁶ *Poetovio—Ad vicesimum—Arrabone—Savaria*. Vö. ehhez *V. Hoffüller—B. Saria*, *AIJ* 195—.

¹⁷ Vö. *Itin. Ant.* 233; 261, 6—7; 262, 6—7. Az út nyomvonaláról ld. *G. Pascher*, *Römische Siedlungen und Straßen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha. RLÖ 19* (Wien 1949) 202; *Nováki Gy.*, *SSz* 10 (1956) 175—; *Varga L.*, *uo.* 387—; *V. Cserményi—E. Tóth*, *Savaria* 16 (1982) 285, Abb. 1.

¹⁸ *Itin. Ant.* 262, 7—8.

¹⁹ *Uo.* 232—234; 261, 4—6; 266, 5—7.

²⁰ Ld. a 18. jegyzetet.

²¹ *E. Weber*, *JÖAI* 49 (1968—1971).

²² *Pascher*, i. m. 197—.

²³ *W. Heydendorff*, *Mitteilungen des Vereins der Freunde Carnuntums* 5 (1952) 8.

²⁴ *Pascher*, i. m. 203—, 211, 218.

²⁵ *Uo.* 218—.

²⁶ *Uo.* 202, 223—.

²⁷ *Itin. Ant.* 259—261.

²⁸ *Uo.* 129—130.

²⁹ *Itin. Hieros.* 560—563.

³⁰ *CIL III* 3705.

³¹ *V. Hoffüller—B. Saria*, *AIJ* 121. Az út induló szakaszához ld. *Pahić*, i. m.

³² *Amm. Marc.* XXIX, 6, 6.

³³ Mérföldkövek: *CIL III* 10615—10616.

³⁴ Mérföldkövek: *CIL III* 4616—4624, 11322; *ILJ* 1176.

³⁵ *P. Petru*, *Dolenski Zbornik* 1961, 202.

³⁶ *E. Köstermann*, *Hermes* 82 (1953) 354.

³⁷ Vö. pl. *B. Mitrea*, *ED* 10 (1945) 145—, vagy a fibulatípusok elterjedési térképeit, *Patek*, *Fibelypen* 281—: Sisciában minden fibulatípus előfordul.

³⁸ Mérföldkő: *AIJ* 602. Az utat a Siscia számították.

³⁹ Mérföldkövek: *CIL III* 15200, 15202; *I. Bojanovski*, *VAMZ* 6—7 (1972—73) 163—.

⁴⁰ *E. Pašalić*, *uo.* 64.

⁴¹ Vö. *Not. Dign. Occ.* XXXII, 59 és *Passio Irenaei*: Bosna-torokolat?

⁴² *D. Sergejevski*, *GZMS* 13 (1958) 264—.

⁴³ *Graf*, *Übersicht* 51—; *REPann* 659 (térkép).

⁴⁴ A Mursa távolabbi környékén futó utak vonalának megállapításához ld. *D. Pinterović*, *Alug* 9 (1968) 61; *Uő*, *OZb* 12 (1969) 53.

⁴⁵ Bizonyára a Siscia—Mursa úthoz tartozott két, régi leírásból ismert mérföldkő: *D. Pinterović*, *OZb* 14—15 (1973—75) 123—. Az egyik a mérföldkeket a *Leucono* számították. Vö. azonban ehhez VI. fejt. 4. pont.

⁴⁶ *Visy Zs.*, *ArchÉrt* 105 (1978) 235—.

⁴⁷ *Uo.* 250; *F. Fülöp*, in: *RLU* 117.

⁴⁸ *Csalog J.*, *ArchÉrt* 1941, 103; *T. Nagy*, *ActaAntHung* 7 (1959) 187, 14. j.

⁴⁹ *Visy Zs.*, *ArchÉrt* 105 (1978) 236.

⁵⁰ *Uo.* 249.

- ⁵¹ Uo. 239—, 254—; *Visy Zs.*, ArchÉrt 107 (1980) 166—, különösen 174.
- ⁵² G. Erdélyi—F. Fülepi, in: Intercisa I. Nr. 312—323; *B. Lőrincz—Zs. Visy*, Alba Regia 15 (1976) 199—; *Visy Zs.*, ArchÉrt 105 (1978) 256—; 107 (1980) 171—.
- ⁵³ *Visy Zs.*, ArchÉrt 105 (1978) 236.
- ⁵⁴ Uo. 235; *J. Fitz*, RLU 97.
- ⁵⁵ *Visy Zs.*, ArchÉrt 105 (1978) 235; *J. Fitz*, RLU 97; *A. Mócsy*, uo. 95.
- ⁵⁶ *S. Soproni—É. B. Bónis*, ArchÉrt 95 (1968) 132; *S. Soproni*, FolArch 21 (1970) 90—.
- ⁵⁷ *Nagy T.*, BpR 24 (1976) 426.
- ⁵⁸ *Alföldi A.*, BpTört 1942, 378—; *Nagy L.*, uo. 464; *Nagy T.*, BpTört 1973, 118; *Kaba M.*, BpR 20 (1963) 289—; *Wellner I.*, uo. 22 (1971) 411.
- ⁵⁹ *K. Póczy*, RLU 88.
- ⁶⁰ Uo. 87.
- ⁶¹ *Simonyi D.*, EPhK 60 (1936) 48—; *S. Garády*, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 183—; *Szilágyi J.*, BpR 13 (1943) 341; *Soproni S.*, in: Pest megye műemlékei I (Budapest 1958) 40—; *Nagy T.*, BpTört 1973, 117—; *M. H. Kelemen*, in: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod (Budapest 1981) 22; *A. Mócsy*, uo. 43.
- ⁶² CIL III 3745—3748, 4625—4637, 10655—10658, 11337—11340, 14354¹⁻⁶.
- ⁶³ *Barkóczy*, Brigetio 8.
- ⁶⁴ *Visy Zs.*, ArchÉrt 105 (1978) 235.
- ⁶⁵ *Barkóczy*, Brigetio 12.
- ⁶⁶ *M. v. Groller*, RLÖ I (Wien—Leipzig 1900) 47—; *Pascher*, i. m. 189.
- ⁶⁷ Uo. 192—; *A. Neumann*, Der Raum von Wien in ur- und frühgeschichtlicher Zeit (Wien 1961) 19—.
- ⁶⁸ *A. Mócsy*, ZNM 8 (1975) 166—; *Uő*, Zalai Gyűjtemény 6 (1976) 27.
- ⁶⁹ *A. Radnóti*, Triciana. RE VII A (Stuttgart 1939) 83; *Uő*, ArchÉrt 52 (1939) 149.
- ⁷⁰ *Szentlélek T.*, BpR 19 (1959) 197, 2. j.
- ⁷¹ *Radnóti A.*, ArchÉrt 52 (1939) 150.
- ⁷² CIL III 13364.
- ⁷³ *K. Sági*, ActaArchHung 1 (1951) 89; *A. Mócsy*, FolArch 9 (1957) 87—.
- ⁷⁴ *Radnóti A.*, FolArch 3—4 (1941) 116; *Mócsy*, FolArch 9 (1957) 87—.
- ⁷⁵ *Mócsy A.*, ArchÉrt 83 (1956) 98.
- ⁷⁶ Bassiana valószínűleg a „Sárvárral szemben a Rába jobb partján, a Sárvár—Celldömölk vasútvonalától északra, a Lanka patak és a Savaria—Arrabona közti út által határolt területen” fekvő római településsel azonosítható: *Tóth E.*, ArchÉrt 104 (1977) 74; vö. *P. Buocz T.*, in: Sárvár monográfiája (Szombathely 1978) 67—, aki Bassianát Sárvárral azonosítja.
- ⁷⁷ A Savaria—Bassiana szakaszról: *Tóth E.*, ArchÉrt 104 (1977) 65— (a Rábától nyugatra, Vépnel az út átvágására is sor került: uo. 68 és 266, Nr. 23.); *S. Palágyi—I. Torma*, MAIU 2 (1971) 139; *P. Buocz*, i. m. 67—, Az útnak közép- és újkori Eöttevén, Via Antiqua, Via Romana elnevezéséről ld. *Tóth E.*, MNy 73 (1977) 196—, Az úthoz ld. még *T. Szőnyi E.—Tóth E.*, RFüz I:33 (1980) 48; *Cserményi V.—Tóth E.*, RFüz I:34 (1981) 41.
- ⁷⁸ *Tóth E.*, ArchÉrt 104 (1977) 73; *P. Buocz*, i. m. 71.
- ⁷⁹ *Müller R.*, Zalai Gyűjtemény 6 (1976) 64—.
- ⁸⁰ *A. Mócsy*, in: RIU 2. 13—, Vö. *Simonyi D.*, EPhk 71 (1948) 20— és REPann 664—.
- ⁸¹ *Székely D.*, AT 10 (1963) 52—.
- ⁸² Legutóbb uo. 54—.
- ⁸³ *J. Fitz*, Floriana, Fortiana, Iasulones, Iovia, Pons Sociorum. RE Suppl. IX (1962); *Uő*, Alba Regia 2—3 (1961—62) 153—, Vö. *Finály G.*, ArchÉrt 23 (1903) 171; *Kuzsinszky B.*, uo. 223; *Graf.*, Übersicht 121; *Radnóti A.*, MTAK 5 (1954) 495; *Fitz J.*, FolArch 11 (1959) 62, 10. j.; REPann 665.
- ⁸⁴ *Radnóti A.*, Pécs város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője 1939/40, 31.
- ⁸⁵ *K. Sági*, in: Intercisa I. 109, 289. j.
- ⁸⁶ A Valcum—Savaria útszakasz kutatásáról ld. *Cserményi V.—Tóth E.*, RFüz I:34 (1981) 40.
- ⁸⁷ I. d. a 69. jegyzetet; vö. még ehhez *Tóth E.*, SomMk 2 (1975) 183—.
- ⁸⁸ Legutóbb *Székely*, i. m. 54—, *Cimbrianis* talán Berhida táján keresendő.
- ⁸⁹ Az eddigi irodalomban a Balatontól északkeletre Sólly és Litér helységeket említik, mint a két út keresztesződésének valószínű helyét, erről azonban semmi biztosat sem tudunk. Legutóbb *Székely*, i. m. 54—.
- ⁹⁰ Ld. V. fej. 11. pontot.
- ⁹¹ *J. Fitz*, Alba Regia 1 (1960) 160; *Gy. Fülöp*, uo. 16 (1978) 281—.
- ⁹² *J. Fitz*, Gorsium. RE Suppl. IX (1962) 73—; *C. Patsch*, RE VIII (1913) 612. A *Gorsio sive Hercule* megjelölés esetleg úgy is értelmezhető, hogy Aquincum felé haladva két útvonal között lehetett választani (*Tóth E.* szerint).
- ⁹³ Legutóbb *Gy. Fülöp*, Alba Regia 16 (1978) 283.
- ⁹⁴ REPann 666. Ezzel szemben *Radnóti A.*, Pécs város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője 1939/40, 32—.
- ⁹⁵ REPann 666.
- ⁹⁶ *Gy. Fülöp*, Alba Regia 16 (1978) 281—.
- ⁹⁷ Gorsium és Aquincum között az út talán a Velencei-tó északi oldalán haladt, *J. Fitz*, Alba Regia 2—3 (1961—62) 101.
- ⁹⁸ *Radnóti A.*, Pécs város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője 1939/40, 38.
- ⁹⁹ *Dombay J.*, JPMÉ 1957, 306—.
- ¹⁰⁰ *Visy Zs.*, ArchÉrt 105 (1978) 250.
- ¹⁰¹ Ld. előbb. Siscia kapcsolatairól Dalmatia felé ld. még *Mócsy*, Bevölk. 25; *Uő*, FolArch 8 (1956) 103; *G. Alföldy*, ActaArchHung 16 (1964) 247—.
- ¹⁰² *C. Patsch*, in: Strena Buliciana (Zagreb 1924) 229—.
- ¹⁰³ *G. Alföldy*, ActaArchHung 16 (1964) 247—, Sirmium és környékének szoros dalmatiai kapcsolatairól ld. még *Mócsy*, Bevölk. 77.
- ¹⁰⁴ Ld. Poctovio kapcsolatait Flavia Solvával a kőfaragást illetően. Legutóbb *A. Mócsy*, ZNM 8 (1975) 164—, A Kohfidischből származó mérföldkö alapján (BfHb 1/2 [1932—33] 77, Nr. 82.) nem elég megalapozott a Pinka-völgyben is Noricum felé vezető utat feltételezni: *E. Weber*, JÖAI 49 (1968—71) 121—.
- ¹⁰⁵ Pannoniából a markomann-kvád területek felé vezető utakról összefoglalóan *F. Krížek*, SIA 9 (1961) 303; *J. Fitz*, Alba Regia 4—5 (1963—64) 74—; *M. Wheeler*, Rome beyond the Imperial Frontiers (London 1955) 13; *H. S. Robinson*, AJA 59 (1955) 87—, A szármata földön keresztül vezető utakról összefoglalóan *J. Fitz*, Alba Regia 4—5 (1963—64) 80—; *Gabler D.*, ArchÉrt 95 (1968) 211—; *Uő*, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa (Berlin 1975) 89—.
- ¹⁰⁶ *Pascher*, i. m. 231—; *J. Fitz*, Alba Regia 4—5 (1963—64) 75.
- ¹⁰⁷ Uo. 75; *J. Tejral*, SIA 31 (1983) 104. A Dunától északra a barbaricumban feltárt római épületek funkciójára vonatkozóan legutóbb ld. *H. W. Böhme*, JRGZ 22 (1975) 190—.
- ¹⁰⁸ Ld. az előző jegyzetet.

- ¹⁰⁹ J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 76; Stupaváról legutóbb J. Tejral, SIA 31 (1983) 103.
- ¹¹⁰ J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 76; Cifer-Pácról ld. T. Kolník, AR 24 (1972) 59–.
- ¹¹¹ J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 76; T. Kolník, in: Limes Romanus Konferenz Nitra (Bratislava 1959) 47.
- ¹¹² J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 76.
- ¹¹³ Uo. 82; Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 212.
- ¹¹⁴ Nagy L., BpTört 1942, 322; Gabler, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa. 89. A Duna bal partján talált római leletekről ld. L. Nagy, Mumienbegräbnisse in Aquincum. DissPann I, 4 (Budapest 1935) 27. l. j.; Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 211–; A. Mócsy, LimCardiff 196, 11. j.; Fülöp Gy., ArchÉrt 103 (1976) 253–.
- ¹¹⁵ Nagy L., BpTört 1942, 380; J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 81; RLU 121–.
- ¹¹⁶ J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 82; Gabler, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa. 89.
- ¹¹⁷ CIL III 3617.
- ¹¹⁸ V. Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen und Funde (Budapest 1934) 200, Nr. 372.
- ¹¹⁹ S. Soproni, LimCardiff 197–.
- ¹²⁰ Gabler, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa. 89; Á. Salamon, FolArch 12 (1960) 145–.
- ¹²¹ J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 81.
- ¹²² R. Pető M., BpR 23 (1973) 121–.
- ¹²³ Nagy L., Az Eskü téri római erőd, Pest város öse (Budapest 1946) 85; J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 82; Gabler, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa. 89.
- ¹²⁴ Soproni S., in: Pest megye műemlékei I (Budapest 1958) 42.
- ¹²⁵ Balla L., ArchÉrt 89 (1962) 188–.
- ¹²⁶ C. Daicovicu, Dacia 7–8 (1937–40) 323; AÉp 1944, 47; F. Vittinghoff, Portorium. RE XXII (1953) 368.
- ¹²⁷ Balla L. – Tóth I., DMÉ 1966–67, 128–, 49. j.
- ¹²⁸ J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 82; Gabler, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa. 89.

- ¹²⁹ Köhegyi M., Cumania I (1972) 109.
- ¹³⁰ J. Fitz, Alba Regia 4–5 (1963–64) 82; Gabler, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa. 89.
- ¹³¹ CIL III 12018; Lakatos P., AT 19 (1972) 219.
- ¹³² M. Köhegyi, MFMÉ 1966–67/2, 113; JPMÉ 14–15 (1969–70) 113–, 214. j.; Fülöp Gy., ArchÉrt 103 (1976) 253–.
- ¹³³ Ptol. III 7, 2; K. Cs. Sebestyén, Dolg 2 (1926) 144; E. Polaschek, RE XVIII (1949) 2045–.
- ¹³⁴ P. Lakatos, MFMÉ 1964–65/1, 65–; Uő, AT 12 (1965) 91–; RLU 127.
- ¹³⁵ Sebestyén, i. m. 153–; A. Alföldi, Studi Ungheresi sulla romanizzazione della Pannonia. Gli Studi Romani nel mondo II (Bologna 1935) 128; N. Gostar, SCIV 2 (1951) 169–. Vö. T. Szentéleky, in: Archäologische Funde aus Ungarn (Budapest 1956) 276; REPann 667.
- ¹³⁶ C. Patsch, AnzWien 62 (1925) 195–; Sebestyén, i. m. 138; Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 212; Balla–Tóth, i. m. 128–; I. Ferenczi, Tibiscus 3 (1974) 111–; Lakatos P., AT 19 (1972) 215–; E. Dörner, Apulum 9 (1971) 681–; M. Blajan, Crisia 5 (1975) 69–; D. Isac, AMN 13 (1976) 169–.
- ¹³⁷ A miciai vámállomásról ld. Dobó Á., ArchÉrt 1940, 169; Gostar, i. m. 169.
- ¹³⁸ CIL III 7853 = ILS 1860. Ld. még ehhez Balla–Tóth, i. m. 128–, 49. j.
- ¹³⁹ Uo. 129; CIL III 1385; Dolg 4 (1913) 260.
- ¹⁴⁰ J. Fitz, ActaArchHung 14 (1962) 70; L. Balla–I. Tóth, ACDeb 4 (1968) 69–.
- ¹⁴¹ Vö. REPann 667, további irodalommal.
- ¹⁴² Vö. F. Fremersdorf, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 182; Alföldi A., BpTört 1942, 350, 386. j.; REPann 667; Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 212.
- ¹⁴³ László Gy., BpTört 1942, 784.
- ¹⁴⁴ A. Mócsy, FolArch 10 (1958) 99.

VII. Gazdaság

1. Földbirtok

- ¹ A *tributarium solum* adóját a közösség egyetemlegesen fizeti. ld. pl. Frontinus, Gromatici 4 (Lachmann). Az Epit. I, 7 szerint a pannonok *stipendiariusok* lettek. *Tributum* és *stipendium* azonban valószínűleg azonos fogalmak: Harmatta J., AT 19 (1972) 53–; ActaAntHung 20 (1974) 123–.
- ² CIL III 3224.
- ³ Appian. Illyr. 22.
- ⁴ Mócsy, Bevölk. 106–, 132; K. Visky, Iura 13 (1962) 132.
- ⁵ A. Mócsy, ActaAntHung 4 (1956) 226, vö. Bevölk. 47–.
- ⁶ Kivétel természetesen Sirmium territoriuma, ahol korai villagazdaságokat joggal várharunk.
- ⁷ AÉp 1938, 168.
- ⁸ Emona, Savaria, Sirmium (erről Gromatici 353), Poetovio.
- ⁹ Siscia, Mursa.
- ¹⁰ AÉp 1911, 237. Ha a határkö hátoldalán olvasható CAE = *caput agri excepti*, akkor jó illusztráció Siculus Flaccus egy mondatához (Gromatici 157): az *excepta* az a föld, amelyet a földosztó

magának vagy másoknak (esetünkben egy lovagrendű volt *praefectus alaenak*) fenntart.

- ¹¹ Mócsy, Bevölk. 38.
- ¹² Hyginus const. limit. Gromatici 204– (Lachmann). Talán ennek nyoma az egyetlen olyan köfelirat, amely centuriatio határkövének tartható, és biztosan nem colonia territoriumán állt: Mócsy A., RDolg 1:5 (1963) 74– = RIU 735. Hyginus ugyanitt írja le a pannoniai földek adó szempontjából való besorolását: első- és másodrendű szántó, makkos erdő, közönséges erdő és legelő. Minden *ingerum* adóját a terméshozam arányában határozták meg, de nem derül ki a szövegből, hogy Pannoniában a termés egy részével (ötöd vagy hatod) vagy pénzzel adóztak-e.

¹³ Mócsy, Bevölk. 89–, vö. Z. Farkas, Studium 2 (Debrecen 1971) 5– (itt a nem coloniába való telepítést tévesen *deductionának* nevezi).

- ¹⁴ Hyginus const. limit. Gromatici 204– (Lachmann).
- ¹⁵ Mócsy A., ArchÉrt 92 (1965) 27–, ld. még Tóth E., SomMK 2 (1975) 275, 4. j.

¹⁶ Így J. Bradford, Ancient Landscapes (London 1957) 214.

¹⁷ Hyginus cond. agr. Gromatici 121 (Lachmann). Mivel Traianus itt még nem *Dacicus*, a földmérés a dák háborúk előtt történt.

¹⁸ Vö. *Mócsy*, Bevölk. 108, 198. j. Augustus veteránjainak parcelláiról *H. Cbr. Schneider*, Das Problem der Veteranenversorgung in der späten röm. Republik (Bonn 1977) 240—.

¹⁹ Lehet, hogy az emonai telepítést megelőző elégedetlenség, amely Augustus halálakor nyílt katonalázadássá fajult, az értékelés körüli vitákból eredt.

²⁰ Ld. a 12. jegyzetet.

²¹ Vö. a 10. jegyzettel.

²² Savaria vonatkozásában *Balla L.*, AT 9 (1962) 85—, más városokról *Mócsy*, Bevölk. és RIU 1. és 2. Lieferung előszavai. Neviodunumban *P. Petru*, AV 13—14 (1962—63) 45, a Municipium Latobiorum (!) territoriumának szélére kiszoruló bennszülöttekről.

²³ E nevekről először *Radnóti A.*, MTAK 5 (1955) 492—, aki azonban a későbbi, III. századi fejlődésnek tulajdonítja ezt a helynévadást, mert többségüket az Itin. Ant. őrizte meg. Mivel azonban a korábbi időkben ilyen nagy helynévgyűteményünk nincsen, az érv nem nyomós. Ptolemaios „városai” között két ilyen helynév fordul elő (Magniana és Bassiana), biztosan megvolt továbbá a II. században a másik Bassiana és Mogetiana is, amelyeket Ptolemaios mellőz.

²⁴ Vö. Villa Gai a Tab. Peut.-ban. Főnévként *fundus* vagy *fundi* azért nem valószínű, mert a nevek jórészt nőnemben vannak, és a vicus is ritkább változat lehetett.

²⁵ Mogetiana < Mogeius, Tricciana < Triccius (kelta nevek). Mestrianis a pelagoniai Maestrius/Mestriusból, Cimbrianis a többnyire libertusok által viselt Cimberből. Ismeretlen eredetű, talán torzult forma Sopianae és Stravianis.

²⁶ Villa Gai és Antiana (ehhez járulhat a vicus Vindonianus = Békásmegyér).

²⁷ Az előfordulások térképe *Mócsy*, PUM 233, Fig. 38.

²⁸ Ld. pl. Mogetiana decurióiról legutóbb *J. Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 75.

²⁹ Pl. L. *Balla*, AT 9 (1962) 85— és Annales Instituti Historici Universitatis Debrecen 1 (1962) 29—.

³⁰ Ebben szerepe lehetett annak is, hogy a római magánjog elemei a hadseregben kötelezően alkalmazásra kerültek. Ha a katonának saját pénze, letéte, táboron belüli és kívüli ügyletei voltak és végrendekeznie kellett, akkor a hadseregben általa alkalmazott kategóriáknak hatniuk kellett otthoni viszonyaira is.

³¹ *Alföldy G.*, AT 6 (1959) 22—; *Póczy K.*, BpR 22 (1971) 98—. Alföldy átlag 5 km²-rel számol.

³² Pl. CIL III 3365: *in re sua* (saját birtokán) a csákvári Diana-barlangszentély.

³³ Intercisa I. Nr. 337.

³⁴ CIL III 3626 = 10570, vö. *Balla L.*, DMÉ 1971 (1973) 55—.

³⁵ *Nagy L.*, BpR 14 (1945) 535—; *Nagy T.*, AntHung 2 (1948) 112; ArchÉrt 82 (1955) 97.

³⁶ *D. Gabler*, ActaArchHung 25 (1973) 170—: a lelőhelyek eloszlása szerint átlag 4 km²-es fundusok.

³⁷ Az összeolvadás bizonyítékaként egyes villák felhagyására hivatkoztunk (REPann 672, 45—50), de az esetek újra megvizsgálandók. Hyginus de gen. contr. Gromatici 130 (Lachmann) valóban szokásként említi, hogy a szomszédos fundusok összeolvadásakor egyes villákat elhagynak, de egy villa életének folyamatosságából nem következik a fundus önálló egységként való létezése.

³⁸ Sirmium környékének municipális birtokairól *C. Patsch*, in: Strena Buliciana (Zagreb 1924) 229—; *K. Kurz*, Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja 4 (1969) 95—.

³⁹ Eutrop. IX, 4.

⁴⁰ Bár a coloniák és municipiumok megszűnése (így *J. Harmatta*, ActaAntHung 20 [1972] 389—) nemcsak valószínűtlen, hanem adatokkal is cáfolható (pl. az Itin. Hieros. *civitasai*). Ugyancsak nem bizonyított a municipális igazgatás alól kivont és katonáknak juttatott föld sem (*J. Harmatta*, ActaAntHung 20 [1972] 389—): a SHA kétes hitelű adatai egy jóval későbbi állapot visszavetítései.

⁴¹ Erről *R. MacMullen*, Athenaeum 54 (1976) 19—. Maximianus Herculis Sirmium közelében, ahol szülei szegény munkásemberek voltak, *palatiumot* épített (Epit. 40, 10), amihez nyilván nemcsak az a kis parcella tartozott, ahol szülőháza állt.

⁴² A pannoniai születésű császárok vagyonán kívül pl. CIL III 10275 = VHAD 9 (1906—1907) 112, Nr. 233., a szőlőtelepítő birtokos nevét kivakarták. A Licinius-talaj tulajdonosai Constantinus antiliciniánus tisztogatásának eshettek áldozatul, stb.

⁴³ Itin. Ant. 263, 6.

⁴⁴ RIU 128.

⁴⁵ Not. Dign. Occ. XII, 21. Két procuratorként Pannoniában működő libertus a II. században talán ugyanebbe a kategóriába tartozott: ILS 391, 1484.

⁴⁶ A császári téglalételek (ITP 103, Nr. 75—81.) nem szükségképpen császári birtokok téglavetőiből származnak, mert elképzelhető, hogy egy nagyobb városi építkezéshez a császár adományként járult hozzá építőanyaggal.

⁴⁷ Philostr. vitae soph. II, 1, 11.

⁴⁸ Epit. 40, 10; Amm. Marc. XIV, 11, 20; XXX, 10, 6. Különböget kell azonban tennünk császári birtokközpontként működő villa és úti állomásokon kiépített szállások között; ilyen palotaszerű *villa publica* volt Prista Sirmium mellett, Amm. Marc. XXIX, 6, 6, míg Murocincta, ahol Valentinianus családja 375 nyarat töltötte, nyilván nem ilyen úti szállás volt.

⁴⁹ SHA Prob. 21, 2; Aur. Victor Caes. 40, 9; vö. *J. Harmatta*, ActaAntHung 19 (1971) 293—, aki szerint az erdőirtások és csatornázások folytán nyert földekre barbárokat telepítettek. Galerius karp telepítése esetében ez nem valószínűtlen.

2. Mezőgazdaság

¹ Ld. I. fej. 2. pont.

² Ld. VII. fej. 1. pont.

³ Eutrop. IX, 17, 2; Aur. Victor Caes. 37, 4; 40, 9—10; Epit. 37, 4; SHA Prob. 18, 8; 21, 2; Euseb. chron. 224a (Helm).

⁴ A Ljubljanicáról *J. Šašel*, Kronika 7 (1958) 117—; *P. Petru*, AV 19 (1968) 385. A Gyöngyös-Perint vízrendszerről *E. Tóth*, FolArch 27 (1976) 88—. Vö. a *Fossis* helynevet Itin. Hieros. 563, 10 és *Ad Labores* a Vuka mocsárvidéken Tab. Peut. Védógát nyoma Százhalombattán: ArchÉrt 82 (1955) 60. A siófoki zsilip problémájáról *Sági K.*, AT 15 (1968) 27—, a Balaton vízszintjéről folyt vitához pl. *Sági, i. m.* és *Bendefy L.*, AgrSz 6 (1964) 449—.

⁵ Plin. n. h. XXI, 7, 43—44. Valószínűleg alpesi fűfélé („inkább levél, mint virág”), mert Pannonia, Noricum és az Alpok növényének mondja.

⁶ Cass. Dio XLIX, 36, 2—3.

⁷ Amm. Marc. XXVI, 8, 4 (Valens császár gúnyneve a *sabaiarius*). Hieronymus comm. in Isaiam VII, 19 (PL 24, 255 = Corpus Christianorum 73, 280).

⁸ Pl. *E. Hoffmann*, ČZN 33 (1938) 33, Poetovio: búza és rozskeverve; *Nagy L.*, BpTört 1942, 653, budakalászi őrtony: búza, zab, köles, borsó, rozs; *E. Hajnalová*, AR 24 (1972) 674, Gerulata: búza, árpa, zab. Egy carnuntumi leletegyüttesben (*E. Swoboda*,

Carnuntum [Graz—Köln 1964] 187) a köles-árpa-borsó-mandula talán italkészítéshez volt keverve (a magokat edényben találták).

⁹ P. Hartványi B. — Nováki Gy., Növényi mag- és termésleletek Magyarországon. MezöMK 1967—1968, 5—; 1973—1974, 23—; Samen- und Fruchtfunde in Ungarn. AgrSz Suppl. 17 (1975); ld. még P. Hartványi B., BpR 24 (1976) 125—.

¹⁰ Ld. még Nagy L., BpTört 1942, 651 és Patay Á. — Sz. Póczy K., MezöMK 1964, 135—. Importként került ide a füge, a datolya és a naspolya.

¹¹ W. Kubitschek, Römerfunde von Eisenstadt (Wien 1926) 5; Nagy T., AntHung 2 (1948) 103. Az égett gabonamaradványok miatt gabonaszárító kemencére is gondolni lehetne.

¹² B. Bónis É., BpR 15 (1950) 342—; vö. Nagy L., BpTört 1942, 241. Táborban használt őrlőkö a centuria megjelölésével A. Neumann, Vindobona (Wien 1972) 126. Bonyolultabb forma Vukováról, VHAD 11 (1910—11) 106, Nr. 699.

¹³ Schauschek J., ArchÉrt 77 (1950) 119—; RLÖ 8 (1907) 88, Fig. 43.

¹⁴ RLÖ 3 (1902) 68—; I. Paulovics, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 157—; vö. ArchÉrt 87 (1960) 236; K. Kaba M., BpR 17 (1956) 153—; Szilágyi J., ArchÉrt 92 (1965) 235, stb.

¹⁵ Suet. Dom. 7.

¹⁶ Ld. a 3. jegyzetet.

¹⁷ Nagy L., BpTört 1942, 353; BpR 13 (1943) 451—; B. Sarva, Der römische Gutshof von Winden am See. Burgenländische Forschungen XIII (Eisenstadt 1951) 21—, irodalommal.

¹⁸ Strabón VII, 5, 10.

¹⁹ Cass. Dio XLIX 36, 2—3.

²⁰ Ld. a 9. jegyzetet.

²¹ Strabón V, 1, 8 (Aquilaiea exportja a foglalás előtt); Herodian. VIII, 2 (Aquilaiea mint Illyricum szőlőskertje); Ambros. ep. 18, 21 = PL 16, 1019 (Észak-Itália borért vásárolja a pannoniai gabonát, vö. L. Ruggini, L'Italia annonaria [Milano 1961] 113—). Nem tudjuk, hogy a vámkezelés (tehát importált?) aquincumi fahordókban bort szállítottak-e, de vö. G. Ulbert, BVBl 24 (1959) 6— a hordóleletek elterjedésével; amphorák és hordók kizárják egymást. Pannoniába az eddigiek szerint amphorában csak olajat hoztak, Strabón uo. pedig a bor fahordókban való szállításáról ír. Fahordókról legutóbb Pető M., BpR 24 (1976) 201—.

²² Vö. Nagy L., BpR 13 (1943) 451—.

²³ CIL III 10275 = VHAD 9 (1906—1907) 112, Nr. 233.

²⁴ Pannoniában a földet valószínűleg iugerumban mérték. A galliai mértékegységet talán a földbirtokos vagy vilicusának galliai eredetével magyarázhatjuk.

²⁵ Amennyiben a két szövegvariáns közül a Bibliont fogadjuk el. A névnek a szőlészettel való összefüggéséről Graf, Übersicht 12—.

²⁶ Kecskés P. — Pető M., Néprajzi Értesítő 65 (1974) 131—.

²⁷ Magasművelésű szőlő ábrázolása a balácai szüreti jelenet: Rbé Gy., Balácsa (Veszprém 1912) VII. t.

²⁸ Metszőkésekről I. Vincze, AEthn 7 (1958) 61—; Pataky Á., MezöMK 1964, 185—.

²⁹ Pl. rózsza Sz. Póczy K., ArchÉrt 91 (1964) 184—.

³⁰ Pl. fehér rózsát és liliumot RIU 80.

³¹ CIL III 3498.

³² AÉp 1938, 168; RIU 128.

³³ Ld. az I. fej. 2. pontot.

³⁴ Ld. VII. fej. 1. pont, 12. j. Korábban a *silvae vulgaris, pascuae* egybetartozónak fogták fel („közönséges legelterésre való erdő”), pl. C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/1 (Wien 1932) 97, 2. j., amit alátámasztani látszik Ovid. ex Ponto II, 1, 37: et in altis pascua silvis. Nem valószínű azonban, hogy a kétféle

szántó és a kétféle erdő mellett kimaradt volna a legelő mint külön adózási kategória. *Vulgaris* a grammatikus szövegben nyilván *vulgaris*.

³⁵ Pl. Hollendonner F., Botanikai Közlemények 1916, 3—4. sz. 92—; Hoffmann, i. m.; Nagy L., Aquincumi múmiatemetkezések. DissPann I, 4 (Budapest 1935) 31—; Stieber J., BpR 24 (1976) 209—; F. Fülep, ActaArchHung 9 (1958) 380, stb.

³⁶ Lucan. b. civ. (Phars.) VI, 220.

³⁷ Martial. XIII, 69.

³⁸ CIL XII 1122.

³⁹ A kultuszban nyoma pl. CIL III 13368: dis praesidibus venationum.

⁴⁰ Nemesianus említi: Cyneq. 126.

⁴¹ S. Bökönyi, History of domestic mammals in Central and Eastern Europe (Budapest 1974) 337—. Ld. még pl. A. Neumann, Ausgrabungen und Funde im Wiener Stadtgebiet 1948—1949 (Wien 1951) 17.

⁴² Bökönyi, i. m., vö. az összefoglalást uo. 35—.

⁴³ Kolompokról Á. Salamon, in: Intercisa II. 323—, birkanyíró oiólőkról uo. 375. Csapatneves bélyegzővas pl. Carn-Jb 1958, 52, Nr. 1. (COIA = cohors I Alpinorum?).

⁴⁴ Egyelőre R. Pető M., FolArch 24 (1973) 57—.

⁴⁵ A Notitia Dignitatum Sirmiumban egy *fabrica scordiscorum*ról tud (Occ. IX, 18), amely talán a scordiscusok hagyományaira visszamenő nyergeket gyártott.

⁴⁶ Barkóczi L., ArchÉrt 1946—48, 176—; Fitz J., Alba Regia 2—3 (1961—62) 101.

⁴⁷ Veterinarius: CIL III 11215.

⁴⁸ A lóállomány nagyságának kiszámítására tett kísérlet: Pető M., AT 15 (1968) 252—.

⁴⁹ Pl. egy faedény Carnuntumból, amelyet először cserzőedénynek határoztak meg (F. Hölzl, Carn-Jb 1958, 59—), majd kiderült, hogy árnyékszék: Swoboda, i. m. 276. Ld. még pl. az aquincumi fabéléses gödröket, Szilágyi J., BpR 15 (1950) 313—, a nem közölt albertfalvai tímárműhelyt, Nagy T., ArchÉrt 91 (1964) 254. Áztató- és festőkádakat sok lelőhelyen várhatunk.

⁵⁰ Ólomcímkek többszörös írással és jelekkel, pl. VHAD 5 (1901) 125 és Móczy A., FolArch 8 (1956) 97—; a zágrábi múzeum több ezer darabja még ismeretlen. Hasonló ólomcímkek pl. CIL III 11883; W. Krämer, Cambodunum-Forschungen 1953—I (Kallmünz 1957) 71; R. Egger, JÖAI 46 (1961—63) 185 és AnzWien 1967 (1968) 202, ahol azonban a *saga Ulkisanának* Szentendréről való származtatása a darab kora miatt (legkésőbb i. sz. I. század eleje) alig valószínű. Cipőiparról ld. RLÖ 18 (1937) 68; CIL III 11024 = Nagy L., OMRTÉ 1 (1923) 52—. *Sutor caligarius*: AÉp 1929, 217.

⁵¹ Vegetius I, 20. *H. Ubl* értelmezése (Festschrift R. Pittioni [Wien 1976] 214—) ellentmond Vegetiusnak, egyébként azonban fontos megfigyeléseket hoz a pannoniaiak szőr- vagy nemezsapkájáról.

⁵² Kikerítő: Faller J., VSz 6 (1939) 294; Szilágyi D., AT 10 (1963) 53 és MRT 2, 161—. Párka: Graf, Übersicht 121; Fitz J., in: Fejér megye története I (Székesfehérvár 1970) 183. Pecsényéd és Savanyúkút: Bella L., ArchÉrt 29 (1909) 186. Balf: köv. j.

⁵³ Nováki Gy., SSz 12 (1958) 63—.

⁵⁴ Fontosabb, biztosan római kori eszközleletek pl. NZ 2 (1909) 118: Kabhugy; Rbé Gy., Ós- és ókori nyomok Veszprém körül (Budapest 1905) 19: Pogánytelek; Uő, Balácsa (Veszprém 1912) 77: Balácsa; Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája (Budapest 1920) 64—; Fenékpusztá; Kubitschek, i. m. 117: Kismarton; E. B. Thomas, ActaArchHung 6 (1955) 129— és Fitz J., Alba Regia 1 (1960) 160—; Tác; Török Gy., FolArch 13 (1961) 67—;

Halimba; J. W. Eadie, *Sirmium* 1 (1971) 69—: Sirmium; ekékről *Balassa I.*, Az eke és a szántás története Magyarországon (Budapest 1973) 90—, 141—. Aratóeszközökről *Pető M.*, *Ethnographia* 84 (1973) 301—. Vaseszközökről általában még *A. Salamon*, in: *Intercisa* II. 371; *R. Müller*, *ActaArchHung* 27 (1975) 59—.

3. Bányák

¹ Ld. összefoglalóan *F. Orth*, *Bergbau*. RE Suppl. IV (Stuttgart 1924) 108—; *O. Davis*, *Roman mines in Europe* (Oxford 1935); *U. Tschholm*, *Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit* (Uppsala 1937); *J. Burian*, *Evropské rudné doly za rimského císařství, jejich správa a pracovníci v nich — Die europäischen Erzbergwerke in der römischen Kaiserzeit* (Praha 1954); *REPann* 673—.

² *Strabón* IV, 6, 12.

³ *J. Šašel*, *Aquileia Nostra* 45—46 (1974—75) 147—.

⁴ *RIC* II 241, 294, 474; III 313.

⁵ *Passio Sanctorum*, IV *Coronatorum: metalla, artifices metallici, metallum porphyreticum*.

⁶ A II. század végén és a III. században a bányákat felügyelő procuratorokat az általánosabb *procurator argentariarum* mellett *procurator metallorum*nak is nevezték: *AÉp* 1956, 123; *CIL* III 12721 = *ILS* 1443.

⁷ *S. Dušanič*, *Živa Antika* 21 (1971) 554; *Uő*, in: *IMS* I. 97.

⁸ *E. Pašalič*, *Alug* 6 (1965) 86.

⁹ *J. Fitz*, *Klio* 54 (1972) 225; *O. Hirschfeld*, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian* (Berlin 1963) 153.

¹⁰ *FÖ* 6 (1967) 92.

¹¹ *Uzsoki A.*, *Arrabona* 1 (1960) 76—.

¹² *D. Simonyi*, *ActaAntHung* 8 (1960) 166—.

¹³ *Hirschfeld*, i. m. 173, 3. j.

¹⁴ *I. Mikl-Curk*, *AV* 19 (1968) 312.

¹⁵ *AIJ* 482.

¹⁶ *Téglás G.*, *Bányászati és Kohászati Lapok* 46 (1908) 382—.

¹⁷ *Faller J.*, *VSz* 6 (1939) 295—.

¹⁸ *B. Saria*, *Das römische Gutshof von Winden am See*. *Burgenländische Forschungen XIII* (Eisenstadt 1951) 14, 36, 71.

¹⁹ *Kiss Á.*, *ArchÉrt* 87 (1960) 210—.

²⁰ *Schleicher A.*, *Kohászati Lapok* 1960, 8. sz., 9—.

²¹ *A. Barb*, *WPZ* 24 (1937) 113—.

²² *Nováki Gy.*, *SSz* 9 (1955) 136—; *Uő*, in: *Festschrift für A. Barb*. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 35 (Eisenstadt 1966) 167—.

²³ *Schleicher*, i. m.

4. Bronzipar

¹ *W. Schmid*, *JA* 7 (1913) 108—.

² *Uo.*

³ *Uo.* 140—.

⁴ *I. Sellye*, in: *Hommages à M. Renard III*. *Collection Latomus* Vol. 103 (Bruxelles 1969) 537.

⁵ *P. Buocz T.*, *Savaria topográfiája* (Szombathely 1968) 10—.

⁶ *M. Kandler*, in: *ANRW* II:6 (Berlin—New York 1977) 679, fig. 4.

⁷ *M. v. Groller*, *RLÖ* 6 (1905) 143—.

⁸ *Uo.*

⁹ *R. Fleischer*, *Die römischen Bronzen aus Österreich* (Mainz 1967) 20.

¹⁰ *M. Grünwald*, *FÖ* 18 (1979) 77—.

¹¹ *H. Vetters*, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 38 (1968—1970) 61.

¹² *Kandler*, i. m. 681.

¹³ *Gabler D.*, *Arrabona* 13 (1971) 49—.

¹⁴ *Sellye*, i. m. 518—.

¹⁵ *Gabler*, i. m. 50.

¹⁶ *A. Radnóti*, *BVBI* 30 (1965) 223.

¹⁷ *Paulovics I.*, *EPHk* 56 (1932) 183—.

¹⁸ *Uő*, *ArchÉrt* 48 (1935) 90.

¹⁹ *Oroszlán Z.*, *Dolg* 16 (1940) 100.

²⁰ *Patek*, *Fibeltypen* 104, 108; *I. Kovrig*, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*. *DissPann* II, 4 (Budapest 1937) 90—; Taf. 26, 4; Taf. 27, 1.

²¹ *Barkóczi L.*, *FolArch* 6 (1954) 45—.

²² *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 374; *Uő*, *BpR* 15 (1950) 538.

²³ *MRT* 5, 334, 22/16. lh.

²⁴ *Sellye*, i. m. 528.

²⁵ Ld. a 23. jegyzet.

²⁶ *Zs. Visy*, *Alba Regia* 13 (1972) 261.

²⁷ *Uo.*

²⁸ *Schmid*, i. m. 140—; *Gabler*, i. m. 49—; *MRT* 5, 334, 22/16. lh.

²⁹ *M. R. Alföldi*, in: *Intercisa* II. 456.

³⁰ *Sellye*, i. m. 534; *Pl. CXC*, 5.

³¹ *Helyben*, *Intercisában készültek az A. Radnóti*, in: *Intercisa* II. Nr. 18, 47 lemezédények. Ezekről másként *uo.* 191, 203, 206, 213—.

³² *Hunyady*, *Kelták* Taf. XXII. 12, 36, 39—40; Taf. XXIII. 12; Taf. XXIV.; *Táblakötet* Taf. LV. 1—2, 15—21; *Járdányi-Paulovics I.*, *ArchÉrt* 80 (1953) 115—.

³³ *Müller R.*, *ArchÉrt* 105 (1978) 27—.

³⁴ *A. Radnóti*, *BVBI* 25 (1960) 118; *Sellye*, i. m. 519.

³⁵ *Vö. M. H. P. Den Boesterd—E. Hoekstra*, *OML* 46 (1965) 100—; *J. Riederer—E. Briese*, *JRGZ* 19 (1972) 83—.

³⁶ *A. Mutz*, *Die Kunst des Metaldrehens bei den Römern* (Basel—Stuttgart 1972) 9—.

³⁷ *Uo.* 13.

³⁸ *Uo.* 38, *Bilder* 53—57: *serpenyő és tányér öntőformái*.

³⁹ *Th. Schreiber*, *Abhandlungen der phil.-hist. Classe der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften* 14 (1894) 277—, Taf. I—III.; *S. Tassinari*, *Collection de la Bibliothèque des Hautes Études*, section 4, III, 5 (1973) 139—, *Pl. XII*, 2; *XIII*, 1—2.

⁴⁰ Jól megfigyelhető ez egy *Intercisa* környéki edényen: *K. Szabó*, *Alba Regia* 17 (1979) 262, *Pl.* 3, 4.

⁴¹ *Mutz*, i. m. 53—.

⁴² *H. Drescher*, *Untersuchungen zur römischen Löttechnik*. *Technische Beiträge zur Archäologie I* (Mainz 1958) 65—.

⁴³ *Mutz*, i. m. 13.

⁴⁴ *M. Rosenberg*, *Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage* (1924) *passim* (Niello).

⁴⁵ *Mutz*, i. m. 13; *E. Foltz*, *AKorr* 9 (1979) 213—, különösen az ezüstedényekre.

⁴⁶ *H. Drescher*, *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 32 (1963) 45—.

⁴⁷ *PUM* 7.

⁴⁸ *A. Radnóti*, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*. *DissPann* II, 6 (Budapest 1938) 37; *J. Werner*, *BVBI* 20 (1954) 48, 51. Megítélésünk szerint a szerzők ugyanannak a műhelynek különböző termékeiről írnak.

⁴⁹ A. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 62—; Taf. XXXIX, 1.

⁵⁰ H. J. Eggers, Der römische Import im Freien Germanien (Hamburg 1951) 170—.

⁵¹ A. Radnóti, in: *Intercisa* II. 203, 206, 212; 223, Kat. 70.; Taf. XLI, 2.

⁵² Eggers, Der römische Import... 171.

⁵³ A. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 12—; Taf. I, 1; XVIII, 1 (a lelőhelyet tévesen említi).

⁵⁴ Werner, i. m. 43—.

⁵⁵ A tárgyon lévő „Szekszárd-Alsóbakta” felirat a lelőhelyre vonatkozik, vö. *Wosinsky M.*, Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig (Budapest 1896) 608—, ahol a szekszárd-bakta-hegyi kelta temető leletei között egy bronzedényt is említ.

⁵⁶ Werner, i. m. 52—; 68, Liste B, Nr. 10.

⁵⁷ *Hunyady*, Kelták 106, 120; Taf. XVII, 1, 1a—b.

⁵⁸ A. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 26—; Taf. XV, 1; XVIII, 5.

⁵⁹ Uo. Taf. XIX, 1.

⁶⁰ Uo. 28.

⁶¹ Uo. Taf. XV, 12.

⁶² Uo. 29; Taf. XV, 8.

⁶³ Uo. 31; Taf. XV, 10.

⁶⁴ Uo. 32; Taf. XV, 9.

⁶⁵ Uo. 38; Taf. XVII, 30.

⁶⁶ Uo. 39; Taf. XV, 4a.

⁶⁷ Werner, i. m. 54, E típus.

⁶⁸ A. Radnóti, in: *Intercisa* II. 203, 206, 212; 223, Kat. 57.; Taf. XXXIX, 10.

⁶⁹ Werner, i. m. 54; 69, Liste D, Nr. 22. A tárgy őrzési helye *Naturhist. Museum, Wien Inv. 32439* (említi A. Radnóti, in: *Intercisa* II. 206).

⁷⁰ Werner, i. m. 54; 69, Liste D, Nr. 19.

⁷¹ K. v. Miske, Die prähistorische Ansiedlung von Velem St. Vid (Wien 1907) Taf. 53, 6; Werner, i. m. 55; 69, Liste E, Nr. 19.

⁷² Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 68.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo. 69; Taf. XXVIII, 4.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ N. Majnarič-Pandžić, *VAMZ* 6—7 (1972—73) 71—; T. II 1, c.

⁷⁷ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 98; Werner, i. m. 68; 70, Liste F, Nr. 8.

⁷⁸ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 71—; *Majnarič-Pandžić*, i. m. 56; Taf. I, 7.

⁷⁹ H. Willers, Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien (Hannover—Leipzig 1907) 1—; *Majnarič-Pandžić*, i. m. Taf. III, 8.

⁸⁰ Willers, Neue Untersuchungen...; *Majnarič-Pandžić*, i. m. Taf. III, 7.

⁸¹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 12—; Taf. I, 1; XVIII, 1.

⁸² Eggers, Der römische Import... 171; Werner, i. m. 51—.

⁸³ S. Tassinari, La vaisselle de bronze romaine et provinciale au Musée des Antiquités Nationales (Paris 1975) 25, No 1; Pl. I, 1.

⁸⁴ Willers, Neue Untersuchungen... 19—, 69—; *Uo.*, Die römischen Bronzebeimer von Hemmoor (Hannover—Leipzig 1901) 106—.

⁸⁵ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 12.

⁸⁶ Willers, Neue Untersuchungen... 91.

⁸⁷ Werner, i. m. 51.

⁸⁸ Uo. 68.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ G. Ekholm, *Acta Archaeologica København* 13 (1942) 203—; Willers, Neue Untersuchungen... 73—; Eggers, Der römische Import... 171—; Typen 131—133.; *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 19—; Taf. II, 4; I, 2.; L. Kraskovská, Roman Bronze Vessels from Slovakia. BAR International Serie 44 (Oxford 1978) 10.

⁹² Willers, Neue Untersuchungen... 73—.

⁹³ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 22.

⁹⁴ Eggers, Der römische Import... 171—.

⁹⁵ Uo.; *Kraskovská*, i. m.

⁹⁶ Eggers, Der römische Import... 171—.

⁹⁷ Willers, Neue Untersuchungen... 85.

⁹⁸ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 20.

⁹⁹ Schreiber, *Abhandlungen*... 415.

¹⁰⁰ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 24—.

¹⁰¹ Uo. 19—.

¹⁰² Uo. 14—; Taf. I, 3; Eggers, Der römische Import... 174, Typ 151; Schreiber, *Abhandlungen*... 322, Nr. 15.; M. H. P. Den Boesterd, Description of the Collections in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen V. The Bronze Vessels (Nijmegen 1956) 1, Nr. 1.

¹⁰³ Haltern: *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 16; Eggers, Der römische Import... Kat. 1391.; *Novaesium: H. Lehner*, BJ 111/112 (1904) 409, Taf. 32, 12.

¹⁰⁴ Eggers, Der römische Import... Kat. 2025.

¹⁰⁵ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 16; Schreiber, *Abhandlungen*... 102. j.; *Den Boesterd*, i. m. 1, Nr. 1.

¹⁰⁶ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 15.

¹⁰⁷ Schreiber, *Abhandlungen*... 322—; Taf. I—IV.

¹⁰⁸ Mutz, i. m. 73, Abb. 154—157.

¹⁰⁹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 15—.

¹¹⁰ Uo. 39—; Taf. III, 11—13, további irodalommal; Eggers, Der römische Import... 172, Typen 137—138; *Den Boesterd*, i. m. 4—, Nr. 12—13; S. Tassinari, La vaisselle de bronze romaine... 27 nos 3—5; *Kraskovská*, i. m. 8; 25, Typ 13.

¹¹¹ Willers, Neue Untersuchungen... 72 Abb. 415A; A. Maiuri, La casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria (Roma 1932) 447; Tassinari, La vaisselle de bronze romaine... 27; *Den Boesterd*, i. m. 6.

¹¹² H. J. Eggers, *JRGZ* 13 (1966) 72.

¹¹³ Tassinari, La vaisselle de bronze romaine...

¹¹⁴ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 39—; *Den Boesterd*, i. m. 4—, Nr. 12—13.

¹¹⁵ W. Deonna, *Genava* 11 (1933) 53—.

¹¹⁶ *Den Boesterd*, i. m. 6.

¹¹⁷ Ld. a 122—123. jegyzeter.

¹¹⁸ Eggers, Der römische Import...; *Kraskovská*, i. m. 8.

¹¹⁹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 39.

¹²⁰ J. H. C. Kern, in: *Hommages à Albert Grenier. Collection Latomus* Vol. 58 (Bruxelles 1962) 878—.

¹²¹ Willers, Neue Untersuchungen... 85—.

¹²² Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 41—.

¹²³ E. B. Thomas, *ActaArchHung* 6 (1955) 133; Taf. XXXVII, 7.

¹²⁴ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 50—; Taf. III, 14—IV, 15—16; Eggers, Der römische Import... 172—, Typen 139—144; *Den Boesterd*, i. m. 7—, Nr. 14—29; Tassinari, La vaisselle de bronze romaine... 27—, No 6—18; *Kraskovská*, i. m. 81, Types 14—15.

¹²⁵ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 50—, 53.

¹²⁶ Willers, Neue Untersuchungen... 85—; Kern, i. m. 878—.

¹²⁷ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 58.

¹²⁸ Uo. 50—, további irodalommal; H. Norling-Christensen, *Aarbøger* 1952, 192.

- ¹²⁹ Uo. 192—.
- ¹³⁰ Willers, Neue Untersuchungen... 85—; *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... 27—, No 6—18.
- ¹³¹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 51—; *L. Barkóczi—É. Bónis*, ActaArchHung 4 (1954) 163, Nr. 13.; *D. Pinterović*, OZb 8 (1962) 118; Pl. I, 1.
- ¹³² Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 60—; Taf. IV, 17—18; *Eggers*, Der römische Import... 173, Typen 145—147; *Den Boesterd*, i. m. 12, Nr. 34; *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... 32—; No 19—20; *Kraskovská*, i. m. 26, Typ 16; 81.
- ¹³³ *H. Norling-Christensen*, Aarbøger 1952, 191—.
- ¹³⁴ Ld. a 132. jegyzetet, valamint *H. J. Eggers*, JRGZ 13 (1966) 83—; *Mutz*, i. m. 70, Abb. 150—153.; *Kraskovská*, i. m. 11; fig. 4, 2; Pl. VI, 1—3.
- ¹³⁵ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 60—.
- ¹³⁶ Willers, Neue Untersuchungen... 85—; *Kern*, i. m. 878—; *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... 32, No 19.
- ¹³⁷ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 60—; *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... 32, No 20.
- ¹³⁸ Uo. és *Den Boesterd*, i. m. 13.
- ¹³⁹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 61—; *Antička bronza u Jugoslaviji* (Beograd 1969) 125, No 219.
- ¹⁴⁰ *H. Norling-Christensen*, Aarbøger 1952, 191—.
- ¹⁴¹ Willers, Neue Untersuchungen... 72—; Taf. VI, 2; *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 63—; Taf. IV, 19; *Den Boesterd*, i. m. 13—, No 36—40; *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... 33 No 21—22; *B. A. Raev*, BRGK 58 (1977) 615, Typ 7.
- ¹⁴² Ld. az előző jegyzetet és *H. J. Eggers*, JRGZ 13 (1966) 67—; *Mutz*, i. m. 70, Abb. 146—149.
- ¹⁴³ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 63.
- ¹⁴⁴ Uo. 65.
- ¹⁴⁵ Willers, Neue Untersuchungen... 85—; *Kern*, i. m. 878—.
- ¹⁴⁶ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 64. A kezdő időpont-ról másként *Raev*, i. m. 615.
- ¹⁴⁷ *Den Boesterd*, i. m. 14, Nr. 39.
- ¹⁴⁸ Másként erről uo.
- ¹⁴⁹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 63—; *F. Fülep*, ActaArchHung 9 (1958) 382—; Abb. 5. 5, 10; Taf. X, 1 a—c.
- ¹⁵⁰ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 67; Taf. V, 21.
- ¹⁵¹ Uo. és *L. Bonnamour*, Dossiers de l'Archéologie No 28. mai—juin 1978. 34 (vasból készült példány).
- ¹⁵² Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 70—; Taf. V, 22—VI, 26; *Eggers*, Der römische Import... 174, Typen 159—162; *Den Boesterd*, i. m. 18—, Nr. 48—60; *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... 41—, No 50—57; *Kraskovská*, i. m. 81; fig. 14.; Types 18—23.
- ¹⁵³ Ld. az előző jegyzetet és *H. J. Eggers*, JRGZ 13 (1966) 67—.
- ¹⁵⁴ Uo.; *Kraskovská*, i. m. 81; *I. Lindeberg*, Saalburg-Jahrbuch 30 (1973) 5—.
- ¹⁵⁵ Willers, Neue Untersuchungen... 88—; *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... Taf. XVII, 1, 33; *Kraskovská*, i. m. 13, No 28.; MRT 4, 261, 80/4. lh.; 23. t. 10.
- ¹⁵⁶ *H. J. Eggers*, JRGZ 13 (1966) 90—.
- ¹⁵⁷ *Uő*, Der römische Import... Typ 159.
- ¹⁵⁸ Uo. Typ 162.
- ¹⁵⁹ Uo. Typ 160 = *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... Taf. V, 25.
- ¹⁶⁰ Uo. Taf. VI, 26 = *Eggers*, Der römische Import... Typ 161.
- ¹⁶¹ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 70; Taf. XVI, 13.
- ¹⁶² Uo. 71—; Taf. XVI, 7—10; Taf. XVII, 9, 33—35; Taf. XXIV, 8; *Majnarić-Pandžić*, i. m. 71—; Taf. I, 7.
- ¹⁶³ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 75—; *Uő*, in: Festschrift für A. Barb. Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland 35 (Eisenstadt 1966) 200—; Taf. II, 2—3, III, 7; *T. Szőnyi E.*, Arrabona 16 (1974) 20; X. t. 8.; MRT 1, 43, 6/22. lh.; 17. t. 35.; MRT 2, 162, 37/10. lh.; MRT 4, 224, 68/12. lh.; 261, 80/4. lh.; 23. t. 10.; *É. B. Bónis*, FolArch 12 (1960) 93; Abb. 24, 2; Taf. XVIII, 8; *A. Kralovánszky*, ArchÉrt 89 (1962) 262.
- ¹⁶⁴ VBM 63.243.1.4. lelt. sz. Ez a darab az 1. halomsírból származik.
- ¹⁶⁵ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 79; *Zs. Bánki*, Alba Regia 13 (1972) 239, Nr. 18.; *K. Szabó*, LimStirling 721, fig. 47, 4; *Sz. Burger A.*, ArchÉrt 99 (1972) 67; 25. kép 10/4—8; 32. kép 40/10a—c; *D. Pinterović*, Situla 10 (1968) 121; Taf. 3, 3 (az I. századra keltezi).
- ¹⁶⁶ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 81; Taf. XXIV, 7.
- ¹⁶⁷ *Zs. Bánki*, Alba Regia 16 (1978) 258, Nr. 318.; Taf. I.; *R. M. Swoboda-Milenović*, Carn-Jb 4 (1958) 46 (2 darab).
- ¹⁶⁸ *H. U. Nuber*, BRGK 53 (1972) 83—.
- ¹⁶⁹ *Eggers*, Der römische Import... 171, Typ 124.
- ¹⁷⁰ *Nuber*, i. m. 191—.
- ¹⁷¹ *Werner*, i. m. 56—; *Nuber*, i. m. 44.
- ¹⁷² *Bonnamour*, i. m.; *E. Künzl*, JRGZ 22 (1975) 62—.
- ¹⁷³ *Nuber*, i. m. 191, Liste D II b 5; Taf. 3. 3a—b.
- ¹⁷⁴ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 149; Taf. II, 3—3a; 147, Taf. L, 3.
- ¹⁷⁵ *Nuber*, i. m. 38—.
- ¹⁷⁶ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 82—; Taf. VI, 27; *Nuber*, i. m. 41—.
- ¹⁷⁷ Uo. 194—.
- ¹⁷⁸ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 148—; Taf. XIII, 72; *Raev*, i. m. 611—.
- ¹⁷⁹ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 81—; Taf. VI, 29.
- ¹⁸⁰ *Nuber*, i. m. 48—.
- ¹⁸¹ Uo. 191—; *Raev*, i. m. 611—, 635—.
- ¹⁸² *Nuber*, i. m. 217, Nr. 120, 129.
- ¹⁸³ IKM 6738.
- ¹⁸⁴ *K. Schefold*, JDAI 52 (1937) 71—.
- ¹⁸⁵ *Nuber*, i. m. 51.
- ¹⁸⁶ Uo.
- ¹⁸⁷ Uo. 196—, 216—; *L. Barkóczi*, ActaAntHung 13 (1965) 220; fig. 6, 7; Pl. VI, 2; *D. Pinterović*, OZb 8 (1962) 91—; T. IV, 3; Sl. XIII.; *A. Kralovánszky*, ArchÉrt 89 (1962) 262.
- ¹⁸⁸ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 148; Taf. XIII, 73.
- ¹⁸⁹ *M. Slavnić*, RVM 1 (1952) 60; Cl. 1.
- ¹⁹⁰ *A. Neugebauer*, RM 38/39 (1923/24) 357—.
- ¹⁹¹ *Szirmai K.*, BpR 24 (1976) 419, Nr. 92.
- ¹⁹² Említve *K. Szabó*, Alba Regia 17 (1979) 254.
- ¹⁹³ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 151; Taf. XIII, 74.
- ¹⁹⁴ Uo.
- ¹⁹⁵ Uo.
- ¹⁹⁶ *Müller R.*, ArchÉrt 105 (1978) 20, 8. kép 4.
- ¹⁹⁷ *Raev*, i. m. Taf. 22, 3a.
- ¹⁹⁸ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 86—; Taf. VI, 29.
- ¹⁹⁹ *Nuber*, i. m. 192—.
- ²⁰⁰ *Eggers*, Der römische Import... 174, Typ 155.
- ²⁰¹ *Raev*, i. m. 611.
- ²⁰² *Nuber*, i. m. 45—.
- ²⁰³ Uo. 46.
- ²⁰⁴ Uo. 193; 218, Grabliste 141.
- ²⁰⁵ Uo. 45—.
- ²⁰⁶ Uo. 46—, 195—; *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße...

89—; *L. Barkóczi—É. Bónis*, ActaArchHung 4 (1954) 163, Nr. 14.; Abb. 15, 4; Taf. XLI, 5.

²⁰⁷ *Nuber*, i. m. 56.

²⁰⁸ *Mutz*, i. m. 45—, 156; Abb. 78, 447—448.

²⁰⁹ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 145—; Taf. XII, 68.

²¹⁰ *Nuber*, i. m. 54—.

²¹¹ *Raev*, i. m. 610.

²¹² *I. Lindenberg*, Saalburg-Jahrbuch 30 (1973) 20.

²¹³ *Nuber*, i. m. 57.

²¹⁴ Uo.

²¹⁵ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 145—; Taf. XII, 68.

²¹⁶ *K. Szabó*, Alba Regia 17 (1979) 254 (a típus meghatározását módosítani kell).

²¹⁷ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 83—; Taf. VI, 28.

²¹⁸ *Nuber*, i. m. 199—.

²¹⁹ Uo.

²²⁰ Uo. 60.

²²¹ Uo. 200—.

²²² Uo. 210—.

²²³ Uo. 65.

²²⁴ *É. B. Bónis*, FoiArch 29 (1978) 110—.

²²⁵ *Nuber*, i. m. 66.

²²⁶ Uo. 60—.

²²⁷ Uo. 202; *Radnóti*, in: Intercisa II. 178—; 219, Kat. 31.; Taf. XXXVI, 3, 5—6.

²²⁸ *Nuber*, i. m. 202.

²²⁹ Uo.

²³⁰ A típus meghatározását ld. uo. 60, 336. j.

²³¹ *A. Radnóti*, BVBl 25 (1960) 99—; *J. Ch. Balty*, Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire 37 (1965) 13—, Továbbiakat közöl *Raev*, i. m. 613—, Typ 12.

²³² Az elterjedési térképet ld. *A. Radnóti*, BVBl 25 (1960) 105, Abb. 1.

²³³ *Eggers*, Der römische Import... 171, Typ 127.

²³⁴ *A. Radnóti*, BVBl 25 (1960) 103—.

²³⁵ *Nuber*, i. m. 203—.

²³⁶ Uo. 70.

²³⁷ Uo. 62.

²³⁸ Uo. 70.

²³⁹ Uo.

²⁴⁰ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 140, 142; *Zs. Bánki*, La collection du Musée Roi St. Étienne — Objets romains figurés en bronze, argent et plombe. IKMK B/30 (Székesfehérvár 1972) 48—, No 33; *Radnóti*, in: Intercisa II. 198—, Kat. 59.; *Nagy L.*, BpTört 1942, 614.

²⁴¹ *Nuber*, i. m. 150, Anm. 874.; 168, Anm. 999.; 151, Anm. 880.; 204, 217; *E. B. Vágó*, Alba Regia 11 (1970) Taf. XLVII, 1; *D. Pinterović*, OZb 4 (1954) 19, 29—; Sl. III.; *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... Taf. XLIV, 7.

²⁴² *Nuber*, i. m. 62.

²⁴³ Uo. 217, Kat. 123.; *Radnóti*, in: Intercisa II. 218, Kat. 21.; *Uő*, Die römischen Bronzegefäße... 144, Anm. 60—61.; *Kocztur É.*, Somogy megye régészeti leletkatasztere. RFüz II:13 (1964) 53; *Paulovics I.*, ArchÉrt 1942, 227; XXXII. t. 6.

²⁴⁴ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 93—; Taf. VII, 32—37; *Eggers*, Der römische Import... 170—, Typen 109—121.

²⁴⁵ *F. Drexel*, BJ 118 (1909) 176—; Taf. VI.

²⁴⁶ *A. Radnóti*, BVBl 30 (1965) 188—.

²⁴⁷ *Uő*, Die römischen Bronzegefäße... Taf. VII, 32; *D. Pinterović*, OZb 8 (1962) 78, 118.

²⁴⁸ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 93—; *Járdányi-Paulovics I.*, ArchÉrt 80 (1953) 125; XIX. t. 43.

²⁴⁹ *A. Maiuri*, La casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria (Roma 1932) 368—, No 83—85; Tav. 62—63.

²⁵⁰ *Eggers*, Der römische Import... 169, Typen 107—109.

²⁵¹ *Radnóti*, in: Intercisa II. 181; 221, Kat. 31.

²⁵² Uo. 181; 217, Kat. 13.

²⁵³ Ld. ezekekről *Kádár Z.*, FoArch 12 (1960) 133—.

²⁵⁴ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 97—; Taf. VIII, 38—44; *Eggers*, Der römische Import... 176, Typ 163; *Den Boesterd*, i. m. 34—, Nr. 97—109; *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... 37—, No 37—48; *Raev*, i. m. Beilage 4, Typ 30.

²⁵⁵ *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... 39 szerint a libatíóhoz használták.

²⁵⁶ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 97—; *L. Castiglione*, ActaAntHung 8 (1960) 387—.

²⁵⁷ Mindössze egy lelőhelyről, ld. *Eggers*, Der römische Import... 176.

²⁵⁸ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 97—.

²⁵⁹ *Werner*, i. m. 63—.

²⁶⁰ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 97—.

²⁶¹ Uo.; *Majnarić-Pandžić*, i. m. 56; Taf. II, 1a; *L. Barkóczi—É. Bónis*, ActaArchHung 4 (1954) 163, Abb. 14.; Taf. XLI, 3.

²⁶² *Schreiber*, i. m. 357—, Nr. 108—117.; *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 159—; Taf. XIV, 77; *Den Boesterd*, i. m. 77—, Nr. 276—277; *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... No 171—172; *Raev*, i. m. 618—; Beilage 4, Typ 5.

²⁶³ *A. Cahen-Delhay*, Helinium 10 (1970) 131—.

²⁶⁴ Uo. 131; *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 160—.

²⁶⁵ Uo. 159.

²⁶⁶ *A. Cahen-Delhay*, Helinium 10 (1970) 131—.

²⁶⁷ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 160—; Taf. XXXIX, 2; XL, 2; *Bánki*, La collection du Musée... 58, No 39.

²⁶⁸ *Antička bronza u Jugoslaviji* (Beograd 1969) 128, No 233.; *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 160; Taf. XXXIX, 4; XL, 1; LIII, 8 (ez utóbbi helyi készítménynek tartja).

²⁶⁹ *Nagy L.*, BpR 14 (1945) 542; 7. kép 2.; 9—10. kép.

²⁷⁰ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 165—; Taf. XIV, 80.

²⁷¹ *Schreiber*, i. m. 344—.

²⁷² *S. Tassinari*, Cronache Pompeiane 1 (1975) 160—.

²⁷³ Uo. 164; *Raev*, i. m. 620.

²⁷⁴ *Tassinari*, Cronache Pompeiane 1 (1975) 223.

²⁷⁵ Uo.

²⁷⁶ Uo. (összesen 69 darabot sorol fel). Ld. még 270—271. és 273. j.

²⁷⁷ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 165—, Taf. XLIII, 1—4.

²⁷⁸ Uo. 167; Taf. XIV, 81; *Tassinari*, La vaisselle de bronze romaine... 68—, No 79; *Den Boesterd*, i. m. Nr. 288—290; *H. J. Eggers*, JRGZ 13 (1966) 98; *Raev*, i. m. 621, Typ 16.

²⁷⁹ Legutóbb *Tassinari*, Collection de la Bibliothèque... 135—; *Szabó K.*, ArchÉrt 108 (1981) 52—.

²⁸⁰ *Tassinari*, Coll. de la Bibl. Pl. XII, 2; XIII 1—2.

²⁸¹ *Vő*, uo. Table I. adatai és *Bánki*, La collection du Musée... 51—, No 34 (az igari korsó díszítése). Ld. még *Szabó K.*, ArchÉrt 108 (1981) 52—.

²⁸² *Tassinari*, Collection de la Bibliothèque... 139—.

²⁸³ Uo.

²⁸⁴ Uo. 137.

²⁸⁵ Uo. Table I.

²⁸⁶ Ld. ehhez még *Szabó K.*, ArchÉrt 108 (1981) 52—.

²⁸⁷ *V. Paskvalin*, GZMS 17 (1962) 141—.

²⁸⁸ *Raev*, i. m. 621.

²⁸⁹ *Tassinari*, Collection de la Bibliothèque... 135.

- ²⁹⁰ Uo. Table I., valamint Szabó K., ArchÉrt 108 (1981) 52— és egy publikálatlan lussoniumi korsó a NÖLM-ban.
- ²⁹¹ Nagy T., BpR 14 (1945) 525—; Szabó K., ArchÉrt 108 (1981) 52—; Bánki, La collection du Musée... 51— No 34.
- ²⁹² Szabó K., ArchÉrt 108 (1981) 52— további irodalommal.
- ²⁹³ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 105—; Taf. IX, 45—X, 55.
- ²⁹⁴ Willers, Neue Untersuchungen... 1—; Taf. I—III, 1—2, IV—V; Uő, Die römischen Bronzebeimer... 106—.
- ²⁹⁵ Ld. ezekhez Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 105—, valamint G. Ekholm, BJ 143—144 (1938—39) 311—; Uő, BJ 145 (1940) 151—; Uő, Bergens Museums Arbok, Historisk-antikvarisk rekke 4 (1941) 1—.
- ²⁹⁶ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 105—.
- ²⁹⁷ Eggers, Der römische Import... 160—, Typen 15—66; Uő, JRGZ 13 (1966) 67—.
- ²⁹⁸ I. Lindeberg, Saalburg-Jahrbuch 30 (1973) 5—.
- ²⁹⁹ E. Pernice, Die hellenistische Kunst in Pompeji IV: Gefäße und Geräte aus Bronze (Berlin—Leipzig 1925) 15—.
- ³⁰⁰ A leletről legutóbb ld. E. B. Thomas, JRGZ 20 (1973) 270—.
- ³⁰¹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 105—; Taf. IX, 45; XXXI, 1.
- ³⁰² Willers, Neue Untersuchungen...; Majnarić-Pandžić, i. m. 56; Taf. I, 6.
- ³⁰³ Willers, Neue Untersuchungen... 13, 22—.
- ³⁰⁴ Uo. 22.
- ³⁰⁵ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 107; Majnarić-Pandžić, i. m. 56; Taf. I, 6.
- ³⁰⁶ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 108—; Taf. IX, 47; Willers, Die römischen Bronzebeimer... 124—; Eggers, Der römischer Import... 161, Typen 24—28; Kraskovská, i. m. 11, 22 (Typ I B₁ i. sz. 50-ig).
- ³⁰⁷ Willers, Neue Untersuchungen... 57—.
- ³⁰⁸ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 108—; Taf. IX, 47; A. Neumann, JÖAI 49 (1968—1971) 299—.
- ³⁰⁹ Eggers, Der römische Import... 162.
- ³¹⁰ A. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 108—; Taf. IX, 47.
- ³¹¹ Uo.
- ³¹² Uo.; A. Neumann, i. m. 314.
- ³¹³ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 112; Taf. IX, 48.
- ³¹⁴ Willers, Neue Untersuchungen... 22—.
- ³¹⁵ L. Armand-Calliat, RAE 1 (1950) 29, fig. 20.
- ³¹⁶ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 112; Taf. IX, 48; D. Pinterović, OZb 8 (1962) 79; Sl. II; Pl. I, 4; E. B. Thomas, JRGZ 20 (1973) 272.
- ³¹⁷ I. Lindeberg, Saalburg-Jahrbuch 30 (1973) 38.
- ³¹⁸ Den Boesterd, i. m. XXIV.
- ³¹⁹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 113—.
- ³²⁰ Uo. 114—.
- ³²¹ Uo. 117; Taf. X, 51.
- ³²² Uo., további irodalommal.
- ³²³ F. Drexel, BJ 118 (1909) 187; Taf. VI, 6.
- ³²⁴ Eggers, Der römische Import... 165—, Typen 52—56.
- ³²⁵ Willers, Neue Untersuchungen... 30—.
- ³²⁶ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 117; Taf. X, 51.
- ³²⁷ Uo. 117—; Taf. X, 52.
- ³²⁸ Uo. 118; Taf. XXXV, 7; FÖ 2 (1934—37) 227; R. Pittioni, JÖAI 33 (1941) 26, 32; Abb. 18, 1; Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 200, 203; Taf. II, 1a—b; III, 1; A. Neumann, Vindobona (Wien 1972) 139; Hatalay G., Múzeumi Műtárgyvédelem 6 (1979) 63—; Radnóti, in: Intercisa II. 186, 213, 217—, Kat. 14, 41, 73.; D. Pinterović, OZb 8 (1962) 79—; I. Pirković, Situla 10 (1968) 121; Taf. 3, 1.
- ³²⁹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 119; Taf. X, 53.
- ³³⁰ Tassinari, La vaisselle de bronze romaine... 54, No 130—137.
- ³³¹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 120—.
- ³³² Bíró E., ArchÉrt 88 (1961) 241, 246; 4. kép 7.; 7. kép 9.
- ³³³ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 120—; Raev, i. m. Typ 4/15.
- ³³⁴ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 120—.
- ³³⁵ Uo.
- ³³⁶ Uo.
- ³³⁷ Uo.; Antička bronza u Jugoslaviji (Beograd 1969) 129, no. 239.
- ³³⁸ J. Garbsch, Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert (München 1965) 1—, további irodalommal.
- ³³⁹ Uo. 25—.
- ³⁴⁰ Kétfibulós fibula Garbsch A236 c típusának öntőmintái kerültek elő Magdalensbergből (Garbsch, Die norisch-pannonische... 77); erösen profilált, egyfibulós fibula öntőmintája ismert Brigetióból (Kovrig, i. m. Taf. XXVII. 1a—b) és Tokod-Erzsébet aknáról (MRT 5, 334, 22/16. lh.).
- ³⁴¹ J. Fitz, ActaArchHung 23 (1971) 47—.
- ³⁴² Patek, Fibeltypen 79—.
- ³⁴³ Garbsch, Die norisch-pannonische... 79. Pannoniából eddig 2 db arany- és 9 db ezüstfibula ismert.
- ³⁴⁴ Kovrig, i. m. 121; Taf. XXVI, 4; G. Behrens, JRGZ 1 (1954) 235—; S. Rieckhoff, Saalburg-Jahrbuch 32 (1975) 5—; E. Ettlinger, Die römischen Fibeln in der Schweiz (Bern 1973) passim; T. Bechert, Römische Fibeln des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. Funde aus Asciburgium 1 (Duisburg—Rheinhausen 1973) 15, Abb. 6.
- ³⁴⁵ H. Drescher, Germania 37 (1959) 170—.
- ³⁴⁶ Garbsch, Die norisch-pannonische... 26—.
- ³⁴⁷ Uo.
- ³⁴⁸ Uo. 78; Abb. 41.
- ³⁴⁹ W. Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum 10 (Linz 1975) 47—.
- ³⁵⁰ Garbsch, Die norisch-pannonische... 77—.
- ³⁵¹ Ld. legutóbb Jobst, i. m. 29, további irodalommal.
- ³⁵² Kovrig, i. m. 116—; Patek, Fibeltypen 91—.
- ³⁵³ R. Košćević, Alug 16 (1975) 51—.
- ³⁵⁴ Ld. a 340. jegyzet.
- ³⁵⁵ Kovrig, i. m. 115; Patek, Fibeltypen 105; Bechert, i. m. 13; Jobst, i. m. 26.
- ³⁵⁶ Bechert, i. m. 13.
- ³⁵⁷ Kovrig, i. m. 115.
- ³⁵⁸ Patek, Fibeltypen 108.
- ³⁵⁹ Jobst, i. m. 26—.
- ³⁶⁰ Bechert, i. m. 13.
- ³⁶¹ Patek, Fibeltypen 105—.
- ³⁶² Uo.
- ³⁶³ Legutóbb Jobst, i. m. 59, további irodalommal.
- ³⁶⁴ Uo. 59—; Patek, Fibeltypen 130—.
- ³⁶⁵ Kovrig, i. m. 120—.
- ³⁶⁶ Legutóbb Jobst, i. m. 77—, további irodalommal.
- ³⁶⁷ Patek, Fibeltypen 137—.
- ³⁶⁸ Jobst, i. m. 77.
- ³⁶⁹ Uo. 91, további irodalommal.
- ³⁷⁰ Uo. 95.
- ³⁷¹ Bíró E. — Károlyi M. — Szentlélek T., ArchÉrt 98 (1971) 190—.
- ³⁷² Erre a lehetőségre Mócsy A. hívta fel a figyelmemet.

- ³⁷³ Jobst, i. m. 94; *H. Zabełlicky*, *LimStirling* 1099—.
- ³⁷⁴ Patek, *Fibeltypen* 148.
- ³⁷⁵ Jobst, i. m. 93—; *L. Barkóczy*, *FolArch* 24 (1973) 67—.
- ³⁷⁶ *R. Noll*, *Bj* 174 (1974) 221—; *Uő*, *Bj* 176 (1976) 179—; *H.-J. Kellner*, *AKorr* 9 (1979) 209—.
- ³⁷⁷ *E. Keller*, *Die spätromischen Grabfunde in Südbayern* (München 1971) 171—; *H. J. H. van Buchem*, *De fibulae van Nijmegen* (Nijmegen 1941); *Uő*, *Numaga* 13 (1966) 50—; *Uő*, *Numaga* 16 (1969) 59—.
- ³⁷⁸ *Patek*, *Fibeltypen* 148; *M. R. Alföldi*, in: *Intercisa II*. 399—; *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 80—.
- ³⁷⁹ *Raev*, i. m. 636, Kat. 17—18, 20, 23; 638, Kat. 44.
- ³⁸⁰ *D. Gáspár*, *Die spätromischen Kästchenbeschläge in Pannonien*. *ASzeg XV* (Szeged 1971) 52; Taf. IX.; Abb. 18—20.
- ³⁸¹ *S. Petru*, *Emonske nekropole* (Ljubljana 1972) (21., 569., 750., 809. és 1160. sírköböl); *L. Plesničar-Gec*, *Severno Emonske grobišče* (Ljubljana 1972) (424. sírköböl); *A. Barb*, in: *DissPann II*, 6 (Budapest 1938) 184; *Uő*, *JÖAI* 38 (1950) 188, Abb. 63.; *G. Alföldy*, *Archeologia/Warszawa* 11 (1959—60) 6—; *Radnóti*, *Die römischen Bronzegefäße...* 200; *Kiss Á.*, *ArchÉrt* 84 (1957) 49; *K. Sági*, in: *Intercisa II*. 575.
- ³⁸² *REPann* 766.
- ³⁸³ *D. Gáspár*, *ActaArchHung* 26 (1974) 405.
- ³⁸⁴ *Paulovics I.*, *ArchÉrt* 48 (1935) 90—.
- ³⁸⁵ *D. Gáspár*, *ActaArchHung* 26 (1974) 410.
- ³⁸⁶ *Ld.* a 384. jegyzet.
- ³⁸⁷ *Gáspár*, *Die spätromischen Kästchenbeschläge in Pannonien*. 7—.
- ³⁸⁸ *Oroszlán Z.*, *Dolg* 15 (1939) 115; 16 (1940) 100.
- ³⁸⁹ *A fentiekre ld. Gáspár*, *Die spätromischen Kästchenbeschläge in Pannonien passim*, további irodalommal, valamint *Uő*, *ActaArchHung* 25 (1973) 363—; 26 (1974) 405—; 31 (1979) 313—; *Uő*, *MAIU* 4 (1973) 69—; *Müller R.*, *ArchÉrt* 105 (1978) 11—; *H. Buschhausen*, *Die spätromischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare I* (Wien 1971) passim.
- ³⁹⁰ *Gáspár*, *Die spätromischen Kästchenbeschläge in Pannonien* 7—.
- ³⁹¹ *Kuzsinszky B.*, *A Balaton környékének archaeológiája* (Budapest 1920) 85—.
- ³⁹² *Ld.* legutóbb *F. J. Hassel—E. Künzl*, *Medizinhistorisches Journal* 15 (1980) 403—.
- ³⁹³ *L. Urlíchs*, *Bj* 14 (1849) 33—.
- ³⁹⁴ *Barkóczy L.*, *KomMK* 1 (1968) 81; *BpTört* 1942, 529; *CI*. t.; és az *intercisai nyugati II. temető* 2197. sírjából.
- ³⁹⁵ *Ez uróbbiakhoz ld. E. Schramm*, *Die antiken Geschütze der Saalburg* (Bad Homburg v. d. H. 1980), *D. Baatz* bevezetőjével.
- ³⁹⁶ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 614—; *Sellye I.*, *BpR* 23 (1973) 129, további irodalommal.
- ³⁹⁷ *Az áttört technikájú vagy a vékony domborított bronzlemez tárgyak könnyűek.*
- ³⁹⁸ *Ld.* a 396. jegyzet, valamint *N. Láng*, in: *LA II*. (DissPann II, 11 Budapest 1941) 175.
- ³⁹⁹ *M. v. Groller*, *RLÖ* 2 (1901) 122, Abb. 38.
- ⁴⁰⁰ *J. Garbsch*, *Römische Paraderüstungen* (München 1978) 75—, Nr. 75.
- ⁴⁰¹ *Barkóczy L.*, *FolArch* 6 (1954) 45—; *E. B. Thomas*, *Helme, Schilde, Dolche* (Budapest—Amsterdam 1971) 11; Taf. 1—4; 5, 2; *H. R. Robinson*, *The Armour of Imperial Army* (London 1975) 128; *Pl.* 378—380.
- ⁴⁰² *Fitz J.*, *AT* 20 (1973) 235; *Garbsch*, *Römische Paraderüstungen*. 72, Nr. 54.; Taf. 28.

- ⁴⁰³ *Guide to the Permanent Exhibition of the Domonkos Kuny Museum* (Tata 1976).
- ⁴⁰⁴ *Garbsch*, *Römische Paraderüstungen*. 67, Nr. 24.; Taf. 21.
- ⁴⁰⁵ *Soproni S.*, *Római erődrendszer a Dunakanyarban* (Visegrád 1976).
- ⁴⁰⁶ *Garbsch*, *Römische Paraderüstungen*. 70, Nr. 42.; Taf. 24.
- ⁴⁰⁷ *Thomas*, *Helme, Schilde, Dolche*. 17—, további irodalommal.
- ⁴⁰⁸ *J. Fitz*, *Alba Regia* 13 (1972) 289— = *AT* 20 (1973) 235—; *T. Nagy*, *ActaArchHung* 27 (1975) 206—.
- ⁴⁰⁹ *Thomas*, *Helme, Schilde, Dolche*. 24; 27, Anm. 60.
- ⁴¹⁰ *Uo.* 14—.
- ⁴¹¹ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 615.
- ⁴¹² *Gy. Fülöp*, *ActaArchHung* 28 (1976) 171—.
- ⁴¹³ *V. Hoffiller*, *ČZN* 32 (1937) 22.
- ⁴¹⁴ *Garbsch*, *Römische Paraderüstungen*. 76—, Nr. 1, 3, 6, 24; Taf. 34—35.
- ⁴¹⁵ *Uo.* 77—, Nr. 4, 14; Taf. 34, 36.
- ⁴¹⁶ *Sellye I.*, *BpR* 23 (1973) 175.
- ⁴¹⁷ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 614; 73. t. 6.
- ⁴¹⁸ *Garbsch*, *Römische Paraderüstungen*. 80, Nr. 28.; Taf. 37.
- ⁴¹⁹ *Uo.* 34.
- ⁴²⁰ *Szilágyi J.*, *BpR* 16 (1955) 410, Abb. 31.; 425; *Garbsch*, *Römische Paraderüstungen*. 81, Nr. 6.; Taf. 38.
- ⁴²¹ *K. Szabó*, *ActaArchHung* 30 (1978) 417.
- ⁴²² *H. Ubl*, *RÖ* 3 (1975) 91—; Taf. 8—10; *Garbsch*, *Römische Paraderüstungen*. 82, Nr. 15; Taf. 39.
- ⁴²³ *Thomas*, *Helme, Schilde, Dolche*. 31—.
- ⁴²⁴ *Füz J.*, *AT* 20 (1973) 237—.
- ⁴²⁵ *E. B. Thomas*, *Helme, Schilde, Dolche*. 31—; *Fitz J.*, *AT* 20 (1973) 237—; *T. Nagy*, *ActaArchHung* 27 (1975) 209—.
- ⁴²⁶ *Thomas*, *Helme, Schilde, Dolche*. 38—.
- ⁴²⁷ *K. Tragan*, *JA* 3 (1909) 117—.
- ⁴²⁸ *Sellye I.*, *BpR* 23 (1973) 129—.
- ⁴²⁹ *E. B. Thomas*, *Helme, Schilde, Dolche*. 52; *Fitz J.*, *AT* 20 (1973) 238; *T. Nagy*, *ActaArchHung* 27 (1975) 210—.
- ⁴³⁰ *V. Hoffiller*, *VHAD* 12 (1912) 117; Abb. 48—49.

5. Üvegművesség

- ¹ *L. Barkóczy*, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. *Studia Archaeologica* 9 (Budapest 1987) 21—.
- ² *Uo.*, további irodalommal.
- ³ *Uo.* 29—.
- ⁴ *Uo.* 12.
- ⁵ *Uo.* A katalógusszámokat a továbbiakban a szövegben, a forrásmunka ismételt feltüntetése nélkül, zárójelben közöljük.

6. Fazekasság

- ¹ *Ennek modelljeit ld. M. Fulford—J. Hodder*, *Oxoniensia* 39 (1975) 26—.
- ² *B. Vikić*, in: *Materijali VIII za simpozijuma hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji* (Zenica 1971) 111 (a továbbiakban *Materijali VIII* [Zenica 1971]).
- ³ *K. Sági*, *ActaArchHung* 12 (1960) 232.
- ⁴ *Pl.* a *latobicusok házurnái*, ld. *P. Petru*, *Hišaste žare Latobikov — Hausurnen der Latobiker*. *Situla* 11 (Ljubljana 1971). Összefoglalóan ld. *É. B. Bónis*, in: *The Archaeology of Roman Pannonia* (Budapest—Lexington 1980) 357—.

⁵ Vö. *Emona: Vikić*, Beitrag 30; *J. Curk*, RCRFA 10 (1968) 6; *Poetovio: A. Smodić*, AV 9–10 (1958–1959) 43–; *Vikić*, Beitrag 30; *P. Petru*, AV 27 (1976) 224; *Neviodunum: P. Petru–T. Knez–A. Ursić*, AV 17 (1966) 493; *Vikić*, Beitrag 30; *P. Petru*, AV 27 (1976) 224; *S. Petru–P. Petru*, *Neviodunum* (Drnovo pri Krškem). Kat. in monogr. 15 (Ljubljana 1978) 16; *Salla: A. Mócsy*, *ActaArchHung* 27 (1975) 157; *Savaria: Kárpáthi K.*, ArchÉrt 14 (1894) 449; *Szombathelyi kir. kath. Főgymnasium Évkönyve 1898/1899*, 90; ArchÉrt 1 (1869) 42– (Rohonci u.); *P. Buocz T.*, *Savaria topográfiaja* (Szombathely 1968) 10, 94; *Szentlélek T.*, ArchÉrt 96 (1969) 257 (Bólyai és Engels u.); *P. Buocz T.*, RFüz 1:24 (1971) 39 (Romkerti cukrászda mellett); *Uő*, *Das Altertum* 25 (1979) 123; *Scarbantia: Bella L.*, ArchÉrt 25 (1905) 286; *Gömöri J.*, uo. 106 (1979) 281; *Müllendorf: W. Kubitschek*, *Römerfunde von Eisenstadt* (Wien 1926) 97–; *Vindobona: F. v. Kenner*, *Römische Funde in Wien in den Jahren 1896–1900* (Wien 1900) 60–; *Schörgendorfer*, *Keramik* 213; *A. Neumann*, *Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens. Geschichte, Erforschung, Funde* (Köln–Graz 1972) 78; *D. Gabler*, in: *Vindobona. Die Römer im Wiener Raum* (Wien 1977) 125; *O. Harl*, FÖ 15 (1976) 293; *Carnuntum: M. v. Groller*, RLÖ 8 (1907) 33; RLÖ 3 (1902) 87–; *E. Bortlik*, RLÖ 16 (1926) 48; *M. Kandler*, PAR 23 (1973) 14; *Uő*, ANRW II:6 (Berlin–New York 1977) 677, 687 (canabae), 642 (a tábor területén). *Brigetio: Panlovics I.*, ArchÉrt 47 (1934) 139; *Barkóczy*, *Brigetio* 9; *K. Sz. Póczy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 75; *Bónis É.*, FolArch 26 (1975) 71; 28 (1977) 140; 29 (1978) 152; *Uő*, RCRFA 17–18 (1977) 192; *Tokod: Mócsy A.*, ArchÉrt 86 (1959) 206; REPann 676; *A. Mócsy*, AR 11 (1959) 210; *Kelemen M.*, in: MRT 5, 335; 337; *Pilismarót: S. Soproni*, RCRFA 10 (1968) 28; *Soproni*, *Limes* 41–; *Aquincum: Kuzsinszky B.*, BpR 11 (1932) (a gázgyári fazekastelep újabb kemencéihez ld. *Póczy K.*, RFüz I:31 [1978] 35; *Zsidi P.*, uo. 45); *K. Sz. Póczy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 73– (a Kiscelli úti műhelyhez kapcsolódó újabb kemencékhez ld. *Nagy T.*, ArchÉrt 96 [1969] 255; *Parragi Gy.*, uo. 98 [1971] 61– [Bécsi út 126–128]); *Pető M.*, ArchÉrt 103 (1976) 86 (Kende u.); *Uő*, BpR 24 (1976) 422 (Szt. Gellért tér 1.); *Uő*, *ActaArchHung* 31 (1979) 271; *Nagy T.*, ArchÉrt 98 (1971) 265. *Intercisa: Visy Zs.*, Alba Regia 13 (1972) 248; *Uő*, RFüz I:25 (1972) 30; ArchÉrt 99 (1972) 256; *Visy Zs.*, *Intercisa. A római kori Dunaujváros* (Budapest 1977) 24–; *Uő*, *Das Altertum* 24 (1978) 107; *Bátaszék: Rosner Gy.*, RFüz 1:30 (1977) 16; *Mursa: Vikić*, Beitrag 31, 36; *D. Pinterović*, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (Osijek 1978) 124, 214; Taf. LXXIV. 1; *Brest (Beska mellett): Vikić*, Beitrag 32; *Taurinum* (Progar Zemun mellett): *Vikić*, Beitrag 32; *P. Petru*, AV 27 (1976) 228–; *Hosszúvölgy: Horváth L.*, RFüz I:30 (1977) 23; *Pannonhalma: Lovas E.*, *Pannonhalmi Szemle* 12 (1937) 31; *Mursella: Szőnyi E.*, ArchÉrt 106 (1979) 278; *Gyulafirátót-Pogánytelek: Óskori és ókori nyomok Veszprém körül. A Balaton tanulmányozásának eredményei III* (Budapest 1906) 21; *Kuzsinszky B.*, *A Balaton környékének archeológiája* (Budapest 1920) 194 (esetleg tégláigetű?); *Balatonfűzfő: Kelemen M.*, ArchÉrt 93 (1966) 221; *Gorsium: Kocztur É.*, FolArch 23 (1972) 43; *Zs. Bánki*, AV 26 (1975) 139; *Fitz J.*, Alba Regia 15 (1976) 126; *Balatonaliga: Bónis É.*, ArchÉrt 88 (1961) 287; *Bicsérd: Barkóczy L.*, FolArch 8 (1956) 63; *Cibalae: V. Hoffüller*, VHAD 14 (1915–1919) 186–; *Vikić*, Beitrag 31; *P. Petru*, AV 27 (1976) 228; *Sirmium: Vikić*, Beitrag 31; 38; *P. Petru*, AV 27 (1976) 224; *Gomolava: P. Veselinović*, RVM 6 (1957) 27–; *P. Petru*, AV 27 (1976) 224; *Osek* (Gradišće mellett): *J. Curk*, AV 20 (1969) 126; *Vikić*, Beitrag 30; *B. Vikić*, AV 26 (1975) 39; *P. Petru*, uo. 27 (1976) 224, 228; *Aquae Iasae: Vikić*, Beitrag 31; *Šrbinci* (Djakovo mellett): *B. Raunig-Galić*, APreg 7 (1965) 148; *Vikić*, Beitrag 31.

⁶ Ld. *Bónis*, Gellérthegey 211–; *R. Pittioni*, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 28 (1939–1943) 2–; *Nagy L.*, ArchÉrt 1942, 162–; *P. Fassbauer*, *Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte*, Halle 43 (1959) 245–; *P. Veselinović*, RVM 6 (1957) 27–; *B. Benadik*, *Germania* 43 (1965) 72; *J. Meduna*, *Germania* 48 (1970) 44.

⁷ *Párducz M.*, Dolg 11 (1935) 190; *Gallus S.*, ArchÉrt 1940, 138; *Implom J.*, Dolg 11 (1935) 234; *R. Rasajski*, RVM 6 (1957) 39–. A nyugat-európai kemencetípusok osztályozásához ld. *P. Dubamel*, APA 9–10 (1978–1979) 49–.

⁸ *É. Bónis*, FolArch 26 (1975) 71.

⁹ *Visy Zs.*, Alba Regia 13 (1972) 248; *Uő*, *Intercisa. A római kori Dunaujváros* (Budapest 1977) 24–.

¹⁰ *P. Petru*, AV 27 (1976) 228.

¹¹ *Kuzsinszky B.*, BpR 11 (1932) 55. „Raetia” terméket is szerény technikájú kemencékben gyártottak az aquincumi ún. „Schütz vendéglő” melletti műhelyben (Nagy L. ásatása; a rá vonatkozó dokumentációt Bónis Évának adta át).

¹² *P. Petru*, AV 27 (1976) 227.

¹³ Ld. *É. Bónis*, FolArch 27 (1976) 73–.

¹⁴ Ld. *Savaria: Gabler D.*, ArchÉrt 103 (1976) 36; *Scarbantia: Póczy K.*, SSz 12 (1958) 245; *Uő*, *ActaArchHung* 11 (1959) 154; *Brigetio: É. Bónis*, RCRFA 17–18 (1977) 195; *Aquincum-gázgyár: Kuzsinszky B.*, BpR 11 (1932) 178–; *Kiss K.*, in: LA I. DissPann II:10 (Budapest 1938) 190–; *Aquincum-katonaváros, Bécsi út 126–128.: Parragi Gy.*, ArchÉrt 98 (1971) 63; *Mursa: Kiss K.*, in: LA I. DissPann II:10 (Budapest 1938) 206; *Gorsium: Zs. Bánki*, AV 26 (1975) 139; *Nagydém-Középréaspuszta: Gabler D.*, ArchÉrt 103 (1976) 35–; *Progar* (Zemun mellett): *D. Dimitrijević*, OZb 12 (1969) 24. kép; *Vikić*, Beitrag 32.

¹⁵ Ld. *Vindobona: Fr. Eichler*, *Germania* 25 (1941) 36–; *Brigetio: É. Bónis*, RCRFA 17–18 (1977) 192–; *Uő*, FolArch 28 (1977) 141; *Mursa, Vikić*, Beitrag Taf. VII, 2; *D. Pinterović*, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (Osijek 1978) 214.

¹⁶ Ld. *Poetovio: Vikić*, Beitrag 33; *Brigetio: É. Bónis*, RCRFA 17–18 (1977) 192; *Uő*, FolArch 27 (1976) 73–; *Thomas E.*, Alba Regia 1 (1960) 71–; *Alföldi A.*, in: LA I. DissPann II:10 (Budapest 1938) Taf. LXXI, 4; *Aquincum: Kuzsinszky B.*, BpR 11 (1932) 221; *K. Sz. Póczy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 83. *Cibalae: Vikić*, Beitrag 37; *Siscia: Uo. Taf. VI, 7.*

¹⁷ Ld. *Poetovio: Vikić*, Beitrag 33; *Savaria: P. Buocz T.*, *Savaria topográfiaja* (Szombathely 1968) 16. tábla; *Carnuntum: E. Vorbeck*, *Museum Carnuntinum* (Bad Deutsch-Altenburg) (Wien é. n.) 52; *Brigetio: É. Bónis*, RCRFA 17–18 (1977) 193; *Uő*, FolArch 28 (1977) 140; 29 (1978) 154; *Környe: É. Bónis*, FolArch 28 (1977) 137; *Aquincum: Kuzsinszky B.*, BpR 11 (1932) 330; *Parragi Gy.*, BpR 24 (1976) 164 (Bécsi út 126–128.); *K. Sz. Póczy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 117–; *Intercisa: K. Sz. Póczy*, in: *Intercisa II.* 90, 130; *Mursa: Vikić*, Beitrag 37, 40; *D. Pinterović*, OZb 14–15 (1973–1975) 93; *Cibalae: Vikić*, Beitrag 37; *Siscia: uo. 36.*

¹⁸ Ld. *Bicsérd: Barkóczy L.*, FolArch 8 (1956) 63.

¹⁹ Ld. *Emona: B. Vikić-Belančić*, VAMZ 9 (1975) 72; *Neviodunum: uo. 72*; *Poetovio: Z. Subić*, AV 26 (1975) 84; *Savaria: Iványi*, *Lampen* 311; *P. Buocz T.*, RFüz I:24 (1971) 39; *Uő*, *Savaria topográfiaja* (Szombathely 1968) 16. tábla; 10, 94; *Scarbantia: Iványi*, *Lampen* 318. *Vindobona: A. Neumann*, *Lampen und andere Beleuchtungsgeräte aus Vindobona*. RLÖ 22 (Wien 1967) Nr. 188; *Ad Flexum: Iványi*, *Lampen* 314; *Brigetio: Uo. 310*; *É. Bónis*, FolArch 28 (1977) 140; *Uő*, FolArch 29 (1978) 154; *Aquincum: Kuzsinszky B.*, BpR 11 (1932) 302–, 284–; *Szentlélek T.*, BpR 19 (1959) 167–; *Parragi Gy.*, ArchÉrt 98 (1971) 61; *Intercisa: Visy Zs.*,

RFüz I:29 (1976) 37; K. Póczy, in: *Intercisa II.* 90; *Antoni J.*, *Alba Regia* 16 (1978) 384; *Mursa: Iványi*, *Lampen* 309–310; *B. Vikić-Belančić*, *VAMZ* 9 (1975) 36; *Cibalae*: uo. 37; *Sirmium*: uo. 38; *I. C. Rubright*, *Sirmium* 3 (1973) 62; *Siscia: Iványi*, *Lampen* 311; *Vikić*, *Beitrag* 35; *B. Vikić-Belančić*, *VAMZ* 9 (1975) 72; *Obrež: Iványi*, *Lampen* 313.

²⁰ *Ld. Vindobona: F. v. Kenner*, *JA* 5 (1911) 144^b; *Savaria: É. Bónis*, *FolArch* 28 (1977) 137; *Aquincum; Parragi Gy.*, *ArchÉrt* 98 (1971) 63, 70.

²¹ *Bónis*, *Edényművesség* 10; *L. Barkóczi—É. Bónis*, *ActaArchHung* 4 (1954) 150, 158.

²² A magyarországiakat is részletesen sorolja fel *I. Kappel*, *Die Graphittonkeramik von Maching. Die Ausgrabungen in Maching 2* (Wiesbaden 1969) 185—.

²³ *D. Gabler*, *ActaArchHung* 25 (1973) 168.

²⁴ *Póczy K.*, *ArchÉrt* 79 (1952) 99; *Uő*, *ActaArchHung* 11 (1959) 151.

²⁵ Egyelőre ld. *D. Gabler*, *MAIU* 6 (1976) 156.

²⁶ *Szántó I.*, *ArchÉrt* 80 (1953) 56; *PUM* Pl. 16.

²⁷ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 242; *Bónis*, *Gellérthegy* 174 további irodalommal.

²⁸ Az erre vonatkozó irodalmat ld. *M. Mirabella Roberti*, *Scavi a Bedriacum. Arch. e storia nella Lombardia padana* (1972); *S. L. Wynia*, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 19 (1969) 279—.

²⁹ *Így Póczy K.*, *ArchÉrt* 79 (1952) 106; *Uő*, *ActaArchHung* 11 (1959) 155.

³⁰ *Bónis*, *Gellérthegy* 174. A magdalensbergi párhuzamokat ld. *M. Schindler—S. Scheffenegger*, *Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg. Kärntner Museumsschriften* 62 (Klagenfurt 1977) 388—.

³¹ *Wellner I.*, *ArchÉrt* 92 (1965) 42.

³² *É. Maróti*, *ActaArchHung* 30 (1978) 425; *Bánki Zs.*, *Alba Regia* 17 (1979) 211, *Duna-vidéki párhuzamához (császárkori)* ld. *M. Grünwald*, *BVBl* 45 (1980) 227—.

³³ *O. Brukner*, in: *Materijali VIII* (Zenica 1971) 48.

³⁴ *J. Todorović*, uo. 131 (pl. Gomolava).

³⁵ *O. Brukner*, *RVM* 20 (1971) 120.

³⁶ *Pető M.*, *BpR* 24 (1976) 422; *Uő*, *ArchÉrt* 103 (1976) 94; *Uő*, *ActaArchHung* 31 (1979) 281—.

³⁷ *H. Kerchler*, *AAu Beiheft* 8 (1967) 32.

³⁸ *Bónis É.*, *FolArch* 14 (1962) 30.

³⁹ *Ld. Schörgendorfer*, *Keramik* 89; *Bónis*, *Edényművesség* 56, 11—, 14—; *Barkóczi—Bónis*, i. m. 150, 158; *Kaba M.*, *BpR* 16 (1955) 272—; *F. Fülepi*, *ActaArchHung* 9 (1958) 392; *Póczy K.*, *ArchÉrt* 85 (1958) 63; *Uő*, *ActaArchHung* 11 (1959) 156; *Nagy T.*, *BpR* 21 (1964) 45—; *E. B. Vágó*, *Alba Regia* 1 (1960) 53; *P. Petru*, *Razprave SAZU* 6 (1969) 98; *B. Vikić*, in: *Materijali VIII* (Zenica 1971) 112; *Uő*, *AV* 26 (1975) 76; *M. Parović-Pešikan*, *Sirmium* 3 (1973) 25; *Grünwald*, *Gefäßkeramik* 51; *Parragi Gy.*, *BpR* 24 (1976) 165.

⁴⁰ *E. Ettliger*, in: *Roman Pottery Studies in Britain and Beyond. Papers presented to John Gillam. BAR Suppl. Ser. 30* (Oxford 1977) 47—.

⁴¹ *Schörgendorfer*, *Keramik* 89.

⁴² *Bónis*, *Edényművesség* 11—, 14—.

⁴³ *Ld. G. Ulbert*, *Der Lorenzberg bei Epfach. Die frühromische Militärstation. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 9 (München 1965) 90; *H.-J. Kellner*, *BVBl* 25 (1960) 151.

⁴⁴ *Grünwald*, *Gefäßkeramik* 53 → *Carnuntumban* biztosan nincs helyi előzménye.

⁴⁵ *I. Curk*, *Materijali VIII* (Zenica) 67—; *Uő*, *AV* 29 (1978) 744—.

⁴⁶ *Uő*, *AV* 26 (1975) 180.

⁴⁷ A hadsereg gazdasági szerepéhez (megrendelő, fogyasztó) ld. *H. v. Petrikovits*, in: *Landschaft und Geschichte. Festschrift F. Petri* (1970) 404; *W. Jobst*, in: *Vindobona — Die Römer im Wiener Raum* (Wien 1977) 54. A katonai műhelyek ugyan elsősorban a helyőrségek ellátására rendezkedhettek be, de termeltek a civil piacra is.

⁴⁸ *Schörgendorfer*, *Keramik* 178. *Ld. még O. Harl*, *FÖ* 17 (1978) 380 terra nigrán.

⁴⁹ *A. Neumann*, *Lampen und andere Beleuchtungsgeräte aus Vindobona. RLÖ* 22 (Wien 1967) Nr. 35, 68.

⁵⁰ *É. Bónis*, *RCRFA* 17—18 (1977) 192—. Ugyanitt számos példa a többi tartományból.

⁵¹ *K. Póczy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 78—.

⁵² *Barkóczi—Bónis*, i. m. 197; *É. Bónis*, *FolArch* 28 (1977) 140; *ld. ehhez Bezecky T.*, uo. 36 (1985) 69—.

⁵³ *Bélyeges dörzstálakhoz ld. Kuzsinszky*, i. m. 336; *K. Sz. Póczy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 86; *F. v. Kenner*, *JA* 5 (1911) 126—; *G. Reinfuß*, *Carn-Jb* 6 (1960) 87; *P. Buocz T.*, *Savaria topográfiája* (Szombathely 1968) 76; *Kárpáti K.*, *ArchÉrt* 14 (1894) 448—; *O. Brukner*, *RVM* 20 (1971) 112; *É. Kocstur*, *Alba Regia* 13 (1972) 107; *I. Mikl—Curk*, *Poetovio I. Katalogi in monografije* 13 (Ljubljana 1976) 76, 96—; *D. Gabler*, in: *Vindobona — Die Römer im Wiener Raum* (Wien 1977) 231, Nr. 221; *É. Maróti*, *ActaArchHung* 30 (1978) 425; *Zs. Bánki*, *Alba Regia* 17 (1979) 237; *B. Jeremov*, *APreg* 20 (1978) Taf. XXVI, 5.

⁵⁴ *E. Ettliger*, *JRS* 41 (1951) 105—.

⁵⁵ *K. Greene*, in: *Roman Pottery Studies in Britain and Beyond. Papers presented to John Gillam. BAR Suppl. Ser. 30* (Oxford 1977) 124.

⁵⁶ *Ld. A. Mócsy*, *ActaArchHung* 3 (1953) 179—; *H. v. Petrikovits*, *AnzWien* 111 (1974) 18.

⁵⁷ Ugyanúgy, mint a dunai tartományok többségében, vö. *Ettliger*, in: *Roman Pottery...*

⁵⁸ *Bónis*, *Edényművesség* 21, 42—; *Schörgendorfer*, *Keramik* 92—; *I. Curk*, in: *Materijali VIII* (Zenica 1971) 69; *É. Bónis*, in: *I problemi della ceramica romana di Ravenna della Valle padana e dell'alto Adriatico. Atti del Convegno Int. Ravenna 1969* (Bologna 1972) 261; *Lj. Plesničar*, *AV* 26 (1975) 17; *É. Bónis*, *FolArch* 28 (1977) 140.

⁵⁹ *Bónis*, *Edényművesség* 21.

⁶⁰ *M. Vegas*, *Madrider Mitteilungen* 10 (1969) 224; *Szőnyi E.*, *Arrabona* 15 (1973) 37; 16 (1974) 13; *Grünwald*, *Gefäßkeramik* 41—.

⁶¹ *Bónis*, *Edényművesség* 25; *Parragi Gy.*, *ArchÉrt* 98 (1971) 70—.

⁶² *Bónis*, *Edényművesség* 24; itáliai eredeztetését elfogadja *Ettliger*, in: *Roman Pottery... A formákon kívül itáliai eredetű a díszítésmódok némelyike, pl. agyagbeszórásos technika.*

⁶³ *K. Sz. Póczy*, *ActaArchHung* 11 (1959) 143—.

⁶⁴ *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 25 (1973) 388—.

⁶⁵ *Grünwald*, *Gefäßkeramik* 27—, főként *Carnuntumból* ismerjük a *Tiberius—Claudius kori Drack 2 A* forma utázatait.

⁶⁶ Egy scabantiai formátal motívumainak elrendezése alapján *L. Rasinius Pisanus* körénél keres párhuzamot *Póczy K.*, *SSz* 12 (1958) 207; *Uő*, in: *I problemi della ceramica romana di Ravenna della Valle padana e dell'alto Adriatico* (Bologna 1972) 264. A késő itáliai fazekascsoport működését feldolgozó újabb monográfia azonban nem ad lehetőséget a párhuzamosításra, vö. *M. P. Lavizzari-Pedrazzini*, *La terra sigillata tardo italica decorata a rilievo nella Collezione Pisani del Museo Archeologico di Milano* (Milano 1972), vö. *É. Bónis*, *FolArch* 28 (1977) 130.

- ⁶⁷ Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 186—; Póczy K., uo. 82 (1955) 56—; Uő, ActaArchHung 11 (1959) 143—. Részletesen foglalkozik az utántzatok kérdésével E. B. Vágó, ActaArchHung 29 (1977) 93—.
- ⁶⁸ Curk, Sigillata 65—; Bónis É., FolArch 14 (1962) 27.
- ⁶⁹ Curk, Sigillata 66.
- ⁷⁰ Az emonai utántzatokhoz ld. Vikić, Beitrag 33.
- ⁷¹ Vö. Gabler D., Arrabona 6 (1964) 5—.
- ⁷² U. Trinks, Carn-Jb 3 (1957) 33; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 7 (1956) 96; E. B. Vágó, ActaArchHung 29 (1977) 93—; O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 49.
- ⁷³ Bónis, Edényművesség 48—.
- ⁷⁴ Uo. 47; Lj. Plesničar, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 124; B. Vikić, AV 19 (1968) 511; É. Bónis, in: I problemi della ceramica romana di Ravenna della Valle padana e dell'alto Adriatico. Atti del Convegno Int. Ravenna 1969 (Bologna 1972) 260; Pető M., ArchÉrt 103 (1976) 86—.
- ⁷⁵ Összefoglaló feldolgozását ld. A. Hochuli-Gysel, Kleinasiatische glasierte Reliefkeramik (50 v. Chr. bis 50 n. Chr.) und ihre oberitalische Nachahmungen. Acta Bernensia 7 (Bern 1977).
- ⁷⁶ Bónis, Edényművesség 45; Barkóczi—Bónis, i. m. 129—; É. Kocztur, Alba Regia 13 (1972) 119.
- ⁷⁷ Kuzsinszky, i. m. 351; Nagy L., BpR 14 (1945) 294; Kaba M., BpR 16 (1955) 286; B. Thomas E., Arrabona 3 (1961) 19, 24; G. Reinfuß, Carn-Jb 6 (1960) 82; É. Bónis, in: I problemi della ceramica romana di Ravenna della Valle padana e dell'alto Adriatico. Atti del Convegno Int. Ravenna 1969 (Bologna 1972) 260—; T. Szőnyi E., Arrabona 16 (1974) 26; Kocztur É., ArchÉrt 103 (1976) 99—; J. Szilágyi, Aquincum (Budapest 1956) Taf. XIV.
- ⁷⁸ B. Thomas E., Arrabona 3 (1961) 19, 24. Rontott mázas töredékek a II. századból előfordulnak a brigetioi fazekastelepen is, ld. Bónis É., FolArch 30 (1979) 146.
- ⁷⁹ K. Sz. Póczy, ActaArchHung 7 (1956) 132; Alföldi A., in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 323.
- ⁸⁰ Curk, Sigillata 66—; Uő, AV 20 (1969) 131; D. Gabler, AV 26 (1975) 148; Uő, ArchÉrt 103 (1976) 97.
- ⁸¹ É. Bónis, RCRFA 17—18 (1977) 203.
- ⁸² Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 73, 78.
- ⁸³ Póczy K., SSz 12 (1958) 245; Uő, ActaArchHung 11 (1959) 143—.
- ⁸⁴ Gabler D., ArchÉrt 103 (1976) 39—.
- ⁸⁵ Schörgendorfer, Keramik 83; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 7 (1956) 120; G. Reinfuß, Carn-Jb 6 (1960) 78; Curk, Sigillata 65; O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 49; M. Grünwald, RÖ 4 (1976) 77—; Gabler, in: Vindobona... 122; Grünwald, Gefäßkeramik 28; Szirmai K., ArchÉrt 105 (1978) 59—; É. Bónis, FolArch 27 (1976) 80—.
- ⁸⁶ E. T. Szőnyi, ActaArchHung 25 (1973) 95.
- ⁸⁷ Gabler, in: Vindobona... 124.
- ⁸⁸ K. Sz. Póczy, ActaArchHung 7 (1956) 115.
- ⁸⁹ Uő, BpR 20 (1963) 246.
- ⁹⁰ Újabb összefoglalásukat ld. H. Vertet, Gallia 27 (1969) 93—; H. Vertet—A. Audin, RCRFA 13 (1971) 113—.
- ⁹¹ H. G. Simon, Germania 53 (1975) 137; P. Willeumier—A. Audin, Annales de l'Université de Lyon 3e ser. 22 (1952) 27.
- ⁹² É. Bónis, RCRFA 17—18 (1977) 194; Uő, FolArch 27 (1976) 73—.
- ⁹³ Alföldi, in: LA I. ... 322; Uő, FolArch 5 (1945) 66; Radnóti A., Magyar Múzeum 1 (1945) 2—; B. Thomas E., Alba Regia 1 (1960) 71.
- ⁹⁴ Radnóti, i. m. 3—.
- ⁹⁵ Alföldi, in: LA I. ... 328; Uő, FolArch 5 (1945) 66.
- ⁹⁶ Felsorolásukat ld. Uő, ArchÉrt 39 (1920—1922) 98; Uő, in: LA I. ... 331—; Vikić, Beitrag 33—; Fitz J., Gorsium-Herculia. IKMK B: 32 (Székesfehérvár 1976) 141; H. Vertet, Gallia 27 (1969) 128.
- ⁹⁷ Alföldi A., FolArch 5 (1945) 66; P. Buocz T., ArchÉrt 98 (1971) 273.
- ⁹⁸ Bónis, Edényművesség 22, 27; Barkóczi—Bónis, i. m. 154; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 7 (1956) 91; Uő, in: Intercisa II. 42.
- ⁹⁹ Barkóczi—Bónis, i. m. 167; Póczy K., ArchÉrt 79 (1952) 104.
- ¹⁰⁰ Ld. B. Thomas E., Arrabona 3 (1961) 19—.
- ¹⁰¹ Bónis É., ArchÉrt 79 (1952) 23—; a későbbi keltezés lehetőségét fel U. Heimberg, JDAI 91 (1976) 251—.
- ¹⁰² E. Ettlinger, JRS 41 (1951) 105—.
- ¹⁰³ Greene, i. m. 124.
- ¹⁰⁴ Ld. G. Reinfuß, Carn-Jb 6 (1960) 89; É. Bónis, FolArch 27 (1976) 73—; Uő, RCRFA 17—18 (1977) 193; Bónis, Edényművesség Taf. XXIII, 9; XXI, 25.
- ¹⁰⁵ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 94.
- ¹⁰⁶ Nagy L., ArchÉrt 42 (1928) 96.
- ¹⁰⁷ M. v. Groller, RLO 6 (1905) 152; Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája (Budapest 1920) 196; E. Nowotny, Wiener Prähistorische Zeitschrift 14 (1927) 14, 130; Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Budapest 1931) 52, 98; Uő, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 201—; Uő, BpR 13 (1943) 453—; Uő, BpTört 1942, 255—, 634; Nagy T., AntHung 2 (1948) 6; Uő, AntHung 3 (1949) 56; Póczy K., ArchÉrt 79 (1952) 103; Barkóczi—Bónis, i. m. 169—; Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 187—; 82 (1955) 62—; E. B. Thomas, ActaArchHung 6 (1955) 110; Barkóczi L., FolArch 8 (1956) 83; Intercisa II. 170; T. Kolník, in: Epitymbion Roman Haken (Praha 1958) 61—; Kiss A., ArchÉrt 84 (1957) 40—; B. Vikić, Starinar 13—14 (1965) 89—; Uő, AV 19 (1968) 517; F. Petres É., FolArch 17 (1965) 96—; E. B. Vágó, Alba Regia 1 (1960) 53; Salamon Á., FolArch 20 (1969) 53—; E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien (Budapest 1964) 49; O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 49; B. Vikić, uo. 101—; D. Pinterović, OZb 13 (1971) Taf. III, 3; O. Brukner, RVM 20 (1971) 113; Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 98; E. B. Vágó, Alba Regia 11 (1970) Taf. XLIII, 2; É. Kocztur, uo. 13 (1972) 75—; F. Fülep, Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopiana (Pécs). RFüz II:16 (1974) 29; Pető M., ArchÉrt 103 (1976) 86—; M. Parović—Pešikan, Sirmium 3 (1973) 23; G. Reinfuß, Carn-Jb 7 (1961—62) Taf. XI, 7—9; M. Grünwald, RÖ 3 (1975) 77; PUM 176—; Bakay K., SomMK 2 (1975) 298; Bánki Zs., Alba Regia 15 (1976) 136—; Fitz, Gorsium-Herculia... 62; T. Szőnyi E., Arrabona 18 (1976) 27; Szirmai K., ArchÉrt 105 (1978) 59; Mikl—Curk, Poetovio I. ... Taf. VI.; P. Petru, AV 27 (1976) 224—; Gabler, in: Vindobona... 226—; É. Maróti, ActaArchHung 30 (1978) 425; P. Petru—S. Petru, Neviodonum (Drnovo pri Krškem). Katalogi in monografije 15 (Ljubljana 1978) Taf. LIII, 4; XXXIV, 1—2; Bánki Zs., Alba Regia 17 (1979) 230—; Grünwald, Gefäßkeramik 32.
- ¹⁰⁸ K. Sz. Póczy, ActaArchHung 11 (1959) 151.
- ¹⁰⁹ F. Petres É., FolArch 17 (1965) 97.
- ¹¹⁰ V. Hoffiller, VHAD (1903—1904) 169; B. Vikić, Starinar 13—14 (1965) 89; Uő, AV 19 (1968) 517; O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 49.
- ¹¹¹ Ld. Mikl—Curk, Poetovio I. ... Taf. VI.
- ¹¹² Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 187—; É. Bónis, FolArch 28 (1977) 137.
- ¹¹³ F. v. Kenner, JA 5 (1911) 144.
- ¹¹⁴ Nagy L., ArchÉrt 42 (1928) 101—.
- ¹¹⁵ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 37; Kelemen M., in: MRT 5, 402— a tokodi és sztergomi lelőhelyű darabok.
- ¹¹⁶ Fülep, Neuere Ausgrabungen... 29.

- ¹¹⁷ Füz, Gorsium-Herculia... 61.
- ¹¹⁸ K. Sz. Póczy, ActaArchHung 7 (1956) 85; Nagy L., BpTört 1942, 629.
- ¹¹⁹ Kiss Á., ArchÉrt 84 (1957) 45.
- ¹²⁰ Póczy K., uo. 79 (1952) 103—.
- ¹²¹ Gabler, in: Vindobona... 126; Verushoz ld. Horváth L., A magyarszerdahelyi kelta és római temető. Zalai Gyűjtemény 14 (Zalaegerszeg 1979) XL. t. 61. 5.
- ¹²² Nagy L., ArchÉrt 42 (1928) 101.
- ¹²³ Uő, BpTört 1942, 635; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 7 (1956) 125.
- ¹²⁴ Salamon Á., FolArch 20 (1969) 60.
- ¹²⁵ A késő római pecsételt kerámiához ld. még E. B. Vágó, Alba Regia 11 (1970) Taf. XLIII, 2; Fülep, Neuere Ausgrabungen... Taf. 24, 3—4; O. Brukner, Materials for the Study of the Cultural Monuments of Vojvodina 6—7 (1976) Taf. XI, 10.
- ¹²⁶ A pecsételt kerámiára vonatkozó régebbi irodalmat ld. Schörgendorfer, Keramik 31, 118; Bónis, Edényművész 17; P. Reinecke, BRGK 32 (1942) 170.
- ¹²⁷ K. Póczy, RCRFA 11—12 (1969—1970) 92.
- ¹²⁸ Zs. Bánki, AV 26 (1975) 138; Uő, Alba Regia 15 (1976) 135—.
- ¹²⁹ Gabler D., ArchÉrt 103 (1976) 43.
- ¹³⁰ Zs. Bánki, AV 26 (1975) 142—.
- ¹³¹ Gabler D., ArchÉrt 103 (1976) 37.
- ¹³² A gázgyári fazekastelephoz ld. Kuzsinszky, i. m.; Kiss K., in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 188—; D. Pryce, JRS 24 (1934) 95; H. Comfert, RE Suppl. VII (Stuttgart 1940) 1342; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 7 (1956) 102; Uő, RCRFA 11—12 (1969—1970) 92—.
- ¹³³ V. Saranović-Svete, Starinar 22 (1971) 175; Fülep, Neuere Ausgrabungen... Taf. 18, 7; Zs. Bánki, Alba Regia 15 (1976) 136; Gabler D., ArchÉrt 103 (1976) 49.
- ¹³⁴ Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 78.
- ¹³⁵ Moesia Superior sigillataanyagát azóta részben megismerhetjük D. Bojović, Rimka keramika Singidunuma (Beograd 1977) és A. Cermanović-Kuzmanović, ZNM 8 (1975) 207 munkái alapján. Sem ezekben, sem a szintén nemrég közreadott olteniai anyagban (Gh. Popilian, Ceramica romană din Oltenia [Craiova 1976]) nem található egyetlen Pacatus-áru sem.
- ¹³⁶ Nagy L., BpR 14 (1945) 295—; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 11 (1959) 146—.
- ¹³⁷ B. Rutkowski, Archeologia/Warszawa 19 (1968) 145—; Uő, RCRFA 10 (1968) 18—.
- ¹³⁸ Esetleg további műhelyeket feltételez A. Mócsy, ActaArchHung 25 (1973) 388.
- ¹³⁹ B. Vikić, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 112.
- ¹⁴⁰ Grünwald, Gefäßkeramik 30.
- ¹⁴¹ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 93; Bónis É., FolArch 21 (1970) 82; I. Curk, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 169.
- ¹⁴² Ld. O. Harl, Wiener Geschichtsblätter 32 (1977) 258.
- ¹⁴³ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 94.
- ¹⁴⁴ A. Mócsy, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 571—.
- ¹⁴⁵ A III. század elején Noricumban és Raetiában is több kisebb műhely alakul, amelyek mintakincse erős westerdorfi hatást mutat, ld. E. Vogt, Terra Sigillata Fabrikation in der Schweiz. ZSAK 3 (1941) 95—; E. Ettlinger, in: Helvetia Antiqua. Festschrift E. Vogt (1966) 233—.
- ¹⁴⁶ Gabler D., ArchÉrt 103 (1976) 50.
- ¹⁴⁷ V. Lányi, ActaArchHung 24 (1972) 135.
- ¹⁴⁸ Grünwald, Gefäßkeramik 72.
- ¹⁴⁹ G. Reinfuß, Carn-Jb 3 (1957) 31; B. Saria, Der römische Gutshof von Winden am See. Burgenländische Forschungen XIII (Eisenstadt 1951) 46; D. Gabler, MAU 2 (1971) 72; Nagy L., BpR 12 (1937) 42; E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien (Budapest 1964) Taf. CLVI.; Barkóczy—Bónis, i. m. 157; Bánki Zs., Alba Regia 16 (1978) 202—; O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 51—; Grünwald, Gefäßkeramik 72.
- ¹⁴⁹ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 75.
- ¹⁵⁰ Schörgendorfer, Keramik 176; E. B. Thomas, ActaArchHung 6 (1955) 121; K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 76.
- ¹⁵¹ Finály G., ArchÉrt 27 (1907) 52—.
- ¹⁵² D. Dimitrijević, OZb 12 (1969) 106; Vikić, Beitrag 32.
- ¹⁵³ V. Lányi, in: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod (Budapest 1981) 73.
- ¹⁵⁴ Ld. I. Curk, Razprave SAZU 6 (1969) 193.
- ¹⁵⁵ P. Petru, AV 13—14 (1962—1963) 510.
- ¹⁵⁶ E. B. Thomas, ActaArchHung 6 (1955) 120—. Az általa felsorakoztatott bizonyítékokat nem tartja meggyőzőnek Grünwald, Gefäßkeramik 73.
- ¹⁵⁷ E. Ettlinger, Jahrbuch des Hist. Vereins f. d. Fürstentum Lichtenstein 59 (1959) 299.
- ¹⁵⁸ J. Garbsch, Der Moosberg bei Murnau. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 12 (München 1966) 68; K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 76—; A. Sz. Burger, ActaArchHung 18 (1966) 140; V. Lányi, ActaArchHung 24 (1972) 144; Burger A., ArchÉrt 104 (1977) 203; Albeker M., uo. 105 (1978) 77; E. B. Vágó—I. Bóna, Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof (Budapest 1976) 190; A. Sz. Burger, Das spätrömische Gräberfeld von Somogyzil. Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest 1978) 12.
- ¹⁵⁹ Grünwald, Gefäßkeramik 70, erre vonatkozó megfigyeléseit kiegészíthetjük a soproni ásatások sztratigráfiai eredményeivel, amelyek szerint a kétfajta áru egy rétegből került elő, ld. Nováki Gy., SZ 18 (1964) 242. Vö. Alfoldi A., Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. ArchHung 9 (Budapest 1932) 52—.
- ¹⁶⁰ M. Grünwald, LimSzékesfehérvár 165.
- ¹⁶¹ M. Parović-Pešikan, Sirmium 3 (1973) 24.
- ¹⁶² B. Thomas E., Arrabona 3 (1961) 24; M. Grünwald, RÖ 4 (1976) 58; Harl, Wiener Geschichtsblätter 32 (1977) 258—. A mázas kerámia legkésőbbi előfordulásához ld. L. Barkóczy—Á. Salamon, Alba Regia 11 (1970) 58; Chr. Farka, FÖ 15 (1976) 49; H. Friesinger, AAU Beiheft 14 (1976) 285.
- ¹⁶³ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 85.
- ¹⁶⁴ Uo. 77; I. Barnea, SCIV 13 (1962) 350—.
- ¹⁶⁵ Alfoldi, Leletek a hun korszakból... 44; a wien-simmeringi besimított áruhoz ld. E. Beninger, Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa. Mannus Bibliothek 51 (1931) 72; J. Werner, Beiträge zur Achäologie des Attila Reiches (München 1956) 46—. A nyugati gótok vándorlásával hozza összefüggésbe K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 78, 87; B. Börtger, Klio 48 (1967) 303—; a foederati megjelenéséhez kapcsolja Soproni, Limes 206—. Kritikájukat ld. A. Mócsy, ActaArchHung 29 (1977) 376; Uő, LimStirling 633.
- ¹⁶⁶ H. Mitscha-Märheim, Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren (Wien 1963).
- ¹⁶⁷ M. Grünwald, LimSzékesfehérvár 165.
- ¹⁶⁸ Uő, Gefäßkeramik 80.
- ¹⁶⁹ S. Soproni, RCRFA 10 (1968) 30.
- ¹⁷⁰ Grünwald, Gefäßkeramik 78—; Soproni, Limes 65. A besimítás önmagában sem eredetet, sem időrendet nem bizonyít, vö. J. W. Neugebauer—M. Grünwald, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 198.
- ¹⁷¹ H. Friesinger, AAU Beiheft 14 (1976) 287. A besimított kerámia csoportosításához ld. még J. Tejral, Vznik a počatky Slovanů 7 (1968) 77—.

¹⁷² H. Friesinger, AAU Beiheft 14 (1976) 287; Barkóczy L. — Salamon Á., ArchÉrt 105 (1978) 203.

¹⁷³ M. Grünwald, LimSzékesfehérvár 166; Soproni, Limes 205 —; Grünwald, Gefäßkeramik 80; M. Kandler, in: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert (Wien 1980) 87, 91 —.

¹⁷⁴ H. Friesinger, AAU Beiheft 14 (1976) 287 —.

¹⁷⁵ Lányi, in: Die spätrömische Festung... 82.

¹⁷⁶ I. Curk, AV 24 (1973) 896; I. Sívec, AV 26 (1975) 22.

¹⁷⁷ Grünwald, Gefäßkeramik 81.

¹⁷⁸ Uo. 91. Új formák megjelenéséhez ld. L. Barkóczy — Á. Salamon, Alba Regia 11 (1970) 68; ArchÉrt 105 (1978) 91; Soproni, Limes 65.

¹⁷⁹ Grünwald, Gefäßkeramik 28, 31.

¹⁸⁰ M. Parović-Pešikan, Sirmium 2 (1971) 35; Albeker M., ArchÉrt 105 (1978) 75.

¹⁸¹ Lányi, in: Die spätrömische Festung... 80 —.

¹⁸² Iványi, Lampen.

¹⁸³ H. Deringer, Römische Lampen aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum 9 (Linz 1965) 20 —.

¹⁸⁴ B. Vikić-Belančić, VAMZ 9 (1975) 70 —.

¹⁸⁵ Neumann, Lampen und andere... Nr. 188.

¹⁸⁶ Deringer, i. m. 19.

¹⁸⁷ Neumann, Lampen und andere... 8.

¹⁸⁸ E. Dolak, Die römerzeitliche Gebrauchskeramik von Veldidena. Arch. Forschungen in Tirol III (Innsbruck 1972) 39.

¹⁸⁹ Z. Subić, AV 26 (1975) 84.

¹⁹⁰ Ld. B. Vikić, VAMZ 5 (1971) 126.

¹⁹¹ A. Leibundgut, AV 26 (1975) 107.

¹⁹² S. v. Schmurbein, Römische Gräberfelder von Regensburg (Kallmünz 1977) 70.

¹⁹³ Uo. 72.

¹⁹⁴ Szentlélek T., BpR 19 (1959) 190.

¹⁹⁵ Ld. Leibundgut, i. m. 107.

¹⁹⁶ Subić, i. m. 85; Vikić, Beitrag 40; Uő, VAMZ 5 (1971) 128.

¹⁹⁷ Iványi, Lampen 13, 21.

¹⁹⁸ I. Curk, Razprave SAZU 6 (1969) 193; M. Parović-Pešikan, Sirmium 3 (1973) 25; L. Kraskovská, The Roman Cemetery at Gerulata, Rusovce. BAR Suppl. Ser. 10 (Oxford 1976) 10; Neumann, Lampen und andere... 24; Sz. Burger A., ArchÉrt 104 (1977) 203. Mázás mécsesek műhelyéhez ld. Vikić, Beitrag 36; I. Rubright, Sirmium 3 (1973) 54.

¹⁹⁹ Iványi, Lampen 33.

²⁰⁰ Leibundgut, i. m. 103.

²⁰¹ Ld. a 49–50. jegyzetet.

²⁰² Kuzsinszky, i. m. 323.

²⁰³ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 94 —; Uő, BpR 20 (1963) 241 —. A trieri, kölni nagy kerámiaműhelyekkel volt kapcsolatban a gödrekészítési ex voto készítője, Sz. Burger A., ArchÉrt 95 (1968) 27. A dél-pannoniai terrakottákhoz ld. B. Vikić, AV 19 (1968) 516; D. Pinterović, OZb 14–15 (1973–1975) 93; É. Maróti, ActaArchHung 30 (1978) 425 —. Ezek esetében is a galliai–germaniai hatást hangsúlyozzák.

²⁰⁴ É. Bónis, RCRFA 17–18 (1977) 193; Uő, FolArch 28 (1977) 141.

²⁰⁵ Uő, FolArch 29 (1978) 154; Uő, RCRFA 17–18 (1977) 194.

²⁰⁶ L. Castiglione, in: VIIIe Congrès Int. d'arch. classique Paris 1963 (Paris 1965) 362 —.

²⁰⁷ Ld. 195. j.; Barkóczy L., FolArch 8 (1956) 63; É. Kocztur, Alba Regia 13 (1972) 125.

²⁰⁸ Nagy L., BpR 14 (1945) 172; K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 90;

F. Oelmann, in: Beiträge zur älteren europäischen Kultur und Geschichte. Festschrift für R. Egger I (Klagenfurt 1952) 114 —.

²⁰⁹ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 96. T. Nagy, LimXanten-Nijmegen 363 szerint az intercisai terrakottához az aquincumi második legiotábor *porta praetoria*ja szolgáltatható mintát. A polygonális kaputornyot azonban csak a tetrarchia korában építhették, ld. Póczy K., BpR 24 (1976) 84.

²¹⁰ G. Radan, Alba Regia 13 (1972) 156.

²¹¹ K. Póczy, RCRFA 10 (1968) 11 —.

²¹² P. Petru — T. Knez — A. Uršič, AV 17 (1966) 493.

7. Téglák és téglavető műhelyek

¹ A műhelykhez ld. REPan 702 (az itt felsorolt kemencék közül több nem téglacégető); Lőrincz B., in: Iparrégészeti kutatások Magyarországon (Veszprém 1981) 77 —; a jugoszláviai anyag részletes értékelése előkészületben, ld. ehhez egyelőre B. Vikić-Belančić, Alug 11 (1970) 30 —, T III. 1–3., valamint P. Petru, AV 27 (1976) 230, 2. j. Bár pannoniai anyagot nem tárgyal, de fontos még: Roman Brick and Tile. BAR Int. Ser. 68 (Oxford 1979). A téglagyártáshoz ld. még G. Spitzberger, Saalburg-Jahrbuch 25 (1968) 79 — és Visy Zs., AT 25 (1978) 247 megjegyzéseit. A hadsereg bélyeges tégláihoz ld. V. fej. 7. pont, a magánszemélyek bélyegeihez ITP 105 —; PS II 40 —; PZ III 52 —; A. Neumann, Ziegel aus Vindobona. RLÖ 27 (Wien 1973) 40 —; B. Lőrincz, ActaArchHung 27 (1975) 170 —; Uő, uo. 28 (1976) 170 —; Uő, uo. 29 (1977) 270; B. Vičić, AV 31 (1980) 13 —. Ezek főként a városokban dolgoztak. A műhelyek elnevezése *figlina* (ITP Taf. IV, 1; XXVI, 11–12) vagy *officina* volt (uo. Taf. XXV, 1–4; XXVI, 17–21). A műhelyek élén a *magistri figlinarum* álltak (hadsereg: AÉp 1939, 19; magánműhely: W. Kubitschek, Römerfunde von Eisenstadt [Wien 1926] 71, Nr. 7.). Naponta személyenként kb. 120–250 téglát gyártottak a műhelyekben (G. Reinfuß, Carn-Jb 6 [1960] 77 —, Nr. 6. [131–138 db], CIL III 11410 [123 db], 11378–11386 [220–220 db]). A munka áprilistól november közepéig folyt, az időjárástól függően, vö. Neumann, Ziegel aus Vindobona... Nr. 889, 1157, 1930–1931, 1958; G. Reinfuß, Carn-Jb 6 (1960) 77 —, Nr. 6. Aquincumban és Brigetióban a téglá- és a kerámiaégető műhelyek egy helyen voltak.

² Gömöri J., SSz 35 (1981) 62 —.

³ Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 26 —.

⁴ O. Harl, FÖ 15 (1976) 295 —; Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 62 —; Uő, BpR 24 (1976) 163; Bende Cs., uo. 171 —.

⁵ Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 26 —; D. Gabler, ActaArchHung 25 (1973) 148 —.

⁶ Gömöri, i. m. 64, 6. kép.

⁷ Vö. Gabler, i. m. 148 —; Gömöri, i. m. 62 —.

⁸ ITP 104 —, Nr. 84–101.; 97, Nr. 22–27.; 106, Nr. 8.; 107, Nr. 25c. Vincentia és Quadriburgium lokalizálása bizonytalan, legutóbb Soproni, Limes 173 megkísérelte Ságvárral és Környével azonosítani. Vö. A. Mócsy, LimStirling 632. Arrianishoz vö. PZ III 33 —, 52.

⁹ ITP 103, Nr. 75–77, 79–81; A. Neumann, Ziegel aus Vindobona. RLÖ 27 (Wien 1973) 45, ld. ehhez B. Lőrincz, Alba Regia 15 (1976) 262.

¹⁰ Ld. ezekhez általában Kuzsinszky B., BpR 4 (1892) 73 —. Az alábbiakban arra nincs módunk, hogy az összes adatot felsoroljuk, ezért csak néhány példát említünk.

¹¹ Uo. 101.

¹² Zs. Bánki, Alba Regia 4–5 (1963–64) Taf. XXV, 1; A. Neumann, Forschungen in Vindobona 1948 bis 1967, I. RLÖ XXIII (Wien 1967) Taf. VIII–IX.

¹³ Kuzsinszky B., BpR 4 (1892) 87, 102—; Neumann, Forschungen in Vindobona... Taf. XII., XVIII—XIX.; J. Fitz, Alba Regia 2—3 (1961—62) Taf. XXXVII, 4; XXXIX, 4—6.

¹⁴ Kuzsinszky B., BpR 4 (1892) 110—; Neumann, Forschungen in Vindobona... Taf. XVI—XVII.; E. B. Vágó, Alba Regia 11 (1970) 111, Abb. 2.

¹⁵ Kuzsinszky B., BpR 4 (1892) 87; Neumann, Forschungen in Vindobona... Taf. XIV—XV.; A. Mócsy, ActaArchHung 27 (1975) 167, Abb. 5.; A. Radnóti, in: LA II (DissPann II, 11. Budapest 1941) 102—.

¹⁶ PZ III 30.

¹⁷ Kaba M., BpR 24:2 (1976) 173—; Neumann, Ziegel aus Vindobona... Nr. 329.

¹⁸ Ld. ezekhez egyelőre PZ III 71—, további irodalommal.

8. Kereskedelem

¹ K. Kurz, Listy Filologické 96 (1973) 24.

² W. E. Stöckli, Die Grob- und Importkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 8 (Wiesbaden 1979) 118—.

³ A. Furger-Gunti, Die Ausgrabungen in Basler Münster I. Die späteltische und augusteische Zeit (I. Jh. v. Chr.). Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 6 (Solothurn 1979) 98.

⁴ D. P. S. Peacock, The Iron Age and its Hill-forts (Southampton 1971) 161—; B. Cunliffe, Iron Age Communities in Britain (London—Boston 1974) 149.

⁵ M. Fuchs, Die römischen Amphoren vom Magdalensberg I (Diss. Innsbruck 1978) 8.

⁶ J. Meduna, in: Římské imperty. (Praha 1974) 114.

⁷ U. Kabrstedt, Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaftler zu Göttingen aus dem Jahr 1927 (Berlin 1928) 12.

⁸ Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 201— A kérdéshez részletesen ld. Mócsy, Bevölk. 95; Hunyady, Kelták Taf. XVII, 1.

⁹ A. Radnóti, in: Intercisa II. 212. Részletesebben ld. 7. fejt. 4. pont.

¹⁰ I. Curk, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 68 (ld. 7. fejt. 6. pont. 2. j.).

¹¹ Uő, AV 26 (1975) 179—; T. Knez, Novo mesto in der Antike. Ausstellungskatalog (Novo mesto 1974) 16, 18, 20, 26, 69.

¹² S. Schindler-Kaudelka—S. Scheffenecker, RCRFA 17—18 (1977) 58.

¹³ Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 201, 10. j. Az unterlaai-törödékhöz ld. O. Harl, Vindobona. Das römische Wien (Wien—Hamburg 1979) 23, Abb. 1, 1.

¹⁴ G. Pascher, in: Der römische Gutshof von Winden am See. Burgenländische Forschungen XIII (Eisenstadt 1951) 26.

¹⁵ Póczy K., BpR 16 (1955) 42 (Kiscelli u. 10.). Osztrigakagyló az utóbbi években a zalalövői ásatások során is előkerült, ld. Mócsy A., ArchÉrt 107 (1980) 79—.

¹⁶ G. Ulbert, BVBl 24 (1959) 28.

¹⁷ S. Panciera, La vita economica di Aquileia (Aquileia 1957) 79.

¹⁸ Szinte egyetlen kivétel Gomolava, ld. W. van Zeist, RVM 23—24 (1974—1978) 17—.

¹⁹ Grünwald, Gefäßkeramik 43.

²⁰ Vö. G. E. F. Chilver, Cisalpine Gaul (Oxford 1941) 140, 175; P. Baldacci, in: Atti del Convegno Internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna e dell'alto Adriatico, Ravenna 1969 (Bologna 1972) 113.

²¹ J. Šašel—S. Škaler, AV 23 (1972) 431—.

²² Ld. Fuchs, i. m. 40.

²³ B. Vikić, AV 19 (1968) 512; P. Petru—S. Petru, Neviodunum (Drnovo pri Krškem). Katalogi in monografije 15 (Ljubljana 1978) Taf. XLI, 9.

²⁴ Lj. Plesničar, Severno emonsko grobišče. Katalogi in monografije 8 (Ljubljana 1972) 12, 39, 83, 106, 172, 177, 191, 311, 319, 336, 393, 395, 527, 586, 694, 959, 958. sir.

²⁵ Ehhez ld. E. Buchi, Aquileia Nostra 45—46 (1974—1975) 431—.

²⁶ Plesničar, Severno emonsko... Taf. XXXII, 7, 116. sir.

²⁷ M. Abramić, Poetovio. Führer durch die Denkmäler (Wien 1925) 121; S. Panciera, La vita economica di Aquileia (Aquileia 1957) 79. Fuchs, i. m. 26.

²⁸ A. Gnirs, JÖAI 13 (1910) 95.

²⁹ I. Mikl—Curk, AV 11—12 (1960—1961) 156.

³⁰ Uo.

³¹ Nagy T., AntHung 2 (1948) 108; ld. M. H. Callender, Roman Amphorae (London—Oxford 1965) No 219.

³² I. Curk, Poetovio I. Katalogi in monografije 13 (Ljubljana 1976) 99.

³³ Szilágyi J., ArchÉrt 78 (1951) 128.

³⁴ Mócsy A., uo. 81 (1954) 168; Buocz T., uo. 88 (1961) 235; Uő, Savaria topográfiaja (Szombathely 1968) 70.

³⁵ D. Pinterović, OZb 14—15 (1973—1975) 94.

³⁶ A. Neumann, Forschungen in Vindobona 1948 bis 1967 I. RLÖ 23 (Wien 1967) 45—; D. Gabler, in: Vindobona — Die Römer im Wiener Raum (Wien 1977) 225—.

³⁷ T. Szőnyi E., Arrabona 16 (1974) 26.

³⁸ Kelemen M., in: MRT 5, 80.

³⁹ Bónis, Edényművész 27.

⁴⁰ Grünwald, Gefäßkeramik 43.

⁴¹ A. Degrassi, Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria N. S. 4 (1956) 104—.

⁴² Baldacci, i. m. 115.

⁴³ E. Nowotny, JA 2 (1908) Bbl. 152b; B. Hartványi—Gy. Nováki, AgrSz Suppl. 17 (1975) 32.

⁴⁴ Hartványi B.—Nováki Gy.—Pataj Á., MezőMK 1967—1968, 38, 83; Sági K.—Füzes M., AgrSz 9 (1967) 95.

⁴⁵ I. Curk, RCRFA 7 (1965) 75; Uő, ČZN 4 (1968) 76; Uő, AV 26 (1975) 180; B. Vikić, Starinar 13—14 (1962—1963) 90; Uő, AV 19 (1968) 510; I. Curk, RCRFA 17—18 (1977) 82.

⁴⁶ F. Kržek, RCRFA 1 (1958) 19; Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 202—.

⁴⁷ Vö. E. B. Vágó, ActaArchHung 29 (1977) 99.

⁴⁸ M. Schindler—S. Scheffenecker, Die glatte rote Terra Sigillata vom Magdalensberg. Kärntner Museumsschriften 62 (Klagenfurt 1977) 17.

⁴⁹ I. Curk, AV 26 (1975) 179.

⁵⁰ Uő, ČZN 4 (1968) 80; Uő, AV 30 (1979) 360.

⁵¹ Grünwald, Gefäßkeramik 20; Uő, in: Forschungsbericht zur Ur- und Frühgeschichte 10 (Wien 1978) 79; Uő, FÖ 18 (1979) 83—.

⁵² Salla: D. Gabler, ActaArchHung 31 (1979) 382; Uő, in: Vindobona... 242 (Aqua); Deutschkreutz: Uő, Italische Sigillaten in Nordwestpannonien. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 51 (Eisenstadt 1973) 6, 40; Savaria: uo. 18.

⁵³ Uő, OZb 16 (1977) 104.

⁵⁴ O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 48.

⁵⁵ I. Curk, ČZN 4 (1968) 64; Uő, AV 30 (1979) 358; P. Petru, Razprave SAZU 6 (1969) Taf. 4, 6; B. Vikić, Starinar 13—14 (1962—1963) 90; P. Petru—S. Petru, i. m. Taf. XLI, 5, 12; É. Bónis, in: Atti del Convegno Internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna e dell'alto Adriatico, Ravenna 1969 (Bologna

1972) 255; Vágó, i. m. Taf. I, 1; II, 3; IX, 1–3; D. Gabler, ActaArchHung 23 (1971) 87; Uő, Italische Sigillaten in Nordwestpannonien 40, 6–9; H. Kerchler, AAO Beiheft 8 (Wien 1967) Taf. LIX, 5; M. Grünwald, PAR 26 (1976) 1; Uő, Forschungsbericht zur Ur- und Frühgeschichte 10 (Wien 1978) 79; Uő, FÖ 18 (1979) 82; O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 48; Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 211.

⁵⁶ E. Ettlinger, in: Atti del Convegno Internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna e dell'alto Adriatico, Ravenna 1969 (Bologna 1972) 143; F. Scotti-Maselli, Aquileia Nostra 48 (1977) 73–; D. Gabler, ActaArchHung 30 (1978) 405.

⁵⁷ Chr. Goudineau, La céramique arretine lisse. Fouilles de l'École Française de Rome à Bolsena 1962–1967 (Paris 1968) 364.

⁵⁸ I. Curk, AV 30 (1979) 360.

⁵⁹ A. Stenico, RCRFA 5–6 (1963–1964) 51–.

⁶⁰ I. Curk, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 69; Plesničar, Severno emonsko... Taf. CLXXIII. 900. sír; B. Vikić, AV 19 (1968) 510; Uő, Starinar 13–14 (1962–1963) 90; I. Curk, AV 30 (1979) 356; D. Gabler, ActaArchHung 31 (1979) 381; M. Bulat, Materijali (Beograd) 13 (1977) Taf. I, 2.

⁶¹ A B és D áru minőségi jegyeinek meghatározásához ld. Schindler–Scheffenecker, i. m. 18–.

⁶² A. Barb, DissPann II, 6 (Budapest 1938) 183 (ATERE); I. Curk, AV 30 (1979) 360; Uő, ČZN 4 (1968) 77; E. Nowotny, RLÖ XII (Wien 1914) 170 (ALBAN); E. Hudeczek, Carn-Jb 8 (1963–1964) 79 (PRIM); Grünwald, Gefäßkeramik Taf. I, 9; Uő, AnzWien 116 (1979) 2–; D. Gabler, OZb 16 (1977) 104 (LUCCI); O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 48; A. Oxé–H. Comfort, Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata. Antiquitas III:4 (Bonn 1968) 8b.

⁶³ Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 146–.

⁶⁴ Vő, Vágó, i. m. 89, 96–; I. Curk, ČZN 4 (1968) 77; Gabler D., Arrabona 9 (1967) 29; O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) Taf. I, 9; D. Gabler, Italische Sigillaten... 43–; P. Petru–S. Petru, i. m. Taf. XLI, 6; M. Grünwald, AnzWien 116 (1979) 2–; E. Nowotny, RLÖ XII (Wien 1914) 170; D. Gabler, ActaArchHung 31 (1979) 375; I. Curk, AV 30 (1979) 360.

⁶⁵ Vágó, i. m. 87.

⁶⁶ A korai műhelyek formagazdagságához ld. Schindler–Scheffenecker, i. m. 22–.

⁶⁷ Típusaihoz ld. Vágó, i. m. Abb. 2–3.

⁶⁸ I. Curk, ČZN 4 (1968) 65–; Vágó, i. m. 87; D. Gabler, ActaArchHung 27 (1975) 176, 179; 28 (1976) 160; 29 (1977) 230; 30 (1978) 393–; 31 (1979) 382; I. Curk, AV 30 (1979) 354; Gabler, in: Vindobona... 215; Knez, i. m. 74, 76; M. Grünwald, AnzWien 116 (1979) 2–; Uő, Gefäßkeramik Taf. I.; H. Ubl, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 107; Gabler D., Arrabona 3 (1967) 29–; 13 (1971) 12–; Uő, Alba Regia 13 (1972) 10; Uő, ActaArchHung 28 (1976) 22–, Aquincum vonatkozásában további irodalommal; J. Fitz, uo. 24 (1972) Pl. X, 2–3; Uő, Gorsium-Herculia. IKMK B:32 (Székesfehérvár 1976) 86; Juhász Gy., A brigetioi terra sigillaták. (DissPann II, 3. Budapest 1936) 7; L. Barkóczi–É. Bónis, ActaArchHung 4 (1954) 145; Nagy L., ArchÉrt 45 (1931) 268; F. Fülep, ActaArchHung 9 (1958) 379; Póczy K., BpR 16 (1955) 77; M. Bulat, OZb 12 (1969) 51; B. Vikić, AV 19 (1968) 511; Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 211–.

⁶⁹ Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 213.

⁷⁰ H. Klumbach, JRGZ 3 (1956) 117; I. Curk, ČZN 4 (1968) 76–; M. v. Groller, RLÖ 6 (Wien–Leipzig 1905) 152; G. Reinfuß, Carn-Jb 7 (1961–1962) Taf. XI, 7–9; I. Curk, AV 9–10 (1958–1959) 180; M. Grünwald, AnzWien 116 (1979) 2–; E. Swoboda,

Carnuntum (Graz–Köln 1958) 96; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 11 (1959) 153–; Gabler D., in: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. Zalai Gyűjtemény 14 (Zalaegerszeg 1979) 81.

⁷¹ Gabler D., Arrabona 6 (1964) 5–; Uő, ActaArchHung 30 (1978) 405–.

⁷² Műhelyük még nincs lokalizálva, valószínű, hogy a Pannoniában fellelhető típusok Észak-Itáliában készültek, vő. Bónis, Edényművéség 19. Időrendi csoportosításhoz ld. Lj. Plesničar–Gec, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 121.

⁷³ M. Vegas, BJ 168 (1968) 27–.

⁷⁴ E. Schindler-Kandelka, Die dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg, Kärntner Museumsschriften 58 (Klagenfurt 1975) 29–.

⁷⁵ Bónis, Edényművéség 18. t. 33.; 19. t. 50.; Plesničar–Gec, i. m. 121–.

⁷⁶ Bónis, Edényművéség 19. t. 14, 47, 59–60.; 20. t. 2–3.

⁷⁷ D. Gabler, ActaArchHung 28 (1976) 458–; Grünwald, Gefäßkeramik 33.

⁷⁸ Az áru elterjedéséhez ld. T. Szőnyi E., Arrabona 14 (1972) 13; P. Petru, Razprave SAZU 6 (1969) Taf. 3.; Horváth L., A magyarszerdahelyi kelta és római temető. Zalai Gyűjtemény 14 (Zalaegerszeg 1979) 82; Philippidu, ActaArchHung 28 (1976) 174; V. Lányi, uo. 29 (1977) 243–; É. Maróti, uo. 30 (1978) 423; Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 186; P. Buocz T., Savaria topográfiája (Szombathely 1968) 66; I. Curk, AV 11–12 (1960–1961) Taf. IV, 8; Uő, Poetovio I. Katalogi in monografije 13 Taf. XII, 3; XIII, 1, 7, 9–12; G. Reinfuß, Carn-Jb 6 (1960) 90; D. Gabler, ActaArchHung 25 (1973) 153; O. Harl, Wiener Geschichtsblätter 34 (1979) 10; M. Grünwald, Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11 (1979) 183–; Schörgendorfer, Keramik 170–; T. Szőnyi E., Arrabona 18 (1976) 26; Kelemen M., in: MRT 5, Taf. 30, 3–6; Bónis É., AntHung 1 (1947) 45; Bíró E., ArchÉrt 88 (1961) 246; S. Soproni, LimStirling 677; É. Kocztur, Alba Regia 13 (1972) 100; Bánki Zs., uo. 16 (1978) XVIII. t. 516.; M. Pető, ActaArchHung 31 (1979) 279; Nagy T., AntHung 3 (1949) 56; Bónis, in: Atti de Convegno... 259; Barkóczi–Bónis, i. m. 145; B. Vikić, AV 19 (1968) 520; O. Brukner, Materials for the study of the Cultural Monuments of Vojvodina 6–7 (1976) Taf. II.

⁷⁹ D. Gabler, ActaArchHung 28 (1976) 460.

⁸⁰ Egy-egy későbbi előfordulásához ld. Bónis, Edényművéség 47; T. Szőnyi E., Arrabona 14 (1972) 23.

⁸¹ A. Hochuli-Gysel, Kleinasiatiscche glasierte Reliefkeramik (50 v. Chr. bis 50 n. Chr.) und ihre oberitalische Nachahmungen. Acta Bernensia 7 (Bern 1977).

⁸² Bónis, Edényművéség 45; Uő, in: Atti de Convegno... 260–; G. Reinfuß, Carn-Jb 6 (1960) 82.

⁸³ T. Kolník, SIA 19 (1971) 499, 516–; Uő, ActaArchHung 30 (1978) 73.

⁸⁴ Barkóczi–Bónis, i. m. 145; Grünwald, Gefäßkeramik 36. Esetleg importáru a későbbi típusok némelyike, vő. Nagy L., BpR 14 (1945) 297.

⁸⁵ Schörgendorfer, Keramik 209.

⁸⁶ Lj. Plesničar, AV 26 (1975) 16–.

⁸⁷ Chr. Goudineau, Mélanges d'Arch. et d'Histoire 82 (1970) 182–; R. M. Swoboda–Milenočić, Carn-Jb 1 (1955) 46; Grünwald, Gefäßkeramik 39.

⁸⁸ M. Vegas, Madrider Mitteilungen 10 (1969) 224; Uő, Ceramica comun romana del Mediterraneo occidental. Universidad de Barcelona. Instituto d'Archeologia y Prehistoria Publicaciones Eventuales (1973) 22.

⁸⁹ Panciera, i. m. 80.

- ⁹⁰ B. Vikić, VAMZ 5 (1971) 126.
- ⁹¹ Iványi, Lampen. Itáliei eredetű az I–III., V–VII. típus, vö. 33.
- ⁹² A. Leibundgut, AV 26 (1975) 106; részletesebben Uő, Die römischen Lampen in der Schweiz (1977). Az itáliei import meghatározó szerepéhez ld. B. Vikić, VAMZ 9 (1975) 71; Z. Subić, AV 26 (1975) 84—; D. Pinterović, OZb 14—15 (1973—1975) 93.
- ⁹³ M. Grünwald, Die Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum mit Ausnahme der Gefäßkeramik (Grabungen 1968—1974). RLÖ XXXI (Wien 1981) 10.
- ⁹⁴ Iványi, Lampen 15—, vö. M. Graziani Abbiani, Lucerne fittili paleocristiane nell'Italia settentrionale (Bologna 1969) 27—.
- ⁹⁵ Loeschcke 1c, illetve 2 típus ld. 90. j. és Grünwald, Die Kleinfunde... 9.
- ⁹⁶ Loeschcke IX—X. típus, vö. E. Buchi, Lucerne del Museo di Aquileia (1975) 123. A firmamécsesek már a Vezúv-városokban és Ostiában is megtalálhatók, vö. C. Salone, Ostia III. Studi Miscellanei 21, parte prima (Roma 1969—1972) 395—. Korai firmamécsesekhez ld. E. Polaschek, in: Der römische Gutshof von Winden am See. Burgenländische Forschungen XIII (Eisenstadt 1951).
- ⁹⁷ Grünwald, Die Kleinfunde... 12.
- ⁹⁸ A. Neumann, Lampen und andere Beleuchtungsgeräte aus Vindobona. RLÖ XXII (Wien 1967) 10.
- ⁹⁹ Grünwald, Die Kleinfunde... 13; J. Rubright, Sirmium 3 (1973) 46.
- ¹⁰⁰ Ezzel ellentétes Nagy L., BpR 14 (1945) 164.
- ¹⁰¹ Ld. J. Werner, BVBl 20 (1954) 67—; S. Gabrovec, AV 11—12 (1960—1961) 21.
- ¹⁰² Werner, i. m. 69; A. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. (DissPann II, 6. Budapest 1938) 12.
- ¹⁰³ Werner, i. m. 66.
- ¹⁰⁴ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 12 és Taf. 18, 1: Véménd, Nagydorog, Velemszentvid. Idriai típusú bögre Sisciából és Velemszentvidről, ld. Werner, i. m. 69, kerek aljú meritőedény Emonából és Sisciából, vö. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 8, 39.
- ¹⁰⁵ Uo. 15.
- ¹⁰⁶ Uo. 41.
- ¹⁰⁷ Uo. 50.
- ¹⁰⁸ Uo. 52.
- ¹⁰⁹ Uo. 121.
- ¹¹⁰ Uo. 132.
- ¹¹¹ Uo. 129—.
- ¹¹² Uo. 31.
- ¹¹³ Uo. 16.
- ¹¹⁴ Uo. 130.
- ¹¹⁵ Uo. 143.
- ¹¹⁶ Fülep F., ArchÉrt 76 (1949) 41; É. B. Bónis, FolArch 19 (1968) 25; H. U. Nuber, BRGK 53 (1972) 202—.
- ¹¹⁷ B. A. Raev, BRGK 58 (1977) 618.
- ¹¹⁸ Nuber, i. m. 42.
- ¹¹⁹ L. Kraskovská, SIA 24 (1976) 440.
- ¹²⁰ Nagy L., BpR 14 (1945) 164; A. Neumann, JÖAI 49 (1968—1971) 314.
- ¹²¹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 77.
- ¹²² Nagy L., in: LA II (DissPann II, 11. Budapest, 1941) 198.
- ¹²³ Uő, BpR 14 (1945) 161.
- ¹²⁴ Salamon Á., FolArch 10 (1958) 67—.
- ¹²⁵ R. Košević, Alug 16 (1975) 53; O. Brukner, Materials for the study of the Cultural Monument of Vovvodina 6—7 (1976) 42; D. Pinterović, Mursa i njeno područje u antičko doba (Osijek 1978) 214.
- ¹²⁶ Patek, Fibeltypen 36.
- ¹²⁷ Swoboda, i. m. 98.
- ¹²⁸ Chilver, i. m. 179; A. Radnóti, in: Intercisa II. 141, 154; M. C. Calvi, I vetri romani del Museo di Aquileia (1968) 65; L. Barkóczi, in: Vindobona — Die Römer im Wiener Raum (Wien 1977) 137.
- ¹²⁹ L. Berger, Römische Gläser aus Vindonissa. Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa IV (1960) 9—.
- ¹³⁰ Pannoniai elterjedésükhöz ld. S. Petru, Razprave SAZU 6 (1969) 179; Plesničar, Severno emonsko... Taf. CCXVIII.; S. Petru, Emonske nekropole. Katalogi in monografije 7 (Ljubljana 1972) Taf. CIV, 16; M. Abramić, Poetovio. Führer durch die Denkmäler (Wien 1925) 112; Zs. Katona Győr, ActaArchHung 31 (1979) 383; M. v. Groller, RLÖ VIII (Wien 1907) 108—; R. Sunkowsky, Antike Gläser in Carnuntum und Wien (Wien 1956) 9; E. Lovas, Boll. Studi Mediterranei 2 (1931) 3—; Barkóczi L., FolArch 18 (1966—1967) 70.
- ¹³¹ M. C. Calvi, I vetri romani del Museo di Aquileia (1968) 65; S. Petru, Razprave SAZU 6 (1969) Taf. 3.; Taf. CXVI. 1, 10; P. Petru—S. Petru, i. m. Taf. XXV, 12; I. Curk, Poetovio I. Katalogi in monografije 13 (Ljubljana 1976) 82; L. Barkóczi, ActaArchHung 28 (1976) 169—; Sunkowsky, i. m. 9—; Grünwald, Die Kleinfunde... 13—; Barkóczi, Vindobona... 137; Zs. Bánki, Alba Regia 14 (1975) 309, Taf. IV.
- ¹³² Uő, Alba Regia 17 (1979) 138—, Taf. IX.
- ¹³³ Barkóczi, Vindobona... 137.
- ¹³⁴ Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 189.
- ¹³⁵ Barkóczi, Vindobona... 137.
- ¹³⁶ B. Bónis É., FolArch 9 (1957) 74.
- ¹³⁷ Sunkowsky, i. m. 9—.
- ¹³⁸ P. Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 35.
- ¹³⁹ A. Radnóti, in: Intercisa II. 151.
- ¹⁴⁰ Barkóczi, Vindobona... 137; O. Brukner, Materials for the study of the Cultural Monuments of Vovvodina 6—7 (1976) 42.
- ¹⁴¹ Barkóczi, Vindobona... 137.
- ¹⁴² Uő, FolArch 18 (1966—1967) 80.
- ¹⁴³ Kaba M., BpR 18 (1958) 438.
- ¹⁴⁴ A. Radnóti, in: Intercisa II. 154.
- ¹⁴⁵ S. Petru, AV 25 (1974) 11.
- ¹⁴⁶ Barkóczi, Vindobona... 137; Gabler D., Arrabona 13 (1971) 13.
- ¹⁴⁷ S. Petru, Situla 14—15 (1974) 191—.
- ¹⁴⁸ D. H. Harden, Archaeology 11 (1958) 3—.
- ¹⁴⁹ Barkóczi, Vindobona... 137.
- ¹⁵⁰ Panciera, i. m. 43; Bella L. ArchÉrt 15 (1895) 392—; 16 (1896) 256; 18 (1898) 86; E. B. Thomas, Archäologische Funde in Ungarn (Budapest 1956) 192.
- ¹⁵¹ V. Bertonecely-Kučar, AV 30 (1979) 271. A korábbi adatokat ld. K. v. Ritter, MZK N. F. 15 (1889) 152.
- ¹⁵² L. Bertacchi, Aquileia Nostra 35 (1964) 60; M. C. Calvi, Antichità altoadriatiche 1 (1972) 95.
- ¹⁵³ Bertonecely-Kučar, i. m. 271.
- ¹⁵⁴ I. Curk, AV 19 (1968) 319.
- ¹⁵⁵ Swoboda, i. m. 231.
- ¹⁵⁶ Sprincz E., FolArch 9 (1957) 115; P. Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 238.
- ¹⁵⁷ Nagy L., BpTört 1942, 650; Bíró E., ArchÉrt 88 (1961) 238.
- ¹⁵⁸ Ld. 155. j.
- ¹⁵⁹ Pl. gemmák, vö. Panciera, i. m. 44; I. Curk, AV 19 (1968) 319.
- ¹⁶⁰ „a spicchio disfera” — Petru, Emonske nekropole... Taf. XXXII, 9—13.
- ¹⁶¹ K. Miholović, AV 30 (1979) 239.
- ¹⁶² A. Gnirs, JÖAI 13 (1910) 104; 14 (1911) 28; S. Mlakar, Die Römer in Istria (Pula 1966) 46.

- ¹⁶³ B. Vikić, AV 19 (1968) 512.
- ¹⁶⁴ B. Lőrincz, Alba Regia 15 (1976) 262; O. Harl, in: Vindobona – Die Römer im Wiener Raum (Wien 1977) 142.
- ¹⁶⁵ Mócsy A., FolArch 8 (1956) 103; Mlakar, i. m. 47.
- ¹⁶⁶ Mócsy A., FolArch 8 (1956) 103.
- ¹⁶⁷ Uő, ActaArchHung 4 (1956) 221–; Uő, Bevölk. 100; Chilver, i. m. 84.
- ¹⁶⁸ Uo., Panciera, i. m. 87.
- ¹⁶⁹ D. Gabler, RCRFA 21–22 (1982) 49–; Uő, Arrabona 9 (1967) 50.
- ¹⁷⁰ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 12.
- ¹⁷¹ Bónis É., ArchÉrt 79 (1952) 23–.
- ¹⁷² Gabler D., Arrabona 9 (1967) 33–.
- ¹⁷³ Barkóczi–Bónis, i. m. 144; Gabler D., Arrabona 13 (1971) 16.
- ¹⁷⁴ Uő, ArchÉrt 91 (1964) 97.
- ¹⁷⁵ Barkóczi–Bónis, i. m. 149; Póczy K., ArchÉrt 90 (1963) 51.
- ¹⁷⁶ Gabler D., ActaArchHung 30 (1978) 406–.
- ¹⁷⁷ Uő, in: A magyarszerdahelyi kelta és római temető... 79.
- ¹⁷⁸ Uő, ArchÉrt 91 (1964) 97–; Uő, Arrabona 9 (1967) 35; Vágó, i. m. Taf. XIV, 7.
- ¹⁷⁹ A Gabler D., ArchÉrt 91 (1964) 97 montansi árunak tartott darabról azóta kiderült, hogy közép-galliai mester készítménye, ld. D. Gabler–É. Kocztur, Alba Regia 15 (1976) 73–.
- ¹⁸⁰ Ehhez ld. V. Parvān, Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche (Breslau 1909) 61, 65. A Drag. 29 formájú dél-galliai sigillatához ld. Kuzsinszky B., ArchÉrt 40 (1923–1926) 88, 97; Nagy L., uo. 42 (1928) 35. kép; 45 (1931) 268; Jubász. A brigetiói terra sigillaták...; Nagy T., AntHung 2 (1948) 103; 3 (1949) 59; Póczy K., BpR 16 (1955) 41; F. Fülep, ActaArchHung 9 (1958) 397; U. Trinks, Carn-Jb 5 (1959) 52–; E. Hudeczek, uo. 8 (1963–1964) 79; Gabler D., Arrabona 9 (1967) 33–; J. Curk, Terra sigillata in sorodne vrste keramika iz Poetovija. Dissertationes IX (Ljubljana 1969) 8–, 33; D. Gabler, Alba Regia 13 (1972) 10–; Uő, AV 26 (1975) 150; Uő, ArchÉrt 104 (1977) 147; Uő, in: Vindobona... 215–; Uő, ActaArchHung 30 (1978) 397.
- ¹⁸¹ Részletesebben D. Gabler, in: Archaeology and the History of Ancient Society and Early Economic. Selected Essay (Budapest 1989).
- ¹⁸² Jubász, A brigetiói terra sigillaták... 10; D. Gabler, RCRFA 21–22 (1982) 49–.
- ¹⁸³ Vö. B. Hofmann, RCRFA 7 (1965) 62; P. Karnitsch, Die Kastelle von Lentia. Linzer Archäologische Forschungen IV: 2 (1972) Taf. 13–20.; D. Planck, Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil (Stuttgart 1975) 134–.
- ¹⁸⁴ I. Curk, Terra sigillata in sorodne vrste keramika iz Poetovija. Dissertationes IX (Ljubljana 1969) 66.
- ¹⁸⁵ Uő, RCRFA 11–12 (1969–1970) 6.
- ¹⁸⁶ E. Polaschek, Noricum. RE XVII (Stuttgart 1936) 1047. A vámközhöz ld. M. Pavan, La provincia romana della Pannonia Superior. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Memorie delle sc. morale ser. VIII. vol. VI (1955) 460.
- ¹⁸⁷ U. Trinks, Carn-Jb 5 (1959) 66; Gabler D., ArchÉrt 91 (1964) 99; J. Curk, Terra sigillata in sorodne vrste keramika iz Poetovija. Dissertationes IX (Ljubljana 1969) 65; Grünwald, Gefäßkeramik 25; D. Gabler, ActaArchHung 31 (1979) 383.
- ¹⁸⁸ B. Hartley, Britannia 3 (1972) 29.
- ¹⁸⁹ Jelentősebb mennyiségű közép-galliai anyagot közölnek az alábbi publikációk: Finály G., BpR 9 (1906) 98–; F. v. Kenner, Bericht über römische Funde in Wien 1896 bis 1900 (Wien 1900) 50; Uő, JA 3 (1909) 70; Uő, JA 5 (1911) 155; Uő, JZK 3 (1905) 223; Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Budapest 1931) 58–; Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 376; M. v. Groller, RLÖ VII (Wien 1906) 34; F. Miltner, RLÖ XVII (Wien 1933) 65; Jubász, A brigetiói terra sigillaták... 14; Uő, ArchÉrt 49 (1936) 33–; F. Eichler, Germania 25 (1941) 30–; Polaschek, in: Der römische Gutshof von Winden am See. 45; Barkóczi–Bónis, i. m. 185–; Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 60; E. B. Thomas, ActaArchHung 6 (1955) 102–; Nagy T., BpR 18 (1958) 150; R. M. Swoboda-Milenović, Carn-Jb 3 (1957) 28; U. Trinks, Carn-Jb 3 (1957) 54; 5 (1959) 52; M. Bulat, OZb 6 (1958) 73–; K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 31–; B. Vikić, Starinar 13–14 (1962–1963) 92; E. Hudeczek, Carn-Jb 8 (1963–1964) 79–; J. Curk, Terra sigillata in sorodne vrste keramika iz Poetovija. Dissertationes IX (Ljubljana 1969) 65, 11–17; B. Vikić, AV 19 (1968) 514; D. Gabler, Alba Regia 13 (1972) 52–; Uő, Arrabona 13 (1971) 35; Uő, ActaArchHung 28 (1976) 27–; 29 (1977) 241; 30 (1978) 397–; 31 (1979) 383; Uő, in: Vindobona... 120; Uő, OZb 16 (1977) 105; G. Langmann, Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 57 (Eisenstadt 1975) 7–; T. Szőnyi E., Arrabona 18 (1976) 27; D. Pinterović, OZb 14–15 (1973–1975) 93; M. Grünwald, RÖ 5–6 (1977–1978) 59; L. Kraskovská, ZSNM 17 (1977) 64, 82; É. Kocztur, Alba Regia 13 (1972) 130–; Grünwald, Gefäßkeramik 25; Kelemen M., in: MRT 5, Taf. 26–27.; Bánki Zs., Alba Regia 16 (1978) 260; 17 (1979) 206; D. Gabler–É. Kocztur, uo. 15 (1976) 65–.
- ¹⁹⁰ Ld. H. G. Simon, Das Kastell Hesselbach. Limesforschungen 12 (Berlin 1973) 96.
- ¹⁹¹ Gabler–Kocztur, i. m. 65– nincs rajnai áru; Jubász Gy., ArchÉrt 49 (1936) Taf. II, 9; IV, 15, 17–18 a szerző véleményével ellentétben rheinzaberni árunak tartható. Nincs rajnai áru a győri vicus pusztulási rétegében, ld. Gabler D., Arrabona 13 (1971) 35. A felső-pannoniai táborokban ritka, ld. Uő, Arrabona 8 (1966) 92; Uő, LimXanten-Nijmegen 309–. Intercisában a rheinzaberni sigillata többségben van, vö. B. Lőrincz–Zs. Visy, LimStirling 693–. Összefoglalóan ld. D. Gabler, uo. 641–.
- ¹⁹² Ld. 181. j.
- ¹⁹³ K. Póczy, RCRFA 11–12 (1969–1970) 90–; D. Gabler, ActaArchHung 28 (1976) 30.
- ¹⁹⁴ Jelentősebb rheinzaberni anyagot közölnek Pannoniából az alábbi publikációk: Finály G., BpR 9 (1906) 96–; F. v. Kenner, JA 5 (1911) 142, 154; Uő, Bericht über römische Funde in Wien 1896 bis 1900 (Wien 1900) 14, 49; Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Budapest 1931) 64; Jubász, A brigetiói terra sigillaták... 17–; F. Eichler, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 151–; F. Miltner, RLÖ XVII (Wien 1933) 64; F. Eichler, Germania 25 (1941) 30–; B. Saria, Der römische Gutshof von Winden am See. Burgenländische Forschungen XIII (Eisenstadt 1951) 38, 45; W. Heydenorff, Mitteilungen des Vereins der Freunde Carnuntums 3 (1950) 8; 4 (1951) 7; 5 (1952) 11; Barkóczi–Bónis, i. m. 154; Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 61; E. B. Thomas, ActaArchHung 6 (1955) 102–; Nagy T., BpR 18 (1958) 154–; K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 31–; M. Bulat, OZb 6 (1958) 82–; Carn-Jb 1 (1955) 46; U. Trinks, uo. 3 (1957) 92; Kaba M., BpR 17 (1956) 160; E. Hudeczek, Carn-Jb 8 (1963–1964) 84–; B. Vikić, Starinar 13–14 (1962–1963) 95; Zs. Bánki, Alba Regia 4–5 (1963–64) 100; J. Curk, Terra sigillata in sorodne vrste keramika iz Poetovija. Dissertationes IX (Ljubljana 1969) 65; B. Vikić, AV 19 (1968) 515; D. Gabler, Alba Regia 13 (1972) 55–; Uő, ActaArchHung 28 (1976) 30–; 29 (1977) 242; Uő, in: Vindobona... 121; L. Kraskovská, ZSNM – História 13 (1973) 108; Zs. Visy, Alba Regia, 10 (1969) 92; Langmann, i. m. 5–, 8–; O. Brukner, in: Materijali VIII (Zenica 1971) 49; P. Buocz T., Savaria 5–6 (1971–1972) 212–; J. W. Neugebauer–M. Grünwald, RÖ 3 (1975) 155; M.

Grünwald, FÖ 16 (1977) 132; 18 (1979) 83—; Uő, RÖ 5—6 (1977—1978) 76; D. Pinterović, OZb 14—15 (1973—75) 93; Szirmai K., ArchÉrt 105 (1978) 59—; Bánki Zs., Alba Regia 17 (1979) 209; 16 (1978) 260; É. Bónis, FolArch 30 (1979) Abb. 18, 1—3; Grünwald, Gefäßkeramik 25; B. Lőrincz—Zs. Visy, LimStirling 693—.

¹⁹⁵ Vö. D. Gabler, Germania 59 (1981) 153.

¹⁹⁶ Jubász, A brigetioi terra sigillaták... Taf. XII, 27, 29; Grünwald, Gefäßkeramik 25; Gabler, in: Vindobona... 121; Uő, OZb 16 (1977) 106.

¹⁹⁷ A. Mócsy, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 573.

¹⁹⁸ A westerdorfi sigillaták pannoniai elterjedéséhez ld. Kiss K., ArchÉrt 1946—48, 216—; K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 31—; Jubász, A brigetioi sigillaták... 20—; F. v. Kenner, Berichte über römische Funde in Wien 1896 bis 1900 (Wien 1900) 41—; M. v. Groller, RLÖ VI (Wien—Leipzig 1905) 107; Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Budapest 1931) 61, 65; Uő, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 231; F. Eichler, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 151—; Uő, Germania 25 (1941) 6—; Nagy T., BpR 18 (1958) 161; Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 82; M. Bulat, OZb 6 (1958) Abb. 3, 20; Saria, Der römische Gutshof...; R. M. Swoboda-Milenović, Carn-Jb 1 (1955) 46; 2 (1956) Taf. III, V; E. Hudeczek, uo. 8 (1963—1964) 91; Kaba M., BpR 20 (1963) 13. kép; B. Vikić, AV 19 (1968) 516; Póczy K., ArchÉrt 89 (1962) 10. kép 8; B. Rutkowski, Archeologia/Warszawa 18 (1967) Fig. 18—22; Zs. Bánki, Alba Regia 4—5 (1963—1964) Taf. XXX, 1, 5; J. Curk, Terra sigillata in sorodne vrste keramika iz Poetovija. Dissertationes IX (Ljubljana 1969) 32; L. Kraskovská, ZSNM — História 7 (1967) 53; Uő, The Roman Cemetery at Gerulata, Rusovce. BAR Suppl. Ser. 10 (Oxford 1976) Fig. 76, 2; D. Gabler, BVBl 31 (1966) 124—; Uő, ActaArchHung 28 (1976) 64—; 164; Uő, Alba Regia 13 (1972) 45; V. Saranović-Svetek, Starinar 22 (1971) 175; É. Kocztur, Alba Regia 13 (1972) 132; Bánki Zs., uo. 15 (1976) Taf. VII, 1; VIII, 6—7; 16 (1978) 260; 17 (1979) 209; D. Pinterović, OZb 14—15 (1973—75) 93; M. Grünwald, FÖ 16 (1977) 128, 134; 17 (1978) 336; Grünwald, Gefäßkeramik 26; Langmann, i. m. 5—; Gabler, in: Vindobona... 219; Uő, JRGZ 30 (1983) 349—.

¹⁹⁹ A pfaffenhofeni műhelyre vonatkozóan ld. D. Gabler, ActaArchHung 30 (1978) 77—.

²⁰⁰ W. Unverzagt, Terra Sigillata mit Rädchenverzierung. Materialien zur römisch-germanischen Keramik (Frankfurt am Main 1919); W. Hübener, BJ 168 (1968) 263—.

²⁰¹ E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien (Budapest 1964) Taf. CLXXVIII, 7; Gabler, in: Vindobona... 123.

²⁰² Müller R., Régészeti terepjárások a göcseji „Szegek” vidékén és településtörténeti tanulságai (Zalaegerszeg 1971) 75— adatai alapján A. Mócsy, ActaArchHung 25 (1973) 389.

²⁰³ N. Walke, Das römische Kastell Straubing-Sorviodurum. Limesforschungen 3 (Berlin 1965) 43.

²⁰⁴ F. Drexel, ORL Nr. 66 c (Berlin—Leipzig 1911) 80.

²⁰⁵ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 38; Schörgendorfer, Keramik 97.

²⁰⁶ Walke, i. m. 44.

²⁰⁷ Bónis É., FolArch 12 (1960) 100—; E. T. Szőnyi, ActaArchHung 25 (1973) 96—; F. v. Kenner, JA 5 (1911) 126; Polaschek, in: Der römische Gutshof von Winden am See. 42; É. Kocztur, Alba Regia 13 (1972) 100; Gabler D., ArchÉrt 104 (1977) 157—; Uő, in: Vindobona... 123—; J. Curk, Poetovio I. Katalogi in monografije 13 (Ljubljana 1976) Taf. VII, 7; ActaArchHung 28 (1976) Abb. 25, 6; Bánki Zs., Alba Regia 15 (1976) Taf. XIV, 1—4; 16 (1978) 265; G. Reinfuß, Carn-Jb 6 (1960) 81; Chr. Farka—W. Schön, FÖ 18 (1979) 442—; F. Fülep, Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest 1977) R/

211; Szirmai K., ArchÉrt 105 (1978) 63; D. Gabler, LimXanten-Nijmegen 304; Grünwald, Gefäßkeramik 36.

²⁰⁸ H. Bös, Kölner Jahrb. 3 (1938) 20—.

²⁰⁹ F. v. Fremersdorf, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 174.

²¹⁰ Schörgendorfer, Keramik 143, 191, 217; K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 38; Saria, Der römische Gutshof von Winden am See. 42; R. M. Swoboda-Milenović, Carn-Jb 1 (1955) 46; M. Grünwald, RÖ 2 (1974) 31; B. Vikić, AV 19 (1968) 516; Grünwald, Gefäßkeramik 36; Gabler, in: Vindobona... 124.

²¹¹ Grünwald, Gefäßkeramik 42.

²¹² K. Sági, ActaArchHung 12 (1960) 212; Sz. Burger A., ArchÉrt 95 (1968) 27.

²¹³ Fremersdorf, in: LA I. DissPann 175; Nagy L., BpTört 1942, 250; Sági K., in: Intercisa I. 67; Póczy K., BpR 20 (1963) 241.

²¹⁴ Ld. VII. fej. 6. pont.

²¹⁵ R. M. Swoboda-Milenović, Carn-Jb 1 (1955) 46.

²¹⁶ H. v. Petrikovits, in: Landschaft und Geschichte. F. Petri-Festschrift (1970) 389.

²¹⁷ Grünwald, Die Kleinfunde... 13.

²¹⁸ Nuber, i. m. 72; A. Radnóti, in: Intercisa II. 212.

²¹⁹ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 98.

²²⁰ Nagy T., BpR 14 (1945) 526.

²²¹ Nuber, i. m. 202—.

²²² Uo.

²²³ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... 52.

²²⁴ Uo. 62.

²²⁵ Uo. 101—.

²²⁶ Uo. 114.

²²⁷ Nagy T., BpR 14 (1945) 525.

²²⁸ Fülep F., ArchÉrt 76 (1949) 47.

²²⁹ Fremersdorf, in: LA I. DissPann... 177.

²³⁰ Uo.

²³¹ Radnóti A., FolArch 3—4 (1941) 110; L. Kraskovská, SlA 24 (1976) 440; Uő, Roman Bronze Vessels from Slovakia. BAR International serie 44 (Oxford 1978) 34.

²³² Radnóti A., FolArch 3—4 (1941) 109.

²³³ Ld. 229. j.

²³⁴ A. Radnóti, in: Intercisa II. 212.

²³⁵ A. Alföldi, L'Antiquité Classique 8 (1939) 356; Nagy L., BpTört 1942, 614, 620; A. Alföldi—A. Radnóti, in: Serta Hoffilleriana (Zagreb 1940) 309; A. Radnóti, Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz 67 (1969) 109.

²³⁶ Barkóczy L., ArchÉrt 1946—48, 173—.

²³⁷ Gaál, SzekMÉ 8—9 (1977—1978) 68, 79.

²³⁸ Sz. Burger A., BpR 16 (1955) 296.

²³⁹ Patek, Fibeltypen 56.

²⁴⁰ G. Ulbert, Fundberichte aus Schwaben 19 (1971) 292.

²⁴¹ S. Rieckhoff, Saalburg Jahrbuch 34 (1977) 10.

²⁴² Patek, Fibeltypen 115—; Á. Salamon, in: Intercisa II. 367—.

²⁴³ Patek, Fibeltypen 13, 1—3; 14.

²⁴⁴ Rieckhoff, i. m. 18.

²⁴⁵ K. Exner, BRGK 29 (1941) 31—; Uő, DissPann II, 8. (Budapest 1939) 3—.

²⁴⁶ I. Sellye, Les bronzes émaillés de la Pannonie. (DissPann II, 8. Budapest 1939) 3—.

²⁴⁷ Anthée-ről részletesebben P. Spitaels, Helinium 10 (1970) 209—. Az adatot H. Vaday A. szíveségének köszönhetem.

²⁴⁸ Fremersdorf, in: LA I. DissPann... 176; Nagy L., BpTört 1942, 250.

²⁴⁹ S. Thomas, Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 6 (1966) 119—.

- ²⁵⁰ T. Szentlélek, in: Archäologische Funde in Ungarn (Budapest 1956) 274, ld. még U. Silvén, Provinzialromerische emaljspannen Tor VII (1961) 67—; Cáfolatát ld. S. Thomas, Germania 41 (1963) 344.
- ²⁵¹ Patek, Fibeltypen 52; S. Thomas, Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 6 (1966) 144, 134.
- ²⁵² K. Exner, DissPann II, 8. (Budapest 1939) 90.
- ²⁵³ Uo.
- ²⁵⁴ H. Vaday A., ArchÉrt 108 (1981) 65—.
- ²⁵⁵ Nagy L., Az aquincumi orgona (Budapest 1933) 41—.
- ²⁵⁶ E. Gégus, in: Die römische Orgel von Aquincum (3. Jahrhundert). Musicologia Hungarica 6 (Budapest 1976) 45—.
- ²⁵⁷ Fremersdorf, in: LA I. DissPann... 177; M. R. Alföldi, in: Intercisa II. 404—.
- ²⁵⁸ L. Barkóczi, in: Vindobona — Die Römer im Wiener Raum (Wien 1977) 138.
- ²⁵⁹ Fremersdorf, in: LA I. DissPann... 177; Nagy L., BpR 12 (1937) 191.
- ²⁶⁰ A. Radnóti, in: Intercisa II. 154, 146.
- ²⁶¹ E. B. Vágó—J. Bóna, Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südstadtfriedhof (Budapest 1976) 184.
- ²⁶² Ld. VII. fej. 5. pont.
- ²⁶³ L. Barkóczi, FolArch 20 (1969) 47—; 18 (1966—1967) 73; D. Pinterović, OZb 14—15 (1973—1975) 93.
- ²⁶⁴ Barkóczi, in: Vindobona... 137.
- ²⁶⁵ Uő, FolArch 18 (1966—1967) 80, 73.
- ²⁶⁶ Uo.; Sunkowsky, i. m. 19; A. Radnóti, in: Intercisa II. 148.
- ²⁶⁷ A. Radnóti, in: Intercisa II. 151; L. Barkóczi, FolArch 19 (1968) 80.
- ²⁶⁸ Barkóczi, in: Vindobona... 139.
- ²⁶⁹ Nagy L., ArchÉrt 44 (1930) 111—; Fremersdorf, in: LA I. DissPann... 177—; E. B. Thomas, ActaArchHung 6 (1955) 127—; Fitz J., Gorsium-Herculia. IKMK B:32 (Székesfehérvár 1976) 103; Sunkowsky, i. m. 13; O. Doppelfeld, Germania 38 (1960) 415—; L. Barkóczi, FolArch 19 (1968) 81.
- ²⁷⁰ Nagy L., BpR 12 (1937) 191—; A. vésett díszű üvegekhez ld. Sunkowsky, i. m. 17; Barkóczi L., FolArch 12 (1960) 122; M. Bulat—D. Pinterović, OZb 13 (1971) 17; Bánki Zs., Alba Regia 13 (1972) VII. t. 1—3, 215, 21d; (1978) Taf. III, 353; Visy Zs., Intercisa. A római kori Dunaujváros (Budapest 1977) 40. t.
- ²⁷¹ Barkóczi, Vindobona... 139.
- ²⁷² Uő, FolArch 18 (1966—67) 71.
- ²⁷³ Uő, MAIU 3 (1972) 95—.
- ²⁷⁴ R. Noll, Kunst der Römerzeit in Österreich (Salzburg 1949) 17.
- ²⁷⁵ H. Höger, OZb 1 (1942) 22.
- ²⁷⁶ D. Glumac, Zbornik Filozofskog Fakulteta, Beograd 7 (1963) 28—.
- ²⁷⁷ Mahler E., BpR 7 (1900) 170—; Dobrovits A., BpR 13 (1943) 47—.
- ²⁷⁸ Dobrovits, uo; Nagy L., Aquincumi múmia-temetkezések. DissPann I, 4 (Budapest 1935) 27; Paulovics I., ArchÉrt 36 (1916) 192—; VHAD 13 (1913—1914) 237; J. Degmedžić, OZb 4 (1954) 147; Swoboda, i. m. 173; V. Wessetzky, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. EPRO 1 (Leiden 1961).
- ²⁷⁹ Swoboda, i. m. 234.
- ²⁸⁰ A. Neumann, Forschungen in Vindobona 1948 bis 1967 I. RLÖ 23 (Wien 1967) 36.
- ²⁸¹ Visy Zs., Intercisa. A római kori Dunaujváros (Budapest 1977) 27.
- ²⁸² E. B. Thomas, Helme, Schilde, Dolche (Budapest 1971) 42.
- ²⁸³ L. Barkóczi, ActaAntHung 13 (1965) 256.
- ²⁸⁴ Nagy L., BpTört 1942, 626.
- ²⁸⁵ A. Radnóti, in: Intercisa II. 212, 190; Bíró E., ArchÉrt 88 (1961) 246.
- ²⁸⁶ B. A. Raev, BRGK 58 (1977) 631.
- ²⁸⁷ Radnóti, Die römischen Bronzegefäße... Taf. LI, 1—2; Uő, in: Intercisa II. 222—; Raev, i. m. 617—.
- ²⁸⁸ B. E. Kiesslinger, Carn-Jb 2 (1956) 72; Swoboda, i. m. 136; Paulovics I., Savaria-Szombathely topográfiája (Szombathely 1943) 28.
- ²⁸⁹ I. Curk, Terra sigillata in sorodne vrste keramika iz Poetovija. Dissertationes IX (Ljubljana 1969) 66; Petru, Emonske nekropole... 778. sir; I. Curk, AV 30 (1979) 358.
- ²⁹⁰ H. S. Robinson, The Athenian Agora V: Pottery of the Roman Period (Princeton 1959).
- ²⁹¹ J. W. Hayes, RCRFA 5—6 (1963—1964) 32; F. O. Waage, Hellenistic and Roman Tableware of North Syria. in: Antioch on the Orontes IV (Princeton 1948) 22; S. Scheffenecker-Zabehlicky—M. Kandler, Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum (Wien 1979) 28.
- ²⁹² M. Parović—Pešikan, Sirmium 2 (1971) 20, 8; vö. Robinson, i. m. G 19 + J 28; T. Knipowitsch, Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküste des Schwarzen Meeres I. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Eremitage. Materialien zur römisch-germanischen Keramik 4 (Frankfurt am Main 1929) Taf. 1, 11.
- ²⁹³ K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 34.
- ²⁹⁴ Gb. Popilian, Dacia 16 (1972) 145—; B. Sultov, Arheologija/Sofia 4 (1962) 30—; Uő, in: Actes du Ier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes II (Sofia 1969) 479—; Uő, Anticniji centri keramiki v Nyizsnyem Mezii (Sofia 1976).
- ²⁹⁵ Nagy L., BpR 14 (1945) 295—; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 11 (1959) 146.
- ²⁹⁶ B. Rutkowski, Archeologia/Warszawa 19 (1968) 145—; Uő, RCRFA 10 (1968) 18—.
- ²⁹⁷ Ezt cáfolni igyekszik B. Vikić, Alug 11 (1970) 43. Több műhelyt feltételez A. Mócsy, ActaArchHung 25 (1973) 338.
- ²⁹⁸ Vö. D. Gabler, ActaArchHung 28 (1976) 36—; azóta Bánki Zs., Alba Regia 17 (1979) 209.
- ²⁹⁹ Iványi, Lampen X—XII., XVIII., XXIII—XXIV. típus.
- ³⁰⁰ Uo. 21.
- ³⁰¹ B. Vikić, VAMZ 5 (1971) 128.
- ³⁰² M. Parović—Pešikan, Sirmium 3 (1973) 23.
- ³⁰³ A. Radnóti, in: Intercisa II. 213; Raev, i. m. 622.
- ³⁰⁴ Nagy L., BpTört 1942, 614—; Raev, i. m. 630.
- ³⁰⁵ Fülep F., ArchÉrt 76 (1949) 41.
- ³⁰⁶ Nagy L., BpTört 1942, 622; M. R. Alföldi, in: Intercisa II. 477—.
- ³⁰⁷ Nagy L., Aquincumi múmia-temetkezések. (DissPann I, 4. Budapest 1935) 17; M. R. Alföldi, in: Intercisa II. 402—.
- ³⁰⁸ J. Dobias, in: Bidlův Sbornik (Praha 1928) 30.
- ³⁰⁹ Mócsy, Bevők. 103. Keletről érkező kereskedő: W. Jobst, RÖ 3 (1975) 124.
- ³¹⁰ I. Bilkei, Alba Regia 17 (1979) 40.
- ³¹¹ Vágó—Bóna, i. m. 183.
- ³¹² A. Radnóti, in: Intercisa II. 154; Sunkowsky, i. m. 9.
- ³¹³ L. Barkóczi, MAIU 3 (1972) 95—.
- ³¹⁴ Uő, in: Vindobona... 138.
- ³¹⁵ Uő, FolArch 19 (1968) 66.
- ³¹⁶ A. Radnóti, in: Intercisa II. 143, 149.
- ³¹⁷ A keleti üvegekhez ld. még Bánki Zs., Alba Regia 14 (1975) 309. Meghatározásukat Katona Győr Zs.-nak köszönhetem.

- ³¹⁸ Ld. *F. Fulep*, Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). *Fontes Archaeologici Hungariae* (Budapest 1977) 36.
- ³¹⁹ L. *Barkóczy*, *FolArch* 22 (1971) 80; 23 (1972) 87.
- ³²⁰ Uo. 87.
- ³²¹ L. *Barkóczy*—*Á. Salamon*, *Alba Regia* 11 (1970) 70.
- ³²² *Nagy L.*, Aquincumi múmia-temetkezések. *DissPann I:4* (Budapest 1935) 19; *Sz. Póczy K.*, *ArchÉrt* 91 (1964) 177.
- ³²³ *Hajnalné in: Sz. Póczy K.*, *ArchÉrt* 91 (1964) 193.
- ³²⁴ Uo. 181.
- ³²⁵ *N. Cambi*, *AV* 26 (1975) 120.
- ³²⁶ *A. Tschernia*, *Mélanges d'arch. et d'histoire* 76 (1964) 419.
- ³²⁷ *S. Panciera*, *Porti e commerci nell'Alto Adriatico, Aquileia e Istria* (Udine 1972) 88—.
- ³²⁸ *B. Vikić*, *VAMZ* 4 (1970) 173.
- ³²⁹ *Callender*, i. m. 244.
- ³³⁰ Típusát ld. *M. Beltran-Lloris*, *Las anforas romanas en España* (Zaragoza 1970) 189.
- ³³¹ *K. Sz. Póczy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 126.
- ³³² *Callender*, i. m. 131, No 617.
- ³³³ *K. Sz. Póczy*, *ActaArchHung* 7 (1956) 126.
- ³³⁴ *Beltran-Lloris*, i. m. 139, Nr. 139.
- ³³⁵ *Callender*, i. m. 123, No 552.
- ³³⁶ *Gabler D.* ásatása 1971, 31. szelv. II. század közepére keltező réteg.
- ³³⁷ *Callender*, i. m. 150, No 827.; Fig. 8, 35.
- ³³⁸ *Nagy T.*, *AntHung* 2 (1948) 107.
- ³³⁹ *A. Degrossi*, *Atti e Memorie della Società Istriana. Archeologia e Storia Patria N.S.* 4 (1956) 104—.
- ³⁴⁰ *Cambi*, i. m. 121.
- ³⁴¹ *Callender*, i. m. 23.
- ³⁴² *F. v. Kenner*, *JA* 5 (1911) 127^a, Fig. 20.; *Schörgendorfer*, *Keramik* Nr. 558.
- ³⁴³ *Kelemen M.*, Amphora- és dörzstál-bélyegek (Szakdolgozat, Budapest 1964). Az anyaggyűjtés kiterjesztésével az amphoraleletek közreadását tervezi.
- ³⁴⁴ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 662; *Kádár Z.*, *FolArch* 14 (1962) 47—; *Wessetzky*, i. m. 50; *D. Pinterović*, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (Osijek 1978) 214; *V. Saranović-Svetek*, *RVM* 23—24 (1974—1978) 27.
- ³⁴⁵ *Kádár Z.*, *FolArch* 14 (1962) 47—.
- ³⁴⁶ Uo. 47; *Saranović-Svetek*, *RVM*... 27.
- ³⁴⁷ *Nagy L.*, Aquincumi múmia-temetkezések. *DissPann I:4* (Budapest 1935) 27; *Bánki Zs.*, Római bronzok. *IKMK B:30* (Székesfehérvár 1972) 6; *Saranović-Svetek*, i. m. 70.
- ³⁴⁸ *E. B. Thomas*, Römische Villen in Pannonien (Budapest 1964) 284—, 334; *Uő*, *Antike Welt* 6 (1975:4) 29—; *R. Fleischer*, Antike Bronze Statuetten aus Carnuntum (Graz—Köln 1966).
- ³⁴⁹ *J. W. Hayes*, *Late Roman Pottery* (London 1972) 426.
- ³⁵⁰ *F. Fremersdorf*, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 3 (1958) 11—; *E. Ettlinger*, *Jahrbuch des Hist. Vereins für das Fürstentum Liechtenstein* 59 (1959) 229—.
- ³⁵¹ *G. Pohl*, in: *Der Lorenzberg bei Epfach. Die spätromischen und frühmittelalterlichen Anlagen* (München 1969) 159—, 165; *M. Mackensen*, *Zur spätantiken Keramik aus Nordafrika. RCRFA Suppl. 5* (Augst-Kaiseraugst 1980) 218—.
- ³⁵² *Hayes*, *Late Roman Pottery*... 15—, 425.
- ³⁵³ *M. v. Groller*, *RLÖ IX* (Wien 1908) 71—; *J. W. Salomonson*, *Oudheidkundige Mededelingen* 43 (1962) 69, 74, 86; *J. Garbsch*, *Spätantike Sigillata-Tablette. RCRFA Suppl. 5* (Augst-Kaiseraugst 1980) 14—.
- ³⁵⁴ *Hayes*, *Late Roman Pottery*... 100.
- ³⁵⁵ *Gabler D.*, *Zalai Gyűjtemény* 18 (Zalaegerszeg 1984) 27—.
- ³⁵⁶ *I. Curk*, *Terra sigillata in sorodne vrste keramika iz Poetovija. Dissertationes IX* (Ljubljana 1969) 50; *J. Mikl-Curk*, *AV* 20 (1969) 130; *B. Vikić*, *AV* 19 (1968) 517; *M. Parović—Pesikan*, *Sirmium* 3 (1973) 1—; *Gabler*, in: *Vindobona... 122—*; *Uő*, *ActaArchHung* 29 (1977) 238—.
- ³⁵⁷ *Bánki Zs.*, *Alba Regia* 15 (1976) 136, 148; *Fitz J.*, *Gorsium-Herculia. IKMK B:32* (Székesfehérvár 1976) 103; *Grünwald*, *Gefäßkeramik* Taf. 11.
- ³⁵⁸ *N. Lamboglia*, *Rivista di Studi Liguri* 29 (1963) 145—.
- ³⁵⁹ *I. Čremošnik*, *GZMS* 17 (1962) 115—; *Uő*, *AIug* 7 (1965) 41—.
- ³⁶⁰ *Hayes*, *Late Roman Pottery*... 310.
- ³⁶¹ *A. Leibundgut*, *AV* 26 (1975) 107.
- ³⁶² *B. Vikić*, *VAMZ* 5 (1971) 128; *Uő*, *AV* 19 (1968) 517; *Z. Subić*, *AV* 26 (1975) 85.
- ³⁶³ *J. Rubright*, *Sirmium* 3 (1973) 50.
- ³⁶⁴ *A. Leibundgut*, *AV* 26 (1975) 107.
- ³⁶⁵ *Z. Subić*, *AV* 26 (1975) 85.
- ³⁶⁶ *Hayes*, *Late Roman Pottery*... 313; *Iványi*, *Lampen* Taf. XL, 3—4, 6; XLVI, 11, 13, 16. Észak-afrikai mécsesekhez ld. még *A. Neumann*, *Lampen und andere Beleuchtungsgeräte aus Vindobona. RLÖ XXII* (Wien 1967) 24, Nr. 257—258.
- ³⁶⁷ *Hayes*, *Late Roman Pottery*... 313.
- ³⁶⁸ *Nagy L.*, in: *Szent István Emlékkönyv I* (Budapest 1938) 42—; *Sunkowsky*, i. m. 13; *Fulep F.*, *AT* 14 (1967) 239—; *R. Raunig-Galič*, *APreg* 7 (1965) 147; *I. Curk*, *Poetovio I. Katalogi in monografije* 13 (Ljubljana 1976) 77, Nr. 982.
- ³⁶⁹ *Tac. ann.* IV, 72.
- ³⁷⁰ *H. Rosenfeld*, *Abriß der Geschichte antiker Randkulturen* (München 1961) 21.
- ³⁷¹ *Swoboda*, i. m. 231; *SHA v. Probi* 14, 3.
- ³⁷² Egy kocsihajtó lovának neve *Cotyus*: *ILS* 5285, ld. *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 21 (1969) 359; *K. Tyminiecki*, *Pisma wybrane* (Warszawa 1956) 9, 37.
- ³⁷³ *Cass. Dio* LXXI, 11, 2.
- ³⁷⁴ *A. Mócsy*, *ActaAntHung* 4 (1956) 24—.
- ³⁷⁵ *PUM* 129; *CIL* III 4500.
- ³⁷⁶ *CIL* III 14359^a.
- ³⁷⁷ *AEp* 1939, 261. Germán rabszolgákhoz ld. még *CIL* III 11301; *O. Fiebiger—L. Schmidt*, *Inschriftensammlung zur Geschichte der Ostgermanen* (Wien 1914) Nr. 334.
- ³⁷⁸ *CIL* III 4501; *Mócsy*, *Bevölk. Nr. 156/52*; *CIL* III 13379, 14355^b; *AEp* 1929, 217; *A. Alföldi*, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum* (Budapest 1944) 39—, Nr. 14—15, 51.
- ³⁷⁹ *G. Alföldy*, in: *Beiträge zur Historia Augusta-Forschung. Antiquitas IV:3* (Bonn 1966) 31.
- ³⁸⁰ *Plin. n. h.* XXXVII, 43; *J. Wielowiejski*, *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami połnocnymi* (Wrocław—Warszawa—Kraków 1970) 308.
- ³⁸¹ *Paulovics I.*, *ArchÉrt* 47 (1934) 163.
- ³⁸² *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 651. Legutóbb *Kóhegyi M.*, *JPMÉ* 14—15 (1969—1970) 117.
- ³⁸³ *P. Oliva*, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire* (Praha 1962) 209; *G. Ulbert*, *BVBI* 24 (1959) 23, 28.
- ³⁸⁴ *Stieber J.*, *BpR* 24 (1976) 210.
- ³⁸⁵ *Sz. Póczy K.*, *ArchÉrt* 91 (1964) 184.
- ³⁸⁶ *Grünwald*, *Gefäßkeramik* 66; *G. Reinfuß*, *Carn-Jb* 7 (1961—1962) 91.
- ³⁸⁷ *M. Grünwald*, *FÖ* 16 (1977) 129.
- ³⁸⁸ *I. Bóna*, *ActaArchHung* 15 (1963) 285; *T. Szőnyi E.*, *Arrabona* 15 (1973) 34.

- ³⁸⁹ E. Beninger, MAG 62 (1932) 89, Taf. III, 9; R. Pittioni, WPZ 25 (1938) 46.
- ³⁹⁰ Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 60.
- ³⁹¹ Párducz M., A szarmata kor emlékei Magyarországon III. ArchHung XXX (Budapest 1950) 60; Intercisa I. 35; Horváth L., ArchÉrt 101 (1974) 57.
- ³⁹² Alföldi A., BpTört 1942, 670; K. Sz. Póczy, in: Intercisa II. 95; V. Dantova-Rušeňan, RVM 21—22 (1972—1973) 152.
- ³⁹³ J. Garbsch, Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 11 (München 1965) 132.
- ³⁹⁴ Patek, Fibeltypen 69.
- ³⁹⁵ G. Boon, Britannia 8 (1977) 200, 207. Az adatra H. Vaday A. hívtá fel figyelmemet.
- ³⁹⁶ S. Rieckhoff, Saalburg Jahrbuch 34 (1977) 10.
- ³⁹⁷ Fremersdorf, in: LA I. DissPann... (Budapest 1938) 180; Mócsy, Bevölk. 103; PUM 246.
- ³⁹⁸ A. Mócsy, AUB Sectio Historica 5 (1963) 3—.
- ³⁹⁹ Uő, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 577.
- ⁴⁰⁰ PUM 230—.
- ⁴⁰¹ Uo. 265.
- ⁴⁰² A. Mócsy, ActaArchHung 4 (1956) 241. Illír rabszolgákról ld. J. Šašel, EpigrRoma 143—; R. Vulpe, ED 3 (1925) 199—.
- ⁴⁰³ Expositio totius mundi 57.
- ⁴⁰⁴ Türlértékelés ld. L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376—476 (Budapest—Amsterdam 1969) 531—; Uő, Acta ArchHung 24 (1972) 264—. Kritikáját ld. A. Mócsy, uo. 25 (1973) 387, 191. j.
- ⁴⁰⁵ H. P. Kohns, Versorgungskrisen und Hungerrevolten im späntantiken Rom. Antiquitas 1:6 (Bonn 1961) 50.
- ⁴⁰⁶ A. Mócsy, ActaArchHung 25 (1973) 387, 191. j.
- ⁴⁰⁷ Uő, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 578.
- ⁴⁰⁸ Uo. 573—.
- ⁴⁰⁹ Ld. 296—298. j.
- ⁴¹⁰ Alföldi A., FolArch 1—2 (1939) 97—.
- ⁴¹¹ Kiss K., in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 97.
- ⁴¹² M. R. Vasić, ZNM 5 (1967) 179—; A. Cermanović-Kuzmanović, ZNM 8 (1975) 207; D. Bojović, Rimska keramika Singidunuma (Beograd 1977); Gb. Popilian, Dacia 17 (1973) 179—; Uő, Dacia 21 (1977) 343—; D. Isac—M. Rusu—Cloșca L. Băluță, Apulum 17 (1979) 230—; D. Isac, AMPor 1 (1977) 158—; D. Isac—N. Gudea, AMPor 4 (1980) 202—; D. Isac, AMN 17 (1980) 467—; Gb. Popilian, Ceramica romană din Oltenia (Craiova 1976); B. Rutkowski, RCRFA 5—6 (1963—1964) 47—; A. Dimitrova, RCRFA 19—20 (1979) 293—; M. Moga—D. Isac, Apulum 19 (1981) 109—.
- ⁴¹³ P. Karnitsch, Germania 36 (1957) 115—; F. Morton, Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 110 (1965) 195.
- ⁴¹⁴ H. U. Nuber—A. Radnóti, Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege 10 (1969) 38; É. Bónis, FolArch 29 (1978) 124.
- ⁴¹⁵ J. Fromols, JRGZ 5 (1958) 259—.
- ⁴¹⁶ J. M. C. Toynbee, Art in Britain under the Romans (Oxford 1964) 167—.
- ⁴¹⁷ I. Kovrig, Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. (DissPann II, 4. Budapest 1937) 9.
- ⁴¹⁸ F. Drexel, ORL Nr. 33 (Stockstadt) 78; F. v. Fremersdorf, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 180, 35.
- ⁴¹⁹ S. v. Schnurbein, Römische Gräberfelder von Regensburg (Kallmünz 1977) 75.
- ⁴²⁰ F. Schlette, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa (Berlin 1975) 126—.
- ⁴²¹ J. Wielowiejski, uo. 81.
- ⁴²² R. Wolangiewicz, ZfA 4 (1970) 225—.
- ⁴²³ J. Meduna, in: Římské importy (Praha 1974) 114.
- ⁴²⁴ H.-J. Eggers, JRGZ 2 (1955) 196—; K. Motyková-Šneidrová, in: ANRW II:5 (Berlin—New York 1976) 173—.
- ⁴²⁵ V. Sakař, Roman Imports in Bohemia. Fontes Archaeologici Pragenses 14 (Praha 1970) 69.
- ⁴²⁶ J. Bouzek, LimSzékesfehérvár 171—.
- ⁴²⁷ L. Kraskovská, SIA 24 (1976) 439.
- ⁴²⁸ T. Kolník, SIA 19 (1971) 550.
- ⁴²⁹ K. Motyková-Šneidrová, Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 5 (1965) Taf. 28, 8; I. Peškař, Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren (Praha 1972) 77.
- ⁴³⁰ Garbsch, Die norisch-pannonische... 129.
- ⁴³¹ Uo.; Wielowiejski, Kontakty Noricum... Karte 1—2.
- ⁴³² Sakař, Roman Imports in Bohemia... 69; J. Tejral, in: Římské importy (Praha 1974) 124.
- ⁴³³ Wielowiejski, Kontakty Noricum... 304.
- ⁴³⁴ L. Kraskovská, SIA 7 (1959) 137—; Uő, SIA 24 (1976) 439—; T. Kolník, SIA 7 (1959) 156—.
- ⁴³⁵ Garbsch, Die norisch-pannonische... A 236c típus.
- ⁴³⁶ M. Dufková, in: Římské importy (Praha 1974) 111; T. Kolník, ActaArchHung 30 (1978) 73; Uő, SIA 19 (1971) 551.
- ⁴³⁷ Wielowiejski, Kontakty Noricum... 305.
- ⁴³⁸ L. Kraskovská, SIA 7 (1959) 137—.
- ⁴³⁹ T. Kolník, SIA 19 (1971) 551; Uő, in: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet (Bratislava 1977) 149—.
- ⁴⁴⁰ M. Lámiová-Schmiedlová, Die Fibeln der Römerzeit aus der Slowakei. ŠtZ 5 (Nitra 1961).
- ⁴⁴¹ D. Gabler, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa (Berlin 1975) 105.
- ⁴⁴² Maróti É.—Vaday A., StCom 9 (1980) 90—.
- ⁴⁴³ R. M. Pernička, Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren (Brno 1966) 88.
- ⁴⁴⁴ B. Rutkowski, Terra sigillata znalezione w Polsce (Wrocław 1960).
- ⁴⁴⁵ Nuber, i. m. 204—Zohor.
- ⁴⁴⁶ T. Kolník, SIA 19 (1971) 554.
- ⁴⁴⁷ Wielowiejski, Kontakty Noricum... 308.
- ⁴⁴⁸ J. Bouzek, in: Římské importy (Praha 1974) 109—; K. Motyková-Šneidrová, in: ANRW II:5 (Berlin—New York 1976) 176.
- ⁴⁴⁹ R. M. Pernička, SbbU 12 (1963) 56—; Uő, Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit... 443. Csehország területéről ld. V. Sakař, PA 47 (1956) 53—.
- ⁴⁵⁰ R. M. Pernička, SbbU E:III (1958) 53—; H. Adler, FÖ 15 (1976) 263.
- ⁴⁵¹ Pernička, Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit... 88—; E. Kreković, Mosaica. Sbornik Praci Filozofskeje Fakulteta Univerzity Komenského 24 (1973) 104; H. Adler, FÖ 16 (1977) 414—; Uő, FÖ 17 (1978) 332.
- ⁴⁵² F. Křížek, Terra sigillata in der Slowakei (Brno—Brünn 1939) 59, 62; Uő, SIA 9 (1961) 319—; Uő, SIA 14 (1966) 131.
- ⁴⁵³ T. Kolník, in: Epitymbion Roman Haken (Praha 1958) 61—; M. Lámiová-Schmiedlová, SIA 17 (1969) 479.
- ⁴⁵⁴ Erre az időszakra keltezhető sigillatákat találunk Lengyelországban is, vö. Rutkowski, Terra sigillata... 114.
- ⁴⁵⁵ J. Tejral, in: Římské importy (Praha 1974) 124.
- ⁴⁵⁶ Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 234.
- ⁴⁵⁷ D. Gabler—A. H. Vaday, Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest 1986) 36—.

- ⁴⁵⁸ Uo. 64—.
- ⁴⁵⁹ *Párducz*, A szarmata kor... III. CXXIII. t. 14.; *M. Lámiová-Schmiedlová*, SIA 17 (1969) 478—; *E. B. Thomas*, Cumania 1 (1972) 58, 80; *K. Végh*, Hermani OMK 13—14 (1975) 85; *Gabler*, in: Römer und Germanen... 90.
- ⁴⁶⁰ *H. W. Böhme*, JRGZ 22 (1975) 190, 196.
- ⁴⁶¹ *H. v. Petrikovits*, EpigrConstantza 232, 239.
- ⁴⁶² *Közégi F.*, in: Tanulmányok Rákospalota-Pestújhely történetéből (Budapest 1974) 28.
- ⁴⁶³ *D. Gabler*, RCRFA 8 (1966) 5—; *Uő*, BVBI 33 (1968) 100—; *Uő*, ArchÉrt 95 (1968) 211—; *M. Lámiová-Schmiedlová*, SIA 17 (1969) 478—; Az export általános kérdéseire ld. *J. Fitz*, Alba Regia 4—5 (1963—1964) 81—; *A. Mócsy*, Pannonia Romana. Accademia Naz. dei Lincei (Roma 1979) 11.
- ⁴⁶⁴ *Gabler—Vaday*, i. m. 46.
- ⁴⁶⁵ *Alföldi A.*, Századok 70 (1936) 154—; *Lakatos P.*, AT 19 (1972) 214—; *Ferenci I.*, Tibiscus 3 (1974) 111—; *D. Isac*, AMN 13 (1976) 175—.
- ⁴⁶⁶ *Gabler*, in: Römer und Germanen... 106.
- ⁴⁶⁷ *S. Thomas*, Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 6 (1966) 119—.
- ⁴⁶⁸ *I. Sellye*, Les bronzes émaillés de la Pannonie. DissPann II: 8 (Budapest 1939) 31.
- ⁴⁶⁹ *S. Thomas*, Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 6 (1966) 119—.
- ⁴⁷⁰ Uo. 132; *K. Exner*, in: DissPann II, 8. (Budapest 1939) 90; *Alföldi A.—Párducz M.*, ArchÉrt 1941, 106—.
- ⁴⁷¹ Ld. a 468. jegyzet.
- ⁴⁷² *K. Exner*, in: DissPann II:8 (Budapest 1939) 90.
- ⁴⁷³ Fentiekén kívül ld. még *Párducz M.*, ActaArchHung 7 (1956) 162; *Szabó J. Gy.*, in: Heves megye műemlékei I (Budapest 1969) 45.
- ⁴⁷⁴ *Patek*, Fibeltypen 131—; *Párducz M.*, A szarmata kor emlékei Magyarországon II. ArchHung XXVIII (Budapest 1944) 64.
- ⁴⁷⁵ *Kovrig*, i. m. 121; *Patek*, Fibeltypen 136; *I. Sellye*, in: Hommages à M. Renard III. Collection Latomus Vol. 103 (Bruxelles 1969) 518—.
- ⁴⁷⁶ *Patek*, Fibeltypen 58.
- ⁴⁷⁷ *Walke*, i. m. 51; *H. Schönberger*, Saalburg Jahrbuch 15 (1956) 60; *T. Kolník*, AR 14 (1962) 358—.
- ⁴⁷⁸ *Párducz*, A szarmata kor... III. 66—; *Peškař*, i. m. 87. A borostyánexporthoz ld. *Kőhegyi M.*, Savaria 7—8 (1973—1974) 121—.
- ⁴⁷⁹ *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 52, 164; *Nagy L.*, Aquincumi múmia-temetkezések. DissPann I:4 (Budapest 1935) 27; *Párducz M.*, Dolg 7 (1931) 132; *Uő*, A szarmata kor... III. 69; *Uő*, Jászberényi Jász Múzeum Évkönyve 1938—1943, I. t. 4a—c.
- ⁴⁸⁰ *Gabler*, in: Römer und Germanen... 92.
- ⁴⁸¹ Uo. 94.
- ⁴⁸² *Kárász I.*, ArchÉrt 12 (1892) 204. Az adatra *H. Vaday A.* hívta fel a figyelmemet.
- ⁴⁸³ *Párducz*, A szarmata kor... III. 96. t. 10—11, 29.
- ⁴⁸⁴ *H. J.*, ArchÉrt 19 (1899) 86—, II. t.; *Sellye I.*, Arrabona 12 (1970) 78.
- ⁴⁸⁵ *M. Párducz*, ActaArchHung 7 (1956) 144; *Uő*, A szarmata kor... II. Taf. LIII, 13, 17.
- ⁴⁸⁶ *Uő*, Dolg 7 (1931) 114— analógiája *J. Oldenstein*, BRGK 57 (1976) Taf. 54, 643 (*H. Vaday A.* szíves közlése).
- ⁴⁸⁷ *Nagy L.*, Aquincumi múmia-temetkezések. DissPann I:4 (Budapest 1935) 27; *Gabler*, in: Römer und Germanen... 94; *E. H. Tóth*, Early Byzantine Glascup in a solitary grave at Szabadszállás (Keckskemét 1968) 57; *Stanczik I.*, Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből (Szolnok 1979) 91; *Wessetzky*, i. m. 54—; *Lakatos P.*, MFMÉ 1964—1965, 65— (alabástromrelief).
- ⁴⁸⁸ *Barkóczy L.* szíves közlése.
- ⁴⁸⁹ *Bökönyi S.*, Cumania 4 (1976) 71.
- ⁴⁹⁰ Uo. 72.
- ⁴⁹¹ *Gabler*, in: Römer und Germanen... 101—; *E. Kolníková*, Slovenská Numizmatika 1 (1972) 111.
- ⁴⁹² *Fülöp Gy.*, ArchÉrt 103 (1976) 261.
- ⁴⁹³ *Vö. B. Overbeck*, Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege 17—18 (1976—1977) 110—.
- ⁴⁹⁴ Korábban ezzel ellentétes eredményre jutott *Swoboda*, i. m. 83 és *E. Konik*, Śląsk starożytny a imperium rzymskie (Warszawa—Wrocław 1959) 244—. A kereskedelmi kapcsolatok folyamatoságához ld. *K. Godłowski*, Archeologia/Warszawa 16 (1965) 62.
- ⁴⁹⁵ *B. Rutkowski*, Terra sigillata znaleziona w Polsce. Bibl. Ant. 2 (Wrocław 1960) 114; *F. Křížek*, SIA 14 (1966) 131; *B. Rutkowski*, Archeologia/Warszawa 18 (1967) 56, 64; *Pernicka*, Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit... 89; *V. Sakař*, AR 21 (1969) 215; *M. Lámiová-Schmiedlová*, SIA 17 (1969) 478—; *J. Kotas*, AR 26 (1974) 276.
- ⁴⁹⁶ *H. Adler*, FÖ 15 (1976) 263; FÖ 17 (1978) 336.
- ⁴⁹⁷ *J. Wielowiejski*, Römer und Germanen in Mitteleuropa. (Berlin 1975) 72.
- ⁴⁹⁸ Uo.
- ⁴⁹⁹ *T. Kolník*, SIA 9 (1961) 279; *J. Tejral*, AR 22 (1970) 410; *L. Kraskovská*, Roman Bronze Vessels from Slovakia. BAR Suppl. Ser. 44 (Oxford 1978) 34.
- ⁵⁰⁰ *J. Tejral*, in: Římské importy (Praha 1974) 125.
- ⁵⁰¹ *Uő*, AR 22 (1970) 411.
- ⁵⁰² *J. Wielowiejski*, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa (Berlin 1975) 72; *Peškař*, i. m. 89, 96—, 99—; *M. Grünwald*, FÖ 16 (1977) 408; *T. Kolník*, AR 14 (1962) 358.
- ⁵⁰³ *J. Tejral*, AR 22 (1970) 411; *Sakař*, Roman Imports in Bohemia... 69.
- ⁵⁰⁴ *Gabler*, in: Römer und Germanen... 102.
- ⁵⁰⁵ Uo. 92; *Zoltai L.*, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) Taf. 67, 34; *Párducz M.*, Dolg 7 (1931) XIV. t. 4; *Salamon Á.*, FolArch 11 (1959) 86, Taf. VI, 9; *Végh K.*, Hermani OMK 13—14 (1975) 114.
- ⁵⁰⁶ *Párducz M.*, Dolg 13 (1937) 80; *N. Simovljević*, RVM 6 (1957) 60; *Barkóczy L.—Salamon Á.*, ArchÉrt 95 (1968) 29—.
- ⁵⁰⁷ *Barkóczy L.*, FolArch 22 (1971) 82; *B. Svoboda*, in: Římské importy (Praha 1974) 123. A tartománytól keletre fekvő barbaricum területen található római üvegekhez ld. *Gabler*, in: Römer und Germanen 110. Ezeknek sora kiegészíthető *Párducz*, A szarmata kor... III. 150; XCVI. t. 4.; *Szabó J. Gy.* i. m. 48; *Párducz M.*, A szarmata kor emlékei Magyarországon I. ArchHung XXV (Budapest 1941) IV. t. 9—10 — üveg karperec; *M. Lámiová-Schmiedlová*, SIA 17 (1969) 486.
- ⁵⁰⁸ *Gabler—Vaday*, i. m. 67—; mázas dörzstálakhoz ld. *Bóna I.*, ArchÉrt 88 (1961) 196; *Kőhegyi M.*, MFMÉ 1971/1, 275—.
- ⁵⁰⁹ *M. Lámiová-Schmiedlová*, ŠtZ 5 (1961) 88; *Peškař*, i. m. 135; *T. Kolník*, Cífer-Pác. Eine jungkaiserzeitliche Station (Nitra 1975) 26; *H. Adler—F. Turetschek*, FÖ 16 (1977) 433. A legelsőbbi bronzedények III. századiak, vö. *Radnóti*, Die römischen Bronzegefäße... 106, 137, 129—; *F. Eichler—E. Beninger*, Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei (Reichenberg—Leipzig 1937) 148—; *L. Kraskovská*, SIA 24 (1976) 440.
- ⁵¹⁰ *Krcković*, i. m. 106—; *T. Kolník*, SIA 21 (1973) 385.
- ⁵¹¹ *H. Adler—F. Turek*, FÖ 16 (1977) 437—.
- ⁵¹² *Pernicka*, Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit... 90;

J. Tejral, in: *Rimské imperty* (Praha 1974) 125. A kéziratnak az üvegekre vonatkozó részét *Barkóczy L.*, a bronzedényekről írottakat *Szabó K.*, a barbaricum kereskedelem kérdéseivel kapcsolatos részt *H. Vaday A.* nézte át. Értékes kiegészítéseiket, tanácsaikat ezúton köszönöm meg. A táci üvegekkel kapcsolatban *Katona Győr Zs.* adott felvilágosításokat. Fontos szakirodalmi utalásokat adott *Bónis É., Tóth E. és Lőrincz B.* Valamennyiük segítségét hálásan köszönöm.

9. Kereskedők és kereskedelmi tevékenység

- ¹ Vell. Pat. II, 110, 5.
- ² J. Šašel, in: *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata* (Graz 1966) 198—.
- ³ CIL III 3776—3777. Ez a vicus városias településsé fejlődött i. sz. 14-ig: Tac. ann. I, 20.
- ⁴ Tac. ann. II, 62.
- ⁵ Vö. A. Mócsy, *ActaAntHung* 4 (1956) 222—; *ArchÉrt* 83 (1964) 139—.
- ⁶ Összeállításukat ld. *Mócsy, Bevölk.* 94—.
- ⁷ A III—IV. századra pl. Herodian. VIII, 2; Iulian. or. II, 71d (Bidez 143).
- ⁸ Általában S. Panciera, *La vita economica di Aquileia* (Venezia 1957).
- ⁹ *Mócsy, Bevölk.* 67—, 100—.
- ¹⁰ CIL III 10548; *AÉp* 1933, 111. Collegiumszerű működésükre *AÉp* 1932, 38.
- ¹¹ ILJ 289, vö. L. Balla, *Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica* 2 (1963) 56—.
- ¹² Pl. CIL III 4250—4251, 11045; ILJ 289; RIU 226; *Intercisa* I. Nr. 355.
- ¹³ Általában O. Schlippschub, *Die Händler im römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien* (Amsterdam 1974).
- ¹⁴ CIL III 10430.
- ¹⁵ *e mercifmlofnio?*: *OZb* 13 (1971) 107.
- ¹⁶ CIL III 4121.
- ¹⁷ CIL III 3288.
- ¹⁸ *BpR* 2 (1890) 97— és azóta sokszor.
- ¹⁹ Pl. *BpR* 2 (1890) 97—; *ArchÉrt* 13 (1893) 287; 18 (1898) 153; *JA* 5 (1911) 110; *Intercisa* II. 229; *Soproni S.*, NK 64—65 (1965—66) 15—.
- ²⁰ RIU 623.
- ²¹ Egyfontos ólom súly Carnuntumból, amelyet valamelyik keleti tartományban hitelesítettek: W. Jobst, *RÖ* 3 (1975) 121—. Lehet, hogy a kereskedők hiteles súlyokat is vittek magukkal.
- ²² Aquincumban *Juhász Gy.*, *ArchÉrt* 49 (1936) 33—. Savariában *Paulovics I.*, *Savaria-Szombathely topográfiaja* (Szombathely 1943) 61.
- ²³ Legutóbb *Fitz J.*, *Gorsium-Herculia*. IKMK B:32 (Székesfehérvár 1976) 52—.
- ²⁴ CIL III 3500, vö. *Ürögdi Gy.*, *BpR* 21 (1964) 239—.
- ²⁵ CIL III 11009, vö. P. Veyne, *Latomus* 23 (1964) 30—.
- ²⁶ *BpM* II, 518; vö. 427. kép, XLI. sz.
- ²⁷ *Genius commercie*nek állított beneficiarius-oltárok: CIL III 3617, 4288.
- ²⁸ CIL III 3653; *burgus cui nomen commercium qua causa et factus est*.
- ²⁹ Cass. Dio LXXI, 15, 1.
- ³⁰ Tac. ann. II, 62 a *ius commercie*re hivatkozik, amelynek alapján

Marobuduusnál római kereskedők éltek. A korai germán—római kereskedelmi kapcsolatok egy másik írásos bizonyítéka egy *negotiator* sírköve, aki korábban centurio és tolmács volt: T. Kolník, *ActaArchHung* 30 (1978) 61—.

³¹ RLÖ V (Wien—Leipzig 1904) 109—; VI (Wien—Leipzig 1905) 138—; VII (Wien—Leipzig 1906) 83— és ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 678—. A korábban feltételezett hasonló aquincumi forumról (*BpM* II, 518) kiderült, hogy a legiotábor retenturájának bal felében fekvő *fabrica*.

10. Pénz

- ¹ *Göbl Ö.*, NK 21—22 (1922—23) 3—; B. Mitrea, *ED* 10 (1945) 85—, pannoniai vonatkozásban csak a Dráva—Száva közének éremanyagát adja.
- ² *Göbl Ö.*, NK 21—22 (1922—23) 7.
- ³ K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*. (DissPann II, 15. Budapest 1939) Boi verés: R. Paulsen, *Die Münzprägung der Boier* (Wien 1933, 1973); V. Ondrouch, *Keltske mince tipu Biatic* (Bratislava 1958).
- ⁴ C. Preda, *Monedele Geto-Dacilor* (București 1973); R. Göbl, *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum* (Wien 1973); P. Kos, *Keltski novci Slovenije* (Ljubljana 1977), stb.
- ⁵ R. Göbl, *Ostkeltischer Typenatlas* (Braunschweig 1973).
- ⁶ V. Ondrouch, *Nálezy keltických, antičských a byzantských mincí na Slovensku* (Bratislava 1964); *Preda*, i. m. 442; E. Kolníková, *SLA* 12 (1964) 406.
- ⁷ Pink, i. m.; Göbl, *Typologie... stb.* Utoljára R. Göbl, *Antike Numismatik* (München 1978) 119.
- ⁸ Pl. K. Castelin, *JNG* 19 (1968) 119—.
- ⁹ *REPann* 691.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ A. Mócsy, *ActaArchHung* 29 (1977) 389.
- ¹² *REPann* 691.
- ¹³ *Göbl Ö.*, NK 6 (1907) 47—.
- ¹⁴ Elő- és hátlapi ábrázolásai *BpTört* 1942, XXVIII—XXX. t. Összefoglaló feldolgozásuk katalógussal M. Torbágyi, *ActaArchHung* 36 (1984) 161—.
- ¹⁵ *BpTört* 1942, 150—.
- ¹⁶ Lágymányos: utolsó darabok Augustus i. e. 11—9: *Göbl Ö.*, NK 1 (1902) 17—; a második biái leletben záróveretek Tiberius és Caligula: *Uő*, *BpR* 8 (1904) 182. Trsztenna, záróveret Augustus: *Uő*, NK 1 (1902) 41.
- ¹⁷ A mazini aes grave leletről utoljára K. Kurz, *Situla* 14—15 (1974) 155. Érd: Kerényi A., NK 56—57 (1957—1958) 63, stb.
- ¹⁸ *Mócsy A.*, NK 60—61 (1961—62) 15—; *REPann* 692; legutóbb PUM 56.
- ¹⁹ *Mócsy A.*, NK 60—61 (1961—62) 15—; PUM 56.
- ²⁰ W. Hahn, *FMRÖ* III:1: Carnuntum (Wien 1976).
- ²¹ F. Dick, *FMRÖ* IX: Wien (Wien 1980).
- ²² *Börzsönyi A.*, A győri főgymnasium régiségtárának római érem- és pénzgyűjteménye (Győr 1903).
- ²³ A Vasmegeyi Régészeti Egylet évi jelentése 9—10 (1882—83) 73—.
- ²⁴ *Fejes Gy.*, *PBMÉ* 11 (1930) 18—.
- ²⁵ *Boros I.*, A pápai ref. főiskola éremgyűjteményének leírása II. Görög, barbár és római érmek (Pápa 1911).
- ²⁶ S. Ljubič, *Popis archeologickogo odjela Narodnog Zemaljskog Muzeja u Zagrebu* (Zagreb 1890).

²⁷ Fitz J., *Alba Regia* 13 (1972) 202—; *Lányi V.*, *Alba Regia* 14 (1975) 293—; 15 (1976) 126—; 16 (1978) 175—; 17 (1979) 200—; 18 (1980) 167—, 190—; 19 (1981) 212—.

²⁸ *K. B. Sey*, *ActaArchHung* 27 (1975) 170; 28 (1976) 160; *V. Lányi*, uo. 29 (1977) 226—; 30 (1978) 385—; 31 (1979) 373—.

²⁹ *K. B. Sey—V. Lányi*, *ActaArchHung* 31 (1979) 163—; 391—; 32 (1980) 455—; 33 (1981) 347—; 34 (1982) 363—; 35 (1983) 345—. A kézirat lezárása óta megjelent *V. Lányi*, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. I: Komitat Fejér* (Bonn—Budapest 1990).

³⁰ *E. Tóth—G. Vékony*, *ActaArchHung* 22 (1970) 133—; *Fitz J.*, *NK* 72—73 (1973—74) 25—; *Lányi V.*, *ArchÉrt* 106 (1979) 187—.

³¹ *Tóth—Vékony*, i. m. 133—; *Fitz J.*, *NK* 72—73 (1973—74) 25—.

³² *Lányi V.*, *ArchÉrt* 106 (1979) 187—.

³³ A pannoniai pénzforgalom vizsgálatára még nem történt meg, itteni összefoglalásunk *J. Fitz*, *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts* (Budapest—Bonn 1978) 25— adatainak figyelembevételével készült.

³⁴ Uo. 97—.

³⁵ Uo. 25—.

³⁶ *V. Lányi*, *ActaArchHung* 26 (1974) 261—.

³⁷ Uo. Abb. 3, 4.

³⁸ *V. Lányi*, *ActaArchHung* 21 (1969) 33—; *S. Soproni*, *FolArch* 20 (1969) 69—.

³⁹ *Lányi V.*, *ArchÉrt* 99 (1972) 56—.

⁴⁰ *Alföldi A.*, *ArchÉrt* 39 (1920—22) 99—.

⁴¹ *Lányi V.*, *ArchÉrt* 99 (1972) 56—.

⁴² *B. Pick*, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands 1: Dacien und Moesien* (Berlin 1898).

⁴³ A teljes leletanyag összegyűjtése még nem történt meg. Összefoglalóan utoljára *R. Göbl*, *Zwei römische Münzschätze aus dem Burgenland: Illmitz* (1960) und *Apelton II* (1961). *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland XXXVII* (Eisenstadt 1967) 13.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Összefoglalja a leleteket *Fitz J.*, *NK* 58—59 (1959—60) 16—.

⁴⁶ *Uő*, *Der Geldumlauf...*

⁴⁷ 1962-ig publikált leletek: *V. Lányi*, *ActaArchHung* 21 (1969) 33—; azóta publikált fontosabbak: *Burger A.*, *NK* 66—67 (1967—68) 3—; *K. B. Sey*, *FolArch* 25 (1974) 147—; *A. Burger*, uo. 29 (1978) 135—; 31 (1980) 77—.

⁴⁸ *L. Huszár*, *ActaArchHung* 5 (1955) 61—; *Kerényi A.*, *NK* 54—55 (1955—56) 14—; *M. Kőhegyi*, *MFME* 1966—67, 109—.

⁴⁹ *V. Lányi*, *ActaArchHung* 21 (1969) 33—.

⁵⁰ *D. Gabler*, in: *Römer in Germanen in Mitteleuropa* (Berlin 1975) 96—.

⁵¹ *Fitz*, *Geldumlauf...*

⁵² *V. Lányi*, *ActaArchHung* 26 (1974) 261—.

⁵³ *Ondrouch*, i. m.; *E. Kolníková*, *Slovenská Numizmatika* 2 (1972) 91—.

⁵⁴ *Uő*, *SlA* 21 (1973) 167—.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ *A. Alföldi*, *NK* 26—27 (1927—28) 49—; 34—35 (1935—36) 1—; 38—39 (1939—40) 7—; 36—37 (1937—38) 3—.

⁵⁷ *RIC* V/1. 179—184, 225—227, 282—294; V/2. 78—105, 161—162, 245—248, 286—288; VI. 436—485, 411—461; IX. 137—155.

⁵⁸ *PUM* 343.

⁵⁹ *Lányi V.*, *ArchÉrt* 99 (1972) 56—.

VIII. Település, lakás és életmód

1. Városok

¹ *Pl. Emona: J. Šasel*, *RE Suppl.* XI (Stuttgart 1968) 542. *Poetovio: A. Smodić*, *ČZN* 35 (1940) 25—; *S. Pabić*, *AV* 17 (1966) 303—. Hasonló jelenség nem városi rangú településeken *Ulaka: W. Schmid*, *GMDS* 18 (1937) 17—, *Slankamen Gradina: D. Dimitrijević*, *Starinar* 7—8 (1956—1957) 305—; *Uő*, *RVM* 5 (1956) 150—, stb.

² *Póczy K.*, *ArchÉrt* 86 (1959) 63—; *Bónis*, *Gellérthegy*.

³ *R. Rašajski*, *RVM* 3 (1954) 187—.

⁴ *E. Swoboda*, *Carnuntum* (Graz—Köln 1964) 20—; *H. Mitscha-Märheim*, *Mitteilungen des Vereins der Freunde Carnuntums* 3 (1950) 28.

⁵ *E. Nowotny—O. Menghin*, *WPZ* 13 (1926) 101—; 14 (1927) 127—.

⁶ *Appian*, *Illyr.* 22—24; *Strabón* VII, 5, 2; *Plin.* n. h. III, 148.

⁷ *APreg* 11 (1969) 274—.

⁸ *BpTört* 1942; *BpM* II, 452— (teljes irodalommal 1960-ig); *BpTört* 1973. A polgárváros térképe az újraközlelések során állandóan romlik. Jelen közlés alapja a *BpR* 15 (1950) 308. oldal utáni két térkép.

⁹ *Nagy T.*, *BpR* 21 (1964) 9—; *Póczy K.—Hajnóczy Gy.*, *BpR* 23 (1973) 266—.

¹⁰ *Pl. B. Thomas E.*, *BpR* 16 (1955) 89— szerint az észak—déli útvonalat lezáró épület rendeltetése *palaestra*, *Póczy K.*, *Pannoniai városok* (Budapest 1976) 42 szerint *forum*, *Nagy T.*, *BpTört* 1973, 134 szerint *aedes augustalium*.

¹¹ *Szilágyi J.*, *BpM* II, 455 korábbi irodalommal; *Nagy L.*, *BpR* 12 (1937) 262— és *BpTört* 1942, 367—.

¹² *Ld.* 10. j.

¹³ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 536—; *Póczy K.—Hajnóczy Gy.*, *Római fürdők Budán* (Budapest 1960).

¹⁴ *B. Thomas*, i. m.

¹⁵ *Foerk E.*, *BpR* 10 (1923) 35—; *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 353—; *Kaba M.*, *BpR* 24 (1976) 225—.

¹⁶ *Póczy K.*, *ArchÉrt* 99 (1972) 15—; 107 (1980) 3—.

¹⁷ *Wellner I.*, *BpR* 23 (1973) 179—.

¹⁸ *Szilágyi J.*, *ArchÉrt* 77 (1950) 84— és *Swoboda*, i. m. 142, 242.

¹⁹ *Nagy T.*, *AntHung* 2 (1948) 112; *AntHung* 3 (1949) 135—.

²⁰ A magánházak kőbe építése a tábor kőbe épülésével egyidejű *Nagy T.*, *BpM* II, 50 szerint. A kőbe építkezés a II. század végén kezdődik *Póczy K.—Hajnóczy Gy.*, *ArchÉrt* 95 (1968) 130— szerint.

²¹ *Ld.* 8. j., valamint *Sz. Póczy K.*, *BpR* 16 (1955) 41—; *Kaba M.*, *BpR* 16 (1955) 272—; *I. Wellner*, *ActaArchHung* 21 (1969) 235—; *Németh M.*, *BpR* 24 (1976) 153—.

²² *Hajnóczy Gy.*, *ArchÉrt* 98 (1971) 186 véleménye szerint revízió alá kell venni a canabae rendszertelen kialakításáról vallott nézeteiket, mivel a katonai amphiteatrum és a lakóházak tájolása azonos. Az egységes tájolás nem urbanisztikai terv, hanem a táborból kifelé futó út által meghatározott adottság lehet, *ld. A. Mócsy*, *ActaArchHung* 25 (1973) 392, 266. j.

²³ *Németh M.*, *BpR* 24 (1976) 64.

²⁴ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 364; *Sz. Póczy K.*, *BpR* 16 (1955) 41—.

²⁵ Ld. a 21. j.-ben idézett épületek hypocaustummal, fűtőcsatornákkal való ellátottságát, gazdag freskó-, stukkódíszét.

²⁶ A. Mócsy, ActaArchHung 29 (1977) 390.

²⁷ Pl. többek közt Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 60, valamint e kötetben VII. fejt. 6. pont.

²⁸ M. Grbic, Antiquity 10 (1936) 475, Pl. VI.

²⁹ Barkóczy, Brigetio.

³⁰ J. Paulovics, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 143—.

³¹ Swoboda, i. m. 4; H. Stiglitz—M. Kandler—W. Jobst, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 604—, 660—, 721—, teljes eddigi irodalommal. Kiváló légi felvételek segítségével sok köz- és magánépület vált láthatóvá: E. Vorbeck—L. Beckel, Carnuntum. Rom an der Donau (Salzburg 1973).

³² Stiglitz—Kandler—Jobst, i. m. 610.

³³ Swoboda, i. m. szerint II. Constantinus diadalíve; S. Soproni, FolArch 29 (1978) 125— szerint a 308-as császártalálkozó alkalmából építették.

³⁴ J. Brunšmid, VHAD 6 (1902) 117.

³⁵ Šašel, i. m. 540— teljes korábbi irodalommal; L. Plesničar—Gec, Antički gradovi i naselja u Južnoj Panoniji i graničnim područjima (Beograd 1977) 19—.

³⁶ J. Šašel—I. Weiler, Carn-Jb 8 (1963—1964) 40—.

³⁷ W. Schmid, JA 7 (1913) 61—.

³⁸ T. Knez—P. Petru—S. Škaler, Municipium Flavium Latobico-rum Neviodunum (Dolenjska Založba 1961); P. Petru—T. Knez—A. Uršič, AV 17 (1966) 491—.

³⁹ B. Saria, in: Serta Hoffilleriana (Zagreb 1940) 249—.

⁴⁰ D. Pinterović, OZb 5 (1956) 55—; Uő, Mursa i njeno područje u antičko doba (Osijek 1978).

⁴¹ D. Pinterović—M. Bulat, OZb 13 (1971) 3—; D. Pinterović, OZb 14—15 (1973—75) 123—.

⁴² CIL III 3288.

⁴³ M. Abramčić, Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt (Wien 1926) 23.

⁴⁴ W. Schmid, BRGK 15 (1924) 218—; Uő, ČZN 30 (1935) 155—; R. Bratanič, VAHD 56—59 (1954—57) 156—; I. Mikl—Curk, AV 15—16 (1965) 259—.

⁴⁵ ActaArchHung 27 (1975) 163—; 28 (1976) 147—; 29 (1977) 209—; 30 (1978) 349—; 31 (1979) 357—; 33 (1981) 273—; 34 (1982) 323—.

⁴⁶ Amm. Marc. XXX, 5, 17.

⁴⁷ Porta Scarabatensis: Acta SS. Jan. 380—381— → Ruinar 522— BHL 7035—7038.

⁴⁸ P. Buocz T., ArchÉrt 90 (1963) 263—; ArchÉrt 89 (1962) 181—; ArchÉrt 88 (1961) 219; Savaria topográfiája (Szombathely 1967).

⁴⁹ Mócsy A., ArchÉrt 92 (1965) 27—.

⁵⁰ Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 143—.

⁵¹ P. Buocz T., Savaria topográfiája (Szombathely 1967) 13—.

⁵² Szentlélek T., Savaria 3 (1965) 152—.

⁵³ Paulovics I., Savaria topográfiája (Szombathely 1943).

⁵⁴ Tóth E., ArchÉrt 102 (1975) 25—; Uő, ActaArchHung 25 (1973) 117—.

⁵⁵ Amm. Marc. XXX, 5, 16. Esetleg Sirmiumra is vonatkozhat.

⁵⁶ Türr E., ArchÉrt 80 (1953) 129—.

⁵⁷ CIL III 10917.

⁵⁸ Sz. Póczy K., ArchÉrt 89 (1962) 61—; 94 (1967) 137—; Sz. Póczy K.—Tóth S., ArchÉrt 95 (1968) 131—; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 23 (1971) 93—.

⁵⁹ Bella L., ArchÉrt 14 (1894) 74—; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 23 (1971) 93—; J. Gömöri, ActaArchHung 38 (1986) 343—.

⁶⁰ ArchÉrt 6 (1872) 290; Sopron vármegye 1925. okt. 11., nov. 13.

⁶¹ J. Šašel, RE Suppl. XIV (München 1974) 702—; A. Faber, VAMZ 6—7 (1973) 133—.

⁶² Korábbi ásatások összefoglalása: P. Milošević, Sirmium II (1972) 3—; topográfia: V. Popović, Sirmium I (1971) 119—; M. Parović—Pešikan, Starinar 19 (1968) 75—; N. Duval—V. Popović, Sirmium VII (1977).

⁶³ Amm. Marc. XXIX, 6, 11.

⁶⁴ CIL III 10107.

⁶⁵ Amm. Marc. XXX, 5, 13; Zos. IV, 18.

⁶⁶ M. Parović—Pešikan, Starinar 15—16 (1966) 31—; 20 (1970) 268—.

⁶⁷ F. Füle, Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs). RFüz II:16 (1974); Uő, Sopianae. ArchHung I (Budapest 1984).

⁶⁸ A. Neumann, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens (Wien—Köln—Graz 1980)² teljes korábbi irodalommal.

⁶⁹ J. Nowalski—A. Proksch—W. Kubitschek—A. Friedrich, JA 2 (1908) 20—.

⁷⁰ B. Vikić—Belančić—M. Gorenc, VAMZ 1 (1958) 75—; 4 (1970) 121—; 6—7 (1973) 72—; A Jug 16 (1975) 32—.

⁷¹ CIL III 13358.

⁷² CIL III 4180, 10875.

⁷³ Cass. Dio LVI 17, 1; E. Köstermann, Hermes 81 (1953) 377, 1. j.

⁷⁴ Amm. Marc. XXI, 16, 15.

⁷⁵ Sz. Póczy K., BpR (1955) 61, 66; Kaba M., BpR 19 (1959) 160; Parragi Gy., BpR 20 (1963) 311—; Barkóczy, Brigetio 9—; Uő, FolArch 13 (1961) 108—; Swoboda, i. m. 159; Abramčić, i. m. 25, 119; B. Saria, ČZN 28 (1933) 128; Fitz J., Alba Regia 2—3 (1961—62) 147—.

⁷⁶ Amm. Marc. XXX, 5, 2.

⁷⁷ Uo. XXX 5, 17.

⁷⁸ Uo. XXIX 6, 11.

⁷⁹ Bónis, Gellérthegy.

⁸⁰ Aquincum: Kaba M., BpR 20 (1963) 289—; Albertfalva: Nagy T., BpM II, 50, 519; Gorsium: ld. e kötetben IV. fejt. 3. pont; Zalalövő: ld. 43. j.

⁸¹ CIL III 11304, 13389; mensor aedificium: CIL III 3885; arci(tectus): RLÖ XVI (Wien 1926) 36; ex subaedianis collegae lapidari: VHAD 12 (1912) 5.

2. Villák és vidéki kőépületek

¹ Azt, hogy egyetlen építménynek tekintsük, nyilvánvalóan kizárják olyan megállapítások, mint Cato 14, 1; Villam aedificandam si locabis novam ab solo... praesepis bubus hibernas aestivas faliscas, 14, 2; aquile, cellas familiae, carnaria III ... haras X, ...; Varro r.r. 1, 11, 2: Villa aedificanda potissimum ut intra saepta villae habeat aquam, si non, quam proxime; Varro r.r. 1, 13, 1: In villa facienda stabula ita, ut bubilia sint ibi, hieme quae possint esse caldiora. Varro r.r. 3, 5, 8: Cum habeam sub oppido Casino flumen, quod per villam fluat, liquidum et altum marginibus lapideis latum pedes quinquaginta septem, et e villa in villam pontibus transeat, longum pedes DCCCCI directum ab insula ... Vitruvius 6, 6, 4: Equilibus, quae maxime in villa loca calidissima fuerint, constituentur, dum ne ad focum spectent; (A magyar szerzők gyakran Vitruviusnak nem az eredeti szövegére, hanem annak 1898-as magyar fordítására hivatkoznak, amelynek caputbeosztása eltér a mérvadó szövegkiadástól.)

² Columella 1, 6: ... dividatur in tres partes, urbanam, rusticam et

fructuaria. Urbana ... coenationes ... cubicula ... balnearia ... ambulationes ... in rustica parte magna et alta culina ... ergastulum ... stabula ... bubilia ... Pars autem fructuaria dividitur in cellam oleariam, torcularium, cellam vinariam, defrutarium, foenilia paleariaque et apothecas et horrea, ...

³ Varro r.r. 1, 13, 6: Itaque illorum villae rusticae erant maioris preti quam urbanae, quae nunc sunt pleraque contra. Illic laudabatur villa, si habebat culinam rusticam bonam, praesepis laxas, cellam vinariam et oleariam ad modum agri aptam ...; 1, 13, 7: Nunc contra villam urbanam quam maximam ac politissimam habeant ...

⁴ Varro 3, 2, 10: ... nihilo minus esse villam eam quae esset simplex rustica, quam eam quae esset utrumque, et ea et urbana ...

⁵ Varro 1, 11, 1: In modo fundi nonanimadverso lapsi multi, quod alii villam minus magnam fecerunt, quam modus postulavit, alii maiorem, cum utrumque sit contra rem familiarem ac fructum. Vitruvius 6, 6, 1: Magnitudines earum ad modum agri copiasque fructuum comparentur.

⁶ E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien (Budapest 1964); M. Bíró, ActaArchHung 26 (1974) 23—. Mivel ezek a munkák a megjelenésükig publikált összes villával foglalkoznak, a továbbiakban csak akkor idézzük őket, ha megállapításaik az eredeti publikációkhoz képest új és megalapozott információkat tartalmaznak. Hajnóczy Gy., Építés- és Építészettudomány 7 (1975) 3— elsősorban az építészeti vonatkozásokat tartja szem előtt: periódusmegállapításai és datálásai önkényesek.

⁷ B. Saria, in: Festschrift für A. Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 35 (Eisenstadt 1966) 252—; G. Pascher, BHB 12 (1950) 49—; B. Saria, BHB 13 (1951) 49—; 14 (1952) 97—.

⁸ B. Saria, in: Festschrift für A. Barb. 270—.

⁹ Mócsy A., RDolj 1:10 (1969) 56— = Adriatica. Miscellanea G. Novak dicata (Zagreb 1970) 583—.

¹⁰ G. Langmann, BHB 41 (1979) 70—.

¹¹ W. Kubitschek, Römerfunde von Eisenstadt (Wien 1926) 20—.

¹² Thomas, i. m. 149—.

¹³ D. Gabler, MAIU 2 (1971) 57—.

¹⁴ G. Langmann, JÖAI 47 (1964–65) Grabungen 22—; 48 (1966–67) Grabungen 18—.

¹⁵ W. Kubitschek, JA 5 (1911) 236.

¹⁶ E. Reisch, JÖAI 26 (1930) 291—; A. Barb, Geschichte der Altertumforschung bis zum Jahre 1938 (Eisenstadt 1956) 19, 35.

¹⁷ M. v. Groller, ArchÉrt 31 (1911) 67—; Kubitschek, Römerfunde... 48—; A. Barb, BHB 15 (1953) 97—.

¹⁸ Kubitschek, Römerfunde... 54—; A. Barb, BHB 15 (1953) 108—; Nagy L., in: Szent István Emlékkönyv I (Budapest 1938) 97.

¹⁹ D. Gabler, ActaArchHung 25 (1973) 139—.

²⁰ M. v. Groller, RLÖ V (Wien—Leipzig 1904) 11.

²¹ Uő, RLÖ III (Wien—Leipzig 1902) 14.

²² Uo.

²³ B. Saria, Der römische Gutshof von Winden am See. Burgenländische Forschungen XIII (Eisenstadt 1951).

²⁴ Thomas, i. m. 207—.

²⁵ M. v. Groller, RLÖ IV (Wien—Leipzig 1903) 9.

²⁶ Uo. 13.

²⁷ Kubitschek, Römerfunde... 39—.

²⁸ Rhé Gy., Balácsa (Veszprém 1912) 31—; Uő, A Veszprém-vármegyei Múzeumi Bizottság és Múzeumegylet együttes évi jelentése 1927–1928, 48—; Kelemen M., in: MRT 2, 148—.

²⁹ L. Nagy, RM 41 (1926) 79—.

³⁰ A. Kiss, ActaArchHung 11 (1959) 159—.

³¹ Uo.; Kiss A., AT 12 (1965) 292—.

³² A villa hitelesítő ásatása jelenleg is folyik, ld. S. K. Palágyi, ArchÉrt 105 (1978) 279—.

³³ Rhé Gy., Ős és ókori nyomok Veszprém körül (Budapest 1906) 11—; Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája (Budapest 1920) 192—; Kelemen M., in: MRT 2, 96—.

³⁴ Kuzsinszky, i. m. 131—; Nagy L., in: Szent István Emlékkönyv I (Budapest 1938) 79; K. Sági, ArchÉrt 93 (1966) 295; Uő, VMMK 11 (1972) 121—.

³⁵ Bíró, i. m. 31.

³⁶ Nagy L., in: Szent István Emlékkönyv I (Budapest 1938); Thomas, i. m. 54—. Vö. azonban ehhez Sági K., VMMK 11 (1972) 121—.

³⁷ Uo.

³⁸ Szentlélek T., VMMK 4 (1965) 103—; Uő, ArchÉrt 86 (1959) 204; 87 (1960) 234; 88 (1961) 253—.

³⁹ Kuzsinszky, i. m. 183—; Kelemen M., in: MRT 2, 188—.

⁴⁰ Kiss A., VMMK 6 (1967) 37—.

⁴¹ Uo.

⁴² Ádám I., ArchÉrt 2 (1882) 14—; Nagy L., in: Szent István Emlékkönyv I (Budapest 1938) 81—.

⁴³ Bíró, i. m. 31—.

⁴⁴ Sz. Póczy K., BpR 22 (1971) 95—.

⁴⁵ Nagy T., AntHung 2 (1948) 111—.

⁴⁶ Nagy L., BpR 12 (1937) 25—.

⁴⁷ Thomas, i. m. 250—.

⁴⁸ Garády S., ArchÉrt 49 (1936) 88—.

⁴⁹ Szilágyi J., uo. 76 (1949) 67—.

⁵⁰ Kelemen M., in: MRT 5, 61—.

⁵¹ Thomas, i. m. 274—.

⁵² Sz. Burger A., JPMÉ 12 (1967) 61—.

⁵³ F. Lorger, ČZN 29 (1934) 147—; Thomas, i. m. 344—; M. Vasić, Alug 11 (1970) 45—.

⁵⁴ F. Lorger, JA 3 (1909) 110; Thomas, i. m. 349—; M. Vasić, i. m.

⁵⁵ Pl. feltárt fürdő — Balatonfüred: Thomas, i. m. 23—, Balatonyörök: uo. 25, egyéb épületrészek — Egregy: uo. 23, Jalzabet: B. Vikić-Belančić, VAMZ 3 (1968) 75—.

⁵⁶ Pl. St. Georgen: A. J. Obrenberger—B. Saria, in: Festschrift für A. Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 35 (Eisenstadt 1966) 605.

⁵⁷ Az általában csak Pannoniára jellemző külön csoportként emlegetett, ún. kiugró sarokrizalitos, refugiumvillák csoportját (Thomas, i. m. 359; Hajnóczy, i. m. 34—) nem fogadhatjuk el, mert az e csoporthoz tartozónak vélt három épületből Gyulafirátót-Pogánytelek nyilvánvalóan nem villa urbana, hanem gazdasági rendeltetésű épület; Szentkirályszabadja-Romkúton az ebbe a csoportba sorolt épület soha feltárva nem volt (!), így alaprajza nyilván nem teljes (ld. 39. j.); Sümeg szintén nem villa urbana, hiszen annak minden jellemzője hiányzik a valószínűleg úttállomásnak tartható épületből.

⁵⁸ Pl. Parndorf a sarokrizalitos típusba (Thomas, i. m. 360). Az épülete nyilván nem a sarokrizalitosok a legjellemzőbbek.

⁵⁹ REPann 671.

⁶⁰ Plin. ep. 3, 19: unam villam colere et ornare alteram tantum tueri.

⁶¹ Osztrák területről 10, magyar területről mindössze 2 villa ismert. A kutatás aránytalanságára már A. Barb felhívta a figyelmet: Gnomon 40 (1968) 499—.

⁶² Alföldy G., AT 6 (1959) 19—; Sz. Póczy, i. m.

3. Auxiliáris vicusok

¹ Elnevezésükről és igazgatásukról ld. IV. fej. 6. pont.

² Albertfalváról ld. Nagy T., MTAK 5 (1954) 513. A IV. században is fennálló limestáborok vicusaiban sincsen nyoma annak, hogy a vicus a tábor lakottságát túlélt volna. Ellenkezőleg, inkább az a valószínű, hogy a vicus esetleg helyben maradt lakói a táborba húzódtak.

³ Arrabona: Gabler D., ArchÉrt 96 (1969) 256, vö. Albertfalva helyszínrajzán az „északi negyed” utcára épült házakat: BpTört 1973, III. melléklet.

⁴ Sági K., in: Intercisa I. 106; II. 587 és Visy Zs., Alba Regia 13 (1972) 245—.

⁵ Gabler D., Arrabona 13 (1971) 5—.

⁶ Vö. Nagy T., BpR 13 (1943) 398; Soproni S., ArchÉrt 90 (1963) 302 (fürdő?) és T. Maróti É. — Topál J., SrCom 9 (1980) helyszínrajz. Itt a temető a tábor jobb oldalához egészen közel kezdődött.

⁷ Nagy T., AntHung 2 (1948) 92—; 3 (1949) 49—, 135—; BpM II, 519—; BpR 20 (1963) 543; BpTört 1973, 150 és III. melléklet.

⁸ Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 62—, vö. Alföldy G., ArchÉrt 90 (1963) 302.

⁹ L. Barkóczy — É. B. Bónis, ActaArchHung 4 (1954) 168—.

¹⁰ Ld. a 4. jegyzetet és L. Barkóczy, in: Intercisa I. 59; II. 512—; B. Vágó E., ArchÉrt 91 (1964) 255; 97 (1970) 309; Alba Regia 11 (1970) 112—; Visy Zs., Alba Regia 13 (1972) 245—; Intercisa (Dunaújváros, é. n.). Az avar teleppel együtt feltárt római kori házak, bár építési módjuk nem különbözik a vicusok első periódusú házaitól, nem a vicushoz tartoztak. E házakról ld. Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes Archaeologica Hungariae (Budapest 1973) 68—.

¹¹ V. Kocztur É., FolArch 23 (1972) 43—; Alba Regia 13 (1972) 69—; Fitz J., Gorsium — Herculia. IKMK B:32 (Székesfehérvár 1976) 60, 17. kép.

4. Késői belső erődök

¹ B. Saria, GMDS 10 (1929) 11—; 11 (1930) 5—; 20 (1939) 145—; SF 15 (1956) 43; P. Petru, OZb 12 (1969) 14—.

² R. Ložar, GMDS 20 (1939) 220— szerint azok a Procop. beil. Goth. III, 33, 10 említett pannoniai erődítmények közé tartozik, amelyeket Iustinianus 546-ban a langobardoknak adott át.

³ MRT 1, 81— a régebbi irodalommal; Sági K., AT 15 (1968) 38—; ActaAntHung 18 (1970) 147—; M. Bíró, ActaArchHung 26 (1974) 44.

⁴ Régebben Gölle, Felsőhetény, Heténypuszta stb. néven is említik. S. Soproni, LimMamaia 181—; SomMK 2 (1975) 173—; Limes 138—.

⁵ Az adatok ebben eltérnek, vö. ArchÉrt 97 (1970) 310: 14, 20 m-re; SomMK 2 (1975) 173—: 20-25 méterre.

IX. Lakosság és társadalom

1. Óslakosság

¹ Strabón VII, 5, 2; IV, 6, 10.

² A tauriscusokról P. Petru, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 473—.

³ Dimensuratio prov. 18 (Riese, GLM 12).

⁴ Tóth E., SomMK 2 (1975) 183—.

⁵ A. Radnóti, in: LA II (DissPann II, 11. Budapest 1941) 91—; MTAK II (1954) 494.

⁶ Bíró E., ArchÉrt 86 (1959) 173; REPann 700, 59—60.

⁷ A. Salamon — L. Barkóczy, Alba Regia 11 (1970) 71, de vö. Fitz J., Alba Regia 2—3 (1961—62) 157.

⁸ B. Vikič-Belancić, APreg 10 (1968) 255; 11 (1969) 274, vö. Ž. Tomičić, uo. 8 (1966) 117—.

⁹ Az előző jegyzetekben idézettek kivül K. Sági, ActaArchHung 1 (1951) 88—; Simonyi D., AT 9 (1962) 13—; Mócsy, PUM 303—; J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 77—; Harmatta J., AT 18 (1971) 264—, stb.

¹⁰ Pl. az, hogy az erődök territoriumhatárokon épültek, ahol a császárnak jutó maradékföldek terültek el, vagy hogy az erődök a Notitiaiban felsorolt tribunusok székhelyei (az azt támogató Quadriburgium = Ságvár, Vincentia = Környe azonosítás azért alaptalan, mert a két helynevet viselő régiók éppen Ságváron és Környén hiányoznak). Nem valószínű az erődöknek vedvonalként való értelmezése, különösen, ha egy rendszerbe soroljuk őket a fallal erődített városokkal, mint Scarbantia, Savaria és Sopianae (?). Kétlél érvelés az is, hogy a 374. év barbár betörése után épültek, mert különben feltartóztathatták volna a betörést és a pusztítást. Biztosan nem útkereszteződéseknél helyezték el az erődöket (sőt, többségüknél az ellenkezője igaz), és alig hihető, hogy a bennük állomásozó csapatoknak azért nincsenek meg a kaszárnyaépületeik, mert a katonák a tornyokban laktak, stb.

¹¹ Magánfundusok villáinak fallal való erődítését csak Theodosius engedte meg: Cod. Iust. VIII, 10, 10.

¹² A korábban feltételezett császári tartózkodások kétségesek: Mursella (III. fej. 9. pont, 28. j.) nem biztos, hogy ilyen típusú erőd volt, Gratianus Tricból kelt rendeleréhez több más Duna-vidéki helység is szóba jön, ld. Tóth E., SomMK 2 (1975) 189, 29. j.

¹³ Azok a számítások, amelyek egyes temetők (pl. Ságvár) használati idejéből és nagyságából az erődök létszámára következtetnek, figyelmen kívül hagyják az erőd környékén több helyen is megfigyelt nyílt település még kevésbé meghatározható lakosságát.

¹⁴ Ha Iovia = Alsóheténypuszta azonosítás az Itin. Ant. alapján védhető is, ez még nem jelenti azt, hogy a Not. Dign. Occ. XXXIII, 61 említett tribunus ebben a Ioviában volt. A Notitia sok azonosíthatatlan táborhelye között lehetett egy Iovia, amely más forrásokban nem szerepel.

¹⁵ Alsóheténypusztán az „útolsó szintjén” II. Constantius pénzé fekküdt (Soproni S., SomMK 2 [1975] 173—). Kevesebbet nyom az a feltételezés, hogy a Constantinusszal datált RIU 298 felirat be volt építve a fenéki erődbe, és így Valentinianusnál korábbi nem lehet, Sági K., AT 9 (1961) 402—.

¹⁶ Soproni S., SomMK 2 (1975) 173— IV. századi gödröket említ az erődöt megelőző időből. A datálás kérdéseiről ld. Soproni, Limes 153, 58. j.

¹ CIL III 3915 = 10798, ld. IV. fej. 4. pont, 22. j. Carnuntumra gondolt B. Galsterer-Kröll, in: Epigraphische Studien 9 (Düsseldorf 1972) 124, de a javasolt Carn(untiensi) helyett a helyes forma természetesen Carnuntini lenne.

² Alföldi A., Századok 70 (1936) 26; Hunyady, Kelták 9—.

³ Steph. Byz. s. v. (Meineke p. 224).

⁷ Mint pl. a *Magnentiaci et Decentiaci*: Amm. Marc. XVIII, 9, 3; vö. pl. *Honoriaci*: Oros. VII, 40, 7 (Corpus Scriptorum Eccles. Latinorum 5, 551).

⁸ A. Mócsy, in: *Studia in honorem V. Beševliev* (Sofia 1978) 486—.

⁹ Ld. I. fej. 3. pont, 8. j.

¹⁰ Olykor ma is szemére vetik provinciális kutatásunknak, hogy nem vesz tudomást a szlávokról, pl. R. Hošek, SbBU E:12 (1967) 253; Ju. K. Kolosovszkaja, Vjesztnyk drevnyej isztoriji (1965) 3. sz. 174.

¹¹ Kiepert nyomán pl. Graf, Übersicht 16.

¹² P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache (Göttingen 1896) 253, 5. j. A *Pelso* név plesóval való rokonításról pl. R. Nahtigal, Wiener Slawistisches Jahrbuch 4 (1955) 15— . Itt kell még említenünk azt az ötletet is, hogy a Marcus alatt a birodalomra támadó népek felsorolásában (SHA v. Marc. 22) szláv törzsek is szerepelnének; a *Sosibes Sicobotes* nyilvánvalóan torzult nevek, amelyekből már csak azért sem lehet kiindulni, mert Osi, Bessi, Co(sto)botesre is emendálhatók.

¹³ A legalaposabb J. Garbsch, Die norisch-pannonische Frauen-tracht (München 1965), de vö. Fitz J., AT 13 (1966) 148 = Gnomon 37 (1965) 619— . A mellédszokról I. Čremošnik, in: Hommages à M. Renard III. Coll. Latomus Vol. 103 (Bruxelles 1969) 154— .

2. Bevándorlók a birodalom más részeiből

¹ A feliratos források összeállítása Mócsy, Bevölk. és L. Barkóczi, ActaArchHung 16 (1964) 257— . Az újabb adatok egy részére a továbbiakban hivatkozunk, egyes városokról vagy területekről pl. L. Balla, in: Die römischen Steindenkmäler von Savaria (Budapest 1971) 19—; P. Petru, AV 13—14 (1962—63) 45, II. t. stb.

² Ilyen telepítés volt Dacia bányáinak megművelésére H. Chr. Noeske, BJ 177 (1977) 315—, vö. D. Protase, Godišnjak 17, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 15 (Sarajevo 1978) 127— .

³ A VII. fej. 9. pontján kívül ld. S. Panciera, La vita economica di Aquileia (Venezia 1957) 76—; A. Mócsy, ActaAntHung 4 (1956) 221— = ArchÉrt 83 (1956) 139— .

⁴ Pl. L. Balla, i. m.

⁵ J. Šašel, Eirene 5 (1966) 117—: Barbuiusok, és Živa Antika 10 (1960) 201—: Caeserniusok.

⁶ Marcus Aureliusnak Itáliában is sorozott (CIL VI 1377) új legióiból esetleg átosztottak a legio II adiutrixba, pl. CIL III 14349. Katonafeleség Aquileiából: AÉp 1956, 148; tetrarchia kori italikus: ILJ 1049.

⁷ Újabb pl. G. Alföldy, in: Epigraphische Studien 4 (Köln—Graz 1967) 52: aequum katona a legio II adiutrixban.

⁸ D. Pinterović, in: Adriatica. Miscellanea G. Novak dicata (Zagreb 1970) 601— .

⁹ L. Nagy, Germania 15 (1931) 260—; 16 (1932) 288—; J. Szilágyi, in: Hommages à M. Renard II, Coll. Latomus Vol. 102 (Bruxelles 1969) 708—; Sz. Póczy K., BpR 20 (1963) 250—, stb.

¹⁰ A. Mócsy, AV 28 (1977) 399— .

¹¹ Összeállította A. Alföldy, Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum (Budapest 1944) 39— .

¹² Valószínűleg auxiliáris katonák névjegyzéke Gerularából több trák névvel: R. Hošek, EpigrCambridge 309— (téves datálással).

¹³ Alföldy A., BpTört 1942, 316; L. Barkóczi—A. Kerényi, Fol-Arch 10 (1958) 84—; G. Alföldy, in: Epigraphische Studien... 52— .

¹⁴ Thraciai eredetű volt az intercisai *domus Heraclitiana* alapítója. A családról J. Fitz, Klio 50 (1968) 159— .

¹⁵ Vö. Nagy T., BpM II, 51— .

¹⁶ Trákok szervezett áttelepítésére (pl. Fitz J., AT 9 [1962] 187— vagy E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien [Budapest 1964] 22— és azóta többször) nincsen bizonyíték.

¹⁷ A *civis Graecus, natione Graecus* többnyire ezeket az orientálosokat, nem pedig a görögöket jelenti, ld. pl. RIU 78.

¹⁸ Antiochiai eredetű decurio építette Carnuntum amphitheatrumát: CIL III 14359.

¹⁹ A nagy irodalomból a legfontosabbak s egyben a különböző nézeteket is illusztrálják: Nagy L., ArchÉrt 52 (1939) 114—; Nagy, Kereszténység 21—; Barkóczi, Brigetio 28—; Intercisa I. 54—; II. 532—; Alföldy G., AT 6 (1959) 27—; L. Balla, ActaArchHung 15 (1963) 225—; Z. Kádár, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. EPRO 2 (Leiden 1962) 1—; Nagy T., BpM II, 51— . Általában V. Velkov, Études Historiques à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Hist. Vienne 1965 (Sofia 1965) 25—; H. Solin, in: Die Sprachen im Römischen Reich (Köln—Bonn 1980) 301— .

²⁰ Fitz, Syriens.

²¹ A késő antik időkben ennek rosszallón hangot is adtak, pl. Hieronymus comm. in Ezechielem PL 22, 255; Salvianus de gub. Dei IV, 69.

²² Különösen Dolichenus papjai: I. Tóth, Studium 2 (Debrecen 1971) 23 = Juppiter Dolichenus-tanulmányok (Budapest 1976) 15—; L. Balla, ACDeb 12 (1976) 61— .

²³ Pl. a Toleses: J. Fitz, ActaArchHung 11 (1959) 244.

²⁴ J. Fitz, Alba Regia 16 (1978) 365— a kis-ázsiaiakra vonatkozó teljes feliratos anyaggal.

²⁵ A CIL III 3668 oltárt egy eques cohortis két pogány (prae-izlám) arab istenségnek állította, ld. IPSS 12.

²⁶ RIU 78. Nem lehetett eddig olyan leletcsoportokat és tárgytípusokat kimutatni, amelyek a keleti bevándorlással lennének kapcsolatban. A szarkofágtemetkezés elterjedését az orientálosokra legfeljebb részben lehet visszavezetni, a csontvázas temetkezés elterjedését pedig egyáltalán nem. Temetkezési szokásokról újabbán Vágó—Bóna, Gräberfelder 183— .

²⁷ Magyarországi leletanyaguk feliratos részét összeállította S. Schreiber, Corpus Inscriptionum Hungariae Iudaeicarum (Budapest 1960) 1—9. sz. Ezen kívül pl. mécsesek: Iványi, Lampen Nr. 4368; J. Bauer, Carn-Jb 6 (1960) 71, Nr. 3.

²⁸ Intercisa I. Nr. 329, illetve ILJ 1066. G. Radan, ActaArchHung 25 (1973) 265— kétségbe vonja, hogy a mursai *proseucha* zsidó imaház lett volna (egyéb következtetései részben erre, részben a szírek bevándorlásának tévesen feltételezett megszűnésére épülnek).

²⁹ Pl. CIL III 3680, 10515. Egy libertuscslád Aquincumban (CIL III 3583) ezekkel állhat kapcsolatban.

3. Barbár betelepülők

¹ Caes. b. Gall. VI, 25; Ptol. III, 8, 3.

² CIL III 10552.

³ Augustus és utódai még adományoztak római polgárjogot barbaricumai fejedelmi családoknak; a legismertebb Ariminus, akit Augustus a lovagrendbe is felvett.

⁴ Tac. ann. XII, 30; ld. III. fej. 2. pont.

⁵ Ld. IV. fej. 4. pont.

⁶ A felső időhatárt (Traianus) tyrosi Marinos, Ptolemaios forrása adhatja, az alsó időhatárt talán abból következtethetjük, hogy a cotinusok a Galbától feloszlott császári magántestőrségben (Th. Mommsen, Röm. Staatsrecht II, 808) még szolgáltak, ld. CIL IV 1604, VI 8805; AÉp 1952, 145.

⁷ De Id. IV. fej. 4. pont, 36. j. Korábbi nézetek: *Alföldi A.*, Századok 70 (1936) 27; BpTört 1942, 228, 272. j.; *Barkóczy L.*, ArchÉrt 1944—45, 180; *Sági K.*, SSz 9 (1955) 3—4. sz., 50; *R. Vulpe*, ED 3 (1925) 151, aki a szabad Dacia keleti határán a kostobokok szomszédságában lakó Kotensioijal (Ptol. III, 8, 5) azonosítja a praetorianus cotinusokat. Ez azért nem valószínű, mert ez a nép nagyon messze esett a Duna-kanyartól északra vagy északkeletre élő cotinusoktól.

⁸ IV. fej. 4. pont, 35. j. és CIL VI 2831.

⁹ Cass. Dio LXXI, 12, 3.

¹⁰ Cass. Dio LXXI, 21. Ld. még a 27. jegyzetet.

¹¹ AÉp 1956, 124 = *Dobó*, Nr. 536.

¹² Cass. Dio LXXI, 11, 4.

¹³ Cass. Dio LXXI, 19, 1. Marcus szarmata telepítésével hozzák összefüggésbe a britanniai *ala Sar...* (RIB 594) és *numerus equitum Sar...* (RIB 583) csapatokat.

¹⁴ Vö. *J. Fitz*, Alba Regia 4—5 (1963—64) 79—. A Cotini és Osi betelepítésének Commodus korára (184—185) való datálása (*J. Fitz*, Klio 39 [1961] 210—) a mondottak alapján clesik.

¹⁵ Irin. Ant. 263, 7.

¹⁶ *Dobó*, Nr. 536; vö. *Pflaum*, Carrières 593—.

¹⁷ A CIL III 4453 carnuntumi feliraton említett Septimius Aistomodus reg. Germ. a korábbi kutatásban Septimius Severus alatt betelepült germán királyként szerepelt, legutóbb *A. Betz*, AV 19 (1968) 13—. A *reg(ione) Germ(anicia)* feloldásról REPann 711, 29—43.

¹⁸ Aur. Victor Caes. 33, 6; Epit. 33, 1; SHA v. Gall. 21, 3.

¹⁹ Talán ezek a markomannok alkottak csapatot Pannónia Prima seregében, Not. Dign. Occ. XXXIV, 24: tribunus gentis Marcomanorum, vö. *D. van Berchem*, LimCarnuntum 12—-. A kérdés eldöntése a Notitia nem lezárt problémáitól függ.

²⁰ Eutrop. IX, 25; Aur. Victor Caes. 39, 43.

²¹ Amm. Marc. XXVIII, 1, 5.

²² Eutrop. IX, 25; vö. Oros. VII, 25, 12.

²³ Not. Dign. Occ. XLII, 49—63, 65—70.

²⁴ Anon. Vales. 32; Euseb. v. Const. 4, 6; *L. Barkóczy*, ActaAntHung 7 (1959) 443—.

²⁵ Auson. Mosella 9; vö. III. fej. 10. pont, 2. j.

²⁶ Anon. Vales. 32.

²⁷ Ugyanakkor a Constantinus alatti vandál betelepítés „mindkét Pannoniába” (Iord. Get. 113) erősen kétséges. Lehet, hogy egy kisebb narista csoportot már Marcus előtt betelepítettek, mert e törzsből egy Ulpius Severus nevű eques singularis ismerünk Rómában: *Dobó*, Nr. 123.

²⁸ Sulp. Sev. v. Martini 2.

²⁹ Paulinus v. Ambrosii 36 (PL 14, 42), vö. *Nagy T.*, Regnum 6 (1947) 253, 43. j. és *D. van Berchem*, i. m.

³⁰ Pl. az I. században „adófizetésre” telepítettek át Moesiába százezernél több barbárt: ILS 986, és még a IV. század elején is a betelepítés célja a műveletlen földek megművelése volt: Incerti paneg. Constantio Caes. 9 (paneg. V).

³¹ III. fej. 10. pont, 36. j.

³² *L. Franz*, BRGK 18 (1928) 138—; *A. Barb* in: Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. (DissPann II, 6. Budapest 1938) 204—; *Sági K.*, SSz 9 (1955) 3—4. sz., 45; *B. Saria*, RE VIIIA (Stuttgart 1955) 344; *Bónis É.*, FolArch 9 (1957) 72—; *A. Neumann*, RE IXA (Stuttgart 1961) 79; *G. Reinfuß*, Carn-Jb 6 (1960) 65; *I. Bóna*, ActaArchHung 15 (1963) 284—; 304—; *Gömöri J.*, Arrabona 15 (1973) 69—; *T. Szőnyi E.*, uo. 19 és 21, 14. kép, stb. Nincs közölve a vinári „római kori germán” temető, ld. ArchÉrt 94 (1967) 224; 95 (1968) 132.

³³ Nem meggyőző a Vannius névnek (nem pontosan ugyanezen a területen való) viszonylagos gyakoriságára való hivatkozás sem, mert ez a *kelta* név a noricum—pannoniai keltaságra jellemző névegyüttesekben fordul elő. A germánnak tartott neveket a kérdéses területen (*Saria*, i. m. 344) vagy kelták, vagy rabszolgák viselik.

³⁴ *Bónis*, Gellérthegy; *S. Foltiny*, in: Festschrift für A. Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 35 (Eisenstadt 1966) 79—; *K. Horedt*, AAu 45 (1969) 53—; *J. R. Collins*, SJA 20 (1972) 313—.

³⁵ *Párducz M.*, Magyar Múzeum 1946, 10—, hasonló edény Oslipról: *A. Barb*, Bergland 18 (1936) Heft 10, 17. *Bóna*, i. m. távolabbi, nem a szomszédos kvád területekkel való összefüggésre hívja fel a figyelmet.

³⁶ *M. Párducz*, ActaArchHung 7 (1956) 174, vö. *J. Harmatta*, Studies on the History of the Sarmatians (Budapest 1950) 62 = A-Szeg XIII (Szeged 1970) 57: valószínűleg háborúval kapcsolatos magányos harcossír Somogyiszilről. Ld. még *T. Nagy*, in: Programme et discours de la Conférence Archéologique de l'Acad. Hongr. des Sciences (Budapest 1955) 194— és *Lakatos P.*, AT 7 (1960) 228—.

³⁷ Ld. különösen Intercisa II. 72—, 277—, 407—, stb.

³⁸ A kutatás számára kiindulást adtak a carnuntumi tábor és két bécsi sír leletei: *J. Werner*, ESA 7 (1932) 33—; *E. Polaschek*, WPZ 19 (1932) 239—, vö. *A. Neumann*, in: Festschrift für A. Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 35 (Eisenstadt 1966) 126—. Valószínűleg Polaschektől származik e leletek „Föderatenfund”-ként való értelmezése. Ezt a besimított kerámiaira alkalmazva vált e kerámia Alatheus és Saphrac tipikus leletcsoportjává, holott egyáltalán nem biztos, hogy az ő népeik a bécsi medencéig települtek volna.

4. A társadalom rétegei

¹ A pannon—dalmata lázadás kimenetele ezt valószínűvé teszi: *R. Rau*, Klio 19 (1925) 319; *B. Saria*, uo. 23 (1929—30) 93.

² A bouletérion itt szoros értelemben veendő („tanácsház”, nem pedig „tanács”), vö. Appian. Illyr. 21 Metulum tanácsházának felégetéséről.

³ Appian. Illyr. 22.

⁴ Cass. Dio XLIX, 37.

⁵ Vö. III. fej. 1. pont, 9. j. Appianus leírása emlékeztet Caesar germán etnográfijára (b. Gall. VI, 23, 5).

⁶ Nem számítva coloniaalapításkor adsignatióval földet kapott lovagokat, mint AÉp 1911, 237.

⁷ Neviodunum: CIL III 3925 = ILS 1408, Savaria: CIL XVI 179—180, ld. még CIL III 4028 = AIJ 280; vö. CIL III 14359; AÉp 1966, 296 (Poetovio és Carnuntum).

⁸ *Pflaum*, Carrières 280.

⁹ A II. század második feléből a poetoviói M. Val. Maximianus: AÉp 1956, 124 = *Dobó* Nr. 536 és a mursai P. Ael. Magnus: *Dobó* Nr. 197. Későbbi a carnuntumi Faustianus: AÉp 1967, 422, vö. RIU 71, egy ismeretlen nevű Brigetióban: RIU 504, vö. *Nagy T.*, ArchÉrt 103 (1976) 143, T. Cnorius Sabinianus Savariában: RIU 39 és egy lovag fia Sirmiumban: CIL III 13354, ld. még III. fej. 5. pont, 41. j.

¹⁰ A Hadrianus kori neviodunumi lovag (7. j.) után a legkorábbi CIL III 4495 (Carnuntum) és CIL III 4033 (ha Val. Maximianus rokona, vö. *Pflaum*, Carrières 477). Későbbiek — Siscia: CIL III 10820, Sirmium: AÉp 1973, 437, Mursa: CIL III 15141, ILJ 1062, 1064, Carnuntum: CIL III 4567, 4490 (nagyapja mursellai), Aquin-

cum: CIL III 10532; AÉp 1967, 364, Brigetio: CIL III 10534, RIU 737. Feltűnő, hogy gyakoriságuk a limes zónájába tolódik.

¹¹ Egy ilyen eset Brigetióból: RIU 637 (keleti bevándorló).

¹² A Lar-szobrok ruhaszegélyeiből lovagi rangú háziúrra gondolt B. Thomas E., FolArch 15 (1963) 21—.

¹³ Az ismeretlen nevű thraciai helytartó a CIL III 7395 = 731 feliraton (talán Marcus alatt, vö. Marc. Aur. imp. 10, 31) aki testvérével, Tropaiophorossal együtt került a lovagrendből a szenátusba, törlendő a pannoniaiak közül: *Alföldy*, Konsulat 69—, 97. j., vö. ProsMilEq 926—, Nr. 73. Összeállításukat ld. most J. Šašel, Tituli 5 (Roma 1982) 553—, különösen 566—.

¹⁴ CIL III 4108; *Pflaum*, Carrières 477.

¹⁵ Vö. G. *Alföldy*, Situla 14—15 (1974) 199—.

¹⁶ Cass. Dio LXXVIII, 13, 3—4; LXXIX, 4, 3; J. *Fitz*, ActaAntHung 26 (1978) 21—.

¹⁷ Eutrop. IX, 4; Epit. 29, 1; Aur. Victor Caes. 29, 1, vö. Itin. Ant. 268, 1.

¹⁸ Testvére szenátor volt, bár ez lehetett a testvérek adlectiójának nem ritka esete is (pl. 13. j.) Joh. Antioch. Fragm. Hist. Graec. IV, 597 szerint *praefectus urbi* és *consul suffectus* volt.

¹⁹ *Barbieri*, L'albo Aelius Triccionuson és Decicion kívül még C. Iunius Tiberianust is a pannoniaiak közé számítja (No 1624), mert a SHA szerint rokona volt Aurelianus. Őt azonban csak a SHA v. Aur. 3, 1 tartotta pannoniainak, igazában Dacia Ripensisből való volt, vö. A. *Mócsy*, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 562.

²⁰ Probus tribunus volt, Maximianus szülei bérmunkások, Valentinianus apja alacsony sorból lett katona, majd *comes*, ld. PLRE I, svv. és Maximinus 7, Equitius 2, stb., valamint J. *Šašel*, i. m. 571—.

²¹ A beremend-idamajori bronztábláról (ILS 8987) ismert Valerius Dalmatius neve miatt alig tartható egy földbirtokos dinasztia tagjának, ami természetesen nem cáfolja azt a valószínűséget, hogy birtoka Beremend környéke volt.

²² Tipikus értékelés: Aur. Victor Caes. 39, 26. A magát barbárnak nevező pannoniai hosszú sírfelirata (vö. *Dobó*, Nr. 238a): G. *Mancini*, Iscrizione sepolcrale di Aversa (Casalbordone 1933).

²³ Családfákat persze ritkán lehet rekonstruálni: ilyen kísérletre ld. G. *Alföldy*, Situla 8 (1965) 99—; AV 15—16 (1965) 137—.

²⁴ Pl. CIL III 10521, 10536. Nem valószínű, hogy ezek az esetek sorozás bizonyítékai lennének (így *Szilágyi J.*, BpTört 1942, 503), mert épp a decuriók tehetők volna meg, hogy fiaikat a besorozás alól mentesítsék.

²⁵ Összeállította *Gabler D.*, ArchÉrt 93 (1966) 20—.

²⁶ CIL III 14359.

²⁷ CIL III 10495—10496 és AÉp 1968, 423; vö. C. Antonius Tiberianus téglavetőjét: A. *Neumann*, Der Raum von Wien in vor- und frühgeschichtlicher Zeit (Wien 1961) 25—.

²⁸ Vö. *Alföldi A.*, BpTört 1942, 310.

²⁹ C. Cassius Karinus (CIL III 15188'), tégláról legutóbb J. *Fitz*, Alba Regia 16 (1978) 76.

³⁰ Pl. CIL III 3456.

³¹ Epit. 40, 10: ubi parentes eius exercebant opera mercenaria.

³² Amm. Marc. XXX, 7, 2.

³³ Pl. CIL III 10557 (öszvérhajcsár), 13389 (építőmester), AÉp 1913, 137 (kőfaragó?), 1957, 111 (lepénysütő), stb. Ld. még a kereskedőket VII. fej. 9. pont.

³⁴ A colonusokról és colonatusról L. *Vidman*, Zprávy jednoty klas. filologů 6 (1964) 181—.

³⁵ Pl. R. *MacMullen*, Soldier and Civilian in the Later Roman Empire (Cambridge—Massachusetts 1963), különösen 99—, ahol az aquincumi polgári amphitheatrum ülésfeliratain olvasható nevek viselőit merész egyeztetésekkel katonáknak tartja.

³⁶ A. *Mócsy*, ActaAntHung 4 (1956) 221— = ArchÉrt 83 (1956) 139—. A colonatussal kapcsolatos téves feltevéseiről *Vidman*, i. m. Libertusokról még G. *Alföldy*, ActaAntHung 6 (1958) 438—.

³⁷ W. L. *Westermann*, RE Suppl. VI (Stuttgart 1938) 1024 és E. M. *Stajerman*, Vjesztynik drevnyej isztoriji 1951, 2. sz. 84—.

³⁸ Főleg 36. jegyzet.

³⁹ *Stajerman*, i. m. Rabszolgák névsora: RLÖ XVI (Wien 1926) 124, vö. AIJ 399: ezt a dominus megbízásából egy rabszolgának az actor állította.

⁴⁰ A Lajta-vidéki boiuis nagybirtokok köréből egy *servus saltuarius*: AÉp 1938, 168 és egy *vilicus* Petrijaneceből (magas rangú emberre valló kincslelet lelőhelye!): ILJ 1165.

⁴¹ Strabón V, 1, 8.

⁴² Expos. tot. mundi 53.

⁴³ A *defectores et rebelles* egy helytartó cursusában (CIL III 10471—10473) nempannoniai zavargásokra vonatkozik, ld. J. *Szilágyi*, ActaAntHung 5 (1957) 321 és vele szemben helyesen J. *Fitz*, ActaArchHung 11 (1959) 255—.

⁴⁴ Cass. Dio LXXI, 11, 2; LXXII, 2, 2, vö. S. *Szádeczky-Kardoss*, ActaAntHung 3 (1955) 328.

⁴⁵ Zos. IV, 16, 5.

⁴⁶ Amm. Marc. XXX, 5, 3—10; vö. *Balla L.*, ArchÉrt 90 (1963) 75—.

⁴⁷ R. *Egger*, Der heilige Hermagoras (Klagenfurt 1948) 57, a törvényekről III. fej. 11. pont, 16. j.

⁴⁸ Hieron. ep. 123 (PL 22, 1057).

⁴⁹ Másként *Nagy T.*, Regnum 6 (1947) 255. Más összefüggésbe tartozik már az, hogy a bragai Szt. Márton, földijét és névrokonát magasztaló feliratán az *immanes gentes* közé sorolja a pannoniaiakat: J. *Vives*, Inscripciones cristianas de la España (Barcelona 1969) 119—, 349. sz. A bragai Márton számára Pannonia lakói már ott sorakozhattak a barbároknak az alemannoktól az alánokig terjedő névsorában (természetesen anakronizmus, hogy a pannonok „szörnyű népet” a toursi Szt. Márton térítette volna meg).

⁵⁰ *Dobó* Nr. 605; vö. PLRE II, 319—. A felirat valószínű lelőhelyéről és a hadvezér személyéről G. B. *De Rossi*, Inscripciones Christianae Urbis Romae I (1857—1859) 265—; II (1888) 284, No 1. Ha De Rossi azonosítása helyes, akkor *Constantius heros* neve metrikus okokból módosult, és a sírvers címe adja meg az igazit: *Constans*, aki azonos lehet azzal a Flavius Constansszal, aki 412-ben *magister militum per Thracias* volt, és fennhatósága kiterjedt a moesiái Dunára is (Cod. Theod. VII, 17, 1).

X. Temetkezés és halottkultusz

1. Temetkezés

¹ Délnyugat-pannoniai temetők: Dobova, Ribnice, Petrusnja vas, ld. *P. Petru*, *Razprave SAZU* 6 (1969) 7—; Globodol, ld. *S. Petru*, uo. 85—; Vrh pri Krizu, Dolenje Polje, Ruhna vas, Roje pri Sentjerneju, Brsljin, Pristava pri Trebnjem, Novo mesto, Regerca vas, ld. *T. Knez*, uo. 109—; Formin, ld. *I. Mikl-Curk*, *AV* 27 (1976) 135—; Rosalnice, Strekljevec, Otok pri Podezmlju, ld. *A. Dulár*, uo. 191—; Straza, ld. *T. Knez*, *AV* 15—16 (1965) 145—; Drnovo, Poetovio, Stenjevec, ld. *Bónis*, *Edényművesség. Házurnás temetők: P. Petru*, *Hísašte žare Latobikov* (Ljubljana 1971); *Uő*, *AV* 13—14 (1962—63) 509. További irodalom: *D. Srejševič*, *Starinar* 13—14 (1962—63) 53—. Alsókrainai sírtipológia: *T. Knez*, *AV* 19 (1968) 221—.

² Emona: *L. Plesničar-Gec*, *Severno Emonsko grobisce* (Ljubljana 1972); *S. Petru*, *Emonske nekropole* (Ljubljana 1972).

³ *Buocz T.*, *ArchÉrt* 88 (1961) 219—; *Uő*, *Savaria* 1 (1963) 131—; *Mócsy A.*, *ArchÉrt* 81 (1954) 167—.

⁴ *T. Szőnyi E.*, *Arrabona* 15 (1973) 5—; 16 (1974) 5—; 18 (1976) 5—; *Bíró E.*, *ArchÉrt* 88 (1961) 240—.

⁵ *Radnóti A.*, *Magyar Múzeum* 1946, 91—. Csak a temető barbár (kvád) edényei: *Párducz M.*, uo. 10—.

⁶ *A. Obrenberger*, *FÖ* 6 (1967) 84—; *A. Barb*, *JÖAI* 38 (1950) 183—; *A. Radnóti*, in: *Festschrift für A. Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* (Eisenstadt 1966) 215; *Bónis*, *Edényművesség* 262—.

⁷ *Kuzsinszky B.*, *A Balaton környékének archaeológiája* (Budapest 1920) 75—. *A Balaton környékéről még Cserszegtomaj: Szántó I.*, *ArchÉrt* 80 (1953) 53—.

⁸ *Bónis*, *Edényművesség; Uő*, *AntHung* 1 (1947) 43.

⁹ *L. Nagy*, *Germania* 15 (1931) 260—.

¹⁰ *BpTört* 1942, 464— és 10. kép.

¹¹ Nagyvenyim: *E. B. Vágó*, *Alba Regia* 1 (1960) 43—; Mány: *F. Petres É.*, *FolArch* 17 (1965) 96; Sárkeszi: *Marosi A.*, *SzSz* 8 (1938) 40—; Lovasberény: *Brunner I.*, *SzSz* 6 (1936) 36—; Inota: *SzSz* 6 (1936) 109—.

¹² *Burger A.*, *ArchÉrt* 93 (1966) 254—.

¹³ *F. Fülep*, *ActaArchHung* 9 (1958) 373—.

¹⁴ *Sági K.*, in: *Intercisa* I. 43—.

¹⁵ *Plesničar-Gec*, i. m.; *Buocz T.*, *ArchÉrt* 88 (1961) 219—; *Uő*, *Savaria* 1 (1963) 131—.

¹⁶ *Visy Zs.*, *Intercisa* (Budapest 1977) topográfia.

¹⁷ Pl. Globodol: hengeres nyakú urnák használata; Pristava pri Trebnjem: gyengén iszapolt nagy edények urnaként való használata.

¹⁸ Ld. az 1—2. jegyzetet.

¹⁹ *Straža*, *Dolejska*, *Vrh pri Krizu*.

²⁰ *H. Ubl*, *LimMamaia* 415—.

²¹ *Török Gy.*, *FolArch* 13 (1961) 63—.

²² Pl. Emona, *Vrh pri Krizu* stb.

²³ *Bíró E.*, *ArchÉrt* 88 (1961) 240—; *J. Topál*, *The Southern Cemetery of Matrica* (Százhalombatta—Dunafüred). *Fontes Archaeologici Hungariae* (Budapest 1981) 75—.

²⁴ Továbbá Poetovio: *E. Diez*, *JÖAI* 37 (1948) 151—; *A. Radnóti*, in: *Festschrift für A. Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 35 (Eisenstadt 1966) 215; *Mócsy A.*, *FolArch* 16 (1964) 43—.

²⁵ A kiégetett falú sírokat illirnek tartja *M. V. Garašanin*, *Godišnj-*

jak 6 (1968) 5—, de ezek Észak-Pannoniában is gyakoriak: *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 25 (1973) 396.

²⁶ *Brsljev*, *Straza*, *Intercisa*.

²⁷ *Sági K.*, in: *Intercisa* I. 88—.

²⁸ *Fitz J.*, *ArchÉrt* 86 (1959) 139—.

²⁹ A tokodi temető egyik része agyagba, másik része homokba volt vágyva. Padkás sírok csak a homokos részen kerültek elő.

³⁰ Ld. I. j.

³¹ *Bónis*, *Edényművesség*.

³² *P. Petru*, *Razprave SAZU* 6 (1969) 197—.

³³ *Bónis*, *Edényművesség* I—III. tábla.

³⁴ *Plesničar-Gec*, i. m. CXXIV. T.

³⁵ *P. Petru*, *Hísašte žare Latobikov* (Ljubljana 1971).

³⁶ *BpTört* 1942, 464—.

³⁷ Dobova, *Savaria*, *Kertész u.*, *Savaria*, *Rumi út*, *Savaria*, *Hámán Kató út*, *Győr*, *Kálvária u.*, *Keszthely-Újmajor*, *Budapest*, *Bécsi út*, *Kékesd*.

³⁸ *Győr*, *Kálvária u.*, *Budapest*, *Bécsi út*, *Kékesd*.

³⁹ Dobova, *Savaria*, *Kertész u.*, *Savaria*, *Rumi út*, *Savaria*, *Hámán Kató út*.

⁴⁰ Pl. a *Scipiók*.

⁴¹ *Lovasberény*, *Inota*, *Nagyvenyim*.

⁴² *F. Fülep*, *ActaArchHung* 9 (1958) 373—.

⁴³ *I. Bóna*, *ActaArchHung* 6 (1955) 75—; *É. Bónis*, *FolArch* 12 (1960) 91—; *Nagy T.*, *BpM* II, 94, 119. j.

⁴⁴ *Bóna I.*, *Alba Regia* 16 (1978) 269—.

⁴⁵ *Kocsitemetkezések — Dunapentele: Hampel J.*, *ArchÉrt* 2 (1882) 75—; *Enying: vö. ArchÉrt* 11 (1877) 195; *A. Radnóti*, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. DissPann* II, 6 (Budapest 1938) 94, 118, 165; *H. U. Nuber*, *BRGK* 53 (1972) 217; *Etyek: Marosi A.*, *SzSz* 7 (1937) 26—; *Káloz I: ArchÉrt* 22 (1902) 430—, vö. ehhez azonban *É. B. Bónis*, *FolArch* 32 (1981) 95—; *Káloz II: Marosi A.*, *ArchÉrt* 48 (1935) 213—; *Környe: Alapi Gy.*, *MKÉ* 7 (1913) 36—; *P. Ratimorská*, *ArchÉrt* 109 (1982) 255—; vö. még *É. B. Bónis*, *FolArch* 33 (1982) 117—; *Nagylók: Hampel J.*, *ArchÉrt* 2 (1882) 70—; *Nagyttény: Gaul K.*, uo. 10 (1890) 98—; *Óbuda: Ortvay T.*, *AK* 10 (1876) 102—; *Petrovina: S. Ljubič*, *VHAD* 13 (1891) 1—; *J. Brunšmid*, uo. N. S. 13 (1913—14) 352—; *Poljanec: M. Abramič*, in: *Bericht über d. VI. Intern. Kongress für Archäologie* (Berlin 1939) 172—; *Sárszentmiklós: Gaul*, i. m. 108—; *Somodor: Uő*, *ArchÉrt* 9 (1889) 193—; *Vajta: Fülep F.*, *ArchÉrt* 76 (1949) 40—; *Velence: Marosi A.*, *SzSz* 7 (1937) 26; *Zomba: TIR* L 34, 122, vö. azonban ehhez *É. B. Bónis*, *FolArch* 34 (1983) 93—; *Zsámbék: ArchÉrt* 34 (1914) 150—, 168. Összefoglalva *Sági K.*, *ArchÉrt* 78 (1951) 73—. Újabb kocsitemetkezések — *Inota: S. K. Palágyi*, *Alba Regia* 19 (1981) 7—; *Kozármisleny: A. Kiss*, *Das römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny* (Ungarn, Kom. Baranya). *RFüz* II:25 (Budapest 1989).

⁴⁶ *Sági K.*, *ArchÉrt* 1944—45, 214—.

⁴⁷ *Uő*, *ArchÉrt* 78 (1951) 73—.

⁴⁸ *PUM* 150.

⁴⁹ *S. Pabič*, *Neues Verzeichnis der norisch-pannonischen Hügelgräber. Razprave SAZU* 7:2 (Ljubljana 1972) 113— teljes irodalommal.

⁵⁰ *Uo. Beilage* 1.

⁵¹ *H. Koethe*, *Trierer Zeitschrift* 14 (1939) 113—.

⁵² *Pabič*, i. m. 102.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo. 12, Taf. 1.; *H. Kerchler*, Die römischen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich (Wien 1967) 7—.

⁵⁵ A különbség oka lehet az időbeli eltolódás is.

⁵⁶ *Koethe*, i. m.; *G. C. Dunning—R. F. Jessup*, *Antiquity* 10 (1936) 45.

⁵⁷ *Sági K.*, *ArchÉrt* 1943, 113—; *Kerchler*, i. m.; *Pabič*, i. m. A szokás kelet-pannoniai megjelenését áttelepüléssel magyarázza *J. Fitz*, Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior. IKMK A:8 (Székesfehérvár 1958); *Barkóczi L.*, *FolArch* 8 (1956) 80.

⁵⁸ *Bónis É.*, *ArchÉrt* 102 (1975) 244—.

⁵⁹ *Pabič*, i. m. 210. Becsehely-Pola-i halomsírban pfaffenhofeni sigillata került elő, ld. *D. Gabler*, *ActaArchHung* 30 (1978) 103, Kat. 13/1.

⁶⁰ *Sági K.*, *ArchÉrt* 1943, 119; *Kerchler*, i. m. 45.

⁶¹ *Dunning—Jessup*, i. m. 45.

⁶² *H. Koethe*, i. m. 115.

⁶³ *Kerchler*, i. m. 53; *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 25 (1973) 397.

⁶⁴ Inota: *S. K. Palágyi*, *Alba Regia* 19 (1981) 7—; Zalalövő: *E. Sacken*, *AK* 2 (1861) 266—; *Müller R.*, *ArchÉrt* 98 (1971) 2—.

⁶⁵ *O. Menghin*, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 21 (1928) 30—; *J. Caspart*, *MAG* 68 (1938) 121—; *Sági K.*, *ArchÉrt* 1943, 113—; *Bónis É.*, *ArchÉrt* 102 (1975) 81; *Fitz*, Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber...; *W. Alzinger*, Das norisch-pannonische Hügelgrab (Wien 1952); *Kerchler*, i. m. 48—; *REPann* 719; *Pabič*, i. m.; *M. Amand*, *Latomus* 24 (1965) 614—.

⁶⁶ *REPann* 719.

⁶⁷ Illir származtatás: *Menghin*, i. m.; *Caspart*, i. m.; *Bónis É.*, *ArchÉrt* 102 (1975) 244—.

⁶⁸ Római származtatás: *Sági K.*, *ArchÉrt* 1943, 113—.

⁶⁹ Illir reneszánsz: *Pabič*, i. m.

⁷⁰ *R. Nierhaus*, Das römische Brand- und Körpergräberfeld 'auf der Steig' in Stuttgart-Bad Cannstatt (Stuttgart 1959) 28—.

⁷¹ *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 53—.

⁷² Nickelsdorf: *G. Langmann*, *JÖAI* 47 (1964—65) 26; *Brigetio: L. Barkóczi*, *ActaArchHung* 13 (1965) 215—; *Sladojevci: E. Spajič*, *OZb* 11 (1967) 101—; *Halimba: Burger A.*, *FolArch* 19 (1968) 87—; *Brigetio: Barkóczi L.*, *KomMK* 1 (1968) 75—; *Csákvár: Á. Salamon—L. Barkóczi*, *Alba Regia* 11 (1970) 35—; *Paloznak, Tüskevár: Palágyi S.*, *VMMK* 11 (1972) 109—; *Majs: Burger A.*, *ArchÉrt* 101 (1974) 64—; *Gerulata: L. Kraskovská*, The Roman Cemetery at Gerulata Rusovce, Czechoslovakia. *BAR Suppl. Ser. 10* (Oxford 1976); *Budapest, Vihar u.: Szirmai K.*, *ArchÉrt* 102 (1975) 77—; *Intercisa: Vágó—Bóna*, *Gräberfelder; K. Szabó*, *Alba Regia* 18 (1980) 291—; *Mözs: Gaál A.*, *SzekMÉ* 8—9 (1977—78) 23—; *Dombóvár: M. Albecker M.*, *ArchÉrt* 105 (1978) 66—; *Somogyzil: A. Burger*, Das spätrömische Gräberfeld von Somogyzil. *Fontes Archaeologici Hungariae* (Budapest 1979); *Szentendre: T. Maróti É.*—*Topál J.*, *StCom* 9 (1980) 95—.

⁷³ *Póczy K.*, *BpR* 21 (1964) 55—.

⁷⁴ *Visy Zs.*, *Intercisa* (Budapest 1977) I. t.

⁷⁵ *F. Fülep*, *ActaArchHung* 9 (1958) 373—.

⁷⁶ *Fitz J.*, *Alba Regia* 15 (1976) 120— és 1., 3—4. és 6. ábra.

⁷⁷ *Póczy*, i. m. 70.

⁷⁸ *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 64—.

⁷⁹ *Vágó—Bóna*, *Gräberfelder* 149—.

⁸⁰ Uo. 145; *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 59—.

⁸¹ *Dombay J.*, *JPMÉ* 1957, 207: 11a. sír.

⁸² *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 103—, Abb. 22.

⁸³ Uo. 110, Abb. 12, 1—2; Abb. 16, 5—6; Abb. 19, 5—6.

⁸⁴ *Gorsium*: 84. sír.

⁸⁵ *L. Barkóczi*, in: *Intercisa* II. 540.

⁸⁶ *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) Abb. 28, 1—2.

⁸⁷ Biztos, hogy nem egyszerűen csak ékszer, feltehetően valamilyen hivatal vagy még inkább rang megkülönböztető jele. Vö. *O. M. Dalton*, *Archaeologia* 57/1 (1900) 164; *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 140—; *H. Zabehlicky*, *LimStirling* 1099—.

⁸⁸ *Bónis É.*, *BpR* 14 (1945) 561—.

⁸⁹ *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 134 és Abb. 36, 5.

⁹⁰ Ld. a 14. jegyzetet.

⁹¹ *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 126—, Abb. 35, 1.

⁹² *A. Mócsy*, in: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest 1965) 212—.

⁹³ Először *Barkóczi L.*, in: *Intercisa* I. 39, 162. j.: *Sági K.*, uo. 83—, *Dombay*, i. m. 271; *L. Barkóczi*, in: *Intercisa* II. 541—, Vita erről a témáról: *MTAK* 5 (1954) 489—, A betelepítés cáfolata: *Nagy T.*, uo. 510—; *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 137—; *Uő*, *ArchÉrt* 99 (1972) 53—, Az egész problémát összefoglalja a betelepítés cáfolatával: *Vágó—Bóna*, *Gräberfelder* 168—.

⁹⁴ *Lányi V.*, *ArchÉrt* 99 (1972) 53—.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Csákvár: kuboaktáder alakú fülbevalók, Tokod: torzított koponya.

⁹⁷ *Nagy L.*, *Aquincumi múmiatemetkezések*. *DissPann*, I, 4 (Budapest 1935); *Póczy K.*, *ArchÉrt* 91 (1964) 176—; *E. B. Vágó*, *Alba Regia* 11 (1970) 113—.

2. Síremlékek

¹ Cölöplyuk a mannersdorfi hamvasztásos temető sírkertjeinek közepén: *H. Ubl*, *LimMamaia* 415—.

² A sírkert nagyságát Észak-Itáliában vagy a sztélen, vagy külön cippuson feltüntették; ez a szokás Délnyugat-Pannoniába is áterjedt (*in fronte pedes ... in agro pedes*).

³ *CIL* III 15159—15160, vö. *BpR* 7 (1900) 34—: családi sztéle a rajta említett fiú feliratos szarkofágjával.

⁴ *A. Schober*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien (Wien 1923). Ezt a 70 éve lezárt gyűjtést kiegészíti egy-egy terület vagy település anyagára vonatkozóan: *CSIR Österreich* (Wien 1967—) (a teljes ausztriai anyag), *RIU* (pillanatnyilag a Dunántúl északnyugati fele), vö. *Barkóczi*, *Brigetio* (Táblakötet); *Gabler D.*, *Arrabona* 10 (1968) és 11 (1969); *Die Steindenkmäler von Savaria* (Budapest—Amsterdam 1971) és *Mócsy A.*, *Zalai Gyűjtemény* 6 (1976) 21— = *ZNM* 8 (1975) 163—; *Aquincum* anyaga a *BpR*-ben; *Pécs: Fülep F.—Sz. Burger A.*, Pécs római kori köemlékei. *Dunántúli Dolgozatok* 7 (Pécs 1974); *Intercisa: Intercisa I—II* és *E. B. Vágó*, *Alba Regia* 11 (1970) 120—; *Délnyugat-Pannonia: AIJ*; *Délkelet-Pannonia: D. Pinterović*, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (Osijek 1978); *Sirmium I—II* (Beograd 1971—1972). Ezekon kívül *L. Barkóczi*, *FolArch* 24 (1973) 67— a III. század közepe utáni anyagról és rendszerező áttekintés: *Erdélyi*, *Kófaragás*.

⁵ *Oroszlán Z.*, *Mitológiai és szimbolikus képtípusok Pannonia síremlékein* (Budapest 1918) 41—.

⁶ *Pl. Ph. Bruneau*, *Bulletin de Correspondence Hellénique* 89 (1965) 115—.

⁷ *Nagy T.*, *BpTört* 1942, 428—.

⁸ *Z. Kádár*, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. *EPRO* II (Leiden 1962) 29.

⁹ *F. Cumont*, *JÖAI* 12 (1909) Bbl. 213—.

¹⁰ *Erdélyi G.*, *ArchÉrt* 77 (1950) 72—.

¹¹ Lovas katonák sztléiről: Sz. Burger A., ArchÉrt 83 (1956) 191—.

¹² Összeállításuk L. Nagy, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 232—, vö. F. Cumont, Recherches sur le symbolisme funéraire (Paris 1943) 227—; H. Kenner, Carinthia 141 (1951) 583—; R. Egger, Der Grabstein von Čekančevo. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abt. XI:1 (Wien 1951) 14—, stb.

¹³ Törzsek szerint azonban nem lehet elhatárolni, ld. Sági K., ArchÉrt 1944—45, 226—.

¹⁴ Ezek nem értelmező, magyarázó elnevezések. A „kulcs”, amelynek egyik szára gyakran hangsúlyozottan más végződésű (rojt, ujjak stb.), sokféle és sok funkcióban fellépő motívum, amely a kereszténységhez is átkerül. A „kapuk” értelmezése is sokféle lehet, ld. pl. CIL II 2746, 2751 és Ae. Hübner, uo. 379.

¹⁵ Vö. Egger, i. m.

¹⁶ Pl. J. M. Iglesias Gil, Epigrafia Cantabra (Santander 1976).

¹⁷ Sági K., ArchÉrt 1944—45, 214—; vö. Erdélyi G., in: Intercisa I. 209—.

¹⁸ Az elterjedési térkép Sági K., ArchÉrt 78 (1951) 75, vö. Uő, SSz 9 (1955) 3—4. sz., 51.

¹⁹ A magyarországi anyagot összeállította Sz. Burger A., Áldozati jelenet Pannonia köemlékein. RFüz II:5 (1959), további emlékek a 4. j.-ben felsorolt munkákban, így pl. AIJ 446, 487—488, 490 stb. és különösen I. Čremošnik, JÖAI 44 (1959) Bbl. 220—.

²⁰ Sz. Burger, i. m.

²¹ Oroszlán, i. m. 8—; Schober, i. m. 203; Láng M., OMRTE 2 (1923—26) 77; Alföldi A., Századok 70 (1936) 146; Čremošnik, i. m. 211 stb.

²² Láng, i. m. 74; Erdélyi G., in: Intercisa I. 195; Sz. Burger, i. m. 3. A legkorábbi előfordulások: A. Betz, Germania 21 (1937) 168—; Erdélyi, Kőfaragás 26. kép és talán J. Fitz, Alba Regia 8—9 (1967—68) 202, Nr. 22., amely a képtípussal való bennszülött kísérletezés példája lehetne. A carnuntumi kő (Betz, i. m.) a képtípus útját is megmutathatja: trák lovas katona sírköve.

²³ Vö. A. Radnóti, in: LA II. (DissPann II, 11. Budapest 1941) 80, 11. j.; Intercisa II. 205; Sági K., ArchÉrt 1944—45, 244. A korábban áldozati garnitúrának tartott kancsó—paterna együttesről H. U. Nuber, BRGK 53 (1972) 1—.

²⁴ L. Nagy, RM 41 (1926) Beilage XX.; S. Petru—P. Petru, Neviodonum (Ljubljana 1978) 34. kép.

²⁵ Vö. 1. j. A sírkertet egy felirat *viridarium*nak nevezi: A. Betz, EpigrCambridge 306 = G. Langmann, BHb 29 (1967) 50.

²⁶ H. Ubl, LimMamaia 415—.

²⁷ RLÖ I (Wien—Leipzig 1900) 107; IV (Wien—Leipzig 1903) 34—; XVII (Wien—Leipzig 1933) 73—; XVIII (Wien—Leipzig 1937) 23—; Carn-Jb 3 (1957) Taf. I.; 7 (1961—62) 61—.

Légi felvétel a temető egy részéről: E. Vorbeck—L. Beckel, Carnuntum — Rom an der Donau (Salzburg 1973) 64.

²⁸ Ld. még a fischamendi sírokat: M. v. Groller, RLÖ IV (Wien—Leipzig 1903) 21—.

²⁹ Térképe: BpTört 1942, 10. kép a 464. lap után. Részletesebben csak egyet ismerünk: L. Nagy, Germania 15 (1931) 261—.

³⁰ MRT 1, 89, 21/43. sz.

³¹ RIU 294—295.

³² Nem tudjuk, mi volt a Kisécsen talált „columbarium”: Lovas E., Római temetők és sírok Győrött és környékén. A Győri Szt. Benedek rendi kat. Czuczor Gergely Gimnázium Értesítője 1933, 7—.

³³ Ép példánya Aquincumból: Garády S., ArchÉrt 49 (1936) 94.

³⁴ Nagy L., BpTört 1942, 479; Nagy T., BpR 15 (1950) 371; Erdélyi G., in: Intercisa I. 205—; Uő, Kőfaragás 77—.

³⁵ Nagy L., BpTört 1942, 474—; Erdélyi G., in: Intercisa I. 201— és Uő, Kőfaragás 85—. A féloszlopokon vagy félpillérekre álló, timpanonnal lezárt portrés sírkövek, amelyek a pannoniai sztlék fő típusát alkotják, voltaképpen szintén az aedícula egyszerűsített, egy síkba hozott ábrázolásai.

³⁶ Fedőlap lehetett pl. a BpR 9 (1906) 69— közölt kőlap. Bizonytalanabb a rendeltetése egy delfinnel díszített pikkelyes gúlának: Csatkai E., ArchÉrt 49 (1936) 87. Az egymásnak hátat fordítva fekvő orozzlánpár, középen szakállas istenfejével, geniusszal stb. szintén aedículaoromzat lehetett, róluk pl. B. Gavela, Starinar 5—6 (1956) 51; I. Mikl, AV 11—12 (1960—61) 162; Kádár, i. m. 4—; Erdélyi, Kőfaragás 106—.

³⁷ Erdélyi, Kőfaragás 137. kép.

³⁸ Ld. még a tölki síremléket: uo. 123. kép.

³⁹ CIL III 14349⁹ 15 000 sestertium mond, ami egy közkatona tizenöt évi zsoldja vagy több kitanult rabszolga ára volt.

⁴⁰ Erdélyi, Kőfaragás 76—.

⁴¹ J. Dell, AEM 16 (1893) 203.

⁴² Nagy L., BpTört 1942, 473—, ugyanitt az Aquincumban előforduló nagyobb síremlékekről.

⁴³ Oroszlánokról pl. A. Barb, BHb 13 (1951) 221—; G. Reinfuß, Carn-Jb 3 (1957) 84—; Erdélyi G., in: Intercisa I. 222—. Icarus: E. Diez, JÖAI 50 (1972—73) 8—.

⁴⁴ Schober, i. m. 136—. Síremlékül szolgáló szobor bázisa pl. Intercisa I. 33, vö. Erdélyi G., uo. 207—. Mivel ilyen szepulkrális feliratú bázisok ritkák, nem valószínű, hogy a sírszobrok (Erdélyi, Kőfaragás 134—141. kép) önálló síremlékek lettek volna.

⁴⁵ Erdélyi, Kőfaragás 57—.

⁴⁶ Nagy L., ArchÉrt 52 (1939) 117—.

⁴⁷ Barkóczy, Brigetio 40—; Erdélyi G., in: Intercisa I. 199—; L. Balla, Acta Univ. Debrecen. Sectio Historica 2 (1963) 49—; ArchÉrt 99 (1972) 228—.

⁴⁸ Pl. a pécsi mitológiai jelenetes szarkofág: Sz. Burger A., ArchÉrt 100 (1973) 42—.

⁴⁹ Vö. Erdélyi, Kőfaragás 65, a szarkofágokról uo. 61—.

⁵⁰ Újabb példa: Palágyi S., VMMK 11 (1972) 109—.

⁵¹ E. Diez, JÖAI 37 (1948) 151—.

⁵² Mócsy A., FolArch 16 (1964) 43— és RIU 369.

⁵³ Vö. Diez, i. m. 167 a szarkofágok ritkaságáról Nyugat-Pannoniában.

⁵⁴ H. Ubl, Die Römerzeit des Bezirks Oberwart. Österreichische Kunsttopographie Bd. 40 (Wien 1972) 30—.

XI. Vallás

1. Istenvilág

¹ Aquincumról Brelich A., in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 20—; Nagy T., BpTört 1942, 386—; Alföldy G., ActaArch-Hung 13 (1961) 103—. Savariáról L. Balla, ACDeb 3 (1967) 67— és

Steindenkmäler von Savaria (Budapest—Amsterdam 1971) 37—. Délnyugat-Pannoniáról V. Kolšek, AV 19 (1968) 273—. Intercisáról Fitz, Syriens 177—. A városmonográfiák és összefoglalások mind kitérnek a tárgyalat terület vallási életére.

² Hogy ez milyen egyoldalú képet eredményez, arra pl. Venus

kultusza figyelmeztet, akinek feliratos oltára alig van, kisbronzainak nagy száma ugyanakkor érthető népszerűségét bizonyítja. Kis Venus-emlékekről pl. E. B. Thomas, RVM 7 (1958) 31—; K. Sz. Póczy, ActaArchHung 7 (1956) 118—; Kádár Z.—Balla L., Savaria (Budapest 1958) 33, 22. kép; M. Parović-Pešikan, Sirmium 2 (1971) 37, stb.

² Még viszonylag többen foglalkoztak az ólom fogadalmi emlékekkel: W. Kubitschek, JZK 2 (1904) 171—; A. Bauer, VHAD 17 (1936) 34—; B. Thomas E., ArchÉrt 79 (1952) 32— stb. Teljes anyaggyűjtés itt sem áll rendelkezésre. Az ólomtárgyak sokféleségére ld. pl. ArchÉrt 10 (1890) 95; RLÖ VI (Wien—Leipzig 1905) 128; VIII (Wien—Leipzig 1907) 80; JZK 3 (1905) 164; JA 3 (1909) Bbl. 75—; Bánki Zs., Az István Király Múzeum gyűjteménye — Római kori figurális bronz-, ezüst- és ólomtárgyak (Székesfehérvár 1972) 29—30. sz. A varázsszövegek és defixiók többsége is ólom: AIJ 432, 526, 557; RLÖ XVI (Wien—Leipzig 1926) 136—; E. Weber, RÖ 3 (1975) 286—: jellemző, hogy a tartomány jobban romanizált nyugati feléből valók. A hiedelemvilág egy feliratokon nem megfogható jelentős részét a görög feliratú kis tárgyakon ismerhetjük meg, ld. XII. fejt.

³ Vö. P. Herz, Untersuchungen zum Festkalender der römischen Kaiserzeit (Diss. Mainz, 1975).

⁴ Szép példa erre az esőcsoda napja, amely a carnuntumi Pfaffenberg szentélyének ünnepnapjává vált: W. Jobst, 11. Juni 172. n. Chr. Der Tag des Blitz- und Regenwunders im Quadenlande (Wien 1978).

⁵ A poetoviói vicus Fortunae: CIL III 10875, az aquincumi canabae: CIL III 3505, Carnuntumban a *curatores thermarum*: CIL III 4447. Nem véletlen, hogy egy collegium patronusa a Volcanalia ünnepén állított emléket, ld. G. Alföldy, Listy Filologické 88 (1965) 267.

⁶ *Mercurius lucrorum potens*: Intercisa I. Nr. 355; vö. CIL III 4298; RIU 878.

⁷ Helytartók (Brellich, i. m. 29), beneficiariusok (CIL III 3899—3907, 3918—3919; AIJ 242—243, stb.) és minden átmenetileg valahol tartózkodó ember, pl. császári rabszolgák: CIL III 4032, vö. 4445, stb. Mivel *geniusa* mindennek (császárnak, csapatnak, városnak, foglalkozásnak, épületnek stb.) van, a geniusok száma végtelen, ld. pl. CIL III 3617 és 4288: g. *commercii*, vö. G. Alföldy, ActaArchHung 11 (1959) 138.

⁸ *Savus*: CIL III 4009, vö. C. Patsch, JÖAI 8 (1905) 140. *Dravus*: AIJ 267 és Danuviuszal együtt, CIL III 10263. *Danuvius*: CIL III 3416, 10395, 14359⁷ (itt talán *Acaunus* is folyó neve), ld. még W. Schmid, BRGK 15 (1924) 183—.

⁹ J. Obrenberger, BHb 23 (1961) 166; CIL III 3382 (*Nymphis* egy pátyi forrás mellett: *Rómer F.*, AK 4 [1864] 107); *Aquae Iasaeról H. v. Petrikovits*, AV 19 (1968) 89—. Brigetio környékén, talán Kisigmádon egy másik, helytartók által is használt fürdőre mutatnak a CIL III 10595, 10961, 11077; RIU 686, 709, 723 oltárok. Katonai orvosok és a valetudinarium személyzetének Aesculapius-oltárai, pl. BpR 12 (1937) 69—; A. Neumann, Der Raum von Wien in ur- und frühgeschichtlicher Zeit (Wien 1961) 30. Aesculapius és Hygieia kapcsolata forrásokkal: Sz. Póczy K., ArchÉrt 99 (1972) 18— és RIU 377.

¹⁰ BpR 3 (1891) 114—: Aquincum, RLÖ XX (Wien 1953) 55—: Carnuntum, RIU 167—168: Scarbantia. A katonai rendszert kultuszaként CIL III 15191—15192.

¹¹ CIL III 10275 = 3294, vö. 3295; Szirmai K., AT 20 (1973) 191—.

¹² CIL III 10997, 10435, 10437.

¹³ T. Gesztelyi, ACDeb 7 (1971) 85—, a RIU 474 oltárnak

azonban nincsen szepulkrális vonatkozása, ld. P. Veyne, Latomus 23 (1964) 30—. A Liberrel való kapcsolat miatt (pl. Wellner I., BpR 20 [1963] 299) a termőföld istennője is, a téglagyáros C. Cassius Karinus pedig talán agyagbányájával kapcsolatban állított oltárt neki: CIL III 15188¹.

¹⁴ W. Kubitschek, JA 6 (1912) 139—; O. Pelikán, SIA 4 (1956) 309—. A collegium negotiantium (CIL III 10430), halászok (RIU 345) vagy egy helytartó (CIL III 3416) Neptunusban az adott hely vizét (Duna, Balaton stb.) tisztelik.

¹⁵ CIL III 13368. Magas rangú emberek, különösen tiszték (pl. RIU 241—243) a rangjukkal járó vadászat istennőjét tisztelik benne, trák kapcsolatokat ezért fölösleges feltételezni (Kerényi K., Pannonia 4 [1938] 218— és E. B. Thomas, Thracica 3 [1974] 362—). Diana nagy pannoniai népszerűsége ellenére sem mutat olyan vonásokat, amelyekből helyi gyökerekre lehetne gondolni. Silvanusszal és a Nymphákkal való kapcsolatát a természethez való közelsége magyarázza. Sok kis domborműve a kultusz szélesebb körben való elterjedéséről tanúskodik, de ez az erdős és vadban gazdag tartományban minden járulékos értelmezés nélkül is érthető.

¹⁶ Mint Diana nutrix téves olvasata alapján Kerényi K., Pannonia 4 (1938) 218—; a kérdéses domborművön a *n(nutrix)* jelző helyett A + V ligatúra olvasandó.

¹⁷ Egy batavus istennő: Alföldi A., Pannonia 1 (1935) 184—. A trák lovasisten emlékeiről Intercisa I. Nr. 396—399 és VHAD 8 (1905) 56, 109. sz. Diana Tifatina: Intercisa I. Nr. 324. Diana Patrensis: CIL III 3455. Hercules Amphissensis: CIL III 10405. Az emonai Aequorna Savariában: RIU 135. Apollo Daphnaeus: RIU 375.

¹⁸ Egyértelmű, ha egy helytartó a hazavezérlő isteneket nevezi így: CIL III 3429 (dis *reducibus* patriis).

¹⁹ Másutt ismeretlen egyéni alkotás pl. *deorum prosperitas*: CIL III 4557, értelmezéséhez L. Balla, ACDeb 2 (1966) 96 = AT 12 (1965) 260. Néhány ritkább absztrakció: *Fons* (AIJ 223, vö. pl. CIL III 3382), *Bona Valetudo* (AÉp 1905, 236), *Procella* (BpR 14 [1945] 163), *Fides Veteranorum* (CIL III 3617), *Nundina* (RIU 456, vö. CIL III 10820 és W. Kubitschek, JA 7 [1913] 240—).

²⁰ Peregrinus jogállású, szabad születésű bennszülöttek oltárai: CIL III 10414; Intercisa I. Nr. 369; AÉp 1957, 164.

²¹ CIL III 3474.

²² AIJ 516—518, vö. M. Abramčić, in: Festschrift für R. Egger I (Klagenfurt 1952) 317—.

²³ CIL III 3617.

²⁴ CIL III 3963. A név valószínűleg kelta, vö. pl. CIL XIII 915.

²⁵ A Mursa közelében talált, Danuviusnak és Dravusnak állított oltár kivakart hosszú szövege ilyen lehetett (CIL III 10263).

²⁶ Más „bennszülött” istenekről kideríthető, hogy téves olvasat vagy értelmezés szülöttei: Trasitusról ActaArchHung 21 (1969) 369, 320. j. és CIL III 4444 = 11092; a savariai Fatae jelzőjéről G. Alföldy, Germania 42 (1964) 54—. Az *Arvieiae* (RIU 240) megfejtésénél, de Baltisszal való kapcsolata miatt lokális vonatkozása nem valószínű.

²⁷ Tac. Germ. 43, vö. G. Wissowa, Archiv für Religionswissenschaft 19 (1919) 1—.

²⁸ Amint erre már Dobrovits A., FolArch 3—4 (1941) 304 és BpR 13 (1943) 67 rámutatott. Az interpretatio Romana alapján való értelmezés különösen Wissowa tanulmányát követően terjedt el, újabban pl. H. Kenner, JÖAI 43 (1956—58) 57— kísérletezett vele.

²⁹ Az istenek ilyen összeállítása: REPann 728— és 740—.

³⁰ CIL III 4018, 4033—4034, 4111, AIJ 286, stb., közöttük a colonia decuriói is, vö. G. Alföldy, Situla 8 (1965) 101—. Indokolatlanul szkeptikus Lj. Zotović, Starinar 17 (1966) 43.

³² H.-G. Pflaum, in: Mélanges I. Levy. Annuaire de l'Institut de Philol. et d'Hist. Orientales 13 (1953) 445—.

³³ CIL III 10199, ILJ 278; Intercisa I. Nr. 347; RIU 867.

³⁴ CIL III 4108, AIJ 283—284; Intercisa I. Nr. 339; ILJ 1165; *Alföldy G.*, ArchÉrt 84 (1957) 214—.

³⁵ CIL III 10418, vö. *Alföldi A.*, ArchÉrt 52 (1939) 109—.

³⁶ *Nagy T.*, BpTört 1942, 407; BpM II, 34; Atti del VII. Congr. Internazionale di Arch. Class. III (Roma 1961) 112; Actes du VIII. Congr. d'Arch. Class. 1963 (Paris 1965) 375.

³⁷ CIL III 3016, 3458—3459, 10426—10431, 13369; BpR 19 (1959) 256, stb. Aquincumon kívül alig, pl. CIL III 10203, 10993—10995, 15179; AÉp 1974, 521.

³⁸ BpTört 1942, LIX. t. 1—3, vö. ArchÉrt 27 (1907) 128—; a Dis Pater—Proserpina vagy más értelmezést az gyengíti, hogy a Iuppiter—Iuno istenpár oltárai ugyanott gyakoriak. A domborművek esetleges Dis—Proserpina vonásai nem mondanak ellent a Iuppiter—Iuno-azonosításnak, mert ez a pár Liberrel és Tellusszal társul: AÉp 1975, 705.

³⁹ RIU 377. *Conservator*: CIL III 3631; *A. Neumann*, JRGZ 12 (1965) 99—; *Sz. Póczy K.*, ArchÉrt 99 (1972) 18—.

⁴⁰ Az adatokat ld. REPann 731—.

⁴¹ *A. Betz*, Carn.-Jb 6 (1960) 45.

⁴² *Alföldi A.*, Századok 70 (1936) 12—.

⁴³ *J. Fitz*, in: Intercisa II. 168.

⁴⁴ A CIL III 10335 tanúsága szerint Vulcanust helyettesíti, ábrázolása Pacatus formakincsében: *Nagy T.*, BpTört 1942, 392.

⁴⁵ A cotinus praetorianusok tisztelték Rómában.

⁴⁶ *R. Noll*, in: Festschrift für R. Egger II (Klagenfurt 1953) 187—. A vele azonosított Telesphorus a foglalkozási kultuszok közé tartozik: AÉp 1955, 12, *optio valetudinarii* oltára. Két ló között ábrázolja: *Barkóczi*, Brigetio LI. t. 2.

⁴⁷ Egyetlen emléke AÉp 1937, 212.

⁴⁸ CIL III 3420; BpR 13 (1943) 397; equesek állították, ld. még BpR 12 (1937) 84; 15 (1950) 455, vö. *Nagy T.*, ArchÉrt 83 (1956) 222—.

⁴⁹ *Alföldi A.*, Századok 70 (1936) 6; *G. Capovilla*, Studi sul Noricum (Milano 1951) 235.

⁵⁰ CIL III 10407 (helytartó oltára Caelestisnek), AIJ 240 (beneficiarius Iuno Caelestisnek).

⁵¹ Domnus és Domna: *A. Betz*, BHb 23 (1961) 168—; *E. Weber*, RÖ 2 (1974) 111—, vö. *A. Mócsy*, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior (Budapest—Amsterdam 1970) 245.

⁵² VHAD 8 (1905) 56, 109. sz.; Intercisa I. Nr. 396—399, vö. a templum Mucaporist Camponában: *I. Paulovics*, in: Mahler-Emlékkönyv (Budapest 1937) 224—.

⁵³ *K. Wigand*, JÖAI 18 (1915) Beiblatt 189—; AIJ p. 154—; *H. v. Petrikovits*, RE XVII (Stuttgart 1936) 1501—.

⁵⁴ *Fettich N.*, OMRTE 2 (1923—26) 89—; *H. v. Petrikovits*, BJ 165 (1965) 192— hozza a pannoniái emlékeket is, amihez ld. még pl. CSIR Österreich I, I (Wien 1967) Nr. 4.; *Sz. Burger A.*, ArchÉrt 95 (1968) 13—. A *Matres Pannoniorum et Delmatarum*nak nincsen közvetlen vonatkozása pannoniái anyaistenökre, ld. a CIL XIII 1766 = ILS 4797 oltárhoz *G. Alföldy*, in: Epigraphische Studien 5 (Düsseldorf 1968) 11—.

⁵⁵ És dalmatiai: *R. Schneider*, AEM 9 (1885) 35—, irodalommal: *J. J. Wilkes*, Dalmatia (London 1969) passim.

⁵⁶ *Igy Kerényi K.*, Glotta 22 (1934) 38. Silvanus illír voltát a legnyomatékosabban *A. v. Domaszewski* hangsúlyozta: Westdeutsche Zeitschrift 14 (1895) 53 és Abhandlungen zur römischen Religion (1909) 18.

⁵⁷ Vaskori kultuszokról *Bónis*, Gellérthegy 215—; *É. F. Petres*, Alba Regia 14 (1975) 225—; ActaArchHung 24 (1972) 365—.

⁵⁸ A nagy irodalmat ld. az 1. j.-ben idézett munkákon kívül *Nagy T.*, AntHung 2 (1948) 215—; REPann 741—; *Zs. Bánki*, Alba Regia 6—7 (1965—66) 165—; *I. Tóth*, ACDeb 3 (1967) 78—; *Z. Farkas*, uo. 8 (1972) 95—. Újabb emlékekről *M. Szőke*, ActaArchHung 23 (1971) 221—; *Sz. Póczy K.*, ArchÉrt 99 (1972) 18—; *J. Fitz*, Gorsium-Herculia (Székesfehérvár 1976) 32.

⁵⁹ A kisméretű, felirat nélküli domborműveken ábrázolt istenalak Silvanusszal való azonosítását egy aquincumi feliratos tábla kétségtelenné teszi, ld. BpR 3 (1891) 69; BpTört 1942, LVII. t. 3.

⁶⁰ A kés a legfontosabb attributum. Az ágat és a gyümölcsöt néha a fogadalomtevő rangjával vagy foglalkozásával kapcsolatos tárgy helyettesíti, pl. két lándzsa: *Szőke*, i. m.

⁶¹ Valószínűleg egyéni megfogalmazás a CIL III 3499 = BpTört 1942, LVII. t. 2. táblán Silvanus silvestris azonosítása Pannal. Pan ugyanis nagyon ritka Pannoniában, és Silvanus silvestris más domborműveken (*Szőke*, i. m.) nem különbözik domesticustól.

⁶² Felszabadításért állított oltár valószínűleg RIU 362.

⁶³ *E. Tóth*, Alba Regia 18 (1980) 91—.

⁶⁴ Biztosan pl. RLÖ VIII (Wien—Leipzig 1907) 80—. A többi áttört ólomrelief és egyéb ólom fogadalmi ajándékok (ld. 3. j. és REPann 744, 30—36) vonatkozása Silvanusra bizonytalan.

⁶⁵ *A. Bauer*, VHAD 17 (1936) 34—: Venus, Fortuna, Mercurius, Victoria, Bacchus stb.

⁶⁶ A feltételezett carnuntumi Silvanus-szentélyekről *H. Stiglitz*, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 599 és 608.

⁶⁷ Teljes, de tévedésektől nem mentes gyűjteménye *D. Tudor*, Corpus monumentorum religionis equitum Danuvinorum I—II (Leiden 1969, 1976). Újabb darabok pl. APreg 11 (1969) XLVI. t.; OZb 12 (1969) 85; 14—15 (1973—75) 131; Sirmium 2 (1971) 51—. Ld. még *Oroszlán Z.*, Dolg 19 (1943) 154—; *Nagy T.*, BpTört 1942, 431—; *E. Will*, Le relief culturel gréco-romain (Paris 1955) 89—; *Kenner*, i. m. 67—.

⁶⁸ A trák lovas hősztől való származtatás alaptalan; két lovas van, nem egy, a lovak állnak, nem vágtatnak, a centrális figura pedig nem a lovas, hanem az ülő istennő. Épp ezért kérdés az is, hogy helyes-e a kultuszt dunai lovasistenek kultuszának tartani.

⁶⁹ *Nagy L.*, ArchÉrt 45 (1931) 270.

⁷⁰ A feltételezett poetoviói személy a bizonytalan leletösszefüggések miatt, továbbá azért, mert több más kultusz emléke is társul, megkérdőjelezendő. A kultuszközösséget bizonyító felirat valószínűleg Silvanusé (AIJ 337, a szentélyről *M. Abramic*, JÖAI 17 [1914] Bbl. 87—).

2. Szentélyek és kultuszhelyek

¹ A pákozdi La Tène-kori telep feltételezett kultuszhelye esetleg fennállt még a római kor kezdetén: *É. F. Petres*, ActaArchHung 24 (1972) 365—. A Gellérthegyen talált oltárokból a kultuszhely folyamatoságára gondolt *Nagy L.*, BpTört 1942, 239, vö. *Nagy T.*, uo. 393, 426— és *Z. Kádár*, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. EPRO II (Leiden 1962) 3. A spropnóhidai Kecskehegyről *Mócsy A.*, SSz 10 (1956) 346.

² Erre a tényre már régen felfigyeltek, pl. *Alföldi A.*, Századok 70 (1936) 6; *Brelich A.*, in: LA I. (DissPann II, 10. Budapest 1938) 34; *B. Saria*, Historia 1 (1950) 478.

³ Általában *Gabler D.*, ArchÉrt 93 (1966) 20—, vö. *Nagy L.*, BpTört 1942, 579—; *Barkóczi*, Brigetio 47— stb.

⁴ A korábbi szóhasználat *aces*, később *templum*, ld. *Gabler*, i. m. 24. A kis szentély *aedicula*: CIL III 4426.

³ Pl. CIL III 4153, 14354⁶; Intercisa I. Nr. 296.

⁴ Pl. CIL III 4441, 14082–14083; AÉp 1936, 132; A. Betz, BHB 23 (1961) 168–.

⁷ CIL III 4441; RIU 377.

⁸ Költségek feltüntetése (pl. Intercisa I. Nr. 296) vagy a méretek megadása (6. j.) sem áruul el sokat.

⁹ Pl. Neptunus és Hercules Cibalaeből: VHAD 6 (1902) 140; 7 (1903) 227, 237. Hercules szentélyeiről J. Fitz, in: Hommages à A. Grenier. Coll. Latomus Vol. 58 (Bruxelles 1962) 623–, néhány további példa: ülő Magna Mater – M. Abramić, Führer durch Poetovio (Wien 1924) 25, 8. kép; OZB 11 (1967) 67–, 1. sz. Aquae Iasae még nem publikált szobrairól M. Gorenc, Alug 16 (1975) 42–.

¹⁰ Pl. E. Diez, in: Corolla memoriae E. Swoboda dicata (Graz – Köln 1966) 105–.

¹¹ Ez különösen kiesett a kutatás látóköréből, holott pl. a savariai Iseum reliefjei ezt a szempontot jól előtérbe helyezték.

¹² Pl. az egyedi kincs, amely Iseum felszereléséhez tartozhatott. Szentélylelet a szombathelyi bronzlelet: M. Füzes, Acta AntHung 16 (1968) 355–. A még nem közölt igari leletről Bánki Zs., Az István Király Múzeum gyűjteménye – Római kori figurális bronz-, ezüst- és ólomtárgyak (Székesfehérvár 1972) passim és Alba Regia 4–5 (1963–64) 221. Magánház szentélyéből való a nagydémi lelet: RbÉ Gy., MKÉ 2 (1908) 119–.

¹³ Pl. a topuskói Silvanus-oltárok: AIJ p. 230–.

¹⁴ Ezt egy beneficiarius-állomás oltáiról meg is mondták: OZB 13 (1971) 101–. A carnuntumi „Silvanus-szentély” voltaképpen inkább oltárok elraktározása: H. Stiglitz, in: ANRW II:6 (Berlin – New York 1977) 608.

¹⁵ A triász név szerint felsorolt isteneinek vagy IOM Capitolino állított oltárokból a lelőhely környékén capitoliumi szentélyre nem lehet következtetni. Kisebb méretű emlékek a város capitoliumától független fogadalmak is lehetnek, pl. A. Betz, JÖAI 30 (1937) 309–.

¹⁶ RIU 393. Az accusativusba tett istennév a szobor adományozásának nem szokatlan megfogalmazása, ld. pl. Alug 16 (1975) 42, 8. kép: *Minervam*, vagy RIU 393. Brigetio capitoliumáról Paulovics I., ArchÉrt 1940, 39–, ugyanitt további irodalom, vö. Nagy T., BpTört 1942, 407.

¹⁷ Bella L., ArchÉrt 14 (1894) 74–; C. Praschniker, JÖAI 30 (1937) 111–, rövidebben ArchÉrt 51 (1938) 41–, vö. Sz. Póczy K. – Sz. Czeglédy I., ArchÉrt 94 (1967) 223, a szobrokról Erdélyi G., Savaria 5–6 (1975) 223–.

¹⁸ Paulovics I., ArchÉrt 1940, 34–. Az ellenérveket ld. Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 157–; 100 (1973) 19–, vö. Acta ArchHung 29 (1977) 394, a szobrok eltérő stílusáról Erdélyi, i. m.

¹⁹ Részletes közlés nincsen: M. Gorenc – B. Vikić, APreg 8 (1966) 128–; 9 (1967) 102–; 11 (1969) 274; Alug 16 (1975) 34, Plan II.

²⁰ Még bizonytalanabb, legalábbis a teljes közlés előtt az aquincumi municipiumban a nagy észak–déli utca északi végén feltárt „forum” podiumos szentéllyel, vö. T. Nagy, in: Atti del VII. Congresso Internazionale di Archaeologia Classica III (Roma 1961) 142 és Sz. Póczy K., Pannoniai városok (Budapest 1976) 44.

²¹ H. Brandenstein, Carn-Jb 7 (1961–62) 8–; M. Kandler, in: ANRW II:6 (Berlin – New York 1977) 663.

²² BpR 3 (1891) 114–.

²³ A scabantiai amphitheatrumnál talált Nemesis-oltárok: RIU 167–168.

²⁴ Abramić, Führer durch Poetovio... 23 és 4. kép.

²⁵ A feljegyzések ellentmondóak, ld. irodalommal AIJ p. 154.

²⁶ M. Abramić, JÖAI 17 (1914) Bbl. 87–.

²⁷ Az AIJ 337 felirat alapján. Mivel Silvanus oltárai vagy kis reliefjei magánházakban is állhattak, az épület kultikus rendeltetése

éppoly kétséges, mint pl. egy táci házé: J. Fitz, Gorsium-Herculia (Székesfehérvár 1976) 32. Lakóházban kialakított Silvanus-szentélyre ld. pl. Carn-Jb 1 (1955) 26; 2 (1956) 35; E. Swoboda, Carnuntum (Graz – Köln 1964) 167.

²⁸ BpR 16 (1955) 393–, a részletes elemzés R. Egger, Das Prätorium als Amtssitz und Quartier römischer Spitzenfunktionäre (Wien 1966) 28–.

²⁹ Egger, i. m. szerint ez a feliratokon többször említett *cubiculum*.

³⁰ H. Koethe, BRGK 23 (1933) 80; V. Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen und Funde (Budapest 1934) 16 – és 6. kép; Nagy L., BpTört 1942, 581.

³¹ W. Jobst, in: ANRW II:6 (Berlin – New York 1977) 701 – és Uő, 11. Juni 172 n. Chr. Der Tag des Blitz- und Regenwunders im Quadenlande (Wien 1978) 7–.

³² Bizonytalan egy mozaikpadlón megfigyelt kútkáva (?) értelmezése, vö. Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 161–.

³³ Sz. Póczy K., ArchÉrt 99 (1972) 18–.

³⁴ A. J. Ohrenberger, BHB 23 (1961) 162–.

³⁵ FÖ 6 (1967) 84–.

³⁶ Kerényi K., Pannonia 4 (1938) 204–; Fitz J., RE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 68.

3. A kereszténység kezdetei és a pogányság elhalása

¹ J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes (Paris 1918) 31–; Nagy, Kereszténység 22. Az alapot erre Pál apostol tanítványának, Titusnak dalmatiai tevékenysége szolgáltatja: Tim. 2, 4, 10, vö. Róm. 15, 19.

² Passio Pollionis, Acta Sanctorum Apr. III, 571; Nagy, Kereszténység 31. Eusebius mártíromságának ideje attól függ, hogy Pollio mártíriumát mikorra tesszük. Napja, ápr. 28. összevág a pannoniai mártírok többségének idejével, tehát a Diocletianus-féle első nagy üldözésre kell gondolnunk, a *persecutio superior* így csak a Valerianus alatti lehetett, bár tagadhatatlanul különös, hogy az első valószínűsíthető pannoniai püspökség a kis Cibalaeban volt.

³ Szülei vagy rokonai Sirmiumban éltek: Passio Irenaei 3–4.

⁴ Nagy, Kereszténység 36–. Victorinus műveit a Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 49. kötetben (1916) J. Haussleiter adta ki.

⁵ Az aquincumi CIL III 3551 = ILS 3476 sírfelirat formulájáról Nagy L., BpTört 1942, 765, vö. Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Budapest 1931) 25. Egy salonai feliraton a *redd(idit spiritum)* talán keresztény formula: CIL III 8754 = ILCV 396; a halott a felső-pannoniai sereg beneficiariusának felesége. Egy Salonába került másik pannoniai család kereszténységéről E. Marin, Živa Antika 25 (1975) 324–. A főtí sírkő, amelyen Nagy T. ismert fel keresztény formulát (ArchÉrt 1944–45, 273–), későbbi is lehet.

⁶ Korábban a kereszt alakú ornamentikában, a halálbrázolásokban stb. szívesen fedezték fel a pannoniai kereszténység első nyomait. Ilyenekre ld. M. Pavan, Rivista di Archeologia Cristiana 1955, 102–.

⁷ Nagy, Kereszténység 30, 35; R. Egger, Der heilige Hermagoras (Klagenfurt 1948) 45. Az egyházközösségek keleti kapcsolatairól még Nagy T., ArchÉrt 1944–45, 281.

⁸ Victorinusról Szt. Jeromos írja (de viris illustr. 74), hogy nem tudott annyira latinul, mint görögül.

⁹ Nagy, Kereszténység 13– és vö. itt 5. j.

¹⁰ Kivétel Ursicinus tribunus, de az ő pannoniai születése és sirmiumi mártíromsága csak feltételezés, vö. Egger, i. m. 48.

¹¹ Vö. Nagy, Kereszténység 215 arról, hogy a Dunántúl a IV. században még missziós terület.

¹² Pl. CIL III 3522, 4039, 10981, vö. Nagy, Kereszténység 29 és BpTört 1942, 437.

¹³ A Pfaffenbergen Constantinus alatt is megünnepelték az esőcsoda napját (ld. 2. pont, 31. j.), de ez kapcsolódhatott ahhoz a hiedelemhez, hogy a csodában a keresztény katonák imájának volt szerepe, vö. Nagy, Kereszténység 23. Iulianus észéki mérföldkövén (CIL 10648b = ILCV 11) „az elmúlt idők bűneinek eltörlése” nem a pogányság visszaállítását, hanem az elhanyagolt utak helyrehozását jelenti.

¹⁴ AIJ p. 140. Az aquincumi Ael. Victorinus-Mithraeumban talált IV. századi pénzek ezzel szemben sztratigráfiai helyzetük miatt a szentély jóval korábbi felhagyását bizonyítják, ld. Kuzsinszky B., BpR 1 (1889) 85.

¹⁵ Az első közlés: Fr. Kenner, MCC 12 (1867) 125—. A lelet értelmezése nem könnyű, de a párosával egymásra helyezett tegulák, bennük hamuval és érmekkel semmiképp sem lehetnek hamvasztásos temetkezések maradványai. Így értelmezi Tóth I., SSz 25 (1971) 214—, 322—; ugyanitt jó megfigyelések a III. században felhagyott, majd újra használatba vett Mithraeumokról.

¹⁶ Soproni S., ArchÉrt 81 (1954) 50 és VIII. t. Silvanus-gyűrűkről E. Tóth, Alba Regia 18 (1980) 91—.

¹⁷ Pl. a ságvári temetőből előkerült varázsszöveg: Kubinyi M. K., ArchÉrt 1946—48, 276—.

¹⁸ Vö. Nagy L., BpTört 1942, 773 „etetöcsövekről” keresztény temetőkben (pogány temetkezésekben pl. Müller R., ArchÉrt 98 [1971] 21). Egy régi ásatási megfigyelés alapján IV. századi áldozóhelyet (criobolium?) gyanít Savariában Tóth I., ArchÉrt 102 (1975) 46— = ActaArchHung 28 (1976) 102. Az áldozati maradványokat azonban aligha hagyták egy mozaikpadlón heverni.

¹⁹ A Krisztus-karikatúrájának is felfogható oroszvári téglakarcot ld. MKÉ 7 (1913) 63—, 72—. A rajz azonban, mint az ún. palatiumi gúnyfeszület is, többféle értelmezésre ad alkalmat. A vallási ellentétek politikai tükröződése lehet a szónyi törvénytáblán Licinius nevének kivakarása és Constantinus neve mellett a X jele: Paulovics I., A szónyi törvénytábla. ArchHung 20 (Budapest 1936) 40.

²⁰ Thomas E., a rombolások kezdetét a Cod. Theod. IX, 16, 1 alapján 319-re teszi, a hivatkozott rendelet azonban csak a haruspekkel foglalkozik (Römische Villen in Pannonien [Budapest 1964] 15). A tervszerű rombolást ennél jóval későbbre kell tenni. Még Constantinus halála után is inkább csak a szentélyek bezárásáról volt szó, és sokáig nem tiltották a pogány kultuszok gyakorlását, vö. pl. Sulp. Sev. v. Martini 13—15; dial. III, 8—9 a savariai Szt. Márton saját kezű galliai rombolásairól.

²¹ Mócsy A., SSz 10 (1956) 346 és XI. fej. 2. pont, 12—14. j. Ide tartozhat még pl. a tamási bronzlelet: Csalog J., ArchÉrt 1944—45, 195. Ld. még R. Noll, AnzWien 113 (1976) 372—; Alföldi A., BpTört 1942, 727; A. Ohrenberger, in: Festschrift für A. A. Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 35 (Eisenstadt 1966) 606.

²² Bella L., ArchÉrt 14 (1894) 74—.

²³ Nagy T., BpTört 1942, 446.

²⁴ L. Barkóczy, ActaAntHung 13 (1965) 255—.

4. A kereszténység emlékei

¹ A mérvadó feldolgozás, Nagy, Kereszténység, amelyet azonban a külföldi kutatás nem tudott felhasználni. A vele párhuzamos és az újabb kutatás irodalmát összefoglalja P. F. Barton, Frühzeit des

Christentums in Österreich und Südostmitteleuropa bis 788 (Wien—Köln—Graz 1975).

² Rövid összegezés pl. REPann 755—.

³ Vö. J. Zeiller, Orientalia Christiana Periodica 13 (1947) 669—.

⁴ Nagy, Kereszténység 57—; R. Egger, Der heilige Hermagoras (Klagenfurt 1948) 47—; Barton, i. m. 44—. A mártírok jegyzéke REPann 751— is megtalálható.

⁵ Brigetio mártírjainak feltételezése (E. B. Thomas, FolArch 25 [1974] 131—) a CIL III p. 962 téglafelirat téves olvasatára és önkényes kiegészítésére épül, vö. ActaArchHung 29 (1977) 396, 448. j.

⁶ D. Simonyi, ActaAntHung 8 (1960) 165— = AT 6 (1959) 87—.

⁷ Sulp. Sev. v. Martini: tévesen olvas ki a vita 6. caputjából savariai püspököt R. Egger, RLÖ XVI (Wien—Leipzig 1926) 108.

⁸ Nagy L., in: Szent István Emlékkönyv I (Budapest 1938) 31—, vö. Kádár Z., Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája (Budapest 1939). E. Condurachi illyricumi áttekintése hiányos: ED 9 (1940) 24—. Pótlásokat hoz REPann 755—; R. Noll, MÖAUF 25 (1974—75) 195—; Frühes Christentum in Österreich (Wien 1954), vö. R. Egger, in: Actes du Ve Congr. Internat. d'archéologie chrétienne 1954 (1957) 80—. Rövid felsorolást ad Barton, i. m. 54—, Dél-Pannoniához B. Vikić-Belančić, AV 29 (1978) 588—.

⁹ Építési feliratot Pannoniából nem ismerünk, a domus (CIL III 3370) és a cancellum (CIL III 11206) keresztény templomra való vonatkoztatása nem biztos.

¹⁰ Ilyen megfontolásból szerepelt a korábbi irodalomban háromhajós ókeresztény bazilikaként a táci ún. I. villa északi része: ez ellen E. B. Thomas, ActaArchHung 6 (1955) 80—. Az ún. Quirinus-bazilika profán voltáról E. Tóth, ActaArchHung 25 (1973) 117— és ArchÉrt 102 (1975) 25—. Egy sirmiumi horreum bazilikaként való értelmezéséről N. Duval, in: XXVI. Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina (1979) 85; Sirmium 7 (1977) 63—.

¹¹ Duval, i. m. 85—.

¹² Vikić-Belančić, i. m. 590—. Egy keresztény tartalmú (jelen esetben valószínűleg mennyezeti) falfestmény azonban a késő antik aulákban is elképzelhető. A fürdőkomplexum, amely funkcióját a IV. században is megtartotta, inkább ezt valószínűsíti.

¹³ Nagy L., ArchÉrt 1940, 250—; BpTört 1942, 766.

¹⁴ J. Fitz, ActaArchHung 24 (1972) 12, Fig. 6. és 34; Gorsium-Herculia (Székesfehérvár 1976) 28—.

¹⁵ Uo. 38—.

¹⁶ Gosztonyi Gy., ArchÉrt 1944—45, 251—; MRT 1, 84.

¹⁷ K. Sági, ActaAntHung 9 (1961) 397—; MRT 1, 84—.

¹⁸ Amennyire bizonytalan, hogy a villákban bazilikákat létesítettek, még valószínűlenebb az a forrásokkal nem támogatott elképzelés, hogy Pannoniában chorepiscopusok működtek volna. Ezt a keleti intézményt nyugaton jóval később fogadják be, a pannoniai egyházszerkezet kialakulásában és IV. századi kiépülésében ezert nem játszhatott szerepet.

¹⁹ Nagy L., ArchÉrt 45 (1931) 32—.

²⁰ Alaprajzának elemzése M. Mirabella Roberti, Studi Aquileiesi offerti a G. Brusin (1953) 235—.

²¹ Sági K., ArchÉrt 93 (1966) 295.

²² Szentkirályszabadja, Sümegecshei, Königsdorf stb.: E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien (Budapest 1964) 365.

²³ Irodalommal R. Noll, Frühes Christentum in Österreich (Wien 1954) 73—.

²⁴ H. Vethers, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 17 (1963) 162—.

²⁵ E. Vorbeck—L. Beckel, Carnuntum. Rom an der Donau (Salzburg 1973) 109.

²⁶ R. Egger, RLÖ XVI (Wien—Leipzig 1926) 105—; Noll, Frühes Christentum... 76—.

²⁷ Uo. 78—. A heiligenstadti templom alatt feltárt horreum (A. Neumann, BJ 162 [1962] 380—) sok légből kapott kombináció alapjául szolgált, de még keresztény templomfolytonosságot sem mutat, vö. Noll, Frühes Christentum... 80—, újabban A. Neumann, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens (Wien—Köln—Graz 1980) 110—.

²⁸ E. Tóth, FolArch 28 (1977) 143—.

²⁹ Pl. Die römischen Steindenkmäler von Savaria (Budapest—Amsterdam 1971) Nr. 235; PUM Pl. 41a.

³⁰ A. Schöber, JÖAI 17 (1914) Bbl. 254—. Különösen gyakoriak a Balaton-vidéken, ld. Kiss Á., ArchÉrt 87 (1960) 210—.

³¹ C. Praschniker, in: W. Kubitschek, Römerfunde von Eisenstadt (Wien 1926) 52—, vö. A. Barb, JÖAI 39 (1952) 5—; BHB 15 (1953) 97—; E. B. Thomas, ActaAntHung 3 (1955) 261—; Kiss Á., ArchÉrt 91 (1964) 258; A. Barb, in: Mullus. Festschrift Th. Klausner (Münster 1964) 17—; E. B. Thomas, AV 29 (1978) 573—.

³² Pogány vagy profán rendelkezésű asztalok pl. CIL XIII 258; AIJ 339.

³³ E. Dyggve, History of Salonitan Christianity (Oslo 1951) 106—. Ilyenekről Sirmiumban Duval, i. m. 84.

³⁴ Nagy L. anyaggyűjtéséhez (8. j.) ld. pl. orsógomb: ActaArchHung 12 (1960) 244, csontzseton: ArchÉrt 82 (1955) 64—, bronzveret: JPMÉ 1957, 299, gyűrű: Nagy T., ArchÉrt 76 (1949) 80— stb.

³⁵ V. Milošević, BRGK 49 (1968) 111—, carnuntumi darabokról H. Vetter, uo. 149—.

³⁶ F. Fülep, ActaAntHung 16 (1968) 401— = AT 14 (1967) 240—. Cibalae közeléből egy új lelet: AV 29 (1978) 602. A *pie zes* feliratú edények (pl. I. Bülkei, Alba Regia 17 [1979] Nr. 1, 34—35) azonban csak részben keresztényektől valók; a mondás pogány eredetű, ld. pl. L. Vidman, Zprávy jednotě klas. filol. 17 (1975) 17—; H. Urner-Astholz, Schaffhauser Beiträge zur Geschichte 52 (1974) 31— stb.

³⁷ Pl. emailos pyxisokról A. A. Barb, Carn-Jb 5 (1959) 7—.

³⁸ Pl. halak: JPMÉ 1957, 214. Kereszt: K. Sági, ActaAntHung 16 (1968) 396.

³⁹ Pl. ActaArchHung 29 (1977) 396, 448. j. (Péter és Pál?), B. Thomas E., SzekMÉ 4—5 (1973—74) 77— (Arius?, a téglán azonban világosan ARLO vagy esetleg ARZO olvasható).

⁴⁰ Ld. VII. fej. 4. pont.

⁴¹ Euseb. hist. eccl. VII, 13. A keresztény gyülekezetek igyekeztek a collegiumformát felvenni, s mint ilyenek saját temetkezéshelyt rendelkeztek, vö. Tertull. Apol. 38—39.

⁴² *custor cymiteri*: RIU 85.

⁴³ Pl. Tótvázsony: CIL III 208^a: a kétes hagyományozású felirat szövege nem kifogásolható, vö. Nagy L., in: Szent István Emlékkönyv I (Budapest 1938) 84.

⁴⁴ ILJ 283.

⁴⁵ A vindobonai töredékes sírfeliraton a biztosan olvasható záróformula inkább pogány: *non digna mori si possint fata moveri*. Keresztény feliratnak véli R. Egger, Römische Antike und frühes Christentum II (Klagenfurt 1963) 226—. A keresztény sírfeliratok összeállítása Nagy L., in: Szent István Emlékkönyv I (Budapest 1938) vö. Nagy T., ArchÉrt 1944—45, 273—. Sirmium gazdag keresztény epigráfiai anyagának corpusát a Sirmium IX. kötetében ígérik. Ld. még R. Egger, Forschungen in Salona II (Wien 1926) 74—.

⁴⁶ Pl. a jó pásztor a RIU 75 töredéken: E. Tóth, FolArch 23 (1972) 59—.

⁴⁷ Sulp. Sev. hist. sacr. II, 38.

⁴⁸ Mártírok kultuszhelyeiről Nagy, Kereszténység 68—.

⁴⁹ Pécsen talán sirmiumi mártírok kultuszát ápolták a temetőben, mert egy falmarcolat kiegészítése *sja(n)ct(us) Defmetrius* lehetne, ld. ArchÉrt 89 (1962) 44, 21. kép. Egy intercisai reliquiariumfedélről G. Supka, Römische Quartalschrift 27 (1913) 191.

⁵⁰ A föld alatti építmények tipológiája nem vezetett kronológiai vagy más eredményekre. Típus-összeállítások pl. A. Hytrek, Ephe-meris Salonitana (Zara 1894) 5—; Gosztonyi Gy., A pécsi ókeresztény temető (Pécs, é. n.) 35, 14. kép.

⁵¹ Vö. L. Nagy, RM 41 (1926) 123—.

⁵² Hytrek (50. j.) módszeréről P. Milošević, Sirmium 2 (1971) 4—. A temetőről V. Hoffiller, in: Bericht über den VI. Internat. Kongr. für Archäologie, Berlin 1939 (Berlin 1940) 522—, vö. Duval, i. m. 82—.

⁵³ Erről az előző j.-ben idézett irodalom még nem tudta, hogy Irenaeus sírját vette körül. Az Irenaeus bazilikájába való temetkezést egy új felirat említi: Duval, i. m. 83.

⁵⁴ CIL III 10232—10233.

⁵⁵ Ld. az 53. jegyzetet.

⁵⁶ A nagy irodalom (különösen Szőnyi O., Gosztonyi Gy. és Török Gy. munkái) felsorolja F. Fülep, Roman Cemeteries on the Territory of Pécs. Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest 1977) 61—. Újabban ld. Uő, ArchÉrt 104 (1977) 246—; JPMÉ 16 (1971) 91—.

⁵⁷ Nagy L., ArchÉrt 1940, 253—; BpTört 1942, 769—. Talán hasonló a valamivel kisebb Berend utcai: Wellner I., BpR 21 (1964) 303.

⁵⁸ Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Budapest 1931).

⁵⁹ Nem ismerjük a Nagy Lajos által említett Vihar utcai bazilikát: BpTört 1942, 765.

⁶⁰ Előzetesen Parragi Gy., BpR 24 (1976) 177—.

⁶¹ Nagy L., in: Szent István Emlékkönyv I (Budapest 1938) 129.

⁶² Uő, ArchÉrt 45 (1931) 29—.

⁶³ Radnóti A., ArchÉrt 52 (1939) 152—; uo. 155 több kis félkör alakú sírkápolnát is említ, amelyeknek a bejárata alatt volt a sír.

⁶⁴ K. Sági, ActaArchHung 12 (1960) 190—.

⁶⁵ A korábban feltételezett cella trichoráról P. Buocz T., Savaria topográfiája (Szombathely 1968) 37 és Szentlélek T., ArchÉrt 91 (1964) 257.

⁶⁶ A késő antik sírkamrákban is lehettek természetesen profán ábrázolások, pl. a még közöletlen beskai sírkamrában az előkelő halottnak ajándékot vivő és szolgáló alakok, ld. PUM Pl. 43a.

⁶⁷ L. Nagy, RM 41 (1926) 123—; Fr. Gerke, Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des 1. Jahrtausends (Baden 1954) 147—; Fülep F., ArchÉrt 104 (1977) 246— és az 56. j.-ben idézett irodalom, összefoglalóan a régebbi anyagról Kádár Z., Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája (Budapest 1939).

⁶⁸ Az emlékművek viszonylagos gazdagságából nem következik, hogy a festészeti tevékenység fellendült és mindenütt helyi műhelyeket, iskolákat hozott volna létre. Savaria keresztény feliratai között két vándorfestő sírfelirata maradt fenn: RIU 83.

XII. Kultúra és művészet

1. Kultúra

- ¹ *I. Bilkei*, *Alba Regia* 18 (1980) 61 —.
- ² *Uo.* Kat. 65—68 és 92—95.
- ³ *Uo.*
- ⁴ *Zs. Visy*, *Alba Regia* 10 (1969) 87 —.
- ⁵ *D. Gabler*, *ActaArchHung* 16 (1968) 297 —.
- ⁶ *J. Harmatta*, *ActaArchHung* 20 (1968) 247 —.
- ⁷ Legutóbb *ld. pl. Horváth L.*, *A magyarszerdahelyi kelta és római temető*. *Zalai Gyűjtemény* 14 (Zalaegerszeg 1979) 89 —.
- ⁸ *I. Bilkei*, *Alba Regia* 20 (1983) 67 —.
- ⁹ *Uő*, *ArchÉrt* 104 (1977) 89 —.
- ¹⁰ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, 554; LXXVI. t. 1—2.
- ¹¹ *RIU* 185.
- ¹² *Sirmium* — *CIL III 10717*: *protinus Aeneas procedere longius iras, vö. Verg. Aen. V, 461 és 485. Keszthely-Fenekpuszta: arma virumque ... Siscia* — *CIL III 10864*: *nomina tud(a)e superos laudess(ue) manebunt, vö. Verg. Aen. I, 609. Hosszabb-rövidebb vergiliusi verssorok több feliraton is felismerhetők, ld. Szilágyi J. Gy., ArchÉrt 90 (1963) 192, 17. j.*
- ¹³ *Diósdai Gy.*, *AT* 8 (1961) 99 —.
- ¹⁴ *PUM* 262 —.
- ¹⁵ *CIL III 10531*.
- ¹⁶ *CIL III 15158*.
- ¹⁷ *Pető M.*, *BpR* 24 (1976) 216 —.
- ¹⁸ *CIL III 13354*.
- ¹⁹ *RIU* 557.
- ²⁰ *Pl. Tóth E.*, *AT* 23 (1976) 120.
- ²¹ *A. Mócsy*, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Budapest—Amsterdam 1970) 212 —.
- ²² *Hermann J.*, *Filológiai Közlöny* 14 (1968) 364 —.
- ²³ *Uő*, in: *Festschrift für H. Meier* (München 1971) 199 —; *Uő*, *ActaArchHung* 9 (1961) 321 —.
- ²⁴ *Mócsy*, *Bevölk.* 123 —.
- ²⁵ *I. Bilkei*, *Alba Regia* 17 (1979) 23 —.
- ²⁶ *Uo.*, továbbá *B. Gerov*, in: *Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit* (Köln—Bonn 1980) 147 —.
- ²⁷ *CIL III 10803*.
- ²⁸ *Mócsy A.*, *AT* 23 (1976) 99 —.
- ²⁹ *Bánki Zs.*, *Az István Király Múzeum gyűjteménye — Római kori figurális bronz-, ezüst- és ólomtárgyak*. *IKMK B:30* (Székesfehérvár 1972) 39, Kat. 26.
- ³⁰ *E. B. Vágó*, *Alba Regia* 10 (1969) 167; 11 (1970) 113.
- ³¹ *Gabler D.*, *Arrabona* 12 (1970) 59 —.
- ³² *CIL III 3352*.
- ³³ *CIL III 11029*.
- ³⁴ *Topál J.*, *ArchÉrt* 108 (1981) 76.
- ³⁵ *Szilágyi J.*, *BpR* 15 (1950) 487, 9. kép.
- ³⁶ *CIL III 4483*; *E. Bormann*, *RLÖ I*. (Wien—Leipzig 1900) 135, Fig. 28.
- ³⁷ *CIL III 10589*.
- ³⁸ *RIU* 444.
- ³⁹ *CIL III 15159*; *V. Kuzsinszky*, *Aquincum. Ausgrabungen und Funde* (Budapest 1934) Nr. 313.
- ⁴⁰ *Vágó—Bóna*, *Gräberfelder* 188.
- ⁴¹ *L. Barkóczi—Á. Salamon*, *Alba Regia* 11 (1970) 39, Abb. 6, 7.
- ⁴² *M. R. Alföldi*, in: *Intercisa II*. 477, Kat. 36—38.
- ⁴³ *D. Gáspár*, *ActaArchHung* 31 (1979) 316 —, Abb. 7—8.

⁴⁴ *M. R. Alföldi*, in: *Intercisa II*. 483, Kat. 30, illetve 153.

⁴⁵ *Nagy L.*, *Az aquincumi orgona* (Budapest 1934). Új művek: *W. Walcker-Mayer*, *Die römische Orgel von Aquincum* (Stuttgart 1970); *M. Kaba*, *Die römische Orgel von Aquincum* (3. Jahrhundert). *Musicologia Hungarica* 6 (Budapest 1976), ez utóbbihoz ld. azonban *L. Török*, *ActaArchHung* 30 (1978) 443 —.

⁴⁶ *CIL III 10501*.

⁴⁷ *CIL III 3980*.

⁴⁸ *CIL III 3423*.

⁴⁹ *Nagy L.*, *BpTört* 1942, Taf. CX.

⁵⁰ *K. Sz. Póczy*, in: *Intercisa II*. 91 —, Abb. 51.; Taf. XXV, 4.

⁵¹ *Soproni S.—Kralovánszky A.*, *ArchÉrt* 84 (1957) 86.

⁵² *Paulovics I.*, *uo.* 46 (1932—33) 160.

⁵³ *Szilágyi J.*, *BpR* 15 (1950) 479 —.

⁵⁴ *REPann* 772 —.

⁵⁵ *Hajnóczy Gy.*, *Építés és Építészettudomány* 5 (1973) 127 —.

⁵⁶ *L. Klíma—H. Vetter*, *Das Lageramphitheater von Carnuntum*. *RLÖ XX* (Wien—Graz 1953); *M. Kandler*, in: *ANRW II:6* (Berlin—New York 1977) 660 —.

⁵⁷ *F. Miltner*, *Das zweite Amphitheater von Carnuntum*. *RLÖ XVII* (Wien 1933); *H. Stiglitz*, in: *ANRW II:6* (Berlin—New York 1977) 613 —.

⁵⁸ *Szilágyi J.*, *BpM* II, 405 —.

⁵⁹ *Uo.*

⁶⁰ *Radnóti A.*, in: *Magyarország műemléki topográfiája II* (Budapest 1953) 25.

⁶¹ *Barkóczi*, *Brigetio* 49.

⁶² *D. Pinterović*, *OZb* 5 (1956) Abb. 5.

⁶³ *Hajnóczy*, i. m. 149 —.

⁶⁴ *Nagy L.*, *BpR* 12 (1937) 181 —; *Paulovics I.*, *ArchÉrt* 1942, 234 —.

⁶⁵ *A. Milošević*, *Sirmium I* (1971) 113, No 96.

⁶⁶ *V. Popović—E. L. Ochsenchlager*, *Germania* 54 (1976) 156 —.

⁶⁷ *REPann* 769 —.

⁶⁸ *H. Grassl*, *Latomus* 37 (1978) 517 —.

⁶⁹ *Szilágyi J. Gy.*, *ArchÉrt* 90 (1963) 189 —.

⁷⁰ *Adamik T.*, *ArchÉrt* 103 (1976) 203 —.

⁷¹ *Uő*, *ArchÉrt* 105 (1978) 184 —.

⁷² *Alföldi A.*, *Századok* 70 (1936) 143.

⁷³ *A. Hekler*, *JÖAI* 15 (1912) 184 —.

⁷⁴ *Erdélyi*, *Kőfaragás* 131 —.

⁷⁵ *E. Diez*, *Carn-Jb* 8 (1963—64) 43 —; *Uő*, in: *Actes du VIIIe Congrès International d'archéologie classique, Paris 1963* (Paris 1965) 209 —.

⁷⁶ *J. Fitz*, *La Parola del Passato* 35 (1980) 37 —.

⁷⁷ *J. M. C. Toynbee*, *Latomus* 36 (1977) 343 —.

⁷⁸ *Uo.* 348 —.

⁷⁹ *REPann* 770; *A. Mócsy*, in: *ANRW II:6* (Berlin—New York 1977) 581.

⁸⁰ *PUM* 242.

⁸¹ *Alföldi A.*, *BpTört* 1942, 326 —.

2. Művészet

¹ *A. Hekler*, in: *Strena Buliciana* (Split 1924) 107 —; *Nagy L.*, in: *Művészeti Lexikon II* (Budapest 1935) 264 —; *R. Noll*, *Kunst der Römerzeit in Österreich* (Salzburg 1949); *Erdélyi G.*, in: *Művészeti*

Lexikon IV (Budapest 1968) 125—; Szabó M., uo. 137—; E. Thomas, in: Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art, Budapest 1969 (Budapest 1972) 61—; II, 25—; G. Langmann, in: Römer an der Donau (Wien 1973) 69—.

² S. Ferri, *Arte romana sul Danubio* (Milano 1931); A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano* (Torino 1961) 560—; H. Kenner, in: *Encyclopedia of World Art IV* (New York 1961) 226—.

³ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (Wien 1923).

⁴ L. Nagy, RM 41 (1926) 79—.

⁵ Uő, ArchÉrt 41 (1927) 114—, 306—.

⁶ Erdélyi, Kőfaragás.

⁷ Wellner I., *Építés- és Építészettudomány 2* (1971) 327—.

⁸ Á. Kiss, *Roman mosaics in Hungary. Fontes Archaeologici Hungariae* (Budapest 1973).

⁹ D. Gáspár, *Spätromische Kästchenbeschläge in Pannonien. ASzeg XV:1—2* (Szeged 1971).

¹⁰ E. B. Thomas, *FolArch 15* (1963) 21—; Uő, *Római kori háziszentélyleletek Tamásiból. A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum tudományos füzetek IV* (Szekszárd 1964); Uő, *A nagydéli lararium* (Veszprém 1965); Uő, *Antike Welt 6* (1975:4) 29—.

¹¹ Szilágyi J. Gy., in: *Római kori plasztika Pannoniában I—III. század* (Székesfehérvár 1976) 7—.

¹² Uo. 8.

¹³ Nagy L., *BpTört 1942*, 97—; Nagy T., *BpR 22* (1971) 103—.

¹⁴ Nagy L., *BpTört 1942*, XLVI. t.

¹⁵ É. F. Petres, *Alba Regia 14* (1975) 227.

¹⁶ Szabó M., *ArchÉrt 90* (1963) 69—.

¹⁷ E. Swoboda, *Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler* (Graz—Köln 1958)³ 196.

¹⁸ Szabó M., *ArchÉrt 90* (1963) 69—.

¹⁹ Schober, i. m. 100, Nr. 218.; Abb. 113.; M.-L. Krüger, *CSIR Österreich I, 3* (Wien 1970) 45, Nr. 283.; Taf. 52.; Noll, i. m. 21—.

²⁰ Noll, i. m. 21—.

²¹ Schober, i. m. 57, Nr. 120.; Abb. 57.; A. Neumann, *CSIR Österreich I, 1* (Wien 1967) 28—, Nr. 36.; Taf. XXXVI.; Noll, i. m. 21—.

²² Petres, i. m. 225—.

²³ M.-L. Krüger, *CSIR Österreich I, 3* (Wien 1970) 65, Nr. 359.; Taf. 78.; Petres, i. m. 228.

²⁴ *AIJ 131*, 140—141, 186, 200.

²⁵ *AIJ 483*.

²⁶ *RIU 678*.

²⁷ Schober, i. m. 126, Nr. 276.; Abb. 143.; Petres, i. m. 228.

²⁸ K. Kerényi, *Pannonia 4* (1938) 220, 6. kép; Petres, i. m. 229.

²⁹ Kerényi, i. m. 218—, 4. kép; Petres, i. m. 229.

³⁰ Thomas E., *ArchÉrt 79* (1952) 108—; *RIU 367*; Szabó, *Kelták 87*, 73. sz.; Petres, i. m. 227.

³¹ Petres, i. m. 227.

³² Bánki Zs., *Az István Király Múzeum gyűjteménye. Római figurális bronz-, ezüst- és olomtárgyak* (Székesfehérvár 1972) 80—, 60. sz.

³³ A. Barb, *Analecta Archaeologica 1960*, 40b t.

³⁴ I. Lakos-Sellye, *ArchÉrt 1940*, 244, XXXVI. t. 2.

³⁵ Nagy L., *BpTört 1942*, XLIX. t. 2.

³⁶ Uo. 250—.

³⁷ Fitz J., *Gorsium-Herculia* (Székesfehérvár 1976) 92.

³⁸ Póczy K., *BpR 18* (1958) 106.

³⁹ Uo. 119—.

⁴⁰ Á. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus* (Budapest—Amsterdam 1968) 84—, Nr. 59.

⁴¹ Veje az arabiai származású L. Iulius Apronianus Maenius Pius Salamallianus, a legio X gemina tribunus laticlaviusa, id. J. Fitz, in: *Epigrafia e ordine senatorio. Tituli 4* (Roma 1982) 322.

⁴² S. Petru, *AV 13—14* (1962—63) 513—.

⁴³ Schober, i. m. 65—, Nr. 141.; Abb. 67.

⁴⁴ M. Gorenc, *VAMZ 5* (1971) 42—.

⁴⁵ Uo. XXX. t.

⁴⁶ Tóth E., *ArchÉrt 100* (1973) 30.

⁴⁷ Z. Kádár, in: *Die römischen Steindenkmäler von Savaria* (Budapest—Amsterdam 1971) 49.

⁴⁸ Uo. 50.

⁴⁹ Uo. 50—.

⁵⁰ Uo. 58; Nr. 223; Abb. 181 a—c.

⁵¹ Uo. 76—; Nr. 116; Abb. 101.

⁵² Uo. Nr. 125.

⁵³ Wellner, i. m. 346—, 11. kép.

⁵⁴ L. Nagy, RM 41 (1926) 85.

⁵⁵ K. Praschniker, *ArchÉrt 51* (1938) 29—.

⁵⁶ Schober, i. m. 65, Nr. 140, Abb. 66.; *RIU 195*.

⁵⁷ Kádár, in: *Die römischen Steindenkmäler...* 60—.

⁵⁸ Schober, i. m. 85, Nr. 185, Abb. 94.

⁵⁹ Uo. Nr. 191, Abb. 99.

⁶⁰ L. Nagy, RM 41 (1926) 81—.

⁶¹ Uo. 81—.

⁶² Uo. 82—.

⁶³ Uo. 83.

⁶⁴ Uo. 88—.

⁶⁵ Uo. 91—.

⁶⁶ M.-L. Krüger, *CSIR Österreich I, 2* (Wien 1967) 11—, Nr. 3., Taf. 2.; M. Kandler, in: *ANRW II:6* (Berlin—New York 1977) 634—.

⁶⁷ M.-L. Krüger, *CSIR Österreich I, 2* (Wien 1967) 11, Nr. 2., Taf. 1.; Kandler, i. m. 634—.

⁶⁸ M.-L. Krüger, *CSIR Österreich I, 2* (Wien 1967) 23—, Nr. 58., Taf. 21.

⁶⁹ E. Diez, *Carn-Jb 4* (1958) 5—.

⁷⁰ E. Swoboda, *Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler* (Graz—Köln 1964)⁴ 95.

⁷¹ Uo. 95.

⁷² L. Nagy, RM 41 (1926) 84—.

⁷³ Bíró E. leírása: Wellner, i. m. 344—.

⁷⁴ Póczy K., *BpR 18* (1958) 106.

⁷⁵ Uo. 107.

⁷⁶ Nagy T., *BpTört 1973*, 167.

⁷⁷ Uő, *BpR 18* (1958) 164—.

⁷⁸ Póczy K., uo. 114.

⁷⁹ Uo. 117.

⁸⁰ Nagy T., *BpTört 1973*, 165.

⁸¹ Fitz J., *Gorsium-Herculia* (Székesfehérvár 1976) 48.

⁸² B. Thomas E., *Baláca* (Budapest 1964) IX—.

⁸³ Uő, *Römische Villen in Pannonien* (Budapest 1964) 106; Taf. LXXXII.

⁸⁴ Uő, *FolArch 15* (1963) 21—; Uő, *A nagydéli lararium* (Veszprém 1965) 9—.

⁸⁵ Uő, *Római kori háziszentélyleletek Tamásiból. A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum tudományos füzetek IV* (Szekszárd 1964).

⁸⁶ Uő, *AT 3* (1956) 167—.

⁸⁷ Sz. Burger A., *ArchÉrt 100* (1973) 42—.

⁸⁸ Frova, i. m. 576—.

⁸⁹ Erdélyi, *Kőfaragás 68—*.

⁹⁰ M. Abramič, *Poetovio* (Wien 1925) 24—.

- ⁹¹ *Frova*, i. m. 571—.
- ⁹² *S. Jenny*, MCC 22 (1896) 1—; *B. Djurić*, AV 28 (1976) 599—.
- ⁹³ *Amm. Marc.* XIV, 11, 20; *Abramić*, i. m. 25.
- ⁹⁴ *Djurić*, i. m. LXXVIII. t.
- ⁹⁵ *Szentlélek T.*, A szombathelyi Isis-szentély (Budapest 1960) 10—.
- ⁹⁶ *Kádár*, in: *Die römischen Steindenkmäler...* 77.
- ⁹⁷ Uo.
- ⁹⁸ *E. Diez*, in: *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata* (Graz—Köln 1966) 105—.
- ⁹⁹ *M.-L. Krüger*, CSIR Österreich I, 2 (Wien 1967) 30, Nr. 82., Taf. 29.
- ¹⁰⁰ *H. Stiglitz*, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 713.
- ¹⁰¹ *M.-L. Krüger*, CSIR Österreich I, 2 (Wien 1967) 22, Nr. 7., Taf. 4.
- ¹⁰² Uo. 27, Nr. 68., Taf. 25.
- ¹⁰³ *W. Jobst*, in: ANRW II:6 (Berlin—New York 1977) 713.
- ¹⁰⁴ *Póczy K.*, BpR 18 (1958) 120.
- ¹⁰⁵ Uo. 119—.
- ¹⁰⁶ Uo. 124.
- ¹⁰⁷ Uo.
- ¹⁰⁸ *Wellner*, i. m. 361.
- ¹⁰⁹ *Nagy T.*, BpTört 1973, 164.
- ¹¹⁰ Uo. 167—.
- ¹¹¹ *Wellner*, i. m. 372.
- ¹¹² Uo. 362—.
- ¹¹³ *Nagy T.*, BpTört 1973, 167.
- ¹¹⁴ *Wellner*, i. m. 376—.
- ¹¹⁵ *Nagy T.*, BpTört 1973, 163.
- ¹¹⁶ *Uő*, BpR 17 (1956) 9—.
- ¹¹⁷ *Uő*, BpTört 1973, 164, 123. kép.
- ¹¹⁸ *Uő*, BpR 15 (1950) 77—.
- ¹¹⁹ *Wosinsky M.*, Tolnavármegye története (Budapest 1896) 728, CLXXIV. t.; *Fitz J.*, Pannonok évszázada (Budapest 1982) 76—, 52—56. sz.
- ¹²⁰ *Zs. Bánki*, Alba Regia 19 (1981) 95—.
- ¹²¹ *E. Diez* meghatározása.
- ¹²² *Fitz J.*, Gorsium-Herculia (Székesfehérvár 1976) 30—.
- ¹²³ *Bánki Zs.*, Az István Király Múzeum gyűjteménye... 9—; *Fitz*, Pannonok évszázada... 77, 65—67. sz.
- ¹²⁴ *Zs. Bánki*, Az István Király Múzeum gyűjteménye... 11; *Fitz*, Pannonok évszázada... 77, 64. sz.
- ¹²⁵ CIL III 3346; *Fitz*, Pannonok évszázada... 73, 1. sz.
- ¹²⁶ *Fitz*, Syriens 191—, 5. j.
- ¹²⁷ *Erdélyi G.*—*Fülep F.*, in: *Intercisa I.* Nr. 185, 188—189, 192, 194—197.
- ¹²⁸ Uo. Nr. 182.
- ¹²⁹ Uo. Nr. 190.
- ¹³⁰ Uo. Nr. 187.
- ¹³¹ Uo. Nr. 186. A szerzők „Nőalak ékszerszekrényvel” meghatározást adtak. Valamennyi tábla mitológiai vonatkozású, indokolatlan ez esetben mást feltételezni.
- ¹³² Uo. Nr. 191.
- ¹³³ Uo. Nr. 183.
- ¹³⁴ Uo. Nr. 193.
- ¹³⁵ *B. Thomas E.*, Baláca (Budapest 1964) XII—.
- ¹³⁶ *L. Nagy*, RM 41 (1926) 98.
- ¹³⁷ *Á. Kiss*, i. m. 51—.
- ¹³⁸ *Tóth E.*, ArchÉrt 102 (1975) 44.
- ¹³⁹ *Wellner*, i. m. 398—.
- ¹⁴⁰ *E. Tóth*, ActaArchHung 28 (1976) 316.
- ¹⁴¹ *Stiglitz*, i. m. 610.
- ¹⁴² *Bánki Zs.*, Az István Király Múzeum gyűjteménye... 16—, 7. sz.
- ¹⁴³ *M. Parović-Pešikan*, Sirmium 2 (1971) 40—.
- ¹⁴⁴ *Stiglitz*, i. m. 591.
- ¹⁴⁵ *G. Langmann*, PAR 28 (1978) 2—.
- ¹⁴⁶ *Hekler A.*, ArchÉrt 33 (1913) 210; *Nagy L.*, in: Szent István Emlékkönyv (Budapest 1938) 39, 9. kép.
- ¹⁴⁷ Legutóbb *F. Fülep*, Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. ArchHung L (Budapest 1984) 205, további irodalommal.
- ¹⁴⁸ *Thomas E.* meghatározása. *Jerem E.*—*K. Kaus*—*T. Szőnyi E.*, Keltrák és rómaiak a Fertő tó vidékén (Győr 1981) 22.
- ¹⁴⁹ *A. Gerke*, Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des I. Jahrtausends II (Baden-Baden 1954) 147—; *Z. Kádár*, XVI. Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina (1969) 186—.
- ¹⁵⁰ Uo. 188.
- ¹⁵¹ *Fülep F.*, ArchÉrt 104 (1977) 246—.
- ¹⁵² Uo. 255.
- ¹⁵³ *Á. Kiss*, i. m. 31—.
- ¹⁵⁴ *Nagy L.*, in: Szent István Emlékkönyv (Budapest 1938) 134.
- ¹⁵⁵ *Fülep*, i. m. 253—.
- ¹⁵⁶ *Nagy L.*, in: Szent István Emlékkönyv (Budapest 1938) 48—.
- ¹⁵⁷ *B. Thomas E.*, FolArch 6 (1954) 79—.
- ¹⁵⁸ REPann 755—.
- ¹⁵⁹ *J. Fitz*, ActaAntHung 24 (1976) 386.
- ¹⁶⁰ *E. B. Thomas*, AV 29 (1978) 573—.
- ¹⁶¹ *Zs. Bánki*, in: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung (Enns 1982) 579, 8. 29. sz. Az oltárkorlátot *Bojár I.* Karoling korinak tekintette: Alba Regia 8—9 (1967—68) 43—.

XIII. Utóélet

¹ Hogy ez a módszertani követelmény nem hátrányos a kontinuitás kiragadt adatokkal érvelő hívei számára sem, azt jól mutatja a késői temetők datálása. Amíg biztosan V. századi datált típusokat kerestek késői temetőinkben, addig érvényes lehetett a tétel, hogy késői csontvázas temetőink nem mennek túl a IV. századon. Csak a temetők átfogó éremforgalmi vizsgálata után jutottunk odáig, hogy egyes temetőket a IV. század végére vagy az V. századra datálhassunk.

² A nagy irodalom áttekintését adja (a kérdésre általában jellemző leegyszerűsítő formulákkal) *Kiss A.*, JPMÉ 1965, 81—. A korábbi kutatás legfontosabb munkái: *Pleidell A.*, Századok 68 (1934) 1—, 159—, 276—; *Alföldi A.*, in: Szent István Emlékkönyv I (Budapest 1938) 149— = Tracce del cristianesimo nell'epoca della grandi migrazioni in Ungheria. Quaderni dell'Impero Romano (Roma 1938); *Dercsényi D.*, Századok 81 (1947) 203—; *Gy. Székely*, AUB Sectio Historica 3 (1961) 59—, vö. TBM 12 (1957) 14—; *I.*

Bóna, in: *Problemi della civiltà e dell' economia langobardica* (Milano 1964) 71— *Az újabb irodalomról ActaArchHung* 21 (1969) 372—; 25 (1973) 401; 29 (1977) 398—; *E. Tóth*, *Savaria* 5—6 (1975) 231—; *Alba Regia* 15 (1976) 107—; in: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert. Denkschriften der ÖAW* 145 (Wien 1980) 93—; *A. Mócsy*, *Godišnjak* (Sarajevo) 13 (1976) 321—; *Harmatta J.*, *AT* 18 (1971) 264—.

³ A XX. századig jórészt beépítetlen terület volt Carnuntum, Brigetio, Mogetiana, Mursella, Poetovio, Bassiana stb.

⁴ A városmonográfiákban sok részlet található. Ezeket kívül a barbár temetkezésekről általában *I. Bóna*, in: *Problemi della civiltà e dell' economia langobardica* (Milano 1964) 78—, 83— *Vindobona: H. Ladenbauer-Orel*, *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 21—22 (1965—66) 1—; in: *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen* (Berlin 1969) 315—; *A. Neumann*, *Archeologia* 11 (Warszawa 1959—1960) 61—; *JRGZ* 12 (1965) 113— *Carnuntum: H. Vetters*, *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 17 (1963) 157—; *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 38 (1968—70) 48— *Scarbantia: Sz. Póczy K.*, *ArchÉrt* 93 (1966) 295; 94 (1967) 223. *Savaria: T. Szentléleky*, *ActaAntHung* 7 (1959) 199. *Brigetio: Barkóczi L.*, *AntHung* 3 (1949) 72; *FolArch* 13 (1961) 113. *Gorsium: Fitz J.—Lányi V.—Bánki Zs.*, *Alba Regia* 14 (1975) 292, 303; *Bánki Zs.*, *uo.* 13 (1972) 198— *Aquincum: Póczy K.*, *BpR* 16 (1955) 59—; 24 (1976) 16— *Sopianae: F. Fülep*, *ActaArchHung* 25 (1973) 307— *Intercisa: E. B. Vágó*, *Alba Regia* 11 (1970) 112; *I. Bóna*, in: *La civiltà dei langobardi in Europa. Accad. Naz. dei Lincei* 371, *Quaderno* 189 (1974) 246— *Sirmium: ld. köv. j.*

⁵ *V. Popović*, *Sirmium* 1 (1971) 120—; *M. Parović-Pešikan*, *uo.* 2 (1971) 30—; *V. Popović—E. L. Ochsenchlagel*, *Germania* 54 (1976) 175—.

⁶ *V. Lányi*, *ActaArchHung* 24 (1972) 141—, *vö. az intercisai temető régebben feltárt részleteiről Á. Salamon—L. Barkóczi*, *MAIU* 4 (1973) 73—.

⁷ *Vö. I. Bóna*, *ActaArchHung* 23 (1971) 278.

⁸ *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*

(Budapest 1981), különösen *V. Lányi*, *uo.* 86—, 190—; *A. Mócsy*, *uo.* 45.

⁹ Valószínűleg más elbírálás alá esik a Bonosa név alapján romanizáltnak tartható csoport a fenékpusztai horreum melletti temetőben: *L. Barkóczi*, *ActaArchHung* 20 (1968) 275—; *vö. Bóna I.*, *ArchÉrt* 97 (1970) 257—.

¹⁰ Felsorolásuk legutóbb: *E. Tóth*, *Alba Regia* 15 (1976) 108—.

¹¹ Antonius az V. század végén Valeriából került Lauriacumba, *vö. A. Mócsy*, *Godišnjak* (Sarajevo) 13 (1976) 322. A *Passio Quirini* appendix Scarbantia menekülőiről ír az V. század elején, de lehet, hogy ez a porta Scarbatensis temetőjében álló Quirinus-bazilika elnevezéséből eredő félreértés: a menekülők, akik Quirinus tetemét Rómába vitték, savariaiak voltak. A legkésőbbi menekülők sirmiumiak Salonában.

¹² *Vö. A. Mócsy*, *Godišnjak* (Sarajevo) 13 (1976).

¹³ *Alföldi A.*, in: *Szent István Emlékkönyv I* (Budapest 1938) 162—; *Nagy T.*, *Regnum* 6 (1947) 244—; *AT* 18 (1971) 86 = *ActaAntHung* 19 (1971) 331.

¹⁴ A gradói zsinaton (572—577) részt vett püspökök között felsorolt Vigiliusról *E. Tóth*, *ActaArchHung* 26 (1974) 269— *Mivel a zsinaton csak észak-itáliai, isztriai és alpesi városok püspökei vettek részt, Vigiliust csak akkor lehet Scarbantia püspökének tartani, ha már előbb Gradóba menekült.*

¹⁵ Összeállítja *E. Tóth*, in: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert* (Wien 1980) 98—, *vö. FolArch* 25 (1974) 161—; 28 (1977) 143—.

¹⁶ Kivétel pl. a Hács-Béndekpusztán talált gót írású ólomlapok: *Á. Salamon*, *MAIU* 7 (1977) 37 és *D. Székely*, *uo.* 41— *Az Úlfila alfabetumában (nem runa, mint Salamon Á. írja) írt szöveg keresztény voltát éppen az írás bizonyítja.*

¹⁷ Császárkori tárgyak kora középkori együttesekben való előfordulása nem továbbelő csoportoktól származik. E „pogány” tárgyak már mint leletek kerültek újra használatba, *vö. W. Krámer*, *Germania* 43 (1965) 327— *Egy pannoniai példa: hagymafejes fibula hajkarikás „köttlachi” sírból: T. Knez*, *AV* 17 (1966) 512.

¹⁸ *Kiss A.*, *JPMÉ* 1964, 129—; *Barkóczi L.—Sági K.*, *ArchÉrt* 91 (1964) 255; 95 (1967) 226.

Rövidítések és irodalom

A jegyzék csak az egész kötetben gyakran idézett, fontosabb műveket tartalmazza, a további irodalmat a jegyzetek ismertetik.

- AAu = *Archaeologia Austriaca*
 ACDeb = *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*
 ActaAntHung = *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*
 ActaArchHung = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*
 AECO = *Archivum Europae Centro-Orientalis*
 AEM = *Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*
 AÉp = *L'Année Épigraphique*
 AgrSz = *Agrártörténeti Szemle*
 AIJ = *V. Hoffiller-B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien I: Noricum und Pannonia Superior (Zagreb 1938)*
 Alug = *Archaeologia Iugoslavica*
 AJA = *American Journal of Archaeology*
 AJPh = *American Journal of Philology*
 AKorr = *Archäologisches Korrespondenzblatt*
 Alföldy, *Hilfstruppen* = *G. Alföldy, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior. Epigraphische Studien 6 (Düsseldorf 1968)*
 Alföldy, *Konsulat* = *G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht (Antiquitas I:27. Bonn 1977)*
 Alföldy, *Noricum* = *G. Alföldy, Noricum (London-Boston 1974)*
 AMN = *Acta Musei Napocensis*
 AMPor = *Acta Musei Porolissensis*
 ANRW = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*
 AntHung = *Antiquitas Hungarica*
 AnzWien = *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*
 APA = *Acta Praehistorica et Archaeologica*
 APol = *Archaeologia Polona*
 APreg = *Arheološki Pregled*
 AR = *Archeologické Rozhledy*
 ArchÉrt = *Archaeologiai Értesítő*
 ArchHung = *Archaeologia Hungarica*
 ARR = *Arheološki Radovi i Razprave*
 ASzeg = *Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged*
 AT = *Antik Tanulmányok*
 AUB = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*
 AV = *Arheološki Vestnik*
 BAR = *British Archaeological Reports*
 Barbieri, *L'albo* = *G. Barbieri, L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193-285) (Roma 1952)*
 Barkóczi, *Brigetio* = *Barkóczi L., Brigetio. DissPann II:22 (Budapest 1944-1951)*
 BCH = *Bulletin de Correspondence Hellénique*
 BékMK = *Békés Megyei Múzeumok Közleményei*
 BHB = *Burgenländische Heimatblätter*
 BIAB = *Bulletin de l'Institut Archéologique de la Bulgarie*
 BihariMÉ = *Bihari Múzeum Évkönyve*
 BJ = *Bonner Jahrbücher*
 BMC = *Coins of the Roman Empire in the British Museum*
 Bónis, *Edényművesség* = *Bónis É., A császárkori edényművesség termékei Pannoniában - Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I. DissPann II:20 (Budapest 1942)*

Bónis, Gellérthegy	= <i>É. B. Bónis</i> , Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. ArchHung 47 (Budapest 1969)	EC <i>Eck</i> , Senatoren	= Études Celtiques = <i>W. Eck</i> , Senatoren von Vespasian bis Hadrian. Vestigia 13 (München 1970)
BpM I	= Budapest Múemlékei I (Budapest 1955)	ED	= Ephemeris Dacoromana
BpM II	= Budapest Múemlékei II (Budapest 1962)	EgriMÉ EPhK EpigrCambridge	= Egri Múzeum Évkönyve = Egyetemes Philologiai Közlöny = Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambridge 1967 (Oxford 1971)
BpR BpTört 1942	= Budapest Régiségei = <i>Tompa F.</i> — <i>Alföldi A.</i> — <i>Nagy L.</i> — <i>Nagy T.</i> — <i>Szilágyi J.</i> — <i>László Gy.</i> , Budapest története I/1–2 (Budapest 1942)	EpigrConstantza	= Actes du VII ^e Congrès International d'épigraphie grecque et latine. Constantza, 9–15 septembre 1977 (București—Paris 1979)
BpTört 1973	= <i>Nagy T.</i> — <i>Györffy Gy.</i> — <i>Gerevich L.</i> , Budapest története I: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig (Budapest 1973)	EpigrMünchen	= Akten des VI. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, München 1972. Vestigia XVII (München 1973)
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission		= Atti del III Congresso Internazionale di epigrafia greca e latina, Roma 1957 (Roma 1959)
BROB	= Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek	EpigrRoma	= Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 1962 (Wien 1964)
BVBI BZ Carn-Jb CeSDIR	= Bayerische Vorgeschichtsblätter = Byzantinische Zeitschrift = Carnuntum-Jahrbuch = Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana	EpigrWien	= Études Préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae	EPRO	
<i>Curk</i> , Sigillata	= <i>I. Curk</i> , Terra sigillata in sorodnevvrste keramike iz Poetovija, Dissertationes 9 (Ljubljana 1969)	<i>Erdélyi</i> , Kófaragás	= <i>Erdélyi G.</i> , A római kófaragás és kőszobrászat Magyarországon. Apollo Könyvtár 4 (Budapest 1976)
ČZN	= Časopis za Zgodonivo in Narodopisje	ESA FGrH	= Eurasia Septentrionalis Antiqua = Fragmente der griechischen Historiker, ed. F. Jacoby
CSIR DissPann	= Corpus Signorum Imperii Romani = Dissertationes Pannonicae	FHG	= Fragmenta Historicorum Graecorum, ed. C. Muller
<i>Dobiáš</i> , Dějiny	= <i>J. Dobiáš</i> , Dějiny československého území před vystoupením Slovanů (Praha 1964)	<i>Fitz</i> , Gallien	= <i>J. Fitz</i> , La Pannonie sous Gallien. Coll. Latomus Vol. 148 (Bruxelles 1976)
<i>Dobó</i>	= <i>Á. Dobó</i> , Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes (Budapest—Amsterdam 1975)*	<i>Fitz</i> Geldumlauf	= <i>J. Fitz</i> , Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts (Budapest—Bonn 1978)
<i>Dobó</i> , Portorium	= <i>Á. Dobó</i> , Publicum portorium Illyrici. DissPann II:16 (Budapest 1940) = ArchÉrt 1940, 144—	<i>Fitz</i> , Ingenuus	= <i>J. Fitz</i> , Ingenuus et Régalien. Coll. Latomus Vol. 81 (Bruxelles 1966)
<i>Dobó</i> , Verwaltung	= <i>Á. Dobó</i> , Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinzielle Verwaltung (Budapest—Amsterdam 1968)	<i>Fitz</i> , Syriens	= <i>J. Fitz</i> , Les Syriens à Intercisa. Coll. Latomus Vol. 122 (Bruxelles 1972)
DMÉ Dolg	= Déri Múzeum Évkönyve = Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből	FMRÖ FolArch FÖ	= Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich = Folia Archaeologica = Fundberichte aus Österreich

GLM	= Geographi Latini Minores, ed. A. Riese (Heilbronn 1878)	IMS I	= <i>S. Dušanić—M. Mirković</i> , Inscriptions de la Mésie Supérieure Vol. I: Singidunum et le nord-ouest de la province (Beograd 1976)
GMDs	= Glasnik Muzejska Društva za Slovenijo		
<i>Graf</i> , Übersicht	= <i>A. Graf</i> , Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss-Pann I:5 (Budapest 1936)	Intercisa I.	= <i>L. Barkóczi—G. Erdélyi—E. Ferenczy—F. Fülepi—J. Nemeskéri—M. R. Alföldi—K. Sági</i> , Intercisa I. (Dunapentele—Sztálinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung 33 (Budapest 1954) (magyarul is)
<i>Grenfell-Hunt II</i>	= <i>B. P. Grenfell—A. S. Hunt</i> , The Oxyrhynchus Papyri, Part II (London 1899)		
<i>Grünwald</i> , Gefäßkeramik	= <i>M. Grünwald</i> , Die Gefäßkeramik des Legionärs von Carnuntum (Grabungen 1968—1974). RLÖ XXIX (Wien 1979)	Intercisa II.	= <i>M. R. Alföldi—L. Barkóczi—J. Fitz—K. Sz. Póczy—A. Radnóti—Á. Salamon—K. Sági—J. Szilágyi—E. B. Vágó</i> , Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung 36 (Budapest 1957)
GZMS	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu		
HermanOMK	= Hermann Ottó Múzeum Évkönyve	IPSS	= <i>J. Česka—R. Hošek</i> , Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae (Brno 1967)
<i>Hunyady</i> , Kelták	= <i>Hunyady I.</i> , Kelták a Kárpát-medencében — Die Kelten im Karpatenbecken. DissPann II:18 (Budapest 1942, 1944)	IRT	= <i>J. M. Reynolds—J. B. Ward Perkins</i> , Inscriptions of Roman Tripolitania (Rome 1952)
<i>Hunyady</i> , Leletanyag	= <i>Hunyady I.</i> , Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag. RFüz I:2 (Budapest 1957)	IstMitt ITP	= Istambuler Mitteilungen = <i>J. Szilágyi</i> , Inscriptiones tegularum Pannonicarum. DissPann II:1 (Budapest 1933)
IDR	= Inscriptiile Daciei Romane (Bucureşti 1975—)	<i>Iványi</i> , Lampen	= <i>D. Iványi</i> , Die pannonischen Lampen. DissPann II:2 (Budapest 1935)
IEJ	= Israel Exploration Journal	JA	= Jahrbuch für Altertumskunde
IG	= Inscriptiones Graecae	JbOÖMV	= Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines
IGRR	= Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes, ed. R. Cagnat (Paris 1901—1921)	JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
II	= Inscriptiones Italiae (Roma 1936—)	JNG	= Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte
IKMK	= István Király Múzeum Közleményei	JÓAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
ILAfr	= <i>R. Cagnat—A. Merlin—L. Chatelain</i> , Inscriptions Latines d'Afrique (Paris 1923)	JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
ILCV	= Inscriptiones Latinae Christianae veteres, ed. H. Diehl (Berlin 1925—1931)	JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums
ILJ	= <i>A. Šašel—J. Šašel</i> , Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXI et MCMLX repertae et editae sunt. Situla 5 (Ljubljana 1963); <i>A. Šašel—J. Šašel</i> , Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Situla 19 (Ljubljana 1978)	JRS JZK KNNÖ	= Journal of Roman Studies = Jahrbuch der Zentralkommission = Kultur und Natur in Niederösterreich
ILS	= <i>H. Dessau</i> , Inscriptiones Latinae Selectae I—III (Berlin 1893—1916)	KoMK	= Komárom megyei Múzeumok Közleményei
ILTun	= <i>A. Merlin</i> , Inscriptions Latines de Tunisie (Paris 1944)	<i>Kraft</i> , Rekrutierung	= <i>K. Kraft</i> , Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. Dissertationes Bernenses I:3 (Bern 1951)
IMS	= Inscription de la Mésie Supérieure (Beograd 1976—)	LA LimAalen	= Laureae Aquincenses = Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983 (Stuttgart 1986)

LimBasel	= Limes-Studien. Vorträge des 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden/Basel 1957 (Basel 1959)	Mócsy, Bevölk.	= A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (Budapest 1959)
LimCardiff	= Roman Frontier Studies 1969. Eighth International Congress of Limesforschung (Cardiff 1974)	MÖAUF	= Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte
LimCarnuntum	= Carnuntina. Vorträge beim Internationaler Kongress der Altertumsforscher, Carnuntum 1955 (Graz—Köln 1956)	MRT 1	= Bakay K.—Kalicz N.—Sági K., Magyarország régészeti topográfiája 1: Veszprém megye, A keszthelyi és tapolcai járás (Budapest 1966)
LimJugoslawien	= V. Congressus Internationalis limitis Romani Studiosorum (Zagreb 1963) = ARR 3 (1963)	MRT 2	= Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I., Magyarország régészeti topográfiája 2: Veszprém megye, A veszprémi járás (Budapest 1969)
LimMamaia	= Actes IX ^e Congrès International d'études sur les frontières romaines, Mamaia 1972 (București—Köln—Wien 1974)	MRT 3	= Bakay K.—Kalicz N.—Sági K., Magyarország régészeti topográfiája 3: Veszprém megye, A devcséri és sümegi járás (Budapest 1970)
LimStirling	= Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies. BAR Int. Ser. 71 (Oxford 1980)	MRT 4	= Dax M.—Éri I.—Mithay S.—Palágyi S.—Torma I., Magyarország régészeti topográfiája 4: Veszprém megye, A pápai és zirci járás (Budapest 1972)
LimSüddeutschland	= Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland (Köln—Graz 1967)	MRT 5	= Horváth I.—Kelemen M.—Torma I., Magyarország régészeti topográfiája 5: Komárom megye, Esztergom és a dorogi járás (Budapest 1979)
LimSzékesfehérvár	= Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses, Székesfehérvár 1976 (Budapest 1977)	MTAK	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei
LimTel Aviv	= Roman Frontier Studies 1967. The Proceedings of the Seventh International Congress held at Tel Aviv (Tel Aviv 1971)	MZK	= Mitteilungen der K.K. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, vö. MCC
LimXanten-Nijmegen	= Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior (Köln—Bonn 1977)	Nagy, Kereszténység	= Nagy T., A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. DissPann II:12 (Budapest 1939)
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien	NC	= Numismatic Chronicle
MAIU	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts des Ungarischen Akademie der Wissenschaften	NK	= Numismatikai Közlöny
MCC	= Mitteilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, vö. MZK	NÖLM	= Niederösterreichisches Landesmuseum, Wien
MEFRA	= Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome	NZ	= Numismatische Zeitschrift
MezőMK	= A Mezőgazdasági Múzeum Közleményei	OML	= Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve	OMRTÉ	= Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve
MGFC	= Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums	ORL	= Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches (Berlin 1894—1937)
MKÉ	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő	OZb	= Osječki Zbornik
MNM	= Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum ... évi állapotáról	PA	= Památky Archeologické
MNy	= Magyar Nyelv	PAR	= Pro Austria Romana

<i>Patek</i> , Fibeltypen	= <i>E. Patek</i> , Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien. DissPann II, 19 (Budapest 1942)	RAE	= Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est
<i>Pavan</i> , Pannonia Superior	= <i>M. Pavan</i> , La provincia Romana della Pannonia Superior. Atti delle Accademia Nazionale dei Lincei. Classe dei scienze morali, storiche e filologiche Ser. VIII, Vol. VI, fasc. 5 (Roma 1955)	RCRFA	= Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
<i>Petres</i> , Kelták	= <i>F. Petres É.</i> , A kelták Fejér megyében (Székesfehérvár 1971)	RDolg	= Régészeti Dolgozatok
<i>Petres</i> , Oppida	= <i>É. F. Petres</i> , The Late Pre-Roman Iron Age in Hungary with special reference to oppida. in: Oppida: the Beginnings of Urbanisation in Barbarian Europe. BAR Suppl. Ser. 11 (Oxford 1976) 51—	RE	= <i>Pauly-Wissowa</i> , Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Stuttgart 1894—1978)
<i>Pflaum</i> , Carrières	= <i>H.-G. Pflaum</i> , Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain I—III (Paris 1960—1961)	<i>Reidinger</i> , Statthalter	= <i>W. Reidinger</i> , Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian. Antiquitas 1:2 (Bonn 1956)
<i>Pflaum</i> , Procurateurs	= <i>H.-G. Pflaum</i> , Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain (Paris 1950)	REPann	= <i>A. Mócsy</i> , Pannonia. RE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 515—
PIR	= Prosopographia Imperii Romani	RFüz	= Régészeti Füzetek
PL	= <i>J. P. Migne</i> , Patrologia Latina (Paris)	RhM	= Rheinisches Museum
PLRE I.	= <i>A. H. M. Jones—J. R. Martindale—J. Morris</i> , The Prosopography of the Later Roman Empire Vol. I: A. D. 260—395 (Cambridge 1971)	RIB	= <i>R. G. Collingwood—R. P. Wright</i> , The Roman Inscriptions of Britain I (Oxford 1965)
PLRE II.	= <i>J. R. Martindale</i> , The Prosopography of the Later Roman Empire Vol. II: A. D. 396—527 (Cambridge 1980)	RIC	= Roman Imperial Coinage
ProsMilEq	= <i>H. Devijver</i> , Prosopographia militarium equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I—III (Leuven 1976—1980)	RIT	= <i>G. Alföldy</i> , Die römischen Inschriften von Tarraco (Berlin 1975)
PS I	= <i>B. Lőrincz</i> , Pannonische Stempelziegel I: Limes-Strecke Annamania-Ad Statuas. RDolg II:5 (Budapest 1976)	<i>Ritterling</i> , Legio	= <i>E. Ritterling</i> , Legio. RE XII (Stuttgart 1924—1925) 1211—
PS II	= <i>B. Lőrincz</i> , Pannonische Stempelziegel II: Limes-Strecke Vetus Salina-Intercisa. RDolg II:7 (Budapest 1979)	RIU	= Die Römischen Inschriften Ungarns
PUM	= <i>A. Mócsy</i> , Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire (London—Boston 1974)	RLÖ	= Der Römische Limes in Österreich
PZ III	= <i>B. Lőrincz</i> , Pannonische Ziegelstempel III: Limes-Strecke Ad Flexum-Ad Mures. RDolg II:9 (Budapest 1981)	RLU	= Der Römische Limes in Ungarn. IKMK A:22 (Székesfehérvár 1976)
		RM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
		RMD	= <i>M. M. Roxan</i> , Military Diplomas 1954—1977 (London 1978)
		RMD II	= <i>M. M. Roxan</i> , Roman Military Diplomas 1978—1984 (London 1985)
		RVM	= Rad Vojvodanskih Muzeja
		SAZU	= Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti
		SbBU	= Sbornik Práci Filozofickej Fakulteta Brněnské Univerzity
		SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
		<i>Schörgendorfer</i> , Keramik	= <i>A. Schörgendorfer</i> , Die römische Keramik der Ostalpenländer (Brünn—Wien—München 1942)
		SF	= Südost-Forschungen
		SIA	= Slovenská Archeológia
		SomMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei
		<i>Soproni</i> , Limes	= <i>S. Soproni</i> , Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert (Budapest 1978)
		SSz	= Soproni Szemle
		StCom	= Studia Comitatensia

ŠtZ	= Študijske Zvesti	Visy,	
Szabó,		Militärdiplome	= Zs. Visy, Die kryptotopographische Truppenaufzählung in den Militärdiplomen von Pannonien. in: Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle. Passauer Historische Forschungen 2 (Köln—Wien 1986) 482—
Keltrák	= Szabó M., A kelták nyomában Magyarországon (Budapest 1976) ²		
SzekMÉ	= A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve	VMMK	= Veszprém megyei Múzeumok Közleményei
SzSz	= Székesfehérvári Szemle	VSz	= Vasi Szemle
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából	Wagner,	
TIR	= Tabula Imperii Romani	Dislokation	= W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus (Berlin 1938)
Todorović,		WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift
Karaburma	= J. Todorović, Praistorijska Karaburma I (Beograd 1972)	ŽA	= Živa Antika
Todorović,		ZfA	= Zeitschrift für Archäologie
Kelti	= J. Todorović, Kelti u jugoistočnoj Evropi (Beograd 1968)	ZFF	= Zbornik Filozofskog Fakulteta (Beograd)
Todorović,		ZNM	= Zbornik Narodnog Muzeja u Beogradu
Skordisci	= J. Todorović, Skordisci (Novi Sad—Beograd 1974)	ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
Vágó—Bóna,		ZV	= A. Neumann, Ziegel aus Vindobona. RLÖ XXVII (Wien 1973)
Gräberfelder	= E. B. Vágó—J. Bóna, Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südfriedhof (Budapest 1976)	ZSAK	= Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte
VAHD	= Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku	ZSNM	= Zbornik Slovenského Národného múzea
VAMZ	= Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu		
VBM	= Bakonyi Múzeum, Veszprém		
VDI	= Vesztnik Drevnej Isztoriji		
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva		
Vikić,			
Beitrag	= B. Vikić-Belančić, Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit. Alug 11 (1970) 29—		

Ábrák és térképek jegyzéke

Ábrák

1. A vindobonai legiotábor alaprajza (O. Harl, in: Der römische Limes in Österreich. Ein Führer, Wien 1986, 180.)

2. A carnuntumi legiotábor alaprajza (M. Kandler, uo. 215.)

3. Az aquincumi legiotábor alaprajza (K. Póczy—M. Németh—K. Szirmai—L. Kocsis, in: LimAalen 399, Abb. 1.)

4. Auxiliáris táborok: 1. Quadrata, 2. Ad Statuas/Ács-Vaspuszta, 3. Ulcisia Castra, 4. Albertfalva, 5. Intercisa, 6. Kelamantia (1—2.: D. Gabler, in: LimXanten-Nijmegen 300, Abb. 2. és 308, Abb. 6. — 3.: S. Soproni, Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. München 1985, 68, Abb. 39. — 4.: Nagy T., BpTört 1973, II. melléklet — 5.: B. Lőrincz—K. Szabó—Zs. Visy, in: LimAalen 362, Abb. 1. — 6.: Barkóczy L., Brigetio. DissPann II: 22, Budapest 1951, 17, 3. kép)

5. Órtorony- és hídfőállás-típusok: 1. Nógrádverőce, 2. Szentendre-Dera patak, 3. Visegrád-kőbánya, 4. Esztergom-Szentgyörgymező (1), 5. Budakalász-Lupa-csárda, 6. Pilismarót-Malom-patak (Soproni, Limes Taf. 81, 1; Taf. 75, 2; Taf. 54, 1; Taf. 4, 1; Taf. 75, 3; Taf. 18)

6. A bronzöntés emlékei: 1. öntökemence, 2. formázógödör, 3. öntőtégely, 4—6. öntőformák

7. Bronzedények: serpenyők (1—3., 5—7.: A. Radnóti, Die römischen Bronzgefäße... Taf. I, 1—3; III, 14—15. — 4., 8.: Eggers, Der römische Import... Taf. 13, 151; 12, 144)

8. Bronzedények: serpenyők (1—3., 6—8.: A. Radnóti, Die römischen Bronzgefäße... Taf. III, 11—13; II, 4; III, 10; II, 8 — 4—5.: Eggers, Der römische Import... Taf. 12, 132—133)

9. Bronzedények: nyeles csészék (1—5.: A. Radnóti, Die römischen Bronzgefäße... Taf. VI, 27—28; VII, 31; VI, 29; VII, 30)

10. Bronzedények: vödörök (1—8.: A. Radnóti, Die römischen Bronzgefäße... Taf. IX, 45; 47; 48; X, 49; 50; 51; 53)

11. Bronzedények: 1. felhajtható nyelvű serpenyő, 2—5. vízszintes nyelvű merítők, szűrők (1—5.: uo. Taf. V, 21—22; 24—26)

12. Bronzedények: 1—7. függőleges nyelvű merítők, szűrők, 8—12. tálak, tányérok (1—11.: uo. Taf. VIII, 38—44; VII, 32—35)

13. Bronzedények: kancsók (1—4., 10.: Eggers, Der römische Import... Taf. 11, 123—126; 128 — 5—7.: A. Radnóti, Die römischen Bronzgefäße... Taf. XIII, 73; 74; 71 — 8.: Den Boesterd, i. m. Pl. X, 225. — 9.: Kraskovská, i. m. 70. Fig. 3, 2)

14. Bronzedények: 1—4. amphorák, 5—8. askosok (1—4., 6—7.: B. A. Raev, BRGK 58, 1977, Taf. 36, 1; 40, 1, 6; 9, 6—7; 9, 4; 26, 4; 11, 1; 34, 6A—C; 30, 6 — 5.: E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien. Budapest, 1964, Taf. CCXXIX, 1; CCXXX, 1—2 — 8.: A. Radnóti, Die römischen Bronzgefäße... Taf. XIII, 70)

15. Üvegek: tálak

16. Üvegek: poharak

17. Üvegek: 1—14., 16—17. poharak, 15. kehely

18. Üvegek: 1—4. aryballosok, 5—7., 15. korsók, 8—14., 16. palackok

19. Üvegek: 1—9., 12—17., 19—25. palackok, 10—11. festékes-üvegek, 18. olajosüveg

20. Üvegek: palackok és korsók

21. Üvegek: palackok és korsók

22. Üvegek: korsók

23. Üvegek: 1., 3—4. korsók, 2., 5. amphorák, 6. urna, 7. askos, 8—9. állat alakú üvegek

24. Főbb kemencetípusok Pannoniában: 1. Békásmegyér, 2. Bicsérd, 3., 5. Aquincum, 4. Brigetio, 6. Tokod

25. Terra sigillata utánzatok formatáltörödékei (1—2.), terrakotta-szobrocskák negatív mintái (3—4.), mécses negatív mintája (5.), pecsételő (6a—c), az edénykészítés hulladékanyaga: 7a. edényselejt, 7b. kiégett agyaghurkák

26. Az őslakosság kerámiaja: 1a—b. késő La Tène-kori festett edény gemmabélyegzővel, 2. mesterjegyes fazék, 3—4. szürke tálak, 5. fésűs edény („Auerberg”-típus)

27. Kora császárkori kerámia: 1. edényfenék LEG I ADI PF bélyeggel, 2. tálfogó negatív mintája, 3. nyeles csésze negatív mintája, 4—6. korai mázas kerámia, 7. kantharos agyagból, 8. háromlábú tál, 9—10. itáliai típusú festett korsók

28. A gorsiumi terra sigillata műhely formakincse (1—19.), felül rekonstruált formatál részlete (Zs. Bánki, AV 26, 1975, 140. Abb. 4 és 144 l. 1.)

29. Terra sigillata utánzatok (1—3.), „raetia” áru helyi utánzata (4.), edénymedaillon negatívja, pozitív rajzzal (5.), „márványozott” festésű edények (6., 8.), homokszemmel beszórt felületű, benyomott falú pohár (7.), Resatus-tál alja bélyegzővel (9.), pecsételt díszű tálak és töredékek (10—12.)

30. II. századi terra sigillata utánzat (1.), IV. századi pecsételt díszű bögre profilrajza (2.), Pacatus tálja (3.), vörös sávós edény (4.), korai, vörös festésű, ember alakú edények (5—6.), késői, mázas, ember alakú edények (7—8.) (5—8.: O. Harl, Wiener Geschichtsblätter 32, 1977, 251 —, Abb. 1—2, 1—2., 5—6.)

31. Mázas edények (1—7.), terra sigillata chiara helyi utánzata (8.)

32. Besimitott díszű edények (1—4.: Grünwald, Grefäßkeramik... Taf. 74, 9; 71, 1—2; 81, 2 — 5.: Soproni, Limes Taf. 50, 1)

33. Pannoniai téglavetőtípusok

34. Az itáliai sigillaták típusai Pannoniában

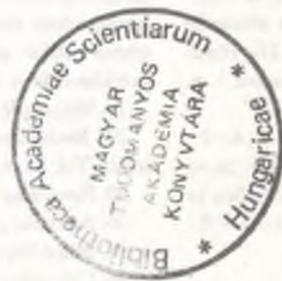
35. Itáliai importált kerámia Pannoniában

36. Dél-galliai sigillatátípusok Pannoniában

37. Közép-galliai és rajnai sigillatípusok Pannoniában
 38. Importált kerámia a nyugati tartományokból
 39. Észak-afrikai terra sigillaták típusai Pannoniában
 40. Aquincum polgárvárosa (*Szilágyi J.*, BpR 14, 1945, 452—, 1. kép)
 41. Sirmium alaprajza (Sirmium I. Plans. Beograd 1971, Plan I.)
 42. Bassiana alaprajza, légi felvétel alapján (*M. Grbić*, Antiquity 10, 1936, 475—, Pl. VI.)
 43. Emona alaprajza (*J. Šašel*, Emona. RE Suppl. XI, Stuttgart 1968, 553—)
 44. Savaria utcarendszerének rekonstrukciója (*Tóth E.*, ArchÉrt 98, 1971, 146, 2. kép)
 45. Scarbantia foruma (*Gömöri J.*, Scarbantia foruma. Sopron 1985, 8—, 1. kép)
 46. Villák Pannoniában
 47. Fertő-vidéki villák I.: Parndorf (*B. Saria*, BHB 14, 1952, 101.)
 48. Fertő-vidéki villák II.: 1. Eisenstadt, 2. Deutschkreutz, 3. Szakony, 4. Au am Leithaberg, 5. Katherinenhof bei Fischamend, 6. Rohrbach (3.: *D. Gabler*, MAIU 2, 1971, Taf. 25B — 5—6.: *G. Langmann*, JÖAI 47, 1964—65, Grabungen 1966, 23, Abb. 15.)
 49. Fertő-vidéki villák III.: Donnerskirchen (*A. A. Barb*, BHB 15, 1953, 113, Abb. 1.)
 50. Balaton-felvidéki villák I.: Balaca (MRT 2, 149, 27. kép)
 51. Balaton-felvidéki villák II.: 1—2. Szentkirályszabadja-Romkút, 3—5. Gyulafirátót-Pogánytelek, 6—7. Kékkút, 8. Tüskevár (6.: *Nagy L.*, in: Szent István Emlékkönyv I, Budapest 1938, 80, 44. kép — 7.: *Sági K.*, VMMK 11, 1972, 123, 3. ábra — 8.: *Kiss Á.*, VMMK 6, 1967, 38, 3. kép)
 52. Aquincum környéki villák: 1—3. Testvérhegyi-dűlő, 4. Budakalász, 5. Csúcshegy alja, 6. Békásmegyér, 7. Csúcshegy, 8. Dorog-Hosszúrétek (1—3.: *Garády S.*, ArchÉrt 49, 1936, 90—, 51—53. kép — 4.: *Nagy T.*, AntHung 2, 1948, 111. — 5.: *Szilágyi J.*, ArchÉrt 76, 1949, 68, 2. kép — 6.: *Sz. Póczy K.*, BpR 22, 1971, 86, 1. kép — 7.: *Nagy L.*, BpR 12, 1937, 29, 2. kép — 8.: MRT 5, 62, 8. kép)
 53. Belső-pannoniai villák: 1. Komló-Mecsekjánosi, 2. Šmarje-Pristova, 3. Regelsbrunn (1.: *Burger A.*, JPMÉ 1967, 62—, 2. kép — 3.: *M. v. Groller*, RLÖ 3, Wien 1902, Taf. II, Fig. 6.)
 54. Belső-pannoniai villák: Šmarje-Grobelce
 55. Útállomások: 1. Maria Ellend, 2. Ellender Weingarten, 3. Sümeg (1—2.: *M. v. Groller*, RLÖ 4, Wien 1903, 10, Textfig. 4, 14, Textfig. 6. — 3.: *Ádám I.*, ArchÉrt 2, 1882, 17, 1. ábra)
 56. Belső erődök: 1. Keszthely-Fenekpuszta, 2. Ságvár (*E. Tóth*, MAIU 14, 1985, 328, Taf. 4. és 326, Taf. 2.)
 57. Kocsitemetkezések Pannoniában: 1. Dunapentele, 2. Enying, 3. Etyek, 4. Káloz, 5. Környe, 6. Nagylók, 7. Nagytétény, 8. Óbuda, 9. Petrovina, 10. Poljanec, 11. Sárszentmiklós, 12. Szomor, 13. Vajta, 14. Velence, 15. Zomba, 16. Zsámbék, 17. Inota, 18. Kozármisleny
 58. Szentélyek és kultuszhelyek: 1. Poetovio, szentélykörzet, 2. Aquincum, kerek szentély, 3. Aquincum, szentélyek a helytartói palotában (1—2.: PUM 257 Fig. 41. — 3.: *Nagy T.*, BpTört 1973, 114, 51. kép)

Térképek

1. Jelzőtoronyok Intercisa térségében (*Visy Zs.*, ArchÉrt 107, 1980, 166, 1. kép)
 2. Pannonia úthálózata az itinerariumok alapján (REPann 659—, Abb. 6.)
 3. Fazekaskemencék Pannoniában
 4. Az itáliai sigillaták elterjedése Pannoniában
 5. Észak-afrikai terra sigillaták elterjedése Pannoniában
 6. Halomsíros temetők Pannoniában és Noricumban (*S. Pahič*, Nov seznam noriško-panonskih gomil — Neues Verzeichnis der norisch-pannonischen Hügelgraber. Razprave SAZU VII/2, Ljubljana 1972, Beilage 1.)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat a Szegedi Nyomda végezte
Felelős vezető: Kónya Antal megbízott igazgató
Budapest, 1989
Nyomdai táskaszám: 933
Felelős szerkesztő: Stark Mariann
Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné
Kiadványszám: 2709
A fedéltervet készítette: Székely Edit
Megjelent: 49,9 (A/5) ív terjedelemben

